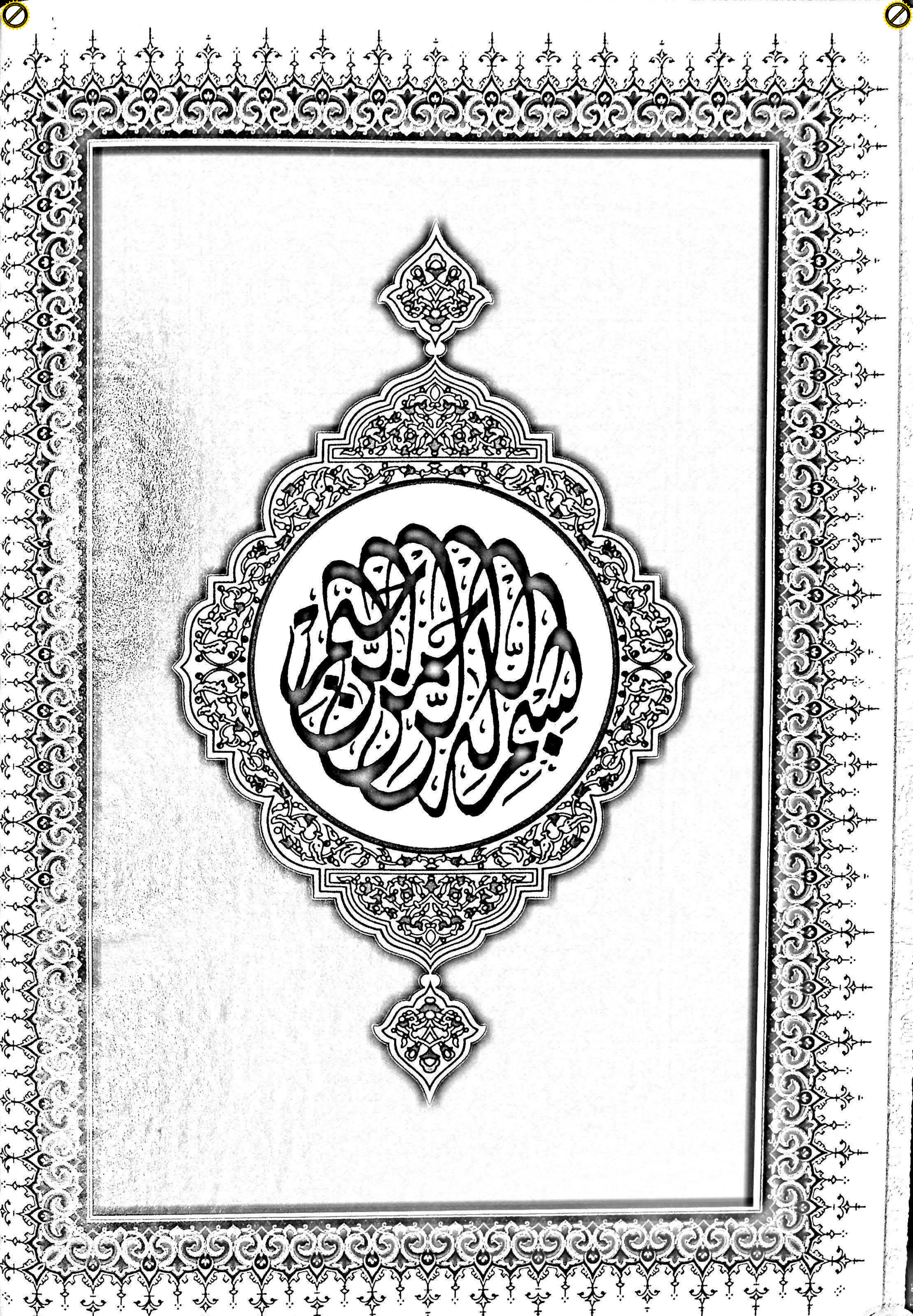
ئىسلام دىنى ئىزاھلىق لۇغىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بسم الله الرحمن الرحيم

ئىسلام دىنى ئەخلاق لوغىتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللاجان كېرەم

شىنجاڭ خەلق مەتبەئەسى

图书在版编目(CIP)数据

伊斯兰教辞典/金宜久主编；阿布拉江编译.—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2003.7
ISBN 7—228 —08176—5

Ⅰ.伊… Ⅱ.①金… ②阿… Ⅲ.伊斯兰教—词典
—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.B96—61

中国版本图书馆CIP数据核字（2003）第060209号

责任编辑：**阿布力米提·伊明**
责任校对：**热娜古丽·阿布力米提**

伊斯兰教辞典 （维吾尔文）

阿布拉江·克热木 编译

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001）
新 疆 新 华 书 店 发 行
新 疆 彩 印 胶 印 厂 印 刷
787×1092 毫米 1/16开本 39.375印张 4插页
2003年12月第1版 2003年12月第1次印刷
印数:1 — 4200

ISBN7—228—08176—5
定价：70.00元

كىرىش سۆز

ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ دىنلارنىڭ ئىچىدە ئىسلام دىنى ياش دىن بولۇپ، بۇددا دىنى 2500 يىللىق تارىخقا، خرىستىئان دىنى 2000 يىللىق تارىخقا، ئىسلام دىنى 1400 يىلغا يېقىن تارىختا ئىگە.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ ئىدىيىۋى بايرىقى قىلىپ، جەمئىت قورغانلىرىنى بۇزۇۋېتىپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن تۇنجى ئىسلام دۆلىتىنى قۇردى. ئەرەب- ئىسلام دۆلىتىنىڭ سىرتقا كېڭىيىشىگە، بۇ دۆلەت كۇچىنىڭ ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپاغىچە يېتىپ بېرىشىغا، ئىقتىسادىي سودا ئالاقىسى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنى تەدرىجىي دۇنياۋى دىن بولۇپ راۋاجلاندى. ئىسلام دىنى بىرخىل مەنىۋى ئېتىقاد ۋە ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئوخشىمىغان تارىخىي ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى، سىياسىي قۇرۇلمىسى، ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى، مەدەنىيەت ئادىتى، ئېتىكا ئەخلاقى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئادىتى قاتارلىقلارغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان دۆلەتلەردە ئىسلام دىنى ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەپ، مىللەتلەرنىڭ ئۇيۇشۇش كۇچىنى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان مۇستەھكەم تۇۋرۇك بولدى.

ئىسلام دىنى مەدەنىيەت سىستېمىسى سۈپىتىدە، جۈملىگو مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، گرېك ۋە رىم مەدەنىيىتى بىلەن قوشۇلۇپ، قەدىمكى تۆت چوڭ مەدەنىيەت سىستېمىسى دەپ ئاتالدى. بۇ دىن قەدىمكى شەرق، غەرب مىللەتلىرىنىڭ كۆپ خىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە يۇغۇرۇپ، ئىسلام تۇسىگە باي ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مول نەتىجىلىرىنى يارىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىگە ناھايىتى چوڭ تۆھپىلەرنى قوشتى. ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي قانۇنلىرى تارىختا كىشىلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشىنى، ئادەم بىلەن رېئال دۇنيانىڭ ھەرخىل مۇناسىۋەتلىرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. كىشىلىك ھاياتنىڭ چىنلىقى، ياخشىلىقى، گۈزەللىكى ۋە غايىۋى جەمئىيەتكە بولغان ئىنتىلىشى ئۇستىدە ئىزدەندى. ئۇنىڭدا مول، رەڭگارەڭ مەزمۇنلار شۇنداقلا ئىنسانىيلىق بىلىش تارىخىدىكى ئىدراكى تەپەككۇرلىرىنىڭ بەزى تەجرىبە- ساۋاقلىرى ساقلاندى بولۇپمۇ

ئۇنىڭدىكى ئىنسانىيەتنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىپادىلەيدىغان، ئىدراكى تەپەككۇرنىڭ تۇغۇنى بولغان چۇشەنچە، كاتېگورىيە، ھۆكۈملەر ۋە ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن جەمئىيەت مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى تونۇشلار يېتەرلىك دەرىجىدە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئىسلام مەدەنىيىتى شەرقنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور ئىدىيە خەزىنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيانىڭ دىن تارىخىدا، پەلسەپىۋى ئىدىيە تارىخىدا ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

مۇناسىۋەتلىك ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار نوپۇسى 1990 - يىللارنىڭ باشلىرى بىر مىليارت 200 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن. جۇملىدىن جۇڭگودا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، دۇڭشيانگ، قىرغىز، سالار، تاجىك، ئۆزبېك، باۋئەن، تاتار قاتارلىق ئون مىللەتنىڭ نوپۇسى 17 مىليون 597 مىڭدىن ئاشىدۇ (1990 - يىلىدىكى ستاتىستىكا). جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى (1.5 پىرسەنتى) نى ئىگىلىسىمۇ، ئىراقتەك ئىسلام دۆلىتىنىڭ نوپۇسىغا تەڭ كېلىدۇ. ئىسلام دىنى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىگە، ئېتىكا ئەخلاقىغا، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ - ئادىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئىسلام دىنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاشلا بۇ جايلاردىمۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەتتى. تارىختا ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە ئىجادىيەتلىرىنى جۇغلاپ، پەلسەپە، تارىخشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئەدەبىيات - سەنئەت، تېببابەتچىلىك، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، بىناكارلىق ۋە تەقۋىم (كالېندارچىلىق) قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى يارىتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىدىيە - مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتتى. شۇڭا كەڭ كىتابخانلارغا ئىسلام دىنىغا دائىر ئاساسىي بىلىملەرنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇش — دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتىنى چۇشىنىشتە، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىنىي ئېتىقادتا ئەركىن بولۇش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشتا، مىللەتلەر ئارىسىدىكى چۇشىنىش ۋە ئېتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، جۇڭگو بىلەن دۇنيادىكى ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرى خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۇشىنىشنى، ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىشتە ئىنتايىن زۆرۈر ۋە پايدىلىق.

دىن بىرخىل مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھادىسە ۋە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان ئاممىلارنىڭ ھەممىسىنى دېگىدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر دىننى پەلسەپە ياكى ئىلاھىيەتشۇناسلىق، ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ياكى ئەل ئىچىدىكى ئېتىقادنىڭ مەلۇم نۇقۇل نۇقتىسىدىن چۇشەنگەندە ياكى دىنىنىڭ گۇللىنىشىگە ۋە خارابلىشىشىغا ئاشۇنداق يۈزە نۇقتىلاردىن ھۆكۈم قىلغاندا، بىر تەرەپلىمە يەكۈن چىقىرىپ قويۇشتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. دىننى ئەتراپلىق (سىياسەتشۇناسلىق،

ئىقتىسادشۇناسلىق، پەلسەپە، ئىلاھىيەتشۇناسلىق، سوتسىئولوگىيە، ئىنسانشۇناسلىق، ئەدەبىيات، ئېستېتىكا، ئېتنوگرافىيە، سەنئەت ۋە بەدەن ئىلمى قاتارلىق ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن) كۆزىتىپ، ستېرېئومېتىرىك (ھۆكۈمران تەبىقە ئېتىقادى، زىيالى تەبىقە ئېتىقادى ۋە ئەل ئىچىدىكى تۆۋەن تەبىقە ئېتىقادىنىڭ پەرقى ۋە مۇناسىۋىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ) شەرھلەپ، سىستېمىلىق (ئوخشىمىغان پەنلەر، ئوخشىمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرى، ئوخشىمىغان ئېتىقاد قاتلاملىرى، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرى، ئوخشىمىغان دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى ئۆزگىرىش ۋە داۋاملىشىشنى ئومۇملاشتۇرۇپ، دىنىنىڭ كۆزدە تۇتقىنىنى ۋە ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى تەھلىل قىلىپ) دەللىلىگەندە، دىننىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ۋە ئەمەلىي رولىنى نامايەن قىلغىلى، دىننىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كەلگۈسىنى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مول بىلىم ۋە يېتەرلىك پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى بولۇشى كېرەك.

ئەلۋەتتە، بۇ يەردە شۇنى تىلغا ئېلىشقا ھەقلىقمىزكى، ئۇيغۇرلار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ رەھبەرلىكىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن بۇيانقى ئۇزاق يىللار مابەينىدە ئەرەبچە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شېرىتىنى باشقا، ئۆز تىلىدا نەشر قىلىنغان سىستېمىلىق پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، كىشىلەر بىر قىسىم موللا - ئاخۇنلارنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىنى ئاڭلاش بىلەن چەكلىنىپ، ئىسلام دىنىغا دائىر بىلىملەردىن ئەتراپلىق خەۋەر تاپالمىدى. ۋەھالەنكى، بۇ ئاخۇن - موللىلارنىڭ بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خېلى كۆپ قىسمى، بولۇپمۇ يېزا - قىشلاقلاردىكى بىر قىسىم ئاخۇن - موللىلار «قۇرئان كەرىم» نى يادلىۋالغان، ئىسلامىيەت بىلىملىرىنى چالا - پۇچۇق بىلگەندىن باشقا ئىسلام دىنىغا دائىر بىلىملەردە بەك چولتا ئىدى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان بەزى قارا نىيەت سوپى - ئىشانلار ئىسلام دىنىدىن ئۆز مەنپەئىتى يولىدا پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدە پرىنسىپلىرىنى بۇرمىلاپ، بىدئەت تەلىماتلارنى بولۇشچە بازارغا سېلىپ مۇسۇلمانلارنى نىزا - ئاداۋەت، تەپرىقىچىلىك - خۇراپاتلىق پاتقىقىغا پاتۇرۇپ قويدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇھەممەد سالىھ داموللا ھاجىم «قۇرئان كەرىم»، «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستەلانى شەرھى» ۋە «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق كىتابلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چوڭ ساۋابلىق ئىش قىلدى. ھەرقايسى نەشرىياتلار ئىسلام دىنىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىنى نەشر قىلىپ، كىشىلەرنىڭ دىنىي بىلىمىنى ئۆز تىلىدا ئۆگىنىش ۋە چۇشىنىش ئېھتىياجىنى دەسلەپكى قەدەمدە قاندۇردى. لېكىن ئۇزۇندىن بۇيان دىنىي بىلىمگە تەشنا بولۇپ كېلىۋاتقان خەلقىمىز تېخىمۇ كۆپرەك پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى. قولىڭىزدىكى بۇ لۇغەتنى تەرجىمە قىلىپ تۇزۇشتە ئاشۇ تەلەپنى ئازراق بولسىمۇ قاندۇرۇش مەقسەت قىلىندى.

بۇ لۇغەت شائېخەي لۇغەت نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئىسلام

لۇغىتى» ۋە 2000 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئىسلام قىسقىچە لۇغىتى» دىن تاللاپ تەرجىمە قىلىندى. كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەر ھەققىدە ئەتراپلىقراق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىغا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، لۇغەتنىڭ «مەزھەپلەر ۋە ئىلمىي ئېقىملار» قىسمى جۇڭگودىكى نوپۇزلۇق كىتاب — 1996 - يىلى سىچۈەن لۇغەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى» دىن تولۇق تەرجىمە قىلىندى ھەمدە چوڭ مەزھەپلەر ئىچىدىكى تارماق مەزھەپلەرنى پەرقلەندۈرۈشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن مۇندەرىجىسىمۇ ئېنچىدىكى تارماق مەزھەپلەرنى پەرقلەندۈرۈشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن مۇندەرىجىسىمۇ ئەينەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بەزى ئاتالغۇلارنىڭ تەرجىمىسى ھەققىدە ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى ئىلى زاھىد قاتارلىق يولداشلارنىڭ پىكرى ئىلىندى.

ئۆزۈمگە كەلسەم، 30 — 40 يىلدىن بۇيان خىزمەت ئېھتىياجى سەۋەبىدىن ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتسىز ساھەدە تەرجىمە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدىم. ھاردۇقنى چىقىرىش كېيىن 2000 - يىلىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىپ، «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال - جاۋابلار»، «خەلقئارادىكى ئىسلام دولقۇنى»، «ھازىرقى زامانداشقى ئىسلامىزم» «بۇگۈنكى زامان ئىسلام — ئەرەب پەلسەپىسى» «ئىسلام مەدەنىيىتى» ۋە «مەشھۇر مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ نۇتۇقلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلدىم. بۇ جەريانىدا ئىسلام دىنىنىڭ چېتىلىدىغان دائىرىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭ ئىكەنلىكىنى، مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا ئىسلام دىنىنى توغرا چۈشىنىش ۋە ئىسلام دىنىغا دائىر بىرەر ئەسەر ئىشلەش، جۈملىدىن تەرجىمە قىلىشنىڭ مول بىلىم ۋە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى، ئانا تىلىمىزدا بۇنداق ماتېرىياللارنىڭ ناھايىتى ئاز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، دىنىي بىلىمىنىڭ يېتەرسىزلىكىگە، ئۆزۈمنىڭ بۇنداق ئىشقا لايىق ئەمەسلىكىگە باقماستىن يوقتىن ياخشىغۇ دېگەن خالىس نىيەت بىلەن قولىمىزدىكى بۇ ئىزاھلىق لۇغەتنى ئىشلەشكە تۇتۇش قىلدىم. بۇ ئىشتا يەنە ئىنىمىز ئىسمائىل ھوشۇرنىڭ تۇرتكىسى زور بولدى. لۇغەتنى ئىشلەش جەريانىدا شەمشىدىن ھاجى تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە دىنى لۇغىتى» بەك ئەسقاتتى. بۇ لۇغەت ئىسلام دىنىغا دائىر ئاتالغۇلارنى توغرا ئىشلىتىش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشۈمدە چوڭ رول ئوينىدى. بۇ يەردە شەمشىدىن ھاجىغا ئالاھىدە تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ۋاقىت قىس، سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا، تەرجىمىدە خاتالىق ۋە سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولالمىغاندىمەن. ئالىم - ئۆلۈمالار ۋە كەڭ مۇسۇلمان كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي تۇزىتىش پىكرلىرىنى بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

ئابدۇللاجان كېرەم

2003 - يىل 10 - ئاي ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

ئىسلام دىنى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

ئىسلام دىنى 1
داشىفا 10
داشىجاۋدۇ 10
خۇيخۇيجاۋ 10
خۇيجاۋ 11
چىڭجېنجاۋ 11
تيەنفاڭجاۋ 11
مۇھەممەد دىنى 11
ئاللا نىڭ دىنى 11
جاۋ مېن 11

مەزھەپلەر، ئىلمىي ئېقىملار

[مەزھەپلەر]
ئەسھاب نەبىي 12
سۇننىي مەزھىپى 12
ئەھلى سۇننەت ۋەل جامائە 16
ئەھلى سۇننەت 16
شىئە مەزھىپى 17
تەۋۋاب 26
تۆۋە ـ ئىستىغپارچىلار 26
ئاببباسىيە مەزھىپى 26
ھاشىمىيلار 27
ئەھلى ھەقلىق مەزھىپى 27
بەشرىيە مەزھىپى 27
رافىزىلار 28
رافىزە 28
ئون ئىككى ئىمامچىلار 28
كەيسانىيە ئېقىمى 32
زەيدىيە 33
بەش ئىمامچىلار 36
ئىسمائىلىيە مەزھىپى 36
سەبئىيە (يەتتە ئىمامچىلار) ... 41
سەبئىيە مەزھىپى 41
يەتتەچىلەر 42
قەرمەتە مەزھىپى 42
قەرامىتە مەزھىپى 44
نۇسەيرىيە مەزھىپى 44
ئەلەۋىيە مەزھىپى 45
دروزىيە مەزھىپى 45
نىزارىيە 48
يېڭى ئىسمائىلىيە 51
ھەششاشۇنچىلار 51
مۇرائى 51
مۇستەئلىيە 51
ھۇروفىيە 51
ھەرپچىلەر 52
ئەھلى ھەق 52
ھەقىقەتچىلەر 54
ئەلى ئىلاھچىلار 54
خاۋارىجلار 54
ئەزارىقە 57
ئەزەرىقە 58
سۇفرىيە 58
نەجدىيە 59

هەرۇرىيە 59
ئەل مۇرجىئە 59
ئەل ئىبازىيە 61
خۇررەمىيە 64
ۋەھابىيە 65
بابىيە 68
بەھائىيە مەزھىپى 70
بەھائىي شەيخلار ھەيئىتى 72
ئەھمەدىيە 73
ۋائۇسوب مەزھىپى 75
[ئىلمىي ئېقىملار]
قەدەرىيىلەر 75
ئىرادىچىلەر 76
تەقدىرچىلىكتە قارشى تۇرغۇچىلار ... 76
جەبرىيە 76
تەقدىرچىلەر 77
مۇئتەزىلىيە 77
بۆلۈنگۈچىلەر 82
ئادالەتچىلەر 82
ئەھلى تەۋھىدلار 82
ئەقلىيەچىلەر 82
ئەل ئەشئەرىيە 82
كەلام جەدىد 86
ماتۇرىدىيە 86
تەھاۋىيىە 87
ئەرەب ئاريستوتېلچىلىقى 88
ھۆكۈما تەرەپدارلىرى 92
ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفا (ۋاپادار قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى) 92
ئەھلى ئادىللار 95
رەسائىلەچىلەر 95
سالىمىيە 95
تەشبىھىيە 95
سىماچىلار مەزھىپى 96
ئىشراقىيە تەلىماتچىلىقى 96
سەرھىندىيە 97
ئىسفاھانىيە 100
ھېكمەتۇللا پەلسەپە ئېقىمى 100
ۋەلى ئەللاھ تەلىماتچىلىقى 100
يېڭى ئەنئەنچىلەر 102
شەيخىيە 102
دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئېقىمى ... 103
قەدىمكى زامان فىقھە ئېقىمى 104
ھەدىسچىلەر 104
پىكىر تەرەپدارلىرى 104
ھەنەفىيە 105
ئىراق فىقھە ئېقىمى 106
كۇفە فىقھە ئېقىمى 106
مالىكىيە 106
ھىجاز فىقھە ئېقىمى 107
مەدىنە فىقھە ئېقىمى 107
شافىئىيىيە 107
ھەنبەلىيە 107
ئەھلى كىتاب 108
ئەسلىيەتچىلىك تەرەپدارلىرى 108
جەئفەرىيە 108
بەشىنچى فىقھە ئىلمى ئېقىمى 109
ئەۋزائىيە 110
سۇرىيە فىقھە ئىلمى ئېقىمى 110
زاھىرىيە 110
ئەل ئاخبارىيە 111
ئەل ئۇسۇلىيە 111
سوپىلار (تەسەۋۋۇپچىلار) 112
مۇتەسەۋۋىف 117
سوپىزم 117
تەسەۋۋۇپچىلار 117
ئەھلى شەرىئەت تەسەۋۋۇپچىلار 117
ئەھلى شەرىئەت ئەمەس تەسەۋۋۇپچىلار 118
قادىرىيە پىرقىسى 118

ریفائیه پیرقسی 119
سۇهرەۋەردیه پیرقسی 120
چېشتیه پیرقسی 121
شازیلیه پیرقسی 122
مەۋلەۋیه پیرقسی 122
بەدەۋیه پیرقسی 123
سەفەۋیه پیرقسی 123
سەئدیه پیرقسی 124
جباۋیه پیرقسی 125
بەکتاشیه پیرقسی 125
نەقشبەندیه پیرقسی 125
خەلۋەتیه پیرقسی 127
بەیرەمیه پیرقسی 128
جۇزۇلیه پیرقسی 128
نۇر باخشیه پیرقسی 129
ئیساۋیه پیرقسی 129
شەتتاریه پیرقسی 130
شەمسیه پیرقسی 130
زیبانیه پیرقسی 131
بەییۇمیه پیرقسی 131
رەهمانیه پیرقسی 132
بەکریه پیرقسی 132
ئەززۇزیه پیرقسی 132
تجانیه پیرقسی 132
دەرقەۋیه پیرقسی 133
سەنۇسیه پیرقسی 134
سەنۇسیه هەریکتی 135
[جۇڭگودکی مەزهەپلەر]
قەدیمیه 135
ئیشانلیق 135
ئۇۇۋەیشیه پیرقسی 138
ئاق تاغلیقلار 138
ئاق تاقیلار 140
قارا تاغلیقلار 140
قارا تاقیلار 140
کۇبرەۋیه 140
قادیریه 141
چوڭ قۇببه (گۇمبەز) سۇلۇکی... 142
ئامبن سۇلۇکی 143
خەیمبن سۇلۇکی 143
خۇزنخي سۇلۇکی 143
لىڭمىڭ خانیقاسی 144
ۋېنچۇەن خانیقاسی 145
جیۇسەیپىڭ سۇلۇکی 145
گاۋ ـ جاۋ جەمەتی سۇلۇکی ... 146
چیمبن سۇلۇکی 146
تۇڭگۇي سۇلۇکی 147
ئەنتۇ سۇلۇکی 147
مىڭیۇتاڭ سۇلۇکی 148
سالار مەزهبی 148
خۇفیه 149
مۇفتی سۇلۇکی 149
بی جیاچاڭ سۇلۇکی 150
لیۇمبن سۇلۇکی 150
شیەنمبن سۇلۇکی 150
لىنتاۋ سۇلۇکی 151
خۇاسی سۇلۇکی 152
مىڭ دېتاڭ سۇلۇکی 152
خۇمبن سۇلۇکی 153
دىڭمبن سۇلۇکی 153
بېیجۇاڭ سۇلۇکی 153
خۇڭمبن سۇلۇکی 153
فامبن سۇلۇکی 154
جەهریه 154
بەنچیاۋ سۇلۇکی 155
بېیشەن سۇلۇکی 155
شاگۇ سۇلۇکی 156
ئىخۋانیه 156
پېڭی مەزهەپ 158
شىداۋتاڭ مەزهبی 158
سەلەفیه ئېقمی 158
گابەیجۇاڭ تەرەپدارلىری 159
سۇگا تەرەپدارلىری 160

تەشكىلاتلار

دۇنيا ئىسلام كېڭىشى 161
ئىسلام دىنى دۇنيا ئىتتىپاقى 161
ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتى 161
خەلقئارا ئىسلام تەشكىلاتى 162
ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش جەمئىيىتى 163
خەلقئارا ئىسلام ئوقۇغۇچىلىرى تەشكىلاتلىرى بىرلەشمىسى 163
دۇنيا مۇسۇلمان ياشلىرى كېڭىشى ... 163
ئىسلام ھەمكارلىق فوندى جەمئىيىتى... 163
ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى 164
خەلقئارا ئىسلام بانكا جەمئىيىتى ... 164
ئىسلام پۇل مۇئامىلە باش ئورگىنى ... 165
شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ئىسلام تەبلىغات مۇدىرىيىتى 165
ئاسىيا تىنچ ئوكيانىدىكى مەسچىت-لەر مۇدىرىيىتى 166
جەنۇبىي تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش مۇدىرىيىتى 166
ئافرىقىدا ئىسلامىيەتنى ماسلاشتۇرۇش مۇدىرىيىتى 166
ياۋروپا ئىسلام مۇدىرىيىتى 166
ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىكى مەسچىت-لەر مۇدىرىيىتى 166
شىمالىي ئامېرىكا ئىسلام جەمئىيىتى... 167
ھىندىستاندىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى 167
جامائەتىل ئىسلامى (ئىسلامنى يۆكسەلدۇرۇش جەمئىيىتى) 168
ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى..... 168
پاكىستان ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى 169
ئەھلى ھەدىس ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى 169
دۇنيا ئىسلام ياشلار تەشكىلاتى 170
ئىسلام ئۆلىمالىرى بىرلەشمىسى 170
ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى بويىچە مەسلىھەت بېرىش كومىتېتى 170
مۇھەممەدىيە جەمئىيىتى 170
ئىسلام مۇددەرىسلەر بىرلەشمىسى ... 171
پېرتى پارتىيىسى 171
ماسيۇمى پارتىيىسى 171
ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلار پارتىيىسى ... 172
گۇللەندۇرۇشى - ئىتتىپاقلىق پارتىيىسى 172
مالايشىيا ئىسلام پارتىيىسى 172
تايلاند ئىسلام جەمئىيىتى..... 172
سىنگاپور مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنغا مۇناسىۋەت قىلىش جەمئىيىتى 173
سىنگاپور مۇسۇلمانلار دىن مۇدىرى-يىتى 173
مورو مىللىي ئازادلىق فرونتى ... 173
ئافغانىستان غازاتچىلىرى ئىسلام ئىتتىپاقى 173
يەتتە پارتىيە ئىتتىپاقى 174
پىدائىيلار تەشكىلاتى..... 174
ئىران خەلق جىھادچىلىرى تەشكىلاتى 174
ئىسلام جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى ... 174
نۇرغا ئىنتىلگۈچىلەر تەشكىلاتى ... 174
تۈركىيە بىرلىك پارتىيىسى 175
تۈركىيە ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى... 175
چاقىرىق پارتىيىسى 175
سوتسىيال پروگرېسسىۋ پارتىيىسى ... 175
ئەمەل ھەرىكىتى 175
ئاللا پارتىيىسى (ھىزبۇللا) 176
مىسىر مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى 176
مىسىر ئۇممە پارتىيىسى 177

مىسىر جىھادچىلار تەشكىلاتى 177
ئىسلام ئازادلىق تەشكىلاتى 178
گۈناھىنى يۇيۇش ۋە ھىجرەت قىلىش
تەشكىلاتى 178
ئىسلام تەتقىقات ئۇيۇشمىسى 178
ئەزھەر ئالىي باشقۇرۇش كومىتېتى ... 179
سۇدان ئۈممە پارتىيىسى 179
مەملىكەتلىك ئىسلام فرونتى 179
ئىسلام خاھىشى ھەرىكىتى 180
چاد مىللىي ئازادلىق فرونتى 180
ئېرىترىيە ئازادلىق فرونتى 180
ئالجىرىيە ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى 180
كېنىيە مۇسۇلمانلار ئالىي مۇدىرى 181
سېررالېئون مۇسۇلمانلار كېڭىشى ... 181
ئۇگاندا مۇسۇلمانلار ئالىي مۇدىرى 181
سېيشېل ئىسلام جەمئىيىتى 181
ئاۋسترالىيە ئىسلام مۇدىرىيىتى ئىتتىپاقى 181
يېڭى زېلاندىيە خەلقئارا مۇسۇلمانلار
جەمئىيىتى 181
فىجى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى 182
پاپۇئا يېڭى گىۋىنىيىسى ئىسلام جەمئىيىتى 182
ئىنگلىيە ئىسلام فوندى ئۇيۇشمىسى ... 182
ئىسلام ۋە غەرب ئىتتىپاقى 182
ئىتالىيە ئىسلام مەدەنىيىتى مەركىزى 182
كىنزى 182
لىسبوئا ئىسلام دىنى تەشكىلاتى ... 183
ئاۋستىرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىجتىماىي
ئىشلىرى مەملىكەتلىك كومىتېتى 183
ئىي مۇلازىمەت كوپېراتىپى 183
رۇمىنىيە كونستانتسا شەرىئەت ئەھكامى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش كومىتېتى 183
سۇرىنام مۇسۇلمانلار باش ئۇيۇشمىسى 183
گۋىئانا ئىسلام بىرلەشمە باش ئۇيۇشمىسى 184
ئامېرىكا ـ كانادا ئىسلام جەمئىيىتى ئىتتىپاقى 184
ئامېرىكا ۋە كانادا مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلار جەمئىيىتى 184
ئامېرىكا ئىسلام ئىشلىرى مەملىكەتلىك كومىتېتى 185
ئامېرىكا مەسچىتلەر مۇدىرىيىتى ... 185
دۇنيا ئىسلام ئىجتىمائىي تەشكىلاتى ... 185
كانادا مۇشۇلمانلار ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى 185

تارىخىي ئىشلار

پىل يىلى 186
ھەنىف 186
ئەقەبە سۇلھىسى 186
ھىجرەت 187
ئۇممە 187
مەدىنە ئۇممەسىنىڭ نىزامنامىسى ... 188
مەدىنە نىزامنامىسى 188
نەخلە غازىتى 188
بەدرى غازىتى 188
ئۇھۇد ئۇرۇشى 189
بىرلەشمە قوشۇن غازىتى 189
خەندەك غازىتى 189
ھۇدەيبىيە سۇلھىسى 189
خەيبەر غازىتى 189
مۇئتە غازىتى 190
سەيفۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى) 190
مەككىنى فەتھى قىلىش ئۇرۇشى ... 190
ھۇنەين غازىتى 191

تائىف غازىتى 191
ئام ئەل ۋۇفۇد (ئەلچىلەر يىلى) ... 191
تەبۇك غازىتى 192
ھەججەتۇل ۋىدا 192
سەقىفە كېڭىشى 192
تۆت چوڭ خەلىپە 192
رىددە 193
ساختا پەيغەمبەر 193
مەئرەكە ئەل جەمەل (تۆگە جېڭى) ... 193
سىففىن ئۇرۇشى 193
نەھرەۋان ئۇرۇشى 194
كەربالا پاجىئەسى 194
تۆۋە ـ ئىستىغپارچىلار ھەرىكىتى ... 194
مۇختار قوزغىلىڭى 194
دارىل ئىسلام 195
تىنچلىق رايونى 195
دارىل ھەرپ 195
ئۇرۇش رايونى 195
دارىل سۇلھ 195
دارىل ئەھد 196
ئۆشرە 196
خەراج 196
يەر بېجى 197
جىزىيە 197
جان بېجى 197
دىبال ئۇرۇشى 197
توۋر ئۇرۇشى 198
زەيدىلەر قوزغىلىڭى 198
ئەبۇ مۇسلىم قوزغىلىڭى 198
ئابباسىيلار ئىنقىلابى 199
نەپسىر قۇللار قوزغىلىڭى 200
زەنگىلەر قوزغىلىڭى 200
مۇقەننە ئ قوزغىلىڭى 200
بابەك قوزغىلىڭى 200
تەرجىمە ھەرىكىتى 201
مىھنەھ 202
سۇننەت تەرەپدارلىرى بىلەن پىكىر تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش 203
شۇئۇبىيە ھەرىكىتى 203
كۆپ مىللەتچىلىك ھەرىكىتى 204
قەرمەتىيلەر ھەرىكىتى 204
قەرمەت مەزھىپى 204
شەيخۇل جەبەل 204
ساراسېنلار 205
ئەھلىسەلىبىنىڭ شەرقىە قىلغان تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇش 205
شىئە مەزھىپىنىڭ ئەسىرى 206
خارەزمى دىنىي كېڭىشى 206
ئۇتترار ۋەقەسى 207
ئۇچ ئەۋلىيا 207
ئۇچ مۇھەممەد 207
تۆت ۋەكىل 207
مەنزىكېرت ئۇرۇشى 208
مەجلىسنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى 208
ئەل ئۇسۇلىيە بىلەن ئەخبارىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ... 208
سىۋاھلى مەدەنىيىتى 209
بانتۇ ـ ئىسلام مەدەنىيىتى 209
ئۇچ پادىشاھنىڭ ئۇرۇشى 209
تەنزىمەت 210
خەلىپە ھەرىكىتى 211
كىلافات ھەرىكىتى 211
سەنۇسى ھەرىكىتى 212
مۇقەددەس خالىس ھەرىكەت 212
ھىندىستاندىكى مەھدى ھەرىكىتى ... 213
دىئوباند ھەرىكىتى 213
مۇجاھىدلار ھەرىكىتى 214
ھىندىستان بىلەن پاكىستاننى بۆلۈپ ئىداره قىلىش توغرىسىدىكى قارار ... 214
ۋەھھابىيلار ھەرىكىتى 215
پاك دىن ھەرىكىتى 215
بابىيەلەر ھەرىكىتى 215
مەھدى ھەرىكىتى 216
ئارىكا ھەرىكىتى 217
كافكاز ئۇرۇشى 217

تاشکەنت قوزغىلىڭى 218
ئەنجان قوزغىلىڭى 218
نېگىر مۇسۇلمانلار ھەرىكىتى 218
ئىسلام دۆلىتى ھەرىكىتى 219
پەنجاپتىكى مەزھەپلەر پاراكەندىچىلىكى 220
مودېرنىزم ھەرىكىتى 220
پان ئىسلام ھەرىكىتى 221
پاكىستاننىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش 222
پادرىيە ھەرىكىتى 223
ئاتىسىخ ئۇرۇشى 224
تىبونىگارو ئۇرۇشى 224
ياۋا ئۇرۇشى 225
ھىندونېزىيىنىڭ دۆلەت قۇرۇش پرىنسىپى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش 225
مەسچىدىل ھەرام ۋەقەسى 226
ئەرەب ئىمپېرىيىسى 226
ساراسېن ئىمپېرىيىسى 228
ئەرەب خەلىپىلىكى ئىمپېرىيىسى 228
ئۇمەييە سۇلالىسى 228
كېيىنكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى 228
ئىبازە سۇلالىسى 229
ئىدرىس سۇلالىسى 229
سەنۇسى سۇلالىسى 230
ئەغلەب سۇلالىسى 230
تاھىرىيە سۇلالىسى 230
زەيد سۇلالىسى 230
سەففارىيە سۇلالىسى 231
تۇلۇنىيە سۇلالىسى 231
سامانىيە سۇلالىسى 231
قەرمەتىلەر سۇلالىسى 232
فاتىمىيە سۇلالىسى 232
ھەمدانىيە سۇلالىسى 233
بۇۋەيھىيە سۇلالىسى 233
ئىخشىدىيە سۇلالىسى 234
غەزنەۋىلەر سۇلالىسى 234
غەزنەۋىيۇن 234
كىلۋا سۇلالىسى 234
قاراخانىيلار سۇلالىسى 235
ئۇقايل سۇلالىسى 236
گرانادا ئەمىرلىكى 236
مىردەس سۇلالىسى 236
سالجۇقىيلار سۇلالىسى 237
سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى 237
مۇرابىت سۇلالىسى 237
ئەل مۇراۋىد سۇلالىسى 238
رۇمدىكى سالجۇقىيلار سۇلتانلىقى ... 238
تەكلۇر پادىشاھلىقى 238
كانېم - بورنو پادىشاھلىقى 239
كانا پادىشاھلىقى 239
زەنگىد سۇلالىسى 239
نۇرىيە سۇلالىسى 240
مۇۋەھھىد سۇلالىسى 240
ئەل مۇھادى سۇلالىسى 240
خارەزم پادىشاھلىقى 240
ئەييۇبىيە سۇلالىسى 241
غۇرىيە سۇلالىسى 241
دېھلى سۇلتانلىقى 242
قۇتۇپ سۇلالىسى 242
ھەفس سۇلالىسى 243
مالى پادىشاھلىقى 243
مەملۇك سۇلالىسى 243
ئىلىكخان خانلىقى 244
كارامان سۇلالىسى 244
سانىنى سۇلالىسى 245
ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى 245
سامۇدىرا - پاساي سۇلتانلىقى 250
خەراجىلار سۇلالىسى 250
تۇغلۇق سۇلالىسى 250
بەھمەنى خاندانلىقى 251
قارا قويۇنلۇ سۇلالىسى 251
قارا قويۇنلۇ 251
سەئىدىيە سۇلالىسى 251
لۇدھى سۇلالىسى 252

ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى 252
ئاق قويۇنلۇ 253
ئەسكىيە سۇلالىسى 253
بۇخارا خانلىقى 253
ئۆزبېك خانلىقى 254
سەفەۋىيە سۇلالىسى 254
فۇنج پادىشاھلىقى 254
شەرىفىيە سۇلالىسى 254
موغۇل ئىمپېرىيىسى 255
ئاچى سۇلتانلىقى 256
مەتەرەم سۇلتانلىقى 256
زانزىبار پادىشاھلىقى 257
سادوزائى خاندانلىقى 257
زەندىيە سۇلالىسى 257
قەجەر سۇلالىسى 258
سوكوتو سۇلتانلىقى 258
تازىلار 259
قۇتەيبەنىڭ شەرقىە سەپىرى 259
تالاس ئۇرۇشى 259
ئۇدۇندىكى دىنىي جەڭ 259
قاتتران يايلىقىدىكى جەڭ 260
قاراقىتانىنىڭ ئىسلام دىنى سىياسىتى 260
خوتەندىكى دىنىي مۇنازىرە 261
سالىن تېكىن دەلوسى 261
ئويكۆل ئۇچرىشىشى 262
ئاربات ئۇچرىشىشى 262
جەھرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرى 262
زىياۋۇددىن ۋەقەسى 262
ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى 263
سەييىد جاھانگىر سۇلتان ھاكىمىيىتى 264
يېتى 264
يەتتە شەھەر خانلىقى 264

تارىخىي شەخسلەر

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 265
ئابدۇ مۇتتەللىب 267
ئابدۇللا 267
ئامىنە 267
ئەبۇ تالىب 267
بۇۋى خەدىچە 267
ئەبۇ لەھەب 268
زەيد بىننى ھارىسە 268
ئەسۋەد بىننى كەئىپ ئەنسى 268
مۇسەيلىمە 268
بۇۋى فاتىمە 269
ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى 269
ئەبۇ ئۇبەيدە ئىبنى جەررا 269
يەزىد بىننى ئەبۇ سۇفيان 269
يەزىد بىننى مۇئاۋىيە 270
زەينەپ بىنتى جەھىش 270
خالىد بىننى ۋەلىد 270
ھەزرىتى ئۆمەر بىننى خەتتاب 270
ئەبۇ زەر غىفارى 271
ئابدۇللا ئىبنى مەسئۇد 271
ئەبۇ سۇفيان 271
ھەفسە 272
ھەزرىتى ئوسمان ئىبنى ئەففان 272
ئابدۇللا بىننى سارد 272
سالمان فارسى 272
ئابدۇللا ئىبنى ۋەھب راسبى 273
ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىب 273
ئەمرۇ بىننى ئاس 274
زەيد ئىبنى سابىت 274
ھەسەن 274
ئەبۇ ھورەيرە 274
ئائىشە بىننى ئەبۇ بەكرى 275
مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سۇفيان 275
ھۇسەين 275

مۇختار بننى ئۇبەيده بننى مەسئۇد سەقەفى 276
ئابدۇللا بننى زۇبەير 276
مۇھەممەد بننى ھەنەفىيە 276
ھەسەن بەسرى 277
زەيد بننى ئەلى 277
مۇھەممەد ئىبنى مۇسلىم ئىبنى ئۇبەيدۇللا ئىبنى شىھاب زۇھرى (يەنە بىر ئىسمى ئەبۇشىھاب) 277
جاھىم بننى سەفۋان 278
ۋاسىل بننى ئاتا 278
ئەبۇ مۇسلىم 278
ئىسمائىل بننى جەئفەر 279
جەئفەر سادىق 279
جەئفەر بننى مۇھەممەد 280
ئەبۇھەنىفە 280
ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئىسھاق 280
ئابدۇرەھمان مۇئاۋىيە 280
مالىك بننى ئەنەس 281
ئەبۇ يۇسۇف ياقۇپ 281
رابىيە ئاداۋىيە 281
مۇھەممەد بننى ھەسەن شەيبانى ... 281
ھىشام ئىبنى ھەكەم 282
ئىبنى قاسىم 282
مەرۇف كەرخىي 282
شافئىي (مۇھەممەد بننى ئىدرىس ئابباس شافئىي) 282
ئىبنى ھىشام 283
نەززام 283
ئەبۇ ھۇزەيل ئەللاف 284
ئىبنى ھەنبەل 284
مۇھاسىبى (ئەبۇ ئابدۇللا ھارىس بننى ئەسەد مۇھاسىبى) 284
ھارىس ئىبنى ئەسەد ئەنەزى 285
زۇننۇن مىسرى 285
جاھىز 286
ئەل كىندى (ئەبۇ يۇسۇف ياقۇپ بننى ئىسھاق ئەل كىندى) 286
بۇخارى (مۇھەممەد بننى ئىسمائىل بۇخارى) 286
ئۇسمان ئەمرى 287
ئەبۇ يەزىد بىستامى (ئەبۇ يەزىد تەيفۇر ئىبنى ئىيسائىبنى سۇرۇشان بىستامى) 287
بىستامى 288
مۇسلىم بننى ھەججاج 288
مۇھەممەد مۇنتەزەر 288
ئەبۇ قاسىم مۇھەممەد 288
ئىبنى ماجە (مۇھەممەد ئىبنى يەزىد ماجە) 288
ئەبۇ داۋۇد 288
تىرمىزى (ئەبۇ ئىيسا مۇھەممەد ئىبنى ئىيسا ئىبنى شەددات تىرمىزى) 289
سەھل تۇستەرى 289
تۇستەرى 289
ھەمدان قەرمەت 289
جۇنەيد (ئەبۇ قاسىم مۇھەممەد جۇنەيد) 290
ئەبۇ جەئفەر (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد بننى ئۇسمان) 290
ھەللاج (ھۇسەين بننى مەنسۇر ھەللاج) 290
تەبەرى (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەرى) 291
تەھاۋى (ئەبۇ جەئفەر ئەھمەد تەھاۋى) 291
ئەل ئەشئەرى (ئەبۇل ھەسەن ئەلى بننى ئىسمائىل ئەشئەرى) 291
ھۇسەين بننى روھ نەۋ بەختى ... 292
كۇلاينى (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد كۇلاينى) 292
سەمەرى (ئەبۇ ھۇسەين ئەلى سەمەرى) 292
ماتۇرىدى (ئەبۇ مەنسۇر مۇھەممەد

ماتۇرىدى) 292
ئەل شىبلى (ئەبۇ بەكرى بىننى جەھەبەر) 293
فارابى (ئەبۇ نەسر مۇھەممەد بىننى تەرخان ئەل فارابى) 293
مەسئۇدى (ئەبۇ ھەسەن ئەلى بىننى ھۇسەين ئەل مەسئۇدى) 293
مۇھەممەد بىننى بابۇيە..... 294
ئەل دەرەزى..... 294
ھاكىم بىئەمرۇللا 294
مىسقەۋيي (ئەھمەد بىننى مۇھەممەد مىسقەۋيي) 294
ئىبن سىنا (ئەبۇ ئەلى ھۇسەين ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى سىنا) 294
ئەل باغدادى..... 295
ئەل بىرۇنى (ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد بىننى ئەھمەد بىرۇنى) 295
ماۋەردى (ئەبۇ ھەسەن ماۋەردى)... 296
ئىبنى ھەزم (ئەلى بىننى ئەزم)... 296
تۇسى (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن تۇسى) 296
قۇشايرى (ئەبۇ ئەل قاسىم قۇشايرى) 296
ھۇجرىۋى (سەييىد ئەلى ھۇجرىۋى)... 297
جۇۋەينى (ئابد مالىك جۇۋەينى)... 297
نىزامۇل مۇلك..... 297
ئەل غەززالى (لاتىنچە ئىسمى ئالگازېل) 297
ھەسەن بىننى سەببا 298
ئىبنى تۇمارت (ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى تۇمارت) 298
سانائىي (ئەبۇ مەجد مەجدۇد سانائىي) 299
ئىبنى باججە (ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد بىننى يەھيا ئىبنى باججە) 299
زەمەخشەرى 299
تەبەرسى (ئەبۇ ئەلى فادى تەبەرسى) 299
شاھراستانى (ئەبۇ فەتھتاجىدىن مۇھەممەد شاھراستانى) 299
ئابدۇقادىر جىلانى 300
ئىبنى تۇفەيل (ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل مەلىك بىننى مۇھەممەد ئىبنى تۇفەيل) 300
سۇھرەۋەردى (شىھاددىن يەھيا سۇھرەۋەردى) 300
راشىددىن سىنان 301
سالاھىددىن 301
ئىبنى رۇشىد (ئەبۇ ۋەلىد مۇھەممەد ئىبنى رۇشىد)..... 302
رازى (فەخرىددىن ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بىننى ئۆمەر بىننى ھۇسەين رازى 302
نەجمىددىن كۇبرە..... 303
ئىبنى فارىز..... 303
ئۆمەر بىننى ئەل مىسرى 304
ئىبنى ئەرەبى (مۇھىيددىن ئىبنى ئەرەبى) 304
شازىلى (ئەبۇ ھەسەن ئەلى شازىلى) 305
جالالىددىن رۇمى..... 306
ئەھمەد بەدەۋى..... 306
ئىبنى خەللىكان (شەمسىددىن ئەھمەد ئىبنى خەللىكان) 306
دەسۇقى (ئىبراھىم ئىبنى ئەبۇ مەجىد ئابدۇل ئەزىز دەسۇقى) ... 307
ئىبنى تەيمىيە (تەقىيۇددىن ئەھمەد ئىبنى تەيمىيە) 307
ئىجى (ئەدۇددىن ئەھمەد ئىجى) ... 308
ئىبنى بەتۇتە 308
نەقشىبەندى 308
ئىبنى خەلدۇن (ئابدۇرەھمان ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى خەلدۇن)... 308
ئابدۇكەرىم جىلى (ئابدۇكەرىم بىننى ئىبراھىم جىلى) 309
جامى (نۇرىددىن ئابدۇرەھمان بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد جامى)... 309

سىرھىندى (ئەھمەد فەرۇقى سىرھىندى) 309
مۇللا سەدرە 310
سەدىردىن شىرازى 310
مۇھسىن فايز كەشانى 310
مۇھەممەد بىننى مۇرتەزا 310
ھۇر ئەمرى (مۇھەممەد بىننى ھۇسەين ھۇر ئەمرى) 310
مەجلىسى (مۇھەممەد باقىر مەجلىسى) 311
شاھ ۋەلى ئەللاھ 311
ۋەلى ئەللاھ 311
ئىبنى ئابدۇۋەھاب (مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇۋەھاب) 311
ۋەھاب 312
ۋەھىد بىھباھانى 312
تىجانى (ئەبۇل ئاببىاس ئەھمەد تىجان) 312
تاباتابائى (سەيىد ئەلى تابا- تابائى) 313
ئوسمان دەن فودىئو 313
ئەھمەد ئەھسائى 313
سەيىد ئەلى مۇھەممەد 314
سەنۇسى (مۇھەممەد ئىبنى ئەلى سەنۇسى) 314
ھاجى ئۆمەر تال 314
مۇرتەزا ئەنسارى 315
مۇھەممەد ئەھمەد 315
سەيىد ئەھمەدخان 316
جامالىددىن ئافغانى 316
مۇھەممەد ئابدۇ 317
مىرزا غۇلام ئەھمەد 317
سەيىد ئەمىر ئەلى 318
مۇھەممەد رەشىد رىزا 318
ئەللامە مۇھەممەد ئىقبال 319
مۇھەممەد ئەلى جىننناھ 320
ھەسەن بەننا 320
بەننا 320
ئەھمەد ئەمىن 320
ئاغاخان III 321
سەيىد قۇتۇپ 321
ئەلى شەرىئەتى 321
مەۋدۇدى (مەۋلانە ئەبۇل ئەلا مەۋدۇدى) 322
ھۇمەينى (رۇھۇللاھ مۇساۋى ھۇمەينى) 322
ۋەققاس (ئەبۇ ۋەققاس) 323
سۇتۇق بۇغراخان 323
يۇسۇپ خاس ھاجىپ 324
مەھمۇد قەشقەرى 324
بۇرھانىددىن 324
غازان خانى مەھمۇد 324
ئاناندا 325
ئەلائىددىن 325
تۇغلۇق تۆمۇرخان 325
تۆمۇر 325
جىن ئەلى 325
چىن سى 325
مەھدۇم ئەزەم 326
خۇ دىڭجۇ 326
جەن يىڭپىڭ 326
جاڭ شىن 327
ۋاڭ دەييۇي 327
جاڭ شياۋشەن 327
چاڭ زىمىي 327
شې ۋېنشەن 328
ئاشىق 328
جاڭ جۇڭ 328
مۇھەممەد يۇسۇپ 329
ئىسھاق 329
ما شۇن 330
لى دىڭخۇەن 330
ما جۇنشى 330
ما مىڭلۇڭ 330
ئابدۇ دۇگراش 330
لى يەنلىن 331
ۋۇ زۇڭچى 331

ما جۇ 331
چى جىگىيى 332
لىيۇ جى 332
بۇرھانىددىن خوجا 332
چوڭ خوجا 333
جاھان خوجا 333
كىچىك خوجا 333
مى ژەنجى 333
جىن تىيەنجۇ 333
ما لەيچى 334
خېي مىڭفېڭ 334
ما مىڭشىن 334
يۇسۇپ 335
ما خۇالۇڭ 335
ما فۇچۇ 335
ما دېشىڭ 336
ما لەنيۇەن 336
ما چىشى 336
ژاڭ كۇەن 337
ئابدۇقادىر داموللام 337
ما يۇەنچاڭ 342
تەجەللى ساھىب 342
مۇھەممەد سالىھ 344
ما فۇشياڭ 345
ما ژەنفۇ 345
شەمشىدىن داموللام 346
خا دېچىڭ 346
ژاڭ جىگزەي 346
خۇ سۇگشەن 347
ياڭ مىگيۇەن 347
ما لياگجۇن 348
ياڭ شىليەن 348
ژۇ تېگۇڭ 349
ما يىمىۇي 350
دا پۇشىڭ 350
جاڭ زىۋېن 350
مەي جۇنسەن 351
شا شەنيۇ 352
نا رۇگجاڭ 352
شا مېگبى 352
ماجيەن 353
فۇ تۇگشيەن 353
يەمىلقان 354
جاڭ جيې 354
بۇرھان شەھىدى 355
ليۇ پىنيى 355
ما سۇگتىڭ 356
شى كۇگبىن 356
ئەن سىۋېي 357

ئېتىقاد، ئىبادەت، بايرام، تۇزۇم

ئىمان 358
ئالتە ئىمان 358
ئاللا 359
ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرى 360
ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسىم - 361
سۈپەتلىرى 363
ئاللانىڭ سۈپەتلىرى 363
رەھمان 363
پەرۋەردىگار 363
خۇداۋەندە 363
خۇدا 363
مالائىكە 363
تۆت مالائىكە 364
ۋەھىي 364
تەۋرات 365
ئىنجىل 365
زەبۇر 366
ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈش 366

ئاخىرەت 366
ئاخىر زامان 367
قىيامەت 367
ئاخىرەت سورىقى 367
جەننەت 368
بېھىش 368
دوزاخ 368
جەھەننەم 369
ئەئراف 369
سىرات كۆۋرۈكى 369
تارازا 369
قەدر 369
روھ 370
جان 370
ئاللانىڭ ئون ئەمرى 371
ھىدايەت (ھەق يول) 371
بەش پەرز 371
ئېھسان (ساۋابلىق ئىش) 371
ئەمەل 371
شاھادەت 372
كەلىمە شاھادەت 372
كەلىمە تەييبە 372
تەسبىھ ئېيتىش 372
نامازنىڭ 372
سالات 373
پەرز 373
ۋاجىب 373
سۈننەت 373
تەتەۋۇ ئ 373
نەفلە ئىبادەت 374
تەراۋى نامىزى 374
خاتا نامازنىڭ 374
تەھرىم 374
بۇزۇلغان نامازنىڭ 374
ئىشارەت نامىزى 375
ئەزان 375
تەرەت ئېلىش 375
غۇسلى 376
ۋۇزۇ 376
ئابدەست 376
قىبلە 376
سەدىقە 376
نىيەت 376
قىرائەت قىلىش 376
يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇش 377
پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش 377
دۇئا 377
رۇكۇ 377
سەجدە قىلىش 377
سەجدە قىلىنىدىغان ئايەتلەر 377
دۇئاغا ئەگىشىش 378
ئەسسالامۇئەلەيكۇم 378
تەكبىر 378
ئىنشائاللا 378
ئامىن 378
تەسمىيە 378
قۇنۇت 378
ئەئۇزۇ 378
سانا 378
ۋەز 378
خۇتبە 378
تەسبىھ 379
زىكىر 379
ئىسىم زات 379
بەش ۋاخ نامازنىڭ 379
بامدات نامىزى 379
پېشىن نامىزى 379
دىگەر نامىزى 379
شام نامىزى 379
خۇپتەن نامىزى 379
رەتلىك نامازنىڭ 380
ۋىتىر 380
قەسىر نامازنىڭ 380
جۇمە نامىزى 380
جۇمە 381
ئاخىرقى جۇمە 381

هېيت نامىزى 381
مىيىت نامىزى 381
كىپەن 381
قارىلىق تۇتۇش ۋاقتى 381
روزا تۇتۇش 381
رامىزان 382
قۇرئاننى تاماملاش 383
ئېتىكاب 383
ئىپتار 383
ئايغا قاراش 383
زاكات 384
سەدىقە 384
فىترە سەدىقىسى 384
ھەدىيە 385
فىدىيە 385
ھەج قىلىش 385
ئۆمرە ھەج 386
ئېھرامغا كىرمەك 386
ئېھرام 386
تاۋاپ قىلىش 386
ئىستىلام قىلىش 387
سەئىي قىلىش 387
دۇخۇل ھەج (ھەج تاۋاپ باشلىماق) ... 387
تۇنەك 387
تاش ئېتىش 387
قۇربانلىق قىلىش 387
زەمزەم زىيارىتى 388
زىيارەتى قەبرى نەبىي 388
جىھاد 388
ئىزن - ئىزنە 388
تەۋبە 389
خۇتۇمېن سۈلۈكىنىڭ 10 پەرھىزى ... 389
يەتتە پەرھىز 389
مازار تاۋاپچىلىقى 389
ئىسىم قويۇش 390
نىكاھ 390
ئىجاب 390
خەتنە 390
ئەيد — ھېيت 390
ئاشۇرا 390
ئاشۇرا خاتىرىسى 391
مەۋلىد نەبىي 391
بەرە ۋاقات 391
مىئراج ئايىمى 391
شەبى بەرات (بارات كېچىسى) ... 392
بۇۋى فاتىمە ئايىمى 392
لەيلەتۇل قەدىر (قەدرى كېچىسى) ... 392
قەدر 392
روزى ھېيت 392
قۇربان ھېيت 393
ئەيد ئەزھا 393
بايرام 393
قەدر بايرىمى 393
ۋەقفاس ۋاپاتىنىڭ خاتىرە كۈنى ... 394
مەۋلۇد 394
سىلسىلە 394
رەھمەت تىلەش 394

شەرىئەت، قۇرئان، ھەدىس

ئىسلام شەرىئىتى 395
مۇھەممەد قانۇنى 396
شەرىئەت قانۇنى 396
ئىلمىي فىقھە 396
ئىلمىي ئۇسۇل ئەل فىقھە 397
ئۇسۇل 398
فۇرۇئ 398
ئىبادەت 398
ھۆكۈم (ھۆكۈم) 398
قۇرئان ھۆكۈمى 398

فىقھ سۇننەت 399
ئىجما ئ..... 399
قىياس 400
راي 401
ئىجتىھاد 401
ئىجتىھاد ئىشىكى تاقالدى تەلىماتى... 402
ئىستىھسان 402
ياخشىسىنى تاللاش 402
ئىستىسلاھ 402
ئىستىسھاب 403
تەخەييۇر 403
پەتىۋا 403
ئەھكام خەمسە 403
ۋاجىب 404
مەندۇب 404
مۇباھ 404
مەكرۇھ 404
ھارام 404
سۇننەت 404
ھىيەل 405
تەقلىد 405
بىدئەت 405
يېڭىچە يول 405
تەلفىق ئۇسۇلى 405
ئاللانىڭ بەلگىلىمىسى 406
سىياسەھ شەرئەت 406
ئىسناد 406
ھەدىسنىڭ تارقىلىش نەسەبى 407
ناسىخ ھەدىسلەر تەلىماتى..... 407
«قۇرئان ـ ھەدىس زىت ئەمەس»
تەلىماتى 407
خەلىپە تەلىماتى 407
ئىسلام ئاساسىي قانۇنى 408
مەھكىمە شەرئى 409
ئەل كالاي 409
مۇستەھىب سوتى 409
ئامانلىق ساقلاش سوتى 410
نىزامىيە سوتى 410
دەۋاگەر 410
جاۋابكار 410
ئىسپات..... 410
گۇۋاھچى 411
گۇۋاھچىنىڭ ئىناۋىتى 411
قانۇن 411
خۇسۇسىي سالاھىيەت قانۇنى 411
ئەھۋال شەخسىيە 412
ئائىلە قانۇنى 412
ئالتە قۇل توغرىسىدىكى ھۆكۈم ... 412
سەئەد ھۆكۈم مىسالى 412
موما (دادىنىڭ ياكى ئانىنىڭ ئانىسى)
نىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشى
توغرىسىدىكى ھۆكۈم 413
مەسچىتتىكى ھۆكۈم مىسالى..... 413
نىكاھ سەھىھ 413
باتىل نىكاھ (قانۇنسىز نىكاھ) ... 413
فاسىد نىكاھ (بىنورمال نىكاھ) ... 413
مەھر 414
مەھر مۇئەججەل 414
مەھر مۇۋەججەل 414
ئىددەت..... 414
نىكاھ توختىمى 414
نەپىقە 415
خىيارۇل بۇلۇغ 414
تالاق..... 415
خوتۇنىنىڭ پەتتىسى (خېتى) نى
بېرىش 415
ئىلا 415
لىئەن 415
سۇننەتكە لايىق ياخشى تالاق 416
سۇننەتكە لايىق بولمايدىغان تالاق ... 416
فاسىد تالاق 416
ھاۋالە تالاق 416
ساقلاپ قېلىنغان تالاق..... 416
كېلىشىملىك تالاق 417
ھۇل..... 417
مۇبادىرە..... 417

نىكاھ تەڭداشلىقى 417
فاسىخ 417
نىكاھ چەكلىمىلىرى 417
ھالال پەرزەنت 418
ئەڭ ئۇزۇن ھامىلدارلىق مۇددىتى ... 418
ئەڭ قىسقا ھامىلدارلىق مۇددىتى ... 418
جىسمانىي ھامىيلىق 418
نىكاھ ھامىيلىقى 419
مال ـ مۇلۇك ھامىيلىقى 419
تۇل قالغان دەپ ھېسابلىماق 419
«ئۆلدى» دەپ ھېسابلىماق 419
مۇتئە 420
ۋاقتلىق نىكاھ 420
مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملار ... 420
سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىـ
سىدىكى ئەھكاملىرى 421
شىئە مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىـ
سىدىكى ئەھكاملىرى 422
شەرئىتتە بەلگىلەنگەن ۋارىس 422
ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش... 423
مىراسخورلۇق تەرتىپى 423
چەتكە قېقىش پرىنسىپى (ھەجب)... 423
ۋارىسلىق توسالغۇسى 424
ۋەسىيەت 424
ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىش ... 425
تەقسىمات 425
رەد (قايتۇرۇش) 425
مەجبۇرىيەت ۋەسىيەتنامىسى 426
ھايات ۋاقتىدا مۇلۇكنى تەقسىم
قىلىۋېتىش 426
ئۆلگەندىن كېيىن مال ـ مۇلۇكنى
بىر تەرەپ قىلىش 426
ھەدىيە 426
ھەدىيە قىلغۇچى 427
ھەدىيە قوبۇل قىلغۇچى 427
ئاتا ـ ئانا ئورنىدا ۋارىسلىق
قىلىش 427
يۆتكەلمە ۋارىسلىق 427
ساپ مۇلۇك 428
قالدۇق مۇلۇك 428
بۆلۈشكە بولمىدىغان مۇلۇك 428
بۆلۈشكە بولمايدىغان مۇلۇك 428
ئورتاق مۇلۇك 428
ئارىيە 428
ۋەسىيەتنى ئىجرا قىلغۇچى 428
ئاتا جەمەت ۋارىسلار 429
نەسىۋە بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى... 429
يىراق تۇغقان ۋارىسلار 430
دۆلەت ۋارىسلىقى 430
ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى... 430
تۇغقىنىنى تونۇپ ۋارىسلىق قىلغۇچى...430
پۇتۇم بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى ... 430
سودا ـ سېتىق ئەھكامى 431
مۇئامىلات 431
تەھرىم ربا 431
سودا ـ سېتىق پۇتۇمى 432
رەنە پۇتۇمى 432
كاپالەت پۇتۇمى 433
ھاۋالە پۇتۇمى 433
شېرىكلىك پۇتۇمى 433
ياللاش ياكى ئىجارە پۇتۇمى 434
مۇزەبانە 434
ئۇدۇل 434
تاللاش ئارىلىقى 434
ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقى 434
ئىككى ياقلىمىلىق سودا 435
ۋەخپە 435
ۋەخپە قانۇنى 435
ئىستىسلاھ ۋەخپىسى 436
ئائىلە ۋەخپىسى 437
خۇسۇسىي ۋەخپە 437
ۋەخپىدىن پايدىلانغۇچى 437
ۋەخپە مۇددىتى 437
ئۇقۇبات 437
جازا قانۇنى 438
تەڭداش قىساس 438

قانداشلىق قىساسى 438
ھۇدۇد 438
مۇقىم جازا 438
تەئزىر جازا 438
ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلىدىغان جازا 439
پۈت ۋە قولنى كېسىش جازاسى ... 439
قامچىلاش جازاسى 439
چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى 439
كاللىنى كېسىش جازاسى 439
دارغا ئېسىش جازاسى 439
دىيەت 439
ھاراقكەشلىك گۇناھى 440
ئوغرىلىق گۇناھى 440
زىناخورلۇق گۇناھى 440
زىنا بىلەن قارىلاش گۇناھى 441
مۇرتەدلىك گۇناھى 441
بۇلاڭچىلىق گۇناھى 441
قەسەم 441
ئىلمىي تەپسىر 442
تەپسىر 442
يېڭى زامانچىلىق تەپسىرى 443
ئەنئەنىچىلىك تەپسىرى 444
تەسەۋۋۇپچىلىق تەپسىرى 445
مەنزىل 445
ھىزب 446
سۈرە 446
سىپارە 446
جۈزئى 446
خرىستىئان دىنىچە تەپسىر 446
يەھۇدىي دىنىچە تەپسىر 447
تارقىلىپ يۈرگەن تەپسىر 447
پىكىر تەپسىرى 447
ئايەت 448
زاھىرىي مەنا 448
باتىنىي مەنا 448
مۇھكەم 448
مۇتەشابىھ 448
فاتىھە 449
نۇر سۈرىسى 449
مەككىدە نازىل بولغان سۈرىلەر ... 449
مەدىنىدە نازىل بولغان سۈرىلەر ... 450
ھەدىس 450
ئىلمىي ھەدىس 450
ھەدىس شەرىپ 451
كۇتۇبى ستتە 452
كۇتۇبى ئەرىبەئە 452
كۇتۇبى خەمسە 452
مۇتتەسىل ھەدىس 452
مۇنقەتىئ ھەدىس 453
بىر كىشى رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەر ... 453
ياخشى ھەدىس 453
ئىشەنچسىز ھەدىس 453
ساختا ھەدىس 453
ھەدىس قۇدسى 454

مۇقەددەس كىتاب ـ ئەسەرلەر ۋە ئۇلاردىكى ئاتالغۇلار

«قۇرئان كەرىم» 454
ئاللانىڭ كىتابى 456
بەرھەق كىتاب 456
تەفسىر ئەل كەبىر 456
تەفسىر جەلالەين 457
كەششاف 457
كەششاف ئەن ھەقائىقۇت تەنزىل ... 457
سۈرىلەرنىڭ سىرىنى ئېچىش 457
جامىئۇل بەيانى فى تەفسىرىل قۇرئان 457
تەفسىر تەبەرى 458
قۇرئان كەرىم تەرجىمىسى ۋە

شەرھی 458
تەفسىر بەيزاۋى 458
ئەنۋار ئەنتەنزىل ۋە ئەسرار
ئەنتەئۇىل 458
خەتمە قۇرئان 458
ئون سەككىز سۇرە 459
ناسىخ 459
ئەل مۇۋەتتە 459
مۇسنەد شەپرىف 460
سەھمۇل بۇخارى 460
سەھمۇل مۇسلىم 460
مەسابىھ سۇننەت 460
ئەل كافى فى ئىلمىددىن 461
ئەششافى 461
مەن لا يەستەھزىر ۇھۇ فەقىھ 461
تەھزىبۇل ئەھكام 461
ئەل ئىستىبسار 461
نەھج ئەل بەلاغە 461
مۇدەۋۋەنە 461
دىنىنىڭ قائىدىسى 462
كىتاب خەراج 462
رىسالە 462
ئەل ھىدايە فىل فۇرۇ ئ 463
ئەل ۋىقايە 463
شەرھى ۋىقايە 463
دۇررۇل مۇختار 463
فىقھ سۇننەت 464
ئۇسۇل 464
تەۋرات 464
ئىنجىل 464
زەبۇر 464
تەھافۇت ئەل فەلاسىفە 465
تەھافۇتۇل تەھافۇت 465
دىن ئىلمىنىڭ گۇللىنىشى 466
مەقالەت ئەل ئىسلامىيىن 467
كىتاب ئەل مىلال ۋە ئەل نىھال ... 467
سۇلەيمانىنىڭ ساياھىتى 467
تارىخ ئەل تەبەرى 468
رىسالە فى ئەرە ئەھلال — مەدىنەھ
ئەل فەزىلاھ 468
«سوپىلىق ئەقىدىلىرى» 469
«كەشفۇل مەھجۇب» 470
«فۇسۇس ئەل ھىكمەت» 470
«مەككىدىكى بېشارەتلەر» 471
«كىتابەل - ئىنسانى كامىل» 472
«ئەشئەتەل - لەمەئات» 472
«مەنتىقۇت - تەير» 472
«ئىبنى بەتۇتەنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» 473
«گۇلىستان» 474
«قەسىدە ئەل بۇردە» 474
«بەراھىنى ئەھمەدىيە» 475
«ئىسلاھىيەت دىنىي ئىدىيىسىنىڭ قايىتا تۇرغۇزۇلۇشى» 475
«مەكتۇبات» 475
«مەكتۇبات ئىمام رەببانى» 476
«مۇقەددىمە ئىبنى خەلدۇن» 476
«ناتۇرالىستلارغا رەددىيە» 477
ئون ئۇچ كىتاب 478
ئون ئۇچ دەرسلىك 478
ئون تۆت كىتاب 478
ئون تۆت دەرسلىك 478
تۇتاش بەش كىتاب 478
«ئەررىھلە» 479
«تەرىقەتۇل ئۇسۇلىل ئەربەئە» ... 479
«ئىمان ئەقىدىلىرى» 479
«كەلىمە ئىزاھاتى» 479
«توغرا دىنىنىڭ ھەقىقەتلىرى» 480
«مۇسۇلمانچىلىق يېتەكچىسى» 480
«مىرساد» 480
«ئەقائىد زەرۇرىيە» 481
«نەۋەدىرۇل شەرائىيە» 481
«ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ ئاساسلىرى» 481
«تەسەۋۋۇپ شەرھلىرى» 481
«ئىسلام دىنى تەلىماتلىرى» 481

«تۇركمي تىللار دىۋانى» 484
«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» 485
«ئۆلىمالار شەجەرىسى» 485
«جەھرىيەنىڭ نەسەب تارىخى» 485
«تارىخي رەشىدىيە» 485
«موغۇلىستان تارىخى» 486
«مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەرقي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تارىخى» 486
«تارىخي خەمسەئى شەرقي» 486
«جۇڭگو ئىسلام تارىخىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» 486
«تەزكىرەئي خۇجىگان» 486
مەدرىسە يېزىقى 486

«قۇرئان كەرىم» دىكى شەخسلەر ۋە رىۋايەتلەر

ئادەم ئەلەيھىسسالام 487
ھاۋۋا ئانا 487
نۇھ ئەلەيھىسسالام 487
ئازەر 487
ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام 488
بۇۋى ھەجەر 488
ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام 489
ئىسھاق ئەلەيھىسسالام 489
لۇت ئەلەيھىسسالام 489
يەئقۇب ئەلەيھىسسالام 489
يۇسۇف ئەلەيھىسسالام 490
لوقمان ھەكىم 490
ھۇد 490
ئاد 490
ئىرەم 490
ئەھقاف 490
سالىھ ئەلەيھىسسالام 491
سەمۇدلار 491
شۇئەيب ئەلەيھىسسالام 491
مەدىيەن 491
ئەيكە 491
زۇلقەرنەين 492
قوش مۇڭگۇزلۇك پادىشاھ 492
يەجۇج 492
مەجۇج 492
مۇسا ئەلەيھىسسالام 492
ھارۇن 493
قارۇن 493
سامىرى 493
پىرئەۋن 493
تالۇت 494
داۋۇد ئەلەيھىسسالام 494
سۇلايمان ئەلەيھىسسالام 494
يۇنۇس ئەلەيھىسسالام 494
ئۇزەير 494
زەكەرىيا ئەلەيھىسسالام 494
ئىمران 495
بۇۋى مەريەم 495

ئىيسا ئەلەيھىسسالام 495
مەسىھ 495
ئەسھا بۇلكەھىف 495
رەقىم 495
جۇدى 496
رەئىس 496
سەبە ئ 496
تۇۋا 496
تۇبىە ئ 496
ئەھمەد 496
پىللىق قوشۇن 497
رۇم 497
ئىسرا 497
مىئراج 497
بۇراق 498
ئەدن 498
فىردەۋس 498
ئىللىيۇن 498
سىججىن 499
پەرىشتە جىبرىئىل 499
مىكائىل 499
مىكال 499
ئىسرافىل 499
ئەزرائىل 499
ئىزرائىل 499
مالىك 499
مۇنكىر 499
نەكىر 500
ھارۇت 500
ماروت 500
جىن 500
ئىبلىس 500
شەيتان 500
بەئلى 501
ۋەد 501
سۇۋا ئ 501
يەغۇس 501
يەئۇق 501
نەسىر 501
ھۇبەل 501
لات 502
ئۇززا 502
مانات 502
سابىيلار 502
يۇلتۇزلارغا چوقۇنغۇچىلار 503
سابىئونلار 503

نام، دىنىي ۋەزىپە، دىنىي تۇزۇم

رەسۇل 504
ئالتە رەسۇل 504
پەيغەمبەر 504
نەبى 504
ئاخىرقى پەيغەمبەر 504
خاتىمۇل ئەنبىيا 505
ئۇلۇل ئىزمى 505
مۇرسەل 505
ئەنبىيا 505
ئون ئەۋلىيا 505
ساھابى 505
تابىئىن (تابىئ) 506
ئىككىنچى ئەۋلاد ھەدىس رىۋايەتـ
چىسى 506
خەلىپە 506
ئىمام 507
سەييىد 507
شەرىف 507
مۇھاجىرلار 507
ئەنسارىلار 507
ھاجى 508
شېھىت 508

شەهىد 508
سۇلتان 508
ئەمىر 508
مەھدى 508
شەيخۇل ئىسلام 509
شەيخ 509
سەدر 509
ئۆلىما 510
مۇجتەھىد 510
ئايەتۇللاھ 510
ئايەتۇللاھ ئۇزمە ئ 510
مۇتەكەللىمۇن 511
مۇفتى 511
قازى 511
قازى قۇزات 511
مۇھتەسىب 511
ئاخۇن 511
موللا (مەۋلا) 512
خاتىب 512
مۇئەززىن 512
مەزىن 512
جارۇپكەش 512
دائى 512
مۇقىمئى 513
دائى كەبىر 513
دائى دۇئات 513
رەۋزەخان 513
قۇتىب 513
ئەۋتاد 514
فەقىر 514
پەقىر 514
دەرۋىش 514
ۋەلى 514
پىر 515
مۇرشىد 515
ئىشان 515
خوجا 515
سوپى 515
تەسەۋۋۇپچىلار 516
تىلەمچى 516
سەلىك 516
مۇرىد 516
تالىپ 516
رەئىس 516
قەلەندەرلەر 516
سوپى 517
قۇشناچ 517
مۇتىۋەللى 517
مۇسلىم (مۇسۇلمان) 517
مۇمىن 517
بەندە 517
دوست 517
مۇسۇلمان 517
قەۋم 517
ھافىز 517
تۈركانلار 518
سالار مۇسۇلمانلار 518
قارا مۇسۇلمانلار 518
قالماق مۇسۇلمانلار 518
تورمولار 518
مۇۋەھھىدلار 518
ئابدۇ 519
ئازاد قۇل 519
مەۋالى 519
قوغدالغۇچى 519
ئەھلى كىتاب 519
يەھۇدىيلار 520
ناسارالار 520
مەجۇسىيلار 520
زىممى 520
مۇشرىك 520
زىندىق 520
مۇناپىق 520
كاپىر 521
ئۇچ ئاخۇنلۇق تۈزۈم 521

مەسچىت، مۇقەددەس جاي ۋە باشقىلار

مەسچىت 522
جامە 523
ھېيتگاھ جامەسى 523
مازا مەسچىتى 523
زاۋىيە 523
ربات 524
مەسچىدىل ھەرام 524
ھەرام (ھەرەم) 525
كەبە 526
قىبلە 526
ھەجەرۇل ئەسۋەد 527
قارا تاش 527
كىسۋە 527
يوپۇق 527
زەمزەم بۇلىقى 527
تازىلار 527
مەككە 527
ئەرافات 528
رەھمان تېغى 528
سەفا 528
مەرۋە 528
ھىرا غارى 528
مەدىنە 528
مەدىنە نەبى 529
يەزرىب 529
ئىبرۇسالىم 529
نەجەف 530
كەربالا 530
مەشھەد 530
قۇم 530
مۇنار 530
ئەزان مۇنارىسى 530
ئاي راۋىقى 530
منبەر 530
مۇنبەر 530
مېھراب 530
مەسچىتى نەبى 530
مەسچىتى ئەقسا 531
سەخرە مەسچىتى 532
ئۆمەر مەسچىتى 533
ئۇمەييە مەسچىتى 533
دەمەشق مەسچىتى 533
ئۆمەر قەدىمى مەسچىتى 533
بەسرە مەسچىتى 534
كۇفە مەسچىتى 534
كۇۋەيت جامەسى 534
ئىسفاھان جامەسى 534
شەيخ لوتفۇللا جامەسى 534
مەسچىتى مەلىك 534
ھۇمەينى مەسچىتى 535
كۆك مەسچىت 535
ۋەزىرخان مەسچىتى 535
مەھەببەتخان مەسچىتى 535
شاھ جاھان مەسچىتى 536
پادىشاھ مەسچىتى 536
پەنگ مەسچىتى 537
شاھ فەيسال مەسچىتى 537
ھىرات جامەسى 537
قۇۋۋەتۇل ئىسلام مەسچىتى 538
ئاتالا دېۋى مەسچىتى 538
ئەھمەد ئاباد جامەسى 539
بولەند دەرۋازا جامەسى 539
دېھلى جامەسى 540
مەرۋايىت مەسچىتى 540
ئاگرا جامەسى 541
ئادىنا مەسچىتى 541
شاھىزىندا مەسچىتى 541
كالىيان مەسچىتى 542
بۇخارا مەسچىتى 542
بى بى خانىم مەسچىتى 542
كۇئالالۇمپۇر دۆلەت مەسچىتى 543
سىنگاپور سۇلتان مەسچىتى 543

ئەمىر بىننى ئاس جامەسى 543
ئىبنى تۇلۇن جامەسى 544
ئەزھەر جامەسى 544
ھۇسەين مەسچىتى 545
سەييد بەدەۋى مەسچىتى 545
سۇلتان ھەسەن مەسچىتى 546
ئۇقباھ مەسچىتى 546
زەيتۇن مەسچىتى 547
قەرەۋىيىن جامەسى 547
ھەسەن مەسچىتى 547
سۇلايمان جامەسى 548
سۇلتان ئەھمەد جامەسى 548
كۆك مەسچىت 548
كوردىۋا جامەسى 548
نيۇجيې مەسچىتى 549
دۇئسى مەسچىتى 550
پۇشۇ مەسچىتى 551
خۇاسى مەسچىتى 551
سۇئجياك مەسچىتى 551
شياۋتاۋيۇەن مەسچىتى 552
تيەنجىن جامائەسى 552
تيەنجىن ئىسلام شىمال جامەسى ... 553
تيەنجىن ئىسلام جەنۇب جامەسى ... 553
دىئجۇ مەسچىتى 553
بوتۇ شەھىرىدىكى مەسچىت 553
شۇەنخۇانىك جەنۇبىدىكى مەسچىت... 554
شۇەنخۇانىك شىمالىدىكى مەسچىت... 554
ساۋجۇدىكى شىمالىي مەسچىت 554
بېيشۇ مەسچىتى 554
باۋدىئدىكى غەربىي مەسچىت 554
داتۇك مەسچىتى 555
تەييۇەن مەسچىتى 555
چاۋجى مەسچىتى 555
كۆكخوت مەسچىتى 555
باۋتۇ مەسچىتى 555
جىنجۇ مەسچىتى 556
شىنياۋدىكى جەنۇبىي مەسچىت..... 556
چىچىخار مەسچىتى 556
شەنخې مەسچىتى 556
جىئجۇ مەسچىتى 556
سەنشەنجيې مەسچىتى 557
چاۋجۇ مەسچىتى 557
جىئجاۋدىكى چىئشى مەسچىتى..... 557
جىنجاۋسى مەسچىتى..... 557
سۇمرغ مەسچىتى 558
جياشىن مەسچىتى 558
نىئبو قەدىمىي مەسچىتى 558
ئەنچىك جۇئشياۋجې مەسچىتى 558
شۇشەن مەسچىتى 558
فۇجۇ مەسچىتى 559
شاۋ ۋۇ مەسچىتى 559
شىئيۇسى مەسچىتى 559
چىئجىئسى مەسچىتى 559
چىلىك مەسچىتى 560
جىنەن شەھىرىدىكى جەنۇبىي جامە... 560
جىنەن شەھىرىدىكى شىمالىي جامە... 560
جىنىئدىكى شەرقىي جامە..... 560
شۇنخې جامەسى 560
جىنىئدىكى غەربىي جامە 560
تەيئەن مەسچىتى 561
دىجۇدىكى بېيىك مەسچىتى 561
يىدۇ مەسچىتى 561
جىئجۇدىكى شىمالىي جامە 561
كەيفىئنىك مەدەنىيەت كوچىسىدىكى
مەسچىت 561
كەيفىئدىكى شەرقىي مەسچىت 562
جۇشەن بازىرىدىكى شىمالىي جامە... 562
چىنياك مەسچىتى 562
شاۋچۇدىكى شىگۇەن مەسچىتى 562
شىنچۇدىكى خۇەيدەن مەسچىتى..... 562
شياۋچىك شياۋجيې مەسچىتى 563
ۋۇچاك مەسچىتى 563
خۇەيشىك مەسچىتى 563
جاۋچىئدىكى شىمىن مەسچىتى 563
گۇيلىننىك شىمىن سىرتىدىكى
مەسچىت 563
گۇيلىن شەھىرى چۇئشەن كوچىسى
مەسچىتى 564
لىۇجۇ شەھىرى ئىچىدىكى مەسچىت... 564

لىنگۇيدىكى لىيۇتاڭ مەسچىتى 564
سەنيادىكى جەنۇبىي مەسچىت 564
سەنيا قەدىمىي مەسچىتى 564
چىكىدۇدىكى خۇاڭچىڭ مەسچىتى ... 564
خۇاڭچىڭ مەسچىتى 565
چىكىدۇ شەھىرىنىڭ گۈلۈ كوچىسىدىكى
مەسچىت 565
گۇاڭيوەن مەسچىتى 565
لاڭجۇڭدىكى بابا مەسچىتى 565
گۇيياڭ مەسچىتى 565
كۇنمىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى
مەسچىت 565
دالىدىكى كونا نەنمېن مەسچىتى... 566
ناجايىڭ مەسچىتى 566
جيەنشۇي مەسچىتى 566
خۇيخۇيدىڭ مەسچىتى 566
يۇيشىدىكى دايىڭ مەسچىتى 566
لاسادىكى خابالىن مەسچىتى 566
شىئەندىكى خۇاجۆ مەسچىتى 566
شىئەندىكى شەرقىي جامە 567
شىئەندىكى داشۆشىخاڭ مەسچىتى ... 567
شىئەن جامەسى 567
ئەنكاڭ قەدىمىي مەسچىتى 567
شياۋ پىيۇەن مەسچىتى 567
لەنجۇدىكى شىگۇن مەسچىتى 567
شىگۇەن مەسچىتى 567
لەنجۇدىكى چياۋمېنجىي مەسچىتى ... 567
لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭ نەنگۇەن
جامەسى 567
لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭ كونا
خۇاسى مەسچىتى 568
لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭ
ۋاڭسى مەسچىتى 568
خۇيشەن مەسچىتى 568
خۇيشەندىكى دۇڭگۇن مەسچىتى ... 568
جاڭجياچۇەن غەربىي جامەسى 568
شىنىڭدىكى دۇڭگۇەن مەسچىتى ... 568
شۇنخۇا ناھىيىسىدىكى جەزى
جامەسى 569
پىڭئەندىكى خۇڭشۇيچۇەن مەسچىتى... 569
ۋېيجۇ جامەسى 569
تۇڭشىن جامەسى 569
ناجاخۇ مەسچىتى 569
شىز ۋىشەن مەسچىتى 570
يىڭچۇەندىكى نەنگۇەن جامەسى 570
تەيزى مەسچىتى 570
قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى..... 570
ھېيتگاھ مەسچىتى 571
ئاتۇش جامەسى 571
ئۇرۇمچىدىكى شەنشى جامەسى 572
ياڭخاڭ مەسچىتى 572
قۇمۇل شەھەر ئىچى جۇمە مەسچىتى... 573
قۇمۇل ھېيتگاھ جامەسى 573
شەنشى مەسچىتى 574
قاغىلىق جامەسى 574
خوتەن ھېيتگاھ جامەسى 575
خوتەن مەسچىتى 575
ئىمام نەسىرىددىن مەسچىتى..... 575
قاراقاش جامەسى 576
يەكەن مەسچىتى 576
سانجى مەسچىتى 576
غۇلجىدىكى تۇڭگان مەسچىتى..... 576
بەيتۇللا مەسچىتى 577
غۇلجىدىكى تاتار مەسچىتى 577
تەيبەي جامەسى..... 577
شياڭگاڭ مۇسۇلمانلار باش ئىبادەت
خانىسى 577
جۇلۇڭ مەسچىتى..... 577
ئەيچۇن كوچىسىدىكى مەسچىت 578
خانىقا 578
خۇڭلېفۇ خانىقاسى 578
بەنچاۋ خانىقاسى 579
لىنتيەن شىداۋتاڭ خانىقاسى 579
ئۇلۇغلار قەبرىسى..... 579
قەردەزى مەقبەرىسى 580
ئالەم مەقبەرەسى 580
تاج مەھەل مەقبەرسى 580
ئەھرار خوجا مازرى..... 581
ۋەققاس مەقبەرەسى 582
بۇرھانىددىن مەقبەرەسى 582

بابا مەقبەرەسی 582
نیۇجیي مەسچىتى شەيخ مەقبەرەسی... 582
غەربي يۇرتلۇق ۋۇگۇك شەيخنىڭ
مەقبەرەسی 582
برونبي پادىشاهی مەقبەرەسی 582
سۇلۇ شاهی مەقبەرەسی 583
گۇمبەز 583
فېڭخۇاڭشەن گۇمبىزی..... 583
لىنشيادىكى چوڭ گۇمبەز 584
مازار 584
ئاپاق خوجا مازىرى 584
ئاپاق خوجا مەقبەرەسی..... 585
ئارسلانخان مازىرى 585
سۇتۇق بۇغراخان مازىرى..... 585
تۇيۇق مازار 585
ئەرشىددىن خوجا مازىرى..... 585
تۇغلۇق تۆمۇرخان مازىرى 586
سۇلايمان خوجا مۇناری 586
ئىمىن خوجا مۇناری 586
گۇاڭتا مۇناری..... 586
ۋەسساللار مەھەللىسی 587
جامائە 587
دافاڭ 587
شياۋفاڭ 587
مەدرىسە 587
مەدرىسە تەلىم - تەربىيىسی..... 588
كەبىنىڭ سۇرىتی 588
پەيغەمبەر مەسچىتىنىڭ سۇرىتی ... 588
ئەرەبچە ھۆسنىخەت 588
غۇسلىدان..... 588
ئىۋرىق..... 588
ھاسا..... 589
تەسبىھ..... 589
ئىسرىق 589
شاپاق 589
ئالتە بۇرجەك بۆك 589
خىمار 589

كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر

تەكبىر 590
ئاللاھۇ ئەكبەر..... 590
تەسمىيە 590
بىسمىللا 591
كەلىمە زىكرىللاھ..... 591
ئەلھەمدۇلىللا 593
رەھمەتۇللا 593
ماشائاللا 593
سۇبھاناللا 593
ئەستەغپىرۇللا 593
ھەسبىيەللا 593
ئىنشائاللا 593
لەنەتۇللا 593
تەئالا 593
ئاللا تائالا 594
خۇدا تائالا 594
جەللە جەلالۇھۇ 594
ئەززە ۋە جەللە 594
ئامىن 594
رەھىم 594
رەھمان..... 595
فی سەبىلىللاھ..... 595
ھەبلۇللا 595
سالام 596
ئەلەيھىسسالام 596
ساۋاب 597
تەۋفىق 597
ھەق 597
باتىل 598
كۇفرلىق 598
شىرىك..... 599
ئىزنە 599

ئىسلام دىنى تۇغرىسىدا ئومۇمىي بايان

ئىسلام دىنى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بويسۇنۇش» ۋە «تىنچلىق» دېگەنلىك بولۇپ، يالغۇز ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇشنى ۋە ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنغۇچىلار تىنچلىققا ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار مۇسۇلمان دېيىلىپ، «ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنغۇچىلار»، ئاللا ئىلتىپات قىلغان تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكتىن بەھرىمەن بولىدىغانلار دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ئىسلام دىنى دۇنيادىكى بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۈچ چوڭ دىن دېيىلىدۇ. ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىدىكى جەمئىيەتتە جىددىي ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان تارىخىي دەۋردە ئىسلام دىنى گۈللىنىشكە باشلىدى. ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ شەكىللەنگەن يوقسۇللار بىلەن بايلارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە قارشىلىشىشى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇنغا سوزۇلغان، تەكرارلىنىپ تۇرغان قىرغىنچىلىق، ئەكسۇم پادىشاھلىقى (ھازىرقى ئېفىئوپىيە) ۋە پارس قاتارلىق سىرتتىن كەلگەن مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى، مۇستەملىكىچىلىكى ۋە ئەنئەنىۋى سودا يولىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەرەبلەردە بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېقتىسادىي ئېھتىياجىنى ئۆزگەرتىش ئىستىكىنى قوزغىدى. ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، بۇنداق ئارزۇ ۋە ئىستەك ئەمەلگە ئاشتى. مەككىدە ئەرەب نەسلىدىن بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مىلادىيە VII ئەسىردە «قۇرئان كەرىم» نازىل بولۇپ، ئىسلام دىنى بارلىققا كەلدى. ئىسلام دىنى دەسلەپ بارلىققا كەلگەندە، مەككىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان مۇشرىكلىكنىڭ ۋە بۇتلارغا چوقۇنۇشنىڭ ئورنىنى باسالمىدى. مەككىدىكى ئاقسۆڭەك ئۆكتىچىلەرنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشى بىلەن بىر قىسىم مۇسۇلمانلار مەككىدە تۇرالماي، تۇركۇمگە بۆلۈنۈپ ئېفىئوپىيىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. زىيانكەشلىكنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىيە 622 - يىلى مۇسۇلمانلارنى باشلاپ يەسرىب كېيىن مەدىنە نەبى (ﷺ «پەيغەمبەر شەھىرى» دېگەن مەنىدىكى سۆزگە ئۆزگەرتىلدى، قىسقارتىلىپ مەدىنە دەپ ئاتالدى) كە ھىجرەت قىلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ئۇممە قۇرۇپ، ئىسلامىيەت ئىشلىرىغا تەشكىلىي جەھەتتىن ئاساس سالدى. سىياسىي، ھەربىي، ئىجتىمائىي، دىپلوماتىيە، دىن قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ يىل كۈرەش قىلىش، جۇملىدىن مەككىدىكى ئۆكتىچىلەر بىلەن بولغان بەدرە غازىتى، ئوھۇد غازىتى، خەندەك غازىتى ئارقىلىق «ھۇدەيبىيە سۇلھىسى» نى تۈزدى. يەھۇدىيلار ۋە يېرىم ئارالدىكى باشقا قەبىلىلەر بىلەن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى مەككىنى ئېلىپ، شۇ يەردىكى بۇتلارنى چېقىۋەتتىپ، ئۇ يەرنى مۇقەددەس يەر قىلدى. كېيىنكى يىلى مەككە ۋە باشقا جايلاردىكى قەبىلىلەر ئىسلام دىنىغا كىرىپ

ياكى بويسۇنۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى نوپۇزىنى ۋە دىنىي جەھەتتىكى پەيغەمبەرلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 632 - يىلى ۋاپات بولغاندا ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ئەرەب مىللىتىنىڭ ھۆكۈمران دىنى بولۇپ قالدى. تۆت خەلىپە دەۋرىدە (632 — 661) ئەرەب مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ سىرتنى بويسۇندۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇشلىرى ۋە سۇرىيە، پەلەستىن، مىسىر، مىسوپوتامىيە، پېرسىيە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىش بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتتى. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئىسلام دىنى ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىگە كېڭەيدى ھەمدە ئەرەبلەرنىڭ مىللىي دىنىدىن تەدرىجىي دۇنياۋى دىن بولۇپ ئۆزگەردى. مەدىنىدە ئۇممە ۋە خەلىپە دۆلىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنى باشتىن - ئاخىر مۇسۇلمانلار ئىمپېرىيىسى ۋە يەرلىك خانىدانلىقلارنىڭ ھۆكۈمران ئىدىيىسى ياكى مەنىۋى تۈۋرۈكى بولۇپ كەلدى. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانداۋى دۆلەتلەر ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلدى؛ بەزى دۆلەتلەردىكى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئېتىقاد قاتارلىقلاردا، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئىسلام دىنى مۇھىم ھەتتا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى.

يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ بىر ئىلاھلىق دىن بولۇشىدىكى ئىدىيىۋى مەنبەنى قەدىمكى سېمىتلارنىڭ بىر ئىلاھلىق كۆزقارىشىغىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئىسلام دىنى شەكىللىنىش داۋامىدا غەربىي ئاسىيادىكى باشقا دىنلار (مەسلەن، يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنى، زاراتوسترا دىنى قاتارلىق دىنلار) ۋە تەلىماتلار (مەسلەن، ھېلىنى ئەپلاتونىزم) نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى ھەمدە قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد، چوقۇنۇش مۇراسىملىرى ۋە تۈرمۇش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئامىللارنى قوبۇل قىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى. ئىسلام دىنى ئېتىقاد قىلىش (ئىمان ئېيتىش)، دىنىي مەجبۇرىيەت (ئىبادەت) ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلىش (ئېھسان) دىن ئىبارەت ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپتى. ئاساسىي ئىمان ئالتە بولۇپ، ئاللانىڭ بىرلىكى ۋە تەڭداشسىزلىقىغا ئىمان ئېيتىش، جىبرىئىل باشچىلىقىدىكى پەرىشتىلەرگە ئىمان ئېيتىش، «قۇرئان كەرىم»گە ۋە بۇرۇنقى كىتابلار («تەۋرات»، «ئىنجىل»، «زەبۇر»لار) ئاللانىڭ ۋەھىيسىگە ئىمان ئېيتىش، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «ئاللانىڭ پەيغەمبىرى ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسى» (33 - سۈرىنىڭ 40 - ئايىتىدىن) ئىكەنلىكىگە ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى پەيغەمبەرلەرگە ئىمان ئېيتىش، باقىي ئالەمنىڭ تۈرمۇشىغا، مەھشەر كۈنىدىكى سوراقتا، جەننەت مۇكاپاتى ۋە دوزاخ ئازابى (بىر قىسىم مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ تەشەببۇسى) غا ئىمان ئېيتىش، ھەممىنى ئاللانىڭ تەقدىرگە پۈتۈۋەتكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دىنىي مەجبۇرىيەت مۇنۇلاردىن ئىبارەت: «كەلىمە تەييىبە»نى ئوقۇپ، ئاللانىڭ بىرلىكىگە گۇۋاھ بولۇش، ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنى ئىپادىلەش، شەرئەت بەلگىلىمىسى بويىچە، نامаз ئوقۇش، روزا تۇتۇش، سەدىقە بېرىش ۋە ھەج قىلىش لازىم (جۈملىدىن بەش پەرز دېيىلىدۇ)، يۇقىرىقى مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تەرەت ئېلىپ جۈملىدىن غۇسلى قىلىپ، تاھارەت

ئېلىپ، سۇ يوق يەردە سۇ ئورنىدا توپا بىلەن تەييەمۇم قىلىپ)، دىنىي پەرزنى ئادا قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىش ھەمدە ئېتىقادقا بولغان ئىخلاسىنى ئىپادىلەش؛ «ئاللا يولىدا» جەڭ قىلىش لازىم (بۇ ئەقىدە ئەينى يىللاردا پەرزەرنىڭ بىرى قىلىنغان. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 2 - سۈرە 216 - ئايىتىگە قارىڭ، كېيىنرەك زور كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن تاشلاپ قويۇلدى)؛ ئون پەرزگە ئەمەل قىلىش (جۈملىدىن بۇتلارغا چوقۇنۇشنى چەكلەش، مۇشرىكلىككە قارشى تۇرۇش، زىنا قىلماسلىق، ئوغرىلىق قىلماسلىق، ئاتا - ئانىغا ۋاپادار بولۇش، يېتىم - يېسىرلارغا ۋە يوقسۇللارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش)، خەير - ئېھسان قىلىش، سەدىقە بېرىش، يوقسۇللارغا دەرمان بولۇش ۋە باشقا ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىش لازىم. پاكىزلىق، نىكاھ، ئائىلە، ئۆلۈم - يېتىم، يېمەك - ئىچمەك، جەڭ قىلىش، سودا، قەرز بېرىش - ئېلىش، ئۆسۈم، مىراس قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ شەرئەتتە قاتتىق بەلگىلىمە ۋە پەرزلار بار. قۇربان ھېيت، روزا ھېيت، مەۋلۇد مۇھىم ھېيت - ئايەم ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھېيت - ئايەملەر ئومۇمىلاشقان ئوخشىمىغان رايونلار، مىللەتلەر ۋە مەزھەپلەردە ئۆزىگە خاس بايرام ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى بولىدۇ. مۇسۇلمانلار مەسچىتنى دىنىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىي تۇرمۇش (سىياسىي تۇرمۇش)، مەركىزى قىلىدۇ. بەزى جايلاردىكى خانىقا، قەبرىگاھ، مازار، گۇمبەز قاتارلىقلارمۇ شۇ جايلاردىكى ۋە باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس جايى ھېسابلىنىدۇ، شۇ رايون ۋە بىنالارنى زىيارەت قىلىش ئۇلارنىڭ ھەج قىلىشتىن سىرتقى دىنىي تۇرمۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە دىنىي ئىشلارغا بېغىشلىغان (مەسىلەن، ئىمام، خاتىپ، مۇئەززىن، مۇپتى، ئۆلىما، مۇجتەھىد، ئاياتۇللا قاتارلىق) لار ئىسلام ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

«قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي كىتابلىرى بولۇپ، دىنىي ئەھكام، دىنىي قائىدە، شەرىئەت، ئېتىقاد ۋە ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمى، تەلىماتلارنىڭ كىتاب ئاساسى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇسۇلمان ئۆلىمالار «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. بۇ ئەسەرلەر تەبىر، ھەدىس، دىنىي ئەقىدە، دىنىي قائىدە، شەرىئەت، ئېتىقاد، پەلسەپە، تارىخ، جەمئىيەت، سىياسىي، ئېقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەرگە چېتىلدى. ئۇلاردا ئىككى دۇنيالىق بەخت - سائادەت قارىشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. ياخشىلىقنىڭ مۇكاپاتى، يامانلىقنىڭ جازاسى بولىدىغانلىقى تەرغىب قىلىنىدۇ. ھەممىنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلۈپ كەتكەنلىكى ۋە «مۇرەسسە - مادارا» قىلىش يولى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. ھېيىقىش، تەقۋادارلىق، بويسۇنۇش، ياخشى ئەمەللەرنى قىلىش، سەۋرچان بولۇش، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، كەمتەر، كەڭ قورساق بولۇش قاتارلىق پەزىلەتلەرنى مۇئامىلە قىلىش ۋە ئىش بېجىرىش قائىدىسى قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سىياسىي قاراشلاردا (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇممەنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا كىم رىياسەتچىلىك قىلىش، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋەزىپىسىنى كىم ئۈستىگە ئېلىش مەسىلىسىدە) پەيدا بولغان ئىختىلاپ

تۇپەيلىمدىن، دىنىي ئىختىلاپ (چوڭ ئىشلاردا بەندە ھۆكۈم چىقىرىشى ياكى ئاللا ھۆكۈم چىقىرىشى كېرەكمۇ؟ دېگەن پىكىر ئۇستىدە) پەيدا بولۇپ، ئۇممە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئوخشىمىغان مەزھەپلەر ئىلگىرى-كېيىن بۆلۈنۈپ چىقتى: خاۋارىجلار بەندىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى يوقلۇقىنى تەكىتلىدى. شىئە مەزھىپى خەلىپە ئورنىغا ھەزرىتى ئەلىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلدى، سۈننىي مەزھىپى بولسا خەلىپىنى سايلاش تۇزۇمىدە چىڭ تۇردى. خاۋارىجلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، IX — X ئەسىرلەردە شىئە مەزھىپى بىلەن سۈننىي مەزھىپىنىڭ دىنىي تۇزۇلمىسى ئاخىرقى ھېسابتا مۇقىملاشتۇرۇلدى ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. جۇملىدىن بەزى مەزھەپلەر ئىچىدىكى دىنىي ئەھكام تەشەببۇسىنىڭ پەرقلىق بولۇشى ياكى مەنپەئەت توقۇنۇشى تۇپەيلىدىن، بەزى مەزھەپلەر ئىدىيە ۋە تەشكىلىي جەھەتلەردە بۆلۈنۈپ كەتتى. مەسىلەن، شىئە مەزھىپىدە زەيدىلەر، ئىسمائىلىيەلەر ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلار بۆلۈنۈپ چىقتى. بەزى كىچىك مەزھەپلەر ئىچىدىمۇ ئوخشىمىغان مەزھەپ ۋە تارماقلار پەيدا بولدى.

دىنىي تۇزۇلمە شەكىللىنىش بىلەن بىللە ئىسلامىي فىقھە كۇنسايىن مۇكەممەللىشىپ باردى. دەسلەپ يەرلىك خاراكتېردىكى كىچىك ئەھلىي فىقھەلەر بار ئىدى، IX ئەسىرگە كەلگەندە ئەبۇ ھەنىفە، مالىك، شافىئىي ۋە ئىبنى ھەنبەلى قاتارلىق فەقىھلەر ۋەكىللىك قىلغان ئىلمىي ئېقىملار كەينى-كەينىدىن شەكىللەندى. ئۇلارنىڭ فىقھە تەشەببۇسلىرى سۈننىي مەزھىپى تەرىپىدىن كۇچكە ئىگە دەپ ئېتىراپ قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىئە مەزھىپى ۋە خاۋارىجلارمۇ مۇناسىپ ھالدا مۇستەقىل فىقھە سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى «قۇرئان كەرىم»نى توپلاپ كىتاب قىلدۇردى. كېيىن ھەزرىتى ئوسمان ساھابىلەرنى قۇرئاننى تەكشۈرۈپ بېكىتمىشكە ئۇيۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن، «قۇرئان كەرىم» نىڭ «ئوسمانىيە نۇسخىسى» پۈتتى. بۇرۇن ھەدىسلەرنى توپلاش پائالىيىتى تارقاق ئېلىپ بېرىلغانىدى. IX ئەسىرگە كەلگەندە ھەدىسلەرنىڭ راۋاللىرى بىلەن ساختىلىرىنى پەرق ئېتىش، ئىسپاتلاش ئارقىلىق، مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل بۇخارى، مۇسلىم ئىبنى ھەججاج، ئەبۇ داۋۇد، تىرمىزى، نەسائى ۋە ئىبنى ماجە قاتارلىق ھەدىس ئالىملىرى توپلىغان ھەدىسلەر سۈننىي مەزھىپى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى ۋە نوپۇزلۇق ھەدىسلەر دەپ ئېتىراپ قىلىندى. كېيىن «سىھاھى ستتە» (ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابى) دەپ ئاتالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، بۇخارى توپلىغان ھەدىسلەر توپلىمى — «سەھىھۇل بۇخارى» «قۇرئان كەرىم» دىنلا كېيىن تۇرىدىغان كىتاب بولدى. X ئەسىردە شىئە مەزھىپى ئۆز مەزھىپىنىڭ ھەدىسلىرىنى توپلاشنى باشلىدى. ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد كۇلايىنى، مۇھەممەد بىننى بابۇيە ۋە تۇسى قاتارلىق ھەدىس ئالىملىرى توپلىغان تۆت توپلام ھەدىس «كۇتۇبى ئەربەتە» (تۆت ھەدىس شېرىپ) دەپ ئاتىلىپ، نوپۇزلۇق كىتابلار قىلىندى. «قۇرئان» ۋە ھەدىس شەرىئەتنىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلىندى. «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىش ئوخشاش بولمىغاچقا، دىنىي ئەقىدىنى چۈشىنىش جەھەتتە VII ئەسىردە ھەر خىل ئېقىملار پەيدا بولدى. قەدەرىيىلەر تەقدىرچىلىككە قارشى تۇردى.

جەبرىييەچىلەر تەقدىرچىلىكتە چىڭ تۇردى. مۇرجىئەلەر دىلدا ئېتىقاد قىلىشنى تەكىتلىدى ھەمدە گۇناھقا «كېچىكتۇرۇپ» ھۆكۈم كېسىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇئتەزىلىلەر ئىدراكنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە ئاللانىڭ بىرلىكىنى ۋە ئادىللىقىنى تەكىتلىدى. سۈپەتچىلەر ئاللانىڭ ئادەمگە ئوخشايدىغانلىقىنى (شەكلى ۋە جىنسى ئوخشاش ئىكەنلىكىنى) ياكى بەدىنىدە گۆش بارلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. ئەشئەرىچىلەر ئېتىقاد بىلەن ئىدراكنى مۇرەسسە قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى ئىدراك بىلەن قوغدىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدراكنى چۆكۈردى ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەشئەرىچىلەرنىڭ ئەقىدىسى ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىقادى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەززالى ئۇنى تەسەۋۋۇپ مىستىسىزمى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، سۈننىي مەزھىپى ئەقىدىسىنىڭ ئاخىرقى شەكلىنى شەكىللەندۈردى ھەمدە دۇنيادىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق مۇسۇلمانلار ئۇنىڭغا ئەمەل قىلدى. دىنىي تۈرمۇش ياكى مۇنازىرە ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئوخشىمىغان مەزھەپلەر (جۈملىدىن فىقھىيەلەر) باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، دىنىي ئىلىملەر («ئەنئەنىۋى ئىلىملەر»، مەسىلەن، تەپسىرشۇناسلىق، ئىلمىي تەجۋىد، ھەدىسشۇناسلىق ئىلمى، ئىلمى تەۋھىد قاتارلىقلار) ۋە ئىسلام نامى ئاستىدىكى دىنىدىن تاشقىرى پەنلەر (ئىدراكى پەنلەر، مەسىلەن، پەلسەپە، فىزىكا، ئېتىكا، چۈشكە تەبىر بېرىش قاتارلىقلار) مۇ مۇشۇ دەۋردە بارلىققا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

شىئە مەزھىپى ئۇزۇندىن بۇيان سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتە ھوقۇقسىز ۋە قانۇنسىز ئورۇندا تۇردى. بۇنىڭ بەزى تارماق مەزھەپلىرى بەزى جايلاردا بىر مەھەل مۇستەقىل خانىدانلىقلارنى قۇرغان (مەسىلەن، ئىسمائىلىيەلەر شىمالىي ئافرىقا، مىسىر، سۈرىيەلەردە؛ زەيدىلەر قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي رايونىدا ۋە يەمەندە خانىدانلىق قۇرغان) بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شىئە مەزھىپىدىكى پۈتۈن دۆلەت ئەمەس ئىدى، شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسى 1502 - يىلى پارسىيىدە دۆلەت دىنى قىلىندى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شەرىئەتتە ئىدراكلىقنى تەشەببۇس قىلغان ئۇسۇل ئېقىمىدىكىلەر جاھىل ئەقىبەرىيەرنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى؛ دىنىي ۋەزىپە جەھەتتە، تۆۋەن دەرىجىلىك موللىدىن تارتىپ، ئۆلىما، مۇجتەھىد، ھەتتا ئايەتۇللاغىچە بولغان تۈزۈلمە تەدرىجىي شەكىللەندى، شىئە مەزھىپى پارس ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە پۈختا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولدى.

بىر قىسىم تەقۋادارلارنىڭ دىنىي قائىدە ۋە تۈرمۇش شەكلىنى چۈشىنىشى ۋە ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيەسى ئادەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭكىگە ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تەخمىنەن XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تەسەۋۋۇپچىلار (سوپىلار) شەكىللەندى، ئۇلار ئاددىي - ساددا، نامرات ئۆتۈش، ئەھلى رىيازەت چېكىش، تىرىشىپ ئىبادەت قىلىش، ئۆزىنى ئۇنتۇپ تىلاۋەت قىلىشتا چىڭ تۇرغاندىن باشقا، مەنىۋى ئىبادەتنى، چىداپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنى، روھىنى پاكلاشتۇرۇپ، ئاللا بىلەن بىر بولۇپ كېتىش ئۇستىدە ئىزدىنىشنى تەكىتلىدى. تەسەۋۋۇپچىلار قۇرئان، ھەدىس ئەقىدىلىرىنى مىستىسىزملىق (تىلسماتچىلىق، سىرلىقلاشتۇرمىچىلىق) تەرەپتىن ئىزاھلاپ، ئىلاھىي مۇھەببەت، ئىلاھىي ئەقلىيەت، ئىلاھىي نۇر، پان

ئىلاھىزم قاتارلىق تەشەببۇس ۋە ئىبادەتكە دائىر ئەسەرلەرنى پەيدا قىلدى. XI ئەسىردە غەززالى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مىستىتسىزمى بىلەن ئەنئەنىۋى ئەقىدىنى مۇرەسسە قىلىپ ھۆكۈمەت ئېتىقادى قىلغاندىن كېيىن، XII ئەسىردە تەسەۋۋۇپچىلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جايلاردا غەربتىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ خاراكتېرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ھەم ئۆزئارا مۇستەقىل بولغان دىنىي پىرقىلەرگە تەرەققىي قىلدى. تەسەۋۋۇپ دىنىي پىرقىسى ئەل ئىچىدىكى ئېتىقادنىڭ تەشكىللىك شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ۋەز ئېيتىپ، مۇرت قوبۇل قىلدى. بۇرۇن ئىسلام دىنى تارقالمىغان جايلاردا بولۇپمۇ ئاببباسىيلار سۇلالىسى (750 — 1258) يىمىرىلگەندىن كېيىن، تۆمۇرىيلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان كەڭ رايونلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. سىستېمىلاشقان ۋە مېتافىزىكىلاشقان تەسەۋۋۇپ مىستىتسىزمى ئىسلام دىنىدا XII ئەسىردىن XVIII ئەسىرگىچە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇردى.

يېقىنقى ۋە ھازىرقى زاماندىن بۇيان ئىسلام دۇنياسىدىكى دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مۇستەملىكىچىلەر، جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكىسى ياكى بېقىندى دۆلەتلىرى بولۇپ قالدى. مىللىي مۇستەقىللىق، ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش، ئېكسپىلاتاتسىيىدىن، زۇلۇمدىن، قۇللۇقتىن قۇتۇلۇش ھەمدە شۇ جايلاردىكى ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مىستىتسىزمىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمانلار ئىسلام بايرىقى ئاستىدا، كۆپ قېتىم ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر (مەسىلەن، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ۋەھھابىيلار ھەرىكىتى، پىرسىيەدىكى بابىيەلەر ھەرىكىتى، سۇدانداكى مەھدى ھەرىكىتى، شىمالىي ئافرىقىدىكى سەنۇسىلار ھەرىكىتى، ھىندىستاندىكى ئاريكا ھەرىكىتى، ھىندونېزىيەدىكى پادىرىلار ھەرىكىتى قاتارلىقلار) نى قوزغاپ، ھەرخىل پىكىر ئېقىملىرى (مەسىلەن، پان ئىسلامىزم، ئىسلام مۇدىرنىزمى، ئىسلام سوتسىيالىزمى قاتارلىقلار) نى پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ، XX ئەسىردىكى 60 - 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن چىققان ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش پىكىر ئېقىمى ۋە ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئەڭ چوڭ بولدى. ھەرقايسى ئىسلام دۆلەتلىرى پان ئىسلامىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن قۇرغان ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتى، بېنگال دۆلىتى (70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى)، پاكىستان (70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى)، سۇدان (80 - يىللارنىڭ باشلىرى) يولغا قويغان ئىسلاملاشتۇرۇش، ئىراندىكى «ئىسلام ئىنقىلابى» نىڭ غەلىبىسى ۋە ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى (1979 - يىلى) قاتارلىقلار ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي رولىنى ئىپادىلەپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەت خەلقلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

ئىسلام دىنى ئاساسلىقى غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق رايونلاردا ئومۇملاشقان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان، غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا، نېگىرلار ئافرىقىسى قاتارلىق رايونلاردا تېز ئومۇملاشتى. 1996 - يىلىدىكى تولۇقسىز مەلۇماتتىن قارىغاندا، دۇنيا بويىچە 1 مىليارد 127 مىليون مۇسۇلمان بولۇپ، دۇنيا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 19.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىكەن. ئىسلام دىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا كىرگەن بولۇپ، ھازىرغىچە 1300 يىلدىن ئاشتى.

جۇڭگودا يەرلىكلىشىش ۋە مىللىيلىشىشكە ئەگىشىپ، ئاخىر جۇڭگو ئىسلام دىنى بولۇپ شەكىللەندى. ئىسلام دىنى بۇرۇن جۇڭگودا «خۇيجاۋ» (回教)، «خۇيخۇيجاۋ» (回回教)، «تيەنفاڭجاۋ» (天房教)، «چىڭجىنجاۋ» (清正教) دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان. تەيۋەن، شىياڭگاڭ، ئاۋمېن قاتارلىق جايلاردا ھازىرمۇ « 回教 » دېيىلىدۇ. ئىسلام دىنى قۇرۇقلۇقتىكى «يىپەك يولى» ۋە دېڭىزدىكى «خۇش پۇراق ماتېرىياللار يولى» ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا كىرگەن. جۇڭگونىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرىشى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئىسلام دىنى شىنجاڭدىكى بەزى جايلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، سالار، تاجىك، ئۆزبېك، باۋئەن، تاتار قاتارلىق 10 مىللەتتىن بولغان 17 مىليوندىن ئارتۇق (1996 - يىلىدىكى سان) نوپۇس ئىچىگە تىنچلىق بىلەن تەدرىجىي ئومۇملاشقان. مۇسۇلمانلار پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شەھەر - يېزىلىرىغا تارقالغان. غەربىي شىمالدىكى شىنجاڭ، گەنسۇ، نىڭشا، چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكە (رايون) لاردا كۆپ ئولتۇراقلاشقان. يۇننەن، شەنشى، شەندۇڭ، بېيجىڭ، خېبېي، خېنەن، ئەنخۇي، سىچۇەن قاتارلىق ئۆلكە - شەھەرلەردىمۇ خۇيزۇلار تارقىلىپ، نىسبىي توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بار.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مۇسۇلمانلار ئەرەب سودىگەرلىرىنى ئاساس قىلغان شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز يېقىسىدىكى بەزى شەھەرلەر (مەسىلەن، گۇاڭجۇ، ياڭجۇ، چۇەنجۇ، خاڭجۇ، مىڭجۇ (بۇگۈنكى نىڭبو) قاتارلىق رايونلارغا ۋە ئىچكى ئۆلكىدىكى چاڭئەن (بۇگۈنكى شىئەن) قاتارلىق رايونلارغا ئەرەب، پارسىيدىن كەلگەن سودىگەرلەر، ئەلچىلەر ۋە مۇھاجىرلار ماكانلاشقان. جۇڭگودا «ئۆيغۇر - ئۇچاقلىق بولۇپ، يەر - زېمىن سېتىۋېلىپ، پايدا ئېلىپ، قايتىپ كېتىشنى خالىمىغانلار 4 مىڭ ئادەمگە يەتكەن». كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ماقۇل بولۇشى بىلەن، دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى ئىلتىماس قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. قايتىپ كېتىشنى خالىمىغانلارغا «ۋەزىپە، مائاش بېرىلگەن، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرى بولغان.» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 232 - جىلد). ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇ ئىش داۋاملىشىپ تۇرغان، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قايتىپ كەتمەيدىغانلار تېخىمۇ كۆپەيگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىللە سەپەرگە چىققان ئەرەب، پارسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەلىكىدىكى نۇرغۇن مۇسۇلمانلار جۇڭگودا ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ، سالار دەپ ئاتالغان. ئۇلار خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن نىكاھلىنىپ، ئەۋلادى كۆپەيگەن، شۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيگەن. «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇسۇلمانلار ھەممە يەرگە تارقالدى»، «بۇگۈنكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنى ماكان قىلدى، جاڭنەندە ناھايىتى كۆپ» دېگەن سۆزلەر ئورۇنسىز بولغان ئەمەس. ئۇلار خۇيزۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن خۇيزۇلارنى شەكىللەندۈردى. سالار، دۇڭشيانڭ، باۋئەن قاتارلىق مىللەتلەرمۇ شەكىللەندى ھەمدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. شىنجاڭ رايونىدا قاراخانىيلارنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى ئىسلاملاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە

شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. XVII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قىرغىزلار ئىسلام دىنىغا كىردى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تاتارلار XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلدى. قازاق، ئۆزبېك، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى.

ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگودا تەرەققىي قىلىشى روشەن رايون ۋە مىللەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

دىنىي تەربىيە جەھەتتە، شىنجاڭ رايونىدا XI ئەسىردە مەسچىتلەردىن نىسپىي مۇستەقىل بولغان دىنىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئالىملىرى ئەرەب يېزىقىنى بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن ئۇيغۇر يېزىقى ئورنىغا دەسسەتتى. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى دىنىي تەربىيە جۇڭگوغا كەلگەن تەسەۋۋۇپچى ئاشقلارنىڭ ۋە سوپىزملىق ئەسەرلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا خۇدىجۇ مەدرىسە تەلىم - تەربىيىسىنى كەشىپ قىلدى (كېيىن مەدرىسە مەسچىتكە تەۋە قىلىنىپ، مەسچىت تەلىم - تەربىيىسى دەپ ئاتالدى). مەدرىسە تەلىم - تەربىيىسى تەرەققىي قىلدۇرۇلۇش داۋامىدا كۆپ خىل دەرسلىكلەر قوللىنىلدى. جايلارنىڭ تەلىم - تەربىيە مەزمۇنى، ئالاھىدىلىكى پەرقلىق بولغاچقا، ئوخشىمىغان ئىلمىي ئېقىملار پەيدا بولدى. بۇلار ئەرەبچە كىتابلارنى قوللىنىپ، ساز بولۇش، خاس بولۇشنى تەكىتلەيدىغان، ئىلمىي تەۋھىدكە ئەھمىيەت بېرىدىغان شەنشى ئېقىمى؛ ساز بولۇش ۋە پىششىق بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، «قۇرئان كەرىم» تەپسىرىگە ۋە پارسچە كىتابلارغا پۇختا، ئەرەبچە، پارسچە دەرس ئۆتەلەيدىغان شەندۇڭ ئېقىمى؛ يۇقىرىقى ئىككى ئېقىمنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يىغىپ، ئەرەبچە كىتابلارنىمۇ پىششىق بىلىدىغان يۇنىنەن ئېقىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوقۇتۇشنى يولغا قويۇش ئۇچۇن، مۇددەرىسلەر «مەدرىسە تىلى» ۋە «مەدرىسە يېزىقى» ئىجاد قىلدى. كېيىن «خەنزۇچە، ئەرەبچىنى قوشۇپ دەرس ئۆتۈش» نى قوللاندى ھەمدە مەدەنىيەت دەرسلىرىنى كۆپەيتتى.

دىنىي ئەسەرلەر جەھەتتە شىنجاڭ رايونىدىكى ئەسەرلەر ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدا يېزىلدى. ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازغان (1018 ياكى 1019 — ؟) «قۇتادغۇبىلىگ»، ئالىم مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تەخمىنەن 1072 — 1074 - يىللىرى تاماملانغان) ۋە شائىر ئەھمەد ئىبنى مەھمۇد يۈكنەكى يازغان (1107 — 1180) «ھەقىقەتۇل ھەقايىق» مەشھۇر ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇدىجۇ ئۆزى بەزى ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن بىللە، سوپىزملىق ئەسەرلەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى. ئۇ ئەسەرلىرىدە سوپىزمنى ئەكس ئەتتۈرگەندىن باشقا، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ياكى كۈنزىچىلار ئىدىيىسىنىڭ ئاممىلىرىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوبۇل قىلدى. ۋاڭ دەييۈينىڭ «توغرا دىننىڭ ھەقىقەتلىرى» ۋە «ئىسلام دارىلفونى»، جاڭ جۇڭنىڭ «مىرسا دۇنى»، ماجۇڭ ۋە ئۇنىڭ «مۇسۇلمانچىلىق قىبلىنامىسى»، لىيۇجى ۋە ئۇنىڭ «ئىسلام ئىدراكى»، «ئىسلام مۇراسىملىرى» ۋە «تۇغەنچى پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمھالى»، ئۇلاردىن كېيىنكى ما فۇچۇ ۋە ئۇنىڭ «تۆت دىنىي ئۇسۇلنىڭ خۇلاسىسى»، «يولشۇناسلىق دېگەن نېمە» قاتارلىقلار مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى مەشھۇر مۇسۇلمان ئالىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ

ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دىنىي مەزھەپ جەھەتتە، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى سۇننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، ھەنەفىيە مەزھىپىگە ئەمەل قىلىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئون ئىككى ئىمامچىلار ۋە تاجىكلار ئىچىدىكى ئىسمائىلىيەلەر ئىچىدە مەۋجۇت. لېكىن ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ئاز، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ زور كۆپ قىسمى «قەدىمىيە» دېيىلىپ، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى غەربىي شىمال رايونىدا شەكىللەنگەن دىنىي پىرقىلەر ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى ئىشانلاردىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى تەسەۋۋۇپچىلار شىنجاڭ رايونىدا مۇھىم تەسىرگە ئىگە بولدى. خوجىلار دىنىي ھوقۇقنى ۋە يەرلىكتە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا قارا تاغلىقلار ۋە ئاق تاغلىقلارغا بۆلۈنۈپ ئۇزۇن مۇددەت كۈرەش قىلدى. ئۇلار بۇرۇنقى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ، دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ياكى شېھىتلەرنىڭ قەبرىلىرىنى رېمونت قىلىپ، كېڭەيتىپ، مازار قىلىپ مۇسۇلمانلار تاۋاپ قىلىدىغان «مۇقەددەس يەر»، «ئەۋلىيالار قەبرىگاھى» قىلىپ، سوپىزمنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى قوللىدى. «ئىشانلىق» نامى بىلەن نەقشىبەندىيە، قادىرىيە، سۇھرەۋەردىيە، چىشتىيە قاتارلىق تەسەۋۋۇپچى مەزھەپلەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. سوپىزم بىلەن يەرلىك تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى دىنىي ئېتىقادى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىرلىشىپ، شىنجاڭدىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۇردى (مەسىلەن، مازارلارنى قەرەللىك تاۋاپ قىلىپ تۇرىدىغان بولدى).

غەربىي شىمالدىكى دىنىي پىرقە تۈزۈمىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە تەرەققىي قىلىشى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ جۇڭگودىكى تەسىرىدىن ئايرىلىمايدۇ، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدىكى پائالىيەتلىرى ۋە تەسەۋۋۇپ ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىشى دىنىي پىرقىلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسى بولدى. غەربىي شىمال رايونىدا مۇسۇلمانلار نوپۇسىنىڭ كۆپ بولغانلىقى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان فېئودال ئىگىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى خۇيزۇلار ئارىسىدىكى سۇلۇكلەرنىڭ تېكلىنىشىگە ئىقتىسادىي ئاساس سېلىپ بەردى. چەت ئەللەردىن كەلگەن دىنىي دەۋەتچىلەر ياكى ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەن ئۆلىمالار غەربىي شىمال رايونىدا مىستىتسىزمنى تارقىتىپ، تۈرمۇشى كۇنسايىن نامراتلىشىپ كېتىپ بارغان بىر قىسىم مۇسۇلمانلارنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىغا ماسلاشتى. سۇلۇكنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىدا پارچىلىنىش بولدى. ئەنئەنىۋى ئېتىقادتا داۋاملىق چىڭ تۇرغان مۇسۇلمانلار ئۆزىنى «قەدىمىيە» (قەدىم مەزھىپى) دەپ ئاتاپ، سۇلۇكتىن پەرقلەندۇردى. سۇلۇك تۆت تارماققا (بەھرىيە، خۇپىيە، قادىرىيە ۋە كۆپرەۋىيگە) ۋە بىر - بىرىدىن مۇستەقىل بولغان 40 شۆبە تارماققا بۆلۈنۈپ كەتتى. قەدىمىيە بىر مەھەل ئۇچ ئاخۇنلۇق تۈزۈمنى يولغا قويغانىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئورنىنى ئىمام ئاخۇن (مۇددەرىس ئاخۇن) تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى ئالدى. مەسچىت تەۋەلىكى مەركەز قىلىنىپ، بىر - بىرىگە تەۋە بولمىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، ممىنگونىڭ باشلىرى غەربىي شىمال رايونىدا ئىسخۋانىيە ۋە شىداۋتاق (غەربىي خانىقا)

مەزھەپى باش كۆتۈردى. ئىخۋانىيە «سۈننەتكە ئەمەل قىلىپ، دەھرىيلىكنى تۈگىتىش»، «دىندا قۇرئان بويىچە يول تۇتۇش» نى «تەشەببۇس قىلىپ»، «ئەھلى سۈننەتلەر» دەپ ئاتالدى.

«قۇرئان كەرىم» نى تەرجىمە قىلىش جەھەتتە، ۋاڭ دەييۇي، لىيۇجى قاتارلىق مۇسۇلمان ئالىملار «قۇرئان كەرىم» نىڭ بىر قىسىم سۈرىلىرىنى خەنزۇچىغا «تاللاپ تەرجىمە قىلىش» نى باشلىدى. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا «تاللانغان تەرجىمە» لەر بارلىققا كەلدى. بۇلار ئادەتتە «خەتمە قۇرئان» دەپ ئاتىلىپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى «سۈرە فاتىھە» ۋە بىر قىسىم قىسقا سۈرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن مەنە تەرجىمىسىنى تەڭ ئىشلەش، مەنە تەرجىمىسى بىلەن ئىزاھلاشنى تەڭ ئىشلەشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلدى. XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن بۇيان، «قۇرئان كەرىم» نىڭ كۆپ خىل تەرجىمە نۇسخىلىرى چىقىرىلدى. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئادەتتىكى سۈرە - ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى. شىنجاڭ رايونىدا «قۇرئان كەرىم» ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار دېموكراتىيە ۋە مىللەتلەر باراۋەر بولۇش ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولدى. XX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىغىچە جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەملىكەتلىك دىنىي تەشكىلاتى — جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى (بېيجىڭدا) بولغاندىن باشقا، ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك ئىسلام جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى. دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەش جەھەتتە، مەملىكەتلىك ئىسلام ئىنىستىتۇتى (بېيجىڭدا) دىن باشقا، يەرلىكتىمۇ ئىسلام ئىنىستىتۇتلىرى قۇرۇلدى. شەرت - شارائىتى بار مەسچىتلەر ياكى ئاخۇنۇملارمۇ مەدرىسە ئاچتى ياكى ياش تالىپلارنى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلىدى. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ئۆزىنىڭ دىنىي ژۇرنىلى «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» (بېيجىڭدا، قوش ئايلىق ژۇرنال) نى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە نەشر قىلدى. مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بېيجىڭدا دىنىي كىتابلارنى ئالماشتۇرۇشنى تەسىس قىلغاندىن باشقا، ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەرلەردىكى مەسچىتلەرمۇ كىشىلەرنى مۇناسىۋەتلىك دىنىي كىتابلار ياكى دىنىي بۇيۇملار بىلەن تەمىنلىدى.

داشىفا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنى «داشىفا» (大食法) دەپ ئاتالغان.

داشىجاۋدۇ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنى «داشىجاۋدۇ» (大食教度) دەپ ئاتالغان.

خۇيخۇيجاۋ ئىسلام دىنى بۇرۇن جۇڭگودا «خۇيخۇيجاۋ» (回回教) دەپ ئاتالغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى ماخۇەن ئۆز ئەسىرىدە ئىسلام دىنىنى «خۇيخۇيجاۋ» دېگەن. جاچىڭ يىللىرى (1522 — 1566) دا لاڭ يىڭ ئەسىرىدە «خۇيجاۋ» دەپ، «ئۇيغۇرلار» نىمۇ كۆزدە تۇتقان، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان. تىلغا راۋان قىلىپ «خۇيخۇي» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «خۇيخۇي» ئىسىم بولمىغاچقا، مىللەتنى كۆرسەتمەيدۇ. «لياۋ يىلنامىسى» دىكى «خۇيخۇي دۆلىتى»، «خۇيخۇي ئەرەب مەھكىمىسى» دە قاراخانىيلار خانىدانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يۇەن سۇلالىسىدىن بۇيان «خۇيخۇي» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسى كېڭەيدى. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى شۇنداق ئاتالدى. «خۇيخۇي دېمەك مۇسۇلمان دېمەكتۇر» دەپ چۈشەندۈرۈلدى. كېيىن ئىسلام دىنى «خۇيخۇيجاۋ» دەپ ئاتالدى. مەنىسى سۇلالىسىدىن كېيىن، «خۇيجاۋ» دەپ قىسقارتىپ قوللىنىلدى.

خۇيجاۋ خۇيخۇيجاۋنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئىسلام دىنى بۇرۇن جۇڭگودا «خۇيخۇيجاۋ»، كېيىن قىسقارتىلىپ «خۇيجاۋ» (回教) دەپ ئاتالغان. ئازادلىقتىن دەسلەپكى ۋاقىتلىرىغىچە شۇنداق ئاتىلىپ كەلگەن. ئىسلام دىنى خۇيزۇلار شەكىللىنىشتىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن. جۇڭگودا خۇيزۇلاردىن باشقا مىللەتلەرمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. 1956 - يىلى 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «گۇڭيۈەننىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئاتىلىشى مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: ئىسلام دىنى خەلقئارالىق دىن. ئىسلام دىنى خەلقئارادا ئورتاق قوللىنىلغان ئىسىم. بۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنىدا «خۇيجاۋ» دېگەن ئىسىمنى ئىشلەتمەي، ئىسلام دىنى دەپ ئاتاش كېرەك. چەت ئەللەردىكى جۇڭگولۇقلار ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرىدا شۇنداق ئاتايدىغانلار ھېلىمۇ بار.

چىڭجېنجاۋ جۇڭگودا خەنزۇچىنى قوللىنىدىغان مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنى «چىڭجېنجاۋ» (清真教) دەپ ئاتىغان. بۇ سۆز مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئومۇملاشقان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنى خەنزۇچە مۇقىم نام بىلەن ئاتالمىغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ يەنيۇ يىللىرى (1314 — 1320) خانىجۇدا مەسچىت سېلىنىپ، بۇ مەسچىت «جېنجاۋسى» دەپ ئاتالغان (1341 — 1368 - يىللىرى). ۋۇجەننىڭ «مەسچىتنى رېمونت قىلىش ئابىدىسى» دە «چىڭجېنىڭ» (清净) دەپ ئاتالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «چىڭجىنجاۋ» غا ئۆزگەرتىلگەن. خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدىغان مىللەتلەردە بۇ سۆزنى ئىشلىتىش دائىرىسى مەسچىت، مەدرىسە، مەكتەپ، ئاشخانىلارغىچە كېڭەيگەن. لېكىن، ئىسلام دىنىنى شۇنداق دەپ ئاتاش ئازايغان.

تيەنفاڭجاۋ ئىسلام دىنى جۇڭگودا بۇرۇن «تيەنفاڭجاۋ» (天房教) دەپ ئاتالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىتابلاردا مەككە ياكى ئەرەب رايونى تيەنفاڭ (天房) دېيىلگەن. ئىسلام دىنى مەككىدە بارلىققا كەلگەن ۋە ئەرەب رايونلىرىغا ئومۇملاشقانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

مۇھەممەد دىنى يېقىنقى زاماندا غەرب ئىسلام دىنىنى مۇھەممەد دىنى (穆罕默德教) دەپ خاتا ئاتىغان. خرىستىئان دىنى شۇ دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ئىيسانىڭ نامى بىلەن «ئىيسا دىنى» دەپ ئاتالغانلىقتىن، بەزىلەر شۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئىسلام دىنىنى مۇھەممەدنىڭ دىنى دەپ ئاتىغان. لېكىن، ئىسلام دىنى بۇنداق ئاتاشقا قارشى تۇرىدۇ، بۇنداق ئاتاش ئىلمىي تەۋەدكە خىلاپ دەپ قارايدۇ.

ئاللانىڭ دىنى مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنى ئۇلۇغلاپ «ئاللانىڭ دىنى» (正教) دەپ ئاتاپ، بۇ دىن ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىمان ئېيتىدىغان «ھەق دىن» دەپ قارايدۇ. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ۋالىڭ دەييۈي: «توغرا دىننىڭ ھەقىقەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە «ھەقىقەتتە ئەبەدىي ئېغىش بولمايدىغان دىن» «توغرا دىن» دېيىلدۇ، دېگەن.

جاۋ مېن جۇڭگودا ئىسلام دىنى «جاۋمېن» (门教) دەپمۇ ئاتالغان.

مەزھەپلەر، ئىلمىي ئېقىملار

ئەسھاب نەبىي

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرى شۇنداق ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئەزالىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەمراھلىرى، شاگىرتلىرى ۋە ساھابىلىرى بولۇپ، مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ئۇممەتسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىدۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلىپە مەسىلىسى توغرىسىدا مۇسۇلمانلار ئىچىدە بىر مەھەل تالاش-تارتىش بولدى. ئومۇمىيلىققا ئېتىبار بېرىپ، مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەسھاب نەبىي رەسمىي قۇرۇلدى. «قۇرئان كەرىم» رەتلىنىپ، ھەدىسلەر توپلىنىپ بولۇشتىن ئىلگىرى ئۇلار يادلاش ۋە رىۋايەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلدى، ئىسلام دىنى ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئۇلار مۇھاجىرلار ۋە ئەنسارىلارغا ئايرىلىدۇ. ئاساستىي ئەزالىرى بۇۋى ئائىشە، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان، ھەزرىتى ئەلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سۈننىي مەزھىپى

ئىسلام دىنىدىكى ئاساسلىق مەزھەپلەرنىڭ بىرى. شىئە مەزھىپى بىلەن ئوخشىمايدىغان سىياسىي ۋە دىنىي مەزھەپ. «سۈننىي» دېگەن ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «سۈننەتكە ئەمەل قىلغۇچىلار» يەنى «ئەنئەنسگە بويسۇنغۇچىلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تولۇق ئاتىلىشى «ئەھلى سۈننەت ۋەل جامائە» بولۇپ، ئۆزلىرىنى «ئەھلى سۈننەت» دەپ ئاتايدۇ. ئەسلىي ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوخشىمىغان قاراشتا بولغان سىياسىي گۇرۇھ ئىدى. مىلادىيە 632 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلىپە (ئىز باسار) مەسىلىسى توغرىسىدا مەككىدىكى مۇسۇلمانلار جامائەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولغان پىكىر ئىختىلاپى بۆلۈنۈپ كېتىشكە سەۋەبچى بولىدۇ. تۆتىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ھاشىم جەمەتى (پەيغەمبەر جەمەتى) دىن چىققان ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرىلا قانۇنلۇق خەلىپە (ئىزباسار) بولالايدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلار ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسماندىن ئىبارەت ئۈچ خەلىپىنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى ئىنكار قىلىدۇ. شىئە مەزھىپى يېڭى سىياسىي گۇرۇھ بولۇپ ئۈيۇشىدۇ. ھەزرىتى ئەلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت خەلىپىنى ئېتىراپ قىلمىغان ۋە قوللايدىغان كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئاساسى بولىدۇ. دەسلەپكى ئىجتىمائىي ئاساسى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى قەبىلىلەر بىلەن چەكلەنگەن، مۇسۇلمانلار كېيىنكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ سىرتقا ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىگە بېقىنغان باشقا تىللىق مۇسۇلمانلار جامائەسىنى، مەسىلەن، مىسوپوتامىيە (ئىككى دەريا) ۋادىسىدىكى ئىراقلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار، ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى تۈركلەر، جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھىندىلار، شىمالىي

ئافرىقىدىكى بەربەرلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، بىر دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۆپ مىللەت كوللېكتىپى شەكىللەندى. تارىختا بۇ مەزھەپ سىياسىي ۋە ئىدىيە جەھەتتە ئۆزۈنغىچە يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسى (661 — 750)، ئابباسىيلار سۇلالىسى (750 — 1258) ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى (1298 — 1922) قاتارلىق بىپايان ئىسلام دۆلەتلىرىنى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىسلام ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرۇپ، ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ زور كۆپ قىسمى سۇننىي مەزھىپىدە بولۇپ، بۇ مەزھەپنىڭ ھەنەفىيە مەزھىپىگە ئەمەل قىلىدۇ.

ئوخشىمىغان مەزھەپ، ئىلمىي ئېقىم ۋە ئەھلى فىقھەلەر بىلەن بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك كۆرەشتە سۇننىي مەزھىپى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە مەزھەپ بولۇپ شەكىللەندى. جۇملىدىن ئۇلارنىڭ شىئە مەزھىپى بىلەن بولغان كۆرىشى ئىنتايىن كەسكىن بولدى. شىئە مەزھىپى قولدىن كەتكەن ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قەستلەپ ئۆلتۈرۈش، قوزغىلاڭ، توپىلاڭ كۆتۈرۈش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن كۆرەشنى قانات يايدۇرۇپ، مەزھەپ كۆرىشىنى كۈنسايىن جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. شىئە مەزھىپى ئوتتۇرىغا قويغان بىر قاتار سىياسىي، دىنىي تەشەببۇسلار، سۇننىي مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئېنىق جاۋاب بېرىشىنى تەلەپ قىلىشى، ئەمەلىيەتتە سۇننىي مەزھىپىنىڭ دىنىي ئەقىدە ۋە دىنىي قائىدىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن سۇننىي مەزھىپى دىنىي مەزھەپ بولۇش سۈپىتى بىلەن سىستېمىلىق دىنىي ئىدىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي كۆرەشلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خەلقنىڭ قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىۋالغان ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى پادىشاھلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە «ئىسلاملاشتۇرۇش»، «ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش» نى دۆلەت سىياسىتى قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» گە، ھەدىسكە، شەرىئەت بىلىملىرىگە پىشىشق ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ نەزەريە تەتقىق قىلىشىغا ۋە دىنىي تەبلىغات خىزمىتىگە تايانىدى. لېكىن، خەلىپە ھارون رەشىد (786 — 809) دەۋرىدىن باشلاپ، ئوردا ئىچىدە ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىپ، ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر تەرەپ، قالدۇرۇپ ئىشلىتىۋاتقان پرىسىيە ساسانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى، يېڭىدىن ئىسلام دىنىغا كىرگەن پرىسىيە تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە شىئە مەزھىپىدىكى ھېسداشلىق قىلغۇچىلارنى ئاساس قىلىپ، پادىشاھلىق ھوقۇقىنى كېڭەيتىپ، دىنىي ھوقۇقنى بېسىشنى تەلەپ قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپ، ئەرەب ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرى، ئىسلام ئۆلىمالىرى تەبىقىسى ۋە ئەرەبلەشكەن باشقا مىللەت مۇسۇلمانلىرى بولۇپ، پادىشاھلىق ھوقۇقنى ئاجىزلىتىپ، دىنىي ھوقۇقنى كېڭەيتىشنى تەشەببۇس قىلدى. خەلىپە ھارون رەشىد ئالدىنقى گۇرۇھنى چەكلىدى. خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە (813 — 833 - يىللىرى تەختتە

ئولتۇرغان) مۇئتەزىلىلەرنىڭ «قۇرئان يارالغان تەلىماتى» نى مەجبۇرىي يولغا قويۇپ، بۇ تەلىماتقا قارشى تۇرغۇچىلارغا «بىدئەتلەرنى سوراق قىلىش» نامى بىلەن زىيانكەشلىك قىلىپ، ھەدىس تەرەپدارلىرى (ئەخبارىيىلەر) باشچىلىقىدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرىنى بوغدى، بۇ تەلىماتنى ئىنكار قىلغان ئىمام ئىبنى ھەنبەلى قاتارلىق دىنىي داھىيلار نەزەربەند قىلىنىپ، دەھشەتلىك زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. خەلىپە ئەل مۇتەۋەككىل دەۋرىدە (847 - يىلىدىن 863 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھاكىمىيەت مۇقىم بولماي، ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش قىيىن بولغاچقا، ئىسلام ئۆلىمالىرىغا تايىنىش سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇزۇنغا داۋاملاشقان بۇ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى مۇنداق ئىككى ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارغان: بىرى، دىنىي ئەقىدە ئىدىيىسىگە دائىر مۇنازىرىدە مۇئتەزىلىلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان ئەشئەرىيىلەرنىڭ مۆتىدىل، مادارالىق ئىلمىي تەۋھىدنىڭ يېتەكچى ئورنى تەدرىجىي تىكلەنگەن؛ يەنە بىرى، دىنىي دانىشمەنلەر باشچىلىقىدىكى زور تۈركۈم ئەرەب مۇسۇلمانلار ۋە ئۇلارغا بويسۇنغان تۈركىي مۇسۇلمانلاردا دىنىي ئېتىقاد ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتنى ئېتىراپ قىلىدىغان دىنىي ئاڭ بىخلىنىشقا باشلىغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئەھلى سۈننەتلەر»، «ئەھلى سۈننەت ۋەل جامائە»، «ھەدىس ۋە سۈننەت تەرەپدارلىرى»، «سۈننەت ۋە ھەق يول تەرەپدارلىرى»، «ھەقىقەت ۋە سۈننەت تەرەپدارلىرى» دەپ پەرقلەندۇردى. سۈننىي مەزھەپىدىكى دىنىي ئىدىيىنىڭ سىستېمىلىشىشى، قېلىپلىشىشى تارماق ئىلمىلەرنىڭ شەكىللىنىشىنى مۇھىم بەلگە قىلدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تارماق ئىلمىلەر شەكىللىنىپ، كېيىن تەرەققىي قىلدى. قۇرئانشۇناسلىق كىتابلارنى تەتقىق، تەپسىر قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» نىڭ تۇنجى قوليازمىسى — «مۇسھەف ئوسمانى» (ئوسمانىيە نۇسخىسى) نى بارلىققا كەلتۈردى. تەپسىرچىلەر ھەربىرىكە كەلدى. تەپسىر قىلىش ئۇسۇللىرى كۆنسايىن كۆپەيدى. ھەركىم ئۆزىنىڭ قارىشىنى قويۇپ، بىر-بىرىنىڭكىنى تولۇقلىدى. ئىبنى تەيمىيەنىڭ «قۇرئان كەرىم تەپسىرى» ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولدى. ھەدىسشۇناسلىقتا تۇپلاش، دەللەش، تەھرىرلەش ئاساس قىلىنىپ، ھەدىسلەر قانۇن چىقىرىش، شەرىئەتنى ئىجرا قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىندى. ھەدىس ئەسەرلىرى ئىچىدە «سەھىھۇل بۇخارى»، «سەھىھۇل مۇسلىم» قاتارلىق ئالتە ھەدىسلەر توپلىمى سۈننىي مەزھەپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. فىقھىشۇناسلىقتا تەتقىق قىلىش، چۈشىنىش «ئاللانىڭ ئەمرى» نى ئىپادىلەيدىغان ئېتىقاد - ئەخلاق ۋە ھەربىرەت قائىدىسى ئاساسىي مەقسەت قىلىندى. «پىكىر تەرەپدارلىرى» (ئەھلى راي) بىلەن «ھەدىس تەرەپدارلىرى» (ئەھلى ھەدىس) ئوتتۇرىسىدىكى ئۇسۇلى فىقھە مۇنازىرىسى ئارقىلىق، مەشھۇر فەقىھ شافىئىي شەرىئەت مەنبەسى تۇغرىسىدىكى سىستېمىلىق نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويدى. چوڭ تەرەپتىن ئوخشاش، كىچىك تەرەپلەردىن پەرقلىنىدىغان تۆت ئەھلى فىقھە شەكىللىنىپ، ئوخشىمىغان ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان سۈننىي مەزھەپىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇلارغا ئەمەل قىلدى. ئەل ئەشئەرىيىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى بىلەن ئىلمىي تەۋھىد تەرەققىي قىلدى. بۇ مەزھەپ مۇئتەزىلىلەرنىڭ تەقدىرنى ئىنكار قىلىدىغان

ۋە «ئىراده ئەركىنلىكى» نى تەكىتلەيدىغان ئەلمىلىرىنى تەنقىد قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ دىئالېكتىك پەلسەپە ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى دەلىللەپ، ھەدىس تەرەپدارلىرىنىڭ ئەنئەنىگە ئېتىبار بېرىپ، ئىدراكقا سەل قارايدىغان يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلىدى. ئەشئەرىيىلەر بەك دوگما، مەنسىز بولغاچقا، ئۇزۇندىن بېرى ھەدىس تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمىغان. نوپۇزلۇق ئۇستاز ئەل غەززالى (1058 — 1111) ئۇلارغا تۇزىتىش بەرگەندىن كېيىن، ئەھلى سۇننەت ۋەل جاماسىنى تەرىپىدىن ئەنئەنىۋى ئېتىقاد دەپ ئېتىراپ قىلىندى. ئەل غەززالى بىر تەرەپتىن، دىنىي تەجرىبىلەرنى مۇتەكەللىمنىڭ ئاساسى قىلىپ، كرىزىس ئىچىدە قالغان ئەشئەرىيىلەرنى قۇتقۇزۇپ قالدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈمەتنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىغان تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئېتىقاد سىستېمىسىغا كىرگۈزۈپ، ئەل ئېتىقادى بىلەن ھۆكۈمەت ئېتىقادى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى پەسەيتتى.

سۇننىي مەزھىپى تەرەققىي قىلىش جەريانىدا سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن دىنىي ئەقىدە سىستېمىسى بۇ مەزھەپنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقى ۋە بىرلىكىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) سىياسىي تەلىمات. ئابباسىيلار سۇلالىسىدىن بۇيانقى فەقىھلەر ۋە ئۆلىمالار بۇرۇن ئۆتكەن «تۆت خەلىپە دەۋرى» (632 — 661) دىكى تارىخىي تەجرىبىلەرگە ئاساسەن، رېئال ئەھۋالغا ماسلاشتۇرۇپ خېلى سىستېمىلىق بىر يۇرۇش نەزەرىيىۋى تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ تەلىماتلار ئىسلام دىنى بىلەن سىياسىي تۇزۇم، دۆلەت تۇزۇلمىسى، ئىقتىسادىي تۇزۇم، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە چېتىلدى. بۇنىڭدا مۇنداق دەپ قارالدى: ئىسلام دىنى ئېتىراپ قىلغان بىردىنبىر قانۇنلۇق سىياسىي تۇزۇم ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن خەلىپە تۇزۇمى بولۇپ، دۆلەتنىڭ مۇتلەق ئىگىلىك ھوقۇقى ئاللاغا مەنسۇپ، مۇقەددەس شەرىئەت ئالىي پرىنسىپ بولىدۇ؛ خەلىپە دۆلىتى ئىسلام روھىنى جارى قىلدۇرۇش، مۇسۇلمانلارنىڭ تۇپ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن بىرلىشىپ قۇرۇلغان ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ بىر خىل ئورتاق گەۋدىسى (ئۈممە) بولۇپ، خەلقنىڭ رايىغا ھۆرمەت قىلىش، ئەلگە ئاتمدارچىلىق قىلىش، چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداشنى، مۇسۇلمانلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتىنى قوغداشنى دۆلەتنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قىلىدۇ؛ دۆلەت باشلىقى خەلىپە دېموكراتىك يول بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، پاكى كېڭىشىپ بارلىققا كەلتۇرۇلىدۇ. مۇتلەق ھوقۇق ئىگىسى ئاللانىڭ ئەلچىسىنىڭ بۇ دۇنيادىكى ۋاكالەتچىسى بولۇپ، ئەخلاق- پەزىلەتلىك، يۇقىرى ئىناۋەتلىك، ئادالەتتە چىڭ تۇرىدىغان، تەقۋادار، بىلىملىك مۇسۇلمان سايلىنىش لاياقىتىگە ئىگە بولالايدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئىسلام دىنىنى جارى قىلدۇرۇش، دۆلەتنىڭ خەۋپسىزلىكىنى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنلۇق مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولىدۇ. خەلقنىڭ خەلىپىگە بويسۇنۇش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ، ئەسكەر توپلاپ غەلىيان كۆتۈرۈشكە بولمايدۇ. (2) ئاساسىي دىنىي ئەقىدە «ئالتە ئىمان» دېيىلىدۇ. ئاللانىڭ بىردىنبىر پەرۋەردىگار ئىكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىدۇ (ئاللاغا ئىمان ئېيتىدۇ)؛ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللانىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىدۇ.

(پەيغەمبەرگە ئىمان ئېيتىدۇ)؛ «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئاللا تەرىپىدىن ۋەھىي قىلىنغان كىتاب ئىكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىدۇ («قۇرئان كەرىم»گە ئىمان ئېيتىدۇ)؛ ئالەمدىكى ھەممە ئىشلارنى ئاللانىڭ تەقدىرگە پۈتۈۋەتكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىدۇ (تەقدىرگە ئىمان ئېيتىدۇ)؛ «ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىدۇ» غانلىقىغا ۋە «قىيامەت سورىقى» غا ئىمان ئېيتىدۇ (قىيامەتكە ياكى ئاخىرەتكە ئىمان ئېيتىدۇ). بۇلاردىن باشقا، ئادا قىلىش زۆرۈر بولغان ئېتىقاد تۈزۈملىرى بولۇپ، ئۇلار «بەش پەرز» (كەلىمە شاھادەت ئېيتماق، نامаз ئوقۇماق، زاكات بەرمەك، روزا تۇتماق، ھەج قىلماق) تىن ئىبارەت. (3) شەرئىەت ئىدىيىسى. ئۇسۇل ئەل فىقھىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى ۋە ئىسلامي فىقھەدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇننىي مەزھەپىدىكى مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» نى، ھەدىسنى، ئىجمائنى، قىياسنى ئۇسۇل ئەل فىقھ ياكى ئۇسۇلى فىقھەنىڭ تۆت ئاساسى قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس مۇھىم ئاساس ھېسابلىنىدۇ. ئىجما ۋە قىياس ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ؛ بىرەر ئىشنىڭ قانۇنلۇق ياكى قانۇنسىزلىقىنى، توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ ئىشنىڭ قۇرئان ۋە ھەدىستىكى يەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىگە قاراشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر قۇرئان ۋە ھەدىستە ئەمەل قىلىدىغان مەسىللار بولمىسا، قانۇننى ئىزاھلايدىغان فەقىھ ياكى مۇپتى شۇ ئىشقا ماس كېلىدىغان ئايەت، ھەدىسلەرگە ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈملەرگە ئاساسەن، يەكۈن چىقارسا، كۆپ ساندىكى فەقىھلەر مۇھاكىمە قىلىپ ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن، ئەمەل قىلىنىدىغان قانۇن قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىجتىھاد، ئىستىھاد، ئىستىسلاھ قاتارلىق قوشۇمچە ئۇسۇل ئەل فىقھلىرىنىمۇ ئايرىم ئەھلى فىقھەلەر ئېتىراپ قىلىپ شەرىئەتنىڭ ھاياتي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. ئىسلامي فىقھ تەلىمات جەھەتتە سۇننىي مەزھەپىدىكى مۇسۇلمانلار بۇرۇنقى تۆت ئىمامنىڭ ئەسەرلىرىنى، كېيىنكى ئۆلىمالارنىڭ شەرھلىرىنى ۋە نوپۇزلۇق فەقىھلەر ئېلان قىلغان رەسمي پەتۋالارنى ئاساس قىلىدۇ. تۆت چوڭ فىقھ ئېقىمىنىڭ تەلىماتى ئەھلى سۇننەت بولۇپ، بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. فىقھ ئىدىيىسى جانلىق، ئۆزگىرىشچان، كەڭ قورساق، بولۇپمۇ ئۆز ئېقىمىنىڭ ئەنئەنىسىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. بىدئەتلىككە قارشى تۇرىدۇ. يېقىنقى زاماندىن بۇيان ھازىرقى زامان قانۇن-تۈزۈم ئىسلاھات دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، سىرتتىن كەلگەن قانۇنلارنى قوبۇل قىلىش خاھىشى شەرئىەت نەزەرىيىسىنى، قانۇن گەۋدىلىرىنى ۋە ئەدلىيە تۈزۈمىنى تۈزىتىشنى پەيدا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا شەرئىەت ئاساس قىلىنىۋاتىدۇ.

ئەھلى سۇننەت ۋەل جامائە

سۇننىي مەزھىپىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى، «سۇننىي مەزھىپى» گە قارايدۇ.

ئەھلى سۇننەت

«ئەھلى كىتاب»، «مەدىنە تەرەپدارلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەدىنىدە قۇرۇلغان. سۇننىي مەزھىپىدىكى فىقھ ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئەھلى راي (پىكىر تەرەپدارلىرى) بىلەن زىت. ئۇ دەسلەپكى مەزگىلدىكى فىقھىيلەرنىڭ ئىچىدىكى بىر ئېقىم بولۇپ، تەشكىللى شەكىللەنمىگەن. دەسلەپكى دەۋردىكى فەقىھلەر ھۆكۈم چىقىرىش داۋامىدا قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرگە (سۇننەتكە) ئومۇمىيۈزلۈك ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە ئۇنى

بەلگىلىنىدىغان قانۇن تەلىماتنىڭ ئاساسى قىلغان، ئەھلى ھەدىسلەر مۇشۇ ئاساستا «پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتلىرى» نى ئەھكام چىقىرىش، شەرىئەتنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى قىلغان. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» ھۆكۈملىرىگە ئەمەل قىلىشنى تەكىتلەش بىلەن بىللە، جايلاردىكى مۇسۇلمان جامائەلىرىنىڭ ئادەتلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ساھابىيلەر ئېتىراپ قىلغان «ھەدىس»، «سۈننەت» لەرنىڭ ئەينى چاغدىكى داۋامى ۋە ئىپادىلىنىشى، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپ تەلىماتنىڭ تارىختا ئۇزۇلۇپ قالمايدىغان خۇسۇسىيىتىنى دەلىللەش ئۈچۈن، ھەمىشە ھەدىسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ھەدىسنى ئەھكام چىقىرىشقا ھەممىدىن بۇرۇن تەتبىقلىغان. ھەدىستىن ئەھكام چىقىرىش ئىدىيىسى «پىكىر تەرەپدارلىرى» نىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئۇسۇل ئەل فىقھ توغرىسىدا تالاش ـ تارتىش پەيدا بولغان. كېيىن مەشھۇر فەقىھ شافىئىي مۇرەسسە قىلىش كۆزقارىشىنى قوللىنىپ، ھەدىسكە ئاساسەن قانۇن چىقىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت ئۇسۇل ئەل فىقھنىڭ نەزەريىلىرىنى سىستېمىلىق شەرھلەپ، مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى پەسەيتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەت قانۇن چىقىرىشتا «قۇرئان كەرىم» دىن قالسا ھەدىسنىڭ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ھەدىس تەرەپدارلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، جەمئىيەتتە نۇرغۇن ساختا ھەدىسلەر تارقالغان. كېيىن گۇللەنگەن ھەدىسشۇناسلىق ھەدىسلەرنىڭ ساختىلىرىنى شاللىۋېتىپ، راستلىرىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە «پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتلىرى» بىلەن ساھابىيلەرنىڭ سۈننەتلىرىنى پەرقلەندۇرۇشكە تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ساختىلىرى بىلەن راستلىرىنى ئايرىپ كېتەلمىگەن. تارىختا مالىكىيە مەزھىپى مەدىنىدە پەيدا بولۇپ، ئەل ئارىسىدىكى ئادەتلەر (سۈننەتلەر) گە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، «ھەدىس تەرەپدارلىرى» دەپ ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە، دەسلەپكى ئەھلى فىقھە ئىچىدە ئەھلى ھەدىسلەرنىڭ ئىزنالىرى بولغان. كېيىنرەك باش كۆتۈرگەن ھەنبەلىيە مەزھىپى ھەدىسكە ئاساسەن قانۇن چىقىرىشنى تېخىمۇ كۈچلۈك تەكىتلىگەن.

شىئە مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى ئاساسلىق مەزھەپلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنى تارىخىدا سۈننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپى ئىككى سىياسىي مەزھەپ بولغان. «شىئە» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەگەشكۈچى»، «گۇرۇھ»، «شېرىك» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدا ھەزرىتى ئەلىنى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قانۇنلۇق ئىزباسارى دەپ ھىمايە قىلىشنى ئېتىراپ قىلغانلىكى مەزھەپلەر «شىئە مەزھىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىياسىي تەشەببۇس، ئىماملار تەرىكىسى ۋە دىنىي ئەقىدە مەسىلىسىدىكى ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە كەيسانىيە ئېقىمى، زەيدىيە ئېقىمى، ئىسمائىلىيە ئېقىمى ۋە ئۇن ئىككى ئىمامچىلار (ئىسنائەشەرىيە) قاتارلىق مۇھىم تارماق مەزھەپلەر بۆلۈنۈپ چىققانلىقتىن، تارىختا بۇ مەزھەپنىڭ بىرلىككە كەلگەن تەشكىلىي ۋە ئەقىدە تەلىماتى شەكىللەنمىگەن. شىئە مەزھىپى ھازىر ئىسلام دىنىدا سۈننىي مەزھىپىدىن قالسىلا 2 ـ چوڭ مەزھەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەپتىكى ئادەم سانى دۇنيا مۇسۇلمانلىرى

ئۇمۇمىي سانىنىڭ 15% تىنى ئىگىلەيدۇ (بەزىلەر 17% نى ئىگىلەيدۇ دەيدۇ). بۇ مەزھەپتىكىلەر ئاساسلىقى ئىران، ئىراق، ھىندىستان، پاكىستان، يەمەن، سۇرىيە، لىۋان، ئافغانىستان، تۇركىيە، بەھرەيىن قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان.

شىئە مەزھىپى ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۈقىرى قاتلام رەھبەرلىك گۇرۇھى ئىچىدە خەلىپە ئورنىنى تالىشىدىغان سىياسىي كۈرەش داۋامىدا شەكىللەنگەن. 632 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خەلىپە ھوقۇقىنى تالىشىدىغان كۈرەش پەيدا بولۇپ، مۇھاجىرلار، ناسارالار ۋە ئەھلى ھەقلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. كېيىن مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسماندىن ئىبارەت ئۈچ خەلىپە سايلاپ چىقىلدى. بۇ مەزگىلدە ساھابە سەلمان فارىسى، ئەبۇ داربل، ئابدۇللا سابائى، خالىد بىننى سەئىد قاتارلىق كىشىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھوقۇقىغا ئۇنىڭ تۇغقىنى، دىنغا ھەممىدىن بالدۇر كىرگەن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەگىشىپ، دىنىي تەبلىغاتتا خىزمەت كۆرسەتكەن ھەزرىتى ئەلى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئەلىنى ھىمايە قىلىدىغان سىياسىي مەزھەپ شەكىللەندى، بۇلار ئەلىچىلەر دەپ ئاتالدى. 656 - يىلى ئۇچىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەلى تۆتىنچى خەلىپە بولۇپ سايلاندى. ئەلچىلەر كۈفەنى مەركەز قىلىپ، كۈچىنى زورايتتى. لېكىن، مۇئاۋىيە باشچىلىقىدىكى ئۆكتىچىلەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ خەلىپىلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلماي، قارشىلىق كۆرسەتتى. خاۋارىجلار ھەزرىتى ئەلىنىڭ قوشۇنىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەلىنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. ھەزرىتى ئەلى 661 - يىلى كۈفەدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. كۈفەلىكلەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەنىنىڭ خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشىنى ھمايە قىلدى. سۇرىيىنىڭ باش ۋالىيسى مۇئاۋىيە سۇرىيە، ئىراق ۋە مىسىرنى ئەسكىرىي كۈچ بىلەن كونترول قىلىپ، خەلىپىنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىپ، دەمەشىقتە ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى قۇردى ھەمدە ھەسەننى خەلىپىلىكتىن ۋاز كېچىشكە قىستىدى ۋە ئالدىدى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بېسىم تۇپەيلىدىن ئىراق ۋە پرسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا چېچىلىپ، مەخپىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەت ئەلچىلەر ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى كۈرەش داۋامىدا تەدرىجىي شەكىللىنىپ، شىئە مەزھىپى بولۇپ تەرەققىي قىلدى.

680 - يىلى مۇئاۋىيە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەككە، مەدىنىدىكى ھەزرىتى ئەلى جەمەتىدىكىلەر (ھاشىم جەمەتىدىكىلەر) بىلەن ھەزرىتى ئەلىنىڭ كۈفەدىكى كونا قوشۇنى بىرلىشىپ مۇئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ خەلىپە بولۇشىغا قارشى تۇردى. كۈفەلىكلەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھۈسەيىننىڭ خەلىپە بولۇشىنى قوللىدى. ھۈسەيىن ئۆز ئادەملىرى بىلەن مەدىنىدىن كۈفەگە مېڭىپ كەربالاغا كەلگەندە ئۇمەۋىيە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. يەزىدنىڭ خەلىپىلىكىنى قەتئىي ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. كەربالا پاجىئەسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنى قاتتىق چۆچۈتىدۇ. جايلار يەزىدنىڭ زوراۋانلىقىنى

ئەيىبلەيدۇ. شىئە مەزھىپىدىكىلەر تېخىمۇ كۈچلۈك قارشى تۇرىدۇ. ئۇمەۋىيە سۇلالىسىدىن نارازى بولغان پرسىيە، ئىراق تەۋەسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر شىئە مەزھىپىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلىنىڭ تارتىۋېلىنغان ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قوللايدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىئە مەزھىپىنىڭ كۈچى زورىيىدۇ. «شېھىت بولغان ھۈسەيىننىڭ قىساسىنى ئېلىش» شوئارى ئاستىدا «ھوقۇقنى پەيغەمبەر جەمەتىگە قايتۇرۇپ بېرىش» توغرىسىدىكى شەرىئەتكە لايىق بۇرۇنقى تەرغىبات پائالىيىتى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىش يولىدىكى سىياسىي كۈرەشكە بۇرۇلۇپ، كۆپ قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ ۋە توپىلاڭلار بولىدۇ. 685 - يىلىدىن 687 - يىلىغىچە كۈفەدە شىئە مەزھىپىدىكى مۇختار قوزغىلىڭى بولۇپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرىدۇ ھەمدە ئۇلار شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇختارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى شىئە مەزھىپىنىڭ كەيسانىيە ئېقىمىنى شەكىللەندۇرىدۇ. بۇ ئېقىم ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئىبنى ھەنەفىيەنى غايىب بولغان ئىمام دەپ قارايدۇ ھەمدە غايىب بولغان ئىمام ۋە مەھدى دۇنياغا كېلىپ ئادالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ، دېگەن تەلىماتنى يارىتىدۇ. 740 - يىلى ھۈسەيىننىڭ نەۋرىسى زەيىد بىننى ئەلى ئىمامنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، كۈفەدە قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئۇمەۋىيە سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرىدۇ، زەيىد جەڭدە قازا قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى زەيدىيە مەزھىپىنى شەكىللەندۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى سۈننىي مەزھىپىدىكى ئەھلى ھەدىسلەرنىڭ ئەقىدىسىگە يېقىنلىشىدۇ. ھاشىم جەمەتىدىكى ئابباسىيلار شىئە مەزھىپى بىلەن سىياسىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزىنىڭ كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كويىدا بولىدۇ. 750 - يىلى ئابباسىيلار خۇراسانىدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان ئەبۇ مۇسلىمنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، خەلىپىلىكنى قولغا ئېلىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. ئابباسىيلار شىئە مەزھىپىنىڭ تەسىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، دۆلەتنىڭ پېشقەدەم ئاساسچىسى ئەبۇ مۇسلىمنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ھەمدە ھەرخىل رەھىمسىز ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ، جايلاردىكى شىئە مەزھىپى قوزغىنان قوزغىلاڭلارنى باستۇرىدۇ. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق سىياسىتى ئاستىدا، ئۇنىڭ ئۇستىگە شىئە مەزھىپىدىكى تارماق مەزھەپلەرنىڭ ئىمامغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىشى ئارقىسىدا ئىچكى جەھەتتە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ بۆلۈنۈش بولىدۇ. كەيسانىيە ئېقىمى قوراللىق كۈرەشتىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا قايتىپ كېتىدۇ؛ ھەسەن ئېقىمى ئابباسىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قوراللىق كۈچ بىلەن داۋاملىق قارشى تۇرىدۇ؛ ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق باشچىلىقىدىكى ھۈسەيىن تارماق ئېقىمىغا مەنسۇپ بولغان شىئە مەزھىپىدىكىلەر، سىياسىي كۈرەشتە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دىنىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشقا بۇرۇلۇپ كېتىدۇ. جەئفەر سادىق نەزەرىيە جەھەتتە شىئە

مەزھىپىنىڭ ئىمامەت ۋە فىقھە ئاساسىنى سېلىپ، جەئفەرىيە دەپ ئاتىلىدۇ. جەئفەر سادىق 765 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىمامنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە ئىختىلاپ پەيدا بولىدۇ. كۆپ ساندىكى كىشىلەر جەئفەر سادىقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى موسا كازىمنىڭ ئىمام بولۇشىنى قوللايدۇ. كېيىن ئون ئىككى ئىمامچىلار تەدرىجىي شەكىللىنىدۇ. ئاز ساندىكى كىشىلەر يەنىلا جەئفەر سادىقنىڭ ۋاپات بولغان چوڭ ئوغلى ئىسمائىلنىڭ ئىمام بولۇشىنى قوللاپ، ئىسمائىلىيە بولۇپ شەكىللىنىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن X ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىئە مەزھىپىنىڭ تارماقلىرى جايلارغا دائى (دىنى ئەھكام تارقاتقۇچى) لارنى ئەۋەتىپ، ئۆز ئەقىدىلىرىنى تارقىتىدۇ ھەمدە ئۇيۇشمىلارنى قۇرۇپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىدۇ، قوراللىق كۈرەش داۋامىدا تەرەققىي قىلىدۇ. شىئە مەزھىپىدىكى تارماق مەزھەپلەرنىڭ ئۆلىمالىرى ئۆز مەزھىپىنىڭ ئەقىدە تەلىماتلىرىنى بەرپا قىلىپ مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسمائىلىيەنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە ئەقىدە تەشەببۇسلىرى پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا تارقىلىپ، شىئە مەزھىپىدىكى ئەڭ چوڭ تەسىرگە ئىگە كۈچ بولۇپ قالىدۇ. شىئە مەزھىپى رايونلاردا مۇستەقىل دۆلەت ۋە سۇلالىلەرنى قۇرغان. مەسىلەن، شىمالىي ئافرىقا ۋە مىسىردا فاتىمىيە سۇلالىسى، شىمالىي ئافرىقىدا ئىدرىس سۇلالىسى، سۇرىيىدە ھەمدانىيە سۇلالىسى، ئىراندا ئىسمائىلىيە سۇلالىسى، بەھرەينده قەرمەتىيە دۆلىتى، يەمەندە زەيدىيە سۇلالىسى، ئىران ۋە ئىراقتا بۇۋەيھىيە سۇلالىسى قاتارلىقلارنى قۇرغان. 945 - يىلى بۇۋەيھىيە سۇلالىسى باغدادتا كىرگەندىن كېيىن، شىئە مەزھىپىنىڭ كۈچى ۋە ئەقىدە تەلىماتى ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىپ، تارىختا «شىئە مەزھىپىنىڭ ئەسىرى» دەپ ئاتالغان. XIII — XI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا جايلاردا سۈننىي مەزھىپىنىڭ ھوقۇق تۈتۈشىغا ۋە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، ئىسمائىلىيەنىڭ تارماق مەزھەپلىرى جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەردىن ئايرىلىپ قېلىپ، كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەن. بۇلاردىن پەقەت زەيدىيە ۋە ئىسمائىلىيە تەرەققىي قىلغان. 1502 - يىلى ئىراندا سەفەۋىيە باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئون ئىككى ئىمامچىلىق (ئىسنا ئەشئەرىيە) نى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىئە مەزھىپى گۈللىنىشكە باشلىدى. سۇلالە بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى مەمۇرىي ۋە قانۇنىي ۋاستىلەر بىلەن يولغا قويدى، كۆپلەپ مەسچىت، مەدرىسىلەرنى سېلىپ، شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي ئىلمىي تەتقىقاتىغا ئىلھام بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزھەپ ئىراندا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، شىئە مەزھىپىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قالدى.

شىئە مەزھىپى VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ بۇرۇنقى سىياسىي گۇرۇھتىن دىنىي مەزھەپكە تەرەققىي قىلدى. سۇننىي مەزھىپى بىلەن بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك دىنىي مۇنازىرىلەردە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىسى بىلەن باشقا دىنىي، سىياسىي تەشەببۇسلارنى بىرلەشتۈرۈپ، تەسەۋۋۇپچىلار، مۇئتەزىلىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە يېڭى ئەپلاتونىزم قاتارلىق چەتتىن كىرگەن دىنىي پەلسەپە ئىدىيىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق X ئەسىردە ئۆزىنىڭ سىستېمىلىق دىنىي ئەقىدىسىنى، فىقھە

تەلىماتىنى ۋە قائىدە - تۈزۈملىرىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ قارىشچە، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى بىردىنبىر ئاللاغا ئىمان ئېيتىش، پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئىمان ئېيتىش، ئىمامغا ئىمان ئېيتىشتىن ئىبارەت. ئىسلام دىنى يەتتە تۈۋرۈك، يەنى ساداقەتلىك، پاكىزلىق، ئىبادەت، سەدىقە بېرىش، روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش، جىھاد قىلىش ئاساسىغا بەرپا قىلىنغان. شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە ئىلمىي فىقھەسى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىمام تەلىماتى. «ئىمام» دېگەندە، مۇسۇلمانلارغا ئىمامىلىق قىلىدىغان ئادەم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۇننىي مەزھىپىنىڭ خەلىپە تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، شۇنىڭ مەزھىپى «ئىمام»غا مۇقەددەس تەبىر بېرىپ، قاراتمىلىقى بولغان ھالدا ئىمام تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ئۆز مەزھىپىنىڭ دىنىي ئەقىدە ۋە سىياسىي تەلىماتىنىڭ يادروسى قىلدى. ئىمام تەلىماتىغا VIII ئەسىردىكى ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق ئاساس سالدى. X ئەسىردە شۇنىڭ مەزھىپىدىكى ئۆلىما ئىبنى موسا نوبخت «شىئەدىكى مەزھەپلەر كىتابى» ۋە ئىسمائىلىيەگە مەنسۇپ تەبلىغاتچى ئىبنى يەئقۇپ «ئىمام تۈزۈمى» ناملىق كىتابىدا ئىمام ئەقىدىسى توغرىسىدا پروگراممىا خاراكتېرلىك پىكىر بايان قىلدى. XVII ئەسىردە ئىراندىكى شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ ئىمامى مەجالىس (؟ — 1699) «قەلب تۈرمۇشى» ناملىق كىتابىدا ئىمام تەلىماتىنىڭ مۇكەممەل نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ قارىشچە، ئىمام بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي داھىيسى ۋە قوماندانى، ئاللانىڭ كىشىلەرگە ئەۋەتكەن ئەۋلىيا ئۇستازى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئورنى ۋە ھوقۇقىنى كىشىلەر تاللايدۇ. بەلكى ئاللا پەيشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن، ئىمامنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قىلىشىنىمۇ ئاللا پەيشانىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ. ئالدىنقى ئىمام ئۆزىگە ۋارىسلىق قىلغۇچىنى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىمامنىڭ ۋەزىپىسى شۇكى: ئاللانىڭ ئەمرىگە ئەمەل قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى ئىمانغا ئەمەل قىلىشقا يېتەكلەيدۇ، شەرىئەتكە ۋە قائىدە - يوسۇنلارغا بويسۇنىدۇ، ئىجتىمائىي ئادىللىقنى ئەمەلدە كۆرسىتىدۇ؛ «قۇرئان كەرىم»نى، دىنىي ئەقىدىنى ۋە شەرىئەتنى شەرھلەپ، كىشىلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم»، ئەقىدە ۋە شەرىئەتنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ؛ ئاجىزلارغا، يوقسۇللارغا ۋە يېتىم - يېسىرلارغا مېھرىبانلىق، ئادىللىق ۋە كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، قۇللارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدۇ؛ ئاللانىڭ مىزانىنى قوغداپ، جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. كىشىلەرنى زوراۋانلىق قىلىشتىن، ئېزىشتىن، قارشى چىقىشتىن، چۈشكۈنلۈكتىن، يامانلىقتىن توسۇيدۇ. «مۇرتەدلەر»، «ھوقۇقنى تارتىۋالغۇچىلار» ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. بۇلاڭ - تالاڭ قىلغۇچىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، مۇقەددەس دىنىي ئىشلارنى قوغدايدۇ. ئىمام ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس، بەلكى ئەۋلىيالىق ماقامىغا يەتكەن ئادەمدۇر. ئۇلاردا ئاللا ئاتا قىلغان پىسخوگنوستىك ۋە دانىشمەنلىك بولۇپ، ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەممە ئېسىل پەزىلەتلىرىگە ۋە بىلىملىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولىدۇ. مەڭگۈ خاتالاشمايدۇ. ئىمام مۇسۇلمانلارنى ئاللانىڭ قېشىغا باردىغان يولنىڭ بابى (ئىشىكى) گە باشلايدۇ. ئۇلار ئاللانىڭ دەلىلى، ئاللانىڭ ياراتقىنى بولۇپ، ئاللا بىلەن مۇسۇلمانلار

ئوتتۇرىسىدىكى «ۋاستىچى ۋە كېپىل» ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر شۇلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى ۋە ئىلتىجا قىلىشى بىلەن ئاللانىڭ مەنپەئەت قىلىشىغا ئىگە بولۇپ، جەننەتكە كىرەلەيدۇ. ئىمام — ئاللا ۋەھىي قىلغان باتىن (يوشۇرۇن) مەنىلىك ئايەتلەرنىڭ سىرىنى بىلدۇرگۈچى ۋە ئاللارنىڭ ئارزۇسىنى يەتكۈزگۈچىدۇر. شۇنداقلا مانا مۇشۇلار «قۇرئان كەرىم» دىكى باتىن مەنىلەرنى بىلەلەيدۇ. شەرئەت ئىجتىھادىغا ھوقۇقلۇق بولىدۇ. ھەزرىتى ئەلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى، ئۇنىڭ بىلىمى، پەزىلىتى، تۆھپىسى، قابىلىيىتى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇكەممەل داھىيىسى بولۇشقا مۇناسىپ كېلىدۇ. ئۇ تۇنجى ئىمام بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەزرىتى ئەلى بىلەن فاتىمە ئەۋلادلىرى ئىمام بولۇش لاياقىتىگە ئىگە بولالايدۇ. ئۆتكەنكى خەلىپىلەر ھوقۇقنى تارتىۋالغۇچىلاردۇر. شىئە مەزھىپىنىڭ قارىشىچە، ئىمامغا سادىق بولۇش ۋە بويسۇنۇش ئاللانىڭ مەقسىتىگە بويسۇنغانلىق بولىدۇ.

(2) غايىب بولغان ئىمام ۋە مەھدى ئىدىيىسى. «مەھدى» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يېتەكچىگە ئىگە بولغۇچى»، «توغرا يولغا باشلىغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. كېيىن ئاللانىڭ يېتەكچىلىكىگە ئىگە بولغان ھەم دۇنيادىكى كىشىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان داھىي دېگەن مەنىگە ئۆزگىرىپ، «قۇتقۇزغۇچى» دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە بولغان. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىلا مەھدىنىڭ قايتا پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئىدىيە تارقالغان. شىئە مەزھىپى سۇلالىنىڭ خەلىپە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشتە زىيانكەشلىككە ۋە قانلىق باستۇرۇشقا ئۇچرىغان. ئۇلار ئىخلاس قىلغان ئىمامىلارنىڭ بەزىلىرى شېھىت بولغان، بەزىلىرى ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇلار بۇ دۇنيادىكى ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، قۇتقۇزغۇچىنىڭ كېلىشىنى كۈتكەن. بۇ مەزھەپنىڭ ئۆلىمالىرى غايىب بولغان ئىمام بىرلەشتۇرۇپ، ئىمام مەھدى قايتا كېلىدۇ تەلىماتىنى يارىتقان. 680 - يىلى ھۈسەين كەربالادا قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن، كۇفەنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى پۇشايمان يېگۈچىلەر دۇئا - تىلاۋەت قىلغاندا ھۈسەينىنى «شېھىت»، «ئىمام مەھدى» دەپ ئاتىغان. 685 - يىلىدىن 687 - يىلىغىچە كۇفەدىكى مۇختار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شەكىللەنگەن كەيسانىيە ئېقىمى ئۆزلىرى ئىخلاس قىلغان ئىمام ئىبنى ھەنەفىيە (؟ — 700) ئۆلمىدى. بەزى «غايىب بولغانلار» بىلەن رابىتەگە كىرىپ كەتتى. دۇنيا زوراۋانلىق ۋە زورلۇق بىلەن تولغاندا ئىمام مەھدى دۇنياغا ئادالەت ۋە باراۋەرلىك ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارىغان. كېيىن بۇنداق ئىدىيە ئومۇميۈزلۈك تارقالغان ۋە تەرەققىي قىلغان. لېكىن، غايىب بولغان ئىمام كىم، مەھدى قاچان پەيدا بولىدۇ، دېگەن مەسىلىلەر توغرىسىدا شىئە مەزھىپىدىكى تارماق مەزھەپلەرنىڭ قارىشى ئوخشىمايدۇ. ئىسمائىلىيەلەرنىڭ قارىشىچە، ئۇلار ئىخلاس قىلغان يەتتىنچى ئىمام ئىسمائىل ئاللا ساقلىغان غايىب ئىمام بولۇپ، ئىمام مەھدى سۈپىتى بىلەن دۇنيادا پەيدا بولىدۇ. ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ قارىشىچە، ئون ئىككىنچى ئىمام مۇھەممەد مۇنتەزەر ئۆلمىدى، ئاللا ئۇنى يوشۇرۇپ قويدى. كېشىلەر ئۇنى كۆرەلمەيدۇ. ئاللا ئۇنىڭ قايتا پەيدا بولۇشىغا رۇخسەت قىلغىچە ئۇ مۆجىزىدەك ياشاپ تۇرىدۇ. ئىمام غايىب

بولغان مەزگىلدە «دەۋر ئىگىسى» نەجىب ئارقىلىق مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ. ئىمامنىڭ بىر قىسىم ھوقۇقىنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. ئۇ شەرئىەتنى شەرھلەيدۇ، ئەھكاملارنى ئىجتىھاد قىلىدۇ، دىنىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. غايىب بولغان ئىمام ئۇنىڭ دۇنياغا پەيدا بولۇشى ئۈچۈن ئاللانىڭ ئەمرىنى كۈتىدۇ. قىيامەت قايىم بولۇشتىن ئىلگىرى ئىمام مەھدى ۋە ئۇ تاللىغان كىشىلەر دۇنيادا پەيدا بولۇپ، زوراۋانلىق ۋە يامانلىقنى جازالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنيا ھەققانىيەت، ئادىللىق ۋە باراۋەرلىك بىلەن تولىدۇ. شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالار غايىب ئىمامنى «ساھىب زامان» (زامانىنىڭ ئىگىسى)، «قايىم» (كۆتۈرۈلگۈچى)، «ئىمام مۇنتەزەر» (ئۈمىد قىلىۋاتقان ئىمام)، «باقىيات ئاللا» (ئاللانىڭ مۆجىزىسى) دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتايدۇ. زەيدىيەلەر ئىمام مەھدىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، ئىمام غايىب تەلىماتىنى ئىنكار قىلىدۇ.

(3) «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى توغرىسىدىكى تەلىمات. «باتىن» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يوشۇرۇن مەنە» دېگەنلىك بولۇپ، ئىچكى ئىلىم، سىرلىق ئىلىممۇ دېيىلىدۇ. شىئە مەزھىپى دىنىي ئەقىدىسىنىڭ ئاللانىڭ مۇقەددەس كىتابىدىن كەلگەنلىكىنى دەلىللەش مەقسىتىدە، ئىمامنىڭ ئاللا ئاتا قىلغان سىرلىق بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۆز مەزھىپىنىڭ دىنىي نوپۇزىنى تىكلەش ئۈچۈن، «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى دېگەن تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەمدان قەرمەت باتىنىيە ئېقىمىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى ئىكەن. شىئە مەزھىپىدىكى باتىنىيەلەرنىڭ قارىشىچە، ئاللانىڭ ۋەھىيسى بولغان «قۇرئان كەرىم» نىڭ زاھىر (ئاشكارا) مەنىسى ۋە باتىن (يوشۇرۇن) مەنىسى بولۇپ، ئىچكى ۋە تاشقى قىسىملارغا ئايرىلىدۇ. زاھىر مەنىسى دېگەندە، ئايەتلەرنىڭ ئېنىق مەنىسى توغرىسىدىكى جامائەت ئېتىراپ قىلغان چۈشەندۈرۈشلەر ۋە ئايەتلەرگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن شەرئىەت ۋە ئەھكاملار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئايەتلەرنى چۈشەندۈرۈرگەن ھەدىسلىرىنى چۈشىنىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە دەۋرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل ئايەتلەرنىڭ زاھىر مەنىسىنى چۈشەندۈرۈشتە مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. باتىن مەنە بولسا ئايەت ۋە شەرئىەتتىكى يوشۇرۇن سىر بولۇپ، ئايەتلەرنىڭ ھەقىقىي ئىچكى مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. باتىن مەنە ھەرقانداق دەۋردە ئۆزگەرمەيدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىلىرىنى ئادەتتىكى كىشىلەر بىلەلمەيدۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن سىرىنى ئىمام بىلەلەيدۇ ۋە چۈشىنەلەيدۇ. ھەربىر ئىمام ئۇنىڭ باتىن مەنىلىرىنى ئىزباسارىغا ئېيتىپ بېرىدۇ. ھەربىر ئەۋلاد ئىمام سىرلىق يەتكۈزگۈچى (ئىزباسار ياكى سىر بىلگۈچى) ئايەتلەرنى تەپسىر قىلىدۇ ياكى تەمسىل قىلىش، بېشارەت بېرىش، ئوخشتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ سىرىنى ئېچىپ، ئىچكى ھەقىقەتنى چۈشىنىش ماقامىغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ باتىن مەنىسىنى زاھىر مەنە پەردىسى يېپىۋالىدۇ. مەخپىي يەتكۈزۈشكە نائىل بولمىغانلار ۋە ئىچكى ئىلىم بىلىمىنى ھەم سىرنى يېشىش ئۇسۇلىنى ھازىرلىمىغانلار دىنىنىڭ سىرلىرى ئۇستىدە ئىزدىنەلمەيدۇ. شىئە مەزھىپىدىكى مۇفەسسىرلەر مۇنداق دەپ قارايدۇ: «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى سۈرە بېشىدىكى ھەرپلەر ۋە بېشارەتلەر، تەمسىللەر، ئىما قىلىنغان ئايەتلەر،

چۈشەنگىلى بولمايدىغان سۆزلەر، باتىن ئايەت دەپ ھۆكۈم قىلمىغانلاردىن باشقا، ئاللانىڭ جىمى ئايەتلەرنى ۋەھمي قىلىشتىكى ھېكمەتلىرى، ئاللانىڭ دۇنيانى يارىتىشى، ئالەمنىڭ مەنبەسى، ياراتقۇچى بىلەن يارىتىلغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئاللانىڭ ئەمەل زاتى، ئاللانىڭ پېشانىگە پۈتكىنى ۋە ئادەمنىڭ ھەربىرىتى، پەيغەمبەرنىڭ ۋەزىپىسى، ئىمامنىڭ ئىلاھي خىسلىتى، ئىمام مەھدىنىڭ پەيدا بولۇشى قاتارلىق ئېتىقاد توغرىسىدىكى ھەممە باتىن مەنىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەرمەتىلەر ۋە ئىسمائىلىيەلەرنىڭ تەبلىغاتچىلىرى ۋە مۇفەسسىرلىرى ئۆز مەزھىپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، «قۇرئان كەرىم» نىڭ رەتلىنىشى، سۈرە بېشىدىكى ھەرپلەر، سۈرە - ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنى، سۈرىلەر ئىچىدىكى سان - سىپىرلار توغرىسىدا ئەقىدە تەشەببۇسىغا ماس كېلىدىغان چۈشەنچىلەرنى بەردى. شۇڭا تارىخشۇناسلار شىئە مەزھىپىنى باتىنىيە ئېقىمى دەپ ئاتىدى.

(4) تەقىيە پىرىنسىپى. ئەرەبچە «تەقىيە» دېگەن سۆزنىڭ «ئېھتىيات قىلىش»، «يېپىش»، «يوشۇرۇش» دېگەندەك مەنىلىرى بولۇپ، مۇسۇلمانلار خەتەرگە يولۇققاندا ئۆزىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى يوشۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتۇ ۋە بۇنداق قىلىشقا ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئومۇمىيۈزلۈك يول قويۇلغان. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «مۆمىنلەر مۆمىنلەرنى قويۇپ كاپىرلارنى دوست تۇتمىسۇن، كىمكى شۇنداق قىلىدىكەن، ئۇ ئاللانىڭ دوستلۇقىغا ئېرىشەلمەيدۇ، ئۇلاردىن قورقۇپ، دوستلۇق ئىزھار قىلىشىڭلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا، ئاللا سىلەرنى ئۆزىنىڭ ئازابىدىن قورقىتىدۇ، ئاخىر قايتىدىغان جاي ئاللانىڭ دەرگاھىدۇر.» (3 - سۈرىنىڭ 28 - ئايىتى). شىئە مەزھىپى ئۇزۇن مۇددەت زىيانكەشلىككە ئۇچراش ئورنىدا قالغانلىقتىن، ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزىنى يوشۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان. مۇسۇلمانلارنىڭ قۇتۇلۇش قىيىن بولغان تەس ھالغا ئۇچرىغاندا ياكى خەتەرگە يولۇققاندا ئېھتىياتقا ئاساسەن، ئالاھىدە دىنىي مۇراسىم ۋە ئادەتلىرىنى يوشۇرۇشقا، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئورۇنسىز قۇربان بېرىشتىن خالي بولۇش ئۈچۈن، كىشىلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان دىن ۋە مۇراسىملارنى ئاغزىدا ئېتىراپ قىلسا بولىدىغانلىقىغا يول قويۇلغان. VIII ئەسىردە تەقىيە شىئە مەزھىپى ئومۇميۈزلۈك ئەمەل قىلغان پىرىنسىپ سۈپىتىدە شەكىللەنگەن. بۇ مەزھەپنىڭ مۇفەسسىرلىرى تەقىيەنى يولغا قويۇشقا رۇخسەت قىلىشنىڭ شەرتلىرىنى بەلگىلىگەن. مۇھىتنىڭ قىستىشى بىلەن ئىلاجسىز قالغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزىنىڭ، ھەمراھلىرىنىڭ، ئائىلىسىنىڭ خەتەردىن قۇتۇلۇپ قېلىشى ئۈچۈن ياكى دۇشمەن بىلەن بولغان كۈرەشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈمىدى بولمىغاندا، شۇنداق قىلىشقا بولىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە ئاغزىدا ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنى ئېتىراپ قىلمىغاندا، دىلىدا ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇش كېرەكلىكى تەكىتلەنگەن.

(5) ئىلمي فىقھە تەلىماتى. فىقھە پىرىنسىپلىرى جەھەتتە شىئە مەزھىپىدىكى شۆبە مەزھەپلەر «قۇرئان كەرىم» نى ۋە ئۆز مەزھىپىنىڭ ھەدىسلىرىنى فىقھە ئاساسى قىلىشنى ئېتىراپ قىلىدۇ ھەمدە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىمام فىقھەدە ئالىي نوپۇزلۇق بولىدۇ، ئاللا تاپشۇرغان قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. ئىمام فىقھەنى بايان قىلىشقا، تەپسىر

قىلىشقا، فىقھە مەسىلىسى توغرىسىدا ھەرخىل ھۆكۈملەرنى چىقىرىشقا ھوقۇقلۇق. ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا، يېڭى فىقھە تۈزۈسە، كونا فىقھەنى ئەمەلدىن قالدۇرسا بولىدۇ. ئىمام غايىب بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەقىبەسى بولغان مۇجتەھىد (شەرىئەت ئەھكامىنى تۈزگۈچى ئالىم) «قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىشقا، فىقھەنى چۈشەندۈرۈشكە، ئەقلىي خۇلاسە ياكى ھۆكۈم چىقىرىشنى تەتبىقلاپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا، قانۇن ۋە دىنىي مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق. بۇ مەزھەپ فىقھە نوپۇزلۇقلىرىنىڭ شەخسىي پىكرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ، سۇننىي مەزھەپنىڭ «ئىجما ئ» پرىنسىپىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. سۇبستانتىۋ قانۇن ساھەسىدە نىكاھى مۇتئە (مۆھلەتلىك نىكاھ) تۈزۈمىگە يول قويىدۇ. يەنى ئەر-ئايال ئىككى تەرەپ كېلىشكەن توختام بويىچە تۇيۇقسىز، نىكاھ مۇددىتىنى بېكىتمىسە بولىدۇ. مۇددەت توشقاندا نىكاھ ئۆزلۈكىدىن بىكار بولىدۇ. نىكاھدىن ئاجرىشىش داۋاسىدا ئەر تەرەپنىڭ خوتۇنىنى ئۆز ئالدىغا قويۇپ بېرىشى توغرىسىدىكى شەرتلەرنى قاتتىق بەلگىلىگەن. مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدا جەمەت ئىچىدىكى قانداش تۇغقانلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى تەكتىلەنگەن. جەمەت ئەزالىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئىنكار قىلىنغان. ئەل ئەخبارىيە ۋە ئەل ئۇسۇلىيىدىن ئىبارەت ئەھلى فىقھەلەر بار. ئەل ئەخبارىيە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس قانۇن چىقىرىشنىڭ بىردىنبىر ئاساسى ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىجما ئ، شەخس پىكىر ۋە ئەقلىي خۇلاسە قاتارلىق پرىنسىپلارنى تەتبىق قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. ئەل ئۇسۇلىيە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى قانۇن چىقىرىشنىڭ ئاساسى قىلىشقا، ئىجتىھاد پرىنسىپىنى تەتبىق قىلىپ، فىقھە ئىجتىھادىنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىۋېتىشنى، يېڭى پەيدا بولغان مەسىلىلەرگە قارىتا نوپۇزلۇق فەقىھلەر ئىجمائ، قىياس، ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشنىڭ قوشۇمچە پرىنسىپلىرىنى تەتبىق قىلىپ، يېڭى پەتىۋا چىقارسا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرى»، «ئىسلام شەرىئىتى»، «مەفاتىھ»، «جامىئۇل شاھادەت» قاتارلىقلار شىئە مەزھىپىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك فىقھە ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىئە مەزھىپى X ئەسىردە ئۆز مەزھىپىنىڭ ھەدىسلىرىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭ سۇننىي مەزھىپى تۈزگەن ئالتە ھەدىسلەر توپلىمى بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ ھەدىسلەر شىئە مەزھىپىدىكى ئىمامنىڭ رىۋايەت قىلىپ بېرىشىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭغا ھەم مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرى، ھەم ھەزرىتى ئەلى قاتارلىق ئىمامىلارنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرى كىرگۈزۈلگەن. «تۆت ھەدىس شەرىپ»، «ئەل كافى فى ئىلمىد دىن»، «فەقىھلەر پەرۋا قىلمايدىغان ئادەم»، «ئەل ئىستىبسار» («ئەل ئىستىبسار فىيما ئۇختۇلىفە فىھى مىنەل ئەخبار» مۇدىيىلىدۇ)، «ئەھزىبۇل ئەھكام» شىئە مەزھىپىنىڭ نوپۇزلۇق كىتابلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسىي مۇراسىملىرى مازارلارغا چوقۇنىدۇ: زىكر سالىدۇ، نەجەف، كەربالا، مەشھەد، قۇم، فازمىيە، سامەرا قاتارلىق جايلار مۇقەددەس جاي ھېسابلىنىدۇ. قۇربان ھېيت، روزى ھېيت ۋە مەۋلۇد نەبىيدىن باشقا، ئۆز مەزھىپىنىڭ ئاشۇرا بايرىمى (ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 -

كۇنى)، قەدىرھۇم بايرىمى (ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 18 - كۇنى) ۋە بۇۋى فاتىمە خاتىرىسى (ھىجرىيە 6 - ئاينىڭ 15 - كۇنى) گە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

تەۋۋاب ئىسلام دىنى تارىخىدا كۇفەدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، تۆۋە قىلغۇچىلارمۇ دېيىلىدۇ. كۇفەدىكى شىئە مەزھىپى 680 - يىلى ھەزرىتى ئەلىنىڭ مەككىدىكى ئوغلى ھۇسەينگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنى كۇفەگە كېلىپ خەلىپە ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ھۇسەين بىر قىسىم ئادەمنى كۇفەگە بېرىپ ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ئىراقتىكى ۋالىسى ئۇبەيدۇللا بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، قوشۇن باشلاپ كۇفەگە بېرىپ، ھۇسەين ئەۋەتكەن قوشۇننى ۋە ھۇسەيننى قوللىغۇچىلارنى تۇتقۇن قىلىدۇ ۋە باستۇرىدۇ. كۇفەدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ زور كۆپ سانلىق كىشىلەر قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، ھۇسەينىنى ھىمايە قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئۇبەيدۇللا تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ھۇسەينىنى ئۆلتۈرۈشىگە ئىسپات بېرىدۇ. ھۇسەين كەربالادا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كۇفەنىڭ شىئە مەزھىپىدىكىلەر قاتتىق چۆچۈپ، ئۆزىنىڭ قارا يۈزلۈك قىلغانلىقىغا پۇشايمان يەپ، تۆۋە قىلىشقا ۋە ھۇسەينىنىڭ ئۆچىنى ئېلىشقا بەل باغلىغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. VII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرى ئۇلار سۇلەيمانىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇمەۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى چىقىدۇ. كېيىن خەلىپە مەرۋان (683 - 685 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ باستۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇلار مۇنداق شەكىلدە تۆۋە قىلىدۇ: ئاشۇرا كۇنى (1 - ئاينىڭ 10 - كۇنى)، تۇپلىشىپ ھۇسەينىنىڭ شېھىت بولغانلىقىنى خاتىرىلەپ، قايغۇ ئىچىدە تەلۈلىرچە شېئىر - قوشاق ئوقۇيدۇ. مەيدىسىگە مۇشتلاپ، يەرنى تېپىدۇ ياكى ئۆزىنىڭ بېشىغا، كۆكسىگە خەنجەر ئۇرۇپ قان چىقىرىدۇ. ئۇلار مۇشۇ شەكىل بىلەن تۆۋە قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىدىن ئاققان قان تامچىلىرىنىڭ ھۇسەينىنىڭ قېنى سىڭگەن زېمىنغا سىڭىپ كەتسە، ھەم گۇناھىغا تۆۋە قىلغان بولىدۇ، ھەم ناھايىتى شەرەپ ھېس قىلىدۇ.

تۆۋە - ئىستىغپارچىلار تەۋۋابقا قارالىدۇ.

ئابباسىيە مەزھىپى ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن. ئەسلىي ھاشىمىلارنىڭ شۆبىسى بولۇپ، دەسلەپكى شىئە مەزھىپىنىڭ تارماق مەزھىپى بولغان. ئۇلار شىئە مەزھىپىنىڭ تۇنجى ئىمامى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە ئۆلمىدى. ئۇ ھەزرىتى ئەلىنىڭ شەرىئەتكە لايىق ئىز باسارى بولۇپ، ئىمامىلىق ئورنىنى ۋە پۇتۇن بىلىمنى ئوغلى ئەبۇ ھاشىم (؟ — 717) غا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، دەپ قارايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن ۋە زاھىر مەنىلىرى بارلىقىنى ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشۇ مەزھەپ ئوتتۇرىغا قويغان، باتىن مەنىسىنى تېخىمۇ مۇھىم، دەپ بىلگەن. ئەبۇ ھاشىم خۇمەيمە كەنتىدە (ھازىر پەلەستىن چېگرىسى ئىچىدە) ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئىمامىلىقنى مۇھەممەد ئىبنى ئەلىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، كېيىن يەنە ئابباس جەمەتىنىڭ پۇشتىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئابباس جەمەتى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ شەرىئەتكە ئۇيغۇن ئىمكانلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، شىئە

مەزھەپى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۇزۇپ، خەلىپە ئابباسنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرئىتكە لايىق ئىز باساري دەپ جاكارلىدى. «ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىقى» نى تىكلەيدىغانلىقىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزھەپ دىنىي مەزھەپتىن سىياسىي مەزھەپكە ئۆزگىرىپ كەتتى.

ھاشىمىيلار ئابباسىيە مەزھىپىگە قارايدۇ.

ئەھلى ھەقلىق مەزھىپى ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى سىياسىي مەزھەپ بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇمەۋىيە سۇلالىسى (661 — 750) غا قارشى كۈرەش داۋامىدا شەكىللەنگەن. ئاساسلىقى ھەزرىتى ئەلىنى قوللايدىغان شىئە مەزھىپىدىكىلەرنى ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان ئابباسىيە مەزھىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ. ئۇلار پەيغەمبەر جەمەتى — ھاشىم جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. شىئە مەزھىپى ئىچىدە بۇ ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا ئىمامغا ۋارىسلىق قىلىش توغرۇلۇق ئىختىلاپ پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئۇمەۋىيە جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇمەۋىيە سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەلىچىلەر كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، دەھشەتلىك باستۇرۇلدى. بۇ مەزھەپ: ئەلى شەرئىتكە لايىق خەلىپە ئىدى، ئۇمەۋىيە جەمەتى پەيغەمبەر جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئاساس قىلغان ئابباسىيىلەر ئۇزۇندىن بېرى پۇرسەت كۈتۈپ، شىئە مەزھىپىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش نىيىتىدە بولغان. پەيغەمبەر جەمەتى دېگەندە، ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرى كۆزدە تۇتۇلغان. شۇڭا، ئابباسىيلار «ھوقۇقنى پەيغەمبەر جەمەتىگە قايتۇرۇپ بېرىش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شەرئىتكە لايىق ئۇرۇنغا ئىگە بولماقچى بولغان. لېكىن، ئابباسىيلار جەمەتى ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، «ھوقۇقنى پەيغەمبەر جەمەتىگە قايتۇرۇپ بېرىش» توغرىسىدىكى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايلا قالماستىن، ئەكسىچە ئۇلارنى پاقداش ئەلچىلەرنى باستۇرۇپ، ئاخىر ئىككى مەزھەپنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. كېيىن ئابباسىيلار ھۆكۈمرانلىرى شەرئىتكە لايىق ئورنىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرئىتكە لايىق ئىزباسارى دېسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سۇننىي مەزھىپىگە يېقىنلىشىپ، ئابباسىيلار جەمەتىنىڭ تۇپ مەقسىتى ھارامدىن بولغان ئۇمەۋىيە جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، «ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىق» نى ئەملىگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بۇ مەزھەپ كېيىن سىياسىي مەزھەپتىن دىنىي مەزھەپكە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

بەشرىيە مەزھىپى شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تارماق مەزھىپىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ مەزھەپنى تەخمىنەن VIII ئەسىردە كۇفەدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئۆلىماسى مۇھەممەد ئىبنى بەشىر قۇرغان. بۇ مەزھەپ شىئە

مەزھىپىنىڭ يەتتىنچى ئىمامى مۇسا كازىم (؟ — 799) نىڭ تۇنجۇن قىلىنمىغانلىقىغا، ئۆلمىگەنلىكىگە، بەلكى «غايىبلىق» ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىغا، ئىبنى بەشىرنى ۋەكىل قىلغانلىقىغا، مۇسا كازىمنىڭ مەھدى سۈپىتى بىلەن كىشىلەر ئارىسىغا كىرگۈزگەنلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئىبنى بەشىر بۇ مەزھەپنىڭ ئىمامى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىپ، ئىمامىلىق ئەۋلادىمۇ - ئەۋلاد داۋاملىشىدۇ، دەپ قارايدۇ. كۈندە بەش ۋاق نامىز ئوقۇش ۋە روزا تۇتۇشتىن ئىبارەت دىنىي مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىدۇ. باشقا مۇراسىم - قائىدىلەرنى ئىنكار قىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مەزھەپ روھىنىڭ تەندىن تەنگە كۆچۈشى توغرىسىدىكى تەلىماتقا ئىشىنىپ، دۇنيادا بىرلا ئىمام بولىدۇ، ئىمام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ روھى تېخىدىن ئايرىلىپ، كېيىن ئىمام بولغان ئادەمنىڭ تېنىگە كۆچىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئاللانىڭ ھوقۇقىنى ئالانىڭ ئەمرىنى قوبۇل قىلغان پەيغەمبەرنىڭ ئىجرا قىلدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ ۋە ئىجتىمائىي مال - مۈلۈكنىڭ ئومۇم ئىگىدارچىلىقىدا بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

رافىزىلار شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولغان دىنىي مەزھەپ. ئەرەبچە رافىز دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «رەت قىلغۇچى»، «قوبۇل قىلمىغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ، ئۇ دىنىي ئەقىدە مەسىلىلىرىدە سۈننىي مەزھىپى بىلەن مۇڭاپىق مۇرەسسە قىلىشنى رەت قىلغۇچىلاردىن تەركىب تاپقانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى شىئە مەزھىپىدىكى زەيدىلەر دىنىي ئەقىدە جەھەتتە سۈننىي مەزھىپىگە ئەڭ يېقىن بولۇپ، خەلىپىلىكنى تالىشىش تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشنى نەزەردە تۇتۇپ، يارىشىپ قېلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار ھەزرىتى ئەلىنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەتكە لايىق ئىز باسارى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسماننىڭ شەرىئەتكە لايىق ئىكەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇ ئۇچ خەلىپىدە چوڭ خاتالىق يوق. خەلىپىلەرنىڭ ئۆتكەنكى تۆھپە - سەۋەنلىكلىرىنى سۇرۇشتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارايدۇ. بۇ تەشەببۇسلار تۆت خەلىپىنىڭ نوپۇزىنى قوبۇل قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەرگە، قوللانغان پەرمان، سىياسەتلەرگە ئەمەل قىلىش كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ تەشەببۇس شۇ زامانداغى گۇللىنىۋاتقان ئەلچىلەرنىڭ سىياسىي، دىنىي تەشەببۇسىغا ماس كەلمىگەنلىكتىن، ئەلچىلەر (شىئەلەر) تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ. رافىزىلار (رەت قىلغۇچىلار) قوشۇننى داۋاملىق كېڭەيتىپ، IX ئەسىردە «ئىمامچىلار» بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىن «ئون ئىككى ئىمامچىلار» شەكىللىنىدۇ.

رافىزە. «رافىزىلار»غا قارالسۇن.

ئون ئىككى ئىمامچىلار شىئە مەزھىپىدىكى ئاساسلىق تارماق مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆزلىرى ئىمامچىلار ياكى ئەنئەنىۋى شىئەلەر دەپ ئاتايدۇ. ھەزرىتى ئەلىنى ۋە ھەزرىتى ئەلىنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرى ئىچىدىكى ئون ئىككى ئادەمنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمامىلىرى، دەپ قارىغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان. شىئە مەزھىپى ئىچىدە بۇلارنىڭ ئادىمى ئەڭ كۆپ، تارقالغىنى كەڭ مەزھەپ ھېسابلىنىدۇ. سىياسىي ۋە دىنىي ئەقىدە

جەھەتتە زەيدىلەردەك سۈننىي مەزھىپىگە يېقىن بولمىغانلىقى ھەم ئىسمائىلىيەلەردەك مىستەسىزملىق خاھىشتىن خالىي بولغانلىقى ئۈچۈن مۆتىدىللەر ياكى بىتەرەپلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىئە مەزھىپى شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ۋە ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ باستۇرۇشىغا ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئۇزۇنغىچە جايلاردا چېچىلىپ، مەخپىي پائالىيەت قىلىپ، مۇستەقىل راۋاجلاندى. كېيىن ئىچكى قىسمدا سىياسىي تەشەببۇس، دىنىي ئەقىدە، ئىمامغا ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەردىكى پىكىر ئىختىلاپلىرى تۈپەيلىدىن، كەيسانىيە، زەيدىيە، ئىسمائىلىيە قاتارلىق مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ كېتىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ ئەقىدە تەلىماتىنى شەكىللەندۈردى. بۇ مەزھەپلەر ئايرىلىپ كەتكەندىن كېيىن، شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەلەق كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار ئون ئىككى ئىمامچىلار بولۇپ شەكىللەندى، ئۇ شىئە مەزھىپىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، دەسلەپكى مەزگىلدە پرسىيە ۋە ئىراقنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى. ئادەتتە شىئە مەزھىپى دېگەندە، ئون ئىككى ئىمامچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

X ئەسىردە ئون ئىككى ئىمام نەسەبى تىكلەندى ۋە ئەقىدە تەلىمات سىستېمىسى شەكىللەندى. بۇ مەزھەپنىڭ ئىمامغا ۋارىسلىق قىلىش سىستېمىسى دەسلەپكى مەزگىلدە بېكىتىلمىگەنىدى. كېيىن مۇشۇ مەزھەپنىڭ ئۆلىمالىرى تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن. بۇ مەزھەپ ئەمەل قىلغان ھەزرىتى ئەلىدىن تارتىپ ئون ئىككى ئىمامنىڭ كۆپىنچىسى ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەن. ئون ئىككىنچى ئىمام مۇھەممەد مەھدى 878 ـ يىلى سامەررا جامەسىنىڭ غارىدا تۇيۇقسىز يوقاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ بالىسى بولمىغاچقا، ئىمامنىڭ ۋارىسى ئۇزۇلۈپ قالىدۇ. بۇ مەزھەپ ئۇنى «غايىب بولغان ئىمام»، «مەھدى» دەپ ھۆرمەتلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ مەزھەپنىڭ ئۆلىمالىرى ئون ئىككى ئىمام نەسەبىنى تەدرىجىي بەرپا قىلىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئەل مۇتەۋەككىل ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، تۇرلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ شىئە مەزھىپىگە قارشى تۇرۇپ، شىئە مەزھىپى ئىچىدە مۆتىدىل تەشەببۇستا بولغان ئۆلىمالارنى ئەقىدە تەلىماتىنى تەتقىق قىلىشقا، ئۆز مەزھىپىنىڭ كۆزقارىشى توغرىسىدا بايانات ئېلان قىلىشقا قىستايدۇ. ئىمامچىلار نامى تەخمىنەن 900 ـ يىللاردا پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. X ئەسىردە ئىمامچى ئۆلىمالار شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى دەۋردىكى تارماقلىرىنىڭ ئوخشىمىغان ئەقىدە تەشەببۇسلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن چەتنەپ چىكىدىن ئېشىپ كەتكەن تەشەببۇسلىرىنى شاللىۋېتىپ، مۇشۇ مەزھەپ سىستېمىسىنىڭ ئەقىدە تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىبنى مۇسا نۆبىختى (؟ — 922) يازغان «شىئە مەزھىپىدىكى مەزھەپلەر كىتابى» دا ئىمام ئەقىدىسىنىڭ پروگراممىلىق خاراكتېرلىك تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ مەزھەپنىڭ سىياسىي ۋە دىنىي ئەقىدە تەلىماتىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى سېلىپ بېرىدۇ. مۇھەممەد كۇلەينى (؟ — 940) «ئەل كافى فى ئىلمىد دىن» ناملىق ئەسەر تۈزۈپ، 16 مىڭدىن ئارتۇق ھەدىس ۋە تەپسىرنى توپلاپ، بۇ مەزھەپكە فىقھەنىڭ كىتابى ئاساسىنى يەتكۈزۈپ بەردى.

شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلىدىغان پرسىيەدىكى بۇۋەيھىيەلىكلەرنىڭ

باشلىقى ئەھمەد موئىز دەۋلە قوشۇن باشلاپ باغداتقا بارغاندىن كېيىن، بۇۋەيھىيە سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىنى تىزگىنلىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، شىئە مەزھىپى قوغدىلىپ قېلىپ، تەرەققىي قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ. باغدات بۇ مەزھەپنىڭ ئىلمىي مەركىزى بولىدۇ. ئەھمەد موئىز دەۋلە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مەملىكەت ئىچىدە ئاشۇرا كۈنى (ھۇسەين شېھىت بولغان ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) ۋە قەدرقۇم كۈنى (ھەزرىتى ئەلىنىڭ خاتىرە كۈنى، ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) نى رەسمىي بايرام كۈنى قىلىپ بېكىتتى. ئەزدۇد دەۋلە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، نەجەفتە ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەبرىسى ۋە كازىمىيەنىڭ يەتتىنچى ۋە توققۇزىنچى ئىمامىلىرىنىڭ قەبرىگاھلىرىنى ياساتتى. كەربالا، نەجەف، كازىمىيە، مەشھەد، قۇم قاتارلىق جايلاردىكى ئىمامىلارنىڭ قەبرىگاھلىرىنى تاۋاپ قىلىشنى بەلگىلىدى. سۇلالە شىئە مەزھىپىدىكى دىنىي تەبلىغاتچىلارنىڭ مۇھىم شەھەرلەردىكى مەسچىتلەردە ۋەز ئېيتىپ دىنىنى تەرغىب قىلىشىغا يول قويدى. شۇنىڭ بىلەن، ئون ئىككى ئىمامچىلار ئىراقنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ۋە پارسىيىنىڭ بەزى رايونلىرىدا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلدى. ئۇلار شىئە مەزھىپىگە مۇناسىۋەتلىك تۆت ھەدىس كىتابىنى توپلىدى. بۇ كىتابلارنىڭ مەزمۇنى سۇننىي مەزھىپىنىڭ كۆتۈبى سىتتە (ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابى) دىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن، رىۋايەت قىلغۇچىلار ئوخشىمايدۇ. ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ رىۋايەت قىلىپ بەرگەنلىرى ئاساس قىلىنغان. بۇ ھەدىسلەردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى توپلانغاندىن باشقا، ھەزرىتى ئەلى ۋە باشقا ئىمامىلارنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىمۇ توپلانغان. ئۇسۇل ئەربەتە (تۆت ھەدىس شېرىپ) نىڭ كىتاب قىلىنىشى بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي ئەقىدە ۋە ئىلمىي فىقھەسىگە بىرلىككە كەلگەن كىتابى ئاساس بولغان. XI ئەسىردە بۇ مەزھەپنىڭ ئۆلىمالىرى بۇرۇنقى ئىمام ئەقىدىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش شەرتى ئاستىدا، بۇرۇن ئاللا ئادەمگە ئوخشايدۇ ۋە روھ تەندىن تەنگە يۆتكىلىدۇ، دېگەندەك چېكىدىن ئاشقان ئىدىيىلەردىن ۋاز كېچىپ، مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئىدراكچىلىقىنى ئەقىدە ئاساسى قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ مۇئەسسىسى (؟ — 1022)، شەرىف مۇرتەزا (؟ — 1044)، ئىبنى ئەلى تۇشى (؟ — 1067) قاتارلىق مۇتەكەللىمۇنلىرى ئىدراكى ۋە «ۋەھىي» نى ئەقىدە ۋە شەرىئەتنىڭ ئورتاق ئاساسى قىلىشنى تەكىتلىدى. سالجۇقىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا شىئە مەزھىپىگە ئېغىر زىيانكەشلىك قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئۆلىمالىرى نەجەف، ھىرا، ھەلەب، ئىسفاھان ۋە قۇم قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، ئەقىدە، شەرىئەت ۋە تەپسىر تەتقىق قىلىپ، كىتاب يېزىپ، شىئە مەزھىپىنىڭ ئىلمىنى داۋاملاشتۇردى. مۇڭغۇل ئىلىكخانلىقى دەۋرىدە خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلغانلىقتىن، شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالارنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇلار شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مىستىتسىزمنى بىرلەشتۈرۈپ، ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ دىنىي تەلىماتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. نۇرغۇن ئۆلىمالار يېتىشىپ چىقتى. بۇ مەزھەپنىڭ مۇتەكەللىمونى، مۇنەججىمى نەسىرۇددىن مۇھەممەد تۇسى (؟ — 1274) خانلىقتا

مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەينىلەندى، «ئېتىقاد تەھلىلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى؛ مەشھۇر فەقىھ نەجمىددىن جەئفەر بىننى يەھيا (؟ — 1325) «ئىسلام شەرئىتى» ناملىق ئەسەرنى يازدى؛ ئۆلىما ئەللامەئەل ھىللى (؟ — 1325) دىنىي ئەقىدە، شەرىئەت توغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى.

پىرسىيىدە 1502 - يىلى سەفەۋىيە سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ئىسنائەشەرىيە (ئون ئىككى ئىمامچىلىق) دۆلەت دىنى قىلىندى. سۇلالە بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدە، شەرئىەت ۋە سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى مەمۇرىي ۋاستىلەر بىلەن كېڭەيتىپ، سۇننىي مەزھەپىنى باستى ۋە بۇ مەزھەپكە زىيانكەشلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، پىرسىيىدىكى كۆپ سانلىق مۇسۇلمانلار ئىسنائەشەرىيەگە ئۆتۈپ كەتتى. شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالارنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلار جايلاردىكى مەسچىتلەرنىڭ ئىماملىقى ۋە قازىلىقىنى ئۇستىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇلدى، شاھلارنىڭ دىنىي يارەمچىسى قىلىنىپ، ئۇلارغا «شەيخۇلئىسلام» نامى بېرىلدى. بۇ دەۋردە ئون ئىككى ئىمامچىلار ناھايىتى زور تەرەققىي قىلىپ، ئۇلارنىڭ دىنىي ۋە پەلسەپە ئىدىيىسى ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى. ئىسفاھانچىلار ئېقىمى (ئىشراقىيە تەلىماتچىلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) پەيدا بولدى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىلى موللا سادىر (؟ — 1640) شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمام ئەقىدىسى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ «كامىل ئىنسان» نەزەرىيىسىنى ۋە مەنىۋى چېنىقىش ئىدىيىسىنى ئۆزئارا مۇرەسسە قىلدى. ئىسفاھاندىكى ئىمام مەجلىس (؟ — 1699) «بىھارۇل ئەنۋار»، «ھەياتۇل قۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، ئاخىرى ئۆز مەزھىپىنىڭ ئەقىدە تەلىمات سىستېمىسىنى پۈتكۈزۈپ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزھەپنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىغا كېڭەيدى. ھەتتا بەزى ھىندى دىنى مۇخلىسلىرى ئارىسىغمۇ تارقالدى. XIX ئەسىردىن كېيىن، ئون ئىككى ئىمامچىلار ئىچىدىن شەيخىيە ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بابىيە، ئۇنىڭدىن كېيىن بەھائىيە بۆلۈنۈپ چىقتى. ئىسنائەشئەرىيە ھازىرمۇ ئىراننىڭ دۆلەت دىنى ھېسابلىنىدۇ.

ئون ئىككى ئىمامچىلار (ئىسنائەشئەرىيە) «قۇرئان كەرىم» گە، تۆت ھەدىس شېرىپكە ئەمەل قىلىش، ئاللانىڭ بىرلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئەقىدە تەلىماتىنى تەكلىدى. ئىمام توغرىسىدىكى تەلىمات بۇ مەزھەپ ئەقىدىسىنىڭ يادروسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ئىمامنىڭ ئورنى ۋە ھوقۇقىنى ئاللا بېكىتىدۇ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشنىمۇ ئاللا بېكىتىدۇ؛ ئىمام — جەمئى مۇسۇلمانلارنىڭ مەنىۋى داھىيىسى ۋە ئۇستازى، ئادەتتىكى ئادەملەرگە ئوخشىمايدىغان ۋەلىدۇر؛ ئۇلار ئىزچىل توغرا بولۇپ، مەڭگۈ خاتالاشمايدۇ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەممە گۈزەل ئەخلاقلىرىغا ۋە بىلىملىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولىدۇ؛ ئىمام — ئاللا بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى «ۋاستىچى» ھېسابلىنىدۇ. شۇلارنىڭ يېتەكلىشى ئارقىلىق ئاللانىڭ ھەقىقىتىنى تونۇپ، ئاخىر جەننەتكە كىرگىلى بولىدۇ. پەقەت ئىمامدا «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسىنى ئېنىق چۈشىنىدىغان ۋە تەپسىر قىلىدىغان ئىجتىھاد ھوقۇقى بولىدۇ.

ھەزرىتى ئەلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەتكە لايىق ۋارىسى، تۇنجى ئىمامدۇر. ھەزرىتى ئەلى ۋە فاتىمەنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرى ئىمام‌لىق لايىقىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ مەزھەپ يەنە مۇنداق دەپ قارايدۇ: ئون ئىككىنچى ئىمام مۇھەممەد مۇنتەزەر مەھدىدۇر. ئۇ ئۆلمىدى، غايىب بولدى. كەلگۈسى مەھدى بولۇپ كىشىلەر ئارىسىغا كېلىپ، زۇلۇمنى يوقىتىدۇ، يورۇقلۇق، ئادالەت ئورنىتىدۇ. شەرىئەت جەھەتتە «قۇرئان كەرىم» نى ۋە تۆت ھەدىس شېرىپنى قانۇن چىقىرىشنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. ئىمام غايىب بولغان مەزگىلدە نەجىب (مۇجتەھىد) ئىمامنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش ۋە ئىجتىھاد ئەھكاملىرىغا ھۆكۈم قىلىشنى قوللىنىپ، دىنىي پائالىيەتلەرگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. بۇ مەزھەپ مۇجتەھىدنىڭ شەخس پىكرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ، ئىجمائنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. فىقھە جەھەتتە ئەل ئۇسۇلىيە ۋە ئەخبارىيەگە بۆلۈنىدۇ. ئەل ئۇسۇلىيە يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ مەزھەپتىكى مۇسۇلمانلار زاكات بەرگەندىن باشقا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بەشتىن بىر باج تاپشۇرىدۇ. مۆھلەتلىك نىكاھقا يول قويىدۇ. مۇسۇلمانلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا تەقىيە پرىنسىپىنى ئىجرا قىلىپ، ئېتىقادىنى يوشۇرۇشقا يول قويىدۇ. بۇ مەزھەپتىكى مۇسۇلمانلار ھازىر ئىران، ئىراققا كۆپ تارقالغان، پاكىستان، ئافغانىستان، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىمۇ ئازراق بار.

كەيسانىيە ئېقىمى شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تارماقلىرىدىن بولۇپ، VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئەلىچى مۇختار (؟ — 687) نىڭ كۈفەدىكى ئەگەشكۈچىلىرى قۇرغان. «كەيسا» ھەققىدىكى سۆزلەر بىر خىل ئەمەس: بەزىلەر مۇختارنى ھەزرىتى ئەلى «كەيسا» دېگەنلىكتىن شۇنداق ئاتالغان دېسە؛ يەنە بەزىلەر مۇختارنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقىنىڭ ئىسمى ئەبۇ ھەمرا كەيسا مەۋالىلار ① دىن بولۇپ، مۇختارنىڭ تەشەببۇسىغا ۋارىسلىق قىلغان دەيدۇ. 685 - يىلى مۇختار كۈفەدىكى ئەلىچىلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ قورالىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى چىقىدۇ. بۇ قوزغىلاڭغا نۇرغۇن مەۋالىلار قاتنىشىدۇ. ئۇ ھەزرىتى ئەلىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئىبنى ھەنەفىيە (642 — 699) نى ئىمام ۋە مەھدى قىلىپ، ئىبنى ھەنەفىيە تەبىئىيلىكتىن ھالقىغان بىلىمگە ئىگە ھەمدە ھەسەن - ھۈسەينلەرنىڭ ھەممە مەخپىي بىلىملىرىگە ۋارىسلىق قىلغان، ئاستىرونومىيىلىك ھادىسىلەرنى بىلىدۇ ۋە كەلگۈسىدىن بىشارەت بېرەلەيدۇ، دەپ قارىغان. 689 - يىلى مۇختار جەڭدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى كەيسا ئۇنىڭ تەشەببۇسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ ھەرىكەتكە داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىش بىلەن، كەيسانىيە ئېقىمى شەكىللىنىدۇ. كەيسا ھەزرىتى ئەلى ئىبنى ھەنەفىيەنى ۋارىس قىلىپ بېكىتكەندى، دەپ جاكارلاپ، ھەسەن ۋە ھۈسەيىننىڭ ئىمامىلىقتىن چەتكە قاقىدۇ. 700 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئىبنى ھەنەفىيە ۋاپات بولىدۇ. كەيسانىيە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئەبۇ قەلىب دەلىل ۋەكىللىكىدىكى بىر قىسىم مۇسۇلمانلار ئىمام غايىب بولغان، يەنە پەيدا بولىدۇ، دېگەن ئەقىدىنى داۋاملىق تەشەببۇس قىلىپ، ئىبنى ھەنەفىيە

① مەۋالىلار دېگەن ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دۆلەتلىرى ئەرەب قىنىدىن بولمىغان مۇسۇلمان قۇللارنى ئازاد قىلغان. ئەركىن قۇللار ۋە ئەركىن خەلقلەر مەۋالىلار دەپ ئاتالغان — ت.

ئۆلىمدى، مەدىنىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى لىدۋا تېغىدا غايىب بولدى. كېيىن ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە مەھدى سۈپىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئارىسىغا كېلىپ، زۇلۇم ۋە زورلۇقنى تۈگىتىپ، جەمئىيەتتە ئادالەت ئورنىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ كىشىلەر زوراۋانلىق قىلىشنى توختىتىپ، ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ، قەرابىيەنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر ئىبنى ھەنەفىيە ۋاپات بولدى. لېكىن ئۇ كۆز يۇمۇشتىن ئىلگىرى ھەممە مەخپىي بىلىملەرنى ئوغلى ئەبۇ ھاشىم (698 — 718) غا ئېيتىپ بەرگەن ھەمدە ئۇنى ئىمام قىلىپ بېكىتكەن، دەپ قاراپ ھاشىمىيلار دەپ ئاتايدۇ. 718 - يىلى ھاشىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ مەزھەپ بەيانىيە، ھابىيە، رەۋەندىيە، بۇقارىيە، جىدەشىيە، نىزامىيە، ئابباسىيە قاتارلىق نۇرغۇن تارماق مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئابباسىيەنىڭ ئادىمى ئەڭ كۆپ بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئاساس قىلغان مەزھەپ ئىدى. ئۇلار پەلەستىندىكى ھۇمەيمە ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئەبۇ ھاشىمنىڭ ئىسمىنىڭ ئابباسنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد بىننى ئەلى (؟ — 743) گە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىمامىلىق شەرىئەتكە لايىق ھالدا ئابباس جەمەتىگە ئۆتۈپ، ئابباسىيلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىغا ئاساس بولدى. ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدە كەيسانىيە ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىغا تەۋە شىئە مەزھىپىنىڭ ئەسەبىيلىرىدىن شەكىللەنگەن ئاساسىي گەۋدىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، قەرمەتىيەلەرگە ۋە خۇررەمىيەگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇ مەزھەپ پارچىلىنىشقا باشلاپ، IX ئەسىردە شىئە مەزھىپىدىكى باشقا مەزھەپلەرگە سىڭىپ كەتتى. ئىراقتا كەيسانىيە ئېقىمىنىڭ كۆپ ساندىكى ئادەملىرىنى كېيىن شەكىللەنگەن ئىمامچىلار (ئون ئىككى ئىمامچىلار) قوبۇل قىلىپ كەتتى. غايىب بولغان ئىمام ئىدىيىسى ۋە مەھدى ئەقىدىسى بۇ تارماق مەزھەپ تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى.

زەيدىيە شىئە مەزھىپىدىكى مۇھىم تارماق مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بەش ئىمامچىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزھەپ VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۇچىنچى ئىمام ھۇسەيىننىڭ نەۋرىسى زەيد بىننى ئەلى (699 — 740) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن قۇرۇلغان. ئەينى يىللاردا مۇئتەزىلىلەرنىڭ داھىيىسى زەيد تۆتىنچى ئىمام ئەلى زەينۇل ئابىدىننىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىدا مۇئتەزىلىلەر داھىيىسى ۋاسىل بىننى ئاتانى ئۇستاز تۇتۇپ، بۇ مەزھەپنىڭ «ئىرادە ئەركىنلىكى» ۋە «قۇرئان كەرىم، يارىتىلغان» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ شىئە مەزھىپىدە ئىمامنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، ھەزرىتى ئەلى بىلەن فاتىمەنىڭ قايسىبىر بالىسىنىڭ ئەۋلادى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئىمامغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقوقىغا ئىگە بولىدۇ؛ «قۇرئان كەرىم» گە ۋە پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتلىرىگە ئەمەل قىلىش، رەزىل ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇش كېرەك، دېدى. ئۇنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى كۇفەدە شىئە مەزھىپىدىكى ۋە مۇئتەزىلىلەر مەزھىپىدىكى نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئاۋاز قوشۇشىغا ۋە قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، زەيدنىڭ كۇفەدە ئىمام بولۇشىنى ھىمايە قىلدى. 740 - يىلى زەيد كۇفەدە ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھىشامغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، جەڭدە قازا قىلدى.

ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنى «شىھمت» دەپ ھۆرمەتلەپ، زەيدنى بەشىنچى ئىمام دەپ بىلدى ھەمدە ئىمامىلىقنىڭ زەيد بىلەن توختايدىغانلىقىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن بەش ئىمامچىلار دەپ ئاتالدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، زەيدنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلىرى جايلارغا قېچىپ بېرىپ داۋاملىق كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىمامىلىق ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سىياسىي كۈرەش قىلدى. زەيدنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ھەسەننىڭ ئەۋلادلىرى 743 - يىلىدىن ئېتىبارەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىراندىكى خۇراسان، دايلامدا، ئىراق، ھىجاز، يەمەن قاتارلىق جايلاردا شىئە مەزھىپىنىڭ ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى كۆپ قېتىم قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە بۇ قوزغىلاڭلارغا قاتنىشىپ، ھەممىسىدە باستۇرۇلدى. لېكىن، ئەينى چاغدا ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدە بىرلىككە كەلگەن تەشكىل ۋە ئەقىدە تەشەببۇسى شەكىللەنمىگەنىدى. Ⅸ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن زەيدنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە بۇ مەزھەپتىكى ئۆلىمالار سىياسىي كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، مۇھىم نۇقتىنى دىنىي تەرغىبات پائالىيەتلىرىگە ۋە دىنىي ئەقىدە تەتقىقاتىغا قارايتتى. زەيدنىڭ شاگىرتى ئەبۇ خالىد، زەيدنىڭ نەۋرىسى ئەھمەد بىننى ئىيسا ۋە بۇ مەزھەپنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى قاسىم راسى بىننى ئىبراھىم (؟ — 860) لار بۇ مەزھەپكە ئەقىدە نەزەريە ئاساسى سېلىپ بەردى. ئۇلار دائى (ۋائىز) لارنى يېتىشتۈرۈپ، جايلارغا تەبلىغات قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئەسەر يېزىپ، بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي ئەقىدە، فىقھە ۋە ئىجتىمائىي سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى شەرھىلىدى. خاتىرىلىنىشچە، زەيد يازغان «كىتاب ئەل كافى» نى قاسىم رەتلەپ كىتاب قىلغان ھەمدە ئۆزىنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە زەيدنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەڭ تارقاتقان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ مەزھەپ تەدرىجىي بىرلىككە كەلگەن مۇستەقىل مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنگەن. Ⅸ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ مەزھەپنىڭ كۈچى زورىيىپ، قوزغىلاڭ ئارقىلىق زەيدىيە لەرنىڭ دىنىي ھاكىمىيەتلىك دۆلىتىنى قۇردى. ھەسەن بىننى زەيد 864 - يىلى ئىرانىنىڭ شىمالىدىكى تەبەرىستان، دىلەم ۋە كىرا رايونلىرىدا زەيدىيە دۆلىتى قۇرۇپ (864 — 1126)، 300 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، 20 ئىمام ۋە دائى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. قاسىمنىڭ نەۋرىسى يەھيا بىننى ھۈسەين (؟ — 911) بۇ مەزھەپتىكى مۇسۇلمانلارنى باشلاپ مەدىنىدىن شىمالىي يەمەنلىك تاغلىق رايونلىرىغچە دىنىي ئەقىدە تارقىتىپ، ئادىمىنى كۆپەيتىپ، قوراللىق كۈچ ئۇيۇشتۇردى. يەھيا بىننى ھۈسەين شىمالىي يەمەنده زەيدىيە لەر ئىمام دۆلىتىنى قۇردى. كېيىن ئىچكى جەھەتتە ھوقۇق تالىشىش ۋە سىرتتىن تاجاۋۇز قىلمىشلار بولۇپ، سۇلالىلەر ئالماشقان بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى زاماندىن بۇيانقى كۆپ ۋاقىتتا يەھيا جەمەتى ئىمامىلىقنى ئۇستىگە ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن زەيدىيە لەرنىڭ يەمەندىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ھۆكۈمرانلىق ئورنى تىكلەندى. زەيدىيە لەر ئاساسلىقى شىمالىي يەمەنگە ۋە ئىرانغا تارقالغان. شىمالىي يەمەنده زەيدىيەگە مەنسۇپ مۇسۇلمانلار نوپۇسنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىگىلەيدۇ. ئىراندىكى زەيدىيە لەر ئىران ۋە مازاندالان قاتارلىق جايلارغا توپلانغان بولۇپ، نۇكتاۋىيە لەر دەپ ئاتىلىدۇ.

زەيدىيەلەر دىنىي ئەقىدە جەھەتتە سۈننىي مەزھىپىنىڭ قارىشىغا يېقىنلىشىپ شىئە مەزھىپىدىكى مۆتىدىللەر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزھەپ دىنىي ئەقىدە جەھەتتە مۇئتەزىلىلەرنىڭ «ئىرادە ئەركىنلىكى تەلىماتى» نى ۋە ئەقلىيەچىلىك پرىنسىپىنى قوبۇل قىلدى. فىقھە جەھەتتە ھەنەفىيەلەرنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئەھكاملىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ، شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمام ئەقىدىسىگە، ئون ئىككى ئىمامچىلار ۋە ئىسمائىلىيەلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان قارىشىنى بايان قىلدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدە تەشەببۇسلىرى مۇنداق: (1) خەلىپە مەسىلىسى توغرىسىدا. بۇ مەزھەپ ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋردىكى ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر ۋە ھەزرىتى ئوسمانلارنىڭ ھەزرىتى ئەلىگە ئوخشاش، مۇسۇلمانلارنىڭ سايلىشى بىلەن بارلىققا كەلگەنلىكىنى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەتكە لايىق ۋارىسلىرى ئىكەنلىكىنى؛ ھەزرىتى ئەلىنىڭ بىلىمى مول، ئەخلاقى ئېسىل، تۆھپىسى ئەڭ كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكىنى، ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن ئەڭ ئوبدان چىققان خەلىپە ئىكەنلىكىنى، باشقا خەلىپىلەر، بولۇپمۇ ھەزرىتى ئوسماننىڭ ئەخلاق جەھەتتە ھەزرىتى ئەلىدىن سەل پەرقلىنىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. (2) ئىمام ئەقىدىسى توغرىسىدا. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ئىمام ئاللاغا ئەڭ ئىخلاس قىلىدىغان، «قۇرئان كەرىم» گە، فىقھەگە قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان، ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلىپ ۋە قوغداپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋەسىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى «ئاللانىڭ يولىغا ئەمەل قىلىشقا يېتەكلەيدىغان «توغرا ئۇستاز» ۋە «مەنسۇي داھى» بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋەلىلىككە يەتكەن ئىلاھىي خىسلەت بولىمايدۇ. ئىمام غايىب بولغان دەپىشنى ئىنكار قىلىپ، مۇنداق دەپ قارايدۇ: ئىمام ئورنىدا تۇرۇپ دىنىي پائالىيەتلەرگە ۋە قوراللىق كۈرەشلەرگە رەھبەرلىك قىلىشى كېرەك. غايىب بولغۇچى ياكى كىچىك بالا ئىمامىلىقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئىمامنىڭ شەرتلىرىنىڭ مۇنداق بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ: ھەزرىتى ئەلى ۋە بۇۋى فاتىمەنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرىدىن قايسى جەمەتكە مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇنەۋۋەرلىرى ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ؛ ئىمام ئېتىقادتا تەقۋادار، پەزىلەتتە ئالىيجاناب بولۇشى كېرەك؛ مول دىنىي بىلىمگە ۋە مۇستەقىل ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى، باتۇر، جەڭگە ماھىر بولۇشى، ھەربىي ئىشلاردا ھۇجۇم قىلالايدىغان ۋە مۇداپىئە كۆرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. ئىمامنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى، ئىمام مەۋجۇت بولماي قالىدىغان مۇمكىنلىكنىڭ پەيدا بولۇشىنى، نەچچە ئىمامنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇشىغىمۇ يول قويۇشنى، ھەربىر ئىمام ئۆزىنىڭ زېمىنىدا مۇستەقىل، ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولغان ھالدا ھوقۇقىنى ئىجرا قىلىشىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. (3) ئېتىقاد مەسىلىسى توغرىسىدا. بۇ مەزھەپ خاۋارىجلارنىڭ دىنىي قارىشىنى قوبۇل قىلىپ، ئېتىقاد مۇناسىپ دىنىي ئەمەلىيەت بىلەن بىرلىشىپ، شەرئەتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى، ياخشى ئەمەللەرنى ئادا قىلىش كېرەك؛ ھەرقانداق ئادەم كەچۈرگۈسىز گۇناھ سادىر قىلغان بولسا، مۇسۇلمانلار ئۇممەتنىڭ ئەزاسى بولۇش ھوقۇقى بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپ سوپى مىستىتسىزمچىلىقىغا، مازار - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. «تەقىيە» نى، يەنى مۇسۇلمانلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا ئۆزىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ۋە تەشەببۇسىنى يوشۇرۇشنى

قوللىمايدۇ. (4) فىقھە مەسلىسى توغرىسىدا. بۇ مەزھەپ «قۇرئان كەرىم» نى ۋە راست ھەدىسلەرنى ئەھكام چىقىرىش پرىنسىپى قىلىش شەرتى ئاستىدا، قىياس ئۇسۇلى بىلەن فىقھەدە پەتۋا چىقىرىشنىڭ دەرۋازىسى ئوچۇق ئىكەنلىكىنى، ئىمام ئىجتىھاد ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، مۇئەييەن شەرتلەرنى ھازىرلىغان ئۆلىمالارنىڭمۇ ئىجتىھاد قىلىشىغا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئارىلاش نىكاھلىنىشنى مەنئى قىلىدۇ. نىكاھى مۇتئە (ۋاقىتلىق نىكاھ) غا يول قويمايدۇ. فىقھەنىڭ تەپسىلي پرىنسىپلىرىدا سۈننىي مەزھىپىدىكى ھەنبەلىيەلەرگە يېقىنلىشىدۇ، لېكىن، جايلاردىكى ئۆلىمالىرى ئىچىدە ئىختىلاپ مەۋجۇت.

بەش ئىمامچىلار «زەيدىيە» گە قارايدۇ.

ئىسمائىلىيە مەزھىپى شىئە مەزھىپىدىكى ئاساسلىق تارماق مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، يەتتە ئىمامچىلارمۇ دېيىلىدۇ. شىئە مەزھىپىدىكى ئەسەبىي مەزھەپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەپ VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولۇپ، مۇستەقىل ئەقىدە تەلىماتىنى ۋە تەشكىلي شەكلىنى IX ئەسىردە شەكىللەندۇرگەن. ئەرەبچە ھۆججەتلەردە خاتىرلىنىشىچە، VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىئە مەزھىپىدىكى ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق (تەخمىنەن 699 — 765) دەسلەپ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل (؟ — 760) نى ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشقا بېكىتكەن. ئىسمائىلنىڭ ھاراق ئىچىدىغان يامان ئادىتى بولغانلىقتىن، ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىككىنچى ئوغۇل مۇسا كازىم (تەخمىنەن 745 — 799) ئىمام ۋارىسى قىلىنغان. شىئە مەزھىپىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر بۇ ئۆزگىرىشنى ئېتىراپ قىلغان. ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئىسمائىل ھاراق ئىچسىمۇ، ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشىغا نۇقسان يەتمەيتتى. چۈنكى ئىمامنى ئاللا تەينىلەيدۇ، دېگەن تەشەببۇسى بىلەن شىئە مەزھىپى ئىچىدە ئىختىلاپ پەيدا بولىدۇ. 760 - يىلى ئىسمائىل ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دادىسى جەئفەر سادىق مەدىنىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەشھۇر ئەربابلارنى توپلاپ، ئىسمائىلنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى مەسچىتتە گۇۋاھلىقتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، دەپنە قىلىدۇ. لېكىن ئىسمائىلغا ئەگەشكەن ئاز ساندىكى كىشىلەر مۇسا كازىمنىڭ شەرئىتەكە لايىق يەتتىنچى ئىمام ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي، ئىسمائىل ئۆلمىدى، «غايىب بولدى». ئىمام (ئىمام مەھدى) سۈپىتى بىلەن دۇنياغا قايتا پەيدا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ بىر قىسىم كىشىلەر ئىسمائىل ۋاپات بولغان پاكىتنى قوبۇل قىلىسىمۇ، ئىمامىلىق ئىسمائىل ئارقىلىق ئوغلى مۇھەممەد بىننى ئىسمائىلغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، دەپ قارايدۇ. جەئفەر سادىق 765 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شىئە مەزھىپى بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئىسمائىل (ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئىسمائىلىيە مەزھىپى شەكىللىنىدۇ. بۇ مەزھەپ ھەزرىتى ئەلىدىن ئىسمائىلغىچە ئۆتكەن يەتتە ئىمامنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار يەتتە ئىمامچىلار دەپ ئاتالغان.

ئىسمائىلىيەدىكى يادرولۇق ئەزالارنىڭ كۆپىنچىسى پارسىيە ۋە ئىراق تەۋەلىكىدىكى شىئە ئۆلىمالىرى ۋە دائىلار بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسىغا قارشى تۇرىدۇ. ئابباسىيلار سۇلالىسى شىئە مەزھىپىنى باستۇرغان ۋە بۇ مەزھەپكە زىيانكەشلىك

قىلغانلىقتىن، بۇ مەزھەپ باشتا ئىراقتىكى كۈفەنى بازا قىلىپ، جايلارغا تارقىلىپ مەخپىي تەبلىغات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئابباسىيلار سۇلالىسىدا ھەرخىل زىددىيەتلەر كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، يەرلىك فېئودالالار دەۋران سۈردى، جايلاردا خەلق قوزغىلىڭى ئۈزۈلمىدى. ئىسمائىلىيەلەرنىڭ تەرغىبات پائالىيەتلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. دائىلار (بۇ، ئىسمائىلىيەدە قوللىنىلىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ، «تەبلىغاتچىلار»، «دىنىي دەۋەتچىلەر» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ) نىڭ مەخپىي تەبلىغات تەشكىللىرى ئاشكارا پائالىيەت قىلىشقا باشلىدى. پرسىيىلىك باش دائى ئابدۇللا بىننى مەئمۇن (؟ — 874) ئىسمائىلىيەلەرنىڭ سىرلىق ئىدىيە سىستېمىسىغا ۋە مەخپىي تەشكىلاتىغا ئاساس سېلىپ بەردى. بۇ ئادەم دەسلەپ ئەھۋاز ۋە ئېرۇسالىم قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت قىلدى. كېيىن بەسرەدە بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي تەشۋىقات باش ئىشتابىنى قۇردى، كېيىن سۈرىيەنىڭ شىمالىدىكى سەلەمىيەگە كۆچۈپ كېلىپ، جايلارنىڭ دىنىي تەبلىغات پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلدى. ئىبنى مەئمۇن مۇھەممەد بىننى ئىسمائىلنىڭ ئىمامىلىق سۈپىتى بىلەن «غايىب» بولغانلىقىنى، كۆپ ئۆتمەي پەيدا بولۇپ دۇنيانى ئىدارە قىلىدىغانلىقىنى، ئىمام غايىب بولغان مەزگىلدە «خوجا» (تەبلىغاتچى داھىي) دەرىجىسىدىكى ئادەمنىڭ ئىمامنىڭ ئورنىدا دىنىي تەشۋىقات پائالىيەتلەرگە رەھبەرلىك قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلار جايلارغا دائىلارنى مەخپىي ئەۋەتىپ، بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى تارقىتىپ، شىئە مەزھىپىدىكىلەرنى بۇ تەشكىلگە قاتنىشىشقا ئۈيۈشتۇرۇپ ۋە ھەربىكەتلەندۈرۈپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپە ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلىدى. بۇ مەزھەپنىڭ دائىسى ھەمدان قەرمەت 877 - يىلىدىن ئېتىبارەن كۈفەدە، خەرەب رەي رايونىدا، ئابدان فارستا تەبلىغ قىلدى ھەمدە مەخپىي تەبلىغات تەشكىللىرىنى قۇردى. 881 - يىلى باش ئىشتاب دائى ئەلى بىننى فەدەر بىلەن ئىبنى ھەسەبنى يەمەندىكى ماسۋا تېغىدا بازا قۇرۇشقا ئەۋەتىپ، يەرلىك قەبىلىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بىننى ھەسەبى 883 - يىلى جىيەن ئوغلى قەسەمنى يەمەندىن ھىندىستاندىكى سىندقا تەبلىغ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. دائىلارنىڭ پرسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ پائالىيەت قىلىشىغا ئەگىشىپ، خۇراسان، نىشاپۇر ۋە مارلۇدلار بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي تەشۋىقاتىنىڭ يېڭى مەركەزلىرى بولۇپ قالدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرى خۇراسان رايونىدىكى دائى نەسەفنىڭ شاگىرتلىرى بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى شكىستانغا تارقاتتى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى خۇراساندىكى دائى كىرماندىكى قۇفس قەبىلىسىنى بۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلدۇردى. ئىسمائىلىيەلەرنىڭ جايلاردىكى كۈچى ئۈزلۈكسىز زورىيىپ، كېيىن ھاكىمىيەت قۇرۇش ئۈچۈن پۇختا ئاساس سېلىندى.

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇ مەزھەپنىڭ دائىسى ھەمدان قەرمەت كۈفەدە قەرمەتىيە مەزھىپىنى قۇردى. قەرمەتىيەنىڭ دائىسى ئەبۇ سەئىد جەننابى 899 - يىلى پېرسىيە دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى بەھرەينده قەرمەتىيە دۆلىتى (899 — 1077) نى قۇرۇپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا، سۈرىيە، ئىراق، پرسىيىلەردە كەڭ تەسىرگە ئىگە بولدى. يەمەندىكى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ بۇ

دائىسى ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەين 893 - يىلى شىمالىي ئافرىقىغا بېرىپ، دىن تەبلىغ قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 909 - يىلى سۇرىيەدىكى سەلەيمىيە باش ئىشتابىنىڭ يېڭى داھىيسى ئۇبەيدۇللا مەھدى ھەزرىتى ئەلى ۋە فاتىمەنىڭ ئەۋلادى دېگەن نام بىلەن فاتىمىيە سۇلالىسى (909 — 1171) نى قۇردى. فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى مىسىرنى ئىشغال قىلدى. خەلىپە قاھىرەدە قۇرۇلغان ئىسمائىلىيەلەرنىڭ تەبلىغات باش ئۇيۇشمىسىنى مەركەز قىلدى. خەلىپە تەبئىئي داھى بولدى. جايلاردىكى تەبلىغات ئۇيۇشمىلىرى ئۇنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى. ئالتىنچى خەلىپە ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىم (996 - يىلىدىن 1026 - يىلىغىچە تەخمىتە ئولتۇرغان) ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئىسمائىلىيە تەدرىجىي پارچىلىنىپ كەتتى. بەزى رايونلاردىكى تەبلىغات تەشكىلاتلىرى ئايرىم مەركەز قۇردى، نۇرغۇن يېڭى مەزھەپلەر بۆلۈنۈپ چىقتى. سۇرىيە، لىۋاندىكى دروزىيە مەزھىپى، مىسىردىكى مۇستافا مەزھىپى، پارسىيە، سۇرىيىلەردىكى نىزار مەزھىپى، يەمەن، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇھرا مەزھىپى ۋە ئاغاخانچىلار، تۇركىيە، سۇرىيىلەردە نۇسەيرە مەزھىپى، ئىراق، بەھرەين، ئۇممانداۋ قەرمەتىيە مەزھىپى قاتارلىق مەزھەپلەر پەيدا بولدى. XIII ئەسىردىن كېيىن، بەزى مەزھەپلەر تەدرىجىي يوقىلىپ كەتتى. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا نىزارىيىنىڭ تارمىقى بولغان ئاغاخانچىلارنىڭ باشلىقى ئاغاخان ئىراندىن ھىندىستانغا كېلىپ، بومبايدا تەبلىغات مەركىزى قۇردى ھەمدە جايلاردا دىنىي تەشۋىقات قىلىش ئۈچۈن دائىلارنى ئەۋەتتى. كېيىن شىمالىي ئافرىقىدا تەبلىغات تەشكىللىرىنى قۇردى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاغاخانىنىڭ مەنىۋى داھىي ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. شىنجاڭدىكى تاجىك مۇسۇلمانلار ئىسمائىلىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئاغاخانىنىڭ مۇخلىسلىرى ھېسابلىنىدۇ.

X ئەسىردىن XI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ دائىسى نەسافى ھەممىدىن كىرمەن يېڭى ئەپلاتونىزم تەلىماتىنى، مۇئتەزىلىلەرنىڭ ماتېرىيالىزمىنى ۋە پىفاگورچىلارنىڭ سانلار نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىلدى. فەقەھ نورمان «ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، بۇ مەزھەپنىڭ فىقھە نەزەرىيىسىنى مۇكەممەللەشتۈردى.

«يەتتە» نىڭ مۇقەددەسلىكى توغرىسىدىكى تەلىمات، ئالەمنىڭ ئېقىپ چىقىشى توغرىسىدىكى تەلىمات، «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى توغرىسىدىكى تەلىمات، غايىب ئىمامنىڭ پات ئارىدا پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى تەلىمات بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسلىق دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(1) «يەتتە» نىڭ مۇقەددەسلىكى توغرىسىدىكى تەلىمات. بۇ مەزھەپ ئېتىقاد قىلىپ ئۆتكەن ۋە غايىب بولغان يەتتە ئىمامنىڭ دۇنياغا يېنىپ كېلىشى توغرىسىدىكى ئەقىدىسىنى دەللىلەش ئۈچۈن، «يەتتە» دىن ئىبارەت بۇ سانغا مۇقەددەسلىك خۇسۇسىيىتى بېرىپ، ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىنى ۋە تارىخنىڭ تەرەققىياتىنى «يەتتە» بىلەن مۇددەتكە بۆلۈپ، بۇ مەزھەپتىكى ئەۋلىيالارنىڭ تارىخىي تەرجىمھالىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ئالەم ئاللادىن ئېقىپ چىققان. ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى ئاللا ← ئالەم روھى ← ئالەم جېنى ←

ئىسپتىدائىي ماددىلار ← بوشلۇق ← ۋاقىت ← زېمىن ۋە ئادەملەر دۇنياسىدىن ئىبارەت يەتتە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىگە مۇناسىپ ھالدا تارىخنىڭ تەرەققىيات دەۋرىمۇ يەتتە دەۋرنى ئۆتكۈزىدۇ. تارىخي دەۋر تەرەققي قىلىپ يەتتە دەۋر ئاخىرلاشقاندا ئىنسان تارىخىمۇ ئاخىرلىشىپ بارىدۇ. ھەربىر دەۋر باشلانغاندا يېڭى دەۋر باشلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى سۈپىتىدە ئاللا ئەمر قىلغان بىرناتىق پەيدا بولغان. ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل مۇشۇ يەتتە ناتىقتۇر. ناتىق دۇنيا ئىدراكىنىڭ ئىپادىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر دەۋرنىڭ ناتىقىدىن كېيىن يەتتە سامىت بولىدۇ. ئۇلار ناتىقلارنىڭ ئالاھىدە يارەمچىسى بولۇپ، ئاللا ناتىقلارغا ۋەھي قىلغان كىتابلارنىڭ باتىن مەنىسىنى ئېتىقاد قىلغۇچىلارغا يەتكۈزىدۇ. ئىسمائىل، ھارون، پېتر، ھەزرىتى ئەلى، ئابدۇللا بىننى مەئمۇن قاتارلىقلار ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ سامىتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر دەۋردىكى يەتتە ئىمام (سامىت) نىڭ ئورنى تەدرىجي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، كېيىنكى دەۋرنىڭ ناتىقى بولىدۇ. ئۇلار ئالدىنقى پەيغەمبەر بەرپا قىلغان قانۇنلارنى ئەملەدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى قانۇنلارنى دەسسىتىدۇ. ناتىق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، روھى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ، يېڭى ناتىقنى كۆچىدۇ. 6 ـ دەۋرنىڭ ناتىقى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن سامىت ھەزرىتى ئەلى ۋاپات بولدى، ئۇلارنىڭ روھى داۋاملىق مەۋجۇت بولىدۇ. 7 ـ ئايلىنىش دەۋرىگە كەلگەندە بۇ روھلار مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل ۋە ئابدۇللا بىننى مەئمۇنغا كۆچىدۇ. مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل 7 ـ سامىتتۇر ھەمدە قايتىدىن پەيدا بولۇپ 7 ـ ناتىق بولۇپ، 7 ـ تارىخي دەۋرنى باشلايدۇ. بەلكى بۇرۇنقى قانۇنلارنى ئەملەدىن قالدۇرۇپ، يېڭىدىن ۋەھي بولغان ئايەتلەرنى ۋە باتىن ھەقىقەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئاشكارلىنىشىنى ئېلىپ كېلىپ، ماددي دۇنياغا خاتىمە بېرىپ، ئىنسانىنى ئاخىرەت سورىقى قىلىدۇ. ئۇ قايتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى 12 خوجا (مۇبەللىغ) دىنىي ئىشلارنى ئىسمائىلنىڭ ئورنىدا ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ، دەپ قارىغان.

(2) ئالەمنىڭ ئېقىپ چىقىشى توغرىسىدىكى تەلىمات. بۇ تەلىماتنى X ئەسىردە مۇشۇ مەزھەپنىڭ دائىسى نەسەفى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇنداق دەپ قارىغان: ئاللا بىردىنبىر ئالىي بەرھەقتۇر. ئاللانىڭ مۇئەييەن شەكلى بولمايدۇ. ھېچقانداق بەلگە ـ ئالامىتىمۇ ۋە نامىمۇ بولمايدۇ. ئاللا كىشىلەرنىڭ چۈشىنىش ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ھەممە مەۋجۇدىيەتلەر ۋە غەيرىي مەۋجۇدىيەتلەردىن ھالقىپ كېتىدۇ. ئالەمدىكى ئىدراكنى ئاللا ئۆزىنىڭ مۇددىئاسى (ھېكمىتى) بىلەن يارىتىلغان، ئۇ تۇنجى ئىپتىدائىي بەرھەقتۇر، ئاللانىڭ ھېكمىتىنىڭ ئىپادىلىنىشى شەكىلدۇر؛ ئالەم ئىدراكىدىن ئالەمنىڭ روھى ئېقىپ چىققان. ئالەم روھىدىن يۇلتۇزلۇق يەتتە ئاسمان جىسمى پەيدا بولغان. بۇ جىسىملارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆز ماكانى بولىدۇ ھەم ئۆزى ئايلىنىپ تۇرىدۇ. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئايلىنىشى ئارقىلىق، قۇرۇق، ھۆل، سوغۇق، ئىسسىق قاتارلىق ئاممىللار (خۇسۇسىيەتلەر) نىڭ ئارىلىشىشىدىن تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە

ئىپادىلەن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنت شەكىللەنگەن؛ بۇ بىرىكمىلەردىن ئۆسىدىغان جېنى بار ئۆسۈملۈكلەر پەيدا بولغان. ئۆسۈملۈكلەر ئىچىدە سەزگۈ جېنى بار مەخلۇقلار پەيدا بولغان. مەخلۇقلار ئىچىدە ئىدراك جېنى بار ئادەملەر پەيدا بولغان. بۇ ئالەم سىستېمىسى ماددىنىڭ روھدىن پەيدا بولغانلىقىنى، كىچىك ئالەمدىكى ئىنسان بىلەن چوڭ ئالەمدىكى ماددىي ئالەمنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى، يۇلتۇزلارنى ۋە ماددىي دۇنيانى ئاللانىڭ بىر تۇتاش ياراتقانلىقىنى تەكىتلىگەن. XI ئەسىرنىڭ باشلىرى دائى ھەممىدىن كىرمەن (؟ — 1021) سەل پەرقلىنىدىغان ئالەم نەزەرىيىسى سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئالەمنىڭ شەكىللىنىشىنى 10 ئىدراك باسقۇچىغا بۆلۈپ، روھنىڭ چوڭ رولىنى تەكىتلىگەن.

(3) «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى توغرىسىدىكى تەلىمات. بۇ مەزھەپ ئۆز ئەقىدىسىگە ئاللا ۋەھىي قىلغان مۇقەددەس ھەقىقەتنى ئاساس قىلىپ، دىنىي نوپۇزىنى تىكلەش ئۈچۈن، «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى توغرىسىدىكى تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ئاللا ۋەھىي قىلغان «قۇرئان كەرىم» نىڭ زاھىر ۋە باتىن مەنىلىرى بولۇپ، ئۇلار تاشقى ئامىللىق ۋە ئىچكى مەنىلىككە ئايرىلىدۇ. زاھىر مەنا ئايەتلەرنىڭ ئوچۇق مەنىسى توغرىسىدىكى جامائەت ئېتىراپ قىلغان تەپسىرلەرنى ۋە بۇ ئايەتلەرگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن شەرىئەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بۇ خىل تەپسىر ۋە شەرىئەتتە مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. باتىن مەنە ئايەتلەرگە ۋە شەرىئەتكە يوشۇرۇنغان ئىچكى سىرلىرى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىتى ھېسابلىنىدۇ. باتىن مەنا ھەرقانداق دەۋردىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇ ئۆزلا بىلگۈچىنىڭ تەپسىر قىلىش ياكى تەمسىل قىلىش، بىشارەت بېرىش ياكى ئوخشىتىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ سىرىنى ئېچىپ، ئىچكى ھەقىقەتنى چۈشىنىش دەرىجىسىگە يەتكىلى بولىدۇ. ئايەتلەردىكى دىن ھەقىقىتىنىڭ ئىچكى مەنىسى يۈزەكى شەكىل تەرىپىدىن يېپىلىپ قالغانلىقتىن، مەخپىي دەۋەت قوبۇل قىلمىغان ئادەم ئۇنىڭ پەردىسىنى ئاچالمايدۇ، دىنىنىڭ سىرى ئۇستىدە ئىزدىنىلمەيدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ دائى ۋە تەپسىرچىلىرى بۇ تەلىماتقا ئاساس تېپىش ئۈچۈن، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە - ئايەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، سۈرە بېشىدا قىسقارتىپ يېزىلغان ھەرپلەر، سۈرە - ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇستىدە ئۆزىنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسىغا لايىق كېلىدىغان تەپسىرلەرنى قىلدى ھەمدە ئەقىدىسىنىڭ «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسىنى مەنبە قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

(4) غايىب ئىمامنىڭ پات ئاردا دۇنيادا پەيدا بولۇش تەلىماتى. بۇ مەزھەپ شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمام تەلىماتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بۇ مەزھەپ ئەمەل قىلغان يەتتىنچى ئىمام ئىسمائىل ياكى ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل ۋاقىتلىق غايىب بولغان ئىمام‌لاردۇر. ئۇلار ئاللا ئاتا قىلغان ھېكمەتكە ۋە مەخپىي بىلىمگە ئىگە. ئۇلار ئاللانىڭ ئەمرىگە ئەمەل قىلىپ، مەھدى (قۇتقۇزغۇچى) سۈپىتى بىلەن دۇنيادا قايتا پەيدا بولۇپ، يامانلىقنى جازالايدۇ. يېڭىدىن ھەقىقەتنى ئېچىپ بېرىدۇ، ئادالەتكە ئىگە بولۇپ، يېڭى دەۋر ئاچىدۇ. غايىب ئىمام قايتا پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى دىنىي ئىشلارغا «خوجا» لار رەھبەرلىك قىلىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. كېيىن بۇ

مەزھەپتىكى تارماق مەزھەپلەرنىڭ كاتتىباشلىرى ئۆزىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، دىنىي نوپۇزىنى تىكلەشكە ئۇرۇندى. فاتىمىيە سۇلالىسىنى قۇرغۇچى ئۇبەيدۇللا ئۆزىنى مەھدى، غايىب ئىمامنىڭ ۋەكىلى دەپ، ئالتىنچى ئىمام ھاكىم ئۆزىنى يەنمۇ ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۆزىنى دۇنيا روھىنىڭ ئىپادىلىنىشى، ئاللانىڭ زېمىنىدىكى خەلىپىسى، بۇ دۇنيانىڭ ئىمامى (ھايات ئىگىسى) دەپ دەۋا قىلدى. نىزارىيىنىڭ تۆتىنچى شەيخى ھەسەن ئىبنى مۇھەممەد ئۆزىنى ئاللادىن چەكسىز ھوقۇقلۇق ئىگە بولغان ئىمام، ھەقىقەتنىڭ ۋەكىلى، دەپ دەۋا قىلدى. ھەتتا زامان ئاخىرى يېتىپ كەلدى. ئاللانىڭ ئەمرىگە بىنائەن قىيامەت سورىقى قىلىمەن دەپ دەۋا قىلدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلامىيەت تارىخىدا ئىسمائىلىيە مەزھىپى ئىدىيە، سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەلىرىدە كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى. ھازىر ئىسمائىلىيە مۇخلىسلىرى تەخمىنەن 7 مىليوندىن ئاشىدۇ. ئۇلار ئاساسلىق ئىران، ئىراق، ئافغانىستان، سۇرىيە، پاكىستان، ھىندىستان، لىۋان، پەلەستىن قاتارلىق رايونلارغا جايلاشقان.

سەبئىيە (يەتتە ئىمامچىلار) «ئىسمائىلىيە مەزھىپى» گە قارالسۇن.

سەبئىيە مەزھىپى شىئە مەزھىپىدە كۆرگىلى بولمىدىغان، يەتتە ئىمامنى ئېتىراپ قىلغان مەزھەپلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. بۇ نام ئەرەبچە «سەبئىي» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، «يەتتەچىلەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «سەبئىيە، يەتتە ئىمامچىلار، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇبارەكىيە (يەتتىنچى ئىمام ئىسمائىلنىڭ قوللىغۇچىسى)، مۇساۋىيە، قەرمەتىيە، فاتىمىيە، ھەششاشۇنلار، دروزىيە ۋە نۇسەيرىيەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ ئىسمائىلىيە مەزھىپى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ مەزھەپلەر يەتتە ئىمامغا ۋە «غايىب» ئىمامىلارنىڭ دۇنياغا يېتىپ كېلىشى توغرىسىدىكى تەلىماتقا ئېتىقاد قىلغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ «يەتتە» سانى بىلەن سىرلىق مۇناسىۋەتلىك بىر يۇرۇش ئېتىقاد سىستېمىسى بار. بۇ سىستېما ئالەمدىكى ئاسمان جىسىملىرىنىڭ يەتتە خىل ئېلىېمېنتتىن تەركىب تاپقانلىقىغا ئىشىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئاللا، (2) ئۇمۇمىي ئىدراك، (3) ئۇمۇمىي روھ، (4) ئىپتىدائىي ماددا، (5) بوشلۇق، (6) ۋاقىت، (7) يەرشارى ۋە ئىنسانىيەت دۇنياسى. تۆۋەن قاتلامدىكى دۇنيادا ياكى ئىنسانىي قۇتقۇزۇش تارىخىدا ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد تامىدىن ئىبارەت يەتتە نەقىبە پەيغەمبەرنىڭ بارلىقىغا، ھەر ئىككى نەقىبە پەيغەمبەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەتتە نەپەر سامىت (سۆكۈت قىلغۇچى) بارلىقىغا، ئۇلار رەت تەرتىپى بويىچە سىبت، شىم، ئىسھمائىي، پېتر، ھەزرىتى ئەلى ۋە مەزھەپلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئابدۇللا بىننى مەئمۇندىن ئىبارەت بولۇپ، نەقىبە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئالاھىدە يارەمچىلىرى ۋە سىر يەشكۈچىلەر ئىكەنلىكىگە، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس سىرلىق شەكىللەر بىلەن ئەقىدە ئېلان قىلىپ، پەتۋالارنى چۈشەندۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. سامىتلارنىڭ ئاستىدا يەتتە ياكى 12 ئادەمدىن تەركىب تاپقان تېخىمۇ تۆۋەن دەرىجىلىكلەر بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە دائى (دىنىي دەۋەتچى) ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەزھەپلەرنىڭ كۆپىنچىسى تىرانسۇبىستانسىيال تەلىماتىغا ئىشىنىدۇ. بەزىلەر يەتتىنچى ئىمامنى ئالالانىڭ

نامايانداسى دەپ، بەزىلەر ھەزرىتى ئەلىنى ئاللانىڭ نامايانداسى دەپ ئىشىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئەھلى ھەق مەزھىپى ۋە ھىندىستاندىكى ئەھلى خوجا قاتارلىق مەزھەپلەر پەيدا بولدى. سەبئىيە مەزھىپى باتىن ئەقىدىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىمان ئېيتقان ئادەم ئالدى بىلەن دائىمنىڭ «ھەقىقىي يەتكۈزۈشى» ئارقىلىق غايىب ئىمام ئېلان قىلغان ئەقىدىنى چۈشىنىپ، قۇتقۇزۇپ قېلىندۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپ ئاللانى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى كەمسىتتى، دەپ قارىلىپ، سۈننىي مەزھىپى ۋە شىئە مەزھىپىدىكى ئەنئەنچىلەر تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ.

يەتتەچىلەر «سەبئىيە مەزھىپى» گە قارىڭ.

قەرمەتە مەزھىپى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارماق مەزھەپلىرىدىن بىرى. قەرمەتە مەزھىپى، قەرمەتىيەلەر ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزھەپ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بەسرەدىكى زەڭگى قۇللار قوزغىلىڭى داۋامىدا ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكى بەزى مەخپىي تەبلىغات تەشكىللىرىدىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن. بۇ مەزھەپكە ھەمدان قەرمەت (؟ — 899) ئاساس سالغان. ھەمدان قەرمەت ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ دىنىي پەلسەپىسىگە ئاساس سالغۇچى ئەبۇ ئابدۇللا بىننى مەيمۇننىڭ شاگىرتى بولۇپ، بەسرەدە ئۇ رەھبەرلىك قىلغان مەخپىي تەرغىبات ئۇيۇشمىسىغا قاتناشىپ (كېيىن سۈرىيىنىڭ شىمالىدىكى سەلەمىيەگە كۆچۈپ كەتكەن)، بۇ ئۇيۇشمىنىڭ دائىسى بولغان. 874 - يىلى ئۇستازى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھەمدان قەرمەت بۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئىراقتىكى رەھبىرى بولۇپ، كۇفە رايونىدا ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى تارقىتىشنى باشلىغان. كۇفەدە «مۇھاجىرلار ئائىلىسى» قۇرۇپ، ئۇنى تەبلىغات باش ئىشتابى قىلىپ، جايلارغا دائىلارنى ئەۋەتىپ، دېھقانلار ۋە كاسىپلار ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ئەقىدىسى ۋە تەشەببۇسىنى تەشۋىق قىلىپ، سۈرىيىنىڭ سەلەمىيە باش ئىشتابىدىكى يېڭى داھىي سەييىد ئىبنى مەئمۇن (؟ — 934) نىڭ رەھبەرلىكىدىن تەدرىجىي ئايرىلىپ، نىسپىي مۇستەقىل قەرمەتىيە ھەرىكىتى بولۇپ راۋاجلاندى. ھەمدان قەرمەت غايىب يەتتىنچى ئىمامنىڭ پات ئارىدا پەيدا بولىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، بايلىققا جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان، ھەممە ئادەم باراۋەر بولىدىغان ياخشى جەمئىيەت قۇرۇشقا چاقىرىپ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى جىھاد ئارقىلىق ئاغدۇرۇۋېتىشكە چاقىردى. ئەگەشكۈچىلىرى كۆپەيدى. ھەمدان قەرمەت ئادەم ئەۋەتكەن ئىراقنىڭ جەنۇبىدىكى ۋاست رايونىدا 890 - يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. كەڭ دېھقانلار، قۇللار، بەدەۋىيلەر قوزغىلاڭغا قاتناشىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇننىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، شىمالدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئىگىلىۋالدى. كېيىن ھەمدان قەرمەت ئەۋەتكەن دائىلارنىڭ كۆچى تەدرىجىي كېڭەيىپ، سۈرىيە، ئەرەب يېرىم ئارىلى، پارسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى رايونلارغا يەتتى. تەخمىنەن 899 - يىلى (بەزىلەر 902 - يىلى دەيدۇ) ھەمدان قەرمەت ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ ھەرىكەتنىڭ رەھبەرلىكىنى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ۋە ئەھمەدلەر ئۇستىگە ئالدى ھەمدە ئىراق، سۈرىيە، پارسىيە قاتارلىق جايلاردىكى كۇرەشكە رەھبەرلىك قىلىدىغان دائىلارنى ئەۋەتتى. ھەمدان قەرمەتنىڭ يارەمچىسى، دائى ئەبۇ سەييىد جەنابى

ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى بەھرەين رايونىدا «قەرمەتىيەلەر دۆلىتى» قۇرۇپ، ئەھسا (ھازىرقى خۇفۇف) نى پايتەخت قىلدى. 903 - يىلى يەمامەنى بويسۇندۇرۇپ، ئومانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئەبۇ سەيىدنىڭ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئەبۇ تاھىر سۇلەيمان ئىراقنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى دەپسەندە قىلىپ، قاتناشقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ھەج قىلغان ھاجىلارنى بۇلىدى. 930 - يىلى ھەج ئېيىدىن پايدىلىنىپ، ئەبۇ تاھىر ئەسكەر ئەۋەتىپ مەككىنى ئىشغال قىلىپ، كەبىدىكى نۇرغۇن قىممەتلىك ئاسارئەتىقىلەرنى بۇلاپ كەتتى. ھەجەرۇل ئەسۋەدنى بەھرەينغا ئاپىرىۋالدى. فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەنسۇرنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن 950 - يىلى ئابباسىيلار سۇلالىسى ھەجەرۇل ئەسۋەدنى ئەسلىي ئورنىغا ئەكىلىپ قويدى.

قەرمەتىيلەر دۆلىتى (899 — 1077)

دىنىي ھەربىي گۇرۇھ بولۇپ، بۇ مەزھەپنىڭ باشلىقى ئىمام دەپ ئاتىلىپ، دىنىي، مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئىشلارنىڭ ئالىي داھىيلىقىنى ئۇستىگە ئېلىپ، ئالتە نەپەر ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدار ۋە ئالتە نەپەر يارەمچىدىن سىياسىي ئىشلار ھەيئىتى قۇرۇپ رەھبەرلىك قىلدى. ھۆكۈمەت 20 مىڭدىن كىشىلىك قوشۇننى ۋە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئافرىقىلىق قۇلنى ئىدارە قىلدى. دۆلەت قۇللارنىڭ ئەمگىكى ئاساسىدا، مەزھەپتىكى ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر بولۇشىنى ۋە بايلىققا جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلىشىنى يولغا قويدى. ئاھالە باج تۆلىمەيدى. يوقسۇللارغا دۆلەت ياردەم قىلدى. مەزھەپكە مەخپىي قوبۇل قىلىش مۇراسىمىنى يولغا قويۇپ، قوبۇل قىلىنغۇچىلارنىڭ ئېتىقادىنى سىناپ كۆرۈپ، ئاندىن قەسەم بېرىپ كىرىشىگە يول قويدى. يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغانلار ۋەھىمە ۋە قىقھەنىڭ باتىنى مەنىسىنى ئۆگەندى. ئەزالار يەتتە دەرىجىگە بۆلۈنۈپ، ئىمامغا شەرتسىز بويسۇنۇشى بەلگىلەندى. سۇننىي مەزھىپىدىكى ۋە ئۆزىنىڭكىدىن باشقا مەزھەپلەردىكى مۇسۇلمانلار «بىدئەتلەر» دەپ قارىلىپ، بىگۇناھ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇڭا تارىخشۇناسلار ئۇلارنى «ئېكستىرىمىزمچىلار» (ئۇچىغا چىققانلار) دەپ ئاتىدى. بۇ دۆلەت 1077 - يىلى مۇنقەرز بولدى، لېكىن قەرمەتىيە مەزھىپى XII ئەسىردە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندىن كېيىن پارچىلىنىپ، ئىسمائىلىيە مەزھىپىگە سىڭىپ كەتتى.

قەرمەتىيە مەزھىپى ئەقىدە جەھەتتە ئىسمائىلىيە مەزھىپىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، كۆرۈنىدىغان يەتتە ئىمام (مەھدى) نىڭ پەيدا بولۇشى ۋە غايىب ئىمام (مەھدى) نىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەقىدىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىلنى مەھدى دەپ قارايدۇ؛ ئاللا ئۆز زاتىنىڭ سىرتىدىكى ھەرقانداق بەلگە - ئالامەتكە ئىگە ئەمەس، مەۋجۇت دۇنيانى ئاللا ئېقىتىپ چىقارغان، «قۇرئان كەرىم» زاھىر ۋە باتىنىغا ئايرىلىدۇ، باتىن مەنىلەرنى ئىمامنىڭ مەخپىي يەتكۈزۈشى ئارقىلىق چۈشەنگىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. لېكىن، بۇ مەزھەپ تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ۋە باشقا دىنىي ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزىگە خاس ئەقىدە قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قاراشلار تۆۋەندىكىچە: (1) ئاللادىن مەۋجۇت دۇنيانىڭ ئارىلىقىغىچە ئىجادىيەت خاراكتېرلىك تەرەققىيات باسقۇچى بولغان. يەنى ئاللانىڭ ماھىيىتىدىن يۈكسەك ۋە شانلىق نۇر چېقىپ، ئالەم ئىدراكى ۋە ئالەم روھى يارىتىلدى. ئاندىن كېيىن قارا ئۇغۇ نۇر چېقىپ، دۇنيادىكى يەتتىگىلى بولمىدىغان، ئاخىر يوقىلىدىغان مەۋجۇداتلار يارىتىلدى.

(2) ناتىق (نەقىبە) ئىمام ۋە تەقۋادارلارنىڭ روھى قارائىغۇ نۇر ئىچىدە چاقنىغان يۇلتۇزنىڭ نۇرىدۇر. ئۇلار ئالەمنىڭ يارىتىلىش جەريانىدىكى ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بىلىش ئارقىلىق، ئاندىن ئۇنىڭ ئۇسۇلىنى ئۇنتۇپ، ئاللاھنىڭ بىر بولۇپ كېتىشكە يېتىپ، مەنۋىيەتنىڭ مۇتلەق ئەركىنلىك دائىرىسىگە كىرىدۇ. (3) ئىنسانلار ھەر 960 يىلدا ئېتىقادىنى بىر قېتىم ئالماشتۇرىدۇ. ھەر 240 يىلدا بىر ئىمپېرىيە ئالماشتۇرىدۇ. ھەر 20 يىلدا بىر پادىشاھ ئالماشتۇرىدۇ. ئادەملەر بەش زالىمغا، يەنى «ئاسمان» غا، «تەبىئەت» كە، «قانۇن» غا، «دۆلەت» كە ۋە «ئېھتىياج» غا قارشى تۇرۇشى كېرەك. چۈنكى، «ئاسمان» كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشىنى پەيدا قىلىدۇ. «تەبىئەت» ئۇمىد ۋە ئۆچمەنلىك ئاتا قىلىدۇ. «قانۇن» بۇيرۇق چىقىرىدۇ ۋە چەكلەيدۇ. «دۆلەت» كونترول قىلىش ۋە جازالاشنى يولغا قويىدۇ. «ئېھتىياج» كىشىلەرنى كۈنبويى ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. رېئال دۇنيادا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇشى، بايلىققا جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلىشى كېرەك. لېكىن قۇللار بۇنىڭ سىرتىدا. دىنىي قائىدە- يوسۇندا بۇ مەزھەپ شەرىئەتكە ئەمەل قىلمايدۇ، دىنىي پەرزلەرنىمۇ ئادا قىلمايدۇ. مەسچىت سالمايدۇ، كۈندە بەش ۋاق ناماز ئوقۇمايدۇ. روزا تۇتمايدۇ، ھەج قىلمايدۇ، ئۆز مەزھىپىنىڭ ئىمامىنىڭ قەبرىگاھىنى تاۋاپ قىلمايدۇ. شۇڭا سۈننىي مەزھىپى ئۇلارنى «مۇرتەدلەر» دەپ ئەيىبلەيدۇ. بۇ مەزھەپ تەشەببۇس قىلغان ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر بولۇشى ۋە ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى تۇرغان سىياسىي تەشەببۇسى شائىر ۋە پەيلاسوپ ئىبن سىنا، مەيئەلى، ناسىر خىسراۋ، رىداكى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىقىغا ۋە يوشۇرۇن قوللىشىغا ئىگە بولدى.

قەرامىتە مەزھىپى «قەرمەتە مەزھىپى» گە قارالدى.

نۇسەيرىيە مەزھىپى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارماق مەزھەپلىرىدىن بىرى. بۇ مەزھەپ ھەزرىتى ئەلىگە ئەقىدە باغلىغانلىقى ۋە ھەزرىتى ئەلىنى مەبۇد قىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئەلەۋىيە مەزھىپى دەپ ئاتالغان. بۇ مەزھەپنى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مۇھەممەد بىننى نۇسەيرى نامىل ئابد قۇرغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. بىننى نۇسەير بەسرەدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن، ئەسلىي شىئە مەزھىپىنىڭ ئونىنچى ئىمامى ئەلى ھادى (؟ — 866) نىڭ ئەگەشكۈچىسى بولۇپ، ئەلى ھادى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنى «باب» دەپ ئاتىدى. 863 - يىلى مۇھەممەد ۋاپات بولدى. بىننى نۇسەيرى ئۇنى غايىب ئىمام دەپ ئاتىدى ھەمدە ھەزرىتى ئەلىنى «ئاللانىڭ ئۆزگەرگەن گەۋدىسى» دەپ ئېتىراپ قىلدى. كېيىن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچى ھۇسەين بىننى ئەمدان خاسىبى (؟ — 968) بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ سۇرىيەنىڭ ھەلەب قاتارلىق رايونلىرىغا كېڭەيتتى، ئىشىنىدىغانلار كۈنسايىن كۆپەيدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسى يېڭى ئەپلاتونىزم، خرىستىئان دىنى، بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى ھەمدە ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئۆلىمالىرى ئەبۇ خەتتابنىڭ ئەقىدە تەلىماتىنى ئاساس قىلىپ، كۆپ تەلىماتلار ئالمىشىپ كەتكەن دىنىي ئىدىيە بولۇپ شەكىللەندى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، نامسىز ياراتقۇچى رەببى بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇنجى بولۇپ «نام»، «سۆز»، «ئالامەت» ئېقىپ چىقتى.

«ئالامەت» مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ھەزرىتى ئەلى، فاتىم (شىئەلەرنىڭ قارىشىچە، فاتىمە دېگەن ئىسىمنىڭ ئەرلەشتۈرۈلگەن تۈرى)، ھەسەن، ھۈسەيىندىن ئىبارەت ئەۋلىيالىق ماقامىغا يەتكەن بەش زاتنىڭ ئىسپادىلەندى. بۇ بەش زات باراۋەر بىر تەندۇر. لېكىن، كېيىن سالۇس ئەقىدىس (كۈچلۈك زات) قارىشىغا يەنى «ھەقىقەت»، «نام»، «تەلىمات» قا ئۆزگەردى. بېشارەت بەرگۈچى ئۇچ زات — ئەلى، مۇھەممەد، نورىمان فەلىس سالۇس ئەقىدىس قارىشىغا ماسلاشتۇرۇلدى. ئەلى ئالالا بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىشىدىغان «ھەقىقەت» نى ئىپادىلىدى. «نام» مۇھەممەدنى ئىپادىلىدى. «ھەقىقەت» تىن نام چىقتى ھەمدە «نام» غا مەنسۇپ بولدى، «تەلىمات» نورىماندا ئىپادىلەندى. نورىمان مۇھەممەدنىڭ ساھابىلىرىدىن ۋە ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئىدى. بۇ مەزھەپ سىرلىق سان «يەتتە» گە ئەمەل قىلىپ، ئالالا «ئۇلۇغ نۇرلۇق دۇنيا» نى ئېقىتىپ چىقاردى، چۈشۈپ كەتكەنلەر يەتتە دەۋرنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىر تەن ئىچىگە قامىلىپ ئادەم بولۇپ قالدى. ئادەم ئەگەر بابىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئاللانى تونۇسا، يەتتە دەۋرنىڭ كۆتۈرۈشى ئارقىلىق جەننەتكە قايتىپ بارالايدۇ، دەپ قارىدى. بۇ مەزھەپ روھنىڭ يۆتكىلىش توغرىسىدىكى تەلىماتقا ئىشىنىدۇ. ئادەمنىڭ روھى ئەسلىي ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ئىدى. ھەزرىتى ئەلى ئۇلارنى كىشىلىك دۇنياغا چۈشۈردى. تەقۋادارلار ئۆلگەندىن كېيىن، روھى يۇلتۇز بولۇپ كېتىپ، ھەزرىتى ئەلى بىلەن بىللە بولىدۇ. گۇناھكار ئادەمنىڭ روھى ھايۋانلارنىڭ تېنىگە يۆتكىلىپ كېتىدۇ، دەپ قارىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ مەزھەپ قۇياشقا، ئايغا، شەپەقە تۇنىنىشنىڭ قالدۇقلىرىنى ساقلاپ قالغان. سۇننىي مەزھىپى ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلار ئۇلارنى «بىدئەتلەر» دەپ قارايدۇ. نۇسەيرىيە مەزھىپىنىڭ قائىدىسى قاتتىق بولۇپ، بۇ مەزھەپكە كىرىدىغان ئادەم ئالدى بىلەن مەزھەپنىڭ سىرىنى ئاشكارىلاپ قويماسلىق توغرىسىدا قەسەم بېرىدۇ ھەمدە ئۇستاز سۆزلىگەن مەخپىي دىنىي ئەقىدىنىڭ روھقا ئىلھام بولۇشىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولىدۇ. بۇ مەزھەپ ھۆكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلىقتىن مەخپىي دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ قائىدىلىرىنى مەزھەپ سىرتىدىكىلەر بىلمەيدۇ. ئۇنىڭدىكى دىنىي يۇقىرى قاتلام «سىر بىلگۈچى» دېيىلىدۇ، ئادەتتىكى مۇخلىسلار يۇقىرى قاتلامغا مۇتلەق بويسۇنۇش كېرەك. بۇ مەزھەپ روزى ھېيت، قۇربان ھېيت ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ ئورتاق بايراملىرىنى خاتىرىلىگەندىن باشقا، خرىستىئان دىنىنىڭ روژدىستۈو بايرىمى، پاسخا بايرىمى قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغاندا مۇقەددەس غىزا يەيدۇ، مۇقەددەس ھاراق ئىچىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ ھازىر بىر مىليوندىن ئارتۇق مۇخلىسى بولۇپ، ئاساسلىقى سۇرىيىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا، تۈركىيىنىڭ جەنۇبىغا ۋە لىۋاننىڭ تاغلىق رايونلىرىغا تارقالغان.

ئەلەۋىيە مەزھىپى «نۇسەيرىيە مەزھىپى» گە قارالىدۇ.

دروزىيە مەزھىپى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارماق مەزھەپلىرىدىن بىرى بولۇپ، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىسىردىكى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى خەلىپىسى ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىم (996 ـ يىلىدىن 1021 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ

ئاخىرلىرى بارلىققا كەلدى. ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ داھىيسى بولدى. لېكىن ئۇ زالىم - يولسىز بولۇپ، ئەقىلدىن ئازغانىدى. قەرىغاندا ئۆزىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلار تۇرك دائى ئەل تەۋىنىغان يەتتىنچى ئىمام ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بەردى. بۇخارالىق تۇرك دائى ئەل دەرازى (؟ — 1019) بىلەن پرسىيىلىك ھەمزە ئىبنى ئەلى (985 - يىلىدىن تەخمىنەن 1022 - يىلغىچە) قاھىرەگە كېلىپ، ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىمنىڭ ياخشى مۇئامىلىسىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ئىلاھلاشتۇرۇش تەشەببۇسىنى قوللىدى. ئەل دەرازى 1017 - يىلىدىن 1018 - يىلىغچە قاھىرە مەسچىتىدە ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىمنىڭ ئەۋلىيالىق ماقامىغا يەتكەن ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئالىي ئالەم روھنىڭ نامايان بولىشى ئىكەنلىكىنى، ئاللانىڭ بۇ دۇنيادىكى خەلىپىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ «تىرىك رەببى» ئىكەنلىكىنى ئاشكارا تەشۋىق قىلدى. بۇ تەشۋىقات قاھىرەدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپى دائىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە مۇسۇلمانلار ئىچىدە پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلدى. ئەل دەرازى سۇرىيە - لىۋانىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى دېھقانلار ئارىسىغا بېرىپ دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. كېيىن ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان دېرۇزىيە مەزھىپى شەكىللەندى. ئەل دەرازى 1019 - يىلى قازا قىلغاندىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىم ھەمزە ئىبنى ئەلنى باش دائى قىلىپ ھاكىمنى ئىلاھلاشتۇرۇش تەشۋىقاتىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ھەمدە جايلارغا دائى ئەۋەتىپ دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇدى. ھەمزە ئىبنى ئەلى ئۆزىنىڭ ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىم ئەمر قىلغان نەقىبە ۋە ئىمام ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ھەمزە ئىبنى ئەلى بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى مۇكەممەللەشتۇرۇپ، تەشكىلىنى قۇردى. ئەگەشكۈچىلىرىنى «مۇۋەھھىدۇنلار» (ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇغانلار) دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن دېرۇزىيە مەزھىپى بېكىتىلدى. 1021 - يىلى ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىم يوقاپ كەتكەندىن كېيىن، قاھىرەدىكى ئىسمائىلىيەلەر دېرۇزىيەلەرنى مەسىردىن قوغلاپ چىقاردى. ھەمزە ئىبنى ئەلى بۇ مەزھەپ دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بارغان سۇرىيە - لىۋانىڭ تاغلىق رايونلىرىغا بېرىۋالدى. ئەگەشكۈچىلەر كۈنسايىن كۆپەيدى. ھەمزە ئىبنى ئەلى 1022 - يىلى «غايىب بولغان» دىن كېيىن، بۇ مەزھەپنىڭ دائىسى بەھائىددىن مۇدەننا باشلىقلىقنى ئۈستىگە ئالدى، مۇخلىسلىرى «شەيخ» دەپ ھۆرمەتلەندى. ئۇ لىۋانىڭ ۋادى تام رايونىنى دىنىي تەشۋىقات مەركىزى قىلىپ، تەشكىلنى تەرتىپكە سېلىپ، تەقىيە پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، كۈچىنى ساقلىدى. بەھائىددىن مۇدەننا 1034 - يىلى «غايىب» بولدى. ھۆكۈمەتنىڭ باستۇرۇشى تۈپەيلىدىن، بۇ مەزھەپ تەشكىلنى ۋە باشلىقلىرىنى ئاشكارىلىمىدى ھەمدە سىرتتىن مۇخلىس قوبۇل قىلىشنى توختاتتى، سىرتتا دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بارمىدى. بېكىنمە شەكىلدىكى دىنىي تەشكىلات بولۇۋالدى. بۇ مەزھەپ قائىدىلەرنى «ھېكمەتنامە» ناملىق توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا ئەبۇ ئەلى ھاكىم، ھەمزە ئىبنى ئەلى، ئىسمائىل تەمىم، بەھائىددىن مۇدەننا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ 111 پارچە خېتىنى كىرگۈزۈپ، دېرۇزىيە مەزھىپى ئەمەل قىلىدىغان كىتاب قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى ئۇزۇندىن بۇيان كىشىلەر ئانچە بىلمەيتتى. XIX ئەسىردە مىسىرنىڭ ۋالىسى مۇھەممەد ئەلىنىڭ

قوشۇنى سۇرىيەدىكى دۇزىيە مەزھىپىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنىدىن قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇرغۇن كىتابلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى كىشىلەر تەدرىجىي بىلدى.

دۇزىيە مەزھىپى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ ئالىم نەزەرىيىسى ۋە «غايىب ئىمام ئەقىدىسى» ئاساسىدا، ئۆزگەرتىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يېڭى ئەقىدىسىنى ۋە قائىدە - يوسۇنىنى شەكىللەندۇردى. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى مۇنداق:

(1) بىر ئاللاغا ئىمان ئېيتىدۇ، مۇشرىكلىككە قارشى تۇرىدۇ. ئاللا بىردىنبىر يۇكسەك ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئاللادا باشقا سۇپەتلەر بولمايدۇ. ئاللا ھېكمىتىنى ئىنسانىنىڭ ئەقلىي چۈشىنىلمەيدۇ، ئاللانىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى خەلىپىسىلا ئاللانىڭ مۇددىئاسىنى چۈشىنەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ.

(2) ھاكىم ئاللانىڭ زېمىندىكى خەلىپىسى بولۇپ، ئاللا يالغۇز شۇنىڭغا ئىلاھىي خۇسۇسىيەت ئاتا قىلغان. ھاكىم ئالەم ئەقلىنىڭ ئەكىسى مۇكەممەل نامايانىسى بولۇپ، ھەممە نامىلاردىكى ياخشىلىق - يامانلىقلاردىن يىراق. ئۇ ئۆلمىدى، «غايىب ئىمام» دور. قىيامەت بولغاندا «دەۋرىنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى» سۇپىتىدە قايتىدىن پەيدا بولۇپ، يەجۇجى ۋە مەجۇجىلارنى جازالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. (3) ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى ئاللا ئالەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق دەرىجە تەرتىپى بويىچە ئېقىتىپ چىقارغان، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپتىكى يۇقىرى قاتلام ئەزالارنىڭ دەرىجىسى، ئالەمنىڭ بەش دەرىجىسى (ھۇدۇدى) بولىدۇ؛ ھەربىر دەرىجىدە بىر دىنىي داھىي بولىدۇ. بەش دەرىجىنىڭ ئاستىدا دائى (دىنىي دەۋاتكار)، مەزۇن (ۋەز ئېيتقۇچى)، مۇرشىد (يول باشلىغۇچى) دىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. (4) روھنىڭ يۆتكىلىشى توغرىسىدىكى تەلىماتقا ئىشىنىدۇ. دۇزىيە مەزھىپىدىكى بىر مۇخلىسنىڭ ۋاپات بولۇشى بىلەن بۇ مەزھەپتىكى بىر بوۋاقنىڭ تۇغۇلۇشى دەل كېلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ روھى ئانا قورسىقىدىكى بوۋاققا يۆتكىلىدۇ. مۇكەممەل نۇقسانسىز ئادەم ۋاپات بولسا، روھى يۇلتۇز بولۇپ كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ. ئەسكى ئادەمنىڭ روھى چوشقا، ئىت قاتارلىق ھايۋانلارغا يۆتكىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. (5) ھەمزە ئىبنى ئەلى ئوتتۇرىغا قويغان يەتتە ۋەسىيەتكە ئەمەل قىلىدۇ. يەنى ئىمان ئېيتقاندا ھەقىقەتكە سادىق بولۇشقا، مۇشرىكلىكنى رەت قىلىشقا، مەزھەپنىڭ سىرىنى سىرتقا ئاشكارىلىماسلىققا، چاكىنا ئادەملەردىن داجىپ يامانلىقتىن نېرى بولۇشقا، ئىلاھنىڭ پىرىنسىپلىرى كىشىلەرنىڭ تەبىئىيىتىدە مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا ئەمەل قىلىدۇ، ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىمنىڭ ئەدىيىسىگە قەتئىي ئەمەل قىلىدۇ. ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىمنىڭ ۋەكىلى ئارقىلىق يەتكۈزگەن مەقىستىگە قەتئىي بويسۇنىدۇ.

دۇزىيە مەزھىپى شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن بەش پەرزنى ئادا قىلمايدۇ. ناماز ئوقۇش، ھەج قىلىش، زاكات بېرىش، جىھاد قىلىشتەك مەجبۇرىيەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىشنى، مەسچىت سالماسلىقنى، دىنىي قائىدىلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ مەزھەپ مۇخلىسلارنى «ئۇققال» (سىر بىلگۈچىلەر) ۋە «جۇھەيرە» (بىلىمسىزلار) دىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىگە بۆلىدۇ. «ئۇققاللار» دېگىنى، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر بولۇپ، ئۇلار بۇ مەزھەپنىڭ سىرلىق ئەقىدە ۋە قائىدىلىرىنى پىششىق بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ

ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيلۇق باشلىق بولۇپ، «شەيخ» دېيىلىدۇ، ئۇ ئالاھىدە ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، «جۇھەيرە» لەرگە مەنسۇپ ئۇستازلىق قىلىدۇ. دىنىي ئىشلار ۋە مۇخلىسلارنىڭ توي- تۆكۈن، ئۆلۈم- يېتىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. «ئۇققاللار» ھەر يەيشەنبە كۈنى كېچىسى دىنىي پائالىيەت ئۆتكۈزۈپ، «ھېكمەتنامە»نى ۋە بەلگىلەنگەن دۇئالارنى ئوقۇيدۇ. ئەبۇ ئەلى مەنسۇر ھاكىمنىڭ سىرلىق ئەقىدىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. مەخپىي كىتابلارنى ئوقۇيدۇ. «جۇھەيرە»لەر بۇ مەزھەپ بەلگىلىگەن ئادەتتىكى مۇراسىملارغا قاتنىشىدۇ. قۇربان ھېيتىنى ۋە ئاشۇرا بايرىمىنى ئۆتكۈزىدۇ. مۇخلىسلار ئۆز مەزھىپىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ قەبرىگاھلىرىنى يوقلايدۇ. دۇنيانى مەزھىپىنى ئۇزۇندىن بۇيان سۈننىي مەزھىپى ۋە باشقا مەزھەپلەر «بىدئەتلەر» دەپ قاراپ كەلدى. بۇ مەزھەپنىڭ مۇخلىسلىرى ھەمىشە «نەقىيە» پرىنسىپىنى يولغا قويۇپ ئۆزىنى قوغدايدۇ. دۇنيانىڭ مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرىگە ھېلىمۇ سۇرىيە، لىۋان، پەلەستىن ۋە ئىئوردانىيەدىكى دۇنيالار ئەمەل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ نوپۇسى بىر مىليوندىن ئاشىدۇ.

نىزارىيە شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنى «يېڭى تەبلىغاتچىلار» دەپ ئاتىغانلىقتىن، تارىخشۇناسلارمۇ ئۇلارنى «يېڭى ئىسمائىلىيەلەر» دەپ ئاتايدۇ. غەرب ئالىملىرى ھەششاشۇنچىلار دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەزھەپ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى پارسىيە ۋە سۇرىيە رايونىدا شەكىللەندى. بۇ مەزھەپنى تۇركىي قوۋمىدىكى پارس ھەسەن ئىبنى ساببا (؟ — 1124) قۇردى. ئۇلار قەستلەپ ئۆلتۈرۈشنى ۋاستە قىلدى. ھەسەن ئىبنى ساببا ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ مۇخلىسى بولۇپ، باتىنىيە ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلىپ، پارسىيەدە ئىسمائىلىيەلەرنىڭ مەخپىي تەبلىغات پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. كېيىن قاھىرەگە بېرىپ، ئىسمائىلىيەلەر باش ئىشتابىنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مۇستەنسىر (1035 - يىلىدىن 1094- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ بۇ مەزھەپكە ئىمام بولۇشىنى ھىمايە قىلغان. كېيىن فاتىمىيەلەرنىڭ دائىسى سۈپىتى بىلەن پارسىيەگە يېنىپ كېلىپ، ئاشكارا تەبلىغ قىلىپ، مۇرت قوبۇل قىلدى. ئۇ مۇخلىسلارنى باشلاپ، 1090 - يىلى پارسىيەدىكى كازۋان شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئەلەمۇت قەلئەلىسىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، شۇ يەرنى بازا قىلىپ، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، پىدائىيلارنى تەشكىللەپ تۆت قېتىم تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بىرنەچچە تاغدىكى مۇھىم قەلئەلەرنى ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە سىياسىي رەقىبلىرىنى ۋە ئۆكتىچىلەرنى قەستلەپ ئۆلتۈردى. سىرتقا ئەۋەتىلگەن پىدائىيلار قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتىن ئىلگىرى ھەشىش (نەشە) چەكتى. شۇڭا ياۋروپادا ئۇلار ھەششاشۇنچىلار دەپ ئاتالدى.

مۇستەسىر 1904 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، باش ۋەزىر ئېفدال ھىيلىگەرلىك قىلىپ، مۇستەسىرنىڭ چوڭ ئوغلىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، كىچىك ئوغلى مۇستەئىلنى خەلىپىلىك تەختىگە چىقاردى. چوڭ ئوغۇل نىزار چەتكە قېقىلغاندىن كېيىن ئىسكەندىرىيەگە بېرىپ، قوشۇن باشلاپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىر چۈشۈپ قېلىپ تۇرمىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مىسىردىكى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھىدا پارچىلىنىش بولۇپ، ئىككى مەزھەپ

شەكىللەندى. بىر تەرەپ مۇستەئىلىنىڭ ئىمام بولۇشىنى ياقىلىدى. يەنە بىر تەرەپ نىزارىنىڭ ئىمام بولۇشىنى ياقىلىدى. لېكىن، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. ھەسەن ىبىننى سابباھ باشچىلىقىدىكى پارسىيە ۋە سۇرىيىنىڭ ئىسمائىلىيەلىرى نىزارغا سادىق بولىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. نىزارىنىڭ نارسىدە ئوغلىنى ھەسەن ىبىننى سابباھ مەخپىي تەربىيىلەپ، «خوجا» (تەبلىغات داھىيىسى) دەپ ئاتىدى. ئۇنى نىزارىيىنىڭ داھىيىسى قىلىپ، نىزارىيە مەزھىپىنى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئارامۇت قەلئەسىدىن سۇرىيىگە مەخپىي ئەلچى ۋە دائىلارنى ئەۋەتىپ شۇ يەردىكى نىزارىيە مۇخلىسلىرىنى تېررورلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇيۇشتۇردى. ھەسەن ىبىننى سابباھ پارسىيىدىكى بەزى فېئودالالارنىڭ قوللىشى بىلەن ئىگىلىگەن قەلئەلەرنىڭ يېنىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، نىزارىيەنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىمام دۆلىتىنى قۇردى، بۇ دۆلەت جۈگۈ تارىخىدا «مۇنەييى دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. ئۇلار سۇننىي مەزھىپىگە ئەمەل قىلىدىغان سالجۇقىيلار سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى. كاسپىي دېڭىزىنىڭ ياقىسىدىن پارسىيە ئېگىزلىكىگە بارىدىغان كارۋان يولىنى بوغۇۋېلىپ، سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىدى ھەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ، كۆچمىنى ۋە زېمىننى كېڭەيتتى. ئۇلار 1092 - يىلى سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى نىزام مۇلكنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇ يىلى سۇلتان مالىكشاھ قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنى مەغلۇپ قىلىپ، پارسىيىدىكى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالدى.

XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئەھلىسەلىب سۇرىيىگە تاجاۋۇز قىلغاندىن كېيىن، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىپ كەتتى. مىسىر ۋە پارسىيىدىكى نىزارىيەنىڭ دائىلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۈچمىنى سۇرىيىگە، ئىراققا ۋە لىۋاننىڭ تاغلىق رايونلىرىغا كېڭەيتتى. XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ مەزھەپ ھەلەبتە دائىلار ئۈيۈشمىسى ۋە پىدائىيلار تەشكىلى قۇردى. شىئە مەزھىپىدىكى نۇرغۇن مۇخلىسلار بۇ تەشكىلگە قاتناشتى. يەرلىك ئەمىر رىدۋان ئىبنى تۇدۇش (؟ —1113) مۇ بۇ مەزھەپكە كىردى ھەمدە بۇ مەزھەپتىن پايدىلىنىپ، سىياسىي رەقىبىنى ئۆلتۈردى. دەمەشقنىڭ ئەمەلدارى تۇغتېكىن 1126 - يىلى بۇ مەزھەپنى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئەھلىسەلىبنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇل بازىسى بولغان نىياس قەلئەسىنى ئۇلارغا ساقلاتقۇزدى. 1140 - يىلىغىچە نىزارىيە نۇسەيرىيە تېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى بەزى جايلارنى ۋە سۇرىيىنىڭ شىمالىدىكى كەھفەھ، قەدمۇس، ئۇرەيق قاتارلىق جايلاردىكى قورغانلارنى ئىگىلىدى. شەيخ راشىدىن سىنان (؟ — 1192) بۇ مەزھەپنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى. بۇ مەزھەپ ئۆزگىرىشچان ئىستراتېگىيە قوللىنىپ، بەزىدە ئەھلىسەلىب قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ مۇسۇلمان فېئودالالارغا زەربە بەرسە، بەزىدە مۇسۇلمان فېئودالالار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا تاقابىل تۇردى. سۇرىيىدىكى نىزارىيە سىياسىي رەقىبلىرىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋاستىسىنى داۋاملىق قوللىنىپ، ھەمىس ۋە دەمەشقنىڭ ئەمەلدارلىرىنى، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ ئەمىرىنى، ئەھلىسەلىب قوشۇنىنىڭ تىرىپولىدىكى شاھى رېمون II نى ۋە ئېرۇسالىم شاھى كونرادنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، ئۇلار سالاھىددىننى ئۆلتۈرۈشكە ئىككى قېتىم ئۇرۇنۇپ

مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. كېيىن سالاھىددىن بۇ مەزھەپنىڭ شەيخى راشىددىن سىنان بىلەن سۆلھى تۈزدى. 1256 - يىلى موڭغۇل ھىلاكۇ قوشۇن باشلاپ پرسىيەدىكى ئەلەمۇت قەلئەسىنى ۋە باشقا قەلئەلەرنى ئىشغال قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ شەيخى رۇكنىددىن بىننى مۇھەممەد قاتارلىقلار تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. نۇرغۇن مۇخلىسلار قىرغىن قىلىندى. ئامان قالغانلىرى ھىندىستانغا كۆچۈپ بېرىپ، خوجىلار دەپ ئاتالدى. ئاغەخان ئۇلارغا باشلىق بولدى. مىسىر مەملۇك سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى بەيبەرەس 1260 - يىلى سۇرىيەدىكى نىزارىيىنىڭ بازىلىرىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزھەپ خارابلىشىشقا يۈزلەندى. ئۇلار ھازىر سۇرىيەنىڭ شىمالىي، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، ئۇمان، زانگىبار ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا چېچىلىپ ئولتۇراقلاشقان.

نىزارىيىنىڭ ئەقىدىسى ئىسمائىلىيەنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، غايىب ئىمام ئەقىدىسىگە ۋە «قۇرئان كەرىم» نىڭ باتىن مەنىسى تەلىماتىغا ئەمەل قىلىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ شەيخى ئۆزىنى «غايىب ئىمام» ئىرادىسىنىڭ ۋەكىلى ۋە ئىجراچىسى، دەيدۇ. تۆتىنچى شەيخ ھەسەن بىننى مۇھەممەد (1162 - يىلىدىن 166 - يىلىغىچە تەختىتە ئولتۇرغان) ئاللادىن چەكسىز ھوقۇققا ئىگە بولغان ئىمام ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، 1164 - يىلى «روھنىڭ تىرىلىشى» نى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئەلەمۇتتا «قىيامەت قايىم» بايرىمى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىر زامانىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، يېڭى دەۋرنىڭ باشلىنىدىغانلىقىنى، ئۆلگەنلەرنىڭ روھى تىرىلىدىغانلىقىنى، ھەقىقەت ئاللانىڭ روھىي زاتىنى سۈپىتىدە ئىمامدا ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى، ئاللانىڭ ئەمرىگە بىنائەن قىيامەت سۇرىقى قىلىنىدىغانلىقىنى، ھەقىقەتنى چۈشەنگەنلەرنىڭ روھى جەننەتكە كىرەلەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئالتىنچى شەيخ جالالىددىن ھەسەن بىننى مۇھەممەد (1212 - يىلىدىن 1220 - يىلىغىچە تەختىتە ئولتۇرغان) «روھنىڭ تىرىلىشى» غا قارشى تۇرۇپ، مۇسۇلمانلارغا دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش ۋە شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە كۆرۈنۈشتە ئابباسىيلار سۇلالىسى خەلىپىسىنىڭ داھىيلىق ئورنىنى ئىتىراپ قىلىپ، تېررورلۇق پائالىيەتلىرىنى توختىتىپ، بۇ مەزھەپتىكى بەزى يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ۋە مۇخلىسلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. يەتتىنچى شەيخ ئەلائىددىن مۇھەممەد (1220 - يىلىدىن 1255 - يىلىغىچە تەختىتە ئولتۇرغان) بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسىنى ۋە تېررورلۇق پائالىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ مەزھەپنىڭ باشلىقى «شەيخ» دەپ ئاتالدى. بەزىلەر ئۆزىنى «خوجا»، «ئىمام» دەۋالدى. تاغ ئىچىدىكى قەلئەلەرنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقتىن، ئەھلىسلەبىنىڭ تارىخچىلىرى ئۇلارنى «تاغدىكى شەيخلەر» دەپ ئاتىدى. بۇ مەزھەپتە شەيخ، باش دائى، دائى ۋە پىدائىيلار باشلىقىدىن رەھبەرلىك گۇرۇھى قۇرۇلدى. دىنىي جەھەتتە ئادەتتىكى مۇخلىسلار شەيخقا مۇتلەق بويسۇندى. بۇ مەزھەپ دىنىي تەبلىغ پائالىيەتلىرىگە ئەھمىيەت بەردى. دىنىي ئۆلىمالار دائى بولدى. ئەلەمۇتتا ۋە سۇرىيەدە كىتابخانا، رەسەتخانىلارنى تەسىس قىلىپ، ئۆلىمالارنى دىنىي ئەقىدە ۋە ئاستىرونومىيە تەتقىقاتىغا، دىنىي تەبلىغات كىتابلىرىنى ۋە مۇنەججىملىك كىتابلىرىنى

يېزىشقا ئۇيۇشتۇردى.

يېڭى ئىسمائىلىيە «نىزارىيە» گە قارالسۇن.

ھەششاشۇنچىلار «نىزارىيە» گە قارالسۇن.

مۇرائى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارمىقى بولغان نىزارىيەنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، مەنىسى ساختا تەرىقەت دېگەنلىك بولىدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا نىزارىيە پرسىيىنىڭ ئەلەمۇت قەلئەلىسىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان ئىمامىلار سۇلالىسىنىڭ نامى قىلىنىپ «مۇرائىلار دۆلىتى» دەپ ئاتالغان. «نىزارىيە» گە قارالسۇن.

مۇستەئلىيە شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، XI ئەسىردە مىسىردا پەيدا بولۇپ، نىزارىيە بىلەن تەڭ شەكىللەندى. مىسىردىكى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مۇستەنسىر (1035 ـ يىلىدىن 1094 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇستەرى (1094 ـ يىلىدىن 1101 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋەزىر ئەفدال (1066 — 1121) نىڭ كۆچىگە تايىنىپ، تەختنى تارتىۋالدى. تەختتىن مەھرۇم قىلىنغان چوڭ ئوغۇل سۇرىيىگە قېچىپ بېرىپ ئەسكەر توپلاپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، مەغلۇپ بولۇپ قولغا چۈشكەندىن كېيىن، زەھرلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. سۇرىيە، پرسىيە قاتارلىق جايلاردىكى ئىسمائىلىيەلەر نىزارنى قوللاپ نىزارىيىنى شەكىللەندۈردى. مىسىر، شىمالىي ئافرىقا، يەمەن، ھىندىستاندىكى ئىسمائىلىيە مۇستەرىنىڭ ئىمام بولۇشىنى قوللاپ، مۇستەئلىيە بولۇپ شەكىللىنىپ، مىسىردا يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى. مۇستەرىنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسلىق قىلغۇچى ئەمىر 1130 ـ يىلى قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ مەزھەپتە بۆلۈنۈش بولدى. ئەمىرنىڭ بىرنەۋرە تۇغقىنى ئابدۇل مەجىد ئىمام ۋە خەلىپە ئورنىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى ھافىزىيە دەپ ئاتاپ، ئىسمائىلىيەدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، ھافىزىيەنى شەكىللەندۈردى. لېكىن بەزى كىشىلەر ئەمىرنىڭ ئوغلى تايىبنى داۋاملىق قوللىدى، ئۇ تايىبىيە دەپ ئاتالدى. 1171 ـ يىلى سالاھىددىن فاتىمىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىسىردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھافىزىيە پارچىلىنىپ كەتتى. كېيىن مۇستەئلىيەنىڭ مەركىزى يەمەنگە، ئاندىن ھىندىستانغا يۆتكىلىپ، بۇھرائىيە بولۇپ تەرەققىي قىلدى. تەخمىنەن 1591 ـ يىلى (بەزىلەر 1588 ـ يىلى دەيدۇ) بۇھرانىيەنىڭ يېگىرمە ئالتىنچى دائىسى داۋۇد بىننى ئەززاب قازا قىلغاندىن كېيىن، بۇ مەزھەپ بۆلۈنۈپ كەتتى. داۋۇد بىننى خۇتىبنىڭ ئورۇنباسار بولۇشىنى قوللايدىغان داۋۇدىيە شەكىللىنىپ، ھىندىستانغا تارقىلىپ، بومبايىنى مەركەز قىلدى. سۇلەيمان بىننى ھەسەننىڭ ئورۇنباسار بولۇشىنى قوللايدىغانلاردىن سۇلايمانىيە شەكىللىنىپ، يەمەن قاتارلىق جايلارغا تارقالدى.

ھۇرۇفىيە شىئە مەزھىپىدىكى تارماقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھەرپچىلەر دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار ھەرپلەر ۋە سانلارغا ھۆرمەت قىلىپ، ئاللانىڭ مەنبەسى ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان ئاتالغۇدىن ئىبارەت، دەپ قارىغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان. شىئە مەزھىپىدىكى تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما فەزلۇللاھ (1340 — 1394) پىرسىيىدىكى ئاستارابادا بۇ مەزھەپنى قۇردى. فەزلۇللاھ ھەزرىتى ئەلىنىڭ

ئەۋلادى بولۇپ، ياشلىقىدا تەسەۋۋۇپ ئۆلىمالىرىدىن قۇرئان، ھەدىس ۋە تەسەۋۋۇپ ئۆگەنگەن. كېيىن مەسچىتلەردە تەسەۋۋۇپچىلىق ئىبادىتى قىلغان ھەمدە شاگىرت يېتىشتۇرگەن. ئۇ شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلىقىنى بىرلەشتۇرۇپ، يېڭى ئەقىدە تەلىماتىنى ياراتتى. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بۇ مەزھەپ شەكىللەندى. فەزلۇللاھ 1386 - يىلى ئۆزىنى شىئە مەزھىپىنىڭ ئون بىرىنچى ئىمامى ھەسەن ئەسقەرى (845 — 874) دىن كېيىنكى ئاخىرقى ئىمام، ئاللانىڭ ناماياندىسى، دېدى. 1394 - يىلى سۇنىي مەزھىپى تەرىپىدىن «بىدئەت» دەپ ئەيىبلىنىپ، سەمەرقەنت دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئۇنىڭ شاگىرتى سەييىد ئىمادۇددىن ئەنەسىمى (؟ — 1419) بۇ مەزھەپنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۆزىنى ئەلى ئەلا دەپ ئاتىدى. دەسلەپ سۇرىيەدىكى ھەلەبكە كۆچۈپ بېرىپ دىنىي تەرغىبات بىلەن بەنت بولدى. كېيىن ئاناتولىيەگە كېلىپ دىنىي تەرغىبات مەركىزى قۇرۇپ، دائىلارنى تەربىيىلەپ، بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىچىدە تارقاتتى. تەسەۋۋۇپچى بېكتاش قاتارلىقلار ئۇنىڭغا ئەمەل قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ئاللا ئالەمدە مەڭگۇ بولىدۇ، يالغۇز مەۋجۇت بولىدۇ. ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى ئاللا تەرتىپى بىلەن ئېقىتىپ چىقاردى، تىنىمسىز ئايلاندۇرۇپ، ھەممە ئۆزگىرىشلەرنى شەكىللەندۈردى؛ تارىخنىڭ ئۆزگىرىشى بىرنەچچە دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاخىرقى پەيغەمبەر، ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى دانىشمەنلەردۇر؛ فەزلۇللاھ ئون بىرىنچى ئىمامدىن كېيىنكى ئاخىرقى دانىشمەن، ئاللا ھېكمىتىنىڭ ناماياندىسى ۋە كىشىلەر ئارىسىدىكى خەلىپىدۇر. «قۇرئان كەرىم» باتىن مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، سۇرىلەرنىڭ بېشىدىكى ئەرەبچە ھەرپلەرنىڭ قوشۇلۇش ۋە بەزى سىرلىق سانلار ئەقىدە مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىگە، بۇلارنىڭ مەنىسىنى پەيغەمبەر ۋە دانىشمەنلەرلا بىلەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ باشلىقلىرىنىڭ پارسچە ۋە تۇركچە يازغان ئەسەرلىرى كۆپ بولۇپ، ئىلمىي كەلام، ئىلمىي فىقھە، دىنىي پەلسەپە، دىنىي نەزمە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار شۇ مەزھەپتىكى مۇخلىسلارنىڭ كىتابلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي داھىيىسى «بابا» دەيىلىدۇ (بۇ تۇركچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئابرۇيلۇق ئادەم» دېگەنلىك بولىدۇ). بۇ مەزھەپ ئاناتولىيەگە بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردىكى خرىستىئانلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، باشلىقلار ھەر ھەپتىدە توپلىشىپ مۇقەددەس غىزا يېيىش ۋە تۆۋە - ئىستىغپار ئوقۇشتەك دىنىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزدى. فەزلۇللاھنىڭ قەبرىسى ئىراندا بولۇپ، مۇخلىسلار قەبرىنى ھەر يىلى تاۋاپ قىلىپ تۇرىدۇ.

ھەرپچىلەر «ھۇرۇفىيە»گە قارالغان.

ئەھلى ھەقق شىئە مەزھىپىدىكى تارماقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەرەبچە ئەھلى ھەقق دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ھەقىقەتچىلەر» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ مەزھەپ ھەزرىتى ئەلىنىڭ «مەڭگۈلۈك ھەقىقەت» نىڭ نامايەندىسى ئىكەنلىكىگە، ۋەھىنى بىردىنبىر يەتكۈزگۈچى ئىكەنلىكىگە، پەيغەمبەرلەر ئەلى ئارقىلىق ۋەھىيگە ئىگە بولىدىغانلىقىغا ئىشەنگەنلىكتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. خەنزۇچە كونا تەرجىمىدە «ئەلى ئىلاھچىلار»

دېگەن سۆز «ئەھلى ھەقق» دەپ خاتا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ مەزھەپ ئەسلىي دەسلەپكى شىئە مەزھىپىدىكى چېكىدىن ئاشقان ئۇلىيانىيە ئېقىمى بولۇپ، ھەزرىتى ئەلىنىڭ پەرىشتە ئىكەنلىكىگە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەرىشتىنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. كۆزقارىشى بىر تەرەپلىمە بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئەنئەنىۋى شىئە مەزھىپى تەرىپىدىن ھەمىشە ئەيىبلىنىدۇ. لېكىن يەنىلا مەۋجۇت بولىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئەھلى ھەقق دېگەن بۇ نام XV ئەسىردە پەيدا بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قارا قويۇنلۇ سۇلالىسى (1380 — 1468) دىكى تۈركىي قەبىلىلەر دەسلەپ ئىشلەتتى. بۇ مەزھەپ مەخپىي بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقىدىسىدە شىئە مەزھىپىنىڭ ئېتىقاد تەركىبىي، شۇنداقلا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ، مانى دىنىنىڭ، زاراتوسترا دىنىنىڭ تەسىرىمۇ بار ئىدى. دىنىي تەشكىلات چېچىلاڭغۇ بولۇپ، نۇرغۇن ئۇيۇشمىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. نامايەندە تەلىماتىغا ئەمەل قىلىپ، شەمس (قۇياش) كۆتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى پەرىشتە بىرتال مەرۋايىتقا يوشۇرۇنغان بولىدۇ. گەۋدىسىنى يەتتە قېتىم ئۆزگەرتىش ئارقىلىق دۇنيانى ياراتقان ئىلاھ — ھاۋاندا ككا، ئەلى قاتارلىق يەتتە ئەۋلاد مالائىكە سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ؛ مالائىكىلەر ھەر قېتىم نامايان بولۇشى بىلەن دۇنيادىكى كىشىلەرگە رەت تەرتىپى بىلەن شەرىئەت، سوپىلىق تەلىم ئۇسۇلى، ھېكمەتۇللا بىلىملىرى، ھەقىقەت بىلىملىرى قاتارلىق دىنىي بىلىملەرنى ئېلىپ كېلىدۇ، ئۇلارغا ھەمراھ بولغان 4 — 5 پەرىشتە تەكرى ماھىيىتىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ. بۇ مەزھەپ دۇنيادىكى كىشىلەرنى بىر خىل سېرىق لايدىن ياسالغان ياخشى كىشىلەر؛ يەنە بىر خىلى قارا لايدىن ياسالغان يامان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىدۇ. روھ ئالمىشىش ۋە قىيامەت كۈنىدىكى سوراق تەلىماتىغا ئېتىقاد قىلىپ، دۇنيادىكى كىشىلەردە 1001 قېتىم روھى ئالمىشىش بولىدۇ؛ ياخشى ئادەمنىڭ روھى ھەر قېتىم ئالماشقاندا بىر قېتىم پاكلىنىدۇ. جاپانى قانچىكى كۆپ تارتسا، مالائىكىلەرگە شۇنچە يېقىن بولىدۇ، ئىستىقبالى شۇنچە پارلاق بولىدۇ ھەمدە ئاخىر جەننەتكە كىرىدۇ؛ يامان كىشى مەڭگۈ قاراڭغۇلۇق ئىچىدە تۇرىدۇ ھەمدە قىيامەت كۈنىدىكى سوراقتا يوقىتىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش قائىدە-تۈزۈملىرى بار. كوللېكتىپ ياشىسا، كوللېكتىپ ناماز ئوقۇسا قىينىچىلىقنى يېڭىشكە ئاسان بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ھەمىشە زىكرى مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ، خۇددىنى يوقىتىدىغان ھالغا يېتىدۇ. ھەتتا چوغنىڭ ئۈستىدە ماڭىدۇ. ناماز ئوقۇغاندا، قۇربانلىق قىلىدۇ. قۇربانلىق خام قۇربانلىق (بۇقا، قوشقار، خوراز قاتارلىقلار) ۋە پىشىق قۇربانلىق (شېكەر، نان قاتارلىقلار) غا بۆلۈنۈپ، نامازغا قاتناشقانلارغا بۆلۈپ بېرىلىدۇ. روزىغا قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ. قىشتا ئوچ كۈن روزا تۇتىدۇ. ئىپتار قىلغاندا زىياپەت بېرىدۇ. ئىچكى جەھەتتە ئىرشاد تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ. ئىرشاد بېكىتىش مۇراسىمىنى بوۋاق تۇغۇلغاندا ئۆتكۈزىدۇ. ئىرشاد بىلەن بولغان قانداشلىقى مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئىرشادنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئۆزئارا نىكاھلىشىشقا بولمايدۇ. ئەر- ئايال مۇخلىسلار بىر- بىرىنى ئاكا- ئۇكا، ئاچا- سىڭىل دەپ ئاتىشىدۇ. ئىتتىپاقلىشىپ ھەمكارلىشىپ، سىرتقا ئورتاق تاقابىل تۇرىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ مۇخلىسلىرى ئىراقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كوردلار ۋە

ئىراقنىڭ غەربىدىكى، تۈركىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۈركمەنلەر ۋە كوردلار ئارىسىغا تارقالغان.

ھەقىقەتچىلەر «ئەھلى ھەقق» گە قارالغان.

ئەلى ئىلاھچىلار «ئەھلى ھەقق» قە قارالغان.

خاۋارىجلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دىنى تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان دىنىي سىياسىي مەزھەپ. «خاۋارىجلار» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «چىقىپ كەتكۈچىلەر» دېگەنلىك بولۇپ، تۆتىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئەلىنىڭ قوشۇنىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەن گۇرۇھنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆز «قۇرئان كەرىم» دىكى «... كىمكى ئۆيىدىن ئاللانىڭ ۋە پەيغەمبىرىنىڭ تەرىپىگە ھىجرەت قىلىپ چىقسا، ئاندىن توغرا يولدا ئۆلسە، ئۇنىڭ ئەجرىنى ئاللا چوقۇم بېرىدۇ...» (4 - سۈرىنىڭ 100 - ئايىتى) دېگەن ئايەتتىن ئېلىنغان. بۇ مەزھەپتىكى ئاساسىي ئامما ئەرەبلەرنىڭ تەمىم قەبىلىسىدىكى بەدەۋىيلەر بولۇپ، چاھاريار دەۋرىدە قوشۇنغا قاتنىشىپ بەسرەنى ساقلىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تۈركۈم تەجۇدد ئالىملىرى بولۇپ، ئۇلار ئادەتتە «قۇرئان كەرىم» نى يادلاشنى كەسىپ قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا تەشۋىقى تەرغىبات ئېلىپ بارغان. ئۇلار ئەسلىي ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولۇپ، ئوسمانلىغا قارشى سەپكە قاتناشقان. ئۈچىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان 656 - يىلى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەلى تۆتىنچى خەلىپىلىككە سايلانغان. ھەزرىتى ئوسماننىڭ نەۋرە ئىنىسى، سۈرىيىنىڭ باش ۋالىسى مۇئاۋىيە ھەزرىتى ئەلىنىڭ خەلىپىلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلماي، قوشۇن باشلاپ چىقىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئىككى تەرەپ 657 - يىلى يېۋفىرات دەرياسىنىڭ بويىدىكى سىففىن تۈزلەڭلىكىدە قاتتىق ئۇرۇشقان. مۇئاۋىيە مەغلۇپ بولۇشقا يۈزلەنگەن ئەھۋال ئاستىدا «قۇرئان كەرىم، نىڭ ھۆكۈمى بويىچە» ئۇرۇش توختىتىپ سۈلھى قىلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇ چاغدا ھەزرىتى ئەلىنىڭ قوشۇنىدا ئۇرۇشۇشنى تەشەببۇس قىلمىغانلار ئاز سانلىقنى، يارىشىپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلمىغانلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن، ھەزرىتى ئەلىمۇ يارىشىشقا مايىل بولۇپ، مۇئاۋىيەنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغان. ئىككى تەرەپ ھۆكۈم چىقىرىشقا ئەۋەتكەن ئادەملەر سۆھبەتلەشكەن. ھۆكۈمنىڭ نەتىجىسى ئىككى تەرەپ رەھبەرلىرىنى ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىدىن قالدۇرۇپ، ھەزرىتى ئەلىنى مۇئاۋىيە بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇرۇشۇش تەرەپدارلىرى بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ھەزرىتى ئوسمان قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەلىنىڭ خەلىپىلىككە سايلىنىشى مۇسۇلمانلار ئۈممەسىنىڭ كوللېكتىپ قارارى يەنى ئاللانىڭ ھۆكۈمى بولۇپ، مۇقەددەستۇر؛ ھەزرىتى ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ھۆكۈمنى قوبۇل قىلىشى «ئاللانىڭ مىزانىغا خىلاپلىق قىلغانلىق»، «كۇپرىلىق» بولىدۇ، دەپ قارىغان. شۇ چاغدا ھەزرىتى ئەلىنىڭ قوشۇنىدىن 12 مىڭ ئادەم چىقىپ كېتىپ، خاۋارىجلار دەپ ئاتالدى. ئۇلار 658 - يىلى كۇفەنىڭ يېنىدىكى ھەرۇرا مەھەللىسىدە تەقۋادار ئادەتتىكى ئەسكەر ئابدۇللا ئىبنى ۋەھب راسىبى (؟ — 658) نى تۇنجى خەلىپە قىلىپ سايلاپ، ھەزرىتى ئەلى ۋە مۇئاۋىيەنىڭ ئىسلام جەمئىيىتىدىكى

داھىيلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ھەزرىتى ئەلى باشتا مۇئاۋىيەگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ھەرۋاغا بېرىپ، كېتىپ قالغانلارنى قوشۇنغا قايتىپ كېلىشكە دەۋەت قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەر خاۋارىجلاردىن ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە ئۇچ مىڭدەك ئادەم ھەزرىتى ئەلى بىلەن قارشىلىشىشتا چىلك تۇردى. كېيىن خاۋارىجلار ھەزرىتى ئەلىنى قوللايدىغان مەدايىن ۋالىسىنى ۋە ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكتىن، ھەزرىتى ئەلى قوشۇن باشلاپ ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ يوقىتىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن 658 - يىلىدىكى نەھرەۋان ئۇرۇشى بولدى. خاۋارىجلار باش ئەگمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇلاردىكى قىساس ئېلىش روھى ئۇلغىيىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاللانىڭ يولىغا توغرا ئېتىقاد قىلغۇچىلار، ئىسلام جەمئىيىتىدە رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە مەزھەپ دەپ ئاتىدى. ئۇلار ھەزرىتى ئەلىنى، مۇئاۋىيەنى ۋە ئەمرۇ ئىبنى ئاسنى يوقىتىشقا بەل باغلىدى. 661 - يىلى ئادەم ئەۋەتىپ ھەزرىتى ئەلىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، مۇئاۋىيەنى يارىلاندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ مەزھەپنىڭ كۈچى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. ئۇلار بەسرەنىڭ غەربىدىكى ساسلىقنى بازا قىلىپ، پارتىزانلىق تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، قوراللىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ مەزھەپنىڭ جايلاردىكى تارماقلىرى خەلىپە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى 35 قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كۇفە، يەمامە، ھەۋرەمەۋت ۋە تائىف قاتارلىق شەھەرلەرنى بىر مەھەل ئىشغال قىلدى. كۈچى ئەڭ زورايغاندا پرسىيە، ئىراق، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھىجاز ۋە يەمەن رايونلىرىغا تەرەققىي قىلىپ، شۇ چاغدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخىر باستۇرۇۋېتىلدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ مەزھەپنىڭ زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ۋە تەڭ تەقسىماتچىلىقنى تەشەببۇس قىلىش ئىدىيىسى جايلارغا چېچىلىپ كەتكەن مۇخلىسلىرىنىڭ تارقىتىشى ئارقىلىق، كەڭ نامرات مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغانلىقتىن، ھەرخىل كۆلەمدىكى قوزغىلاڭلارنى كۆتۈردى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن X ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئونىڭ تارماقلىرى شىمالىي ئافرىقىدا خەتتاب سۇلالىسى، رۇستۇم سۇلالىسىنى قۇردى. 866 — يىلى بەسرەدىكى زەڭگىلەر قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسى خەلىپىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى. كېيىن يەنە ئەسكەرلەر، بەدەۋىيلەر، ئەركىن دېھقانلار بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى، قوزغىلاڭ 14 يىل داۋاملاشتى، ئاخىر مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ مەزھەپ دىققىتىنى سىياسىي ۋە ھەربىي كۈرەشتىن ئىلمىي كالام تەتقىقاتىغا يۆتكىدى. مۇتەپەككۇرلىرى ھەرخىل ئەنئەنىچىلەرنىڭ ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي ۋە سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ چاغدىكى ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا ۋە ئىلمىي كالام تەرەققىياتىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى.

خاۋارىجلار سىياسىي پروگراممىسىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى باراۋەر ئىكەنلىكىنى، خەلىپىنى دېموكراتىك يول ئارقىلىق سايلاشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، خەلىپىنى جەمئى مۇسۇلمانلار سايلاپ چىقىشى كېرەك. سايلانغۇچى قۇرەيشلار بىلەن چەكلەنمەسلىكى

لازىم. ئېتىقادى چىڭ، ئەقىدە، شەرىئەتكە پۈختا ۋە ھەربىر دۇرۇس ھەرقانداق مۇسۇلمان مىللەت، ئىرق ئايرىماستىن، ھەتتا قۇل ئىگەنلىكىگە قارىماستىن، سايلىنىش لاياقىتىگە ئىگە بولىدۇ. خەلىپە «ئاللانىڭ يولى» غا مۇتلەق ئەمەل قىلىشى، ھەممە مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىشى كېرەك. ئۇنداق قىلمىسا، ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىش، ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتىش لازىم. ئۇلار ئۇمەۋىيە سۇلالىسى ۋە ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر دېكتاتۇرلۇقىغا قارشى تۇردى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادى خەلىپە بولالايدۇ، دەيدىغان تەشەببۇسقىمۇ قارشى تۇردى. ئۇلار ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى ۋە ھەزرىتى ئۆمەردىن ئىبارەت ئىككى خەلىپىنىڭ قانۇنلۇق ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇلار ئىپتىدائىي ئىقتىسادىي باراۋەرلىك ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلىپ، يەر ۋە غەنىمەتلەرنى ھەممە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا باراۋەر تەقسىم قىلىشنى، قۇللۇق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەرغىب قىلغانلىقتىن «ھەربىي دېموكراتىيىچىلەر» دەپ ئاتالدى. لېكىن، بۇ مەزھەپ سىياسىي قارىشى ۋە ئەقىدىسىنى ياقلىمايدىغان مۇسۇلمانلارغا قارشى تۇرۇپ، خاۋارىجلار مۇخلىسلىرىدىن باشقا مۇسۇلمانلارنى «ئاللانىڭ يولىدىن ئازغان» مۇرتەدلەر ھېسابلىدى. بۇنداقلار ئاخىرەتتە قۇتقۇزۇپ قېلىنمايدۇ؛ «ئاللانىڭ يولىدىن ئازغانلار» نى ئۆلتۈرگەنلەرگە گۇناھ بولمايدۇ، بەلكى، بۇ مۆمىن بەندىنىڭ مەسئۇلىيىتى بولۇپ، «ئاللانى خۇش قىلىدىغان ئىش» ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. شۇڭا بۇ مەزھەپتىكى چېكىدىن ئاشقان تارماقلار ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىنى قوللىمايدىغان مۇسۇلمان پۇقرالىرىنى ھەمىشە ئۆلتۈرۈپ، خرىستىئانلارغا، يەھۇدىيلارغا ۋە ئاتەشپەرەسلەرگە كەڭچىلىك قىلدى، غەيرىي مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈشنى چەكلىدى.

دىنىي ئەقىدە جەھەتتە خاۋارىجلار تەقۋادارلىقى چىڭ مەزھەپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارىشى زەيدىيە، مۇئتەزىلىيەلەرنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ مەزھەپ شۇنداق دەپ قارايدۇكى، ئاللا بىردۇر. شەكىلسىز، سايىسىزدۇر، ئاللاغا ئىخلاس قىلىش ۋە سادىق بولۇش كېرەك. ئاللادىن ھەرقانداق گۇمانلىنىش ۋە ئىككىلىنىش چوڭ گۇناھ بولىدۇ، مۇرتەدلىك ھېسابلىنىدۇ. ئۇنداقلارنى بۇ دۇنيادا قاتتىق جازالاش لازىم. ئۇنداقلار ئۆلگەندىن كېيىن، دوزاخقا چۈشىدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشچە، «قۇرئان كەرىم» نىڭ 12 - سۇرىسى (سۇرە يۈسۇف) يارىتىلغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا سۇرە - ئايەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ سۆزىدۇر. ئۇلارغا ئەسلىي مەنىسى بويىچە ئەمەل قىلىش كېرەككى، ئۇلارنى خالىغانچە تەپسىر قىلىشقا، ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئېتىقاد بىلەن ھەربىر ئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدە بۇ مەزھەپ ئېتىقادقا ھەربىر ئەتنىڭ ھەمراھ بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. مۇسۇلمانداپ ئېتىقاد بولۇش كۇپايە قىلمايدۇ، مۇسۇلمان ئېتىقادىنى دىنىي ھەربىر بىلەن ئىپادىلىشى كېرەك، دەپ قارىدى. دىنىي ھەربىر ئەت بەش پەرزنى، جىھادقا قاتنىشىشنى ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قاراپ، «نامىاز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، سادىق بولۇش، ئادىل بولۇش ئېتىقادنىڭ بىر قىسمى» ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېتىقادنىڭ پاك بولۇشىنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. ئىدىيە پاك بولغاندا، تۇتقان روزا، ئوقۇغان نامازنىڭ ساۋابى بولىدۇ، دەپ قارىدى. شۇڭا بۇ مەزھەپنىڭ

ئەزالىرى ئېتىقادىتا ئىخلاسمەنلىكنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئازابنى ئېغىرلاشتۇردى، نامازغا ئوقۇش ۋاقتىنى ئۇزارتتى. نامازدا سەجدە قېتىم سانىنى كۆپەيتىپ، پېشانىسىگە قاداق چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا «قاداقلىقلار» دەپمۇ ئاتالدى. «قۇرئان كەرىم»نى قىرائەت قىلىپ، جەننەت توغرىسىدىكى سۆزلەرگە كەلگەندە ھاياجانلىنىپ يىغلاپ كېتىدۇ، ئاللادىن ئۆزىگە جەننەت ئاتا قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ؛ دوزاخ توغرىسىدىكى سۆزلەرگە كەلگەندە نەپسى بوغۇلۇپ، ۋەھىمىدە قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. تەقدىر ۋە ئەركىنلىك مەسىلىسىدە بۇ مەزھەپنىڭ بەزى ئاساسلىق تارماقلىرى ئىرادە ئەركىنلىكى بولۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئادەمنىڭ ئىرادىسى ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىگە مەسئۇل بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. تەقدىرچىلىكنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ مەزھەپ رىيازەت ۋە نەپسىنى تىزگىنلەشكە ئالاقىدار بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقتى. مەسىلەن، ھاراق ـ تاماكىنى، ئويۇن ـ تاماشا پائالىيەتلىرىنى، ساقال ئېلىشنى، مىيتكە ھازا تۇتۇشنى، يالغانچىلىق قىلىشنى، باشقا مەزھەپتىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىشنى ۋە ۋارىسلىق مۇناسىۋىتى پەيدا قىلىشنى مەنئى قىلدى.

بۇ مەزھەپ خەلىپە دۆلىتىدىكى ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشتە ھۆكۈمەتنىڭ باستۇرۇشىغا ۋە زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، جايلاردا بۆلۈنۈپ ھەرىكەت قىلدى. سىياسىي، ھەربىي، دىنىي ئىشلاردا ئىچكى جەھەتتە ھەمىشە ئىختىلاپ ۋە زىددىيەت پەيدا بولۇپ، 20 نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلار ئەقىدە جەھەتتىمۇ پەرقلىق بولدى. ئەزەرىقە، نەجدىيە، سۇفرىيە، ھەزمىيە قاتارلىقلار بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى ئالىملار ئەل ئىبازىيىنىمۇ مۇشۇ مەزھەپنىڭ شۆبىسى دەپ قارايدۇ.

ئەزارىقە خاۋارىجلارنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، خاۋارىجلارنىڭ ئىچىدە بۆلۈنۈشنىڭ ئادىمى ئەڭ كۆپ، سىياسىي تەشەببۇسى ئەڭ چېكىدىن ئاشقان. باشلىقى نافىئ بىننى ئەزرەق (؟ — 685). ئەزرەقنىڭ كۆپلۈك ئاتالغۇسى ئەزارىقە دېگەن تەلەپپۇز تەرجىمىسى بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغان. 684 ـ يىلى ئىبنى ئەزرەق بەسرە شەھىرىدە بۇ شەھەرنىڭ ۋالىسىنى ئېتىۋېتىپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىلەن قوراللىق جەڭ قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، شەھەر ئىچىدىكى خاۋارىجلار ئارىسىدا بۆلۈنۈش پەيدا بولدى. ئىبنى ئەزرەق قوشۇننىنى باشلاپ بۇ شەھەردىن ئايرىلىپ، ئىمراقنىڭ جەنۇبىدىكى ساسلىقىقا ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى بەزى جايلارغا بېرىپ، تارقاق قوراللىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئەزەرىقە مەزھىپى شەكىللەندى. ئىبنى ئەزرەق كىشىلەرگە «قۇرئان كەرىم»دىكى «زىنۇھ ئېيتىتى: پەرۋەردىگارىم يەر يۈزىدە كاپىرلارنىڭ بىرىنىمۇ قويمىغىن. ئەگەر ئۇلارنى قويساڭ شۇبھىسىزكى، بەندىلىرىڭنى ئازدۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ تاپقان بالىلىرىمۇ پەقەت كاپىر بولىدۇ،» (71 ـ سۇرىنىڭ 26 ـ، 27 ـ ئايەتلىرى) دېگەن ئايەت بىلەن بېشارەت بەردى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، خاۋارىجلاردىن باشقا مۇسۇلمانلار مۇرتەددۇر. بۇ مەزھەپكە ئۆتۈش مۇراسىمىنى قايتا بەجا كەلتۈرمىگەنلەرنى خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىش كېرەك؛ بۇ مەزھەپ ئەزالىرىنىڭ دۇشمەن بىلەن ھەرقانداق

مۇرەسسە قىلىشىغا يول قويماسلىق، «تەقىيە» پرىنسىپىنى يولغا قويۇشقىمۇ قارشى تۇرۇش كېرەك، ئۇنداق قىلمىغانلارنى ئاسىيلىق گۇناھى بىلەن جازالاش كېرەك؛ بۇ مەزھەپتە جەڭگە قاتنىشالايدىغان تۇرۇقلۇق جەڭگە قاتنىشىشتىن قاچقان مۇسۇلمانلار دىندىن يۈز ئۆرىگۈچى ھېسابلىنىدۇ. دىندىن يۈز ئۆرىگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلۈشى كېرەك؛ بۇ مەزھەپتىكى ئۇممەتلەر بىلەن باشقا مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا نىكاھ ۋە مال — مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى بولماسلىقى كېرەك؛ باشقا مەزھەپتىكىلەر بوغۇزلىغان مالنىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولمايدۇ، دەپ قارىدى. ھەرقانداق ئەھۋالدا دۇشمەننىڭ بايلىقىغا كوللېكتىپ ئىگە بولۇشقا بولمىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇنى شەخسىلەرنىڭ يېۋىلىشىنى ھارام قىلدى. بۇ مەزھەپ كۇپپارلارغا بىرقەدەر كەڭ قورساق بولدى. بىگۇناھ يەھۇدىي ۋە خرىستىئانلارنى ئۆلتۈرۈشنى چەكلىدى. ئەزارىقە پىرسىيىنىڭ جەنۇبىدا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، كەرمان، فارس ۋە شەرقتىكى ئۆلكىلەرنى بىر مەھەل ئىدارە قىلىپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا ئېغىر تەھدىت سالدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسى چەكتىن ئېشىپ كېتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەرەبلەر بىلەن مەۋالىلەر بۆلۈنۈپ كەتكەچكە، خەلىپە قوشۇنىنىڭ كۆپ قېتىم باستۇرۇشى بىلەن بۇلارنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىراق ۋالىسى ھەججاجنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئۇنىڭ قالدۇقلىرى تېخىمۇ كىچىك مەزھەپلەر بولۇپ ئۇيۇشتى.

ئەزەرىقە «ئەزارىقە»غا قارالسۇن.

سۇفرىيە خاۋارىجلارنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، خاۋارىجلار ئىچىدىكى مۆتىدىل مەزھەپ ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە سالىھ بىننى مۇسالىھ (؟ — 703) بۇ مەزھەپنى قۇرغۇچى دەپ قارىلىدۇ. لېكىن، كېيىن بۇ مەزھەپنىڭ ئەزالىرى مۇتەكەللىمۇن، شائىر ئىمران بىننى ھىتتان ساۋۇش (؟ — 703) نى تۇنجى ئىمام دېدى. بۇ مەزھەپ VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئاساسلىقى ئىراق رايونىدا پائالىيەت قىلدى. سالىھ بىننى مۇسالىھ 695 - يىلى تىگرىس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا كۆتۇرۇلۇپ، قوشۇن باشلاپ كۇفە رايونىغا كىرىپ، خاۋارىجلارنىڭ ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا خەلىپە قوشۇنى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا سالىھ بىننى مۇسالىھ قازا قىلدى، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى سۇفرىييە بولۇپ شەكىللەندى. كېيىن شاھىب بىننى يەزىد شەيبانى (؟ — 696) باشلىق بولۇپ، جانلىق پارتىزانلىق تاكتىكىسىنى قوللىنىپ خەلىپە سانغۇنى ھەججاجنىڭ قوشۇنىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، زىلزىلە پەيدا قىلدى. كېيىن سۇلالە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇلارنى باستۇردى. ئۇلارنىڭ ئەزالىرى ئىمپېرىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ كۇچىنى تەرەققىي قىلدۇردى. VIII ئەسىردە بۇ مەزھەپ مەغرىپ رايونىدىكى ئەل ئىبازىيە بىلەن بىرلىشىپ، تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ نېگىر باشلىقى ئىيسا يەجبە ئەسۋۇد ماراكەشنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزىگە تەۋە رايونىنى درا دەرياسىغىچە كېڭەيتتى. سۇفرىييەلەرنىڭ دائىلىرى نېگىرلار رايونىغا بېرىپ دىننى تەرغىب قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئوماندا بۇ مەزھەپ ئەل ئىبازىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، ئاخىر ئەل ئىبازىيە تەرىپىدىن يوتۇۋېلىندى. بۇ مەزھەپ باشقا مەزھەپلەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن

ئۇرۇشۇشنى ۋاقىتلىق توختىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. باشقا مەزھەپلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى ئۆلتۈرۈشنى قوللىمىدى. «تەقىيە» پرىنسىپىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بىر مۇسۇلمان گۇناھ سادىر قىلسا، ئۇ گۇناھ توغرىسىدا شەرىئەتتە ئېنىق جازا بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇ گۇناھنى مۇرتەدلىك ياكى مۇشرىكلىك گۇناھى قىلىپ بېكىتمەسلىك لازىم، دەپ قارىدى. بۇ مەزھەپتىكى نۇرغۇن مەشھۇر ئەقىدە، فىقھە ئۆلىمالىرى ۋە تەجۇىد ئالىملىرى شۇ چاغدا ناھايىتى ئاتاغلىق بولۇپ، ئەقىدە تەرغىباتىغا ئەھمىيەت بەردى.

نەجدىيە خاۋارىجلارنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەرۇرىيەمۇ دېيىلىدۇ. بۇ خاۋارىجلار ئىچىدىكى بىر قەدەر كەڭ قورساق مەزھەپ ھېسابلىنىدۇ. نەجدىنىڭ ئەسىر ھەرۇرى ھەنەف (؟ —692) بۇ مەزھەپكە باشلىق بولغان. رەھبەرلىك ئەزالىرى مەككىدىكى ئىبنى زۇبەير (؟ — 692) نىڭ ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىگە قارشى كۆرىشىنى قوللىدى. 985 - يىلى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى يېمانىيونىدا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، نەجدنى خەلىپىلىككە سايلىدى. بەھرەيىن، ئومان، يەمەننىڭ ۋە ھەزرەمەۋتنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى كونترول قىلىپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى. بۇ مەزھەپ ئاللانىڭ بىرلىكىگە ۋە «قۇرئان كەرىم» گە ئىشىنىدۇ، خاۋارىجلارنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلمىغانلارنى مۇناپىق دەپ قارايدۇ. باشقا مەزھەپلەرنىڭ رايونلىرىدا ئولتۇرىدىغان خاۋارىجلار ئەزالىرىنىڭ «نەقىيە» پرىنسىپىنى يولغا قويۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ؛ گۇناھى كەبىر سادىر قىلغانلار دوزاخقا چۈشۈشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. لېكىن، گۇناھ سادىر قىلىپ، تۇزەتمەيدىغانلار بىلەن بىلمەسلىكتىن گۇناھ سادىر قىلغانلارنى پەرقلەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمىدۇ. بەزى گۇناھى كەبىرلەرنى، مەسىلەن، زىنا قىلىش، ئوغرىلىق، ھاراق ئىچىش قاتارلىق گۇناھلارنى سادىر قىلغان ھەمدە تۇزىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلەرگە كەڭچىلىك قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپ مۇسۇلمانلارنىڭ سەممىي بولۇشى كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. يالغانچىلارنى مۇشرىكلار قاتارىدا ھېسابلايدۇ. «يالغانچىلىقنىڭ گۇناھى زىنا قىلىش، ھاراق ئىچىش گۇناھىدىنمۇ ئېغىر بولىدۇ»، يالغانچىلىق كىشىلەرنى ئىماندىن يۇز ئۆرۈشكە ۋە يامانلىق قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ، دەپ قارايدۇ. 682 - يىلى نەجد ئىچكى نىزادا ئۆلتۈرۈۋېتىلىپ، بۇ مەزھەپ كىچىك تارماقلارغا بۆلۈنۈپ، جايلاردا پائالىيەت قىلدى. VIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ھەرۇرىيە «نەجدىيە» گە قارالسۇن.

ئەل مۇرجىئە ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى مەزھەپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مەدىنە، دەمەشىق قاتارلىق رايونلاردا پەيدا بولدى. بۇ مەزھەپ سۇننىي مەزھىپى، شىئە مەزھىپى ۋە خاۋارىجلار بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تۆت سىياسىي مەزھەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مۇرجىئە» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كېچىكتۇرگۈچى»، «ئارقىغا سوزغۇچى»، «كېيىن ھۆكۈم قىلىشقا قالدۇرغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا بۇ مەزھەپ ئەقىدە جەھەتتە مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى گۇناھى كەبىرە سادىر قىلغانلار (جۇملىدىن ھوقۇق تۇتقانلار) مۇرتەدلىك گۇناھىنى سادىر قىلغانلىق بولامدۇ - يوق، دەپ تالاش -

تارتىش قىلىنغان مەسىلىدە «ۋاقتىنچە ھۆكۈم چىقارماسلىق، ئاخىرەتتە ئاللانىڭ ھۆكۈم قىلىشىغا قويۇش» تا چىڭ تۇرغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. يەنە بىر رىۋايەتتە بۇ ئىسىم «قۇرئان كەرىم» دىكى مۇنۇ ئايەتتىن ئېلىنغان: «يەنە بىر قىسىم (جىھادقا چىقمىغان) كىشىلەر (نىڭ ئىشى) ئاللانىڭ ئەمرىگە قالدۇرۇلدى، ئاللا يا ئۇلارنى (تۆۋبە قىلمىسا) جازالايدۇ، يا ئۇلارنى تەۋبىگە مۇۋەپپەق قىلىدۇ (ۋە مەغپىرەت قىلىدۇ)» (9 ـ سۈرىنىڭ 106 ـ ئايىتى). ئەل مۇرجىئە مۇشۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك تالاش ـ تارتىشتا پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان. ئەينى چاغدا سۈننىي مەزھىپى بۇنداق كىشىلەرنى «ئاللانىڭ ئەمرىگە خىلاپلىق قىلغان بەندىلەردۇر»، دەپ قارىغان؛ خاۋارىجلار ئۇلارنى «مۇرتەدلەر» دەپ ھۆكۈم قىلغان؛ مۇئتەزىلىلەر بولسا، «ئۇلار ئىمان كەلتۈرگۈچى ئەمەس، ئاتاقتىكى مۇسۇلمان»، «مەڭگۈ دوزاختا قالىدۇ» دەپ قارىغان؛ ھەسەن بەسرە (642 — 728) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۇلارنى «ساختا مۆمىن» دەپ ئاتىغان. بۇ تەشەببۇسلارنىڭ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى ماھىيەتتە كۆپ يىللاردىن بۇيانقى خەلىپە ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە يۈز بەرگەن قانلىق كۈرەشلەرنىڭ ئىنكاسى بولدى. ئۇچىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان (577 — 728) ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان يىللارنىڭ ئاخىرلىرى سىياسىي ساھەدىكىلەر، دىنىي ساھەدىكىلەر ھەزرىتى ئوسمان ۋە جايلاردىكى ۋالىلارنىڭ نەتىجىلىرى توغرىسىدا ھەرخىل باھالارنى بەردى، كۈرەش جىددىي بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھەزرىتى ئوسمان قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. مۇرجىئەلەرنىڭ «ئارقىغا سۈرۈش» تەشەببۇسى سىياسىي جەھەتتىكى مۇنۇ ئاساسىي پوزىتسىيىسىنى بەلگىلىدى: سۈننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى خەلىپە (ئىمام) مەسىلىسى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش، ھەزرىتى ئەلى (600 — 661) بىلەن مۇئاۋىيە (600 — 680) ئوتتۇرىسىدىكى ھەزرىتى ئوسمانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسىگە دائىر تالاش ـ تارتىش، خاۋارىجلار بىلەن ھەزرىتى ئەلى ئوتتۇرىسىدىكى، مۇئاۋىيە بىلەن ئۇرۇشۇش ياكى يارىشىش مەسىلىسى توغرىسىدىكى كۆرەش قاتارلىقلاردا بىتەرەپ تۇرۇش ۋە ئارىلاشماسلىق مەيدانىنى قوللىنىپ، كىمنىڭ ھەق، كىمنىڭ ناھەق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلمىدى. ھەتتا كىشىلەرنى بۇنداق قانلىق توقۇنۇشلارغا كىرىپ قالماسلىقتا چاقىردى. بۇ ھەقتە «ھازىرچە ھۆكۈم چىقارماي، ھەممىنى بىلىپ تۇرغۇچى ئاللانىڭ قىيامەت كۈنى ھۆكۈم چىقىرىشىغا سۈرۈش» نى تەشەببۇس قىلدى.

بۇ مەزھەپنىڭ تەشكىلى چېچىلاڭغۇ، كۈچى ئاجىز بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي، دىنىي تەسىرى كەڭ بولۇپ، ھەرقايسى مەزھەپلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان ۋە قولغا كەلتۈرىدىغان ئوبيېكت بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئىدىيە تەلىماتى ھەم ئەقىدە، پەلسەپە مەسىلىلىرىگە، ھەم تۆت خەلىپىگە ۋە ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ دائىرىلىرىگە باھا بېرىشكە چېتىلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تۆت خەلىپە مۇسۇلمانلارنىڭ تەبىئىي داھىيلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنى تەلۇبلىك بىلەن ئەيىبلەشكە بولمايدۇ؛ ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى شەرىئەتنى يولغا قويۇشنى بىر مەھەل توختىتىپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا مۇسۇلمان، كىشىلەرنىڭ ئۇلارغا سادىق بولماسلىقىنىڭ ئاساسى يوق. بۇ مەزھەپ تالاش ـ تارتىش قىلمىۋاتقانلارنىڭ ھېچقايسىسىغا يان باسمىدى، ھېچقايسىسىنى ئەيىبلىمىدى.

ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئاساكىر (1105 — 1176) «دەمەشق تارىخى» ناملىق كىتابىدا ئۇلارنى «ئارىسالدىلار» دەپ ئاتىدى. ھازىرقى زامان مىسر ئالىمى ئەھمەد ئەمىن (؟ — 1954) نىڭ «ئىسلام دىنىنىڭ سۈبھ دەۋرىدىكى مەدەنىيەت تارىخى» ناملىق كىتابىدىمۇ ئۇلار «ماداراچىلار» دەپىلدى (بەزىلەر بۇ سۆزنى پۈرسەتپەرەسلەر دەپمۇ تەرجىمە قىلدى). ئۇلارنىڭ بۇنداق سىياسىي پوزىتسىيىسى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمىتىنى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە قوللاش رولىنى ئويناندى. شۇڭا ئۇلارنى سۇلالە دائىرىلىرى يۆلىدى ۋە ماختىدى. ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئابباسىيلار سۇلالىسى ئالغاندىن كېيىن، مۇرجىئەلەر بىسىمغا ۋە زەربىگە ئۇچراپ، كۈچى چېچىلىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. تەدرىجىي دىنىي ئىلمىي ئېقىم بولۇپ ئۆزگىرىپ بۇرۇنقى سىياسىي تەشەببۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دىنىي ئەقىدە، شەرئىەت ۋە پەلسەپە قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە تەتقىق قىلىشقا بېرىلىپ كەتتى. ئاساسلىقى ئېتىقاد قىلىش بىلەن قارشى چىقىش، دىلدىكى ئېتىقاد بىلەن سىرتقى ھەرىكەتنىڭ مۇناسىۋىتى، چوڭ گۇناھ سادىر قىلغانلارنىڭ باردىغان جايى ۋە قىيامەت سورىقى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلدى. VIII ئەسىردىن كېيىن، ئىچكى قىسىمدا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر تەرەپ «ئەنئەنىۋى ئەل مۇرجىئە»، يەنە بىر تەرەپ «بىدئەت ئەل مۇرجىئە» دەپىلدى. ئەرەب مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر ئەبۇ ھەنىفە (699 — 767) نى ئەنئەنىۋى ئەل مۇرجىئەنىڭ ۋەكىلى دەپ قارايدۇ.

بۇ مەزھەپ سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە خېلى كەڭ قورساق، مۆتىدىل بولۇپ، ئىتتىپاقلىق ۋە تىنچلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ، بۆلۈنۈشكە ۋە ئۇرۇشۇشقا قارشى تۇرىدۇ؛ ئەقىدە ئىدىيىدە ئېتىقاد كىشىلەرنىڭ دىلىدىكى ئىمانى ئىكەنلىكىنى، دىنىي پەرز قاتارلىق سىرتقى ھەرىكەتلەر ئېتىقادنىڭ مۇھىم ئامىلى ئەمەس ئىكەنلىكىنى، شۇڭا خرىستىئان، يەھۇدىي دىنىي مۇخلىسلىرىنىڭمۇ ئاللاغا ئىشىنىدىغان ئۇممەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. سۇننىي مەزھىپىنىڭ «گۇناھى كەبىر سادىر قىلغان مۆمىن مەڭگۈ دوزاختا قالمىدۇ» دېگەن قارىشى ئەل مۇرجىئەنىڭ قارىشىغا ماس كەلگەنلىكتىن، مۇئتەزىلىلەر ئەل مۇرجىئە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەل ئىبازىيە ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئىبازىيە دېيىلگەن. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسلىق داھىيىسى ئابدۇللا ئىبنى ئىبازنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. بۇ مەزھەپنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى خاۋارىجلارنىڭكى بىلەن يېقىنلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئىسلام تارىخشۇناسلىرى تەرىپىدىن خاۋارىجلارنىڭ تارمىقى دەپ قارىلىدۇ. لېكىن، بۇ مەزھەپ مۇنداق دېيىشنى ئىنكار قىلىدۇ. ئۆزىنى «ئىمان ئېيتقان مۇسۇلمانلار جامائىتى»، «مۇسۇلمان كەسىپداشلار» دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەزھەپ ئۇچىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىدە (644 — 656) شەكىللىنىشكە باشلىغان. ھەزرىتى ئوسمان ئۆز جەمەتى بولغان ئۇمەييەلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ ئۇلارغا جايلارنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىنى تۇتقۇزغان، يەر كېسىپ بەرگەن. ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى كۈندىن - كۈنگە دىندىن خالىيلاشتۇرغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي تەرغىباتىغا ۋە مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇممەسىنى قۇرۇشقا يارەملەشكەن. قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى جەمەتىدىن بولمىغان

ساھابىلارنى چەتكە قاققان. شۇنىڭ بىلەن دىنىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۆكتىچىلەر شەكىللەنگەن. ئومانلىق جابىر بىننى زەيد مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تابىئىنى (ئىككىنچى ئەۋلاد ھەدىس رىۋايەتچىسى) بولۇپ، بەسرە شەھىرىدە شەرىئەتنى چۈشەندۈرۈش ھەمدە دىنىي تەرغىبات ھەقىقىدە دەرس ئۆتۈشكە مەسئۇل قىلىنىپ ئەۋەتىلىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغان. ئۇ ھەزرىتى ئوسماننىڭ يېقىنلىرىنى ئىشقا قويىدىغان سىياسىتىدىن نارازى بولۇپ، غەيرىي قۇرەيشلەردىن چىققان ساھابىلارنىڭمۇ مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۇستىگە ئالسا بولىدىغانلىقىنى، غەنىمەتنى ئادىل تەقسىم قىلىشنى، خىزمەت كۆرسەتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ پۇتۇنلەي باراۋەر بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە تەشكىلات قۇرۇپ، كېيىن ئەل ئىبازىيەنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان. ئۇمەۋىيە سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جابىر بىننى زەيد خەلىپىنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمىگە ۋە دەھرىلىككە قارشى تۇرۇپ، بەسرەنىڭ ۋالىسى ھەججاج تەرىپىدىن ئومانغا سۈرگۈن قىلىۋېتىلگەن. جابىر بىننى زەيدنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئابدۇللا بىننى ئىباز، ئەبۇ ئۇبەيد مۇسلىم، ئەبۇ نۇھ، دېھام بىننى سايىب ۋە رەبىئۇل بىننى ھەبىب قاتارلىق كىشىلەر بەسرە ۋە ئومان قاتارلىق جايلاردا ئۇستازىنىڭ تەشەببۇسىنى داۋاملىق تەشۋىق قىلغان ۋە قوغدىغان. ئۇمەييەلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاشكارا ئەيىبلەپ، ئۇلارنىڭ خەلىپىلىكىنى ئۇستىگە ئېلىشنىڭ شەرىئەتكە ئۇيغۇنلۇقىنى ئىنكار قىلغان. ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى بەزى قەبىلىلەر ئۇلارغا بويسۇنغان. ئىباز ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇشتا ئەڭ قەتئىي بولغاچقا، بەسرە ۋە ئوماندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇپ، بۇ مەزھەپنىڭ مەشھۇر داھىيسى بولۇپ قالغان. شۇڭا ئىبازغا ئەگەشكەنلەر ئەل ئىبازىيە دەپ ئاتالغان.

ئەل ئىبازىيە ئۇمەۋىيە ۋە ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدا كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى ئابدۇللا بىننى يەھيا رەھبەرلىك قىلغان 747 - يىلدىكى قوزغىلاڭ ۋە ئاببباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. قوزغىلاڭ باستۇرۇلۇپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار چېچىلىپ كەتتى، مەزھەپ ئىچىدە بۆلۈنۈش بولدى. 751 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئومان، يەمەن ۋە مەغرىبتىن ئىبارەت ئۇچ رايوندا بىر - بىرىگە قارىمايدىغان ئۇچ ئىمام بىر ۋاقىتتا تىكلىنىپ، ھەرقايسىسى شۇ جايلاردىكى دىنىي تەبلىغات پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلدى. ئىبازىيەنىڭ دائىسى ئابدۇللا رەھمان 761 - يىلى شىمالىي ئافرىقىدا رۇستوم سۇلالىسىنى قۇردى. بۇ سۇلالە 140 نەچچە يىل داۋاملىشىپ، بەربەرلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. كېيىن شىئە مەزھىپىدىكى فاتىمىيەلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئىبازىيە سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قوراللىق كۈرەشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولۇپ، پائالىيەت مەركىزىنى ئىسلام تارىخى ۋە ئىلمىي فىقھە تەتقىقاتىغا، ئىسلام ئىدىيە مەدەنىيىتىنى تارقىتىشقا قارىتىپ، ھەرقايسىسى شۇ ئۆلكىلەردىكى دىنىي تەشكىلاتلارنى ئاساسىي ئورۇن قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشتى. ئىبازىيە مەزھىپىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولۇپ، ئۇ ئومان، شەرقىي ئافرىقا، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۈچىگە ئىگە.

تارقالدى. مىلك يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئوماندا ئىبازىيە ئەقىدىسى يېتەكچى ئورۇنىنى ئىگىلەپ كەلدى. ئومانىنىڭ بۇگۈنكى ھۆكۈمران جەمەتى ۋە مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار بۇ مەزھەپنى ھۆرمەتلەيدۇ.

بۇ مەزھەپ سىياسىي جەھەتتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەرلەر ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان دەۋرنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ ئېسىل دەۋرى ھېسابلايدۇ. مۇشۇ دەۋردىكى ساددا ـ پاك خىسلەتنى ۋە ئەنئەنىنى ئەمەلىي ھەرىكەت بىلەن جارى قىلدۇرۇش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈش لازىم، دەپ قارايدۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ سىففىن ئۇرۇشى داۋامىدا مۇئاۋىيە ئوتتۇرىغا قويغان ھۆكۈمنى قوبۇل قىلىشىغا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. ئۇمەۋىيە ۋە ئابباسىيلار سۇلالىلىرىدىكى زور كۆپ سانلىق ھۆكۈمرانلارنىمۇ ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. ئۇلارنى ئېتىقاد ۋە شەخسىي پەزىلەتتە مۇسۇلمانلارغا داھىي بولۇش لاياقىتىگە ئىگە ئەمەس، دەپ قارىدى. بۇ مەزھەپ داھىيلىقنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش تۇزۇمىگە قارشى تۇرۇپ، مۇسۇلمانلار ئۇممەسى ئۆزىنىڭ داھىيسىنى ئاشكارا سايلاش كېرەكلىكىنى، سايلانغۇچىنىڭ چوقۇم قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولۇشى ناتايىنلىقىنى؛ تەقۋادار ھەرقانداق مۇسۇلمان ئادالەتتە چىڭ تۇرالىسا ھەمدە جامائەت ئېتىراپ قىلغان قابىلىيەتكە ئىگە بولسا، داھىي بولۇپ سايلىنىش لاياقىتىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى؛ داھىي ئادالەتتە چىڭ تۇرالمىسا، ئەل قەلىبىدىن ئايرىلىپ قالسا ياكى شۇ ئادەم «ھەق يولدىن يۈز ئۆرىسە»، «ھارامنى كۆپ يېسە» مۇسۇلمانلار ئۇنى مەنسىپىدىن قالدۇرۇۋېتىش، ھەتتا شەرئىتكە ئاساسەن سوراقىقا تارتىش كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. داھىي (خەلىپە ياكى ئىمام) نىڭ ۋەزىپىسى ئاللانىڭ ئەمرىگە سادىق بولۇش، دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، مۇسۇلمانلارنى قوغداشتىن ئىبارەت. ھەرقانداق داھىي، جۇملىدىن جابىر بىننى زەيد ۋە ئابدۇللا بىننى ئىبازمۇ شەرئىەت بەلگىلىگەن ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەردە ئادەتتىكى مۇسۇلمانلار بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دەپ قارىدى.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، بەش پەرز ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى، ئىمانىنىڭ تىلدا ئېيتىلىشى، دىلدا قەتئىي ئىشىنىش ۋە ئەمەلدە كۆرسىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. ئىمانىنى تىل بىلەن ئېيتىلمىغانده شەخسنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە قوغدىلىدۇ. دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلغاندا پاك دىنلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئىخلاس ئارقىلىق يەتكەن ئىمان چىن ئىمان بولىدۇ، بۇنداق ئىمانىنى كۆچەيتىشكە بولىدۇكى، سۇسلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، دەپ قارىدى. «ھېچقانداق زاتنى ئۇنىڭغا (ئاللاغا) ئوخشىتىشقا بولمايدۇ» غانلىقى توغرىسىدىكى ۋەھىيگە قاتتىق ئەمەل قىلىشنى، ئاللا زاتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ۋە ئاللانىڭ ھەرخىل قىلمىش ۋە پەزىلەتلىرىگە قەتئىي ئىشىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. «قۇرئان كەرىم» نىڭ زاھىر مەنىسى بويىچە ئاللانىڭ ئوبرازىنى يارىتىشقا قارشى تۇردى. ئايەتلەردە ئىپادىلەنگەن ئاللانىڭ سېزىمى، تەپەككۇرى ۋە قولى، يۈزى بار دېگەندەك ئادەمگە ئوخشىتىلغان سۆزلەرنى «ئاللانىڭ مۇكەممەللىكىگە ئەڭ ماس كېلىدۇ» دېگەن مەنىدە چۈشەندۇردى. مەيلى بۇ دۇنيادا بولسۇن، ياكى ئۇ دۇنيادا بولسۇن، ئىنسانىنىڭ ئاللانى كۆرەلمەيدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى.

خاۋارىجلارنىڭ كۆزقارىشىغا قوشۇلمايدىغان مۇسۇلمانلارغا رەھىمسىزلىك قىلىش ۋە مۇشرىكلارغا ئالاھىدە كەڭ قورساق بولۇشنى مۇشرىكلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا مۇئامىلە قىلىشىدىن پەرقلەنمەيدۇ، دەپ ئەيىبلىدى.

فىقھە جەھەتتە جابىر بىننى زەيدنىڭ فىقھە تەشەببۇسىغا ئەمەل قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» نى ۋە ئىشەنچلىك ھەدىسلەرنى ئەھكام چىقىرىشنىڭ مۇھىم ئاساسى، دەپ قارىدى. بۇ مەزھەپ ئىمام رابىئۇل بىننى ھەببىنىڭ «ھەدىسلەر توپلىمى» غا ھۆرمەت قىلدى. باشقا مەزھەپلەرنىڭ ھەدىسلىرى ئىچىدىكى ئىشەنچلىك ھەدىسلەرنىمۇ ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن باشقا، «ئىجما ئ» (ساھابىلار يەكدىللىككە كەلگەن پىكرى) ئەھكام چىقىرىشنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش» نى تەتبىق قىلىپ ئەھكام چىقىرىشنى ھەمدە «قىياس» ۋە ئەبۇ ھەنىفەنىڭ «ساۋاب ئەلا»، مالىكنىڭ «ئىستىسلاھ» قاتارلىق پرىنسىپلىرى ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش كاتېگورىيىسى ئىچىدە بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. فىقھە تەشەببۇسىدا ھەنەفىيە ئېقىمى بىلەن يېقىنلاشتى، دىنىي ئېتىكا جەھەتتە، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستە بەلگىلەنگەن ھەممە ئەخلاق قائىدىلىرىنى ھەرىكەت مىزانى قىلىپ، كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىشقا بۇيرۇش، يامانلىق قىلىشتىن توسۇشنى ھەربىر مۇسۇلماننىڭ دىنىي ۋە ئىجتىمائىي مەجبۇرىيىتى قىلدى ھەم كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن يېقىن، ئىناق ئۆتۈشىنى تەشەببۇس قىلدى. ئىبازىيە ئاساسەن ئۇمان ۋە ئافرىقىدىكى زانزىبار قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان.

خۇررەمىيە VIII — IX ئەسىرلەردە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەل ئىچىگە تارقالغان مىستىتسىزمچى مەزھەپ. بۇ مەزھەپنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە ھەرخىل گەپلەر بار. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئەبۇ مۇسلىم ئابباسىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىراننىڭ خۇررەم رايونىدا مەخپىي مەزھەپ تەشكىلاتى قۇرغان. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ئەبۇ مۇسلىم ئۆلمىدى. ئۇ ئاللانىڭ ۋەھىيسىگە ئەمەل قىلىپ، دۇنياغا يېنىپ كېلىپ، يامانلىقنى تۈگىتىپ، ئادالەتنى ياقلايدۇ. يەنە بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ مەزھەپ زاراتوسترا دىنىدىكى بىدئەتچى مەزدەك مەزھىپىنىڭ ئىدىيە تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ مانى دىنى، ئىسلام دىنىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، دۇنيادا يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبە مەۋجۇت بولۇپ، بىر - بىرى بىلەن تىنماي كۈرەش قىلىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپ ئاللانىڭ ۋەھىيسىگە ئىشىنىدۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە خۇررەمىيەنىڭ «پەيغەمبىرى» ئاللانىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەلچىلىرىدۇر، دەپ قارايدۇ. جەمئىيەتتىكى زۇلۇمغا، بايلىقنىڭ تەكشى تەقسىم قىلىنماسلىقىغا قارشى تۇرىدۇ. ھازىرقى ئىجتىمائىي تۈزۈم ئالەم قاراڭغۇلۇقىنىڭ ياكى يامانلىقنىڭ مەھسۇلى، دەپ قارايدۇ. يەر ئۇمۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇشنى، باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، باراۋەر جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ مەزھەپكە ئاساسلىقى نامرات دېھقانلار، چارۋىچىلار، قۇللار، زوروۋاستىرىزم، مانى دىنى مۇخلىسلىرى ۋە

يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان تۆۋەن قاتلامدىكى نۇرغۇن كىشىلەر قاتناشقان. بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسى ۋە سىياسىي تەشەببۇسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇقەننە ئ قوزغىلىڭغا ۋە بابەك قوزغىلىڭىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى، ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرىدىغان ئىدىيىنىڭ بايرىقى قىلىندى.

ۋەھھابىيە ئىسلامىيەتتە قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان يېڭىنىڭى زامانىدىكى مەزھەپ بولۇپ، ۋەھھابىلار ھەرىكىتىمۇ دېيىلىدۇ. بۇ مەزھەپنى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى نەجد رايونىدىكى ئۆلىما مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب (1703 — 1792) قۇرغان. ئۇلار ئۆزىنى «تەۋھىدچىلەر» دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەزھەپ قۇرغۇچى ۋەھھابنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، يېڭىنىڭى زامانىدىكى ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش پىكىر ئېڭىمى ۋە ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى بولدى. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھابنىڭ دىنىي ئىدىيىسىگە سۇنىنىي مەزھىپىدىكى ھەنبەلىيەلەرنىڭ شەرىئەت تەلىماتى ۋە ئىبنى تەيمىيە (1263 — 1328) نىڭ قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدىيىسى قوبۇل قىلىنغان ھەمدە دەۋرنىڭ ئىللەتلىرى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ۋەھھابىلارنىڭ دىنىنى گۈللەندۈرۈش يولىدىكى تەشەببۇسلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب يازغان «رىسالە ئەل تەۋھىد»، «ئېتىقاد ئاساسلىرى»، «كەشفۇل مۇشكىلات» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدە تەلىماتىنىڭ ئاساسىنى سېلىپ بەردى. بۇ مەزھەپ ئاساسلىقى ئەرەب يېرىم ئارىلىغا ۋە مىسىر، سۇدان، لىۋىيە، نىگېرىيە، ھىندىستان، ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلارغا تارقالدى ھەمدە دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا تەسىر كۆرسەتتى.

ۋەھھابىيە ئىسلامىيەتتە قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتى مۇشرىكلىكنى ۋە ھەممە شەكىلدىكى بىدئەتلىكنى تۇگىتىپ، «قۇرئان كەرىم، گە قايتىش»، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ «توغرا يولى»نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇيدىغان ئەقىدىگە قاتتىق ئەمەل قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسى تۆۋەندىكىچە: (1) ئاللانىڭ بىرلىكىگە قاتتىق ئەمەل قىلىش، مۇشرىكلىككە ۋە بىدئەتلىككە قارشى تۇرۇش لازىم. ئاللانىڭ «توغرا يولى»دىن ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋەسىيىتىدىن چەتنەپ كەتكەنلىكتىن، ئەرەب جەمئىيىتى ئارقىدا قالدى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقادى ئاجىزلىشىپ، مۇشرىكلىك ۋە بىدئەتلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ئىسلام جەمئىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈش، مۇشرىكلىكنىڭ ھەممە ئىپادىلىرىنى يوقىتىش، يات دىنىي ئىدىيىلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى بۇلغىشىغا قارشى تۇرۇش، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ۋەلى، ئەۋلىيالارنىڭ قەبرىسىگە ۋە ئىلاھىي نەرسىلەرگە سەجدە قىلىشىغا، ئاللا بىلەن ئىنسانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەپۇ سورايدىغان ۋاستىچى بولىدۇ، دەيدىغان تەشەببۇسقا قارشى تۇرۇش، ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ ئېتىقادىنى — ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇشىنى، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋردىكى پاكلىقىنى ۋە چىڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش لازىم، دەپ قارىدى. (2) دىندا «قۇرئان كەرىم»نى ۋە ھەدىس شېرىپنى ئاساس قىلىش لازىم. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، «قۇرئان كەرىم» ۋە دەسلەپكى راس ھەدىسلەر مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادى، ئەھكام چىقىرىشى، ئەخلاقىي ۋە شەخس

ھەربىر ئالىي مىزانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دىندا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلىش، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىرىغا ئەمەل قىلىش، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىرىدىن قەتئىي ۋاز كېچىش لازىم. «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن چەتنەپ كەتكەن ھەرقانداق «يېڭىچە يول»غا قارشى تۇرۇش، تەسەۋۋۇپچىلار ۋە باتىنىيلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىنى مەخپىي چۈشەندۈرۈشىگە قارشى تۇرۇش، «قۇرئان كەرىم»نى يات دىنلارنىڭ قارىشى بىلەن تەپسىر قىلىشقا قارشى تۇرۇش، ھەممە ئىشتا «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئەسلىدىكى روھىغا قايتىشنى تەشەببۇس قىلىش لازىم. ھەنبەلىيە فەقىھلىرىنىڭ تەلىماتى بويىچە دىننى ئىجرا قىلىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنى، مۇسۇلمانلار شەرئىتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى ۋە مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىش كېرەكلىكنى تەشەببۇس قىلدى. (3) جەمئىيەت كەيپىياتىنى تۇزەپ، كىشىلەرنىڭ «دىلى» نى پاكلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشچە، پاك دىل، ساددا تەبىئەت، ئالىيجاب ئەخلاق ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ زۆرۇر پەزىلىتى ھەم ئاللاغا ئىخلاس قىلىشنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېتىقادنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى كىشىلەرنى مۇقەررەر تۇيۇق يولغا كىرگۈزۈپ قويىدۇ، جەمئىيەتنىڭ چېرىكلىك، چۈشكۈنلۈك ئازغىلىغا پېتىپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. شۇڭا بۇ مەزھەپ جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرنى تۈگىتىپ، كىشىلەرنىڭ «دىلى»نى پاكلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. جازانە بېرىپ پايدا ئېلىش ۋە سودىدا ھىيلە بىلەن بۇلاپ ـ تالاشنى قاتتىق مەنئى قىلدى. تاماكا چېكىشنى، ھاراق ئىچىشنى، قىمار ئويناشنى، زىنا قىلىشنى چەكلىدى، دىنىي مۇراسىملارغا مۇزىكا، ئۇسۇل كىرگۈزۈشكە قارشى تۇردى؛ چېرىكلىك، چۈشكۈنلۈك ۋە كىشىلىك قەدىر ـ قىممەتكە خىلاپ ھەممە بەھرىمەن بولۇشلارغا قارشى تۇردى؛ ئەيىش ـ ئىشرەتنى ئەيىبلىدى. مەسچىتلەرنى كاتتا بېزەشنى چەكلىدى، يېپەك ۋە پۇزۇر كىيىملەرنى كىيىشنى، ئالتۇن، ياقۇتتىن ئىشلەنگەن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاشنى چەكلىدى. (4) مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، دۇشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشىنى تەكىتلىدى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشچە، مۇسۇلمانلار قەبىلىگە، ئىرقىغا ۋە نامرات، باي دەپ ئايرىلماسلىقى لازىم. ھەممەيلەن ئاللا ئالدىدا باراۋەردۇر. مۇسۇلمانلارنى ئورتاق ئېتىقاد بىرلەشتۇرۇپ تۇرىدۇ. «مۇسۇلمانلار قېرىنداشتۇر». ئىختىلاپ ۋە ئاداۋەتنى تۇگىتىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىقنى توختىتىپ، «ئاللانىڭ يولى»نى قوغداش ئۈچۈن، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، دۇشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇش لازىم. (5) سىياسىي جەھەتتە، تۈركىيىلىكلەرنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ۋە ئەنگلىيەنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىغا قارشى تۇردى. بۇ مەزھەپ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ چېرىكلىشىپ، چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنلىكىنى، بىدئەتلىككە مەدەت بەرگەنلىكىنى، ئىسلام دۆلەتلىرىنى ئەزگەن ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانلىقىنى، ئىسلام دىنىدىن تامامەن يۈز ئۆرىگەنلىكىنى ئەيىبلىدى. شۇنىڭ بىلەن تۈركىيە سۇلتانىنىڭ ئىسلام دىنىدىكى داھىيلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلمىدى، تۈركىيە ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىدى. ئىسلام دىنىنىڭ پاكلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

ۋەزىپىسىنى ئەرەبلەرنىڭ ئۇستىگە ئالالايدىغانلىقىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى. ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ بىرلىكى ۋە مىللىي مۇستەقىللىقىنى جىھاد ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى.

مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب باشتا نەجدتىكى يۇرتىدا دىنىي ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىپ، قەبىلە خەلىپىسى ئىبنى مۇئەممەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى ھەمدە بىر قىسىم كىشىلەرنى جەلپ قىلدى. كېيىن ھاشاۋ رايونىنىڭ ئەمەلدارى ئەنئەنىۋى ئىتتىقادقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، دېگەن باھانە بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ ئارىلاشتى، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب يۇرتىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1745 - يىلى داريەدىكى ئانازا قەبىلىسىگە كەلدى. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھابنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسىنى خەلىپە مۇھەممەد بىننى سەئۇدى قوللىدى ۋە ماختىدى. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب بولسا ئىبنى سەئۇدنىڭ سىياسىي بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تۇغرىسىدىكى تەشەببۇسنى قوللىدى. ئىبنى سەئۇدى بىلەن مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب دىنىي، ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب ئىمامىلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، دەرس ئۆتۈپ، دىنىي تەبلىغات بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇ قەبىلىنىڭ قورالىلىق كۈچلىرى ئارىسىدا دىنىي ئەقىدىنى تارقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋەھھابىيە بىلەن سەئۇدى جەمەتىنىڭ كۈچى تېز تەرەققىي قىلدى. 1765 - يىلى مۇھەممەد ئىبنى سەئۇدى ۋاپات بولۇپ، ئوغلى ئابدۇل ئەزىز خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ۋەھھاب ئەقىدىسىنى داۋاملىق يولغا قويدى ۋە سىرتنى بويسۇندۇرۇش يولىدا ئۇرۇش قىلدى. 1773 - يىلى نەجدنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، رىيادنى ئىشغال قىلدى. 1792 - يىلى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب ۋاپات بولۇپ، ئابدۇل ئەزىز ۋەھھابىلارنىڭ ئىمامى بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سەئۇدى جەمەتىنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن دۆلەت تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىندى. ۋەھھابىلار 1792 - يىلى ئىراقتىكى كەربالانى ئىشغال قىلىپ، ھۈسەينىنىڭ قەبرىسىنى چېقىۋەتتى. 1803 - يىلىدىن 1804 - يىلىغىچە مەككە ۋە مەدىنىنى ئىشغال قىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىنى چېقىۋەتتى. مەككە، مەدىنىنى باشقۇرۇۋاتقان ھۈسەيىن ئىبنى ئەلىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلىدى ھەمدە پۈتكۈل ھىجاز رايونىنى تۈركلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. كېيىن ھەزارنىمۇ بېسىۋالدى. 1805 - يىلى ئوسمانلى ھۆكۈمرانلىقىدىكى سۇرىيە ۋە ئىراقنا ھۇجۇم قىلدى. 1811 - يىلى سەئۇدى جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۈنجى ۋەھھابىيە سۇلالىسىنى قۇردى. ئوسمانلى سۇلتانى مىسىرنىڭ ۋالىسى مۇھەممەد ئەلىنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ باستۇرۇشقا بۇيرۇدى. يەتتە يىل ئۇرۇشۇش ئارقىلىق، سەئۇدى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى 1818 - يىلى ۋەيران قىلىۋېتىلدى. ئەمىر ئابدۇللا بىننى سەئۇدى ئىستامبولغا ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. سەئۇدى ئوردىسىدىكىلەر كۈۋەيتكە قېچىپ كەتتى. ۋەھھابى مۇخلىسلىرى بايا‌ۋانغا قوغلىۋېتىلدى.

سەئۇدى ئوردىسىدىكى ئابدۇل ئەزىز بىننى سەئۇدى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۈۋەيتتىن يۇرتىغا يېنىپ كېلىپ، كونا قوشۇننى توپلاپ رىئادنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئاندىن نەجد رايونىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئابدۇل ئەزىز 1910 - يىلى «ئىخۋان ئەل تەۋھىد» تەشكىلىنى قۇرۇپ، ۋەھھابىيە ئەقىدىسىنى زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتۇردى

ھەمدە ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىساد، دىن قاتارلىق جەھەتلەردە ئىسلاھات ئېلىپ باردى. ئىخۋان ئەل تەۋھىد تەشكىلاتى دىن، ھەربىي ئىشلار، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئۇنۇمۋېرسال تەشكىلاتقا تەرەققىي قىلدى. ئەزالىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلار نەجدتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ، نۇرغۇن «ھىجرىيە رايون»لىرىنى پەيدا قىلىپ، يېڭى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس سالدى. 1921 ـ يىلىدىن 1925 ـ يىلىغىچە رەشىد جەمەتىنىڭ زېمىنلىرىنى بويسۇندۇردى. ئاندىن ھىجازنىڭ پادىشاھى ھۇسەينىنىڭ تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، تائىف، مەككە، مەدىنە، جىددەنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئاندىن كېيىن ناسىرنى بېسىۋالدى. ئابدۇل ئەزىز بىننى سەئۇدى «ھىجازنىڭ پادىشاھى ۋە نەجدنىڭ ۋە نەجدكە قاراشلىق جايلارنىڭ سۇلتانى» بولدى. دۆلەت ئىسمى 1932 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سەئۇدى ئەرەبىستانى پادىشاھلىقى دەپ بېكىتىلدى. ۋەھھابىيە ئەقىدىسى دۆلەت دىنى قىلىندى.

بابىيە يېقىنقى زامانىدىكى ئىسلام مەزھىپى بولۇپ، بابىيە ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزھەپنى ئىراندىكى شىرازلىك سودىگەر ئائىلىسىدىن چىققان شىئە ئۆلىماسى ميرزا ئەلى مۇھەممەد (1820 — 1850) قۇرغان. ئۇ ئۆزىنى «باب» (ئىمامنىڭ دەرۋازىسى) دەپ ئاتىغانلىقتىن، بۇ مەزھەپ بابىيە دەپ ئاتالغان. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىراندىكى شىئە مەزھىپىدە پەيدا بولغان شەيخلار ئېقىمى بابىيە مەزھىپىنىڭ ئىدىيە باشلامچىسى بولدى. ميرزا ئەلى مۇھەممەد ئىراقتىكى كەربالاغا بېرىپ ھۇسەينىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ، شەيخىيەنىڭ داھىيسى سەيد كازىم رەشتى (؟ —1843) بىلەن تونۇشۇپ، بۇ ئېقىمنىڭ سادىق مۇرتى بولغانىدى. 1843 ـ يىلى شەيخىيەنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاندى. ميرزا ئەلى مۇھەممەد مۇنداق دەپ ئوتتۇرىغا قويدى: «ئون ئىككى ئىمام بىلەن مۇخلىسلىرىم ئوتتۇرىسىدا ۋاستە مەۋجۇت. بۇ ۋاستە بىرىدىن يەنە بىرىگە كىرگىلى بولمىغان تۆت «باب» تىن ئىبارەت. ئون ئىككىنچى ئىمام غايىب بولغان مەزگىلدە مۇشۇ دەرۋازىلار ئارقىلىق مۇخلىسلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرىدۇ.» ھەمدە ئۆزىنىڭ «باب» ئىكەنلىكىنى، كىشىلەر مۇشۇ «بىلىم دەرۋازىسى» ئارقىلىق، پەيدا بولۇشىنى كۈتكەن «مەھدى» نىڭ مەقسىتىنى بىلەلەيدىغانلىقىنى ئاشكارە تەرغىب قىلدى. 1845 ـ يىلى ئۆزىنىڭ «مەھدى» ئىكەنلىكىنى، ۋەزىپىسى كىشىلەر ئارىسىدىكى تەڭسىزلىكنى تۈگىتىپ، باراۋەر، ئادىل ۋە بەختلىك «ئادالەت پادىشاھلىقى» قۇرۇش ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ تەرغىباتى تۆۋەن قاتلامدىكى نۇرغۇن موللىلارنى ۋە سودىگەرلەرنى مۇخلىس بولۇشقا جەلپ قىلدى. 18 دائىنى ئىرانىنىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىگە تەرغىبات قىلىشقا ئەۋەتتى، ئادەمى كۈنسايىن كۆپەيدى، ميرزا ئەلى مۇھەممەد ئەخلاقتا تەسىرلەندۇرۇش شەكلى ئارقىلىق، ئىراندىكى قەجەر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە دىنىي ئىسلاھات توغرىسىدىكى تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلدۇرماقچى بولدى. لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي، باستۇرۇلدى. ھۆكۈمەت تەرەپتىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئۆلىمالىرى ئۇنىڭ ئەقىدىسىگە «بىدئەتلىك» دەپ قاراپ، ھۇجۇم قىلدى. بۇ مەزھەپ كۈچىنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئۇلغىيىپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان ئىران پادىشاھى 1847 ـ يىلى ميرزا ئەلى مۇھەممەدنى قولغا

ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى.

مىرزا ئەلى مۇھەممەد تەبرىزدىكى تۇرمىدە «قۇرئان كەرىم» نى تەقلىد قىلىپ، پارسچە «بىشارەتنامە» («ئەل بەيان» مەنىسى «خىتاپنامە» دېگەنلىك بولىدۇ) ناملىق كىتاب يازدى. بۇ كىتابتا بابىيەنىڭ ئەقىدە تەلىماتى، قانۇن - قائىدىلىرى ۋە دىنىي ئىجتىمائىي ئىسلاھات تەشەببۇسى سىستېمىلىق بايان قىلىنىپ، شۇ مەزھەپتىكى مۇخلىسلار تەرىپىدىن «قۇرئان كەرىم» گە ئوخشاش مۇقەددەس كىتاب دەپ قارالدى. باب بۇ كىتابتا ئىسلام دىنىنىڭ كونا دەۋرنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى، بابىيە مەزھىپى ئاچقان يېڭى دەۋرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. ئىنسان جەمئىيىتىنىڭ ھەربىر دەۋرى دەۋرلىنىش ۋاقتى بويىچە ئايلىنىپ تۇرىدۇ. ھەربىر دەۋرلىك ئايلىنىش ئاخىرلاشقاندا يېڭى دەۋرلىك ئايلىنىش باشلىنىدۇ. ھەربىر تارىخىي دەۋر ئاخىرلاشقاندا ئاللا يېڭى پەيغەمبەر ئەۋەتىپ، كىشىلەرنىڭ كونا دۇنيانى پاچاقلاپ، يېڭى دۇنيا قۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلدۇرىدۇ. ھەربىر دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس تۇزۇمى ۋە قانۇنى بولىدۇ. دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن كونا تۇزۇم، قانۇنلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. لېكىن يېڭى تۇزۇم، قانۇنلارنى «ئاددىي بەندە» تۇزۇپ چىقالمايدۇ. ئۇنى ئاللا ئەۋەتكەن «يېڭى پەيغەمبەر» ئېلان قىلىدۇ، دەپ قارىدى. مۇسا ئەلەيھىسسالام ۋە «تەۋرات»، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ۋە «ئىنجىل»، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە «قۇرئان كەرىم» نىڭ ھەربىرى بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلغانىدى. لېكىن بىرىنىڭ ئورنىنى يەنە بىرى ئالدى، دەپ قارىدى. باب ئۆزىنى ئاللا بۇ دۇنياغا ئەۋەتكەن يېڭى پەيغەمبەر، «بىشارەتنامە» ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇپ «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئورنىنى ئالمىغان يېڭى كىتاب. ھازىرقى ھەممە تۇزۇم ۋە قانۇنلار «بىشارەتنامە» نىڭ روھى بويىچە تۇزىتىلمىشى كەرەك، دېدى. بابىيە مەزھىپىنىڭ قارىشىچە، ئاللانىڭ زاتى مۇتلەق مەۋجۇت بولۇپ، تەبىئەتتىن ھالقىغان بولىدۇ. ئاللا پىشانىگە پۈتۈش، بەلگىلەش، نىيەت قىلىش، ئارزۇ قىلىش، يول قويۇش، قىيامەت ۋە ۋەھىيدىن ئىبارەت يەتتە خىل سۈپەتكە ئىگە بولىدۇ. ئاللا مۇشۇ يەتتە خىل سۈپەتتىن پايدىلىنىپ، تەبىئەت دۇنياسىنى، ئىنسانىنى ۋە ھادىسىلەر دۇنياسىنى ياراتتى، دەپ قارىدى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، «19» ئىلاھىي خىسلەت بىلەن رەسۇللىلا خىسلىتى بىرلىككە كەلگەن سان بولۇپ، ئاللا زاتىنىڭ مىقدارلىق ئالامىتىدۇر. شۇڭا ھەر يىل 19 ئاي، ھەر ئاي 19 كۈن بولۇشى، ھەر كۈن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان 19 نام بىلەن ئاتىلىشى ھەمدە 19 ئادەمدىن تەركىب تاپقان دىنىي تەبلىغ تەشكىلى قۇرۇش لازىم. بۇ مەزھەپ شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى ۋە ئەھكاملارنى ئىنكار قىلدى. نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش، غۇسلى قىلىش قاتارلىقلار توغرىسىدا شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن بەلگىلىمىلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ياكى مەسچىتتە جامائەت نامار ئوقۇشىنىڭ زۆرۈرسىزلىكىنى، ھەركىم ئۆزىگە ئاسان بولغاندا نامار ئوقۇسا بولىدىغانلىقىنى؛ ھەر يىلى 19 كۈن روزا تۇتۇشنى بەلگىلەش كەرەكلىكىنى؛ غۇسلى قىلىش شەرىئەت بەلگىلىمىسىگە مەنسۇپ بولماي، ياخشى ئەمەلگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئاددىيلاشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ مەزھەپ مۇخلىسلىرىنىڭ ھاراق ئىچىشىنى، قىمار ئوينىشىنى ۋە تىلەمچىلىك قىلىشنى قاتتىق مەنئى قىلدى. دۇانىغا سەدىقە بېرىشنى،

كىشىلەرنىڭ ھاياتىغا زىيان يەتكۈزۈشنى، جەمئىيەت ئامانلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاققا خىلاپلىق قىلىشنى چەكلىدى. ئەر ـ ئاياللارنىڭ ئاجرىشىپ كېتىشىگە ۋە قايتا نىكاھلىنىشىغا يول قويدى. ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ بايلىققا ئورتاق ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشنى، ئاياللارنىڭ چۈمبەل تارتىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ مەزھەپ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتقا دائىر بىرقاتار تەشەببۇسلارنى، مەسىلەن، سودا ۋە كىلىشىم ئىمزالاشنىڭ مۇتلەق ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش؛ نىسى مالنىڭ پۇلىغا مەلۇم ئۆسۈم ئېلىشقا يول قويۇش؛ ھەممە ئالۋان ـ ياساقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى يوقىتىش، ھۆكۈمرانلارنىڭ بايلىقىنى مۇسادىرە قىلىپ نامراتلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش، پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش قاتارلىق تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1847 ـ يىلى باب قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، مۇخلىسلارنىڭ قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچەيىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىدا بابىيە ھەربىكتىگە رەھبەرلىك قىلغان ھۈسەيىن بۇشرۇيە ۋە مۇھەممەد ئەلى بارفۇرۇشى (؟ — 1849) پىرسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا داۋاملىق تەشۋىق قىلىپ، نۇرغۇن قوللىغۇچىلارنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە بۇرالدى. ھۈسەيىن 1848 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىراننىڭ شىمالىدىكى مازەندە رايۇنىدىكى بەدەشت ئالدى بىلەن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ پۈتۈن مەملىكەتكە تېز يېيىلىپ كەتتى. جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى 1849 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 100 مىڭ ئادەمدىن ئېشىپ كەتتى. باب تۇرمىدە تۇرۇپ سىرت بىلەن ئالاقىلىشىپ، كىشىلەرنى مۇقەددەس ئادالەت پادىشاھلىقىنى قۇرۇش يولىدا ئاخىرقى بىر تامچە قېنى قالغىچە كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. قوزغىلاڭ داھىيسى ھۈسەيىن، ئەلى زۇنجانى قاتارلىق كىشىلەر كۈرەش داۋامىدا قۇربان بولدى. 1850 ـ يىلى 7 ـ ئايدا باب تەبرىز تۈرمىسىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. بابنىڭ نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. 1851 ـ يىلى جايلاردىكى بابىيە مەزھىپىنىڭ قوزغىلىڭى قەجەر سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. ئىران پادىشاھى ناسىرىددىن شاھ بابىيە مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن قەستلەپ يارىدار قىلىندى. پادىشاھ بابنىڭ مۇخلىسلىرىنى مەملىكەت بويىچە تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ چاغدا بابنىڭ مۇخلىسلىرى ئىراققا كۆچۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇلار ئىراققا بارغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر تەرەپ ئەلچىلار بولۇپ، ئۇنىڭغا مىرزا يەھيا رەھبەرلىك قىلىپ، بۇرۇنقى ئەقىدىدە چىڭ تۇردى. لېكىن، ئادىمى ئاز بولدى؛ يەنە بىرى ئەل بەھائىيە بولۇپ، بۇنىڭغا مىرزا يەھيانىڭ ئاكىسى مىرزا ھۈسەيىن ئەلى رەھبەرلىك قىلىپ، ئوخشىمىغان ئەقىدىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پەلەستىننىڭ ئاق شەھىرىدە مۇستەقىل بەھائىيە مەزھىپىنى قۇردى. مىرزا يەھيا 1868 ـ يىلى سىروس ئارىلىدا سۈبھى ئەزەلى (مەڭگۈلۈك سەھەر) ناملىق يېڭى مەزھەپنى قۇرۇپ، ئۇنى بابىيە روھىنىڭ ۋارىسى قىلدى. بابىيە ئەقىدىسى ھازىرمۇ ئىراندىكى تېھران، شىرازى، كەرمان ۋە نىرىز قاتارلىق جايلاردا مەۋجۇت. ئىراق ۋە پاكىستاندىمۇ ئازساندىكى مۇخلىسلىرى بار.

بەھائىيە مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ

ھېسابلىنىدۇ. «بەھا» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شانلىق»، «شۆھرەتلىك» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ بابىيە مەزھىپىدىن يېتىشىپ چىققان. بۇ مەزھەپ دۇنياۋى ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ مەزھەپنى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىرانلىق مىرزا ھۈسەيىن ئەلى (1817 — 1892) قۇردى. ئۇ ئۆزىنى بەھائۇللاھ يەنى ئاللانىڭ نۇرى، دەپ ئاتاپ، مەزھەپنى «بەھائىيە» دەپ ئاتىدى. مىرزا ھۈسەيىن ئەلى بابنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى مۇخلىسى بولۇپ، 1852 ـ يىلىدىكى بابىيە قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا قولغا ئېلىنىدى. ئىككىنچى يىلى قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، باغدادتا مۇساپىر بولۇپ باردى. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ئۆزىنى باب ئالدىن ئېيتقان «يېڭى پەيغەمبەر» دەپ جاكارلىدى. كېيىن تۇغقانلار ئارا دىنىي ھوقۇق تالىشىش تۈپەيلىدىن تۈركىيىگە باردى. ئوسمانلى ھۆكۈمىتى ئۇنى پەلەستىندىكى ئاققا نەزەربەنت قىلىپ قويدى. 1871 ـ يىلىدىن 1874 ـ يىلىغىچە ئۆز ئەقىدىسىنى شەرھلەپ 472 پاراگرافقا بۆلۈپ «ئەل كىتابۇل ئەقدەس» نى يېزىپ چىقتى، ئۇنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ ۋە باب يازغان «ئەل بەيان» نىڭ ئورنىنى باسىدۇ، دېدى. بۇ مەزھەپ تەنھا، ھەممىنى بىلىپ تۇرغۇچى، ھەممىگە قادىر ئاللاغا سەجدە قىلىشنى ئەقىدە قىلدى. «جىمى دىنلارنىڭ ئاساسى ئوخشاش»، شۇڭا قايسى دىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئاللاغا ئىشىنىدۇ. پەقەت نامى ئوخشىمايدۇ، خالاس، دەپ قارىدى. شۇڭا بۇ مەزھەپ ئىسلام دىنى، ھىندى دىنى، يەھۇدىي دىنى، زاراتوسترا دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئاساسچىلىرى ۋە باب، باھائىلەر ئاللانىڭ ئەلچىلىرى، ھەممە ئادەم ئاللانىڭ «پەرزەنتلىرى» ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك، شۇڭا ئىنسان بىرلىككە كېلىپ، ئىناق ئۆتۈشى، دۇنيانىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئەملگە ئاشۇرۇشى لازىم، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپتىمۇ جەننەت، دوزاخ، روھ، ئىلاھىي مۆجىزە، مەڭگۈلۈك ھايات توغرىسىدىكى تەلىماتلار بار. لېكىن بۇلارنى شەرھلەش ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئاللا بەخش قىلغان قانۇنلارغا ئەمەل قىلىپ ئىش قىلغاندا، بەختكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، يەنى جەننەتكە كىرىدۇ. ئۇنداق قىلمىغانلار ئازابلىنىدۇ، يەنى دوزاخقا چۈشىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلار بۇ دۇنيالىقىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىجتىمائىي، ئىختىكا تەشەببۇسى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ۋە سىياسەتلىرىنى ھىمايە قىلىپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى قوغداش؛ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى ئۇنۇمۇبرسال مەدەنىيىتىنى بەيىتىش؛ ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش، جىمى بىر تەرەپلىمە قاراش ۋە كۆرەشلەردىن ۋاز كېچىش، شەخسلەرنىڭ ئەخلاقىنى ۋە دوستلۇق روھىنى تەشەببۇس قىلىپ، تىنچلىقنى قوغداش، ئىنسانىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئەملگە ئاشۇرۇش، «دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپى» نى ۋە «ئادالەت پادىشاھلىقى» نى قۇرۇش لازىم؛ دىن بىلەن پەن تېپىشمەيدۇ، دەپ قارىدى. ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىشنى، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. دىنىي جەھەتتە ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇردى. مەسىلەن، تەرەت ئالغاندا قولنى، يۈزنى، پۇتنى يۇيىدۇ ياكى پاكىز سۇدا يۇيۇنىدۇ؛ «نامار» دا يۈقىرقى پەيغەمبەلەرنىڭ ياكى بۇ مەزھەپنىڭ ھەرقانداق كىتابىنى ئوقۇسا بولىدۇ دەپ قارايدۇ؛ كۈندە بامدات نامىزى، پېشىن

نامىزى، خۇپتەن نامىزى ئوقۇيدۇ، سەپەر ئۇستىدىكى نامازدا بىر قېتىم سەجدە قىلىدۇ. بۇ مەزھەپ بىر يىلنى 19 ئايغا، ھەر ئاينى 19 كۈنگە بۆلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، دۆلەت كۈنىنى بەلگىلىگەن. ھەر يىلنىڭ ئاخىرقى بىر ئېيىنى روزا ئېيى قىلىپ، روزا ۋاقتى توشقاندا يېڭى يىل ئۆتكۈزىدۇ. زاھىدلىققا قارشى تۇرىدۇ، تۇرمۇشتا بەھرىمەن بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ نىكاھىدا دۇئا ـ تىلاۋەت ئوقۇمايدۇ. «روھىي زات ئۇيۇشمىسى» ئادەم ئەۋەتىپ نىكاھقا گۇۋاھچى بولىدۇ. «ئەل كىتابۇل ئەقدەس» تە مىراس قانۇنى بەلگىلىنىپ، ھەربىر ئادەمدىن ۋەسىيەت قالدۇرۇش تەلەپ قىلىنغان. بۇ مەزھەپ مۇخلىسلىرىنىڭ كۈندە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش، پەرھىز تۇتۇش؛ تىرىشىپ ئىشلەش؛ «ئاللانىڭ ئىشلىرى» نى ئومۇملاشتۇرۇش؛ تاماكىنى، ھاراقنى مەنئى قىلىش؛ مەزھەپنىڭ نىكاھ تۇزۇمىگە ئەمەل قىلىش، ھۆكۈمەتكە بويسۇنۇش، سىياسىيغا ئارىلاشماسلىق، باشقىلارغا ئازار بەرمەسلىكتىن ئىبارەت توققۇز خىل دىنىي مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىشنى بەلگىلىگەن. بۇ مەزھەپ «ئەل كىتابۇل ئەقدەس»، «ئەل بەيان»، «ئەل ئىقان»، «ئەل كەلىمات ئەل مەكنۇنەھ» ۋە «ھەفت ۋادى» بۇ مەزھەپنىڭ مۇھىم كىتابلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. XX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى بۇ مەزھەپ مۇستەقىل دىن ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى.

بەھائىيەنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى «باش روھىي زاتلار ئۇيۇشمىسى» بولۇپ، دۆلەتلىك ياكى يەرلىك خاراكتېردىكى «باش روھىي زاتلار ئۇيۇشمىسى» ئېھتىياجغا قاراپ ھەرخىل كومىتېتلارنى تەسىس قىلىدۇ. روھىي زاتلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇستىدە خەلقئارالىق «دۇنيا ئادالەت مەھكىمىسى» ياكى «دۇنيا روھىي زاتلار كومىتېتى» يەنى مەركىزى شەيخلار ئۇيۇشمىسى نۆۋەتچى بويىچە سايلامدا بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ.

بەھائىي شەيخلار ھەيئىتى بۇ بەھائىيە مەزھىپىنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇ مەزھەپنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى بەھائۇللاھ (1817 — 1892) قۇرغان، ئۇنىڭ خەلقئارالىق شەيخلار ئالىي ھەيئىتىنىڭ باش ئورگىنى پەلەستىنىنىڭ ئاق شەھىرىدە. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى دىنغا دەۋەت قىلىش، شەرئىەت تۈزۈش، كىتاب ـ گەزىت چىقىرىش، مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي خەير ـ ساخاۋەت ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا بەھائىيەنىڭ دۇنيادا كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، شەيخلار ھەيئىتى مۇنداق ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلدى: (1) خەلقئارالىق شەيخلار ئالىي ھەيئىتى. بۇ مەزھەپنىڭ ئالىي رەھبەرلىك ۋە ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولۇپ، توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى شەيخلار ھەيئىتىنىڭ سايلىشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. شەيخلار ھەيئىتى ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئاللا تاپشۇرغان. ئۇلار مۇتلەق قارار قىلىش ۋە ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە دەپ ئېلان قىلىدى. بۇ ھەيئەتكە بەھائىيەنىڭ داھىيسى (باش تەپتىش) رەھبەرلىك قىلىدۇ. شەرئىەت تۈزىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى شەيخلار ھەيئىتىنى ۋەزىپىگە تەينىلەيدۇ، خەلقئارا دىنىي ئىشلارنى ئىدارە قىلىدۇ. (2) دۆلەت دەرىجىلىك شەيخلار ھەيئىتى. شۇ دۆلەتتىكى يەرلىك شەيخلار ھەيئىتى تەرىپىدىن سايلاپ بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. توققۇز ئادەمدىن تەركىب تاپىدۇ. يەرلىكنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە دىنىي پائالىيەتلەرنى ماسلاشتۇرىدۇ. XX ئەسىرنىڭ

80 - يىللىرى بۇنداق يەرلىك شەيخلار ھەيئىتى 130 غا يەتتى. (3) يەرلىك شەيخلار ھەيئىتى. بەھائىيەنىڭ توققۇز ياكى توققۇز دىن ئارتۇق ئادىمى بار يەردە يەرلىك شەيخلار ھەيئىتى قۇرۇش بەلگىلىنىپ، ئاممىۋى دىنىي تەشكىلات قىلىندى. 80 - يىللاردا يەرلىك شەيخلار ھەيئىتى 26 مىڭ ئەتراپىغا يەتتى. خەلقئارا شەيخلار ئالىي ھەيئىتى ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى شەيخلار ھەيئىتىگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىدۇ. ھەر دەرىجىلىك شەيخلار ھەيئىتى يەرلىكنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى مۇستەقىل ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ھەر دەرىجىلىك شەيخلار ھەيئىتى ھەر يىلى لىدۇان بايرىمى مەزگىلىدە (4 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە) سايلاپ بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. 1892 - يىلى بەھائۇللاھ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلقئارا شەيخلار ئالىي ھەيئىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇ بەھا (1844 — 1921) ۋە نەۋرىسى (قىزىنىڭ ئوغلى) شەۋقى ئېففەندى رەببانى (1877 — 1957) ئۈستىگە ئالدى. شەۋقى ئېففەندى رەببانى 1957 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دىنىي ھوقۇقنى ۋارىسلىق قىلىش كېيىنكىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەيدىغان بولدى. 1963 - يىلىدىن باشلاپ بۇ مەزھەپنىڭ دۇنيا دائىرىسىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى شەيخلار ھەيئىتى سايلاپ چىققان شەيخلار ئالىي ھەيئىتى ئىجرا قىلدى. ئۇنىڭ خىراجىتىنى خەلقئارا شەيخلار ھەيئىتى ئۆزىگە قاراشلىق كارخانىلار ۋە پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرىدىن تەمىنلىدى. ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ۋە يەرلىكتىكى شەيخلار ھەيئىتىنىڭ خىراجىتىنى مۇخلىسلىرى ئىختىيارى يوسۇندا سوۋغا قىلىپ تۇردى. خەلقئارا شەيخلار ھەيئىتىنىڭ باش ئاپپاراتىدا دىنىي تەشۋىقات، تەشكىلات، ئاخبارات - نەشرىيات، رادىئو ئىستانسىسى ۋە خەير - ساخاۋەت قاتارلىق ئورگانلار تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى مۇخلىسلارغا دىنىي تەبلىغات كىتابلىرىنى ۋە گېزىت - ژۇرناللىرىنى ھەقسىز تارقىتىپ بەردى. 40 نەچچە دۆلەت ۋە رايوندا دىنىي تەبلىغات مەركەزلىرىنى قۇردى.

ئەھمەدىيە ھىندىستاندىكى ئىسلام دىنىدىن ئايرىلىپ چىققان ئارىلاش ئەقىدىلىك مەزھەپ بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھىندىستاندا قۇرۇلدى. بۇنى قۇرغۇچى مىرزا غۇلام ئەھمەد (1835 — 1908) ھىندىستاننىڭ پەنجاب ئۆلكىسىدىن بولۇپ، ياش ۋاقتىلىرىدا ئالىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ئىشلەشنى خالىمىغانلىقتىن، يۇرتىدا تۇرۇپ، سىلىشتۇرما دىنىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، بەزى يېڭى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1880 - يىلى ئوردۇ تىلىدا «بەراھىنى ئەھمەدىيە» (ئەھمەدىيىچىلەرنىڭ دەلىللىرى) ناملىق كىتاب نەشر قىلىپ، دىنىي ئەقىدە تەشەببۇسنى شەرھلەپ، بۇ مەزھەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىدىيىۋى ئاساس سالدى. 1889 - يىلى ئەھمەد ئۆزىنى ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى ئالغان يېڭى پەيغەمبەر دەپ ئاتاپ، شاگىرت قوبۇل قىلىپ دىن تەبلىغ قىلىشقا كىرىشىپ، بۇ مەزھەپنىڭ شەكىللىنىشىدىن دېرەك بەردى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ھىندى دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (1) ئەھمەدنىڭ ئاللا ۋەھىيسىنى «يېڭى پەيغەمبەر»، «يېڭى

ئەۋلىيا» ئىكەنلىكىگە، مۇسۇلمانلار ئۇمىد قىلغان ھىجرىيىنىڭ XIV ئەسىردىكى «مۇجەددىد» ، «گۇللەندۇرگۇچى» ۋە ئىمام مەھدى ئاخىر زامانىنىڭ ئۆزگەرگەن گەۋدىسى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش لازىم.

(2) ئەھمەدنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ھەم خرىستىئان دىنىنىڭ ئىجادكارى مىسسىيە ۋە ھىندى دىنىنىڭ خۇداسى ۋىشنۇنىڭ ئۆزگەرگەن گەۋدىسى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش لازىم. ئىيسا ئەلەيھىسسالام كرىستقا مىخلانمىغانلىقىنى، پەرىشتىلەرنىڭ قۇتقۇزۇشى بىلەن كەشمىرگە قېچىپ كەلگەنلىكىنى ھەمدە يەرلىك ئاھالىغا بەخت خەۋىرىنى يەتكۈزگەنلىكىنى، ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقىنى ئېيتتى. ئەھمەد ئىيسا خرىستوس تېنىنىڭ تىرىلىشى ئەمەس، بەلكى ئىيسا خرىستوسنىڭ «روھى ۋە كۇچى» گە ئىگە مىسسىيەنىڭ ئىككىنچىلەپ پەيدا بولۇشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى پۈتۈن ئىنسانىيەتنى دوزاخ ئوتىنىڭ ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇش دەپ قارىدى. (3) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاخىرقى پەيغەمبەر ئەمەس، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە پەيغەمبەر كېلىدۇ. ئەھمەد «يېڭى پەيغەمبەر» بولۇپ، ئۇ ئۆزگەرتىپ مۇكەممەللەشتۈرگەندىن كېيىنكى ئىسلام دىنى «پاك» ئىسلام دىنى بولىدۇ. ئۇنىڭ تەلىماتىغا ئىشەنگەنلەر «چىن» مۇسۇلمان بولىدۇ، دېدى. (4) دۇنيادىكى چوڭ دىنلار بىر مەنبەدىن كەلگەن. ھەرقايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىپ، ئىناق بىللە ياشىشى كېرەك، دەپ قارىدى. ئىسلام دىنىنىڭ جىھاد قارىشىنى ئىنكار قىلدى. غەرب مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن تىنچلىقتا بىللە ياشاشنى تەشەببۇس قىلدى. 1900 ــ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇ مەزھەپنى مۇستەقىل مەزھەپ دەپ ئېتىراپ قىلدى. لېكىن ھىندىستانداكى كەڭ مۇسۇلمانلار، دۇنيانىڭ ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەر بۇ مەزھەپنى مۇسۇلمان ئەمەس، دەپ قاراپ، ئۇنىڭ بىلەن مۇئامىلە قىلمىدى. ئەھمەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەۋلەۋى نۇردىن ئۇنىڭ ئورنىغا چىقىپ، ئۆزىنى خەلىپە دەپ ئاتىدى. كېيىن ئىچكى جەھەتتىكى پىكىر ئىختىلابى تۈپەيلىدىن بۇ مەزھەپ 1914 - يىلى ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. قادىئان تارمىقى دەسلەپكى ئەقىدىدە چىڭ تۇرۇپ، 500 مىڭ مۇخلىسى بارلىقىنى، بۇلارنىڭ يېرىمى پاكىستاندا، قالغىنى ھىندىستاندا ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. بۇ تارماق مەزھەپ پاكىستاندىكى رابۋاھدا باش ئورگان تەسىس قىلىپ، سودا قىلدى. پۇلى كۆپ بولۇپ، تەشكىلىي تۈزۈمنى چىڭىتتى. نۇرغۇن مەكتەپلەرنى ئاچتى. كىتاب - ژۇرنال نەشر قىلىپ تارقاتتى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا نۇرغۇن دائىلارنى ئەۋەتىپ، كەڭ تەسىر كۆرسەتتى. لاھورنى باش ئورگان قىلغان لاھورچىلار ئەھمەدنىڭ باشلىق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، پەيغەمبەرلىكىنى ئىنكار قىلدى. بۇلارنىڭ ئادىمى ئازراق بولسىمۇ، لېكىن ئادەملىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى، سىياسىي ساھەدە ۋە نەشرىيات، دىنىي تەبلىغات جەھەتلەردە ئىنتايىن جانلىق بولۇپ، ئىچكى جەھەتتە ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنى قوزغىدى. 1953 - يىلى ئەتىيازدا لاھور ۋە پەنجاب رايونلىرىدا ئەھمەدىيەگە قارشىلىغان پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ، بۇ مەزھەپ مۇخلىسلىرىنىڭ ھۆكۈمەتتە ئۇستىگە ئالغان ھەممە ۋەزىپىلىرىدىن قالدۇرۇش، بۇ مەزھەپنى «مۇسۇلمان ئەمەس ئاز سانلىقلار» دەپ ئېلان قىلىش تەلەپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك قانلىق توقۇنۇش پەيدا

بولدى. پاكىستان ھۆكۈمىتى بۇ رايونىنى ۋە لاھور شەھىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1970 - يىلىدىن كېيىن ھەر نۆۋەتلىك پاكىستان ھۆكۈمىتى بۇ مەزھەپنى «بىدئەت» ۋە «قانۇنسىز» دەپ جاكارلاپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىنى قاتتىق باشقۇردى. لېكىن، بۇ مەزھەپ ئۆزىنى ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرى، دەپ چىڭ تۇردى.

ۋاھابىيلىق مەزھىپى رۇسىيە رايونىدىكى سوپا مەزھىپىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى قازاندىكى تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما ۋاھابىيلار قۇرغان. ئەقىدە جەھەتتە ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشقان نەقشبەندىيە تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇلار تۇپتىن ياخشىلاشنى، ئىماننى پاكلاشتۇرۇشنى، شەرئىەتنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلدى. بىدئەتلىككە قارشى تۇردى. ئەنئەنىۋى ئەقىدىنى چۈشەندۈرىدىغانلار ھۆكۈمەت بىلەن مۇرەسسە قىلىدىغان ئۆلىمالار بولماستىن، بەلكى تەسەۋۋۇپچى شەيخلار، پىر - ئىشانلار (خوجىلار) بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. 1862 - يىلى ۋاھابىيلار قازاندا مەسچىت سېلىپ، ئۇنى «پۈتۈن دۇنيادىكى دۆلەتلەر دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان ساراي» دەپ ئاتاپ، ئۆزىنى ئەنئەنىۋى ئۆلىما دەپ قارىغانلارنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مەزھەپلەر ئارا توقۇنۇشقا سەۋەبچى بولدى. دۇئا - تىلاۋەت سارىيى 1884 - يىلى چېقىۋېتىلدى. مەزھەپنىڭ باشلىقى ۋە تايانچ كۈچلىرى «بىدئەتلىك» نى تارقاتتى، دېگەن گۇناھ بىلەن سوراق قىلىندى. ۋاھابىيلار ساراڭلار دوختۇرخانىسىغا قامىلىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلىرى نەزەربەند ياكى سۈرگۈن قىلىندى. قالغان ئادەملىرى يوشۇرۇن پائالىيەتكە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلارغا ۋاھابىيلىق ئوغلى رەھبەرلىك قىلىپ، دىنىي تەرغىبات پائالىيىتى بىلەن داۋاملاشتى، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم باستۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ باشلىقى 1895 - يىلى كۈيە ئارىلىغا سۈرگۈن قىلىندى. 1905 - يىلىدىكى كەچۈرۈمدىن كېيىن قازانغا قايتىپ كەلدى. بۇ مەزھەپ 1918 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ، كېيىن جىم - جىم يوقاپ كەتتى.

قەدەرىيىلەر ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئىلمىي تەۋھىد ئېقىمىلىرىدىن بىرى بولۇپ، «تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرغۇچىلار»، «ئىرادىچىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «قەدەرىيە» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تەقدىر»، «قىسمەت» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىلمىي تەۋھىد مۇنازىرىلىرىدە تەقدىرچىلىكنى ئىنكار قىلىپ، ئىنسانىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلغان ئۆلىمالار ئىسلام دىنى تارىخىدا بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنىڭ ئەكسىچە «قەدەرىيىلەر» دەپ ئاتالدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە خىرىستىئان دىنىدىكى ئىلاھىيەت مۇنازىرىسىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئىسلام ئۆلىمالىرى ئاللانىڭ پېشانىگە پۈتكىنى بىلەن ئادەمنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئۇزۇن مۇددەت كەسكىن مۇنازىرە قىلدى. بەزى ئۆلىمالار ئاللا ھەممىگە قادىر. ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، ئۆلۈشى، ئامەتلىك بولۇشى ياكى ئاپەتكە ئۇچرىشى، نامرات، باي بولۇشى، ئەتىۋارلىق ياكى خار بولۇشى، ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىشىنى ئاللا پېشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ. ئۇنى ئادەم ئۆزگەرتەلمەيدۇ، دەپ قارىدى. بۇلاردىن

باشقا، سىرتتىن كەلگەن پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئۆلىمالار بۇنداق دېيىشكە قارشى چىقتى. كۆزقارىشى يېقىن كىشىلەردىن بۇ ئېقىم شەكىللەندى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، تەقدىرچىلىككە بۇرۇن قارشى تۇرۇپ، ئادەم ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان مۇتەكەللىمۇن ئۇبەيد يۇھانى (؟ — 699) بولۇپ، بۇ ئېقىمنىڭ نەزەرىيىسىگە ئاساس سالغۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ ئۆلىمالىرى ئىسلام ئېتىقادىنى قوغداش مەيدانىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاللا رەھمىدىل ۋە شەپقەتلىكتۇر. ئادەمنىڭ يامان قىلمىشىنى ئاللا ئالدىن پۈتۈپ قويغان ئەمەس. ئادەم ئۆزىنىڭ قىلمىشىنى بەلگىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ. ئادەم ئۆزىنىڭ ياخشى ـ يامان ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاقىۋىتىگە مەسئۇل بولۇشى كېرەككى، ئۆزىنىڭ يامان قىلمىشىنى ئاللانىڭ پېشانىگە پۈتكىنى دەپ ئىتتىرىپ قويماسلىقى لازىم، ئادەمدە ئىرادە ئەركىنلىكى بولىدۇ ھەمدە ياخشىلىق ياكى يامانلىقنى ئەركىن تاللىۋېلىش ئىقتىدارى بولىدۇ. ئادەمنىڭ ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىشى ئۆز تاللىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئاخىرەتتە مۇكاپاتلىنىش ياكى جازالىنىش پۈتۈنلەي ئۆزىگە باغلىق بولىدۇ. ئىنسانىنىڭ گۇناھىغا ئاللا جاۋابكار بولمايدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا ئاخىرەتتىكى مۇكاپات ۋە جازانىڭ قىلچە ئەھمىيىتى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، دىيانەتسىزلىك، مۇرتەدلىك، يامانلىق قىلغۇچىنىڭ قىلمىشىنى ئاللا پېشانىسىگە پۈتكەن دەپ ئېتىراپ قىلىنسا، شەكسىزكى، يامانلىققا يول قويغانلىق، ئاللانى دىيانەتسىز دەپ قارىغانلىق بولىدۇ. بۇ ئېتىقادقا خىلاپ، دەپ قارىدى. بۇ ئېقىم بەزى مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ تەقدىرچىلىك قارىشىغا قارشى تۇرغانلىقتىن، تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرغۇچىلار دەپ قارالدى. بۇ ئېقىم ئاساسلىقى ئىراقتىكى بەسرە ۋە سۇرىيەدىكى دەمەشىق ئۆلىمالىرى ئارىسىدا تارقالدى. بۇ ئېقىم ئىككى تارماق ئېقىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بەسرە ئېقىمىغا مۇتەكەللىمۇن ھەسەن بەسرى (642 — 728) ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى قاتادە بىننى دىئامە (؟ — 735) ۋەكىللىك قىلدى، ئۇنىڭ تەشەببۇسى مۆتىدىل بولدى؛ دەمەشىق تارماق ئېقىمىغا غەيلەن دىمەشقى (؟ — 743) ۋەكىللىك قىلدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىرقەدەر كەسكىن بولدى. ئۇ ئەركىن ئىرادە قارىشىدا چىڭ تۇرغانلىقتىن، خەلىپە ئۆمەر II تەرىپىدىن ئەيىبلەندى. كېيىن ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشكە قاتناشقانلىقتىن خەلىپە ھىشام تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ ئېقىمنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسى مۆئتەزىلىيەنىڭ ئىدىيە باشلامچىسى بولۇپ، ئىسلام دىنىدا ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ئىلمىي كالام تەرەپدارى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىم ئىسلام دىنىدىكى ئىلمىي تەۋھىدنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى.

ئىرادىچىلەر «قەدەرىيىلەر» گە قارالدى.

تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرغۇچىلار «قەدەرىيىلەر» گە قارالدى.

جەبرىيە ئىسلام دىنىدىكى دەسلەپكى ئەقىدە ئېقىملىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «زورلانغان» دېگەنلىك بولۇپ، مۆمىنلەرنىڭ ئاللانىڭ ئىرادىسىگە مۇتلەق بويسۇنۇشى كېرەكلىكى كۆزدە تۇتۇلغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان. بەزىلەر بۇ سۆزنى ئەرەبچە «قەدەر» ئاتالغۇسىدىن كەلگەن، ئاللا پېشانىگە پۈتكەن «تەقدىر» دېگەنلىك بولىدۇ، دەيدۇ. بۇ ئېقىم VIII ئەسىردە «تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرغۇچىلار» غا قارشى بارلىققا كەلدى. ئاللا

پىشانىگە پۈتكەن تەقدىرگە قارشى تۇرغىلى بولمايدىغانلىقتىن «تەقدىرچىلەر» دەپ ئاتالغان. ئۆز تەلىمىگە قارشى تۇرغۇچىلارنى ھەمىشە «قەدەرىيىلەر» دەپ ئاتاپ، ئۇلار تەقدىرگە سەل قارايدۇ، بۇ دۇنيادىكى ئادەم ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى يارىتىدۇ، دەپ بىلىدۇ. يەنى «ئاللاغا شېرىك كەلتۈرىدۇ»، شۇڭا ئۇنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ بىلىدۇ. بۇ ئېقىم ئىسلام دىنىنىڭ تەقدىر تەلىماتىنى ئاساسىي ئېتىقادلارنىڭ بىرى دەپ بىلىپ، ئىنسانىنى ئاللا ياراتقانلىقتىن، ئۇنىڭدا ئەركىن ئىرادە بولمايدۇ. ئادەمنىڭ ئىدىيىسى، سۆز - ھەرىكىتى، ئاپەتلىك ياكى ئامەتلىك بولۇش تەقدىرىنى تۇغۇلۇشىدىن بۇرۇن ئاللا پېشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ. ئىنسان ئاللانىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشى كېرەككى، ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا، ئاللانىڭ ئەمرىگە خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ؛ ئادەمنىڭ قىلمىشىنىمۇ ئاللا ئۇنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ؛ بۇ دۇنيادىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى، ھەق بىلەن ناھەقنى، چىنلىق بىلەن ساختىلىقنى، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىكنى ئاللا تەقدىرگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ، دەپ قارىدى. كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا بۇ ئېقىم ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر تەرەپ ئادەمنىڭ جىسمىلارغا ئوخشاش، ئاللانىڭ ئەمرىدىن مۇستەقىل ئەركىن ئىرادىگە ۋە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس، دەپ قاراپ، «ساپ جەبرىيىلەر» دەپ ئاتالدى، يەنە بىر تەرەپ ئاللانىڭ ئەمرىنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىغا، ئاللا يول قويغان چەكلىك دائىرە ئىچىدە ئىنسانىنىڭ مۇۋاپىق ئەركىنلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىغا، ئەسلەن، ئاللانىڭ ئەمرىنى ئىدراك، لوگىكا قاتارلىقلار بىلەن دەلىللەشكە بولىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىپ، «مۆتىدىل جەبرىيىلەر» دەپ ئاتالدى. ئومۇمەن، دەسلەپكى ئەشئەرىلەر مۇشۇ ئېقىمغا مەنسۇپ، دەپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىم ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي تەۋھىد، ئىلمىي فىقھە، ئىلمىي تەپسىر، ئىلمىي ھەدىس قاتارلىق ساھەلىرىگە كەڭ تەسىر كۆرسەتتى. ئىلمىي تەۋھىد ساھەسىدە مۆتىدىل قاراشتىكى ئېقىم ئۇزۇن مۇددەت يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. «ئەنئەنەۋى» قاراشتىكى ئۆلىمالار «تەقدىرگە ئىمان ئېيتىش»نى ئىسلام دىنىدىكى ئالتە ئىمانىنىڭ بىرى قىلدى. فىقھە ئىلمى ساھەسىدە شەرئىتنى ئاللا ئەمرىنىڭ يىغىندىسى، ئاللا ئىرادىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى، مۆمىنلەر شەرئىتكە قاتتىق ئەمەل قىلىشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاللانىڭ ئەمرى يول قويغان دائىرىدە بەندىدە ئىجتىھاد ۋە چۈشەندۈرۈش ئەركىنلىكى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئىلمىي تەپسىر ۋە ئىلمىي ھەدىس ساھەسىدە ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن تەقدىر تەلىماتىنى چىڭ تۇرىدىغان ئاساسىي ئېتىقادلارنىڭ بىرى قىلدى.

تەقدىرچىلەر «جەبرىيە» گە قارالغان.

مۇئتەزىلىيە VIII ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي پەلسەپە ئېقىمى بولۇپ، بۇنى غەرب ئالىملىرى راتسىئونالىزمچىلار دەيدۇ. «مۇئتەزىلىيە» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بۆلۈنگۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭدا دەسلەپ سىياسىي كۆرەش ۋە دىنىي مەسىلىدە بىتەرەپ پوزىتسىيىدە بولغان مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلغان. X ئەسىردىن ئېتىبارەن، سۇننىي مەزھىپىدىكى ئۆلىمالار VIII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بەسرە ۋە باغداتتا جانلىنىپ كەتكەن ئەقىلچىلىك تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن دىنىي ئەقىدە مەسىلىلىرى ئۈستىدە ئەركىن مۇھاكىمە

قىلغان مۇتەپەككۇرلەرنى «مۇئتەزىلىيە» دەپ كەمسىتتى ھەمدە ئۇلارنى ئاللانىڭ «توغرا يولى» دىن ئايرىلغان، «بۆلۈنگۈچىلەر» دەپ ئەيىبلىدى. لېكىن، بۇ ئېقىم ئۆزىنى «ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇغۇچىلار، ئادالەتنى چىڭ تۇرغۇچىلار» دەپ ئاتىدى. شۇڭا «ئەھلى تەۋھىدلەر»، «ئادالەتچىلەر» دېدى. بەسرەدىكى ئىسلام ئۆلىماسى ۋاسىل بىننى ئاتا (698 — 748) بىلەن ئەمىر بىننى ئۇبەيد (699 — 762) بۇ ئېقىمنى VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قۇردى. ئۇلار بەسرەدىكى مەشھۇر مۇھەددىس ھەسەن بەسرە (642 — 728) نىڭ شاگىرتلىرى بولۇپ، ئۇستازىنىڭ ئىنسانىدا ئىراده ئەركىنلىكى بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەسەن بەسرە شەرئىەت ھۆكۈمى ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: مۇسۇلمان ئەگەر «گۇناھى كەبىر سادىر قىلسا، گۇناھكار ھېسابلىنىدۇ. مۆمىنلىكتىن مەھرۇم بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئادەم ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ۋە ‹قۇرئان كەرىم› گە ئىمان ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ گۇناھى ئىمانغا نۇقسان يەتكۈزمەيدۇ.» لېكىن، ۋاسىل بىننى ئاتا ۋە ئەمىر بىننى ئۇبەيد: «گۇناھى كەبىر سادىر قىلغۇچى» مۆمىنمۇ ئەمەس، مۇرتەدمۇ ئەمەس، بەلكى «ئىككىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇندا تۇرىدۇ» دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇستاز ۋە شاگىرتلار ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلابى پەيدا بولغاچقا، ئىككى شاگىرت ئۇستازىدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا يول تۇتقان. ئۇلار شۇ چاغدىكى قەدەرىيىلەرنىڭ ئىراده ئەركىنلىكى نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، دىنىي ئەقىدىنى ئەركىن مۇھاكىمە قىلىپ ۋە ئىزاھلاپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئىلمىي تەۋھىدى بىلەن ئوخشىمايدىغان ئېقىمنى بەرپا قىلدى.

مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ ئەقىدە تەلىماتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى مۇنداق ئىككى دەۋرگە ئايرىشقا بولىدۇ: (1) ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرى. بۇ ئېقىمدىكى ئاساسلىق ئۆلىمالار ۋەز ئېيتىش، مۇنازىرىلىشىش ۋە دەرس ئۆتۈش ئارقىلىق ئىدىيىۋى تەشەببۇسنى تەرغىب قىلدى. ئىلمىي تەۋھىد مەسىلىسىدە ئىدىيىۋى قاراشلىرى پەرقلىق بولغاچقا، بىرلىككە كەلگەن تەلىمات شەكىللەنمىدى. دىنىي ئىدىيە جەھەتتە، بۇ ئېقىمدىكى زور كۆپ سانلىق ئۆلىمالار جەبرىيەچىلەرنىڭ ئىنسانىنىڭ ياخشى - يامان ھەرىكەتلىرىنى ئاللا پېشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ، دەيدىغان تەشەببۇسغا قارشى تۇرۇپ، ئىسانىنىڭ ئىراده ئەركىنلىكىنى ۋە ئىدراك ئەركىنلىكىنى تەتبىق قىلىپ دىنىي ئەقىدە ئۇستىدە ئەركىن مۇھاكىمە قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. سىياسىي جەھەتتە بۇ ئېقىم ئىسلام دۇنىدىكى بىر - بىرىگە قارشى سىياسىي مەزھەپلەرگە قارىتا بىتەرەپلىك پوزىتسىيەسىنى قوللىنىپ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى تۇرغان خاۋارىجلار، شىئە مەزھىپى قاتارلىقلارنى تەنقىدلىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوللاپ، خەلىپە يەزىد II (720 - يىلىدىن 724 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋە مەرۋان II (744 - يىلىدىن 750 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولۇپ، ئورنى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن بۇ ئېقىمدىكى ئاز سانلىق رادىكال ئۆلىمالار ئاللانىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى قاراشتا چىڭ تۇرۇپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئاللانى ئىنسانغا ئوخشىتىپ سۈپەتلىشىنى ئىنكار قىلىپ، ئادەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتىغا ئازار يەتكۈزدى. سۇننىي

مەزھەپدىكى مۇتەكەللىمۇنلار تەرىپىدىن «بىدئەتلەر» دەپ قاتتىق ئەيىبلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى خەلىپىنى سايلاش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇ ئېقىمدىكى رادىكال ئۆلىمالاردىن قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. بۇ ئېقىم ئاساسلىقى بەسرە، باغداتلاردا پائالىيەت قىلىپ، پۈتكۈل ئىراقتا تارقالدى. ئۇلارنىڭ تەلىماتى ئالدى بىلەن ئۆلىمالار، زىيالىيلار تەبىقىسىدە، ئاندىن كېيىن شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىدا ۋە شىئە مەزھەپىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئومۇملاشتى. (2) ئىببادىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە مۇئتەزىلىيەلەر ناھايىتى زور تەرەققىي قىلىپ، بىر مەھەل يېتەكچى ئورۇنىنى ئىگىلىگەن دىنىي ئېقىم بولۇپ قالدى. بۇ ئېقىمنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى ئەبۇ ھۇزەيل (752 — 849) ئىمان توغرىسىدىكى بەش ئاساسىي پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئېقىمنىڭ ئىلمىي تەۋھىد سىستېمىسىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسىنى سالدى. ئىلمىي تەۋھىدكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى شەرھلەشتە پەرقلىق بولغاچقا، بەسرەچىلەر ۋە باغداتچىلاردىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئەبۇ ھۇزەيل، نەززام (؟ — 845)، ئەل جاھىز (؟ — 869) لار بەسرەچىلەرگە، ئىبنى مۇرتەمىر (؟ — 825)، ئەل مۇئەممەر (؟ — 840) باغداتچىلارغا ۋەكىللىك قىلدى. ئۇلار گرىك پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىگە قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئەقىدىنى راتسىئونالىزملىق ئىدىيە بىلەن دەلىللەپ، «ئىدراك ئىمانىنىڭ ئالىي پرىنسىپى». دېگەن ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئاددىي ئەقىدىسىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، نەزەريىلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئېقىم ئەينى چاغدا تارقالغان مانى دىنىنىڭ ئىككى مەنبەچىلىكى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ ئۇچلۇك بىر تەلىماتىنىڭ ئىسلام دىنىغا كۆرسەتكەن تەسىرىگە قارشى تۇرۇپ، ئاللانىڭ بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادىنى قوغدىدى. ئىببادىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇن (813 — 833) سىياسىي ۋە دىنىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ تەلىماتىنى بەك ماختىدى. بۇ ئېقىمدىكى فەقىھ ئىبنى ئەبى دۇرد (776 — 854) نى قازىلىققا تەيىنلەپ، بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتىنى شەرئىەت ۋاستىسى بىلەن كېڭەيتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئېقىم بىر مەھەل رونىق تېپىپ، تەلىماتى كەڭ تارقىلىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ، سۇرىيە ۋە ئىراننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا يېتىپ بارىدى. مەئمۇندىن كېيىن تەختكە چىققان مۇئتەزىم (833 - 842 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) بىلەن ۋەشىق (842 - 846 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) بۇ ئەقىدىگە داۋاملىق ئەمەل قىلىپ، سۇننىي مەزھىپىگە زىيانكەشلىك قىلدى. خەلىپە ئەل مۇتەۋەككىل (847 - 861 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئىككىنچى يىلى مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ تەلىماتىنى شەرئىەتكە زىت دەپ، ئەنئەنىچىلەرنىڭ نوپۇزىنى يېڭىباشتىن تىكلەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

X ئەسىردە ئەل ئەشئەرى (873 — 935) مۇئتەزىلىيەدىن ئايرىلىپ، مۇئتەزىلىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ كۈچلۈك رەقىبى بولۇپ قالدى. كېيىن ئەشئەرىيە ۋەكىللىكىدىكى سۇننىي مەزھىپىنىڭ تەلىماتى يەنە يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى.

XII ئەسىردە مۇئتەزىلىيە تەشكىلىي شەكىل جەھەتتىن يوقىغا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەلىماتى ئىسلام دۇنياسىدا داۋاملىق تارقالدى، سۇننىي مەزھىپىگە ۋە شىئە مەزھىپىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئىدىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى.

مۇئتەزىلىيەنىڭ دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسى دەسلەپكى مەزگىلدىكى قەدەرىيەنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىنىڭ راتسىئونالىزمىنى قوبۇل قىلدى. يېڭى ئەپلاتونىزمنىڭ «تېشىپ چىقىش تەلىماتى»، ئارىستوتېلنىڭ لوگىكا ئىلمى ۋە پىفاگورچىلارنىڭ «روھ نەزەرىيىسى» بىلەن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى بىرلەشتۇرۇپ، «قۇرئان كەرىم»نى ئىدراك قارىشى بىلەن تەپسىر قىلىپ، ئىلمىي ھەدىس ۋە فىقھە مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ، راتسىئوناللىق ئىدىيىسىنى خاھىشقا ئىگە دىنىي پەلسەپە ئىدىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇئتەزىلىيە «ئىسلام دىنىدىكى ئاددىي ئېتىقادنى چوڭقۇر پەلسەپىگە ئايلاندۇردى». بۇ ئېقىمنىڭ ئورتاق تەلىماتى مۇنداق: (1) دۇنيانىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدىكى ئىدراكنى يادرو قىلغان تەلىماتنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئېقىم دۇنيانىڭ مەنبەسى ئاللا ئىكەنلىكىنى، جىمى مەخلۇقاتلارنى ئاللا يارىتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. لېكىن، ئاللانىڭ يارىتىشى ئىدراك ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئاللا ھەممىدىن بۇرۇن يالغۇز دۇنيا ئىدراكىنى يارىتتى، دۇنيا ئىدراكى مەنىۋىيەتنى ۋە ئىنسانىنىڭ روھىنى يارىتتى. دۇنيا مەنىۋىيىتى ئۆزىگە خاس سۇپەت ئارقىلىق دەسلەپكى ماددىلارنى يارىتىپ، ئۇلارنى ئوخشىمىغان ھەرخىل شەيئىلەرگە ئايلاندۇردى. بۇ شەيئىلەر ئىدراك ئاتا قىلغان ھەرخىل شەكىللەرنى پاسسىپ ھالدا قوبۇل قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىنى ھاسىل قىلدى. ئىدراك دۇنيادىكى مەۋجۇداتلارنىڭ جىسمىنى ياراتتى. سۇپىتىنى ياراتمىدى. شەيئىلەرنىڭ سۇپىتى شەيئىلەرنىڭ جىسمى ئارقىلىق بارلىققا كەلدى. بۇ ئېقىم سىرتقى دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ. جىمى شەيئىلەر باشلىنىشى ۋە ئاخىرلىشىشى بولغان ۋاقىتتا ۋە چەكلىك بوشلۇقتا مەۋجۇت بولىدۇ. نۇرغۇن شەيئىلەردىن تەبىئەت دۇنياسى ھاسىل بولىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدا يەتتە قات ئاسمان بولىدۇ. ھەر قات ئاسماندا يۇلتۇزلارنىڭ ئورنى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئايلىنىپ تۇرىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر ئاللا ئىدراك ئارقىلىق يارالغان تۆۋەن دەرىجىلىك، پاسسىپ يارىتىلغۇچىلاردۇر. ئىنسان ئالىي دەرىجىلىك يارىتىلغۇچىدۇر. ئاللا تەبىئىي جىسىم (بەدەن) گە ئىگە ئىنسانىنى يارىتىپلا قالماستىن، ئادەمگە مەنىۋى جىسىم (روھ) ئاتا قىلدى. ئىنسانىنىڭ روھى بەدىنىنىڭ ماھىيىتىدۇر. روھ بولسا ئىدراكنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇڭا ئىنسان ئىدراكنى ئۆزىنىڭ ماھىيىتى قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. (2) ئاللانىڭ مۇتلەق بىرلىكىنى تونۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئېقىم سۇنىي مەزھىپىنىڭ ئاللا ئەسلىي زاتىدىن باشقا، بىلىمى سېزىمى، ئېقتىدار، تۇرمۇش، ئىرادە، تىل، ئاڭلاش سېزىمى ۋە كۆرۈش سېزىمى قاتارلىق ئاۋۇللى يوق سۇپەتلىرى توغرىسىدىكى تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، ئاللادا ئۆز زاتىدىن باشقا، ئىنسانغا ئوخشايدىغان ھېچقانداق سۇپەتلەر مەۋجۇت ئەمەس. ئەگەر ئاللاغا ئۆز زاتىدىن باشقا سۇپەتلەر قوشۇلسا، ئاللانىڭ بىرلىكىگە نۇقسان يېتىپ، مۇشرىكلىككە ئېلىپ

باردۇ، دەپ قارىدى. بۇ ئېقىمنىڭ قارىشىچە، ئاللا بىردىنبىر ئالىي ھەببىمىزدۇر. ئۇنىڭ زاتى جۇپسىزدۇر. ئەسلىي زات بىلەن سۈپەتنى ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئاللانىڭ ئەسلىي زاتى بىلىپ تۇرغۇچىدۇر. ھەممىگە قادىردۇر. مەڭگۈ ھاياتتۇر، ئەقىللەر ئىگىسىدۇر. كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر. ئاللانىڭ سۈپىتى ئاللا زاتىنىڭ ھەرخىل ئالامەتلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئاللانىڭ سۈپىتى ئەسلىي زاتىغا بېقىنغان بولىدۇ. ئاللا ۋاقىتتىن، بوشلۇقتىن ۋە ھەرىكەتتىن ھالقىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولىدۇ. جىسمى مەۋجۇداتتىن ھالقىغان ساپ روھى مەۋجۇدىيەتتۇر. ئۇنى كونكرېت شەيئىلەرنىڭ سۈپىتى بىلەن ئوخشاتقىلى ۋە چەكلىگىلى بولمايدۇ. ئاللانىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش داۋامىدا تونۇشقا بولىدۇ. ھېس قىلىش ياكى كۆرۈش ئارقىلىق تونۇغىلى بولمايدۇ. (3) ئىنسانىنىڭ ئىراده ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدى. بۇ ئېقىم سۈننىي مەزھەپنىڭ ئىنسانىنىڭ ياخشى - يامان ھەرىكەتلىرىنى ئاللا پېشانىگە پۈتۈۋەتكەن دېگەن تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، ئاللا «ئادىل» دۇر. ئىسانىنىڭ ياخشى - يامان ئىشلارنى قىلىشىنى ئاللا ئالدىن بېكىتىپ قويمايدۇ. ئىنسانىنىڭ ئىرادىسى ئەركىن بولىدۇ. ئىنسان ھەرىكىتىنى ئۆزى يارىتىدۇ. ئاللا ئىنسان ھەرىكىتىنىڭ ياخشى ياكى يامانلىقىغا قاراپ مۇكاپاتلاشنى ياكى جازالاشنى بېكىتىدۇ. ئەگەر ئىنسانىنىڭ ياخشى - يامان ھەرىكىتىنى ئاللا پۈتۈۋەتكەن بولسا، ئاندىن كېيىن ياخشىلىقنى مۇكاپاتلاپ، يامانلىقنى جازالىسا، بۇ ئاللانىڭ «ئادىل» لىقى بىلەن سىغىشالمايدۇ، دەپ قارىدى. لېكىن، بۇ ئېقىم مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: ئاللا ئىنسانىنىڭ كونكرېت ھەرىكىتىنى ياراتمىدى. لېكىن، ئىنسانغا ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى تاللىۋېلىشىنى ئاتا قىلدى. ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ياخشىلىق ياكى يامانلىقنى تاللىۋېلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە. ئىدراك — ئىنسان ئىرادە ئەركىنلىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. ئىنسانىنىڭ ئىرادىسى ئىدراكتىن ئايرىلسا، ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولىدۇ. ئىنسانىنىڭ ياخشىلىق ياكى يامانلىق بىلەن مەشغۇل بولۇشى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ نىيىتىگە ۋە مەقسىتىگە باغلىق بولىدۇ. ئىنسان ئىدراكتىن مەھرۇم بولسا، ئىنساندا يامان نىيەت پەيدا بولمىدۇ - دە، يامانلىق قىلىشتىن خالىي بولالمايدۇ. ئىنسان ئىدراكقا تايىنىپ كۆڭۈلدىكى يامان نىيەت بىلەن كۆرەش قىلسا، يامانلىقتىن خالىي بولۇپ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرالايدۇ. شۇڭا ئىنسان ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىگە جاۋابكار بولۇشى كېرەك. (4) ئىدراك — دىنىي ئېتىقادنىڭ مىزانى ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدى. ئىدراك بىلەن ئېتىقادنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە بۇ ئېقىم سۈننىي مەزھەپنىڭ ئىدراكتىن ئېتىقاد ئۇستۇن تۇرىدۇ، دەيدىغان كۆزقارىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئىدراك — ئېتىقادنىڭ ئالىي مىزانىدۇر. ئاللاغا «چىن ئېتىقاد قىلىش» قارىغۇلارچە بويسۇنۇش ئەمەس، بەلكى بىلىم ۋە ئىدراك ئاساسىدا بولۇشى كېرەك. ئىدراك — ئېتىقادنىڭ دەلىلى ۋە ئاساسىدۇر. ئىدراكنى ئېتىقادنىڭ دەلىلى قىلغاندا، ئاللانى ھەقىقىي تونۇش ۋە ئاللاغا «قەتئىي ئىشىنىش» كە يەتكىلى بولىدۇ، قارىغۇلارچە ئېتىقاد قىلىش ئىنسانىنى مۇشرىكلىكنىڭ تۈيۇق يولىغا كىرگۈزۈپ قويىدۇ، دەپ قارىدى. بۇ ئېقىمنىڭ قارىشىچە، ئىدراك — تونۇشنىڭ توغرا ياكى خاتالىقىنى تەكشۈرۈشنىڭ ۋە ياخشى - يامان

ھەربىر كىشىنىڭ ھۆكۈم قىلىشىنىڭ ئۆلچىمىدۇر. ئىدراك پرىنسىپىدىن ئايرىلغاندا دىننىڭ ھەقىقىتىنى تونۇپ يەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئېقىم بىلىمنى دىن، پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەندىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىدى. (5) «قۇرئان كەرىم» يارىتىلغان دېگەن تەلىماتنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئېقىم سۈننىي مەزھىپىنىڭ «قۇرئان كەرىم» باشلىنىشى يوق مەڭگۈلۈك ئاللانىڭ تىلى توغرىسىدىكى تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، ئاللانىڭ باشلىنىشى يوق، ئاللا يالغۇز مەۋجۇت بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نى ئاللا يارىتقان. ئاللا «قۇرئان كەرىم» دىن بالدۇر مەۋجۇت، ئەگەر «قۇرئان كەرىم» نىڭمۇ باشلىنىشى يوق دەپ قارىساق، ئاللا بىلەن ئاللا يارىتقان «قۇرئان كەرىم» نى تەڭ قىلىپ قويغانلىق بولىدۇ، بۇنداق قىلىش مۇشرىكلىككە ئېلىپ بارىدۇ. ئاللانىڭ بىرلىكىگە نۇقسان يەتكۈزىدۇ، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئېقىم ئەقىدىنى دەلىللىگەندە بار بىلەن يوق، بىر بىلەن كۆپ، چەكسىز بىلەن چەكلىك، ھەربىرەت بىلەن جىملىق، ئوخشىشىپ كېتىش بىلەن پەرقلىنىش قاتارلىق كاتېگورىيە چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇلاردا ئاددىي دىئالېكتىكا ئامىللىرى مەۋجۇت بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي تەۋھىدىگە لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنى كىرگۈزدى. مۇئتەزىلىيە تەشەببۇس قىلغان ئەقىل ئەلاچىلىقى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى پرىنسىپى، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىش ۋە مەسىلىلەر ئۈستىدە ئەركىن مۇھاكىمە قىلىشتەك ئىلگىرىلەش روھى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئىلمىي مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

بۆلۈنگۈچىلەر «مۇئتەزىلىيە» گە قارالدى.

ئادالەتچىلەر «مۇئتەزىلىيە» گە قارالدى.

ئەھلى تەۋھىدلار «مۇئتەزىلىيە» گە قارالدى.

ئەقلىيەچىلەر «مۇئتەزىلىيە» گە قارالدى.

ئەل ئەشئەرىيە ئوتتۇرا ئەسىردىكى سۈننىي مەزھىپىنىڭ مەدرىسە پەلسەپىسى تەرەپدارلىرى بولۇپ، كەلام جەددى (يېڭى كالامچىلار) دەپ ئاتالغان. بۇنىڭغا X ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەبۇ ھەسەن ئەلى ئەشئەرى (873 — 935) ئاساس سالغان. ئەشئەرى ئەسلىي بەسرەدىكى مۇئتەزىلىيە مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى ئەل جۇببائى (850 — 915) نىڭ شاگىرتى بولۇپ، دىنىي ئىدىيىدە ئۇستازىنىڭ ئاللانىڭ مۇتلەق بىرلىكى، ئادىل ئەقىدە ۋە «قۇرئان كەرىم» نىڭ يارىتىلغانلىقى توغرىسىدىكى تەشەببۇسىغا ئەمەل قىلىپ، مۇئتەزىلىلەرنىڭ نەزەريە باشلامچىسى بولغان. ئەشئەرى 40 ياشقا كىرگەندە ئەقىدە مەسىلىسىدە ئۇستازى ئەل جۇببائى بىلەن كىلىشەلمەي، ئۇستازىنىڭ تەلىماتىغا ئاشكارا قارشى چىقتى ھەمدە «بۇرۇنقى گۇناھىغا تۆۋبە قىلىدىغانلىقى» نى جاكارلاپ، ھەنبەلىيە مەزھىپىنىڭ تەلىماتىغا ئەمەل قىلىپ، مۇئتەزىلىيە مەزھىپىدىن ئايرىلدى. كېيىن باغدادتا كۆچۈپ بېرىپ، ئەنئەنىۋى ئىلمىي تەۋھىد تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. مۇئتەزىلىيە ۋە خاۋارىجلار قاتارلىق مەزھەپلەرگە ھۇجۇم قىلدى ھەمدە شاگىرت توپلاپ، ئۆزىنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسىنى تەرغىب قىلدى. ئۇ يازغان «ئىلمىي تەۋھىد قائىدىسىنىڭ ئىزاھاتى» ۋە «ئىسلام دىنىدىكى ئىلمىي ئېقىملارنىڭ سۆزلىرى» بۇ ئېقىم تەلىماتىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسىنى سېلىپ بەردى. ئۇ «ۋەھىي» نىڭ ئىدراكتىن ئۈستۈن

تۇرىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، ئىرادە ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى نەزەرىيىگە قارشى تۇرۇپ، پېشانىگە پۈتۈلۈش تەلىماتىنى تەشەببۇس قىلدى. دىنىي ئەقىدىنى پەلسەپە، لوگىكا ئۇسۇلى بىلەن دەلىللەپ، ئەنئەنچىلەرنىڭ ئېتىقادىغا ماسلىشىپ، مۇئتەزىلىيە مەزھىپىنىڭ تەلىماتىغا قارشى كەلام جەدىد بولۇپ قالدى. ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر كېيىن ئەشئەرىيەچىلەر دەپ ئاتالدى. بۇ مەزھەپ باشتا دىن بىلەن پەلسەپىنى، ئىدراك بىلەن ئېتىقادنى، تەقدىر بىلەن ئىرادە ئەركىنلىكىنى ياراشتۇرىدىغان قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھەم مۇئتەزىلىيەنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، ھەم سۇننىي مەزھىپىدىكى فەقىھلەر تەرىپىدىن قاتتىق ئەيىبلەندى. ھەنبەلىيە ئۇلارنىڭ تەلىماتىنى «ئاللانىڭ توغرا يولى» غا ئاسىلىق قىلدى، «ھەرقانداق شەكىلدىكى كالامدىن شىردىن قاچقاندەك قاچتى» دەپ ئەيىبلىدى. ماتۇرىدىيە مەزھىپى ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىنى، ئىدراكلىقىنى شەرھلىشى بەك كۆپ بولۇپ كەتتى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى ئەسلىي ئەقىدىگە ماس كەلمەيدۇ، دەپ ئەيىبلىدى. كېيىن بۇ ئېقىمدىكى ئۆلىمالار ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە دىنىي كۆرەشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، دىنىي جەھەتتىكى ئىدىيىۋى كۆرەشتە سۇننىي مەزھىپىدىكى ھەنبەلىيە تەرىپىگە ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپ، ئىجتىمائىي تەسىرى چوڭ بولۇپ، سۇننىي مەزھىپىدىكى مەشھۇر فەقىھ ئەبۇ بەكرى، ئەسفارانى قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ھۆرمەت قىلىنىپ، ئىسلام دىنىدىكى «ھەق يولنى قايتا بەرپا قىلغۇچىلار» دەپ تەرىپىلەندى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇ ئېقىمنىڭ ئۆلىماسى ئەل باقىللانى (؟ — 1013) قاتارلىقلار بۇ ئېقىمنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈردى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. ئەل باغدادى (؟ — 1083)، كۈسايرى (؟ — 1074)، ئەل جۇۋەينى (؟ — 1083)، شەھرىستانى (1086 — 1153) قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلدى. ئۇلار ئىلمىي تەۋھىد، ئىلمىي تەپسىر، ئىلمىي ھەدىس، ئىلمىي فىقھە، ئېتىكا، ئاتوم نەزەرىيىسى قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. ئىلمىي تەۋھىد مەسىلىلىرىنى دەلىللىگەندە دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسىنى شەرھلەپ، بۇ ئېقىمنىڭ دىنىي پەلسەپە ئىدىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۇردى. بۇ ئېقىمدىكى ئۆلىمالار ئۆزىنى «مۇتەكەللىم» دەپ ئاتىدى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى نىزام مۇلك (1019 — 1092) ئەشئەرىيەنىڭ تەلىماتىنى ھۆكۈمەت ئەقىدىسى قىلدى ھەمدە باغدات، نىشاپۇر قاتارلىق جايلاردىكى نىزامىيە مەدرىسىدە بۇ ئېقىمنىڭ تەلىمات ۋە تەشەببۇسلىرىدىن دەرس ئۆتۈشنى يولغا قويدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتى پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تارقىلىپ، يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئىدىيە بولۇپ تەرەققىي قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ نوپۇزلۇق ئۆلىماسى ئەل غەززالى (1058 — 1111) بۇ ئېقىمنىڭ دىنىي پەلسەپە ئىدىيە سىستېمىسىغا ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ئۇنى تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئىلمىي تەۋھىد توغرىسىدىكى ئاخىرقى نەزەرىيىسىنى شەكىللەندۇردى.

ئەشئەرىيەنىڭ دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىپ، ئاللانىڭ زاتى بىلەن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنىڭ

مۇناسىۋەتنى، ئاللانىڭ ئىنسان پەيشانىسىگە پۈتۈشى بىلەن ئىنساندىكى ئىرادە ئەركىنلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىدراك بىلەن ئېتىقادنىڭ مۇناسىۋىتى، «قۇرئان كەرىم» نىڭ خاراكتېرى، ئاتوم نەزەريىسى بىلەن تاسادىپىيلىق قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. ياراشتۇرۇش ۋە مۇرەسسە — مادار قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مەزھەپلەرنىڭ تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلدى، دىنىي ئەقىدىنى پەلسەپە بىلەن شەرھلەپ، ئېتىقادنى ئىدراك بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، پەلسەپىنى ئېتىقاد ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇردى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي كۆزقاراشلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ئەسلىي زات جەھەتتە دۇنيانى ئاللا بىۋاستە ياراتتى، دېگەن تەلىماتنى تەشەببۇس قىلدى. ئاللا تەبىئەتتىن، بوشلۇقتىن ھالقىغان مەڭگۇلۇك مەنىۋى مەۋجۇدىيەتتۇر. ئاللا دۇنيادىكى جىسمى مەۋجۇداتلارنىڭ بىۋاستە ياراتقۇچىسىدۇر ۋە بىردىنبىر ئىگىسىدۇر، جىسمى شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە ئۆزگىرىشىدىكى مەقسەتنىڭ سەۋەبىدۇر، دەپ قارىدى. دۇنيادىكى مەۋجۇداتلار ئاللا بىۋاستە ياراتقان ئاتوم ۋە تاسادىپىيلىقتىن تەركىب تاپقان. ئاتومنىڭ ئۆزى جىسمدۇر. ماددا ئاتومنىڭ بىرىكىشىدۇر. جىسىم ھەم ماددا ئەمەس، ھەم شەكىل ئەمەس، بەلكى ئىدىيىدىكى ئۇقۇم كاتېگورىيىسىدىن ئىبارەتتۇر. شەيئىلەر تاسادىپىيلىققا ئىگە بولغاچقا، ھەمىشە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مۇقىم خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمايدۇ. ئاتوم ۋە تاساددىپىيلىق ئاللانىڭ ئىرادىسىنىڭ بەلگىلىشى بىلەن ھەرقاچان ئۆزلۈكسىز يارىتىلىپ ياكى يوقىتىلىپ تۇرىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. شەيئىلەرنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدە مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ. شەيئىلەر ئۆزئارا ئايرىلىپ تۇرىدۇ. جىسمدىكى ئاتومنىڭ ھەرىكەت قىلىشى تۇپەيلىدىن تاسادىپىيلىق بوشلۇقتا بىر نۇقتىدىن يەنە بىر نۇقتىغا ئۇزلۇكسىز يۆتكىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزلىدە قوزغىلىش ۋە قوزغىتىلىش مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، دەپ قارىدى. بۇ ئېقىمنىڭ دۇنيانىڭ قانۇنىيەتلىك مەڭگۇلۇكلىكىنى ۋە دۇنيانىڭ قانۇنىيەتلىك ئىنكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، بوشلۇقتىكى دۇنيا چەكلىك بولىدۇ، ۋاقىتنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ، تەبىئەت دۇنياسى قىسقا بولىدۇ يەنى يوقلىپ كېتىدۇ. پەقەت ئاللا مەڭگۇ مەۋجۇت بولىدۇ. «قانۇنىيەت» ئاللانىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش «ئادىتى» ياكى «دائىملىق ئەھۋالى» بولۇپ، ئاللانىڭ ئىرادىسى «ئادىتى» نى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ، ھەرقاچان يېڭى مۆجىزىلەرنى يارىتالايدۇ، دەپ قارىدى. (2) ئاللانىڭ زاتى بىلەن سۇپىتى مۇناسىۋىتىدە، ئاللانىڭ زاتى نۇرغۇن سۇپەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئېقىم ھەم مۇئتەزىلىيەنىڭ ئاللا نۇرغۇن سۇپەتلەرگە ئىگە دەيدىغان تەشەببۇسىغا قارشى تۇردى، ھەم كەررامىيە ئۆلىمالىرىنىڭ ئاللانىڭ سۇپەتلىرىنى پۈتۈنلەي ئادەمگە ئوخشاتقان قارىشىنى تولۇق قوللىمىدى. مۇنداق دەپ قارىدى: ئاللانىڭ ئەسلىي زاتى جىسمى مەۋجۇداتلاردىن ھالقىغان تەنھا مەنىۋى جىسمدۇر. ئاللانىڭ ھەممىگە قادىر ئەسلىي زاتى بىلىش سىزىمى، ئىقتىدار، تۇرمۇش، ئىرادە، تىل، ئاڭلاش ۋە كۆرۈش سىزىمى قاتارلىق سۇپەتلەرگە ئىگىدۇر. ئاللانىڭ سۇپەتلىرى ئاللانىڭ ئەسلىي زاتىدا ھازىرلانغان. ئەسلىي زات بىلەن سۇپەتنى ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئاللانىڭ سۇپەتلىرى ئىنكار قىلىنسا، ئاللانىڭ ھەممىگە قادىرلىقى ۋە مەۋجۇتلۇقى ئىنكار قىلىنغان بولىدۇ. لېكىن، ئاللانىڭ

سۈپەتلىرى يارانقۇچىنىڭ سۈپەتلىرىدۇر. ئىنساننىڭ سۈپىتى يارىتىلغۇچىنىڭ سۈپىتىدۇر. بۇ ئىككىسى ماھىيەتلىك پەرقلىنىدۇ. ئەگەر ئاللانىڭ سۈپەتلىرى ئادەمنىڭكىگە ئوخشىتىلسا، ئېتىقادنىڭ بىرلىكى بۇزۇلۇپ، مۇشرىكلىككە كېتىپ قالىدۇ. (3) تەقدىرچىلىك بىلەن ئىنسان ئىرادىسىنىڭ ئەركىنلىكى مۇناسىۋىتىدە، بۇ ئېقىم ھەم مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ ئاللا پۈتكەن تەقدىر - قىسمەتنى ئىنكار قىلىشىغا قارشى تۇردى، ھەم جەبرىيەچىلەرنىڭ ئىنسانىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدىغان قارىشىنى تولۇق قوللىمىدى. بۇ ئېقىمنىڭ قارىشىچە، دۇنيادىكى ھەممە شەيئىلەرنى ئاللانىڭ ئىرادىسى باشقۇرىدۇ. ئىنسانىنىڭ تەقدىرىنى ۋە ھەركەت مىزانىنى ئاللا يارىتقان ۋە ئىنسانىنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈۋەتكەن بولىدۇ. شەيئىلەرنى ئىدارە قىلىش جەھەتتە ئاللا مۇتلەق ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە. ۋەھالەنكى، ئىنساندا ئىرادە ئەركىنلىكى بولمايدۇ. ياخشىلىق - يامانلىق مەسىلىسىدە مۇنداق دەپ قارىدى: ياخشىلىق - يامانلىقنىڭ مىزانلىرىنى ئاللا ئىنسانىنىڭ پىشانىسىگە پۈتتى ھەمدە ئىنسانغا يامانلىقنى توسۇپ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى. ئاللا ئىنسانغا ئىدراك ئاتا قىلدى. ئىنسان ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى ئىگىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. لېكىن، ھەرىكەتنىڭ يامان ياكى ياخشى بولۇشىنى ئۆزىنىڭ ئىرادىسى تالالمىغاچقا، شۇڭا ئىنسان ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىگە جاۋابكار بولۇشى، ياخشىلار مۇكاپاتلىنىشى، يامانلار جازالىنىشى لازىم. (4) ئىدراك بىلەن ئېتىقادنىڭ مۇناسىۋىتىدە، ئېتىقادنىڭ ئىدراكتىن ئۈستۈن تۇرۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئېقىمنىڭ قارىشىچە، ئېتىقاد دېمەك ئاللاغا، پەيغەمبەرگە، كىتابقا ئېتىقاد قىلىش دېمەكتۇر. ئىنسانىنىڭ بىردىنبىر ئاللاغا ئېتىقاد قىلىشى ۋە ئاللانى تونۇشىغا ئۆزىدىكى تونۇش ئىقتىدارى بىلەن يەتكىلى بولمايدۇ. ئاللا «ۋەھىيسى» گە قەتئىي ئېتىقاد قىلىش ئارقىلىق، ئاللانىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى تونۇپ، ئاللاغا مۇتلەق بويسۇنۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. كىشىلەر جىمى شەيئىلەرنى تونۇش ۋە شەيئىلەرگە ھۆكۈم قىلىشتا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلىشى لازىم. ئىدراكنى ئاللانى تونۇشنىڭ بىر خىل قورالى قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ھەقىقەتنى تونۇپ يەتكىلى بولمايدۇ. ئىدراكنى تەتبىق قىلىشتا ئېتىقادقا خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئېتىقادنى ئىدراك بىلەن قوغداش كېرەك. بۇ ئېقىمنىڭ قارىشىچە، ئاللانى تونۇشتا ئىنسان ھەقىقەتتۇر. ئاللانىڭ «ۋەھىيسى» ھەقىقەتنىڭ مەنبەسى ۋە ئۆلچىمىدۇر. «ۋەھىي» گە قەتئىي ئىشەنگەندىلا، ھەقىقەتنى ئىگىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئېقىم بىلىمنى ئىلمىي تەۋھىد، پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەنلەر بىلىملىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىپ، مۇنداق دەپ قارىدى: ئىلمىي تەۋھىد — ئېتىقاد تۇغرىسىدىكى بىلىم بولۇپ، ئىدراكتىن ھالقىپ كەتكەن ئاللا «ۋەھىيسى» نىڭ ھەقىقىتىدۇر. ئۇ پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەن بىلىملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. پەلسەپە دىندىن خالىي ئىدراكىي بىلىم بولۇپ، ئەقىدىنى دەلىللەشنىڭ ئۇسۇللىرىنى چەكلىك دائىرىدە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەقىدىنى تەرتىپلەشتۈرۈپ، ھەرخىل بىدئەت تەلىماتلارغا رەددىيە بېرىدىغان قىلىدۇ. لېكىن، پەلسەپە ئاللانىڭ «ۋەھىيسى» دىن ئايرىلسا، ھەقىقەتنى تونۇپ يېتەلمەيدۇ. تەبىئىي پەن كۆپ ھاللاردا ئىلمىي تەۋھىد بىلەن تېپىشىپ كىشىلەردە ئېتىقادقا نىسبەتەن ئىككىلىنىش ۋە گۇمانلىنىش پەيدا

قىلىپ قويىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىنى «ۋەھىي» ۋە ئەقىدە بىلەن «چەكلەپ»، ئۇ ئارقىلىق مەۋجۇداتلارنى ئاللانىڭ يارىتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈش كېرەك. (5) «قۇرئان كەرىم» نىڭ خاراكتېرى مەسىلىسى توغرىسىدا، بۇ ئېقىم مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم» يارىتىلغان دېگەن تەشەببۇسىغا قارشى تۇردى ھەم مۇنداق دەپ قارىدى: «قۇرئان كەرىم» «ئاللا زاتىنىڭ ئاۋۋىلى يوق تىلى»، مەڭگۈلۈك مۇتلەق ھەقىقەت بولۇپ، ئاللا «ۋەھىيسى» نىڭ مۇقەددەس مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېتىقادنىڭ ھەممە ئۆلچىمىدۇر. ئۇنىڭدىن ھەرگىز گۇمانلىنىشقا ۋە تەۋرىنىشكە بولمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ مۇقەددەس مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تىل شەكلى (ئەرەب تىلى)، سۆزلەر ۋە ئۇ خاتىرىلەنگەن كىتاب بولسا ئاۋۋىلى بار ۋە يارىتىلغان. ئەشئەرىيە چېلەر سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئىلمىي تەۋھىدنى پەلسەپە بىلەن دەلىللەپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، بۇ تەلىمنى ئومۇمىيۈزلۈك ھۆرمەتكە ئىگە قىلىپ، ئىسلام ئىدىيە تارىخىدا ئۇزۇندىن بۇيان يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى.

كەلام جەدىد «ئەل ئەشئەرىيە» گە قارالىدۇ.

ماتۇرىدىيە ئىسلام دىنىدىكى ئىلمىي تەۋھىد ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئەل ئەشئەرىيە، تەھاۋىيە بىلەن قوشۇلۇپ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئۈچ چوڭ ئىلمىي ئەقىدە ئېقىمى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىناۋىتى ئەشئەرىيەچى

قارايدۇ. لېكىن، ئەبۇ ھەنىفە ۋە ماتۇرىدىلار ئېتىراپ قىلىدۇكى، ئىنساندا ئىرادە ئەركىنلىكى بولىدۇ. شەخس ھەرىكىتى مەجبۇرىي ئەمەس، ئىختىيارى بولىدۇ. شۇڭا ئۆز ھەرىكىتىنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشىغا ئۆزى جاۋابكار بولۇشى كېرەك ياكى ئاخىرەتتە مۇكاپاتلىنىشى ياكى جازالىنىشى لازىم. (2) ئەشئەرىيەچىلەر تەقدىرچىلىكتە چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە، ئاللانىڭ ئىنسانىنىڭ يامان قىلمىشىغا مەسئۇل بولۇشى كېرەكلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ. كىشىلەر قۇتقۇزۇلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ، دېيىشنى ئىنكار قىلىدۇ. لېكىن، ئەبۇ ھەنىفەنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ يامانلىقى ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بولىدۇ. ئاللا ئىرادە قىلمىسا ئۇنداق بولمايدۇ؛ ماتۇرىدىيە قەتئىي ئىشىنىدۇكى، ئىنسان ئاخىرەتتە چوقۇم قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەخلاق قىلمىشىغا ئىشىنىدۇ. ماتۇرىدىيە ئىنساندىكى ياخشى تەبىئەت ۋە ئەخلاق تۇيغۇسىنىڭ رولىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، ئەشئەرىيەچىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ كەڭ قورساق بولدى. بۇ ئىدىيىلەر كېيىنرەك ئەشئەرىيەچىلەرگىمۇ سىڭىپ كىرىپ تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، ماتۇرىدىيەگە ۋارىسلىق قىلغۇچى نەسەفى (؟ — 1142) نىڭ ئىلمىي تەۋھىد ئەسىرى «شەرھى ئەقائىد» ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇزۇن مۇددەت دەرسلىك قىلىندى. يېقىنقى زامان ئىسلام تەلىم - تەربىيىچىسى، ئىسلاھاتچىسى مۇھەممەد ئابدۇمۇ ماتۇرىدىيەنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. لېكىن، ئەنئەنىۋى كۆزقاراشنى نەزەرگە ئېلىپ، ماتۇرىدنىڭ نامىنى ئاغزىدىن چىقارمىدى.

تەھاۋىيە ئىسلام دىنىدىكى ئىلمىي تەۋھىد ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، IX — X ئەسىرلەردە مىسىردىكى مەشھۇر مۇتەكەللىمۇن تەھاۋى (854 — 933) قۇرغان. ئەشئەرىيە، ماتۇرىدىيە بىلەن قوشۇلۇپ سۇننىي مەزھىپىدىكى ئۈچ چوڭ ئىلمىي تەۋھىد ئېقىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ تارقىلىشى ۋە تەسىرى كىچىكرەك بولۇپ، مىسىر بىلەن چەكلىنىدۇ. بۇ ئېقىم سۇننىي مەزھىپىنىڭ مۇئتەزىلىيە، خاۋارىجلار، جەھمىيە ۋە شىئە مەزھىپىگە قارشى كۈرەشتە شەكىللەنگەن يەرلىك خاراكتېردىكى ئىلمىي ئېقىم بولۇپ، ئەقىدە جەھەتتىكى ئىدىيە سىستېمىسىدا ئەشئەرىيە بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن ئوتتۇرىدا ئىختىلاپ مەۋجۇت. تەھاۋى «ئەقىدە» نامىلىق ئەسەر يېزىپ، بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسىنى ۋە تەلىماتىنى سىستېمىلىق شەرھلەپ، باشقا مەزھەپلەر، ئېقىملارنىڭ «بىدئەت تەلىماتلىرى» غا رەددىيە بېرىپ، بۇ ئېقىمغا ئىدىيىۋى ئاساس سېلىپ بەردى. گرېك پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقادىنى لوگىكىلىق پىكىر ئۇسۇلى بىلەن دەلىللەش ۋە قوغداشنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ راتسىئونالىزمىغا، «ئىرادە ئەركىنلىكى» نەزەريىسىگە ۋە «قۇرئان كەرىم يارىتىلغان» دېيىشىگە قارشى تۇردى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي ئەقىدە تەشەببۇسى مۇنداق: (1) ئاللاغا، كىتابقا، پەرىشتىلەرگە، پەيغەمبەرگە ئىمان ئېيتىش؛ ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىشكە، جەننەتكە، دوزاخقا ۋە ئاخىرەتتىكى سوراققا ئىشىنىش، ياخشىلىققا دەۋەت قىلىپ، يامانلىقتىن توسۇش لازىم؛ ھەقىقىي ئېتىقادقا كاللىدا ئىشىنىش، دىلدا تونۇش، سۆزدە ئىپادىلەشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. ۋەھىي بىلىملەرنىڭ بولۇشىنى ئېتىقاد دېگىلى بولمايدۇ. (2) ئاللانىڭ دۇنيادىكى

مەۋجۇداتلارنى ياراتقۇچى ئىكەنلىكىگە، ئاللا ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى يارىتىشتىن ئىلگىرى ھېچقانداق شەيئىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىگە، شەيئىلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنىڭمۇ مەۋجۇت ئەمەسلىكىگە؛ ئاللانىڭ تەنھا مەۋجۇتلۇقىغا، ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىگە قەتئىي ئىشىنىپ، ئاللاغا ھەرقانداق شەكىلدىكى شېرىك كەلتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش لازىم؛ ئاللادا ئىرادە، بىلىم، قۇۋۋەت، تىل، ھەرىكەت، ئىجاد قىلىش قاتارلىق سۈپەتلەر ۋە گۈزەل ئىسىملارنىڭ بارلىقىغا، ئاللانىڭ مۇشۇ سۈپەتلەر ۋە گۈزەل ئىسىملار بىلەن جىمى مەۋجۇداتلارنى ياراتقانلىقىغا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن ئۆلۈم - يېتىملىك بولىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىش لازىم.

(3) «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئاللانىڭ سۆزى ئىكەنلىكىگە، كىتابقا يېزىلىپ، خاتىرىدە ساقلىنىپ، تىلدا ئوقۇلىدىغانلىقىغا، پەرىشتە ئارقىلىق دۇنياغا نازىل بولغانلىقىغا ئىشىنىش لازىم. «قۇرئان كەرىم» يارىتىلغان ئەمەس. لېكىن، كىشىلەرنىڭ ئوقۇش، يېزىش، قىرائەت قىلىش ئىقتىدارى، ھەرىكىتى يارىتىلغان بولىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى باشقا مەزھەپلەر ۋە ئېقىملار بىلەن بولغان ئاساسىي ئىختىلابى شۇكى، بۇ ئېقىم پىكرەنلىك ئۇسۇلنى ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى دەلىللەشنىڭ ۋاستىسى قىلىپ، مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ راتسىئونالىزم خاھىشىغا ۋە خاۋارىجلارنىڭ گۇناھى كەبىر سادىر قىلغانلار مۇسۇلمان ھېسابلانمايدۇ، دېگەن قارىشىغا قارشى تۇردى. گۇناھى كەبىر سادىر قىلغانلار يەنىلا مۆمىن ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى؛ ئاللانىڭ ئېسىل سۈپەتلەرگە ۋە گۈزەل ئىسىملارغا ئىگە ئىكەنلىكىگە قەتئىي ئىشەنمەسلىك ھەزرىتى ئەلىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، ھەزرىتى ئەلىدىن بۇرۇنقى ئۈچ خەلىپىنى سۈندۇرىدىغان كۆزقارىشىنى قوللىمىدى. تۆت خەلىپىنى مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيىسى دەپ قارىدى.

ئەرەب ئارىستوتېلچىلىقى

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب پەلسەپە ئېقىمى بولۇپ، ئەرەبچە «ھۆكۈما»لار دېيىلىدۇ (مەنىسى «ئەقىللىكلەر» يەنى پەيلاسوپلار دېگەنلىك بولىدۇ). بۇ ئېقىم IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان جەريانىدا ئەرەب ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى ئەركىن پىكىرلىك پەيلاسوپلار بىلەن تەبىئىي پەن ئالىملىرى ئارىستوتېل ۋەكىللىكىدىكى قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىنى ۋە تەبىئىي پەن كۆزقارىشىنى قوبۇل قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىنى پەلسەپە بىلەن چۈشەندۈردى، ئىسلام دىنىنى ئىدراك بىلەن شەرھلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىن ئىلاھىيەتچىلىكتىن مۇستەقىل بولغان يېڭى ئېقىم شەكىللەندى. IX ئەسىردە ئەرەب خەلىپە دۆلىتى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ جۈش ئۇرۇپ راۋاجلىنىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھارۇن رەشىد ۋە مەئمۇنىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى، قوللىشى بىلەن باغدادنى مەركەز قىلغان ھالدا قەدىمكى گرېكلارنىڭ پەلسەپە ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرىنى تەشكىللىك، كەڭ كۆلەمدە توپلاش، رەتلەش، تەرجىمە - تەتقىق قىلىش ھەرىكىتى شەكىللەندى. IX ئەسىردە گرېكچە نۇرغۇن پەلسەپە ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى. جۈملىدىن ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا»، «كاتېگورىيە»، «ئېتىكا»، «فىزىكا»، «قورال نەزەرىيىسى»، «ئىزاھاتلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىندى. بورفىرىنىڭ «ئارىستوتېلنىڭ كاتېگورىيە توغرىسىدىكى ئەسىرىگە كىرىش سۆز» ناملىق ئەسىرى، يېڭى ئەپلاتونىزملىق

تېشىپ چىقىش تەلىماتىنى شەرھلەيدىغان پەلسەپىۋى ئەسىرى «ئارىستوتېلنىڭ تېئولوگىيىسى» ۋە «سەۋەب» مۇ ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، جايلارغا تارقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە گرېكلارنىڭ پەلسەپە، ئىلمىي ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىسپانىيىدىمۇ كەڭ تارقالدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. كوردوۋا ئىسلامىيەتنىڭ ئىككىنچى ئىلىم-مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىپ، ئىسپانىيىدە مەدەنىيەت گۈللەنگەن يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. تەرجىمە ھەرىكىتىدە تەرجىمە قىلىنغان چەتنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرى ئەرەب پەلسەپىسىنى ۋە ئىلىم تەتقىقاتىنى دولقۇنغا كۆتۈردى. قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ پەلسەپىسى ۋە ئىلىم ئىدىيىسى ئەرەبلەرنىڭ ئىدىيە ساھەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتىپ، ئەرەب پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتىنى مول ئىدىيەۋى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى.

IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە داۋام قىلغان گرېك پەلسەپىسى ۋە شەرق (پېرسىيە، ھىندىستان) پەلسەپە ئىدىيىسىنى تەرجىمە قىلىش، تارقىتىش داۋامىدا، ئەرەب ئىسلام دۆلىتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى كەڭ رايونلاردا ئەركىن پىكىرلىك نۇرغۇن پەيلاسوپلار بارلىققا كەلدى. ئۇلار گرېك پەلسەپىسى ۋە تەبىئىي پەن ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. بولۇپمۇ ئارىستوتېلنى ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭ تەلىماتىنى «ئالىي ھەقىقەت» «ئىنسانىنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى يېتەلىگەن ئاخىرقى چەك» دەپ تەرىپلىدى ھەمدە ئۇنىڭ پەلسەپە ۋە ئىلىم-پەنگە دائىر ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ ۋە باھالاپ، بۇ ئەسەرلەردىن مول ئىدىيەۋى ئوزۇقلۇق قوبۇل قىلىپ، راتسىئونالىزملىق خاھىشقا ئىگە تەبىئەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە ئىجتىمائىي تارىخ قارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئارىستوتېل بىلەن يېڭى ئەپلاتونىزم ماسلاشتۇرۇلغان پەلسەپىۋى قاراش بىلەن «قۇرئان كەرىم» نى چۈشەندۈردى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى دەلىللىدى ھەمدە ئىسلام دىنىدىكى ئەنئەنىۋى مەدرىسە پەيلاسوپلىرى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت مۇنازىرىلەشتى، پەلسەپىنى دىندىن مۇستەقىل قىلىپ، روشەن دەھرىلىك خاھىشقا ئىگە قىلدى. بۇ پەيلاسوپلاردىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى شەكىللىنىپ، ئارىستوتېلچىلار دەپ ئاتالدى.

ئەرەب ئارىستوتېلچىلىرى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى ئېقىمغا ئايرىلدى. شەرق ئېقىمى باغداتنى مەركەز قىلىپ IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە ئەڭ جانلىنىپ كەتتى. بۇ ئېقىمغا ئەل كىندى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبن سىنا قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىك قىلدى؛ غەرب ئېقىمى كوردوۋانى مەركەز قىلىپ XI ئەسىردىن كېيىن جانلاندى. بۇ ئېقىمغا ئىبنى باججە، ئىبنى تۇفەيىل، ئىبنى رۇشىد ۋە ئىبنى خەلدۇنلار ۋەكىللىك قىلدى. بۇ ئېقىمدىكى پەيلاسوپلار تەبىئىي پەنلەرگە كامىل بولۇپ، ئىسلام ئەقىدىسىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇلار تەبىئىي پەنلەر ۋە لوگىكا تەتقىقاتىغا ئەھمىيەت بەردى، تەبىئەت پەلسەپىسىگە ھۆرمەت قىلدى، ئىدراكنىڭ رولىنى تەكىتلىدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىدىيىسى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەۋاتقان شارائىتتا، بۇ ئېقىم دىنىي ئېتىقادقا خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى بىلەن پەلسەپىنى دىنىي ئەقىدىدىن ئايرىپ، ئىدراكىي بىلىم سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. ئانتولوگىيە جەھەتتە، بىر تەرەپتىن، ئاللانىڭ ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنىڭ تۇنجى سەۋەبچىسى ئىكەنلىكىنى، ئاللانىڭ ئاۋۋىلى

يوقلۇقىنى، ئالمي مەنۇى مەۋجۇتلۇق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى؛ دۇنيادىكى مەۋجۇداتلار ئاللانىڭ بىر قاتار ئىدراك، روھى سۇبستانسىيىسىدىن ئېقىپ چىققان، دۇنيانى ئاللا ئومۇمىي جەھەتتىن ئىداره قىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن، كونكرېت شەيئىلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە ئارىلاشمايدۇ، دەپ قارىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، دۇنيانىڭ ماددىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، ماددىي دۇنيانىڭ مەڭگۈلۈك بولىدىغانلىقىنى، كونكرېت شەيئىلەرنى ماسسا ۋە شەكىل ھاسىل قىلغانلىقىنى؛ ھەرىكەتلىنىش ۋە ئۆزگىرىش ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئىكەنلىكىنى، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدا سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتى بولىدىغانلىقىنى، شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەلىكى ئالەمنىڭ قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. ئىدراك بىلەن ئېتىقادنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئىدراكىي بىلىملەرگە ھۆرمەت قىلدى. ئەبۇ نەسىر فارابى ساپ ئىدراكنىڭ قىممىتى ئېتىقادنىڭ قىممىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ قارىدى. ئەبۇ نەسىر فارابى ئىدراكنى فۇنكسىيىلىك ئىدراك، پائالىيەتچان ئىدراك، ئېرىشىلگەن ئىدراك ۋە ئاكتىپ ئىدراكتىن ئىبارەت تۆت تۈرگە ئايرىپ، ئاكتىپ ئىدراك دۇنيانىڭ مۇقەررەلىكىنى تونۇشنىڭ يىغىندىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەل كىندى پەلسەپە كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنى ماھىيەتلىك تونۇشىدىكى ئىدراكىي بىلىمدىن ئىبارەت. پەلسەپە ئىلاھىيەتنى مەلۇم دەرىجىدە چەتكە قاقىدۇ، دەپ قارىدى. ئىبنى باججە پەلسەپە ۋە ئىلىم تەبىئەت دۇنياسىنى تونۇشنىڭ بىردىنبىر توغرا يولىدۇر؛ ھەممە توغرا تونۇشلارنىڭ بارلىققا كېلىشى، بەختكە ئىگە بولۇش ۋە ياماناتلىقنى توسۇپ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇش قاتارلىق ئەخلاق ـ پەزىلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى پۈتۈنلەي دىنىي ئېتىقادنى مەنبە قىلماي، بەلكى ئىدراكقا مۇراجىئەت قىلىدۇ، دەپ قارىدى. روھ قارىشىدا بۇ ئېقىم روھنى پىسخولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئىزاھلاپ، روھنى ئىنسان كاللىسىدىكى بىر خىل ئەقلىي ئىقتىدارلىق مەنۇى ھالەت ۋە ئومۇمىي ئىدراك، دەپ قارىدى. ئىبن سىنا روھ پىسخىك ھالەت بولۇپ، ئادەتتىكى شەيئىلەردىكى فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىدىن ھالقىپ كېتىدۇ. روھ بەدەن تەن بىرلىشىپ ئادەمنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ئادەم روھقا ئىگە بولغاندا پىكىر قىلالايدۇ، تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ ۋە ھۆكۈم قىلالايدۇ. نامەلۇم نەرسىلەرنى تونۇيالايدۇ، دەپ قارىدى. ئەل كىندى ئىنسانىنىڭ روھى ئالەم روھىدىن ئېقىپ چىققان، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، تەن يوقىلىدۇ، شەخسىنىڭ روھىمۇ مۇستەقىل مەۋجۇت بولماي، ئالەم روھىغا قايتىپ كېتىدۇ، دەپ قارىدى. ئىبنى رەشىد «شەخسىنىڭ روھى يوقالمايدۇ نەزەرىيىسى» نى ئىنكار قىلدى. روھ بىلەن تەننى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ، شەخسىنىڭ روھى بىلەن تېنى تەڭ يوقىلىدۇ. ئىنسانىنىڭ بىرلىككە كەلگەن، ئومۇمىي ئىدراكى مەڭگۈلۈك بولىدۇ، دەپ قارىدى. لوگىكا جەھەتتە لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىشنىڭ تونۇش جەھەتتىكى مۇھىم رولىنى تەكىتلەپ، «ئورتاق» (ئادەتتىكى) مەسىلىلەرنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئەبۇ نەسىر فارابى لوگىكا — پەلسەپىنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر. زىددىيەت قانۇنىيىتى لوگىكىدىكى ئالمي قانۇنىيەتتۇر، لوگىكا شەكلى ۋە چۈشەنچىسى ئىدراكىي تونۇشقا يېتەكچىلىك تەپەككۇر قورالىدۇر، دەپ قارىدى. ئەبۇ نەسىر فارابى مۇنداق دەپ قارىدى: پەلسەپە، ئىلىم ـ پەن ۋە دىن

ئوخشاش بولمىغان ئىككى ساھەدىكى بىلىم ۋە ھەقىقەتتۇر. پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن كىشىلەرنىڭ تەبىئەتتىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى ئۈستىدە ئىزدىنىدىغان ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بەخت تەرەققىياتىنى كۆزلەيدىغان بىلىم بولۇپ، ئومۇمىي مەنىدىكى ھەقىقەتتۇر؛ دىن بولسا كىشىلەرنىڭ ئىبتىقادىغا مەنسۇپ بولغان ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق مىزانى دائىرىسىدىكى ھەقىقەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. ئىبنى روشىدنىڭ قارىشىچە، دىن بىلەن پەلسەپە تېپىشمەيدۇ. بۇ ئىككىسى ئوخشىمىغان كاتېگورىيىدىكى ھەقىقەتتۇر. دىنىي ھەقىقەت «ۋەھىي» دىن كەلگەن بولۇپ، كىشىلەرگە قىلىنغان پەند - نەسىھەت ۋە كىشىلەرنىڭ ئەخلاق ھەرىكەتلىرىنى تۈتۈپ تۇرىدىغان قائىدىدىن ئىبارەت. يامانلىقنى توسۇپ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ؛ پەلسەپىنىڭ ھەقىقىتى «ئىدراك» تىن كەلگەن. ئۇ ھەقىقەتنىڭ ئالىي ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ، ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى تونۇشنى مەقسەت قىلىدۇ ھەمدە يارىتىۋچى ئىگىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. پەلسەپە نەزەرىيىسى دىنىي ئەقىدىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. لېكىن، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ بولۇشى مۇمكىن. پەلسەپىدە ھەقىقەت دەپ قارالغان نەرسە دىندا خاتا دەپ قارىلىشى مۇمكىن. ئەكسىچە بولغاندىمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. پەلسەپىنىڭ دەلىلى بىلەن دىنىي ئەقىدە ماس كەلمىگەندە پەلسەپىنىڭ ھۆكمىگە ئىشىنىش كېرەك. جەمئىيەت تارىخى كۆزقارىشىدا ئارىستوتېلنىڭ «سىياسىي ئىلىم» ۋە ئەپلاتون تەرغىب قىلغان «غايىۋى دۆلەت» تەسىرىگە ئۇچرىغان ئەبۇ نەسىر فارابى ۋە ئىبنى باججە قاتارلىق كىشىلەر غايىۋى دۆلەتنىڭ ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار مۇنداق دەپ قارىدى: «پەزىلەتلىك يۇرتلار» جەمئىيىتىدە پادىشاھ دانىشمەن، زېرەك ۋە مۇكەممەل ئادەم بولۇشى، پۇقرالار مەدەنىيەت ساپاسىغا ئىگە ۋە تەربىيە ئالغان بولۇشى كېرەك. كىشىلەر ئارا باراۋەر بولۇشى، مال - مۈلۈككە ئادىل ئىگىدارچىلىق قىلىشى، ئىناق ياشىشى، جەمئىيەت (دۆلەت) نىڭ ۋەزىپىسى پۇقرالارنىڭ پاراۋانلىقىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. ئىبنى خەلدۇن ئىجادىي خاراكتېرلىك تارىخىي پەلسەپە كۆزقارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەبىئىي شارائىت، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە تۇرمۇش شەكلى قاتارلىق ئامىللارنىڭ جەمئىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. ئۇلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى يېڭى ئەپلاتونىزم تەرىپىدىن بۇرمىلىۋېتىلگەن ئارىستوتېل ئەسلىگە تەلىماتىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئارىستوتېلنىڭ تەبىئەت قارىشى ۋە ئىلىم - پەن قارىشى جەھەتتىكى ساددا ماتېرىيالىستىك ۋە دىئالېكتىك ئىدىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور تۆھپە قوشتى. بۇ ئېقىمدىكى ئالىملارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرى XII ئەسىردە ئىسپانىيە ئارقىلىق، ياۋروپاغا تارقىلىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇشىنى راۋانلاشتۇرۇپ، غەربىي ياۋروپانىڭ پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئىبنى روشىدنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرى غەربكە تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئىتالىيە ۋە فرانسىيىدە ئاۋھرروئىسچىلىق ئىلمىي ئېقىمى شەكىللىنىپ، ياۋروپانىڭ ئىدىيە ساھەسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى.

ھۆكۈما تەرەپدارلىرى «ئەرەب ئارىستوتېلچىلىقى» غا قارايدۇ.

ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفا (ۋاپادار قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى) X ئەسىردىكى ئەرەب دىنىي پەلسەپە ئىلمىي تەشكىلاتى بولۇپ، «ۋاپادار يولداشلار ئۇيۇشمىسى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان. ئەھلى ئادىللار، رەسائىلەچىلەر دەپمۇ ئاتالغان. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەركىن پىكىرلىك بىر تۈركۈم ئۆلىمالار بەسرەدە مەخپىي تەشكىللىنىپ، باغداتتا شۆبە ئۇيۇشما تەسىس قىلدى. بۇ ئۇيۇشمىغا قاتناشقۇچىلار سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماي، مەخپىي شەكىلدە سىياسىي ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئىسمائىلىيە، تەسەۋۋۇپچىلار، مۇئتەزىلىيە مەزھەپلىرىدىكى ئۆلىمالار ۋە قەرمەت ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن قويۇق ئالاقە قىلدى. بۇ ئۇيۇشما مۇقەددەسلىك، پاكلىق، ساداقەتلىكنى ئۆزىگە تەلىمات قىلدى. ئۇلار سىياسىي جەھەتتە ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولۇپ، دىن ۋە جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. نادانلىق ۋە بىلىمسىزلىك ئىسلام دىنىنى بۇلغاپ ئاداشتۇرۇپ قويدى. ئۇنى پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن بىلىملىرى بىلەن تازىلاش ۋە داۋالاش لازىم، دېدى. مەزھەپلەرنىڭ بىر تەرەپلىمىلىك قاراشتا بولماي، ئىنسانغا پايدىلىق بولغان دىنىي، پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر ۋە ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى تەتقىق قىلىپ ۋە قوبۇل قىلىپ، ئىسلام دىنىدىكى ئىلمىي ئېقىملارنىڭ تەلىماتلىرىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىنسانىنىڭ جىمى بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پەلسەپىنى بەرپا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ زېھنىنى قوزغاپ، دىنىي ئېتىقادنى تولۇق چۈشىنىپ، روھىنى پاكلاندۇرۇپ، ئاللانى تونۇشنى ۋە ئاللا ۋىسالىغا يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفا قامۇس شەكلىدە ئىلمىي ئەسەرلەر توپلىمى تۈزگەن. بۇ توپلامغا 51 پارچە (بەزىلەر 52 پارچە دەيدۇ) ئىلمىي ماقالە كىرگۈزۈلگەن. مەزمۇنى ماتېماتىكا، فىزىكا، مېتافىزىكا ۋە دىنىي ئەقىدىدىن ئىبارەت تۆت تۈركە بۆلۈنگەن. پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە چېتىلغان. سىياسىي بايانلار ئىستىئارە شەكلىدە ئېلان قىلىنغان. بۇ كىتاب 970 - يىلى نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابنى ئەل باستى، ئەل زەنجانى، ئەل نەھرە جۇرى، ئەل ئەۋدى، زەيد ئىبنى رىفائە قاتارلىق كىشىلەر ئىشلىگەن. «ئىلمىي ئەسەرلەر توپلىمى» دا دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسى ۋە ئىجتىمائىي تەشەببۇسى بايان قىلىنىدى. پەلسەپىلىك ئىدىيە جەھەتتە ئۇلار يېڭى ئەپلاتونىزم تەلىماتىنى، پىفاگورچىلارنىڭ سان نەزەرىيىسىنى، ئارىستوتېلنىڭ لوگىكا ئىلمىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ تەلىماتلىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىدى. مۇرەسسەچىلىك ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دىن بىلەن پەلسەپىنى، ئىدراك بىلەن ئېتىقادنى ياراشتۇردى. ئىسلام ئەقىدىسىنى پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەن قارىشى بىلەن دەلىللەپ، مۇرەككەپ دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسىنى شەكىللەندۇردى. بۇ ئىدىيە ئېنىق دەھرىيلىك خاھىشىغا ئىگە قىلىنىدى.

ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىدە ئۇلار سانلار سىمۋول قىلىنغان تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاللا دۇنيانىڭ تۆپ مەنبەسىدۇر، ئاللا ھەممە ماددا ۋە روھتىن ھالقىغان ئالىي ھەقىقەتتۇر، دەپ قارىدى. ئۇلار مەۋجۇداتلارنىڭ سان

ئىككەنلىكىنى، پۈتكۈل دۇنيا سانلارنىڭ لوگىكىلىق تەرتىپ بويىچە تەركىب تاپقانلىقىنى، «1» نى ئاساس قىلىپ نۇرغۇن شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىپ، چىققانلىقىنى تەكىتلىدى. دۇنيادىكى مەۋجۇداتلار ئاللا 1 دىن 9 غىچە سانلار تەرتىپى بىلەن چىقارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، 9 سان ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى 9 پەلەمپەيگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنىڭ تەرتىپى مۇنداق: 1 ئىدراكقا (ئاللانىڭ دانالىقى) غا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 2 ئالەمنىڭ روھىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 3 ئورتاق ماددىلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 4 تۇنجى ماددىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 5 تەبىئەت كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 6 شەكىلگە ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 7 ئالەمنىڭ پۈتۈن گەۋدىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 8 تۆت ئېلېمېنت (تۆت تادۇ) (سۇ، ئوت، ھاۋا، تۇپراق) قا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ 9 رودا، ئۆسۈملۈك، ھايۋاناتلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. يۇقىرقى يارىتىش جەريانىنى تەتۇر ئۆرۈپ، 9 دىن 1 غا ياندۇرغاندا يالغۇز ئاللاغا قايتىدۇ، دەپ قارىدى.

تۇنۇش نەزەريىسى جەھەتتە، ئۇلار مەۋجۇداتلار سانلاردىن تەركىب تاپقان ئىككەن، شەيئىلەرنى تونۇغان ۋە تەتقىق قىلغاندا سان ۋە ھەرپتىن باشلاش، لوگىكىلىق ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش ئارقىلىق، شەيئىلەر بىلەن سانلارنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتىنى ئېچىش لازىم، دەپ قارىدى. ئۇلار بىلىش ئوبيېكتلىرىنى ئاللانى تونۇش ۋە تەبىئەت دۇنياسىنى تونۇشتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىدى. كىشىلەرنىڭ ئاللانى تونۇشىنى ئاددىي بەندىلەرنىڭ تونۇشى ۋە دانىشمەنلەرنىڭ تونۇشىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئوخشاشمايدىغان يولغا ئايرىدى. ئاددىي بەندىلەرنىڭ تونۇشى دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش، نەپسىنى يېغىپ رىيازەت چېكىش، ئىمانغا ھۆرمەت قىلىش، قەلبىنى پاكلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئاللانى تونۇش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت. تەقۋادار دانىشمەنلەرنىڭ ئاللانى تونۇش ئۇسۇلى تەبىئىي پەنلەر يەتكۈزۈپ بەرگەن نۇرغۇن تەجرىبە بىلىملىرىنى ئاساس قىلىپ، ئابستراكت تەپەككۇر ئارقىلىق، سانلار لوگىكىسىنى قوللىنىپ، ئاللانىڭ ھەقىقىي مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەش، ئاللانىڭ ھەممىگە قادىرلىقىنى، دانالىقىنى ۋە يارىتالايدىغانقىنى ئىدراك بىلەن چۈشىنىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىنسان ئاللا بەرگەن روھ (ئەقىل ۋە ئىلھام) غا تايىنىپ، سەزگۈ ئەزالىرى، گۈۋاھلىق كەلىمىسى ۋە تەپەككۇرنىڭ ھەرخىل ئىقتىدارى ئارقىلىق بىلىمگە ئىگە بولۇپ، دۇنيادىكى مەۋجۇداتلارنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تونۇپ يېتەلەيدۇ. ئىنسانىنىڭ شەيئىلەرنى تونۇش ئۇسۇلى تەدرىجىي ئىلگىرىلىگەن، ئايرىملىقتىن ئورتاقلىققا، يۈزەكىلىكتىن چوڭقۇرلۇققا يېتىش جەريانىدىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىنسانىنىڭ روھى ئالدى بىلەن سەزگۈ ئەزالىرىغا تايىنىپ شەيئىلەردىكى يۈزەكى ھادىسىلەر بىلەن تونۇشۇپ، پارچە - پۈرات، يۈزەكى تونۇشلارغا ئىگە بولىدۇ؛ ئاندىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ سانسىزلىغان يۈزەكى ھادىسىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ماتېماتىكا ۋە لوگىكىنى تەتبىق قىلىپ، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىپ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تونۇش مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئىدراكىي تونۇشقا ئىگە بولغاندىلا ھەقىقىي بىلىمگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئىدراكى ھەق - ناھەققە ھۆكۈم قىلىش، ھەرىكەتنى تىزگىنلەش، ئادەتنى ئۆزگەرتىش ۋە ئىرادىگە قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

روھ بىلەن تەننىڭ مۇناسىۋىتىدە «روھ پاكلىنىپ قايتىش تەلىماتى» نى ئوتتۇرىغا

قويدى. «يەككە روھ» ئاللا ياراتقان «ئالەم روھى» دىن ئىبقىپ، ئىنسان تېنىگە ماكانلاشقان، ئىنسان روھى ئالەم روھىنىڭ بىر قىسمىدۇر. ئۇ مۇستەقىل مەۋجۇت بولمايدۇ، دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسان روھىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئاسمان جىسملىرىنىڭ شەكىللىنىشى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئانا ھامىلدار بولغاندىلا روھ تەنگە كىرىدۇ. ھامىلە يېتىلىش جەريانىدا قۇياش، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئىنسان تۇغۇلۇپ چوڭ بولۇش داۋامىدا ئۇنىڭ روھى رېئاللىقتىكى ھەرخىل چېنىقتۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈرىدۇ. روھنىڭ يۇكسىلىشى ياكى زەئىپلىشىشى مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ۋە ئالغان تەربىيىدىن ئىگە بولغان بىلىمنىڭ دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن روھ ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل نەتىجىگە يۇزلىنىدۇ. نادانلىق ۋە بىلىمسىزلىك يامانلىققا يۇزلىنىشنىڭ مەنبەسى بولىدۇ. ئالەم «بۇيۇك دۇنيا» دۇر. ئالەمنىڭ روھى بىلەن ئالەمدىكى مەۋجۇداتلار ئايرىلغاندىن كېيىن، ئالەمنىڭ «قىيامەت كۈنى» يېتىپ كېلىدۇ. مەۋجۇداتلار يوقلىدۇ. ئادەم «كىچىك دۇنيا» بولۇپ، ئۆلگەندىن كېيىن ئادەم تېنىدىكى روھ بەدەننىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ، پاكلىنىپ ئۆزىنىڭ روھى مەنبەسى (يالغۇز ئاللا) غا قايتىدۇ.

دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسىدە ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ ئاللاغا بولغان ئېتىقادى كۆرۈنمىدىغان ئېتىقاد ۋە ئىچكى ئېتىقادتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. كۆرۈنمىدىغان ئېتىقاد دېگەندە، «تىلدا تونۇش»؛ ئىچكى ئېتىقاد دېگەندە، «دىلدا ئېتىقاد قىلىپ تىلدا ئوقۇش» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەقىقىي ئېتىقاد دىلى بىلەن تىلى بىردەك بولۇش، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى ئوخشاش بولۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. ئۇلار ئېتىقادنىڭ ئىپادىلىنىشىنى سىرتقى ئىپادىلىنىش ۋە ئىچكى ئىپادىلىنىشتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىدۇ؛ سىرتقى ئىپادىلىنىش شەكلى بەش پەرزنى ئادا قىلىش، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئەمەلدە كۆرسىتىش؛ ئىچكى ئىپادىلىنىش شەكلى دىلنى ئىدراك بىلەن پاكلاشتۇرۇش، ياراتقان رەببىنىڭ دانالىقىنى ۋە سىرلىق ھېكمەتلىرىنى چۈشىنىشتىن ئىبارەت. ئۇلار ئېتىقادنىڭ چىن ياكى چىن ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۆلچىمىدە بەش پەرزنى ئادا قىلىش، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىش ۋە ئالىيجاناب پەزىلەتلىك بولۇشتىن باشقا، ھەرخىل بىلىملەرگە كۆپ ئىگە بولۇش كېرەك. ئۇنداق بولمىسا قارىغۇلارچە ئېتىقاد قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. شەرئىەت مەسىلىسىدە ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئېتىقاد بىلەن شەرئىەتنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈش لازىم. ئاللاغا بولغان ئېتىقاد مۇقەددەستۇر، ئۇنىڭدىن ھەرگىز ئىككىلىنىشكە بولمايدۇ، شەرئىەت ئېتىقادقا بويسۇنىدۇ. مۇئەييەن ئىجتىمائىي شارائىتقا ئاساسەن كىشىلەر ئۇنى ئېتىقاد ھەرىكىتىنىڭ قائىدىلىك ئۆلچىمى قىلىپ تۇرۇپ چىققان. ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، يېڭى شەرئىەتلەرنى تۇرۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن كونا قاراشلارغا يېپىشىۋېلىشقا بولمايدۇ.

ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفانىڭ «ئىلمىي ئەسەرلەر» توپلىمىغا گرېك پەلسەپىسى، ئىسلام مەزھەپلىرىنىڭ تەلىماتلىرى ۋە تەبىئىي پەنلەرگە دائىر ئەسەرلەر توپلانغان بولۇپ، بۇ توپلام مۇھىم ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. ئەينى چاغدىكى بىلىم ساھەسىگە ۋە ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرگە مۇئەييەن تەسىر

كۆرسىتىپ، ئەڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

ئەھلى ئادىللار «ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفا» غا قارالىڭ.

رەسائىلەچىلەر «ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفا» غا قارالىڭ.

سالىمىيە ئىسلام دىنىدىكى ئىلمىي تەۋھىد ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، IX ئەسىردە بەسرەدە ئىسلام ئۆلىماسى سەھىل تۇستەرى (؟ — 896) بۇ ئېقىمنى بارلىققا كەلتۈرگەن. سەھىل تۇستەرىنىڭ شاگىرتى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد سالىم (؟ — 909) باشلىق بولغاندا بۇ ئېقىم رەسمىي شەكىللىنىپ، شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. سالىمنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ ئېقىمغا باشلىق بولغان. ئاببباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلىمالار تەبىقىسى ئەڭ مەسئۇلىيەتچان ئوخشاشمىغان قاراشلار ئۇستىدە قوزغىغان مۇنازىرىدە سەھىل تەلىماتىنىڭ ئېقىم بولۇپ شەكىللىنىپ، بەسرەنىڭ سۇننىي مەزھىپىدىكى مالىكىيە ئۆلىمالىرىنى يادرو قىلىپ قۇرۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلام ئىلمىي تەۋھىدىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئېقىم سۇننىي مەزھىپىدىكى مالىكىيە بىلەن تەسەۋۋۇپچىلىقنى بىرلەشتۇرۇپ، ئەڭ ئەمەل قىلىشى، ئاللاغا بويسۇنۇشى لازىم. قىيامەت سورىقىدا ئاللا كۆرۈنىدۇ. يارىتىلغان ئىنسان ۋە مەۋجۇداتلار ئاللانى كۆرەلەيدۇ. شۇ چاغدا ئاللانىڭ نۇرى ھەممىنى يورۇتۇپ، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغانلارنى مۇكاپاتلاپ، گۇناھ سادىر قىلغانلارنى جازالايدۇ. ئاللاغا بويسۇنغان، ئېتىقاد قىلغانلار قۇتقۇزۇپ قېلىنىدۇ. مۇسۇلمانلار دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىپ، چوڭقۇر خىيال سۇرۇپ، ئۆزىنى تەكشۈرۈپ ئويغىنىشى، ئۆزىنىڭ تەبىئىيىتىنى پاكلاشتۇرۇپ، ئاللا ۋىسالىغا يېتىشى لازىم. بۇ ئېقىمنىڭ ئىلمىي تەۋھىد تەلىماتى سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن ئەبۇ بەكرى ۋاسىتى ۋە ئەل غەززالىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتى دەسلەپكى ھەنبەلىيەلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ساقلىنىپ قالدى. تەسەۋۋۇپچى شازىلىيە پىرقىسىمۇ بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتىنى قوبۇل قىلدى.

تەشبىھىيە (ئادىمىيەشتۇرگۇچىلەر) ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئىلمىي تەۋھىد مەزھەپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئاللانىڭ ئوبرازىنى ۋە سۈپىتىنى ئادەمگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» دىكى مۇناسىۋەتلىك سۇرىلەرنى (7 ـ، 27 ـ، 54 ـ، 55 ـ قاتارلىق سۇرىلەرنى) ئاساس قىلىپ، ئاللانىڭ زاتىنى سىمۋوللۇق سېلىشتۇرما قىلغان. مەسىلەن، ئاللانىڭ جەننى بارلىقىغا، ئاڭلىيالايدىغان، كۆرەلەيدىغان، سۆزلىيەلەيدىغانلىقىغا، تېنى ۋە پۈت- قولى بارلىقىغا، ئىمان ئېيتقانلار ئاخىرەتتىكى جەننەتتە ئاللانى كۆرەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىپ، تارىختا «سىماچىلار مەزھىپى» دەپ ئاتالغان. مۇئتەزىلىيە مەزھىپى بارلىققا

كەلگەندىن كېيىن، ئاللانىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى تەلىماتتا چىڭ تۇرۇپ، ئاللانى ئادىمىيلەشتۈرۈشنى ئىنكار قىلىپ، سىماچىلارنى ئەيىبلىدى. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىماچىلار مەزھىپى داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، تەشبىھىيە بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭغا ھىشام ئىبنى ھەكەم (تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس) ۋەكىللىك قىلدى. ئۇ ئاللانىڭ زاتى ئادەمگە ئوخشايدۇ. ئاللادا ئادەمنىڭكىدەك پۇت - قول ۋە ئەزالار، يەتتە خىل ئالاھىدىلىك بولىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئاللانىڭ ئوبرازىنى ھەرخىل تەسۋىرلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «بەدەن تەرەپدارلىرى» پەيدا بولۇپ، ئاللا ئىنسان بىلەن ئوخشاش شەكىل، ئوخشاش جىنسلىق دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاللانىڭ ئادەم بەدىنىگە ئوخشاش شەكىلدە كۆرۈنىدىغانلىقىغا ئىشەندى. سىماچىلار مەزھىپى ۋە تەشبىھىيە سۈننىي مەزھىپى تەرىپىدىن «بىدئەتلەر» دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاللانىڭ يەتتە خىل ئاساسىي سۈپەتكە، يەنى ھاياتلىق، ئىرادە، ئىقتىدار، بىلىم، ئاڭلاش، كۆرۈش ۋە سۆزلەش ئىقتىدارىغا ئىگە دەيدىغان قارىشىدا چىڭ تۇردى. بۇ قاراش مۇتەكەللىملەرنىڭ تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەڭ تەسىرگە ئىگە بولدى.

سىماچىلار مەزھىپى

«تەشبىھىيە» گە قارالىدۇ.

ئىشراقىيە تەلىماتچىلىقى

ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق پەلسەپە ئېقىمى بولۇپ، نۇرلۇقلار مەزھىپى دەپمۇ ئاتالىدى. بۇ تەلىماتنى XII ئەسىردە پېرسىيىلىك تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما شىھابىددىن سۇھرەۋەردى (1153 — 1191) بەرپا قىلدى. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇرەككەپ جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. قەدىمكى شەرق دۇنياسىدا قۇياش كۆتۈرۈلگەن شەرق تەرەپنى نۇرنىڭ ماكانى دەپ قاراپ، ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىمنى نۇرغا ئوخشاتتى. قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى قارانغۇلۇق ماكانى دەپ قاراپ، نادانلىق، بىلىمسىزلىكنى قارانغۇلۇققا ئوخشاتتى. شۇنىڭ بىلەن يورۇقلۇق ۋە ئويغىنىش توغرىسىدىكى تەلىمات بارلىققا كەلدى. X ئەسىردە تەسەۋۋۇپچى ئۆلىمالار ئەسەر يېزىپ، مەنىۋى چېنىقىشنىڭ يولى ۋە ئىبادەت ئۇسۇللىرىنى شەرھلەپ، تەسەۋۋۇپچىلىق ئەقىدىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. كېيىن تەرجىمە ھەرىكىتى ئارقىلىق گرېك پەلسەپە ئىدىيىسى ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيە ساھەسىگە سىڭىپ كىردى. بولۇپمۇ يېڭى ئەپلاتونىزمچىلارنىڭ «تېشىش تەلىماتى» ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبن سىنا قاتارلىق ئىسلام پەيلاسوپلىرىغا تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۇلارغا تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلدى. ئاللا نۇرىنىڭ يورۇتۇشى بىلەن «ھەقىقي بىلىم» ۋە «ھەقىقەت» كە ئىگە بولۇش ئىدىيىسى XI ئەسىردىكى تەسەۋۋۇپچىلار ئارىسىدا كەڭ تارقالدى. ئۇنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە نەزەرىيىلەشتۈرۈش جەريانىنى ئىشراقىيە تەلىماتچىلىرى تاماملىدى. سۇھرەۋەردى قەدىمكى گرېك پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيىسىنى ۋە ئەجەمدىكى زورو ئاسترىزمنىڭ ياخشىلىق-ياماناڭلىق بىلەن يورۇقلۇق، قارانغۇلۇق توغرىسىدىكى تەلىماتىنى قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ پىشۋالىرى، بولۇپمۇ ھەللاج ۋە غەززالىنىڭ ئىدىيىسى ئاساسىدا ئۇزۇندىن بۇيان ئىسلام دۇنياسىدا مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئىلاھىي نۇر ئىدىيىسىنى يېغىنچاقلاپ، ئىشراقىيە تەلىماتىنى يارىتتى. كېيىنكى

تەسەۋۋۇپچى ۋە مىستىتسىزم پەيلاسوپلىرى بۇ تەلىماتنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىشراقىيە تەلىماتنى شەكىللەندۈردى. بۇ تەلىمات ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا رايونلىرىغا كەڭ تارقالدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللانىڭ زاتى مۇتلەقتۇر. نۇر يورۇتقانلىقتىن ئالەمدىكى مەۋجۇداتلار مەۋجۇت بولىدۇ، كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ؛ نۇر ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنىڭ مەنبەسىدۇر. ئاللانىڭ نۇرى پۈتكۈل ئالەمنى ئىداره قىلىپ تۇرىدۇ، ماكرو ئالەمنىڭ، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ، يۇلتۇز - بۇلۇتلارنىڭ تەرتىپىنى بەلگىلەيدۇ. ئالەمدىكى مەۋجۇداتلار دەرىجىسى ئوخشىمىغان يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇقتىن بىرىككەن بولىدۇ؛ نۇرنىڭ يورۇتۇشى بولمىسا، ھېچنەرسە مەۋجۇت بولمايدۇ؛ نۇر ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسان بىلىمىنىڭ مەنبەسىدۇر؛ ئىنسان نۇرنىڭ يورۇقىدا بىلىم ۋە ھەقىقەتكە ئىگە بولىدۇ. نۇر بولمىسا، نادانلىق ۋە بىلىمسىزلىك ئىچىدە قالىدۇ. ئىنسانىنىڭ تونۇش جەريانى ئاللانىڭ «مۇتلەق نۇرى» نىڭ يورۇتۇش ۋە ئويغىتىش جەريانىدۇر. يورۇقلۇق ئاسمان جىسىملىرىنىڭ روھى (پەرىشتىلەر) نى ۋاستە قىلىدۇ. ئىنسان روھىدا تۇغما يورۇقلۇق بولغاچقا، يورۇتۇش مۇمكىن بولىدۇ. ئىنسان روھى كۆرگىلى بولمىغان ئاسمان جىسىملىرى دۇنياسىنى مەنبە قىلىدۇ. نۇرنىڭ يورۇتۇشى بىلەن ئۇلاردىكى ئىنكاس ئوخشاش بولمىغاچقا، روھنىڭ رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىنسان بۇ دۇنيادا ھايات يۈرسە، روھ مەھكۇم ھالەتتە بولىدۇ. دۇنيادىكى تەمەدىن قول ئۈزگەنده روھ ئاسمان جىسىملىرى دۇنياسىغا قايتىپ ئەركىنلىككە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا ئىنسان رىيازەت ۋە ئىبادەت ئارقىلىق روھنى پاكلىشى لازىم. مەنىۋى جەھەتتىكى ئىستىقامەت يولى نۇرنىڭ يورۇتۇشىنى ئىزدەش جەريانىدۇر. ئىشراقىيە تەلىماتى تەسەۋۋۇپ ئىستىقامىتىنى مىستىتسىزملىق پەلسەپە قاتلىمىغا كۆتۈرۈپ، كەڭ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك تەسىر پەيدا قىلدى. XVII ئەسىردە ئىراندا باش كۆتۈرگەن ئىسفەھانىيە تەشەببۇس قىلغان ھېكمەتۇللا ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى شەيخىيە تەلىماتتا پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى ئىشراقىيەدىن سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ.

سىرھىندىيە ھىندىستاندىكى ئىسلامى تەۋھىد ئېقىمى بولۇپ، بۇ ئېقىمنى ھىندىستانلىق مەشھۇر ئۆلىما ئەھمەد سىرھىندى (1563 — 1624) بەرپا قىلغان. بۇ ئۆلىما ھىندىستاندىكى سىرھىندى بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. «ئىمام رەببانى» دەپ داڭق چىقىرىپ، ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ئاتىغان. ياش ۋاقتىدا سىئالكوتتا تەسەۋۋۇپچى ئۇستاز مۆئىنىددىن چىشتىنى، سۇھرەۋەردىيەدە ۋە قەدىرىيە مەزھىپىدە تەربىيە ئالغان، كېيىن دېھلىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرۇپ، ئاخىر نەقشىبەندىيە پىرقىسىنى تاللىۋېلىپ، بۇ پىرقىنىڭ قەتئىي قوغدىغۇچىسى بولغان. دېھلىدىن يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەكتەپ ئېچىپ شاگىرت تەربىيىلىگەن ھەمدە كىتاب يېزىپ، سىرھىندىيەنى بەرپا قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، موغۇل ئىمپېراتورى ئەكبەر تەشەببۇس قىلغان «بىدئەت تەلىمات» ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى خارابلاشتۇرغان. ئەكبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئېلان قىلغان خېتىدە ئەكبەرگە ئەگىتمەي ھۆجۇم قىلغان. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىنى كاپىرلار زورلۇق - زۇمبۇلۇق قىلغان «چىرىك دەۋر» دېگەن، ئەكبەرنىڭ ئىز باسارى ئىمپېراتور جاھانگىرخان (1605 — 1627) دىن «ئىسلام دىنىنى قىلىچ بىلەن جارى قىلدۇرۇش» نى

ئۆتۈندى. سىرھىندى ھىندىستاندا ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەسەرلىرىدە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى ۋە ئەقىدىسىنى يېڭىچە شەرھلەپ، تەسەۋۋۇپ مىستىسىزمى بىلەن شەرىئەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشتى ھەمدە تەسەۋۋۇپچىلارنى سۈننىي مەزھىپىگە كىرگۈزدى. ئۇ مۇنداق دەيدى: شەرىئەت ھەممە كىتابلارنى، ھەم بۇ دۇنيالىق، ئاخىرەتلىك ھەممە چىنلىقلارنى ۋە مۇمكىنچىلىكلەرنى، ھەم تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ سىرلىق قەلب تەسىراتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ شەرىئەت «زاھىر» ۋە «باتىن» دىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ سىرتقى زاھىر مەنىسى قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلىپ، ئادەتتىكى ئۆلىمالارنىڭ بىلىم ساھەسىگە مەنسۇپ بولىدۇ. ئىچكى باتىن مەنىسىنى قەلب تەسىراتى ئارقىلىق چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئۇ يۇقىرى بىلىملىك ئۆلىمالارنىڭ بىلىم ساھەسىگە مەنسۇپ بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئۇستازىدىن يۇقىرى تۇرغانكەن، پەيغەمبەرنىڭ يېتەكلىشىنى قوبۇل قىلغان ئىسلام ئۆلىمالىرىمۇ ئۇستازنىڭ يېتەكلىشىنى قوبۇل قىلغان تەسەۋۋۇپچىلاردىن ئۇستۇن تۇرۇشى كېرەك. شۇڭا تەسەۋۋۇپچىلار ئىسلام ئۆلىمالىرىغا يېقىنلىشىشى كېرەك. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ پەلسەپىسىدىكى تۈپ زات بىلەن ھادىسىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى سىرھىندى يېڭىچە ئىزاھلىدى. ھىندىستاندىكى تەسەۋۋۇپچىلار ئىبنى ئەرەبىنىڭ «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇ تەلىمات بويىچە، ئالەمدىكى مەۋجۇداتلار ئىچىدە بىر ئاللا چىندۇر، قالغانلارنىڭ ھەممىسى چىن ئەمەس، ئۇلار «ئاللا نۇرى» نىڭ «چاقنىشى» ۋە «ئىپادىسى» دىن ئىبارەت. بۇنىڭ قىسقىچە تەبىرى مۇنداق: «ئاللا — ھەممە دېمەكتۇر. ھەممە — ئاللا دېمەكتۇر» سىر ھىندى مۇنداق دەپ قارايدۇ: «ۋەھدەئەل ۋۇجۇد» پان ئىلاھچىلىق خاھىشىغا ئىگە بولۇپ، دىنىي ئىدراكقا ماس كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋەھدەھ ئەل شۇھۇدنى قويۇش كېرەك: ئاللانىڭ زاتى، سۇپىتى ۋە يارىتىشى يالغۇز مۇتلەق چىندۇر. ئالەمدىكى مەۋجۇداتلار «يارىتىلغان ماددا» بولۇش سۇپىتى بىلەن ئاللا ئىرادىسىنىڭ «ئىنكاسى» دۇركى، ئاللا زاتىنىڭ بىر قىسمى ئەمەس. ئاپىرىدە قىلىنغۇچى ئىنسانىنىڭ پەزىلىتى ۋە ھەرىكىتىنى ئاللانىڭ پەزىلىتى ۋە ھەرىكىتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. «ۋىسالۇل ھەق» تىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. توغرا چۈشەندۈرۈش «ئاللا — ھەممە دېمەكتۇر» ئەمەس، بەلكى «ھەممە نەرسە ئاللانى مەنبە قىلغان» دېيىشتىن ئىبارەت. «ۋەھدەھ ئەل شۇھۇد» ئېتىقادنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسىنى قايتىدىن بىكىتىپ، تەسەۋۋۇپ ئېتىقادچىلىرى بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنى يارىتىلغۇچى بىلەن ياراتقۇچى، سۆيگۈچى بىلەن سۆيۈلگۈچى، يېتەكلەنگۈچى بىلەن يېتەكلىگۈچى ئوتتۇرىسىدىكى قورقۇش، سۆيۈش، بويسۇنۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇردى. سىرھىندىيە ئېقىمى ۋاھابىزلىق قىلىش ۋە ئەسەر يېزىش ئارقىلىق، دىنىي قائىدىدە سۈننىي مەزھىپىدىكى ئۆلىمالارنىڭ يېتەكچى ئورنىنى تىكلەپ، ھىندىستاندىكى سۇفىيە دىنىي پىرقىسى بىلەن سۈننىي مەزھىپىنىڭ يارىشىشىغا ئاساس سالدى. ئۇ باشلىغان ئىدىيىۋى ئەنئەنە ۋەلى ئەللا، سەييىد ئەھمەدخان، مۇھەممەد ئىقبال قاتارلىق

ئۆلىمالارغا كەلگە تەسىر كۆرسەتتى. ئەھمەد سىرھىندى كېيىن ئىسلام دىنىدىكى «مۇجەددىد ئەلف سانى» (ئىككىنچى مىلگە يىللىق مۇجەددىد) دەپ ھۆرمەتلەندى. ئۇنىڭ ئېقىمى «گۈللەنگەن نەقشىبەندىيە» دەپ ئاتالدى. سىرھىندىيە جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىغىمۇ چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر تەسەۋۋۇپ مەزھىپى ۋە خۇيزۇ سۇلۇكىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلدى. سىرھىندىيەنى مەنبە قىلغان جۇڭگودىكى مەزھەپ 10دىن ئېشىپ، شىنجاڭ، ئىچكى، گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. بۇ تەلىماتنىڭ جۇڭگوغا كىرىشى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ: XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى 1 ـ باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759) شىنجاڭدىكى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭى تىنچىتىلىپ، ئاق تاغلىق، قارا تاغلىقلارنىڭ كۇچى ئاجىزلاشتۇرۇلدۇ. شۇنىڭ بىلەن سىرھىندىيە شىنجاڭدا تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ. ھەممىدىن بۇرۇن يەكەنگە ۋە ئاينىكۆل (ئاقسۇنىڭ جەنۇبىغا 60 كىلومېتىر كېلىدۇ) گە ئىككى قىسىم ئادەم كىردى. بۇلارغا شاھ ئەۋلىيا ۋە قارى ئەقىدلەر باشچىلىق قىلدى. ئۇلار ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلار ئىچىدە شاگىرت يېتىشتۇردى. كېيىن بۇ شاگىرتلار ئۆز ئالدىغا چوڭ ـ كىچىك تارماق مەزھەپلەرنى شەكىللەندۇردى. ئۇيغۇرلار ئىچىدە تۇرپان ۋە ئىلىدىكى نەقشىبەندىيە يەكەن تارماق مەزھىپىگە مەنسۇپ بولدى؛ خۇيزۇلار ئىچىدە تۇرپاندىكى دۇڭداۋتاك، ئۇرۇمچى لۇساۋگۇدىكى خۇفىيە سۇلۇكى، گەنسۇ لىنشادىكى بېيجۇاك سۇلۇكى ۋە ئەنتۇ سۇلۇكى قاتارلىقلار پەيدا بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرى 2 ـ باسقۇچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقانلىق ياقۇببەگ 1865 ـ يىلى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىسلام دىنىغا تايىنىپ ھۆكۈمرانلىقنى ساقلىدى. تەسەۋۋۇپچىلارنى قوللاش سىياسىتىنى قوللاندى. بۇ چاغدا چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. نەقشىبەندىيە سىرھىندىيە ئېقىمىدىكى تەبلىغاتچىلار ئۇروش مالىمانچىلىقىدىن قېچىپ شىنجاڭغا كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشىبەندىيەنىڭ باشلىقى مەزۇبنىڭ شاگىرتلىرى ئىدى. ئۇلار شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، نۇرغۇن مۇخلىس قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭدىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ كۆپ سانلىقىنى شەكىللەندۇردى. مەسىلەن، يەكەندىكى موللا نىياز ئىشان، قەشقەردىكى ئىقايەت ئىشان ۋە قاسىم ئىشان، خوتەندىكى سوپا نىياز خەلىپە قاتارلىق ئاشىقلار مۇشۇ دەۋردە شەكىللەندى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرى نەقشىبەندىيە پىرقىسىنىڭ سىرھىندىيە ئېقىمىدىكى ئازسانلىق تەبلىغاتچىلار ئۆزبېكىستاندىن شىنجاڭغا كەلدى. يەكەندىكى ئابدۇللا تۆرە ۋە ئايۇبلار مەشھۇر كىشىلەردۇر. ئايۇب يەكەن ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق يېزىسىدا شاگىرت توپلاپ دەرس ئۆتۈپ، 1940 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا 40 نەچچە خەلىپىنى دىنىي تەرغىباتقا ئەۋەتتى ھەمدە «سوپىزم سىرىنىڭ مەنبەسى» ناملىق ئەسەر يېزىپ مۇخلىسلىرى ئىچىدە تارقاتتى. سىرھىندىيەنىڭ «مەكتۇبات» ناملىق ئەسىرىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تەسىرى شۇ ئېقىمنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتتى. مەسىلەن، جۇڭگودىكى ئىخۋانىيەنى قۇرغۇچى ماۋەنفۇ «مەكتۇبات» نى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. قومۇلدا دەرس ئۆتكەندە «مەكتۇبات» نى دەرسلىكلەرنىڭ بىرى

قىلدى.

ئىسفاھانىيە يېقىنقى زامان ئىران شىئە مەزھىپىدىكى دىنىي پەلسەپە ئىلمى ئېقىمى بولۇپ، ئىراننىڭ ئىسفاھان شەھىرىنى مەركەز قىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. تەسەۋۋۇپچى ئىشراقىيەنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ھېكمەتۇللا بىلمىلىرى جەھەتتە تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ھېكمەتۇللا پەلسەپە ئېقىمى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئېقىمنى مۇھەممەد باقىر ئەستىرابادى (؟ — 1631) بەرپا قىلدى. ئەبۇ قاسىم ئەستىرابادى (؟ — 1640)، مۇللا تەبرىز (؟ —1669)، مۇللا مۇھاسىن (؟ — 1680) قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلدى. بۇ ئېقىم سەفەۋىيە سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئاببباس II (1642 - يىلىدىن 1646 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ قوغدىشىغا ئىگە بولدى. بۇ ئېقىمنىڭ ئىدىيىسى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان تەسەۋۋۇپچى مۇتەپەككۇر سۇھرەۋەردى (1154 — 1191) نىڭ ئىدىيىسىنى مەنبە قىلغان. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي دىنىي پەلسەپە قارىشى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) روھ قارىشى بىلەن ئېبن سىنا پەلسەپىسىنىڭ ئالەم قارىشىنى بىرلەشتۇرۇپ، 14 «پاك روھ» (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، بۇۋى فاتىمە ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ 12 ئىمامى) نى «ئاكتىپ پاراسەت» نىڭ ئورنىغا قويۇپ، مەۋجۇت ئانتولوگىيىنىڭ مەنبەسى قىلىدۇ. (2) تونۇغلى بولمىغان ئىدراك دۇنياسى بىلەن ھېس قىلغىلى بولمىغان ئىدراك دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇستەقىل ئوبراز دۇنياسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىشىنىدۇ، مەۋجۇدىيەت ماھىيەتتىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا مەۋجۇدىيەتنى مىتافىزىكىنىڭ تۆپ قائىدىسى قىلىدۇ. (3) ھەر بىر كۆزقارىشىغا ئىشىنىدۇ. مەۋجۇد بولغانلىكى شەيئىلەر ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ، ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ، ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ كامالەتكە يېتىدۇ، دەپ قارايدۇ. (4) شەيئىلەرنىڭ پەرقىنى روھ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى بەلگىلىگەنلىكىگە، روھنىڭ ئۆلىمەيدىغانلىقىغا، تىرىلىش ئىنسان روھىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. ئىسفەھانىيە كېيىن شەيخىيەگە تەرەققىي قىلىپ، XIX ئەسىردە شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالارنىڭ زەربىسى بىلەن تەدرىجىي خارابلاشتى.

ھېكمەتۇللا پەلسەپە ئېقىمى «ئىسفەھانىيە» گە قارالسۇن.

ۋەلى ئەللەھ تەلىماتچىلىقى يېقىنقى زامان ھىندىستان ئىسلام ئىلمىي تەۋھىد ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھەم سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىسىدە چىڭ تۇرغان، ھەم ئۇنى جانلىق ئىزاھلاشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، بەزىدە «يېڭى راشىدۇنلار» دەپمۇ ئاتالدى. بۇ ئېقىمنى XVIII ئەسىردە ھىندىستاندىكى مەشھۇر ئۆلىما ۋەلى ئەللەھ (1703 — 1762) بەرپا قىلدى. ۋەلى ئەللەھنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە شاگىرتلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي ئەزالىرى بولۇپ، XIX ئەسىردىن بۇرۇن ھىندىستاندىكى ئىسلام دىنى ساھەسىدە ئۆچ چوڭ تەسىرگە ئىگە ئېقىم بولدى.

ۋەلى ئەللەھ ئەسەرلىرىدە دىن ۋە جەمئىيەت مەسىلىلىرىنى ئەتراپلىق شەرھلەپ، سىستېمىلىق قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئېقىمنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى سېلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىۋى تەشەببۇسى مۇنداق: (1) مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى قايتا قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيە. مۇغۇل

ھاكىمىيىتىنىڭ خارابلىشىشى بىلەن ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى كۈچلۈك سىياسىي ھامىيلىقتىن مەھرۇم بولۇپ، قانۇن ۋە تۈزۈمگە تايىنىپ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغدىيالمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇڭا ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى قايتا قۇرۇشقا تايىنىپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەك، دەپ قارىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ۋەلى ئەللەھ ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى كىتابسىز ئىپتىدائىي جەمئىيەت، پەيلاسوپلار يېتەكچىلىك قىلغان شەھەرلەر دۆلىتى؛ بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش ئۈچۈن قۇرۇلغان پادىشاھلىق تۈزۈمدىكى دۆلەت؛ يەرلىك پادىشاھلىق تۈزۈمنى چەكلەش ئۈچۈن قۇرۇلغان «خەلىپە تۈزۈمى» دىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا ئايرىدى. لېكىن، ئۇ ئارزۇ قىلغان بۇ ئىجتىمائىي تۈزۈم تۆت خەلىپە دەۋرىدىن كېيىن مەۋجۇت بولماي قالدى. ھىندىستاندەك كۆپ مىللەت، كۆپ دىن مەۋجۇت بولغان دۆلەتتە ئۆز لايىقىدىكى ئىجتىمائىي نەزەرىيە بەرپا قىلىنمىغانلىقتىن، ئىسلام دىنىغا دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان كۈچلەرگە «جىھاد» قاتارلىق شەكىللەر بىلەن قايتۇرما زەربە بېرىشكە توغرا كەلدى. (2) شەرئىەتنى يېگىۋاشتىن شەرھلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، شەرئىەت ناھايىتى مۇھىم بولسىمۇ، لېكىن ئۇ نىسپىي قىممەتكە ئىگە. سۇننىي مەزھىپىنىڭ شەرئىەت ئەنئەنىسىگە تەھلىل قىلىش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىپ، قارىغۇلارچە ئەمەل قىلماسلىق لازىم. شەرئىەتنىڭ تۆت مەنبەسى ئىچىدە «قۇرئان كەرىم» بىلەن ھەدىس خاتا بولمايدۇ. قىياس ۋە ئىجمائ نىسپىي ھەقىقەتكە ئىگە. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: كۆپىنچە ئەھۋال ئاستىدا ھەقىقەت چېكىدىن ئاشقان ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. شۇڭا بۇرۇنقى فەقىھلەرنىڭ ھۆكۈملىرىنى تەھلىل قىلىش كېرەك. بولۇپمۇ ئىجتىھاد روھىنى يېگىۋاشتىن شەرھلەپ، بۇرۇنقىلارنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى تۈزىتىش لازىم. (3) ھىندىستاندىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى، بىرلىكىنى كۈچەيتىش لازىم. ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: شەرىئەت ئەنئەنىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بۆلۈنۈشكە ئېلىپ بارغان سەۋەپلەرنىڭ بىرىدۇر. ئىختىلاپنى تۈگىتىپ، ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، تۆت ئەھلى فىقھە ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلاردا بىرلىككە كېلىپ، يەرقەلەرنى ساقلاپ قېلىش، ئوخشاشمىغان ئىشلاردا قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلىپ ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلىش لازىم. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مىستىسىزملىق يولى بىلەن سۇننىي مەزھىپىدىكى دىنىي قائىدىنىڭ بىردەك بولماسلىقى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب بولدى. شۇڭا ئىبنى ئەرەبنىڭ پەلسەپىسىگە يېگىۋاشتىن باھا بېرىش كېرەك.

ۋەلى ئەللەھ تەلىماتچىلىقى ھىندىستاندىكى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىسلام ئىدىيىسىنىڭ ئىلمىي ئىدىيىسىگە كەڭ تەسىر كۆرسەتتى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى ھىندىستانىنىڭ غەربىي - شىمالىدا يۈز بەرگەن «جىھادچىلار ھەرىكىتى» ئاشۇ ئىدىيە تەسىرىنىڭ بىۋاسىتە مەھسۇلىدۇر. XVIII ئەسىردە باشلانغان «يېڭى ھەدىسچىلەر ھەرىكىتى» ۋە «يېڭى سوپىزم» لىق پىكىر ئېقىمىمۇ بىۋاسىتە ئىدىيىۋى مەنبە مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولدى. بۇ پىكىر ئېقىملىرى ۋە ھەرىكەتلەر تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن ئەنئەنىچىلەرنى ماسلاشتۇرۇشتا

ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. ھىندىستاندىكى سەييد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى «مودىرنىزمچىلار» ۋە ئۇ رەھبەرلىك قىلغان «ئالىگا ھەرىكىتى» مۇ بۇ ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى.

يېڭى ئەنئەنىچىلەر «ۋەلى ئەللاھ تەلىماتىچىلىقى» غا قارالىدۇ.

شەيخىيە يېقىنقى زاماندا ئىراندىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئىلمىي تەۋھىد ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ ئېقىمنى بەھرايىنلىك ئۆلىما شەيخ ئەھمەد ئەقسائى (1753 — 1826) ئىراندا بەرپا قىلغان. بۇ ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئىچىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئىسفەھانىيە ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان يېڭى ئېقىم بولۇپ، ئەقىدە ئىدىيىسى شىئە مەزھىپىدىكى ئون ئىككى ئىمامچىلاردىن ۋە تەسەۋۋۇپچىلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئاللاغا ئىمان ئېيتىش توغرىسىدا بۇ ئېقىم مۇنداق دەپ قارىدى: ئىمان ئېيتىش ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بىلىم ئالغۇچىلار بىلەن بىلىش ئوبيېكتلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئوخشاشلىق بولغاندا ھەقىقەتكە يېتكىلى بولىدۇ. ئىنسان بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مەۋجۇت بولمىغانكەن، ئىنسان ئاللانىڭ زاتىنى بىلەلمەيدۇ؛ ئاللادىن كېلىدىغان بىلىم ئاللانىڭ ئەسلىي زاتىدىن ئايرىلمايدىغان ئاساسىي بىلىم ۋە ئاللا يارىتىش جەريانىدا پەيدا بولغان يارىتىش بىلىمىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. بۇنىڭدىن ئاللانىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل سۈپىتى شەكىللىنىدۇ. (2) پەيغەمبەرلەرگە ئىمان ئېيتىش توغرىسىدا بۇ ئېقىم مۇنداق دەپ قارايدۇ: پەيغەمبەر ئىنسان بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىدۇر. پەيغەمبەر بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق بولمايدۇ. لېكىن، پەيغەمبەر ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى يەتكۈزۈشكە تاللىغان ئەلچىسىدۇر. پەيغەمبەر ئەقىل-پاراسەتتە ھەممىدىن ھالقىپ كېتىدىغان، پەزىلەتتە مۇنەۋۋەر ئۈلگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئالىيجانابروھى دۇنياسىغا تەسەۋۋۇپچىلاردىن باشقا «مۇكەممەل» كىشىلەر يېتەلمەيدۇ. (3) ئىمامغا ئىمان ئېيتىش توغرىسىدا، ئاللانىڭ ئىرادىسىدىن بىنا بولغان تۇنجى يارىتىلغۇچى «مۇھەممەد نۇرى» ئىكەنلىكىگە، بۇ نۇردىن پەيدا بولغان «ئىمام نۇرى» ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان «مۆمىنلەر نۇرى» ۋە ئۇنىڭ چەكسىز ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. شۇڭا ئىمامنى ئاللانىڭ دۇنيانى يارىتىشىدىكى قورالى ۋە ئاخىرقى سەۋەبى، ئىنسان ئىمامدىن ئىبارەت مۇشۇ ۋاستىچى ئارقىلىق ئاللانى ۋە ئاللانىڭ ئىلتىپاتىنى چۈشىنەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. (4) دۇنيانىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا، ماددىي دۇنيا بىلەن مەنىۋىيەت ئوتتۇرىسىدا ئارىلىقتىكى دۇنيا مەۋجۇت بولۇپ، «ئەسلىي شەكىلدىكى ئوبرازلىق دۇنيا» دېيىلىدىغانلىقىغا، مانا شۇ دۇنيانىڭ ئەسلىي مەنبەسى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ؛ ئەسلىي شەكىلدىكى دۇنيادا رېئال دۇنيادىكى جىمى شەيئىلەرگە ماس نەرسىلەر بولىدۇ. ئۇلار ئەسلىي شەكىلدىكى دۇنيانى مەنبە قىلىدۇ. شۇڭا ئىنساندا ئىككى تەن بولۇپ، بۇنىڭ بىرى ماددىي دۇنيادا، يەنە بىرى ئەسلىي شەكىلدىكى دۇنيادا مەۋجۇت بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلەپ غايىب بولغان ئون ئىككىنچى ئىمام كىشىلەر بارالمايدىغان ئىككى ئىمام شەھىرى (ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ سۆزى) دە ئەمەس، بەلكى پانىي ئالەمدىن يىراقتىكى ئەسلىي شەكىللىك دۇنيادا تۇرىدۇ. بىلىمگە ئىنتىلگەن تەقۋادارلار

ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمىسىمۇ، ئىبادەت ئارقىلىق، ئىمامنىڭ سىرلىق بىلىملىرىگە ئىگە بولالايدۇ، دەپ قارايدۇ. (5) ئىمانىنىڭ ئاساسىي توغرىسىدا، شىئە مەزھىپى ئاللاغا، پەيغەمبەرگە، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىشىگە، ئىمامغا، ئاللانىڭ ئادىللىقىغا ئىمان ئېيتىشنى ئېتىقادنىڭ بەش پرىنسىپى قىلىدۇ. شەيخىيە بۇنىڭغا تۇزىتىش بېرىپ، ئاللاغا ۋە ئاللانىڭ ئادىللىقىغا ئىمان ئېيتىش ئەمەلىيەتتە بىر پرىنسىپ بولۇپ، «ئاللا توغرىسىدىكى بىلىم» دەيدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىشكە ئىمان ئېيتىش پەيغەمبەرگە ئىمان ئېيتىشنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇلارنى قوشۇۋېتىش كېرەك. شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇچ پرىنسىپىنى ساقلاپ قىلىش بىلەن بىللە، غايىنى ئىمامنىڭ ۋەكىلىگە ئىمان ئېيتىشنى قوشۇش كېرەك، دەپ قاراپ، ئىمانىنىڭ تۆت پرىنسىپى قىلدى. بىر قاتار دىنىي ئەقىدە، دىنىي قائىدە ـ پرىنسىپلاردا شەيخىيە ئۆزىنى ئەنئەنىۋى ئون ئىككى ئىمامچىلار دەپ ھېسابلىغانلارغا ئوخشاش بولمىغاچقا، «بىدئەتلەر» دەپ ئەيىبلىنىپ بېسىمغا ئۇچراپ، XIX ئەسىردىن كېيىن ئاجىزلىشىپ كەتتى، بۇ ئېقىمنىڭ ئىدىيىسى بابىيەلەر ھەرىكىتىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ ئېقىمنىڭ 500 مىڭ مۇخلىسى بولۇپ، بۇلاردىن 200 مىڭى ئىرانغا، 300 مىڭى ئىراققا ۋە پارس قولتۇقى ياقىسىدىكى دۆلەتلەرگە تارقالغان.

دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە

ئېقىمى بۇ ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى رايون خاراكتېرلىك فىقھە ئېقىملىرىنىڭ ئورتاق ئاتىلىشى بولۇپ، «قەدىمكى زامان فىقھەلىرى» مۇ دېيىلىدۇ. سۇننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىدىن بۇرۇن، VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە بارلىققا كەلگەن. رايونلارنى مەركەز قىلىپ، ئىراق ئەھلى فىقھە (كۇفە، بەسرەدە)، ھىجاز ئەھلى فىقھە (مەككە، مەدىنىدە) ۋە سۇرىيە ئەھلى فىقھە (دەمەشقتە) بولغان. مىسىردا دەسلەپ مۇستەقىل ئەھلى فىقھە شەكىللەنمىگەن، فىقھە ئىدىيىسىدە مەدىنىدىكى ئەھلى فىقھەنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئېقىمى تەقۋادار ئۆلىمالاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ دەھرىيلىك خاھىشىدىن نارازى بولۇپ، سوتنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە شەرىئەتنىڭ ئەسلىي روھى ئەينەن ئىپادىلەنمىدى، دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇلار جايلاردىكى مەسچىتلەرنى مەركەز قىلىپ، تارقاق ئىلمىي تەشكىلات بولۇپ ئۇيۇشتى. سۇلالە ھاكىمىيىتىگە پات ـ پات ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەل قىلىنىدىغان دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئۆلچىمى قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى مۇھاكىمە قىلدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھكاملارنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەمۇرىي قانۇنلارنى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى تەكشۈرۈپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. نۇرغۇن پاكىتلارنى توپلاپ، شەرىئەتنىڭ دەسلەپكى تەلىماتىنى ۋە ئەمەلىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۇردى. بۇنداق يەرلىك ئىلمىي تۈسكە ئىگە بولغان پائالىيەتلەر كېيىنكى فىقھە ئىلمىنىڭ سىستېمىلىشىشىغا ۋە قېلىپلىشىشىغا ئىدىيىۋى ئاساس سېلىپ بەردى، شۇڭا بۇ فىقھە «فەقىھلەرنىڭ فىقھەسى» دەپمۇ ئاتالدى. دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئېقىمى شەرىئەتتىكى ئىجتىھاد، شەرھى پائالىيەتلىرىدە شەرىئەتنى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدلىيە ئەمەلىيىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئىنكار

قىلىش يۆنىلىشى بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، شەرىئەتنىڭ ئەمەلىي مەنبەسىنى يېپىپ قويدى.

قەدىمكى زامان فىقھە ئېقىمى «دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئېقىمى» گە قارالدى.

ھەدىسچىلەر سۈننىي مەزھەپىدىكى فىقھە ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بارلىققا كەلگەن. ئەسلىي رايونلارنى مەركەز قىلغان دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تەشكىل بولۇپ شەكىللەنمىگەن. دەسلەپكى چاغلاردىكى فەقىھلەر ھۆكۈم ئىجتىھادى داۋامىدا قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەر (سۈننەت) كە ھۆرمەت قىلدى ھەمدە ئۇنى فىقھە تەلىماتىنى بەلگىلەشنىڭ ئاساسى قىلدى. ھەدىسچىلەر مۇشۇ ئاساستا «پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتلىرى» نى ئەھكام چىقىرىشنىڭ مۇھىم ئاساسى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىكى ھۆكۈملەرگە ئەمەل قىلىشنى تەكىتلەش بىلەن بىللە، جايلاردىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى ئىبتىراپ قىلغان ھەدىس، سۈننەتلەرنىڭ شۇ چاغدىكى داۋاملىشىشى ۋە ئىپادىلىنىشى دەپ قارىدى. ھەدىسچىلەر تەلىماتىنىڭ تارىخىي ئىزچىللىقىنى دەلىللەش ئۈچۈن، ھەدىس ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى ھەمىشە نەقىل كەلتۈرۈپ، ھەدىسنى ئەھكام چىقىرىشتا ئەڭ بۇرۇن تەتبىق قىلدى. ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىش ئىدىيىسىگە پىكىر تەرەپدارلىرى قارشى تۇرۇپ، فىقھە نەزەرىيىسى توغرىسىدا تالاش - تارتىش پەيدا بولدى. كېيىن مەشھۇر فەقىھ ئىمام شافئىي مۇرەسسە قىلىش كۆزقارىشىدا تۇرۇپ، ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان فىقھەنىڭ تۆت نەزەرىيىسىنى سىستېمىلىق بايان قىلىپ، تالاش - تارتىشنى پەسەيتتى. شۇنىڭدىن كېيىن «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىشتىن قالسىلا ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىش يولغا قويۇلدى. ھەدىسچىلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتتە نۇرغۇن ساختا ھەدىسلەر تارقىلىشقا باشلىدى. كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ھەدىسچىلەر ھەدىسلەرنىڭ ساختىلىرىنى شاللىۋېتىپ، راستلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى ھەمدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرى بىلەن ساھابىلەرنىڭ سۈننەتلىرىنى پەرقلەندۈردى. لېكىن، ساختا ۋە راستلىرىنى ئايرىش يەنىلا تەس بولدى. تارىختا مالىكىيە مەزھىبىدە بارلىققا كېلىپ، شۇ يەردىكى ئۆرپ - ئادەتلەرگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، «ئەھلى ھەدىسلەر» دەپ ئاتالغانىدى. ئەمەلىيەتتە دەسلەپكى چاغلاردىكى ئەھلى فىقھەلەر ئىچىدە ھەدىسچىلەرنىڭ ئىزلىرى مەۋجۇت ئىدى. سەل كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ھەنبەلىيە ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىش ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ تەكتىلىدى.

پىكىر تەرەپدارلىرى سۈننىي مەزھىبىدىكى فىقھەلەرنىڭ بىرى بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ باشلىرى بارلىققا كەلگەن، دەسلەپكى مەزگىللەردە جايلارنى ئاساس قىلغان فىقھە ئېقىملىرى ئىچىدە ئومۇمىيلىققا ئىگە فىقھە ئىدىيىسى خاھىشىدىن ئىبارەت. بۇ ئېقىم ئىدراكنىڭ مۇھىم ئورنىنى تەكتىلىدى، فەقىھلەر ۋە شەرئىتنى ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ پىكرىنى ئەھكام چىقىرىش ۋە شەرئىتنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىپ، ئۇنى «قۇرئان كەرىم» بىلەن بىر - بىرىنى تولۇقلاشنى

تەشەببۇس قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەھيي ئۇزۇلۇپ قالدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئالدىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ۋە ھەق تەلەپ ماجرالىرى كۈنسايىن مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. كىتابتا ئېنىق ئاساسى بولمىغان ئەھۋالدا ساھابىلار ئۆز پىكرى بويىچە ئىجتىھاد قىلدى، پەتىۋالارنى چۈشەندۈردى، ھەق تەلەپ ماجرالىرىنى ھەل قىلدى، دۆلەت ۋە دىنغا دائىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، خەلىپە ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر دېلولارغا پىكىر بويىچە ھۆكۈم چىقارغان، ھەق تەلەپ ماجرالىرىنى بىر تەرەپ قىلغان ھەمدە مەشھۇر ھۆكۈم ئۇلگىلىرىنى قالدۇرغان. كېيىن ئىبنى مەسئۇدنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىراقنىڭ كۇفە، بەسرە قاتارلىق جايلىرىدا پىكىر ھۆكۈمى كۈنسايىن ئومۇملاشتى. VIII ئەسىردىن كېيىن، دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە تەرەپدارلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، پىكرى ھۆكۈملىرى تېخىمۇ ئومۇملىشىپ، فىقھە تەلىماتلىرىنى ئىجتىھاد قىلىش ۋە چۈشەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ھەربىر فەقىھ پىكىر قىلىپ، جەمئىيەتتىكى شەرئىەت تۈزۈملىرى ئۇستىدە ئەركىن مۇھاكىمە قىلسا بولىدىغان بولدى. ھەنەفىيەنىڭ ئاساسچىسى ئەبۇ ھەنىفە ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئەبۇ يۈسۈف، مۇھەممەد شەھبانىلار پىكىر تەرەپدارلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولدى. كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا ئۇلار «ھەدىسچىلەر» تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالدى. IX ئەسىردىن كېيىن، ئىمام شافىئىينىڭ تېخىمۇ قاتتىق فىقھە نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىغا ئەگىشىپ، پىكىر تەرەپدارلىرى تەشەببۇس قىلغان پىكىرگە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىش نەزەرىيە جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىدى. ھەدىس رىۋايىتى سۇپىتىدە بايان قىلىنمىغان بەزى ھۆكۈملەر ئىستىھسان پرىنسىپى بويىچە، جامائەت ئېتىراپ قىلغان قىياس پرىنسىپىدىن مۇستەسنا ساقلىنىپ قالدى.

ھەنەفىيە فىقھە ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، مالىكىيە، شافىئىيىە، ھەنبەلىيەلەر بىلەن بىر قاتاردا سۇننىي مەزھەپتىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنى VIII ئەسىردە ئىمام ئەبۇ ھەنىفە بەرپا قىلغان. بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتى ھەممىدىن بۇرۇن ئىراقنىڭ كۇفە قاتارلىق جايلىرىدا تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ئىراق فىقھە ئېقىمى ياكى كۇفە فىقھە ئېقىمى دەپ ئاتالدى. بۇ ئېقىم شەرئىەت ئەھكاملىرىنى تۈزگەندە «قۇرئان كەرىم» نى ئاساس قىلدى، ھەدىسنى ئېھتىيات بىلەن ئىشلەتتى. قىياس ۋە ئىجمائىغا ئەھمىيەت بەردى. قىياس ۋە ئىجمائىنى جانلىق ئىشلەتتى. بولۇپمۇ شەرئىەتنى ئىجرا قىلغۇچىنىڭ شەخس پىكرى ۋە ھۆكۈمى ئالاھىدە تەكىتلەندى. شۇڭا «پىكىر تەرەپدارلىرى» دەپ ئاتالدى. بۇ ئېقىم شەرئىەتنى ئىزاھلىغاندا شەرئىەت روھىغا ۋە شەرئىەت ئىبارىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئالاھىدە ئەھۋالدا قىياس يەكۈننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، قازىنىڭ ئىستىھسان پرىنسىپىنى ئاساس قىلىپ، ئادىللىققا تېخىمۇ يېقىن ھۆكۈم چىقىرىش كېرەك، دەپ قارىدى. ئەبۇ ھەنىفە دەسلەپ بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە سىستېمىسىنى بەرپا قىلغاندا دىنىي ئېتىكا ئۆلچەملىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىگە سەل قاراپ، ئاببباسىيلار سۇلالىسى ئۇچۇن كۇچ چىقىرىشتىن باش تارتقانلىقى ئۇچۇن زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ

شاگىرتلىرىدىن ئەبۇ يۈسۈف (731 — 798) ۋە مۇھەممەد شەيبانى (749 — 805) لار ئۇنىڭ تەلىماتىنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇردى ھەمدە ھۆكۈمرانلار بىلەن ھەمكارلىشىشقا ئۆزگىرىپ، بۇ ئېقىمنى ئابباسىيلار سۇلالىسى ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ قوللىشىغا ئىگە قىلدى. نۇرغۇن فەقىھلەر قازىلىققا تەيىنلەندى. بۇ ئېقىمنىڭ تەسىرى ئەڭ كەڭ تارقالدى. ئەبۇ ھەنىفە يازغان «مۇسنەد»، ئەبۇ يۈسۈف يازغان «باج - سېلىق توغرىسىدا»، شەيبانى يازغان «كىتاب ئەل ئەمەل»، بۇرھانىددىن ئەلى يازغان «ئەل ھىدايە فىل فۇرۇئ»، سىغناقى يازغان «ئەل نىھايە»، سادىر ئەۋھەر يازغان «شەرھى ۋىقايە»، «فەتۋائى ئەلەمگىر»، «مەجەللەئى ئەدلىيەئى ئوسمانىيە» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق كىتابلىرى قىلىندى. بۇ ئېقىم تۈركىيە، ئىراق، ئافغانىستان، مىسىر، تۇنىس، ھىندىستان، پاكىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا كەڭ تەرەققىي قىلدى. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتىغا ئەمەل قىلىدۇ.

ئىراق فىقھە ئېقىمى «ھەنەفىيە» گە قارالسۇن.

كۇفە فىقھە ئېقىمى «ھەنەفىيە» گە قارالسۇن.

مالىكىيە ئىسلام دىنىدىكى فىقھە ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھەنەفىيە، شافىئىيە، ھەنبەلىيەلەر بىلەن بىر قاتاردا سۇننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمى ھىسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنى ئىمام مالىك ئىبنى ئەنەس ھىجاز رايونىدىكى مەدىنىدە بەرپا قىلغانلىقتىن، ھىجاز فىقھە ئېقىمى ياكى مەدىنە ئېقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېقىم فىقھە ئەھكاملىرىنى تۈزگەندە «قۇرئان كەرىم» نى، ئىجمائنى، قىياسنى ئاساس قىلغاندىن باشقا، بۇرۇنقى مەدىنە مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى «سۇننەت» كە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە سىستېمىسى ھەدىس، رىۋايەت ئاساسىغا بەرپا قىلىندى ھەمدە مەدىنە ئۆلىمالىرىنىڭ ئىجمائىسى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى. مەدىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، دەپ قارالغانلىقتىن، بۇ ئېقىم «ئەھلى ھەدىس» دەپ ئاتالدى. فەقىھلەرنىڭ شەخس پىكرىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان ھەنبەلىيە بىلەن زىت بولۇپ قالدى. بۇ ئېقىم ھەدىستىن نەقىل كەلتۈرگەندە ئەتراپلىق ئويلىنىش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىپ، ھەدىسنىڭ ئەسلىي تېكىستىنى ئاساس قىلدى. رىۋايەت قىلىنغان يېپ ئۇچىنىڭ باغلىنىشلىق ياكى باغلىنىشلىق ئەمەسلىكىنى، ئىشەنچلىك ياكى ئىشەنچلىك ئەمەسلىكىنى ئانچە سۈرۈشتۈرمىدى. لېكىن، بەزىدە «قۇرئان كەرىم» نى ئاساس قىلىپ، مەدىنەنىڭ ئادىتىگە ماس كەلمەيدىغان ھەدىسلەرنى چەتكە قاقتى. بۇ ئېقىم قىياس ئۇسۇلىغا ئېھتىياتچان بولدى. جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىنى نەزەرگە ئېلىپ، قىياسنى چۆرۈۋېتىپ، ئادىللىققا تېخىمۇ يېقىنلىشىدىغان جانلىق ھۆكۈمنى قوللىنىش كېرەك، دەپ قارىدى. مالىك ئىبنى ئەنەس تۇپلىغان «ئەل مۇۋەتتە» بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسىرى بولۇپ، VIII ئەسىردە يېزىلغان ئەڭ قەدىمكى فىقھە سۇننەت ئەسەرلىرىنىڭ بىرى ھىسابلىنىدۇ. ئاساسلىق فەقىھلەر ئەل سەھنۇن (؟ — 854)، ئىبنى ھەبىب سۇلەمى (؟ — 852)، ئەل ئۇتبى (؟ — 869)، ئىسمائىل بىننى ئىسھاق (؟ — 895) قاتارلىق كىشىلەردىن ئىبارەت. بۇ ئېقىم ئاساسلىقى ماراكەش، ئالجىرىيە، تۇنىس، لىبىرىيە، سۇدان، چاد، مىسىرنىڭ شىمالى

قاتارلىق جايلاردا تەرەققىي قىلدى. ئوتتۇرا ئەسىردە مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىسپانىيىدىمۇ بىر مەھەل گۈللەندى.

ھىجاز فىقھە ئېقىمى «مالىكىيە» گە قارالغۇ.

مەدىنە فىقھە ئېقىمى «مالىكىيە» گە قارالغۇ.

شافىئىيە ئىسلام دىنىدىكى فىقھە ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھەنەفىيە، مالىكىيە، ھەنبەلىيەلەر بىلەن بىر قاتاردا سۈننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنى IX ئەسىردە مالىكىنىڭ شاگىرتى پەلەستىنلىك ئىمام شافىئىي بەرپا قىلغان. بۇ ئېقىم فىقھە ئەھكاملىرىنى تۈزگەندە ھەنەفىيە ۋە مالىكىيەنىڭ ئارتۇقچىلىرىنى قوبۇل قىلدى. ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام تۈزۈشكە ھەم قىياس بويىچە ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشقا ئەھمىيەت بەردى. ئاللانىڭ ۋەھىيسى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئىدراك پائالىيىتىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشنى تەكىتلەپ، «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، ئىجمائ، قىياستىن ئىبارەت فىقھەنىڭ تۆت چوڭ مەنبەسىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى تېخىمۇ ئېنىق، سىستېمىلىق شەرھلەپ، ھەدىس تەرەپدارلىرى بىلەن پىكىر تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇسۇلى فىقھى تالاش ـ تارتىشىنى پەسەيتىپ، فىقھەنىڭ ئەمەلىيلىكىنى ۋە ئۇنۇمىنى ئاشۇردى. بۇ ئېقىم ئىجمائنى مالىكىيەدىنمۇ كەڭ تەتبىق قىلدى. مەدىنە ئۆلىمالىرىنىڭ ئىجمائسى بىلەن چەكلىنىپ قالمىدى. قىياس ئۇسۇلىنى ھەنەفىيەدىنمۇ قاتتىق تەتبىق قىلدى. شەخسنىڭ پىكرىدە ئىختىيارلىق كۆرۈلىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قاتتىق بەلگىلەنگەن قىياس ئۇسۇلىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە قىياس ئىدراكىنى تەتبىق قىلىشنىڭ قوللىنىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ئۇسۇلى، دەپ قارىدى. بۇ ئېقىم «قۇرئان كەرىم» دىن قالسا، ھەدىس فىقھەنىڭ ئىككىنچى مەنبەسى بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىپ، ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىشنىڭ ئورنىنى ۋە رولىنى ناھايىتى كۆچەيتتى. ئىمام شافىئىيېنىڭ «رىسالە» ۋە «كىتابۇل ئۇمم» ناملىق ئەسەرلىرى ۋەكىللىك خاراكتېردىكى ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەل نىسائى (؟ — 915)، ئەشئەرى ماۋەردى (؟ — 1058)، ئەل شىرازى (؟ — 1083)، غەززالى، ئەل رافىئىي (؟ — 1226)، ئەل نەۋەۋى (؟ — 1277) قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئېقىمدىكى مەشھۇر فەقىھلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىم مىسىر، سۇرىيە، ئىراق، پەلەستىن، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبى، شەرقىي ئافرىقا، مالايسىيا، ھىندونېزىيە ۋە شىنجاڭ قاتارلىق رايونلاردا تەرەققىي قىلدى.

ھەنبەلىيە فىقھە ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەنەفىيە، مالىكىيە، شافىئىيەلەر بىلەن بىر قاتاردا سۈننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنى IX ئەسىردە باغداتلىق ئىبنى ھەنبەلى بەرپا قىلغان. بۇ ئېقىم فىقھە ئەھكاملىرىنى تۈزگەندە «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىسكە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئىجمائ ۋە قىياسنى ناھايىتى ئاز تەتبىق قىلدى. فىقھە مەسىلىلىرى ئۇستىدە شەخسنىڭ پىكرىگە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىشقا قارشى تۇردى. بولۇپمۇ مۇئتەزىلىيەنىڭ «ئىرادە ئەركىنلىكى» نەزەرىيىسىگە قارشى تۇردى، ئەشئەرىنىڭ ئىلمىي تەۋھىد تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى. قۇرئان ۋە ھەدىسنى مەنبە قىلغان بىلىم خاتا بولمايدۇ. ئىدراكىي ھۆكۈمنى مەنبە قىلغان بىلىم ئىشەنچلىك بولمايدۇ، دەپ قارىدى. تۆت چوڭ فىقھە

ئېقىمى ئىچىدە «ئەھلى كىتاب» دەپ ئاتالدى. بۇ ئېقىم تۇپتىن ياخشىلاش، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىي روھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، «ئەسلىيەتچىلىك تەرەپدارلىرى» دەپمۇ ئاتالدى. بۇ ئېقىم «ھەدىسچىلەر» ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى. بۇ ئېقىمغا ئاساس سالغۇچى ھەنبەلى مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم، يارىتىلغان» دېيىشىگە قارشى تۇرغانلىقتىن، شۇنداق دېيىشنى قوللايدىغان ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى. ھەدىسچىلەر ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھەنبەلىيە ئۆچ ئېلىپ، باشقا فىقھە ئېقىملىرىنى باستى، ھەتتا مۆتىدىل ئەشئەرىيەلەرمۇ ئۆچ ئەسىر بېسىمغا ئۇچرىدى. ئەبۇل قاسىم ئۆمەر فەرەقى (؟ — 945)، ئابدۇل ئەزىز بىننى جەئفەر (895 — 974)، ئەبۇل فەرەج بىننى جەۋزى (1114 — 2000)، مۇۋەففەقەددىن بىننى قۇدامە (؟ — 1223) ۋە ئىبنى تەيمىيە قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئېقىمدىكى مەشھۇر فەقىھلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىبنى تەيمىيە فەقىھلەر ئىجتىھاد ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇردى ھەمدە سوپىلارغا چوقۇنۇشتەك «بىدئەتلىك» نى تەنقىد قىلدى. پاك بىر ئىلاھ ئەقىدىسىدە چىڭ تۇردى. شۇڭا كېيىنكىلەر تەرىپىدىن يېڭى ھەنبەلىيە ۋەكىلى دەپ قارالدى. ئۇنىڭ ئىدىيىسى يېقىنقى زامانداشكى ۋەھھابىيگە ۋە زامانىمىزدىكى ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. ھەنبەلىيە دەسلەپ بارلىققا كەلگەندە سۇرىيە ۋە ئىراقتا ئاز سانلىق ئەگەشكۈچىلەر بولدى، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆلەتلەردە روناق تاپتى.

ئەھلى كىتاب «ھەنبەلىيە» گە قارالسۇن.

ئەسلىيەتچىلىك تەرەپدارلىرى «ھەنبەلىيە» گە قارالسۇن.

جەئفەرىيە دەسلەپكى چاغلاردىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ ئېقىم بولۇپ، ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق (699 — 765) نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. جەئفەر سادىق شىئە مەزھىپىدىكى مەشھۇر ئۆلىما بولۇپ، تەقۋادارلىقى، بىلىملىكلىكى بىلەن داڭق چىقارغان. ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىنىنى ھەكەم، ئىبنى نۇرىمان، مۇئمىنى تەق قاتارلىق ئۆلىمالار يىغىلغانىدى. شاگىرتلىرى ئىچىدە فەقىھ ۋە مۇھەددىسلەر بولۇپ، ئۇنىڭدىن فىقھە ۋە ھەدىس ئۆگەندى. مەسىلەن، ئەبۇ ھەنىفە ئۇنىڭدىن فىقھە ئۆگەندى. مالىك ئىبنى ئەنەس ئۇنىڭ بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىپ، شۇنىڭ نامىدا نۇرغۇن ھەدىسنى رىۋايەت قىلدى. ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدە ئىمام جەئفەر سادىق مەدىنىدە مۇددەرىسلىك قىلىپ، ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى، ئىناۋەتتى كۇنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇنىڭدا تەختنى تەمە قىلىدىغان سۆز ـ ھەرىكەت بولمىسىمۇ، لېكىن خەلىپە مەنسۇر ئۇنى ئوردىدىن نارازى بولدى، دەپ قاراپ، بىرنەچچە قېتىم كۇفەگە ئاپىرىپ، نەزەربەند قىلدى. شىئە مەزھىپىدىكى تارىخچىلار ئىمام جەئفەرسادىقنى خەلىپە مەنسۇر زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، دەپ قارايدۇ. جەئفەر سادىق شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ دىنىي تەلىماتىغا مۇھىم تۆھپە قوشۇپ، ئىمام ئەقىدىسىنى تېكلەپ، ئىمامىلىقنى كىشىلەر تاللىۋالغان ئەمەس، بەلكى ئاللا شۇ ئادەمنىڭ پېشانىسىگە پۈتكەن، دەپ قارىدى. جەئفەر سادىق «قۇرئان كەرىم» نى ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئىمام چوقۇم مول بىلىمگە ئىگە بولۇش توغرىسىدىكى ئەقىدىنى تەرەققىي قىلدۇردى، ئىمام ئادەتتىكى

بىلىملەرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەخسۇس دىنىي بىلىملەرگە ئىگە بولۇشى، «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس ۋە فىقھەنىڭ زاھىر مەنىلىرىگە پىششىق بولۇپلا قالماستىن، كىشىلەر ئادەتتە چۈشەنمەيدىغان باتىن مەنىلىرىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. شۇنىڭ مەزھىپى ئەمەل قىلغان تەقىيە پرىنسىپى (قىيىن ئەھۋالدا چىن ئېتىقادىنى يوشۇرۇش) مۇ مۇشۇ ئېقىمنىڭ ئىزاهلىشى بىلەن تەرەققىي قىلدى. شۇڭا جەئفەرىيەنىڭ ئىناۋىتى يۇقىرى بولدى. كېيىن ئابباسىيلار سۇلالىسى بۇ ئېقىمنى سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىسىگە كىرگۈزمەكچى بولۇپ، بەشىنچى فىقھە مەزھىپى دەپ ئاتاپ، تۆت فىقھە ئېقىمىنىڭ كەينىگە قويدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېقىنقى زامان ئىرەج ئەفشەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى نادىر شاھ (1736 - 1747 - يىلىدىن يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) شىئە مەزھىپىنىڭ ئىراندىكى تەسىرىنى تۇگىتىش ۋە قوشنىسى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن يارىشىپ قېلىش ئۈچۈن، «بەشىنچى فىقھە مەزھىپى» لايىھىسىنى مەجبۇرىي يولغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى.

بەشىنچى فىقھە ئىلمىي ئېقىمى بۇ شىئە مەزھىپىدىكى جەئفەرىيەنىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدىن ئىبارەت. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئەل قائىم (1031 — 1075) شىئە مەزھىپىنىڭ يەتتىنچى ئىمامى مۇسا كازىم (؟ — 799) نىڭ چەۋرىسى سەيىيد مۇرتەزانى قوبۇل قىلىپ، شىئە مەزھىپىنى سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئىجمائ پرىنسىپىدا ئېتىراپ قىلىنغان «بەشىنچى فىقھە ئېقىمى» قىلىپ بېكىتىپ، «جەئفەرىيە» دەپ ئاتاشنى، سۈننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشنى، شۇنداق قىلغاندا شىئە مەزھىپى تەقىيە (زۆرۈر تېپىلغاندا چىن ئېتىقادىنى يوشۇرۇش) پرىنسىپىدىن ۋاز كەچسە بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن سەييىد مۇرتەزا 200 مىڭ تىللا تاپشۇرۇپ ئالماشتۇرۇشنىڭ شەرتى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. يېتەرلىك پۇل تەييارلىمىغانلىقى ئۈچۈن پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىرەج ئەفشەر سۇلالىسى (1736 — 1795) گۇللىنىپ، 1736 - يىلى ئىران سەفەۋىيە سۇلالىسى (1502 — 1732) نىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، ئىراننىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن، شىئە مەزھىپىدىكى ئۇن ئىككى ئىمامچىلارنىڭ سىياسىي تەسىرىنى تۈگىتىپ، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ پادىشاھلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پادىشاھ نادىر شاھ شىئە ئەقىدىسىنى يېڭىۋاشتىن بېكىتىشكە تۇتۇش قىلدى. دىنىي تەبلىغاتتا بۇرۇن ئۆتكەن ئۇچ خەلىپىنى شەرئىتكە خىلاپلىق قىلىپ «ھوقۇق تارتىۋالغانلار» دەپ ئەيىبلىمەسلىك توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. سۈننىي مەزھىپىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ دۆلەت دىنىلىك ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شىئە مەزھىپىنى سۈننىي مەزھىپىدىكى تۆت فىقھە ئېقىمىدىن كېيىن تۇرىدىغان «بەشىنچى فىقھە مەزھىپى» قىلىپ قويۇش نىيىتىدە، ئۇنى بۇ مەزھەپنىڭ ئالتىنچى ئىمامى جەئفەر سادىقنىڭ نامى بىلەن ئاتىدى. نادىر شاھ ئازساندىكى ئۆلىمالارنى ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاشقا زوراۋانلىق ۋاستىلىرى بىلەن مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ شىئە مەزھىپىنى قايتا قۇرۇش

توغرىسىدىكى لايىھىسى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانىنى خۇش قىلالمىدى. شۇنىڭ مەزھىپىدىكى كۆپ سانلىق ئۆلىمالارنىڭ قوللىشىغىمۇ ئىگە بولالمىدى. ئاخىر بۇ پىلان تاشلاپ قويۇلدى.

ئەۋزائىيە ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئەھلى فىقھەلەرنىڭ بىرى بولۇپ، VIII ئەسىردە سۇرىيىلىك ئۆلىما ئەل ئەۋزائى (707 — 773) بەرپا قىلغان. سۇرىيە فىقھە تەلىماتچىلىقىمۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئېقىم بەرپا قىلىنغاندا فىقھە تەلىماتىنىڭ سىستېمىلىشىشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قېلىپلىشىشى باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن سىستېمىلىق نەزەرىيە ۋە قاتتىق ئۆلچەم شەكىللەنمىگەن. ئۇنىڭ نەزەرىيىسى ۋە تەلىماتى دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئەنئەنىسىنى ئىپادىلىگەن. ئەھكام ئىجتىھاتىدا فەقىھلەرنىڭ شەخسىي پىكرىگە ئەھمىيەت بەردى. لېكىن، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن بولدى. يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى تومتاقلا «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۇننەتلىرى» دەپ ئاتاپ، ئۇلارنى ئەھكام چىقىرىشنىڭ ئاساسى قىلدى. ھەدىس ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام سۇننەتلىرىنىڭ ئىشەنچلىك ئىسنادقا ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى بىلەن ھېسابلاشمىدى. فىقھە ئىدىيىسى شۇ زامانداشلىرىنىڭ فىقھە ئەۋزائىنىڭكى ئىدىيىسى بىلەن يېقىنلاشتى. لېكىن، فىقھە تەلىماتى غازات ئەھكامىنى ئاساس قىلدى. باشقا ساھەلەرگە كۆپ چېتىلمىدى. بۇ ئېقىم مەغرىبتە ۋە ئاندالۇتسىيىدە بىر مەھەل كېڭىك تارقالدى. لېكىن، ئۇنىڭدىن فىقھە ئەسەرلىرى قالمىدى. بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە ئەنئەنىسىنى مالىكنىڭ «ئەل مۇۋاتتەئ» («ھەدىس توپلىمى») ، «تارىخ ئەل تەبەرى» قاتارلىق تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىلگىلى بولىدۇ.

سۇرىيە فىقھە ئىلمىي ئېقىمى «ئەۋزائىيە» گە قارالسۇن.

زاھىرىيە ئىسلام دىنىدىكى قەدىمكى ئەھلى فىقھەلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئېقىم «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنىڭ زاھىر مەنىسىنى ئەھكام چىقىرىشنىڭ ئاساسى قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. IX ئەسىردە ئىبنى ھەنبەلنىڭ شاگىرتى داۋۇد بىننى خەلەف (816 — 884) بەرپا قىلغان. خۇراسان، مەغرىب ۋە ئىسپانىيىدە گۈللەنگەن. ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. فىقھە ئىدىيە خاھىشىدا ھەدىسچىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن چۈشىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. پىكىر، ئىجتىھاد، قىياس، تەپسىر، نەقىل قاتارلىق ھەرقانداق شەكىلدىكى ئىدراكقا سەل قارىدى. ئىنسانىنىڭ ئىدراكىي پائالىيەتلىرى خاتالىققا ئاسان ئېلىپ بارىدۇ، دېگەن يەكۈنگە ئىشەندى. لېكىن، بەزىدە ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. يەكۈنىنىڭ «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستە ئىما قىلىنغانلىقىنى ئېيتتى. ساھابىلەرنىڭ ئىجمائىسىنى ئېتىراپ قىلدى، بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە ئىدىيىسى «ئىجمائ خاتا بولمايدۇ» نەزەرىيىسىنى ئىنكار قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى قاراشلارنى مۇستەقىل تەپسىر قىلىشتا چىڭ تۇردى. بۇ ئېقىم تارىختا كەڭ تەسىر كۆرسەتتى، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىدىيە مەنبەلىرىدىن بىرى بولدى. XI ئەسىردە ئىسپانىيىدە ياشىغان مەشھۇر فەقىھ ئىبنى ھەزىم بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە ئىدىيىسىنى ئاساس قىلىپ نۇرغۇن

ئەسەرلەرنى يازغانىدى. XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە شىمالىي ئافرىقىدىكى مۇرابىت خانىدانلىقى، شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىسپانىيەدىكى ئەل مۇھادىي خانىدانلىقى بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە ئىدىيىسىنى ئاساس قىلدى. XIII ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە ھەنبەلىيە مەزھىپىدىكى مەشھۇر فەقىھ ئىبنى تەيمىيە ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئىبنى قەييۇم بۇ ئېقىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. يېقىنقى زامانىدىكى ۋەھھابىيلار ھەرىكىتى، مىسىر ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى سەلەفىيە ھەرىكىتىنىڭ ئىدىيە مەنبەسىمۇ مۇشۇ ئېقىمنىڭ ئەسلىيەتچىلىك ئەنئەنىسىدىن باشلاندى.

ئەل ئەخبارىيە ئىراندىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارغا مەنسۇپ بولغان فىقھە ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ئەھلى ھەدىس» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئېقىم XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى بارلىققا كەلگەن. سەفەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدە ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ، قەجەر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ئەل ئۇسۇلىيە ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان. يېڭى قۇرۇلغاندا بۆلگۈنچىلىك تۇسىدىكى ئىدىيۇى ھەرىكەت بولۇپ، ئالاھىدىلىكى ئەقىل - پاراسەتنى ئىلمىي فىقھەنىڭ ئاساسى قىلىشنى رەت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئەقلىي تەپەككۇرنى شىئە مەزھىپى ئەقىدىسىنىڭ ئاساسى قىلىشنى ئىنكار قىلىپ، سۈننىي مەزھىپىدىكى ئەشئەرىيەگە مايىل بولدى. فىقھە مەنبەسىدە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن ئىبارەت ئىككى مەنبەنى ئېتىراپ قىلدى. «قۇرئان كەرىم» نى ھەدىستىكى قاراشلار بويىچە تەپسىر قىلىش كېرەك، دەپ قارىدى. ھەدىسلەرنىڭ مەنبەسى ۋە مەزمۇنىنىڭ ئىشەنچلىك بولۇش - بولماسلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، تۆت ھەدىس شېرىپكە كىرگۈزۈلگەنلەرنىگە قاتتىق ئىشەنىدى. يەشمە مەنسەدە ئىمامنىڭ يەشمىسىنى ئاساس قىلىپ، قۇرئان ۋە ھەدىسنى مەنبە قىلغان فىقھە بىلىملىرى ئىدراكنى مەنبە قىلغان فىقھە بىلىملىرىدىن مەڭگۈ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىغا ئىشەنىدى. فىقھە پرىنسىپىدا ئىجتىھادنىڭ ئورنىنى ۋە رولىنى ئىنكار قىلىپ، ئىمام رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەرنى ئەھكام چىقىرىش ۋە ئەھكامنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىشقا بولىدۇ. ھەممە ھۆكۈم ۋە پەتۋالاردىمۇ شۇنى ئاساس قىلىش كېرەك، دەپ قارىدى. فەقىھلەرنىڭ ئورنى ۋە رولى جەھەتتە كىشىلەردە ئىمامغا بويسۇنۇش مەجبۇرىيىتى بولىدىغانلىقىغا، مۇجتەئىدلەرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىگە ئىشەنىدى. شۇڭا فىقھە ئىشلىرىدا، مۇجتەئىدلەردىن دىنىي ياردەم سوراشنى مەنئى قىلدى. مۇجتەئىدلەر بىۋاستە تۇيغۇسى ۋە سىرلىق تەسىراتلىرى ئارقىلىق مۇقەددەس فىقھە بىلىملىرىنى چۈشەنسە بولىدۇ. لېكىن، خالىغىنىچە پەتۋا چىقىرىشقا بولمايدۇ، ئىمامنىڭ ھۆكۈمىگە، جۈملىدىن ۋاپات بولغان ئىمامنىڭ ھۆكۈمىگە ئىتائەت قىلىشى لازىم، دەپ قارىدى.

ئەل ئۇسۇلىيە يېقىنقى زامان ئىرانىنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارغا مەنسۇپ تارماق فىقھە ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىم ئەقىدە، ئىلمىي فىقھە جەھەتتە «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، ئىجمائ، ئىدراك شەرئىەتنىڭ تۆت مەنبەسى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسى ھەمدە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى ئېنىق ئايەت ۋە سۆزلەرنى ئەھكام چىقىرىشنىڭ ئاساسى، دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. فىقھە پرىنسىپىدا ئىجتىھادنىڭ ئەھمىيىتىگە ۋە رولىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

فىقھەنى ئىجرا قىلغاندا ئەمەل قىلمىغان ئېنىق ئايەت ياكى ھەدىس بولمىغاندا، ئەقلىي پەرەز بىلەن يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ، دەپ قارىدى. فىقھە بىلىملىرىنى ئىمامنىڭ تەربىيىسىنى بىۋاستە ئالغانلىقىغا، ئىمام ئادەملەرنىڭ چۈشىنەلەيدىغانلىقىغا، ئىمام «غايىب بولغان» مەزگىلدە ئىمامنىڭ ۋەكىلى مۇجتەھىدنىڭ ئىجتىھاد قىلىشىغا توغرا كېلىدىغانلىقىغا، مۇجتەھىد ئىدراك ئارقىلىق پەتىۋا چىقىرىدىغانلىقىغا ئىشەنىدى. فەقىھلەرنىڭ ئورنى ۋە رولى جەھەتتە كىشىلەرنى مۇجتەھىدلەر (يەنە كېلىگۈچىلەر) ۋە مۇقەللىدلەر (ئەمەل قىلغۇچىلار) غا ئايرىپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى فىقھە بىلىملىرىگە پىششىق مۇجتەھىدلەرنى بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ دىنىي داھىيىسى، ئۇنىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنۇش ئىمامغا بۇيسۇنۇشقا ئوخشاش بولىدۇ. لېكىن، ئۆز زامانىسىدىكى مۇجتەھىدلەرنىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنۇش كېرەك. ۋاپات بولغان مۇجتەھىدنىڭ ھۆكۈمى كېيىنكىلەرنى چەكلىيەلمەيدۇ، دەپ قارىدى. ئۆز زامانىدىكى دىنىي داھىينىڭ يېتەكچىلىك رولىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان بۇنداق دىنىي، سىياسىي تەلىمات ئەمەلىيەتتە ئىرانىنىڭ پادىشاھ ھوقۇقىنى چەكلەش رولىغا ئىگە بولۇپ، ئىراندىكى شىئە مەزھىپى ئەقىدىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى. كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى بىلەن كۈرەش قىلىدىغان ئىدىيىۋى قوراللىرىنىڭ بىرى بولدى.

سوپىلار (تەسەۋۋۇپچىلار)

ئىسلام دىنىغا ئەمەل قىلمىدىغان مىستىسىزملىق (تىلسماتچىلىق، سىرلىقلاشتۇرمىچىلىق) مەزھەپ بولۇپ، ئىسلام دىنى ئېتىقادىغا سىرلىق مەنا بېرىپ، رىيازەت چېكىش، تەركىدۇنيالىق ئىبادىتىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. سوپىزم دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئەرەبچە «سوپى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ھەرخىل تەرىپلىنىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئەسلىي ئەرەبچە «سەفا» دېگەن سۆز بولۇپ، «قەلبى پاك، ھەربىكتى دۇرۇس» دېگەنلىك بولىدىكەن؛ بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، «سەفف» دېگەن سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئاللانىڭ ئالدىدا يۇقىرى مەرتىبىدە ۋە ئالدىنقى قاتاردا بولغۇچى» دېگەنلىك بولىدىكەن؛ يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ پەزىلىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى سۇففە قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرىدەك بولۇپ، رىيازەت چېكىش، نەپسىنى يېڭىش، ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلىش، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش بىلەن ئۆتىدىكەن. ئالىملار بۇ سۆز «سۇف» (قوي يۇڭى) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. چۈنكى سوپىلار قوي يۇڭىدىن توقۇلغان كىيىملەرنى كىيىپ، تەقۋادار ئېتىقادىنى ۋە تۇرمۇشتا نامراتلىققا رازى بولىدىغان ئاددىي - سادىدىلىقىنى ئىپادىلىگەنلىكىدىن شۇنداق دەپ ئاتالغان، دەپ قارايدۇ. نۇرىدىن ئابدۇرەھمان بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد جامى (1414 — 1492) نىڭ ئېيتىشىچە، «سوپى» سۆزىنى زاھىتلىق يولىغا ماڭغان كۇفەدىكى ئەبۇھاشىم (؟ — 778) تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن؛ بۇنىڭدىن باشقا، كېيىنكى ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، تەركىدۇنيا، كىممىياگەر جابىر ئىبنى ھەييان (720 — 815) تۇنجى بولۇپ ئىشلەتكەن. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەرەبچە ھۆججەتلەردە «سوپى» سۆزى رەسمىي ئىشلىتىلگەن. XI ئەسىردە مۇسۇلمانلار زاھىتلىق، تەركىدۇنياچىلىق يولىغا ماڭغانلارنى «سوپى» دەپ ئاتىغان. ئەرەب ئۆلىمالىرى بۇ ئېقىمنىڭ ئەزالىرىنى مۇتەسەۋۋىف (تەسەۋۋۇپچى) دەپ ئاتىغان. فرانسىيلىك

شەرقشۇناس تولىك بۇ ئېقىمنى «سوپىزم» دەپ ئاتىغان.

سوپىلار VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، VIII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋردىكى كۈفە ۋە بەسرە قاتارلىق جايلاردا پەيدا بولدى. ئۇ مۇسۇلمانلاردىكى چىن ئېتىقاد ۋە دىنىي قىزغىنلىقنىڭ مەھسۇلى ئىدى. دەسلەپكى چاغلاردىكى سوپىلار نامرات ئۆتۈشكە، رىيازەت چېكىشكە ۋە نەپسىنى يېغىشقا رازى بولۇشنى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىيىتى قىلدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم»گە، ھەدىسكە، شەرىئەتكە قاتتىق ئەمەل قىلدى ۋە دىنىي ئىبادەتلەرنى ئادا قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ساھابىلەرنىڭ تەقۋادار ۋە ئاددىي ـ سادىدا تۇرمۇشىنى ئۇلگە قىلدى. ئۇمەۋىيە سۇلالىسىدىكى ئوردىنىڭ چېرىكلىكىگە ۋە ھۆكۈمرانلار ئارىسىدىكى ھوقۇق ـ مەنپەئەت تاللىشىغا نارازى بولۇپ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ نامراتلىققا، رىيازەت چېكىشكە، نەپسىنى يېغىۋېلىشقا رازى بولۇش ئارقىلىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ، دىلىنىڭ پاك بولۇشىنى ۋە مەنىۋىيىتىنىڭ ئارام تېپىشىنى ئۇمىد قىلدى. ئۇلار ئۇچىسىغا جەندە كىيىپ، بۇ دۇنيانىڭ راھەت ـ پاراغىتىگە بېرىلمىدى. كىشىلەرنىڭ دىنىي ئىبادىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، تەسبىھ تۇل قەلب، چوڭقۇر خىيال بىلەن بولۇپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، نامازغا ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش، ھەرەمگە پىيادە بېرىش، خىلۋەتچىلىكتە ياشاش بىلەن شۇغۇللاندى ياكى ماكانىدىن ئايرىلىپ دۇنيانى زىيارەت قىلدى، يولبويى دىنغا تايىنىپ جان باقتى. كۈفەدىكى ھەسەن بەسرە (؟ — 728)، بەلىختىكى ئىبراھىم بىننى ئەزھەم (؟ — 777)، باغداتتىكى مەررۇف كورخ (؟ — 816) قاتارلىق كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كېيىن بۇ ئېقىم سۇرىيە، ھىجاز، يەمەن، مىسىر ۋە ئەجەم قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، بەزى ئۆلىمالار ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئومۇملاشتى. لېكىن، ھۆكۈمەت ۋە سۇننىي مەزھەپتىكى مۇتەكەللىمۇنلار ئۇنى «بىدئەتلىك» ھېسابلىدى.

VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، سوپىلار دەرۋىشلىكتىن مىستىتسىزمغا تەرەققىي قىلىپ، دىنىي نەزەرىيە شەكىلدە پەيدا بولدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە تەرجىمە ھەرىكىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، قەدىمكى گرېتسىيە، پېرسىيە ۋە ھىندىستاندىكى ھەرخىل پەلسەپە ۋە دىنىي ئىدىيىلەر ئىسلام دىنىغا سىڭىپ كىردى. جۇملىدىن يېڭى ئەپلاتونىزم ۋە ھىندىستاندىكى يوگاچارە مەزھىپىنىڭ زاھىدلىق نەزەرىيىسى تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ شەكىللىنىشىگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئېقىمدىكى ئۆلىمالار «قۇرئان كەرىم»نىڭ بەزى ئايەتلىرىنى ئاساس قىلىپ ھەم سىرتتىن كەلگەن ھەرخىل ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئەسەر يېزىپ، ئەقىدە ۋە ئىبادەتنى مىستىتسىزملىق پەلسەپە بىلەن شەرھلىدى. ئاللاغا بولغان مۇھەببەتنىڭ يادروسى مەئرىفە، پان ئىلاھىزم ۋە ۋىسالۇل ھەققتىن ئىبارەت، دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرخىل تەلىماتلار ئارىلاشتۇرۇلغان تەسەۋۋۇپچىلىقنى شەكىللەندۈردى. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئايال مىستىتسىزمچى رابىل ئەدۋىيا (717 — 801) قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىك قىلىپ ئاللانى سىرلىق يول بىلەن سۆيۈش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاللا مەڭگۈلۈك سۆيگۈ ئوبيېكتىدۇر. ئىنسان روھىنىڭ ئەڭ مۇھىم ماھىيىتى سۆيگۈدىن ئىبارەت. سۆيگۈ ئىنسانىنى ئاللاغا يېقىنلاشتۇرىدۇ.

ئىنسانىنى ئاللانىڭ يولىغا يېتىشكە باشلايدىغىنى قورقۇش ياكى ئۈمىد ئەمەس، بەلكى پۈتۈن زېھنى بىلەن بېرىلگەن سۆيگۈدۇر. ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ بەخت ئاللانىڭ ۋىسالىغا يېتىشتىن ئىبارەت، دەپ قارىدى. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەبۇ سۇلەيمان دالانى (؟ — 850) سىرلىق تۈيغۇ بىلەن ئاللانى تونۇش قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ كىشىلەر ئاللا توغرىسىدىكى تونۇشقا ئىدراك ياكى جامائەت ئېتىراپ قىلغان ھەدىسلەر ئارقىلىق ئەمەس، شەخسىدىكى روھنىڭ چاقنىشىدىن ئىگە بولغان بىر خىل سىرلىق تۈيغۇغا تايىنىپ ئىگە بولىدۇ، دەپ قارىدى. كېيىن مىسىرلىق زاھىت زۇنۇن مىسرى (؟ — 860) مەئرىفە قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوپىلارنىڭ ئەقىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن يۈزلەندۈردى. ئۇ كىشىلىك ھاياتنىڭ مەقسىتى ئاخىر ئاللا ۋىسالىغا يېتىشتىن ئىبارەت. چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن ئاللانى خىيال قىلىپ، شەخسنىڭ پاك روھى بىلەن ئاللا روھىنىڭ نۇرىنى قوشۇۋەتكەندە ئاللانى ھەقىقىي تونۇغۇلى بولىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يول يوق، دەپ قارىدى. پرسىيەدىكى مىستىسىزمچى ئەبۇ يەزىد بىستامى (؟ — 875) ۋەكىللىكىدىكى «ۋەھدە تۇل ۋۇجۇد» تىن ئىبارەت پان ئىسلاھىزم قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاللانىڭ زاتى ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەممە نەرسە يالغۇز ئاللاغا مەنسۇپ بولىدۇ. ئىنسان ئوخشىمىغان باسقۇچلاردىكى دەرمان تاۋلاش ئارقىلىق ئەل فەنائىنىڭ ئالىي مەنىۋى دەرىجىسىگە يېتىپ، ئاللا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ ۋە ئاللا ۋىسالىغا يېتىدۇ، دەپ قارىدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرى پېرسىيەدىكى سوپىلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ھۈسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاج (858 — 922) «ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ بىرىكىپ كېتىش» قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنى «مەن ھەقىقەتتۇرمەن» دېگەنلىكتىن، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ مەھكىمە شەرئىسى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سوپىلار ھۆكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ كەلدى. بۇ ئېقىمنىڭ مىستىتسىزملىق نەزەرىيىسى شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىدىيىسى مۇرەككەپ، قارىشى ھەرخىل بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن تەلىماتى ۋە تەشكىلىي شەكلى شەكىللەنمىدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىبارەن بۇ ئېقىم ئىراق ۋە سۈرىيىنى مەركەز قىلىپ، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيە، پرسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادا كەڭ تارقالدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

سۈننىي مەزھىپىنىڭ شەرئىتىگە ئەمەل قىلىدىغان سوپى ئۆلىمالىرى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، سوپى ئەقىدىسى بىلەن ئەنئەنىچىلەرنىڭ ئېتىقادىنى ماسلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، تەسەۋۋۇپچىلىقنى تەدرىجىي ئەنئەنىۋى ئەقىدە ئىدىيىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى قىلىپ راۋاجلاندۇردى. ئىسلام ئېتىقادىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، مەشھۇر سوپى ئۆلىماسى مۇھاسىبى (781 — 857)، ھارازى (؟ — 899)، شەيخ جۇنەيد (؟ — 911)، كەلا بازى (؟ — 955)، سالاقى (؟ — 988)، ھۇجۋىرى (؟ — 1071) قاتارلىق كىشىلەر «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن مىستىتسىزمغا نەزەرىيىۋى ئاساس ئىزدەپ، سوپىلارنىڭ ئەقىدە ۋە ئىبادەت شەكىللىرىنى سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدە ۋە شەرىئەت قارىشى بىلەن سىستېمىلىق شەرھلەپ «رىسالە ئەل تەۋھىد» نى تەشەببۇس قىلدى. سوپىلار ئارىسىدىكى «غەيرىي ئەھلى شەرىئەت

تەرەپدارلىرى» نىڭ ئىسلام ئاساسىي ئېتىقادىدىن ئايرىلغان بىدئەت سۆز - ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرۇپ، مۇسۇلمانلار شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش، دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش ئاساسىدا ئىستىقامەت قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە سوپىلار ھەقىقىي ئەنئەنىچىلەر، دەپ ئېلان قىلدى. XI ئەسىردە نوپۇزلۇق مۇتەكەللىمۇن ئەل غەززالى (1058 — 1111) سوپىلارنىڭ كۆزقارىشىنى نەزەرىيە جەھەتتىن يېغىنچاقلاپ، مىستىتسىزملىق بىۋاستە تۈيغۇدىن ئىبارەت تونۇش نەزەرىيىسى ۋە ۋىسائۇل ھەقق قاتارلىق ئىدىيىلەرنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقادىغا كىرگۈزدى. سوپىلارنىڭ دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىشتا بىپەرۋالىق قىلىشنى ۋە پان ئىلاھىزملىق تەشەببۇسلىرىنى چۆرۈۋەتتى. ئۇنىڭ تەلىماتى ئىلمىي تەۋھىدنىڭ ئاخىرقى نەزەرىيە شەكلى بولۇپ، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئېتىقادىغا ئايلاندى. XIII ئەسىردە ئىسپانىيەدىكى مىستىتسىزمچى پەيلاسوپ ئىبنى ئەرەبى (1165 — 1240) تەسەۋۋۇپچىلىقنى «ۋەھدەتۇل ۋۇجۇد» نى مەركەز قىلغان پان ئىلاھىزملىق پەلسەپىۋى ئىدىيە سىستېمىسىغا راۋاجلاندۇرۇپ، مىستىتسىزمغا پەلسەپىۋى قائىدە ۋە پىكرەنلىك خاراكتېر بەردى. سوپىلار ئىسلام مەدەنىيىتى ساھەسىدە ئىنتايىن جانلىنىپ، ئابدۇلقادىر جىلانى (1078 — 1166)، يەھيا سۇھرەۋەردى (1153 — 1191)، ئىبنى ئەتتەر (تەخمىنەن 1142 — 1273)، ئىبنى فارىز (1181 — 1235)، جالالىددىن رۇمى (1207 — 1273)، شەيخ سەئدى (تەخمىنەن 1203 — 1292)، شەمسىددىن مۇھەممەد ھافىز (1320 — 1389)، نەقشىبەندى (1314 — 1389)، نۇرىددىن ئابدۇرەھمان بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد جامى (1414 — 1492) قاتارلىق مەشھۇر مۇتەپەككۇرلەر ۋە شائىرلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار ئىلمىي تەۋھىد، ئىلمىي تەپسىر، ئىلمىي ھەدىس، ئىلمىي فىقھە، ئېتىكا، ئەدەبىيات، شېئىرىيەت قاتارلىق ساھەلەردە تۆھپە كۆرسىتىپ، شۆھرەت قازىنىپ، سوپىزملىق ئەدەبىيات ۋە ئىدىيە ھەرىكىتىنى قوزغاپ، ئىسلام دۇنياسىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى.

سوپىلارنىڭ دىنىي پەلسەپە ئىدىيىسى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى ئالاقىدار ئايەتلەر ۋە سۆزلەرنى ئاساس قىلدى. يېڭى ئەپلاتونىزمنى ۋە باشقا دىنىي مىستىتسىزملىق ئىبادەت نەزەرىيىلىرىنى، قائىدە - يوسۇنلىرىنى قوبۇل قىلىپ مۇرەككەپ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۇردى. بىرلىككە كەلگەن ئەقىدە ۋە تەلىماتنى شەكىللەندۇرەلمىدى. بۇ ئېقىمدىكى مەشھۇر ئۆلىمالارنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىدىكى ئورتاق ئىدىيىۋى قاراشلار شۇكى: (1) ئاللا بىلەن مەۋجۇداتلارنىڭ مۇناسىۋىتىدە «ۋەھدەتۇل ۋۇجۇد» نى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللا يالغۇز، مۇتلەق، چىن مەۋجۇت بولۇپ، ئالەمدىكى جىمىكى مەۋجۇداتلار ئاللانىڭ بىرلىكىنى مەنبە قىلىدۇ. ئاللا سىرتقا ئاشكارىلىغاندا مەۋجۇداتلار ئاللانىڭ مۇتلەق مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئاللا تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىكى ماھىيەتتۇر. يالغۇز مەڭگۈلۈك ئاللاھدىن باشقا مەڭگۈلۈك مەۋجۇتلۇق بولمايدۇ. ئالەم (چوڭ دۇنيا) ۋە ئىنسان (كىچىك دۇنيا) قادىر ئاللا يارىتقان كارامەتلەردۇر. ئۇلار خىيالىي كۆرۈنۈش، ۋاقىتلىق مەۋجۇتلۇق بولۇپ، ئاخىر ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىدۇ. (2) ئاللا بىلەن ئىنسانىنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئاللانى چەكسىز سۆيۈشنى يادرو قىلغان ۋىسالۇل ھەقنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ

قارىشىچە، سۆيگۈ ئاللانىڭ بىرخىل مۇكەممەل پەزىلىتىدىن ئىبارەت. ئاللا ئومۇمىي سۆيگۈسى بىلەن ئىنسانىنى ياراتتى ھەمدە ئىنسانغا سۆيگۈ پەزىلىتىنى ئاتا قىلدى. ئاللاغا مۇتلەق ئىمان ئېيتىش ھۆرمەت قىلغان سۆيگۈ بولۇپ، قورقۇش ۋە ئۈمىد ئەمەس. ئاللانى چەكسىز سۆيۈش ئاللانى تونۇشنىڭ تۈپ ئالدىنقى شەرتىدۇر. ئاللانى ھەرقاچان ئەسلەپ، مەدھىيىلەپ ۋە سىغىنىپ، مەنۋى جەھەتتىن دەرمان تاۋلاش ۋە روھنى پاكلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئاللانىڭ ۋىسالىغا يەتكىلى بولىدۇ. (3) تونۇش نەزەرىيىسى جەھەتتە، ئاللانى بىۋاستە تۇيغۇ بىلەن تونۇشتىن ئىبارەت مەئرىپەتنى تەشەببۇس قىلدى. ئىدراكىي تونۇشنىڭ رولىنى ئىنكار قىلدى. ئىنسانىنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى ۋە بىلىمىنى ئاللا بېرىدۇ. ئىنسان تونۇشنىڭ مەنبەسى ۋە ئوبيېكتى يالغۇز ئاللاھدۇر. كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەھمىيىتى ئاللانىڭ ھېكمىتىنى تونۇشتىن ئىبارەت. كىشىلەر بىۋاستە تۇيغۇنىڭ دىلدىكى ئىلھامى بىلەن بىلىمگە ئىگە بولالايدۇ. بىلىشنىڭ شەكلى چوڭقۇر خىيال سۈرۈش، ئىلھام ئىشىكىنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق «فەنائ» لىقنىڭ مەنۋى ھالىتىگە كىرىپ، ئاللانىڭ نۇرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەندە ئاللانى تونۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. (4) ئىككى دۇنيالىق كۆزقارىشى جەھەتتە، ئۇ دۇنياچىلىقنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇنيا ۋە كىشىلىك ھايات سەپەرگە ئوخشاش قىسقا بولۇپ، تېز ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ باقىي دۇنيا كىشىلىك ھاياتنىڭ دەرگاھى بولۇپ، مەڭگۈ مەۋجۇت بولىدۇ. شۇڭا پانىي دۇنيانىڭ ھۇزۇر - ھالاۋىتىنى كۆزلىمەسلىك، پانىي دۇنيانىڭ مەنپەئىتىنى ۋە شەخسىي ھەۋىسىنى دىلدىن يىراق قىلىپ، ياماناتلىقنى توسۇپ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇش، رىيازەت چېكىپ روھنى تاۋلاش، رېئال تۇرمۇشتىكى ئازاب - ئوقۇبەتكە سەۋر - تاقەت قىلىش، بويسۇنۇش لازىم، دەپ قارىدى.

سوپىلارنىڭ دىنىي ئىبادەت شەكلى تەن ۋە روھتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. تەن جەھەتتىكى ئىبادەت دېگەندە يەمەكلىكنى تېجەش، رىيازەت چېكىش، نەپسىنى يېغىش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. روھى جەھەتتىكى تاۋلىنىشنى شەرىئەت، تەرىقەت، ھەقىقەتتىن ئىبارەت ئۈچ مەنزىلگە ئايرىدۇ. سوپىلار ئىبادەتكويلار ۋە ئادەتتىكى مۆمىنلەردىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا ئايرىلىدۇ. ئىبادەتكوي مۇرىدلار ئۆيىدىن ئايرىلىپ خانىقالارغا بېرىپ، ئۇستازى مۇرشىدنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەقىدىنىڭ سىرلىق مەنىلىرىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئىبادەتنىڭ مەخپىي دەۋرىنى قوبۇل قىلىدۇ. كوللېكتىپ ياكى يالغۇز ئىبادەت قىلىپ، تەدرىجىي ئىلگىرىلەپ بارىدۇ؛ ئادەتتىكى مۆمىنلەر دەھرىيلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپ، بەلگىلىمە بويىچە قەرەللىك دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بەزى سۇلۇكلەر تەرىقەتنى تۆۋە - ئىستىغپار، پەرھىز تۇتۇش، ۋاز كېچىش، يوقسۇل ئۆتۈش، سەۋر قىلىش، ئىشىنىش ۋە رازى بولۇشتىن ئىبارەت يەتتە باسقۇچقا بۆلىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي دىنىي مۇراسىمى زىكر سېلىشتىن ئىبارەت. زىكرنىڭ مەزمۇنى «كەلىمە تەييىبە»، «كەلىمەشاھادەت» نى، «قۇرئان كەرىم» دىكى ئايەتلەرنى ۋە ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ھەمدۇسانا ئوقۇيدىغان نەزمە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. زىكر شەكلى جەھرى سېلىش، خۇپىيە ئوقۇش ۋە ئىچىدە ئوقۇشقا ئايرىلىدۇ. بەزى سۇلۇكلەر مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشا - قوشاقلارنى زىكر مۇراسىمىغا كىرگۈزگەن ھەمدە

ھەربىر تەرەپنىڭ ئارىلاشتۇرۇپ، زىكر سالغۇچىلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتىنى كۈچەيتكەن. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ ئىقسم ھەممىدىن بۇرۇن تەسۋى (سۇبھە) ئىشلەتكەن.

IX ئەسىردە سوپىلار ئىچىدىن مۇرشىدنى يادرو قىلغان كىچىك تەشكىلات پەيدا بولدى. X ئەسىردە جايلاردا كىچىك كۆلەملىك يىغىلىش سورۇنلىرى ياكى زاۋىيەلەر قۇرۇلدى. كېيىن قۇرۇلۇش كۆلىمى خېلى چوڭ مەسچىت، مەدرىسە ۋە ئىستىقامەت مەركەزلىرىگە تەرەققىي قىلدى. XII ئەسىردىن كېيىن، زاۋىيە ئاساسىدا جايلاردا دائىملىق دىنىي پىرقە تەشكىلاتلىرى (ھەمكارلىشىش ئۇيۇشمىسى، قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى) شەكىللەندى. يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە سوپىلار مۆتىۋەللى بولدى. ئۇلار ئومۇمىي مەقسىتىنى ۋە تاۋلىنىش شەكلىنى بەلگىلىدى. جايلاردىكى پىرقىلەر بىر - بىرىگە قاراشلىق بولماي، ئۆز ئالدىغا ئىش قىلدى. XV ئەسىردىن ئېتىبارەن جايلاردىكى دىنىي پىرقىلەر يەنمۇ كېڭەيدى. بەزىلىرى شۆبە تەشكىلاتلارنى قۇردى. زاۋىيەلەر نۇرغۇن ۋەخپە يەر، مال - مۈلۈككە ئىگە بولدى. ئەزالار مۇتىۋەللىگە مۇتلەق بويسۇندى. مۆتىۋەللى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قەبرىگاھى مۆمىنلەر تاۋاب قىلىدىغان مەركەز بولۇپ قالدى. پىرقىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شۇ پىرقىنى قۇرغۇچىنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. سوپىلارنىڭ دۇنيادىكى تەشكىللىرى 200 دىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قادىرىيە، رىفائىيە، شازىلىيە، مەۋلەۋىيە، بەدەۋىيە، نەقشىبەندىيە، تىجانىيە، سۇھرەۋەردىيە، چىشتىيە، سەفەۋىيە ۋە سەنۇسىيە قاتار دىنىي پىرقىلەر مەشھۇر. يۇقىرىقىلارنىڭ ئىچىدە سەفەۋىيە پىرقىسى شىمئە مەزھىپىنىڭ ئېتىقادىغا ئەمەل قىلغانلىقتىن ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى سۇننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ، سوپىلارنىڭ پائالىيىتى پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تارقالغان. سوپىلار ھازىرمۇ بەزى ئىسلام دۆلەتلىرىدە ۋە رايونلىرىدا ھەربىر قىلىدۇ. سوپىلارنىڭ مىستىتسىزملىق ئىدىيىسى ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، پەلسەپە ئەسەرلىرىدە ۋە كىشىلىك مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە.

مۇتەسەۋۋىف «سوپىلار» غا قارالسۇن.

سوپىزم «سوپىلار» غا قارالسۇن.

تەسەۋۋۇپچىلار «سوپىلار» غا قارالسۇن.

ئەھلى شەرىئەت تەسەۋۋۇپچىلار سوپىزملىق ئېقىملار بولۇپ، كېيىنكى ئۆلىمالار سوپىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىر قىسىم ئېقىملارنىڭ شەرىئەتكە ئەمەل قىلغان - قىلمىغانلىقىغا قاراپ شۇنداق ئاتىغان. كىمكى دائىرىدە شەرىئەتكە ئەمەل قىلغان ھەممە ئېقىملار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. XI ئەسىردىكى مەشھۇر سوپى ئۆلىماسى ئەل ھۇجۋىرى «كەشغۇل مەھجۇب» (سىرلىق ۋەھىي) نامىلىق كىتابىدا ئەينى چاغدىكى سوپىلارنىڭ ئەقىدە، قائىدە، ئىبادەت شەكىللىرىگە ئاساسەن، ئۇلارنى 12 تارماق ئېقىمغا ئايرىپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھاسىبىيە، كەششارىيە، تائىفرىيە، جۇنەيدىيە قاتارلىق 10 ئېقىم ماختىلمىشى، قالغان ئىككى ئېقىم ئەيىبلىنمىشى كېرەك، دەپ قارىغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 10 ئېقىم كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «ئەھلى شەرىئەت تەسەۋۋۇپچىلار» دەيىلدى، بەزىدە «ئەنئەنىۋى سوپى پىرقىسى» دەپ ئاتىلىپ، «بىدئەت» دەپ قارىلىپ «ئەھلى شەرىئەت بولمىغان سوپى پىرقىسى» دىن

پەرقلەندۈرۈلدى. لېكىن، دەسلەپكى چاغلاردىكى سوپى ئۆلىمالىرى ئېيتقان «شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش» ئەنئەنىۋى ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ نەزىرىدە شەرىئەتنى كەمستىش خاھىشىغا ئىگە. چۈنكى، سوپىلار «شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش»نى ئىبادەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى دەپ قاراپ، ئۇنى «شەرىئەت» دەپ ئاتاپ، تېخىمۇ يۇقىرى «تەرىقەت» كە ۋە «ھەقىقەت» كە يېتىشنىڭ بىرىدەرىجە پەلەمپىيى قىلىدۇ. قايسى سوپى پىرقىلىرىنىڭ «شەرىئەتكە ئەمەل قىلىدىغان پىرقىلەر» ئىكەنلىكى توغرىسىدا كېيىنكى ئۆلىمالارنىڭ چىقارغان يەكۈنى يوق. ئومۇمەن، غەربىي ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ۋادىسى ياكى ئىراقتىن چىققانلارنىڭ كۆپىنچىسى، مەسىلەن، قەدىرىيە پىرقىسى، سۇھرەۋەردىيە پىرقىسى قاتارلىقلار ئەھلى شەرىئەت ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراساندىن چىققانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەھلى شەرىئەت ئەمەسلەر سانىلىدۇ. لېكىن، بەزى پىرقىلەر، مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچ سوپى پىرقىسىنىڭ بىرى بولغان نەقشىبەندىيە بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس.

ئەھلى شەرىئەت ئەمەس تەسەۋۋۇپچىلار سوپىزمچى مەزھەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كېيىنكى ئۆلىمالار ئۇلارنىڭ شەرىئەتكە ئەمەل قىلمايدىغانلىقىغا ئاساسەن ـ قىلمايدىغانلىقىغا ئاساسەن شۇنداق دەپ ئاتىغان. كەلگۈسىدىن ئېيتقاندا، شەرىئەتكە ئەمەل قىلمايدىغان سۇفىيە پىرقىسى كۆزدە تۇتۇلغان. رىۋايەت قىلىنىشچە، XI ئەسىردىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما ئەل ھۇجۋىرى (؟ — 1075) ئەينى چاغدا سوپىلار ئىچىدىكى دىنىي قائىدىلەرگە ۋە ئىبادەت شەكىللىرىگە ئاساسەن، سوپىلارنى 12 تارماققا ئايرىپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى 10غا يول قويۇلۇشى كېرەك، ئىككىسى ئەيىبلىنىشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئېقىمنىڭ قارىشىچە، شەرىئەت مەزمۇنىغا قارىغاندا شەكىلگە كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغىدۇ. سوپىلارنىڭ ئىستىقامەت قىلىشىدىكى بىردىنبىر مەقسىتى پەنانىڭ ئەكى يۇقىرى دەرىجىسىدە «ۋىسالۇل ھەقق» كە يېتىشتىن ئىبارەت. شۇڭا شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن بەش پەرزنى تولۇق ئادا قىلمايدۇ. قايسى سوپى پىرقىلىرىنىڭ ئەھلى شەرىئەت ئەمەسلىكى ئېنىق بېكىتىلمىگەن. ئادەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراساندىكى چىشتىيە، مەۋلەۋىيە، بەكتاشىيە، كۇبرەۋىيە قاتارلىق پىرقىلەر ئەھلى شەرىئەت ئەمەس، دەپ ھېسابلىنىدۇ. ئەھلى شەرىئەت ئەمەس پىرقىلەر ئىچكى جەھەتتىكى مەنىۋى تاۋلىنىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. چاكىنا قائىدە ـ يوسۇنلىرى كۆپ بولۇپ، شەرىئەتكە پەرۋا قىلمايدۇ. شۇڭا سۇننىي مەزھەپلىكى ئۆلىمالار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ. لېكىن، مۇسۇلمانلار ئىچىدە تەسىرگە ئىگە.

قادرىيە پىرقىسى سوپىلار ئېقىمىدىكى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى بولۇپ، XII ئەسىردە باغدادتا قۇرۇلغان. ئابدۇل قادىرجىلانى (1078 — 1166) بۇنىڭغا ئاساس سالغانلىقتىن، شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئابدۇل قادىر ھايات ۋاقتىدا بۇ پىرقە قۇرۇلمىغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن بالىلىرى قۇرغان، ئابدۇل قادىر قارادىكىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى گىران (ھازىرقى ئىران تەۋەسى) دە تۇغۇلغان. 18 يېشىدا باغدادتا كېلىپ نىزامىيە مەدرىسىدە ھەدىس، فىقھە ۋە پەلسەپە ئوقۇغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ زاھىد بولۇپ، ئىراقنىڭ جاڭگاللىرىدا ئىستىقامەت قىلىپ، 25 يىلنى ئۆتكۈزگەن. 1127 ـ يىلى ئۆمرىنىڭ يېرىمى ئۆتۈپ

كەتكەندە باغدانقا يېنىپ كەلگەن. ئۇ ھەنبەلىيەنىڭ ئۇستازى بولۇپ ۋەز ئېيتىپ، داڭق چىقارغان. 1134 - يىلى باغدات ئىسلام دارىلفۇنۇنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىپ، نۇرغۇن مۇرىدلارنى جەلپ قىلدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئوغۇللىرى باغدات شەھىرىنىڭ سىرتىدا مەسچىت سېلىپ مەسچىتنى ۋەز ئېيتىدىغان سورۇن (رىبات) قىلىپ، ۋەز ئېيتىش ۋە دىنىي تەلىم - تەربىيىنى يولغا قويدى. ئۇ شاگىرتلىرىدىن سوپىلارنىڭ قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈرگەن ۋە سۇفىيانا ئەقىدىنى چۈشەنگەندىن باشقا، سۇننىي مەزھىپىنىڭ دىنىي مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئابدۇل قادىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شاگىرتلىرى ۋە ئوغۇللىرى ئۇنى شەيخ دەپ ھۆرمەتلىدى ھەمدە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى، ۋەزلىرىنى ۋە دۇئا - تىلاۋەت نۇتۇقلىرىنى توپلاپ، ۋەز ئېيتىشنىڭ كىتاب ئاساسى قىلىپ، ئۇنىڭ ئىدىيىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرغىب قىلىپ، ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان پىرقە تەشكىلاتىنى رەسمىي قۇردى. ئۇنىڭ ئابدۇ رازاق (1134 — 1207) ۋە ئابدۇل ئەزىز (؟ — 1206) ئىسىملىك ئوغۇللىرى ئۇنىڭ ئىجازەسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تەلىماتىنى كەڭ تارقاتتى. شاگىرتلىرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئۇنىڭ دىنىي تەشەببۇسلىرىنى تەبلىغ قىلدى. بۇ پىرقىنىڭ زاۋىيەسى باغداتتا تەسىس قىلىندى. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىراق ۋە سۇرىيىدە بۇ پىرقىنىڭ دىنىي تەرغىبات مەركەزلىرى قۇرۇلدى. XV ئەسىردىن ئېتىبارەن كەڭ تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، مىسىر، نۇبىيە، سۇدان ۋە شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلارغا يېتتى. XVII ئەسىردە تۈركىيىگە تارقىلىپ تۈركىيىدە تۇنجى ئىستىقامەتخانا سېلىندى. ھازىر ئەڭ كەڭ تارقالغان تەسەۋۋۇپ پىرقىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ پىرقە ئېتىقاد جەھەتتە سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىدە چىڭ تۇرۇپ، شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش، دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش، كەڭ قورساق، مېھرى - شەپقەتلىك، ئىخلاسمەن ۋە كەمتەر بولۇش بىلەن داڭق چىقاردى. شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش ئاساسىدا پىرقىنىڭ روھىي دەرمان تاۋلىشىغا ئەھمىيەت بەردى. بىدئەتلىكتىن يىراق بولۇپ، يامانلىقنى توسۇپ، ياخشىلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. جايلاردىكى تارماقلىرىدا ئۇلارنىڭ دىنىي ئەھكاملىرى، ۋەز - نەسىھەتلىرى، ئىستىقامەت ئۇسۇلى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. دىنىي قائىدىسى شۇكى، ھەركۇنى نامازدىن كېيىن زىكر سالىدۇ. زىكىرنىڭ مەزمۇنى «ئۇلۇغ ئاللانىڭ مەغپىرەت قىلىشىنى تىلەيمەن، ئاللاغا ھەمدۇسانا ئېيتىمەن. ساھابىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، ئۇنىڭ جەمەتىگە ۋە ساھابىلىرىغا رەھمەت قىلغايسەن» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ھەربىر جۈملە يۈز قېتىمدىن تەكرارلىنىدۇ.

رىفائىيە پىرقىسى سۇننىي مەزھىپىدىكى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، بۇنى سۇننىي مەزھىپىدىكى تەسەۋۋۇپچى ئەھمەد رىفائى (1106 — 1182) ئىراقتا قۇرغان، قادىرىيە پىرقىسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئىككىنچى چوڭ پىرقە ھېسابلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، رىفائى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزىنىڭ ئوغلى ھۇسەيىننىڭ ئەۋلادى بولۇپ، كىچىكىدىن تاغىسى، تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما مەنسۇر بەتايىخىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىپ، تەسەۋۋۇپچىلىققا دائىر نۇرغۇن بىلىمگە ئىگە بولۇپ، تەقۋادار سوپىزمچى بولغان. باتىنىيە ۋە زاھىرىيە ئېقىملىرىنىڭ

تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، فىقھە جەھەتتە شافىيەگە مەنسۇپ بولغان. رىفائى روھىي جەھەتتە تاۋلىنىشقا ۋە ئەخلاق جەھەتتە تەربىيىلىنىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ھاياتقا زىيان يەتكۈزمەسلىكنى، روھنىڭ پاك بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىپ، گۈزەل روھ ۋەھىي، غايىب، نۇر ۋە پەرىشتە چۈشكەن باغدۇر. رەزىل روھ ئىنسانىنى ئەقىلدىن مەھرۇم قىلىدۇ، ئىنسان بەختىنى ۋەيران قىلىدۇ، دەپ قارىدى. ئاللاغا مۇتلەق بويسۇنۇش، شەرئىتكە ئەمەل قىلىش، نامرات ياشاش بىلەن نەپسىنى يېغىش ئاللا ۋىسالىغا يېتىشنىڭ يولى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. «ئەتتەرىق ئىلەللاھ» قاتارلىق كىتابلارنى يازدى. بۇ پىرقە بەسرەنى مەركەز قىلدى. مۇرىدلىرى ئىراقنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بەزى جايلارغا تارقالدى. رىفائى ۋاپات بولغاندا مۇرىدلىرى 100 مىڭ ئادەمدىن ئاشتى. خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇ پىرقە XV — XIV ئەسىرلەردە خېلى جانلانغان. دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە مۇرىدلار بىر - بىرىنىڭ مۇرىسىگە قوللىرىنى قويۇپ، چەمبەر ھاسىل قىلىپ ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. دۇمبىنى دۇمبىگە تىرەپ سەكرىشىدۇ. شۇڭا «سۇرەنچى زاھىدلار» دېگەن نامى بار. ئۇلارنىڭ ئادەملىرى يىلان تۇتۇش بىلەن مەشھۇر. بەزىدە ھەرخىل سىرىك، سېھىرگەرلىك ئويۇنلىرىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن، يىلاننى تىرىك يۇتىدۇ، ئەينەك پارچىلىرىنى يۇتۇۋېتىدۇ. شىرغا مىنىدۇ. چوغ ئۇستىدە ئولتۇرىدۇ، قۇلقىغا پىچاق تىقىدۇ. رىفائىيە پىرقىسى سۇرىيە، مىسىر، تۇركىيە ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى بەزى رايونلارغا تارقىلىپ، بىرنەچچە تارماقتا بۆلۈنگەن.

سۇھرەۋەردىيە پىرقىسى

تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، XII ئەسىردە باغداتتا بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭغا تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما دىيادىن ئەبۇ نەجىب سۇھرەۋەردى (1097 — 1168) ئاساس سالغان. ئۇنى جىيەن ئوغلى سىھابىددىن ئەبۇ ھەفس ئۆمەر سۇھرەۋەردى (1145 — 1234) تەرەققىي قىلدۇرغان ۋە مۇكەممەللەشتۈرگەن. دىيادىن ئەبۇ نەجىب ياش ۋاقتىدا سۇھرەۋەردى (پىرسىيىنىڭ شىمالىدىكى سۇھرەۋەردى كەنتى) دىن باغداتقا بېرىپ، ھەدىس ۋە فىقھە ئوقۇغان. شەيخ ئەھمەد ئەنسارىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلىق يولىغا مېڭىپ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىدىغان تۇرمۇشنى باشلىغان ھەمدە تىگرىس دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى بۇزۇۋۇتلىقنى ئىمارەتنىڭ ئورنىغا زاۋىيە سالغان. نۇرغۇن مۇرىدلار ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغىلى كەلگەن. باغداتتىكى نىزامىيە دارىلفۇنۇنىڭ باشلىقى بولۇپ، «مۇرىدلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى» ناملىق ئەسەر يازغان. ئۆمەر سۇھرەۋەردى سۇفىيە ۋە شافىئىيەدىكى ئىلاھىيەتشۇناس بولۇپ ياش ۋاقتىدا تاغىسىنىڭ زاۋىيەسىدە ئىستىقامەت قىلدى. لېكىن ئۇ تەركىدۇنيا بولماستىن، بەلكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە قىلىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ناسىر (1180 - يىلىدىن 1225 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، خەلىپە بىلەن ئەھدى تۈزگەن. «فۇتۇۋۋە» (ھەققانىي ھەربىيلەر) نىڭ ئالاقىچى ۋەكىللىكىگە تەينىلىنىپ، باغداتتا ئۇزۇن تۇردى. خەلىپە ناسىر ئۇنىڭغا خېلى چوڭ ربات سالدۇرۇپ بەردى. ئەينى چاغدا ئۇ سوپىلارنىڭ داڭلىق ئۇستازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقىدىسى شاگىرتلىرى ئارقىلىق كەڭ تارقالدى. جايلاردىكى نۇرغۇن سوپىلار بۇ يەرگە كېلىپ ئىستىقامەت قىلدى. ئۇمۇ دەمەشىق، ھەلەبنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن

شەھەرلەردىكى زاۋىيەلەرگە بېرىپ ۋەز ئېيىتتى. 1231 - يىلى مەككىدە سوپى ئىبنى فارىز (1181 — 1135) بىلەن تونۇشۇپ، سوپى تەلىماتىنى تەتقىق قىلدى. ئۇنىڭ «ئەۋارىيف ئەل مەئارىف» ناملىق ئەسىرى بۇ پىرقىنىڭ دەرسلىكى بولۇپ، باشقا پىرقىلەرگىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. ئۆمەر سۇھرەۋەردى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى ئىمامىددىن ۋارىسلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىپ، بىر ئائىلىنىڭ پىرقىسى بولدى. سىھابىددىننىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە شىراز شەيخ نەجمىددىن بوزقۇش (؟ — 1279) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى زاھىرىددىن ئابدۇرەھماننىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولدى. سىھابىددىننىڭ دىنىي بىلىمى مول بولۇپ، تەسەۋۋۇپچىلىققا پىششىق بولغاندىن باشقا، ئەنئەنىۋى كۆزقاراشلارنى ساقلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا شاگىرتلىرى ۋارىسلىق قىلدى. بۇ پىرقە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلىپ، شافىئىيەنىڭ شەرئىتىنى يولغا قويدى. شەرئەت ئىستىقامىتى ئاساسىدا، تەرىقەت ئىبادىتى قىلىشنى، مۇھىم مۇراسىملاردا 100 مىڭ قېتىم زىكر ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ پىرقە تەرەققىي قىلىش داۋامىدا نۇرغۇن تارماقلار پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇستەقىل پىرقە بولۇپ تەرەققىي قىلدى. ھازىر ئۇلار ئافغانىستاندا ۋە جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا مەۋجۇت.

چىشتىيە پىرقىسى ھىندىستاندىكى سوپى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى تەشكىللى بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە بولغان قاراش ئوخشاش ئەمەس. ئادەتتە، سۇرىيەلىك ئەبۇ ئىسھاق (1142 — 1236) ئىراندىكى خۇراسانىنىڭ چىشتى كەنتىدە قۇرغان، XII ئەسىردە مۇئىنىددىن ھەسەن چىشتى (1142 — 1236) ھىندىستانغا تارقاتقان، دەپ قارىلىدۇ. بەزى ئۆلىمالار مۇئىنىددىن ھەسەن چىشتى ئۆزى قۇرغان، دەپ قارايدۇ. مۇئىنىددىن ھەسەن چىشتى سىگىستاندا دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا سوپىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، سەييارە زاھىد بولۇپ، ئوسمان ھاۋانىنى ئۇستاز تۇتقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوپىلارنىڭ نۇرغۇن ۋەكىللىرى، مەسىلەن، ئابدۇل قادىر جىلانى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قويۇق ئالاقە قىلغان. كېيىن ھەرقايسى پىرقىلەرنىڭ ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، مۇستەقىل پىرقە قۇرغان. بۇ پىرقە سۇھرەۋەردىيە بىلەن تەشكىلىي مۇناسىۋەتتە بولسىمۇ، لېكىن، سۇھرەۋەردىنىڭ «ئەۋارىيف ئەل مەئارىف» ناملىق ئەسىرىنى ئاساسىي دەرسلىك قىلدى. مۇئىنىددىن چىشتى 1193 - يىلى دېھلىگە كېلىپ، كېيىن ئاجمېرغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ، سوپىزملىق ئەقىدىنى تەشەببۇس قىلدى. مۇرىدلىرى كۇنسايىن كۆپەيدى. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى. قەبرىسى مۇرىدلار تاۋاب قىلىدىغان مۇقەددەس جايغا ئايلاندى. ئۇنىڭ شاگىرتى مەسئۇد (1195 — 1265) ئىجازەسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆپلەپ شاگىرت توپلىدى ھەمدە ئۇلارنى ھىندىستانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا پائالىيەت قىلىشقا ئەۋەتتى. چىشتىيە پىرقىسى مەخلۇقاتلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىكى بىرلىكنى تەكىتلەپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئاللا ياراتقان دەپ قارايدۇ. شۇكرى قىلىشنى، ئاددىي - سادىدا بولۇشنى، رىيازەت چېكىشنى، يوقسۇللۇققا چىدىشنى، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشىشقا، زوراۋانلىق قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. كۆرۈنۈشتىكى دىنىي ئېتىقادقا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. چىن

دىلىمدىن ھەقىقىي ئېتىقاد قىلىشتا چىڭ تۇرىدۇ. دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە ئاللاغا بەزىدە يۇقىرى ئاۋاز بىلەن، بەزىدە تۆۋەن ئاۋاز بىلەن ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. ئىستىقامەت قىلغاندا جىسم ئولتۇرۇپ چوڭقۇر خىيال سۈرىدۇ. باشقىلار بىلەن كۆرۈشمەي 40 كۈن ئىستىقامەتتە ئولتۇرىدۇ. تاماكا، ھاراق، تەشىنى قاتتىق مەنئى قىلىدۇ. تەرەققىيات داۋامىدا بۇ پىرقىدىنمۇ نۇرغۇن تارماقلار پەيدا بولدى. مۇرىدلىرى ھىندىستان ۋە پاكىستانغا تارقالغان.

شازىلىيە پىرقىسى سوپى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي بولۇپ، بۇنى XIII ئەسىردە ئەششازىلى (1196 — 1258) تۇنىستا قۇرغان. ئەششازىلى ماراكەشنىڭ شىمالىدىكى شۇدانىڭ يېنىدىكى گۇمارا كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. كىيىن مىسىرغا بېرىپ، ئەبۇ فاس ۋەشىت (؟ — 1234) نى ئۇستاز تۇتۇپ، رىفائىيە ئەقىدىلىرىنى ئوقۇغان. كىيىن ماراكەشكە يېنىپ كېلىپ، مادىيان پىرقىسىنى قۇرغۇچى ئەبۇ مادىيان (؟ — 1197) نىڭ شاگىرتى ئابدۇسالام (؟ — 1228) نى ئۇستاز تۇتقان. كىيىن ماراكەشتىن تۇنىسنىڭ شازلا كەنتى يېنىدىكى تاغنىڭ غاربىدا ئىستىقامەت قىلىپ، شازىلىيە پىرقىسىنى قۇرغان. ئەششازىلى رىفائىيە پىرقىسى ۋە مادىيان پىرقىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. ئەششازىلى سىستېمىلىق ئەسەر قالدۇرمىغان. ۋەز ئېيتىش ۋە دەرس ئۆتۈش داۋامىدا دىنىي قاراشلىرىنى تەشۋىق قىلغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كىيىن، ئاندالۇتسىيەدىكى ئەبۇ ئاببباس ئەھمەد مۇرسى (1219 — 1287) بىلەن تاجىددىن ئىبنى ئاتاۋۇللا ئاببباس (؟ — 1309) ئۇنىڭ تەلىماتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تارقاتتى. XIX ئەسىردە شازىلىيە پىرقىسى ئەل مەئسۇم (1820 — 1883) نىڭ رەھبەرلىكىدە ئالجىرىيەدە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، ئەششازىلىنىڭ سۆزلىرى توپلام قىلىپ چىقىرىلىپ، بۇ پىرقىنىڭ دەرسلىك كىتابى قىلىندى. بۇ پىرقە ئەقىدە جەھەتتە سۈننىي مەزھەپنىڭ قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرگە ئەمەل قىلدى. ئاللاغا ئىخلاس قىلىشنى ۋە ئىشىنىشنى، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇشنى تەكىتلىدى. ئىخلاسمەنلىكنى، خانىقا ياكى مەسچىتلەردە تەركىدۇنيالىق ھايات كەچۈرۈشنىڭ زۆرۈر ئەمەسلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. ئەزالىرىنىڭ دىن سىرتىدىكى ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، باياشاتلىقتىن بەھرىمەن بولۇشىغا يول قويدى. يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىكىلەر بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ پىرقىنىڭ 13 تارمىقى بولۇپ، ئاساسلىقى شىمالىي ئافرىقا، سۈرىيە، ئەرەب يېرىم ئارىلى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە رۇمىنىيە قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

مەۋلەۋىيە پىرقىسى سوپى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، تۇركىيىدە مېرلەۋىيە دەپىلىدۇ. بۇنى XIII ئەسىردە پارسىيەدىكى تەسەۋۋۇپچى شائىر جالالىددىن رۇمى قۇرغان. جالالىددىن رۇمى مەۋلان دەپ ھۆرمەتلەنگەنلىكتىن، بۇ پىرقە «مەۋلەۋىيە پىرقىسى» دەپ ئاتالغان. جالالىددىن رۇمى بالخىتە (ھازىرقى ئافغانىستاندا) دۇنياغا كەلگەن. دادىسى باھائىددىن (1148 — 1203) خاۋارىزىملارنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دىنىي دەۋەتچى ئىدى. 1217 - يىلى موڭغۇل قوشۇنىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئائىلىسىدىكى قىيىنچىلىق تۇپەيلىدىن ئۆيدىكى ھەممەيلەن باشقا يەرلەرگە كېتىدۇ.

جالالىددىن رۇمى دادىسى بىلەن بىللە باغدات، مەككە، دەمەشىق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئاخىر سالجۇقىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى كونيا (ھازىر تۈركىيىگە تەۋە) غا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتۈپ شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا شاگىرتى ھەسەن ھامىددىن (؟ — 1284) ۋارىسلىق قىلىدۇ. كېيىن جالالىددىن رۇمىنىڭ ئوغلى باھائىددىن سۇلتان ۋەلەد (؟ — 1312) ۋارىسلىق قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ پىرقىنىڭ رەھبەرلىكىگە شۇ جەمەتتىكىلەر ۋارىسلىق قىلىدۇ. باھائىددىن سۇلتان ۋەلەد ۋە ئۇنىڭ ئىزباسارى جالالىددىن ئەمىر ئارىف (؟ — 1320) دەۋرىدە بۇ پىرقە ئاناتولىيىدە كەڭ تارقىلىدۇ ھەمدە ئاياللارنىڭ پائالىيەت مەركەزلىرىنى قۇرىدۇ. بۇ پىرقە رۇمىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان تەسەۋۋۇپچىلىق داستانى «مەسنەۋى» بىلەن داڭق قازىنىدۇ. بۇ داستاننى كىشىلەر سوپىلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» دەك كىتابى دەپ ھۆرمەتلەپ، زىكرىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى قىلىدۇ. بۇ پىرقە نەپسىنى يېڭىشقا، رىيازەت چېكىشكە ئەمەل قىلىدۇ. روھىي جەھەتتىن تاۋلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇڭا ياۋروپالىقلار ئۇلارنى «ئايلىنىپ تۇرىدىغان دەۋرىشلەر» دەيدۇ. كونيا مۇقەددەس جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ پىرقىنىڭ سالجۇقىيلار ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولۇپ، كىچىك ئاسىيادا ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ياۋروپادىكى ئۆلكىلىرىدە تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى. دەمەشىق، قاھىرە ۋە ئېرۇسالىم قاتارلىق جايلاردا بۇ پىرقىنىڭ زاۋىيەلىرى بولۇپ، ئۇلارنى ئاساسلىقى شۇ يەرلەردىكى تۈركلەر سالغانىدى. بۇ دىنىي پىرقىنى 1925 - يىلى تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتتى. ھازىر ئوتتۇرا شەرق رايونىغا تارقالغان بولۇپ، سۇرىيە ۋە ھەلەپتە كۆپ.

بەدەۋىيە پىرقىسى سوپى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي بولۇپ، بۇنى ئەھمەد بەدەۋى (تەخمىنەن 1200 — 1276) XIII ئەسىردە مىسىردە قۇرغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئۇ قۇرغان مۇستەقىل پىرقە «ئەھمەدىيە» دەپ ئاتالغان. لېكىن، ئوخشاش نامدىكى يەنە بىر پىرقىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن، بەدەۋىيە دەپ ئاتىغان. بۇ تەرىقەت ئەقىدە ۋە فىقھە جەھەتتە سۇننىي مەزھىپىنىڭ قارىشىدا بولۇپ، يېزا - قىشلاقلارغا كەڭ تارقالغان. تەركىدۇنيالىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. تەنھا ئۆتۈشتە، تەركىدۇنيالىقتا، ئۇزۇن روزا تۇتۇشتا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ دىنىي مۇراسىملىرى ئەنئەنىۋى ئۆلىمالار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، بەدەۋىيە پىرقىسىنىڭ مۇستەقىل تارماقلىرى 16غا يەتكەن، بەزىلىرى يوقاپ كەتكەن، يېرىمى ھازىرمۇ پائالىيەت قىلىۋاتىدىكەن. كەڭ تارقالغان بەيىۇمىيە پىرقىسى ئەڭ مەشھۇر تارماق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەرىقەت مىسىردا تارقالغاندىن باشقا، ھىجاز، سۇرىيە، تۈركىيە، تىرىپولى ۋە تۇنىستا تارقالغان.

سەفەۋىيە پىرقىسى ئىراندىكى شىئە مەزھىپىنىڭ تەسەۋۋۇپ ئېقىمىغا مەنسۇپ پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى ئىسمائىلخان خانلىقى دەۋرى (1256 — 1353) دە سەفىيۇددىن (1252 — 1334) ئىرانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاردىبىلدا قۇرغان. ئەسلىي سۇننىي مەزھىپىدىكى پىرقە بولۇپ، يەرلىك تۈركمەنلەرنى ئاساس قىلغان. كېيىن ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، ئىرانغا، ئىراققا، تۈركىيىدىكى ئاناتولىيىگە ۋە سۇرىيىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىغا كېڭىيىپ، ئىسلىكخانىنىڭ

قوللىشىغا ۋە قوغدىشىغا ئېرىشكەن. تۆتىنچى ئەۋلاد مۇتىۋەللى جۇنەيد (؟ — 1460) 1447 - يىلى مەسئۇل بولغاندىن كېيىن، يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇ پىرقە ئەتراپىدىكى خرىستىئان دىنىدىكى قوشۇنا دۆلەتلەرنى قورال كۈچى بىلەن مەغلۇپ قىلىپ، ئاردىبىلدا ھاكىمىيەت قۇردى، بۇ تۈركمەن ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى (1378 — 1508) نىڭ بېقىندى دۆلىتى بولۇپ، بۇ پىرقە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تەشكىلگە ئايلاندۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن پىرقىنىڭ باشلىقى جۇنەيد «ئالالانىڭ زېمىنىدىكى خەلىپىسى» دەپ تەرىپىلەندى. ئەقىدە جەھەتتە، شىئە مەزھىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. جۇنەيد 1460 - يىلى كافكازلىقلار بىلەن قىلغان «جىھاد» تا قازا قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ھەيدەر (؟ — 1488) ھوقۇقتا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىن ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغاندا قازا قىلدى. ھەيدەر ھايات ۋاقتىدا پىرقىنى ھەربىي تەشكىلاتقا ئايلاندۇرۇپ، ئادەملىرىگە 12 قىرلىق بۆرك كەيدۈرۈپ، شىئە مەزھىپىدىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ سىمۋولى قىلدى. شۇڭا «قىزىل بۆكلۈكلەر» دەپ ئاتالدى. ئەقىدە جەھەتتە شىئە مەزھىپىگە تېخىمۇ مايىل بولدى. ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى ھەيدەرنىڭ ئىككىنچى ئوغلىنى سۈرگۈن قىلغانىدى. ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى يېمىرىلگەندە ئاردىبىلغا قېچىپ كەلدى. چوڭ ئوغلى ئەلى 1494 - يىلى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. كىچىك ئوغلى ئىسمائىل ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، سەفەۋىيە سۇلالىسى (1502 — 1524) نى قۇردى. ھاكىمىيەتنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن سەفەۋىيەنىڭ پادىشاھلىرى سوپىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، پىرقىنىڭ پېشىۋاسى سەفىيۇددىننى شىئە مەزھىپىدىكى يەتتىنچى ئىمام مۇسا كازىم (؟ — 1799) نىڭ ئەۋلادى دەپ، پادىشاھ ئىسمائىلنى «غايىب» ئىمامنىڭ ۋەكىلى دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئەقىدىسىنى ئىرانىنىڭ دۆلەت دىنى قىلدى.

سەئىدىيە پىرقىسى سۈرىيەدىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قېرىنداش تەشكىلى بولۇپ، «جىباۋىيە پىرقىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ پىرقىنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدىكى گەپلەر ھەرخىل. بەزىلەر بۇنى سەئىددىدىن جىباۋى يۇنۇس شەيبانى (؟ — 1335) دەمەشىقتە قۇرغان دەيدۇ؛ بەزىلەر سەئىدىيە بۇرۇن مىسىر ۋە تۈركىيىگە تارقالغان دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر رىفائىيەنىڭ تارمىقى دەيدۇ. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بۇ پىرقە مۇھەممەد ئىبنى سەئىددىدىن (؟ — 1611) بىلەن تونۇلدى. سەئىددىدىن مەككىدە ھەج قىلغاندا سوپىلار پىرقىسىگە قاتنىشىدۇ. دەمەشىقە يېنىپ كەتكەندىن كېيىن زاۋىيە سېلىپ، بۇ پىرقىنى قۇرىدۇ. ئۆزىنى پەيغەمبەرنىڭ پۇشتى دەپ، 1578 - يىلى شەيخ دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى سەئدۇددىن ۋارىسلىق قىلىدۇ. بۇ پىرقە كەڭ تارقىلالمايدۇ. تۈركىيىدە ئازراق مۇخلىسلىرى بار ھەمدە يۇنۇس ئىبنى سەئدۇددىن مىسىرغا تارقىتىدۇ. قاھىرەدە ئىسلام دىنىنىڭ ئايەم كۈنلىرى ۋە مەۋلۇدتا «دۇسە» دەپ ئاتىلىدىغان مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. شەيخ ئاتاقا مىنىپ يەردە يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان دەرۋىشلەردىن ئۈستۈن بولۇپ، تەبىئەت قانۇنىدىن ھالقىغانلىقىنىڭ سىمۋولى بولىدۇ. مۇراسىم خېلى قىزىيدۇ. كىشىلەر قاتتىق زىكر سالىدۇ. يىلانىنى تىرىك يۇتۇشتەك ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى يەرلىك مۇسۇلمانلار ئەيىبلىگەنلىكى

ئۇچۇن، مىسىرنىڭ مۇپتىسى 1881 - يىلى پەتىۋا چىقىرىپ، بۇنداق مۇراسىمنى بىدئەتلىك سۇپىتىدە مەنئى قىلدى. XX ئەسىردىن بۇيان سۇرىيىنىڭ ھىمس قاتارلىق جايلىرىدىكى بۇ پىرقىغە مەنسۇپ مۇسۇلمانلار يۇقىرىقى دىنىي مۇراسىملارغا ئەمەل قىلمىدۇ. مىسىردىمۇ بۇ پىرقىنىڭ يىلان ئويناپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان زاھىدلىرى پائالىيەت قىلمىدۇ.

جىباۋىيە پىرقىسى «سەئدىيە پىرقىسى» گە قارالغان.

بەكتاشىيە پىرقىسى تۈركىيىدىكى تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەبىلىلەردىن شەكىللەنگەن ئازاۋىيە پىرقىسىنىڭ تارمىقىدۇر. بۇنى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى خۇراسانلىق بەكتاش (؟ — 1335 ياكى 1337) قۇرغان. XIII ئەسىردە موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، بىر قىسىم تۈركلەر ئاناتولىيىگە كۆچتى. بۇ پىرقە شۇ يەردە تارقالدى ۋە پائالىيەت قىلدى. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى مۇراد I قۇرغان ئۆسمۇرلەر قوشۇنى بۇ پىرقىگە قاتناشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ كۈچى زورايدى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى 1826 - يىلى ئۆسمۇرلەر قوشۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بەكتاشىيە پىرقىسى خارابلاشتى. سۇننىي مەزھىپىدىكى ئۆلىمالار بەكتاشىيەنى «بىدئەت» تەشكىلات دەپ ئېلان قىلدى، پىرقە تارقىتىۋېتىلدى. زاۋىيە ۋەيران قىلىۋېتىلدى. مال - مۈلكى نەقشىبەندىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بەزى ئەزالىرى سۈرگۈن قىلىندى. بەزىلىرى باشقا پىرقىلەرگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ پىرقە يېزىلاردا يىلتىز تارتقانلىقتىن، تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن مەخپىي پائالىيەت قىلىپ ساقلىنىپ قالدى. بۇنىڭ تەسىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھۆكۈمەت بىرقەدەر كەڭ دىنىي سىياسەت قوللانغانلىقتىن، بۇ پىرقە ئەسلىگە كەلدى ھەم كەڭ تارقالدى. بۇ پىرقىنىڭ دىنىي ئەقىدىسى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتى سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلغانلىقتىن بۇ پىرقە سۇننىي مەزھىپىدىكى پىرقە دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە تۈركلەرنىڭ قەدىمكى ئېتىقاد ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالدى ھەمدە شىئە مەزھىپىدىكى ھۇرۇفىيەنىڭ ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ جەمەتىگە ئىنتايىن ھۆرمەت قىلغانلىقتىن، كىشىلەر ئۇلارنى شىئە مەزھىپىدىكى پىرقە دەيدۇ. بۇ پىرقە ئون ئىككى ئىمامغا ئىشىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلىنى ئاللانىڭ زېمىنىدىكى خەلىپىسى دەپ قارايدۇ. دىنىي قائىدىدە شەرئىتەكە ۋە نامازقائىدىلىرىگە تولۇق ئەمەل قىلمايدۇ. ئايالار نامازغا ئوقۇغاندا لىچەك سالمايدۇ. بەزى مۇخلىسلار بويتاق ئۆتىدۇ. پىرقىنىڭ زاۋىيەسى ئاناتولىيە، تراناىي بىر مەھەل ئۆزىنىڭ پائالىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى قىلغان.

نەقشىبەندىيە پىرقىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپچى ئۇچ پىرقىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ پىرقىنى XIV ئەسىردە مۇھەممەد ئىبنى بەھاۋىددىن بۇخارى (1314 — 1389) بۇخارادا قۇرغان. بۇ پىرقىنىڭ ئادەملىرى دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە ئايەتنى ئىچىدە ئوقۇيدۇ ھەمدە مەيدىسىگە ۋە بارماقلىرىغا سىزىق سىزىپ، بىمەنە خىياللاردىن نېرى بولۇپ، دىلىنىڭ پاك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بەھاۋىددىن «نەقشىبەندى» (نەققاش - رەسسام) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەھاۋىددىن ياش ۋاقتىدا بۇخارادا

ھەدىس، دىنىي ئەھكام ئوقۇدى. كېيىن سوپىلارنىڭ پىرى بابا سەممامىسى ۋە سەييىد ئەمىر كۇلالىنى ئۇستاز تۇتۇپ ئەنئەنىۋى تەسەۋۋۇپ تەلىمى ئالدى. زىكرى جەھرى قىلىشتا تەربىيىلىنىپ، سوپى ئۆلىماسى بولدى. ئۇستازى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇستازىنىڭ ئەقىدىسگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا شاگىرت تەربىيىلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر سوپى يۈسۈف ھەمەدانى (؟ — 1140) ۋە خالىق غوجەۋانى (؟ — 1220) لارنىڭ خۇتبە ئوقۇش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. بەھاۋەددىن سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىدە چىڭ تۇرۇپ، شەرىئەتكە ئەمەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاللا مۇتلەق بىر، تەنھا مەۋجۇتتۇر. ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى ئاللا يارىتقان دەپ قارىدى. بۇ ئالەملىكنى تەشەببۇس قىلدى. سوپىلارنىڭ تەركىدۇنيالىقى ۋە دەرۋىشلىكىنى قوللىمىدى. سوپىلارنىڭ ئاللانى تونۇش ۋە ئاللاغا يېقىنلىشىش يولى شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىپ، دىلىنى پاكلاشتۇرۇش، دىلدا يارىتقۇچى (ئاللاھ) بىلەن ئالاقىلىشىش، كۆرۈنۈشتە يارىتىلغۇچىلار (تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تۈرمۈشى) بىلەن ئالاقىلىشىش ئارقىلىق، ئىككى دۇنيانىڭ بەختىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن بەھاۋەددىن ئۇستازىنىڭ تۆۋەندىكى تۆت ئاساسىي پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى: (1) جامائەت بىلەن بىللە ئىستىقامەت قىلىش كېرەك. يەنى زاھىدلار يالغۇز بولۇۋالماي، جامائەت ئىچىدە بولۇشى، كىشىلەر بىلەن كەڭ ئالاقە قىلىشى، بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈشى، جەمئىيەتكە ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشى، زاھىدلار ئۆزئارا مۇئامىلە قىلىپ تۇرۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا نۇرغۇن ساۋاب تاپىدۇ. (2) جاھان كېزىش كېرەك. يەنى زاھىدلار جايلارنى كېزىپ، رېئال دۇنيا بىلەن كەڭ ئۇچرىشىشى، ئاللانىڭ دۇنيانى ياراتقان چۈھەرلىكىنى تونۇپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشى، ئاللانىڭ ئىلتىپاتىنى چۈشىنىپ، ئاللانى تونۇشى لازىم. (3) ئېھتىياتچانلىق قىلىشى لازىم يەنى زاھىد ھەربىر سۆز - ھەرىكىتىنى پىششىق ئويلىنىشى، ئاللانىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشى، دېگىنىنى قىلىشى، قىلغىنىدىن ئۇنۇم ئېلىشى، ياخشى - ياماننى ئايرىشى، خامۇش يۈرمەسلىكى لازىم. (4) زاماندىن ھۇزۇر ئېلىشى لازىم. زاھىدلار ھەم بۇ دۇنيانىڭ ئەيش - ئىشرىتىگە ۋە ماددىي پاراغىتىگە بېرىلىپ كەتمەسلىكى، ھەم بۇ دۇنيادا ھالال ئەمگىكىدىن ئىگە بولغان بايلىقى ۋە شادلىقىدىن بەھرىمەن بولۇشى لازىم. ئاللا تەبىئەت دۇنياسىنى كىشىلەرنىڭ بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن ياراتتى. ئەگەر تەركىدۇنيا بولۇپ يۈرسە، ئاللانىڭ ئىنسانغا ئاتا قىلغان ئىلتىپاتىغا كۇپۇرلۇق قىلغانلىق بولىدۇ. بەھاۋەددىن ھايات ۋاقتىدا بۇخارادىكى زاۋىيەنى مەركەز قىلىپ، نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە ناھايىتى چوڭ تەسىر پەيدا قىلدى. بەھاۋەددىن 1389 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شاگىرتلىرى نەقشىبەندىيە پىرقىسىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەقىدىسىنى ۋە ئىستىقامەت ئۇسۇلىنى كەڭ تارقاتتى. سەمەرقەنت، بەلخ قاتارلىق جايلاردا زاۋىيە سالدى. ئۇچىنچى ئەۋلاد شەيخ ئەھرار (1404 — 1490) دەۋرىدە بۇ پىرقە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، تۆمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى ھۈسەين بەھرام ۋە ئۆزبېك خانى شەيبانىخانىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. سۇلالىلاردا سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسى

ۋە فىقهەسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىدا مۇھىم رول ئويناندى. 1516 ـ يىلى ئەھمەد كاسانى (1461 — 1542) بۇ پىرقىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد شەيخى بولغاندىن كېيىن، مەھدۇم ئەزەم ئاتىلىپ، تەركىدۇنيا بولىدىغان زاھىدلىققا قارشى تۇردى. سوپىلار زاۋىيىدە ئىستىقامەت قىلغاندىن باشقا، پىرقە ئىستىقامىتى قىلىش ۋە تەسەۋۋۇپ ئەقىدىسىنى تارقىتىش ئۈچۈن، باشقا جايلارغا بارسىمۇ بولىدۇ، دەپ قارىدى. پىرقە ئىستىقامىتىدە ئۇ ئەنئەنىۋى خۇتبە شەكلىنى ساقلاپ قالدى ھەم مۇرىدلارنىڭ جەھرى بىلەن زىكرى سېلىشىغا ۋە مۇزىكا تەڭكەش قىلىنغان ساما سېلىشىغا يول قويدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ پىرقە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك ھۆرمەتلەندى. 1542 ـ يىلى ئەھمەد كاسانى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن قاتتىق كۈرەش قىلىپ، شۆبە پىرقىلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نەقشىبەندىيەنىڭ مۇرىدلىرى دەسلەپكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەرنى ئاساس قىلدى. XV ئەسىردە ئوسمانلى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاناتولىيەگە كىرىپ، سۇلتانلىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولۇپ، شۆبە زاۋىيىلەرنى قۇردى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەھمەد كاسانىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىن ئۈچ شۆبە پىرقە شىنجاڭغا كىرىپ، تاريختا «قەشقەر خوجىلىرى جەمەتى» دەپ ئاتالدى. بۇلاردىن ئىسھاقىيە ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇپ، ئىشانلىق بولۇپ شەكىللەندى. XVIII ئەسىردە شىنجاڭدىكى ئىشانلاردىن ئىناقىيە، دەۋانىيە، ئىشقىيە، ئىسھاقىيەدىن ئىبارەت تۆت سۇلۇك شەكىللىنىپ، كېيىن ئاق تاغلىقلار، قارا تاغلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. XVI ئەسىردە شەيخ ھەۋاقا باقى قىبراق بۇ دىنىي پىرقىنىڭ ئەقىدىسىنى ھىندىستانغا تارقىتىپ، ھىندىستاندىكى ئاقسۆڭەك مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ شاگىرتى ئەھمەد سىرھىندى (1563 — 1624) بۇ پىرقىنىڭ ئەقىدىسى بىلەن سۈننىي مەزھىپىنىڭ فىقهەسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەنئەنىۋى ئېتىقادتىكى «ئىككىنچى مىڭ يىللىق مۇجەددىد» بولدى. ئۇنىڭ ئىجازەسىگە سىرھىندىنىڭ شاگىرتى مۇراد بۇخارى (1640 — 1720) ۋاراسلىق قىلدى ھەمدە بۇ دىنىي پىرقىنى ئىراق قاتارلىق جايلارغا تارقاتتى. سىرھىندىنىڭ ساۋاقدىشى تاجىددىن ھىندى زەكەريە (؟ — 1640) نەقشىبەندىيەنىڭ شۆبە تەشكىلىنى قۇرۇپ، مەككە، يەمەن ۋە مىسىرلارغا تارقاتتى ھەمدە زاۋىيەلەرنى قۇردى. XVIII ئەسىردە ئۇيغۇر قارى سىرھىندىيەنىڭ تەلىماتىنى ھىندىستاندىن شىنجاڭغا ئېلىپ كىرىپ، ئاقسۇدا ئايىنكۆل خانىقاسىنى قۇردى. كېيىن جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تارقىلىپ، خۇفىيە، قادىرىيە، جەھرىيەلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. سىرھىندى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى تەرىپىدىن «ئىمام رەببانى» (ۋەھىي كەلگەن شەيخ) دەپ ھۆرمەتلەندى.

خەلۋەتىيە پىرقىسى

تۈركىيىدىكى تەسەۋۋۇپچىلارغا مەنسۇپ ئەل ئىچىدىكى قىرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى تۇغرىسىدىكى سۆزلەر پەرقلىنىدۇ. بەزى ئۆلىمالار بۇ دىنىي پىرقە ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن مۇستەقىل پىرقىدۇر. ئۇ تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە ئىگە، دەسلەپ خىلۋان ۋە ئەزەربەيجاندىكى قارا قۇيۇنلۇ تۈركمەنلىرى ئىچىدە تارقالغان، دەپ قارايدۇ. بەزى ئۆلىمالار ئۇنى سۇھرەۋەردىيەنىڭ شۆبىسى. ئۆمەر خەلۋەت (؟ — 1398) خۇراساندا قۇرغان. XV ئەسىرنىڭ باشلىرى مۇھەممەد شەمشىددىن

(؟ — 1439) بۇخارادىن بۇرساغا كۆچۈپ كېلىپ، بۇ پىرقىنى ئاناتولىيىگە تارقاتقان، دەپ قارايدۇ، يەنە بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، يەھيا شىرۋانى (؟ — 1460) خەلۋەتىيەنىڭ دىنىي قائىدىسىنى تۈزۈپ چىققان. شۇ ئادەم بۇ پىرقىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوسمانلى تۈركلىرىنىڭ سىرتىنى بويسۇندۇرۇش ۋە سىرتقا كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ پىرقە ھىجاز، يەمەن، مىسىر، سۇدان، سومالى، ئالجىرىيە قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. بۇ پىرقە مۇرىدلىرىنى قاتتىق تەربىيىلىدى. رەھبەرلىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولدى. لېكىن، شاگىرتلارنى بىلىم تەھسىل قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن تەرەققىيات داۋامىدا ئىچكى قىسىمدا نۇرغۇن تارماقلار شەكىللەندى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ پىرقە دەسلەپكى چاغلاردا شىئە مەزھىپىدىكى سوپىزم بولۇپ، ھەزرىتى ئەلىگە ۋە ئىمام تەلىماتىغا ئىخلاس قىلغان. ئۆمەر خەلۋەت شىئە مەزھىپىدىكى ئون ئىككى ئىمامنى خاتىرىلەش ئۈچۈن 12 كۈن روزا تۇتۇشنى بەلگىلىگەن. لېكىن، ئاناتولىيىگە تارقالغاندىن كېيىن، ئوسمانلى ھۆكۈمرانلىقىدىكى سۇننىي مەزھىپىنىڭ كۈزقارىشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، شىئە مەزھىپىنىڭ بەزى ئەقىدە ۋە كۈزقاراشلىرىنى تەكشەپ ۋە تۈزىتىپ، ئاساسىي ئەقىدىدە سۇننىي مەزھىپىگە ئەگەشكەن. بۇ پىرقىنىڭ قائىدىسى چىڭ بولۇپ، خەلۋەتنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

بەيرەمىيە پىرقىسى نەقشىبەندىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بۇنى ئەنقەرەلىك ھاجى بەيرەم (؟ — 1429 ياكى 1430) قۇرغان. ئەھلى فىقھە سوپى پىرقىسىگە مەنسۇپ، دىنىي ئەقىدە جەھەتتە سۇننىي مەزھىپىگە يېقىن تۇرىدۇ. مۇراسىم، تەشكىلىي شەكىل جەھەتلەردە ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئەنقەرەدە شەيخ بەيرەمنىڭ قەبرىگاھ ئابىدىسى بولۇپ، بۇ پىرقىنىڭ مۇقەددەس جايى ھېسابلىنىدۇ. بۇ پىرقە بىر مەھەل ئوسمانلى سۇلتانىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، مۆھۈرلەپ بېرىلگەن يەرگە ئىگە بولغان. شۇ چاغدىكى تۈركىيىنىڭ ئىستانبول شەھىرىدە بۇ پىرقىنىڭ تۆت ئولتۇراق رايونى، زاۋىيىسى بولغان. 1924 - يىلىدىكى تۈركىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن، باشقا تەسەۋۋۇپچى پىرقىلەرگە ئوخشاش، تۈركىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تارقىتىۋېتىلدى. ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

جۇزۇلىيە پىرقىسى ماراكەشتىكى شازىلىيە پىرقىسىنىڭ تارمىقى بولۇپ، بۇنى مۇھەممەد بىننى سۇلەيمان جۇزىلى (؟ — 1465) قۇرغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، جۇزۇلى بەربەر قەبىلىسىدە چوڭ بولغان. پەيغەمبەر ئەۋلادى بولۇپ، ماراكەشنىڭ جەنۇبىدا باشقىلارنىڭ يېتەكلىشى بىلەن شازىلىيە دىنىي پىرقىسىگە قاتناشقان. كېيىن ماراكەشنىڭ غەربىي قىسمىدا دىنىي تەبلىغات پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاسغى (ھازىرقى سافى) نى دىنىي تەرغىبات مەركىزى قىلغان. ئۇ مول دىنىي بىلىمى بىلەن تەسەۋۋۇپ ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىپ، پىرقە ئىستىقامىتىنى قاتتىق ئادا قىلىپ مۇرىتىنى كۆپ قوبۇل قىلغان. تەسىرى ۋە كۈچى كۈنسايىن ئېشىپ، «ۋەلى» دەپ ھۆرمەتلەنگەن. نەتىجىدە يەرلىك ھۆكۈمرانلار نارازى بولۇپ، بۇ رايوندىن قوغلىۋېتىلگەن. ئۇ 1470 - يىلى ۋاپات بولغان. شاگىرتلىرى ئۈنى ھۆكۈمەت زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، دەپ گۇمان قىلىپ 20 يىل كۈرەش قىلغان. 1523 - يىلى سەئد سۇلالىسى

مۇشۇ پىرقىنىڭ قوللىشى بىلەن تەختكە چىقتى. سۇلتان ئەھمەد ئاراج جۇزۇلىغا ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن دادىسىنىمۇ ئۇنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلدى. 1529 - يىلى ئىككىسىنىڭ جەسىتىنى ماراكەشكە يۆتكىدى ھەمدە قەبرىگاھ سالدۇردى. جۇزۇلنىڭ «دەلائىل خەيرات» ناملىق ئەسىرى بولۇپ، ئۇنى بۇ پىرقە كاتتا كىتاب دەپ بىلىدۇ. بەزى ئۆلىمالارنىڭ قارىشىچە، جۇزۇلنىڭ قۇرغىنى پىرقە بىلەن چەكلەنمەستىن، يەنىڭى نىشان ۋە يۈزلىنىشكە ئىگە مەزھەپتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاساسى پەيغەمبەرگە ئىخلاس قىلىش ۋە ھوقۇققا ئىگە بولۇشقا قۇرۇلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن، «دەلائىل خەيرات» نى يادقا ئوقۇش كېرەك. بەلگىلىنىشچە، مۇرتلار «قۇرئان كەرىم» نى يادلىغاندىن باشقا، ھەركۈنى 14 مىڭ قېتىم تەسىمىيە ئوقۇشى (بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم دەيىشى)؛ «دەلائىل خەيرات» نى ئىككى قېتىم ئوقۇشى كېرەك؛ ھەركۈنى كەچتە «دەلائىل خەيرات» نى بىر قېتىم ۋە «قۇرئان كەرىم» نىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئوقۇشى كېرەك. بۇ پىرقە مەغرىبتە خېلى كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇپ، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىكىگە قارشى كۈرەشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانلىقتىن، ئىناۋەتتى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. جۇزۇلنىڭ شاگىرتلىرى «تائىفە» دىنلارنى بەرپا قىلدى. لېكىن، بۇ پىرقە مەغرىبتىن باشقا جايلارغا تارقالمىدى.

نۇر باخشىيە پىرقىسى

XV — XVI ئەسىرلەردە كەشمىردە تارقالغان تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، بۇنى ئىراقتىكى تەسەۋۋۇپچى شەيخ شەمسى تالىپ قۇرغان. تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ باشلىرى كەشمىرنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىغا تارقالغان. زاۋىيەلەرنى سالغان. بۇ شىئە مەزھىپىدىكى سوپىزمچى پىرقە بولۇپ، شەمسى تالىپنىڭ «فىخ ئەل ئەھۋەت» ناملىق ئەسىرىنى دىنىي تەرغىباتنىڭ ئاساسى قىلغان. ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئەسەب ۋارىسلىرى دەپ ھۆرمەتلىگەن. شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمام ئەقىدىسىگە ۋە ئىمام مەھدى تەلىماتىغا ئىشەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ پىرقىغە ئاساس سالغان شەمسى تالىپنى شۇ چاغدىكى مەھدى دەپ ھۆرمەتلىگەن. پىرقە ئىستىقامەتتە پىنھان ئىستىقامەت قىلىشنى، رىيازەت چېكىپ نەپسىنى يېڭىشنى، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ زىكرى سېلىشنى ۋە روزا تۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. باشلىقىمىز كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرەلەيدۇ. مۆجىزە كۆرسىتەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. زاھىدلار كىيىم داۋالاش، چۈشكە تەبىر بېرىش، تىلەمچىلىك قىلىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن ئەل كېزىپ دىننى تەرغىب قىلىپ، مۇرىد يىغىدۇ. يەرلىك سۇننىي مەزھىپىدىكىلەر ئۇلارنى «بىدئەتلەر» دەپ قارايدۇ. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كەشمىرغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1540 — 1551) قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ بۇ پىرقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتتى.

ئىساۋىيە پىرقىسى

ماراكەشتىكى تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، بۇنى مۇھەممەد ئىبنى ئىيسا (1465 — 1524) ماراكەشتىكى مېكنېستا قۇرغان. ئەھمەد خارىش (؟ — 1495) مېكنېس زاۋىيەسىنىڭ باشلىقى بولغان. شازىلىيەنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىغا ئەمەل قىلغان. مەسلەن، مۇرىدلار قولىنى قولى بىلەن تۇتۇۋېلىپ ئاتەشدانىنى چۆرىدەپ بەدىنىنىڭ سېزىمى يوقالغىچە قاتتىق تولغىنىدۇ. ئاندىن گېزەندىنى تىرىك يەيدۇ. مۇشۇ يول

بىلەن كېسەل داۋالايدۇ. بۇ پىرقىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ئۈچىنچى ئەۋلادتىن باشلاپ، مۇھەممەد ئىبنى ئىيسانىڭ جەمەتى ئۈستىگە ئالدى. پائالىيەت مەركىزىنى ئالجىرىيەدىكى مەدىنەنىڭ يېنىغا جايلاشقان ئۈزىراغا يۆتكىدى. بۇ پىرقىنى قۇرغان مۇھەممەد ئىبنى ئىيسانىڭ نەۋرىسى سالدۇرغان زاۋىيە هازىرمۇ مەۋجۇت.

شەتتارىيە پىرقىسى تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، هىندىستاندا پەيدا بولغان. كىم قۇرغانلىقى ئېنىق ئەمەس. پارسچە ھۆججەتلەردە خاتىرلىنىشچە، بۇ دىنىي پىرقە ئۆزىنى «مەزھىپى شۇتتار» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «دۇنيانى تەرك ئەتكەن تەسەۋۋۇپچى ئېقىم» دېگەنلىك بولىدىكەن. هىندىستانىنىڭ موغۇل خانىدانلىقى دەۋرىدىكى ھۆججەتلەردە قەيت قىلىنىشچە، بۇ پىرقە دىنىي ئەقىدە، فىقھە جەھەتلەردە پاسسىپ تەركىدۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان سوپىلارغا ئوخشاشمايدىكەن. بەلكى رېئاللىققا ۋە كىشىلىك هاياتقا ئاكتىپ پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىكەن. شۇكرى قىلىپ، ماددىي تۇرمۇشقا تەبئىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىدىكەن. يېمەك، كىيىم، ئۆي ـ ماكان تاللىمايدىكەن. هەممە ئىشتا تەبىئىي بولۇشقا ئەمەل قىلىدىكەن. شەتتارىيە پىرقىسى ئىجازەسىنىڭ مەنبەسى دەسلەپكى چاغلاردىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما بىستامى (؟ — 874) دىن كېلگەنلىكىنى، ئەھلى شەرىئەت پىرقىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ پىرقە شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش داۋامىدا هىندىستاندىكى بۇددا دىنى يۇگاچارە مەزھىپىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇستىقامەت قىلغۇچى يىراق تاغلارغا ۋە ئورمانلىقلارغا بېرىۋېلىپ، ياۋا كۆكتات ۋە ياۋا مېۋىلەر بىلەن ئوزۇقلىنىپ، جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن جاپالىق چېنىقىدۇ، ئىرادىسىنى تاۋلايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇراسىملىرىمۇ يۇگاچارە مەزھىپىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئۇلار تەنھالىققا، پاكلىققا ئەھمىيەت بېرىدۇ. تەسبىھنى «كەلىمە تەييبە» بىلەن باشلايدۇ. زىكرىدىكى كەلىمە سانانى ئەرەب، پارس، هىندى تىللىرىدا ئوقۇۋېرىدۇ. بەزى كەلىمە سانالارنى «ئۇ پەنشەد» تىن قوبۇل قىلغان. مەسىلەن، «ئوھىي» نىڭ مەنىسى «شامال»، «ئوت»، «ئاپتاپ» دېگەنلىك بولىدۇ. كۆپ هاللاردا مەخپىي پائالىيەت قىلىپ، ئەنئەنىچىلەرنىڭ دۇشمەنلىك بىلەن قارىشىدىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. باش ئورگىنى هىندىستاندىكى جەۋنپۇر رايونىدا. ئىران، تۇركىيە، هىندونېزىيىلەردىمۇ تارماقلىرى بار.

شەمسىيە پىرقىسى تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇنى XVII ئەسىردە شەيخ شەمسىددىن (؟ —1600 ياكى 1601) قۇرغان. شەمسىددىننى ئوسمانلى تارىخچىلىرى سۇلتان مۇھەممەد III (1595 — 1603) دەۋرىدىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى مۆتىۋەللىلەرنىڭ بىرى هېسابلايدۇ. ئۇنىڭ هاياتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ زات ئىراقتىكى مادىنادا دۇنيا كەلگەن. ۋاپات بولغاندىن كېيىن مادىناغا دەپنە قىلىنغان. بۇ پىرقىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى سۆزلەر بىرخىل ئەمەس. بەزىلەر ئۇنى خەلۋەتىيە پىرقىسىنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى دەيدۇ. بەزىلەر خەلۋەتىيە پىرقىسىنىڭ يەرلىكتىكى ئاتىلىشى دەيدۇ. بەزىلەر مىسىردىكى بەدەۋىيە پىرقىسىنىڭ تارمىقى دەيدۇ.

زىيانىيە پىرقىسى تەسەۋۋۇپچى قىبرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىللى بولۇپ، شازىلىيە پىرقىسىنىڭ ماراكەشتىكى تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ پىرقىنى XVII ئەسىردە ئىبنى ئەبى زىيان (؟ — 1733) ماراكەشتە قۇرغان. ئىبنى ئەبى زىيان ياش ۋاقتىدا ۋىستا ئوقۇغان. كېيىن «جادۇگەرلىك» نى تارقاتتى، دېگەن باھانە بىلەن باشقا جايغا سۈرگۈن قىلىنغان. قېچىش داۋامىدا شازىلىيە پىرقىسىنىڭ شۇ يەردىكى تارمىقىغا قوبۇل قىلىنغان. كېيىن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان. دۆلىتىگە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇرتى كېناھادا زاۋىيە سېلىپ، بۇ پىرقىنىڭ باش ئورگىنى قىلغان. شازىلىيە پىرقىسىنىڭ مۇراسىملىرىنى سەل ئاددىيلاشتۇرغان ۋە ئۆزگەرتكەن. مەسىلەن، مىڭ قېتىم تەسبىھ ئېيتىشنى 100 قېتىمغا ئۆزگەرتكەن ھەمدە مۇرىدلارنى باشلاپ سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرغان، كارۋانلارنى قوغداپ ماڭغان. پىرقىنىڭ كۆلىمى ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ، تەسىرى ئېشىپ بارغان. بۇ پىرقە ئۆتكەن - كەچكەن سودىگەرلەرنى ھەمىشە قوغداپ ماڭغانلىقتىن، سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىكى «ئۇچقۇرلار» دەپ ئاتالغان. پىرقىنىڭ باشلىقلىقى جەمەت ئىچىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالغان. مۇرىدلىرى ماراكەشكە تارقالغان.

بەيىۇمىيە پىرقىسى مىسىردىكى تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىللى بولۇپ، بۇ پىرقىنى ئەلى بەيىۇمى (1696 — 1769) XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى يۇرتى بەيىۇمىدا قۇرغان. رىۋايەت قىلىنىشچە، بەيىۇمى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزىنىڭ ئوغلى ھەسەننىڭ ئەۋلادى بولۇپ، كىچىكىدىن ئىسلام دىنى تەربىيىسى ئالغان. «ھەدىس» ۋە «قۇرئان كەرىم» تەپسىرلىرى پىشىشىق ئوقۇغان، شەرئىتنى پۇختا ئىگىلىگەن. «ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇش» نى، شەرئىتكە ئەمەل قىلىشنى تەكىتلىگەن. روھىي جەھەتتىن دەرمان تاۋلاپ، دىلنى پاكلاشتۇرۇشنى، ئاددىي - سادا ياشاپ، پانىي ئالەمنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ ئۇلۇغ بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان. خەلۋەتىيە، بەدەۋىيە، نەقشىبەندىيە قاتارلىق پىرقىلەرگە قاتناشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەدەۋىيە ئۇنىڭغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ھەمىشە بەدەۋىچە كىيىم كىيىپ يۈرگەن (ئۇچىسىغا ئاق كۆڭلەك، بېشىغا ئاق دەلپەك كىيىپ، قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن قىزىل سەللە ئورىۋالغان). بەيىۇمى دەسلەپكى چاغلاردا يۈرتىدا ۋەز ئېيتىپ تەبلىغ قىلغان. ئۇنىڭ تەلىماتى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، مۇستەقىل بەيىۇمىيە پىرقىسى تەدرىجىي قۇرۇلغان. ئۇ قاھىرەدىكى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا دەرس ئوقۇتقان. «بەيىۇمىيە پىرقىسىنىڭ قوللانمىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. زاھىر مەسچىتىنى دىنىي تەبلىغات مەركىزى قىلىپ، شاگىرت تەربىيىلىگەن. شاگىرتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تۆۋەن قاتلامدىكى مۇسۇلمانلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ پىرقە ئەقىدە جەھەتتە «ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇش» نى ۋە ئۇنلۇك زىكر سېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلار «ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇغان» لىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مەسچىت يولىدا «لائىلاھە ئىللەللاھۇ»، «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ توۋلاپ ماڭىدۇ. دىنىي ئىستىقامەت جەھەتتە جۈمە كۈنى مەسچىتتە جامائەت بىللە ناماز ئوقۇغاندىن باشقا، پىنھان جايدا تەنھا ئىستىقامەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە پۇتۇن زېھنى بىلەن

بىرىلىپ، ھېرىپ ھالىدىن كەتكىچە زىكر سالىدۇ. ئۆكتىچىلەر ئۇلارنى «تەلۇىلەر» دەيدۇ. بەيىۇمى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قاھىرەنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەبرىسى بار جايغا مەسچىت سېلىنىپ، بۇ پىركىت مەركىزىي مەسچىتى قىلىندى. بەيىۇمىيە پىرقىسى ئەقىدە ۋە ئىستىقامەت ئۇسۇلىدا بەدەۋىيە پىرقىسىگە يېقىن بولغاچقا، كۆپ ھاللاردا بەدەۋىيە پىرقىسىنىڭ تارمىقى دەپ قارىلىدۇ.

رەھمانىيە پىرقىسى ئالجىرىيىدىكى يېقىنقى زامان تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، خەلۋەتىيە پىرقىسىنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ پىرقىنى XVIII ئەسىردە ئابدۇرەھمان (؟ — 1293) ئالجىرىيىدە قۇرغان. بىر مەھەل «ئەل بەكرىيە پىرقىسى» دەپ ئاتالغان. تۇنىستىكى تارمىقى «ئەززۇزىيە پىرقىسى» دەپ ئاتالغان. ئابدۇرەھمان ياشلىق دەۋرىدە ئالجىرىيىدىكى مەدرىسىدە ئوقۇغان. 1739 - يىلى ھەج تاۋاب قىلىپ كېلىۋېتىپ، مىسىردىكى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان ھەمدە قاھىرەدە خەلۋەت پىرقىسىگە قاتناشقان. كېيىن ئۇستازى ئۇنى ھىندىستان، سۇدانلارغا ۋائىزلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن. 30 يىلدىن كېيىن ئالجىرىيىگە يېنىپ كەلگەن. يۇرتىدا ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە دىنىي پائالىيەت بىرلەشتۇرۇلگەن تۇنجى تەشكىلات «زاۋىيە» قۇرغان. يەرلىك كىشىلەرگە خەلۋەتىيە دىنىي پىرقىسىنىڭ ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلىپ، پىرقىغا قاتنىشىپ ئۇستازىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىستىقامەت قىلسا، ئاللاغا يېقىنلىشىپ، ئاخىرەتتە دوزاخ ئازابىغا ئۇچرىمايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى كېيىن مالىكىيە فەقىھلىرى تەرىپىدىن ئەيىبلەندى. ئابدۇرەھمان «بىدئەتلىك» نى تارقاتتى، دېگەن گۇناھ بىلەن سوراق قىلىندى. كېيىن يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ پىرقىسى شاگىرتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، شىمالىي ئافرىقىدا كەڭ تەسىرگە ئىگە بولدى. بۇ پىرقە ئىستىقامەتتە ئاللاغا 12 مىڭ قېتىمدىن 70 مىڭ قېتىمغىچە تەسبىھ ئېيتىدۇ. ئۇستازىنىڭ تەلىمىنى ئاڭلايدۇ. ئىستىقامەت قىلغۇچىلار «مۇرىد» دېيىلىپ، ئۇلاردىن ئۇستازنى سۆيۈش، ئۇستازغا ھۆرمەت قىلىش، بويسۇنۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ پىرقىنىڭ مۇرىدلىرى شىمالىي ئافرىقىدىكى ئالجىرىيە، تۇنىس، ماراكەش ۋە سۇدان قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

بەكرىيە پىرقىسى «رەھمانىيە پىرقىسى» گە قارالسۇن.

ئەززۇزىيە پىرقىسى «رەھمانىيە پىرقىسى» گە قارالسۇن.

تىجانىيە پىرقىسى يېقىنقى زامانداكى تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، بۇ پىرقىنى مەغرىبنىڭ تەسەۋۋۇپچى مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى ئەبۇ ئاببىاس ئەھمەد تىجانى (1733 — 1815) مارائەشتىكى فىستا قۇرغان. تىجانى ئالجىرىيىدىكى ئەينى مەھدىدە دۇنياغا كېلىپ، فىستىكى جەمئەل قەرەۋىيىننى پۈتتۈرۈپ، ئىسلام ئەھكاملىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. 1763 - يىلى ھەج تاۋاب قىلىپ يانغىچە مىسىردا تۇرۇپ قالغان. بۇ جەريانداتەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ خەلۋەتىيە پىرقىسىگە قاتناشقان. 1781 - يىلى تىجانىيە پىرقىسىنى قۇرغان. نۇرغۇن مۇرىدلەر ئۇنىڭغا قول بەرگەن. تىجانى مۇرىدلارنى «ئەھباب» دەپ ئاتىغان. پىرقە ئەزالىرى كېيىن شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

تىجانى ۋاپات بولغاندا بۇ پىرقە مۇستەھكەملەنگەن ھەمدە مەغرىبتە خېلى يۇقىرى ئىناۋەت تاپقان. تىجانىنىڭ شاگىرتى چوڭ ئەھمەد بىلەن كىچىك ئەھمەد پىرقىغە شەيخ بولغان مەزگىلدە باش ئورگانىنى تىجانىنىڭ يۇرتى ئەين مەھدىگە كۆچۈرۈپ كەلگەن. ئالجىرىيە ئەمىرى ئابدۇل قادىر 1836 - يىلى تىجانىيە بىلەن بىرلىشىپ، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولدۇ. لېكىن، كېلىشىم ھاسىل قىلالمايدۇ، تىجانىيە شىمالىي ئافرىقىدىكى كۈچ دائىرىسىنى ساقلاپ قالىدۇ ھەمدە سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدا داۋاملىق تەرەققىي قىلىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى تىجانىيىگە قاتناشقان سېنېگاللىق ھاجى ئۆمەر بۇ پىرقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئافرىقىدا تارقىلىشىدا غايەت چوڭ رول ئوينىدى. كىشىلەر ئۇنى ئافرىقىنىڭ «خەلىپىسى» قىلىپ سايلىدى. ئۇ جىھاد ئارقىلىق شەرقتە تىمبۇكتۇدىن تارتىپ غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قىرغىقىچە بولغان زېمىندا ئىسلام ئىمپېرىيىسى قۇرۇپ، تىجانى پىرقىسىنى دۆلەت دىنى قىلدى. كېيىن فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلدى. تىجانىيە پىرقىسى دىلىنى پاك تۇتۇپ، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن، قادىرىيە پىرقىسىنىڭ كەڭ قورساقلىقىنى قوللىمىدى. زۆرۈر تېپىلغاندا «قىلىچ» قا تايىنىپ بۇتپەرەسلەرنى تۈيۈق يولدىن ئازاد قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. شەرئىتكە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، قائىدىلەرنى ئاددىيلاشتۇردى، چاكىنا مۇراسىملارنى قوللانمىدى. ئادەملىرىنىڭ باشقا پىرقىلەرگە قاتنىشىشنى چەكلىدى. ئەھبابلار مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن باشقا، تىجانىنىڭ قەبرىگاھىغا بېرىپ ئۇ يەرنى تاۋاپ قىلدى. بۇ پىرقە يېقىنقى زامانىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئافرىقىدا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى. ھازىر بۇ پىرقە ماراكەش، ئالجىرىيە، مولىتانىيە، سېنېگال، گۋىنىيە، مالى، نىگېرىيە، سۇدان قاتارلىق ئافرىقا دۆلەتلىرىدە مەۋجۇت، ئەرەب يېرىم ئارىلىغىمۇ تارقالغان.

دەرقەۋىيە پىرقىسى

تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، شازىلىيە پىرقىسىنىڭ تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ پىرقىنى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئەبۇ ھامىد ئەھمەد ئەرەبى دەرقەۋى (1760 — 1823) قۇرغان. دەرقەۋىيە ھەرىكىتى بىلەن تىجانىيە ھەرىكىتى داۋاملاشقان. لېكىن، دەرقەۋىيەنىڭ دائىرىسى تىجانىيەنىڭكىدىن كەڭ بولغان. دەرقەۋى ھايات ۋاقتىدا مۇستەقىل پىرقە قۇرمىغان. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە خاس زىكر شەكلىگە ئىگە يېڭى پىرقە بولۇپ تەرەققىي قىلدى. ماراكەشتىكى فىسنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بۇ - بېرىھدا زاۋىيە سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەزا قوبۇل قىلىپ، ماراكەشتە ئادەمى كۆپ، تەسىرى چوڭ مۇھىم پىرقە بولۇپ مەغرىبنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا، مىسىر ۋە ھىجازلارغا تارقالدى. جايلاردىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ بۇرۇنقى كىچىك تەشكىللىرىمۇ شۇ پىرقىغە قارايدىغان بولدى. دەرقەۋى دىندىن خالىي ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقنى تەكىتلىسىمۇ، لېكىن، ئۆزى سىياسىي ۋە دىنىي ھەرىكەتنىڭ رەھبىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى. سۇلتان مۇلەي سۇلەيمان (1793 — 1822) بۇ ھەرىكەتتىن پايدىلىنىپ

تۈركلەرگە قارشى ئورنىنى كۈچەيتمەكچى بولدى. دەرقەۋى كېيىن سۇلتانغا قارشى قوزغىلاڭنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن نەزەربەند قىلىندى. ئابدۇرەھمان (1822 — 1829) سۇلتان بولغاندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى. لېكىن، پىرقە كۈنسايىن ئاجىزلاپ كەتتى، XIX ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دەرقەۋىيە پىرقىسى ئالجىرىيە خەلقىنىڭ فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى كۈرىشىگە قاتنىشىپ تەسىرىنى كېڭەيتتى. بۇ دىنىي پىرقە مۇرىدلىرىدىن رىيازەت چېكىشنى، دىندىن خالىي ھوقۇققا ۋە بايلىققا پەرۋا قىلماسلىقنى، «ساپ سوپىزم»غا قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. دەرقەۋى زاھىدلىق تۇرمۇش كەچۈرگەندى. شاگىرتلىرىمۇ ئۇنى دوراپ، بەزىلەر ھاسسا تۈتۈپ، جۇل - جۇل تونلارنى كىيىپ، بوينىغا تەسۋى ئېسىپ، قۇرئان قىرائەت قىلىپ، قەسىدە ئوقۇپ، جايلاردا ۋائىزلىق قىلىپ، سوپىلارنىڭ زاھىدلىق ھاياتىنى كەچۈردى. ئۇلارنىڭ دىنىي مۇراسىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، زىكر سالغاندا ساز چېلىپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. يۇقىرى ئاۋازدا تەسبىھ ئېيتىدۇ. ئامانىمت پىرقىنىڭ مۇقەددەس جايى ھېسابلىنىپ، ھەر يىلى 9 - ئايدا ئۇ يەردە ھېيت قىلىنىپ دىنىي پائالىيەت ئۆتكۈزۈلىدۇ.

سەنۇسىيە پىرقىسى يېقىنقى زامانداشلار تەسەۋۋۇپچى قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى بولۇپ، سەنۇسىلار ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ پىرقىنى XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئالجىرىيەدىكى تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما مۇھەممەد بىننى ئەلى سەنۇسى (1791 — 1859) مەككىنىڭ يېنىدا قۇرغان. 1837 - يىلى سەنۇسى مەككە ئەتراپىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۇنجى دىنىي تەرغىبات بازىسى — زاۋىيە قۇرىدۇ. كېيىن پىرقىنىڭ مەركىزى شىمالىي ئافرىقىغا يۆتكىلىدۇ. 1843 - يىلى لىببېرىيەدىكى نىشلەنكا بوستانلىقىدا ئافرىقا بويىچە تۇنجى زاۋىيە قۇرۇلۇپ، كېيىن پىرقىنىڭ باش ئورگىنى بولۇپ قالدى. باش ئورگان 1853 - يىلى لىببېرىيەدىكى جاگابۇقا بوستانلىقىغا كۆچۈرۈلدى. 1859 - يىلى سەنۇسى ۋاپات بولغاندا بۇ پىرقە ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلاشتى. سەنۇسىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد مەھدى سەنۇسى (1844 — 1901) داھىي بولغاندا پىرقە گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. 1895 - يىلى ئۇ باش ئورگاننى قاتناش تۈگۈنى بولغان كۈفرەھگە يۆتكەپ، پىرقىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە كېڭىيىشىنى تېزلەتتى. مۇھەممەد مەھدى 1902 - يىلى ۋاپات بولۇش ئالدىدا، سەنۇسىيە پىرقىسىنىڭ تريپولىنىيە، فىزان، كۈفرەھ، سۇدان، ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق جايلاردىكى زاۋىيەسى 136غا، مۇرىدى 3 مىليونغا يېتىپ، شۇ چاغلاردا شىمالىي ئافرىقىدىكى كۈچى ئەڭ زور دىنىي ئىجتىمائىي ھەرىكەت بولۇپ قالدى. بۇ پىرقە مۇھەممەد مەھدى سەنۇسىنىڭ ئوغلى ئىدرىس ئىستامبولغا كەتكەن ئەھمەد شېرىف ئىنگلىزلارغا قارشى قوراللىق كۈرەش قىلدى. قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى ئوخشاشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، پىرقىنىڭ كۈچى تەدرىجىي ئاجىزلىدى. مۇھەممەد مەھدى سەنۇسىنىڭ ئوغلى ئىدرىس ئىستامبولغا كەتكەن ئەھمەد شېرىف ئىنگلىزلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، پىرقىنىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. 1951 - يىلى لىببېرىيە پادىشاھلىقى قۇرۇلغاندا ئىدرىس پادىشاھ بولدى. 1959 - يىلى 9 - ئايدا كازافىي ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش

قوزغاپ ئىدرىس سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ، سەنۇسىيە پىرقىسىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ پىرقە سوپىزم بىلەن ۋەھابىيە ئىدىيىسىنى بىرلەشتۇرۇپ، «قۇرئان كەرىم» گە، ھەدىسكە قەتئىي ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى، دىنىي پەرزلەرنى قاتتىق ئادا قىلىدىغانلىقىنى، ئىسلام دىنىدا پەيدا بولغان ھەرخىل ئىللەتلەرنى ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ئەۋلىيالارغا تېۋىنىدىغان ۋە ئەۋلىيالار قەبرىسىدىن مەدەت تىلەيدىغان ئادەتكە قارشى تۇرۇپ، دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىسلام دىنىنىڭ پاكلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغانلىقىنى، روھىي ئىستىقامەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، نەپسىنى يېغىشنى، رىيازەت چېكىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ھاراق ئىچىشنى، يالغان ئېيتىشنى، چۈشكۈنلىشىشنى، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنى مەنئى قىلىدىغانلىقىنى ئېنىيقلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئادەملىرىنى دېھقانچىلىق، سودىگەرچىلىك قىلىپ، ئەجرىگە يارىشا ئېلىشقا ھەمدە ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق ھەربىي ماھارەتلەرنى ئىگىلەشكە؛ غەيرىي مۇسۇلمان رايونلىرىدىكى دىنىي تەرغىبات خىزمىتىنى تىرىشىپ قانات يايدۇرۇشقا؛ «جىھاد» نى پائال يولغا قويۇپ، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشقا رىغبەتلەندۈردى. ئافرىقىنىڭ، بولۇپمۇ لىبېرىيىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىدا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئافرىقىدا تارقىلىشىدا مۇھىم تۆھپە قوشتى.

سەنۇسىيە ھەرىكىتى «سەنۇسىيە پىرقىسى» گە قارالغان.

جۇڭگودىكى مەزھەپلەر

قەدىمىيە جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىدا مىلادىيە سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە يېڭى مەزھەپلەر پەيدا بولغاندىن بۇيان، ئىسلام دىنى جۇڭگوغا كىرگەن چاغدىكى دىنىي تۈزۈمنى ساقلاپ كەلگەن مەزھەپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ مەزھەپ ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادىغا قاتتىق ئەمەل قىلغان ۋە دىندا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتلەرگە بويسۇنغاندىن باشقا، ئىسلام دىنىنىڭ ھەرخىل ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ؛ بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان جامائە تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ؛ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشتا ئومۇمىي يىغىنغا ئاساسلىنىدۇ. مۇئەززىنلەر ئىبارەت «ئۇچ شەيخلىق تۈزۈم» نى قوللىنىدۇ؛ مەسچىت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا «مۇتەۋەللى» ياكى مۇدىرىيەت تۈزۈمىنى قوللىنىدۇ. مىلادىيە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە بەزى چوڭ مەسچىتلەر مۇپتى تەسىس قىلغان. بۇ مەزھەپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ۋە شىنجاڭدىكى بىر قىسىم جايلارغا تارقالغان.

ئىشانلىق تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى باشقىچە ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى «ئىشان» دەپىلگەچكە شۇنداق ئاتالغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپچى نەقشىبەندىيە پىرقىسىنى قۇرغان باھاۋۇددۇن نەقشىبەندى (1318 — 1389) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، «ھەزرىتى ئىشان» دەپ ھۆرمەتلەندى. XV ئەسىردىن بۇيان تەسەۋۋۇپچىلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى زور تەرەققىي قىلدى. تەسەۋۋۇپچى بەزى دىنىي پىرقىلەرنى قۇرغۇچىلارنىڭ «كارامەت» لىرى ئاممىنى جەلپ

قىلىدىغان كۇچ بولدى؛ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارغا ۋە مازار ـ ماشايىخلارغا تەۋىنىش مۇراسىملىرى ئىنتايىن ئەۋج ئالدى، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا كۈرسەتكەن تەسىرى كۈندىن كۈنگە روشەن بولدى؛ پىرقە باشلىقلىرىنىڭ مەنپەئى داھىيلىق ئورنى بىلەن دىندىن خالىي بولۇشى مۇناسىۋەتكە ئىگە بولدى. نەقشىبەندىيە پىرقىسى ئۇچىنچى ئەۋلاد ئىشان كالان خوجا ئەھرار (؟ — 1490) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۇسەيىن پادىشاھ ئوردىسىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە دىنىي داھىي سۈپىتىدە قاتنىشىپ، ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ۋە نۈرغۇن يەر ـ زېمىن، بايلىققا ئىگە بولدى. بەشىنچى ئەۋلاد ئىشان كالان خوجا مەھدۇم ئەزەم (1461 — 1543) دەۋرىدە نەقشىبەندىيە پىرقىسىنى ئاساس قىلغان ئىشانلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن دىنىي تەشكىلاتنىڭ ئىجتىمائىي كۈچى بولۇپ قالدى. خوجا ئەھراردىن باشلاپ، بۇ پىرقە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن بولغان سىياسىي مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، شىنجاڭدا دىنىي دەۋەت ئېلىپ بېرىشنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتى. 1533 ـ يىلىدىن باشلاپ مەھدۇم ئەزەم ئۆزى قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، دىنىي تەرغىب قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئىشانلارنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىغا ئاساس سالدى. مەھدۇم ئەزەم قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى دىنىي ۋارىسلىق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشنى تالىشىپ پارچىلىنىش پەيدا قىلدى. كەنجى ئوغلى ئىسھاق (؟ — 1599) ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇپ «ئىسھاقىيە» دەپ ئاتالدى ھەمدە 1580 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى شىنجاڭغا كېلىپ يەكەن خانلىقىدىكى مەھمۇد خانىنىڭ قوللىشى بىلەن كۈچنى كېڭەيتىپ، ئەسلىدىكى يەسەۋىيە پىرقىسى ۋە ئۇۋەيسىيە پىرقىسىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ئىگىلىدى. چوڭ ئاكىسى ئىشان كالان ئىسھاقىيە بىلەن قارشىلاشتى. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىشان كالانچىلار دەپ ئاتالدى. ئەسلىي سۆز «ئىشانىيە» يەنى ئىشاننىڭ كۈچ دائىرىسى دېگەنلىك بولۇپ، «ئىشانلار» دەپ تەرجىمە قىلىندى. ئىشانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە ئافغانىستانلارغا تارقالغان. ئىشان كالاننىڭ 4 ـ ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ 1620 ـ يىلى قەشقەرگە كېلىپ دىنىي تەرغىبات ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەت ئىشان كالان بىلەن ئىسھاقىيەدىن ئىبارەت ئىككى سىستېمىدىكى خوجىلار ۋە ئۇلار رەھبەرلىك قىلغان ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدا 300 يىل داۋاملاشقان دىنىي، سىياسىي كۈرەش شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە جەمئىيەتنى ئۇلدى. دەسلەپكى مەزگىلدىكى دىنىي پىرقە تۈگۈنى بوش بولغاچقا، كۈچى بار ئىشانلارنىڭ مۇستەقىل سوپىزملىق تارماق تەشكىللىرى شەكىللىنىپ، ئادەتتە ئىشانلار دېيىلدى. ئۇلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىغا تارقالدى.

شىنجاڭدىكى ئىشانلار دىنىي ئەقىدە جەھەتتە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلدى. دىنىي ئىدىيە جەھەتتە تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شىئە مەزھىپى ۋە ئۆز رايونىدىكى بەزى مىللىي ئەنئەنىلەر ئىچىدىكى دىنىي ئامىللارنىمۇ قوبۇل قىلدى. قەشقەردىكى خوجا جەمەتىدىكى ئىشانلار تەشكىلى تەرىقەت جەھەتتە ئوتتۇرا

ئاسىيادىكى نەقىشبەندىيە پىرقىسىنى مەنبە قىلىدى. دىنىي ئەقىدە جەھەتتە «رىسالە ئەل تەۋھىد» نى ئاساس قىلىدى. تارماقلىرىنىڭ ئىستىقامەت شەكلى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى. XV ئەسىردە شىنجاڭدىكى ئىشانلارنىڭ ئىنەيكىيە، ئىسھاقىيە، دەۋانىيە ۋە مىسكىيە قاتارلىق تۆت سۇلۇكى بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىنەيكىيە، مىسكىيەلەر خۇفىيەنىڭ ئىچىدە زىكر سېلىش شەكلىنى ساقلاپ قالدى. ئىسھاقىيە بولسا جەھرىيەچە ئۇنلۇك زىكر سېلىشنى قوللاندى. ئىشانلار شىئە مەزھىپى ئەمەل قىلىدىغان ئىمام ئەقىدىسىگە ۋە سەييد سالاھىيىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەيىنىنىڭ ئىمامىلىق ئورنىنى ۋە رولىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، «ۋەلى» گە ھۆرمەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ھىيت - ئايەم جەھەتتە، ئىسلام دىنىنىڭ روزى ھىيت ۋە قۇربان ھىيىت پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزگەندىن باشقا، شىئە مەزھىپىنىڭ ئاشۇرا بايرىمىغا ئەھمىيەت بەردى. ئىشان كالانچىلار قەشقەردىكى ھەزرەت مازىرىنى تاۋاپ قىلدى. ئۇلار بىلەن پۇت تېپىشىدىغان ئىسھاقىيە بولسا، يەكەندىكى ئالتۇنلۇق مازارنى تاۋاپ قىلدى. بەزىلەر يەكەندىكى چىلتەن خوجا مازىرىنى تاۋاپ قىلدى. تەشكىلىي جەھەتتە ئىشانلىق تەشكىلاتلىرىدا دەرۋىشلىك ۋە قەلەندەرلىك قىلىش قاتارلىق رىيازەت چېكىش پائالىيەتلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولدى. ئىشانلار مازارلاردا پائالىيەت قىلغاندىن باشقا، ئاساسلىقى خانىقالاردا پائالىيەت قىلدى. ھەربىر تەشكىلنىڭ مۇقىم پائالىيەت ۋاقتى بەلگىلەنگەن. خەلۋە ۋە زىكر سېلىش مۇراسىمى بولدى. بەزى ئىشانلار كوللېكتىپ زىكر سالغاندا دىنىي مۇزىكا ۋە ئۇسۇللارنى قوشتى. بەزى ئىشان تەشكىلاتلىرى ئىشانلار ئەمەل قىلىدىغان پىرىنسىپ، ئەمرىمەرۇپلارنى بەلگىلىدى. يېڭى مۇرىد قوبۇل قىلغاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ھوقۇقلۇق تالىب قوبۇل قىلىنغانلارغا ئىسپاتنامە («ئىرشاتنامە») تارقىتىپ بەردى. ئىشانلار ئىستىقامەت دەرىجىسىگە قاراپ، ئوخشىمىغان دەرىجىلەرگە ئايرىلىدۇ. ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسى قۇتب (ئالەمنىڭ مەركىزى) بولۇپ، بۇ دەرىجىگە دىنىي باشلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرى ئىگە بولالايدۇ. ئىشانلارنىڭ دىنىي مەرتىۋە تەرتىپى: ئىشان (باشلىق ۋە ئۇستاز)، شەيخ (بۇرۇن ئورنى ئىشاننىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى، كېيىن كۆپىنچىسى مازارلاردىكى باشقۇرغۇچىلار بولدى)، خەلىپە (ئىشاننىڭ يارەمچىسى ياكى ۋەكىلى)، سوپى (ئىستىقامەت قىلىۋاتقان شاگىرت)، ھاپىز (دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە قىرائەت قىلىدىغان شاگىرت) بۇۋۇى (قۇرئان قىرائەت قىلىدىغان ئايال شاگىرت)، مۇرىد (ئادەتتىكى مۇرىدلار) دىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىشان ۋە شەيخلىق ئورنىدا ئادەتتە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قىلىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. ئىشانلارنىڭ باشلىقلىرى ئۆزلىرىدىن پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى (سەئىدلەر ياكى خوجىلار) دەپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان ھەمدە كەلگۈسىنى پەرەز قىلىش ۋە بەزى «مۆجىزە» لەرنى كۆرسىتىش بىلەن كىشىلەرنى جەلپ قىلغان.

ئىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى تارىخىدا ئىشانلار سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن خاراكتېردىكى تۈزۈم شەكىللەنگەن. XVI — XVII ئەسىرلەردە ئىشانلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن شەرقىي چاغاتاي ئەۋلادلىرى خانلىقلىرىنىڭ

هۆكۈمرانلىرى ئىتتىپاق تۈزۈپ، خانلىقلار ئىشانلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ هاكىمىيەتنى مۇستەهكەملىدى. ئۇلار ئىشانلارنىڭ باشلىقلىرىغا ۋەخپە يەرلەرنى بەردى، باجنى كەچۈرۈم قىلىش هوقۇقى ۋە قاشتېشى سېپتىلاش ۋە ئېچىش هوقۇقىدىن بەهرىمەن قىلدى. خوجا ۋە ئىشان جەمەتىدىكىلەر نۇرغۇن بايلىق توپلاپ، خوجىلارنىڭ فېئودال قورۇق ئىگىلىكىنى شەكىللەندۈردى. ئىشانلارنىڭ باشلىقلىرى مۇهىم دائىرىنى ئىگىلىدى (ئاق تاغلىقلار قەشقەرنى، قارا تاغلىقلار يەكەننى مەركەز قىلدى). XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىشانلار دىنىي هوقۇقنى تالىشىش ۋە دىن تەرغىپ قىلىدىغان رايوننى كېڭەيتىش ئۈچۈن جەڭ قىلىپ، جەمئىيەتكە پاراكەندىچىلىك سالدى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، يەكەن خانلىقىنى تەۋرىتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە سەۋەبچى بولدى. شىنجاڭ تارىخىدىكى فېئودال خوجىلارنىڭ هاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن هۆكۈمرانلىق دەۋرى (1682 — 1759) يەنە شەكىللەندى. ئىشانلارنىڭ باشلىقلىرى قوراللىق هەربىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، هاكىمبەگنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمەلدارلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىپ، شىنجاڭ مۇسۇلمان جەمئىيىتىنىڭ هەرقايسى تەرەپلىرىنى كونترول قىلدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، خېلى ئۇزۇنغىچە ئىشان، خوجىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان ئاقسۆڭەك هەربىي كۈچلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە ئېغىر تەهدىت پەيدا قىلدى.

ئىشانلار شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز ۋە خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ، خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. شىنجاڭدىكى ئىشانلارنىڭ داهىيسى ئاپاق خوجا گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغا بېرىپ دىننى تەرغىپ قىلىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تەسەۋۋۇپچى سۇلۇكلەرنىڭ ئاساسىي مەنبەلىرىدىن بىرى بولدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئىچىدە كەڭ تارقالغان نەقشىبەندىيەنى ئاساس قىلغان ئىشانلار تەشكىلاتلىرى، جۇملىدىن ئوخشىمىغان دەۋرلەردە كىرگەن خۇفىيە، قادىرىيە، جەهرىيە، چىشتىيە، سۇهرەۋەردىيە، ئىمام رەببانى قاتارلىق تارماق مەزهەپلەر نۇرغۇن مۇرىدلارغا ئىگە بولدى.

ئۇۋەيشىيە پىرقىسى شىنجاڭدا بۇرۇن ئۆتكەن تەسەۋۋۇپچى يەرلىك پىرقە بولۇپ، بۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سايراملىق تاجىك شەيخ مۇهەممەد شېرىپ قۇرغان، ئىككىنچى ئىمام مۇهەممەد ۋەلى سوپىغىچە كېلىپ، XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرى يەكەن، قەشقەر، يېڭىسارداغى ئۇيغۇرلاشقان ئاساسلىق تەسەۋۋۇپچى پىرقە بولغان. بولۇپمۇ ئەينى چاغدىكى يەكەن خانلىقىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدە خېلى كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولغان. ئىككى ئەۋلاد ئىمام يەكەن خانلىقىنىڭ هۆكۈمرانى ئابدۇرېشىتخان ۋە ئابدۇكەرىم خانغا دىنىي ئۇستاز بولغان. XVII ئەسىردە نەقشىبەندىيە پىرقىسىدىكى ئىسهاقىيە (قارا تاغلىقلار) بۇنىڭ ئورنىنى ئالغان.

ئاق تاغلىقلار بۇ XVII ئەسىردە قەشقەردىكى خوجا جەمەتىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ شەكىللەنگەن سوپىزمچى مەزهەپ. قەشقەردىكى خوجا جەمەتىنىڭ ئەجدادى مەهدۇم ئەزەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشهۇر مۇتەكەللىمۇن بولۇپ، تۈركمەنىستان، قازاقىستان، تاجىكستان، ئۆزبېكستان قاتارلىق جايلاردا داڭق چىقارغان. مەهدۇم

ئەزەم XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ 13 ئوغلى ئىچىدە چوڭ ئوغلى ئىشان كالان بىلەن ئىشان كالانىنىڭ ئىنىسى ئىسھاق ۋەلى خەلىپىلىك ھوقۇقىنى تالىشىپ پۈت تىپىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋەرائۇننەھردە قارىمۇقارشى ئىككى تەرەپ بولۇپ شەكىللەندى. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىككى تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ دىننى تەرغىپ قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ كۇرەش شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئارىسىغا كېڭەيدى. ئىككى تەرەپنىڭ زىددىيىتى ئۆزلۈكىدىن چوڭقۇرلىشىپ كەتكەنلىكتىن، كۇرەش شەكىللىرى دىنىي ئىختىلاپتىن سىياسىي ھوقۇق ئۈستىدىكى كۇرەشكە ئۆزگىرىپ، قوراللىق توقۇنۇشقا يەتتى. بۇنداق قارشىلىق بايراق، بەلگە، قالپاق رەڭگى قاتارلىق تاشقى ئالامەتلەردە بىۋاستە ئىپادىلەندى. ئىشان كالان باشچىلىقىدىكىلەر «ئاق تاغلىقلار» «ئاق تاقىيلار» دەپ ئاتالدى. ئىسھاق ۋەلى باشچىلىقىدىكىلەر «قارا تاغلىقلار» «قارا تاقىيلار» دەپ ئاتالدى. ئىككى تەرەپ ئوخشىمىغان جايلاردىكى ئۇرۇشقا ماھىر قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، ئەينى چاغدا قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تاغلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىز قەبىلىلىرى ئىشان كالانىنىڭ ئەۋلادىغا ئەگىشىپ «ئاق تاغلىقلار» دەپ ئاتالدى. پامىر ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلار ئىسھاق ۋەلى تەۋەسىدىكى خوجىلارغا ئەگىشىپ، «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار «ئاق تاغلىقلار»، «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. XVII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى ئاق تاغلىقلارنىڭ داھىيسى ئاپاق خوجا جۇڭغار فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتكەندىن كېيىن، خوجىلارنىڭ فېئودال دىنىي ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم 16 يىرىم يىل ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇپ ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭنى قارا تاغلىقلاردىن بۆلۈپ ئىدارە قىلىپ، قەشقەر رايونىنى يەتتە يىل باشقۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە (1759) ئاق تاغلىق چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭى تىنجىتىلدى. چوڭ خوجا بۇرھانىنىڭ چوڭ ئوغلى سامساق قوغانغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان خوجا جاچىڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1820) دىن باشلاپ چېگىرىدىن كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ، قارا تاغلىقلار بىلەن تىنماي ئېلىشتى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئاق تاغلىق خوجىلار يوقىتىلىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي، سىياسىي كۇرەش تەدرىجىي تىنجىتىلدى. ئىككى تەرەپنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى كۇرىشى ۋە ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقى، تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. يەنى (1) خوجا فېئودال ئاقسۆڭەك كۇچلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە چاغاتايدىن كېيىنكى خانلىق ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ۋە يوقىلىشىغا سەۋەبچى بولدى. (2) ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا داۋاملاشقان مەزھەپ كۇرىشى ۋە ھوقۇق تالىشىشى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە مۇقىملىقىغا ناھايىتى زور خەۋپ پەيدا قىلدى. (3) بەزى خوجىلار «پەيغەمبەر ئەۋلادىمىز» دېگەن نام بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، سوپىزمنى تارقاتتى. گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيدىكى سۇلۇكلەرنىڭ مۇھىم پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. سوپىزملىق تەرىقەتتە،

ئۇلار نەقىشبەندىيە پىرقىسىنى مەنبە قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىستىقامەت شەكلى «مەكسىيە» دەپىلىپ، شىنجاڭدا ئۆتكەن دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىشان مەزھەپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار شەرىئەت بىلەن تەرىقەتكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىشنى، ئېتىكاپتا قەسدە ئوقۇشنى؛ ئىشانلىقتا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىشنى يولغا قويىدۇ؛ ئۇلار ئىشان (باشلىق، ئۇستاز)، شەيخ (مازار باشقۇرغۇچى)، خەلىپە (شاگىرت)، سوپى (شاگىرت دەرۋىش)، ھاپىز (قىرائەتكە باشلامچىلىق قىلغۇچى) قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى تەسىس قىلغان؛ ئۇلار ھەر يىلى 5 -، 6 - ئايلاردا، 8 -، 9 - ئايلاردا مازارلارنى ئىككى قېتىم تاۋاپ قىلىدۇ.

ئاق تاقىيلار «ئاق تاغلىقلار»غا قارالىدۇ.

قارا تاغلىقلار XVII ئەسىردە شىنجاڭدا ئۆتكەن تەسەۋۋۇپچى مەزھەپ. بۇنىڭغا قەشقەردىكى خوجا جەمەتىدىن ئىسھاق باشچىلىق قىلغان. 1682 - يىلىدىن 1759 - يىلىغىچە ئاق تاغلىقلارغا قارشى كۈرەشتە ئۇلار يەكەن خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىدىن، بىر قىسىم قازاق، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ قوللىشىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى بۆلۈپ ئىدارە قىلدى. يەكەن رايونىنى يەتتە يىل باشقۇردى. كېيىن جۇڭغارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئەمەل قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى 35 يىل قولىدا تۇتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە قارا تاغلىق خوجىلارنى بۇرھانىددىن باشچىلىقىدىكى ئاق تاغلىقلار قورشاپ قىرغىن قىلدى. ئۇلارنىڭ پۇشتىدىن ئامان قالغانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرغىلانغا قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قارا تاغلىقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاق تاغلىقلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرىگە قارشى تۇرۇشىغا ياردەم قىلىپ، ئەمەلىيەتتە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش رولىنى ئويناپ، خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ ئىستىقامەت شەكلىنى بۇ مەزھەپنى قۇرغان ئىسھاق خوجا تەشەببۇس قىلغاچقا، ئۇلار ئىسھاقىيە دەپ ئاتالدى. كۈندىلىك نامازغا سوپى (ئىستىقامەت قىلغان شاگىرت) باشچىلىق قىلدى. ھەممەيلەن جەم بولۇپ، ھالقىسمان ئولتۇرۇپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلدى. ئاندىن كېيىن كەلمەسانا ئوقمدى ياكى زىكر سالدى. ھەر قېتىم مازار تاۋاپ قىلغاندا «قۇرئان كەرىم» ۋە كەلىمە سانا ئوقۇش بىلەن بىللە ئۈسۈل ئويۇنمدى؛ ئىشانلىق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالمدىغان تۈزۈمنى يولغا قويدى. ئىشان، سوپى، خەلىپە، ھاپىز قاتارلىق دىنىي ۋەزىپىلەرنى تەسىس قىلدى. ئۇلار گەنسۇ، نىڭشىيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى جەھرىيەنىڭ تارماق سۇلۇكلىرى بىلەن مۇئەييەن مەنبە مۇناسىۋىتىگە ئىگە.

قاراتاقىيلار «قارا تاغلىقلار»غا قارالىدۇ.

كۇبرەۋىيە جۇڭگودىكى سوپىزمچى تۈت ئېقىمنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى XIII ئەسىردە پىرسىيلىك تەسەۋۋۇپچى نەجمىددىن كۇبرەۋى قۇرغان. تارىختا خاتىرىلىنىشچە، مۇھىددىن ئىسىملىك دائى جۇڭگوغا تۇنجى بولۇپ، ئۇچ قېتىم كېلىپ دىننى تەرغىب قىلغان. 1 - قېتىم گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشىدا؛ 2 - قېتىم خۇنەن، خۇبېيدا؛ 3 - قېتىم گەنسۇدا دىننى دەۋەت قىلغان. ئاخىر بۇ كىشى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى خېجۇدىكى دۇڭشىياڭنىڭ داۋەنتۇ دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلاشقان. يەرلىك ئادەتكە ئەگىشىپ، فامىلىسىنى جاڭغا، ئىسمىنى پۇجىغا، تەخەللۇسىنى يۇخۇاڭغا ئۆزگەرتىپ،

پۇقرالار تەقدىم قىلغان توققۇز مو يەرنى تىرىكچىلىك قىلىپ، دۇكشياك مىللىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد جۇنەيكى نەقشبەندە باغداتىمۇ جۇكگوغا كېلىپ، ئىككىنچى ئىمام بولۇپ، نۇرغۇن ئادەمنى مۇسۇلمان قىلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادى دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىپ 11 ئەۋلادقا يېتىپ، جاڭ مىن سۇلۇكى ياكى داۋەنتۇ سۇلۇكى دەپ ئاتالدى. ئۇلار سۇننىي مەزھىپىنىڭ ھەنەفىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئەقىدە ۋە مۇراسىمى مۇنداق: «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى ئېتىقادنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. بەش پەرز ۋە ئىستىقامەتنى بەجا كەلتۇرىدۇ. ئىستىقامەت خەلۋە ۋاقتى 40 كۈن، 70 كۈن، 120 كۈن بولىدۇ. ئىستىقامەت قىلغاندا غارغا كىرىۋېلىپ، زىكر سالىدۇ. نامازغا ئوقۇيدۇ، كۈندە يەتتە تال چىلان يەپ، بىر نەچچە چىنە قاينىقاسۇ ئىچىدۇ. «قۇرئان كەرىم» قاتارلىق كىتابلارنى ئۇنلۇك تىلاۋەت قىلىدۇ. مىيىتلەرگە قۇرئان ئوقۇپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيدۇ. بۇ سۇلۇك مۇھەممەدىن، ئەھمەد كەبىر باغداتى، ئەبۇ ئوسمان، قەلەندەر، ھەسەنيار، ئەھمەد ئىمامىدىن، جامالىدىن، كامالىدىن، خوجا سەييىد ئالاۋىدىن، باھاۋۇددىن، ئىسمائىل جاڭ يىمىڭ بولۇپ، 11 ئەۋلادقىچە داۋاملاشتى. ئۇلارغا ئاتاپ تۆۋەندىكى گۇمبەزلەر سېلىندى: دۇكشياڭ داۋەنتۇ گۇمبىزى (مۇھەممەدىن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەھمەد جۇنەكى، نەقشبەندە باغداتى قاتارلىقلارنىڭ قەبرىگاھى)، كاڭلې ساسلىق گۇمبىزى (بۇزرۇك يەئقۇب ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ قەبرىگاھى)، لەنجۇ لوتوخاڭ كوچىسىدىكى گۇڭلى گۇمبىزى (تۆت شاھزادە «ئەۋلادلىرىنىڭ قەبرىگاھى) سېلىنغان. بۇ سۇلۇكتىكىلەر ئاساسلىقى گەنسۇنىڭ لىنشا، دۇكشياڭ، كاڭلې ناھىيىلىرىگە ۋە لەنجۇ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

قادىرىيە جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى تۆت ئېقىمنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى ئەسلىي ئابدۇل قادىر جىلانى (1078 — 1166) قۇرغانلىقتىن، شۇ كىشىنىڭ ئىسمىدىكى «قادىر» سۆزى ئىشلىتىلىپ «قادىرىيە» دەپ ئاتالغان. بۇ XII ئەسىردە قۇرۇلۇپ، باغداتتا تەرەققىي قىلغان تەسەۋۋۇپچى چوڭقۇراق دىنىي پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاڭشى يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 29 - ئەۋلادى دەپ ئاتىغان خوجا ئابدۇللا بۇ پىرقىنىڭ سوپى ئەقىدىسىنى ئالدى بىلەن گەنسۇ، نىڭشا، چىڭخەيگە ئېلىپ كىردى. بۇنىڭدىن باشقا، بەزىلەر شىنجاڭدىن كېلىپ ياكى مەككىگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن گەنسۇ، چىڭخەيلەردە بۇ پىرقىنى تارقاتتى. قادىرىيە ئەقىدە جەھەتتە سۇننىي مەزھىپىگە، فىقھە جەھەتتە ھەنەفىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات داۋامىدا جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچراپ، تەسەۋۋۇپچى باشقا ئېقىملاردىن روشەن پەرقلەندى. «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىسكە ئەمەل قىلىش بىلەن بىللە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدى. ئۇنداق قىلمىغاندا ئاللانى تونۇغىلى، ئاللاغا يېقىنلاشقىلى بولمايدۇ، دەپ قارىدى. «تەرىقەتتە شەرىئەت بار»، «شەرىئەت ئاللانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىدىن شەكىللەنگەن»، «تەرىقەت» بولسا تەبىئەتتىن ھالقىغان، يارىتىلمىغان، مەڭگۇ ئۆزگەرمەيدۇ، دەپ قارىدى. «تەرىقەت» كە يېتىش ئۇچۇن، ئەر - خوتۇنلۇق مۇھەببەتنى ئۇزۇپ، نام - مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىپ، ھەممە يەرگە بېرىپ، مەشھۇر ئۇستازلاردىن تەلىم ئېلىپ، دەۋرىشانە بولغاندا، ئاللانىڭ

سىرلىق ھېكمەتلىرىنى بىلگىلى بولمىدۇ، دەپ ھېسابلىمىدى. ئىستىقامەت قىلىش تەرىقەتكە يېتىشنىڭ يېقىن يولى دەپ قارىدى. شۇڭا «بىر قېتىملىق ئىستىقامەت مىڭ يىللىق ئىبادەتتىن ئېشىپ كېتىدۇ» دەيدىغان سۆزى بار. قادىرىيەنىڭ ھەربىر ئەۋلاد پىرى «قۇتۇب» (ئوق مەركىزى) راھىب بولۇپ، ئىستىقامەت قىلغۇچىلارنىڭ يېتەكچىسى ۋە ئۇستازى، ھەرخىل «مۆجىزە» لەرنى كۆرسەتكۈچىلەر دەپ قارىلىدۇ، نەسەبكە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنى بۇرۇنقى ئۇستازلار راھىب بولۇپ ئىستىقامەت قىلغۇچىلار ئىچىدىن بەلگىلەيدۇ. راھىبلار ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى دەرىجىدىكىسى، بالا راھىب بولۇشى ھەمدە ئۇزۇن مۇددەت يۇرت كېزىپ تىلەمچىلىك قىلغان بولۇشى، بېلىنى باغلاپ رىيازەت چەككەن بولۇشى ۋە تاغقا بېرىپ ئىستىقامەت قىلغان بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچى دەرىجىدىكىسى، دەرۋىش بولۇشى كېرەك. ئۇلار بالا راھىب بولغان بولسىمۇ، بېرىم يولدا راھىب بولغان بولسىمۇ بولىدۇ. ئۇلار گۇمبەزدە ئىستىقامەت قىلىشى كېرەككى، تىلەمچىلىك قىلىشقا، تاغلارغا بېرىپ ئىستىقامەت قىلىشقا بولمايدۇ؛ ئۈچىنچى دەرىجىدىكىسى، گۇمبەزنىڭ رىياسەتكارى بولۇپ، دىنىي ئىشلار بىلەن ئىستىقامەتكە تەڭ رىياسەتچىلىك قىلىشى كېرەك. قادىرىيە ئادەتتە ئەتىگەنلىكى ۋە كەچقۇرۇن ئىسرىق سالىدۇ ۋە زىكر ئوقۇيدۇ. راھىبلارنى ۋەلى، مۇرشىدلار ئېتىراپ قىلىشى كېرەك. راھىب بولغاندىن كېيىن، ئۈچ يەرزگە ئەمەل قىلىشى (ناشايان ئىشلاردىن، «ئالتە تالان» دىن، ئەيش ـ ئىشرەتتىن پەرز قىلىشى)، بەش شەرتكە بويسۇنۇشى (پەرز قائىدىلىرىنى تەرىشىپ ئۆگىنىشى، يېمەكلىكنى تىلەپ يېيىشى، تەرىشىپ رىيازەت چېكىشى، سەھەردە ئىسرىق سېلىشى، پات ـ پات يۇيۇنۇپ تۇرۇشى) لازىم؛ ئۇلارنى ئاخۇنلار ۋە ئادەتتىكى كىشىلەر دىنسىزلار دەپ بىلىدۇ. ئۇلار تەرىقەتكە ئەمەل قىلغۇچىلار بولۇپ، ئىستىقامەتنىڭ ھەرخىل پەرزلىرىنى ئادا قىلمايدۇ. گۇمبەزلەردە تاۋاب قىلىدۇ، ئەمەل پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. گۇمبەزلەرنى، ئەۋلىيالار ئىستىقامەت قىلغان يەرلەرنى دىنىي پائالىيەت مەركىزى قىلىدۇ. بۇ پىرقىنىڭ مەسچىتلىرىدە يەككە جامائە تۇزۇمى يولغا قويۇلغان. ئاخۇننى جامائەت تاللاپ تەكلىپ قىلىدۇ. ئاخۇنۇم دىنىي رەھبەر ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈنلەي بۇ پىرقىگە مەنسۇپ مەسچىتلەر ئازراق. ئۇلارنىڭ ئادەملىرى غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە ۋە سىچۇەن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، 200 مىڭدەك ئادىمى بار.

چوڭ قۇببە (گۇمبەز)

سۇلۇكى جۇڭگودىكى قەدىمىيەنىڭ شۆبە سۇلۇكى بولۇپ، دەسلەپ «چى سۇلۇكى»، «چى» جەمەتى قۇببىسى» دېيىلىپ، بۇ سۇلۇكنى تارقاتقان چى جىنزىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. بۇ سۇلۇكنىڭ قۇببىسى (گۇمبەز) بەك كاتتا سېلىنغانلىقتىن، قۇببە نامى ئىشلىتىلگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، چى جىنزى مەككىدە تەربىيىلىنىپ جۇڭگوغا دىنىي تەرغىبات ئۈچۈن كەلگەن ئەرەب ئابدۇ دۇنراش ۋە شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىدىن تەلىم ئېلىپ، قەدىمىيەنىڭ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغان. قۇببە (گۇمبەز) كۆپ بولۇپ، تەكىدىن تولىسى تاغ ۋە ئورمانلار ئارىسىغا سېلىنغان. ئادەملىرى «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىسكە ئەمەل قىلغاندىن باشقا، ئىستىقامەت قىلىش كېرەك. ئىستىقامەت قىلغاندا زىكر سالىدۇ، ئىستىقامەت قەسەملىرىنى ئوقۇيدۇ. زىكر سالغاندا نەپەس رېتىمىنى

تەكشەش كېرەك. شەيخ تەسىس قىلىنمايدۇ. ھەرقايسى گۇمبەزلەرنىڭ جامائىتى ئۆزىنىڭ باشلىقىنى سايلايدۇ (راھىبلار ياكى دەھرىيلەرنى سايلاشقىمۇ بولىدۇ)، يالغۇز جامائە تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى يىللىرى (1862 — 1874) «ۋاپادارلىق ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇپ، مەسئۇل بولغۇچى دېموكراتىك يول بىلەن سايلاندى. بۇ تەشكىلات 1943 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولدى. كېيىنكى يىلى «مۇدىرىيەت» قۇرۇلۇپ، يەنىلا دېموكراتىك سايلام تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ سۇلۇك «ئۇستىمىزدە خۇفىيە، قوينىمىزدا قادىرىيە، ئۆشنىمىزدە جەھرىيە تۇرىدۇ» دەيدۇ. ئۇلار گەنسۇدىكى لىنشا، سىچۇەندىكى باۋنىڭ، سۇڭخەن، شەنشىدىكى شىشياڭ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ئامېن سۇلۇكى جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى قادىرىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ سۇلۇكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەرەب مۇھەممەد نۇرنىددىن 1851 - يىلىدىن 1862 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا لەنجۇغا كېلىپ، دىن تەرغىب قىلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۇ كىشى ۋاپات بولغاندا مۇسۇلمانلار يىراق ۋە مۇقەددەس يەردىن كەلگەن بۇ كىشىنى تەنتەنىلىك ئۇزىتىپ، لەنجۇدىكى فەنجاباغا دەپنە قىلىپ، ئۇنىڭغا ئاتاپ گۇمبەز سېلىپ، گۇمبەزنى ئامىن قۇببىسى (گۇمبىزى)» دەپ ئاتىغان. گۇمبەزنى يوقلايدىغانلار كۆپ ئەمەس. پەقەت ھەر يىلى روزى ھېيت، قۇربان ھېيتتا بەزى مۇسۇلمانلار يوقلاپ تۇرىدۇ. بۇ سۇلۇككە ئەمەل قىلمىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى لەنجۇدا.

خەيمېن سۇلۇكى جۇڭگونىڭ سوپىزمچى قادىرىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ سۇلۇكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۇلۇكنى لەنجۇدىكى نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن خۇيزۇ يالڭ باۋيۇەن (1780 — 1873) قۇرغان. ئۇزۇنىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 29 - ئەۋلادى دەپ ئاتىغان خوجا ئابدۇللا 1672 - يىلى گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلەردە دىننى تەرغىب قىلغاندا، يۇننەنلىك ما (يۇننەندىكى بىجاڭ ناھىيىسىدىن) نى شاگىرت قىلىۋالىدۇ. يۇننەنلىك مادىن ئالتىنچى ئەۋلاد ئەن يۇيخېغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتى كەلگەن خۇيزۇ ياڭ باۋيۇەن (1780 — 1873) قۇرغان. ئۇزۇنىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 29 - ئەۋلادى دەپ ئاتىغان خوجا ئابدۇللا 1672 - يىلى گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلەردە دىننى تەرغىب قىلغاندا، يۇننەنلىك ما (يۇننەندىكى بىجاڭ ناھىيىسىدىن) نى شاگىرت قىلىۋالىدۇ. يۇننەنلىك مادىن ئالتىنچى ئەۋلاد ئەن يۇيخېغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتى

ياڭ باۋيۇەن يەتتىنچى ئەۋلاد دائى بولىدۇ. ياڭ باۋيۇەن 1798 - يىلى ۋاڭ تۇڭزىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن شەنشى بىنجۇدىكى ئەن يۈيخېنى ئۇستاز تۇتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەن يۈخې ۋە لىيۇ بىنجۇنىڭ تەربىيىسىنى ئالىدۇ. 1800 - يىلى لىيۇ بىنجۇ بىلەن بىللە مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، نۇرغۇن دۆلەتلەرنى ئايلىنىپ، دانالاردىن بىلىم ئېلىپ، كۆپ نەتىجە ھاسىل قىلىدۇ. دۆلەتكە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يۈيمېندىكى چاڭمار غاردا ئۇچ يىل ئېستېقامەت قىلىدۇ. كېيىن شەنشىگە كېلىپ بېيجىيۇەندە ئالتە يىل ئىستىقامەت قىلىدۇ. 1812 - يىلى ئەن يۈيخېدىن كېيىن يۈننەنلىك ما سۇلۇكنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد پېشۋاسى بولىدۇ. ياڭ باۋيۇەن 1831 - يىلى ئۇستازىنىڭ ئەمرى بويىچە گەنسۇ، شەنشى، سىچۇەن، گۇيجۇ، گۇاڭدۇڭ ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، مىللەت ئايرىماي، شەرئىەت ۋە تەرىقەت پەرقلىرىگە قارىماي، مەشھۇر ئۆلىمالارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ تەلىم ئالىدۇ. 1861 - يىلى خۇزىخېدا زاھىد بولىدۇ. 1872 - يىلى لىيۇ جىنتاڭ شىنجاڭغا قوشۇن باشلاپ كېلىپ، خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا، ئۇ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكى بىلەن كېپىللىك قىلىپ، بېيچۇەندىكى خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى قوغداپ، خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشىدۇ. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خۇ زىخېغا دەپنە قىلىنىدۇ. مۇسۇلمانلار ئۇنىڭغا ئاتاپ مازار سېلىپ، مازارنى «خۇزىخې گۇمبىزى» دەپ ئاتايدۇ. 1895 - يىلىدىكى خېخۇاڭ ۋەقەسىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى مازارغا ئوت قويۇۋېتىدۇ. بۇ سۇلۇككە ئەگىشىدىغانلار 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. ئۇلار ئاساسلىقى چىڭخەيدىكى داتۇڭ، مېڭخې، نىڭشادىكى خەيگۇ ۋە گەنسۇدىكى خېجۇ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

لىڭمىڭ خانىقاسى جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى قادىرىيە تارماقلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى لەنجۇدىكى نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن مايىلۇڭ، تەخەللۇسى لىڭمىن (1853 — 1925، خۇيزۇ) قۇرغان. بۇ خانىقا قۇرغۇچىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مايىلۇڭ كىچىكىدىن دىنىي بىلىم ئۆگىنىشكە قىزىقىپ ئەرەبچە ۋە خەنزۇچىنى پۇختا ئىگىلىگەن. 1878 - يىلى 25 ياشقا كىرگەندە لەنجۇ، گۇاڭخې قاتارلىق جايلاردا نەقشىبەندىيە، قادىرىيە، خۇفىيە قاتارلىق پىرقە - سۇلەكلەرنىڭ ئىدىيىسىنى ئۆگەنگەن. لېكىن، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى سۆز - ھەرىكەتلەردىن قارىغاندا، قادىرىيەگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇ تەلىم ئالغاندىن كېيىن، پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىستىقامەت قىلىپ، نامراتلىق ئىچىدە پاك ئۆتكەن. تىلەمچىلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. كېيىن، كىشىلەر لەنجۇدىكى يۇي شېۋەندىن يەر ئېلىپ ئۇنىڭغا شىداۋتاڭ خانىقاسىنى سېلىپ بەرگەن. بۇ يەردە ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە نۇرغۇن كىشىلەرگە ۋەز ئېيتقان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنى يادلاپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئاتاپ مازار سالغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تەقۋادار ئىستىقامەتچىلەر بولغان، بەزىلىرى باشقا جايلاردا دىننى تەرغىب قىلغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ خانىقانىڭ تەۋەسى دۇڭتاڭ خانىقاسى، شىتاڭ خانىقاسى، جۇڭتاڭ خانىقاسىدىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈنۈپ كەتكەن. لىڭمىڭ خانىقاسى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى دىنىي تەرغىباتىنىڭ ئاساسى قىلغاندىن باشقا، تۆۋەندىكى بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان: (1) دىنىي تەرغىباتنى ئۆتكۈزۈۋالغان ئادەم

ئۆيلىنىشكە بولمايدۇ (ئۆيلەنگەن بولسا ئاجرىشىپ كېتىشى كېرەك)، ئۆمۈرۋايەت راھىب بولۇپ پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىستىقامەت قىلىشى كېرەك. (2) نەپسىنى يېغىپ پاك ئۆتۈشى، بېرىلىپ ئىستىقامەت قىلىشى كېرەك. (3) ئىستىقامەت ۋە زىكرى ئۈسۈلى مەخپىي بولۇپ، باشقىلارغا بىلدۈرمەسلىك لازىم. ئىستىقامەت ۋاقتى 40 كۈن بولىدۇ. كۆپ بولغاندا 120 كۈن بولسا بولىدۇ. بۇ خانىقانىڭ ئادەملىرى ئاساسلىقى گەنسۈدىكى لەنجۇ، گۇاڭخې، نىڭشادىكى گۇيۈەن، ۋە شىنجاڭدىكى ئۇرۇمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ۋېنچۈەن خانىقاسى جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى قادىرىيەگە مەنسۇپ سۇلۇكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەسلىي گەنسۈنىڭ لىنشادىكى داخې دېگەن يېرىدىن بولۇپ، كېيىن لەنجۇدا ئولتۇراقلاشقان دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان خۇيزۇ ماۋېنچۈەن (1840 — 1882) قۇرغان. بۇ ئادەم كىچىكىدە مەدرىسە ئەرەبچە ئوقۇغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى يىللىرى ھەج قىلىپ بېرىپ، قادىرىيە پىرقىسىنىڭ ئىمامى ئابدۇكەرىمدىن تەلىم ئالغان. يېنىپ كەلگەن ۋاقتى غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ پاجىئەلىك باستۇرۇلۇۋاتقان پەيتىكە تۇغرا كەلگەنلىكتىن، فۇجيەن، گۇاڭشى، يۈننەن، سىچۈەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ دىنىنى تەرغىب قىلغان. كېيىن گەنسۇغا يېنىپ كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. بۇ سۇلۇكتىكى كىشىلەر ئۇنىڭ ناھەق ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، گەنسۇنىڭ گىنجاجۇاڭ دېگەن يېرىدە مازار سېلىپ، ئۇ مازارنى گىنجاجۇاڭ گۈمبىزى يېكى ۋېنچۈەن گۈمبىزى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇراشىم دادىسىغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، بۇ سۇلۇكنىڭ تەسەۋۋۇپ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. يېنىپ كېلىپ لەنجۇدا داۋاملىق دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن ماۋېنچۈەن خۇفىيە ئەقىدىسىنىمۇ قوبۇل قىلىپ، تۇڭگۇي سۇلۇكىنى، ئەنتۇ سۇلۇكىنى ۋە گاۋ ـ جاۋ جەمەتى سۇلۇكىنى قۇرىدۇ. ۋېنچۈەن خانىقاسىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە قائىدىسى مۇنداق: «قۇرئان كەرىم» نى ۋە ھەدىسنى ئېتىقادنىڭ ئاساسى قىلىدۇ؛ سۇلۇكنىڭ بەش پەرزىنى ئادا قىلىشقا ۋە ئىستىقامەتكە ئوخشاش ئەھمىيەت بېرىدۇ؛ زىكرىنى كەچتە سەل مەخپىي سالمىدۇ؛ بۇ سۇلۇك ئىككى ئەۋلاد داۋاملاشتى. بۇ سۇلۇكتىكى كىشى نەچچە مىڭغا يېتىدۇ، ئاساسلىقى گەنسۇدىكى لىنشا، لەنجۇ ۋە چىڭخەيدىكى شۇنخۇا قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

جىۇسەيپىڭ سۇلۇكى جۇڭگودىكى قادىرىيەنىڭ تارمىقى بولۇپ، نىڭشانىڭ خەيۈەندىكى جيۇسەيپىڭ دېگەن يېرىدە بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ سۇلۇكنىڭ تۇنجى پېشۋاسى گەنسۇ پىڭلياڭلىق ئەن خۇڭشۇن 1920 ـ يىلى جيۇ سەيپىڭغا كۆچۈپ كېلىپ، دىنىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىپ، مۇرشىد بولغان. بۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا راھىب ياڭ جيۇڭ چىققان. ياڭ جيۇڭ قادىرىيەنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد پىرى، ئەن خۇڭشۇننىڭ ئۇستازى ياڭ مۇزىنىڭ جەستىنى خۇزىخېدىن جيۇسەيپىڭغا يۆتكەپ كەلگەن ھەمدە گۈمبەز سالدۇرغان. بۇ گۈمبەز بۇ سۇلۇككە مەنسۇپ 16 — 17 گۈمبەزنىڭ ئىچىدە خېلى چوڭى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گۈمبەزدە مۆجىزە كۆرۈلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. پىرلارغا نەزىر قىلىنغان كۈنى

كىشىلەر كېلىپ كۈجە يېقىپ تاۋاپ قىلىدۇ. «قۇرئان» تىلاۋەت قىلىدۇ. گۈمبەزدىن راھىب بولۇپ ئىستىقامەت قىلىۋاتقان مۇرشىدلار ئۆزى تەۋە جامائەنى ھەر يىلى بىر قېتىم قەرەللىك زىيارەت قىلىپ تۇرىدۇ. جيۇ سەيپىگدىن باشقا، شىنىڭ، لەنجۇدىمۇ بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى بار.

گاۋ - جاۋ جەمەتى سۇلۇكى

جۇڭگو ئىسلام دىنىدىكى قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ تارمىقى بولۇپ، بۇ سۇلۇكنى گەنسۇ لىنشالىق گاۋ - جاۋ جەمەتىدىكى ما يەھيا قۇرغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ما يەھيا باۋئەن مىللىتىدىن بولۇپ، دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئەنتۇ سۇلۇكىگە مۇرىد بولغان. 1920 - يىلى ئەتراپىدا مەھەللىسىدىكى ۋاڭ رومۇزەن، ماۋۇجۇ قاتارلىق توققۇز كىشى بىلەن ئەنتۇ سۇلۇكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مەھەللىسىدە دىن تەبلىغ قىلىشنى باشلىدى، ماۋۇجۇ، مالىك قاتارلىق ئالتە ئادەم ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىگە هەممىدىن بۇرۇن قاتناشتى ھەمدە جىلغىدىكى جىم جايدا زىكر سالدى، ئەنتۇ سۇلۇكنىڭ ئىمامى فەتھۇل بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇنى دەرھال ئەنتۇ سۇلۇكىدىن چىقىرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ما يەھيا ۋە ۋاڭ ئابدۇ قاتارلىق توققۇز ئادەم چىڭخەيگە بېرىپ، بىر تەرەپتىن سودىگەرچىلىك قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن دىننى تەبلىغ قىلدى. بەش يىلدىن كېيىن يۇرتىغا يېنىپ كېلىپ دىنىي تەبلىغات بىلەن شۇغۇللاندى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، گاۋ، لى كەنتلىرىدىكى باۋ ئەلەر بۇ سۇلۇككە قاتناشتى. ئىمام ما يەھيا ۋە ۋاڭ ئابدۇنى يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۆلتۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، 1928 - يىلىدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ ئادەملىرى دىنىي پائالىيەتنى مەخپىي داۋاملاشتۇردى. بۇ سۇلۇك يوقىلىپ كەتمىدى. بەلكى ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچىنى كۈچەيتتى. 1985 - يىلىدىن كېيىن گۈمبەز سالدى، گاۋ - جاۋ جەمەتى سۇلۇكىنىڭ ئاساسىي دىنىي ئەقىدىسى ۋە قائىدە - يوسۇنى شۇكى، «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىسكە ئەمەل قىلىپ، بەش پەرزىنى ئادا قىلىغاندىن باشقا، ئادەتتە كېچىلىرى توپلىشىپ «ئەمەل» پائالىيەتلىرىنى قىلىدۇ؛ كوللېكتىپ زىكر سېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە گۈمبەزدە كۈجە يېقىپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. ئايال ئىمام دىنىي ئىشلارغىلا مەسئۇل بولىدۇ. بۇۋاستە خەتمە قۇرئان ئوقۇمايدۇ ۋە «ئەمەل» گە باشچىلىق قىلمايدۇ، ئۇلاردا ما يەھيا، ۋاڭ ئابدۇ، ماتاۋخۇا، ما قايشىلار ئىمام بولدى. ئادىمى مىڭدىن ئاشتى. ئاساسلىقى گەنسۇ لىنشادىكى گاۋ - جاۋ، لى جا قاتارلىق جايلاردا ياشايدۇ.

چىمېن سۇلۇكى

جۇڭگودىكى قادىرىيەگە مەنسۇپ سۇلۇكلەرنىڭ بىرى. بۇ سۇلۇكنى نىڭشا ئۆلكىسىنىڭ گۇيۇەن ناھىيىسىدىكى دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان خۇيزۇ ما دېمىن (؟ — 1950) قۇرغان، سۇلۇكنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ھۇسەين ئىسىملىك دائى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى ئېيتىلىدۇ، لېكىن، بۇ سۇلۇكنى XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ما دېمىن شەكىللەندۈرگەن. ما دېمىندىن بۇرۇنقى نەچچە ئەۋلاد چوڭلار ئادەتتىكى ئىستىقامەتچى بولۇپ ئۆتكەن. بۇرۇنقى ئەجدادلارنىڭ دىنىنى تەبلىغ قىلىدىغان مۇقىم رايونى ۋە چوڭراق تەسىر كۆرسىتىدىغان گۈمبىزى بولمىغان. 1928 - يىلى ما دېمىن دىنىنى تەبلىغ قىلىش مەركىزىنى تۇڭشىندىكى شىشائىلىندىن گۇيۇەندىكى لياڭجاباۋغا يۆتكىگەن. بۇ زات دىنىنى پائال تەشۋىق

قىلغانلىقى ۋە مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلگەنلىكى، جەمئىيەتتە مەلۇم ئىناۋەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، چىمبىن سۇلۇكىنى شۇ يەرلىك مۇسۇلمانلار ئېتىراپ قىلدى. 1950 — يىلى ما دېمىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلۇكتىكىلەر ھوقۇق تالىشىپ ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر تەرەپ لىياڭجاباۋنى دىنىي تەبلىغات مەركىزى قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپ خۇيشەننى پائالىيەت مەركىزى قىلدى. چىمبىن سۇلۇكى ئەقىدە ۋە قائىدە - يوسۇندا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى ئېتىقاد ئاساسى قىلغاندىن باشقا، بىرىنچىدىن، «ئائىلىدە ئىستىقامەت قىلىش» نى تەشەببۇس قىلىپ رىيازەت چېكىشتەك دىنىي ئەمەللىرىنى يولغا قويمىدى. ئىككىنچىدىن، خېجۇدىكى چى جەمەتى، خۇزىخېدىكى ياڭ جەمەتى ۋە جيۇسەيپىڭدىكى ياڭ جەمەتى بىلەن بىۋاستە ئىجازە مۇناسىۋىتىدە بولمىدى. ئۆزىنى «چوڭ قادىرىيە»، باشقىلارنى «كىچىك قادىرىيە» دېدى. ئۇچىنچىدىن، ياشانغانلارنىڭ ۋاپات بولغان كۈنىگە ئەھمىيەت بەردى. شۇ كۈنلەرنى مال زەبىھ قىلىپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ خاتىرىلىدى. تۆتىنچىدىن، بەش پەرزگىمۇ ئەھمىيەت بەردى. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى نېكاھ ئۆلكىسىنىڭ گۈيۈەن ناھىيىسىدىكى چىيىڭخۇيشەن، لياڭجاباۋ، تۇڭشىن، شىشائېمبىن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

تۇڭگۇي سۇلۇكى جۇڭگو ئىسلام دىنىدىكى خۇفىيەنىڭ تارمىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىنگونىڭ باشلىرىدا ماجىڭگۇي (؟ — 1936) بۇ سۇلۇكنى نېكاھ يېڭچۇەندىكى تۇڭگۇيباۋدا قۇرغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭ سىلسىلىسى شىنجاڭدىكى ئېرىيىڭ ساۋاب خانىقاسىدىن كەلگەن. ماجىڭگۇي ئەسلىي يېڭچۇەن تۇڭگۇيدىكى شوما مەسچىتىنىڭ مۇددەرس ئاخۇنى بولۇپ، پېڭلياڭدىكى «چاۋدىيەنما» ئاخۇن (لەنجۇدا ماۋېنچۇەننىڭ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغان. كېيىن ئېرىيىڭدىكى ساۋاب خانىقاسىغا بارغان) دىن تەلىم ئالغاندىن كېيىن، ئىستىقامەت قىلغان ھەمدە كىشىلەرگە زىكر سېلىشنى ئۆگەتكەن. ماجىڭگۇي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى ما گۇاڭلىن ئۇنىڭغا ئاتاپ گۈمبەز سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. نەپەس ئالماي زىكر سېلىشقا، دېمى ئۈزۈلۈپ ماغدۇرىدىن كەتكىچە «ئاللا» دەپ زىكر سېلىشقا، دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن يەنە زىكر سېلىشقا ئەھمىيەت بەردى. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ سۇلۇك شىنجاڭدىكى ئىشانلاردىن كەلگەن. دەسلەپ رايون پەرقى بولمىغان. كېيىن نېكشادىكى خېلەن، يۈڭنىڭ، پېڭلو قاتارلىق جايلاردا تارقالغان. ئادىمى نەچچە يۈز ئۆيلۈككە يەتكەن.

ئەنتۇ سۇلۇكى جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ خۇفىيە تارمىقىغا مەنسۇپ سۇلۇك بولۇپ، گەنسۇنىڭ لىنشا داخېجا ئەنتۇپېڭدىكى ئابدۇللا فەنتاخ (خۇئاخۇن، 1865 — 1938) قۇرغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. خۇئاخۇن ۋېنچۇەن خانىقاسىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد شاگىرتى بولۇپ، خۇفىيە ۋە قادىرىيە ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغان. دىنىي قائىدىلەرگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، پەرز، سۇننەتلەرگە خىلاپلىق قىلماسلىقنى تەلەپ قىلغان. شەرىئەت بىلەن تەرىقەتكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىپ، ئاۋۋال شەرىئەت، ئاندىن تەرىقەت بولۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، شەرىئەتنى تاشلاپ قويۇپ، تەرىقەت بىلەن بولۇپ كېتىشكە قارشى تۇرغان. بۇ سۇلۇك ئاساسلىقى چىڭخەي (مېنخې، شۇنخۇا)، گەنسۇ (لىنشادىكى ناھىيىلەر) دىكى سالار، خۇيزۇ

ۋە باۋئەن مىللەتلىرى ئىچىگە تارقالغان.

مىكىيۆتاك سۇلۇكى جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى قادىرىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ سۇلۇكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى خېنەننىڭ مىڭشەن ناھىيىسىدىكى تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن خۇيزۇ مارىنپۇ قۇرغان. مىكىيۆ (يوروق ئاي) ئىسلام دىنىغا سىمۋول بولىدۇ، دېگەن سۆز بولغاچقا، سۇلۇكنى شۇنداق دەپ ئاتىغان. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە مارىنپۇ لەنجۇغا قېچىپ كېلىپ يوك - تېرە سودىسى قىلىپ، لەنجۇدىكى خۇيزۇ سودىگەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى لىكىمنىڭ خانىقاسىنىڭ ئادىمى ۋە قوللىغۇچىلىرى بولغاچقا، مارىنپۇمۇ لىكىمنىڭ خانىقاسىغا قاتنىشىدۇ. 1948 - يىلى ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، مارىنپۇ گەنسۇدىكى گۇيۇەن سەنىيىڭغا كۆچۈپ كېلىدۇ ھەمدە سەنىيىڭدا خانىقا، ئۆي ۋە مەسچىت سالدۇرۇپ، دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1958 - يىلى خانىقا پىچەتلىۋېتىلىدۇ. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا كۆيدۇرۇۋېتىلىدۇ. 1980 - يىلىدىن كېيىن پائالىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. مىكىيۆتاك سۇلۇكى بىلەن لىكىمنىڭ خانىقاسىنىڭ ئەقىدىسى ئوخشاش بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى ئېتىقادنىڭ ئاساسى قىلغاندىن باشقا، دىننى تەرغىب قىلىدىغانلىكى ئادەم راھىب بولۇپ ئىستىقامەت قىلىشى، ئۆيلەنمەسلىكى، ئۆيلەنگەنلەر خوتۇن - بالىلىرىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشى كېرەك؛ ئەتىگەنلىك، كەچلىك ئىستىقامەت پەرزىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، زىكر سالىدۇ. ۋاپاتى نەبىي كۇنى ۋە ئۆتكەن مۇرشىدلار ۋاپات بولغان كۇنلىرى مال زەبىھ قىلىپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ؛ كۇجە يېقىپ، ئىسرىق سالىدۇ. نەقشبەندىيە ۋە قادىرىيەنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى خېنەنلىك بولۇپ، ئاساسلىقى گۇيۇەندىكى سەنىيىڭ ۋە خېنەندىكى مىڭشەن ناھىيىسى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

سالار مەزھىپى جۇڭگودىكى سوپىزمچى قادىرىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ سۇلۇكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى چىڭخەي شۇنخۇالىق سۇۋامش (دىنمي ئىسمى نۇر مۇھەممەد بولۇپ، 1880 - يىلى تۇغۇلۇپ 1949 - يىلى ۋاپات بولغان) بەرپا قىلغان. ئۇ سالار مىللىتىدىن بولۇپ، دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. مەزھەپنىڭ ناملىنىمۇ كىشىلەر دىننى تەبلىغ قىلغان ئادەمنىڭ مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. سۇۋامش XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئابدۇل فەتتاختىن تەلىم ئالغاندىن كېيىن، شۇنخۇا ئەتراپىدا دىننى تەبلىغ قىلدى. كېيىن «پىرغا باش ئېگىپ سالام بېرىش» نى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، بەزى كىشىلەر ئۇنى تەنقىدلەپ، ئۇنىڭ دىننى تەبلىغ قىلىش ئىشىغا تەسىر يەتكۈزدى. سۇۋامش ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شۇنخۇادىكى خەي زىنو ئاخۇن دىنمي تەبلىغاتنى داۋاملاشتۇردى، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ئۇلار خېلى تەرەققىي قىلدى. سالار مەزھىپىنىڭ ئاساسلىق دىنمي ئەنئەنىسى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرى مۇنداق:

(1) «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىدۇ، شەرىئەت بىلەن تەرىقەتكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

(2) بامدات نامىزىدىن كېيىن «سۇرە ياسىن» نى ئوقۇيدۇ، ئاندىن جامائەت زىكر سالىدۇ. (3) مۇسۇلمانلار ئادەتتە دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. زىكرنى زىكر جەھرى (جاراڭلىق زىكر) ۋە قەسىدە سەغىر (ئۇنسىز قەسىدە) دىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىيدۇ. (4) ئادەم جان ئۇزۇشتىن ئىلگىرى، مەرھۇمغا ئاتاپ يەتتە قېتىم

كەلىمە تەييىبە ئوقۇيدۇ. جان ئۈزگەندىن كېيىن جامائەت شۇ كىشىگە ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ. (5) نەسەبكە ژارىسلىق قىلىشتا ئەۋلىيالىقنى بالىسىغا قالدۇرماسلىقنى يولغا قويىدۇ. (6) سەۋىر قىلىش، يول قويۇش، ھۆرمەت قىلىش، تېجەشلىك بولۇشنى ئادەم بولۇپ ياشاش ۋە ئىش قىلىشنىڭ پرىنسىپى قىلىدۇ. جامائىتى 10 مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ. ئۇلار چىڭخەيدىكى شۇنخۇدا ۋە گەنسۇدىكى لىنشا، خېجۇ ۋە لەنجۇ قاتارلىق جايلاردا ياشايدۇ.

خۇفىيە جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىغا ئەمەل قىلىدىغان تۆت سۇلۇكنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «خۇفىيە» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خۇپىيانە»، «پەس» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ سۇلۇك كەلىمە سانانى پەس ئاۋازدا (خۇپىيانە) ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ سۇلۇك جۇڭگودا 1662 - يىلىدىن 1722 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولغان. بۇنى دەسلەپ قۇرغان ئادەم ھەققىدىكى گەپلەر بىر خىل ئەمەس. ئومۇمەن گەنسۇ لىنشالىق مالەيچى قۇرغان دەپ قارىلىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، «شەرىئەت» بىلەن «تەرىقەت» كە تەڭ ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەم ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەم بەش پەرز ئاساسىدا ئىستىقامەت قىلىشنى، ئەتىگەنده، كەچتە كەلىمە سانانى ئاۋاز چىقارماي ئوقۇشنى، كەچتە نەپلە ئىبادەت قىلىشنى، ئىمام زىكىر سېلىشنى مۇخلىسلارغا مەخپىي ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ رامىزان ئېيى تۇتىگەندە ئاۋۋال روزىنى ئېچىپ، ئاندىن نامىز ئوقۇيدۇ. دىنىي خىزمەت قىلىدىغانلار مۇرشىد، خەلىپە ۋە مۇرىد دەپ ئايرىلىپ، گۇمبەزده مۇللا ئىستىقامەت قىلىدۇ. ئاخۇن، مۇللا ئىستىقامەت قىلمايدۇ. مەسچىتته شەرىئەت بىلەن تەرىقەتكە تەڭ ئەمەل قىلىشى لازىم. دىنىي پەرزلەرگە ئازراق ئالاھىدىلىكلەرنى قوشقان (مەسىلەن، دۇئا - تىلاۋەت قىلغاندا 110 دانە تاش ئېلىۋېلىش كېرەك). بۇ سۇلۇكنىڭ «خۇاسى»، «مۇپتى»، «بى جاچياك» قاتارلىق 20 نەچچە شۆبە سۇلۇكى بار. سۇلۇكلەر ئارىسىدا سىلسىيە مۇناسىۋىتى يوق. دىنىنى مۇستەقىل تەرغىب قىلىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى ئاساسلىقى غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى جايلارغا، بولۇپمۇ گەنسۇدىكى لىنشا، لەنجۇغا تارقالغان.

مۇفتى سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ تارماق بولۇپ، بۇنى قۇرغان ما شۇجىڭنىڭ «مۇفتى» دېگەن نامى بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ماشۇ جىڭ (1633 — 1722) كاڭشىنىڭ 11 - يىلى (1672) شىنجاڭدا مەككىدىن كەلگەن ئابدۇ دۇنراشنى ۋە شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىنى زىيارەت قىلىپ خۇفىيە ئەقىدىسىدىن تەلىم ئېلىپ، «مۇفتى» دەپ ئاتالغان. كېيىن، لىڭتاۋدىكى بېيشاڭنى بازا قىلىپ دىنىي تەرغىباتنى باشلىغان. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لىڭتاۋدىكى دۇڭگۇ جىلغىسىنىڭ ئاغزىغا دەپنە قىلىنىپ، گۇمبەز سېلىنغان. ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمام ماشەنجۇڭغا كەلگەندە دىنىنى گۇللەندۇرۇپ، خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى تەشەببۇس قىلغانلىقىغا، چىڭ سۇلالىسىغا قاراشلىق يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىبارلىنىپ، «مۇفتى» دېگەن خەت ئويۇلۇپ ئىشىك بېشىغا ئېسىلىدىغان تاختا بېرىلىپ، خېخۇاڭ ئەتراپىدىكى جامائەتنى باشقۇرۇش بۇيرۇلۇپ، خېخۇاڭ رايونىدا تەسىرگە ئىگە سۇلۇك بولۇپ قالغان. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى خۇيزۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. 1949 -

يىللى ماشاۋ (1934 — 1974) ئون تۆتىنچى ئەۋلاد ئىمام بولغان. ئىماملىق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قېلىپ، ئىمام بولغان ئادەم يېنىدا مىس غائىزا ئېلىپ يۈرگەن. ھېيىت ـ ئايەم كۈنلىرى ئىمام بىلەن باشقىلار بىللە ئولتۇرۇپ نۆۋەتلىشىپ چىلىم تارتىدۇ. شۇنىڭا بۇ سۇلۇك «تاماكا سۇلۇكى» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇلار گۇمبەزنى تاۋاپ قىلىدۇ. ئىمامغا سەجدە قىلىدۇ، دۇئا قىلىدۇ. ئىجازەت ئېلىپ نامازدىن تارقىلىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى گەنسۇ، چىڭخەي، شىنجاڭغا تارقالغان. لىنشادىكى كاڭلېدا ئەڭ كۆپ.

بى جىياچاڭ سۇلۇكى

جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكنىڭ تارمىقى بولۇپ، بۇ سۇلۇكنىڭ گۇمبىزى گەنسۇ لىنشا شەھىرىنىڭ غەربىدىكى بى جياچاڭدا بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ سۇلۇكنى مازۇڭشىڭ (1639 — 1719) قۇرغان. مازۇڭشىڭ كىچىكىدە شىئەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شىخاڭ مەسچىتىدە ئەرەبچە ئوقۇغان. ياش ۋاقتىدا ئاخۇنلۇققا تەكلىپ قىلىنىپ، كېيىن ئاشۇ مەسچىتنىڭ ئىمامى قىلىنغان. لىنشاغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، بافاڭ بېيىسى مەسچىتىدە مۇددەرس ئاخۇن بولغان. كاڭشىنىڭ 13 ـ يىلى (1674) شىنجاڭغا بېرىپ شۇ يەردە دىننى تەرغىب قىلىۋاتقان شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىنى زىيارەت قىلغان، ئۇنىڭدىن خۇفىيە ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغان. لىنشاغا قايتقاندىن كېيىن، ئاپاق خوجىدىن ئۆگەنگەنلىرىنى تەرغىب قىلغان. ئاۋۋال شەرىئەتنىڭ بەش پەرزىنى، ئاندىن تەرىقەتنى ئادا قىلىشنى، ئاللاغا، پەيغەمبەرگە، دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنۇشنى، تەرىقەتلەر ئارا بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت قىلىپ، ئادەم تالاشماسلىقنى تەشەببۇس قىلغان. ئىماملىق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالغان. دىنىي تۈرمۇش قەدىمىيەلەرنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، لېكىن گۇمبەزگە تايىنمىدۇ، زىكر سالمىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى ئاساسلىقى گەنسۇ، سىچۈەندىكى ھۇئېفەن، نىڭشادىكى شىجى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

لىيۇمېن سۇلۇكى

جۇڭگودىكى خۇفىيە ئىلمى ئېقىمغا مەنسۇپ تەسەۋۋۇپچى خۇفىيە سۇلۇكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى خۇيزۇ ئابدۇللا قادىر قۇرغان، بۇ كىشى بى جياچاڭ سۇلۇكىنى قۇرغۇچى مازۇڭشىڭنىڭ تۆتىنچى ئوغلى بولۇپ، لەنجۇ شىيۇەنباۋ (لىيەنخۇاچى) دىكى لىيۇ ئائىلىسىگە ئىچ كۈيئوغۇل بولغاچقا، سۇلۇككە لىيۇ فامىلىسى ئىشلىتىلگەن. بۇ كىشى ياش ۋاقتىدا دادىسى مازۇڭشىڭدىن ئەرەبچە، پارسچە ۋە دىنىي كىتابلارنى ئۆگىنىپ، يۇقىرى بىلىملىك بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. مازۇڭشىڭ 1672 ـ يىلى چىڭخەيدىكى خۇاڭجۇڭ رايونىدا ھىدايىتۇللادىن خۇفىيە تەلىمى ئالغاندىن كېيىن، خېجۇدا بى جياچاڭ سۇلۇكىنى قۇردى ھەمدە ئوغلى ئابدۇللا قادىرنى لەنجۇدا خۇفىيە تەلىمىنى تەبلىغ قىلىشقا بۇيرىدى. مازۇڭشىڭ ۋاپات بولغاندا لەنجۇدىكى شىچۈەنباۋغا دەپنە قىلىندى، ئۇنىڭغا ئاتاپ گۇمبەز سېلىندى. لىيۇمىن سۇلۇكى «قۇرئان كەرىم»نى ۋە ھەدىسنى ئېتىقادىنىڭ ئاساسى قىلدى. شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش بىلەن تەرىقەت ئىستىقامىتى قىلىشقا تەڭ ئەھمىيەت بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. گۇمبەز XX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى بۇزۇۋېتىلىپ، 1985 ـ يىلى لەنخۇاچى مەسچىتىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قايتىدىن سېلىندى.

شىيەنمېن سۇلۇكى

جۇڭگودىكى

خۇفىيە سۈلۈكىنىڭ شۆبىسى بولۇپ، چىڭخەي خۇاڭجۇڭدىكى ھاجى شەيەن مەيجىڭ (1661 — 1739) قۇرغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. شەيەن مەيجىڭ شىنجاڭدا شىنجاڭدىن كەلگەن ئاپاق خوجىنى ۋە مەككىدىن كەلگەن ئابدۇ دۇنراشنى ئۇستاز تۇتۇپ، خۇفىيەنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن ھەمدە شىنىڭ قاتارلىق جايلاردا دىنىنى تەرغىب قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بەشىنچى ئەۋلاد ئىمام شەيەن يۈيفىن جەمەتىدىكىلەرنى باشلاپ شىنجاڭغا كۆچۈپ كەتكەن. كېيىن يوقىلىپ كەتكەن. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەيەن مەيجىڭنىڭ نەۋرىسى شەيەن لىڭيۇەن بىر قىسىم ئادەم بىلەن نىڭشادىكى شىجىغا كۆچۈپ بېرىپ، شىجىدىكى شەيەنمەن سۈلۈكىنىڭ تۇنجى تۆرىسى بولغان، ئۇنىڭ ئوغلى يۈي جىڭ (1896 — 1956) ئىككىنچى ئەۋلاد تۆرە بولغان. ئۇلار بەش پەرزگە سەل قاراپ، تەرىقەتكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىستىقامەتنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئىبادەت قىلغاندا ئىشكنى چىڭ يېپىۋالمىدۇ. كىشىلەر كۈجە يېقىپ، زىكر سالمىدۇ. ئىسرىقدانغا باش ئۇرىدۇ. ئىمامنىڭ قولىنى تۇتۇپ، ئالقىنىغا سۆيىدۇ. ئىمام زىكرنى باشلاپ بېرىدۇ. باشلاش ئۇسۇلى سىرلىق بولىدۇ. شۇڭا زىكر ئۇسۇلى سىرتقا تارقىتىلمايدۇ.

لىنتاۋ سۈلۈكى جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى خۇفىيە ئېقىمىغا مەنسۇپ تارماق سۈلۈكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۈلۈكنى قۇرغان خۇيزۇ ما يۈيخۇەن گەنسۇ لىنتاۋلىق بولغاچقا، سۈلۈك لىنتاۋ سۈلۈكى دەپ ئاتالغان، بۇ سۈلۈك مۇفتى سۈلۈكىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ شەكىللەنگەن. ما جىڭخۇەن چوڭ ئوغۇل بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇفتى سۈلۈكىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمامىلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، كاڭلىدا دىنىنى تەبلىغ قىلغان. ئۇنىڭ ئۇكىسى مايۈيخۇەن بىلىملىك ئاخۇن بولسىمۇ، ئىمام بولالمىغاچقا، لىنشادىكى ۋاياۋتۇغا كۆچۈپ كەتكەن. كېيىن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، خۇفىيە زاۋىيەسىنىڭ شەيخىنى زىيارەت قىلىپ ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان، جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن زاھىد بولۇپ، بىر تۆركۈم مۇرىد يېتىشتۇرگەن. ۋاپات بولغاندا لىنشادىكى شىچۇەن ۋالىق جىياچاڭغا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىزىنى باسىدىغان ئادەم بولمىغاچقا، سۈلۈك خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن، چىڭ سۈلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرى ئۇنىڭ نەۋرىسى ما يۈدې (1799 — 1868) لىنتاۋ سۈلۈكىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، مەككىگە بارغاندا خۇفىيە ئېقىمىنىڭ شەيخى ھەببۇللانى زىيارەت قىلىپ تەلىم ئالىدۇ. جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تەبلىغات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مۇرىدلىرى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئېشىپ، سۈلۈك گۈللىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن ئىككى ئىمام — مۇھەممەد زاھىد (1828 — 1890) ۋە شەمسىددىن (1850 — 1892) لار ھاجى بولسىمۇ، لېكىن بىلىم ۋە ئىستىدات جەھەتتە مايۈدېغا يەتمىگەنلىكتىن، بۇ سۈلۈك تەرەققي قىلالمىغان. سۈلۈكنىڭ سەككىزىنچى ئەۋلاد ئىمامى ما چىڭجاڭ (1871 — 1952) ئىككى قېتىم مەككىگە بېرىپ، نەقشىبەندىيەنىڭ شەيخىدىن تەلىم ئالغان، جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تەبلىغات كېيىن، گەنسۇدىكى لىنشا، دۇڭشياڭ، گەنناەن ۋە چىڭخەيدىكى شىنىڭ قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەردە ئىمام بولغاندا تەشەببۇسىنى تەڭ تەرغىب قىلىپ، سۈلۈكنى مۇستەھكەملىگەن ۋە تەرەققي قىلدۇرغان، بۇ سۈلۈك جەمئىيەتتە مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلغان. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئىزباسار تەيىنلىمىگەن. شۇڭا بۇ سۈلۈك XX ئەسىرنىڭ 50 يىللىرى

خارابلىشىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان. لىنىتاۋ سۇلۇكىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرى مۇقىتى سۇلۇكىنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغاندىن باشقا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: (1) «چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش» نى بىردىنبىر ۋارىسلىق تۈزۈمى قىلمايدۇ. ئىمامىلىقنى شۇ جەمەت ئىچىدە قۇرئان بىلىمىگە ئىگە ئادەم ئۈستىگە ئېلىشى ھەمدە ئۇ ئادەم ھاجى بولۇشى لازىم. (2) ئىمام مۇرىدلار بىلەن چېقىشىپ ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلمدۇ. ئىمامغا يۈكۈنۈپ تازىم قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايدۇ. (3) بەش پەرزىنى ئادا قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. گۈمبەزنى تاۋاپ قىلىش بىلەن كەبىنى تاۋاپ قىلىشقا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ. كەبىنى تاۋاپ قىلىشنى پەرز، گۈمبەزنى تاۋاپ قىلىشنى بىرخىل مۇراسىم دەپ قارايدۇ.

خۇاسى سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى مالەيچى قۇرۇپ، 1734 - يىلدىن كېيىن پائالىيەت باشلىغان. 1781 - يىلى دىن ئۈستىدە جەھرىيە بىلەن تالىشىپ قالغان. بۇ سۇلۇك جەھرىيەنى يېڭى مەزھەپ، ئۆزىنى كونا مەزھەپ دەپ ئاتىغان. بۇ سۇلۇك كېيىن جياچىڭنىڭ 8 - يىلى (1803) گەنسۇدىكى لىنشاغا سىلىنغان مالەيچى قەبرىگاھىدىكى خۇاسى گۈمبىزىنىڭ نامى بىلەن شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ سۇلۇك دىندا قۇرئان بويىچە يول تۈتۈشنى تەشەببۇس قىلمدۇ. زىكر سالغاندا ئالاھىدە بەلگىلىمىسى بار. دىنىي پەرزدىكى ئالاھىدىلىكى ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ مۇتائىلە قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ دۇنيالىقنىمۇ تاشلاپ قويماسلىقتىن ئىبارەت. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، بۇۋى فاتىمە، مالەيچى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان كۈنىنى دىنىي ئايەم كۈنى قىلمدۇ. گۇاڭشۇينىڭ 21 - يىلى (1895) خې - خۇاڭ ۋەقەسىدىكى تالاش - تارتىشتىن ئىلگىرى بۇ سۇلۇكنىڭ ئادىمى كۆپ، تەسىرى خېلى چوڭ بولغان. كېيىن خۇاسى گۈمبىزى بۇزۇۋېتىلدى. بۇ سۇلۇك خارابلىشىشقا باشلىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى بىر مەھەل رونىق تاپتى. ئادەملىرى ئاساسلىق گەنسۇدىكى لىنشاغا ۋە چىڭخەيدىكى شۇنخۇاغا تارقالغان. نىڭشا، شىنجاڭدا ۋە چىڭخەي، گەنسۇدىكى باشقا جايلاردىمۇ تارقاق ئولتۇراقلاشقان.

مىڭ دېتاڭ سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەسلىي لىيۇمىن سۇلۇكى دەپىلەتتى. بۇ سۇلۇكنى لەنجۇدىكى نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن خۇيزۇ لىيۇ بويىڭ (1649 — 1737) قۇرغان. 1673 - يىلى شەن مېيجىڭ شىنىڭدا ھىدايىتۇللا ئىشاندىن تەلىم ئېلىۋاتقاندا، لىيۇ بويىڭ بىلەن مادىيەنگۈڭلار شەن مېيجىڭنىڭ دىنىنى تەبلىغ قىلىشىغا ياردەملەشكەن. كېيىن مادىيەنگۈڭ ھەمشە شەن مېيجىڭ بىلەن بىللە باشقا جايلارغا بېرىپ، دىنىنى تەشۋىق قىلغان. لىيۇ بويىڭ بولسا شەن مېيجىڭنىڭ لەنجۇدىكى نائىبلىقىنى قوللىغان. لىيۇ بويىڭ ئۆمۈرىنى ئىستىقامەت قىلىپ ئۆتكۈزگەن. ئاددىي - ساددا ياشىغان، سۆز - ھەرىكەتتە ئېھتىياتچان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان. قېرىپ ھەرىكەت قىلىش بىئەپ بولۇپ قالغاندا ئۇنىڭ ئوغلى ھەسەن نائىب بولغان، ئاتا - بالا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لەنجۇدىكى شىجىنچاۋغا دەپنە قىلىنغان. كىشىلەر لىيۇ بويىڭغا ئاتاپ گۈمبەز سېلىپ، بۇ گۈمبەزنى چاۋزى گۈمبىزى دەپ ئاتىغان. لىيۇ بويىڭ ھەم شەن مېيجىڭنىڭ ياردەمچىسى، ھەم نائىبى بولۇپ، سۇلۇكنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا

يارەملەشكەن. ئۆز ئالدىغا دىنىي تەبلىغات بىلەن شۇغۇللانمىغان، لېكىن تارىختا لېۋ بويىچە بىلەن شەن مېيىجىك ھىدايىتۇللا ئىشاندىن تەلىم ئالغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەرنى لېۋىمىن سۇلۇكى دەپ ئاتىغان. بۇ سۇلۇكنىڭ مۇرىدلىرى گەنسۇدىكى لەنجۇغا ۋە چىڭخەيدىكى شىنىڭغا تارقالغان. لەنجۇ شىجىنچاۋ گۇمبىزى 50 - يىللاردا يول ياساش تۆپەيلىدىن نەنشەنگە كۆچۈرۈلگەن، 1985 - يىلى نەنچىڭدىن سەككىز مو يەر ئاجرىتىلىپ گۇمبەز قايتىدىن سېلىنىپ، ئىسمى نەنپىڭ گۇمبىزى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

خۇمىن سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبە سۇلۇك بولۇپ، بۇ سۇلۇكنى گەنسۇ لىنشا دۇڭشياڭ خۇڭنىتەندىكى دۇڭشياڭ مىللىتىدىن كېلىپ چىققان مافۇخەي (1715 — 1812) قۇرغان. ئۇ ساقاللىق ئادەم بولغاچقا، بۇ سۇلۇك «ساقاللىق زات سۇلۇكى» دەپمۇ ئاتالغان. چەنلۇڭنىڭ 40 - يىلى (1775) رامزانىنىڭ 27 - كۈنى كەچتە مافۇخەي شىئەندىكى چۇڭۇېنخاڭ مەسچىتىدە خىزىر بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى ئېيتىپ، دىن تەرغىب قىلىشنى باشلىغان. كېيىن بۇ سۇلۇك ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلار «ئالا، پەيغەمبەر، مۆمىندىن ئۇچلۇك زات» بولىدۇ، دەپ قارىغان. توشقان گۆشى يېيىشنى چەكلەيدۇ. ئادەملىرى ئاساسلىقى گەنسۇدىكى دۇڭشياڭ، گۇاڭخې، كاڭلې، خېجېن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

دىڭخېن سۇلۇكى جۇڭگودىكى تەسەۋۋۇپچى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبە سۇلۇك بولۇپ، بۇ سۇلۇكنى گەنسۇ لىڭتىيەندىكى دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان خۇيزۇ دىڭ شياڭ قۇرغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ يىللىرى دىڭ شياڭ يەكەندە بىلىم تەھسىل قىلغاندا نەقشبەندىيە تەلىمىنى قوبۇل قىلغان. گەنسۇغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن لەنجۇ، خېجۇ ۋە تاۋجۇ قاتارلىق جايلاردا دىنىنى تەبلىغ قىلىپ، بەزى مۇسۇلمانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغان. ئادىمى كۆپەيگەن. دىڭ شياڭ ۋاپات بولغاندا لەنجۇدىكى خۇالىڭشەنگە دەپنە قىلىنغان. كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاتاپ گۇمبەز سېلىپ، بۇ گۇمبەزنى خۇالىڭشەن گۇمبىزى، دەپ ئاتىغان. دىڭخېن گۇمبىزى دەپمۇ ئاتىغان. دىڭ شياڭ ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن ۋارىسلىق قىلغۇچىنى بېكىتمىگەن. شۇڭا ئۇنىڭ دىنىي تەشەببۇسلىرى تولۇق داۋاملاشمىغان. لېكىن، ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ.

بېيجۇاڭ سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكنىڭ شۆبىسى ھېسابلىنىدۇ. گەنسۇ لىنشادىكى دۇڭشياڭ مىللىتى مۇسۇلمانلىرى بۇ سۇلۇككە ئەگەشكەن بولۇپ، بۇ مىللەتنىڭ ئەڭ چوڭ سۇلۇكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۇلۇكنى دۇڭشياڭ (شەرقىي يېزا) چۇنتەي بېيجۇاڭدىكى دۇڭشياڭ مىللىتىدىن بولغان ماباۋجىن (1772 — 1826) قۇرغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ماباۋجىن شىنجاڭدىكى يەكەن خانىقاسىدا تەلىم ئېلىپ، خۇفىيە ئەقىدىسىنى ۋە ئىبادەت يوللىرىنى ئۆگەنگەن ھەمدە دىنىنى تەرغىب قىلىشقا خەت ئالغان. جياچىڭنىڭ 19 - يىلى (1814) مەككىگە بېرىپ، ھاجى بولۇپ كەلگەن. ئاندىن بېيجۇاڭدا دىنىنى تەرغىب قىلىپ، غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەن.

خۇڭخېن سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبە سۇلۇك بولۇپ، نىڭشادىكى خۇڭ خەيرۇ (؟ — 1936) قۇرغان. خانىقاسىنى تۈڭشىن خۇڭگاڭزىغا سالدۇرغان. بۇ ئەسلىي

نەقىشبەندىيە دىنىي پىرقىسى بولۇپ، بۇنى خۇك فامىلىلىك خۇيزۇ بۇخارالىق ئۆلىمادىن قوبۇل قىلغان. ئۇلارنىڭ زىكر مۇراسىمى ئادەتتە تۆت قەدەمگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە پەرز ئىبلان قىلىنىدۇ. ئادەملەر ئاۋۋال مۇرشىدنىڭ ئالدىغا يۈكۈنىدۇ. مۇرشىد بېشىدىكى دەستەر (سەللە) نىڭ بىر ئۇچىنى بىرەيلەننىڭ بوينىغا چىگىپ «ئون پەرز» (ھاراق ئىچمەسلىك، تاماكا چەكمەسلىك، قىمار ئوينىماسلىق، جازانىخورلۇق قىلماسلىق، گەپ توشۇماسلىق، ئاياللارنى ئىبلىپ-ساتماسلىق، زەھەرلىك چېكىملىك ساتماسلىق، ئاتا-ئانىسىنى خارلىماسلىق، ئوغرىلىق قىلماسلىق، زىنا قىلماسلىق، يىتىمنى بوزەك قىلماسلىق) نى ئىبلان قىلىدۇ؛ ئىككىنچى قەدەمدە تۆۋە-ئىستىغپار ئوقۇلىدۇ. ئۇچىنچى قەدەمدە زىكر سىبلىنىدۇ. زىكر سىبلىش بىلەن بىللە مۇرشىد بارمىقى بىلەن تەلەي پەللىسىنى تىرەپ تۇرىدۇ؛ تۆتىنچى قەدەمدە مۇرشىد كىشىلەرگە بۇرۇنقى ئۆتكەن مۇرشىدلارنىڭ ياكى خەلىپىلەرنىڭ تەخەللۇسىنى سۆزلەپ بېرىپ، مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىقنى، مۇتلەق مەخپىي تۇتۇشنى بۇيرۇيدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى ئاساسلىقى نەقشادىكى تۇڭشىن، خەيىۋەن، گۇيۇەن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

فامېن سۇلۇكى جۇڭگودىكى خۇفىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبە سۇلۇكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى گەنسۇ لىنشادىكى شەھەر كەمبىغلى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن فاجېن (؟ — 1956) قۇرغانلىقتىن، سۇلۇك شۇ ئادەمنىڭ فامىلىسى بىلەن ئاتالغان. فاجېن لىنشادىكى نەقشبەندىيەنىڭ مەشھۇر ئاخۇنى، ھاجى بولۇپ، لىنشادىكى موچۇەن جامەسىدە ۋە بافاڭ لاۋۋاڭ جامەسىدە ئۇزۇن يىل ئىمام بولغان. XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا خۇفىيە ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلىپ، ئىستىقامەت بىلەن ئۆتكەن، شاگىرت قوبۇل قىلمىغان. بۇرۇنقى شاگىرتلىرىنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشىغا يول قويۇپ، باشقىلارغا تەلىم بېرىشكە يول قويمىغان. شۇڭا بەزى ئاخۇن، مۇللىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۇقرالار ئىچىدە ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغان ئادەم بولمىغان. فاجېن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلىمى مول، ئىناۋىتى يۇقىرى، تەسىرى كۈچلۈك بولغاچقا، فامېن نامى بىلەن خېخۇاڭ ئەتراپىدا داڭقى چىققان. ئۇ «ئاۋۋال شەرىئەت، ئاندىن تەرىقەت» نى تەشەببۇس قىلىپ، تەسەۋۋۇپ ئىبادىتى ئۆزىنىڭ نىيەت قىلغان ئارزۇسىغا مەنسۇپ بولىدۇ. ئۆزى ئىخلاس قىلىش، باشقىلارغا تارقىتىشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارىغان.

جەھرىيە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاشكارا»، «ياڭراق» دېگەنلىك بولۇپ، خۇفىيەنىڭ «پەس ئاۋازدا ئوقۇشى» بىلەن زىت. بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىغا مەنسۇپ تۆت سۇلۇكنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئۇنلۇك قىرائەت قىلغانلىقتىن، تەشەببۇس قىلىنىدۇ. ئۇلار ئۆتكەنكى ئىمامىلارنىڭ يارىتىقان ۋە كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىنى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەڭ تەشۋىق قىلىپ، ئىمامنىڭ گۇمبىزىنى تاۋاپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. قائىدە - يوسۇندا ھەنەفىيەنىڭ تەشەببۇسىغا ئەمەل قىلىدۇ. ئىمامغا

ئەگىشىپ قىلىنىدىغان تەرىقەت ئىستىقامىتى جەھەتتىكى تائەت ـ ئىبادەتكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. زىكر سالىدۇ، مىستىتسىزملىق شەكىل بىلەن ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. ئۆز سۇلۇكىنىڭ ئىجازەسىنى قىرائەت قىلدۇ ۋە نەقىلە زورا نامىزى ئوقۇيدۇ. قىرائەت قىلماي، تاماق يېيىشكە يول قويمايدۇ. ئىنتىزامى چىڭ. مەسىلەن، نامازغا ئوقۇغاندا ئالتە قىرلىق بۆك كىيىشى، مۇسۇلمانلار ئىش قىلماقچى بولسا ئىمامدىن ئىجازەت سورىشى، ئۆز سۇلۇكىدىن ئايرىلىپ كەتمەسلىكى لازىم. بۇلار «ئەھلى جەدىت» مۇ دېيىلىدۇ. تارىختا بۇلار چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە كۆپ قېتىم كۆرەش قىلدى. ئۇنىڭ «شاگۇ»، «بېيشەن»، «بەنچاۋ»، «نەنچۇەن» دىن ئىبارەت تۆت شۆبە سۇلۇكى بار. ئۇلار ئاساسلىقى نەقشىبەندىيە گۇيۇەن، يەكەنەن رايونلىرىغا، گەنسۇدىكى تىبەتشۇي، چىڭلياڭ رايونلىرىغا ۋە لەنجۇ شەھرىگە تارقالغان. جۇڭگودىكى سۇلۇكلەر ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئادىمى ئەڭ كۆپ، تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كۆپ.

بەنچياۋ سۇلۇكى جۇڭگودىكى جەھرىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبە سۇلۇك بولۇپ، لەكجۇ سىستېمىسىدىكى «نەنچۇەن سۇلۇكى» دىن بارلىققا كەلگەن. 1940 ـ يىلى ماجىكشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوننىچى ئوغلى ماتىكئەي بىلەن ئالتىنچى ئوغلى ماتىكىنى نەنچۇەن سۇلۇكىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا بۆلۈنۈپ كېتىپ، ماتىكنى جىنجى (ھازىرقى نىڭشا ۋۇجۇڭ) دىكى بەنچياۋدا بەنچياۋ سۇلۇكى قۇرۇپ، رىياسەتچىلىك قىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەقىدە تەشەببۇسى ۋە دىنىي قائىدە جەھەتتە جەھرىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ، باشقا تارماقلار بىلەن ئانچە تېپىشمەيدۇ. نەسەبنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە دىننى تەرغىب قىلىدىغان رايونلار توغرىسىدا باشقا سۇلۇكلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ ئادەملىرى ئاساسلىقى نىڭشادىكى ۋۇجۇڭ، لەكجۇ، شىجى، گۇيۇەن قاتارلىق جايلارغا ۋە شىنجاڭدىكى بىر قىسىم رايونلارغا تارقالغان.

بېيشەن سۇلۇكى جۇڭگودىكى جەھرىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شۆبە سۇلۇك ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۇلۇك گەنسۇدىكى جاڭجياچۇەننىڭ شىمالىي تېغى (بېيشەن) نى دىنىي تەرغىبات بازىسى قىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. جەھرىيەنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد ئىمامى ماخۇالۇڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، جەھرىيەنىڭ نەسەبى ئۇزۇلۇپ قالىدۇ. مامىڭشىڭنىڭ نەۋرىسى مايۇەنجاڭ سۇلۇكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىمام بولىدۇ. دىنىي ھوقۇق گۇەنچۇەن سىستېمىسىغا ئۆتىدۇ (بۇنىڭدىن ئىلگىرى دىنىي ھوقۇق لەكجۇ سىستېمىسىدا ئىدى). ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي لەكجۇ سىستېمىسىدىكى ماجىكشىن (ماخۇالۇڭنىڭ ئوغلى) ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا تالاش ـ تارتىش پەيدا بولىدۇ. كېيىن ماجىكشى ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمام ماجىكچېڭنىڭ جەسىتىنى جاڭجياچۇەندىكى نەنچۇەنگە يۆتكەيدۇ ھەمدە گۇمبەز سالىدۇ؛ مايۇەنجاڭمۇ ئادەم ئەۋەتىپ ماجىكچېڭنىڭ جەسىتىنى جاڭجياچۇەندىكى بېيشەنگە يۆتكەپ كېلىپ، ئۇمۇ گۇمبەز سالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەھرىيە ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ: ماجىكشى نەنچۇەندە خانىقا سېلىپ، لەكجۇ سىستېمىسىدىكى «نەنچۇەن سۇلۇكى» بولىدۇ؛ مايۇەنچاڭ باشچىلىقىدىكى گۇەنچۇەن سىستېمىسى «بېيشەن سۇلۇكى» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىن «بېيشەن سۇلۇكى» يەنە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. مايۇەنجاڭنىڭ 4 ـ ئوغلى ماجىكۆۋ شاگۇ سۇلۇكىنىڭ ئىمامى بولىدۇ. مايۇەنچاڭنىڭ ئۇكىسى مايۇەنچياۋ

ئايرىم بىر تەرەپ بولۇۋېلىپ، بېيشەننى بازا قىلىدۇ، بۇ بېيشەن سۈلۈكى دەپ ئاتىلىدۇ. دىنىي ئەقىدە، قائىدە جەھەتلەردە جەھرىيەگە مەنسۇپ، باشقا سۈلۈكلەر بىلەن ئانچە تېپىشمەيدۇ. لېكىن، نەسەبكە ۋارىسلىق قىلىدىغان رايونلار قىلىش ۋە دىننى تەرغىب قىلىدىغان رايونلار توغرىسىدا پىكرى پەرقلىنىدۇ. ماجىڭۇۋنىڭ ئىماملىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىشىغا قارشى تۇرىدۇ.

شاگۇ سۈلۈكى جۇڭگودىكى جەھرىيە سۈلۈكىگە مەنسۇپ شۆبە سۈلۈك ھېسابلىنىدۇ. نىڭشانىڭ شىجى ناھىيىسىدىكى شاگۇنى مايۇەنچاڭ دىنىي تەرغىبات بازىسى قىلىدۇ. 1920 - يىلى مايۇەنچاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جەھرىيە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ 4 - ئوغلى ماجىڭۇ ئۆزىنى سەككىزىنچى ئەۋلاد ئىمام دەپ، شاگۇنى مەركەز قىلىپ سۈلۈك قۇرىدۇ. بۇ سۈلۈك شۇ جاينىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. كېيىن مايۇەنچاڭنىڭ ئوكسى مايۇەنچياۋ نەسەبنىڭ مايۇەنچاڭ بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىدا چىڭ تۇرىدۇ ھەمدە مايۇەنچاڭنىڭ قەبرىسىنى جاڭجياچۇەندىكى بېيشەنگە يۆتكەپ، گۈمبەز سېلىپ، «بېيشەن سۈلۈكى» دەپ ئاتايدۇ. شاگۇ سۈلۈكى ئەقىدە تەشەببۇسى ۋە دىنىي قائىدە جەھەتلەردە جەھرىيەگە مەنسۇپ باشقا سۈلۈكلەر بىلەن ئانچە تېپىشمىسىمۇ، لېكىن، نەسەبكە ۋارىسلىق قىلىش، دىن تەرغىب قىلىدىغان رايون جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. بولۇپمۇ نەسەبكە ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ سۈلۈكنىڭ ئادەملىرى ئاساسلىق نىڭشادىكى شىجى، گۈيۈەن، جىڭيۈەن، خەيىۋەن، ۋۇجۇڭ، خېشىلارغا ۋە گەنسۇ، شىنجاڭ، گۈيجۇ، يۈننەننىڭ بىر قىسىم رايونلىرىغا تارقالغان.

ئىخۋانىيە جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «ئىخۋانىيە» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قېرىنداش» دېگەنلىك بولىدۇ. «ئەھلى سۈننەت» مۇ دېيىلىدۇ. باشقا مەزھەپلەر ئۇلارنى «ئەھلى جەدىتلەر» دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەزھەپنى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى گەنسۇ خېجۇ (ھازىرقى لىنشا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى) دىكى دۇڭشاڭ مىللەتلىدىن چىققان مەشھۇر ئاخۇن ماۋەنفۇ قاتارلىق كىشىلەر قۇردى. ماۋەنفۇ 1888 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن كېيىن، شۇ يەردە قېلىپ بىلىم ئاشۇرۇپ، ۋەھھابىلار ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لىنشا رايونىدىكى گې رۇ، سەن دى، ئۇمۇشۇن قاتارلىق ئون ھاجى بىلەن جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۇرۇپ، «دىندا قۇرئان بويىچە يول تۇتۇش»، «سۈننەتكە ئەمەل قىلىپ، دەھرىيىلىكنى تۇگىتىش» شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىخۋانىيەنى قۇردى ھەمدە «ھەممە ئىشتا «قۇرئان كەرىم» گە قايتىش» نى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي قائىدە - يوسۇنلىرى قىلىپلاشتۇرۇشنى، بىدئەتلىكنى، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەۋلىيا - ئەنبىيالارغا ۋە ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىلىرىگە تېۋىنىشىغا قارشى تۇرۇشنى، قۇرئان ۋە ھەدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، دەپ قارالغان ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، بىر قىسىم مۇسۇلمانلارنىڭ ھمايىسىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەدىمىيە ۋە سۈلۈكلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، كۆپ قېتىم مۇنازىرە بولدى. ئون ھاجى ئىچىدىكى بەزىلەر ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىدىن ۋاز كەچتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماۋەنفۇ خېخۇاڭ ۋەقەسىگە چېتىلىپ قېلىپ قېچىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزھەپنىڭ تەرەققىياتى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى.

1918 - يىلىدىن كېيىن، ماۋەنفۇ قاتارلىق كىشىلەر چىڭخەيدىكى دۆڭگۈەن مەسچىتىنى بازا قىلىپ، دەرس ئۆتۈپ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن مۇسۇلمانلارنى تەكلىپ قىلىپ، نېڭشادىكى گوشىڭگاۋ، فۇ سۇڭشەن، لىنشادىكى ماشاڭچىن، چىڭخەيدىكى مالۇ قاتارلىق بىر تۈركۈم داڭلىق ئاخۇنلارنى تەربىيىلىدى ھەمدە كىتاب يېزىپ تەشۋىق قىلىپ، ئىخۋانىيەنىڭ تەشەببۇسنى زور كۈچ بىلەن تارقاتتى. نېڭخەي بازىرىنىڭ ئەمەلدارى ماچى، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى مابۇفاڭ ۋە نېڭشا ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى ماخۇڭكۈينىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. ئۇلار قىسقىغىنا بىرنەچچە ئون يىلدا گەنسۇ، نېڭشا، چىڭخەيدە چوڭ تەرەققىي قىلدى. ئىخۋانىيە دىنىي ئەقىدە جەھەتتە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلدى. شەرئىەت جەھەتتە ھەنەفىيە تەلىماتىغا بويسۇندى. ئۇلار دىنىي «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس بويىچە ئىجرا قىلىشنى، قۇرئانغا ۋە ھەدىسكە زىت كېلىدىغان ھەممە قائىدە - يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) دىنىي ئەمەل جەھەتتە ئىمان ئېيتىش، نامازنى ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىشنى قاتتىق ئادا قىلىشنى، قۇرئان، ھەدىس ۋە شەرئىەت بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىشنى، بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلارنى تۈگىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. (2) قۇرئان تىلاۋەت قىلىش ۋە كەلىمە تەييبە، كەلىمە شاھادەت ئوقۇش تائەت - ئىبادەت، تىلەك - ئارمانىنى ئەمەس، ئاللانى تونۇشنى ۋە ئاللادىن قورقۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، دەپ قارىدى؛ مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلغاندا ھەدىيە ئالماسلىقنى، مۇسۇلمانلارمۇ قۇرئان تىلاۋەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن مال سويۇپ غىزا تەييارلىماسلىقنى، كۈجە ياقماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى. (3) نامازدا بارماق چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلدى (يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ كەلىمە شاھادەت ئوقۇغاندا كۆرسەتكۈچ بارماق (بىگىز قول) نى چىقىرىش ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇغانلىقنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، سۈننەتتۇر، دەپ قارىدى، تۆۋە ئىستىغپار ئوقۇغاندا بارماق چىقىرىشقا قارشى تۇردى. (4) نىيەت كەلىمىسىنى ئىچىدە ئەرەبچە ئوقۇشنى ھەمدە نىيەت كەلىمىسىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشنى، بولمىسا خەنزۇ تىلىدا نىيەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەتنە قىلمىغان ئادەمنىڭ ناماز ئوقۇشىغا قارشى تۇردى. (5) جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ئادەمگە ئاخۇنۇم خەتمە قۇرئان قىلىپلا قالماستىن، ئادەتتىكى مۇسۇلمانلار خەتمە قۇرئان قىلسىمۇ بولمىدىغانلىقنى، جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ئادەم ئۆزى دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ گۇناھىنى يۇسا بولمىدىغانلىقنى تەشەببۇس قىلدى؛ مېيىتنى سۇغا ئالغاندا «سۇرەتاھا» نى ئوقۇشقا قارشى تۇردى. (6) مېيىتكە ئاتاپ تۇنەشكە، سەھەردە خەتمە قۇرئان قىلىشقا، يەتتىسى، قىرقى، يۇزى، يىلى بولغان كۈنلىرى قۇرئان تىلاۋەت قىلىشقا قارشى تۇردى، سۈننەتكە ئەمەل قىلىپ جۈمە كۈنلىرى دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ مەرھۇمنى ئەسلەشنى تەشەببۇس قىلدى؛ مەرھۇمگە ئاتاپ چىگە باغلاپ قارىلىق تۇتۇشقا ۋە يۇقىرى ئاۋاز چىقىرىپ يىغلاشقا قارشى تۇردى. (7) ئايالارنىڭ لىچەك سېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئايالارنىڭ يۇزى ئوچۇق ھالەتتە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا قارشى تۇردى. (8) قۇرئان تىلاۋەت قىلغاندا، بىر ئادەم ئوقۇش، جامائەت ئاڭلاشنى تەشەببۇس قىلدى، ھەمدىلەننىڭ تەك ئوقۇشىغا قارشى

تۇردى. (9) گۈمبەزنى تاۋاپ قىلىشقا ۋە ئىمامغا تەۋىنىشقا قارشى تۇردى. (10) «قۇرئان كەرىم» ئارقىلىق مەرھۇمگە فىدىيە يەتكۈزۈشكە قارشى تۇردى. بۇ تەشەببۇسلار جايلاردا تارقالغاندىن كېيىن، ئىخۋانىيەنىڭ ئاساسلىق قائىدە - يوسۇنى بولۇپ قالدى. مەدرىس تەربىيىسىدە ئىخۋانىيە خەنزۇچە بىلەن ئەرەبچىگە تەڭ ئەھمىيەت بېرىپ، ئەرەبچىگە ۋە خەنزۇچىغا پىششىق دىنىي زاتلارنى تەربىيىلەشنى، دىنىي ئەقىدىلەرنى خەنزۇچە تەشۋىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاياللارنىڭ پۇتنى بوغۇشقا قارشى تۇردى.

يېڭى مەزھەپ (1) «قەدىم مەزھىپى» بىلەن زىت. سۇلۇكلەر ئىچىدە «جەھرىيە» ئالاھىدە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇرۇلغان ئىخۋانىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (3) زاكىزۇلار شىداۋۇتاك سۇلۇكىنى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ.

شىداۋۇتاك سۇلۇكى جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھىپى بولۇپ، بۇنى 1903 - يىلى ماچىشى (1856 — 1914) گەنسۇدىكى لىكتەندە قۇرغان، 1909 - يىلى ئىسمى «شىداۋۇتاك سۇلۇكى» دەپ رەسمىي بېكىتىلگەن. ئىمام (خانىقادا ئالىي ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئادەم) داۋۇتاك (خانىقا) نامىدا جامائەتتىن مەبلەغ يىغىپ، شىنجاك، شىزاك، سىچۇەن ۋە بېيجىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي، خەنكۇ قاتارلىق جايلاردا دۇكان ئېچىپ سودا قىلغان. ئۇلار نامىز ئوقۇش، روزا تۇتۇشقا سەل قاراپ، دىنىي بايراملارغا (جۈملىدىن ئىمام ماچىشىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان كۈنى قاتارلىقلارغا) ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلاردا جەھرىيە ۋە قەدىم مەزھىپىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تەڭ مەۋجۇت. نەقشىبەندىيە پىرقىسى بىلەن مەنبە جەھەتتە مۇناسىۋىتى بار. بۇلارنىڭ ئىمامى ئۆمۇرلۇك بولۇپ، سۇلۇكنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ؛ ئىمامىلىق ئەۋلادقا مىراس قالمايدۇ. بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان جامائە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسچىتلەرنىڭ مۇددەرىس ئاخۇنلىرىنى ئىمام تاللايدۇ. ئۇلار سۇلۇك ئىستىقامىتىگە سەل قارىغانلىقتىن، بەزىلەر ئۇلارنى سۇلۇك ئەمەس، دەپ قارايدۇ. ئادەملىرى ئاساسلىقى گەنسۇدىكى لىكتەنگە توپلانغان. چىكىخەي، شىنجاك ۋە گەنسۇنىڭ باشقا رايونلىرىدىمۇ بار.

سەلەفىيە ئېقىمى جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى ۋەھھابىيە تەشەببۇسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ شەكىللەنگەن. نامىز ئوقۇغاندا ئۇچ قېتىم قۇلاق قاقىدىغانلىقى ئۇچۇن ئۇچ قېتىم قۇلاق قاققۇچىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇلار دىنىي «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى بەلگىلىمە بويىچە بەجا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كېيىنكىلەرنىڭ قوشۇمچە قىلىشىغا قارشى تۇرىدۇ. 1936 - يىلى مادىباۋ، مالىن، مايۇنۇس ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر ھەج قىلىپ قايتىشىدا ۋەھھابىيە تەشەببۇس قىلغان «شانلىق ئىسپات»، «ئىسلام ئارمىيىسى» ۋە «مەكتۇبات» قاتارلىق كىتابلارنى ئالغاچ كېلىپ، خېجۇدا بىر تەرەپتىن تەنقىد قىلىپ، بىر تەرەپتىن باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە، مايۇن ئاخۇن باشچىلىقىدىكى ئىخۋانىيەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ئىشەنگۈچىلەرنىڭمۇ تايىنى بولمىغان. 50 - يىللاردىن بۇيان مادىباۋ باشچىلىقىدىكى بەزى ئاخۇنلار خېجۇدىكى بافاك شىنۋاڭسى مەسچىتىنى ئاساس قىلىپ، سەلەفىيە تەشەببۇسىنى ئىككىنچى قېتىم تەرغىب قىلغاندا ئىخۋانىيەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، مەلۇم دەرىجىدە

تەرەققىي قىلغان. 70 - يىللاردا ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، مۇستەقىل مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنگەن. ھازىر چىڭخەيدە، گەنسۇدىكى لىنشا، لەنجۇ، تيەنشۇي، جاڭجياچۇەن ۋە شىئەن قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن ئادىمى ۋە ئاخۇنلىرى بار. بۇ ئېقىم سۇننىي مەزھىپىگە تەۋە بولۇپ، ھەنەفىيەگە بويسۇنىدۇ. ئاساسىي ئەقىدىسى ۋە قائىدە - يوسۇنى مۇنداق: (1) ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى «ئالدىنقى ئۈچ ئەۋلاد» ئەمەل قىلغان ئەقىدە، ئەھكاملارنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بىر مەسىلە توغرىسىدا ئۈچ ئەۋلادنىڭ چۈشەندۈرۈشى پەرقلىق بولسا، ئاساسى تولۇق، چۈشەندۈرۈشى توغرا بولغانغا ئەمەل قىلىدۇ. (2) ئاللا دۇنيانى يارىتىدۇ، شۇڭا ئاللا دۇنيادىن ھالقىپ كېتىدۇ، دەپ قارايدۇ. (3) «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنى ۋە ئەقىلگە مۇۋاپىق تەپسىرلەرنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئىنسانغا «قۇرئان كەرىم» دىكى بەزى باتىن مەنىلىك ئايەتلەرنى چۈشەندۈرۈش مەسئۇلىيىتى تاپشۇرۇلمىغان، دەپ قاراپ، ئۇلارنى خالىغانچە تەپسىر قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ، تەپسىر قىلىنغانلارنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ھەمدە ھەدىس «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەڭ ياخشى تەپسىرى، ھەدىسكە ئەمەل قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇ. (4) پەرز نامىزىدا «سۈرە فاتىھە» نى ئىمام ئۈنلۈك ئوقۇيدۇ، جامائەت ئەگىشىپ پەس ئاۋازدا ئوقۇيدۇ. ئىمام «سۈرە فاتىھە» نى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، جامائەت بىلەن بىللە يۇقىرى ئاۋازدا دۇئا قىلىدۇ. (5) مېيىتكە دۇئا قىلغاندا كەبە تەرەپكە قاراپ تۇرۇش لازىم. (6) نامازئوقۇغاندا ئۈچ قېتىم قۇلاق قاقىدۇ يەنى نىيەت قىلغاندا بىر قېتىم، رۇكۇ قىلىشتىن ئىلگىرى بىر قېتىم، رۇكۇدىن تىكلەنگەندە بىر قېتىم قۇلاق قاقىدۇ. (7) ئەرلەر پەيغەمبەر سۈننىتىگە ئەمەل قىلىپ چاچ - ساقال قويىدۇ، ئاياللار لىچەك سالىدۇ. (8) سۈلۈكە ۋە ئىمامغا نىيەت قىلمايدۇ؛ گۇمبەزگە تېۋىنمايدۇ؛ ئاخۇنۇم جامائەتكە قۇرئان ئوقۇپ بەرگىنىگە ھەدىيە ئېلىشقا قارشى تۇرىدۇ؛ قۇرئان ئوقۇش بىلەن غىزا يېيىشنى تەڭ داۋاملاشتۇرۇشقا قارشى تۇرىدۇ؛ قۇرئان ئوقۇغاندا ۋە قەبرە يوقلىغاندا كۈجە يېقىشقا، مېيىتكە قاتتىق يىغلاشقا قارشى تۇرىدۇ؛ (9) جاڭگالغا بېرىپ ھېيت نامزى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ كەلىمە شاھادەتنى ئوقۇغاندا ئوڭ قولىنىڭ بىگىز بارمىقىنى چىقىرىپ، ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇيدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. (10) «قۇرئان كەرىم» نى جامائەت تەڭ تىلاۋەت قىلمايدۇ. بىر ئادەم ئوقۇيدۇ. جامائەت ئاڭلاپ ئولتۇرىدۇ. (11) مېيىتكە ئاتاپ تۇنمەيدۇ. مېيىتنىڭ يەتتىسى، يىگىرمە يەتتىسى، قىرقى، يۇزى ۋە يىلىنى خاتىرىلەپ قىرائەت قىلمايدۇ. سەلەفىيەنىڭ نامى ۋە تەشەببۇسى نۇرغۇن ئەرەب - ئىسلام دۆلەتلىرىدە خېلى بۇرۇن تونۇش بولۇپ، تەسىرى خېلى چوڭ، ئۇنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەلىماتى ئىبنى تەيمىيەنىڭ ئەسەرلىرىنى ئاساس قىلغانلىقتىن، بەزىلەر ئۇنى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ ئىدىيىۋى تەشەببۇسىغا مايىل دەپ قارايدۇ.

گابەيجۇاڭ تەرەپدارلىرى

ئىخۋانىيە مەزھىپىنىڭ تارمىقى بولۇپ، 1937 - يىلى ئىخۋانىيە مەزھىپى بۆلۈنۈپ، بىر تەرەپكە گابەيجۇاڭدىكى مادىباۋ ئاخۇن (؟ — 1977) باشچىلىق قىلغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. مادىباۋ، مالىن قاتارلىق كىشىلەر 1936 - يىلى ھەج قىلىشقا بارغاندا ئۇچ كىتاب ئالغاچ كېلىپ، شۇ كىتابلارغا ئاساسەن، «ئېتىقاد توغرىسىدا سوئال - جاۋابلار» نى يېزىپ چىقىپ، دىندا قۇرئان بويىچە يول تۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ،

ئالدىنقى ئوچ ئەۋلاد (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ساھابىلار ۋە تابىئىنلار) نىڭ چۈشەندۈرۈشىنى ئېتىراپ قىلىپ، كېيىن ئىخۋانىيە مەزھىپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، «سەلەفىيە» نى قۇردى. دەللەلەش ئۇسۇلىدىكى قوبۇل قىلىش ۋە قالدۇرۇۋېتىش پەرقلىق بولغاندىن باشقا، ئەقىدە جەھەتتە سۈگا مەزھىپى بىلەن ئىختىلاپى بولمىدى. قائىدە - يوسۇن جەھەتتە ناماز ئوقۇغاندا ئوچ قېتىم قۇلاق قېقىپ سۈگا مەزھىپىدىن پەرقلىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1949 - يىلىدىن كېيىن تەرەققىي قىلدى. ئادەملىرى ئاساسلىقى گەنسۇدىكى لىنشاغا ۋە شەنشىدىكى بىر قىسىم رايونلارغا تارقالغان.

سۈگا تەرەپدارلىرى

جۇڭگودىكى ئىخۋانىيە مەزھىپىنىڭ تارمىقى بولۇپ، 1937 - يىلى ئىخۋانىيە بۆلۈنۈپ كەتكەندە بىر تەرەپكە گاسۈگاھاجى باشچىلىق قىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئۇلار بۇ مەزھەپنى قۇرغان ماگويۈەننىڭ دىنىي مۇددىئاسىغا داۋاملىق ئەمەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ناماز ئوقۇغاندا بىر قېتىم قۇلاق قاقىدۇ. ئۇلار ئىخۋانىيە مەزھىپىدىكى كۆپ سانلىق ھېسابلىنىدۇ. گاسۈگاھاجى ماۋەنفۇ (ماگويۈەن) نىڭ قابىل شاگىرتى بولۇپ، بەيجۇڭ مەزھىپى بىلەن قارشىلىشىدۇ. ئەقىدە جەھەتتە تۈپ ئىختىلابى يوق.

تەشكىلاتلار

(خەلقئارالىق ۋە رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلار)

دۇنيا ئىسلام كېڭىشى دۇنيا مۇسۇلمانلىرى كېڭىشىمۇ دېيىلىدۇ. پان ئىسلامىزملىق خەلقئارا تەشكىلات بولۇپ، 1926 - يىلى مەككىدە قۇرۇلغان. باش ئورگىنى ئېرۇسالىمدا بولغان. 1949 - يىلى پاكىستاننىڭ كاراچى شەھرىگە كۆچۈرۈلدى. كۇئالالۇمپۇر، بېيرۇت، مۇقدىشو، نيۇ - يورك قاتارلىق جايلاردا ئىش بېجىرىش ئورگانلىرى تەسىس قىلدى. 1931 -، 1949 -، 1951 -، 1962 -، 1964 -، 1967 -، 1980 - ۋە 1988 - يىللىرى يەتتە قېتىم قۇرۇلتاي، بىر قېتىم ئالاھىدە يىغىن ئاچتى. مەقسىتى: دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش، دۆلەت، رايون ھالقىغان پاك ئىسلامىزمنى تەرغىبات قىلىش، «مۇسۇلمان ئاز سانلىقلار» نىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىش، سىرتتىن كەلگەن ھەرقىيلىك تەسىرگە تاقابىل تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ 67 ئەزا دۆلىتى ۋە رايونلۇق تەشكىلاتى بار. 60 - يىلدىن باشلاپ، ب د ت دا «غەيرىي ھۆكۈمەت خاراكتېرلىك مەسلىھەت ئورگىنى» نىڭ ئورنىدىن بەھرىمەن بولۇۋاتىدۇ. «مۇسۇلمانلار دۇنياسى» ناملىق ھەپتىلىك ژۇرنال (ئىنگلىز تىلىدا)، «دۇنيا مۇسۇلمانلىرى ئىلمىي ژۇرنىلى» چىقىرىدۇ. ئىسلام ئاۋازى رادىئو ئىستانسىسى بار.

ئىسلام دىنى دۇنيا ئىتتىپاقى پان ئىسلام خەلقئارالىق تەشكىلات بولۇپ، 1962 - يىلى 5 - ئايدا مەككىدە قۇرۇلدى. باش ئورگىنى مەككىدە تەسىس قىلىندى. 60 نەچچە دۆلەتنىڭ ئىسلام تەشكىلاتلىرى ۋەكىللىرى ئەزا بولدى. باش كاتىپ باشچىلىقىدىكى تەشكىلىي مۇدىرىيەت ئالىي رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، ئۆز قارمىقىدىكى تارماقلارغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1974 - يىلىدىن كېيىن، ئوكيانىيە، ئافرىقا، شىمالىي ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكا، ئاسىيا ئىسلام دىنى بويىچە ماسلاشتۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. يىلدا بىر قېتىملىق ھەج ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ خەلقئارالىق يىغىن ئېچىپ تۇرىدۇ ۋە ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. ب د ت دا «غەيرىي ھۆكۈمەت خاراكتېرلىك مەسلىھەت ئورگىنى» نىڭ ئورنىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. مەقسىتى: دۇنيا دائىرىسىدە ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش، مۇسۇلمانلارنىڭ ھوقۇقىنى قوغداش ۋە كۈچەيتىش، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ دىنىي تەبلىغات پائالىيەتلىرىگە ياردەم بېرىش، خەلقئارا تىنچلىق ۋە ھەمكارلىقنى قوللاشتىن ئىبارەت. «ئىسلام ئىتتىپاقلىقى» ئايلىق ژۇرنىلى (ئەرەبچە)، «مۇسۇلمانلار دۇنياسى» ژۇرنىلى (ئىنگلىزچە) چىقىرىلىدۇ.

ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ خەلقئارالىق

بىرلەشكەن تەشكىلى بولۇپ، 1769 - يىلى ماراكەشنىڭ پايتەختى راباتتا ئۆتكۈزۈلگەن ئىسلام دۆلەتلىرى باشلىقلىرى يىغىنىدا بۇ تەشكىلاتنى قۇرۇش قارار قىلىنىپ، 1971 - يىلى 5 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى. 50 ئەزا دۆلىتى بار. ئۇلار: ئالجىرىيە، ئافغانىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، يەمەن، ئومان، مىسىر، پەلەستىن، پاكىستان، بەھرەين، بېنىن، بۇركىنا - فاسو، گامبىيە، جىبۇتى، گۋىنېيا، گۋىنىيە - بىسسائۇ، كاپىن، كامىرون، قاتار، كومورو، كۇۋەيت، لىۋان، لىبېرىيە، مالدىۋى، مالايشىيا، مالى، ماۋرىتانىيە، بېنگال، ماراكەش، نىگېر، نىگېرىيە، سېررالېئون، سېنېگال، سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇدان، سۇمالى، تۇنىس، تۇركىيە، بروۇنېي، ئوگاندا، سۇرىيە، ئىراق، ئىران، ھىندونېزىيە، ئۇئوردانىيە، چاد، غەربىي سەھرا، ئەزەربەيجان، تۇركمەنىستان، قىرغىزىستان، ئالبانىيەدىن ئىبارەت. تەشكىلىي ئاپپارات تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنى: ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان بولۇپ، قەرەلسىز ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. (2) تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنى: ھەرىيلى بىر ئەزا دۆلەتتە بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. (3) دائىمىي كاتىبات باشقارمىسى: سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ جىددەھ شەھىرىدە تەسىس قىلىنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى، ئېرۇسالىم كومىتېتى، ئافغانىستان مەسىلىسى ئىسلام تىنچلىق كومىتېتى، ئىسلام سوتى، ئىسلام تەرەققىيات فوندى جەمئىيىتى ۋە ئىسلام ئىقتىسادىي سودا دائىمىي كومىتېتى تەسىس قىلىنىدى. مەقسىتى: ئەزا دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئىلىم- پەن قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش؛ ئىرقى ئايرىمچىلىق ۋە ئىرقى كەمسىتىشنى تۈگىتىش، ھەممە شەكلىدىكى مۇستەملىكىچىلىككە قارشى تۇرۇش؛ پەلەستىن خەلقىنىڭ مىللىي ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە يۇرتىغا قايتىش كۈرىشىگە ياردەم بېرىش؛ ھەممە مۇسۇلمان خەلقەرنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى، مۇستەقىللىقنى ۋە مىللىي ھوقۇقىنى قوغداش يولىدىكى كۈرەشلىرىگە مەدەت بېرىشتىن ئىبارەت. 1969 - يىلى ماراكەشتىكى راباتتا، 1974 - يىلى پاكىستاندىكى لاھۇردا، 1981 - يىلى سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى مەككە ۋە تائىفدا، 1984 - يىلى ماراكەشتىكى كاسابلانكىدا، 1987 - يىلى كۇۋەيتتە بولۇپ، جەمئىي بەش قېتىم ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنى ئاچتى. 1986 - يىلى 6 - ئايغىچە 16 قېتىم تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنى ئاچتى.

خەلقئارا ئىسلام تەشكىلاتى

ئىسلام دىنىنىڭ خەلقئارالىق تەشكىلاتى بولۇپ، 1970 - يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ھىندونېزىيەدىكى باندۇڭدا قۇرۇلدى. ئەسلىي 1965 - يىلى باندۇڭدا قۇرۇلغان ئاسىيا - ئافرىقا ئىسلام تەشكىلاتى ئىدى. ئۇنىڭدا يىغىن ۋە ئىجرائىيە كومىتېتىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك تەشكىل تەسىس قىلىنىدى. مەقسىتى: ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە ئاساسەن ئادىل، گۈللەنگەن يېڭى دۇنيا قۇرۇش، دۇنيادىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرلىكىنى، ئىتتىپاقلىقنى، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئەزا دۆلەتلىرى ئالجىرىيە، مىسىر، نىگېر، ئافغانىستان، ھىندىستان، ھىندونېزىيە، ئىراق، ياپونىيە، كامبودژا،

كورىيە، مالايشىيا، پاكىستان، فىلىپپىن، سەئۇدى ئەرەبىستانى، سىنگاپور، سرى - لانكا، سۇرىيە، تايلاند، ئاۋسترالىيە، سپروس، گېرمانىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش جەمئىيىتى لۇئىيىدىكى ئىسلام تەشكىلاتى بولۇپ، 1970 - يىلى قۇرۇلدى. جەمئىيەت تىرىبولىدا. مەقسىتى: ئىسلام دىنىنى سىرتقا تەشۋىق قىلىش، ئىسلامىيەتنى گۈللەندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىش، ھەرقايسى دۆلەتلەر، رايونلاردىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ دىنىنى تەبلىغ قىلىش پائالىيىتىگە ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. 1982 - يىلى 8 - ئايدا تىرىبولىدا ئىككىنچى قېتىملىق يىغىن ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 73 دۆلەت ۋە رايوندىكى 130 نەچچە ئىسلام تەشكىلاتىنىڭ 350 ۋەكىلى قاتناشتى، ئىسلام تەبلىغات پائالىيىتىنى قانداق قىلىپ يەنمۇ قانات يايدۇرۇشنى مۇھاكىمە قىلدى. بۇ جەمئىيەت ئافرىقا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرى ۋە ياۋروپا، ئوكيانىيە، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى بەزى دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە. جۇڭگوغا كۆپ قېتىم ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى.

خەلقئارا ئىسلام ئوقۇغۇچىلىرى تەشكىلاتلىرى بىرلەشمىسى خەلقئارالىق ئىسلام دىنىي تەشكىلاتى بولۇپ، 1969 - يىلى قۇرۇلدى. مەقسىتى: جايلاردىكى مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، ئىسلام دىنىنى جارى قىلدۇرۇش، بىرلەشكەن تەشكىلىي ئورگان قۇرۇپ، يەرلىك تەشكىلاتلار ئارىسىدىكى پائالىيەتلەرنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ بىرلەشمىگە بېنىن، ماۋرىتانىيە، نىگېر، جەنۇبىي ئافرىقا، سۇدان، تانزانىيە، تۇنىس، زامبىيە، كانادا، ئامېرىكا، بېنگال، برونېي، ھىندىستان، ھىندونېزىيە، ياپونىيە، كەشمىر، مالايشىيا، پاكىستان، فىلىپپىن، سىنگاپور، سرى - لانكا، تايلاند، ئاۋسترالىيە، فىجى، ئاۋستىرىيە، سىپروس، فىرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، تۇركىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلار ئەزا بولدى. قەرەللىك خەلقئارا يىغىن ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. دۇنيا مۇسۇلمان ياشلار كېڭىشى قاتارلىق تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ. «خەلقئارا ئىسلام ئوقۇغۇچىلىرى تەشكىلاتى بىرلەشمىسىنىڭ خەۋەرلەر ئاخباراتى» (ئىنگلىزچە ھەپتىلىك ژۇرنال) چىقىرىدۇ.

دۇنيا مۇسۇلمان ياشلىرى كېڭىشى دۇنيادىكى مۇسۇلمان ياشلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خەلقئارالىق تەشكىلاتى بولۇپ، 1972 - يىلى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى رىيادتا. مەقسىتى: ئىسلام تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پائالىيەتلەرنى ماسلاشتۇرۇش، مۇسۇلمان ئاز سانلىق ياشلار تەشكىلاتلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشتىن ئىبارەت. مۇسۇلمان ياشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىشنى ھەرخىل شەكىلدە كۆپەيتىش؛ يېزىش، تەرجىمە قىلىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ھەمدە تارقىتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش؛ خەلقئارا ئىسلام ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسى ۋە ئىسلام ياشلىرىنىڭ باشقا تەشكىلاتلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش، جايلاردىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە ياردەملىشىش ۋە يېتەكچىلىك قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 10 نەچچە قېتىم چوڭ يىغىن ئاچتى، ياشلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆپ قېتىم ئۆتكۈزدى.

ئىسلام ھەمكارلىق فوندى جەمئىيىتى خەلقئارالىق ئىسلام فوندى

تەشكىلاتى بولۇپ، 1974 - يىلى 2 - ئايدا قۇرۇلدى. ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتىغا مەنسۇپ. نىشانى ئىسلامىيەتنىڭ بىرلىكى ۋە ئىسلامىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، ئىسلام مەدەنىيىتىنى، ئىسلام دىنىنىڭ قىممەت قارىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىسلام ئىتتىپاقىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. فوند ئىسلام دۆلەتلىرى ئۈچرايدىغان ئىجتىمائىي قىيىنچىلىق، كرىزىس ۋە ئاپەتلەرگە ئىشلىتىلىپ، شۇلارنىڭ ماددىي ياردەم بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت، دىن سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ؛ مەسچىت، مەكتەپ، دوختۇرخانا قاتارلىقلار سېلىپ بېرىلىدۇ. فوند باي ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ۋە ئەل ئىچىدىكى ئىئانىدىن كېلىدۇ. 1977 — 1998 - يىللىق خام چوت 165 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى، مۇقىم ئىئانە فوندى 200 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرىيلى رامىزان ئېيىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىئانە توپلاش پائالىيىتى، پوچتا ماركىسى تارقىتىش، بازارنى ئېچىۋېتىش، ھەرخىل مۇسابىقىلەرنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق يوللار بىلەن فوند تەييارلايدۇ. ئىئانە مەبلىغىنىڭ 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ئېشىپ بېرىشىنى، يىللىق خام چوتنىڭ 50 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ئېشىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى

خەلقئارالىق ئىسلام پۇل مۇئامىلە ئورگىنى بولۇپ، 1975 - يىلى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ جىددەھ شەھىرىدە. نۇرغۇن ئىسلام دۆلەتلىرىدە بۇنىڭ شۆبىلىرى ياكى ئىش بېجىرىش ئورگانلىرى تەسىس قىلىندى. ھازىر بۇنىڭغا 45 دۆلەت ئەزا. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. مەقسىتى: ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش؛ ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ شەرىئەت بەلگىلىمىسىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بانكا ئورگانلىرىنى قۇرۇشىغا ياردەم قىلىش، غەيرىي ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى مۇسۇلمانلار تەشكىلاتلىرىغا مەبلەغ ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. مەبلىغى 2 مىليارد دىنارغا يېقىنلاشىدۇ (2 مىليارد 330 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر). شەرىئەت بەلگىلىمىسى بويىچە قەرز ئالغۇچىدىن 2.5 % لىك تۆۋەن ئۆسۈم ئېلىشقا بولىدىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ بانكا جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى ئارقىلىق نىكاراگۇا، شىنجاڭغا ۋە بېيجىڭغا تۆت ئىسلام ئىنستىتۇتى ۋە ئەرەب تىلى مەكتىپى سېلىش ئۈچۈن 4 مىليون 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى ھەقسىز ياردەم قىلدى.

خەلقئارا ئىسلام بانكا جەمئىيىتى

خەلقئارالىق ئىسلام پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى بولۇپ، 1977 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلدى. باش ئورگىنى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ جىددەھ شەھىرىدە. 1981 - يىلى مىسىر، سۇدان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، بەھرەين، ئۇمان، پاكىستان قاتارلىق 11 ئىسلام بانكىسى ئەزا ئىدى. 1982 - يىلى سېنېگال، نىگېرىيە، گۋىنىيە قاتارلىق 11 ئىسلام بانكىسى ياكى ئورگىنى قاتناشتى. مەقسىتى: (1) ئوخشاش خىلدىكى بانكىلارنى قۇرماقچى بولغان دۆلەت ياكى رايونلارغا تېخنىكا جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە كەسپىي جەھەتتە ياردەم بېرىش؛ (2) رايون ياكى خەلقئارا خاراكتېردىكى بانكىلارنى داۋاملىق قۇرۇپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىگە ئىلھام

ۋە يارده‌م بېرىش؛ (3) بانكىلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىشىش ۋە ئىقتىسادىي ئالماشتۇرۇشنىڭ پرىنسىپلىرىنى تۈزۈپ چىقىش، نورمال كەسىپكە ئارىلاشمىغان ئەھۋالدا مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا يارده‌ملىشىش؛ (4) بانكىلارنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش؛ (5) بانكىلار ئارىسىدىكى كەسپىي تۈزۈمنى ۋە پۇل مۇئامىلە دائىرىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەڭشەش؛ (6) بانكىلارنىڭ كونكرېت پىلانلىرى ۋە تۈرلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىش ۋە تەتقىق قىلىش، مەبلەغ تەييارلاشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىش؛ (7) ھەرقايسى بانكىلاردىكى خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي سەۋىيىسىنى تولۇق قوزغاش ۋە جارى قىلدۇرۇش؛ (8) پۇل، سۇغۇرتا قاتارلىق ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىپ، مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش؛ (9) ئىسلام جەمئىيىتىدە تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ئىسلام دىنىنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىللە فەقىھلەردىن تەركىب تاپقان شەرئىەت بويىچە نازارەت قىلىش ۋە شەرئىەت ئەھكامى بويىچە ھۆكۈم قىلىش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. سپروستا خەلقئارا ئىسلام ئىقتىساد ۋە بانكا ئىنستىتۇتى قۇرۇپ، كەسپىي خادىملارنى تەربىيىلىدى.

ئىسلام پۇل مۇئامىلە باش ئورگىنى خەلقئارالىق ئىسلام پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى بولۇپ، بىر قىسىم ئىسلام دۆلەتلىرى مەبلەغ سالغان شىركەتلەر 1981 - يىلى 2 - ئايدا بۇ تەشكىلاتنى قۇردى. باش ئورگىنى شۇھىتسارىيىنىڭ جەنۇبىي شەھرىدە قۇرۇلدى. باش ئورگىنى كۇئالالۇمپۇر شەھرىدە قۇرۇلدى. مەقسىتى: بۇ رايوندىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرى ۋە ئورگانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئىسلام تەربىيىسىنى، پاراۋانلىقىنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت. ئاساسىي پائالىيىتى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسچىت، ئىسلام مەركىزى، ئىسلام تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى تارقىتىدۇ. ئىسلام دىنىغا دائىر ھۆججەتلەرنى نەشر قىلىپ تارقىتىپ، ئىسلام تەربىيىسىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ، بۇ مەقسىتى: شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، رايونلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ مەبلەغ توپلاشتىن ئىبارەت. ئاساسىي نىشانى: (1) مۇسۇلمانلارنىڭ جازانە تۆلەشكە ئۇچرىمايدىغان پۇل مۇئامىلە سودىسى قىلىشى ئۈچۈن، ئۇلارنى زامانىۋىلاشقان پۇل مۇئامىلە مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەش؛ (2) ھەممە ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭ مەبلەغ توپلىشىغا ۋە ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ تەرەققىي قىلىشىغا يارده‌م بېرىش؛ (3) ئىسلام ۋە باشقا مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە يارده‌م بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. يۇقىرقى نىشاننى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئاساسىدا، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ شەرئىەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئۆسۈمگە ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ئىسلام تەبلىغات مۇدىرىيىتى رايون خاراكتېرلىك پان ئىسلام دىنىي تەشكىلاتى بولۇپ، 1980 - يىلى 1 - ئايدا مالايسىيانىڭ كۇئالالۇمپۇر شەھرىدە قۇرۇلدى. باش ئورگىنى كۇئالالۇمپۇردا. مەقسىتى: بۇ رايوندىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرى ۋە ئورگانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئىسلام تەربىيىسىنى، پاراۋانلىقىنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت. ئاساسىي پائالىيىتى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسچىت، ئىسلام مەركىزى، ئىسلام تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى تارقىتىدۇ. ئىسلام دىنىغا دائىر ھۆججەتلەرنى نەشر قىلىپ تارقىتىپ، ئىسلام تەربىيىسىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ، بۇ

رايوندىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىقلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ، دۇنيادىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىدۇ. بۇ تەشكىلات ئاۋسترالىيە، بروۇنېي، فىجى، ھىندونېزىيە، ياپونىيە، مالايشىيا، يېڭى كالېدونىيە، يېڭى زېلاندىيە، پاپۇئا يېڭى گۋىنېيىسى، فىلىپپىن، سىنگاپور، تايلاند، كورىيە قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىدىن تەركىب تاپتى.

ئاسىيا تىنچ ئوكيانىدىكى مەسچىتلەر مۇدىرىيىتى رايون خاراكتېرلىك ئىسلام تەشكىلاتى بولۇپ، 1982 - يىلى 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى ھىندونېزىيىنىڭ جاكارتا شەھىرىدە. مەقسىتى: ئاسىيا تىنچ ئوكيان رايونىدا ئىسلام دىنى تەبلىغات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش، دىنىي ژۇرناللارنى چىقىرىشتىن ئىبارەت. ئەزالىرى ھىندونېزىيە، تۈركىيە، مالايشىيا، پاكىستان، بېنگال، تايلاند، بروۇنېي، سىنگاپور، سرى - لانكا، فىلىپپىن، مالدىۋې، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «خەۋەرلىشىش» ئاساسلىق ژۇرنال بولۇپ، ئەرەبچە، مالايچە چىقىرىلىدۇ.

جەنۇبىي تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش مۇدىرىيىتى رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات بولۇپ، 1984 - يىلى 5 - ئايدا قۇرۇلدى. باش ئورگىنى فىجىنىڭ سۇۋا شەھىرىدە. مەقسىتى: بۇ رايوندىكى ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ ئىسلام دىنىنى چۈشىنىشىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. بۇ تەشكىلاتقا فىجى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى، يېڭى زېلاندىيە ئىسلام جەمئىيىتى ئىتتىپاقى، ئاۋسترالىيە ئىسلام مۇدىرىيەت ئىتتىپاقى، پاپۇئا يېڭى گۋىنېيە ئىسلام ئىسلام جەمئىيىتى، يېڭى كالېدونىيە ئىسلام جەمئىيىتى، تونگا مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى ئەزا بولدى.

ئافرىقىدا ئىسلامىيەتنى ماسلاشتۇرۇش مۇدىرىيىتى پان ئىسلام تەشكىلاتى بولۇپ، 1976 - يىلى 5 - ئايدا ماۋرىتانىيىنىڭ پايتەختى نوۋاكشوتتا قۇرۇلدى. باش ئورگىنى 1977 - يىلى سېنېگالنىڭ پايتەختى داكارغا يۆتكەلدى. مەقسىتى: ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش، ئافرىقا دۆلەتلىرىدىكى ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. پان ئافرىقا دۆلەتلىرى يىغىنىنى قەرەللىك ئۇيۇشتۇرۇپ، ئافرىقا قۇرۇقلۇقىدىكى ئىسلام تەبلىغات خىزمىتىنى مۇھاكىمە قىلىپ تۇرىدۇ.

ياۋروپا ئىسلام مۇدىرىيىتى رايون خاراكتېرلىك ئىسلامىيەتنى ماسلاشتۇرۇش ئورگىنى بولۇپ، 1973 - يىلى 5 - ئايدا لوندوندا قۇرۇلدى. باش ئورگىنى لوندوندا. بۇ تەشكىلاتقا ياۋروپادىكى 12 دۆلەت (ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، گوللاندىيە قاتارلىق) تىكى 30 نەچچە ئىسلام تەشكىلاتى ئەزا بولدى. مەقسىتى: مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرى بىلەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى ماسلاشتۇرۇش، خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. ياۋروپادىكى 25 مىليون مۇسۇلمانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەردە شۆبىسى بار.

ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىكى مەسچىتلەر مۇدىرىيىتى دۇنيادىكى

مەسچىتلەر ئالىي مۇدىرىيىتى (مەككە) گە قاراشلىق ئورگان بولۇپ، باش ئورگىنى بروسسىلدا. 1980 - يىلى 12 - ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك مۇدىرىيەت يىغىنى ئۆتكۈزدى. بىلگىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، دانىيە، گوللاندىيە، رۇمىنىيە، شۋېيتسارىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنى باشقۇرىدۇ. ئىمام تەربىيىلەش مەركىزى ۋە ئىسلام رادىئو ئىستانسىسى تەسىس قىلدى. پائالىيەت خىراجىتىنى ئىسلام دۇنيا ئىتتىپاقى (مەككە) تەمىنلەيدۇ. ئاساسىي پائالىيىتى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەسچىتلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ، ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ئىمامىلارنى چەت ئەللەردىكى مەسچىتلەرنى كۆرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ، ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىمام تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى ئاچىدۇ؛ مەسچىتلەرنىڭ كۇندىلىك خىزمەتلىرىنى ياخشىلايدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. «مەسچىت تەبلىغاتى» ناملىق ژۇرنال (ئىنگلىزچە) چىقىرىدۇ.

شىمالىي ئامېرىكا ئىسلام جەمئىيىتى

شىمالىي ئامېرىكىدىكى رايون خاراكتېرلىك پان ئىسلام تەشكىلاتى بولۇپ، 1981 - يىلى 7 - ئايدا ئامېرىكىنىڭ ئىندىئانا شتاتىدا قۇرۇلدى. باش ئورگىنى مۇشۇ شتاتتىكى پلاينفىيلدتا تەسىس قىلىندى. مەقسىتى: ئىسلام ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، شىمالىي ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى ئۇچۇن خىزمەت قىلىش، ئىسلامچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئەملگە ئاشۇرۇش، شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىش، دىننى پائال تەرغىب قىلىش، زور كۇچ بىلەن مەبلەغ توپلاپ، ئىسلام مۇلازىمەت ئورگانلىرىنى قۇرۇش، باشقا رايونلاردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۇچەيتىشتىن ئىبارەت. بۇ تەشكىلاتقا ئامېرىكا ۋە كانادادىكى مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلار جەمئىيىتى، ئامېرىكا ۋە كانادادىكى مۇسۇلمانلار تەشكىلاتلىرى جەمئىيىتى، ئىجتىمائىي پەنلەردىكى مۇسۇلمان مۇتەخەسسىسلەر جەمئىيىتى، مۇسۇلمان ئالىملار ۋە ئىنژېنېرلار جەمئىيىتى، ئىسلام تېببىي داۋالاش جەمئىيىتى قاتارلىقلار ئەزا بولدى.

ھىندىستاندىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى

ئىسلام دىنىنىڭ سۇننىي مەزھىپىدىكى ئۆلىمالار تەشكىلاتى بولۇپ، 1919 - يىلى قۇرۇلدى. دېۋوباند (ھىندىستاننىڭ شىمالىي شتاتىدا) مەدرىسىدىكى ئۆلىمالارنى ئاساس قىلدى. سىياسىي جەھەتتە ھىندىستان كونگرىس پارتىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، زوراۋانلىقسىز «ھەمكارلاشماسلىق ھەرىكىتى» ئارقىلىق ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى تەشەببۇس قىلدى؛ سەييىد ئەھمەدخان ئوتتۇرىغا قويغان بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسىغا، يەنى «ئىككى مىللەت» نەزەرىيىسىگە قارشى تۇردى. تۈركىيە سۇلتانلىقىنىڭ پان ئىسلام ھەرىكىتىنى قوللاپ، ئىسلام دىنى ئىرق، رايون چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. بۆلگۈنچىلىك مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، دەپ قارىدى. 1942 - يىلىدىن كېيىن، ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىدا ئاپتونومىيىلىك ئۆلكە قۇرۇش كېرەكمۇ ياكى مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلىدە ئىختىلاپ پەيدا بولدى. سابىر ئەھمەد ئوسمانى (1985 — 1949) بۇ تەشكىلاتتىن ئايرىلىپ، مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىغا قاتناشتى ھەمدە ئۆلىمالار جەمئىيىتىنى

ئايرىم قۇرۇپ، پاكىستان ھەربىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئازاد ۋەكىللىكىدىكى بۇرۇنقى جەمئىيەت ئەزالىرى مۇسۇلمانلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىگە بىر مەھەل قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، پاكىستانىنىڭ كۈچىيىشىنى ئۈمىد قىلدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. جۈملىدىن ھىفز رەھمانىنىڭ «ئىسلام دىنىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى»، مۇھەممەد سىيانىنىڭ «زامانىمىزدىكى سىياسىي، ئىقتىساد مەسىلىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

جامائەتىل ئىسلامى (ئىسلامنى يۆكسەلدۈرۈش جەمئىيىتى) بەزى تەرجىمىلەردە «ئىسلام پارتىيىسى» دەپىلىدۇ. ئىسلام دىنىغا مەنسۇپ دىنىي - سىياسىي تەشكىلات بولۇپ، بۇنى مەۋدۇدى 1941 - يىلى لاھۇردا قۇردى. دەسلەپ ئاران 75 ئەزاسى بار ئىدى. ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلات پاكىستان، ھىندىستان، جام ۋە كەشمىردىن ئىبارەت ئۈچ تارماققا بۆلۈندى، پاكىستان تارمىقىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولدى. ئۇزۇنغىچە سىياسىي جەھەتتىكى ئۆكتىچى گۇرۇھ بولدى. ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈپ، شەرئىتنى ئاساس قىلىپ، «ئىسمى جىسمىغا لايىق» ئىسلام دۆلىتى، ئىسلام جەمئىيىتى ۋە ئىسلام تەرتىپى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. پاكىستان دۆلىتى ئىسلام روھىغا باي، دەپ ھېسابلاپ، دۆلەتنى تەدرىجىي ئىسلاملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئىسلام ئەقىدىسى ئاساسىدىكى ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى، ئىقتىسادىي ئادىللىقنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. كارخانىلارنى دۆلەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ۋە «يەر ئىسلاھاتى» غا قارشى تۇردى، نامراتلارغا زاكات تۈزۈمى ئارقىلىق يار - يۆلەك بولۇشنى، نامراتلار بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كىچىكلىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1953 - يىلى 6 - ئايدا ئەھمەدىيە مەزھىپىگە قارشى مەزھەپ توقۇنۇشىنى قۇتۇراتتى. ئۇنىڭ ئەزالىرى سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقانلىقتىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پائالىيىتىنى كېيىن ئەسلىگە كەلتۈردى. ئىچكى جەھەتتە ئىنتىزامى چىڭ بولۇپ، جەمئىيەتكە قاتنىشىدىغان شەرتلەرنى قاتتىق قىلدى. زىيالىيلار، ئىشچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ھەربىيلەر ئارىسىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە بولدى. كەڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت باغلىدى. ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى باش جەمئىيەت بولدى. ئالىي رەھبىرى «ئەمىر» دەپ ئاتالدى.

ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى پاكىستاندىكى دىنىي - سىياسىي تەشكىلات بولۇپ، 1942 - يىلى لاھۇردا قۇرۇلدى. بۇنى سابىر ئەھمەد ئوسمانى (1885 — 1949) قۇردى. دەسلەپ بۇ تەشكىلات ھىندىستاندىكى ئىسلام ئۆلىمالىرىدىن پاكىستان ھەربىكىتىگە ھېسداشلىق قىلىدىغان ئازسانلىق كىشىلەردىن تەركىب تاپتى. سىياسىي جەھەتتە، پۈتۈن ھىندىستان مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ پروگراممىسىنى قوللىدى. پاكىستان قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1956 - يىلى مۇلتاندا قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشنى قارار قىلدى. دۆلەتنى دىندىن خالىيلاشتۇرۇشقا قارشى تۇردى، شەرئەت بىلەن ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇپ، «ئىسمى جىسمىغا لايىق» ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1958 - يىلى ھەربىيلەر ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، باشقا سىياسىي

پارتىيىلەر بىلەن بىر قاتاردا گەۋدىلەندى. كېيىن سىياسىي خاراكتېرده بولمىغان تەشكىلات — «ئۆلىمالىق تۈزۈمى» قۇرۇلدى. ئىچكى جەھەتتە قاتتىق ئىنتىزامى بولمىدى، تەشكىلىي پروگراممىنى ئېتىراپ قىلغانلىكى ئادەم قاتناشسا بولىدىغان بولدى.

پاكىستان ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى سۈننىي مەزھىپىدىكى دىنىي - سىياسىي تەشكىلات بولۇپ، 1948 - يىلى مۇلتان (پاكىستاندىكى بىر جاي) دا قۇرۇلدى. مەۋلانە ئەھمەد قادىرى تۇنجى رەئىس بولدى. دۆلەت تۈزۈلمىسىنى ئىسلاملاشتۇرۇشنى، «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، شەرىئەت ئاساس قىلىنغان ئىسلام ئىلاھىي ھاكىمىيىتى قۇرۇپ، دۆلەتنى شەرىئەت بويىچە ئىداره قىلىشنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1953 - يىلى ئەھمەدىيە مەزھىپىگە قارىتىلغان «پەيغەمبەر ھەرىكىتىگە خاتمە بېرىش» ھەرىكىتىگە قاتناشتى. ئەھمەد قادىرى ھەرىكەت كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولدى. 50 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە بۇ جەمئىيەتنىڭ سىياسىي تەشەببۇسنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاساسىي قانۇن لايىھىسىنى تۈزۈشكە قاتناشتى. لايىھە پارلامېنت تەرىپىدىن ئىنكار قىلىندى. 1970 - يىلى مەملىكەتلىك سايلامغا قاتناشتى. 1973 - يىلى 5 - ئايدا خانۇادا مەملىكەتلىك سايلام يىغىنى ئېچىلىپ، يېڭى نىزامنامە ماقۇللاندى. مەۋلانە شاھ ئەھمەد نۇرانى رەئىسلىككە سايلاندى. مەۋلانە ئابدۇساتتارخان نىيازى باش شۇجىلىققا تەيىنلەندى. كېيىن بۇلار ئىككى تەرەپ بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. نۇرانى باشچىلىقىدىكى تەرەپ «دېموكراتىك بىرلەشمە فرونت» قا قاتنىشىپ، «مىللىي خەلق پارتىيىسى» بىلەن ھەمكارلىشىپ بوتتو ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇردى. ساھىبزاده فايزۇر ھەسەن باشچىلىقىدىكى بىر تەرەپ «مىللىي خەلق پارتىيىسى» نىڭ پائالىيىتىگە قارشى تۇرۇپ، بوتتو ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. 1974 - يىلى يەنە قادىرئانغا قارشى ھەرىكەتكە ئاتلىنىپ، «ئاخىرقى پەيغەمبەرنى قوغداش ھەرىكىتى كومىتېتى» غا قاتناشتى.

ئەھلى ھەدىس ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى پاكىستاندىكى دىنىي جەمئىيەت بولۇپ، ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈنۈپ ئىداره قىلىنىشتىن ئىلگىرى «پۈتۈن ھىندىستان ئەھلى ھەدىس كېڭىشى»، «ئەھلى ھەدىس يوقسۇللار ئۇيۇشمىسى»، «ئەھلى ھەدىس دىنىي تەرغىبات ئۇيۇشمىسى» قاتارلىق ناملارنى ئىشلەتكەن. كېيىن 1949 - يىلى لاھۇردا (باش ئورگىنى شۇ يەردە) «سىبا ئەھلى ھەدىس جەمئىيىتى» قايتىدىن قۇرۇلدى. داۋۇد قەزنەۋى رەئىس، ئابدۇ قايۇم (1901 — 1981) باش مىرزا بولدى. ئۇلار ھەدىسنى ئومۇملاشتۇرۇپ، دىنىي ئىلمىي تەتقىقاتنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، تەربىيە ۋە نەشرىيات ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1953 - يىلى پەنجاپتىكى مەزھەپ توپلىشىغا قاتناشقانلىقتىن، نۇرغۇن ئادەمى قولغا ئېلىندى. 1958 - يىلى لايپۇر (ھازىرقى فەيسالئاباد) دا سەلەفىيە دارىلفۇنى قۇردى. تەۋەلىكىده ھەر دەرىجىلىك تارماق ئورگانلاردىن 5 مىڭنى تەسىس قىلدى. ئىچكى قىسىمدا تۆۋەندىن يۇقىرىغا سايلام تۈزۈمى ۋە دېموكراتىك مەسلىھەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. «چىك تۇت»، «ئەخبارىيە مۇمىنلىرى»، «ئىسلام» قاتارلىق ژۇرناللارنى چىقاردى. پاكىستاندا كەڭ تەسىرگە ئىگە.

ئىسلام ئۆلىمالىرى بىرلەشمىسى

دىنىي - سىياسىي تەشكىلات بولۇپ، بۇنى پاكىستانلىق دامواللا مەۋلانە گەلزار ئەھمەد مۇزاھىرى 1963 - يىلى قۇردى. ئەسلىي ئوخشىمىغان سىياسىي قاراشتىكى مەزھەپ بولۇپ، سايلانغان 72 نەپەر ئۆلىمانى يادرو قىلدى. ئىسلام دىنى سىياسىي جەھەتتە رەھبەرلىك قىلىش رولىنى جارى قىلدۇرۇش كېرەك، دەپ قاراپ، جەمئىيەتنى «ئىدراك» شەكلى بىلەن ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى. سىياسىي ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىش تۇپەيلىدىن ئۇلارنىڭ پائالىيىتى بەزىدە كۇچىيىپ، بەزىدە ئاجىزلاپ تۇردى. 1975 - يىلى مەملىكەت دائىرىسىدە شەرئەت بىلەن ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇش مەقسەت قىلىنغان ھەربىرتەنى قوزغاپ، ئىسلام ئۆلىمالىرىنى يېتىشتۇرىدىغان دالالفۇننى قۇردى. بۇ بىرلەشمىنىڭ داھىيسى ئەرەب دۆلەتلىرىگە كۆپ قېتىم زىيارەتكە بېرىپ، شۇ دۆلەتلەرنىڭ دىنىي، سىياسىي ساھەدىكى ئەربابلىرىنى ئىسلام دۆلەتلىرى ئىتتىپاقى قۇرۇشقا قايىل قىلدى.

ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى بويىچە مەسلىھەت بېرىش كومىتېتى

پاكىستاندىكى ئۆلىمالارنىڭ يېرىم مەمۇرىي تەشكىلاتى بولۇپ، 1963 - يىلى قۇرۇلدى. 1977 - يىلى قايتىدىن قۇرۇلدى. شەرئەتنى پىششىق بىلىدىغان 5 تىن 7 گىچە ئىسلام ئۆلىماسىدىن تەركىب تاپتى. ئۇلار دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن پرىنسىپىغا ئاساسەن، دۆلەت ئېلان قىلغان ھەممە قانۇنلارنى تەكشۈرۈپ ۋە نازارەت قىلىپ، ئۇلارنى «قۇرئان كەرىم»گە، سۈننەتكە ۋە شەرئەتكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا ھوقۇقلۇق؛ دۆلەت باشلىقىنىڭ قانۇن مەسلىھەتچىسى بولۇپ، قانۇننى «ئىسلاملاشتۇرۇش» مەسىلىسى توغرىسىدا زۇكۇتۇكىغا ۋە خەلق پارلامېنتىغا تەكلىپ، مەسلىھەت بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە. ۋاقىتقا قاراپ ھوقۇقى پەرقلىق بولىدۇ.

مۇھەممەدىيە جەمئىيىتى

ھىندونېزىيەدىكى مودېرنىزمچى ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، بۇنى ئەھمەد دەھلات (1869 — 1923) 1912 - يىلى 11 - ئايدا يوگىياكارتادا قۇردى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەدرىسە، دوختۇرخانا ۋە دارىلئىھتاملارنى سالدى. 1938 - يىلىغىچە 852 شۆبە جەمئىيەتكە، 250 مىڭ ئەزاغا، 834 مەسچىتكە، 31 كۇتۇبخانىغا، 1774 مەكتەپكە، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان دوختۇرخانا، شىپاخانىلارغا ئىگە بولۇپ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى ھىندونېزىيەدىكى ئەڭ مۇھىم ئاممىۋى تەشكىلات بولۇپ قالدى. ھىندونېزىيە 1942 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مۇستەقىللىق جاكارلىغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق پائالىيەت قىلدى. دىنىي تەربىيىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشنى، ئىسلام دىنىغا دائىر بىلىملەرنى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى ھەمدە «قۇرئان كەرىم»نى ۋە ھەدىسنى «يېڭى قاراش» بويىچە تەپسىر قىلىشنى، سىياسەتكە ئارىلاشماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن، ئەزالىرىنىڭ سىياسىي پارتىيىلەرگە قاتنىشىپ، سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويدى. باشقا دىنلارغا قارشى تۇرمىدى، زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللانمىدى. «ئائىشە» نامىدىكى ئاياللار تەشكىلاتى 1922 - يىلى قۇرۇلدى. «ھەزبۇل ۋەتەن» نامىدىكى ئۆسمۇر رازۋېتچىكلار قوشۇنى 1918 - يىلى قۇرۇلدى.

ئىسلام مۇددەرىسلەر بىرلەشمىسى

ھىندونېزىيەدىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1926 - يىلى 12 - ئايدا سۇرابايادا قۇرۇلدى. دەسلەپ دىنىي تەشكىلات بولۇپ، كېيىن سىياسىي پارتىيىگە ئۆزگەردى. 1945 - يىلى «ماسيۇم» پارتىيىسىگە ئالاھىدە ئەزا بولۇپ قاتناشتى. 1949 - يىلى ئۇنىڭدىن چېكىنىپ چىقتى. 1955 - يىلى ھىندونېزىيەدىكى تۆت ئومۇمىي سايلامدا ھىندونېزىيەدىكى تۆت چوڭ پارتىيە (ماسيۇم پارتىيىسى، ئىسلام مۇددەرىسلەر بىرلەشمىسى، خەلق پارتىيىسى، كوممۇنىستىك پارتىيە) نىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بىرلەشمىنىڭ رەھبىرى بىر نەچچە نۆۋەتلىك ئىچكى كابىنېتتا دىنىي مىنىستىر بولدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا ماسيۇم پارتىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ھىندونېزىيەدىكى ئەڭ چوڭ ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ قالدى. 1973 - يىلى 1 - ئايدا ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلار پارتىيىسى، ھىندونېزىيە ئىسلام ئىتتىپاقى پارتىيىسى ۋە پېرتى پارتىيىسى بىلەن «گۇللەندۇرۇش - ئىتتىپاقلىق پارتىيىسى» بولۇپ بىرلەشتى. ھازىر ئاممىۋى تەشكىلات نامى بىلەن مەۋجۇت. ئۇلاردىكى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ نامى ئەنسور ياشلار ئىتتىپاقى.

پېرتى پارتىيىسى

ھىندونېزىيەدىكى ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، سۇماتېرادىكى شافئىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان ئۆلىمالارنىڭ تەشكىلاتى — «ئىسلام تەربىيىسى جەمئىيىتى» نىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى. بۇ تەشكىلات 1930 - يىلى 5 - ئايدا قۇرۇلدى. مەقسىتى: ئىسلام تەربىيىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ تەشكىلات كالىمانتان، سۇلاۋېسى ۋە جاۋا قاتارلىق جايلارغا تەدرىجىي كېڭەيدى. 1942 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ھىندونېزىيە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، پېرتى پارتىيىسى دەپ ئاتالدى. 1955 - يىلدىكى سايلامدا پارلامېنتتا ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئىسلام گۇرۇھىدىكى كىچىكرەك سىياسىي پارتىيە بولدى. 1973 - يىلى باشقا پارتىيىلەر بىلەن «گۇللەندۇرۇش - ئىتتىپاقلىق پارتىيىسى» بولۇپ بىرلەشتى. ھازىر «ئىسلام چىن ھەقىقەت جەمئىيىتى» دەپ ئاتىلىپ، ئاممىۋى تەشكىلات نامىدا پائالىيەت قىلمدۇ.

ماسيۇمى پارتىيىسى

ھىندونېزىيەدىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلار باھالاش مۇدىرىيىتىنىڭ قىسقارتىلىپ يېزىلىشى، ئۇنىڭ تەكتى 1937 - يىلى قۇرۇلغان مەملىكەتلىك دىنىي تەشكىلات — «ھىندونېزىيە ئىسلام ئالىي كومىتېتى» ئىدى. دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتىنى ماسلاشتۇرۇش، باشقا دۆلەتلەردىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش، ئىسلام دىنىنىڭ غايىسىنى قوغداشنى مەقسەت قىلدى. ھىندونېزىيىنى ياپونىيە ئىشغال قىلىۋالغاندا، نامىنى «باھالاش مۇدىرىيىتى» (ماسيۇم) گە ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. ھىندونېزىيە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، 1945 - يىلى 11 - ئايدا «ماسيۇمى» نامى بىلەن سىياسىي پارتىيىگە ئۆزگىرىپ، جامائەت تەشكىلاتى نامى بىلەن قاتناشقان بىرنەچچە ئىسلام پارتىيىسىنى ۋە تەشكىلاتنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. باش ئورگىنى يوگىيارتىدا تەسىس قىلىندى، 1940 - يىلى جاكارتاغا كۆچۈرۈلدى. سۇكىمان باش رەئىس بولدى. كېيىن سىياسىي قارىشى ئوخشاش بولمىغان جامائەت تەشكىلاتلىرى بۇ پارتىيىدىن چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ پارتىيە ھىندونېزىيەدىكى ئەڭ كۈچلۈك دىنىي

سىياسىي پارتىيە بولدى. بۇ پارتىيە ھىندونېزىيە دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى قىلىنغان «جاكارتا نىزامنامىسى» غا ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىنى دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى قىلىشنى، ئىسلام شەرئىتىنى يولغا قويۇپ، ئىسمىغا لايىق ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. پارلامېنت كۆرىشىدە ھەممىشە دىنىي سىياسىي پارتىيىلەر بىلەن ئىسلام گۇرۇھى بولۇۋېلىپ، خەلق پارتىيىسى، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن قارشىلاشتى. 1959 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلار پارتىيىسى

ھىندونېزىيىدىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 1968 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قۇرۇلدى. ئۇلار سىياسىي پارتىيىلەرگە قاتناشمىغان تەشكىلاتلار، مەسىلەن، «مۇھەممەدىيە جەمئىيىتى» ۋە ئىشچى، دېھقان، بېلىقچى، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئايالىلار، ئالىملار قاتارلىق كەسىپىي خادىملار قاتناشقان جەمئىيەتلەرنى ئەزالىققا قوبۇل قىلىپ، سايلامغا قاتنىشىشنى مەقسەت قىلدى. «خەلق كېڭىشىش يىغىنى» بۇ پارتىيىگە ئورۇن تەقسىم قىلىپ بەردى. 1973 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئىسلام ئوقۇتقۇچىلار بىرلەشمىسى، ھىندونېزىيە ئىسلام ئىتتىپاقى پارتىيىسى ۋە پېرتى پارتىيىسى قاتارلىق ئىسلام سىياسىي پارتىيىلىرى بىلەن بىرلەشتى ھەمدە «گۇللەندۇرۇش - ئىتتىپاقلىق پارتىيىسى» نى قۇردى. بىرلەشكەندىن كېيىن، بۇ پارتىيە پائالىيىتىنى توختاتتى. باشقا سىياسىي پارتىيىلەر دىنىي تەشكىلات سۈپىتى بىلەن داۋاملىق پائالىيەت قىلدى.

گۇللەندۇرۇش — ئىتتىپاقلىق پارتىيىسى

ھىندونېزىيىدىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1973 — يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانى بويىچە، تۆت ئىسلام پارتىيىسى (ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلار پارتىيىسى، ئىسلام ئوقۇتقۇچىلار بىرلەشمىسى، ھىندونېزىيە ئىسلام ئىتتىپاقى پارتىيىسى ۋە پېرتى پارتىيىسى) بىرلەشمىپ قۇرۇلدى. خ. ج. نارو باش رەئىس بولدى. بىرلەشكەندىن كېيىن، ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلار پارتىيىسى تارقىتىۋېتىلدى، قالغان ئۈچ پارتىيە ئاممىۋى تەشكىلات ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. 1984 — يىلى 8 - ئايدا تۇنجى قۇرۇلتاي ئېچىپ، پارتىيىنىڭ پروگراممىسىنى ۋە سىياسىي بايانىتىنى ماقۇللىدى.

مالايشىيا ئىسلام پارتىيىسى

مالايشىيادىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، ئەسلىي «فان مالەي ئىسلام دىنىي پارتىيىسى» دېيىلىپ، مالەي مىللىي بىرلىك ئورگىنىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ بارلىققا كەلگەنىدى. 1951 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قۇرۇلدى. «قۇرئان كەرىم» نى ۋە شەرئىتنى دۆلەتنىڭ تۈپ قانۇنى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تايلاند ئىسلام جەمئىيىتى

ئىسلام دىنىغا مەنسۇپ رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات بولۇپ، بۇ جەمئىيەتنى ھىندىستان 1902 - يىلى تايلاندلىق مۇھاجىر مۇسۇلمانلار بىلەن قۇردى. باش ئورگىنىنى بانكوكتا تەسىس قىلدى. مەقسىتى: «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسكە ئاساسەن ئىش قىلىشقا چاقىرىش، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتتىپاقىنى ۋە پاراۋانلىقىنى قوغداش، دىنىنى تەرغىب

قىلىش پائالىيىتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇش، جەمئىيەتنىڭ ژۇرنىلىنى ۋە ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى نەشر قىلىشتىن ئىبارەت.

سىنگاپور مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنغا دەۋەت قىلىش جەمئىيىتى سىنگاپوردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنغا دەۋەت قىلىش تەشكىلاتى بولۇپ، بۇنى مۇھەممەد ئالىم سىدىقى قۇردى. مەقسىتى: دىنغا دەۋەت قىلىش ۋە دىنىي تەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش، نامرات مۇسۇلمان ئائىلىلىرىگە مەدەت بېرىشتىن ئىبارەت. تەربىيە، پاراۋانلىق، ئاياللار، ياشلار تارماقلىرى ۋە كاتىبات باشقارمىلىرى تەسىس قىلدى. «ئىسلام ئاۋازى» ناملىق ژۇرنال (ئىنگلىزچە) چىقاردى.

سىنگاپور مۇسۇلمانلار دىن مۇدىرىيىتى سىنگاپوردىكى ھۆكۈمەت ئاز - تولا ئىگە بولىدىغان ئىسلام ئورگىنى بولۇپ، 1968 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلدى. مەقسىتى: زۇئىتۇئىغا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىغا دائىر مەسىلىھەتلەرنى بېرىش؛ ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. 1976 - يىلدىن باشلاپ بۇ مۇدىرىيەتنىڭ رەئىسىنى زۇئىتۇئ تەيىنلەيدىغان، مۇپتى قاتارلىق ۋەزىپىدىكىلەرنى ھۆكۈمەت مىنىستىرىنىڭ كۆرسىتىشىگە ئاساسەن ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغان بولدى.

مورو مىللىي ئازادلىق فرونتى فىلىپپىن مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھۆكۈمەتكە قارشى قوراللىق تەشكىلاتى بولۇپ، 1973 - يىلى قۇرۇلدى. پائالىيەت رايونى مىنداناۋ ئارىلى، باسىلان ئارىلى، پالاۋان ئارىلى ۋە سۇلۇ ئارىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئافغانىستان غازاتچىلىرى ئىسلام ئىتتىپاقى قىسقارتىلىپ يەتتە پارتىيە ئىتتىپاقى دەيىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى ئافغانىستانغا «تەكلىپ قىلىنغان» دىن كېيىن، چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتكەن قارشىلىق كۈرسىتىش تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرلەشمە فرونتى بولۇپ، ئەسلىي مۇستەقىل تەشكىلاتلار ئىدى. ئىسلام مىللىي فرونتى؛ نەبى باشچىلىقىدىكى ئافغانىستان ئىسلام ئىنقىلابىي ھەرىكىتى؛ مۇجادىدى باشچىلىقىدىكى ئافغانىستان مىللىي ئازادلىق فرونتى؛ رابانى باشچىلىقىدىكى ئافغانىستان ئىسلام جەمئىيىتى؛ قۇلبىددىن ھېكمەتيار ۋە ھارىس باشچىلىقىدىكى ئىككى ئىسلام پارتىيىسى پاكىستاندا باش ئورگان قۇردى. 1980 - يىلى 3 - ئايدا ئۇلار «ئافغانىستاننى ئازاد قىلىدىغان ئىسلام ئىتتىپاقى» بولۇپ بىرلەشتى. ئىككىنچى يىلى پارچىلىنىپ كەتتى. 1982 - يىلى يەنە بىرلىشىپ، ئىككى تەرەپ، يەنى ئافغانىستان غازاتچىلىرىنىڭ ئىسلام ئىتتىپاقى (ئىسلام پارتىيىسى، ئىسلام جەمئىيىتى، ئىسلام پارتىيەسىنىڭ ھارىس تەرەپدارلىرى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپتى) ۋە ئافغانىستان غازاتچىلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىق فرونتى (ئىسلام مىللىي فرونتى، ئىسلام ئىنقىلابىي ھەرىكىتى، مىللىي ئازادلىق فرونتىدىن تەركىب تاپتى) بولۇپ شەكىللەندى. 1985 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يۇقىرىقى ئىككى تەرەپ ۋە «ئافغانىستاننى ئازاد قىلىدىغان ئىسلام ئىتتىپاقى» كېڭىشىش ئارقىلىق «ئافغانىستان غازاتچىلىرىنىڭ ئىسلام ئىتتىپاقى» نى قۇردى. بۇ تەشكىلاتقا قاتناشقان رەھبەرلەر ئىتتىپاقلىقنىڭ باياناتچىلىق ۋەزىپىسىنى نۆۋەت بىلەن ئۈستىگە ئېلىپ، ئۇچ ئايدا بىر قېتىم

ئالمىشىپ تۇردى. 1992 - يىلى 4 - ئايدا كابۇلغا كىرىپ، دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.

يەتتە پارتىيە ئىتتىپاقى «ئافغانىستان غازاتچىلىرىنىڭ ئىسلام ئىتتىپاقى» غا قارايدۇ.

پىدائىيلار تەشكىلاتى مۇسۇلمان قەھرىمانلىرى ئۆيۈشمىسى شەكلىدىكى مەخپىي تەشكىلات بولۇپ، 1945 - يىلى ناۋاب سافاۋى (1723 — 1955) تەھرىكىدا قۇردى. ئەزالىرى تۆۋەن قاتلامدىكى شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە سەرگەردان پرولېتارلار بولۇپ، تارىختا پىدائىي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ئىنسانىيەت ئالدىدىكى ھەممە مەسلىنى ئىسلام دىنى ھەل قىلالايدۇ، دەپ قاراپ، بارلىق مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقلىشىشنى، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىدىكى روھىنى تىرىلدۈرۈشنى، ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا، جۈملىدىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا جىھاد شەكلى بىلەن قارشى تۇرۇشنى تەكىتلىدى. 1946 - يىلى ھۆكۈمەتنىڭ نۇرغۇن ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. 1955 - يىلى ئىران ھۆكۈمىتى ئۇلارنى باستۇردى. ئاساسىي رەھبەرلىرىگە ئۆلۈم ھۆكۈم قىلدى.

ئىران خەلق جىھادچىلىرى تەشكىلاتى ئىراندىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ ئاممىۋى تەشكىلات بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا قۇرۇلدى. بۇنىڭغا ئىرانلىق ئۆلىما ئەلى شەرىئەت (1933 — 1977) رەھبەرلىك قىلدى. 60 - يىللاردا ئىراندىكى «ئەركىنلىك ھەرىكىتى» نى قوللىغان ياشلار ئاساسلىق ئەزاسى بولدى. ئۇلار پەھلەۋى سۇلالىسىنى زوراۋانلىق بىلەن ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى ئاساس قىلغان، ئەركىن، دېموكراتىك، باراۋەر جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇزۇنغىچە مەخپىي يۇرۇپ، 1979 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ ئاشكارا پائالىيەت قىلىشقا ئۆتتى. سىياسىي كۆزقارىشى ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئىسلام جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى بىلەن ئوخشاش بولمىغاچقا، 1980 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ يەنە يوشۇرۇن پائالىيەتكە كۆچتى.

ئىسلام جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى ئىراندىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ سىياسىي پارتىيە بولۇپ، 1979 - يىلى 2 - ئايدا قۇرۇلدى. ھۇمەينىنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئىناۋەتلىك، مەرتىۋىلىك ئايەتۇللا، دامۇللا قاتارلىقلار رەھبەرلىك تايانچىلىرى بولدى. ئىچكى جەھەتتە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن تۈزۈلمىدە چىڭ تۇردى. ئىرانىنى ئىسلاملاشتۇرۇشنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويدى. سىرتقا قارىتا «شەرقنىڭ كېرىكى يوق، غەربنىڭمۇ كېرىكى يوق» دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، ئىرانچە ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىغا كېڭەيتمەكچى بولدى. 1985 - يىلى 5 - ئايدا 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتاي ئېچىپ، پارتىيە نىزامنامىسىنى ماقۇللىدى، مەركەزنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىنى سايلاپ چىقتى.

نۇرغا ئىنتىلگۈچىلەر تەشكىلاتى تۈركىيىدىكى مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى بولۇپ، بۇرۇن ياش تۈركىيە ئىنقىلابىغا قارشى دىنىي تەشكىلات ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ رەھبىرى سەييىد نۇرسى (1873 — 1960) ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى. ھەمدە ھازىرقى ئىسمىنى قوللاندى. تۈركىيىنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىدىغان پرىنسىپىغا قارشى تۇرۇپ، شەرىئەتنى ئاساس قىلغان ھاكىمىيەت بىلەن

دىن بىرلەشتۈرۈلگەن دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلدى. ئادىمى كۆپ ئەمەس. ئۇزۇندىن بۇيان سىياسىي ئۆكتىچىلەردىن بولدى. نۆرسى 1960 - يىلى ژاپات بولغاندىن كېيىن، تەدرىجىي ئاجىزلاشتى.

تۈركىيە بىرلىك پارتىيىسى تۈركىيىدىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1966 - يىلى قۇرۇلدى. پارتىيە گرېبدا 12 يۇلتۇز بولۇپ، ئون ئىككى ئىمامچىلارغا سىمۋول قىلىنغان.

تۈركىيە ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى تۈركىيىدىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1972 - يىلى 10 - ئايدا قۇرۇلدى. ئەسلىي مىللىي تەرتىپ پارتىيىسى (1970 - يىلى قۇرۇلغان) بولۇپ، «جۇمھۇرىيەت پرىنسىپىغا قارشى تۇردى» دېگەن جىنايەت بىلەن 1972 - يىلى 1 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندى. بۇ پارتىيە «ئەخلاقنى گۈللەندۇرۇش» نى، «مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشنى، ئىشچىلارنىڭ پاي قوشۇشى بىلەن «كېچەيتىلگەن خۇسۇسىي كارخانىلارنى قۇرۇپ، ئەمگەكچىلەر بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى پەسەيتىش» نى تەشەببۇس قىلدى؛ يېزىلاردىكى جازانىخورلۇققا قارشى تۇردى، لېكىن، «يەر ئىسلاھاتى» نى تەشەببۇس قىلمىدى؛ ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپىغا، تۈركىيىنىڭ ياۋروپا ئورتاق بازىرىغا قاتنىشىشقا قارشى تۇرۇپ، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى توسىدى. 1973 - 1975 - يىللىرى ۋە 1977 - يىلى جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسى ۋە ئادالەت پارتىيىسى بىلەن بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىدى.

چاقىرىق پارتىيىسى ئىراقتىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1957 - يىلى قۇرۇلدى. ئادەتتە ئايەتۇللا مۇشىن ھەكىمنىڭ قوللىشى بىلەن 1968 - 1969 - يىللىرى قۇرۇلدى، دەپ قارىلىدۇ. ئىراقتىكى ھەممە مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي پارتىيىسى ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. لېكىن، رەھبەرلىرى ۋە كۆپ قىسىم ئەزالىرى شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار بولۇپ، جەنۇبىي قىسمىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنى ئاساسىي پائالىيەت رايونى قىلدى. گۇللەندۇرۇش سوتسىيال پارتىيىسى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، 1974 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە كۆپ قېتىم باستۇرۇلدى. 1980 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مۇئاۋىن زۇڭلى تارىق ئەزىزنى ئۆلتۇرۇشنى قەستلىگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. لېكىن، پائالىيىتىنى توختاتمىدى.

سوتسىيال پروگرېسسىپ پارتىيىسى لىۋان دروزىيە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1949 - يىلى 5 - ئايدا قۇرۇلدى. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى، ئارمىيىنى قايتىدىن قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، مەزھەپلەر ھوقۇقىنى بۆلۈۋېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا قارشى تۇردى. لىۋان بىلەن سۇرىيىنىڭ ئالاھىدە مۇناسىۋىتىنى تەكىتلىدى. 1980 - يىلى خەلقئارا سوتسىيالىستلار پارتىيىسىگە قاتناشتى. خەلق ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان قوراللىق كۈچكە ئىگە.

ئەمەل ھەرىكىتى «ئۈمىد ھەرىكىتى»، «مەھرۇم قىلىنغۇچىلار» ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لىۋاندىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى بولۇپ، 1974 - يىلى

قۇرۇلدى. بۇ مەزھەپ سىياسىي ھوقۇقىدىن قانۇنسىز يول بىلەن مەھرۇم قىلىندى، دەپ قاراپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلدى. لىۋاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ مۇسۇلمانلار بۇ ھەرىكەتنىڭ ئەزالىرى بولدى. ئۇلار خەلق ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان قوراللىق كۈچكە ئىگە.

ئاللا پارتىيىسى (ھىزبۇللا)

ئىسلام دىنىدىكى سىياسىي پارتىيە ياكى تەشكىلات. (1) بۇ پارتىيە (تەشكىلات) XX ئەسىرنىڭ 70 — 80 - يىللىرى ئىراندا ۋە بىر قىسىم ئەرەب دۆلەتلىرىدە رونىق تاپتى. ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىدىكى روھىنى گۈللەندۈرۈپ، ھەرخىل ئەمەلىي مەسىلىلەرنى شۇنىڭ بىلەن ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە سىياسىي تەشەببۇسى پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسىدە ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەتنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ھەمدە زوراۋانلىق كۈچى ئىشلىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئىراندىكى ئاللا پارتىيىسىنىڭ سىياسىي قارىشى ھۆمەينىنىڭكىگە ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، بۇ پارتىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مىسىر، يەمەن، سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە پارس قولتۇقى دۆلەتلىرىدە ئاللا پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان مەخپىي ھالەتتە بولۇپ كەلدى. (2) لىۋان شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1982 — يىلى ئىسرائىلىيە لىۋانغا تاجاۋۇز قىلغاندا قۇرۇلۇپ، دۆلەت ئىچىدە قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە بولدى. خەلق ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان قوراللىق كۈچكە ئىگە. لىۋاندا ئىسرائىچە ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ، دۆلەتنى شەرىئەت بويىچە ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

مىسىر مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى

«ئەل ئىخۋان» مۇ دېيىلدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي - سىياسىي تەشكىلاتى بولۇپ، بۇنى مىسىرلىق ھەسەن بەننا 1928 - يىلى ئىسمائىلىيەدە قۇردى. ئەسلىي ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى. «قۇرئان كەرىم»نى، ھەدىسنى، شەرىئەتنى يېتەكچى پرىنسىپ قىلىپ، جىھاد ئارقىلىق «ئادىل، باراۋەر، كۆڭۈلدىكىدەك ئىسلام دۆلىتى، ئىسلام تۈزۈمى» بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1938 - يىلىدىن كېيىن، سىياسىي تۈسى قويۇقلىشىپ، دىنىي - سىياسىي تەشكىلات بولۇپ ئۆزگەرتىلدى، چېرىكلىكنى تۈگىتىپ، جەمئىيەتنى پاكلاشتۇرۇشنى، غەربلىشىشكە، دىندىن خالىيلاشتۇرۇش تەسىرىگە تاقابىل تۇرۇشنى؛ جاھانگىرلىككە، ئىسرائىلىيىنىڭ ئەرەب زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىشىغا قارشى تۇرۇشنى تەكىتلىدى. ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلى چىڭ بولۇپ، قوبۇل قىلىنمىغانلار قەسەم بېرىش رەسمىيىتىنى بەجا كەلتۈردى. مىسىرنىڭ فېئودال خانىدانلىقىغا قەستلەپ ئۆلتۈرۈش، تېررورلۇق پائالىيەتلىرى ئارقىلىق قارشى تۇرغانلىقتىن، ھەسەن بەننا 1949 - يىلى 2 - ئايدا قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. بۇ تەشكىلات 50 - يىللاردا جامال ئابدۇل ناسىر رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابنى بىر مەھەل قوللىدى. كېيىن سىياسىي قارىشى ئوخشاش بولماي مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، جامال ئابدۇل ناسىرغا قارشى تۇردى. جامال ئابدۇل ناسىرنى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. دېگەن جىنايى نام بىلەن 1954 - يىلى 10 - ئايدا قانۇنسىز تەشكىلات دەپ ئېلان قىلىندى. زۇكتۇك سادات ھاكىمىيەت

بەشىنچا چىققاندا (1970 — 1981) بۇ تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتلار نامىدا پائالىيەت قىلىشىغا يول قويدى. زۇلمەتنىڭ سادات 1981 - يىلى 10 - ئايدا قەستكە ئۇچراپ ژاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلات يەنە قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە بولۇپ پائالىيەت قىلدى. 1984 - ژە 1987 - يىللىرى سايلامغا قاتنىشىپ پارلامېنتتا ئورۇنغا ئىگە بولدى. مىسىردىن باشقا، ئىئوردانىيە، سۇدان، سۇرىيە، پەلەستىن، لىۋان، تۇركىيە، پاكىستان قاتارلىق جايلاردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تەشكىلاتلار بار.

مىسىر ئۇممە پارتىيىسى

مىسىردىكى مۇسۇلمان زىيالىيلارنىڭ سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، بۇنى 1907 - يىلى ئەھمەد لۇتفى سەئىد (1872 — 1963) قۇردى. مىسىردىكى مىللەتچىلىككە ژە دىندىن خالىيلاشتۇرۇش خاھىشىغا قارشى تۇردى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەركىن ئاساسىي قانۇن پارتىيىسى بولۇپ، ئەل ژەفىد پارتىيىسىگە قارشى پارتىيە بولۇپ ئۆزگەردى. مۇھەممەد ئابدۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىگە ئەمەل قىلىپ، ئىدراكقا ھۆرمەت قىلىشنى تەكىتلىدى. ئىسلام دىنىنى جانلىق چۈشەندۈرۈپ، ھازىرقى زامان تەرەققىياتىنىڭ ئېقىشىغا ماسلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى؛ رەشىد رىزانىڭ مۇتەئەسسىپ ئىدىيىسىگە قارشى تۇردى. ئىسلام دىنىنى ئىجتىمائىي قىممەتنىڭ ئۆلچىمى، مىسىر مىللەتچىلىكىنىڭ تەركىبىي قىسمى قىلىشنى، لېكىن، باشقا دىنلارنىڭمۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى.

مىسىر جىھادچىلار تەشكىلاتى

مىسىردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسەبىي تەشكىلاتى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 70 — يىللىرى قۇرۇلۇپ، ئۇزۇنغىچە مەخپىي ھالەتتە تۇرۇپ، 1978 - يىلى چالا ئاشكارا پائالىيەت باشلىدى. مىسىرنىڭ شىمالىدىكى ئاسيۇت ئۆلكىسىنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى. بۇنىڭ ئەزالىرى بۇرۇنقى مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەسەبىي ئادەملىرىدىن باشقا، كۆپىنچىسى ياش ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئىدىيىدە سەئىد قۇتۇب ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ تارىخىنى ئاللا پۈتۈۋەتكەن، بۇ تارىخ بەش دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىر ئاخىرقى دەۋر يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قۇرغان «ئۇممە» نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەۋرىدۇر. شۇڭا ھەربىر مۇسۇلمان چاقىرىققا ئەمەل قىلىپ، ئاللانىڭ قانۇنىغا پەرۋا قىلمايدىغان، كاپىرلار چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى جىھاد بىلەن ئاغدۇرۇۋېتىشى كېرەك؛ مەڭگۈلۈك جىھاد جاھىلىيەت جەمئىيىتىنى ئۆزگەرتىش، ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ بىردىنبىر يولىدۇر؛ ئىسپلاس ھۆكۈمران بىلەن ھەمكارلىشىش گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارىدى. «كېچىش يىغىنى» ئالىي رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، كوللېكتىپ رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە «يېتەكچى ئورگانلار» تەسىس قىلىنىپ، ئۇرۇش بۆلۈمى، ئارقاسىپ بۆلۈمى، تەشۋىقات، يولغا قويۇش ۋە تەنقىق قىلىش تارماقلىرى ئىشلەيدۇ. قول ئاستىدا قورال — ياراغ، داۋالاش، تەربىيەلەش، ئاخبارات، قۇرۇلۇش، تېخنىكا قاتارلىق تارماقلىرى بار. ئۇلار ئارمىيە، ساقچى، ھۆكۈمەت تارماقلىرىغا مەخپىي سىڭىپ كىرىشنى ئاساسلىق پائالىيەت شەكلى قىلىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ پۈرسىتىنى كۈتىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى 1981 — يىلى 11 - ئايدا

زۇكۇتۇك ساداتنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ھۆكۈمەت ئۇلارنى قانۇنسىز تەشكىلات، دەپ بېكىتتى ھەم ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتتى.

ئىسلام ئازادلىق تەشكىلاتى

مىسىردىكى ئېكستىرىمىزمچى تەشكىلات بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا قۇرۇلدى. رەھبىرى سالىھ سىريىيا پەلەستىن تەۋەلىكىدىكى مىسىرلىق بولۇپ، ئەسلىي ئىئوردانىيە مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ شۆبىسى «ئىسلام ئازادلىق پارتىيىسى» نىڭ ئەزاسى ئىدى. تەشكىلات ئەزالىرى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى، ياش زىيالىيلارنى ئاساس قىلىدۇ. كۆپىنچىسى بۇرۇنقى مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىغا ئەزا بولغان ئادەملەر، قاھىرە، ئىسكەندەرىيە ۋە نىل دەريالىرى دېلتىسىنى پائالىيەت بازىسى قىلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ بەش پەرزىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى، «چىرىك» ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلىدى. ئارمىيە، ساقچى سىستېمىسىغا مەخپىي سىڭىپ كىرىپ ھاكىمىيەتنى زوراۋانلىق بىلەن تارتىۋېلىش نىيىتىدە بولىدى. 1994 - يىلى ھەربىي تېخنىكا ئىنىستىتۇتىغا ھۇجۇم قىلىپ نەتىجە قازىنالمىدى. شۇڭا «ھەربىي تېخنىكا ئىنستىتۇتى گۇرۇھى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

گۇناھىنى يۇيۇش ۋە ھىجرەت قىلىش تەشكىلاتى

«مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى» مۇ دېيىلىدۇ. مىسىردىكى ئېكستىرىمىزمچى تەشكىلات بولۇپ، بۇنى ئەسلىدىكى مىسىر مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى شۆكرى مۇستافا 1970 - يىلى قۇردى. ئەسلىي مەخپىي تەشكىلات بولۇپ، 1974 - يىلىدىن باشلاپ ئاشكارا پائالىيەت قىلدى. ئەزالىرى مىسىرنىڭ شىمالىدىكى ياشلارنى ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئاساس قىلدى. ئۇلار سەئىد قۇتۇب ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، مىسىر جەمئىيىتى جاھىلىيەت دەۋرىدە تۇرۇپتۇ. ھەقىقىي مۇسۇلمانلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ئۇلگە قىلىپ، ھىجرەت قىلىش ئارقىلىق كاپىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان مۆمىنلەر تەشكىلاتىنى قۇرۇش لازىم، دەيدى. شۇ مەقسەتتە ئۇزۇن مۇددەت كۆچ توپلاپ، پۇرسەت يېتىلگەندە، جىھاد ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى تارتىۋالماقچى بولدى. 1978 - يىلى 3 - ئايدا مىسىرنىڭ دىنىي ئىشلار مىنىستىرىنى تۇنۇقۇن قىلغانلىقى بىلەن ئەيىبلەندى. كېيىن ساقچى قىسىملىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ 400دىن ئارتۇق ئادىمى قولغا ئېلىندى. بەش رەھبىرىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

ئىسلام تەتقىقات ئۇيۇشمىسى

مىسىر ھۆكۈمىتىنىڭ ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىش ئورگىنى بولۇپ، 1961 - يىلى قۇرۇلدى. ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملاردىكى 50 نەپەر ئىسلام ئۆلىماسى (جۈملىدىن 20 نەپەر چەت ئەللىك ئۆلىما) دىن تەركىب تاپتى. ئىسلام دۇنياسى، بولۇپمۇ مىسىر دۇچ كېلىۋاتقان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي قاتارلىق مەسىلىلەرنى دىن نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. قەرەلسىز يىغىن ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. يىغىنغا ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادىكى 40 — 50 دۆلەت ۋە رايونلۇق ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ياكى دىنىي داھىيلىرى ۋە مەشھۇر ئۆلىمالىرى قاتنىشىدۇ. خەلقئارادىكى سىياسىي مەسىلىلەر تەتقىقاتىغا، مەسلەن، ئەرەب دۆلەتلىرى بىلەن ئىسرائىلىيە توقۇنۇشى، لىۋاننىڭ ئىچكى ئۇرۇشى، ئافغانىستان ۋە ئىراق- ئىران ئۇرۇشى قاتارلىقلارغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئىسلام دۆلەتلىرىنى ئىختىلاپلارنى چەتكە قويۇپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ،

سىرتقى دۇشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. ئىسلام دىنىغا ۋە ئىسلام زېمىنىغا دەخلى - تەرۇز قىلغان ھەممە دۇشمەنلەرگە جىھاد قىلىشنى مۇراجىئەت قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا دىنىي تەربىينى ۋە تەتقىقاتنى كۈچەيتىپ، ئەرەب تىلىنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى تەكىتلىدى. بولۇپمۇ شەرئىەتنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، بانكا كەسپى، شەخسلەرنىڭ مەبلەغ سېلىشى، زاكات، باج، ئىئانە قىلىش، سەدىقە بېرىش، نىكاھلىنىش، نىكاھىدىن ئاجرىشىش، بىر ئەر كۆپ خوتۇن ئېلىش، پىلانلىق تۇغۇت، مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش، دىنىي قائىدە - يوسۇن، ئېتىكا - ئەخلاق قاتارلىق مەسىلەر ئۈستىدە ھەمىشە مۇھاكىمە قىلىپ تۇردى. بۇگۈنكى ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ئاربىسىدىكى دىنىي ئىدىيە مۇناسىۋىتىنىڭ كۆۋرۈكى بولدى.

ئەزھەر ئالىي باشقۇرۇش كومىتېتى

مىسىرنىڭ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ئورگىنى بولۇپ، بۇ ئورگاننىڭ خىزمەتلىرىگە ئەزھەرنىڭ ئىمامى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. بۇ ئورگان ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى، ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ مەسئۇللىرى، ئىسلام تەتقىقات ئۇيۇشمىسىنىڭ تۆت نەپەر ئەزاسى، مىسىر دىنى فوند مىنىستىرلىكى، مائارىپ مىنىستىرلىكى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى، مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ بىردىن ۋەكىلى ۋە ئالىي مەكتەپلەردە دەرس ئۆتۈش تەجرىبىسى مول ئۇچ ئۆلىمادىن تەركىب تاپقان. مەسئۇلىيىتى: ئەزھەرنىڭ ئىسلام ئىدىيىسىگە خىزمەت قىلدىغان باش فاكۇلتېتىنى تۇزۇش؛ ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي تۇزۇمىنى تۇزۇش؛ ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ئۇنىڭ ئورگانلىرىنىڭ مالىيە خام چوتىنى نازارەت قىلىش؛ ئەزھەرنىڭ ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەخرىي ئۇنىۋانىنى بېرىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سۇدان ئۇممە پارتىيىسى

«خەلق پارتىيىسى»، «ئەنسار پارتىيىسى» مۇ دېيىلىدۇ. سۇداندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، 1945 - يىلى قۇرۇلدى. ئۆزىنى ئەنسارلاردىن دەپ ئاتىغانلىكى ئادەمنىڭ ھەممىسى بۇ پارتىيىنىڭ ئەزاسى ھېسابلاندى. بۇلارنى يېزىلاردىكى مۇسۇلمانلار قوللىدى. رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر ھازىرقى زامان تەربىيىسى ئالغان. 1970 - يىلى 3 - ئايدا ئابا ئارىلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كېيىن تىنجىتىلغان. 1975 - يىلى 9 - ئايدا ۋە 1976 - يىلى 7 - ئايدا ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ غەلىبە قازىنالمىدى. 1977 - يىلى 7 - ئايدا ھۆكۈمەت بىلەن «مىللىي يارىشىش» كېلىشىمى ئىمزالىدى. 1986 - يىلى 4 - ئايدا چوڭ سايلامغا قاتنىشىپ، سۇداندىكى بىرىنچى چوڭ پارتىيە بولدى. مۇشۇ پارتىيە ۋە دېموكراتىك بىرلەشمە پارتىيىسى ئاساس قىلىنغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىندى.

مەملىكەتلىك ئىسلام فرونتى

سۇدان مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي، سىياسىي پارتىيىسى بولۇپ، مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ شۆبىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار شەرىئەت ئاساس قىلىنغان، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1964 - يىلى 10 - ئايدا ئابد ھەربىي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋېتىش يولىدىكى خەلق قوزغىلىڭىغا قاتناشتى؛ 1975 - يىلى ۋە 1976 - يىلى ئىككى قېتىم ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشكە قاتنىشىپ غەلىبە قىلالمىدى. 1986 - يىلىدىكى چوڭ سايلامغا

قاتنىشىپ، دۆلەتنى ئىسلاملاشتۇرۇشنى يولغا قويۇشتا چىڭ تۇرغانلىقتىن ئىچكى كابىنىتقا كىرەلمىدى.

ئىسلام خاھىشى ھەرىكىتى

تۇنىستىكى ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، 1981 - يىلى 6 - ئايدا قۇرۇلدى. بۇ خەلقئارا ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ مەسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەزالىرى مۇسۇلمان ياشلارنى (80% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ) ۋە زىيالىيلارنى ئاساس قىلىدۇ. دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھاياتىنىڭ دىندىن خالىيلىشىشىغا، غەربلىشىشگە قارشى تۇرىدۇ. تۇنىسنىڭ ئىسلام خۇسۇسىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى؛ «قۇرئان كەرىم» ۋە شەرىئەت پرىنسىپى بويىچە، ئىجتىمائىي بايلىقنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، نامراتلار بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كىچىكلىتىشنى؛ مەغرىبتە، ئەرەب دۆلەتلىرىدە ۋە دۇنيا مىقياسىدا ئىسلامىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي گەۋدىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى؛ «چىرىك» ھۆكۈمەتنى جىھاد يولى بىلەن ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق كېلىدىغان، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدى.

چاد مىللىي ئازادلىق فرونتى

چادنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرلەشمە فرونتى بولۇپ، 1966 - يىلى قۇرۇلدى، قۇراللىق كۈچى بار. ئەرەب تىلىنى چادنىڭ ھۆكۈمەت تىلى قىلىشنى، ھۆكۈمەتتە مۇسۇلمانلار تېخىمۇ تولۇق ھوقۇققا ئىگە بولۇشنى، ئىجتىمائىي ئادىللىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەزھەپ كۆرىشى تۈپەيلىدىن 1979 - يىلى 3 - ئايدا ئۇچ تەرەپ قۇراللىق كۈچ بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. كېيىن بۇ ئۇچ تەرەپ گاھ بىرلىشىپ، گاھ ئۇرۇشۇپ، چاد جەمئىيىتىنى ئۇزۇنغىچە قالايمىقان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئىرىتىرىيە ئازادلىق فرونتى

ئىرىتىرىيەدىكى مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى قۇرۇلدى. بۇ فرونت ئىرىتىرىيە رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنى ئاساس قىلىپ، قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، ئېغىئوپىيىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. نۇرغۇن ئەرەب دۆلەتلىرىدە ۋەكىللىك ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. 1969 - يىلى ئىرىتىرىيە خەلق ئازادلىق فرونتى قۇردى. 1993 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېغىئوپىيىدىن رەسمىي ئايرىلىپ مۇستەقىل دۆلەت بولدى.

ئالجىرىيە ئىسلام ئۆلىمالىرى جەمئىيىتى

ئالجىرىيەدىكى مۇسۇلمان ئۆلىمالارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى بولۇپ، بۇنى 1931 - يىلى ئابد خەمىد ئىبنى بادىس (1889 — 1940) قۇردى. جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلىما. ئابد خەمىد ئىبنى بادىس مۇھەممەد ئابدۇ ۋە رەشىدرىزانىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى مۇدىرنىزملىق قاراش بىلەن يېڭىۋاشتىن ئىزاھلاشنى تەشەببۇس قىلدى؛ تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مازار - ماشايىخلارنى، ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىلىرىنى تاۋاپ قىلىشتەك ئادەتلىرىنى ئەيىبلىدى، ئېتىقادنى پاكلاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىدىكى روھىنى تىرىلدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەشكىلات سىياسىيغا ئارىلاشمىدى، فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە ئارىلاشمىدى. ئەرەب تىلىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشنى تەشەببۇس

قىلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كۇنسايىن ئاجىزلاشتى.

كېنىيە مۇسۇلمانلار ئالىي مۇدىرىيىتى كېنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەملىكەتلىك تەشكىلاتى بولۇپ، 1972 - يىلى قۇرۇلدى. كېنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشقا، ھۆكۇمەتنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. بۇ مۇدىرىيەت كېنىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىك ئورگىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سېررالېئون مۇسۇلمانلار كېڭىشى سېررالېئوندىكى مەملىكەتلىك ئىسلام تەشكىلاتى بولۇپ، 1928 - يىلى سېررالېئونىنىڭ پايتەختى فرونتوندا قۇرۇلغان ئەڭ مۇھىم دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەقسىتى: سېررالېئوندىكى ھەممە مۇسۇلمانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سېررالېئون ۋە غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلامىيەت ئىشلىرىنى قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئۇگاندا مۇسۇلمانلار ئالىي مۇدىرىيىتى ئۇگاندادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەملىكەتلىك تەشكىلاتى بولۇپ، 1970 - يىلى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى كامپالادا. مەقسىتى: ئىسلام ئىشلىرىنى كۇچەيتىش ۋە قوغداشتىن ئىبارەت. بۇ تەشكىلات مەملىكەتتىكى مەسچىتلەرنى سېلىش، نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش؛ «قۇرئان كەرىم»نى ۋە ئىسلام دىنىغا دائىر باشقا ئەسەرلەرنى يەرلىك تىللارغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش؛ مەدرىسە ۋە ئالىي، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەرنى ئېچىش - باشقۇرۇش، شەرىئەتنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىغا يارەملىشىش؛ ھەج قىلغۇچىلارنى ئۇيۇشتۇرۇش، ئىسلام دۇنياسى بەرگەن مەبلەغ بىلەن مەكتەپ، دوختۇرخانا، ساراي ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ پائالىيەت مەركەزلىرىنى سېلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سېيشېل ئىسلام جەمئىيىتى سېيشېلدىكى مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا قۇرۇلدى. مەقسىتى: ئىسلام مەدەنىيىتىنى تارقىتىش، مەملىكەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىن ۋە مەدەنىيىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت.

ئاۋسترالىيە ئىسلام مۇدىرىيىتى ئىتتىپاقى ئاۋسترالىيەدىكى مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، 1964 - يىلى قۇرۇلغان ئاۋسترالىيە ئىسلام جەمئىيىتى ئىتتىپاقى بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسى بولدى، 1976 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ ھازىرقى نام بىلەن ئاتالدى. مەقسىتى: مەملىكەت ئىچىدىكى ئىسلام جەمئىيەتلىرىنىڭ خىزمىتىنى ۋە پائالىيىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي، مەنىۋى ۋە پاراۋانلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ تەشكىلات 3 - دەرىجىلىك مۇدىرىيەت (تەۋەلىكىدىكى 44 يەرلىك جەمئىيەت) ۋە ئاۋستىرالىيە ئوقۇغۇچىلار جەمئىيىتىدىن تەركىب تاپتى. كاتىبات باشقارمىسى سىنىدا. جەنۇبىي تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش مۇدىرىيىتىگە ئەزا.

يېڭى زېلاندىيە خەلقئارا مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى يېڭى زېلاندىيەدىكى ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، 1969 - يىلى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى ۋېللىنگتوندا. ئاساسىي پائالىيىتى: مەبلەغ تەييارلاپ، ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى سېلىش؛

مۇسۇلمانلارغا ئىسلام ئېتىقادىدا ۋە ئەمەلىيەتتىدە چىڭ تۇرۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش؛ «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس كۇرسلىرىنى ئېچىش، دىنىي تەبلىغات يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. «جەمئىيەت خەۋەرلىرى» ناملىق ئايلىق ژۇرنال (ئىنگلىزچە) چىقىرىدۇ.

فىجى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى

فىنجىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەملىكەتلىك تەشكىلاتى بولۇپ، 1926 - يىلى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى فىجىنىڭ پايتەختى سۇۋادا. مەقسىتى: فىجى ۋە تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ ئىسلام ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش، دىنىي تەربىيىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش، ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىنگلىز ۋە ئوردو تىلىدا «مۇسۇلمانلار ساداسى» ناملىق ژۇرنال چىقىرىدۇ.

پاپۇئا يېڭى گىۋىنىيەسى ئىسلام جەمئىيىتى

پاپۇئا يېڭى گىۋىنىيەسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەملىكەتلىك تەشكىلاتى بولۇپ، 1978 - يىلى لائې شەھىرىدە قۇرۇلدى. پايتەخت مورېسبى پورتىدا شۆبىسى بار. مەقسىتى: ئىسلام دىنىنى تارقىتىش، مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنلۇق مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت. ھەر يىلى قەرەللىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى بىرلىكتە ئۆگىنىدۇ. جەنۇبىي تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش مۇددىئاسىنى قۇرغان ئەزا تەشكىلاتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئەنگلىيە ئىسلام فوندى

ئۇيۇشمىسى ئەنگلىيەدىكى مۇسۇلمان مۇھاجىرلارنىڭ دىنىي فوند تەشكىلاتى بولۇپ، 1968 - يىلى لېيسېستېردا قۇرۇلدى. مەقسىتى: ئەنگلىيەدىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ۋە پائالىيەتنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭغا مەبلەغ يارەدەم قىلىش، ئىسلام دىنىنىڭ پۈتۈن دۇنيادا گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مەۋدۇدىنىڭ دىنىي تەلىماتىنى تارقىتىش، ئىسلام دىنىغا دائىر ئىنگلىزچە كىتاب - ژۇرنال چىقىرىشقا مەبلەغ يارەدەم قىلىش، ئىسلام دىنىغا دائىر مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش، ئىسلام دىنى تەربىيىسى، تەرغىباتىنى قانات يايدۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئىسلام ۋە غەرب ئىتتىپاقى

ئىسلام دىنى بىلەن غەرب پىكىر ئالماشتۇرىدىغان مەدەنىيەت تەشكىلاتى بولۇپ، پايدا ئالمايدىغان مائارىپ، مەدەنىيەت جەمئىيىتى سۈپىتىدە 1977 - يىلى شۆبىتسارىيىدە تىزىمغا ئالدۇردى. باش ئورگىنى جەنۇبىي ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە شۆبىلىرى تەسىس قىلىندى. بۇ ئىتتىپاقنى دۆلەت ھالقىغان شىركەتلەر، پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىكى، سىياسىي ساھەدىكى، دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى زاتلار، ئالىملار بىرلىشىپ قۇردى. مەقسىتى: ئىسلامىيەت بىلەن غەرب دۇنياسى ئۆزئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، غەرب بىلەن مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەشتىن ئىبارەت. 1976 - يىلى ئوكسفوردتا، 1977 - يىلى ۋېنستا، 1978 - يىلى پارىژدا، 1984 - يىلى سېلۇئىيىدە يىغىن ئاچتى. نەشر بۇيۇملىرى چىقىرىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن غەربكە ئىسلام دىنىنى تونۇتۇپ، ئالاقە ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتتى.

ئىتالىيە ئىسلام مەدەنىيىتى مەركىزى

ئىتالىيەدىكى مەملىكەتلىك ئىسلام مەدەنىيىتى ئورگىنى بولۇپ، باش شتابى رىمدا. ئىتالىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تونۇشىنى قوغداشنى مەقسەت قىلدى. رىمدا چوڭ مەسچىت ۋە ئىسلام مەركىزى

سالدى؛ مەدرىسە سالدى، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىدىغان تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى ئىشلىدى. ھەج قىلىشنى ۋە دىنىي بايرامىلارنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇردى. ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى نەشر قىلدى. «خەۋەرلەر» ناملىق ئىككى ھەپتىلىك (ئەرەبچە، ئىنگلىزچە) ژۇرنال چىقاردى.

لىسبوئا ئىسلام دىنى تەشكىلاتى پورتۇگالىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، 1963 - يىلى 3 - ئايدا پورتۇگالىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، «غەيرىي سىياسىي خاراكتېرلىك دىنىي مەدەنىيەت تەشكىلاتى» نامىدا تىزىمغا ئالدۇرۇلدى. مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمان ئەمەسلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى چۈشىنىشىنى ئاشۇرۇشنى، ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادنى قوغداشنى مەقسەت قىلدى. كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەمۇرىي كومىتېت تەسىس قىلدى؛ قەرەللىك ئومۇمىي يىغىن ئۆتكۈزۈپ تۇردى. تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشكە ياردەم قىلدى. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا مەبلەغ توپلاپ، مەسچىتلەرنى سالدى، تەشكىلاتنىڭ تەرەققىيات فوندىنى كۆپەيتتى. پورتۇگالىيە تىلىدا «ئىسلام دىنى» ناملىق ژۇرنال چىقىرىپ تۇردى.

ئاۋستىرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇلازىمەت كوپېراتىپى ئاۋستىرىيەدىكى ئىسلام دىنى خەير - ساخاۋەت تەشكىلاتى بولۇپ، 1962 - يىلى ۋېنادا قۇرۇلدى. مەقسىتى: ئوتتۇرا ياۋروپا، غەربىي ياۋروپادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېڭىنى كۈچەيتىش، ئىسلام دىنى بىلەن باشقا دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ سۆزلىشىشىگە ئىلھام بېرىش؛ يەرلىك مۇسۇلمانلارغا مۇلازىمەت قىلىش، ئاۋستىرىيىگە ساياھەت قىلىپ بېرىپ قالغان نېمىس تىلىدا سۆزلەيدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئېھتىياجىغا كۆڭۈل بۆلۈش ھەمدە ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىسلام مەركىزى ۋە مەسچىت سالدى. ئىسلام دىنىغا دائىر بىلىملەردىن لېكسىيە ئۇيۇشتۇردى. نېمىس، ئىنگلىز، تۇرك، ئەرەب، بوخمىرۋالد تىللىرىدا «داغدام يول»، «ئىسلام ۋە غەرب» ناملىق ژۇرناللارنى چىقىرىپ تۇردى. ئۇلار دۇنيا ئىسلام كېڭىشىنىڭ ئەزاسى.

رۇمىنىيە كونستانتىن شەرىئەت ئەھكامى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش كومىتېتى رۇمىنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي دىنىي ئورگىنى بولۇپ، رۇمىنىيەدىكى بىردىنبىر مۇپتى مۇھەممەد ياقۇب بۇ كومىتېتنىڭ رەئىسى. كومىتېت تەۋەلىكىدە 82 مۇسۇلمان تەشكىلاتى بولۇپ، 70 نەچچە مەسچىتنى باشقۇرىدۇ. مەقسىتى: ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي سىياسەتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا ياردەملىشىشتىن ئىبارەت. 1970 - يىلىدىن بۇيان ئەرەب دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، لىببىرىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆلەتلەرگە كۆپ قېتىم ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. 1980 - يىلىدىن باشلاپ «مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتى ژۇرنىلى» نى نەشر قىلىپ، رۇمىنىيەنىڭ دىنىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى، ئىسلام دىنى ساھەسىنى تونۇشتۇردى. مۇپتىغا تەۋە رايونلاردىكى خەۋەرلەرنى ئېلان قىلدى.

سۈرىنام مۇسۇلمانلار باش ئۇيۇشمىسى سۈرىنامدىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولۇپ، 1972 - يىلى قۇرۇلدى. باش

ئورگىنى پايتەخت پاراماربودا. سۇرىنام ئىسلام جەمئىيىتى، سۇرىنام مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى، سۇرىنام مۇسۇلمانلار بىرلەشمىسى، سۇرىنام مۇسۇلمانلار فوند ئۇيۇشمىسى، مۇھەممەدىيە ئىسلام دىنى ئۇيۇشمىسى، مەملىكەتلىك مۇسۇلمان ياشلار تەشكىلاتى قاتارلىقلار بۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش، ئەزا تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتىنى ماسلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

گۋىئانا ئىسلام بىرلەشمە باش ئۇيۇشمىسى گۋىئانادىكى ئاساسلىق ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، بۇنى 1936 - يىلى دامۇللا شەمسۇددىن نىزامۇددىن قۇردى. باش ئورگىنى پايتەخت جورجىتوندا، مەقسىتى: مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ۋەزىپىلەرنى قاتتىق بەجا كەلتۈرۈشگە نازارەت - ھەيدەكچىلىك قىلىش، دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا پائال ئارىلىشىپ، ھۆكۈمەتنى قوللاش؛ مەسچىتلەرنى سېلىش ۋە قوغداش، دەرسلەرنى باشقۇرۇش؛ خەلقئارالىق ئىسلام يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. 1988 - يىلى 9 - ئايدا «جەنۇبىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقى بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك ئىسلام يىغىنى» نى ئېچىپ، بۇگۈنكى دۇنيا مۇسۇلمانلىرى دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى ۋە دىنىنى تەرغىب قىلىش ئۇسۇلىنى مۇھاكىمە قىلدى.

ئامېرىكا - كانادا ئىسلام جەمئىيىتى ئىتتىپاقى شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، 1954 - يىلى ئامېرىكىنىڭ چىكاگو شەھىرىدە قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسى 1952 — يىلى ئىئوۋا شتاتىدا قۇرۇلغان ئامېرىكا ئىسلام جەمئىيىتى ئىتتىپاقى ئىدى. بۇ ئىتتىپاقنى ئابدۇللا ئىگرەم قۇردى ۋە ئىتتىپاق رەئىسى بولدى. مەقسىتى: ئىسلام مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇش، ئىسلام ئېتىقادىنى تەشۋىق قىلىش، ئىسلام پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئامېرىكا ئىسلامىيەت مۇدىرىيىتى، دۇنيا ئىسلام ئىتتىپاقى، دۇنيا ئىسلام كېڭىشى، ئىسلام ئىشلىرى ئالىي مۇدىرىيىتى (قاھىرە) قاتارلىق تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ.

ئامېرىكا ۋە كانادا مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلار جەمئىيىتى بۇ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارغا مۇلازىمەت قىلىدىغان خەلقئارا تەشكىلات - ماسلاشتۇرۇش تەشكىلاتى بولۇپ، 1962 - يىلى قۇرۇلدى. باش ئورگىنى ئامېرىكىنىڭ ئىندىئانا شتاتىدىكى پلاينفىيلدتا. مەقسىتى: شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارغا مۇلازىمەت قىلىش، ئۇلارغا دىنىي تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنى ئىسلام روھىنى ساقلاپ قالىدىغان، ئۆز ئېتىقادىنىڭ ساپلىقىنى قوغدايدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. ئامېرىكىنىڭ شەرقىي، غەربىي، ئوتتۇرا قىسىملىرىنى ۋە كانادادىكى تۆت رايونىنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى. ھەربىر رايوندا نۇرغۇن شۆبە ئۇيۇشمىلارنى تەسىس قىلدى. ھەر يىلى شىمالىي ئامېرىكا رايونى بويىچە، مەملىكەت بويىچە ياكى يەرلىك يىغىنلارنى ئېچىپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىگە ۋە ئەمەلىيەتكە مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزىنىڭ نەشرىياتى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا دائىر ئەسەرلەرنى نەشر قىلىپ باسىدۇ. ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە كۇرس ئېچىپ تۇرىدۇ.

ئامېرىكا ئىسلام ئىشلىرى مەملىكەتلىك كومىتېتى

ئامېرىكىدىكى ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا قۇرۇلدى. باش ئورگىنى نيۇ - يوروكتا. جايلاردا 30 نەچچە ياچېيكىسى بار. مەقسىتى: پۈتۈن ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنى ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تەرتىپىگە پائال قاتنىشىشقا يېتەكلەش؛ ئىسلام دىنىنى، بولۇپمۇ پەلەستىن خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت. «ئىسلام دىنى ئامېرىكىدا» ناملىق ژۇرنال (ئىنگلىزچە) چىقىرىدۇ.

ئامېرىكا مەسچىتلەر مۇدىرىيىتى

ئامېرىكىدا مەسچىت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدىغان مەملىكەتلىك دىنىي تەشكىلات بولۇپ، مەقسىتى: ئامېرىكىدا مەسچىت سېلىش، زىننەتلەش، قوغداشقا ئىلھام بېرىش، ئامېرىكا بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەسچىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەمدە دىنىي تەرغىبات ئارقىلىق، مۇسۇلمانلارنى ۋە باشقا تەشكىلاتلارنى جەلپ قىلىشتىن ئىبارەت. ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى ۋە تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى ساتىدۇ.

دۇنيا ئىسلام ئىجتىمائىي تەشكىلاتى

ئامېرىكىدىكى مەملىكەتلىك نېگىر مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى بولۇپ، بۇرۇن «ئىسلام مىللەتلىرى» دەپ ئاتىلاتتى. 1977 - يىلى «ئىسلام ئورتاق گەۋدىسى» ياكى «بىلالىيە» دېيىشكە ئۆزگەرتىلدى؛ 1980 - يىلى نامى «ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي تەبلىغات ئۇيۇشمىسى» غا ئۆزگەرتىلدى. بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسىدىن ۋاز كەچتى، ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقادقا يۈزلەندى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرى ھازىرقى نامىغا ئۆزگەرتىلدى. باش ئورگىنى چىكاگودا. ئامېرىكىدىكى نېگىر مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تونۇشىنى ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىقىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، ئىجتىمائىي تەشكىلات كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەكىتلىدى. زامانىۋى مەكتەپ، كىتابخانىلارنى سېتىۋالدى، مەسچىت ۋە ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى زور كۈچ بىلەن سالدى. «مۇسۇلمانلارنىڭ يۇلتۇزى»، «ئىسلامىيەت»، «ئادالەت يولى»، «ئىسلام ئىشلىرى»، «ئۇچۇر» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللارنى چىقاردى.

كانادا مۇسۇلمانلار ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى مۇدىرىيىتى

كانادادىكى مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى تەشكىلاتى بولۇپ، 1974 - يىلى قۇرۇلدى. مەقسىتى: «ھەممە ئادەم باراۋەر بولغان، ئىنسانىنىڭ غۇرۇرىغا ھۆرمەت قىلغان، جەمئىيەت ئادىل، تىنچ بولغان ئاساستا، باشقىلارغا كۆڭۈل بۆلىدىغان، ھېسداشلىق قىلىدىغان ئادىل جەمئىيەت قۇرۇش» تىن ئىبارەت. كانادانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ تەشكىلاتنىڭ تەنتەربىيە سارايلىرىغا، كىتابخانىلىرىغا قاراشلىق چوڭ مەسچىتلىرى بار. ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئەربابلارنى شىمالىي ئامېرىكىغا كېلىپ دىنىنى تەرغىب قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ تۇرىدۇ. چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇيدىغان مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارغا ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بېرىدۇ. ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك يىغىنلارنى ئېچىپ تۇرىدۇ. ئىسلام دۆلەتلىرىنى زىيارەت قىلىشقا ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى بىرنەچچە ئونغا يېتىدۇ.

تارىخىي ئىشلار

پىل يىلى رىۋايەت قىلىنىشچە، يەمەننى ئىشغال قىلغان ھەبەشىستان (ھازىرقى ئېفىئوپىيە) نىڭ باش ۋالىسى ئابراھا پىلگە مىنگەن قوشۇننى باشلاپ كەبىنى ۋەيران قىلىش نىيىتىدە مەككىگە ماڭغان. «قۇرئان كەرىم» دە خاتىرلىنىشچە، مەككىگە يېقىنلاشقاندا قوشۇن قۇشلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. «قۇشلار ئۇلارغا ساپال، تاشلارنى ئېتىپ، ئۇلارنى چاينىۋېتىلگەن ساماندەك قىلىۋەتتى.» (105 - سۇرىنىڭ 4 -، 5 - ئايەتلىرى). تارىخىي كىتابلاردا ۋابا تارقىلىپ كەتكەنلىكتىن پىللىق قوشۇن تارمار بولغان، دەپ قارىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە بۇ قوشۇن «پىل ئىگىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بۇ يىلنى پىل يىلى دەپ ئاتايدۇ. مىلادىيىنىڭ 570 - يىلى ياكى 571 - يىلى دەپ قارايدۇ. شۇ يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كەلگەنكەن.

ھەنىف بۇ ئەسلىي ئارام تىلى بولۇپ، نەبەت تىلىدىن كىرگەن. ئەسلىي مەنىسى «ئايرىلىپ كەتكۈچى»، «دىننى ئۆزگەرتكۈچى» دېگەنلىك بولۇپ، كېيىن «ئىخلاسمەن»، «ھەققە تۇتنىغۇچى» دېگەن مەنىلەرگە ئۆزگەرگەن. ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مۇستەقىل بىر خۇدالىق ئېتىقاد ئۇستىدە ئىزدەنگۈچىلەر «ھەنىف» دېيىلگەن. «قۇرئان كەرىم» دە دەسلەپكى ھەق دىنغا ئىمان كەلتۈرگۈچىلەر، بولۇپمۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلغان. «ئىبراھىم ھەقىقەتەن (ياخشى خىسلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرگۈچى) پېيغەمبەر، ئاللاغا ئىتائەتمەن (باتىل دىنلاردىن ھەق دىنغا بۇرالغۇچى يەنى ھەق دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى) ئىدى. ئۇ ئاللاغا شېرىك كەلتۈرگۈچىلەردىن ئەمەس ئىدى» (16 - سۇرىنىڭ 120 - ئايىتى)، «ئىبراھىم يەھۇدىيمۇ ئەمەس، ئاسارامۇ ئەمەس...» (3 - سۇرىنىڭ 67 - ئايىتىدىن). تەپسىرده ۋەرەقە (بۇۋۇى خەدىچىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى)، زەئىد (ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ تاغىسى) قاتارلىق كىشىلەر تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇلار «ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنى» غا ئەگىشىپ، بۇتلارغا چوقۇنۇشنى، نەزىر قىلىنغان مالنىڭ سېسىغان گۆشىنى يېيىشنى رەت قىلىدۇ، قىز بالىنى تىرىك كۆمۈۋېتىشنى ئەيىبلەيدۇ. قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىمتىيازىغا قارشى تۇرىدۇ؛ بىر خۇداغا ئىمان ئېيتىشنى، رىيازەت چېكىپ زاھىد بولۇشنى، شەخس ئەخلاق ۋە روھنىڭ قۇتقۇزۇپ قېلىنىشىنى ئىزدەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قەبىلە دىنلىرىنى ئۆزگەرتمەكچى بولغان خاھىشى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تەسىر كۆرسەتمىدۇ.

ئەقەبە سۇلھىسى مەدىنە ئەرەبلىرى بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سۇلھى. مىلادىيە 621 - يىلى ھەج پەسلىدە مەدىنىلىك 12 ئادەم (خەۋرەج قەبىلىسىدىن توققۇز ئادەم، ئوس قەبىلىسىدىن ئۈچ ئادەم) بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەقەبەدە (مەككە بىلەن مىنا تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا) ئۇچرىشىپ، مۇسۇلمانلارنى مەدىنىگە بېرىپ

دەسلەپكى سۈلھى ھاسىل قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. مۇسىئەب بىننى ئۆمەرنى ئاۋۋال بىرىپ ۋەھىينى يەتكۈزۈشكە ۋە ئىخلاسمەنلەرنى قوبۇل قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ، مۇسۈلمانلار تارىخىدا «تۇنجى قېتىملىق ئەقەبە سۈلھىسى» دەپىلىدۇ. 622 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مەدىنىلىك 75 ئادەم ئىككى قەبىلىدىكى ھەممە ئۇرۇقلارغا ۋەكىل بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تۇرغان جايغا كېلىپ، كۆپ يىللاردىن ھەل بولماي كېلىۋاتقان قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلارنى مۇرەسسە قىلىدۇ. يېرىم كېچىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئابباس بىلەن ئەقەبەدە يەنە بىر قېتىم مەخپىي كۆرۈشۈپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بويسۇنىدىغانلىقى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى قوغدايدىغانلىقى توغرىسىدا قەسەم ئىچىدۇ. بۇ «ئىككىنچى قېتىملىق ئەقەبە سۈلھىسى» بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇسۈلمانلارنى تۇرکۇمگە بۆلۈنۈپ مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. شۇ يىلى 9 - ئايدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئەبۇ بەكرىمۇ مەدىنىگە ھىجرەت قىلىدۇ.

ھىجرەت «كۆچۈش»، «كېتىش» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، «بۇرۇنقى قەبىلىسىدىن ئايرىلىش»، «قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىن ۋاز كېچىش» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە. بۇ سۆز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئىخلاس قىلغۇچىلار مىلادىيە 662 - يىلى مەككىدىن مەدىنە (شۇ چاغدا يەسرىب دەپىلەتتى) گە كۆچكەن ۋەقەنى كۆرسىتىدۇ. 619 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ چوڭ دادىسى ئەبۇ تالىپ ۋە بۇۋۇى خەدىچە قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام جەمەتىنىڭ قوغدىشىدىن ئايرىلىپ، ئەھۋالى يامانلىشىدۇ. 620 - يىلى ھەج پەسلىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىلىكلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. 621 - ۋە 622 - يىلى مەككىنىڭ يېنىدا ئىككى قېتىم ئەقەبە سۆلھىسى تۆزىدۇ ھەمدە مۇسۈلمانلارنى تۇرکۇمگە بۆلۈنۈپ مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. ئاخىر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەبۇ بەكرىنىڭ ھەمراھلىقىدا مەككىنىڭ جەنۇبىدىكى سەۋر غارىدا ئىككى كۈننى ئۆتكۈزۈپ، قۇرەيشلەردىن قۇتۇلۇپ، 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى مەدىنىگە كېلىدۇ. 17 يىلدىن كېيىن، خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر ھىجرەت قىلىنغان يىلى (شەمسىيە يىلى) نىڭ بېشى (7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) نى ئىسلام دىنىدا يېڭى ئەسىرنىڭ باشلىنىشى قىلىپ بېكىتىشنى قارار قىلىدۇ.

ئۇممە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىدە قۇرغان ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ئىجتىمائىي تەشكىلات. «قۇرئان كەرىم» دە كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. كەڭ مەنىدە قوللىنىلىدۇ (ئىبرى تىلىدىكى قەبىلە، جەمەتنى بىلدۇرۇشتىن مىللەت، دۆلەتنى بىلدۇرىدىغان ئۇممە دېگەن سۆز قوبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن). ئاساسلىقى ئىرق، تىل ياكى دىننى تۆگۈن قىلغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسى، ئاللا ئەلچى ئەۋەتكەن ۋە ۋەھىي نازىل قىلغان كىشىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 622 - يىلى مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، قەبىلىلەر كېڭىشىپ، «مەدىنە جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ نىزامنامىسى» نى تۈزۈپ، مۇھاجىرلار، ناسارالار، مەدىنىدىكى يەھۇدىيلار ۋە كاپىرلار بىرلىككە كەلگەن تەشكىلات بولۇپ ئۇيۇشتى. شۇنىڭ بىلەن قەبىلە تۈزۈمى بۇزۇۋېتىلىپ، دىن تۆگۈن

قىلىنغان رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات قۇرۇلدى. كېيىن يەھۇدىيلارنى تەدرىجىي چەتكە قېقىپ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتى بولدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىنىي داھىي بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە سىياسىي نوپۇزىنى ئىشلىتىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن مىللىي دۆلەتكە ئاساس سالدى. ئىسلام دىنى دۇنياۋى دىن بولغاندىن كېيىن، «ئۇممە» سۆزى ئىسلام دىنىنىڭ خاس ئاتالغۇسى سۈپىتىدە مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن گەۋدىسىنى كۆرسەتتى، نەزەرىيە جەھەتتە دۇنيادىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

مەدىنە ئۇممەتسىنىڭ نىزامنامىسى بۇ ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى مۇھىم سىياسىي - دىنىي ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 622 - يىلى مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، رېئال ئېھتىياجغا ماسلىشىش ئۈچۈن، جەمەت گۇرۇھلىرى ۋە يەھۇدىي قەبىلىلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئۇلار بىلەن سۈلھە تۈزۈپ، بىر - بىرىنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيىتى - لىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنى بىرلىككە كەلگەن ئۇممە ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ نىزامنامىسى قىلدى. شۇڭا «مەدىنە نىزامنامىسى» دەپمۇ ئاتالدى. بۇ نىزامنامە دەسلەپكى چاغلاردىكى سىياسىي تەرەققىياتقا مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

مەدىنە نىزامنامىسى «مەدىنە ئۇممەتسىنىڭ نىزامنامىسى» گە قارالغا.

نەخلە غازىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ. قائىدە بويىچە بۇلاڭچىلىق قىلىش چەكلەنگەن ھەج قىلىش مەزگىلىدە يەنى 624 - يىلى 1 - ئايدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 10 نەچچە ئادەمنى مەككە بىلەن تائىف ئوتتۇرىسىدىكى نەخلىگە ئەۋەتتى. ئۇلار يەمەندىن يېنىپ كېلىۋاتقان مەككە كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلىپ، تۆت كىشىدىن تەركىب تاپقان مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنى تارمار قىلىپ، كارۋاننى بۇلاپ كەتتى. بۇ ۋەقە نەخلىدە يۈز بەرگەنلىكتىن شۇنداق دەپ ئاتالدى. بۇ ئىش مەدىنىلىكلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ ھەقتە ئاللادىن شۇنداق ۋەھىي كەلگەن: «. . . ھارام قىلىنغان ئايدا ئۇرۇش قىلىش چوڭ گۇناھتۇر؛ ئاللانىڭ يولىدىن توسۇش، ئاللاغا كۇپۇرلۇق قىلىش، مەسچىدى ھەرامدە (ئىبادەت قىلىشتىن) توسۇش ۋە مەسچىتتىن ھەرامدىن ئاھالىنى ھەيدەپ چىقىرىش، ئاللانىڭ دەرگاھىدا تېخىمۇ چوڭ گۇناھتۇر، پىتنە (مۆمىنلەرگە زىياندا-شلىق قىلىش) ئادەم ئۆلتۈرۈشتىنمۇ، قاتتىق گۇناھتۇر. . . » (2 - سۈرىنىڭ 217 - ئايىتىدىن).

بەدرى غازىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 624 - يىلى 3 - ئايدا 300دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، سۈرىيەدىن مەككىگە قايتقان يول ئۈستىدىكى قۇرەيش جەمەتىدىكى ئەبۇ سوفيانىنىڭ كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلىپ نەتىجە قازىنالمىدى. لېكىن، مەدىنىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 32 كىلومېتىر كېلىدىغان بەدرىدە (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) مەككىدىن ئەۋەتىلگەن مىڭ كىشىلىك ياردەمچى قوشۇنغا ھۇجۇم قىلىپ، 140 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۆلتۈردى. بۇ ئىسلام دىنى تارىخىدا «بەدرى غازىتى» دەپ ئاتالدى. بۇ قېتىمقى غازاتنىڭ غەلىبىسى «ئاللا خالىغان كىشىگە ياردەم بېرىپ قوللايدۇ» غانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ

قارىلىدۇ. بۇ غازات ئارقىلىق، مەككىلىكلەرنىڭ قوللىشى قولغا كەلتۈرۈلدى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نوپۇزى مۇستەھكەملەندى. بۇ غازاتقا قاتناشقان ئادەم «ئىسلام ئېسىلزادىسى» دەپ ئاتالدى.

ئۇھۇد ئۇرۇشى مەككىدىكى قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بەدرى غازىتىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن ئۆچ ئېلىپ قىلغان ئۇرۇشى. قۇرەيش ئاقسۆڭىكى ئەبۇ سوفيان 625- يىلى 3- ئايدا 3 مىڭ ئادەمنى باشلاپ مەدىنىگە ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مىڭ ئادەمنى باشلاپ يول ئۇستىدە ئۇرۇش قىلىشقا ئاتلاندى. ئىككى قوشۇن مەدىنىنىڭ يېنىدىكى ئۇھۇد (هازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) تېغىنىڭ باغرىدا ئۇچراشقانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئادەملىرى ئۇرۇش قىلىش توغرىسىدا پىكىرده بىرلىككە كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، 300 دىن ئارتۇق ئادەم كېتىپ قالدى. مۆكۈنگەن ئوقياچىلار بۇيرۇقتا قۇلاق سالماي، تۇرغان ئورنىدىن ئايرىلدى. ئىچكى قىسىم قالايمىقانلىشىپ، ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بىر نەچچە ئون ئادەم قازا قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يارىلاندى.

بىرلەشمە قوشۇن غازىتى قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئەبۇ سۇفيان 927- يىلى مۇشرىكلار بىلەن بىرلىشىپ مەدىنىگە هۇجۇم قىلغان ئۇرۇش. ئەينى چاغدا 11 قەبىلىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە قوشۇن مەدىنىگە قورشاپ هۇجۇم قىلدى ھەمدە شەھەر ئىچىدىكى يەھۇدىيلارنىڭ قۇرەيزا قەبىلىسى ماسلىشىدىغان بولدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پارسلارنىڭ سەلمان هېلىمسىنى قوللىنىپ، مەدىنىنىڭ ئۇچ تەرىپىنى تاغ ئوراپ تۇرغان شارائىتتىن پايدىلىنىپ، شەھەرنىڭ شىمالىدا خەندەك قېزىپ 3 مىڭ ئادەمنى باشلاپ بېرىپ چىڭ ساقلىدى. شۇڭا «خەندەك غازىتى» دەپمۇ ئاتالدى. بىرلەشمە قوشۇن شەھەرنى بىر ئاي قورشاپ ئالالمىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ چاغدا قۇيۇن چىقىپ ئوچاقلارنى ئۆرۈۋەتكەن، چېدىرلارنى ئۇچۇرۇپ كەتكەن. كىشىلەر ئالاقزاده بولۇپ، چېچىلىپ كەتكەن. ئاخىر چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان.

خەندەك غازىتى «بىرلەشمە قوشۇن غازىتى» غا قارالىدۇ.

هۇدەيبىيە سۇلهىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن مەككىدىكى قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سۇلهى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 628- يىلى 1 مىڭ 4 يۈزدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ مەككىگە هەج قىلىشقا ماڭغاندا، مەككىگە ئانچە يىراق بولمىغان هۇدەيبىيىدە (هازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) توسۇلۇپ قېلىپ، كېيىن مەككىدىكى قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن سۇلهە هاسىل قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق دەپ ئاتالدى. خاتىرىلەردىن قارىغاندا سۇلهىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق بولغان: مۇسۇلمانلار شۇ يىلى هەج قىلماي كېلەر يىلى هەج قىلغاندا قۇرەيشلەر شەھەردىن ئۈچ كۈن چىقىپ كېتىدۇ، 10 يىل ئۇرۇش قىلمايدۇ، هەرقانداق بىر تەرەپنىڭ ئىتتىپاقىغا قاتنىشىشنى خالىغان قەبىلىگە يەنە بىر تەرەپ دەخلى قىلمايدۇ، قۇرەيش قەبىلىسىدىن تەسلىم بولۇپ كەلگەنلەرنى مۇسۇلمانلار قايتۇرۇپ بېرىدۇ، مەككىگە پاناھلىنىپ كەلگەنلەرنى مۇسۇلمانلار قايتۇرۇپ بەرمەسلىككە بولىدۇ.

خەيبەر غازىتى مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالام 628 - يىلى يەھۇدىيلارنىڭ مۇھىم بازىرى خەيبەر (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ ئىچىدە) نى بويسۇندۇرغان ئۇرۇش. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىكى قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ھۇدەيبىيە سۇلھىسى تۈزگەندىن كېيىن، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، مەدىنە ئەتراپىدىكى رايونلارنى بويسۇندۇردى. نادىر جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەر مەدىنىدىن قوغلىۋېتىلگەندىن كېيىن، خەيبەرگە بېرىۋالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇشۇنى ئاساس قىلىپ، قوشۇن باشلاپ بېرىپ خەيبەرغە 11 كېچە- كۈندۈز قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر شەھەرنىڭ سۇيىنى ئۈزۈۋېتىپ، يەھۇدىيلارنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئاھالىنىڭ داۋاملىق شۇ يەردە تۇرىقچىلىق قىلىشىغا يول قويدى. لېكىن، ھوسۇلنىڭ يېرىمىنى تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى. يەھۇدىيلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئاقساقىلىنىڭ تۇل قالغان ئايالى سافىيەنى ئەمرىگە ئالدى، ھالال ۋە ھارام ھايۋاناتلار توغرىسىدا پەرمان چىقاردى. مەدىنە ئەتراپىدىكى رايونلار مۇشۇنىڭغا ئوخشاش شەرت بىلەن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى.

مۇئتە غازىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 629 - يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ سۇرىيىنىڭ چېگرىدىكى شەھىرى مۆتىگە ھۇجۇم قىلغان ئۇرۇش. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىنىنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن بەسرەگە ئەۋەتكەن ئەلچىنى شۇ رايوندا ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بېقىۋالغان ئوغلى زەيدنى قوشۇن باشلاپ جەڭ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ، لېكىن، تارمار قىلىنىدۇ. زەيد بىلەن يەنە سەركەردە - جەئفەر بىننى ئەبۇ تالىپ ۋە ئابدۇللا بىننى رەۋاھە شېھىت بولىدۇ. خالىد بىننى ۋەلىد قالدۇق قوشۇنىنى باشلاپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ مەدىنىگە قايتىپ كېلىدۇ.

سەيفۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام خالىد بىننى ۋەلىدكە بەرگەن نام. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 629 - يىلى زەيدنى سۇرىيىنىڭ چېگرىدىكى شەھىرى مۆتىگە قوشۇن باشلاپ بېرىپ جەڭ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. زەيد قوشۇنى تارمار قىلىۋېتىلدۇ. زەيد بىلەن يەنە ئىككى سەركەردىمۇ شېھىت بولىدۇ. خالىد بىننى ۋەلىد قالدۇق قوشۇننى باشلاپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ مەدىنىگە قايتىپ كېلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلارغا نۇتۇق سۆزلەگەندە ئۇنىڭ باتۇرلۇقىنى تەقدىرلەپ، ئۇنى «سەيفۇللا» (ئاللانىڭ قىلىچى) دەپ ئاتىدى. «ردده» توپىلىڭى بولغاندا ھەزرىتى ئەبۇ بەكرىنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن، خالىد بىننى ۋەلىد قوشۇن باشلاپ بېرىپ توپىلاڭنى باستۇردى. ھەزرىتى ئۆمەر دەۋرىدە ئەرەب قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى بولۇپ، «سەيفۇللا» نامى بىلەن ئاتالىق قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ سۇرىيە ۋە پارس قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇردى.

مەككىنى فەتھى قىلىش ئۇرۇشى مۇسۇلمانلار بىلەن مەككىلىكلەرنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق ئۇرۇشى. مەككە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن بەكر قەبىلىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان خۇزا قەبىلىسىگە 630 - يىلى 1 - ئايدا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. مەككىلىكلەرمۇ بۇ ئىشقا قاتنىشىپ، ھۇدەيبىيە سۇلھىگە خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، سۇلھە كۈچىدىن قالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قوشۇن باشلاپ مەككىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاببىاس قاتارلىق مەككىلىكلەر كېلىپ تەسلىم بولدى. ئەبۇ سۇفيان قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەر قارارگاھقا بېرىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى

جاكارلىدى. مۇسۇلمانلار قوشۇنى تۆت يولغا بۆلۈنۈپ يۇرۇش قىلدى. جەنۇبىي يولدىكى قوشۇن ئازراق قارشىلىققا ئۇچرىغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قوشۇن قان تۆكمەي مەككىنى فەتھى قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئادەم ئەۋەتىپ كەبىدىكى بۇتلارنى چاقتۇرۇۋەتتى ھەمدە كىشىلەرگە ساقلاپ قويغان بۇتلارنى تاپشۇرۇپ بېرىش ھەقىقىدە بۇيرۇق چىقاردى. گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلغىلى بولمايدىغان بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرگەندىن باشقا، قالغان ئادەملەرنىڭ ئۆتمۈشىنى سۈرۈشتۈرمىدى. ئاخىر مەككە مۇشرىكلىكنىڭ مەركىزىدىن ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايىغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇسۇلمانلار ئۇممەتنىڭ ھىجاز (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانى چېگرىسى ئىچىدە) دىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى تىكلەندى.

ھۇنەيىن غازىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى ھەۋازىن قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغان ئۇرۇش. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىنى فەتھى قىلغاندىن كېيىن، مەككىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەۋازىنلار قايىل بولماي، تائىف (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ ئىچىدە) دىكى سەقىف قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن مۇسۇلمانلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 12 مىڭ ئادەمنى باشلاپ ھۇنەيىن (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) جىلغىسىغا كېلىپ جەڭ قىلدى. بۇ جەڭ ھۇنەيىن غازىتى دەپ ئاتالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام غەلىبە قىلىپ، 6 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى ۋە نۇرغۇن غەنىمەت ئالدى. ھەۋازىنلار بىلەن سەقىفلەر تائىفقا بېرىۋالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، كېيىن تائىف غازىتى قىلدى.

تائىف غازىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى مۇھىم شەھەر — تائىف (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ ئىچىدە) نى قورشاپ ھۇجۇم قىلغان ئۇرۇش. ھەۋازىن ۋە سەقىف قەبىلىلىرى ھۇنەين ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تائىفقا بېرىۋالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، بۇ مۇھىم شەھەرنى قورشاپ، ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا قىستىدى. لېكىن، ئۇنۇمى بولمىدى. بىر ئاي قورشىغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار قوشۇنى مەككىگە قايىتتى. بۇ ئۇرۇش تائىفتا بولغانلىقتىن تائىف غازىتى دەپ ئاتالدى.

ئام ئەل ۋۇفۇد (ئەلچىلەر يىلى) ھىجرىيە 9 - يىلى (مىلادىيە 631 - يىلى) نى كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ يىلى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ ئەلچىلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۇزۇرىغا سالامغا كېلىپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، مەككىنىڭ پۈختا دىنىي ۋە سودا ئورنىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنى تېزلىك بىلەن پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىغا ئومۇملاشتۇردى. قەبىلىلەر مەدىنىگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يىراقتىكى ئوماندىن، بەھرەيندىن، ھەزرەمەۋت (ھازىر ئەرەب يېرىم ئارىلى چېگرىسى ئىچىدە) دىن؛ بەزىلىرى تەي، ھەمدەن ۋە كېندې (بۇلار ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانى چېگرىسى ئىچىدە) دىن كەلگەن بولۇپ، ھەممىسى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. يېرىم ئارالدىكى خرىستىئانلار ۋە يەھۇدىيلارمۇ سۇلھ تۈزۈشكە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ،

بويسۇندىغانلىقىنى، ئولپان تۆلەپ ئىسلام دىنىنىڭ كەڭچىلىك قىلىشىنى ئۆتۈندىغانلىقىنى بىلدۈردى.

تەبۈك غازىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 631 - يىلى سۈرىيىنىڭ چېگرىسىنى بويسۇندۇرغان ئۇرۇش. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى مەككىنى فەتھى قىلغاندىن كېيىن، سۈرىيىگە يۈرۈش قىلىشنى ئويۇشتۇردى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئوسمان 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قورالاندۇرۇشقا يەتكۈدەك نەچچە مىڭ تۆگە، 10 مىڭ تىللا ئىئانە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قوشۇنى سۈرىيىنىڭ چېگرىدىكى شەھىرى تەبۈكقا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. شۇڭا بۇ ئۇرۇش تەبۈك غازىتى دەپ ئاتالدى. كېيىن ئەسكەرلەر ئۇرۇشتىن بىزار بولغاچقا، ئالغا ئىلگىرىلەش توختىتىلدى. بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات چاغدىكى ئاخىرقى غازات بولۇپ قالدى.

ھەججەتۈل ۋىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولۇشتىن بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى ئادەملىرى بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھىجرىيىنىڭ 10 - يىلى (632 - يىلى) 3 - ئايدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنە ئەتراپىدىكى قەبىلىلەردىكى مۇسۇلمانلارنى توپلاپ ھەج قىلىشقا ئېلىپ بارىدى، ئەرافات تېغىدا مەشھۇر «نۇتۇق» سۆزلەپ، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي قېرىنداش ئىكەنلىكىنى، تېرە رەڭگى ۋە قان سىستېمىسىدىكى پەرقنى ئىنكار قىلىشنى؛ جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئادەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەكىتلىدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي مەجبۇرىيەتلىرىنى ۋە ئېتىكا پرىنسىپلىرىنى بايان قىلدى. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلدى: «... بۇگۈن سىلەرنىڭ دىنىڭلارنى پۈتۈن قىلدىم، سىلەرگە نېمەتىمنى تاماملىدىم، ئىسلام دىنىنى سىلەرنىڭ دىنىڭلار بولۇشقا تاللىدىم...» (5 - سۈرىنىڭ 3 - ئايىتىدىن). شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ غەلبە قىلغانلىقى جاكارلاندى، بۇ قېتىمقى ھەج قىلىشتا بىر قاتار قائىدىلەر بەجا كەلتۈرۈلۈپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەج قىلغاندا ئەمەل قىلىدىغان ئۇلگىسى بولۇپ قالدى. بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاخىرقى ھەج قىلىشى بولغاچقا «ھەججەتۈل ۋىدا» (ۋىدالىشىش ھەجى) دېيىلدۇ.

سەقىفە كېڭىشى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئورۇنباسارىنى بەلگىلىگەن كېڭەش. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 632 - يىلى 6 - ئايدا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەدىنىدىكى ئەنسارىلار مېيىت نامىزىدىن ئىلگىرى سەقىفە (لەمپىلىك سەينا) گە يىغىلىپ، سەئىد ئىبنى ئۇبادە (؟ — 636) نى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئورۇنباسارى قىلماقچى بولدى. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ھەزرىتى ئۆمەر قاتارلىق كىشىلەر بىلەن يېتىپ كېلىپ، ئورۇنباسارىنى مەدىنىدىكى مۇھاجىرلار ئىچىدىن سايلاشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىككى تەرەپ قاتتىق مۇنازىرىلىشىپ، ئاخىر مەدىنىلىكلەر قايىل قىلىندى. ھەزرىتى ئۆمەر ۋە باشقا ساھابىلارنىڭ قوللىشى بىلەن ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى تۇنجى خەلىپە بولۇپ سايلاندى.

تۆت چوڭ خەلىپە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 632 - يىلى ۋاپات بولغاندىن تارتىپ 661 - يىلىغىچە مۇسۇلمانلار ئۈممەتنىڭ ھوقۇقىنى ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان، ھەزرىتى ئەلىدىن ئىبارەت تۆت

خەلىپە تۇتۇپ كەلدى. سۇننىي مەزھىپى ئۇلارنى ئەنئەنىۋى خەلىپىلەر دەپ قارىدى. شىئە مەزھىپى بولسا، ھەزرىتى ئەلىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «مەنىۋى مىراسى» ۋە «ماددىي مىراسى»غا ۋارىسلىق قىلالايدىغان، شەرئىەتكە ئۇيغۇن خەلىپە دەپ قارىدى.

رىددە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «دىنىدىن يېنىش» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 632 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىسلام دىنىغا قارشى تۇرىدىغان قەبىلىلەر ئۆشرە- زاكات بېرىشنى رەت قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇ «رىددە» ھەرىكىتى (دىنىدىن يېنىش ھەرىكىتى) دېيىلدى. مۇسەيلىمە، تۇلەيھە، ئەسۋەر قاتارلىق توپىلاڭچى باشچىلىرى ئۆزىنى مىللىتىنىڭ «پەيغەمبىرى» دەپ ئاتىدى. مۇسۇلمانلار ئۇلارنى «ساختا پەيغەمبەر» دەپ ئاتىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قۇرغان ئۇممەنىڭ خەلىپىسى ئەبۇ بەكرى 11 يول بىلەن قوشۇن ئەۋەتىپ توپىلاڭنى قوراللىق تىنجىتىپ، ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى.

ساختا پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئۆزىنى پەيغەمبەر دەۋالغانلار ئىسلام دىنىدا «ساختا پەيغەمبەر» دەپ كەمسىتىلدى. «قۇرئان كەرىم»دە ئېيتىلغاندەك ئاللاغا يالغان چاپلىغان ياكى ئۆزىگە ھېچ نەرسە ۋەھىي قىلىنمىغان تۇرۇقلۇق، ماڭا ۋەھىي قىلىندى... دېگەن كىشىلەر... (6 - سۈرىنىڭ 93 - ئايىتىدىن) ساختا پەيغەمبەر (پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلغۇچى) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولوپمۇ «رىددە» ھەرىكىتىنىڭ بەزى رەھبەرلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلارنىڭ بىرقەدەر مەشھۇرلىرى شىمالىي قىسمىدىكى ئەسەد قەبىلىسىدىن تۇلەيھە، ئۇتتۇرا قىسمىدىكى ھەنىفە قەبىلىسىدىن مۇسەيلىمە ۋە تەمىم قەبىلىسىدىن ساجاھ؛ جەنۇبىي يەمەن رايونىدىن ئەسۋەد قاتارلىقلاردۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۆز قەبىلىلىرىدىكىلەرنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئۆشرە- زاكات بېرىشنى رەت قىلدى. ئىسلام دىنىغا قارشى چىقتى. كېيىن ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى تەرىپىدىن قوراللىق باستۇرۇلدى. بۇلاردىن تۇلەيھە يېڭىۋاشتىن دىنغا كىرگەندىن باشقا، قالغانلىرى ئۆلتۈرۈلدى.

مەئرەكە ئەل جەمەل (تۆگە جېڭى) ئىسلام دىنىدا 656 - يىلى تۇنجى قېتىم يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇش. ھەزرىتى ئۇسمان قەتلى قىلىنىپ، ھەزرىتى ئەلى خەلىپە بولغاندىن كېيىن، تەلھە بىننى ئۇبەيدۇللا بىلەن زۇبەير ئىبنى ئەۋۋام ھەزرىتى ئوسمانىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھەزرىتى ئەلى مۇناسىۋەتلىك دېگەننى باھانە قىلىپ، بۇۋى ئائىشە بىلەن بىرلىشىپ، قوشۇن باشلاپ ھەزرىتى ئەلىگە ھۇجۇم قىلدى. ئىككى قوشۇن بەسرە يېنىدا قاتتىق جەڭ قىلدى. تەلھە بىننى ئۇبەيدۇللا بىلەن زۇبەير ئىبنى ئاۋۋال قازا قىلدى. بۇۋى ئائىشە ئەسىرگە ئېلىندى. ئائىشە پۇختا كاجاۋادا ئولتۇرغانلىقتىن، بۇ جەڭ «تۆگە جېڭى» دەپ ئاتالدى.

سىففىن ئۇرۇشى ئىسلام دىنىدا 657 - يىلى ئىككىنچى قېتىم پەيدا بولغان ئىچكى ئۇرۇش. ھەزرىتى ئوسمان قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەلى خەلىپە بولدى. سۇرىيىنىڭ باش ۋالىسى مۇئاۋىيە ھەزرىتى ئوسمانىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھەزرىتى ئەلى مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ، ھەزرىتى ئوسمانىنىڭ قان يۇقى كىيىملىرىنى كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ھەزرىتى ئەلىگە قارشى تۇرۇشقا ھەرىكەتلەندۈردى. ئىككى

تەرەپ يېۋفرات دەريا‌سى بويىدىكى سىففىن تۈزلەڭلىكىدە ئۈچ ئايدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلغانلىقتىن، بۇ ئۇرۇش «سىففىن ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى. مۇئاۋىيە ھەربىي كۈچ بىلەن تەڭ كېلەلمەي، ھەزرىتى ئەلىدىن سۆھبەتلىشىپ «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. ھەزرىتى ئەلى سۆھبەتلىشىپ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا رازى بولدى. لېكىن، ھەزرىتى ئەلىنىڭ قوشۇنى پارچىلىنىپ كەتتى. ھەزرىتى ئەلىنى ھىمايە قىلىدىغان بەزى كىشىلەر خاۋارىجلار بولۇپ ئۆيۈشتى.

نەھرەۋان ئۇرۇشى ئىسلام دىنى گۈللەنگەن دەسلەپكى چاغلاردا مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرى. 657 - يىلىدىكى «سىففىن ئۇرۇش» دا ھەزرىتى ئەلى مۇئاۋىيەنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىش توغرىسىدىكى تەلىپىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن تەمىم جەمەتىدىكى بىر قىسىم ئادەم نارازى بولۇپ، خاۋارىجلار بولۇپ ئۆيۈشۈپ ھەزرىتى ئەلى بىلەن دۈشمەنلەشتى. ئىككىنچى يىلى ھەزرىتى ئەلى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇلارنى باستۇردى. بۇ ئۇرۇش نەھرەۋاندا (ئىراق چېگرىسى ئىچىدە) بولغانلىقتىن «نەھرەۋان ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى.

كەربالا پاجىئەسى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھۈسەين كەربالادا قازاغا ئۇچرىغان ۋەقە كۈزدە تۇتۇلدۇ. مۇئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىد 680 - يىلى خەلىپە بولدى. ھۈسەين بۇنىڭغا قايىل بولمىدى. ھۈسەين ئۆيدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە مەككىدىن كۈفەگە بېرىپ ئۆزىنى قوللىغۇچىلار بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ ماڭغاندا ئۈمەييە سۇلالىسىنىڭ 4 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى قوغلاپ كېلىپ كۈفەنىڭ يېنىدىكى كەربالادا ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي كۆپىنچىسى قازا قىلدى. ھۈسەينىنىڭ بەشى كېسىۋېلىنىپ دەمەشىقتىكى يەزىدنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى. شۇ كۈنى دەل ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (ئاشۇرا كۈنى) بولغاچقا، شىئە مەزھىپى ھۈسەيىننى شېھىت بولغان ۋەلى دەپ تونۇپ، بۇ كۈننى شىئە مەزھىپىنىڭ ماتەم كۈنى قىلدى. كېيىن ئاشۇرا خاتىرىسى بولۇپ تەرەققىي قىلدى. ھۈسەيىننىڭ بەشى قازاغا ئۇچرىغان يەرگە قايتۇرۇپ كېلىنىپ، تېنىگە قوشۇپ دەپنە قىلىندى. كېيىن ئۇ يەرگە قەبرىگاھ ۋە مەسچىت سېلىنىپ، ئۇ يەر شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بىرى قىلىندى.

تۆۋۈە - ئىستىغپارچىلار ھەربىكىتى شىئە مەزھىپىنىڭ ئۈمەييە سۇلالىسىغا قارشى قوراللىق قوزغىلىڭى. كەربالا پاجىئەسىدىن كېيىن كۈفەدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ نەچچە يۈز ئادەم پەيغەمبەر جەمەتىدىكىلەرنى قوغداپ قالالمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى. ئۈمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى يەزىد I 683 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلايمان بىننى سۇرەدنى مۆتىۋەللى قىلىپ سايلىدى ھەمدە ئۆزىنى «تەۋۋاب» (تۆۋۈە - ئىستىغپارچىلار) دەپ ئاتىدى. ھەربىكەت شۇ نام بىلەن ئاتالدى. 684 - يىلى ئۈلار 3 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ھۈسەين قەبرىگاھىنىڭ ئالدىغا توپلاپ، تۆۋۈە - ئىستىغپار ئوقۇدى. قىساس ئېلىشقا قەسەم ئىچتى. كېيىن ئەين ۋەردە ئۈمەييەنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن ئۈچ كۈن قاتتىق جەڭ قىلىپ، ھەممىسى يوقىتىلدى.

مۇختار قوزغىلىڭى شىئە مەزھىپى كۈفەدە ئۈمەييە سۇلالىسىغا قارشى قوزغىغان قوراللىق قوزغىلاڭ. ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇشتا تائىفلىق مۇختار مەككىدىكى ئىبنى زۇبەير قوزغىلىڭىغا

قاتنىشىپ، كېيىن ھەزرىتى ئەلى جەمەتىگە تەسلىم بولغانىدى. كۇفەدە ھەزرىتى ئەلىنى ۋە خەلۋە بىننى جەئفەرنىڭ ئوغلى مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيەنى چاقىرىق قىلىپ، ئىمام مەھدى كېلىپ ئادالەتسىزلىكنى تۈگىتىپ، دۇنياغا ئادىللىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادقا دائىر بىر قاتار تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. غەيرىي ئەرەب مۇسۇلمانلىرى بىلەن ئەرەب مۇسۇلمانلىرىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ قوللاشقا ئىگە بولدى. 685 - يىلى 10 - ئايدا كۇفەدە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۇمەييە قوشۇنىنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، بۇگۇنكى ئىراقنى ۋە شەرقتىكى جايلارنى تىزلىك بىلەن ئىشغال قىلدى. كېيىن ئىچكى جەھەتتە پارچىلىنىپ، ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى يۇز ئۆرۈدى. ئىبنى زۇبەيىرنىڭ ئۇكىسى مۇسئەب بىننى زۇبەيىرنىڭ قوشۇنى يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلدى. 687 - يىلى 4 - ئايدا مۇختار شېھىت بولدى، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. قالدۇق قوشۇن كەيسانىيە بولۇپ ئۆزگەردى.

دارىل ئىسلام بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىسلام رايونى» يەنى مۇسۇلمان پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىدا شەرئىەت يولغا قويۇلغان «تىنچلىق رايونى» دېگەنلىك بولۇپ، «دارىل ھەرپ» گە قارىمۇقارشى. مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغان ئەھلى زىممەلەر ئۇنىڭ پۇقراسى ھېسابلاندى. ئەھلى زىممە دېگەندە چىڭ مەنىدىكى ئەھلى كىتابلار كۆزدە تۇتۇلدى، بۇنتا چوقۇنغۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدى. ئۇلار مۇسۇلمانلارغا باج - سېلىق تاپشۇردى ۋە بەزى چەكلىمىلەرنى قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ۋە مال - مۈلكىنى مۇسۇلمان دۆلىتى قوغدىدى. ئۆزىنىڭ دىنىي پىرقىسى ئىچىدە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاپتونومىيە ۋە ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىن بەھرىمەن قىلىندى. نەزەرىيە جەھەتتە شەرىئەت دۇنيانى «ئىسلام رايونى» ۋە «ئۇرۇش رايونى» غا ئايرىدۇ؛ «ئۇرۇش رايونى» نى «ئىسلام رايونى» غا ئۆزگەرتىشنى خەلىپىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە جىھادنىڭ نىشانى قىلىدۇ. ئەمەلىيەت داۋامىدا سۇلھ ياكى كېلىشىم ئارقىلىق تىنچلىقنى ساقلىغان غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويىدۇ.

تىنچلىق رايونى «دارىل ئىسلام» غا قارىڭ.

دارىل ھەرپ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۇرۇش رايونى» يەنى غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايون دېگەنلىك بولىدۇ. بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق «ئىسلام رايونى» غا ئۆزگەرتىلىشتىن ئىلگىرى ئەمەلىيەتتىكى ياكى يوشۇرۇن ھالەتتىكى ئۇرۇش رايونى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇش رايونى «دارىل ھەرپ» كە قارىڭ.

دارىل سۇلھى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «سۇلھى رايونى» دېگەنلىك بولۇپ، كېلىشىم ياكى شەرتنامە بويىچە ئىسلام دۆلىتىنىڭ خەزىنىسىگە باج - سېلىق تاپشۇرۇش ئارقىلىق مۇستەقىللىككە ئىگە بولغان غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. «دارىل ئەھد» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ «ئىسلام رايونى»، «ئۇرۇش رايونى» نىڭ سىرتىدىكى ئۇچىنچى خىل رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى نەجران خىرىستىئانلار ئۇيۇشمىسى ۋە تۆت خەلىپە دەۋرىدىكى نۆۋىتىە پادىشاھلىقى ئۇنىڭ

تەرەپ يېۋفرات دەرياسى بويىدىكى سىففىن تۈزلەڭلىكىدە ئۇچ ئايدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلغانلىقتىن، بۇ ئۇرۇش «سىففىن ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى. مۇئاۋىيە ھەربىي كۈچ بىلەن تەڭ كېلەلمەي، ھەزرىتى ئەلىدىن سۆھبەتلىشىپ «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. ھەزرىتى ئەلى سۆھبەتلىشىپ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا رازى بولدى. لېكىن، ھەزرىتى ئەلىنىڭ قوشۇنى پارچىلىنىپ كەتتى. ھەزرىتى ئەلىنى ھىمايە قىلىدىغان بەزى كىشىلەر خاۋارىجلار بولۇپ ئۇيۇشتى.

نەھرەۋان ئۇرۇشى ئىسلام دىنى گۈللەنگەن دەسلەپكى چاغلاردا مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرى. 657 - يىلىدىكى «سىففىن ئۇرۇش» دا ھەزرىتى ئەلى مۇئاۋىيەنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىش توغرىسىدىكى تەلىپىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن تەمىم جەمەتىدىكى بىر قىسىم ئادەم نارازى بولۇپ، خاۋارىجلار بولۇپ ئۇيۇشۇپ ھەزرىتى ئەلى بىلەن دۈشمەنلەشتى. ئىككىنچى يىلى ھەزرىتى ئەلى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇلارنى باستۇردى. بۇ ئۇرۇش نەھرەۋاندا (ئىراق چېگرىسى ئىچىدە) بولغانلىقتىن «نەھرەۋان ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى.

كەربالا پاجىئەسى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھۈسەين كەربالادا قازاغا ئۇچرىغان ۋەقە كۈزدە تۇتۇلدۇ. مۇئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىد 680 - يىلى خەلىپە بولدى. ھۈسەين بۇنىڭغا قايىل بولمىدى. ھۈسەين ئۆيدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە مەككىدىن كۈفەگە بېرىپ ئۆزىنى قوللىغۇچىلار بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ ماڭغاندا ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ 4 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى قوغلاپ كېلىپ كۈفەنىڭ يېنىدىكى كەربالادا ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي كۆپىنچىسى قازا قىلدى. ھۈسەينىنىڭ بەشى كېسىۋېلىنىپ دەمەشىقتىكى يەزىدنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى. شۇ كۈنى دەل ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (ئاشۇرا كۈنى) بولغاچقا، شىئە مەزھىپى ھۈسەيىننى شېھىت بولغان ۋەلى دەپ تونۇپ، بۇ كۈننى شىئە مەزھىپىنىڭ ماتەم كۈنى قىلدى. كېيىن ئاشۇرا خاتىرىسى بولۇپ تەرەققىي قىلدى. ھۈسەيىننىڭ بەشى قازاغا ئۇچرىغان يەرگە قايتۇرۇپ كېلىنىپ، تېنىگە قوشۇپ دەپنە قىلىندى. كېيىن ئۇ يەرگە قەبرىگاھ ۋە مەسچىت سېلىنىپ، ئۇ يەر شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بىرى قىلىندى.

تەۋۋە - ئىستىغپارچىلار ھەرىكىتى شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى قوراللىق قوزغىلىڭى. كەربالا پاجىئەسىدىن كېيىن كۈفەدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ نەچچە يۈز ئادەم پەيغەمبەر جەمەتىدىكىلەرنى قوغداپ قالالمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى يەزىد I 683 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلايمان ئىبنى سۇرەدنى مۆتىۋەللى قىلىپ سايلىدى ھەمدە ئۆزىنى «تەۋۋاب» (تەۋۋە - ئىستىغپارچىلار) دەپ ئاتىدى. ھەرىكەت شۇ نام بىلەن ئاتالدى. 684 - يىلى ئۇلار 3 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ھۈسەين قەبرىگاھىنىڭ ئالدىغا توپلاپ، تەۋۋە - ئىستىغپار ئوقۇدى. قىساس ئېلىشقا قەسەم ئىچتى. كېيىن ئەين ۋەردە ئۇمەييەنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن ئۇچ كۈن قاتتىق جەڭ قىلىپ، ھەممىسى يوقىتىلدى.

مۇختار قوزغىلىڭى شىئە مەزھىپى كۈفەدە ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى قوزغىغان قوراللىق قوزغىلاڭ. ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇشتا تائىفلىق مۇختار مەككىدىكى ئىبنى زۇبەير قوزغىلىڭىغا

قاتنىشىپ، كېيىن ھەزرىتى ئەلى جەمەتىگە تەسلىم بولغانىدى. كۈفەدە ھەزرىتى ئەلىنى ۋە خەلۋە بىننى جەئفەرنىڭ ئوغلى مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيەنى چاقىرىق قىلىپ، ئىمام مەھدى كېلىپ ئادالەتسىزلىكنى تۈگىتىپ، دۇنياغا ئادىللىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادقا دائىر بىر قاتار تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. غەيرىي ئەرەب مۇسۇلمانلىرى بىلەن ئەرەب مۇسۇلمانلىرىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ قوللاشقا ئىگە بولدى. 685 - يىلى 10 - ئايدا كۈفەدە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۇمەييە قوشۇنىنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، بۇگۈنكى ئىراقنى ۋە شەرقتىكى جايلارنى تېزلىك بىلەن ئىشغال قىلدى. كېيىن ئىچكى جەھەتتە پارچىلىنىپ، ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى يۈز ئۆرۈدى. ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئۇكىسى مۇسئەب بىننى زۇبەيرنىڭ قوشۇنى يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلدى. 687 - يىلى 4 - ئايدا مۇختار شېھىت بولدى، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. قالدۇق قوشۇن كەيسانىيە بولۇپ ئۆزگەردى.

دارىل ئىسلام بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىسلام رايونى» يەنى مۇسۇلمان پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىدا شەرئىەت يولغا قويۇلغان «تىنچلىق رايونى» دېگەنلىك بولۇپ، «دارىل ھەرپ» گە قارىمۇقارشى. مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغان ئەھلى زىممىلەر ئۇنىڭ پۇقراسى ھېسابلاندى. ئەھلى زىممە دېگەندە چىڭ مەنىدىكى ئەھلى كىتابلار كۆزدە تۇتۇلدى، بۇتقا چوقۇنغۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدى. ئۇلار مۇسۇلمانلارغا باج - سېلىق تاپشۇردى ۋە بەزى چەكلىمىلەرنى قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ۋە مال - مۈلكىنى مۇسۇلمان دۆلىتى قوغدىدى. ئۆزىنىڭ دىنىي پىرقىسى ئىچىدە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاپتونومىيە ۋە ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىن بەھرىمەن قىلىندى. نەزەرىيە جەھەتتە شەرىئەت دۇنيانى «ئىسلام رايونى» ۋە «ئۇرۇش رايونى» غا ئايرىدۇ؛ «ئۇرۇش رايونى» نى «ئىسلام رايونى» غا ئۆزگەرتىشنى خەلىپىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە جىھادنىڭ نىشانى قىلىدۇ. ئەمەلىيەت داۋامىدا سۇلھ ياكى كېلىشىم ئارقىلىق تىنچلىقنى ساقلىغان غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويىدۇ.

تىنچلىق رايونى «دارىل ئىسلام» غا قارىڭ.

دارىل ھەرپ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۇرۇش رايونى» يەنى غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايون دېگەنلىك بولىدۇ. بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق «ئىسلام رايونى» غا ئۆزگەرتىلىشتىن ئىلگىرى ئەمەلىيەتتىكى ياكى يوشۇرۇن ھالەتتىكى ئۇرۇش رايونى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇش رايونى «دارىل ھەرپ» كە قارىڭ.

دارىل سۇلھى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «سۇلھى رايونى» دېگەنلىك بولۇپ، كېلىشىم ياكى شەرتنامە بويىچە ئىسلام دۆلىتىنىڭ خەزىنىسىگە باج - سېلىق تاپشۇرۇش ئارقىلىق مۇستەقىللىككە ئىگە بولغان غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. «دارىل ئەھد» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ «ئىسلام رايونى»، «ئۇرۇش رايونى» نىڭ سىرتىدىكى ئۇچىنچى خىل رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى نەجران خىرىستىئانلار ئۇيۇشمىسى ۋە تۆت خەلىپە دەۋرىدىكى نۆبىيە پادىشاھلىقى ئۇنىڭ

ئۇلگىسى دەپ قارالدى. كېيىن بەزى فەقىھلەر «كېلىشىم» ۋە «شەرتنامە» ئۇرۇش توختىتىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى بولالايدۇ، ئالاقىدار رايونلار يەنىلا «ئۇرۇش رايونى» ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. كېيىنكى فىقھە ئەسەرلىرىدە «دارىل سۇلھى رايونى مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىلدى: «مەجبۇرىي تەسلىم بولغانلار» دىن ئېلىۋېلىنغان يەر بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق جامائەت مۈلكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەرلەرنى بۇرۇن تېرىۋاتقانلار تېرىيدۇ ياكى ئەمەلىيەتتە يەرلەر شۇلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ. ئۇلار يەر بېجى، جىزىيە (جان بېجى) تاپشۇرىدۇ؛ «سۇلھى تۈزۈپ تەسلىم بولغانلار» نىڭ يېرى بۇرۇنقى ئىگىسىگە تەۋە بولىدۇ. ئۇلار يەرنى سېتىشقا ياكى رەنگە قويۇشقا ھوقۇقلۇق. لېكىن، يەر بېجى تاپشۇرۇشى شەرت. بۇنداق يەر بېجى جىزىيە بىلەن باراۋەر بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلسا كەچۈرۈم قىلىنىدۇ.

دارىل ئەھد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «سۇلھى رايونى» دېگەنلىك بولىدۇ. «دارىل سۇلھى» گە قارالىدۇ.

ئۆشرە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دىنى جامائەت پاراۋانلىقىغا ئىشلىتىدىغان بىر خىل باج. دەسلەپكى چاغلاردا بۇ سۆز زاكات، سەدىقە بىلەن مەنداش بولۇپ، زاكاتنىڭ بىر قىسمى دەپ قارىلاتتى، بۇ يېڭا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان باجنى كۆرسىتىدۇ. ئاشلىق ۋە مېۋە- چېۋە يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن، ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىر قىسمى ئۆشرە بېرىلىدۇ. ئادەم كۆچى بىلەن سۇغۇرۇلىدىغان يەرگە يېرىمى كېمەيتىلىدۇ؛ ئۇنى يىغىۋېلىشنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى بولمايدۇ. ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ھەممە مۇسۇلمان يېرىگە ئۆشرە تاپشۇرىدۇ. سىرتنى بويسۇندۇرغاندا «دارىل سۇلھى» يەرلىرىگە، ئىگىسى يوق يەرلەرگە ئۆشرە تاپشۇرىدۇ. بۇ ئۆشرە يېرى دېيىلىپ، غەيرىي مۇسۇلمانلار يەر بېجى تاپشۇرىدىغان «خىراج» دىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپەيگەنلىكتىن، يەرنى سېتىۋېلىش ۋە تەقدىم قىلىش ئارقىسىدا «ئۆشرە يېرى» كۆپەيدى، ئېلىنىدىغان باج ئازايدى. ئۇمەييە ھاكىمىيىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ باجنى كۆپەيتىشنى چەكلىدى. ئەھلى فىقھەلەرنىڭ بۇنى ئىزاھلىشىدا ئىختىلاپ كۆرۈلدى. كېيىن «زاكات» قا ئوخشىمايدىغان باج قىلىندى. ئىسلام دۆلەتلىرىگە كىرگەن سودىگەرلەرنىڭ ئەكىرگەن مېلىغا سودا بېجى ئېلىندى. ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى شېرىكلىرى بولسا، يىگىرمىدىن بىرىنى باج تاپشۇردى.

خەراج بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يەر بېجى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەلىپە دۆلەتلىرىدە غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن ئېلىنىدىغان يەر بېجىنى كۆرسىتىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدە خەراج بىلەن جىزىيە ئارىلاش ئىشلىتىلىپ، ھەر ئىككىلىسىدە غەيرىي مۇسۇلمانلار تۆلەيدىغان يەر بېجى كۆزدە تۇتۇلغانىدى. سىرتنى بويسۇندۇرغاندا، يەر مۇسۇلمانلارنىڭ جامائەت مۈلكى قىلىنىپ، يەرنى بۇرۇنقى ئىگىسى تېرىپ، باجنى شۇ ئادەم تاپشۇردى. مۇسۇلمانلار ئىگىلىگەن يېرىگە ئۆشرە بەردى. كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپەيىپ باج ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇمەييە ھاكىمىيىتى دىنىغا يېتىكەدىن كىرگەنلەرنى بۇرۇنقى يېرىنى تېرىپ، داۋاملىق ئۆشرە تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئۆمەر II (717 - يىلىدىن 720 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) ئەرەب تەۋەلىكىدە بولمىغان مۇسۇلمانلارنىڭ

نارازىلىقىنى تۇڭىتىش ئۈچۈن، مۇسۇلمانلاردىن خەراج ئالماي، ئۆشرە ئېلىش تۇغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. لېكىن، 719 - يىلىدىن كېيىن، مۇسۇلمانلارغا ئۆتكەن «خەراج يېرى» بۇ قاتارغا كىرگۈزۈلمىدى. مۇسۇلمانلار ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغان يېرىگە خەراج تاپشۇردى. ھىشام (724 - يىلىدىن 743 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) خەراج يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىدىن ئەمەس، يەردىن ئېلىنىدىغانلىقىنى، «خەراج» يېرىنى تېرىغۇچىنىڭ دىنىغا كىرگەن - كىرمىگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى يەر بېجى تاپشۇرۇش كېرەكلىكىنى، «ئۆشرە يېرى» نى شۇنىڭدىن كېيىن كۆپەيتىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق بەلگىلىدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە غەيرىي مۇسۇلمانلار تاپشۇرغان جىزىيە (جان بېجى) «فاي» (غەنىمەت) دەپ ئاتىلىپ خەزىنىگە جىزىيە تاپشۇرۇش كېرەكلىكى، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى مۇسۇلمانلار قوغدايدىغانلىقى ھەمدە ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە ئىچكى ئاپتونومىيىدىن ۋە دىنىي ئېتىقادتىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىنغان ساغلام ئەرلەردىن، ئاياللاردىن، ياشلاردىن، قېرىلاردىن، قۇللاردىن، يوقسۇللاردىن ۋە تىلەمچىلەردىن جىزىيە كەچۈرۈم قىلىندى. قارىغۇلار، مېيىپلار، راھىبلار ئىچىدىكى جېنىنى بېقىپ كېتەلەيدىغانلىرىدىن باشقىلىرىدىنمۇ پۇتۇنلەي كەچۈرۈم قىلىندى. دەسلەپ ھەربىر ئادەم يىلدا بىر دىنار ياكى 12 دەرھەم تاپشۇرۇشى بەلگىلەندى. كېيىن بۇ ئاخىرقى چەك قىلىندى. نەق پۇل ياكى كىيىم - كېچەك، ھايۋان قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن بىر قېتىمدا بېرىۋەتسە بولىدىغانلىقى، لېكىن ھاراق، چوشقا ۋە ھارام بولغان مالالارنى بېرىشكە بولمايدىغانلىقى بەلگىلەندى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە، «ئەسكەر بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش» دەپ ئاتىلىپ، خەراج بىلەن «فاي» (غەنىمەت) دېيىلىپ، خەزىنە كىرىمى قىلىنىدى.

جان بېجى «جىزىيە» گە قارالسۇن.

دىبال ئۇرۇشى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ھىندىستاندىكى سىندنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىراق ۋالىسى ھەججاج 712 - يىلى ئەرەب كېمىلىرىنىڭ سىند قاراقچىلىرى تەرىپىدىن

زىمما ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى غەيرىي مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلمەسلىكى، ئۆز دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا ئىجازەت بېرىلىشى ۋە ئۆز ئىچىدىكى ئىشلىرىدا ئۆز دىنىنىڭ قانۇنىغا بويسۇندۇرۇلىشى ھەققىدىكى ئەھدىنامە. زىممىلار ئىسلام دۆلىتىگە جىزىيە تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىسلام دۆلىتىنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشى ياكى ئۇلارغا ياردەم بېرىشى قەتئىي چەكلىنىدۇ. ئۇلار ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئىچكى ۋە سىرتقى ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ياكى ئىسلام دۆلىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلغان تەقدىردىمۇ،

بۇلانغانلىقىنى ئاساس قىلىپ، جىيەنى مۇھەممەد بىننى قاسىمنى دىبال (ھازىر پاكىستاندىكى كاراچىنىڭ يېنىدا) غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شەھەرنى بىرنەچچە ئاي قورشىۋېلىپ قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەرەب قوشۇنى بوراندەك يوپۇرۇلۇپ كېلىپ سىندنىڭ ھەممە يېرىنى ئىشغال قىلىپ، پەنجاپتىكى ئوش ۋە مولدانغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەد بىننى قاسىم سىنددا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ھەرخىل تۈزۈم ۋە سىياسەتلەرنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا تۇنجى زېمىنگە ئىگە بولدى. سىند ۋە تۆۋەن پەنجاپ ئىسلام دىنى تەۋەلىكىگە ئۆتتى.

توۋر ئۇرۇشى ئۇمەييە سۇلالىسى بىلەن فرانىك پادىشاھلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئۇرۇش ھازىرقى فرانسىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى توۋر دېگەن جايدا بولغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالدى. مىلادىيە 732 - يىلى 10 - ئايدا ئۇمەييە خەلىپىسى ھىشام (724 - يىلىدىن 743 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) دەۋرىدە مۇسۇلمانلار قوشۇنى ئىسپانىيەدىن فرانسىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئىلگىرىلەپ فرانىك پادىشاھلىقىدىكى ئوردا ئەمەلدارى چارلېس مارتېل (688 — 741) نىڭ قوشۇنى بىلەن توۋردا ئۇچرىشىپ قاتتىق جەڭ قىلدى. مۇسۇلمان قوشۇنلىرى يېنىك ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ئاساس قىلىپ، فرانسىيە ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ساۋۇتلۇق فرانكلار سەپتە چىڭ تۇرۇپ، بىر كۈن جىددىي جەڭ قىلىپ، تالاپەتكە ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ قوماندانى ئۆلتۈرۈلدى، قالدۇق ئەسكەرلەر كېچىلەپ چېكىنىدى. مۇسۇلمانلار قوشۇنى كۆپ قېتىم ھۇجۇم ئۇيۇشتۇرغان بولسىمۇ، غەلىبە قىلالمىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچى ئىسپانىيە بىلەن چەكلىنىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىيەلمىدى.

زەيدىلەر قوزغىلىڭى ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى چىققان بىر قېتىملىق قوراللىق قوزغىلاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆتىنچى ئىمام زەينۇل ئابىددىن (659 — 714) نىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان بالىسى زەيدى رەھبەرلىك قىلىپ، كۈفەدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچىلار زەيدىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولغاچقا، بۇ قوزغىلاڭ شۇنداق دەپ ئاتالدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، كۈفەدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ بىر قىسىم مۇخلىسلىرى زەيدىنى قوللاپ ئىمام قىلغان ھەمدە بۇ شەھەردە بىر يىل يوشۇرۇپ، بەسرەدىكى قوللىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، قوزغىلاڭغا تەييارلانغان. قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، مەسچىتكە توپلانغان بىرنەچچە مىڭ قوللىغۇچى جىم تۇرۇۋالغان. قوزغىلاڭغا قاتناشقان نەچچە يۈز ئادەم يارەمسىز قالغان. ئۇلار نەچچە كۈن جەڭ قىلغاندىن كېيىن، كۈفەنىڭ ۋالىسى يۈسۈف بىننى ئۆمەر تەرىپىدىن باستۇرۇلغان. زەيدى شېھىت بولۇپ، جەسىدى دالىدا قالغان. كالىلىسى كېسىۋېلىنىپ، دەمەشق، مەككە، مەدىنە قاتارلىق جايلاردا سازايى قىلىنغان.

ئەبۇ مۇسلىم قوزغىلىڭى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پارتلىغان ئابباسىيلار قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئابباسىيلار ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. 747 - يىلى 6 - ئايدا پىرسىيىلىك ئەبۇ مۇسلىم «شەرىئەتكە لايىقلىق» نىڭ خۇراسان (ھازىر ئىران چېگرىسى ئىچىدە) دىكى ئەلچىسى سۇپىتىدە، باجنى ئازايتىش، ھاشارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى شۇئار قىلىپ، ئابباسىيلار جەمەتىنىڭ قارا بايرىقىنى كۆتۈرۈپ، خۇراسانىنىڭ شەرقىي

قىسمىدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خۇراسان قاتارلىق جايلاردا ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن پارس، ئەرەب دېھقانلىرى، كاسىپلار ۋە سودىگەرلەر قوزغىلاڭغا قاتناشتى. قوزغىلاڭ شىئە مەزھىپى ۋە خاۋارىجلارنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. ئۇچ يىل جەڭ قىلىش ئارقىلىق، قوزغىلاڭچى قوشۇن خەلىپىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنىنى تارمار قىلدى. مەرۋان II (744 ـ يىلىدىن 750 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) قېچىپ كېتىپ، مىسىردا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇمەييە سۇلالىسى يوقالدى. ئەبۇ ئابباس (722 — 754) ئاباسىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. ئەبۇ مۇسلىم خۇراساندا بىر مەزگىل ۋالى بولۇپ، 754 ـ يىلى مەنسۇر (754 ـ يىلىدىن 775 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

ئاباسىيلار ئىنقىلابى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىجتىمائىي ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇمەييە سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۇسەيىن سۇلالە قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، نۇرغۇن مۇسۇلمانلار «تەختنى تارتىۋالغان ئۇمەييەلەر» گە قارشى تۇرۇپ، ھاشىم جەمەتى (پەيغەمبەر جەمەتى) نىڭ شەرىئەتكە لايىق مەنپەئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى يەنى ھاكىمىيەتنى پەيغەمبەر جەمەتىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. شىئە مەزھىپىدىكىلەر ۋە ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلغۇچىلار، خۇراسان دېھقانلىرى، مەۋالىلار ۋە يەمەندىن شىمالغا كۆچكەن ئەرەبلەر ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولدى. باشتا شىئە مەزھىپى ۋە ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلغۇچىلار ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، كۇفە، مەدىنە قاتارلىق جايلارنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى. مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيەنىڭ ئوغلى ئەبۇ ھاشىم مىلادىيە 716 ـ يىلى قازا قىلدى. شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامىلىقى ھاشىم جەمەتىنىڭ بىر تارمىقى — ئابباس جەمەتىدىكى مۇھەممەد بىننى ئەلى (؟ — 743) گە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەرغىبات ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاباسىيلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. كېيىن ئىبراھىم مۇھەممەد (؟ — 749) ھاشىم جەمەتىنىڭ ئاقساقىلى بولدى، ھەمدە تەرغىبات ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. دەمەشقتىن ئەرەب يېرىم ئارىلىغا باردىغان ھىجازنىڭ كارۋان يولىغا جايلاشقان ھۇمەيمە مەھەللىسى (ھازىر پەلەستىن چېگرىسى ئىچىدە) يېڭى پائالىيەت مەركىزى بولدى. كۇفەدە ئەبۇ سالام جايلارنىڭ دىنىي تەرغىبات ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەبۇ مۇسلىمنى قوراللىق قوزغىلاڭنى مەخپىي ئۇيۇشتۇرۇشقا ئەۋەتتى. خۇراسانىنىڭ مەركىزى مەرۋىدە (ھازىر ئىران چېگرىسى ئىچىدە) 12 نەپەر نەجىب (باشلىق) تىن تەركىب تاپقان مەخپىي كومىتېت قۇرۇلدى. نەجىبلەرنىڭ ئاستىدا 58 نەپەر (بەزىلەر 70 نەپەر دەيدۇ) دائى جايلاردا تەشۋىق قىلدى. ھەرىكەت 746 ـ يىلى مەخپىلىكتىن ئاشكارىلىققا يۈزلەندى. ئىنقىلابنىڭ سىمۋولى بولغان قارا بايراق (ئەرەبلەر قارا يەكتەك كىيگەنلىكتىن ياكى ئاباسىيلارنىڭ چىرايى قارا بولغانلىقتىن قارا بايراق تۇتقان بولۇشى مۇمكىن) 747 ـ يىلى 6 ـ ئايدا خۇراساندىكى مەسچىت سىرتىدا چىقىرىلىپ، ئۇمەييەلەرگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىدىن بېشارەت بېرىلدى. 749 ـ يىلى ئۇمەييە خەلىپىسى ئاباسىيلارنىڭ سىياسىي قارا نىيىتىنى تۇيۇپ، ئىبراھىمنى

قولغا ئېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. لېكىن، كېچىككەنىدى. ئىبراھىم جەمەت ئەزالىرىنى ھۈمەيمەدىن خىزمەت ئاساسىغا ئىگە كۈفەگە مەخپىي كۆچۈرۈپ، ئۈكىسى ئەبۇ ئابباس ئابدۇللا بىننى مۇھەممەد يەنى جەئفەر (750 ـ يىلىدىغان 954 ـ يىلىغىچە تەختىتە ئولتۇردى) نى ئىزباسار قىلىپ تەيىنلىدى. ئەبۇ مۇسلىمنىڭ قوشۇنى ئۈزلۈكسىز غەلىبە قىلىۋاتقاندا، ئەبۇ ئابباس 750 ـ يىلى ئابباسىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. ئۈمەييە سۇلالىسى يوقىدى.

نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى

«بەسرەدىكى نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى»، «زەنگىلەر قوزغىلىڭى» مۇ دېيىلىدۇ. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۆزىنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ پۇشتى دەۋالغان ئەلى بىننى مۇھەممەد (؟ — 883) شەرقىي ئافرىقىلىق نېگىر قۇللارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، بەسرەنىڭ يېنىدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئەلى بىننى مۇھەممەد خاۋارىجلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇ ئۆزىنى ئاللانىڭ ئەلچىسى دەپ ئاتاپ، ئادالەتسىز خەلىپىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا چاقىردى. يامانلىق قىلغانلارنى جازالاشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇشنى، ياخشى ئادەم نېگىر بولغان تەقدىردىمۇ خەلىپە بولسا بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن 200 مىڭ ئادەمگە يېتىپ، قاچقان قۇللارنى، قوشۇندىكى نېگىر ئەسكەرلەرنى، دېھقانلار ۋە كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئۇلار مۇختەلەينى مەركەز قىلىپ، ئىككى دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى تىزگىنلەپ، ئىراقنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ۋە ئىرانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىنى ئىگىلەپ، بەسرەنى بۇلاپ، باغدادقا تەھدىت سالدى. مۇختەلەينى 883 ـ يىلى 8 ـ ئايدا خەلىپە قوشۇنلىرى ئىشغال قىلدى. ئەلى مۇھەممەد ئۆلتۈرۈلدى. قوزغىلاڭ 14 يىل داۋاملاشىپ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

زەنگىلەر قوزغىلىڭى

يەنى «نېگىر قۇللار قوزغىلىڭى»، ئەرەبلەر نېگىرلارنى «زەنگى» دەيدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قوزغىلاڭ شۇنداق دەپ ئاتالغان.

مۇقەننەئ قوزغىلىڭى

ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «مۇقەننەئ» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «نىقابلىق ئادەم» دېگەنلىك بولىدۇ. ھەربىكتەكە رەھبەرلىك قىلغان پارسىيلىك مەرۋى ھاشىم بىننى ھەكىم (؟ — 780) زەر چۈمبەل سىلىۋېلىپ، كىشىلەرگە «نۇرلۇق دىدارى» نى كۆرسەتمىگەنلىكتىن بۇ ھەربىكەت شۇنداق دەپ ئاتالغان. ھاشىم بىننى ھەكىم ئەينى چاغدا ئەبۇ مۇسلىمنىڭ كاتىپى بولغان. خەلىپە مەنسۇر (754 ـ يىلىدىن 775 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) ئەبۇ مۇسلىمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئەبۇ مۇسلىمنىڭ روھى ئۆزىنىڭ تېنىگە كۆچكەنلىكىنى ئېيتىپ، قىساس ئېلىشقا قەسەم ئىچكەن. خاۋارىجلار خۇراساندا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلار 776 ـ يىلى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى رايونلاردا يەرلىك دېھقانلار قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن 780 ـ يىلى مەغلۇپ بولدى. شەھەر قولدىن كېتىشتىن ئاۋۋال ھاشىم بىننى ھەكىم ئاياللىرى ۋە يېقىن ئادەملىرى بىلەن ئوتتا ئۆلۈۋالدى.

بابەك قوزغىلىڭى

«ئەزەر-

بەيجان قوزغىلىڭى» مۇ دېيىلىدۇ. ئەزەربەيجاندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭغا ياغ سودىگىرى بابەك (؟ — 837) 816 - يىلىدىن 837 - يىلىغىچە رەھبەرلىك قىلدى. بابەك خۇراسان رايونىدىكى غۇلامىيەنىڭ باشلىقى ئىدى. دەسلەپ ئەرران رايونىدا تەشۋىق - تەرغىب قىلىپ، قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇردى. يەرلىك ھەربىي ھۆكۈمەت ئەمەلدارى يەھيا بىننى مۇئاز 819 - 820 - يىللىرى ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇرۇپ، نەتىجە قازىنالمىدى. خەلىپە مۆئتەسىم (833 - يىلىدىن 842 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) يىراقتا يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن ماراگا تاغلىق رايونىدا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى. كېيىن ئىككى تەرەپ تىركىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. خەلىپە قوشۇنى بەسرە ۋە فەرغانە قوشۇنلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ بازىلىرىنى تۇزلىۋەتتى. بابەك قېچىش داۋامىدا ئەرمىنىيەنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ساھىل سۇباتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، خەلىپە قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، مۆئتەسىم كەڭچىلىك قىلىش توغرىسىدا بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي، ئۇنى پىلىغا دەسسىتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قالدۇقلىرى كۈرەشنى 20 يىل داۋاملاشتۇرغان بولسىمۇ، ئاخىر سۇلالە تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

تەرجىمە ھەربىتى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەبلەرنىڭ قەدىمكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ۋە ئىزاھلاش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. VIII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەرەبلەر گرېك، رىم، پارس، ھىندى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە، مېدىتسىنا، تەبىئىي پەن ۋە ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىشنى باشلىدى. بۇ ئىش 300 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتۇرۇلدى. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئارام يېزىقى (قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى) غا تەرجىمە قىلىنغان گرېك ۋە كوپت يېزىقىدىكى زەرگەرلىك ۋە مېدىتسىنا كىتابلىرى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىندى. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا خەلىپە تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىلىم - پەننى مۇكاپاتلاپ، پەن ۋە تەرجىمە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇھىم تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ياكى بۇرۇن ئارام يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەرنى قايتىدىن ياكى بىۋاستە ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدۇردى. مەسىلەن، پېرسىيىلىك مەشھۇر تەرجىمان ئىبنى مۇقەففەئ (724 — 759) پارسچە ئەدەبىي ئەسەر — «كەلىلە ۋە دەمنە» نى ھەم تارىخىي ئەسەر — «پېرسىيە پادىشاھلىرى تارىخى» نى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدى. مەشھۇر تەرجىمان جۇرجىس باقتىشۇ (؟ — 771)، بەختىشۇ جۇرجىس (؟ — 801)، ھەججاج بىننى يۈسۈپ مەتەر (786 — 833)، ئەبۇ يەھيا (796 — 806 - يىللىرى ئارىسىدا ۋاپات بولغان) قاتارلىق كىشىلەر گرېك، ھىپىگراتلارنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى، تولىمىنىڭ «تۆت توپلىمى» نى، «ئاستىرونومىيە توپلاملىرى» نى، ئېۋكلىدنىڭ «گېئومېتىرىيە پرىنسىپلىرى» نى ۋە ئەپلاتون، ئارىستوتېل قاتارلىق زاتلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدى. 770 - يىلىدىن 771 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ھىندىستانىنىڭ ئاستىرونومىيىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلىرىدىن «سىددانتا» ۋە «مىڭبىر كېچە» دىكى بىر قىسىم ھېكايىلەر پارسچىدىن ئەرەبچىگە

تەرجمە قىلىندى. ھارون رەشىد باغدات دوختۇرخانىسى قۇرۇپ، پادىشاھنىڭ تىۋىپى، تەرجمانى جىبرىل ئىبنى بەختىشۇ (؟ — 830) نى دوختۇرخانا باشلىقى قىلىپ تەينىلىدى. مەئمۇن دەۋردە باغداتتا بەيتۇل ھىكمەت قۇرۇلۇپ، گرېكچە كلاسسىك ئەسەرلەرنى تەرجمە قىلىشقا كۈچ ئۇيۇشتۇرۇلدى. بەيتۇل ھىكمەتنىڭ مەسئۇلى ھۇنەين بىننى ئىسھاق (803 — 873)، ئوغلى ئىسھاق بىننى ھۇنەين ۋە جىيەنى ھۇبايش بىننى ھەسەن، شاگىرتى ئىيسا بىننى يەھيا قاتارلىق كىشىلەر ئاساسلىق تەرجمانلار ئىدى. گرېتسىيە، پىرسىيە، ھىندىستان قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىي ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئەرەبلەر تەرجمە قىلىپ، قوبۇل قىلىپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىگە خاس ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى ھەمدە ئىسپانىيىمۇ ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەرجمە ھەرىكىتىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. 1430 - يىلى تولېدو قۇرغان تەرجمە يۇرتى نۇرغۇن ئەرەبچە ئەسەرلەرنى لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا تۆھپە قوشتى.

مىھنەھ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىلغاش»، «سوراق قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە ئىبباسىيلار سۇلالىسى 833 - يىلىدىن 848 - يىلىغىچە مۇئتەزىلىيە ئەقىدىسىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن تەسىس قىلغان قازىخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىبباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇن مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ قازىسى ئەھمەد ئىبنى ئەبى دۇئاد (776 — 854) نىڭ نەسىھەت قىلىشى بىلەن 827 - يىلى پەرمان چىقىرىپ، «قۇرئان كەرىم» يارالغان زات» دېگەن ئەقىدىنى ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىقادى قىلىپ جاكارلىدى. 833 - يىلى باغدات ۋالىسى ئىسھاق بىننى ئىبراھىمغا تۆت قېتىم مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنى قول ئاستىدىكى قازىلارنى سوراق قىلىشقا، يۇقىرىقى ئەقىدىگە قارشى تۇرغانلارنىڭ ئەمەلنى ئىلىۋېتىپ جازالاشقا، قازىلار يارەمچىلىرى ۋە گۇۋاھچىلارنىڭ ئېتىقادىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇدى. باغداتتىكى مەشھۇر يەتتە ئۆلىمانى ۋە جامائەتنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان 20 نەچچە مۇسۇلماننى مەھكىمە شەرئىگە چاقىرىپ كېلىپ، بۇ ئەقىدىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا قەسەم بەرگۈزدى. كېيىن بۇ ئەقىدىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغان ئىبنى ھەنبەلى ۋە ئىبنى نۇھنى مەئمۇن ۋەزىرلىكىدىكى ئىمپېرىيىسىگە يۇرۇش قىلغان ئۆتەك تارسۇس (ھازىر تۇركىيە چېگرىسى ئىچىدە) قا يولغا سالدى. ئۇلار سەپەر ئۇستىدە مەئمۇنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئارقىغا ياندى. ئىبنى نۇھ سەپەر ئۇستىدە جان ئۈزدى. خەلىپە مۆئتەسىم (833 - يىلىدىن 842 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) تۇرمىدىكى ئىبنى ھەنبەلنى ئۆزى سوراق قىلدى. سوراق ئۇدا ئۈچ كۈن داۋاملاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنى باش ئەگدۈرەلمەي، قامچا بىلەن جازالىدى. كېيىن ئەلنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن قورقۇپ ئۇنى قويۇۋەتتى. خەلىپە ۋاسىق (842 - يىلىدىن 861 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) باغداتتا ۋە ھەرقايسى ئۆلكىلەردە مەشھۇر ئۆلىمالارنى سوراق قىلىپ ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى تەكشۈرۈپ، بۇ ئەقىدىگە قارشى تۇرغانلارغا داۋاملىق زىيانكەشلىك قىلدى. خەلىپە مۇتەۋەككىل (847 - يىلىدىن 861 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئىككىنچى يىلى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ يۇقىرىقى ئەقىدىنىڭ ھۆكۈمەت ئەقىدىسى بولۇشىنى بىكار قىلدى. مۇناسىۋەتلىك تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىگە خاتىمە بېرىلدى.

سۈننەت تەرەپدارلىرى بىلەن پىكىر تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىش ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ئوخشىمىغان مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان ئۇسۇلى فىقھە ئۇستىدىكى تالاش - تارتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. VII ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمىدىن VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە فىقھە شەكىللەنگەندە جايلاردىكى ئەھلى فەقىھلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك ئادەت (سۈننەت) نى ۋە فەقىھلەرنىڭ شەخسىي پىكرىنى ئاساس قىلىپ ھۆكۈمنى چۈشەندۈردى. بولۇپمۇ ئىراقتىكى ئىلمىي ئېقىملار شۇنداق قىلدى. 770 - يىلىدىن ئېتىبارەن دەسلەپكى چاغلاردىكى ئەھلى فىقھەلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەھلى ھەدىسلەر پەيدا بولۇپ، ئەل ئىچىگە تارقالغان ھەدىسلەر (ئەمەلىيەتتە مەدىنە قاتارلىق جايلاردىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەر) نى شەرىئەتنى ئىزاھلاشنىڭ ئالىي ئاساسى قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، دەسلەپكى چاغلاردىكى ئەھلى فىقھەنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنى كەمسىتىپ، ساختا ھەدىس ئاساسلىرىنى ياساپ چىقىپ، ئۇزۇنغىچە تىركەشتى. كېيىن شافىئىيە مەزھىپى شەكىللىنىپ، مۇرەسسە قىلىش، ياراشتۇرۇش پوزىتسىيىسى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ تالاش - تارتىشنى پەسەيتتى. ھەدىس (پەيغەمبەر سۈننەتلىرى) نىڭ «قۇرئان كەرىم» دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇسۇلى ئەل فىقھ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ھەم پىكىر بىلەن ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشنى قىياس بىلەن يەكۈن چىقىرىشقا قېلىپلاشتۇردى. سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قۇرئان، ھەدىس، قىياس، ئىجمائدىن ئىبارەت تۆت ئۇسۇل فىقھنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ھەرقايسى ئېقىملارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئۇسۇلى فىقھ توغرىسىدىكى بۇ قېتىمقى تالاش - تارتىش شەرئىەت تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقە بولۇپ، ئۇسۇلى فىقھ نەزەرىيىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

شۇئۇبىيە ھەرىكىتى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەبلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەدەنىيەت ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بەزىدە «كۆپ مىللەتچىلىك ھەرىكىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ھەرىكەت بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى مىللەتلەرنىڭ ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان نارازىلىقى ۋە دۇشمەنلىشىش كەيپىياتىدىن پەيدا بولدى. بۇ ئەھۋال ھەممىدىن بۇرۇن مۇئتەزىلىيە مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن ۋە ئەدىب جاھىز (775 — 688) نىڭ ئەسىرىدە كۆرۈلدى. ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ پۈتۈنلەي باراۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئەرەب مىللىتىنىڭ باشقا مىللەتلەردىن ئۈستۈن تۇرۇشىنى ئىنكار قىلدى. كېيىن ئەرەبكە قارشى ھەممە ئىدىيە ۋە شەخسلەر كۆزدە تۇتۇلدى. بۇ ھال ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرىدە ئەۋج ئالدى. ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ قېرىنداشلارچە دوستلۇقى ئاساس قىلىنىپ، مىللەتلەرنى ئېسىل، ناچار دەپ ئايرىماسلىق، ئىخلاسمەنلىك بىلەن گۈزەل ئەخلاقنى جەمئى ھەربكەتلەرنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قىلىش تەكىتلەندى؛ مىللەتچىلىكنى ئىسلام ئېتىقادىدىن ئۈستۈن قويۇش، ئەرەب مىللىتىنى كۆزگە ئىلماسلىق، بۇ مىللەتكە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراش، ئەرەب مەدەنىيىتىنى كەمسىتىش، پارسلار، نەبتىلار، كوپتلار، ئاندرۇسلارنى ئاساس قىلىش تەشەببۇس قىلىندى. ئەرەبلەرگە ئورتاق قارشى تۇرىدىغان مىللىي ئۇستۇنلۇك تۇيغۇسى شەكىللەندۈرۈلدى. بۇ ھەربكەتنىڭ

رەھبەرلىرى ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىن چىققان ئۆلىمالار بولۇپ، مەرتىۋىلىك زاتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. كۆپىنچە تالاش ـ تارتىش ئىلىم ـ مەدەنىيەت ساھەسىدە داۋاملىشىپ، تىنچلىقتىن تەدرىجىي ئەسەبىيلىككە يۈزلەندى. ئوخشىمىغان مىللەتلەردە ئىپادىلىنىش شەكلى ھەرخىل بولدى. پرىسىپلىك ئۆلىما سەييىد بىننى بەختەكەننىڭ «يات مىللەتنىڭ ئۇستۇنلۇكى ۋە كۆرەڭلىكى»؛ ئىللاننىڭ «قۇسۇرلار توپلىمى»؛ ئەبۇ ئۇبەيداھ بىننى مۇسەننا (728 — 825) نىڭ «ئەرەبلەرنىڭ ھارامدىن ئوغرىلىقى»، «ئەرەبلەرنىڭ ھارامدىن بولغان بالىسى»، «پارسلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقى»؛ بىننى ئادىيەنىڭ «كەمچىلىكلەر قامۇسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە ئەرەبلەر بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇستۇنلۇك ۋە ئاجىزلىقلىرى ئورپ ـ ئادەت، ئەدەبىيات، ئىستىلىستىكا، ئىجتىمائىي تۈزۈم قاتارلىق جەھەتلەردىن سېلىشتۇرۇلۇپ، ئەرەبلەردىكى مىللىي ئۇستۇنلۇك تۇيغۇسى ۋە باشقا مىللەتلەرنى كەمسىتىشنىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكى ئىسپاتلاپ بېرىلدى. بۇنىڭ تەسىرى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

كۆپ مىللەتچىلىك ھەرىكىتى «شۇئۇبىيە ھەرىكىتى»گە قارالىدۇ.

قەرمەتىلەر ھەرىكىتى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ ئەرەب فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىجتىمائىي ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. بۇ ھەرىكەت IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھازىرقى ئىراق رايونىدىن باشلاندى. دېھقانلاردىن كېلىپ چىققان دائى ھەمدان قەرمەت 890 ـ يىلى ۋاستىتا (ھازىرقى ئىراق چېگرىسى ئىچىدە) يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا قارشى قوزغىلىشقا رەھبەرلىك قىلدى. بۇ قوزغىلاڭغا دېھقانلار، كاسىپلار، قۇللار پائال قاتناشتى. ئۇلار خەلىپە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، يېقىن رايونلارنى ئىشغال قىلىپ، سۇرىيىگە كىرىدى ھەمدە تەدرىجىي ئەرەب يېرىم ئارىلىغا كېڭەيدى. 899 ـ يىلى ئەبۇ سەئىد ھەسەن جەننەبى (؟ — 913) نىڭ رەھبەرلىكىدە بەھرەين رايونىنى قولغا ئېلىپ خاسانى مەركەز قىلىپ ھاكىمىيەت تارىختا قۇردى. بۇ ھاكىمىيەت تارىختا «قەرمەتىلەر سۇلالىسى» (894 — 1077) دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ كۈچى پرسىيە (بۇگۈنكى ئىران)، سۇرىيە ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيدى. بەھرەينده ئىپتىدائىي ئومۇم مۇلۇكچىلىكى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مۇلۇككە ئومۇم ئىگىدارچىلىق قىلىش، كەڭ قورساق، باراۋەر بولۇش تەكىتلەندى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئەھمىيەت بېرىلدى؛ ئاھالىنىڭ پاراۋانلىقىنى ياخشىلاشقا كۆڭۈل بولۇنۇپ، باج ـ سېلىق يېنىكلىتىلدى، يوقسۇللارغا مەدەت بېرىلدى، مەھدى ئەقىدىسى قوبۇل قىلىندى، شەرىئەتكە ۋە دىنىي قائىدىلەرگە ئەھمىيەت بېرىلدى؛ سىياسىي جەھەتتە فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ رەھبەرلىكى ئېتىراپ قىلىنىپ، سۇننىي مەزھىپىدىكى ھۆكۈمرانلارغا قارشى تۇرۇلدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئەقىدە ئىدىيىسى ۋە ئىجتىمائىي تەشەببۇسى فاتىمىيە سۇلالىسىدىكى شىئە مەزھىپىگە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسمائىلىيە، دروزىيە مەزھىپى قاتارلىقلارغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى.

«قەرمەت مەزھىپى» «قەرمەتىلەر سۇلالىسى»غا قارالىدۇ.

شەيخۇل جەبەل بۇ ئەرەبچە

سۆزنىڭ مەنىسى «تاغ شەيخى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئەھلىسەلىب قوشۇنىدىكى تارىخچىلار سۈرىيەنىڭ ماسياد قەلئەسىدىكى ئاقساقال سىناننى «شەيخۇل جەبەل» دېگەنلىكتىن شۇنداق ئاتالدى. 1090 - يىلى ھەسەن بىننى ساباغ باشچىلىقىدىكى ھەششاشۇنچىلار ① پېرسىيە (بۈگۈنكى ئىران) دىكى جەزۋانىنىڭ غەربىي شىمال تاغلىق رايونىغا «ئالامۇت» (بۈركۈت ئۇۋىسى دېگەن مەنىدە) قەلئە ياساپ، شۇ يەرنى پائالىيەت بازىسى قىلدى. كۈچى زورايغاندىن كېيىن، بۈگۈنكى سۈرىيەنىڭ شىمالىدا، ئىراقتا، لىۋاننىڭ تاغلىق رايونلىرىدا قەلئەلەرنى ياسىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەسىرە شەكلىدە سېلىنغان ئىمارەتلەر بولۇپ، باش دائى ۋە تەبلىغات ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى ئۇ ئىمارەتلەردە كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ، مەخپىي تەربىيىلىنىپ، قەستلەپ ئۆلتۈرۈش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. 1256 - يىلى موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەششاشۇنچىلارنىڭ قەلئەلىرى بۇزۇۋېتىلدى. بىر قىسىم ئادەملىرى پرسىيە، ئۇمان، شىمالىي سۈرىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، بۈگۈنكى زانگىبار، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ كەتتى.

ساراسېنلار (1) بۇرۇن گرېكلەر، رىملىقلار ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ نەجد رايونى ۋە سۈرىيەنىڭ قۇملۇق رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنى شۇنداق دېگەن. (2) ئوتتۇرا ئەسىردە ئەھلىسەلىب قوشۇنى شەرقە تاجاۋۇز قىلغاندا ئەھلىسەلىبكە قارشى تۇرغان ئىسلام دىنىدىكى ئەرەبلەر كۆزدە تۇتۇلغان. (3) كېيىن كەلگەن ئەرەبلەر ياكى مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلغان.

ئەھلىسەلىبنىڭ شەرقە قىلغان تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇش ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەربىي ياۋروپا خرىستىئان جەمئىيەتلىرى، فېئودالىرى، سودىگەرلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ريم پاپاسى ئېتىقادنى قوغداش بايرىقى ئاستىدا، شەرقنىڭ بايلىقىنى تالان - تاراج قىلىشنى كۆزلىگەن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. بۇ يىراق سەپەرگە قاتناشقانلارنىڭ كىيىمىگە «+» بەلگىسى تىكىپ قويۇلغانلىقتىن، «ئەھلىسەلىب قوشۇنى» دەپ ئاتالدى. 1096 - يىلىدىن 1291 - يىلىغىچە شەرقە توققۇز قېتىم يۈرۈش قىلدى، ۋاقتى 200 يىلغا يېقىن داۋاملاشتى. 1 - قېتىملىق شەرقە تاجاۋۇز (1096 — 1099) قىلىشتا ريم پاپاسى «لوردنىڭ قەبرىگاھى» نى «كاپىرلار» نىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش، «مۇقەددەس يەر» ئىبرۇسالىمنى قوتقۇزۇۋېلىش دېگەن چاقىرىقى بىلەن، ئەھلىسەلىب قوشۇنى ئىبرۇسالىمغا ھۇجۇم قىلىپ، بايلىقلارنى بۇلىدى، پۇقرالارنى قىردى. ئىشغال قىلغان زېمىندا ئىبرۇسالىم پادىشاھلىقى، ئانتوك كىنەزلىكى، ئېدېسا دۆلىتى قۇردى. مۇسۇلمانلار باش ۋالى ئىمادىدىن زەنگى (1084 — 1146) نىڭ رەھبەرلىكىدە 144 - يىلى ئېدېسا شەھرىنى تارتىۋالدى. ئاندىن كېيىن، زەنگىنىڭ ئوغلى نۇرىددىن (1118 — 1174) مۇسۇلمانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، شەرقە 2 - قېتىملىق تاجاۋۇز قىلىشقا (1147 — 1149) باتۇرلۇق بىلەن زەربە بەردى؛ 1171 — يىلى نۇرىددىن قىسىملىرى سالاھىددىن ئەييۇبى خانىدانلىقىنى قۇرۇپ، مىسىرنى مەركەز قىلىپ ئەھلىسەلىب

① ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ بىر تارمىقى.

قوشۇنىغا زەربە بەردى؛ 1187 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سالاھەددىن قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، ھىتتىن جېڭىدە چوڭ غەلىبە قىلدى، ئېرۇسالىم پادىشاھىنى ئەسىر ئېلىپ، شەرقىي دېڭىز يېقىسىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئېرۇسالىمنى قولغا ئالدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شەرقە 3 ـ قېتىم تاجاۋۇز قىلغان (1189 — 1192) قوشۇن ئۇستىدىن غەلىبە قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانلار مىسىر، تۇنىس قاتارلىق جايلارنى ئاساسىي نىشان قىلغان ئەھلىسەلىب قوشۇنىنىڭ شەرقە قىلغان 4 ـ قېتىملىق تاجاۋۇزىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىشغال قىلىنغان زېمىننى قايتۇرۇۋالدى. ئىشغال قىلىنغان ئاخىرقى بازا — ئاكرېنى مىسىر قوشۇنلىرى 1291 ـ يىلى قايتۇرۇۋالدى. ئەھلىسەلىبنىڭ تاجاۋۇزى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

شىئە مەزھىپىنىڭ ئەسىرى

ئىسلامىيەت تارىخىدا شىئە مەزھىپىنىڭ تولۇق گۈللەنگەن دەۋرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ دەۋر X ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ (بەزىلەر XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغچە داۋاملاشتى دەيدۇ). بۇ دەۋردە باغدادتىنى كونترول قىلغان بۇۋەيھىيە سۇلالىسى، بەھرەيندىكى قەرمەتىيلەر سۇلالىسى، كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ۋە يەمەندىكى زەيدىيلەر سۇلالىسى، مسۇپوتامىيە ۋە سۇرىيەدىكى كىچىك سۇلالىلەر قاتارلىق مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلدى؛ شىئە مەزھىپىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئون ئىككى ئىمامچىلار ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلاشتى، ئەقىدە جەھەتتە ئەسەبىيلىك ھېسابلانغان ھەرخىل تەشەببۇسلاردىن ۋاز كېچىپ، مۇئتەزىلىيەلەر باشلاپ بەرگەن ئىدىراكچىلىكنى ئاساس قىلدى؛ ئىمامىلار رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەر توپلىمى — «كۇتۇبى ئەربەئە» (تۆت ھەدىس شېرىپ ياكى بەش ھەدىس شېرىپ) نى توپلاپ، فىقھە ئاساسلىرىدىن بىرى قىلدى. بىر تۈركۈم مەشھۇر فەقىھلەر، مۇتەكەللىمۇنلار، مۇھەددىسلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆلىمالار تەبىقىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى؛ ئىلمىي جەھەتتىمۇ مۇناسىپ تەرەققىياتلارغا ئىگە بولدى. ئىخۋانى ئەل سافا ۋەفۇللان ئەل ۋەفا (ۋاپادار قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى)» دەك زىيالىيلار تەبىقىسى باغدات، بەسرە قاتارلىق جايلاردا جانلىنىپ، سۇننىي مەزھىپىدىن پەرقلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ۋە سىياسىي ئېڭىنى شەكىللەندۇردى.

خارەزمى دىنىي كېڭىشى

شىئە مەزھىپىدىكى خەلىپىنى تىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق دىنىي كېڭەش كۆزدە تۇتۇلدۇ. خارەزم دۆلىتى پرىسىيىنىڭ شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان سالجۇقىيلارنىڭ يەرلىك خانىدانلىقىنى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەغلۇپ قىلىپ، باغدات ئابباسىيلار سۇلالىسىغا بۇ ۋاستە تەھدىت سالدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىش ئۈچۈن، خارەزم پادىشاھى ئالا ئىددىن مۇھەممەد (1200 ـ يىلىدىن 1220 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) 1217 ـ يىلى كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ھەزرىتى ئەلى ئەۋلادىنىڭ خەلىپە بولۇش لاياقىتىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى مەسىلىسىنى مەسىلىھەتلەشتى. كېڭەش ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ناسىر (1180 ـ 1225 يىلىدىن ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) نى «ئەمەلدىن قالدۇرۇپ»، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادى ئەلا مۇلكىنى يېڭى خەلىپە قىلىشنى جاكارلىدى. كېڭەشتىن كېيىن، چوڭ قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ

خەلىپىنى باغداتتا تەختكە چىقىرىش ئۇچۇن قوغداپ ماڭدى. كوردىستان (ھازىرقى ئىرانىنىڭ شىمالىي) غا كەلگەندە قاتتىق جۇدۇن بولۇپ كېتىپ ئارقىغا قايتىشقا مەجبۇر بولۇپ، كېلەر يىلى يولغا چىقىشنى نىيەت قىلدى. كېيىن ئىرانىنىڭ شىمالىدىكى ئوغۇز قەبىلىسى غەلىيان كۆتۈرگەنلىكى ۋە موڭغوللارنىڭ غەربكە كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلغانلىقى تۇپەيلىدىن سەپەر توختاپ قالدى.

ئۇترار ۋەقەسى موڭغوللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا تۇتۇرۇق بولغان تارىخىي ۋەقە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1218 - يىلى چىڭگىزخان (1162 — 1227) خارەزم شاھى بىلەن سودا ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش مەقسىتىدە 450 ئادەمدىن تەركىب تاپقان كارۋاننى (بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسۇلمانلارمۇ بار ئىدى) خارەزمگە يولغا سالدى. ئۇلار چىنگىزخاننىڭ شاھقا يازغان مەكتۇبىنى ئېلىپ ماڭدى. خارەزم شاھى ئەلائىددىن مۇھەممەد (1200 - يىلىدىن 1220 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) بۇ ئىشتىن گۇمانلاندى. كارۋان سىر دەرياسى بويىدىكى ئۇترار (ھازىرقى تاشكەنتنىڭ يېنى) غا يېتىپ كەلگەندە، خارەزم قوشۇنلىرىنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچراپ، سودىگەرلەر ئۆلتۈرۈلدى، مالىلار بۇلاپ كېتىلدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن چىنگىزخان زىياننى تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. چىنگىزخان قاتتىق غەزەپلىنىپ موڭغۇل قوشۇنىنى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. ياۋروپا، ئاسىيانى زىلزىلىگە سالغان ھەربىي يۈرۈش قىلىش شۇنىڭ بىلەن باشلاندى.

ئۇچ ئەۋلىيا بۇ ئىسلام دىنى تارىخىدا «ئۇچ چوڭ كۆپرى» دەپ قارالغانلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ئەبۇ ھەيىيان تەھۋىد (؟ — 1023)، راۋەندى (؟ — 915)، ئەبۇ ئەلا مەئەررى (937 — 1057) لار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇئتەزىلىيە مەزھىپىدىكى مەشھۇر ئەرباب ئەبۇ ھەييان تەھۋىد «ئىخۋان ئەل سەفا ۋە خۇللان ئەل ۋەفا» نىڭ ھەر جۈمە كۈنىدىكى يىغىلىشىغا قاتناشقان ياكى ئۇلار بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتە بولغان بولۇشى مۇمكىن؛ سۇرىيىلىك شائىر ئەبۇ ئەلا مەئەررى باغداتتا تۇرغاندا بۇ ئۇيۇشمىنىڭ يىغىلىشلىرىغا ھەمىشە قاتنىشىپ تۇرغان.

ئۇچ مۇھەممەد بۇ ئىسلام دىنى تارىخىدا شىئە مەزھىپىدىكى «مۇھەممەد» ئىسىملىك ئۇچ ئۆلىمانىڭ ئاتىلىشى. (1) شىئە مەھىپى تۆت ھەدىس شېرىپنى توپلىغان دەۋردىكى مۇھەممەد كۇلەينى، مۇھەممەد بىننى بابۇيە، مۇھەممەد تۇسىدىن ئىبارەت ئۇچ نەپەر مۇددەرىس كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شىئە مەزھىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەدىسكە مۇناسىۋەتلىك ئۇچ مۇھىم ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد بىننى مولتاد، مۇھەممەد ھۇر ئەمىر، مۇھەممەد باقىر مەجلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تۆت ۋەكىل ئىسلام دىنى تارىخىدا تۆت غايىب ئىمامنىڭ «ئالاھىدە ۋەكىللىرى» نىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، ئون ئىككى ئىمامچىلار كىچىك غايىبلىق دەۋرىدە ئىمام مەھدى بىلەن ئۇممەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەخپىي مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرىدىغان ۋاستىچى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ ئۇممەتلەرنىڭ غايىب ئىمامغا ئاتىغانلىرىنى ۋە دۇئا - تىلاۋەتنى ھەمدە غايىب ئىمامنىڭ مۇددىئاسىنى ۋە جاۋابىنى ئۇممەتلەرگە يەتكۈزىدىكەن. ئوسمان ئەملى، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد، ھۇسەيىن بىننى روھ بەخت ۋە

سامەرلار مۇشۇ نامغا ئىگە بولغان ۋەكىللەر ھېسابلىنىدۇ.

مەنزىكبىرت ئۇرۇشى سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى بىلەن ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) ئىمپېرىيىسى كىچىك ئاسىيانى تالىشىپ قىلغان ئۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سالجۇقىيلار سۇلتانى ئالب ئارسلان (1063 ـ يىلىدىن 1072 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) 1071 ـ يىلى ئەرمەنىيەنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قوشۇن باشلاپ، ئەرمەنىيەنىڭ شىمالىدىكى مەنزىكبىرت (ھازىر تۇركىيە چېگرىسى ئىچىدە) كە كېلىپ، شەرقىي رىم قوشۇنىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، شەرقىي رىم ئىمپېراتۇرى رومانوس دىئوگېنېس (1068 ـ يىلىدىن 1071 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) نى ئەسىرگە ئالدى. سالجۇقىيلار كىچىك ئاسىيادا مەڭگۈ پۇت تىرەپ تۇرىدىغان زېمىنگە ئىگە بولدى ھەمدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇركىي چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بۇ رايونغا كىرىشىگە يول ئاچتى.

مەجلىسنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىنى پاكلاشتۇرۇش يولىدىكى ئىسلاھات ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنى XVII ئەسىردە مۇھەممەد باقىر مەجلىس تەشەببۇس قىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالدى. سەفەۋىيە سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىئە مەزھىپى (ئون ئىككى ئىمامچىلار) نى دۆلەت دىنىنىڭ ئاساسى قىلدى. لېكىن، بۇ مەزھەپنىڭ ئەقىدىسىگە تەسەۋۋۇپچىلىق ئارىلاشقاچ كەتكەن بولۇپ، پادىشاھ ئىسمائىل شاھ (1502 ـ يىلىدىن 1524 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) نى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ئۇلۇغلىدى. تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۇزۇۋېتىش ئۈچۈن، مۇھەممەد باقىر مەجلىس نۇرغۇن ئامما كىتابلارنى يېزىپ، شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي، تارىخىي بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇردى. تەسەۋۋۇپچىلىققا رەددىيە بېرىپ، شىئە مەزھىپىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى تەشەببۇس قىلدى. ھۇسەيىن تالاپەتكە ئۇچرىغان كۈننى خاتىرىلەش پائالىيىتىگە، ئىمام قەبرىگاھىنى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئىمامنىڭ بەندىلەر بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلدى. بۇ پائالىيەتلەر شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ۋە سىياسىي ئېڭىنى چوڭقۇرلاشتۇردى، ئۆلىمالار تەبىقىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن شىئە مەزھىپى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.

ئەل ئۇسۇلىيە بىلەن ئەخبارىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش پارس (بۈگۈنكى ئىران) دىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئۇسۇلى ئەل فىقھ توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. X ئەسىردە شىئە مەزھىپىنىڭ «كۇتۇبى ئەربەئە» سى بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، فىقھە مەسىلىلىرىنى قۇرئان، ھەدىسنى ئاساس قىلىپ بىر تەرەپ قىلىشنى تەكىتلەپ، سۇننىي مەزھىپىدىكى قىياس، ئىجمائ پرىنسىپىنى چەتكە قاقىدىغان ئەخبارىيە (شىئە مەزھىپىدىكى ئەھلى ھەدىسلەردىن) ئىزچىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇردى. سەفەۋىيە سۇلالىسىدىن كېيىن، مۇجتەھىد (شەرىئەت ئەھكامىنى تۈزگۈچى ئالىم) باشچىلىقىدىكى ئۆلىمالار تەبىقىسىنىڭ كۈچى كۈنسايىن زورايدى؛ قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئۇسۇل ئەل فىقھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن باشقا، ئىدراك ۋە ئىجمائنى قوشۇمچە قىلىش كېرەك، دەپ قارايدىغان ئىلمىي ئۇسۇل فىقھ تەرەپدارلىرى شەكىللەندى؛ XVIII

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئەل ئۇسۇلىيە مۆجتەھىدلەرنىڭ ئىجتىھاد، ھۆكۈمىنىڭ رولىنى تەكىتلەپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شېرىپتىكى ئىبارىلەر بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان ئەخبارىيەگە قارشى تۇردى. قەجەر سۇلالىسىغا كەلگەندە (تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) ئۇسۇلىيە تەدرىجىي ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولدى. بۇلارنىڭ باشلىقى ۋەشىد بېھبەھانى ئەل ئەخبارىيەنى «بىدئەتلەر» دەپ جاكارلىدى، ھەتتا ئۇلارنى قورال كۈچى بىلەن يوقاتماقچى بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىئە مەزھىپى ئىچىدە مۆجتەھىدلەرنىڭ رەھبەرلىك ئورنى تىكلەندى.

سۇئاھلى مەدەنىيىتى ئەرەب تىلى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلىرىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «سۇئاھلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەرەبچە «ساھىل» (دېڭىز ياقىسى) دېگەن ئاتالغۇنىڭ كۆپلۈك سۇپەت شەكلى بولۇپ، ئەسلىي دېڭىز ياقىسىدىكى ئاھالىنى ۋە مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەرەب كۆچمەنلىرىنى كۆرسىتەتتى. كېيىنرەك دېڭىز ياقىسىدىكى سۇئاھلى تىلىدا سۆزلەيدىغان مۇسۇلمانلارنى كۆرسىتىدىغان بولدى. مىلادىيە 950 ـ يىلىدىن 1500 ـ يىلىغىچە، ئەرەبلەر شەرقىي دېڭىز ياقىسىغا سودىگەرچىلىك قىلىپ كېلىپ، گىرۋا، مۇقدىشۇ، مالىندى، مومباسا، زانگىربار، سوفارا قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالدى ھەمدە شۇ يەردىكى زەنگىلەر بىلەن نىكاھلاندى. ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا يەرلىكنىڭ بانتۇ تىلىنى ئىشلەتتى، ئىسلام دىنىغا دائىر سۆز ـ ئىبارىلەردە ئەرەب تىلىنى ئىشلەتتى. بۇ ئىككى تىل تەدرىجىي بىرلىشىپ، سۇئاھلى تىلى بولۇپ تەرەققىي قىلدى ھەمدە شۇ يەردىكى بانتۇ مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشكەن سۇئاھلى مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈدى. بۈگۈنكى تانزانىيىنىڭ تانگىكا رايونى ۋە كىنىيىنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە سۇئاھلىلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا ھەم ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىسىنى، ھەم بانتۇلارنىڭ ئادەتنىنى ساقلاپ قالغان، ھەم ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئاياللارنىڭ مىراسخورلۇق ھوقۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن، ھەم بانتۇ مىللىتىنىڭ ئاتا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ساقلاپ قالغان؛ ھەم ئىسلام دىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئاتا، ئانا ۋە پەرزەنتلەر ئاساس قىلىنغان ئائىلە قۇرۇلمىسى بولغان، ھەم ئاتىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان قەبىلە شەكلىدىكى جەمەتىمۇ مەۋجۇت بولغان. زور كۆپ ساندىكى سۇئاھلىلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. لېكىن، بانتۇ ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، شەرئىتكە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ.

بانتۇ ـ ئىسلام مەدەنىيىتى ئافرىقىدا بانتۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان، ئەرەب تىلى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۇئاھلى مەدەنىيىتى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئوگاندا ۋە ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ ياقا رايونلىرىدا سۇئاھلى مەدەنىيىتىدە ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ۋە يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ كۆپ ساقلىنىپ قالغان. «سۇئاھلى مەدەنىيىتى» گە قارا.

ئۇچ پادىشاھنىڭ ئۇرۇشى «ماقازىن ئۇرۇش» مۇ دېيىلىدۇ. ماراكەشتىكى ئەسەد سۇلالىسى پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئوستىدىن غەلىبە

قىلغان ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئۇرۇشقا ئەسەد سۇلالىسىدا تەختكە ۋارىسلىق قىلىشنى تالىشىۋاتقان ئىككى سۇلتان ۋە پورتۇگالىيە پادىشاھلىقى قاتناشقانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالدى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرى پورتۇگالىيە پادىشاھلىقى ماراكەشنىڭ زېمىنىنى پىلە قۇرتىدەك يەپ، تاڭگىر، ئاگادىر قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى ئۆزئارا پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ئاتىغان سەئىدلەر جىھاد قىلىپ، پورتۇگالىيىنىڭ مۇستەملىچىكىلىگە قارشى تۇرۇپ، ئاگادىر قاتارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، مارىنىيە سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا ئەسەد سۇلالىسىنى قۇردى. 1573 ـ يىلى ئابدىمالىك ئوسمانلىلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا مۇتەۋەككىل بىلەن تەخت تالاشتى. مۇتەۋەككىل پورتۇگالىيەدىن ياردەم سورىدى. پورتۇگالىيە پادىشاھى سەباستىئاۋ (1554 ـ يىلىدىن 1578 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) 1578 ـ يىلى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ ئارزىلادا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، ماراكەشنى بويسۇندۇرماقچى بولدى. 8 ـ ئايدا ماقازىن دەرياسى بويىدىكى كەبىر قەلئەسىدە جەڭ بولدى. پورتۇگالىيە قوشۇنى مەغلۇپ قىلىندى. پادىشاھ سەباستىئاۋ سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى. تەخت تالاشقان ئىككى سۇلتان جەڭدە ئۆلدى. ئابد مالىكنىڭ ئۇكىسى ئەبۇ ئاببىاس مەنسۇر (1578 ـ يىلىدىن 1603 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) يارەمچى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، سۇلتان بولدى.

تەنزىمەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش» دېگەنلىك بولۇپ، ئەسلىي ئىسلاھات نىزاملىرى كۆزدە تۇتۇلغان. تۈركىيىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىر قېتىملىق ئىسلاھات ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى تۈركىيىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدە ياۋروپادا تەربىيىلەنگەن بىلىملىك ئەمەلدارلار قاتلىمى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا تاشقى ئىشلار ۋەزىرى ۋە ۋەزىر بولغان مۇستاپا رەشىد بۇ قاتلامنىڭ داھىيسى بولدى. ئۇلار سۇلتان مەھمۇد II (1808 ـ يىلىدىن 1839 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) نىڭ ئىسلاھاتى ئىمپېرىيىنى مۇنەرز بولۇپ كېتىشتىن قۇتقۇزۇپ قالالمايدۇ، دەپ قاراپ، ئىسلاھاتنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. يېڭىدىن سۇلتان بولغان ئابدۇل مەجىد (1839 ـ يىلىدىن 1861 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) ئوردا گۇللۇكىدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرىگە تۆۋەندىكى «ئىسلاھات پەرمانلىرى» نى جاكارلىدى: ئىمپېرىيىدىكى جەمئى ئادەمنىڭ دىنىي ئېتىقادى پەرقلەندۇرۇلمەيدىغانلىقى، نام ـ ئابرۇيى ۋە مال ـ مۈلكى دەخلى ـ تەرۇزگە ئۇچرىماسلىقا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ؛ مۇقىم باج نىسبىتى بېكىتىلىپ، باجنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ؛ ئەسكەر قوبۇل قىلىشقا دائىر مۇۋاپىق تۈزۈم تۈرغۇزۇلىدۇ. ئەسكەرلىك ۋاقتى بەش يىل بولىدۇ. پەرماندا مەنسەپ ساتىدىغان، خىيانەتچىلىك ۋە پارىخورلۇق قىلىدىغان قىلمىشلار ئەيىبلىنىپ، جىنايەت سادىر قىلغانلارنى قاتتىق جازالاش ئېلان قىلىندى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر قاتار پەرمانلار ئېلان قىلىنىپ، سوت، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، ئارمىيە ۋە مائارىپ ئورگانلىرى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. دىنىي جەھەتتە ئۇقۇبات، سودا قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى قاتارلىقلار ئېلان قىلىنىپ، شەرئىتكە تۇزىتىش كىرگۈزۈلدى؛ دىندىن تاشقىرى سوت تەسىس قىلىنىپ، مەھكىمە

شەرئى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى. بۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرى شەيخۇل ئىسلام ۋەكىللىكىدىكى دىنىي يۇقىرى قاتلام كۆچلىرىنى ئاجىزلىتىپ، ئۇلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. كېيىن مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا، ئىسلاھاتقا كۈچ چىقارغان باش ۋەزىر مۇستاپا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى، ئىسلاھاتچىلار تەدرىجىي جىمىپ كەتتى.

خەلىپە ھەربكىتى ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پان ئىسلامىزم ھەربكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار ئەنگلىيەنىڭ گېرمانىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىنى قوللىسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنگلىيەگە قارشى تۇرغان ئوسمانلى خەلىپىسىنىڭ ئورنىغا ھۆرمەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى خەلىپىنىڭ ئورنىنى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش توغرىسىدا 1918 - يىلى بەرگەن ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلدى. بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان ھىندىستان مۇسۇلمانلىرى خەلىپىنى قوغدايدىغان ھەربكەت قوزغىدى. 1919 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنىنى «خەلىپە كۈنى» قىلىپ بېكىتتى ھەمدە «خەلىپە كېڭىشى» قۇردى (كېيىن ھىندىستان بويىچە خەلىپە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى). ھىندىستان كونگرېس پارتىيەسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، مۇھەممەد ئەلى جەۋھەر (1879 — 1931) قاتارلىق كىشىلەر 1919 - يىلى 11 - ئايدا دېھلىدا خەلىپە يىغىنى چاقىرىپ، گەندىنىڭ ھەمكارلاشماسلىق لايىھىسىنى ماقۇللىدى. كېلەر يىلى 3 - ئايدا مۇھەممەد ئەلى جەۋھەر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ لوندۇنغا بېرىپ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىدىن ئوسمانلى خەلىپىسىنىڭ مەككە، مەدىنە ۋە ئېرۇسالىمدىكى ھاميلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىشنى، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە تەۋە ئەرەب زېمىنلىرىنى ۋە ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى چېگرىنى ساقلاپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپلەر رەت قىلىندى. ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيلىرى بىرلىشىپ 10 - ئايدا ھىندىستان باش ۋالىسىغا خەت سۇندى، بۇنىڭمۇ ئۈنۈمى بولمىدى. ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي داھىيسى شۇ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستاننى «ئۇرۇش رايونى» دەپ جاكارلاپ، مۇسۇلمانلارنى خەلىپىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشقا، غەيرىي مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جايلاردىن كېتىشكە، ھەرخىل شەكىلدىكى جىھادلارنى قانات يايدۇرۇپ، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. 18 مىڭدەك مۇسۇلمان ئەسكەر ئافغانىستانغا كۆچتى، نەچچە مىڭ ئادەم يولدا جان بەردى. جايلاردىكى مۇسۇلمانلار گەندىنىڭ ھەمكارلاشماسلىق ھەربكىتىگە قاتناشتى. غەربىي شىمال رايونىدا جىھاد تەشكىلاتلىرى پەيدا بولدى. 1921 - يىلى 7 - ئايدا خەلىپە كومىتېتىنىڭ كاراچى يىغىنى ئەنگلىيەگە قارشى قاتتىق تەكلىپ لايىھىسىنى ماقۇللىدى. 8 - ئايدا مالابار، موپىرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، باستۇرۇلدى. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى 1924 - يىلى خەلىپىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن، بۇ ھەربكەت تەدرىجىي يوقالدى.

كىلافات ھەربكىتى «خەلىپە ھەربكىتى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كىلافات دېگەن سۆز ئەرەبچە خەلىپە دېگەن سۆزنىڭ خاتا ئوقۇلۇشىدىن ئىبارەت. ھىندىستاندىكى بەزى مۇسۇلمانلارمۇ بۇ سۆزنى ئوردو تىلىدىكى ھىلاف دېگەن سۆزدىن كەلگەن، مەنىسى «قارشى تۇرۇش» دېگەنلىك

بولىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا خەلىپە ھەربكىتى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەربكەتتىن ئىبارەت.

سەنئوسى ھەربكىتى شىمالىي ئافرىقىدىكى يېقىنقى زامان ئىسلام ئىجتىمائىي ھەربكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەربكەتنى مۇھەممەد بىننى ئەلى سەنۇسى باشلىغانلىقتىن شۇنداق ئاتالدى. XIX ئەسىرنىڭ 20 — 30 - يىللىرى سەنۇسى مەككىدە تەسەۋۋۇپچى ئۆلىمالارنى ئۇستاز تۇتتى ھەمدە ئۆزىگە ئىسلام دىنىنى گۈللەندۇرۇش ۋەزىپىسىنى بۇيرۇپ، مۇسۇلمانلارنى ئىتتىپاقلىشىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى ئەقىدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چاقىردى. 1837 - يىلى مەككىگە يېقىن جايغا زاۋىيە سېلىپ دىنىي تەبلىغات ئورنى قىلدى. يەرلىك ئۆلىمالار چەتكە قاققانلىقتىن، 1840 - يىلى سلانىكا (ھازىرقى لىبېرىيىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) غا بارىدى ھەمدە 1843 - يىلى شىمالىي ئافرىقىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۇنجى ئاساسىي قاتلام زاۋىيە تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، دىنىي، سىياسىي تەشەببۇسنى يولغا قويدى. دىننى تەبلىغ قىلىدىغان باش ئورگاننى كېيىن جائىبۇب بوستانلىقىغا يۆتكىدى. شىمالىي ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كېلىدىغان مۇسۇلمانلار كۆپ بولدى. XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا زاۋىيە 100گە يېتىپ، شىمالىي ئافرىقىغا ئومۇملاشتى. مۇرىدلار 3 مىليونغا يېتىپ، شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەڭ كۆچلۈك ئىجتىمائىي ھەربكەت بولۇپ قالدى. ئۇلار قۇملۇقتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئادەملىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە غەربنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى روھىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇسۇلمانلاردىن دىنىي پەرزلەرنى قاتتىق ئادا قىلىشنى، شەرىئەتكە بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە فەقىھلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىسكە ئاساسەن، شەخسىي پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى قوللىدى؛ مۇرىدلارنى نەپسىنى يېڭىپ، ئاددىي - ساددا ياشاشقا، سەرتتىنىڭ تەسىرىگە ۋە ماددىي راھەتكە بېرىلىپ كېتىشكە قارشى تۇرۇشقا، ئەخلاق جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە چاقىردى. ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە پائال قاتنىشىپ، جەمئىيەت پاراۋانلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جىھادنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇرىدلارغا ھەربىي تەلىم - تەربىيە بەردى. كېيىن بۇ ھەربكەتكە سەنۇسىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد مەھدى سەنۇسى (1844 — 1901) رەھبەرلىك قىلىپ، ھەربكەتنى داۋاملىق راۋاجلاندۇردى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ھەربكەت خارابلىشىشقا باشلىدى.

مۇقەددەس خالىس ھەربكەت XIX ئەسىردىكى ھىندىستاندا ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ھەربكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەربكەتنى بېنگاللىق شەرىئەت ئەللاھ (1764 — 1840) قوزغىدى. باشتا ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جاھالەت كۆچلىرىگە ۋە چاكىنا دىنىي قائىدە - يوسۇنلارغا قارشى تۇرۇپ، جەم بولۇپ نامаз ئوقۇشنى ۋە ئىككى ھېيتنى ئەملدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شەرىئەت ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۇدۇ مىيان (1819 — 1860) دادىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ۋە ھىندى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان فېئودال پومېشچىكلارنىڭ نامرات مۇسۇلمانلارنى قۇل قىلىشىغا قارشى

تۇرۇپ، ھەر دەرىجىلىك مۇقەددەس خالىس تەشكىلاتلارنى قۇردى. ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى، نامراتلارنىڭ پاراۋانلىقىنى ياخشلايدىغانلىقىنى؛ يەر ئاللاغا مەنسۇپ بولۇپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ يەرنى ئىگىلىۋېلىش ھەققى يوقلۇقىنى؛ بېنگالنى بىرنەچچە رايونغا ئايرىپ، ھەربىر رايونغا بىردىن خەلىپىنى باج يىغىشقا مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتىپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇلارنى دېھقانلار ۋە كاسىپلار ھىمايە قىلدى، پومېشچىكلار سىنىپى ئۇلارغا قارشى تۇردى. ئاربىدىن كۆپ ئۆتمەي، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن فېئودال كۈچلەر بىرلىشىپ باستۇرۇۋەتتى.

ھىندىستاندىكى مەھدى

ھەرىكىتى ھىندىستاندا ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنى ھىندىستاندىكى ئىسلام ئۆلىماسى جامپۇلى قوزغىدى. XII ئەسىردىن كېيىن، ھىندى دىنىدىكى ئىخلاسمەنلەر ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنى ھىندى دىنىغا سىڭىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ھىندى دىنىنىڭ تەسىرىنى تۇگىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ساپلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، جامپۇلى 1483 - يىلى مەككىگە ھەج قىلىپ بارغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ئىمام مەھدى دەپ ئاتاپ، ئاللانىڭ ئەمرىگە ئاساسەن مۇسۇلمانلارنى قۇتقۇزىدىغانلىقىنى ئېيىتتى. ئىككىنچى يىلى گۈجەرەتكە يېنىپ كېلىپ، ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش تەشەببۇسىنى تەشۋىق قىلدى، ئادىمى نەچچە مىڭغا يەتتى. «بىدئەت» دەپ يەكلەنگەنلىكتىن، قېچىپ يۈرۈپ، ياقا يۈرتتا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ شاگىرتى شەيخ ئالاي كىشىلەرگە باشچىلىق قىلىپ گۈجەرەتتە پائالىيەت مەركىزى قۇردى. بۇ دۇنيانىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇشىدىن يىراق بولدى، تەسىرى كۈنسايىن ئېشىپ، ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن يوشۇرۇن خەۋپ دەپ قارالدى. كېيىن تۇرمىگە سېلىنىپ، 1512 — يىلى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. تاتتا (ھازىر پاكىستاننىڭ سىند ئۆلكىسىدە) لىق يەنە بىر شاگىرتى ئادەمشاھ كالھۇرا ئۇستازنىڭ پرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلىپ، مال - مۈلۈككە جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلىپ، ئۇنى كوللېكتىپ تۇرمۇشنىڭ مەنبەسى ۋە سىياسىي ھوقۇقنىڭ بولۇشنىڭ دەسمايىسى قىلىشتا چىڭ تۇردى. پومېشچىكلار سىنىپى ئۇنىڭغا قارشى تۇردى، كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. 1524 - يىلى بۇ ھەرىكەتنىڭ ئادەملىرى بىلەن گۈجەرەتتىكى ئەسكەرلەر ساداساندا قاتتىق جەڭ قىلىپ، نۇرغۇن ئادەم ئۆلتۈرۈلدى ۋە ياردار قىلىندى. بۇ ھەرىكەت كۆپ قېتىم باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەشكىلىي بۇگۈنكى ھىندىستاننىڭ ھەيدەرئاباد، مەنسۇر، زەبۇر، گۈجەرەت قاتارلىق جايلىرىدا يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، ھىندىستاندا ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

دېئوباند ھەرىكىتى XIX

ئەسىردىكى ھىندىستاندا ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنى ھىندىستاندىكى نانۇتالىق قاسىم نانۇتاۋى قوزغىدى. شىمالىي شتاتتىكى قەدىمىي شەھەر دېئوباند مەدرىسىسىنى مەركەز قىلدى. ئىسلام دىنى ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇشنى، «قۇرئان كەرىم» گە ۋە سۈننەتكە قاتتىق ئەمەل قىلىشنى، سىرتتىن كىرگەن ئىسلام دىنىغا يات ئامىللارنى يوقىتىشنى؛ غەربنىڭ خرىستىئان مەدەنىيىتىگە ۋە ئىلىم- بىلىملىرىگە قارشى تۇرۇپ، دىندىن تاشقىرى مائارىپ ئورنىغا مەدرىسە تەربىيىسىنى دەسسىتىشنى

تەشەببۇس قىلدى، دىنىي ئىسلاھاتنى مەقسەت قىلغان ئالىقال ھەربكىتىگە قارشى تۇردى. دېئوباند مەدرىسىسى نۇرغۇن ئىمام تەربىيىلىدى. رەشىد ئەھمەد گەنگۇاشى، مەھمۇد ھەسەن شېرىف ئەلى (1863 — 1943)، سابىر ئەھمەد ئوسمانى (1885 — 1949) ۋە مۇفتى مەھمۇد قاتارلىق كىشىلەر شۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ. كېيىن پاكىستان قۇرۇش مەسىلىسىدە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈپ ئىداره قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆكتىچىلەر ھىندىستاندا قېلىپ، دېئوباندنى داۋاملىق مەركەز قىلدى. قوللىغۇچىلار پاكىستانغا كۆچۈپ بېرىپ، لاھۇر، مولتان، كاراچى قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت مەركەزلىرىنى قۇردى.

مۇجاھىدلار ھەربكىتى XIX ئەسىردىكى ھىندىستاندا ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەربكىتى كۆزده تۇتۇلدۇ. بۇ ھەربكەتنى بارېرى (شىمالىي شتات چېگرىسى ئىچىده) دىكى ئەھمەد شاھىدى 1826 - يىلى قوزغىدى. بۇ ھەربكەت ۋەھابىيلار ھەربكىتىگە ئوخشىشىپ كەتكەنلىكتىن، «ھىندىستاندىكى ۋەھابىيلار ھەربكىتى» دەپمۇ ئاتالدى. بۇ ھەربكەتكە قاتناشقۇچىلار «مۇجاھىدلار» دېيىلگەنلىكتىن، ھەربكەت مۇجاھىدلار ھەربكىتى دەپ ئاتالدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موغۇل ئىمپېرىيىسى ھالاكەتكە يۈزلەندى. شاھ ئابدۇ ئەزىز قاتارلىق مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرلىرى ھىندىستان كاپىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالدى، دەپ قاراپ، ھىندىستاننى «ئۇرۇش رايونى» دەپ جاكارلىدى. ئۇنىڭ شاگىرتى ئەھمەد شاھىدى ۋەز ئېيتىش، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن ئاممىنى قوزغاپ، 1821 - يىلى مۇجاھىدلار تەشكىلاتىنى قۇردى. 1826 - يىلى 1 - ئايدا كاپىدىن يولغا چىقىپ، گۋالىيور، ئەجمىل، ھەيدەرئاباد، كابول ۋە جەلالئاباد قاتارلىق جايلارنى بېسىپ، شۇ يىلى 11 - ئايدا بىشاۋۇرغا كېلىپ، جىھاد مەركىزى قۇردى. كېيىن يەنە چاساتا ۋە نەۋسالاغا يۈرۈش قىلىپ، شۇ يەردىكى سىخ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھۆكۈمرانلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئاكۇراھ ئۇرۇشىدىن كېيىن، مۇجاھىدلار تەشكىلىنىڭ ئادىمى 80 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. 1831 - يىلى 5 - ئايدا سىخ قوشۇنى بىلەن مۇجاھىدلار بەلاكۇتتا قاتتىق جەڭ قىلدى. ئەھمەد شاھىدى بىلەن شاگىرتى شاھ ئىسمائىل شاھىدى (1784 — 1831) بىللە شېھىت بولدى. بۇ ھەربكەت پۇتكۇل شىمالىي ھىندىستانغا، ئافغانىستانغا ۋە كەشمىر رايونىغا يېيىلىپ، 1857 - يىلى ھىندىستاندىكى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغىچە داۋاملاشتى.

ھىندىستان بىلەن پاكىستاننى بۆلۈپ ئىداره قىلىش توغرىسىدكى قارار ھىندىستان بىلەن پاكىستاننى بۆلۈپ ئىداره قىلىش توغرىسىدكى دىنىي نەزەرىيىۋى ئاساس كۆزده تۇتۇلدۇ. ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈپ ئىداره قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقىدكى ئاھالىنىڭ دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، قانۇن - تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي ئادىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھىندىلار ۋە مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت ئىككى «مىللەت» گەۋدىسىنى ھاسىل قىلدى. ئىككى تەرەپ ئىناق ياشىيالمىدى. شۇڭا ھەرقايسىسىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرۇش كېرەك، دەپ قارالدى. باشتا سەئىد ئەھمەدخان ئاساسىي ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مۇھەممەد ئىقبال 1930 - يىلىدىكى ھىندىستان مۇسۇلمانلىرى ئىتتىپاقىنىڭ يىللىق يىغىنىدا بۇ ئىدىيىنى سىستېمىلىق

شەرھلەپ، يىغىنغا قاتناشقان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. مۇھەممەد ئەلى جىننىاھ 1940 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ «دەۋر ۋە دولقۇن» ناملىق ژۇرنىلىغا ماقالە يېزىپ، بۇ ئىشنى تۇنجى قېتىم جامائەتكە ئېلان قىلدى. شۇ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ يىغىنى رەسمىي ماقۇللىغان مۇناسىۋەتلىك قارارلار پاكىستان دۆلىتىنى قۇرۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولۇپ قالدى. 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئېلان قىلىنغان ھىندىستان بىلەن پاكىستاننى بۆلۈپ ئىدارە قىلىش لايىھىسى مۇشۇ نەزەرىيىگە ئاساسەن ھىندىستاننى ھىندىستان ئىتتىپاقى ۋە پاكىستاندىن ئىبارەت ئىككى ئاپتونومىيىگە ئايرىدى. بۇ قارار 8 - ئاينىڭ 14 - ۋە 15 - كۈنلىرى پاكىستان ۋە ھىندىستاندا ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1950 - يىلى ھىندىستاننىڭ، 1956 - يىلى پاكىستاننىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت بولغانلىقى ئېلان قىلىندى.

ۋەھھابىيلار ھەرىكىتى

«مۇسۇلمانلار دىنىي ھەرىكىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېقىنقى زامان ئىسلام دىنىغا دائىر ئىجتىمائىي ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنى XVIII ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى مۇھەممەد بىننى ئابدۇل ۋەھھاب قوزغىدى. «ھەق دىننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» نى، «قۇرئان كەرىم، گە قايتىش» نى تەشەببۇس قىلدى. ھەممە بىدئەتلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بىر خۇدالىقتا چىڭ تۇرۇشقا چاقىردى. ئەۋلىيالار، مازار - ماشايىخلارنى ۋە ئاللادىن ئۆزگە ھەرقانداق شەيئىنى تاۋاپ قىلىشقا قارشى تۇردى. ئىسلام دىنىنىڭ «چىن روھى» نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بۇ دىنىنىڭ ئەسلىدىكى قاتتىقلىقنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى بۇ مەزھەپ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بىر مەھەل روناق تېپىپ، 1801 - يىلىدىن 1804 - يىلغىچە كەربالانى ئىشغال قىلىپ، شىئە مەزھىپىدىكى ھۈسەيىننىڭ مەقبەرىسىنى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە مەسچىتنى چېقىۋەتتى. ئاندىن مەككە، مەدىنىگە ھۇجۇم قىلىپ 1811 - يىلى نەجدتە (بۈگۈنكى سەئۇدى ئەرەبىستانى ئىچىدە) ۋەھھابىيلار دۆلىتى قۇردى. كېيىن مىسىر ۋالىسى مۇھەممەد ئەلى (1769 — 1849) نىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلغان قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋەھھابىيلار ھەرىكىتى قايتىدىن باش كۆتۈردى. 1901 - يىلى ئىبنى سەئۇد (1880 — 1953) نەجدنىڭ ئەمىرى بولدى. 1924 - يىلى نەجد بىرلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن، 1932 - يىلى دۆلەت نامىنى سەئۇدى ئەرەبىستانى دەپ بېكىتتى ھەمدە دىنىي، سىياسىي جەھەتتە ئىسلاھات قىلىپ، ۋەھھابىيە ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلىپ، بۇ مەزھەپنىڭ داھىيسى بولدى.

پاك دىن ھەرىكىتى

«ۋەھھابىيلار ھەرىكىتى» گە قارالسۇن.

بابىيەلەر ھەرىكىتى

يېقىنقى زامانداكى پارسىيە (دۆلەت نامى 1935 - يىلى ئىرانغا ئۆزگەرتىلدى) دە يۈز بەرگەن ئىسلام جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەت XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى «بابىيە» نامى بىلەن پارسىيە خەلقىنى فېئودالىلىققا قارشى قوزغىلاڭغا ھەرىكەتلەندۈرگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالدى. «بابىيەلەر قوزغىلىڭى» مۇ دېيىلدى. بۇ ھەرىكەتنى باشلىغان سەئىد ئەلى مۇھەممەد فېئودال ھۆكۈمرانلىقتىن نارازى بولۇپ، دىنىي ئىسلاھات ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش نىيىتىدە 1844 - يىلى ئۆزىنى باب (ئىشىك — ئېتىقاد ئىشىكى) دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن بابىيە دەپ ئاتالدى. ئۇ: مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالام دەۋرى ئاخىرلاشتى، «قۇرئان كەرىم» كونىرىدى. دۇنيادا زۇلۇم ۋە زالىملىق بولمىغان، ھەممە ئادەم باراۋەر بولغان، ئادىل، بەختلىك ھايات كەچۈرىدىغان يېڭى دەۋرنى قايتىدىن قۇرۇش لازىم؛ ئاللا ئەۋەتكەن باب بۇ ئىبغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان يېڭى پەيغەمبەردۇر. مۇسۇلمانلار باب ئارقىلىق ئاللانى كۆرەلەيدۇ ھەمدە ئۇ يازغان «ئەل بەيان» نى «قۇرئان كەرىم» ئورنىغا قويىدۇ، دېدى. ھۆكۈمەت 1847 - يىلى بابنى قولغا ئېلىپ، 1850 - يىلى ئېتىۋەتتى. ئۇنىڭ مۇرىدلىرى ھۇسەين بۇشرۇيە ۋە مۇھەممەد ئەلى بار فۇرۇش قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە 1848 - يىلىدىن 1852 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مازانداران، زەنجان ۋە نەيرىز قاتارلىق جايلاردا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بابىيە ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلىپ، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، مال - مۇلۇككە جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلىشنى، شەرىئەت يېڭى تۈزۈمگە ۋە يېڭى قانۇنغا ئورۇن بېرىش كېرەكلىكىنى جاكارلىدى. كەڭ دېھقانلار، كاسىپلار، شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە سودىگەرلەر قىزغىن ئاۋاز قوشتى. ھۆكۈمران سىنىپنىڭ رەھىمسىزلارچە قىرغىن قىلىشى بىلەن نۇرغۇن ئادەم ھاياتىدىن ئايرىلدى. 1852 - يىلى بۇ مەزھەپنىڭ ئادەملىرى پادىشاھنى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باشقا ئېلىپ چىقالمىغانلىقتىن، تېخىمۇ چوڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ھايات قالغانلىرى پرسىيىدىن قېچىپ كەتتى. كېيىن بۆلۈنۈپ كېتىپ، بىر تەرەپ ھۇسەين ئەلى (1817 — 1892، بەھا ئەللاھمۇ دېيىلمدۇ) نىڭ رەھبەرلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭغا قارشى تۇرۇپ، بەھائىيە مەزھىپى قۇرۇپ، مۇستەقىل يېڭى دىن بولۇپ شەكىللىنىپ، پرسىيىنىڭ سىرتىدا تارقالدى.

مەھدى ھەربىكىتى XIX

ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى سۇداندىكى ئىسلام ئىنقىلابىي ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. بۇ ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغان مۇھەممەد ئەھمەد ئۆزىنى ئىمام مەھدى دەپ ئاتىغانلىقى ئۈچۈن ھەرىكەت شۇنداق ئاتالدى. بۇ ھەرىكەت شەرىئەت پرىنسىپلىرىغا ئاساسەن سۇداننىڭ ئەنئەنىۋى دىنىي پائالىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى. مىسىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلدى. كاۋدىفان تاغلىق رايونىنى بازا قىلىپ، ئارمىيە، مالىيە ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، ئىنقىلابىي دۆلەت قۇردى. دەسلەپكى مەزگىللەردە تەقۋادار مۇسۇلمانلار ۋە قەبىلىلەردىكى تەشكىللىك جامائەت قوللىدى. 1881 - يىلىدىن باشلاپ ئاشكارا پائالىيەت قىلىپ، ئەنگلىيىنىڭ سۇداندىكى باش ۋالىسى چارلىس گېئورگى گوردون (1833 — 1885) نى ئېتىۋېتىپ، خارتۇمنى ئىشغال قىلدى. مەھدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىزباسارى ۋە مۇئاۋىنى بولغان ئابدۇللا بىننى مۇھەممەد رەسمىي دۆلەت تۈزۈلمىسىنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى. ئارمىيە قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەردى. مىسىرنىڭ مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللاندى. ھۆكۈمەتنىڭ يېزا رايونلىرىدىكى نوپۇزىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مۇسۇلمان دۆلىتى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقىنى كونترول قىلدى. 1898 - يىلى ئەنگلىيە - مىسىر بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان بولسىمۇ، كەڭ قوللاشقا ئىگە بولدى. مەھدىنىڭ ئوغلى سەئىد ئابدۇرەھمان 1944 - يىلى بۇ ھەرىكەتنىڭ داھىيسى بولۇپ، ئۇممە پارتىيىسى ئۇيۇشتۇرۇپ مۇستەقىل بولۇشنى، لېكىن

ئەنگلىيە بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى، بۇ سۈداندا مىللەتچىلىك ۋە مۇستەقىللىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى.

ئاپرىكا ھەربىكىتى XIX ئەسىردە يۈز بەرگەن ھىندىستاندىكى ئىسلام دىنى ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ھەرىكەتنى سەئىد ئەھمەدخان قوزغىدى. 1857 - يىلى ھىندىستاندىكى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلارنىڭ ھالى كۈنسايىن ناچارلاشتى. مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، سەئىد ئەھمەدخان «ئىدراك» ۋە «ئەملىي پايدا» پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە بىر قاتار ئىسلاھات پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلدى. دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ساھەدە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى راتسىئونالىزم ۋە ناتۇرالىزم بويىچە چۈشەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئىسلام دىنى بىلەن ئىدراك ۋە پەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مۇرەسسە قىلدى؛ دەۋرگە ماس كەلمەيدىغان كونا ئادەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، غەربنىڭ مەدەنىيلىكىنى قوبۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. سىياسىي ساھەدە ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇسۇلمانلارغا مەسلىلەرنى ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ كۆزىتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى. تەربىيە ساھەسىدە دىنىي تەربىيە ئورنىغا دىندىن تاشقىرى مائارىپنى دەسلەپكى، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ھازىرقى زامان مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ نامراتلىق، قالاقلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ نېگىزلىك يولى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇشۇ مەقسەتتە 1864 - يىلى پەننىي جەمئىيەت قۇرۇپ، غەربنىڭ پەننىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. 1868 - يىلى ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مائارىپ كومىتېتلىرىنى قۇردى. 1875 - يىلى ئەنگلىيەنىڭ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنى «ئۇلگە» قىلىپ، شىمالىي شتاتتىكى ئاپرىكادا مۇسۇلمانلارنىڭ شەرق ئىنستىتۇتىنى قۇرۇپ، كېيىن ئۇنى مۇسۇلمانلار ئۇنىۋېرسىتېتىغا تەرەققىي قىلدۇردى. ئىنگلىز تىلىنى ئوقۇتۇش تىلى قىلىپ، دىن ۋە تەبىئىي پەنلەر توغرىسىدا دەرس ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە رېئاللىستىك سىياسىي پوزىتسىيە تىكلىشىگە ياردەم بەردى. بۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرى كونىلىققا يېپىشىۋالغان ئۆلىمالارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. بۇ ھەرىكەت مۇسۇلمان زىيالىيلىرى ئىچىدە ناھايىتى چوڭ تەسىر پەيدا قىلىپ، ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۆلۈنۈش ھەرىكىتىگە ۋە پاكىستان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا بىر تۈركۈم تايانچ كۈچ يېتىشتۇرۇپ بەردى.

كافكاز ئۇرۇشى كافكاز رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ چارروسىيىنىڭ بويسۇندۇرۇشىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئاجىزلاشقان پۇرسەتتىن پايدىلانغان چارروسىيە ئەسكەر چىقىپ كافكازدىكى كارس، ئولجۇنۇم قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئۇ يەرلەردە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. 1817 - يىلىدىن باشلاپ چېچىن، داغستان تاغلىق رايونى ۋە غەربىي شىمال كافكاز رايونىدىكى مۇسۇلمانلار مۇرىد پىرقىسىنىڭ چاقىرىقى بىلەن چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى

جىھاد قىلدى. 1828 ـ يىلىدىن كېيىن تارقاق، ئىستىخىيىلىك قارشىلىشىتىن ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئازادلىق ئۇرۇشىغا ئۆزگەردى. 1830 ـ يىلى غازى مۇھەممەد (1785 — 1832) كافكازنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمىدا ئىسلام خەلىپىلىكى قۇردى. 1840 ـ يىلىدىن 1850 ـ يىلىغىچە رۇسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىچكى جەھەتتە يانچىلىق تۈزۈم مۇناسىۋىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىجتىمائىي سىياسىي ئىسلاھات ئېلىپ باردى. 1851 ـ يىلىدىن كېيىن چارروسىيە ئۆلارغا كۈچلۈك ئارمىيە بىلەن زەربە بەردى، ئىچكى زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشتى، قوشۇن پارچىلاندى. 1859 ـ يىلى خەلىپىلىك مۇنقەرز بولدى. كافكاز رايونىنى 1864 ـ يىلى چارروسىيە يۇتۇۋالدى.

تاشكەنت قوزغىلىڭى بۇ تاشكەنتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ چارروسىيە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭى بولۇپ، بۇ قوزغىلاڭ «خولېرا پاراكەندىچىلىكى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1892 ـ يىلى تاشكەنتتە خولېرا تارقالدى. مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا تېخىمۇ ئېغىر بولدى. خولېرانىڭ يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن چارروسىيە ھۆكۈمىتى دوختۇرلارغا ئاھالىنى مەجبۇرىي تەكشۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. مۇسۇلمانلارنىڭ شەھەر رايونىدىن يىراق جايدا مېيىت ئۈزىتىشىنى بەلگىلىدى. بۇ ئىش قاتتىق نارازىلىق قوزغاپ، قوزغىلاڭغا سەۋەب بولدى. كونا رايوندىكى كاسىپلار يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى ۋە تەسەۋۋۇپچى ئىمامنىڭ رەھبەرلىكىدە، تاشكەنت گارنىزونىنىڭ قوماندانى پۇدنىزېۋنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى پىلانلاپ، گارنىزون قوماندانلىق شتابىغا ۋە كونا شەھەر رايونىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى مۇھەممەد ياقۇبنىڭ قەسىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. كېيىن قوزغىلاڭ باستۇرۇلۇپ، 22 نەپەر تايانچ قولغا ئېلىندى.

ئەنجان قوزغىلىڭى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ چارروسىيىگە قارشى قورالىلىق قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «ئەنجان غازىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار پەرغانە رايونىدىكى نامرات ئۆزبېك، تاجىك دېھقانلىرىنى ئاساس قىلدى. قوزغىلاڭغا نەقشىبەندىيەنىڭ باشلىقى ئىشان مۇھەممەد ئەلى رەھبەرلىك قىلدى. قوزغىلاڭچىلار ئەنجان، مەرغىلان ۋە ئوشقا تەڭ ھۇجۇم قىلىپ، قىرغىزستاننىڭ بىر قىسىم رايونىنى ۋە سەمەرقەنت رايونىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، نامانگاننى مەركەز قىلغان قوقان خانلىقىنى قايتا قۇرۇشنى ۋە خانلىقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن 1898 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مىنگ ـ تېپې كەنتىدىن ئەنجانغا يۈرۈش قىلدى. يول بويى كىشىلەر قوشۇلۇپ قوزغىلاڭچىلار ئىككى مىڭ ئادەمگە يەتتى. قوزغىلاڭچىلار ئەنجان شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا رۇس ئارمىيىسىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، چېچىلىپ كەتتى. 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى مەھەممەد ئەلى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بەش داھىيسى بىلەن ئەنجاندا دارغا ئېسىلدى. 546 ئادەم سوراققا تارتىلىپ، سۈرگۈن قىلىندى ياكى ھاشارغا سېلىندى.

نېگىر مۇسۇلمانلار ھەرىكىتى ئامېرىكىدىكى نېگىر مۇسۇلمانلارنىڭ مىللەتچىلىك ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئامېرىكىدىكى نېگىر مۇسۇلمانلار XX ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن

باشلاپ، ئىسلام دىنىنى بايراق قىلىپ، مىللىي ئاپتونومىيە ۋە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمان نېگىرلار بۇ ھەرىكەتنى قوزغىغان ئېلىجاھ مۇھەممەد (1897 — 1975) نى ئاللانىڭ ئەلچىسى، ئاللا ئەۋەتكەن، ئۇ نېگىر مىللەتنى ئويغىتىپ، ئاق تەنلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىدۇ، دەپ ئىشەندى. تەشكىلاتنى «ئىسلام مىللىتى» دەپ ئاتىدى. نېگىرلارنىڭ ئاپتونومىيىسى، نېگىرلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە نېگىرلارنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق ئاق تەنلىكلەر دۇنياسىغا قارشى تۇرۇپ، ئامېرىكىدىكى نېگىرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەلۇم رايوندا نېگىرلار دۆلىتى قۇرۇشنى پىلانلىدى. بەزىدە چېكىدىن ئاشقان ھەرىكەتلەرنى قوللىنىپ، ھەممە ئاق تەنلىكلەرگە قارشى تۇردى. نېگىرلار ئارىسىدىكى ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچىلىرى ۋە ياشلار - ئۆسمۈرلەر ھەرىكەتنىڭ ئاممىۋى ئاساسى بولدى. يادرو كۈچ — «ئىسلام پەرزەنتلىرى» ناملىق مەخپىي ھەربىي تەشكىلات قۇردى. بۇ تەشكىلات ھەم ھۆكۈمەتنىڭ ساقچىلىرىغا قارشى تۇردى، ھەم ئۆزىنىڭ ئەزالىرىنى تىزگىنلىدى ھەمدە «بىدئەت» لەرنى جازالىدى. ماسسا چۈسېتس، كالىفورنىيە، فلورىدا قاتارلىق 29 شتاتتا شۆبە تەشكىلاتلىرىنى قۇردى. باش ئورگىنى چىكاگودا. 60 - يىللاردا ئادىمى 100 مىڭغا يەتتى. ھەممە يەردە مەسچىت ۋە تەرغىبات ئورۇنلىرىنى سالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىچكى جەھەتتە پارچىلىنىش بولۇپ، ماركوم ئىكس باشچىلىقىدىكى بىر تەرەپ ئامېرىكىدىكى ھەممە مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىشىپ، نىشاننى ئورتاق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئېلىجاھ مۇھەممەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ۋاللاسي مۇھەممەد رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، تەشكىلات نامىنى «بىلالىئان مۇسۇلمانلىرى» غا ئۆزگەرتىپ، مىللىي بۆلۈنۈش ھەرىكىتىنى تىلغا ئالماي، مەدەنىيەت ئاپتونومىيىسىگە يۈزلەندى ھەمدە سىرتقى ئىسلام دۇنياسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا يۈزلەندۈردى. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قانۇنلۇق دىنىي تەشكىلات دەپ ئېتىراپ قىلىندى. «مۇھەممەد ۋەسىيەتلىرى» ، «بىلالىئان خەۋەرلىرى» نى نەشر قىلىپ، مەملىكەتكە تارقاتتى. يەنە بىر قىسىم ئەزالىرى ئۆزىنى «ئىسلام مىللىتى» دەپ ئاتاپ، ئېلىجاھنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىك يولىدا چىڭ تۇردى.

ئىسلام دۆلىتى ھەرىكىتى

ھىندونېزىيىدىكى ئىسلام ھاكىمىيەتچىلىك ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1949 - يىلى ھىندونېزىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندا، سۇماترانىڭ شىمالىدىكى ئاتسېخ رايونى مۇسۇلمانلارنىڭ مىللىي ئاپتونوم ئۆلكىسى قىلىنغانىدى؛ 1950 - يىلى بۇ رايون سۇماترا ئۆلكىسىگە قوشۇۋېتىلگەنلىكتىن، يەرلىك خەلق نارازى بولدى. سابىق ئۆلكە باشلىقى داۋۇد بەئۇرېئەھ جاكارتاغا بېرىپ ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىشنى رەت قىلىپ، نارازىلىق بىلدۈردى. داۋۇد بەئۇرېئەھ 1953 - يىلى 5 - ئايدا يەنە بىر ھۆكۈمەت روھانىيلىق تەرەپدارى كارتوسوۋۇرجو بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. داۋۇد بەئۇرېئەھ رەھبەرلىك قىلغان «پۈتۈن ئاتسېخ ئىسلام ئىتتىپاقى» قوراللىق توپىلاڭ قوزغاپ، مەركىزي ھۆكۈمەتتىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ پىلانلىشى، قۇترتىشى ئارقىسىدا، غەربىي

ياۋا (1948 — 1962)، سۇلاۋېسى (1950 — 1965)، شىمالىي سۇماترا 1953 — 1961) قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم قوراللىق توپلاڭ پەيدا بولدى ھەمدە بىر مەھەل يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلدى. توپلاڭ بولغاندىن كېيىن، ھىندونېزىيە ھۆكۈمىتى قوراللىق قوشۇن ئەۋەتىپ توپلاڭنى تىنجىتتى. ھىندونېزىيىدىكى مۇھىم سىياسىي پارتىيىلەر بايانات ئېلان قىلىپ، ئۇلارنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىك پائالىيىتىنى ئەيىبلىدى. توپلاڭچى قوشۇن تاغلارغا بېرىۋېلىپ، ئاغدۇرمىچىلىق، تېررورلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ھۆكۈمەت ئارمىيىسى بىلەن توپلاڭچى قوشۇن 1957 - يىلى 3 - ئايدا ئاتەشبەختا ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. ھىندونېزىيە ھۆكۈمىتى ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1959 - يىل 5 - ئايدا ئاتسېخنى ئالاھىدە مەمۇرىي رايون قىلىپ، ئاتسېخنىڭ دىنىي ئېتىقاد، تەربىيە ۋە ئادەت ئۇسۇلىدا ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ كىچىك كۆلەمدىكى توپلاڭلار بولۇپ تۇردى. 1961 - يىلى تولۇق تىنجىتىلدى.

پەنجاپتىكى مەزھەپلەر

پاراكەندىچىلىكى

پاكىستاندىكى مەزھەپلەرنىڭ تونۇقۇش ۋەقەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1953 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە پاكىستاندىكى مۇستەقىللىق پارتىيىسى بىلەن ئەنئەنىچى ئۆلىمالار پەنجاپ ئۆلكىسىدە ۋە پايتەخت لاھوردا كەڭ كۆلەمدە نامايىش ئۆتكۈزۈپ، خىتابنامە ئېلان قىلىپ، ھۆكۈمەتتىن قانۇن چىقىرىش ئارقىلىق ئەھمەدىيەنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، بۇ مەزھەپنى ئىسلام دىنىغا يات مەزھەپ دەپ بېكىتىشنى، بۇ مەزھەپ مۇخلىسلىرىنى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىكى ھەممە ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە بۇ مەزھەپنى «مۇسۇلمان ئەمەس ئاز سانلىق مىللەت» دەپ جاكارلىدى. كېيىن لاھور قاتارلىق جايلاردىكى بۇ مەزھەپنى قوللايدىغان ئامما بىلەن قانلىق توقۇنۇش پەيدا بولدى. ئامانلىقنى قوغداش ئۈچۈن، پاكىستان ھۆكۈمىتى پەنجاپ رايونىدا «ھەربىي ھۆكۈمرانلىق» نى يولغا قويىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇ يىلى 2 - ئايدا پاراكەندىچىلىككە رەھبەرلىك قىلغانلارنىڭ بىرى بولغان مەۋدۇدىنى قولغا ئالدى. كېيىن لاھور ئالىي سوتى ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى ھۆكۈم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ رەھبەرلىك قىلغان ئىسلامىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈيۈشمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن مەزھەپلەر توقۇنۇشى تىنجىدى. كېيىن خەلقئارا جامائەت پىكرىنىڭ مۇراجەت قىلىشى ئارقىسىدا، مەۋدۇدى قويۇپ بېرىلدى.

مودېرنىزم ھەرىكىتى

دۆلەتلىرىدىكى دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەت XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە پەيدا بولۇپ، دىنىي ئەقىدە بىلەن پەن، ئىدراكنى مۇرەسسە قىلىشنى ئالاھىدىلىك قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، دەۋر ئېقىمىغا ماسلىشىشنى مەقسەت قىلدى. ھەرىكەت ئىككى تارماققا بۆلۈندى: (1) جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقى. سەئۇد ئەھمەد خانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئالىگا مۇسۇلمانلار شەرق ئىنىستىتۇتى (ھازىرقى ئالىگا مۇسۇلمانلار ئۇنىۋېرسىتېتى) نى مەركەز قىلدى. غەربتە تەربىيىلەنگەن ۋە غەربنىڭ تەسىرىنى قوبۇل

قىلغان مۇسۇلمان زىيالىيلار كۆپ قاتناشتى. (2) مىسىر ۋە ئوتتۇرا شەرق. مۇھەممەد ئابدۇ ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى رەشىد رىزانىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان زىيالىيلىرى ۋە ياش ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى. ئۇلار سىياسىي جەھەتتە ياۋروپانىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى؛ دىنىي ئىدىيە جەھەتتە، «قۇرئان كەرىم»نى، ھەدىسنى، شەرىئەتنى ئىلمىي، ئەقلىي قاراش بىلەن كۆزىتىپ، جانلىق تەپسىر قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن، ئىدراك ئايرىم ھەقىقەتنى تونۇيالايدۇ. ۋەھىي بولسا جەمئى ھەقىقەتنى تونۇيالايدۇ، ئىدراك ۋەھىينى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىشى كېرەك، دەپ قارىدى. كونىلىقىغا يېپىشىۋېلىشقا قارشى تۇردى. «ئىجتىھاد» روھىنى تەشەببۇس قىلدى. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەۋلىيالارنى، مازار - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىشىنى تەنقىد قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىدىكى روھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇڭا «سەلەفىيەلەر» دەپمۇ ئاتالدى. ئاساسلىقى مائارىپ ئىسلاھاتى ئارقىلىق، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈپ، ئىسلاھات نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولدى. مۇھەممەد ئابدۇ 1892 - يىلى مىسىر ھۆكۈمىتىگە ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا دوكلات سۇندى. 1895 - يىلى 1 - ئايدا ئۇ ھۆكۈمەت ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مەكتەپ ئىشلىرى كومىتېتىغا قاتنىشىپ، ئوقۇتۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتىنى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تامىقىنى ۋە ئۆگىنىش مۇھىتىنى ياخشىلىدى. دەرسلەرنى تەڭشەپ، ماتېماتىكا، گېئومېتىرىيە، جۇغراپىيە، ېيزىقچىلىق، گرامماتىكا، ئىسلام تارىخى قاتارلىق پەنلەرنى قوشتى، يېڭى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ۋە ئوقۇغۇچىلار قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقتى. كۇتۇپخانىنى باشقۇرۇش ۋە كۇتۇپخانىدىن پايدىلىنىشنى كۇچەيتتى، ئوقۇتۇش سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى. كېيىن مۇتەئەسسىپ كۇچىلەرنىڭ بېسىمى ئارقىسىدا، مىسىر ھۆكۈمىتى مۇھەممەد ئابدۇنىڭ مائارىپ ئىسلاھاتىغا قارىتا قوللاش پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتتى. مۇھەممەد ئابدۇ 1905 - يىلى 3 - ئايدا ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولدى، ئىسلاھات يېرىم يولدا توختاپ قالدى. كېيىن رەشىد رىزا «مۇنار» ژۇرنىلى ئارقىلىق ئۇستازىنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسىنى داۋاملىق تەشۋىق قىلىپ، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقىدىكى دىنىي ساھەدىكىلەر ئىچىدە ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. نۇرغۇن دۆلەتلەردە مۇدىرنىزم ئىسلاھاتچىلىرى باش كۆتۈردى. تۈركىيەدىكى مۇستاپا كامال ئىنقىلابى (1910 — 1924) دىن كېيىن، ئىسلاھاتچىلار ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىشتىن بىراقلا بىزار بولغاچقا، ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنۈش بولدى. رەشىد رىزا باشچىلىقىدىكى ئاساسىي ئېقىمدىكىلەر پان ئىسلامىزم ۋە ئەنئەنىچىلىككە يۈزلىنىپ، ئىسلاھات تەشەببۇسىدىن ۋاز كەچتى. بۇ ئىش مۇدىرنىزم ھەرىكىتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى.

پان ئىسلام ھەرىكىتى XIX

ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە پان ئىسلامىزمنى شۇئار قىلغان دىنىي ئىجتىمائىي ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنى جامالىددىن ئافغانى

تەشەببۇس قىلدى. XIX ئەسىردىن بۇيان ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىكى كېڭەيمىچىلىكىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا، مۇسۇلمانلار دۇنياسى تەدرىجىي پارچىلاندى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئىچكى - تاشقى جەھەتتە قىيىن ئەھۋالدا قالدى. مىللىي كرىزىستىن قوتۇلۇش جىددىي ئىش بولۇپ قالدى. جامالىددىن ئافغانى خارابلىشىشنىڭ مەنبەسى مىللىي بۆلۈنۈشتە، دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەت مۇسۇلمانلىرى زىچ ئىتتىپاقلاشقاندىلا، مۇنەۋۋەر بولۇشتىن قۇتۇلغىلى بولمىدۇ، دەپ قارىدى. جامالىددىن ئافغانى 1871 - يىلىدىن 1879 - يىلىغىچە مىسىردا تۇرغاندا ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش، غەربنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. مىللەتپەرۋەرلىكنى تەرغىب قىلىپ، غەربنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغانىدى. 1878 - يىلى 1879 - يىلى ئوسمانلى سۇلتانىغا يازغان مۇراجەتنامىسىدە پان ئىسلام ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدىكى تەشەببۇسنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇركىيىدىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى بىرلىشىپ، ئەنگلىيە ۋە رۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا جىھاد ئارقىلىق قارشى تۇرۇشنى، ئۆلىمالارنى ئەۋەتىپ، جايلاردىكى خان - بەگ، ئاقسۆڭەك، سۇلتان، خاقانلارنى تەشكىللەپ، جىھادقا رەھبەرلىك قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. سۇلتاندىن مالىيە ياردىمى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. 1883 - يىلىدىن 1884 - يىلىغىچە پارىژدا مۇساپىر بولۇپ يۈرگەندە ئەنگلىيە گېزىتىدە ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستان، مىسىر ۋە سۇدانغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى تەنقىدلەپ ماقالە ئېلان قىلىپ، «پان ئىسلامىزم» نى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئابدۇ خەمىد II (1876 - يىلىدىن 1909 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) نى قوللايدىغانلىقىنى ئاشكارە بىلدۇردى. دۇنياديكى مۇسۇلمانلارنى خەلىپە ئەتراپىغا ئۇيۇشۇشقا چاقىردى. 1884 - يىلى 3 - ئايدىن 10 - ئايغىچە جامالىددىن ئافغانى بىلەن شاگىرتى مۇھەممەد ئابدۇ پارىژدا پان ئىسلامىزمچى گېزىت — «ئۇرۋە ئەل ۋۇسقا» (بۇزۇلماس مۇناسىۋەت) ناملىق گېزىت چىقاردى ھەمدە شۇ نامدا مەخپىي تەشكىلات قۇردى. گېزىت 18 سان چىقىرىلغاندىن كېيىن، فرانسىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن يېپىتىلەندى. جامالىددىن ئافغانى تەشەببۇسنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستان، تۇركىيە، مەككە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، نۇتۇق سۆزلەپ، يۇقىرى تەبىقىدىكى زاتلارغا ۋەز ئېيتتى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا (1892 — 1897) تۇركىيە سۇلتانىغا تېخمۇ ئۇمىد باغلىدى. ئۇنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ھىندىستان، ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلاردا خەلىپىنى قوللايدىغان ھەرىكەتلەر كۆتۈرۈلدى. لېكىن، پان ئىسلام ھەرىكىتى ئۆلىمالار تەبىقىسىدە چەكلىنىپ قالغانلىقى، فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى تۇرمىغانلىقى، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئىنكار قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەرىكەت ئاخىر مەغلۇبىيەت بىلەن تاماملاندى.

پاكىستانىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش پاكىستاندا دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1948 - يىلى 3 - ئايدا پاكىستاننىڭ ئاساسىي قانۇن پالامېنتى قانۇن تۈزۈپ يېتەكچىلىك قىلىش پرىنسىپى — «نىشان توغرىسىدا قارار» نى ماقۇللاپ،

دۆلەتتە پارلامېنت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، «ئىسلام دىنى رامكىسى ئىچىدە دېموكراتىيە، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، كەڭچىلىك ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىقنى ئىسلام سىياسىي پارتىيىلىرى، تەشكىلاتلىرى بىرلىشىپ ئاساسىي قانۇن لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، دۆلەت باشلىقلىقىنى مۇسۇلمان ئۈستىگە ئېلىش كېرەكلىكىنى، ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ھەمدە قۇرئانغا، ھەدىسكە خىلاپ ھەرقانداق قانۇننى تەكشۈرۈش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ تەشەببۇسنىڭ ئىنكار قىلىنىشى دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. 1951 - يىلى 1 - ئايدا پاكىستاندىكى دىنىي ئەربابلار مەملىكەتلىك يىغىن ئېچىپ، 22 ماددىلىق قارار ماقۇللاپ، ئىنكار قىلىنغان ئاساسىي قانۇن لايىھىسىنى قايتا تەكتىلىدى. 1953 - يىلىنىڭ باشلىرى سىياسىي تالاش - تارتىش قىزىپ كەتتى. لاھوردا ۋە پەنجاب ئۆلكىسىدە مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدا كەڭ كۆلەملىك قانلىق توقۇنۇش بولدى. پاكىستان ھۆكۈمىتى ھەربىي ئىدارە قىلىشنى جاكارلىدى. ئاساسىي قانۇن تۈزۈش خىزمىتى توختاپ قالدى. 1956 - يىلى پاكىستان ئاساسىي قانۇن تۈزۈش بويىچە ئىككىنچى نۆۋەتلىك يىغىن ئۆتكۈزۈپ، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى ماقۇللىدى، «نىشان توغرىسىدىكى قارار» دا بەلگىلەنگەن سىياسىي پرىنسىپلارنى قايتا تەكتىلىدى ھەمدە دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىدا مۇرەسسە قىلدى: (1) دۆلەتنىڭ نامى پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بولىدۇ؛ (2) مەركىزى ئىسلام تەتقىقات ئاكادېمىيىسى قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلىپ، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى قايتىدىن قۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ؛ (3) مەشھۇر فەقىھلەردىن قانۇننى نازارەت قىلىش كومىتېتى تەسىس قىلىنىدۇ. بۇ كومىتېت دۆلەتنىڭ قانۇن چىقىرىشىنى نازارەت قىلىدۇ ھەمدە قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلىپ، ھازىرقى ھەممە قانۇنلارغا تەدرىجىي تۈزىتىش كىرگۈزىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، پاكىستاندىكى دىنىي ئەربابلار مۇشۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، دۆلەتنى شەرئەت بويىچە باشقۇرۇشنى، ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئىسلام سىياسىي تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش پارلامېنتتىكى مۇنازىرە ۋە سىياسىي پارتىيىلەرنىڭ سايلام رىقابىتىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

پادرىيە ھەرىكىتى يېقىنقى زاماندا ھىندونېزىيىنىڭ سۇماتىرا رايونىدا يۈز بەرگەن ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىسىم گوللاندىيە تىلىدىكى padri (پوپ) دېگەن ئاتالغۇدىن كەلگەن. گوللاندىيىلىكلەر ئىسلاھاتقا رەھبەرلىك قىلغۇچىنى پوپ دەپ قارىغانلىقتىن شۇنداق دېيىلگەن. يەنە بىر رىۋايەتتە ئاتسېخ رايونىدىكى پادرى پورتى دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېيىلىدۇ. چۈنكى ئىسلاھاتقا رەھبەرلىك قىلغۇچىلار مەككىدە ھەج تاۋاپ قىلىپ مۇشۇ پورت بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. تەخمىنەن 1803 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەن ئۈچ نەپەر ھاجى ۋەھھابىيلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ سۇماتىرانىڭ ئوتتۇرا شەرقىي قىسمىدىكى رايوندا دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى قوزغاپ، ئېتىقادنى پاكلاشتۇرۇشنى، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىشنى؛ قىمار ئويناش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، ئەپيۇن چېكىش، ھاراق ئىچىشتەك يامان ئادەتلەرنى چەكلەشنى

تەشەببۇس قىلدى، شۇ جەرياندا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئانا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتتى. كېيىن تەشەببۇسنى جىهاد ئارقىلىق يولغا قويدى، 1815 - يىلىغا كەلگەندە يەرلىكتىكى نۇرغۇن فېئودال بەگلەر ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ھەرىكەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان جەنۇبتىكى باتاكلار ئولتۇراقلاشقان رايونغا چوڭقۇرلىدى. 1820 - يىلى ئەنگلىيە قوشۇنى چېكىنگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ گوللاندىيە قوشۇنى پادىشاھ رايونغا قايتىپ كەلدى. مەغلۇپ قىلىنغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر گوللاندىيىلىكلەردىن مەدەت تىلىدى. 1821 - يىلى ئىككى تەرەپ كېلىشىم تۈزۈپ، مىنانكابونى گوللاندىيىلىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەي، گوللاندىيە قوشۇنى پادرىيە ھەربكتىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇش تارىختا «پادرى ئۇرۇشى» (1821 — 1838) دەپ ئاتالدى، ھەرىكەت ئاتىسىخ مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. لېكىن 1832 - يىلى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. گوللاندىيە ئارمىيىسى دېڭىز يېقىسىدىكى پورتلارنى قامال قىلىپ، پادرىلارنىڭ دېڭىز يولىدىكى سودىسىنى ئۈزۈۋېتىتى. پادرى قوشۇنىنىڭ ھەربىي قەلئەسى بونجۇل قولدىن كەتتى. ھەرىكەت مەغلۇپ بولدى. ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغان بونجۇلنىڭ ئىمامى باشقا جايلاردا مۇساپىر بولۇپ يۈردى.

ئاتىسىخ ئۇرۇشى سۇماترانىڭ شىمالىدىكى ھىندونېزىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ يېقىنقى زاماندا گوللاندىيە ئارمىيىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا زەربە بېرىش يولىدىكى ئۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پادرىيە ھەرىكىتى 1837 - يىلى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، گوللاندىيە ئارمىيىسى سۇماترانىڭ شىمالىي رايونىغا ئىلگىرىلەپ، 1872 - يىلى باتاكلار كونترول قىلىۋالغىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلىۋالدى. گوللاندىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشىدىن ئەنگلىيە ئەنسىرىدى. ئىككى تەرەپ 1871 - يىلى 11 — ئايدا «سۇماترا كېلىشىمى» ئىمزالىدى. گوللاندىيىنىڭ سۇماترانى تاجاۋۇز قىلىشىغا ئەنگلىيە ئارىلاشمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گوللاندىيە ئارمىيىسى 1873 - يىلى 3 - ئايدا ئاتىسىخ سۇلتانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، 1874 - يىلى 1 — ئايدا مەركەز ئاتجېخنى ئىشغال قىلىۋالدى. 1879 - يىلىغا كەلگىچە دېڭىز يېقىسىدىكى رايونلارنىلا كونترول قىلىپ تۇرالىدى. ئىچكى جايلار قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ كەلدى. كېيىنكى مەزگىلدە دىنىي داھىيلار قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنىڭ تەشكىلاتچىسى، رەھبىرى بولۇپ، جىهاد شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، گوللاندىيىلىكلەرنى ئىلاجسىز ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى گوللاندىيە ئارمىيىسى گوللاندىيىدىكى ئىسلام ئۆلىماسى سىنوك ھۇرگرونجېنىڭ «باشقىلارنىڭ ئىچىدىكى مەنپەئەتتىن پايدىلىنىپ، باشقىلارنى ئىدارە قىلىش» توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىگە بويسۇنغان فېئودال ئاقساقاللارنىڭ يەرلىك قورچاق ھاكىمىيەت قۇرۇشىغا ياردەم بېرىپ، پارچىلاش سىياسىتىنى يولغا قويدى. 1903 - يىلى ئاتىسىخ سۇلتانى تەسلىم بولدى. لېكىن، ئاتىسىخ مۇسۇلمانلىرى 1913 - يىلىغىچە جەڭ قىلدى.

تىبونىگارو ئۇرۇشى «ياۋا ئۇرۇشى» مۇ دېيىلىدۇ. ياۋا خەلقنىڭ (1825 — يىلىدىن 1830 - يىلىغىچە) گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى قوراللىق قوزغىلىڭى

كۆزده تۇتۇلىدۇ. قوزغىلاڭ داھىيسىنىڭ ئىسمى تىبونىكارو بولغاچقا، ئۇرۇشمۇ شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. گوللاندىيىنىڭ مۇستەملىكىچى ئارمىيىسى 1825 - يىلى 7 - ئايدا يوگىياكارتانىڭ تەقۋادار مۇسۇلمان پادىشاھىنى قولغا ئالماقچى بولغانلىقتىن بۇ ئۇرۇش پارتلىدى. تىبونىگارو ئىسلام دىنىنى قوغداش شۇئارى بىلەن كاپىرلارغا قارشى جىھاد قوزغاپ، ئوردا ئەزالىرى، دىنىي ئۆلىمالار ۋە كەڭ دېھقانلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئوتتۇرا ياۋا ۋە شەرقىي ياۋادىكى بىر قىسىم رايونلارنى ئىشغال قىلدى. 1825 - يىلى 10- ئايدا تىبونىگارو ياۋا ئىسلام پادىشاھلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزى سۇلتان بولدى. كېيىن گوللاندىيە ئارمىيىسى قورغان تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشىغا تاقابىل تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قىستاش ۋە ئالداش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى پارچىلىدى. 1830 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تىبونىگارو گوللاندىيە ئارمىيىسى بىلەن سۆھبەت قىلۇاتقاندا، قارشى تەرەپ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ئۇنى قولغا ئالدى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلۇپ، مەغلۇپ بولدى.

ياۋا ئۇرۇشى «تىبونىگارو ئۇرۇشى» غا قارالىدۇ.

ھىندونېزىيىنىڭ دۆلەت قۇرۇش پرىنسىپى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ھىندونېزىيە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، سىياسىي پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەت قۇرۇش پرىنسىپى توغرىسىدا پەيدا بولغان مۇنازىرە كۆزده تۇتۇلىدۇ. زۇكۇنىڭ سوكارنو 1945 ـ يىلى 6 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاساسىي قانۇن لايىھىسىنى تۇزۇش كومىتېتىدا ھىندونېزىيىنىڭ مىللەتچىلىككە، ئىنسانپەرۋەرلىككە، دېموكراتىيىگە، ئىجتىمائىي ئادىللىققا ۋە خۇدا يولىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىبارەت «دۆلەت قۇرۇشنىڭ بەش پرىنسىپى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىن بۇ بەش پرىنسىپ سىياسىي پارتىيىلەر بىردەك ماقۇللىغان «جاكارتا ئاساسىي قانۇنى» غا ۋە ئاساسىي قانۇننىڭ ئومۇمىي پرىنسىپىغا كىرگۈزۈلدى. ئاساسىي قانۇننى ماقۇللايدىغان چاغدا «ئاللا يولىغا ئېتىقاد قىلىش» دېگەن سۆز «بىر ئاللاغا ئېتىقاد قىلىش» دەپ ئۆزگەرتىلىپ، بەش پرىنسىپنىڭ ئەڭ ئالدىغا قويۇلدى ھەمدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلاردا ئىنسانپەرۋەرلىك پرىنسىپى بويىچە، شەرىئەتنى يولغا قويۇش مەجبۇرىيىتى بولمىدۇ، دېگەن سۆز قوشۇلدى. كېيىن بۇنى سىياسىي پارتىيىلەر ھەرخىل چۈشەندى. 1955 ـ يىلىدىن كېيىن، ماسيۇمى پارتىيىسى باشچىلىقىدىكى ھىندونېزىيە ئىسلام پارتىيىلىرى دۆلەت ئىسلام شەرىئىتىنى ئاساس قىلىشى كېرەك، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاساسىي قانۇنغا ئىمزا قويۇشنى رەت قىلدى. ھىندونېزىيە 1956 - يىلى 11 - ئايدا ئاساسىي قانۇن تۇزۇش يىغىنى ئېچىپ، ئاساسىي قانۇننى رەسمىي تۇزۇپ چىقماقچى بولدى. ئىسلام پارتىيىلىرى بىلەن باشقا سىياسىي پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىش تۇگمىگەنلىكتىن ئاساسىي قانۇن تۇزۇش خىزمىتى توختىتىپ قويۇلدى. ھىندونېزىيە ئىچكى كابىنىتى 1959 - يىلى 2 - ئايدا قارار ماقۇللاپ، «يېتەكچىلىكى بولغان دېموكراتىيە» نى يولغا قويدى ھەمدە 1945 - يىلىدىكى ۋاقىتلىق ئاساسىي قانۇنغا داۋاملىق ئەمەل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇنازىرىدە ئىسلام سىياسىي پارتىيىلىرىنىڭ ۋەكىلى ھۆكۈمەتتىن «جاكارتا ئاساسىي قانۇنى» ۋە ۋاقىتلىق ئاساسىي قانۇندىكى دىنىي

ئېتىقادنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئىزاھات بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ھۆكۈمەتنىڭ يازما بايانىتىدا «ئاللا يولىغا ئېتىقاد قىلىش» بىلەن «بىر ئاللاغا ئېتىقاد قىلىش» مەنىداش بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ شەرئىتكە بويسۇنۇش مەجبۇرىيىتى بارلىقى بىلەن ئوخشاش، دەپ ئېلان قىلىندى. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ئىسلام سىياسىي پارتىيىلىرى ئاساسىي قانۇنغا تۇزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قانۇن چىقىرىش ئارقىلىق شەرئىتنىڭ ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىشىدى، ئىنكار قىلىدى. 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى زۇڭتۇڭ سۇكارنو قانۇن تۇزۇش پارلامېنتىنى تارقىتىۋېتىپ، 1945 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە ئىككى تارىخىي ھۆججەتنىڭ روھىنى ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

مەسچىدىل ھەرام ۋەقەسى مەككىدىكى زوراۋانلىق ۋەقەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى سۇننىي مەزھىپىدىكى ئوبدان قوراللانغان 1200 مۇسۇلمانغا بىر مەخپىي تەشكىلات رەھبەرلىك قىلىپ، مەككىدىكى چوڭ مەسچىتكە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئامانلىق ساقلاش خادىملىرىنىڭ ئادىمى ئاز بولغاچقا ئۇلارغا تەڭ كېلەلمىدى، مەسچىت ئىشغال قىلىۋېلىندى. ئىشغال قىلغۇچىلار بايانات ئېلان قىلىپ، ئۆزىنى «ئىسلام ئىنقىلابچىلىرى» دەپ ئاتىدى. سەئۇدى ئوردىسىغا چېرىك، ئىقتىدارسىز، دەپ ھۇجۇم قىلدى. ھازىرقى سىياسىي تۇزۇلمە ئىسلام دىنى بىلەن زىت، ئۇنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى يىللاردىكى پاكلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك، دېدى. سەئۇدى ئەرەبىستانى ھۆكۈمىتى ئەتىسى قايتۇرما ھۇجۇم ئۇيۇشتۇردى. 14 كۈن ئېلىشىپ ساقچىلار مەسچىتنى تارتىۋېلىپ، توپلاڭنى تىنجىتتى. 1980 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ باشلىرى توپلاڭچىلاردىن 63 ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى 41 ئادەم سەئۇدى ئەرەبىستانلىق، 10 ئادەم مىسىرلىق، ئالتە ئادەم جەنۇبىي يەمەنلىك، ئۇچ ئادەم كۇۋەيتلىك، ئۇچ ئادەم سۇدانلىق، ئىراقلىق ۋە شىمالىي يەمەنلىك ئىدى. توپلاڭنىڭ باشلىقى جۇھمان ئىبنى شائىف ئۇتبا مەككە ئىسلام دارىلفۇنۇنىنىڭ ئوقۇغۇچىسى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھنى «ئىمام مەھدى» دەپ ئېلان قىلدى.

ئەرەب ئىمپېرىيىسى «ساراسىن ئىمپېرىيىسى»، «ئەرەب خەلىپىلىكى ئىمپېرىيىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا كۆتۈرۈلگەن دەسلەپكى مەزگىلدىكى خەلىپە دۆلىتى (مەدىنە) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەرەبلەر يېرىم ئارالنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار قوشۇنى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسماننىڭ بۇيرۇقى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن سىرتقا كېڭەيدى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سۇرىيە، پەلەستىن، مىسوپوتامىيە، پېرسىيە، مىسىر، شىمالىي ئافرىقىنىڭ شىمالىي قىرغىقى ۋە ئىسپانىيە قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئافغانىستاننى ۋە ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى ئىشغال قىلدى. زېمىنى ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادىن ئىبارەت ئۇچ قىتئەدىن ھالقىپ، فېئودال ئىمپېرىيە بولۇپ شەكىللەندى. ئىسلام دىنى ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى بولدى ھەمدە ئىشغال قىلىنغان جايلاردا تەدرىجىي

ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي، دىنىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىمۇ مەدىنىدىن سۇرىيەدىكى دەمەشىق (ئۇمەييە سۇلالىسى) غا ۋە باغدات (ئابباسىيلار سۇلالىسى) غا يۆتكەلدى. IX ئەسىردە ئىمپېرىيىنىڭ فېئودالليق مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. سىياسىي، ئىقتىساد ئىنتايىن تەرەققىي قىلدى. پەن مەدەنىيەتتىمۇ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۇرۇلدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى پەنلىرى (مەسلەن، ئىلمىي تەپسىر، ئىلمىي ھەدىس، ئىلمىي فىقھە، ئىلمىي ئۇسۇل، ئىلمىي كالام قاتارلىقلار) ۋە راتسىئونال پەنلەر (مەسىلەن، پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، فىزىكا، خىمىيە قاتارلىقلار) بارلىققا كەلتۇرۇلۇپ ھەم مۇناسىپ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىمپېرىيىدىكى سىنىپىي، مىللىي ۋە دىنىي زىددىيەتلەر كۈنسايىن ئۆتكۈرلەشتى، دېھقانلار ئۇزۇلمەي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇردى، مەزھەپلەر توقۇنۇشى جىددىيلەشتى، ئىمپېرىيىنىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى؛ ئىمپېرىيىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي ئاساسى بولمىغاچقا، فېئودالليق بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى پەيدا بولدى. ئىسپانىيە VIII ئەسىردە، شىمالىي ئافرىقا X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باغدات مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل خەلىپە دۆلەتلىرى (كېيىنكى ئۇمەييە سۇلالىسى ۋە فاتىمىيە سۇلالىسى) نى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچ تەرەپ تىركىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. ئۆلكىلەرنىڭ ۋالىلىرى ياكى يەرلىك كۈچلەر باغداتتىن ئايرىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك خانلىقلارنى قۇرۇپ، خەلىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى شەكىل جەھەتتە ئېتىراپ قىلدى. 945 - ۋە 1055 - يىللىرى بۇۋەيھىيەلەر ۋە سالجۇق تۈركلىرى باغداتنى ئىشغال قىلىپ، بۇۋەيھىيەلەر سۇلالىسى ۋە سالجۇقلار سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئابباسىيلار خەلىپىسىنى قورچاق ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى. خەلىپە ھەممە سىياسىي ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلىنىپ، سىمۇۋول خاراكتېرلىك دىنىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇردى. ئاتاقتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى. دەسلەپكى يىللاردا مەزھەپلەر (سۇننىي مەزھىپى، شىئە مەزھىپى ۋە خاۋارىجلار) نىڭ بۆلۈنۈشى تۈپەيلىدىن فىقھە، ئەقىدە قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشىمىغان ئېقىملار شەكىللەندى. X ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي تۈزۈلمىسى ئاخىر شەكىللەندى. ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەر ئىمپېرىيە ئىچىدىكى ئوخشىمىغان رايونلاردىكى بۆلۈنگەن كۈچلەرنىڭ ھۆكۈمەتكە ئېتىقادى بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئەھلىسەلىب قوشۇنى شەرققە تاجاۋۇز قىلغاندا ئىمپېرىيە قايتۇرما زەربە بېرىشنى ئۈيۈشتۇرۇشقا ئىلاجسىز قالدى. زەنگىلەر سۇلالىسى ۋە ئەييۇبىيە قاتارلىق يەرلىك سۇلالىلەرنىڭ ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا قاتتىق قارشى تۇرۇشى ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى جايلىرىنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن ساقلاپ قالدى. ئەييۇبىيلار XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى فاتىمىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋەتتى ھەمدە ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا قارشى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قازاندى. بۇنىڭ بىلەن ئىمپېرىيىدە قىسقا ۋاقىتلىق گۈللىنىش بولدى. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرى موڭغۇللارنىڭ غەربكە تاجاۋۇزى باشلاندى. موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمىدا ئىمپېرىيە قوشۇنى يېڭىلىپ باردى. 1258 - يىلى موڭغۇللار باغداتنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئابباسىيلار

سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خەلىپىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىمپېرىيە ھالاك بولدى.

ساراسىن ئىمپېرىيىسى «ئەرەب ئىمپېرىيىسى» گە قارالسۇن.

ئەرەب خەلىپىلىكى ئىمپېرىيىسى «ئەرەب ئىمپېرىيىسى» گە قارالسۇن.

ئۇمەييە سۇلالىسى (661 — 750) ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇنجى خەلىپە سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى مەككىدىكى ئۇمەييە جەمەتىدىن مۇئاۋىيە سۇرىيىدە قۇرغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالدى. دەمەشىق پايتەخت قىلىندى. مۇئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىد تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، تەختىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قېلىشىنى باشلاپ بەردى. ئابدۇمالىك (685 - يىلىدىن 705 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ياتلارنى باستۇرۇپ، ئەرەبلەشتۇرۇش ۋە ئىسلاملاشتۇرۇشنى تەدرىجىي يولغا قويدى. ئەرەب يېزىقىنى ھۆكۈمەت يېزىقى قىلدى. يەر بېرىش تۈزۈمىنى باشلىدى. سىرتتا زېمىننى كېڭەيتىش ئارقىلىق، دائىرىسىنى شەرقتە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسمىغا ۋە ھىندى دەرياسى ئېقىمىغا؛ غەربتە، شىمالىي ئافرىقىغا ۋە ئىسپانىيىگە؛ شىمالدا، كاسپىي دېڭىزغا؛ جەنۇبتا، نىل دەرياسىغا يەتكۈزۈپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ قىتئەنى ھالقىدى. كېيىنكى مەزگىلدە ھەرخىل دىنىي بىلىملەر ۋە مەدەنىيەتلەر خېلى تەرەققىي قىلدى ھەمدە قەدىمكى گرېك ۋە پارس تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش باشلاندى. بۇ ئىش دەسلەپ خاۋارىجلارنىڭ ۋە شىئە مەزھەپلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. كېيىنكى مەزگىلدە سىياسىي - ئىقتىسادىي كرىزىس چوڭقۇرلىشىپ، 749 - يىلى ئەبۇ مۇسۇلمان قوزغىلىڭى پارتلىدى. 750 - يىلى سۇلالە ئابباسىيلار جەمەتى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلدى. ئوردىدىكى ئابدۇرەھمان ئىسپانىيىگە قېچىپ بېرىپ، كوردوۋادا ئەمىر دۆلىتى قۇردى. بۇ دۆلەت تارىختا كېيىنكى ئۇمەييە سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. بايرىقى ئاق بولغاچقا، «ئاق ئەرەبلەر» دەپمۇ ئاتالدى.

كېيىنكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى (756 — 1031) «ئىسپانىيىدىكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى»، «ئاندىروسىيە مۇسۇلمانلار سۇلالىسى» مۇ دېيىلىدۇ، ئەرەبلەر ۋە بەربەرلەرنىڭ ئىسپانىيىدە قۇرغان ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئافرىقىدا تۇرۇشلۇق باش ۋالىسى 712 - يىلى ئاتلانتىك ئوكيان ئارقىلىق ئەسكەر ماڭغۇزۇپ جەبىلتارىخ بوغۇزىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ، گوتلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىسپانىيىنىڭ كۆپ قىسمىنى بويسۇندۇرۇپ، 713 - يىلىنىڭ ئاخىرى پۈتكۈل ئىسپانىيىنى ئىشغال قىلدى. 756 - يىلى ئابباسىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلگەن ئۇمەييە ئوردىسىدىكى ئابدۇرەھمان شىمالىي ئافرىقىغا قېچىپ بارغان بولۇۋېلىپ، بەربەرلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ئىسپانىيىدە ئۇرۇش قىلىپ، ئەرەب ۋالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئۆزىنى «ئەمىر» دەپ ئاتىدى، 761 — يىلى ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئابباسىيلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. ئاندىن فرانسىيە شاھى چارلىمانىنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلغان ئارمىيىسىنى تارمار قىلىپ، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىدى. خرىستىئانلار بىلەن ياۋروپادا بىلنوس تاغ تىزمىلىرىنى چېگرا قىلدى. ئابدۇرەھمان III (912 - يىلىدىن 961 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئەمىر دۆلىتىنى خەلىپە

دۆلىتىگە ئۆزگەرتىپ، ئۆزى خەلىپە بولدى. خەلىپە دۆلىتىنىڭ نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنى غەربتە تارقىلىپ، نۇرغۇن يېڭى مۇسۇلمانلار پەيدا بولۇپ، يۈكسەك تەرەققىي قىلغان ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەندى، خرىستىئان دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلىدى. ئەينى چاغدا شەرقتىكى باغدات ۋە قاھىرەدىن قالسىلا پايتەخت كوردوۋا مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت مەركىزى بولدى. يەنە بىر مەدەنىيەت مەركىزى بولغان تولېدودا شەرق، غەرب مەدەنىيەتلىرى بۇ قوشۇلدى. غەربنىڭ نۇرغۇن ئالىملىرى بۇ يەرگە يىغىلىپ، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، مېدىتسىنا قاتارلىق پەنلەرگە دائىر ئەرەبچە ئەسەرلەرنى لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىپ، غەربكە تونۇشتۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىبنى روشد، ئىبنى ئەرەبى قاتارلىق پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار ئوتتۇرىغا چىقتى. كېيىن سۇلالە پارچىلىنىپ خارابلاشتى.

ئىبازە سۇلالىسى (761 — 908) ئىسلام دىنىدىكى ئىبازىيە مەزھىپى شىمالىي ئافرىقىدا قۇرغان يەرلىك سۇلالە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى ئىبازىيە مەزھىپىنىڭ داھىيسى ئابدۇللا رەھمان بىننى رۇستەم (؟ — 784) قۇرغانلىقتىن، «رۇستەم سۇلالىسى» مۇ دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا مەغرىبتىكى تاھارت (ھازىر ئالجىرىيە چېگرىسى ئىچىدە) نى پايتەخت قىلدى. بۇ سۇلالە 147 يىل داۋاملاشتى. كېيىن شىئە مەزھىپىدىكى فاتىمەلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئىدرىس سۇلالىسى (1) شىئە مەزھىپى شىمالىي ئافرىقىدا قۇرغان ھاكىمىيەت (788 — 974) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھاكىمىيەتكە ئاساس سالغان ئىدرىس I (789 - يىلىدىن 793 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئىمام ھەسەننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، 786 - يىلى ھىجازدا ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مىسىرغا قېچىپ كەتتى. كېيىن ماراكەشكە بېرىپ، ئۆزى پادىشاھ بولۇۋېلىپ، يەرلىك قەبىلە پۇقرالىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. فېسنى پايتەخت قىلدى. IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن، ئىچكى جەھەتتە پارچىلىنىپ كەتتى. بەربەرلەر ۋە فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا سۇلالە كۈنسانىپ خارابلاشتى. 974 - يىلى كېيىنكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھاكىم II (961 - يىلىدىن 976 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) قوشۇن ئەۋەتىپ بۇ سۇلالىنى ھالاك قىلدى. (2) سەنۇسىيلار سۇلالىسى (1837 — 1869) مۇ دېيىلىدۇ. سەنۇسىيلار جەمەتى تەسەۋۋۇپچىلىق ئاساسىدا لىۋىيىدە قۇرغان ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سەنۇسى 1837 - يىلى مەككىدە زاۋىيە سېلىپ، ئەنئەنچىلەر تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ، ئالجىرىيىگە قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئالجىرىيىنى فرانسىيە قوشۇنلىرى ئىشغال قىلىۋالغاچقا، لىۋىيەدىكى شەيلەنىكا قەبىلىسىنىڭ پۇقرالىرى ئىچىدە دىنىي تەبلىغات ئېلىپ بارىدى، مەدەنىي تەربىيە، ئىشلەپچىقىرىش، ھەربىي ئىشلارنى يولغا قويىدى. سەنۇسى ئۆزىنى ئىمام مەھدى، دەپ ئاتاپ، ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈپ، كىشىلەر ئارىسىدىكى تەڭسىزلىكنى تۈگىتىشكە چاقىردى. ئوسمانلى سۇلتانىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى ھەمدە ئىتالىيە ۋە فرانسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا كۆپ قېتىم زەربە بەردى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيە تەرەپتە تۇرۇپ، ئىتالىيىگە قارشى تۇرغانلىقتىن، دىنىي

پىرقە باشلىقى سەييىد ئەھمەد شەرىف كېيىن ئىستامبولغا سۈرگۈن قىلىۋەتتى. 1922 - يىلى 8 - ئايدا تىرىپولىتانىيىنىڭ ئەمرى دەپ ئېلان قىلىندى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە پىرقىنىڭ رەھبىرى سەئىد مۇھەممەد ئىدرىس مىسىردا مۇساپىر بولۇپ يۈردى. 1951 - يىلى لىۋىيە بىرلەشمە پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى بولدى. 1969 - يىلى كازافى ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ ئۇنى ئاغدۇرۇۋەتتى.

سەنۇسى سۇلالىسى «ئىدرىس سۇلالىسى» گە سەنۇسى ئاساس سالغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

ئەغلەب سۇلالىسى (800 — 909) شىمالىي ئافرىقىدىكى يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھاكىمىيەتكە ئىبراھىم بىننى ئەغلەب ئاساس سالغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ دادىسى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خۇراساندا تۇرۇشلۇق سانغۇنى بولۇپ، جەڭدە كاتتا نەتىجىلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئىفلىگىيە (ھازىرقى تۇنىس) نىڭ باش ۋالىلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولغان. كېيىن قەرەۋان (كاپروۋان) نى پايتەخت قىلىپ، ئۆزىنى ئەمىر دەپ ئاتاپ، باغدات خەلىپىسى بىلەن يېقىندىن مۇناسىۋەت ئورناتقان. ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خاۋارىجلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان، «جىھاد» نامى بىلەن سىرتقا كېڭەيتىپ، ئوتتۇرا دېڭىز يېقىنىنى ۋە شىمالىي ئافرىقىنىڭ كۆپ قىسىم رايونىنى كونترول قىلغان. كېيىن فاتىمىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

تاھىرىيە سۇلالىسى (820 — 872) خۇراسانداكى يەرلىك ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىغا ئاساس سالغۇچى تاھىر بىننى ھۇسەيىن (821 - يىلىدىن 822 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئەسلىي پارسىيىدە قۇللارنى ئازاد قىلغان، جەڭدە تۆھپىسى چوڭ بولغانلىقتىن، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇن تەرىپىدىن 820 - يىلى خۇراسانىنىڭ ۋالىسى قىلىندى. باغداتنىڭ شەرقىدىكى زېمىنلار ئۇنىڭغا ئايرىپ بېرىلدى. كېيىن مارۇ (ھازىر تۈركمەنىستاندىكى ماري) نى مەركەز قىلدى. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي كۇنسايىن كۈچەيدى. ئوغلى تەرھە (822 - يىلىدىن 828 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) پادىشاھ بولۇۋېلىپ، نىشاپورنى پايتەخت قىلدى. نامدا خەلىپىگە قاراشلىق بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپىگە ئىخلاس قىلدى. راسا گۈللەنگەندە زېمىنىنى ھىندىستان چېگرىسىغچە كېڭەيتتى. كېيىن سەففارىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن يوتۇۋېتىلدى.

زەيد سۇلالىسى شىئە مەزھىپىدىكى زەيدلەر يەمەندە قۇرغان ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ھۆكۈمەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دۆلەت باشلىقى ئىمام دەپىلىپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالىدۇ. بۇ سۇلالە دەسلەپكى چاغلاردىكى ۋە يېقىنقى زامانداكى دەپ ئىككى تارماق جەمەتكە بۆلۈنىدۇ: (1) رەشىد جەمەتى (860 — 1281) نىڭ سۇلالىسىنى ئىمام ھەسەننىڭ ئەۋلادى قاسىم بىننى ئىبراھىم (؟ — 860) قۇردى. قاسىم بىننى ئىبراھىم ھىجازدىكى راسىس دېگەن زېمىننى ئىگىلىدى. كېيىن بۇ جاي ئۇلارنىڭ بازىسى قىلىندى. ئابباسىيلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان زەيدىلەر IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھازىرقى يەمەنگە قېچىپ بېرىپ، ھاكىمىيەت قۇردى. 15 ئىمام ئۆتتى. 1062 - يىلىدىن 1099 - يىلىغىچە باشقا مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى تۇپەيلىدىن، ھاكىمىيەت بەزىدە ئۈزۈلۈپ قالدى. 1161 -

يىلىدىن 1174 - يىلىغچە ھەمدانىيە سۇلالىسى (961 — 1150) ۋە ئەييۇبىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. (2) قاسىم جەمەتى (1592 — 1762) دىكى قاسىم مەنسۇر (1592 - يىلىدىن 1620 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئەۋلادى قۇردى. 19 ئىمام ئۆتتى. ئاربلىقتا ھەسەن ۋە باشقا نەسەبلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. 1872 - يىلى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن بىر مەھەل ئاغدۇرۇۋېتىلدى. 1890 - يىلى ئىمامىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1918 - يىلى يەمەن مۇتەۋەككىل پادىشاھلىقى دەپ ئاتالدى. شىمالىي يەمەندىكى ئەركىن ئوفىتسېرلار گۇرۇھى 1962 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئىنقىلاب قوزغاپ، ئاخىرقى ئىمام دۆلىتىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئەرەب - يەمەن جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى.

سەفارىيە سۇلالىسى (867 — 908) پارسىيە (بۇگۈنكى ئىران) دىكى يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى ياقۇب بىننى لايىش (867 - يىلىدىن 879 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) قۇرۇپ، شىكىستانىنى پايتەخت قىلدى. ياقۇب ئەسلىي خاۋارىجلاردىن بولۇپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ شىكىستاندا تۇرۇشلۇق ۋالىسى ئىدى. كېيىن قوشۇن باشلاپ شەرقتە كابولغىچە كېڭەيدى. غەربتە خۇراسانىنى ئىشغال قىلدى ھەمدە 873 - يىلى تاھىريە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى نىشاپورنى تارتىۋالدى. ئۇكىسى تاھىر بىننى مۇھەممەد بىننى ئەمىر (901 - يىلىدىن 908 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) نى كېيىن ئابباسىيلار خەلىپىسى باش ۋالى قىلىپ، نامدىكى تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىپ، شىكىستان، خۇراسان ۋە فارسنى ئايرىپ بەردى. ئەمىر سۇننىي مەزھىپىگە ئىخلاس قىلدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئافغانىستاندىكى نۇرغۇن ئادەم ئىسلام دىنىغا كىردى. كېيىن سىرتقا كېڭىيىش داۋامىدا سامانىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ياقۇب مىسكەر (ئەرەب تىلىدا سەففار) بولغاچقا، سۇلالە نامى سەففارىيە دەپ ئاتالدى.

تۇلۇنىيە سۇلالىسى (868 — 905) شىمالىي ئافرىقا، غەربىي ئاسىيادىكى يەرلىك ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى تۈرك ئەھمەد ئىبنى تۇلۇن (868 - يىلىدىن 884 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) قۇردى. ئەينى چاغدا ئەھمەد ئىبنى تۇلۇن خەلىپە ئاببباسىينىڭ مۇھاپىزەتچىلەر قوماندانى بولغان، 868 - يىلى ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ مىسىردىكى باش ۋالىسىغا ئادىۋېتانت (فۇگۇەن) لىككە تەيىنلەنگەن. ئاربىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزى ئەسكەر تۈتۈپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇپ، فىستات (كونا قاھىرە) نى پايتەخت قىلغان. گۇللەنگەن دەۋردە زېمىنى مىسىر، سۇرىيە ۋە دەمەشقنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. نامدا ئاببباسىيلار سۇلالىسىغا ئولپان تۆلىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قۇللاردىن تەركىب تاپقان كۈچلۈك قوشۇنغا ۋە كېمە ئەترىتىگە ئىگە بولۇپ، مىسىر تارىخىدىكى «ئالتۇن دەۋر» دەپ ئاتالدى. كېيىن ئاببباسىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

سامانىيە سۇلالىسى (874 — 999) پارسىيە، خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىدىكى يەرلىك ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى ئەھمەد بىننى سامانى (819 — يىلىدىن 864 — يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) قۇردى. سامانى ئەسلىي ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدىكى بەلخە ئۆتكەن فېئودال بولۇپ، زوروئاستىرىزمغا ئېتىقاد قىلىدىغان

ئاقسۆڭەك ئىدى. ئۆزىنى ساسانىيلار پادىشاھىنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتاپ، كېيىن ئىسلام دىنىغا كىردى. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇنغا سادىق بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى سەمەرقەنت، فەرغانە، شاش ۋە ھراتنىڭ ۋالىلىرى بولۇپ، مۇستەقىل پادىشاھلىقنى شەكىللەندۈردى. كېيىن خۇراسانىنىمۇ قولغا ئېلىپ، بۇرۇنقى زېمىنى بىلەن قوشۇپ، سامانىيە سۇلالىسى قىلىپ بىرلىككە كەلتۈردى. بۇخارانى پايتەخت قىلدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن تەرغىب قىلدى. سەمەرقەنت ۋە بۇخارا ئىسلام مەدەنىيىتى مەركىزىگە ئايلاندى. راسا گۈللەنگەن دەۋردە ئۇنىڭ زېمىنى ماۋەرائۇننەھر رايونى، شىكىستان، جۇرجان، تەبرىز، خۇراسان قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى تۈركىي مىللەتلەرمۇ ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.

قەرمەتىيلەر سۇلالىسى (894 — 1077) شىئە مەزھىپىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت كۆزدە تۇتۇلدۇ. بۇ سۇلالىنى قەرمەتىيلار ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي رايونىدا قۇردى. قەرمەتىيلارنىڭ باشلىقى ھەمدان قەرمەتىنىڭ دائىسى ئەبۇسەئىد ھەسەن (؟ — 913) بەھرەينده 894 - يىلى قەرمەتىيە مەزھىپىنى قۇردى. X ئەسىرنىڭ باشلىرى قەرمەتىيلار سۇرىيەنىڭ قۇملۇق رايونىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، 906 - يىلى باستۇرۇۋېتىلدى. ئۇلار بەھرەينىنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى. دۆلەت ئىشلىرىنى مۆتىۋەللىلەر يىغىنى قارار قىلدى. مال - مۈلۈككە جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلدى. نېگىرلارنى ئىشلەتتى، باج كىرىمىنى دۆلەت ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلدى. ئۇلار كۇفە، ئومانلارنى فەتھى قىلىپ، مەككىگە ھەج قىلىشقا ماكانلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى ھەمدە 929 - يىلى مەككىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، كەبىدىكى ھەجەرۇل ئەسۋەدنى بولاپ كەتتى، 20 يىلدىن كېيىن، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەنسۇر (946 - يىلىدىن 953 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ تەلىپى بىلەن قايتۇرۇپ بەردى. پادىشاھلىققا پادىشاھ ئەۋلادى ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، مۆتىۋەللەر ئۇيۇشمىسى داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قەرمەتىيلارنىڭ ئەقىدىسى بەھرەيىنده 200 — 300 يىل داۋاملاشتى.

فاتىمىيە سۇلالىسى (909 — 1171) ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپى شىمالىي ئافرىقىدا قۇرغان سۇلالە كۆزدە تۇتۇلدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىسمائىلىيەلەر شىمالىي ئافرىقىدىكى بەربەرلەر ئارىسىدا ئۆز ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 909 - يىلى ئەغلەب سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن ھاكىمىيەت قۇرۇپ، سەئىد ئۇبەيدۇللا (909 - يىلىدىن 934 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نى خەلىپە قىلدى. بۇ ئادەم ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى فاتىمەنىڭ ئەۋلادى دېگەنلىكتىن، بۇ سۇلالە «فاتىمىيە سۇلالىسى» دەپ ئاتالدى. ئۇلار 969 - يىلى مىسىرنى ئىشغال قىلىپ، پايتەختنى 973 - يىلى قاھىرەگە يۆتكىدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى سۇلالە گۈللىنىپ، زېمىنى پەلەستىن، سۇرىيە ۋە ھىجازغىچە كېڭىيىپ، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقىدىكى كۈچلۈك ئەلگە ئايلاندى. سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتە ئابباسىيلار سۇلالىسى ۋە كېيىنكى ئۇمەۋىيە

سۇلالىسى بىلەن پۈت تېپىشتى. سودا - سانائەت ۋە پەن - مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئەزھەر جامەسى ۋە ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنى سېلىپ، تالىبلارنى تەربىيەلەپ ئىسمائىلىيە ئەقىدىسىنى ئومۇملاشتۇردى؛ قاھىرەدە خانلىق كۇتۇپخانا تەسىس قىلدى. XI ئەسىردە ئىلاھىيەت ئىدىيىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە سۇلالە ئىچىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۇرىشىنىڭ ئۆتكۇرلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇزلۇكسىز پارچىلىنىش بولۇپ تۇردى؛ ئەھلىسەلىب قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش ئوتى مىسىر زېمىنىغا كېڭەيگەندە، بۇ سۇلالە زەئىپلىشىپ، سىرتىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەھلىسەلىبكە زەربە بەرمەكچى بولدى. نەتىجىدە 1171 - يىلى سالاھىددىن تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ھەمدانىيە سۇلالىسى (929 — 1004) ئىراقنىڭ شىمالىدىكى ۋە سۇرىيەدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى ئەرەب تەغلىب قەبىلىسىنىڭ خەلىپىسى ھەمدان بىننى ھەمدۇن 890 - يىلى مىسۇپوتامىيىنىڭ قەلئەسى — ماردىننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن قۇردى. ھەمداننىڭ نەۋرىسى ئەبۇ ھەيجەنى 905 - يىلى خەلىپە تەرىپىدىن مۇسۇلنىڭ باش ۋالىلىقىغا تەينىلەندى. 929 - يىلى ناسىر دەۋلە (929 - يىلىدىن 968 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دىن كېيىن، ئەبۇ ھەيجە سۇلالە قۇرۇپ، مەۋسىلنى پايتەخت قىلدى. پۈتكۈل مىسۇپوتامىيىنى ۋە سۇرىيىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىشغال قىلدى. 944 - يىلى بۇۋەيھىيە سۇلالىسىنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ ئۇكىسى سايف دەۋلە (944 - يىلىدىن 967 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) غەربتە ئىخشىدىيە سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھەلەب ۋە ھىمسىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا بولۇۋالدى. ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، سەنئەت ۋە پەننى مۇكاپاتلاپ داڭق چىقاردى. مىسۇپوتامىيە 991 - يىلى بۇۋەيھىيەلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى، 1004 - يىلى فاتىمىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

بۇۋەيھىيە سۇلالىسى (932 — 1055) پارسىيىنىڭ شىمالىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 927 - يىلى كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي تاغلىق رايونىدىكى دەيلامىتېسلار كاتتىبەشى ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغاندا، ئەبۇ شۇجال بۇۋەيھىيەنىڭ ئوغلى ئەلى كاراجنىڭ باش ۋالىلىقىغا تەينىلەندى. ئەلى 932 - يىلى مۇستەقىللىق جاكارلىدى ھەمدە ئىسفاھاننى بېسىۋالدى. لېكىن، مالداۋېجنىڭ بېسىمى بىلەن جەنۇبقا تەرەققىي قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مالداۋېجنى 933 - يىلى تۇركىيە ئەسكەرلىرى ئۆلتۇرۇۋەتتى. بۇۋەيھىيە جەمەتى دەيلامىتېسلارنىڭ باشلىقى بولۇپ قالدى. ئەلى 934 - يىلى شىرازنى ئىشغال قىلدى. بۇ يەرنى سۇلالىنىڭ پايتەختى قىلىپ، فارسقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ھەسەن راينى ئىشغال قىلدى. ئۇچىنچى ئۇكىسى ئەھمەد 945 - يىلى باغدادقا بېرىپ، باش ئەمىر بولدى. ئىككىنچى يىلى خەلىپە مۇستەقىفنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مۇتەيىنى يېڭى خەلىپە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇۋەيھىيەلەر خالىغىنىچە خەلىپە تىكلەيدىغان دەۋر باشلاندى. ئەزۇد دەۋلە (949 - يىلىدىن 983 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە بۇ سۇلالىنىڭ زېمىنى ئابباسىيلار سۇلالىسى گۇللەنگەن چاغدىكى زېمىن بىلەن تەڭلەشتى. ئۆتكەن پادىشاھلار مەدەنىيەت ۋە ئىلىمنى مۇكاپاتلاپ تۇردى، يېزا

ئىگىلىكىنى ۋە سودىنى گۈللەندۈردى، جامائەت بىنالىرىنى ياساتتى؛ شىئە مەزھىپىنىڭ ھېيت - ئايەم كۈنلىرىنى خاتىرىلەش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇرۇن ئۆتكەن ئىككى خەلىپىنى ئورۇن تارتمىۋالغۇچىلار، دەپ ئەيىبلەپ، ئىمام قەبرىگاھى سالدۇرۇدى. بۇ چاغدا ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئەقىدىسى دەسلەپكى قەدەمدە مۇقىملاشتۇرۇلدى. 983 - يىلىدىن كېيىن، تەخت تالىشىش كۈرىشى ئۈزۈلمىدى. سىرتتىن جازىلار ۋە كوردلار قىسىپ ھۇجۇم قىلدى، نۇرغۇن زېمىن قولدىن كەتتى. ئاخىر سالجۇقىيلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئىخشىدىيە سۇلالىسى (935 — 969) مىسىر، غەربىي ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىغا ئاساس سالغان مۇھەممەد بىننى توغىز (935 - يىلىدىن 946 — يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) فەرغانىيلىك تۈرك بولۇپ، جەئفەردىكى نەتىجىسى بىلەن ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ مىسىردىكى باش ۋالىسى بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ، ئاببباسىيلار سۇلالىسىغا نامدا بويسۇندى. خەلىپە ئۇنىڭغا 939 — يىلى ئىخشىد (قەدىمكى فەرغانە خانىنىڭ نامى) ئۇنۋانىنى بەردى. شۇڭا سۇلالە نامى ئىخشىدىيە سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. بۇ سۇلالە گۈللەنگەن چاغلىرىدا مىسىر، سۈرىيە، پەلەستىن ۋە ھىجازلارنى ئىگىلىدى. 969 — يىلى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى جوھەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەزنەۋىيلەر سۇلالىسى (962 — 1186) ئافغانستان ۋە ھىندىستاندىكى تۈرك مۇسۇلمانلىرىنىڭ تۇنجى سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سامانىيە سۇلالىسىنىڭ خوراساندىكى ۋالىسى ئەلپتەكىن (962 - 963 - يىلىدىن ئولتۇرغان) 962 - يىلى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئافغانىستانغا كۆچۈپ بېرىپ، گازىندا مۇستەقىل سۇلالە قۇردى. سۇبۇكتىگىن (963 - يىلىدىن 977 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋردە پەنجاپتىكى ھىندى جەئفەرنىڭ ئارمىيىسىنى ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، بۇگۈنكى جەلالئاباد بىلەن بىشاۋۇر ئوتتۇرىسىدىكى زېمىننى تارتىۋالدى ھەمدە ئولپان ئالدى. سۇلتان مەخمۇد گەزنى ۋە خۇراساندىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەپ، ھىندىستانىنىڭ شاھ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ھىندىستانىنىڭ غەربىي قىسمىنى تۇنجى قېتىم ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. لاھور ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى قىلىندى. كېيىن ئىبراھىم (1059 - يىلىدىن 1099 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) پەنجاپقا بولغان كونتروللۇقنى كۈچەيتتى ھەمدە گانگ دەريا ۋادىسىنى بويسۇندۇردى. بەلەم (1118 - 1152 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋردە ئافغانستانىنىڭ دەريا ۋادىسىدىكى رايوندا سالجۇقىيلار بىلەن غۇرلار گۈللىنىپ چىقتى. 1186 - يىلى لاھورنى غۇرلار ئىشغال قىلدى. سۇلتان خۇسراۋ تەسلىم بولدى. سۇلالە ھالەك بولدى.

غەزنەۋىيون «غەزنەۋىيلەر سۇلالىسى» گە قارالسۇن.

كىلۋا سۇلالىسى (975 — 1502) شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرى دۆلىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سودىگەرچىلىك قىلغان يېكى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغان ئەرەبلەر ۋە پېرسىيە مۇسۇلمانلىرى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىغا كۆچۈپ كەلدى.

975 - يىلى شىراز (ھازىرقى ئىراننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئەرەبلەر ئولتۇراقلاشقان رايون) نىڭ سۇلتانى ئەلى بىننى ھەسەن ۋە ئۇنىڭ ئالتە ئوغلى يەتتە كېمە بىلەن شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىغا كېلىپ، مەھەللە قۇردى. كىلۇا شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، سۇلالە قۇرۇپ، موگادىشۇ، لامۇ، پىنبا، زانگىبار قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئوتتۇرا دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلار، ئەرەب يېرىم ئارىلى، پېرسىيە، ھىندىستان ۋە جۇڭگو بىلەن قويۇق سودا - سېتىق قىلدى. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سوفالا قاتارلىق جايلارنىڭ ئالتۇن، پىل چىشى سودىسىنى كونترول قىلدى. XV ئەسىردىن كېيىن خارابلاشتى. 1502 - يىلى پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئۇلارغا ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن مۇستەملىكە بولۇپ قالدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى (910 — 1212) «ئىلەكخان خانلىقى» ياكى «ئافراسىياب سۇلالىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىدا ئىسلام دىنىغا بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان يەرلىك سۇلالە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىنىڭ ئىسمى «قاراخان» بولغاچقا، سۇلالىسىمۇ «قاراخانىيلار سۇلالىسى» دەپ ئاتالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە خان جەمەتىدىكى پان تېكىن ئادەملىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ بېرىپ، يېقىن جەمەتتىكى قارلۇقلار بىلەن بىرلەشتى. ئاندىن كېيىن چۇ دەرياسى، قەشقەر ئوتتۇرىسىدىكى توققۇز ئوغۇزنىڭ ئادەملىرى بىلەن قوشۇلدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ئۇيغۇرلار پان تېكىن ئەۋلادى بولغان قاراخانىيلار جەمەتىنى ئاساس قىلىپ، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ئۆز ئالدىغا بولۇپ، چۇ دەرياسى ئېقىنىنى ئاساس قىلىپ خانلىق قۇردى. تەخمىنەن 910 — 1212 - يىللىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسلىدىكى بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئۆزىگە تەۋە رايونلاردا ھۆكۈمرانلىق ئورناتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەسلەپكى مەزگىلدە چوڭ خاقانىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى. ئارسلانخان بالا ساغۇندا تۇردى. بالا ساغۇن غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق سۇياب شەھىرىدە (ھازىرقى قىرغىزستاندىكى توقماقنىڭ شەرقىغا 40 كىلومېتىر كېلىدۇ) ئىدى؛ ئورۇنباسار خاقانىنى بۇغراخان دەيدى. بۇغراخان دالاس (قازاقىستاندىكى جامبۇل شەھىرى) دە تۇردى. كېيىن قەشقەرگە كۆچتى. خان جەمەتىدىكى سۇلتان سۇتۇق باشقىلاردىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن 200 مىڭ تۇتۇن تۈركىي كىشىلىرى ئىسلام دىنىغا كىردى. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى مۇسابىننى ئابدۇللا كەرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، بالا ساغۇنغا قورالىق ھۇجۇم قىلىپ، ئارسلانخاننى يوقاتتى. پامىرنىڭ شەرقىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خوتەنگە ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، 24 يىل سوقۇشۇپ، زېمىننى خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتتى ھەمدە تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ پاردىمى بىلەن سۇلالە دائىرىسىنى ئىسلاملاشتۇردى. ئىسلاملاشتۇرۇش مەركىزى تەدرىجىي قەشقەرگە يۆتكەلدى. سۇلالە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقتىكى ھەسەن سىستېمىسى قەشقەرنى مەركەز قىلدى،

غەربتىكى ئەلى سىستېمىسى فەرغانىنى مەركەز قىلدى. غەربتىكى ئىلىكخان (998 — 1016) سامانىيلار سۇلالىسىنى يوقاتتى. ئۇنىڭ ئاكىسى تۇغانخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن (1012 — 1016)، شەرقتىكى يۇسۇپ قەدىرخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. بۇ سۇلالىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولدى. 1041 - يىلىدىن كېيىن خان جەمەتى ئىناق بولماي، سۇلالىنىڭ ئۇزۇنغىچە بۆلۈنۈپ كىتىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئاخىر قاراقىتانلار تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. سۇلالە مەۋجۇت دەۋردە ئۇنىڭغا تەۋە رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ۋە مىللەتلەر مەدەنىيىتى ئۇچرىشىپ تەرەققىي قىلدى. شەرقتىكى تۈركىي تىلى ئەدەبىي تىل بولدى. «قۇتادغۇبىلىگ»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ھەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. ئىسلام تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى دەۋرى ئېچىلدى.

ئۇقايىل سۇلالىسى (996 — 1096) ئىراقنىڭ شىمالىدىكى مۇسۇلمانلار سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئەرەبلەرنىڭ ئۇقايىل قەبىلىسى ھەمدانىيە سۇلالىسى ۋاقتىدا خارابلاشقاندىن كېيىن، تەدرىجىي كۈچەيدى. ئۇلارنىڭ خەلىپىسى مۇسەئىد 979 - يىلى بۇۋەيھىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن ئىراننىڭ شىمالىدىكى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ داھىيسى دەپ ئېتىراپ قىلىندى. ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، 989 - يىلى مۇسۇل رايونىنى كونترول قىلۋالىپ، بۇۋەيھىيە سۇلالىسى بىلەن پۈت تىرەشتى. ئۇقايىللار بۇۋەيھىيە سۇلالىسىنىڭ ۋالىسىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل سۇلالە قۇردى. شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنى ساقلاپ، مۇقىم پايتەخت قۇرمىدى. قىرۋاش (1001 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە باغدات ئەتراپىدىن ھەلەبكىچە بولغان ئارىلىقتىكى زېمىننى كونترول قىلدى. ئاخىر سالجۇقىيلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

گرانادا ئەمىرلىكى ئىبېرىيە يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. گرانادا 756 - يىلى كوردوۋا رايونىغا تەۋە ئىدى. كېيىن كېيىنكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىغا قارىدى. كېيىنكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بەربەرلەردىن ئىبنى زىرى (1012 - يىلىدىن 1019 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) گرانادانى ئۆز ئالدىغا قىلىپ، زىرىيە سۇلالىسى قۇردى (1012 — 1090). بۇ سۇلالە كېيىن مۇرابىت سۇلالىسىغا ۋە مۇۋەھھىد سۇلالىسىغا قارىدى. 1932 - يىلى مەدىنىدىكى خەزرەج قەبىلىسىدىن بولغان مۇھەممەد بىننى يۇسۇف غالىپ نەسىرىيە سۇلالىسى (1232 — 1492) نى قۇردى. خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ قولدىن كەتكەن زېمىنلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىدە، بۇ سۇلالە ئىسپانىيەدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوغدايدىغان زېمىن بولدى. XIII ئەسىردە ئۇ يەردە ئىقتىساد گۈللەندى، پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلدى. گرانادا قەلئەسى ئەل ھەمرا (قىزىل ئوردا) نامى بىلەن داڭق چىقاردى. كېيىن ئىسپانىيە خرىستىئان پادىشاھلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. بۇ ھال ئىسلام دىنىنىڭ ئىبېرىيە يېرىم ئارىلىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىۋېتىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولدى.

مەردەس سۇلالىسى (1023 — 1079) سۇرىيەنىڭ شىمالىدىكى مۇسۇلمانلار سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەمدانىيە سۇلالىسى مۇنقەرز

بولغاندىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ كلاب قەبىلىسى باش كۆتۈردى. خەلىپە سالىھ بىننى مىردەس (1023 ـ يىلىدىن 1029 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1023 ـ يىلى فاتىمىيەلەر قولىدىن ھەلەبنى تارتىۋېلىپ، مۇستەقىل سۇلالە قۇردى. سۇلالە قەبىلىنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايانىدى ھەمدە ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە فاتىمىيە بىلەن يېرىم بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلىدى. ھىمال (1041 ـ يىلىدىن 1057 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە فاتىمىيەلەرنىڭ ئۇچ قېتىملىق ھۇجۇمىنى يېڭىپ، ھەلەبنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى. ئاخىر سالجۇقىيلار تەرىپىدىن يۇتۇۋېتىلدى.

سالجۇقىيلار سۇلالىسى (1055 — 1197)

«سالجۇق تۈركلىرى ئىمپېرىيىسى» ياكى «سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردە ئاببا‌سىيلار سۇلالىسى پارچىلىنىش داۋامىدا گۇللەنگەن تۈركىي ھاكىمىيەتنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. XI ئەسىرنىڭ باشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردىن سىر دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغچە بولغان رايونلاردىكى سالجۇق تۈركلىرى خەلىپە سالجۇقنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. تەخمىنەن 1025 ـ يىلى خۇراسانىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بېرىپ، غەزنەۋى سۇلالىسىغا بويسۇندى. غەزنەۋى خارابلاشقاندىن كېيىن، سالجۇقىيىنىڭ نەۋرىسى توغرىلبەگ (1038 ـ يىلىدىن 1063 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) خۇراسانىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، غەزنەۋىلەر سۇلالىسىدىكى مەسئۇدنى يېڭىپ، پېرسىيىنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى. 1055 ـ يىلى باغدادقا كىرىپ، بۇۋەيھىيەلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتتى ھەمدە ئاببا‌سىيلار خەلىپىسىنى سۇلتان ئۇنۋانى بېرىشكە قىستاپ، ئاببا‌سىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇۋالدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرى زېمىنىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتتى. مالىك ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋر (1072 — 1092) راسا گۈللەنگەن دەۋر بولدى. شەرقتە سىر دەريا‌سىنىڭ غەربىدىن دەمەشىق، ئىبرۇسالىمغا، ھەتتا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىغچە كېڭەيدى. ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى شىئە مەزھىپىدىكى بۇۋەيھىيە سۇلالىسىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئورنىغا دەسسەتتى. سالجۇقىيلار ئۇسلۇبىدا كۆركەم ـ ھەيۋەتلىك سېلىنغان مەسچىتلەرنى ساقلاپ قالدى. كېيىن خارەزملىقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى.

سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى

«سالجۇقىيلار سۇلالىسى»غا قارالسۇن.

مۇرابىت سۇلالىسى (1056 — 1147)

«ئەل مۇرابىت خاندانلىقى» مۇ دېيىلىدۇ. شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىسپانىيەدىكى ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى بەربەرلەر قەبىلىسىنىڭ كاتتىبېشى يەھيا بىننى ئىبراھىم (؟ — 1059) قۇردى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ كىشى مەككىگە ھەج قىلىشقا بارغاندا، ماراكەشلىك ئۆلىما ئىبنى ياسىن (؟ — 1059) نى شىمالىي ئافرىقىغا قايتىپ ۋائىزلىق قىلىشقا تەكلىپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن سېنېگال دەريا‌سىنىڭ ئېغىزىدا قەلئە (ربات) قۇرۇپ، ۋەز ئېيتىش بازىسى قىلغان. قەلئەدىكى ۋەلى ئىسپان تىلىدا ئەل موراۋىد ياكى ئەرەب تىلىدا مۇرابىت دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، سۇلالە مۇرابىت سۇلالىسى دەپ ئاتالغان. ئۇلار خىمار كىيىپ يۈرىدۇ. جەڭگە ماھىر كېلىدۇ. بەربەرلەر ئارىسىدا ساددا

ئىپتىدائىي ئەقىدە ۋە باراۋەرلىك ئىدىيىسىنى تەرغىپ قىلىپ، كۈنسايىن كۈچەيدى. كېيىن ماراكېشنى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇردى. ئابباسىيلار خەلىپىسىنى دىنىي داھىي، دەپ ئېتىراپ قىلدى. مالىكىيە فىقھەسىگە ئەمەل قىلدى. شىمالىي ئافرىقىنىڭ ئىسلاملىشىشىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

ئەل مۇراۋىد سۇلالىسى «مۇرابىت سۇلالىسى» غا قارالسۇن.

رۇمدىكى سالجۇقىيلار سۇلتانلىقى سالجۇقىيلارنىڭ كىچىك ئاسىيادا قۇرغان ئىسلام دۆلىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1071 - يىلىدىكى مەنچىكىت ئۇرۇشىدىن كېيىن، كۆچمەن تۈركىي چارۋىچى قەبىلىلىرى كىچىك ئاسىيانى تازىلىدى. سالجۇقىيلار ئوردىسىدىكى سۇلەيمان بىننى قۇتلۇمىش (؟ — 1086) 1079 - يىلى بۇيرۇق بويىچە مۇشۇ رايوننى ئىدارە قىلدى. 1081 - يىلى نىسايانى ئىشغال قىلىپ، كېيىن پايتەخت قىلىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولدى. قىلىج ئارسلان II (1155 - يىلىدىن 1192 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە كونيانى پايتەخت قىلىپ كىچىك ئاسىيانى ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى بەلگىلىدى، دانىشمەند جەمەتى قاتارلىق بۆلۈنۈۋالغان يەرلىك كۈچلەرگە زەربە بېرىلگەچكە، ۋىزانتىيە ئىمپېراتۇرى مەنئۇئىل (1143 — 1180) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى تىرىشچانلىقى تارمار قىلىندى. 1150 - يىلىدىن 1250 - يىلىغىچە بۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادى گۈللەندۈرۈلۈپ، مەدەنىيەت - سەنئىتى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ئىسلام ئۆلىمالىرى، شائىرلىرى ۋە تەسەۋۋۇپچىلىرى جەلپ قىلىندى. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ، ئىلىكخان خانلىقىغا قاراشلىق بولدى. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرى 10 نەچچە تۈرك دۆلىتىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. كېيىن ئوسمانىيلار تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، «ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى» بولۇپ شەكىللەندى.

تەكلۇر پادىشاھلىقى غەربىي ئافرىقىدا دىننى ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتكەن تۇنجى پادىشاھلىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق سېنېگال دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، سېرئېر مىللىتى، ۋولوف مىللىتى ۋە جەنۇبقا كۆچكەن بەربەرلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن شەكىللەنگەن. X ئەسىرنىڭ باشلىرى فۇلانىلار پادىشاھ بولدى. XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى پادىشاھ ۋارجابى (؟ — 1041) ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان پادىشاھلىقى بولدى. مۇرابىتلارنىڭ جىھادلىرىغا قاتناشتى. گانا ئىمپېرىيىسى ئاجىزلاشقاندا شەرققە كېڭەيىپ، غەربىي سەھرايىكەبىرنىڭ سودىسىنى كونترول قىلىۋالدى. ئىقتىسادىي تەدرىجىي گۈللىنىشكە باشلىدى. مالى ئىمپېرىيىسى گۈللەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى. مالى ئىمپېرىيىسى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، ۋولوفلار، فۇلانىلارنىڭ كىچىك دۆلەتلىرىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. لېكىن، ئىسلام دىنى داۋاملىق چوڭقۇر تارقالىپ، ئىسلام دىنى غەربىي ئافرىقىدا تەرەققىي قىلىدىغان بازا بولدى. تەكلۇرنىڭ ئادەملىرى دېگەندە، ئەرەبچە ئەسەرلەردە، كېيىن غەربىي ئافرىقىدىكى مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلدى. غەربىي ئافرىقىدا ئۇلار تۇكولورلار دەپ يالغان - ياۋداق گەپ تارقالدى. ئۇلار ئۆزىنى پۇلور تىلىدا سۆزلىشىدىغانلار دېسىمۇ، لېكىن كىشىلەر تەرىپىدىن يەنىلا تۇكولورلار دەپ

ئاتالدى. ئاخىر سېنېگال، گامبىيە ئەتراپىدا فۇلانلار، ۋولوفلار، سېرئېرلار قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان مۇسۇلمان مىللىتى بولدى.

كانېم — بورنو پادىشاھلىقى

ئافرىقىنىڭ چاد كۆلى رايونىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق VIII — IX ئەسىرلەردە چاد كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كانېم رايونىدا قۇرۇلدى، نەسىمى پايتەخت قىلىندى. پادىشاھ مائى دېيىلدى. 1075 - يىلىدىن 1085 - يىلىغىچە قۇرۇلغان سەيفاۋا سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئەرەب مەنبەسىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. XIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا چاد كۆلى رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ھەمدە شەرقە كېڭەيدى. XIV ئەسىردە ئىچكى جەھەتتە ئىختىلاپ بولغاندا شىمالدىكى چارۋىچى قەبىلىلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. سۇلالە چاد كۆلىنىڭ غەربىدىكى بورنو رايونىغا كۆچۈپ، گازارگامۇنى يېڭى پايتەخت قىلدى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى سۇلالە گۈللەنگەندە كانېم رايونىنى تارتىۋالدى. ئىدرىس ئالوم (1570 - يىلىدىن 1602 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دىن ئەلى بىننى ئۆمەر (1637 - يىلىدىن 1676 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) گىچە ئىچكى جەھەتتە ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۇزۇمىنى ۋە شەرىئەتنى يولغا قويدى. سىرتقا جىھاد قىلىپ، قوشنا رايونلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن خارابلىشىشقا باشلىغان بولسىمۇ، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى فۇلانلار جىھاد قوزغىغانغا قەدەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولۇش ئورنىنى ساقلاپ كەلدى.

كانا پادىشاھلىقى (770 — 1240)

غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىقنىڭ غەربىي ئافرىقىدىكى سونىكلار قۇرۇپ، غەربىي ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى ئالتۇن ۋە قۇل سودىسىنى كونترول قىلدى. 999 - يىلى قوشنا مۇسۇلمان قەبىلىلىرىدىن لامتۇنالار سودا شەھىرى ئوداگوستنى ئىشغال قىلدى ھەمدە شۇنىڭدىن باشلاپ سۇلالىنىڭ ئىچكە ئىسلام دىنىنى تارقاتتى. مۇسۇلمانلار ۋەزىر بولدى، تەرجىمانلىق ياكى مالىيىنى باشقۇرىدىغان ئىشلارنى قىلدى. 1076 - يىلى مۇرابىتلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پادىشاھ ۋە پۇقرالار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، مالىكىيەگە بويسۇندى. XI ئەسىردىن كېيىن سۇلالە بۆلۈنۈپ كەتتى. 1240 - يىلى مەندىنگولار تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، مالى پادىشاھلىقى قۇرۇلدى.

زەنگىد سۇلالىسى (1127 — 1262)

«نۇرىيە سۇلالىسى» مۇ دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى يەرلىك ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۇلالىنى قۇرغان ئىمادىددىن زەنگى (1127 - يىلىدىن 1146 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سالجۇقىيلار سۇلتانى مالىك شاھنىڭ تۇركىي قۇلىنىڭ ئوغلى بولۇپ، كېيىن سالجۇقىيلار سۇلتانىنىڭ ئاتا بېگى بولدى. 1127 - يىلى مەۋسىلده سۇلالە قۇرۇپ، مىسۇپوتامىيە ۋە سۇرىيەنىڭ كۆپ قىسىم رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئوغلى نۇرىدىن مەھمۇد (1146 — 1174) بىلەن ئەھلىسەلىبكە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا زەربە بېرىدىغان باشلامچىسى بولدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى شىركوھ (؟ — 1169) ۋە سالاھىددىن مىسىردىكى فاتىمىيە سۇلالىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئىدارە قىلدى. كېيىن سالاھىددىن فاتىمىيە سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ئۆزى ئەييۇبىيە سۇلالىسىنى

قۇرۇپ، زەنگىد سۇلالىسىنى يۇتۇۋەتتى.

نۇرىيە سۇلالىسى «زەنگىد سۇلالىسى» غا قاراڭ. بۇ سۇلالىنى زەنگىنىڭ ئوغلى نۇردىن مەھمۇد قۇرغانلىقتىن شۇنداق ئاتالدى.

مۇۋەھھىد سۇلالىسى (1147 — 1269) «ئەل موھادىي خاندانلىقى» مۇ دېيىلىدۇ. شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىسپانىيەدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى شىمالىي ئافرىقىدىكى بەربەرلەردىن ئىبنى تۇمارت قۇردى. تۇمارت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆزلىرىنى مۇۋەھھىدلەر (بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىشەنگۈچىلەر دېگەنلىك بولىدۇ) دەپ ئاتىغانلىقتىن، سۇلالە نامى شۇنداق ئاتالدى. بۇ سۇلالە ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ئاساسىدا قۇرۇلدى. ئىبنى تۇمارت دىنىي ئىسلاھاتچى بولۇپ، ئۆزىنى ئىمام مەھدى دەپ ئاتاپ، بىر خۇدالىق ئېتىقادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئامما ھەربىكەتنى قوزغاپ، ماراكەشتىكى بەربەرلەرنىڭ خەلىپىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى. كېيىن شىمالىي ئافرىقىنى قورال كۈچى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ماراكېشنى پايتەخت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئابدمۇمىن (1130 — 1163) 1145 - يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ ئىسپانىيەنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلىپ، سېۋىللادا ھاكىمىيەت قۇردى. ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سۇلتان دەپ ئاتالدى. ئىسپانىيەنىڭ مۇسۇلمان سۇلالىسىدا مەدەنىيەت يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ئىبنى تۇفەيل، ئىبنى رۇشىد قاتارلىق مەشھۇر پەيلاسوپلار ۋە ئالىملار يېتىشىپ چىقتى. كېيىن بۇ سۇلالە خرىستىئان پادىشاھلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. شىمالىي ئافرىقىدىكى مۇسۇلمانلار سۇلالىسى كېيىن كىچىك دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

ئەل موھادىي سۇلالىسى «مۇۋەھھىد سۇلالىسى» غا قاراڭ.

خارەزم پادىشاھلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دۆلىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. ئۇنى سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ خارەزمدىكى باش ۋالىسى ئەنۇشتىگىن (1077 - يىلىدىن 1097 - يىلىغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن) نىڭ ئوغلى قۇتبىددىن مۇھەممەد (1099 - يىلىدىن 1127 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، خارەزم شاھى (سۇلتانى) بولسىمۇ، لېكىن سالجۇقىيلار سۇلالىسىغا بېقىندى. ئىل ئارسلان (1156 - يىلىدىن 1172 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سالجۇقىيلار سۇلالىسى يىمىرىلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىل سۇلالە قۇردى. ئۇنىڭ ئۆرگەنچىنى مەركىزي شەھەر قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى تەكەش (1172 - يىلىدىن 1200 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، قاراقىتان قوشۇنىنى قوغلىۋېتىپ، پرسىيىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىشغال قىلدى. 1194 - يىلى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ناسىر (1180 - يىلىدىن 1225 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ تەلىپى بىلەن ئىراق سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى تۇغرىل II (1177 - يىلى 1225 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە باغدادقا كىرىشكە تەييارلاندى. ئەلائىددىن مۇھەممەد (1200 - يىلىدىن 1220 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە دۆلەت كۈچىيىپ، قاراقىتانلار مەغلۇپ قىلىنىپ، ماۋەرائۇننەھىر بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

ئافغانىستان ۋە پرسىيەنىڭ كۆپ قىسمى ئىشغال قىلىنىپ، ئاببباسىيلار سۇلالىسى ئاغدۇرۇۋېتىپ، شىئە مەزھىپىدىكى خەلىپە سۇلالىسى قۇرۇش پىلانلاندى. موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكتىن بۇ ئىش نەتىجىسىز قالدى. چىنگىزخان 1220 - يىلى موڭغۇل قوشۇنىنى باشلاپ خارەزمگە ھۇجۇم قىلدى. ئەلائىددىن مۇھەممەد قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئوغلى جالالىددىن (1220 - يىلىدىن 1231 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قوشۇن باشلاپ قارشىلىق كۆرسەتسىمۇ، يېڭىلگەندىن كېيىن ھىندىستانغا چېكىنىدى. شۇنىڭ بىلەن خارەزم سۇلالىسى يوقالدى.

ئەييۇبىيە سۇلالىسى (1171 — 1250) شىمالىي ئافرىقا، غەربىي ئاسىيادىكى ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى ئەييۇپ جەمەتىدىكى سالاھىددىن قۇردى. فاتىمىيە سۇلالىسىغا بەرگەن ۋەدىگە ئاساسەن 1169 - يىلى ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن سالاھىددىن تاغىسى شىركۇھ (؟ — 1169، مۇسۇل ۋە ھەلەبتىكى تۈرك سانغۇنى) زەنگىد سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوشۇن باشلاپ مىسىرغا كىردى. ئاردىن ئۆزۈن ئۆتمەي، شىركۇھ ۋاپات بولدى. قوشۇنغا سالاھىددىن قوماندانلىق قىلدى. ئاندىن فاتىمىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئۆزى سۇلتان بولدى. ئاببباسىيلار خەلىپىسىنىڭ دىنىي داھىي ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. ئەھلىسەلىب قوشۇنىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، ئېرۇسالىمنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىپ، يەلەستىنى، سۇرىيەنى ۋە مىسۇپوتامىيەنىڭ شىمالىي قىسمىنى قايتۇرۇۋالدى. 1174 - يىلى زەنگىد سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، دەمەشقنى سىياسىي مەركەز قىلغان «سالاھىددىن ئىمپېرىيىسى» بولدى. سۇلتانى مەزھىپىگە ئىخلاس قىلىپ، شىئە مەزھىپى ئەقىدىسىنىڭ تارقىتىلىشىنى چەكلىدى. خەلىقنىڭ ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا زەربە بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇردى. مەسچىت - مەدرىسىلەرنى سالدۇردى ھەمدە ئىشراقىيە تەلىماتچىلىقىنى تەرغىب قىلغان سۆھرەۋەردىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇنىڭ قوللىشى بىلەن سوپىزم مۇھىم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كېيىن مەملۈك سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غۇرىيە سۇلالىسى (1151 — 1206) ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان ۋە بېنگالدا قۇرۇلغان تۈركىي مۇسۇلمانلارنىڭ ئىككىنچى سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. غۇرلار كابول بىلەن ھىرات ئوتتۇرىسىغا ئولتۇراقلاشقان، ئىران تىل سىستېمىسىدىكى تاغلىقلار بولۇپ، غەزنەۋىيلەرگە قاراشلىق ئىدى. شامسابانىگاھ دەپ ئاتىلاتتى. غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىدىكى بەھرەم شاھ (1118 - يىلىدىن 1152 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە غۇرلار غەزنە شەھىرىنى قولغا ئېلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇۋەتتى. غۇرىيە پادىشاھلىقىنىڭ سۇلتانى غىياسىددىن (1163 - يىلىدىن 1202 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1173 - يىلى غەزنەنى يەنە ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇكىسى سىھابىددىن (1173 - يىلىدىن 1206 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) غا ئۆتكۈزۈپ بەردى يەنى بۇ يەرگە غۇر مۇھەممەد ھۆكۈمرانلىق قىلدى. سىھابىددىن 1175 - يىلى تۇنجى قېتىم ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇچ ۋە مۇلتاننى قولغا ئالدى. 1179 - يىلىدىن 1184 - يىلىغىچە بىشاۋۇر، تۆۋەن سىندو ۋەسىيالكوتلارنى قولغا ئالدى. 1186 - يىلى

لاھورنى قولغا ئېلىپ، غەزنەۋىيلەردىن كېيىن قۇرۇلغان ھاكىمىيەتنى يوقاتتى. 1192 - يىلى ئىككىنچى قېتىم يىراققا سەپەر قىلىشنى باشلاپ، تارول جېڭىدە غەلىبە قىلىپ، خانسى، كۈھلا قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، بۇ يەرلەرنى قوشۇننىڭ سەركەردىسى قۇتبىددىن ئايبەك (1206 - 1210 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى گەزنىگە قايتىپ كەلدى. قۇتبىددىن مىروت، كوئىل ۋە دېھلىنى ئىشغال قىلىپ، دېھلىدا ھاكىمىيەت قۇردى. سىھابىددىن گانگ ۋادىسىنى ۋە بېنگال رايونىنى ئىشغال قىلىپ، ئىسلام دىنىنى ھىندىستانىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغىچە تارقاتتى. سىھابىددىن 1202 - يىلى خارەزمگە ھۇجۇم قىلىپ نەتىجە قازىنالمىدى. 1206 - يىلى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. غۇرىيە سۇلالىسى خاەزملىكلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

دېھلى سۇلتانلىقى (1206 — 1526 تۈركىي ۋە ئافغان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھىندىستاندا قۇرغان ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلدۇ. بۇ ھاكىمىيەت دېھلىنى پايتەخت قىلدى. قۇتۇب سۇلالىسى، خەرەقى سۇلالىسى، تۇغلۇق سۇلالىسى، سەئىد سۇلالىسى ۋە رودى سۇلالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئۇچ ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈم سۈردى. بالابان (1266 - يىلىدىن 1287 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، مۇھەممەد خەرەقى (1296 - يىلىدىن 1316 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، مۇھەممەد تۇغلۇق (1325 - يىلىدىن 1351 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قاتارلىق سۇلتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۆت دەۋردە زېمىنى كېڭىيىپ ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىي چېكىگە يەتتى. ئىسلام ئىلمى ۋە سەنئىتى ناھايىتى زور تەرەققىي قىلدى. ھىندىستان پەلسەپىسى ۋە مۇنەججىملىككە دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەر پارسچىغا تەرجىمە قىلىندى. تەسەۋۋۇپچىلار تېز تەرەققىي قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپەيدى. دېھلى شەرق مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ، نۇرغۇن ئالىملارنى، ھەربىيلەرنى ۋە سىياسەتچىلەرنى جەلپ قىلدى. ھۆكۈمران گۇرۇھنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش تۈپەيلىدىن ئۇرىدا سىياسىي ئۆزگىرىش كۆپ بولدى. ھىندى دىنى مۇخلىسلىرىغا قوللىنىلغان يۇقىرى بېسىملىق سىياسەت ئۇزۇلمەس قارشىلىقلارنى پەيدا قىلدى. كېيىنكى مەزگىلدە مۇستەقىل سۇلتانلىقلار شەكىللەندى. رودى سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى پانىپاتتا مەغلۇپ بولدى، سۇلتانلىق ئاخىر ھالەك بولدى.

قۇتۇپ سۇلالىسى (1206 — 1290) دېھلى سۇلتانلىقىنىڭ تۇنجى سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلدۇ. قۇللار ئارىسىدىن چىققان ئادەم سۇلتان بولغاچقا، «قۇللار سۇلالىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. غۇرىيە سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سىھابىددىن ۋاپات بولغان ۋە بالىسى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ قۇلى ۋە ئورۇنباسارى قۇتبىددىن ئايبەك (1206 — يىلىدىن 1236 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سۇلتان بولدى. ئىلتۇتمىش (1211 - يىلىدىن 1236 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئاقسۇڭكەلەرنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆردى. 1225 - يىلىدىن 1234 - يىلىغىچە سىند ۋە مارخا ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى بەرگەن ئالاھىدە مۇكاپاتقا ۋە ئالاھىدە يارلىققا ئىگە بولدى. بەلابان دەۋرىدە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى

كۈچەيتىپ، ھەممە قارشىلىق كۆرسەتكۈچلەرنى جىمىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە موڭغۇللاردىن دۆلەتنىڭ سىرتىدا مۇداپىئە كۆرۈش سىياسىتىنى قوللىنىپ، سۇلتانلىقنى مۇقىملاشتۇردى. 1287 - يىلى بەلابان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. خاۋارىجلاردىن مالىك فىروز (1290 - يىلىدىن 1296 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1290 - يىلى سۇلتان بولۇپ، خەراجلار سۇلالىسىنى قۇردى. قۇللار سۇلالىسى ئاخىرلاشتى.

ھەفس سۇلالىسى (1228 — 1574) شىمالىي ئافرىقىدا قۇرۇلغان ئىسلام ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى شىمالىي ئافرىقىدىكى دىنىي ئىسلاھاتچى ئىبنى تۇمارتنىڭ شاگىرتى ۋە قوۋم سانغۇنى ئەبۇ ھەفس ئۆمەر (؟ — 1176) قۇرغانلىقتىن، سۇلالە شۇنداق دەپ ئاتالغان. ھەفسنىڭ ئەۋلادلىرى مۇۋەھھىد سۇلالىسىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەينىلەندى. ھەفس جەمەتىدىن بولغان ۋالىلارنىڭ بىرى ئەبۇزەكەرىيە يەھيا I (1228 - يىلىدىن 1249 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) خەلىپە ئەنئەنىۋى ئېتىقادتىن يۈز ئۆرىدى، دېگەن نام بىلەن 1237 - يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. كېيىن مەغرىبنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كېڭىيىپ، كۈنسايىن كۈچەيدى. 1270 - يىلى شىمالىي ئافرىقىنىڭ كۆپ قىسىم رايونىنى كونترول قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارنى خەلىپە ۋە مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى دەپ ئاتىدى. ئۆزىنى خەلىپە ئابباسنىڭ ۋارىسى دېدى. XVI ئەسىردە دۆلەتنىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى. ئالجىرىيە زېمىنىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تارتىۋالدى. خەلىپە ھاكىمىيەتنى ئىسپانىيەنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ساقلىدى. 1574 - يىلى ئوسمانلى قوشۇنى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلدى. ئاخىرقى خەلىپە ئىستامبولغا ئېلىپ كېتىلدى. سۇلالە يوقالدى.

مالى پادىشاھلىقى (1240 — 1488) غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىقنى مەندىنگولار كانا پادىشاھلىقىنىڭ ئورنىغا قۇرۇپ، نىئانىنى پايتەخت قىلدى. XIV ئەسىردە بۇ پادىشاھلىقنىڭ زېمىنى غەربتە تاكرۇر (ھازىرقى سېنېگالنىڭ شىمالىي قىسمى) دىن باشلىنىپ، شەرقتە دىندى (ھازىرقى نېگىرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبى) غىچە، شىمالدا ۋالاتا (ھازىرقى ماۋرىتانىيە چېگرىسى ئىچىدە) دىن باشلىنىپ، جەنۇبتا فۇتا ئېگىزلىكى (ھازىرقى گۋىنىيەنىڭ غەربىي رايونى) غىچە كېڭەيدى ھەمدە ئالتۇن چىقىدىغان جايلارنى ئىگىلىدى. شىمالدىكى ماراكەش، مىسىر، لىبېرىيەلەر بىلەن سودا مۇناسىۋىتى قىلدى ۋە دىن، ئىلىم - پەن مەدەنىيىتىنى ئالماشتۇردى. ھەج قىلىش پائالىيىتى ئارقىلىق مەككە بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلىدى. بۇ پادىشاھلىق XV — XVI ئەسىرلەردە زەئىپلىشىشكە ۋە پارچىلىنىشقا باشلىدى. 1660 - يىلى (1670 - يىلى) بەنبالار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

مەملۇك سۇلالىسى (1250 — 1517) مىسىردىكى قۇللار سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇل» دېگەن ئاتالغۇ ئەرەبچىدە مەملۇك دېيىلگەچكە، بۇ سۇلالە مەملۇك سۇلالىسى دەپ ئاتالغان. بۇ سۇلالىنى مىسىردىكى ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدىكى قۇل مۇھاپىزەتچىلەر ھوقۇق تارتىۋېلىپ قۇردى. سۇلتان بەيبەرەس 1260 - يىلى «ئەين جالۇت» ئۇرۇشىدا موڭغۇللارنىڭ غەربكە تاجاۋۇز قىلىشىنى توسىدى. ئابباسىيلار

سۇلالىسى يېمىرىلگەندىن كېيىن، بىر مەھەل گۇللەندى، كۇچى مىسىر، سۇرىيە، نۇبىئان، سىپروس، رودوس ئارىلىغىچە كېڭەيدى. ھاكىمىيەتنىڭ شەرئىتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، ئاببباس ئەۋلادىدىن 16 ئادەمنى يۆلەپ نامدىكى خەلىپە ئورنىغا چىقاردى. بۇ ئارىلىقتا ئىراق، شىمالىي ئافرىقا، غەربىي ئاسىيادىن كەلگەن ئۆلىمالار قاھىرەگە توپلاندى. ئەزھەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ دىن ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولدى. ئۆلەتنىڭ سودىسى گۈللەندى، يېزا ئىگىلىك، سانائەت نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولدى. مىمارچىلىق سەنئىتى ۋە پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلدى. دىنىي تەربىيە ۋە دىنىي تۇرمۇش نورمالىلاشتى. ئەششافىيە ۋە سوپىزم كەڭ تارقالدى. كېيىنكى مەزگىلدە سۇلالە يەڭگۈشلىنىپ، سودا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، سۇلالە خارابلىشىشقا يۈزلەندى، ئاخىر ئوسمانلىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئىلىكخان خانلىقى (1258 — 1353)

ھىلاكۇ (256 - يىلىدىن 1265 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ پرسىيىدىكى تارخانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خانلىق 1258 - يىلى قۇرۇلۇپ، تەبرىزنى پايتەخت قىلدى. ھىلاكۇخان 1253 - يىلى مۆڭكۇ خاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلدى. 1256 - يىلى پرسىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەشاشۇنچىلارنى مەغلۇپ قىلدى. 1258 - يىلى باغدادتىنى ئىشغال قىلىپ، ئاببباسىيلار سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. كېيىن سۇرىيىگە يۈرۈش قىلدى. 1260 - يىلى پەلەستىن مىسىرنىڭ مەملۇك سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ھىلاكۇخان كېيىن ئۆزىنى ئىلىكخان دەپ ئاتاپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى خان نامى بىلەن بېجىردى. پرسىيىنى، شەرقتە ئامۇ دەرياسىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز (جۇملىدىن كىچىك ئاسىيانىڭ كۆپ قىسمى) غىچە، شىمالدا كافكازدىن جەنۇبتا ئەرەب دېڭىزىغىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ىگە قارىتىۋالدى. ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە مەملۇكلەرنىڭ ئەھدىتىگە ئۇچراپ تۇردى. بەزىدە ئالتۇن ئوردا خانلىقى (1226 — 1502) ۋە چاغاتاي خانلىقى بىلەنمۇ توقۇنۇشۇپ قالدى. ئىلىكخان خانلىقى ياۋروپادىكى خرىستىئان پادىشاھلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىسلام خرىستىئان دىنى ۋە بۇددا دىنىغا مايىل بولدى. قۇبلايخان 1294 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان خان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كۈنسايىن بوشاپ كەتتى. غازان خاقان (1295 - يىلىدىن 1304 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئۈزۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت شەكىللەندى. تەبرىز ۋە قازۋىن قاتارلىق شەھەرلەر مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئىلىكخان ئۈسلۇبىدىكى كاتتا مەسچىتلەر ۋە ئىمارەتلەرنىڭ خارابلىرى ساقلىنىپ قالدى. خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىچكى جەھەتتە غەلىيان كۆتۈرۈلۈپ، خانلىق ئۇششاق پادىشاھلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

كارامان سۇلالىسى (1256 — 1483)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىيلەر قۇرغان ھاكىمىيەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، كارامانلار تۈركىي قوۋمى ئىچىدىكى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئافسار

قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئىسلام دىنىغا بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان، ئاناتولىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان. ئەسلىي كونيانىڭ سالجۇقىيلار سۇلتانلىقىغا قاراشلىق دۆلەت بولغان. XIV ئەسىردە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ، ئاناتولىيىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىنى كونترول قىلدى. 1390 ـ يىلىدىن 1403 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوسمانلى تۈركلىرى بۇ دۆلەتنى بىر مەھەل يۇتۇۋالدى. كېيىن تۆمۇرلەڭنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. 1419 ـ يىلىدىن 1421 ـ يىلىغىچە مەملۇك سۇلالىسى بېسىۋالدى. كېيىن مۇستەقىللىقنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. سۇلالىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئىچكى جەھەتتىكى ھوقۇق تالىشىش باشقا چىقماي، ئاخىر ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

سانىنى سۇلالىسى (1275 — 1493) غەربىي ئافرىقىدىكى سوڭخەي مۇسۇلمانلىرىنىڭ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سوڭخەيلەر ئەسلىي نىگېر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى دېھقانلار ئولتۇراقلاشقانىدى. VII ئەسىردە نىگېر دەرياسىنى ياقىلاپ يۇقىرىغا كۆچۈپ، كۇكىيادا پادىشاھلىق قۇردى. تەخمىنەن 1009 ـ يىلى گائوغا كۆچۈپ بېرىپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى. كانا ۋە مالى پادىشاھلىقىغا بېقىندى. مالى پادىشاھلىقىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان ئەلى كولون گائوغا قېچىپ بېرىپ، ئۆزىنى سانىنى (سوڭخەيلەرنىڭ پادىشاھى) دەپ ئاتاپ، سۇلالە قۇردى. سانىنى ئەلى (1464 ـ 1492 ـ يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىققاندىن كېيىن، سىرتقا ئۆزلۈكسىز يۇرۇش قىلىپ، 1468 ـ يىلى تىمبۇكتۇنى، 1473 ـ يىلى جېننېنى ئىشغال قىلىپ، مالى پادىشاھلىقىنى نېگىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كىچىك دۆلەت ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويدى. كېيىن يەنە ئەتراپىدىكى مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، سانىنى ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالدى. سانىنى ئەلى 1492 ـ يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى بارو تەختكە چىقتى. بىر يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىنى ئەسكىيە سۇلالىسى ئالدى.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى (1290 — 1922) ئوسمانلى تۈركلىرى ۋە كىچىك ئاسىيانى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىنى ھالقىغان ئىسلام دۆلەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلار ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى، تۈركىيە سۇلتانلىقى دەيىلىدۇ. ئوسمانلىلار ئەسلىي ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ دەريا بويى (تۈركىستان) دىكى غەربىي تۈركىي قوۋمنىڭ ئوغۇزلىرىدىن بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرى موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى ئەل توغرۇل 400 دىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ئاناتولىيىگە بېرىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن (بەزىلەر ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چېغىدىلا ئىسلام دىنىغا كىرگەن دەيدۇ). ئۇلار سالجۇق تۈركلىرىنىڭ رۇم سۇلتانلىقىغا بويسۇنۇپ، ئاناتولىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قاراجەدە رايونىغا ماكانلاشقان ھەمدە چېگرىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغان. ئەل توغرۇل قوشۇنىسى ۋىزانتىيىنىڭ قولىدىن سۆغۈت، دومانىچ قاتارلىق يەرلەرنى تارتىۋالغان. بۇ يەرلەر ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ مەنبەسى بولغان. ئوسمان I (1258 — 1324) دادىسىدىن كېيىن قەبىلىنىڭ باشلىقلىقىنى

ئۇستىگە ئېلىپ، ۋىزانتىيىنىڭ قارا جاشسال، بىلەجىق، يارھىسار قاتارلىق زېمىنلىرىنى داۋاملىق ئىشغال قىلىپ، يېنىشەھىرنى مەركەز قىلغان. رۇم سۇلتانلىقى ئۇلار ئىگىلىۋالغان زېمىننىڭ شۇلارغا تەۋە بولمىغانلىقىنى مەجبۇرىي ئېتىراپ قىلغان. رۇم سۇلتانلىقى پارچىلانغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوسمان 1299 - يىلى رەسمىي مۇستەقىللىق جاكارلاپ، دۆلەتنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى سالغانلىقتىن، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتالغان. ئوسمانىنىڭ ئوغلى ئورھان (1324 — 1360) 1324 - يىلى تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بۇرسانى ئىشغال قىلىپ، پايتەختنى شۇ يەرگە كۆچۈردى. «سۇلتان» نامىنى قوللىنىدىغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىدى. ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلدى، شەرىئەتنى يولغا قويدى، مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى سالدى. سىرتقا داۋاملىق كېڭىيىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، نىتىيە، نىكومېدىيە، سكوۋتارى، ئەنقەرە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. كۈچى مارمالا دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى رايونلارغا ۋە گارىبالدى يېرىم ئارىلىغىچە كېڭەيدى. زاپاس ئارمىيە ۋە گارنىزون قۇردى. دۆلەتنىڭ مەمۇرىي تەشكىلاتلىرىنى بېكىتتى. مەركەزدە دىۋان، ۋەزىر تەسىس قىلدى. جايلارغا بەگ ۋە قازى ئەۋەتتى. بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن پۇل قۇيدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئادەم ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى بولدى. 1360 - يىلى سۇلتان مۇراد I (1360 - يىلىدىن 1389 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ھەل قىلغۇچ شەرقىي جەنۇبقا كېڭىيىپ، ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈردى. 1362 - يىلى كەڭ كۆلەمدە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئەدرىنەنى ئىشغال قىلدى ھەمدە شۇ يەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنىڭغا ئوخشاش تراس، ماكېدونىيە، سوفىيە، سارونىنى ۋە گرېتسىيىنىڭ غەربىي قىسمىنى بويسۇندۇرۇپ، بولغارىيە ۋە سېلۇنىيە ھۆكۈمرانلىرىنى ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1389 - يىلىدىكى كوسوۋو ئۇرۇشىدا سېرۇىيە، بولغارىيە، ۋېنگرىيە بىرلەشمە ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. سۇلتان بايەزىد I (1389 - يىلىدىن 1402 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بالقان رايونىنى بويسۇندۇرۇپ، ئاناتولىيىدىكى تۈرك سالجۇقلىرىنىڭ ئەمىر خانلىقلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىرلىككە كەلتۈردى. 1394 - يىلى مىسىردىكى مەملۇك سۇلالىسى قوللاۋاتقان خەلىپە مۇتەۋەككىلنى ئۆزىنى «رۇم سولتانى» قىلىشقا قىستىدى. تۆمۇرلەڭ 1402 - يىلى قوشۇن باشلاپ كىچىك ئاسىياغا ھۇجۇم قىلدى. ئوسمانلى قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. بايەزىد I ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچكى ئۇرۇشقا پېتىپ قالدى. سۇلتان مۇھەممەد I (1403 - يىلىدىن 1421 — يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، تۆمۇرلەڭ بىسىۋالغان زېمىنلارنى تارتىۋالدى. 1444 - يىلى مۇھەممەد II (1421 - يىلىدىن 1451 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ياۋروپادىكى خرىستىئان پادىشاھلىقلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، بوسنىيە ۋە سېرۇىيىنى يەنە بويسۇندۇرۇپ، ياۋروپا، ئاسىيادا ئۆزىگە قاراشلىق رايونلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى.

سولتان مۇھەممەد II ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئىمپېرىيە گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى. 1453 - يىلى كونستانتىنوپولنى قولغا ئېلىپ، ۋىزانتىيە

ئىمپېرىيىسىنى يوقاتتى. كونستانتىنوپول (بۇ ئىسىم كېيىن ئىستامبولغا ئۆزگەرتىلدى) ئىمپېرىيىنىڭ يېڭى پايتەختى قىلىندى ھەمدە سوفىيە چېركاۋىسى مەسچىتكە ئۆزگەرتىلدى. ئۇ شەرىئەت تۈزۈپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈردى، ئىلغار قوراللار بىلەن قوراللانغان ئارمىيىنى كېڭەيتتى، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان جايلاردا ئىسلاملاشتۇرۇشقا دائىر ھەرخىل سىياسەتلەرنى يولغا قويدى. باشقا دىنىي تەشكىلاتلارغا ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىدىغان «مىللەت تۈزۈمى» نى يولغا قويدى. ئىگىلىكنى گۈللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەپ، سىرتقا كېڭىيىدىغان كۈچىنى كۈچەيتتى. 1459 - يىلىدىن 1478 - يىلىغىچە سېرۋىيە، بوسنىيە، قىرىم، ئالبانىيە، پېلوپونىسوس يېرىم ئارلى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە كىچىك ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈردى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى سۇلتان سەلىم I (1512 - يىلىدىن 1520 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئىراندىكى سەفەۋىيە سۇلالىسىنى ۋە مىسىردىكى مەمлۇك سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، قاھىرەدە ئەسىر ئالغان خەلىپە مۇتەۋەككىلنى نەزەربەنت قىلىپ، ئۆزى خەلىپە بولدى. مىسىر، سۇرىيە، پەلەستىن قاتارلىق ئەرەب زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلدى. مەككىدىكى شەرىف ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە سۇلتانغا ئىسلام دىنىنىڭ نۇرغۇن مۇقەددەس بۇيۇملىرىنى ئىنئام قىلدى. سۇلتان سۇلەيمان I (1520 - يىلىدىن 1566 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچى ئىنتايىن ئۇلغايدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئىراق، لىۋان، ھىجاز، يەمەن قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇردى ۋە كونترول قىلدى. ماراكەشتىن باشقا، مەغرىب رايونىنى ئۆزىگە قارىتتى ھەمدە شەرقىي غەربىي ياۋروپاغا ھەربىي ئەمەلدارلارنى، قازىلارنى، تەبلىغاتچىلارنى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا كەڭ ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئىمپېرىيە گۈللەنگەندە زېمىنى شەرقتە كافكاز ۋە پارس قولتۇقىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ئافرىقىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغىچە، غەربتە ماراكەشكىچە، شىمالدا ئاۋستىرىيە چېگرىسىدىن جۇڭگو چېگرىسىنىڭ ئىچىگىچە يېتىپ، بۇگۈنكى ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقىدىكى 40قا يېقىن دۆلەت ۋە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، زېمىن كۆلىمى 6 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئېشىپ كەتتى.

سۇلايمان I ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تەدرىجىي زەئىپلەشتى. ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنۈش كۈچەيدى. يەر يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتى، دېھقانلارنىڭ سېلىقى ئېغىرلىدى، دۆلەت مالىيىسىدە كرىزىس بولدى. دۆلەت ئىچىدە مىللىي زۇلۇم ئېغىرلاشتى. سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلەشتى. كىچىك ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۇرغۇن قېتىم دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە مەزھەپلەر قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى. بولۇپمۇ XVI — XVII ئەسىرلەردىكى جەلالى ھەرىكىتى ۋە XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىستامبولدىكى پاترونا، مەسىل قوزغىلاڭلىرىنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن، كۆلەمى چوڭ بولۇپ، ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ئاساسىنى لىڭشىتىپ قويدى. 1683 - يىلى ۋېناغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ، نۇرغۇن زېمىندىن ئايرىلىپ قالدى. XVIII ئەسىرنىڭ

ئاخىرلىرى رۇسىيە بىلەن بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا كەتكۈزۈپ قويدى. قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى زېمىننى رۇسىيىگە ئايرىپ بەردى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئەۋج ئالدى. مىسىر، سۇرىيە، يەمەن تۈركىيىنىڭ كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلدى، بالقان يېرىم ئارىلىدىكى دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن مۇستەقىل بولدى. ئىمپېرىيە ئاجىزلاشقاندا، بىر قىسىم سىياسەتچىلەر كرىزىستىن قۇتۇلۇشنىڭ يولى ئۇستىدە ئىزدەندى. ئىچكى جەھەتتە 1789 - يىلىدىن 1839 - يىلىغىچە «يېڭى تەرتىپ ھەرىكىتى»، 1839 - يىلىدىن 1856 - يىلىغىچە «تەنزىمەت» ھەرىكىتى، 1876 - يىلىدىن 1878 - يىلىغىچە ئاساسىي قانۇن چىقىرىش ھەرىكىتى قاتارلىق ئىسلاھاتلارنى يولغا قويدى. سۇلتان ھەمىد II (1876 - يىلىدىن 1909 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) پان ئىسلامىزمنى تەرغىب قىلىپ، ئىمپېرىيىنىڭ لىكشىپ قالغان ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. لېكىن، بۇ ئىشنىڭ تۈزۈك ئۇنۇمى بولمىدى. بەلكى غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تۈركىيىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىغا كۆرسەتكەن تەسىرى چوڭ بولدى. كېيىن ئەنگلىيە، فرانسىيە، رۇسىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئىمپېرىيىنىڭ ياۋروپا، ئافرىقا، غەربىي ئاسىيادىكى كۆپ قىسىم زېمىننى تارتىۋالدى ۋە بۆلۈشۈۋالدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا قاتنىشىپ مەغلۇپ بولۇغاندىن كېيىن، تۈركىيىدىن باشقا، ھەممە زېمىنىدىن ئايرىلىپ قالدى. 1919 - يىلى دۆلەت ئىچىدە مۇستاپا كامال رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى پارتلىدى. 1922 - يىلى تۈركىيە ھۆكۈمىتى سۇلتان مۇھەممەد VI نى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سۇلتانلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلغانلىقىنى، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە سىرتقا كېڭەيمىشكە ئەگىشىپ، ئىسلام دىنىنىڭ دۇنيادا 3 - قېتىم ئومۇملىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. XV ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە تۈركىيە ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشلىقى بولدى. ئىمپېرىيىدە سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسى ئاساس قىلىندى. ھەنەفىيە دۆلەتنىڭ قانۇن چىقىرىش، ئەدلىيە ئۆلچىمى قىلىندى. ئىمپېرىيە ئىسلاملاشتۇرۇشقا دائىر ھەرخىل سىياسەتلەرنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، مەركەزدە «ئىسلام كومىتېتى» قۇرۇپ، ئالىي دىنىي ھوقۇقلۇق ئورگان قىلدى. بۇ ئورگان شەيخۇلئىسلام، قازى، مۇپتى، ئۆلىمالاردىن تەركىب تاپتى. بۇ ئورگاننىڭ ۋەزىپىسى شەرىئەتكە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىش؛ مەسچىتلەرنى، دىنىي فوندنى ۋە خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش؛ مەدرىسلەرگە ۋە پۇتۇن مەملىكەتنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. سۇلتان شەيخۇلئىسلامنى دىنىي ياردەمچىلىككە تەيىنلىدى. شەيخۇلئىسلام سۇلتاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن دىنىي پەرمان ۋە پەتۋا چىقاردى، ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانلىرىنى تەكشۈردى، سۇلتاننىڭ تەختكە چىقىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ ئاستىدا «ئۆلىمالار كېڭىشى» ۋە «شەرىئەت ئەھكامى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش كومىتېتى» تەسىس قىلدى. شەيخۇلئىسلام باشچىلىقىدىكى ئۆلىمالار تەبىقىسى يۇقىرى ئىجتىمائىي ئورۇندىن ۋە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولدى. ئىمپېرىيە شەرىئەتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ھەق تەلەپ، جىنايى

ئىشلار، ۋەخپى، سودا ۋە مەمۇرىي ئىشلارغا دائىر قانۇن - قائىدىلەرنى تۈزۈپ، شەرىئەتنى مۇكەممەللەشتۈردى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويدى. مەركەزدىن تارتىپ جايلارغىچە مەھكىمە شەرئىلەرنى قۇردى. ئەدلىيىدە نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. XVI ئەسىردىن XVIII ئەسىرگىچە ئىمپېرىيە چېگرىسى ئىچىدە ئەتتەرىقەتى سۇفىيە ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى، مەۋلەۋىيە، بېكتاشىيە، ئەل رىفائى قاتارلىق پىرقىلەر ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ھۆرمەتلەندى. سۇلتان ئۇلارغا نۇرغۇن ۋەخپىي يەر ۋە دىنىي فوند ئىنئام قىلدى. قادىرىيە، يەسەۋىيە، خەلۋەتىيە، نەقشىبەندىيە، چىشتىيە قاتارلىق دىنىي پىرقىلەر ئەل ئىچىگە كەڭ تارقالدى. جايلاردا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نۇرغۇن زاۋىيەلىرى ۋە مازارلىرى سېلىنىپ، مازار - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىش ئەۋج ئېلىپ كەتتى. مەككىدىكى ۋە جايلاردىكى سەئىدلەر (پەيغەمبەرلەر ئەۋلادلىرى) غا ئىمپېرىيە نۇرغۇن يەرنى تارتۇق قىلىپ، ئۇلارنى دىنىي ئىمتىيازدىن بەھرىمەن قىلدى.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئىسلام ئىلمىي مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، ئىسلام مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئاسارئەتىقىلەرنى قوغداشقا ئەھمىيەت بەردى. نۇرغۇن دىنىي فوند سەرپ قىلىپ مۇھىم شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك چوڭ جامەلەرنى، دىنىي ئۇنىۋېرسىتېت ۋە كىتابخانىلارنى سالدۇردى. پايتەخت ئىستامبولدىلا 400 دىن ئارتۇق مەسچىت سېلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى سۇلتان ئەھمەد جامەسى ئەڭ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. سۇلتان غايەت زور مەبلەغ سەرپ قىلىپ مەسچىدىل ھەرامنى، مەسچىتى نەبەنى كېڭەيتىپ سالدۇردى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ مەقبەرىسىنى ياساتتى. يېڭىدىن بويسۇندۇرغان شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا نۇرغۇن مەسچىت سالدۇردى. ئالبانىيىدە نۇرغۇن مەسچىت ۋە مەدرىسە سالدۇردى. بۇداپېشتتا 61 مەسچىت، 10 مەدرىسە ۋە كىتابخانا سالدۇردى. گرېتسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا 300 دىن ئارتۇق مەسچىت سالدۇردى. يۇگوسلاۋىيىدە 20 نەچچە مەسچىت ۋە مەدرىسە سالدۇردى. XVI ئەسىردىن XVIII ئەسىرگىچە ئىمپېرىيىدە ئىسلام مەدەنىيىتى زور تەرەققىي قىلغان دەۋر بولۇپ، «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، ھەنەفىيەلەرنىڭ فىقھە كىتابلىرى ۋە ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيىگە دائىر ئەرەبچە كلاسسىك ئەسەرلەر تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ كەڭ تارقىتىلدى. تۈرك ئۆلىمالىرى XVII ئەسىردىن باشلاپ تۈرك تىلىدا ئەسەر يېزىشقا كىرىشتى. ئوردا ۋە جايلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئىلمىي تەۋھىد، ئىلى فىقھە، تارىخ، جۇغراپىيە، ئەدەبىيات قاتارلىق ساھەلەردە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسىتىلدى. نۇرغۇن مەشھۇر ئۆلىمالار بارلىققا كەلدى. دۆلەت ئۆلىمالارنى «تۈركىيە ئىسلام قامۇسى» يېزىشقا ۋە «ئۇلۇغ شەرق» ژۇرنىلى چىقىرىشقا ئۇيۇشتۇردى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سۇلتان ھەمىد II ئىسلام دىنىنى كۈچىنىڭ يېتىشىچە تەرغىب قىلىپ، ئۆزىنى دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ داھىيىسى، دېدى ھەمدە جايلارغا ۋەكىل ئەۋەتتى. ھىندىستاندا «خەلىپە ھەربكىتى» نى قوزغىدى. لېكىن، بۇ ئىشنىڭ تۈزۈك نەتىجىسى بولمىدى. ئىمپېرىيە ئۆز زېمىنىدىكى ۋە ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى باشقا دىنلارغا نىسبەتەن «مىللەت تۈزۈمى» نى يولغا قويۇپ، باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان تەشكىلاتلارنىڭ مىللەت، دىن، تىل، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزىنى

ئىدارە قىلىشىغا، بۇرۇنقى ئۆرپ ـ ئادەت ۋە قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويدى. ئۇلارغا ھۆكۈمەت ئارىلاشمىدى.

ساموۇدىرا ـ پاساي سۇلتانلىقى ھىندونېزىيىدە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان ئىسلام دۆلىتى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. ھىندىستاننىڭ گۇجەرەت شىتاتى ۋە بېنگالدىكى مۇسۇلمان سودىگەرلەر ئارقىلىق ئىسلام دىنى سۇماترانى ساقلاپ قېلىشىغا كىردى، دەسلەپ پېرلاكتا مۇسۇلمانلار جامائەسى شەكىللەندى. كېيىن سامۇدىرا ئىسلام مەركىزى بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مەركەز پاسايغا يۆتكەلدى. ئۇلار مالاكا بوغۇزىنىڭ سودىسىنى كونترول قىلىپ كۈنسايىن كۈچەيدى ھەمدە ئىسلام دىنىنى پائال تەرغىب قىلدى. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مەدجاپاش (1293 — 1478) غا قاراشلىق بولۇپ قالدى. XV ئەسىردىن كېيىن خارابلاشتى. تۇنجى سۇلتان مالىك سالىھ (؟ — 1297) نىڭ قەبرە ئابىدىسى بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم دەلىلى ھېسابلىنىدۇ.

خەراجىلار سۇلالىسى (1290 — 1320) دەسلەپكى سۇلتان. لىقىنىڭ 2 ـ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. خەراج فىروز شاھ II (1290 ـ يىلىدىن 1296 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، قۇتۇپ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ بۇ سۇلالىنى قۇرغانلىقتىن، خەراجىلار سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. دەسلەپكى پايتەخت قىلدى. ئەلا ئۇددىن مۇھەممەد (1296 ـ يىلىدىن 1316 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1296 ـ يىلى ھۆكۈمەتنى قايتا تەشكىللەپ، پادىشاھلىقلارغا ھۇجۇم قىلدى، مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئىسلاھات ئېلىپ بارىدى ھەمدە موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىنى چېكىندۈردى. كېيىن مەرۋە، راجپۇتنا ۋە دەككانىنى بويسۇندۇرۇپ، مۇسۇلمان ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىنى تۇنجى قېتىم جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي چېتىگىچە كېڭەيتتى. سۇلتان مۇبارەك (1316 ـ يىلىدىن 1320 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1320 ـ يىلى ھىندى دىنىدىكى قۇل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. سۇلالە ھالاك بولدى.

تۇغلۇق سۇلالىسى (1320 — 1413) دەسلەپكى سۇلتان. لىقىنىڭ 3 ـ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. ھىندى دىنىدىكى نەسرۇلددىن خۇسراۋ تەختنى قولىغا ئېلىۋالغاندىن كېيىن، غوجراتلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، ئىسلام دىنىغا ئۆچمەنلىك قىلغاچقا، مۇسۇلمان ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. كېيىن غىياسىدىن تۇغلۇق (1320 ـ يىلىدىن 1325 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سۇلتان بولدى. شۇڭا سۇلالە نامى تۇغلۇق سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. تۇغلۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە مەمۇرىي باشقۇرۇشنى چىڭىتتى، باج تۈزۈمىنى تەڭشىدى، خەزىنىنى تولۇقلدى. دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئەستەيىدىل ئادا قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد تۇغلۇق (1325 ـ يىلىدىن 1351 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئىمپېرىيىنىڭ زېمىنىنى جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگىچە كېڭەيتتى ھەمدە دەۋلەتاباد قۇردى. دەككانىنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتتى. 1335 ـ يىلىدىن 1338 ـ يىلىغىچە خۇراسانغا ۋە شىمالدىكى تاغلىق رايونلارغا يۈرۈش قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. 1341 ـ يىلى جۇڭگو ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشتى ھەمدە ئىبنى بەتۇتەنى جۇڭگو پادىشاھى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن يولغا سالدى. ھەر يىلى داۋاملىشۋاتقان سەپەر تۈپەيلىدىن خەزىنە قۇرۇقدىلىپ، باج ـ سېلىق ئېغىرلىشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەبىئىي ئاپەت بولۇپ، ھەممە يەردە

مالىمان چىقتى. ھىندىلارغا قوللىنىلغان قويۇۋېتىش سىياسىتىدىن كەنئەنىچى مۇسۇلمانلار نارازى بولدى. 1347 - يىلى دېئوقىردا توپىلاڭ بولۇپ، دەۋلەتابادتا بەھمەنى خانىدانلىقى قۇرۇلدى. فىروز تۇغلۇق دەۋرىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى. 1353 - يىلى بېنگال، جاناتال ۋە سىندقا يۇرۇش قىلدى. 1353 - يىلى خەلىپە ئابباس تەرىپىدىن ئىنئام بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىچكى مالىمانچىلىق ۋە پۈت تېپىشىش ئۈزۈلمىدى. 1397 - يىلىدىن 1399 - يىلىغىچە موڭغۇللار ھىندى دەرياسىدىن ئۆچ قېتىم ئۆتۈپ، دېھلى قاتارلىق جايلارنى بۇلىدى. سۇلتان مەھمۇد بىننى مۇھەممەد (1393 - يىلىدىن 1395 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1412 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلالە يوقالدى.

بەھمەنى خانىدانلىقى (1347 — 1538)

ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىسلام دۆلىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خانىدانلىقنى تۇغلۇق سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ئافغان ھەسەن گەنگۇ زەفەرخان (؟ — 1358) قۇردى. بۇ كىشى پارسىيە ئوردىسىدىكى بەھمەن بىننى ئىسفانديارنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، خانىدانلىق نامى بەھمەنى خاندانلىقى دەپ ئاتالدى. مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن ئەلاھىدىن بەھمەن شاھ، دەپ ئاتالدى. گۇلبارگىنى پايتەخت قىلدى. پايتەختنى 1424 - يىلى بىدارغا يۆتكىدى. ھىندى پادىشاھى ۋىجايانا گار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلدى. خانلىق گۇللەنگەندە زېمىنى ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ھالقىپ، شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرى دېگىزغا يەتتى. كېيىن ئىچكى نىزا تۇپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ كەتتى. بۇ خانىدانلىق يوقالغاندىن كېيىن، كىچىك بەش مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇپ شەكىللەندى.

قارا قويۇنلۇ سۇلالىسى (1375 — 1468)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر قۇرغان ھاكىمىيەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۈركلەرنىڭ قارا قويۇنلۇ قەبىلىسى ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بايقال كۆلى ئەتراپىدا ياشىغان. كېيىن موڭغۇللارنىڭ كېلىشى بىلەن كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ئەزەربەيجاننى ۋە ئاناتولىيىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كونترول قىلغان. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تۆمۇرلەڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، مىسىردىكى مەملۇك سۇلالىسىغا قېچىپ كەتتى، تەبرىزدىكى زېمىنىنى ساقلاپ قالدى. 1406 - يىلى قارا يوسۇف (1406 - يىلىدىن 1420 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھاكىمىيەتنى قايتا قۇردى ھەمدە كافكاز ئەتراپىدىكى تۈركلەرنىڭ ئاق قويۇنلۇ قەبىلىلىرىگە ۋە پارسىيىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىگىلىۋالغان تۆمۇرلەڭگە ھۇجۇم قىلدى. جاھان شاھ (1438 - يىلىدىن 1467 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىگە كەلگەندە زېمىنى كېڭىيىپ مىسوپوتامىيە، پارسىيە، كەلمان ۋە ئومانغا يەتتى. شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلدى. كېيىن ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قارا قويۇنلۇ تۈركىي تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «قارا قوي» دېگەنلىك بولىدۇ. قارا قويۇنلۇ سۇلالىسىنىڭ بايرىقىغا قارا قوينىڭ سۆرىتى چۈشۈرۈلگەنلىكتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

سەئىدىيە سۇلالىسى (1414 — 1451)

دېھلى سۇلتانلىقىنىڭ 4 - سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى تۇغلۇق سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە

خىزىرخان (1414 ـ يىلىدىن 1421 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھوقۇق تارتىۋېلىش كۈرىشى داۋاملىدا قۇردى. ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەنلىكتىن، سۇلالە نامى سەئىدىيە سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. دېھلىنى پايتەخت قىلدى. دەسلەپ ھوقۇقى دېھلى ئەتراپىدىكى رايونلار بىلەن چەكلەندى. جۇمنا دەريا‌سى ۋە گانگ دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ھىندىلارنىڭ مالىمانچىلىقلىرىنى كۆپ قېتىم باستۇردى. خىزىرخاننىڭ ئوغلى مۇبارەك شاھ (1421 ـ يىلىدىن 1434 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە پەنجاب كوكارلىرىنىڭ توپىلىڭىنى مەغلۇپ قىلدى. مېۋاتنى قولغا ئالدى. كاتخال، ئىتاۋا ۋە گۋارولىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنى ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. پەنجابنى ۋە شىمالىي شتاتنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. مۇبارەك شاھ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جىيەنى مۇھەممەد بىننى فەرىد (1434 ـ يىلىدىن 1444 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. تەرەپتىن توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، سالسىندىكى لۇدىلارنىڭ ئاقساقلى بەھلۇل لۇدھىدىن يارەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. بەھلۇل لۇدھى توپىلاڭچىلارنى تىنجىتقاندىن كېيىن، تەختنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ، 1443 ـ ۋە 1447 ـ يىللىرى دېھلىگە ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ نەتىجە قازىنالمىدى. لۇدىلارنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، سۇلتان ئالەم شاھ (1444 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) پايتەختنى باداۋۇنغا يۆتكىدى. بەھلۇل لۇدھى 1451 ـ يىلى دېھلىدا تەختكە چىقتى. سەئىدىيە سۇلالىسى ھالەك بولدى.

لۇدھى سۇلالىسى (1451 — 1526) دېھلى سۇلتانلىقىنىڭ 5 ـ سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى لۇدھىلاردىن بەھلۇل لۇدھى (1451 ـ 1489 ـ يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سەئىدىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن قۇردى. دېھلىنى پايتەخت قىلدى. دەسلەپ دېھلى بىلەن لاھۇر ئارىلىقىدىكى زېمىن بىلەن چەكلەندى. 1451 ـ يىلى مولتانغا يۇرۇش قىلدى. كېيىن 20 نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ جەۋنپۇرنى ئىشغال قىلىپ، پەنجابنىڭ دەريا ئارىلىقىدىكى رايونلىرىنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇنىڭغا ئوغلى ئىسكەندەر لۇدھى (1489 ـ 1517 ـ يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) رەھىمسىز، ئىقتىدارسىز بولۇپ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. پەنجابنىڭ ۋالىسى دەۋلەتخان مۇڭغۇل قوشۇنىنى تاجاۋۇز قىلىشقا قىزىقتۇردى. 1526 ـ يىلى پانىپات ئۇرۇشىدا سۇلالە مەغلۇپ بولدى، سۇلتانلىقمۇ يوقالدى.

ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى (1468 — 1508) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر قۇرغان ھاكىمىيەت. ئاق قويۇنلۇ قەبىلىسى ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تارمىقى بولۇپ، تۈركىيىنىڭ شىمالىدىكى دىيار بەكر ئەتراپىدا ياشىغان. ئۇلارنىڭ تۇنجى ھۆكۈمرانى قارا يۇلۇك (1378 ـ

يىلىدىن 1435 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تۆمۈرلەڭگە بويسۇنۇپ، ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالغان. كېيىن شەرقىە ئۆزلۈكسىز كېڭەيىپ، 1467 - يىلى قارا قويۇنلۇ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، دائىرىسىنى پرسىيىدىن خۇراسان، مىسوپوتامىيە، پارس قولتۇقىدىكى كەڭ رايونلارغىچە كېڭەيتتى. 1473 - يىلى ئاناتولىيىدىكى كارامان سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، يېڭىدىن گۈللەنگەن ئوسمانلى تۈركلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، پاجىئەلىك مەغلۇپ بولدى. ئۇلار سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلدى. ئاخىرقى ھۆكۈمران سەفەۋىيە سۇلالىسى (1502 — 1732) قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە پاناھلاندى. كۆپ ئۆتمەي سۇلالە ھالەك بولدى.

ئاق قويۇنلۇ بۇ تۈركچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاق قوي» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۇلالىنىڭ بايرىقىغا ئاق قوينىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنلىكتىن، «ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسى» دەپ ئاتالغان.

ئەسكىيە سۇلالىسى (1493 — 1591) غەربىي ئافرىقىدىكى مۇسۇلمانلار سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى قۇرغان مۇھەممەد تۈرې ئەسلىي سوڭھاي ئىمپېرىيىسىنىڭ سانىنى سۇلالىسىدە سانغۇن بولغان. 1493 - يىلى قوشۇن باشلاپ ھوقۇق تارتىۋېلىپ، ئەسكىيە نامىنى ئىشلەتكەنلىكتىن سۇلالە «ئەسكىيە سۇلالىسى» دەپ ئاتالدى. ئۇ مەندې مۇسۇلمانلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۆلىمالار ۋە سودىگەرلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. 1497 - يىلى جىھاد نامى بىلەن سىرتقا كېڭەيىپ، پايتەخت گائو (ھازىر مالىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) نى مەركەز قىلىپ، نىگېر دەرياسى ۋادىسىدىكى كەڭ رايونىنى ئىشغال قىلدى. دۆلەت ئىگىلىكى تەرەققىي قىلدى. تېمبۇكتۇ، جېننى، ۋالاتا قاتارلىق شەھەرلەر ئىسلام مەدەنىيىتى مەركىزىگە ئايلاندى. مۇھەممەد تۈرې ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قالايمىقانچىلىق ۋە ئىچكى ئۇرۇش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئىسھاق (1539 - 1546 - يىلىدىن يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋە داۋۇد (1546 - يىلىدىن 1582 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە بىرلىكنى ۋە گۈللىنىشنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى. ماراكەشتىكى ئەسەد سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى مەۋلەي ئەھمەد مەنسۇر (1578 - يىلىدىن 1603 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1590 - يىلى ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئىككىنچى يىلى گائونى ئىشغال قىلدى. ئەسكىيە سۇلالىسى يوقىتىلدى.

بۇخارا خانلىقى «ئۆزبېك خانلىقى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام خانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خانلىق XVI ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئامۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى رايوندا قۇرۇلدى. 1500 — يىلى ئۆزبېكلەرنىڭ باشلىقى شەيبانىخان ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، تۆمۈرلەڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىپ، شەيبانىيە سۇلالىسى (1500 — 1598) نى قۇردى. 1561 - يىلى پايتەختنى بۇخاراغا يۆتكەپ، بۇخارا خانلىقى دەپ ئاتىدى. ئابدۇللاخان (1583 - يىلىدىن 1588 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە خانلىق كۈچىيىپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىنى بىرلىككە كەلتۈردى ھەمدە غەربكە كېڭەيدى. ئاستراخان (1599 — 1753) دەۋرىدە ئىچكى تەپرەقچىلىك ۋە سىرتقى پاراكەندىچىلىك ئۈزۈلمىدى، خانلىق خارابلاشتى. 1740 - يىلى پرسىيە

پادىشاھى نادىرشاھ بىر مەھەل ئىشغال قىلدى. مەنگىت سۇلالىسى (1753 — 1920) قۇرۇلغاندىن كېيىن، قوشنا ئەللەر بىلەن تىنماي ئۇرۇشتى، رۇسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كىرىپ كەلدى. 1868 - يىلى رۇسىيىنىڭ ھاميلىقىدىكى خانلىق بولۇپ قالدى.

ئۆزبېك خانلىقى «بۇخارا خانلىقى» غا قارالسۇن.

سەفەۋىيە سۇلالىسى (1502 — 1736) پرسىيە (بۈگۈنكى ئىران) دىكى ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالىنى شاھ ئىسمائىل (1502 - يىلىدىن 1524 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قۇردى. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولغان سەفەۋىلەر تۈركىي تىلدىكى قوۋم بولۇپ، كېيىن ئەتتەرىقەتى سۇفىيە بولۇپ ئۆيۈشتى. شىئە مەزھىپىگە ھېسداشلىق قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا قارا قويۇنلۇ سۇلالىسى، ئاق قويۇنلۇ سۇلالىسىنى يېڭىپ كۈنسايىن كۈچىيىپ، ئاخىر ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، تەبرىزنى پايتەخت قىلدى. سۇننىي مەزھىپىنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن، پادىشاھ (شاھ دەپ ئاتالدى) ئىسمائىل ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئەقىدىسىگە ھۆرمەت قىلدى. غەربىي ئاسىيادىن ئۆلىمالارنى تەكلىپ قىلىپ، ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئەقىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى قولغا ئالدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قوشنا دۆلەت — ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن پات - پات ئۇرۇشۇپ تۇردى. خانلىقنىڭ خەۋپسىزلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، پايتەختنى ئىسفاھانغا يۆتكىدى. 1666 - يىلىدىن كېيىن خانلىق كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىدى. ئافغانىستانغا ئەۋەتىلگەن ۋالى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى پادىشاھ بولۇۋېلىپ، پرسىيىنىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى تارتىۋالدى. سۇلالە يوقالدى.

فۇنج پادىشاھلىقى (1505 — 1820) شەرقىي شىمالىي ئافرىقىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۇدان تارىخىدىكى تۇنجى ئىسلام پادىشاھلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ پادىشاھلىقنى XV ئەسىردە مىسىرنىڭ جەنۇبىدىن كەلگەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەب قەبىلىلىرى خرىستىئان دىندىكى مەگۇرا ۋە ئالۋا پادىشاھلىقلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن قۇردى، سەنەرنى پايتەخت قىلدى. XVII ئەسىردە كۈچەيگەن دەۋردە زېمىنى 3 - شاقراتمىدىن سۇزۇك نىلغىچە، قىزىل دېڭىزدىن كوردوۋا ئەتراپىغىچە يەتتى. مىسىر، مەغرىب، ھىجاز ۋە ئىككى دەريا ۋادىسى بىلەن زىچ دىنىي، مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئورناتتى. كېيىنكى دەۋردە بۆلۈنۈپ كېتىپ، مىسىر ۋالىسى مۇھەممەد ئەلى (1769 — 1849) نىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

شەرىفىيە سۇلالىسى پەيغەمبەر جەمەتىدىن بولغان شەرىف (ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھەسەننىڭ جەمەتى) ماراكەشتە قۇرغان ئىسلام ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلالە ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىرلەشتۇرۇش تۇزۇمىنى يولغا قويدى. پادىشاھ ھەم ئالىي دىنىي داھىي بولدى. تەختكە پادىشاھ ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلدى. بۇ سۇلالىنى تۆۋەندىكى ئىككى تارماق سىستېما: (1) شادىس سىستېمىسىدىكى ئەسەد سۇلالىسى (1511 — 1659) دىن مۇھەممەد مەھدى قايىم (511 - يىلىدىن 1517 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) قۇردى. شادىس جەمەتى ماراكەشنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى سۇس رايونىغا ئىگە ئىدى. كېيىن شىمالغا كېڭىيىپ، پورتۇگالىيىلىكلەرنى چېكىنىدۈرۈپ، ماراكەشنى بىرلىككە

كەلتۈرۈپ، فىستا ھاكىمىيەت قۇردى. گۈللەنگەن دەۋرىدە دائىرىسىنى سېنېگال، بۇرنۇ ئەتراپىغا يەتكۈزدى. XVII ئەسىردە ئۇچكى بۆلۈنۈش تۈپەيلىدىن سۇلتانلىق ئاجىزلىشىپ كەتتى. (2) فرالىس تارماق سىستېمىسىدىكى ئەلەۋىيە سۇلالىسى (1631 — ؟)، بۇ سۇلالىنى مۇھەممەد I شەرىف (1631 - يىلىدىن 1635 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قۇردى، فرالىس جەمەتى ماراكەشنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئىگە ئىدى. شادىس سۇلتانلىقى خارابلاشقاندىن كېيىن، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، 150 مىڭ قۇلدىن تەركىب تاپقان قوشۇن قۇردى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي شەرىفنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قورال كۈچىگە تايىنىپ ئەسلىگە كەلتۈردى. XVIII ئەسىردە پورتۇگالىيەنىڭ مۇستەملىكىچى قوشۇنىنى يېڭىپ، شىمالىي ياۋروپا دۆلەتلىرى بىلەن سودا قىلىپ، سۇلالىنى كۈچەيتىۋالدى. XIX ئەسىردە تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن فرانسىيە قوشۇنى (1844) غا ۋە ئىسپانىيە قوشۇنى (1859 — 1860) غا زەربە بەردى. 1912 - يىلى فرانسىيەنىڭ ھامىيلىقىدىكى جاي بولۇپ قالدى. 1956 - يىلى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ.

موغۇل ئىمپېرىيىسى (1526 — 1858)

1526 - يىلى ھىندى يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدا گۈللەنگەن ئىسلام ئىمپېرىيىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «موغۇل» دېگەن «موڭغۇل» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، ئىمپېرىيىنى قۇرغۇچى بابۇر ئۆزىنى موڭغۇل دېگەنلىكتىن، بۇ ئىمپېرىيە موغۇل ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتالغان. زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1526 - يىلىدىن 1530 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1526 - يىلى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، پانىپات جېڭىدە لۇدھى قوشۇنىنى يەڭگەندىن كېيىن، بۇ ئىمپېرىيىنى قۇردى. نەسىرىددىن ھۇمايۇن (1530 - يىلىدىن 1556 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئافغانلارنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. 1539 - يىلىدىن 1540 - يىلىغىچە شىرشاھ سۇرى (1539 - يىلىدىن 1545 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەرىپىدىن ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلىنىپ، پارسىيىگە قېچىپ كەتتى. 1548 - يىلى يەنە بىر قېتىم ئەسكەر باشلاپ كېلىپ كابولنى ئىشغال قىلدى. 1554 - يىلىدىن 1555 - يىلىغىچە بىشاۋۇر ۋە لاھورغا يۈرۈش قىلىپ، ماچىۋالا ئۇرۇشىدا ئافغانلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، دېھلىگە كىرىپ، ئىمپېرىيىنىڭ ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەكبەر تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىملىق پانىپات ئۇرۇشىدا ئافغان قوشۇنىغا ئېغىر زەربە بەردى. 1560 - يىلىدىن باشلاپ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىپ، مەرۋە، غوجرات، بېنگال، كەشمىر، سىند، بەلۇجىستان ۋە دېككان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە راجپۇتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. كېيىن دىنىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتە ئىسلاھات قىلىپ، باج ئېلىش، ئەدلىيە ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا مائاش بېرىش تۈزۈمىنى تەكلەپ، مۇرەسسە قىلىنغان مۇقەددەس ئەقىدىنى ئوتتۇرىغا قويدى. نۇرىددىن مۇھەممەد جاھانگىر (1605 - يىلىدىن 1627 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1614 - يىلىدىن 1620 - يىلىغىچە نەچچە قېتىملىق توپىلاڭنى تىنجىتتى. دىندا كەڭ قورساق بولۇش سىياسىتىنى داۋاملىق يولغا قويدى. ئەدەبىيات - سەنئەت، سودا -

سانائەت تەرەققىي قىلدى. دۆلەتتە تىنچ، گۈللەنگەن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، شاھ جاھان (1628 ـ يىلىدىن 1666 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) دەۋرىدە مەمۇرىي باشقۇرۇشنى چىكىتتى، دېھقانچىلىقنى رىغبەتلەندۈردى، سانائەتنى گۈللەندۈردى، تاشقى سودىنى كېڭەيتتى؛ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە مائارىپنى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇردى. 1658 ـ يىلى ئاۋرانگزېب تەختنى تارتىۋالدى. ئۇ 20 يىل جەڭ قىلىش، توپىلاڭ تىنجىتىش ئارقىلىق ئىمپېرىيە زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنىڭ ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئىسلام دىنىغا يات قانۇن ۋە ئادەتلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلمىغان كۈچلەر يوقىتىلدى. ئىمپېرىيە ئومۇمىيۈزلۈك گۈللىنىش دەۋرىگە كىرىپ، ھىندىستان تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ بىرلىككە كەلگەن ئىمپېرىيە بولۇپ قالدى. مالاتالار بىلەن كۆپ يىل جەڭ قىلغانلىقتىن خەزىنە قۇرۇقدىلىپ قالدى، مەمۇرىي باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1707 ـ يىلىدىن كېيىن ئىمپېرىيە ھوقۇق تالىشىشقا پېتىپ قالدى. كېيىن جايلارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى ۋە چەت ئەللەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى تۈپەيلىدىن ئىمپېرىيە خارابلىشىشقا باشلىدى. 1857 ـ يىلى ھىندىستاننىڭ ئەنگلىيىگە قارشى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىمپېرىيە رەسمىي ھالاك بولدى.

ئاچى سۇلتانلىقى «ئاچى پادىشاھلىقى» مۇ دېيىلىدۇ. ھىندونېزىيەدىكى سۇماتىرانىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق سۇماتىرانىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن بىللە، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ كۆپلىگەن ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈردى. سۇلتان ئىسكەندەر مودا (1607 ـ يىلىدىن 1636 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە دۆلەت گۈللەندى. ئىسلام ئۆلىمالىرىنى ۋە تەسەۋۋۇپچىلارنى جەلپ قىلدى، بۇ سۇلتانلىق ئىسلام مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى. پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىشغال قىلىۋالغان مالاككاغا نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى. مالاي يېرىم ئارىلىنىڭ بىر قىسىم رايونىنى قولغا ئېلىپ، خۇشپۇراق ماتېرىياللار سودىسىنى كونترول قىلدى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن سۇلالە ئاجىزلاشتى. كېيىن پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن تىنماي توقۇنۇشۇپ تۇردى. 1873 ـ يىلىدىن 1913 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئاچى ئۇرۇشىدىن كېيىن گوللاندىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.

مەتەرەم سۇلتانلىقى ھىندونېزىيەدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۇلتانلىق XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئوتتۇرا ياۋادىكى يوگياكارتا رايونىدا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. 1582 ـ يىلى سۇتاۋىدجاجا سېنوپاتى (؟ — 1601) باجان دۆلىتىنى يوقىتىپ، مەتەرەم دۆلىتىنى قۇردى. سۇلتان ئاگۇڭ (1613 ـ يىلىدىن 1645 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئوتتۇرا ياۋا ۋە شەرقىي ياۋا رايونلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، دېڭىز يېقىسىدىكى سۇرابايا ۋە سىرەبونلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە كۈچ دائىرىسىنى سۇماتىرانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا ۋە كالىمانتاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا كېڭەيتتى. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنى قوغلىۋېتىشكە قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. سۇلتان ئاگۇڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئەھۋالى

ناچارلاشتى. XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا گوللاندىيىنىڭ ھىندىستان شىركىتىگە تەۋە جايى بولۇپ قالدى. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى سۇلتانلىقنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىنى گوللاندىيە ئىگىلەپ كەتتى. 1755 ـ يىلى يوگياكارتا دۆلىتى ۋە سولو دۆلىتى قىلىپ ئايرىۋېتىلىپ، گوللاندىيىنىڭ شەرقىي ھىندىستان شىركىتىگە قاراشلىق قىلىپ قويۇلدى.

زانزىبار پادىشاھلىقى

ئومانلىقلارنىڭ شەرقىي ئافرىقىدا قۇرغان يەرلىك پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى پورتۇگالىيەلىكلەرنى شەرقىي ئافرىقىنىڭ دېڭىز ياقىسىدىن قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، مومباسادا قۇرۇلدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى پايتەختى زانزىبارغا كۆچۈرۈلۈپ، «زانزىبار پادىشاھلىقى» دەپ ئاتالدى. بۇ پادىشاھلىق بىر مەھەل گۈللىنىپ، مىسىر، ئەرەب ئەللىرى، پېرسىيە ۋە ھىندىستان بىلەن كەڭ سودا قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تانگانىكا، نىياسالېند، كىنىيە ۋە ماداغاسقار ئارىلى قاتارلىق جايلارغىچە ئومۇملاشتۇردى. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەنگلىيىنىڭ ھامىيلىقىدىكى دۆلەت بولۇپ قالدى.

سادوزائى خاندانلىقى (1747 — 1818)

ئافغانىستاندىكى ئىسلام خاندانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «دۇررانى سۇلالىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1747 ـ يىلى پېرسىيە پادىشاھى نادىر شاھ قەستلەپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ۋەزىيەت مالىمان بولغان پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئافغانىستاندىكى قەبىلىلەر مۇستەقىل بولدى. ئەلتەرىقەتى سۇفىيەنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئابدال قەبىلىسىدىكى سادوزائى جەمەتىنىڭ ئاقساقىلى ئەھمەد شاھ (1724 — 1773) پادىشاھلىققا سايلاندى. قەندەھار پايتەخت قىلىندى. بۇ يەر «دۇرىي دۇرران» (مەرۋايىتلار ئىچىدىكى مەرۋايىت) دەپ ئاتالدى. قەبىلىمۇ «دۇررانى» دەپ ئاتالدى. ئەھمەد شاھ تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە زېمىنىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىپ، شەرقتە پەنجابتىن غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە، شىمالدا بەلختىن جەنۇبتا ئەرەب دېڭىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىدىن قالسىلا، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان كۈچلۈك مۇسۇلمان سۇلتانلىقى بولۇپ قالدى. تۆمۇرشاھ (1773 ـ يىلىدىن 1793 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، پايتەختنى كابولغا يۆتكىدى. ئىچكى نىزالار تۇپەيلىدىن سۇلالە ئاجىزلاپ زېمىنى كۈنسايىن ئازىيىپ باردى. مەھمۇد شاھ (1800 ـ يىلىدىن 1803 ـ يىلىغىچە، 1809 ـ يىلىدىن 1818 ـ يىلىغىچە ئىككى قېتىم تەختتە ئولتۇرغان) گالۋاڭ ـ رەھىمسىز بولغاچقا، قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە دىنىي كۈچلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن پرسىيىگە قېچىپ كەتتى. 1826 ـ يىلى بەراكزائى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى دوست مۇھەممەد (1793 — 1836) بەراكزائى سۇلالىسى (1826 — 1973) نى قۇرۇپ، ئافغانىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

زەندىيە سۇلالىسى (1750 — 1794)

پرسىيىدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ مۇسۇلمان سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نادىرشاھ 1747 ـ يىلى قەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، پرسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى زەند قەبىلىسى بىلەن بەختىيار قەبىلىسى سەفەۋىيە سۇلالىسىدىكى ئىسمائىل III (1750 ـ يىلىدىن 1753 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نى پادىشاھ قىلدى. 1753 ـ يىلى زەند قەبىلىسىدىكى كەرىمخان (1750 ـ يىلىدىن 1777 ـ

يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، نايىب پادىشاھ بولۇپ، ئىسمائىل III نى تۇرمىگە سالدى. شىرازنىڭ پايتەخت قىلدى. 1754 - يىلى ئەزەربەيجاننى بويسۇندۇردى. 1758 - يىلى قەجەر قەبىلىسىنى بىتچىت قىلدى. 1760 - يىلى پارسىيەنىڭ خۇراساندىن باشقا ھەممە يېرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. 1775 - يىلىدىن 1779 - يىلىغچە بەسرە رايونىنى ئىشغال قىلدى. كەرىمخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىئە مەزھىپىنىڭ ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالارنى قوغدىدى. شىرازدا بازار ۋە مەسچىتلەرنى سېلىپ، شەيخ سەئىد ۋە خوجا ھافىز قەبرىگاھلىرىنى ياساتتى. ئىگىلىك ۋە تاشقى سودىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. كەرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىچكى جەھەتتە پۈت تېپىشىپ، سۇلالە ئۇزۇنغىچە مالىمانچىلىق ئىچىدە قالدى. ئاخىر قەجەر قەبىلىسىدىكى ئاغامۇھەممەد (1720 — 1797) تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قەجەر سۇلالىسى (1779 — 1924) پارسىيەدىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ ئىسلام سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خازارلار ئەسلىي كاسپى دېھقىنچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، كېيىن سەفەۋىيە تۈرك قەبىلىسى بولۇپ، كېيىن سەفەۋىيە سۇلالىسىنى قوللىغان يەتتە تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرى سەفەۋىيە سۇلالىسى خارابلىشىشقا باشلىغاندا خازارلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەزەربەيجانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، شىرازنىڭ زەيدىيە سۇلالىسى (1750 — 1794) نى ئاغدۇرۇۋېتىپ، كۈچىنى ئاشۇردى. ئاغامۇھەممەد 1779 - يىلى سەفەۋىيە سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يېڭىپ، يېڭى سۇلالە قۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى زور كۈچ بىلەن جارى قىلدۇرۇپ، شىئە مەزھىپىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىدى. ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن دۆلەت تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغچە چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. سۇلالە كۈنسايىن ئاجىزلىشىپ، يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قالدى. 1921 - يىلى 2 - ئايدا گۋاردىيىنىڭ كازاك دىۋىزىيە كوماندىرى رېزاخان پەھلەۋى ئەنگلىيىنىڭ قوللىشى بىلەن ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، 1925 - يىلى تەختنى تارتىۋېلىپ، پەھلەۋى سۇلالىسىنى قۇردى. قەجەر سۇلالىسى يوقىدى.

سوكوتو سۇلتانلىقى غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلام پادىشاھلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1804 - يىلى ئوسمان دەن فۇدىئو جىھاد قوزغاپ، فوربىلار ۋە خوسا قۇللىرى، پۇقرالارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، خوسا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، 1809 - يىلى خەلىپە دۆلىتى قۇردى. ئوسمان دەن فۇدىئو ئورنىنى بوشتىپ بەرگەندىن كېيىن، ئوغلى مۇھەممەد بەنجۇ سوكوتودا يېڭى پايتەخت قۇرۇپ شەرقىي قىسمىنى ئىدارە قىلدى. ئۇكىسى ئابدۇللا مۇھەممەد گۋاندۇدا تۇرۇپ غەربىي قىسمىنى ئىدارە قىلدى. 1817 - يىلدىن كېيىن ئىككى سۇلتانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى. 1821 - يىلىدىن كېيىن بىرلەشتى. بىرلەشكەندىن كېيىن سودا - سانائەت گۈللەندى، ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى چوڭقۇرلاشتى. كېيىن ھەرقايسى شەھەرلەر يېرىم مۇستەقىللىق ئورۇنغا ئىگە بولدى. 1885 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن بىر قىسىم ئىگىلىك ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالدى. 1903 - يىلى ئەنگلىيە

تەرىپىدىن ئەنگلىيىگە قاراشلىق شىمالىي نىگېرىيە ھامىيلىقىغا قوشۇۋېتىلدى.

تازىلار ئەسلىي مىلادىيە I ئەسىر ئەتراپىدا پېرسىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان ئەرەب قەبىلىلىرى «تايىي» دېيىلىپ، پارس تىلىدا ئەرەبلەرنىڭ نامى بولۇپ قالدى. جۇڭگونىڭ تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەرەب خەلىپە ئىمپېرىيىسى «تازىلار (大食)» دەپ ئاتالدى. «كونا تاڭنامە» دە ئۇمەييە سۇلالىسى «ئاق تونلۇق تازىلار»، ئابباسىيلار سۇلالىسى «قارا تونلۇق تازىلار»، فاتىمىيە سۇلالىسى «كۆك تونلۇق تازىلار» دەپ ئاتالدى. بۇنىڭدىن باشقا، «غەرب تازىلىرى»، «شەرق تازىلىرى»، «شىمال تازىلىرى»، «جەنۇب تازىلىرى» دېگەندەك ئاتالغۇلارمۇ قوللىنىلدى. بەزى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ھىجازمۇ تازى دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

قۇتەيبەنىڭ شەرققە سەپىرى

VIII ئەسىرنىڭ باشلىرى خۇراسان ۋالىسى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ماۋەرائۇننەھر رايونىغا يۈرۈش قىلدى. 705 - يىلى ئەرەب سانغۇنى قۇتەيبە خۇراسانىنىڭ ۋالىلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ قوشۇن باشلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن بويسۇندۇرغان رايونى شەرقتە كۆكئارتتىن ئاشالمىدى. «تارىخىي تەبەرىيە» دە، قۇتەيبە 714 - يىلى ئاخىرقى بىر قېتىم يىراقتا سەپەر قىلغاندا قەشقەرنى ئىشغال قىلغان دېيىلىدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا بۇ ھەقتە ھېچنەرسە يېزىلمىغان. زامانىمىزدىكى ئالىملار بۇنى «بىمەنە گەپ» دەيدۇ.

تالاس ئۇرۇشى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر تېيەنباۋنىڭ 10 - يىلى (751) تالاس (قازاقىستاندىكى جامبول شەھىرىنىڭ يېنى) دا قىلغان ئۇرۇش كۆزدە تۈتۈلىدۇ. ئەنشى ھېراۋۇلى گاۋشەنزى قارلۇق قەبىلىسى ۋە فەرغانە قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تالاستا ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بەش كۈن تىركەشكەندىن كېيىن، قارلۇق قوشۇنى ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن گاۋشەنزى مەغلۇپ بولدى، نۇرغۇن ئادەم ئەسىرگە چۈشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەغەز ياسايدىغان ئۇستىلار بار ئىدى. جۇڭگونىڭ قەغەز ياساش تېخنىكىسى شۇلار ئارقىلىق غەربكە تارقالدى. دۇ خۇەنيۈي 10 يىلدىن كېيىن جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، «سەپەر خاتىرىلىرى» يېزىپ، ئەرەب دۆلەتلىرىدىكى دىن ۋە تەبىئىي شارائىت، ئۆرپ - ئادەتلەرنى بايان قىلدى.

ئۇدۇندىكى دىنىي جەڭ (تەخمىنەن 910 — 1006)

قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇندىكى بۇددا دىنى ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش كۆزدە تۈتۈلىدۇ. تەخمىنەن 910 - يىلى سۇتۇق بۇغراخان تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇدۇنغا يۈرۈش قىلىپ بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت داۋاملاشقان ئۇرۇشنىڭ پەردىسىنى ئاچتى. مۇسابىننى ئابدال كەرىم 955 - يىلى تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، داۋاملىق جەڭ قىلدى. ئۇبۇل ھەسەن ئەلى تەختكە چىققان دەۋردە ئۇدۇن قوشۇنلىرى قەشقەرنى بىر مەھەل مۇھاسىرىگە ئالدى. كېيىن ئۇبۇل ھەسەن ئەلى قوشۇن باشلاپ ئۇدۇنغا يۈرۈش قىلدى. ئىككى تەرەپ قاغىلىقنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا يەتتە كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلىپ، ئىنتايىن چىقىم تارتىپ، ھېچقايسى تەرەپ غەلىبە قىلالماي، ئۆز يۇرتلىرىغا چېكىنىدى. 996 - يىلى قەشقەردە قوزغىلاڭ بولغان پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۇدۇن قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. بەش ئايدىن ئارتۇق جەڭ قىلىش ئارقىلىق قاراخانىيلار

سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى قەشقەرنى ياندۇرۇۋالدى، ئۇدۇن قوشۇنلىرى يېڭىسارنىڭ يېنىدا ئىككى تەرەپ قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە قاراخانىيلار قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. ئۇبۇل ھەسەن ئەلى يېڭىسار ئەتراپىدىكى جەڭدە قازا قىلدى. ئۇدۇن قوشۇنى قەشقەرنى يەنە ئىشغال قىلۋالدى. يۈسۈپ قادىرخان تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، 999 - يىلى قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇدۇنغا يۈرۈش قىلىپ، جۇكىت، نۇقمت قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە ئۇدۇننى ئىشغال قىلدى. ئۇدۇن قوشۇنى قاراقۇرۇم تاغلىرىغا چېكىندى. 1000 - يىلى سۇلېيمانىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا ئۇدۇن قوشۇنى قارشى تەرەپ ئادەملىرىنىڭ نامازغۇقۇۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ يۈسۈپ قادىرخان قوشۇنى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇدۇننى قايتۇرۇۋالدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى 1005 - يىلى ئۇدۇنغا يەنە ھۇجۇم قىلدى. ئىككىنچى يىلى جۇكىت ۋە نۇقىتنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇدۇننى ئاخىر بويسۇندۇردى. بىر ئەسىر داۋاملاشقان ئۇرۇش قاراخانىيلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىسلام دىنى ئۇدۇندا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

قاتىران يايلىقىدىكى جەڭ قاراقىتان قوشۇنى بىلەن سالجۇق سۇلتانى سانجارنىڭ ئىسلام بىرلەشمە قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ كۆزدە تۈتۈلدۇ. قاراخانىيلارنىڭ شاھى مۇھەممەدخان قارلۇقلىقلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، تاغىسى سالجۇق سۇلتانى سانجاردىن قوشۇن ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سانجار خۇراسان، مازەندەران، شىرىستان، غەزنەۋىيىۇن ۋە باشقا مۇسۇلمان رايونلىرىدىن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، 1141 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. قارلۇقلارمۇ قاراقىتاندىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، تۈركلەرنى، قىتانلارنى ۋە باشقا رايون ئادەملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوشۇن توپلىدى. ئىككى تەرەپ، 1141 - يىلى 9 - ئايدا سەمەرقەنت يېنىدىكى قاتران يايلىقىدا ئۇرۇشتى. سانجارنىڭ قوشۇنى قاراقىتان قوشۇنى تەرىپىدىن دالجام دەرياسىغا چېكىندۈرۈلدى. 10 مىڭ ئادەمنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى. پۇتكۇل جەڭدە 30 مىڭ مۇسۇلمان قازا قىلدى. سانجار بىلەن مۇھەممەدخان ماۋەرائۇننەھرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ قاتران يايلىقىدىكى مەغلۇبىيىتى ئارقىسىدا، قاراقىتان ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تەرەپلىمىلىك سىياسەتتىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا كەڭ قورساق بولۇش پوزىتسىيەسىنى قوللاندى.

قاراقىتانىنىڭ ئىسلام دىنى سىياسىتى قاراقىتان سۇلالىسى (1124 — 1218) نىڭ ئىسلام دىنىغا قوللانغان سىياسىتى كۆزدە تۇتۇلدۇ. 1124 - يىلى قىتان ئاقسۆڭكەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن قاراقىتانىنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى كەمسىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، مۇسۇلمانلارغا زىيانكەشلىك قىلدى، مەسچىت ۋە مازارلارنى چېقىۋەتتى، مۇسۇلمانلارنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە قىستىدى. 1141 - يىلى قاتران يايلىقىدىكى جەڭدە قاراقىتان قوشۇنى غەلىبە قىلدى. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى غايەت زور تەسىرىنى كۆرۈپ چىقىپ، بىر تەرەپلىمە سىياسەتتىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا كەڭ قورساق بولۇش پوزىتسىيەسىنى قوللاندى. يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارنى يېنىغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىمتىيازىنى

ئېتىراپ قىلدى. مەسىلەن، ئۆشرە ـ زاكات ئېلىشىغا، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا دائىر بىر قىسىم ئەدلىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىگە يول قويدى. شۇنداق قىلىپ يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. قاراقىتان سۇلالىسى تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا بىرلىككە كەلگەن مەمۇرىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر رايونلىرىغا تارقىلىشىنى چەكلەيدىغان سىياسىي كۈچلەرنى يوقاتتى. ھەممىدىن ئاۋۋال ئاقسۇنىڭ شىمالىدىكى بۇددا دىنىنىڭ قورغىنى بۇزۇۋېتىلىپ، ئىسلام دىنى باي، كۈچلۈك رايونلىرىدا ئۇمۇملاشتۇرۇلدى. كېيىن تارىم ۋادىسىنى بويلاپ شىمالغا ئومۇملاشتۇرۇلدى. XIII ئەسىردە كورلا، قارا شەھەر قاتارلىق جايلارغا تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، ھەتتا ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزى — تۇرپان ئويمانلىقىغا چۆكتۈرلاشتۇرۇلدى، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا خەلىپىلەرنى يېتىشتۇرىدىغان مەدرىسلەر ئېچىلدى. بەزى سودا مەركەزلىرىدە تېخىمۇ كۆپ دىنىي مۇئەسسەسلەر قۇرۇلدى. تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلاردا نۇرغۇن مازارلار قايتىدىن ياكى كېڭەيتىپ سېلىندى. كۇچلۇكخان 1211 ـ يىلى خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى يەنىلا قاراقىتان دەپ ئاتاپ، ئىسلام دىنىنى بېسىش سىياسىتىنى قوللاندى. مەسىلەن، خوتەندە مۇسۇلمانلارنى بۇددا دىنىغا ياكى نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ۋە ياكى ئىسلام ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىشكە قىستىدى. چىنگىزخان 1218 ـ يىلى جەبە نۇيانىنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ كۇچلۇكخاننى جازالاشقا ماڭغۇزدى. كۇچلۇكخان قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونغا قېچىپ كەتتى. جەبە نويان ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. كۇچلۇكخان ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ئىسلام دىنى زەربىگە ئۇچراپ تەرەققىي قىلالمىدى.

خوتەندىكى دىنىي مۇنازىرە

قاراقىتان دەۋرىدە خوتەندىكى دىنىي مۇنازىرە كۆزدە تۇتۇلمدۇ. بۇرۇن خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، كېيىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان نايمان شاھزادىسى كۇچلۇك 1211 ـ يىلى قاراقىتان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئەسكەر باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىشكە قىستىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ نامايەندىلىرى ئوقۇشىنى ۋە دىنىي كىتابلارنى ئوقۇشىنى چەكلىدى. مەلۇم بىر كۈنى ئوخشىمىغان دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەرنى مەيداندا توپلىنىپ، دىنىي مەسىلىلەر ئۇستىدە مۇنازىرىلىشىشكە بۇيرۇدى. يىغىلىشقا 3 مىڭ ئىمام كەلدى. يىغىلىشتا كۇچلۇكخان نېستورى دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ مۇكەممەللىكىنى تەكىتلىدى. ئىمام ئەلائىددىن مۇھەممەد ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلەشتى. مۇنازىرىدە يېڭىلگەن كۇچلۇكخان قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئەلائىددىن مۇھەممەدنى قولغا ئېلىشقا بۇيرۇپ، ئۇنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا قىستىدى. ئەلائىددىن ئۇنىمىغانلىقتىن، ئۇنى مەدرىسە (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە مەسچىت) نىڭ دەرۋازىسىغا مىخلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭدىن مۇسۇلمانلار قاتتىق نارازى بولدى. چىنگىزخان 1218 ـ يىلى جەبە نويانىنى 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن كۇچلۇكخانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. مۇسۇلمانلار موڭغۇل قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسەتمىدى. شۇنىڭ بىلەن كۇچلۇكخان مەغلۇپ بولدى.

سالىن تېكىن دەلوسى

مۆڭكۇخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئىسلام دىنىغا چېتىلىدىغان دەلو كۆزدە تۇتۇلمدۇ. سالىن تېكىن بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ئوغلى (بەزىلەر ئۇكىسى دەيدۇ) بولۇپ، ئىدىقۇت شاھى بولغان.

مۆتكۈخاننىڭ 2 - يىلى (1252) ئۇنىڭ مۇسۇلمان قۇلى مەلۇم جۇمە كۈنى ئۇنىڭ بېشىبالىق ۋە ئىدىقۇتتىكى ھەممە مۇسۇلمانلارنى قىرىۋەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. ئاۋۋال بېشىبالىقتا يۈزلەشتۈرۈلگەندە سالمن تېكىن ئىقرار قىلمىدى. بۇ دېلو كېيىن ئىمپېرىيە مەركىزىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. سالمن تېكىن قېيىن - قېستاققا چىدىماي ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. دەرھال بېشىبالىقتا كەلتۈرۈلۈپ، ئۇكىسى ئوغۇل تېكىن بىلەن بىللە مەلۇم جۇمە كۈنى ئۆلتۈرۈلدى. تارىخچىلارنىڭ قارىشىچە، بۇ دېلو موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا يان باسىدىغان پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئويكۆل ئۇچرىشىشى «ئاقسۇ ئۇچرىشىشى» مۇ دېيىلىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ شەيخ جامالىددىنغا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلماقچى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئۇچرىشىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان 1347 - يىلى ئالمىلىقتىن ئىستىقكۆل ئارقىلىق ئاقسۇنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە كەلگەن. ئاقسۇدىكى ئويكۆل دېگەن جايدا شەيخ جامالىددىن بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ دىنىي تەرغىباتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خان بولۇپ ئالىي ھوقۇقنى قولغا ئالسا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىش تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 1353 - يىلى ئىسلام دىنىغا رەسمىي ئېتىقاد قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

ئارىلىقتىكى ئۇچرىشىشى يەكەن خانلىقىدىكى سۇلتان سەئىيىدخان بىلەن تۇرپان سۇلتانلىقىدىكى مەنسۇرخان ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكەنكى گۇمانلارنى بىر چەتكە چۆرۈۋېتىپ تىنچ بىللە ئۆتۈش توغرىسىدىكى ئۇچرىشىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئاكا - ئۇكا بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قېتىم توقۇنۇشتى. كېيىن سۇلتان سەئىيىدخان يەكەن خانلىقىنى قۇرۇپ، مەنسۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىش توغرىسىدا كېڭەشتى. ئىككى تەرەپ 1516 - يىلى ئاقسۇ بىلەن كۇشەن ئارىلىقىدىكى ئارىلىقتا ئۇچرىشىشقا كۆرۈشتى. كۆرۈشكەندە سۇلتان سەئىيىدخان مەنسۇرخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى جاكارلىدى ھەمدە قۇتبە ئوقۇغاندا قۇتبىغا مەنسۇرنىڭ نامىنى قوشۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئاكا - ئۇكىلار ياخشىلىشىپ، ئىككى خانلىق 20 يىل تىنچ بىللە ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر قۇمۇلدىن ئەنجانغا بېرىشقا ھېچقانداق باج تاپشۇرمايدىغان، سەپەر ئۇستىدە خاتىرجەم بولىدىغان بولدى.

جەھرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەھرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (1) چەنلۇڭنىڭ 46 - يىلى (1781) سۇشى سەن شۇنخۇادىكى سالارلار ئىچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭغا جەھرىيە بىلەن خۇاسى مەسچىتى ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي تالاش - تارتىش سەۋەب بولدى؛ (2) چەنلۇڭنىڭ 49 - يىلى (1784) تىيەن ۋۇ ئاخۇن لىيۇ پەنسەندە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭدا «مامىڭشىن ئۇچۇن قىساس ئېلىش»، «يېڭى دىننى» يوقىتىشقا قارشى تۇرۇش» شۇئار قىلىندى. (3) 1862 - يىلىدىن 1872 - يىلىغىچە ما خۇالۇڭ جىڭجى قورغىنىدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى؛ (4) 1895 - يىلى ماكۇاڭكۇاڭ خەيىۋەندە قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

زىياۋۇددىن ۋەقەسى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي چاتاقتىن

پەيدا بولغان ھاكىمبەگكە قارشى تۇرۇش ۋەقەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قارا تاغلىقلار جەمەتىدىن بولغان زىياۋۇددىن قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى تاشمىلىقتا ئولتۇرىدۇ. چوڭ - كىچىك خوجىلار توپلىكى بولغاندا زىياۋۇددىننىڭ بوۋىسى ئاق تاغلىقلارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. نەتىجىدە بۇ جەمەت ئاق تاغلىقلار بىلەن ئۆچەكىشىپ قالىدۇ. 1814 - يىلى زىياۋۇددىن ئاق تاغلىق قاقۇن خوجىنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئېلىپ، يارىشىپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچى يىلى خوتۇنىنى ئاپاق خوجا مازىرى يېنىدىن تاشمىلىققا كۆچۈرۈپ كەتمەكچى بولىدۇ. قەشقەر شەھىرىنىڭ ھاكىمى يۈسۈپ خوجا جەمەتىدىكىلەر «خوجا قەبرىسىگە يېقىن ئولتۇرۇش كېرەك. يىراقتا كېتىشكە بولمايدۇ» دېگەننى باھانە قىلىپ، زىياۋۇددىننىڭ كۆچۈپ كېتىشىگە يول قويمايدۇ. زىياۋۇددىن بۇيرۇتلارنىڭ ئاقساقىلى تۇردى مامۇتبەگ بىلەن بىرلىشىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئات ئېغىلىغا ئوت قويۇپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ۋەقە بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى باستۇرۇشقا كېلىدۇ. تۇردى مامۇتبەگ نائىلاج زىياۋۇددىننى تۇتۇپ بېرىدۇ. بۇ ۋەقە ئىككى ئاي داۋاملىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زىياۋۇددىنغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇردى مامۇتبەگنىڭمۇ چېتىشلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. تۇردى مامۇتبەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدىن بۇيرۇتلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە نارازى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەش يىلدىن كېيىن كىشىلەر جاھانگىر خوجا توپلىكىغا قاتنىشىپ كېتىدۇ.

ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى (1678 — 1696) چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كانىشىنىڭ 17 - يىلى (1678) ئاپاق خوجا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ ھاكىمىيەت قۇرۇپ، شەرىئەتنى ۋە تەسەۋۋۇپچى ئاق تاغلىقلارنىڭ تەرىقىتىنى ھاكىمىيەتنىڭ «ئاساسى» قىلدى. شەھەر - يېزىلاردا قازى قۇزات، مىر ئەدلىيە، مۇتەسىپ قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ھاكىمىيەتنى يولغا قويدى. قارا تاغلىق مۇسۇلمانلارنى چەتكە قاقتى ۋە باستۇردى. ھەر يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە 100 مىڭ ئاق تەڭگە (100 مىڭ سەر كۈمۈش)، 15 مىڭ چارەك (ھەرچارىكى 8 كىلوگرام كېلىدۇ) بۇغداي تاپشۇرىدىغانلىقى ھەمدە غالدانغا 4000 تەڭگە كۈمۈش ئىنئام قىلىدىغانلىقى ۋە نۇرغۇن پۇلنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سەرپ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىبغىر باج تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، خەلقتىن يەر بېجى، چارۋا بېجى، باغ بېجى، سۇ بېجى قاتارلىق 20 نەچچە خىل باج ئالدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە يەن - مەدەنىيەتنى ۋەيران قىلىپ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ساقلانغان تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ كىتابىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ئالىملىرى، تەرجىمانلىرى، دوختۇرلىرى، ئەدىبلىرى چەت ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بەزىلىرى تۇرمىگە تاشلاندى. ئاپاق خوجا چوڭ قۇل ئىگىسىگە ئايلىنىپ، نەچچە 10 مىڭ چارەك يەرگە ۋە نۇرغۇن يانچىغا ئىگە بولدى. كانىشىنىڭ 34 - يىلى (1695) قارا تاغلىقلارنىڭ قوزغىلىڭىدا ئاپاق خوجا ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. خوتۇنى خانۇم پاشا بەش ياشلىق ئوغلىنى خان قىلدى. ئىككىنچى يىلى كېيىنكى يېرىم يىلدا يەكەن خانلىقىنىڭ ئەۋلادى ئاقباشخان قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خانۇم پاشا دولانغا (ھازىرقى مەكىتكە) قېچىپ بارغاندا، شۇ يەردىكى كىشىلەر تەرىپىدىن

ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتى يوقالدى.

سەييد جاھانگىر سۇلتان ھاكىمىيىتى (1826 — 1827)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى (1826) 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنى «سەييد جاھانگىر سۇلتان» دەپ ئاتىدى. قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، شىمالدا كۇچاغىچە، جەنۇبتا خوتەنگىچە بولغان جايلاردا يەرلىك ھاكىمىيەت قۇردى. قوقان خانلىقىنىڭ تۇزۇلمىسى بويىچە ئوردا ۋە ھەربىي ئەمەلدارلىرى تۇزۇمىنى يولغا قويدى. قوقانلىق ئوفېتسىر ئەيسا ۋە مۇسالار، قوقانلىق كاتتىۋېشى تۆرىخان ۋە سامخانلار چوڭ ھوقۇقلارنى چاڭگىلىغا ئالدى (مەسىلەن، يېڭىسار، خوتەن ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا ھەربىي ئىشلار ھوقۇقىنى قوقانلىقلار تۇتتى). شەرئىتنى يولغا قويۇپ، مەھكىمە شەرئى قۇردى. قازى شەرئىەت بويىچە ھۆكۈم كەستى ھەمدە رەھىمسىز جازالاشنى يولغا قويدى (مەسىلەن، گۇناھكارنىڭ قولىنى، پېيىنى كېسىۋەتتى. گۇناھكارنى تىرىك كۆمدى. چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈدى). ئۆشرە - زاكات يىغدى، مازار - مەسچىتلەرنى سالدى. داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى (1827) 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى. سەييد جاھانگىر سۇلتان ھاكىمىيىتى يوقالدى.

يەتتە شەھەر خانلىقى (1867 — 1878)

قوقانلىق ئوفېتسىر ياقۇببەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن قۇرغان يەرلىك مۇستەملىكە ھاكىمىيەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەتتە شەھەر قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، يەكەن، كۇچا، يېڭىسار ۋە ئۆچتۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت سۇيۇرغاللىق تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، شەھەر، يېزىلارنى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا ئايرىپ بەردى. ئۇ يەرلەردىكى ئادەملەر ئۇلارنىڭ قۇلى بولدى. ھەممە كىرىم ھۆكۈمرانلارنىڭ چۆنتىكىگە كىردى. ئىسلام دىنى كۇچەيتىلىپ، شەھەر، يېزىلاردا مەھكىمە شەرئىلەر قۇرۇلدى. شەرىئەت مەجبۇرىي يولغا قويۇلدى. مەھكىمە شەرئى بىرنەچچە قازىدىن تەركىب تاپتى. ياقۇببەگ قازى كالان، قازى ئەسكەر ۋە قازى رەئىس بولدى ھەمدە ئاھالىنىڭ ۋە يېزىلارنىڭ زىچلىق دەرىجىسىگە قاراپ، يەرلىك قازى تەيىنلىدى، بىردىن مۇفتى سەپلىدى. يەرلىكتىكى سوراق - ھۆكۈم ھوقۇقىنى شۇلار ئىجرا قىلدى. رەئىس تۇزۇمىنى يولغا قويدى. رەئىسلەر قولىغا دەررە ئېلىپ پۇقرانى خالىغىنىچە ئوردى (مەسىلەن، ۋاقتىدا ناماز ئوقۇمىغان ئەرلەرنى، چۆمبەل تارتماي كوچىغا چىققان ئاياللارنى كۆرگەن يىرىدە ئۇردى)، سەدىقە تۇزۇمىنى مەجبۇرىي يولغا قويدى، باج ئالدى. مەسچىتلەرنى سالدى، مازارلارنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە كېڭەيتتى؛ مەدرىسە ئېچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇردى. غەيرىي مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا زورلىدى. ئەنگلىيە، رۇسىيە جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈردى. ئۇلار بىلەن شەرتنامە تۇزۇپ، ئىشغال قىلىۋالغان زېمىننى ئەنگلىيە، رۇسىيىنىڭ كۇچ دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ بەردى. 1898 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 4 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرنى يانداۋرۇۋالدى. يەتتە شەھەر خانلىقى يوقىتىلدى.

تارىخىي شەخسلەر

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام (571 — 632) ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە تەرغىباتچىسى. مەدىنىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ھاشىم جەمەتىدىن. ئەسلىي ئىسمى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. «قۇرئان كەرىم» دىكى 3 ـ سۈرىنىڭ 144 ـ ئايىتىدە، 33 ـ سۈرىنىڭ 40 ـ ئايىتىدە، 47 ـ سۈرىنىڭ 2 ـ ئايىتىدە، 48 ـ سۈرىنىڭ 29 ـ ئايىتىدە مۇھەممەد، دەپ ئاتالغان ياكى 61 ـ سۈرىنىڭ 6 ـ ئايىتىدە ئەھمەد (قالتىس ماختالغان ئادەم) دەپ ئاتالغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پىل يىلى دۇنياغا كەلگەن. شۇ بويىچە سۈرۇپ ھېسابلىغاندا 567 — 573 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئادەتتە 570 ـ ياكى 571 ـ يىلى، دەپ بېكىتىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كىچىك چېغىدا دادىسى ۋە ئانىسى قازا قىلىپ، بوۋىسى (دادىسىنىڭ دادىسى) ئابدۇل مۇتتەلىب بىننى ھاشىم بىننى ئابدۇمەناف، تاغىسى ئەبۇ تالىبنىڭ قولىدا چوڭ بولدى. بالا ۋاقتىدا قوي باقتى، سودا كارۋانلىرى بىلەن پەلەستىن، سۈرىيە قاتارلىق جايلارغا بارىدى. 25 يېشىدا مەككىدىكى خەدىچىگە يالالمىنىپ، ئۇنىڭ سودىگەرچىلىكىنى قىلدى. شۇ يىلى خەدىچىگە ئۆيلەندى. قۇرئاندا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇنىڭ ئۆيلەنگەندىن كېيىنكى تۇرمۇشىدا چوڭ بۇرۇلۇش بولدى (93 ـ سۈرىنىڭ 6 ـ، 8 ـ ئايەتلىرى). شۇ چاغدىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئومۇملاشقان يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە «ھەنىف»[1] نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، 610 ـ يىلى (تەخمىنەن 40 ياشقا كىرگەندە) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قىيامەت سورىقىنى، ئاخىرەتتە تىرىلمەكنى مەككىدە ئاشكارا تەرغىب قىلدى، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىپ، يوقسۇللارغا مەدەتكار بولغۇچىلارنىڭ جەننەتكە كىرىشى، يامانلىق قىلغۇچىلارنىڭ دوزاخقا چۈشۈشى قاتارلىق ئەقىدىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ھەممىدىن بۇرۇن بۇۋى خەدىچە، ھەزرىتى ئەلى ۋە ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى قاتارلىق كىشىلەر ئەگەشتى. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدە «بىر دىنبىر ئاللاغا ئېتىقاد قىلىش» قا چاقىرىپ، مۇشرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئەبۇ جەھىل، ئەبۇ سوفيان قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارشىلىقىغا ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى، مۇسۇلمانلار ھەبەشىستانغا قېچىپ كەتتى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەئىراجغا چىقتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كېچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىدىن ئىبرۇسالىمغا كېلىپ، ئۇ يەردىن يەتتە قات ئاسمانغا چىقىپ ئاللا تائالا بىلەن كۆرۈشۈپتۇ ھەمدە مەككىگە ئوخشاشلۇق قايتىپ كەپتۇ. 620 ـ يىلى مەككىنىڭ يېنىدىكى بازاردا مەدىنىلىكلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەبلىغاتىغا قىزىقتى. كىلەر يىلى مەدىنىلىكلەردىن 12 ئادەم كېلىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن مەدىنىگە بېرىش توغرىسىدا سۆلھى ھاسىل قىلدى. 622 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مەككىگە 75 ۋەكىل كېلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى مەدىنىگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا رەسمىي تەكلىپ قىلدى.

[1] ھەنىف — بىر خۇدالىق قاراش، دېگەن مەنىدىكى سۆز.

مانا بۇ مەشھۇر «ئەقەبە سۈلھى» دۇر. شۇنىڭغا ئەگىشىپ زىيانكەشلىك قىلىش كۈچىيىپ كەتتى، 622 - يىلى 9 - ئايدا نۇرغۇن مۇسۇلمانلار مەدىنىگە ھىجرەت قىلىش بىلەن بىللە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنۇ ھىجرەت قىلدى. شۇ يەردىكى بەزى قەبىلىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەلچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن دىننى داۋاملىق تەرغىب قىلدى، قوراللىق كۈچ تەشكىللىدى. ھەرخىل تۈزۈم ۋە ئەھكاملارنى بەلگىلىدى. ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن دىنىي ئۈممە قۇردى ھەمدە يەرلىك قەبىلىلەر بىلەن بىر قاتار سۈلھىلەرنى، يەنى «مەدىنە ئۇيۇشمىسىنىڭ نىزامنامىسى» نى تۈزدى، بۇ جەريانداً مەككىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە مەدىنىدىكى يەھۇدىيلار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇردى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، مەككىدىكى ئۆكتىچىلەر ۋە يېرىم ئارالنىڭ باشقا جايلىرىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن جەڭ قىلدى. بەدرى غازىتى، ئوھۇد غازىتى، خەندەك غازىتى، ھۇنەين غازىتى قاتارلىق غازاتلارغا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىۋاستە قاتناشتى. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان بىلەن كۇيئوغۇللۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلىرىنى شەكىللەندۇردى. ئاخىر يەھۇدىي قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ئۈچۈن يەھۇدىيلارنىڭ ئاشۇرا مۇسىبەت كۈنىنى روزا كۈنى قىلدى. ئېرۇسالىمنى مۇسۇلمانلار سەجدە قىلىدىغان تەرەپ قىلىپ بەلگىلىدى؛ يەھۇدىي قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت بۇزۇلغاندىن كېيىن، رامىزان ئېيىدا بىر ئاي روزا تۇتۇشقا، كەبىنى سەجدە قىلىدىغان تەرەپ قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى. 628 - يىلى مەككە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ھۇدەيبىيە سۈلھى ھاسىل قىلدى. 630 - يىلى مەككىنى فەتھى قىلدى. مەككە ئاقسۆڭەكلىرى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نوپۇزىنى ئېتىراپ قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بولسا مەككە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دىنىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى مەنپەئىتىنى ئېتىراپ قىلىپ، مۇشرىكلار تۇرۇنىدىن نەزىر - چىراغ قىلىدىغان قەدىمكى مەسچىت كەبىدىكى بۇتلارنى چېقىۋەتتى ھەمدە كەبىنى ئىسلام دىنىدىكىلەر ھەج قىلىدىغان مەركەز قىلىپ بېكىتتى. 631 - يىلىنىڭ باشلىرى سۇرىيەگە يۇرۇش قىلىپ، ئەقەبە قولتۇقىنىڭ يېنىدىكى چېگرا شەھەر تەبۇككە يېتىپ باردى. شۇ يىلى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى قەبىلىلەر مەدىنىگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى (شۇ يىلى ئام ئەل ۋۇفۇد — ئەلچىلەر يىلى دەپ ئاتالدى). زور كۆپ ساندىكى قەبىلىلەر ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى بىلدۈردى. پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلى بىرلىككە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شەرقىي رىم، پارسىيە، ھەبەشىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرىغا ۋە مىسر ۋالىسىغا ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىدىغان ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى، مەدىنىدە تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە «قۇرئان كەرىم» نى شەرىئەت ئاساسى قىلدى، نىكاھ تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش، سودا توختامى قاتارلىق بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى يولغا قويۇپ، قەبىلىلەر جەمئىيىتىنىڭ مىللەت ۋە دۆلەتكە ئۆتۈشىنى ئىلگىرى سۈردى. 632 - يىلى نۇرغۇن مۇسۇلمانىنى باشلاپ مەككىگە ھەج قىلىپ باردى. بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىدا ئاخىرقى

قېتىملىق ھەج قىلىشى بولۇپ، تارىختا «ھەججەتۇل ۋىدا» (ۋىدالىشىش ھەججى) دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتتى ھەمدە شۇ جايغا دەپنە قىلىندى.

ئابدۇ مۇتتەللىب (؟ — 578) ھاشىم بىننى ئابدۇ مانافنىڭ ئوغلى. بۇ كىشى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بوۋىسى بولۇپ، مەدىنىدە تۇغۇلۇپ، كېيىن مەككىگە كۆچۈپ كەلگەن، قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ مۆتىۋەللىسى بولۇپ، كەبىنى باشقۇرغان. زەمزەم بۇلىقىنى ياساپ، ئەينى چاغدىكى ئابرۇيلۇق كىشى بولغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالتە ياشقا كىرگەندە تاغىسى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى مۇشۇ كىشى باقتى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سەككىز ياشقا كىرگەندە بۇ كىشى مەككىدە ئالەمدىن ئۆتتى. رەپىقىسى بۇۋى فاتىمەدىن ئەبۇ تالىپ ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى ئابدۇللا تۇغۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇچ خوتۇنى ھەمزە، ئاببباس، خارىس ۋە ئەبۇ خەلەفنى تۇغدى.

ئابدۇللا (545 — 570) ئابدۇ مۇتتەللىبنىڭ ئوغلى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى بولۇپ، قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ھاشىم جەمەتىدىن دۇنياغا كەلدى. سودىگەرچىلىك قىلدى. ئامىنە بىلەن توي قىلدى. 25 يېشىدا مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ چاغدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تۇغۇلمىغانىدى.

ئامىنە (؟ — 576) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىسى، ئابدۇللا بىلەن توي قىلغان. ئابدۇللا مەدىنىدە ۋاپات بولغان يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى تەۋەللۇت قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالتە ياشقا كىرگەندە مەدىنىگە تۇغقان يوقلاپ بېرىپ، قايتىپ كەلگىچە مەككە بىلەن مەدىنە ئوتتۇرىسىدىكى ئابۋادا قازا قىلدى.

ئەبۇ تالىب (؟ — 620) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى، ھەزرىتى ئەلىنىڭ دادىسى. سودىگەر، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 12 ياشقا كىرگەندە مۇشۇ كىشى بىلەن سۇرىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىننى تەرغىب قىلغاندا بۇ ئادەم ئۇنى قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قوغداپ قالدى. لېكىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىدى. مەككىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

بۇۋى خەدىچە (555 — 620) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى، قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئابدۇ ئۇززا جەمەتىدىن دۇنياغا كەلدى. دادىسى فەزار جېڭىدە ۋاپات بولغان. بۇرۇنقى ئىككى ئېرى سودىگەرچىلىك قىلغان. ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، بۇۋى خەدىچە ئۆزى سودىگەرچىلىك قىلدى. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى يالداپ سودىگەرچىلىككە سالدى. 40 ياشقا كىرگەندە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن نىكاھلاندى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىننى تەرغىب قىلىشنى باشلىغاندا، بۇۋى خەدىچە ئىسلام دىنىغا ھەممىدىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلدى ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتلەردىن قوللاپ، «مۆمىنلەرنىڭ ئانىسى» دەپ تەرىپلەندى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن نىكاھلانغاندىن كېيىن تۆت قىز، ئىككى ئوغۇل تۇغدى. ئىككى ئوغۇل كىچىك تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتتى، ھەدىسىتىكى بۇۋى خەدىچە بىلەن قىزى بۇۋى فاتىمە، بۇۋى مەريەم ۋە بۇۋى ئاسىيەلەر ئەڭ مۇكەممەل ئايال زاتلىرى، جەننەتتىكى ئاياللارنىڭ داھىيلىرى سۈپىتىدە تەرىپلىنىدۇ. بۇۋى

خەدىچە مەككىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئەبۇ لەھەب (؟ — 624) ھەقىقىي ئىسمى ئابدۇ ئۇززا. ئەبۇ مۇتتەلىبنىڭ ئوغلى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى، ئەبۇ سۇفياننىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىننى تەرغىب قىلغاندا خوتۇنى بىلەن بىللە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئىزچىل دۇشمەنلىك قىلدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئەبۇ لەھەب بەدرى غازىتىغا قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن، قۇرەيشلەرنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن قاتتىق ئازابلىنىپ ھەسرەت چېكىپ ئۆلگەن. «قۇرئان كەرىم»نىڭ 111 - سۇرىسىدە بۇ ئەر - خوتۇن ئىككىسى «لاۋۇلداپ تۇرغان ئوتقا كىرىدۇ» دەپ لەنەت ئوقۇلغان.

زەيد بىننى ھارىسە (575 — 629) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئازاد قىلغان قۇلى ۋە ئاسراندى ئوغلى. بۇۋى خەدىچە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بەرگەن قۇل. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۇنى ئازاد قىلىۋەتتى ۋە ئاسراندى ئوغۇل قىلىۋالدى. زەيد ھەممىدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. بەدرى غازىتى، ئوھۇد غازىتى، خەندەك غازىتى قاتارلىق غازاتلارغا قاتناشتى. جەڭدىكى باتۇرلۇقى ۋە ماھىرلىقى بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن ماختالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سەپەرگە ئاتلانغاندا ئۇنى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ مەدىننىنى ساقلاشقا بۇيرۇدى. 629 - يىلى 3 مەك ئادەمگە قوماندانلىق قىلىپ، سۇرىيىنىڭ چېگرا شەھىرى موتاغا ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئالالماي، شېھىت بولدى. خوتۇنى زەينەبنى قويۇۋەتكەندىن كېيىن، زەينەب مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تەگدى. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «مۆمىنلەرگە ئۇلارنىڭ بالا قىلىۋالغان ئوغۇللىرىنىڭ قويۇپ بەرگەن خوتۇنلىرىنى نىكاھلاپ ئالسا گۇناھ بولماسلىقى ئۈچۈن، زەينەبنى زەيد قويۇۋەتكەندىن كېيىن ساڭا نىكاھلاپ بەردۇق، ئاللانىڭ (سېنىڭ زەينەبنى ئېلىشىڭ توغرىسىدىكى) ئەمرى چوقۇم ئورۇنلىدۇ» (33 - سۇرىنىڭ 37 - ئايىتى). زەيد بىننى ھارىسە «قۇرئان كەرىم»دە تىلغا ئېلىنغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىرىدۇر.

ئەسۋەد بىننى كەئىپ ئەنسى (؟ — 632) تۇنجى قېتىملىق «رىددە» توپىلىڭىنىڭ داھىيلىرىدىن بىرى. يەمەندىكى مەزھىد قەبىلىسىدىن. رىۋايەت قىلىنىشچە، پرسىيىلىك باي خوتۇنغا ئۆيلەنگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا ئۇ ئۆزىنى پەيغەمبەر، دەپ ئاتاپ، زاكات تاپشۇرۇشقا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرگەن. 632 - يىلى سانانى ئىككى ئايغا يېقىن بېسىۋالغان. كېيىن ئۆلتۈرۈلگەن.

مۇسەيلىمە (؟ — 633) «رىددە» توپىلىڭىنىڭ داھىيلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەنىفە قەبىلىسىدىن. ئۆزىنى «پەيغەمبەر» دەپ ئاتىۋالغان. رىۋايەت قىلىنىشچە، خرىستىئان ئىدىيىسىنى ئاساس قىلىپ، يېڭى دىن بەرپا قىلغان. «رەھمان» نامىلىق ئىلاھقا ئېتىقاد قىلغان. تەممە قەبىلىسىدىن چىققان، ئۆزىنى «پەيغەمبەر» دەپ ئاتىۋالغان ئايال سەجەھ بىلەن توي قىلغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىككى قەبىلىدىن 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، زاكات تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى قوشۇن ئەۋەتىپ توپىلاڭنى تىنجىتتى. مۇسەيلىمە جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى.

بۇۋى فاتىمە (605 - ياكى 606 — 632 - ياكى 633 —) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى، ھەزرىتى ئەلىنىڭ خوتۇنى. بۇۋى فاتىمەنى بۇۋى خەدىچە مەككىدە تۇغدى. ئۇ دادىسى بىلەن بىللە مەككىنى فەتھى قىلدى، ھىجرەتتىن ئىلگىرى ھەزرىتى ئەلى بىلەن بىللە مەدىنىگە ئۆزاتتى. شىئە مەزھىپىدىكىلەر بۇۋى فاتىمەنى «ھەزرىتى ئانا» دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنتلىك بولدى. چوڭ ئوغلى ھەسەن، ئوتتۇرانچى ئوغلى ھۈسەين بولۇپ، ئۇچىنچى ئوغلى ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ نەۋرە- چەۋرىلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىپ، سەييىد ياكى شەرىف دەپ ئاتالدى. دادىسى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئالتە ئايدىن كېيىن، بۇۋى فاتىمە مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتتى. X ئەسىرنىڭ باشلىرى شىئە مەزھىپى شىمالىي ئافرىقىدا ئۇنىڭ نامىدا فاتىمىيەلەر سۇلالىسى قۇردى.

ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى (تەخمىنەن 573 — 634) تۆت خەلىپىنىڭ بىرى، بۇۋى ئائىشەنىڭ دادىسى. ئىسلام تارىخىدىكى تۇنجى خەلىپە. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى تەيىم جەمەتىدە دۇنياغا كەلدى. ئاقسۆڭەك، ياش چاغلىرىدا سودىگەرچىلىك قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشىنى قوللىغان ئاساسلىق ئادەملەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. 622 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىللە مەدىنىدىن سەپەر قىلغاندا، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرىنىڭ قىزى بۇۋى ئائىشە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن نىكاھلاندى. ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەندە كېيىنكى ھەممە جەڭلەرنى باشتىن كەچۈردى. 631 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋەكىل بولۇپ مۆمىنلەرنى باشلاپ مەككىگە ھەج قىلغىلى باردى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى، پەيغەمبەرنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن نامازدا ئىمام بولدى ھەمدە مۇسۇلمانلارنىڭ يىغىلىشىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلىپىلىككە سايلاندى. بۇ زات خەلىپە بولغان مەزگىلدە (632 — 634) زەيد ئىبنى سابىتنى «قۇرئان كەرىم»نى توپلاپ رەتلەشكە بۇيرۇدى؛ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى قەبىلىلەرنىڭ توپلىڭى — «رىددە»نى تىنجىتىشقا 11 يول بىلەن قوشۇن ئەۋەتىپ، يېرىم ئارالنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇردى، كېيىنكى خەلىپىلەرنىڭ سىرتقا كېڭىيىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى.

ئەبۇ ئۇبەيدە ئىبنى جەررا (؟ — 639) ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى سەركەردە. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ھارىس جەمەتىدە دۇنياغا كەلگەن. VII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ھەبەشىستانغا كۆچۈپ كەتتى. كېيىن بەدرى ۋە ئوھۇد غازاتلىرىغا قاتناشتى. يەمەنگە دىنىي تەرغىبات ئۈچۈن ئەۋەتىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەدىنىگە قايتىپ كېلىپ، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە خەلىپە سايلايدىغان «سەقىفە كېڭىشى»گە قاتناشتى. 633 - يىلى قوشۇن باشلاپ سۇرىيىگە يۈرۈش قىلىپ، ئەرەب قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولدى. سۇرىيىدە ۋابا كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

يەزىد بىننى ئەبۇ سۇفيان (؟ — 639) ئەبۇ سۇفياننىڭ ئوغلى، ئەرەب سەركەردىسى. 633 - يىلى قوشۇن باشلاپ سۇرىيىگە ھۇجۇم قىلدى. كېيىن دەمەشىققە ۋالى بولدى. 639 - يىلى ئەبۇ ئۇبەيد ئىبنى

جەرراھ ۋابا كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەرەب ئارمىيىسىگە قوماندان بولدى. شۇ يىلى ۋابا كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

يەزىد بىننى مۇئاۋىيە (645 — 683) ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى. مۇئاۋىيەنىڭ ئوغلى، خەلىپىلىك مىراس قالغان تۇنجى مىراسخور. ئۇ تەختتە ئولتۇرغاندا (680 - يىلىدىن 683 - يىلىغىچە)، ئۇنىڭ ئادەملىرى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوتتۇرانجى ئوغلى ھۈسەيننى ئۆلتۈرۈۋەتتى؛ ئەسكەر ئەۋەتىپ مەدىنىدىكى توپىلاڭنى تىنجىتتى، مەككىنى ئىگىلەپ ئۆزىنى خەلىپە دەپ ئاتىۋالغان ئابدۇللا بىننى زۇبەيرگە جازا يۈرۈشى قىلدى. لېكىن، يۈرۈشتە غەلىبە قىلماي تۇرۇپ ۋاپات بولدى.

زەينەب بىنتى جەھىش (590 — 641) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنلىرىدىن بىرى. ئەسلىي مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بالا قىلىۋالغان ئوغلى زەيدنىڭ خوتۇنى بولۇپ، 35 يېشىدا زەيدتىن ئاجرىشىپ كەتتى ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تەگدى. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 33 - سۈرىسىدە ئاسراندى ئوغلىنىڭ ئاجرىشىپ كەتكەن خوتۇنىنى ئالسا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا بىرنەچچە ئايەت نازىل بولغان ھەمدە بۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى دېيىلگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، زەينەب يوقسۇللارغا ئىچ ئاغرىتىپ، سېخىيلىق قىلىش بىلەن داڭق چىقارغان. ئۇنىڭغا بېرىلگەن 12 مىڭ تەڭگىنىڭ ھەممىسىنى يوقسۇللارغا ياردەم بېرىشكە سەرپ قىلغان.

خالىد بىننى ۋەلىد (؟ — تەخمىنەن 641 ياكى 642) ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ھەربىي ئىشلار سەركەردىسى. مەدىنىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىدىن، جەڭدە باتۇرلۇقى ۋە ماھىرلىقى بىلەن داڭق چىقارغان. ئەسلىي ئەبۇ سۇفىيانىنىڭ ئادىمى بولۇپ، ئوھۇد غازىتىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى يەڭگەن. 629 - يىلى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. شۇ يىلى زەيد بىننى ھارىسە قوماندانلىق قىلغان قوشۇنغا قاتناشىپ سۈرىيىنىڭ چېگرىدىكى شەھىرى مۇئتەگە ھۇجۇم قىلغان. زەيد بىننى ھارىسە شېھىت بولغاندىن كېيىن، قالدۇق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، مەدىنىنى مۇھاسىرىگە ئالغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭ باتۇرلۇقىنى تەقدىرلەپ، ئۇنىڭغا «سەيفۇللا» (ئاللانىڭ قىلىچى) دېگەن نامنى بەرگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى ئۇنى قوماندانلىققا تەيىنلىگەن، قوشۇن باشلاپ بېرىپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى توپىلاڭ — «رىددە» نى تىنجىتىشقا ئەۋەتكەن. 633 - يىلى ئىراقنى بويسۇندۇرغان. كېيىن سۈرىيىگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنغا ياردەمگە ئاتلانغان. ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ئىراقتىن يولغا چىقىپ، قۇملۇقلاردىن ئۆتۈپ، 635 - يىلى دەمەشىقنى ئىشغال قىلغان. پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي ئانتيوك، ھەلەب قاتارلىق قەلئەلەرنى قولغا ئالغان. 638 - يىلى ئىبرۇسالىمغا كىرگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر شائىرغا 10 مىڭ تىللا ئىنئام قىلغانلىقىدىن ھەزرىتى ئۆمەر گۇمانلىنىپ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋەتكەن. ھەممىستا ئالەمدىن ئۆتكەن. بەزىلەر مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتكەن، دەيدۇ.

ھەزرىتى ئۆمەر بىننى خەتتاب (592 — 644) تۆت خەلىپىنىڭ بىرى. ئىسلام تارىخىدىكى ئىككىنچى خەلىپە. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئەدى جەمەتىدە دۇنياغا كەلدى. ئەسلىي

مەككىدىكى ئابرۇيلۇق ئاقسۆڭەك سودىگەر بولۇپ، باشتا ئىسلام دىنىغا قارشى تۇردى. ھىجرەتتىن تۆت يىل بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىردى. ئۇنىڭ دىنغا كىرىشى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. قىزى ھەفسەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا نىكاھلاپ بەردى. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلىپە بولدى. ھەزرىتى ئۆمەر خەلىپە بولغان مەزگىلدە (634 — 644) سۈرىيە، ئىراق، پەلەستىن، پىرسىيە، ۋە مىسىر قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى كەڭ تارقالدى. بەسرە ۋە كۇفەدە ئىككى چېدىر شەھىرى (ھەربىي شەھەر) قۇردى؛ ھىجرەتنى ئىسلام ئەسىرىنىڭ باشلىنىشى قىلىپ بېكىتتى. 644 - يىلى پىرسىيلىك قۇل، خرىستىئان دىنىنىڭ مۇخلىسى ئەبۇ لۇئلۇئە تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

ئەبۇ زەر غىفارى (؟ — 652 ياكى 653 —) ئىسلام دىنىغا بۇرۇن ئىمان ئېيتقان ئادەملەرنىڭ بىرى. كەمتەرلىكى ۋە دەرۋىشلىكى بىلەن مەشھۇر. بەزىلەر ئۇنى كەبىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇچراشقان، دەيدۇ. بەزىلەر ھەزرىتى ئەلى مەخپىي ئۇچراشتۇرغان، دەيدۇ. ئۇ بەشىنچى (تۆتىنچى) ئەھلى ئىمان بولغان. 627 - يىلدىكى «بىرلەشمە قوشۇن غازىتى» (خەندەك غازىتى) دىن كېيىن مەدىنىگە بارغان. كېيىن سۈرىيىدە ئولتۇراقلاشقان. مۇئاۋىيە ئۇنىڭدىن نارازى بولغاچقا، ھەزرىتى ئوسمان ياندۇرۇپ كېلىۋالغان. كېيىن رەبەدھاغا ئەۋەتىلگەن ھەمدە شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇللا ئىبنى مەسئۇد (؟ — 653) ئىسلام دىنىنىڭ مۇفەسسىرى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئېلان قىلغان ۋەھىي ئايەتلەرنى خاتىرىلىگۈچىلەرنىڭ بىرى. مەدىنىدە دۇنياغا كەلگەن. ئايەتلەر نازىل بولۇشنىڭ ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى پىششىق بىلىدۇ. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ئۆچ كۆرگەنلىكتىن ھەبەشىستانغا كۆچۈپ كەتكەن. كېيىن مەدىنىگە قايتىپ كېلىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مۇلازىم بولغان. بەدرى غازىتى قاتارلىق غازاتلارغا قاتناشقان. خەلىپە ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى دەۋرىدە يەرمۈك غازىتىغا قاتناشقان. ھەزرىتى ئۆمەر دەۋرىدە كۇفەگە مالىيە ئەمەلدارى ۋە مۇددەرىس قىلىپ ئەۋەتىلگەن. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ زات 844 ھەدىسنى سۆزلەپ بېرىپ، ھەدىس رىۋايەت قىلىدىغان نوپۇز ئىگىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان. ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىدە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدىنىدە ۋاپات بولدى، دەيدۇ.

ئەبۇ سۇفيان (564 - ياكى 653 — 565) مەككە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كاتتىبەشى. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئۇمەييە جەمەتىدىن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدە دىننى تەرغىب قىلىشىغا قارشى تۇرغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى 622 - يىلى مەككىدىن كېتىشكە قىستىغان. ئوھۇد غازىتى، خەندەك غازىتىدا مەككە قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن جەڭ قىلغان. كېيىن ئۇنىڭ قىزى ئۇممۇ ھەبىبە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن نىكاھلانغان. ئەبۇ سۇفيان 628 — يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ھۇدەيبىيە سۇلھى ھاسىل قىلغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 628 - يىلى مەككىنى فەتھى قىلغاندىن كېيىن، ئەبۇ سۇفيان ئىسلام دىنىغا

كىرگەن. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى دەۋرىدە چوڭ ئوغلى يەزىد بىنىنى ئەبۇ سۇفيان ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بولغان؛ ئىككىنچى ئوغلى مۇئاۋىيە سۇرىيىگە ۋالى بولۇپ، كېيىن ئۇمەييە سۇلالىسىنى قۇرۇپ، سۇلالىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى بولغان.

ھەفسە (605 — 655)

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى — ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ قىزى. 20 يېشىدا بۇرۇنقى ئېرى بەدرى غازىتىدا شېھىت بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تەگكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئۆمەر ۋاپات بولغاندا ئەبۇ بەكرى دەۋرىدە توپلاپ رەتلەنگەن «قۇرئان كەرىم» نىڭ قولىازمىلىرى ھەفسەنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن. ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىدە مۇشۇ قولىازمىلار «قۇرئان كەرىم» نىڭ بېكىتىلگەن نۇسخىسى قىلىنغان. ھەفسە مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ھەزرىتى ئوسمان ئىبنى ئەففان (577 — 656)

تۆت خەلىپىنىڭ بىرى، ئىسلام تارىخىدىكى ئۇچىنچى خەلىپە. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئۇمەييە جەمەتىدە دۇنياغا كەلدى. ئاقسۆڭەك سودىگەر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي تەرغىباتىنى غايەت زور مالىيە كۈچى بىلەن قوللىدى. ھەبەشىستان ۋە مەدىنە ھىجرىتىگە قاتناشتى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككى قىزىغا ئۆيلەندى. ھەزرىتى ئۆمەر قەستىكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، خەلىپە بولۇپ سايلاندى. ھەزرىتى ئوسمان خەلىپە بولغان دەۋردە (644 — 656) «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۆلچەملىك نۇسخىسى بەلگىلىنىپ، ھازىرغىچە شۇ نۇسخا ئىشلىتىلىپ، «ئوسمانىيە نۇسخىسى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ھەزرىتى ئوسمان مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى تەشكىللەپ، داۋاملىق سىرتقا كېڭەيتىپ، ئەرمىنىيە ۋە شىمالىي ئافرىقىنى بويسۇندۇردى؛ پېرسىيە قاتارلىق جايلاردىكى قارشىلىقنى باستۇرۇپ، خەلىپە دۆلىتىنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتتى. ئىچكى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ كەتكەنلىكتىن، 656 - يىلى پارتىلىغان ئىچكى مالىمانچىلىقتا مەدىنىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ھەزرىتى ئوسماننى ئۆلتۈرگۈچىلەرنىڭ بىرى ئەبۇ بەكرىنىڭ ئوغلى ئىكەن، دېگەن سۆز بار.

ئابدۇللا بىننى سارد (؟ — 656)

مىسىرنىڭ ۋالىسى. قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئامىر بىننى لۇئەيىي جەمەتىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ئانىسى ھەزرىتى ئوسماننىڭ ئىنىكىئانىسى بولدى. ياش ۋاقتىدا ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى. مەدىنىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا كاتىب بولغاندا ۋەھىي خاتىرىسىنى ئۆزى بىلگىنىچە ئۆزگەرتكەنلىكىدىن جازالاندى. كېيىن مەككىگە قېچىپ كەتتى. مەككە فەتھى قىلىنغاندا كەچۈرۈم قىلىندى. 642 - يىلى ئەمرو ئىبنى ئاس بىلەن بىرلىكتە مىسىرنى بويسۇندۇرۇپ، مىسىرنىڭ ۋالىسى بولدى. 647 - يىلى قوشۇن باشلاپ داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ، سبېتلا (ھازىر تۇنىسقا تەۋە جاي) نى ئىشغال قىلدى. غەنىمەتلەرنىڭ تەقسىم قىلىنىشىغا قوشۇن نارازى بولغاچقا، ھەربىي ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىلىپ، مىسىرغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ھەزرىتى ئەلى خەلىپە بولغاندا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، سۇرىيىگە بېرىپ، ئۆزىنى مۇئاۋىيەنىڭ قوينىغا ئاتتى. ئاسكالوندا ئالەمدىن ئۆتتى.

سالمان فارسى (؟ — 655 ياكى 656)

پېرسىيىلىك. باشتا زاراتوسترا دىنىنىڭ مۇخلىسى بولۇپ، كېيىن خرىستىئان دىنىغا ئەمەل قىلغان. جايلارنى سىياھەت قىلىپ ئاۋۋال ئىسفاھاندىن

سۈرىيىگە بېرىپ خرىستىئان ئەقىدىسىنى تەتقىق قىلغان. كېيىن رىم، مۇسۇل قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئاخىر ئەرەب يېرىم ئارىلىغا كېلىپ، كۆرە ژادىسىدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇ يەردە بەدەۋىلەرگە ئالدىنىپ يەھۇدىيلارغا قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلىپ، مەدىنىگە كېلىپ قالغان. كېيىن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان. 627 - يىلى قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ئەبۇ سۇفيان 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن. ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مەدىنە شەھىرىنىڭ يېنىدا خەندەك قېزىپ مۇداپىئە كۆرۈش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. شۇ تەكلىپ بىلەن مۇسۇلمانلار غەلىبە قىلغان. بۇ تاريختا «خەندەك غازىتى» دەپ ئاتالدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سالمان فارسى ناھايىتى بىلىملىك بولۇپ، ئىسلام دىنىنى پىششىق بىلىدىكەن. پرسىيىدە ناھايىتى ھۆرمەتلىنىپ، «پەيلاسوپلارنىڭ ئالىي ۋەكىلى» دەپ تەرىپلىنىپتىكەن. ھەزرىتى ئەلىنىڭ قارىشىچە، «ئۇ قورۇمايدىغان دېگىز، بىلمەيدىغىنى يوق، ئوقۇمايدىغان كىتابى يوق» كىشى ئىكەن. شىئە مەزھىپىدىكى بەزى كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەزرىتى ئەلى، ھەسەن، ھۈسەين قاتارلىقلار بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى ئەۋلىيالار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىدە مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئابدۇللا ئىبنى ۋەھب راسبى (؟ — 658) خاۋارىجلارنىڭ داھىيىسى. بەجىلا قەبىلىسىدىن. باتۇرلۇقى ۋە تەقۋادارلىقى بىلەن مەشھۇر. ئۇزۇن مۇددەت سەجدە قىلغانلىقتىن پېشانىسىگە قاداق چىقىپ، «قاداقلىق ئادەم» دەپ ئاتالغان. سەئىد بىننى ئەبى ۋەققاسنىڭ قول ئاستىدا ئىراققا بېرىپ جەڭ قىلدى. كېيىن ھەزرىتى ئەلىنىڭ قول ئاستىدا سىففىن ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ مۇئاۋىيە بىلەن مۇرەسسە قىلىشىغا قارشى تۇرۇپ، باشقا قارشى تۇرغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە ھەزرىتى ئەلىدىن ئايرىلىپ كەتكەچكە، خاۋارىجلار «كەتكۈچىلەر» دەپ ئاتالدى. 658 - يىلى 3 - ئايدا كۈفەنىڭ يېنىدىكى ھەرۇرە مەھەللىسىدە بۇ مەزھەپنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلاندى. شۇ يىلى نەھرەۋان ئۇرۇشىدا شېھىت بولدى.

ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىب (600 — 661) تۆت خەلىپىنىڭ بىرى. ئىسلام تارىخىدىكى تۆتىنچى خەلىپە. شىئە مەزھىپىدىكىلەر ھەزرىتى ئەلىنى تۇنجى ئىمام ۋە ئەزەلدىن خاتالمىشىپ باقمىغان «ئەۋلىيا» دەپ ھۆرمەتلەيدۇ. ئەبۇ تالىبنىڭ ئوغلى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شىرەم ئۇكىسى ۋە كۈيئوغلى. كىچىك ۋاقتىدا ئۇنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام باقتى. 10 ياشقا كىرگەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي تەبلىغات پائالىيەتلىرىگە ۋە بەدرى، ئوھۇد، خەندەك غازاتلىرىغا قاتنىشىپ، باتۇرلۇقى بىلەن داڭق چىقاردى. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى بۇۋى فاتىمە بىلەن توي قىلىپ، ھەسەن، ھۈسەين ۋە مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيە قاتارلىق بالىلارغا دادا بولدى. ھەزرىتى ئوسمان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تۆتىنچى خەلىپە بولدى. ھەزرىتى ئەلى خەلىپە بولغان دەۋردە (656 — 661) ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش جىددىيلىشىپ كەتتى. 656 - يىلدىكى «تۆگە ئۇرۇشى» دا تەلھەبىننى ئۇبەيدۇللا ئۇستىدىن غەلىبە قىلدى ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى بۇۋى ئائىشەنى ئەسىر ئالدى. 657 - يىلىدىكى سىففىن ئۇرۇشىدا

مۇئاۋىيە بىلەن مۇرەسسە قىلغانلىقتىن، شىئە مەزھىپىدە بۆلۈنۈش بولدى. مۇرەسسەگە نارازى بولغانلار «خاۋارىجلار» بولۇپ ئۇيۇشتى. ھەزرىتى ئەلى 658 - يىلى خاۋارىجلارنى جازالايدىغان نەھرەۋان ئۇرۇشىنى قوزغىدى. 661 - يىلى خاۋارىجلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، كۇفەگە دەپنە قىلىندى.

ئەمرۇ بىننى ئاس (؟ — 664) مىسىرنىڭ ۋالىسى، مەككىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىدىن. 629 - يىلىدىن 630 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ مەشھۇر سەركەردىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. 633 - ۋە 637 - يىللىرى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ بەسرەنى ۋە پەلەستىننى فەتھى قىلدى. 639 - يىلى مىسىرغا يۈرۈش قىلىپ، ئىسكەندەرىيە شەھرىنى فەتھى قىلدى. ھەزرىتى ئۇسمان دەۋرىدە ئابدۇللا بىننى ساردىنىڭ مىسىر ۋالىسى بولغانلىقىدىن نارازى بولۇپ، قوماندانلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، مەدىنىگە قايتىپ كەلدى. 657 - يىلى سىففىن ئۇرۇشىدا مۇئاۋىيەنىڭ ھەزرىتى ئەلى بىلەن قارشىلىشىشىغا مەدەت بېرىپ، ھەزرىتى ئەلىنى ئەسكەر چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. مۇئاۋىيەنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا 658 - يىلى قايتىدىن مىسىرغا بېرىپ ۋالى بولدى. 90 ياشتىن ئاشقاندا مىسىردا ئالەمدىن ئۆتتى.

زەيد ئىبنى سابىت (؟ — 665) ئىسلام دىنىدىكى ساھابىلەرنىڭ بىرى، مەدىنىلىك، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا كاتىب بولغان. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى دەۋرىدە بۇيرۇق بويىچە «قۇرئان كەرىم» نى توپلاش - رەتلەشكە مەسئۇل بولغان. سۆزىگە كەلگە، تېرىلەرگە، خورما يوپۇرماقلىرىغا، تاشلارغا يېزىپ قويۇلغان ۋە ساھابىلارنىڭ يادىدا قالغان سۈرىلەرنى يىغىپ كۆچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرغان؛ ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىدە بۇيرۇق بويىچە ئابدۇللا بىننى زۇبەير بىلەن بىرلىكتە «قۇرئان كەرىم» نى تۈزىتىپ تەھرىرلەشكە مەسئۇل بولدى. «قۇرئان كەرىم» نىڭ بۇ نۇسخىسى، يەنى ھازىرقى نۇسخىسى «ئوسمانىيە نۇسخىسى» دەپ ئاتالدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان، ھەزرىتى ئەلى دەۋرلىرىدە فىقھە، ئەھكام، تەجۋىد قائىدىسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى نوپۇز ئىگىلىرىنىڭ بىرى ئىكەن.

ھەسەن (624 — 669) ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئىككىنچى ئىمامى. ھەزرىتى ئەلى بىلەن بۇۋى فاتىمەنىڭ چوڭ ئوغلى. ھەزرىتى ئەلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىراقتىكى مۆمىنلەر تەرىپىدىن خەلىپە قىلىپ سايلاندى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، مۇئاۋىيە بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، خەلىپە بولۇشتىن ۋاز كېچىش ھېسابىغا مۇئاۋىيە بەرگەن ئالاھىدە خىراجەتنى، جۈملىدىن كۇفەنىڭ جامائەت پۇلىدىن 5 مىليون دىنار ۋە پىرسىيەدىكى بىر ناھىيىنىڭ يىللىق كىرىمىنى ئېلىپ، خىلۋەتچىلىكتە ياشىدى ھەمدە مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە زەھەرلىنىپ ئۆلگەن. شىئە مەزھىپى ئۇنى شېھىت ھېسابلايدۇ.

ئەبۇ ھۇرەيرە (تەخمىنەن 600 — 676 ياكى 678 —) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىدىن بىرى. يەمەندىكى دەۋسى مىللىتىدىن. ئەسلىي ئىسمى ئابدۇللا ياكى ئابدۇرەھمان. لەقىمى ئەبۇ ھۇرەيرە (مەنىسى ئاسلانىنىڭ دادىسى دېگەنلىك بولىدۇ). 629 - يىلى مەدىنىگە كېلىپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت

قىلىپ، ھەمىشە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يېنىدا بولغان. رىۋايەت قىلىنىشچە، 3500 ھەدىسنى ئېيتىپ بەرگەن. بەزىلەر ئۇنىڭ نامىدا نۇرغۇن ساختا ھەدىس توقۇغان. ھەزرىتى ئۆمەر دەۋرىدە بەھرەينگە ۋالى بولغان. كۆپ ئۆتمەي ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان. مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئائىشە بىنتى ئەبۇ بەكرى (613 — ياكى 614 — 678) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى، ئەبۇ بەكرىنىڭ قىزى. مەككىدە دۇنياغا كەلگەن. مەدىنىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن نىكاھلانغان. «مۆمىنلەرنىڭ ئانىسى» دېگەن نامى بار. 628 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىللە سەپەرگە چىقىپ قايتىپ كەلگىچە يولدا سەپتىن ئايرىلىپ قالغاندا ياش مۇسۇلمان سەفۋاننىڭ بۇۋى ئائىشەنى ئەكىلىپ قويۇشىدىن كۆڭۈلسىزلىك پەيدا بولغان. بۇ ئىش توغرىسىدا «قۇرئان كەرىم» دىكى سەككىز ئايەتتە بۇۋى ئائىشەنىڭ پاك ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. بۇۋى ئائىشە 656 - يىلى «تۆگە ئۇرۇشى» غا قاتنىشىپ ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، مەدىنىگە ئەكىلىپ قويۇلغان ھەم مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇرمۇش جەھەتتىكى ھەدىسلىرىدىن 2200 دىن ئارتۇق ھەدىسنى رىۋايەت قىلىپ بەرگەن.

مۇئاۋىيە بىنىنى ئەبۇ سۇفيان (600 — 680) ئۇمەييە سۇلالىسىنى قۇرغان ئادەم. قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئۇمەييە جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەك. ئەبۇ سۇفيانىنىڭ ئوغلى. 633 - يىلى سۇرىيىگە ھۇجۇم قىلغان مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ بايراقدارى بولدى. 639 - يىلى دەمەشىقنىڭ ۋالىسى بولدى. 657 - يىلى ھەزرىتى ئىلى بىلەن قارشىلىشىپ سىففىن ئۇرۇشى قىلدى. 661 - يىلى ھەزرىتى ئەلى ۋاپات بولغاندا، ھەزرىتى ئەلىنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەننى خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىشكە قىستىدى. سۇرىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردىكى ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇپ، خەلىپە بولۇپ، سۇلالە قۇردى. دەمەشقنى پايتەخت قىلدى. خرىستىئان دىنىغا كەڭ قورساق بولۇش سىياسىتىنى قوللاندى. پىرسىيە ۋە ۋىزانتىيىنىڭ تۇزۇمىنى داۋاملاشتۇردى. ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدىغان مۇستەبىت پادىشاھلىق قۇردى. دەمەشقتە ئالەمدىن ئۆتتى.

ھۇسەين (تەخمىنەن 626 — 680) شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇچىنچى ئىمامى. ھەزرىتى ئەلى بىلەن فاتىمەنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. مەدىنىدە دۇنياغا كەلگەن. رىۋايەت قىلىنىشچە، پىرسىيىدىكى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يەزدەگىرد III (632 - 651) يىلىدىن - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئالغان. مۇئاۋىيە دەۋرىدە ئاكىسى ھەسەن بىلەن مەدىنىگە يېنىپ كەتكەن. مۇئاۋىيە ئۇنىڭغا ھەر يىلى 2 مىليون كۆمۈش تەڭگە بېرىپ تۇرغان. ھەسەن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇسەين شىئە مەزھىپىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى يەزىد (680 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) كە سادىق بولۇشنى رەت قىلدى. كېيىن كۇفەدىكى قوللىغۇچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىش باشلاش ئۈچۈن مەككىدىن يولغا چىققان. يول ئۈستىدە ئۇمەييەلەرنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان. ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (ئاشۇرا كۈنى) كەربالادا شېھىت بولغان. كېيىن شىئە مەزھىپى بۇ كۈننى ئاشۇرا مۇسىبەت كۈنى قىلىپ، ھۇسەينگە ماتەم تۇتۇپ

كەلگەن.

مۇختار بىننى ئۇبەيدە بىننى مەسئۇد سەقەفى (622 — 687)

شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى داھىيسى. كەربالا پاجىئەسىدىن كېيىن، مۇختار بىننى ئۇبەيدە بىننى مەسئۇد سەقەفى كۇفەدە ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيەنىڭ مەھدى ئىكەنلىكىنى، كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىپ ئادالەتسىزلىكنى تۇگىتىپ، دۇنياغا ئادىللىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۆزىنى مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيەنىڭ ۋەكىلى دەپ ئاتاپ، بىر قاتار ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەرەب مۇسۇلمانلىرى بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئەرەبلەرنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، مەۋالىلار (يېڭى مۇسۇلمانلار) نىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. 685 - يىلى 10 - ئايدا كۇفەدە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۇردى. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى بىر نەچچە قېتىم تارمار قىلىپ ئىراقنى ۋە شەرقتىكى جايلارنى ئىشغال قىلدى. كېيىن ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنۈپ كەتتى، ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى مۇختار بىننى ئۇبەيد بىننى مەسئۇد سەقەفىغا قارشى چىقتى. مۇختار بىننى ئۇبەيد بىننى مەسئۇد سەقەفى 687 - يىلى 3 - ئايدا ئابدۇللا بىننى زۇبەير قوشۇنىنىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچراپ، شېھىت بولدى. قالغان ئادەملىرى كەيسانىيە ئېقىمى بولۇپ كەتتى.

ئابدۇللا بىننى زۇبەير (624 — 692) ئىسلام

دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى ئەرباب. زۇبەير ئىبنى ئەۋۋام (؟ — 656) نىڭ ئوغلى، بۇۋى ئائىشەنىڭ جىيەنى. مەدىنىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك ۋاقتىدا دادىسىغا ئەگىشىپ سەپەرگە چىقىپ، سۇرىيەدىكى ۋىزانتىيە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان يەرمۇك ئۇرۇشىغا قاتناشقان. كېيىن ئەمرۇ ئىبنى ئاس بىلەن مىسىرغا يۇرۇش قىلغان؛ 647 - يىلى ئابدۇللا بىننى سارد بىلەن تۇنىسقا يۇرۇش قىلغان؛ 650 - يىلى سەئىد بىننى نەبى ۋەققاسقا ئەگىشىپ، پرسىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جەڭگە قاتناشقان. 651 - يىلى ھەزرىتى ئوسمان ئۇنى زەيد بىننى سابىت قاتارلىق كىشىلەر بىلەن «قۇرئان كەرىم» نى تۈزۈش ۋە سىلىشتۇرۇشقا بەلگىلىگەن. ھەزرىتى ئوسمان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دادىسى ۋە بۇۋى ئائىشە بىلەن بەسرەگە كېلىپ، ھەزرىتى ئەلىگە قارشى تۇرىدىغان «تۆگە ئۇرۇشى» غا قوماندانلىق قىلغان. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇۋى ئائىشە بىلەن مەدىنىگە قايتىپ كەلگەن. ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرىدە ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۇسەين بىلەن بىرلىشىپ، ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى يەزىد بىننى مۇئاۋىيەگە قارشى تۇرغان. ھۇسەين ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مەككىنى ئىشغال قىلىپ، خەلىپە بولۇۋالغان. ئۇنى ئاۋۋال ھىجاز رايونى ئېتىراپ قىلغان. كېيىن ئەرەب يېرىم ئارىلى، ئىراق ۋە سۇرىيىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ئېتىراپ قىلغان. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئابدۇمالىك (685 - يىلىدىن 705 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ قوشۇنى مەككىگە ھۇجۇم قىلغاندا شېھىت بولغان.

مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيە (؟ — تەخمىنەن 700) شىئە

مەزھىپىدىكى كەيسانىيە ئېقىمى ھۆرمەتلەيدىغان ئىمام. ھەزرىتى ئەلى بىلەن خورا (بەنى ھەنىفەلەردىن) نىڭ ئوغلى. ھەسەن بىلەن ھۇسەين ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كەيسانىيە ئېقىمىدىكىلەر مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيەنى ھەزرىتى ئەلى جەمەتىنىڭ

ۋارىسى، دەپ قارىدى. مۇھەممەد بىننى ھەنەفىيە باشتا بۇ ئېقىمنىڭ رەھبىرى مۇختار بىننى ئۇبەيدە مەسئۇد سەقەفى بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالىمىدى، مەككىدە خەلىپە بولۇۋالغان ئابدۇللا بىننى زۇبەيرگىمۇ قارشى تۇردى. كېيىن ئابدۇللا بىننى زۇبەير تەرىپىدىن تۇرمىگە سېلىنغاندا، مۇختار بىننى ئۇبەيدە بىننى مەسئۇد سەقەفىدىن يارەدەم سورىدى. تۇرمىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، تائىفقا بېرىپ پاناھلىنىپ، كەيسانىيە ئېقىمىدىن ئايرىلدى. ئابدۇللا بىننى زۇبەيرنىمۇ، ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىنىمۇ ئېتىراپ قىلمىدى. ئابدۇللا بىننى زۇبەير مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىنى ئېتىراپ قىلدى. كېيىن مەككىگە يېنىپ كېلىپ، شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتتى. رادىئا تېغىغا دەپنە قىلىندى. كەيسانىيە ئېقىمىدىكىلەر ئۇنى قايتىدىن دۇنياغا كېلىدىغان مەھدى، دەپ قارايدۇ.

ھەسەن بەسرى (642 — 728) مۇھەددەس. تابىئ (ئىككىنچى ئەۋلاد ھەدىس رىۋايەتچىسى). زەيد بىننى سابىت ئازاد قىلىۋەتكەن قۇل. زەيد بىننى سابىتتىن دىنىي بىلىم ئۆگەنگەن. فىقھەگە پىشىشىق بولۇپ، پىكىر تەرەپدارلىرىغا مەنسۇپ، بەسرە مەسچىتىدە ھەدىس رىۋايەت قىلدى، ئەھكاملارنى شەرھلىدى. گۇناھى كەبىر سادىر قىلغانلار گۇناھكار ھېسابلىنىدۇ. لېكىن مۇسۇلمانلىقتىن قالمايدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ شاگىرتى ۋاسىل بىننى ئاتا بىلەن ئەمىر ئىبنى ئۇبەيدە (699 — 761) گۇناھى كەبىر سادىر قىلغۇچىلار ھەم مۆمىن ھېسابلانمايدۇ، ھەم مۇرتەد ھېسابلانمايدۇ. ئىمانلىقلار بىلەن ئىمانسىزلار ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ، دەپ قارىدى. پىكىرده ئىختىلاپ بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى شاگىرت ۋە ئۇلارنىڭ ئەگەشكۇچىلىرى مۇئتەزىلىيە بولۇپ قۇرۇلدى. ئۇنىڭ زاھىتلىقى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى ھەم پېشىۋا دەپ ھۆرمەتلەندى؛ ئىنسانىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىشى مۇئتەزىلىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى؛ ئەنئەنىچىلەرمۇ ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۇردى. ھەسەن بەسرى بەسرەدە ئالەمدىن ئۆتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مېيىتىنى ئۇزاتقاندا بەسرىلىكلەر شەھەر بويىچە مېيىت نامىزىغا داخىل بولغان.

زەيد بىننى ئەلى (؟ — تەخمىنەن 740 ـ) شىئە مەزھىپىدىكى زەيدىلەر ئىخلاس قىلغان ئىمام. ھەزرىتى ئەلىنىڭ چەۋرىسى، ھۈسەيىننىڭ نەۋرىسى، كۇفەنىڭ ئىمامى. مۇئتەزىلىيەنى قۇرغان ۋاسىل بىننى ئاتانىڭ شاگىرتى بولۇپ، «ئىرادە ئەركىنلىكى» ۋە «قۇرئان كەرىم يارىتىلغان» دېگەن تەلىماتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىمام ئەزەلدىن خاتالاشمايدۇ، دېيىشنى ئىنكار قىلدى. قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى تۇرغانلىقتىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئۇنىڭ ئەگەشكۇچىلىرى زەيدىيەنى قۇردى.

مۇھەممەد ئىبنى مۇسلىم ئىبنى ئۇبەيدۇللا ئىبنى شىھاب زۇھرى (يەنە بىر ئىسمى ئەبۇشىھاب) (670 — ياكى 677 — 742) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالىنى يازغان، ھەدىس رىۋايەتچىسى. قۇرەيش قەبىلىسىدىن. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مالىكنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. مالىك ئۇ رىۋايەت قىلغان مۇنۇ ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرگەن: «مەككە، مەدىنىنى ۋە ئىبرۇسالىمدىكى مەسچىتلەرنى ھەج ـ تاۋاپ

قىلىدىغان ئورۇن قىلىشقا بولىدۇ.» (بەزىلەر بۇ سۆزنى مۇھەممەد ئىبنى مۇسلىم ئىبنى ئۇبەيدۇللا ئىبنى شىھاب زۇھرى رىۋايەت قىلمىغان دەيدۇ). بۇ زات ھەرخىل كىشىلەردىن نۇرغۇن ھەدىسلەرنى يىغدى. ھەدىسلەرنى ھەممىدىن بالدۇر يېزىپ چىقتى. ھەدىسلەرنى تەھرىرلىگەندە ئەستايىدىل بولۇپ، ھەر تەرەپنىڭ سۆزىنى ئائىلىدى ھەمدە ھەدىسلەرنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئىزاھات بەردى. بۇ زات ئىبنى ئىسھاقنىڭ ئۇستازى بولۇپ، ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەرى ئەسەرلىرىدە بۇ زات رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەرنى ھەمىشە نەقىل كەلتۈردى. بۇ زات «كىتاب نەسەب قەۋمىھى» ناملىق كىتاب يازدى.

جاھىم ئىبنى سەفۋان (؟ — 745) جەبرىيەچى مۇتەكەللىمۇن. بەلخ (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى بالىك) تا دۇنياغا كەلگەن. ئەسلىي ئازاد قىلىنغان قۇل ئىدى. 733 - يىلى خۇراساندا ۋالىنىڭ كاتىپى بولغان. كېيىن ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، كاللىسى كېسىلگەنچە كۈرەشنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ قەدەرىيەلەرنىڭ كۆز قارىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئىنسانداۋ ئىرادە ئەركىنلىكى بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلدى. ئىنسانىنىڭ ھەممە ھەرىكىتى ئاللا ئىرادىسىنىڭ ئىنسان پېشانىسىگە پۈتكىنى ۋە جارى قىلدۇرغىنىدىن ئىبارەت، دەپ قارىدى. ئاللانىڭ جىمى مەۋجۇداتنى يارىتىشى، شەيئىلەرگە مەۋجۇت بولۇش، ھەرىكەت قىلىش، تۆرۈلۈش - يوقىلىشنى ئاتا قىلغۇچى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. ئاللانىڭ ئۆز زاتىدىن ئۆزگە سۈپەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلدى. ئاللانى ئادەملەشتۈرۈپ بايان قىلىشنى رەت قىلدى؛ «قۇرئان كەرىم» يارىتىلغان، ئاللانى تىل بىلەن ئىپادىلىگۈچى دېگىلى بولمايدۇ، دېگەننىمۇ تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىدىن جاھىمىيە شەكىللەندى. ئۇلار جەبرىيەلەر يەنى تەقدىرچىلەر دەپمۇ ئاتالدى.

ۋاسىل ئىبنى ئاتا (699 — 748 ياكى 749 -) ئىسلام دىنىدىكى مۇئتەزىلىيە مەزھىپىنىڭ مۇتەكەللىمۇنى. ئازاد قىلىنغان قۇل. مەدىنىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىن بەسرەگە كۆچۈپ كېلىپ، ھەسەن بەسرىدە ئوقۇدى، گۇناھى كەبىر سادىر قىلغۇچىلار مۆمىنمۇ ياكى مۇرتەدمۇ، دېگەن مەسىلىدە، ئۇلار مۆمىنمۇ ئەمەس، مۇرتەدمۇ ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئورنى ئاشۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەشەببۇس بىلەن ھەسەن بەسرىنىڭ قارىشى تېپىشىپ قالدى. يەنى ئەمىر ئىبنى ئۇبەيرە (699 — 761) بىلەن ۋەزخانىدىن چىقىپ كېتىپ، مۇئتەزىلىيە (بۆلۈنۈپ كەتكۈچى، دېگەن مەنىدىكى سۆز) دەپ ئاتالدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ۋاسىل بىننى ئاتا سۆزگە ئۇستا، مەزھەپلەرنىڭ فىقھەسىگە پىششىق ئىكەن. ئۇ ئىنسانىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئىنسان ئۆز ھەرىكىتىنىڭ ياراتقۇچىسى ئىكەنلىكىنى، ئىدراكنىڭ ياخشى بىلەن يامانىنى پەرقلەندۇرىدىغان ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. ئاللانىڭ ئۆز زاتىدىن باشقا ئەۋزەلى يوق سۈپەتنى ئىنكار قىلدى.

ئەبۇ مۇسلىم (؟ — 755) ئۇمەييە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋەتكەن سانغۇن. قۇللۇقتىن كېلىپ چىققان، خۇراسانلىق. 747 - يىلى خۇراساندا ئۇمەييە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىش يولىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوزغىغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى ئىسلام

دۆلىتىنىڭ خەلىپىسى بولۇشى كېرەكلىكىنى تەلەپ قىلغان ھەمدە باجنى ئازايتىش، ھاشارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان. قوزغىلاڭچى قوشۇن 750 - يىلى خەلىپە قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى تارمار قىلغان. ئىراقتىكى ئەرەب ئاقسۆڭەك ئەبۇ ئابباس (722 — 754) مۇشۇ غەلىبىدىن پايدىلىنىپ ئابباسىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان. ئەبۇ مۇسلىم خۇراسانىنىڭ ۋالىلىقىغا تەينىلەنگەن. ئۇنىڭ قوشۇنى 751 — يىلى تالاس (ھازىرقى قازاقىستانىنىڭ جامبۇل شەھىرى) يېنىدا جۇڭگو تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋشيەنزى قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان. ئەبۇ مۇسۇلمانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچى كۈنسايىن كۈچىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئابباسىيە خەلىپىسى مەنسۇر (754 - 775 — يىللىرى) ئەبۇ مۇسۇلمنى ئولتۇرغان) گۇمانلىنىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئىسمائىل بىننى جەئفەر (؟ — 760 ياكى 762 —) شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەلەر ھۆرمەت قىلىدىغان ئىمام. شىئە مەزھىپىدىكى ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىقنىڭ چوڭ ئوغلى. ئىسمائىل ھاراقكەش بولغاچقا، جەئفەر سادىق ئۇنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن. ئىسمائىل دادىسىدىن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتتى، نەچچە يىلدىن كېيىن دادىسى ئالەمدىن ئۆتتى. دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىسمائىلنىڭ ئوكىسى مۇساكازىم (744 — 799) ئىمام بولدى. ئىسمائىلنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بۇ بۇيرۇقنى قانۇنسىز ھېسابلاپ، مۇساكازىمنىڭ يەتتىنچى ئىمام ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىدى. ئىسمائىل ئۆلمىدى، غايىب بولدى، دېدى. ئۇ يەتتىنچى ئىمام (ئاخىرقى ئىمام) بولغاچقا، شىئە مەزھىپىدە ئۇنىڭ نامى بىلەن بىللە ئاتالغان تارماق مەزھەپ — «يەتتە ئىمامچىلار» شەكىللەندى.

جەئفەر سادىق (699 — 765) بەزىدە جەئفەر بىننى مۇھەممەد دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىئە مەزھىپىدىكى ئالتىنچى ئىمام، تەقۋادارلىقى ۋە بىلىملىكلىكى بىلەن مەشھۇر. نۇرغۇن مەشھۇر ئۆلىمالار ئۇنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن. ئەجداتلارنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىپ، سىياسىي بىلەن كارى بولمىغان. خەلىپە بولۇش توغرىسىدىكى تەكلىپنى رەت قىلغان. تۆۋەن قاتلامدىكى رادىكاللارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، چوڭ ئوغلى ئىسمائىلنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن. ئىمامنى بۇرۇن ئۆتكەن ئىمام تەينىلەشنى تەشەببۇس قىلغان. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەنسۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. كۇفەگە كۆپ قېتىم چاقىرتىلغان ھەمدە نەزەربەنت قىلىنغان. ئۆزىگە ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ئورۇنسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن، جەئفەر سادىق ئىمام بولغان مەزگىلدە شىئە مەزھىپىدىكى تەقىيەنى تەرەققىي قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئىمام ئەقىدىسى توغرىسىدىكى تەشەببۇسى ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سېلىپ بەرگەن. جەئفەر سادىق شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي مەزھەپكە ئۆتۈش داۋامىدىكى مۇھىم ئەرباب بولغان. ئىمام ئەقىدىسى تەرەققىي قىلدۇرۇلغانلىقتىن، سۇننىي مەزھىپىدىكى دىنىي ئىلىمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن. تەسەۋۋۇپچىلار تەرىپىدىن پىشۋا، دەپ ھۆرمەتلەنگەن. ئېيتىشلاردىن قارىغاندا،

«كىتاب جەفىر» ناملىق مەخپىي ئىلىم توغرىسىدىكى مۇقەددەس كىتابى بار ئىكەن.

جەئفەر بىننى مۇھەممەد

«جەئفەر سادىق» قا قارالسۇن.

ئەبۇ ھەنىفە (699 — 767)

ئىسلام دىنىدىكى ھەنەفىيە ئېقىمىغا ئاساس سالغان ئادەم. ئەسلىي يۇرتى پارسىيە بولۇپ، كۇفەدە دۇنياغا كەلگەن. يېپەك رەخىت تىجارىتى بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. بالا ۋاقتىدا فەقىھ ھەممەد بىننى ئەبى سۇلەيمان (؟ — 737) ۋە كۇفەدىكى مۇھەددىس ئەمىر بىننى شەرائىل شەربى (؟ — 728) نىڭ قولىدا ئوقۇغان ھەمدە شۇ مەزھەپتىكى ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىقتىن فىقھە ئۆگەنگەن. فىقھە تۈزگەندە ھەدىسنى ئېھتىيات بىلەن نەقىل كەلتۈرۈپ، قىياس ئۇسۇلىنى تەتبىق قىلغان. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولۇپ، بۇ سۇلالە بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالىمىغان. ئۇمەييە سۇلالىسىدىكى مەرۋان II (744- يىلىدىن 750- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئىراق ۋالىسى يەزىد بىننى ئۆمەرنىڭ ئۇنى كۇفەگە قازى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى رەت قىلغانلىقتىن تەن جازاسىغا تارتىلغان. ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە خەلىپە مەنسۇر بىلەن ھەمكارلىشىشنى رەت قىلغانلىقتىن يەنە تەن جازاسىغا ئۇچرىغان ھەمدە تۇرمىگە سېلىنغان. باغدات تۇرمىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئەبۇ ھەنىفە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دەسلەپكى چاغلاردىكى يەرلىك كۇفە ئېقىمى ھەنەفىيە بولۇپ ئۆزگەرگەن. ئەبۇ ھەنىفە فىقھە ئىلمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئىسھاق (704 — 767 ياكى 769 —) مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالىنى يېزىپ چىققان ئادەم. مۇھەددىس، مەدىنىدە دۇنياغا كەلگەن. مۇھەممەد ئىبنى مۇسلىم ئىبنى ئۇبەيدۇللا ئىبنى شىھاب زۇھرىنىڭ قولىدا ئوقۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىدىكى ئىش- ئىزلىرىغا دائىر ئەھۋاللارنى توپلاش بىلەن شۇغۇللانغان. ئەنئەنىچىلەر بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغانلىقتىن، فەقىھ مالىك ئۇنى شىئە مەزھىپىنىڭ ئادىمى ۋە ساختا ھەدىس تەييارلىغۇچى دەپ كەتمىشكە مەجبۇر قىلغان. كېيىن ئۇنى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەنسۇر باغدادقا تەكلىپ قىلغان. باغداتتا ئالەمدىن ئۆتكەن. ھاياتىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا دائىر رىۋايەتلەرنى توپلاپ «سىرات رەسۇلىللاھ» ناملىق ئۇچ توم كىتاب يازغان. ئىبنى ھىسام بۇ كىتابلارنىڭ ئىككى تومىنى «كىتابى سىرات رەسۇلىللاھ» ناملىق ئىككى كىتاب قىلىپ تۈزۈپ چىققان.

ئابدۇرەھمان مۇئاۋىيە (731 — 788) كېيىنكى ئۇمەييە سۇلالىسىنى قۇرغان ئادەم، ئىسپانىيەدىكى كوردوۋانىڭ ئەمىرى. ئۇمەييە سۇلالىسى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئابباسىيلارنىڭ ئۇمەييە خانلىق جەمەتىدىكىلەرنى قىرغىن قىلىشىدىن قېچىپ، پەلەستىن، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن. بەش يىلدىن كېيىن، سېۋتا (ھازىرقى ماراكەشكە تەۋە) غا بېرىپ، نەفزە قەبىلىسىدە تۇرغان. كېيىن ئىسپانىيەگە بارغان. 756- يىلى ئىسپانىيە ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىپ، كېيىنكى ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى قۇرغان. (بۇ سۇلالە دەسلەپ كوردوۋا ۋالىسى رايونى دەپ ئاتالدى. ئابدۇ رەھمان III دەۋرىدە رەسمىي خەلىپە دۆلىتى دەپ ئاتالدى). ئابدۇرەھمان ۋاپات بولۇشتىن ئىككى يىل بۇرۇن ھەرام مەسچىتىگە ئوخشاش كاتتا

كوردوۋا جامەسىنى سالدۇرغان.

مالىك بىننى ئەنەس (تەخمىنەن 715 — 795) مالىكىيە مەزھىپىنى قۇرغان ئادەم، مەدىنىنىڭ ئىمامى. مەدىنىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە شۇ يەردىكى ئۆلىمالارنىڭ قولىدا ئوقۇغان. «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنى پىششىق ئۆگىنىپ، مۇپتى بولغان. مەدىنىلىكلەرنىڭ ئەنئەنىسى ۋە ئادەتلىرى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنىڭ تەسىرىگە بىۋاستە ئۇچرىغان. شۇڭا بۇ ئەنئەنە ۋە ئادەتلەر كىشىلەر سۆزلەپ بەرگەن ھەدىسلەردىنمۇ ئىشەنچلىك، دەپ قارىغان. شەرئىەت تۈزگەندە «قۇرئان كەرىم»نى، ئىجمائىنى ۋە قىياسنى ئاساس قىلغاندىن باشقا، مەدىنىلىكلەرنىڭ ئەنئەنىسىنى ۋە ئادەتلىرىنى ئاساس قىلدى. فىقھە جەھەتتە ھەدىسچىلەرگە مەنسۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەدىنە جەمئىيىتىدىكى ئىجمائىنىمۇ نوپۇزلۇق، دەپ ئېتىراپ قىلدى، ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مەدىنە شەھىرىنىڭ سىرتىغا دەپنە قىلىندى. «ئەل مۇۋەتتەئ»نى يېزىپ قالدۇردى.

ئەبۇ يۇسۇف ياقۇب (731 — 798) فەقىھ. مەدىنىدىكى ئەنسارىلار ئەۋلادى. كۇفەدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە ئائىلىسى يوقسۇل بولغاچقا، ئەبۇ ھەنىفەنىڭ ياردىمى بىلەن فىقھە ئوقۇغان. تەخمىنەن 782 - يىلىدىن كېيىن ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى باغداتقا قازى بولۇپ، ئەدلىيە، مالىيە ۋە قازى تەيىنلەش قاتارلىق ئىشلاردا خەلىپىگە مەسلىھەت بەرگەن. كېيىن ئۇنىڭغا ئاببباسىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن باش قازىلىق ئۇنۋانى بېرىلگەن. خەلىپە ھارون رەشىد (786 - يىلىدىن 809 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ تەلىپى بىلەن «ئەل خەرەج» نامىلىق ئەسەر يېزىپ جامائەت مالىيىسى، باج كىرىمى، جىنايى ئىشلار قانۇنى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە توختالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئەۋزائىغا رەددىيە»، «قەدىمىي ۋەسىيەتلەر»، «ئەبۇ ھەنىفە بىلەن ئىبنى ئەبى لەيلىنى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ»، «شەرئىەت يول قويىدىغان توقۇلمىلار» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. شەيبانى بىلەن بىللە ھەنەفىيەگە ئاساس سالدى.

رابىيە ئاداۋىيە (713 — 801) سوپى مەزھىپىدىكى ئايال ئەۋلىيا. بەسرەدىكى نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە قۇللۇققا سېتىۋېتىلگەن. ئاللاغا چوڭقۇر ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان. ئەركىنلىككە چىققاندىن كېيىن، تەنھا زاھىد بولۇپ ئاللاغا ئىبادەت قىلدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغانلار كۆپەيدى. ئېتىقاد قىلىش دوزاقتىن قورققانلىقتىن ياكى جەننەتنى ئارزۇ قىلغانلىقتىن ئەمەس، بەلكى خالىس پاك مۇھەببەتكە ئىنتىلىشتىن ئىبارەت، بىردىنبىر ئاللا ھەققىي مەۋجۇتتۇر. تەقۋادارلىق مۇھەببەت بىلەن مەڭگۈلۈك مۇھەببەت ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئاللاغا يېقىنلىشىش، ئاللاغا بولغان مۇھەببەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كېتىش كېرەك، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى زاھىدلىق تۇرمۇشنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىققا بۇرىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسەتتى.

مۇھەممەد بىننى ھەسەن شەيبانى (749 — 805) فەقىھ. ئەرەب شەيبان قەبىلىسىدىكى مەۋالىلاردىن. ۋاسىتا دۇنياغا كېلىپ، كۇفەدە چوڭ بولدى. 14 يېشىدا ئەبۇ ھەنىفەدىن فىقھە ئۆگەندى. 20 يېشىدا كۇفەدە دەرس ئۆتۈشكە

باشلىدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئىلمىي جەھەتتىكى داڭقى ئەبۇ يۈسۈف بىلەن تەڭلەشتى. ئەبۇ يۈسۈف بىلەن بىللە ھەنەفىيە مەزھىپىگە ئاساس سالدى. 792 - يىلى خەلىپە ھارۇن رەشىدنىڭ فىقھە مەسلىھەتچىسى بولدى. 796 - يىلىدىن 803 - يىلىغىچە بىر كىچىك يۇرتقا قازى قىلىپ تەينىلەندى. 805 - يىلى خۇراسانغا قازى قىلىندى. شۇ يىلى رەينده ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ زات ھاياتىدا فىقھەگە دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەر يازدى.

ھىشام ئىبنى ھەكەم (IX ئەسىرنىڭ باشلىرى ئالەمدىن ئۆتكەن) شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى ئۆلىما. كۇفەلىك بولۇپ، كېيىن ئىراققا بېرىپ پائالىيەت قىلدى. تەشەببۇسچى تەرەپدارى. ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىدار شەيئىلەر مەسىلىسى توغرىسىدىكى بىلىملەر ئۇستىدە ئەبۇ ھۇرەيرە ۋە مۇئتەزىلىيەنىڭ باشقا ئەزالىرى بىلەن مۇنازىرىلەشتى ھەمدە چەتكە قېقىلدى؛ ئون ئىككى ئىمامچىلار شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چېكىدىن ئاشقان قاراشلىرى بىر چەتكە تاشلاپ قويۇلدى. ئەگەشكۈچىلىرى ھىشامىيەلەر ياكى ھەكەسىيەلەر دەپ ئاتالدى. ھىشام بىننى ھەكەم نۇرغۇن ئەسەر يازغان بولسىمۇ، ئەسەرلىرى ساقلىنىپ قالمىغان.

ئىبنى قاسىم (؟ — 806) فەقىھ. مالىك ئىبنى ئەنەسنىڭ قولىدا فىقھەنى 20 يىل تەتقىق قىلدى. ئىمام مالىكنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك شاگىرتى ھېسابلىنىدۇ. ياشلىق ھاياتىنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئۇستازى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مالىكىيەنىڭ تەرغىباتچىسى، دەپ ئېتىراپ قىلىندى. ئىبنى قاسىم ئۇستازىنىڭ ھۆكۈملىرىگە ۋە رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن، فىقھەگە دائىر ئەسەرلەرنىڭ تۇنجى توپلىمى — «ئەل مۇۋەتتەئ» نى رەتلەپ تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭ مالىكىيە توغرىسىدا يازغان «مۇدەۋۋانە» ناملىق ئەسىرى بۇ مەزھەپ رەسمىي شەكىللەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەرۇف كەرخىي (؟ — 815) تەسەۋۋۇپچى پەيلاسوپ، ۋاسىتتا (ھازىرقى ئىران چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كېلىپ، باغداتتا پائالىيەت قىلدى. تەسەۋۋۇپچىلار ئىچىدە «ھېكمەتۇللا» قارىشىنى ھەممىدىن بالدۇر تىلغا ئالغان ۋە تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنى ئەڭ بۇرۇن تەپسىلىي تونۇشتۇرغان ئادەم. سوپىلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىسكە تولۇق ئەمەل قىلىشىنى تەكىتلىدى. جەننەتكە كىرىش ئۈچۈن گۇناھى بولماسلىقى، ئەپۇ سوراشنى كۈتمىدىغانلار كۆرەڭلىمەسلىكى، مېھىر - شەپقەت ئۈمىد قىلمىدىغانلار يولسىزلىق قىلماسلىقى كېرەك. پاك نىيەت تەقۋادارلىق، ساداقەتلىك بىلەن تولغان بولىدۇ. نومۇسسىزلار يالغانچىلىق بىلەن نىقاپلىنىپ، يامان نىيەتتە بولىدۇ، ئاللا ئىبادەت قىلغۇچىلاردىن ياخشى بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇلارغا ياخشى ئەمەللەرنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ، مۇنازىرە ئىشكىنى تاقاپ قويمىدۇ؛ يامان ئادەملەرگە ئەمەل ئىشكىنى تاقاپ قويۇپ، مۇنازىرە ئىشكىنى ئېچىپ قويمىدۇ، دەپ قارىدى. ئاللاغا ئىمان ئېيتىپ، ئاللانى ئۇستاز، دوست ۋە سىرداش بىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

شافىئىي (مۇھەممەد بىننى ئىدرىس ئاببباس شافىئىي 767 — 820) ئىسلام دىنىدىكى ئىمام شافىئىي مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى. پەلەستىندىكى غازادا دۇنياغا كەلگەن. مەدىنىدىكى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ھاشىمىيلار جەمەتىدىن،

كىچىكىدە دادىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئانىسى بىلەن مەككىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، مۇسلىم زەنگى (تەخمىنەن VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن ئادەم) قاتارلىق كىشىلەردىن ھەدىس ۋە فىقھە ئۆگەندى. مالىك بىننى ئەنەس ئۆزگەن «ئەل مۇۋەتتەئ»نى يادلاپ چىقتى. 20 ياش ئەتراپىدا مەدىنىگە بېرىپ مالىك بىننى ئەنەس ۋە باشقا ئەھلى ھەدىسلەردە ئوقۇدى. كېيىن ئىراقتا پىكىر تەرەپدارلىرى بولغان فەقىھلەردە ئوقۇدى. باغدات ۋە فۇستات (ھازىرقى قاھىرە) دە مۇددەرىسلىك قىلدى. شەرىئەت تۈزگەندە مالىكىيە ۋە ھەنبەلىيەنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ھەدىس بىلەن قىياسقا تەڭ ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇسۇل ئەل فىقھىنىڭ «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، ئىجماۇ ۋە قىياستىن تەركىب تېپىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ بولۇپ شەكىللەندى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مىسىرغا كۆچۈپ بېرىپ، ئەمىر جامەسىدە ياشاپ، يېڭىدىن ئىجاد قىلغان تەلىماتىنى تارقاتتى. ئالەمدىن ئۆتكەندە فۇستاتقا دەپنە قىلىندى. ئۇسۇل فىقھىگە دائىر «رىسالە»، «ئۇسۇل ئەل فىقھ» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئىبنى ھىشام (؟ — 828 ياكى 833) پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالىنى يازغان ئادەم. مىسىردا دۇنياغا كەلگەن. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئائىلىسى بەسرەدىن كۆچۈپ كەلگەنكەن. بۇ زات ھاياتىنى مىسىردا ئۆتكۈزدى. فۇستاتتا ئالەمدىن ئۆتتى. ئىبنى ئىسھاقنىڭ شاگىرتى، كۇفەلىك زىياد بىننى ئابدۇللا ئەل بەككائى (؟ — 799) نىڭ قولىدا ئىبنى ئىسھاقنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام توغرىسىدىكى رىۋايەت ماتېرىيالى — «سىرات رەسۇلىللاھ» نىڭ بارلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ ئىككى تومىنى قىسقارتىش ئارقىلىق، «كىتاب سىرات رەسۇلىللاھ» قىلىپ تۈزۈپ چىقتى. قۇرئان ۋە ھەدىسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى رىۋايەتلەرنى توپلاپ «كىتاب ئەل تىجەن» قىلىپ تۈزۈپ چىقتى.

نەززام (؟ — تەخمىنەن 845) مۇئتەزىلىيەنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. ئەبۇ ھۇزەيل ئەللافنىڭ شاگىرتى. بەسرەدە تەربىيىلەنگەن، باغداتتا ئۇزۇن تۇرغان. ئەينى چاغدا كىشىلەر تەرىپىدىن «تەلۋە» ياكى «بىدئەت» دەپ قارالغان. ئۇ ئاللا يامانلىق قىلمايدۇ، ئىنسانغا ئەڭ پايدىلىق ئىشلارنىلا قىلىدۇ؛ ئاللا ياراتقان ئالەمدىكى مەۋجۇداتلاردىن باشقا يېڭىدىن ھېچقانداق شەيئىنى يارىتمايدۇ؛ ئاللا دۇنيانى بىر قېتىمدا ياراتتى. مەۋجۇداتلارنى رېتى بىلەن بىر يولدىلا تەييار قىلدى. لېكىن، مەۋجۇداتلارنىڭ بەزى قىسىملىرى يەنە بىر قىسىملىرىنىڭ ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ قالدى. نەچچە مىڭ يىللاردىن كېيىن يوشۇرۇن ھالەتتىن تەدرىجىي ئاشكارىلىنىپ چىقىدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلدى. دۇنيانىڭ قۇرۇلمىسى مەسىلىسىدە شەكىللىك ماددىلار ئاتومنىڭ بىرىكىشىدىن ئەمەس، بەلكى بىرنەچچە خىل خۇسۇسىيەتنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپىدۇ، دەپ قارىدى. ئىنسانىنىڭ روھى بىر خىل سىرلىق سۇبستانسىيە بولۇپ، بەدەن روھنىڭ قورچىقىدىن ئىبارەت. بىلىم، ئىرادە قاتارلىقلار روھنىڭ ھەرىكىتى ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. ئىنسان ئىدراكقا تايىنىپ ئاللانى، ئۆزىنى تونۇيدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلدى. فىقھە جەھەتتە، خاتالاشمايدىغان ئىمامغا تايىنىش كېرەك، دەپ قارىدى. ئىجماۇ ۋە قىياسنى شەرىئەت چىقىرىشنىڭ ئاساسى قىلىشنى ئىنكار قىلدى.

ئەبۇ ھۇزەيل ئەللاف (تەخمىنەن 753 — 850)

مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. بەسرەدە دۇنياغا كېلىپ، باغداتتا ياشىدى. ۋاسىل بىننى ئاتانىڭ شاگىرتى. «ئەللاف» (يەم- خەشەك سودىگىرى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. گرېك پەلسەپىسىنى ئىسلام ئىلمىي تەۋھىدىگە تەسىر كۆرسەتكۈزگەن تۇنجى ئادەم. مۇئتەزىلىيەگە بەش ئاساسىي پرىنسىپنى تۇزۇپ بەرگەن، بۇ مەزھەپتىكىلەر ئۇشبۇ پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلدى. ئەبۇ ھۇزەيل ئاللانىڭ ئەۋزىلى يوق. لېكىن، ئاللا ئىرادىسىنىڭ ئەۋزىلى يوق ئەمەس. ئۇ ئاللانىڭ ئەسلىي زاتى ئەمەس، شۇنداقلا ئاللا خالىغان شەيئىيمۇ ئەمەس. بەلكى ئەۋزىلى يوق ئاللانىڭ زاتى بىلەن ئاللا ياراتقان ماددىي دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈكتىن ئىبارەت، دەپ قارىدى. ئىنسانىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، خالىغىنىنى قىلالايدىغانلىقىنى، ئىنسان ئىدراكىنىڭ ياردىمى بىلەن ئاللانى، ئۆزىنى تونۇيدىغانلىقىنى ھەمدە ياخشى ۋە يامانىنى پەرق ئېتىپ، ياخشىلىققا يۈزلىنىپ، يامانلىقتىن خالىي بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

ئىبنى ھەنبەل (780 — 855)

ئىسلام دىنىدىكى ھەنبەلىيەگە ئاساس سالغان ئادەم. باغداتنىڭ ئىمامى. باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. ئىمام شافىئىيدىن ئىلمىي فىقھە ئۆگەنگەن. ئىمام شافىئىي مىسىرغا كەتكەندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا مەزھەپ قۇردى. شەرىئەت تۇزگەندە «قۇرئان كەرىم»نىڭ زاھىر مەنىسىگە ئەھمىيەت بەردى، ئەنئەنىدە چىڭ تۇردى، ھەدىسنى كەڭ تەتبىق قىلدى، قىياسنى ئاز ئىشلەتتى. شەخسنىڭ پىكرىنى ئېتىراپ قىلمىدى. ئىجمائنى قوللىنىشنى كۆزگە ئىلمىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنىدا «قۇرئان كەرىم» دىن باشقا، ھەدىس خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدىغان بىردىنبىر ئاساس ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. ئاز ساندىكى ئادەملەر رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەرنىڭ توغرا دەپ قارالغانلىرىنى قوبۇل قىلدى. شۇڭا ئىبنى ھەنبەل تۇزگەن «مۇسنەد شەرىف» 30 مىڭدىن ئارتۇق ھەدىسنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئىبنى ھەنبەل سۇننىي مەزھىپىدىكى تۆت ئەھلى فىقھەنى بارلىققا كەلتۈرگۈچىلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇتەئەسسىپ ئادەم، دەپ قارالدى. مۇئتەزىلىيە مەزھىپىنىڭ «قۇرئان كەرىم» يارىتىلغان دېگەن تەشەببۇسنى خەلىپە مەئمۇن (813 - 833 يىللىرى) بىلەن مۆئتەسىم (833 - 845 يىللىرى) قوبۇل قىلغان ھەمدە دىنىي ئۆلۈمالارنىمۇ قوبۇل قىلىشقا زورلىغاندا ئىبنى ھەنبەل گەپ قىلماي تۇرۇۋالغانلىقتىن، تۇرمىگە تاشلاندى، قاتتىق ئۇرۇلدى. كېيىن مۇئتەزىلىيە قارىشىنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ ئىكەنلىكى ئېلان قىلىندى. ئىبنى ھەنبەلنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن شەكىللەنگەن ھەنبەلىيەلەرمۇ مۇئتەزىلىيە قارىشىدىكىلەرگە ئوخشاش ۋاستىلەر بىلەن زىيانكەشلىك قىلدى. ھەنبەلىيە ئەنئەنىچىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. ئىبنى ھەنبەل باغداتتا ئالەمدىن ئۆتتى.

مۇھاسىبى (ئەبۇ ئابدۇللا ھارىس بىننى ئەسەد مۇھاسىبى 781 — 857)

ئىسلام دىنىدىكى سىرلىقلاشتۇرغۇچى بولۇپ، «ھارىس بىننى

ئەسەد ئەنەزى» ياكى «ھارىس مۇھاسىبى»، «مۇھاسىبى» مۇ دېيىلىدۇ. مەنىسى «ۋىجدانىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ كۆرگۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بەسرەلىك. ئىلمىي فىقھەدە ئىمام شافىئىي مەزھىپىگە مەنسۇپ. ياش چاغلىرىدا مۇئتەزىلىيەنىڭ ئىدراكچىلىقىغا مايىل بولۇپ، كېيىن تەسەۋۋۇپچىلىققا بۇرالدى. رىيازەتتە دىلنىڭ ھاياتى ۋە ھەرىكىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان قورقۇشنى، سادىق بولۇش، خاتىرجەم بولۇش، تۆۋە ـ ئىستىغپار ئوقۇش، ئىبھتىيات قىلىش، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، مۇھەببەت بولۇش، شۈكرى قىلىش ئارقىلىق روھنى پاكلاشنى تەكتىلىدى. ئاللانىڭ ئالدىدىكى بۇرچنى ئادا قىلىش يەنى قىيامەت سورىقىنى ئەسلەپ تۇرۇش كېرەك. دەھرىي نىيەت ھەممە گۇناھنىڭ يىلتىزدۇر. ئىنسان ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشى، ئويلىنىپ كۆرۈشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىدراكنى تەتبىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىدى. روھنىڭ ئالىي قىسمىنىڭ تەن بىلەن بىرلىشىشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولىدىغانلىقىغا، ئاللا ئۇنىڭغا ئۆزىدىكى ماھىيەتنى سىڭدۈرۈۋەتكەنلىكىگە، شۇنىڭ بىلەن ئىنسان روھىنىڭ ئاللاغا قايتىدىغانلىقىغا ھەمدە ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدىغانلىقىغا؛ ئىنسان روھىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك قىسمى بولسا، يامانلىق ئۆسىدىغان جاي ئىكەنلىكىگە، ئىنسان ئاللا بىلەن قوشۇلۇش ئۈچۈن، بۇ «دەھرىي ئۆزى» دىن غالىب كېلىشى كېرەكلىكىگە ئىشەنىدى. تەسەۋۋۇپچىلىققا ھەدىستىن ئاساس ئىزدەپ، ئۇنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشى بىلەن ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. مۇئتەزىلىيەنى تەنقىد قىلىشقىمۇ قاتناشتى. شاگىرتى جۇنەيد ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. لېكىن، ھاياتىدا كىشىلەر تەرىپىدىن گۇمانغا قالدى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ئۇ يازغان «ئىلاھ سەلتەنىتىگە ئەمەل قىلىش» ناملىق ئەسەر تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مۇھىم نەزەرىيىۋى ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇئتەزىلىيەلەرگە رەددىيە بېرىدىغان راتسىئوناللىق ئەسەرلەرنىمۇ يازدى، كۆپەدە ئالەمدىن ئۆتتى.

ھارىس ئىبنى ئەسەد ئەنەزى «مۇھاسىبى» گە قارالىڭ.

زۇننۇن مىسرى (تەخمىنەن 796 — 861) تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. يۇقىرى مىسىردا دۇنياغا كەلگەن. تېبابەتچىلىك، كىمىياگەرلىك، سېھىرگەرلىك ئۆگەنگەن ۋە قەدىمكى گرېك تىلىنى ئۆگەنگەن. مەككە، دەمەشىق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ دەرۋىشلەرنى زىيارەت قىلىپ، كېيىن دەرۋىش بولغان. ئەنئەنىچىلەرنىڭ «‹قۇرئان كەرىم› يارىتىلغان ئەمەس» لىكى توغرىسىدىكى قارىشىنى قوللىغانلىقتىن، مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ دۈشمەنلىك قىلىشىغا ئۇچرىدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغداتتا قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە سېلىندى. تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، مىسىرغا قايتىپ كېلىپ، قاھىرەنىڭ يېنىدىكى جىزادا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغانلار كۆپ. ئۇنىڭ سېھىرگەرلىك ۋە كىمىياگەرلىك كىتابلىرى ھازىرغىچە قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ. زۇننۇن مىسرى تەسەۋۋۇپچىلىقنى تۇنجى بولۇپ چۈشەندۈرگەن ۋە سوپىزملىق مەئرىفەتنى سىستېمىلىق شەرھلىگەن ئادەمدۇر. ئۇنىڭ نەزەرىيىسى ئاللانىڭ يولىدا مېڭىش ۋە ھەرىكەتنى، روھنى تەھلىل قىلىش، بىلىم بىلەن ئىلاھىي سۆيگۈدىن ئىبارەت ئۈچ تېمىنى دەۋر قىلىدۇ. ئاللا بىلەن ئاللاغا ئىبادەت قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى

ئالماشتۇرۇلغان سۆيگۈ ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىشكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ كەتمەسلىكنى تەكىتلىدى. بىلىش مۇنداق ئۇچ قاتلاملىق بولىدۇ: ئادەتتىكى بەندىلەر بىرلىشىپ كېتىشنىلا بىلىدۇ، ئۇلۇغ دانالار ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىدۇ. ۋەلى — ئەۋلىيالار ئاللانىڭ يەككە سۈپىتىنى بىلەلەيدۇ. ھەقىقىي بىلىم ئاللانىڭ ئىچكى نۇرىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئاللاھقا دىلىدىن شاھىد بولالىغان ئەۋلىيالارغا مەنسۇپ بولىدۇ. بۇ قاراش ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەھدە ئەل شۇھۇد ۋە ۋۇجۇد ئالۇل ھەققە ئاساس سېلىپ بەردى. ئۇنىڭ قۇتاب نەزەرىيىسى بىدئەتلىك، دەپ قارالغانلىقتىن، باغداتتا تۇرمىگە سېلىندى. ئۇنىڭ تەلىماتى باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەندى. زۇننۇن مىسرى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياساتىنغا دەپنە قىلىندى.

جاھىز (تەخمىنەن 776 — 869) مۇئتەزىلىيەنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. بەسرەلىك. باغداد ۋە سەمەررادا ئۇزۇن تۇرۇپ، بەسرەدە ۋاپات بولدى. نەززامنىڭ شاگىرتى، تىلغا باي يازغۇچى ۋە تەبىئىي پەن ئالىمى. ھەقىقىي ئالىم دىنالېكتىكا ئىلمىنى ۋە تەبىئىي پەنلەرنىمۇ بىلىش كېرەك، دەپ قارىدى. «ئىنسان ئىدراكتىن پايدىلىنىپ ياراتقۇچى ئىگىسىنى تونۇيالايدۇ»، «ئىنسانىنىڭ قىممىتى پۈتۈنلەي ئىرادە ئەركىنلىكىدە بولىدۇ»، ئىنسان ئۆز ھەرىكىتىنى تەبىئىي ھالدا، ئىرادە ئەركىنلىكى بىلەن ئورۇندايدۇ. لېكىن ئىنسان ئىگە بولغان بىلىم مۇقەررەر تۇغما بولىدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلدى. «ئۇ مادارا يولى» دىن ئىبارەت ئەخلاق غايىسىنى تەشەببۇس قىلدى. نۇرغۇن ئەسەرلەر يازدى. «كىتاب ئەل ھەيۋان» (ھايۋانلار توغرىسىدىكى كىتاب) ئەڭ مەشھۇر ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئەل كىندى (ئەبۇ يۈسۈف ياقۇب بىننى ئىسھاق ئەل كىندى، تەخمىنەن 801 — 870) ئىسلام پەيلاسوپى. كۇفەدە دۇنياغا كەلگەن. بەسرە ۋە باغداتتا ياشىغان. ئەل كىندى ئەرەب قان سىستېمىسىدىن بولغاچقا، ياۋروپادا «ئەرەب پەيلاسوپى» دېگەن نامغا ئىگە. قارا تازىلار (ئابباسىيلار) خەلىپىسىنىڭ ئوردىسىدا ۋەزىپە ئۆتىدى. پەلسەپىدە مۇرەسسەچىلىك قىلىپ، يېڭى ئەپلاتون — ئارىستوتېل پەلسەپىسى بىلەن ئىسلام دىنىنى مۇرەسسە قىلدى. ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى «بىرىنچى ئامىل» بولغان ئاللا ياراتتى. يارىتىشتا «تاشتۇرۇپ چىقىرىش» شەكلىنى قوللاندى، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى؛ ماددا شەكىلدىن ئىلگىرى مەۋجۇت بولىدۇ، شەكىل ماددىدا مەۋجۇت بولغان بىر خىل پوتېنسىئالدىن ئىبارەت؛ يېتەكچى ئامىل روھ بىلەن ماددىي دۇنيا ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئاسمان جىسىملىرى دۇنياسىنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. يەككە يېتەكچى ئامىل ئالەمنىڭ يېتەكچى ئاملىدىن تېشىپ چىقمىدۇ ھەمدە تەننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دەپ قارىدى. ھېسسىياتنىڭ بىلىشتىكى رولىنى ئېتىراپ قىلدى. لېكىن، ماتېماتىكا، لوگىكا ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى كېيىنكى پەيلاسوپلارغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. ئەل كىندى پەلسەپە، ماتېماتىكا، تېبابەتچىلىك، مۇنەججىملىك ۋە مۇزىكا توغرىسىدا 300 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازدى. ئۇنىڭ لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنغان 70 خىل ئەسىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بۇخارى (مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل بۇخارى، 810 — 870) مۇھەددىس. سۈننىي مەزھىپىنىڭ

ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابىنى توپلىغان ئۆلىمالارنىڭ بىرى. بۇخارادا تۇغۇلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بالىلىق ۋاقىتلىرىدىلا «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ بولغان، ئەرەبچىنى ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، ئىلمىي ھەدىسكە بېرىلىپ، نۇرغۇن ھەدىس توپلىغان. 16 يېشىدا ئانىسى ۋە ئاكىسى بىلەن مەككىگە ھەج قىلىپ بارغان؛ ھەجدىن ئازراق تۇرغاندىن كېيىن، خەلىپە ئىمپېرىيىسىگە تەۋە جايلارنى ئايلانغان. خۇراساندىن مىسىرنىڭ ئىلىم مەركەزلىرىگىچە بېرىپ 16 يىل ئىچىدە مىكىدىن ئارتۇق شەيخ، ئىمامدىن ھەدىس توپلىغان. كېيىن ھەدىسلەرنىڭ راست - يالغانلىرىنى ئايرىپ، ھەدىس شېرىپ (سەھىھۇل بۇخارى) نى تۇزۇپ چىققان. ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتىغا يېنىپ كېلىپ، يەنە سەپەرگە چىققان. سەمەرقەنتتىكى كىچىك بازاردا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ شاگىرتى مۇسلىم بىننى ھەججاج «سەھىھۇل مۇسلىم» نى تۇزۇپ چىققان.

ئوسمان ئەمرى (؟ — تەخمىنەن 871) شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيسى، ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ كىچىك غايىبلىق دەۋرىدىكى تۇنجى ۋەكىلى بولۇپ، «نائىب» دېيىلدى (مەنىسى ۋەكىل دېگەنلىك بولىدۇ). مۆمىنلەر بىلەن غايىب ئىمام مۇناسىۋەتلىشىدىغان ۋاستە، دەپ قارالدى. ئۇنىڭچى ۋە ئون بىرىنچى ئىمامنىڭ كاتىبى ۋە مەخپىي ۋەكىلى بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ سوۋغاتلىرىنى ۋە تىلاۋەتلىرىنى ئىمامغا يەتكۈزدى. ئىمامنىڭ مۇددىئاسى ۋە جاۋابىنى كىشىلەرگە يەتكۈزدى. ئەمەلىيەتتە مەخپىي ئالاقە تورىنى كونترول قىلىپ تۇردى. كېيىن غايىب ئىمامنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن داۋاملىق ۋەكىل بولدى ھەمدە ئون بىرىنچى ئىمامنىڭ ئۇكىسىنىڭ ئىمامغا ۋارىسلىق قىلىش غەرىزىنى مەغلۇپ قىلدى. ھايات چېغىدا ئۇغلى ئەبۇ جەئفەرنى ئىككىنچى نائىب قىلىپ بەلگىلىدى.

ئەبۇ يەزىد بىستامى (ئەبۇ يەزىد تەيفۇر ئىبنى ئىيسائىبنى سۇرۇشان بىستامى، ؟ — 874 ياكى 875 —) «بەيەزىد» مۇ دېيىلىدۇ. بىستامى نامى بىلەن مەشھۇر. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ داڭلىق ۋەكىلى. پارسىيىنىڭ كۇمىس ئۆلكىسىدىكى بىستامدىن. ئاتا - بوۋىلىرى ئەسلىي زاراتوسترا دىنىنىڭ مۇخلىسى بولۇپ، كېيىن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى. ھەنەفىيەدىن فىقھە ئۆگەندى. كېيىن ھىندىستانلىق تەسەۋۋۇپچى ئەبۇ ئەلى سىندىدىن. «قۇرئان كەرىم» نى ئۆگەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە سىندىدىن تەسەۋۋۇپچىلىق ئۆگىنىپ، «فەنا» چۈشەنچىسىنى ئەھلى تەسەۋۋۇپقا كىرگۈزۈپ، سوپىزمنى يېڭى باسقۇچقا تەرەققىي قىلدۇردى. ئىستىقامەتكە پۇتۇن زېھنى بىلەن بېرىلىپ، فەنانى تەسەۋۋۇپچىلىق نەزەرىيىسىنىڭ يادروسى قىلدى. ئىنسان ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندە «مەن ئەمەسمەن. ھەقىقەت تىلىم ئارقىلىق سۆزلەيدۇ. مەن فەنامەن» دەپ قاريدى. ئالدى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلارغا پان ئىسلاھىزمنى ئۆگەتتى. ئىنسان رىيازەت چېكىش، ئۆزىنى ئۇزلۇكسىز ئىنكار قىلىش ئارقىلىق فەناغا يېتەلەيدۇ. يەنى ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىدىغان مەنزىلگە يېتەلەيدۇ، دەپ قاريدى. ئەبۇ يەزىد بىستامى ئەنئەنىچى مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ ئۆچمەنلىكىگە ئۇچراپ، بىر مەھەل سەرگەردان بولدى. لېكىن، كۆپ ۋاقىتنى يۇرتىدا زاھىدلىق بىلەن ئۆتكۈزدى. ھەم زاھىدلىقتا چىڭ تۇردى، ھەم شەرىئەتكە ھۆرمەت قىلدى. ۋاپات بولغاندا بىستامغا دەپنە قىلىندى. ئەبۇ يەزىد

بىستامى ئالەمدىن ئۆتۈپ 100 يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن تەيفۇرىيە دىنىي پىرقىسى شەكىللەندى. ئۇ يازغان 500 پەند - ۋەسىيەت (بەزىلەر ھەممىنى ئەبۇ بەزىد بىستامى يازمىغان دەيدۇ) قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇردى.

بىستامى «ئەبۇ يەزىد بىستامى»غا قارالسۇن.

مۇسلىم بىننى ھەججاج (817 ياكى 821 — 875) مۇھەددىس. سۇننىي مەزھىپىدە ھۆرمەتلىنىدىغان ئالتە چوڭ ھەدىسلەر توپلىمىنى توپلىغان ئۆلىمالارنىڭ بىرى. خۇراسانىكى نەيسابۇردا دۇنياغا كېلىپ، شۇ رايونىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئەينى يىللاردا ئەرەب يېرىم ئارىلى، مىسىر، سۇرىيە ۋە مىسوپوتامىيە قاتارلىق جايلارنى ئايلاندى. بۇخارادا ئوقۇدى. ئىبنى ھەنبەلى ۋە شافىئىينىڭ شاگىرتى ھەرمالا (؟ — 857) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ دەرسلىرىنى ئاڭلىدى. ھەربىر ھەدىسكە بىرنەچچە رىۋايەت قىلغۇچىنى كۆرسەتتى. 300 مىڭدىن ئارتۇق ھەدىس توپلىدى. بۇلاردىن 6 مىڭدىن ئارتۇق (بەزىلەر 4 مىڭدىن ئارتۇق دەيدۇ، بەزىلەر 3 مىڭدىن ئارتۇق دەيدۇ) ئىشەنچلىك ھەدىسنى توپلاپ، 52 جىلدلىق «سەھىھۇل مۇسلىم» قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، فىقھە، تەرجىمىھالغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان بولسىمۇ، ئۇلار يوقىلىپ كەتتى.

مۇھەممەد مۇنتەزىر (تەخمىنەن 868 — 878) ئەبۇ قاسىم مۇھەممەد دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان ئون ئىككىنچى ئىمام ۋە كەلگۈسىدىكى قۇتقۇزغۇچى. ئادەتتە «ئىمام مەھدى»، «دەۋرنىڭ ئىمامى»، «دەۋر ئىگىسى» ياكى «مۇنتەزىر» دەپ ئاتىلىدۇ (مۇنتەزىر دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئارزۇ قىلىنىۋاتقان» دېگەنلىك بولىدۇ). سامارىرا (ھازىرقى ئىراقنىڭ چېگرىسى ئىچى) دە دۇنياغا كەلدى. ئون بىرىنچى ئىمام ھەسەن بىننى ئەلى ئەسكەرى (845 — 872 ياكى 874) نىڭ ئوغلى. دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئون ئىككىنچى ئىمام قىلىندى. لېكىن، 872 - يىلىدىن 941 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە تۆت نائىب ياكى ۋەكىل ئۇنىڭ ئورنىدا دىنىي ھوقۇق يۈرگۈزدى. بۇ دەۋر «كىچىك غايىبلىق» دېيىلدى؛ تۆتىنچى نائىب سەمەرى 941 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ۋەكىل بولماي «چوڭ غايىبلىق» دېيىلدى. شىئە مەزھىپىدىكىلەر زامانىي ئاخىر بولغاندا مۇھەممەد مۇنتەزەر «ئىمام مەھدى» سۈپىتى بىلەن دۇنياغا پەيدا بولۇپ، ئادالەتكە ئىگە بولىدۇ، ياخشىلارنى مۇكاپاتلاپ، يامانلارنى جازالايدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئەبۇ قاسىم مۇھەممەد «مۇھەممەد مۇنتەزەر» گە قارالسۇن.

ئىبنى ماجە (مۇھەممەد ئىبنى يەزىد ئىبنى ماجە، 824 — 886) مۇھەددىس. سۇننىي مەزھىپىدە ھۆرمەتلىنىدىغان ئالتە چوڭ ھەدىسلەر توپلىمىنى توپلىغان ئۆلىمالارنىڭ بىرى. رابىئالارنىڭ موللىسى، «قۇرئان كەرىم»نى تولۇق يادلاپ بېرەلىشى بىلەن مەشھۇر. ئىراق، سۇرىيە، مىسىر ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ھەدىس توپلىدى. ئەرەب يازغۇچىسى ئىبنى خاللىكان (1211 — 1282) نىڭ ئەسلىمىسىدە ئېيتىلىشىچە، ئىبنى ماجە «قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلغان.

ئەبۇ داۋۇد (817 — 888) مۇھەددىس. سۇننىي مەزھىپىدە ھۆرمەتلىنىدىغان ئالتە چوڭ ھەدىسلەر

توپلىمىنى توپلىغان ئۆلىمالارنىڭ بىرى. سىجىستانلىق (سىجىستان ھازىر ئىران چېگرىسى ئىچىدە). بەسرەدە دۇنياغا كېلىپ، باغدادتا چوڭ بولدى. ھەممە يەرگە بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلىپ، سەمەرقەنتتىكى مۇھەددىس داربىغا شاگىرت بولۇپ، مول بىلىمى ۋە تەقۋادارلىقى بىلەن شۆھرەت قازاندى. كېيىن بەسرەدە ئولتۇراقلىشىپ، ھەدىسلەرنى دەلىللەش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەدىسلەرگە تەپسىلىي ئىزاھات بەرگەن تۇنجى ئۆلىما بولدى. ئۇ توپلىغان ھەدىس شېرىپنى فىقھە تېمىسى بويىچە تۈركە ئايرىپ ئىبنى ھەنبەلنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

تىرمىزى (ئەبۇ ئىيسا ئىبنى ئىيسا ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى شەددات تىرمىزى، ؟ — 883 - يىلدىن 893 - يىل ئارىلىقىغچە) مۇھەددىس. سۇننىي مەزھىپىدە ھۆرمەتلىنىدىغان ئالتە چوڭ ھەدىسلەر توپلىمىنى توپلىغان ئۆلىمالارنىڭ بىرى. تىرمىز (ئافغانىستاندىكى بەلخنىڭ يېنى) دا دۇنياغا كەلدى ۋە شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتتى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ قارغۇ ئىكەن. تىرمىز خۇراسان، ئىراق، ھىجاز قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ھەدىس توپلىدى ۋە ئىبنى ھەنبەلى، بۇخارى قاتارلىق كىشىلەردە ئوقۇدى. «سەھىھ» (قاھىرە نۇسخىسىنىڭ ئاتىلىشى)، «جامىئۇل تىرمىزى» ۋە «شامەئىل» نامىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەزىلىتىگە دائىر رىۋايەتلەر بايان قىلىنغان كىتابلارنى نەشر قىلدۇردى. ھەدىس رىۋايەت قىلىپ بەرگۈچىلەرنىڭ ئەۋلادىغا باھا بەردى، ھەربىر ھەدىسنىڭ كەينىدە ئەھلى فىقھەلەرنىڭ پەرقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ توپلىغان ھەدىسلىرى ئەبۇ داۋۇد، ئىبنى ماجە ۋە نەسائىلار توپلىغان ھەدىسلەر بىلەن قوشۇلۇپ، «سۇنەن» دەپىلدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى خېلى كەڭ بولۇپ، فىقھەدىن باشقا، ئىلاھشۇناسلىق، تەقۋادارلىق، رىيازەت، ھەربكەت، تەربىيە، ئەۋلىيالارنىڭ تەرجىمھالى، تارىخ قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لېكىن يوقىلىپ كېتىپتۇ.

سەھل تۇستەرى (818 — 896) قىسقارتىلىپ تۇستەرى دەپىلىدۇ. سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن. سىرلىقلاشتۇرغۇچى. پارسىيىدىكى تۇستەردە دۇنياغا كەلگەن. ئىلمىي تەۋھىد ھەققىدە نۇرغۇن نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى ۋە تەھلىللىرى بار. سوپىلار تۇستەرىنى ھۇسەين بىننى مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئۇستازلىرىدىن بىرى، دەپ قارايدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئايەتلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن شەرھلىگەن ئۆلىما. ھەدىسكە «مەن مەندۇرمەن، ئۇ ئۇدۇردىن باشقا، مەن ئۇدۇرمەن، ئۇ مەندۇر» دەپ ئىزاھات بېرىپ، تەسەۋۋۇپچىلىققا «قەلىبلەرنىڭ ئۇچرىشىشى» ۋە «بىر بولۇپ كېتىشنىڭ سىرى» توغرىسىدا نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسىغا شاگىرتى سالىم ۋارىسلىق قىلىپ «سالمىيە» نى بەرپا قىلدى.

تۇستەرى «سەھل تۇستەرى» گە قارالىڭ.

ھەمدان قەرمەت (؟ — تەخمىنەن 899) شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ دائىسى (دىنىي ئەھكاملارنى ئۆگەتگۈچىسى)، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى قەرمەتىيلەر ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى. ئىراقتىكى كۇفەنىڭ يېنىدا ئۆتكەن دېھقان. مەسۇپوتامىيەدىكى ۋەسىتە (ھازىر سۇرىيە چېگرىسى ئىچىدە) قەرمەتىيلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ

ئابباسىيلار سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئەزالىرىنىڭ بىر قىسىم مال-مۈلكىنى ۋە كىرىمىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى جامائەت ئىلكىگە ئېلىش ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ھەممىگە تەڭ تەقسىم قىلىپ بېرىشنى سىناپ كۆردى. قوزغىلاڭ باستۇرۇۋېتىلدى. 899 - يىلى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ باش ئورگىنى بىلەن ئىختىلاپ كۆرۈلدى. ھەمدان قەرمەتنىڭ ئاساسلىق يارەمچىسى ئابدان ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

جۇنەيد (ئەبۇ قاسىم مۇھەممەد جۇنەيد، ؟ — 910) تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما. نېھاۋادتا دۇنياغا كېلىپ، باغداتتا پائالىيەت قىلدى. بالىلىق دەۋرىدە دىنىي بىلىم ۋە فىقھە ئوقۇدى. كېيىن تاغىسى سەرى سەقەتى (؟ — 867) بىلەن تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ قوبۇل قىلدى. 20 يېشىدىن باشلاپ فىقھەنى چۈشەندۈرۈشكە كىرىشتى ھەمدە تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن فىقھەنى كېلىشتۇرۇشكە تىرىشتى. ئاللانى سۆيۈش ۋە ئاللاغا بويسۇنۇش ئارقىلىق ئاللا بىلەن بىر بولۇپ كېتىشكە يېتىشنى تەكىتلىدى. سوپىلارنىڭ نامراتلىقى ماددىي نامراتلىق ئەمەس، بەلكى مەنىۋى جەھەتتە ھەقىقەتنى تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، سوپىلىقنىڭ چىن مەنىسى دىلنى پاكلاشتۇرۇشتا ئىكەنلىكىنى ئېچىپ بەردى. «سەگەكلىك» بىلەن ئىستىقامەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. چېكىدىن ئاشقان سۆز - ھەرىكەتلەرگە «مەپتۇن بولۇپ كېتىش» كە قارشى تۇردى ھەمدە ھەللاجدىن قول ئۈزدى. ئۇنىڭ تەلىماتى تەسەۋۋۇپچىلار تەرىپىدىن نوپۇزلۇق تەلىمات، دەپ ھېسابلىنىپ، ئۇ «سۇلتان»، «سەئىد»، «ئەرىفىن» (ئاللانى بىلگۈچى) دەپ ھۆرمەتلەندى. تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

ئەبۇ جەئفەر (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد بىننى ئوسمان، ؟ — 917) شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيىسى. ئون ئىككى ئىمامچىلار كىچىك غايىب بولغان مەزگىلدىكى ئىككىنچى ۋەكىل. ئوسمان ئەمرىنىڭ ئوغلى. دادىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن 893 - يىلى ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، ئون ئىككىنچى ئىمام دۇنيادا مەۋجۇت بولغان ۋە دۇنيادىن غايىب بولغاندا، ئون بىرىنچى ئىمامنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن مۇنازىرىلىشىش ۋە كۈرەش قىلىشقا بەلگىلەندى. ئەبۇ جەئفەر كۆز يۇمدىغان چاغدا ھۈسەين بىننى روھ نوبەختىنى ئۆچىنچى ۋەكىل قىلىپ تەيىنلىدى.

ھەللاج (ھۈسەين بىننى مەنسۇر ھەللاج، 858 — 922) تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. پارسىيلىك پاختا ئاتىدىغان ئىشچى. فارسنىڭ يېنىدىكى تۇردا دۇنياغا كېلىپ، تەسەۋۋۇپچى دائى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت خىلۋەتچىلىكتە ياشىدى. 908 - يىلى مەدىنىدىن باغدادقا بېرىپ، تەركىدۇنيالىق ۋە تەسەۋۋۇپچىلىقنى تەرغىب قىلدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، «مەن خۇدادۇرمەن» دەپ ئېلان قىلغان ھەمدە بۇ ھەقتە شېئىرلار يازغان. ئاللانىڭ زاتىدىن باشقا، دۇنيادا بۆلەك چىنلىق يوق. دۇنيا پەقەت خىيالى تۇيغۇدىن ئىبارەت، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. ئاللا پۈتۈن كائىناتتىن پايدىلىنىپ ئىنسان بىلەن سۆزلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىنسان زاتى بىلەن ئاللا زاتىنى بىر قىلىۋېتىدۇ، دەپ قارىدى. 913 - يىلى مۇئتەزىلىيەلەر تەرىپىدىن ئالدامچى، دەپ ئەرز قىلىنىپ، سەككىز يىللىق تۇرمىگە

سىلسىلەندى. 922 - يىلى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ مەھكىمە شەرئىسى تەرىپىدىن بەدەننى پارچىلىۋېتىش جازاسىغا ئۇچرىدى. تەسەۋۋۇپچىلار تەرىپىدىن شېھىت، دەپ ھۆرمەت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ باغداتتىكى قەبرىسىنى تەسەۋۋۇپچىلار ئەۋلىيا قەبرىسى، دەپ ھېسابلايدۇ.

تەبەرى (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەرى، 838 — 923) تارىخشۇناس. ھازىرقى ئىران چېگرىسى ئىچىدىكى ئامۇلدا دۇنياغا كەلگەن. يەتتە يېشىدا «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ بولغان. پرسىيە، ئىراق، سۇرىيە ۋە مىسىردىكى ئىلىم مەركەزلىرىنى ئايلىنىپ چىققان. كېيىن باغداتتا ئولتۇراقلاشتى. ياش ۋاقتىلىرىدا ئەرەب رىۋايەتلىرىگە دائىر ماتېرىياللارنى توپلىدى. ھۆكۈمەتتە ئەمەلدار بولۇشقا ئۇنمىماي، ئوقۇتۇش ۋە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. شافىئىيەنىڭ يولىنى تۇتۇپ، جەرىرىيە مەزھىپىنى قۇردى. لېكىن، شافىئىيە بىلەن كۆپ پەرقلەنمىگەنلىكتىن يوقاپ كەتتى. ئۇ تارىخ، شەرىئەت، «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى قاتارلىق مەزمۇنلاردا يازغاندىن باشقا، ئەدەبىيات، ئېتىكا، ماتېماتىكا ۋە تېبابەتچىلىك قاتارلىق مەزمۇنلاردىمۇ يازدى. ئۇنىڭدىن قالغان ماتېرىياللار تولۇق ئەمەس. ئىلمىي فىقھە پرىنسىپلىرى توغرىسىدىكى يازغان ماتېرىياللار يوقاپ كەتكەن. ئۇنىڭ «پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار تارىخى» ناملىق ئەسىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئەسەردە دۇنيا يارىتىلغاندىن تارتىپ 915 - يىلىغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرى ئىچىدە خېلى تەپسىلىي يېزىلغان ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر ئەسىرى «تەپسىر قامۇسى» دىن ئىبارەت.

تەھاۋى (ئەبۇ جەئفەر ئەھمەد تەھاۋى، 854 — 934) مۇتەكەللىمۇن. سۇننىي مەزھىپىدىكى تەھاۋىيە ئىلمىي ئېقىمىنى بەرپا قىلغان ئادەم. مىسىردىكى تەھا شەھىرىدىن. ئەشئەرى، ماتۇرىدى بىلەن ئەنئەنىۋى ئىلمىي تەۋھىدكە ئاساس سالدى. ئادەمنىڭ ھەرىكىتى ئاللانىڭ يارىتىشىنى ۋە ئادەمنىڭ ئىگە بولۇشىنى مەنبە قىلىدۇ. ئادەمنىڭ قۇدرىتى يەتمىسىمۇ ئادا قىلىشقا زورلايدىغان ھېچقانداق مەسئۇلىيىتى بولمايدۇ. ئادەمنىڭ ئادا قىلىشقا قۇدرىتى يېتىدىغان مەسئۇلىيىتى مەجبۇرىدۇر، دەپ قارىدى. «ھەدىس ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار توغرىسىدا ئىزاھات» ناملىق ئەسەر يازدى.

ئەل ئەشئەرى (ئەبۇل ھەسەن ئەلى ىبننى ئىسمائىل ئەشئەرى 873 - ياكى 874 — 935) ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەنئەنىچى مۇتەكەللىمۇن. ماتۇرىدى، تەھاۋى بىلەن ئەنئەنىۋى ئىلمىي تەۋھىدكە ئاساس سالغان ئادەم. بەسرەدە دۇنياغا كېلىپ، باغداتتا ئالەمدىن ئۆتتى. ئەسلىي بەسرەدىكى مۇئتەزىلىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ مۇتەكەللىمۇن جۇببائىنىڭ شاگىرتى ئىدى. كېيىن ئەنئەنىچىلەر بىلەن مۇئتەزىلىيەلەرنى ياراشتۇرۇشقا تىرىشىپ، بىر قىسىم راتسىئوناللىزملىق ئاساسلار بىلەن ئەنئەنىچىلەرنىڭ ئەقىدىسىنى دەلىللىگەنلىكتىن، مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ رەقىبى بولۇپ قالدى. دۇنيانىڭ مەڭگۈلۈك ۋە قانۇنىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلدى. «ئاللا ھەممىگە قادىر، ئاللا جىمى مەۋجۇداتنى يارىتىدۇر»؛ ئاللانىڭ ئىرادىسى، دۇنيانى يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى ھەممىگە ئۈزلۈكسىز قوماندانلىق قىلىپ تۇرىدۇ. شەيئىلەردىكى سەۋەب -

نەتىجە مۇناسىۋەتسىزلىكتىن ھېچقانداق مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ. قانۇنىيەت بولسا ئالالانماك تەبىئەت دۇنياسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى «ئادەتتى» ۋە «نورمال ھالەت» تۇر. ئالالا ئۇنى خالىغىنىچە ئۆزگەرتىۋېتەلەيدۇ. مۆجىزە يارىتالايدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلدى. ئىنسانىنىڭ ئەقلىي ئالالانماك چىنلىقىنى تونۇيدىغان قورال بولالايدۇكى، ئادەمنى بىلىمگە ئىگە قىلالمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» ئاللانىڭ مەخلۇقلۇك تىلىدۇر، دەپ قارىدى. مۇئتەزىلىيەگە ھۇجۇم قىلىدىغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. ئاساسلىق ئەسىرى «ئىسلام ئىلمى ئېقىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دەسلەپ مۇئتەزىلىيەنىڭ شاگىرتى بولۇپ، كېيىن بۇ مەزھەپتىن يۈز ئۆرۈپ ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى ئاقلىغانلىقى ئۈچۈن، ھەنبەلىيە تەرىپىدىن ئەيىبلەندى. بىر ئەسىردىن كېيىن، «ئەنئەنىۋى ئىسلام ئەقىدىسى جەھەتتىكى ئەڭ چوڭ نوپۇز ئىگىسى» ۋە ئىسلام ئىلمى كالامىنىڭ ئاساسچىسى، دەپ ئېتىراپ قىلىندى. بۇ تەلىماتنى تەشەببۇس قىلغان ئەشئەرىچىلەر «مۇتەكەللىمۇن» دەپ ئاتالدى.

ھۇسەين بىننى روھ نەۋبەختى (؟ — 938) شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيسى. ئون ئىككى ئىمام كىچىك غايىب بولغان مەزگىلدىكى ئۈچىنچى ۋەكىل. 917 - يىلى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلغۇچى ۋەكىل. ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ئابباسىيلار سۇلالىسىدىكى خەلىپە ئوردىسىدا ۋەزىر بولۇپ، ھەللاجغا ھۆكۈم چىقىرىشقا قاتناشتى. شىئە مەزھىپىدىكى مۆتىدىللەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كېيىن سەمەرى ۋارىسلىق قىلغۇچى ۋەكىل بولۇپ بەلگىلەندى.

كۇلايىنى (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد كۇلايىنى (؟ — 939) شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن. ھەدىس توپلىغۇچى. كۇلايىندا دۇنياغا كەلدى. كېيىن باغدادتا كۆچۈپ كەتتى. 20 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 16 مىڭ ھەدىس توپلاپ «ئەل كافى فى ئىلمىددىن» ناملىق كىتاب تۈزۈپ چىقتى. بۇ كىتاب شىئە مەزھىپىنىڭ «كۇتۇبى ئەربەئە» سى (تۆت ھەدىس شەرىپى) نىڭ بىرى بولدى. ئۇ يەنە «قەرمەتىلەرگە رەددىيە»، «چۈش تەبىرى»، «ئىمام ئەسەرلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. باغداتتا ئالەمدىن ئۆتتۈپ، كۇفەگە دەپنە قىلىندى.

سەمەرى (ئەبۇ ھۇسەين ئەلى سەمەرى، ؟ — 941) شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيسى. ئون ئىككى ئىمام كىچىك غايىب بولغان مەزگىلدىكى تۆتىنچى ۋەكىل. 938 - يىلى ھۇسەين بىننى روھ نەۋ بەختى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلغۇچى ۋەكىل بولۇپ، غايىب ئىمام بىلەن مۆمىنلەر ئوتتۇرىسىدا مەخپىي مۇناسىۋەت قىلىدىغان ۋاستىچى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سەمەرى ۋاپات بولۇشتىن ئالتە كۈن بۇرۇن غايىب ئىمامنىڭ چوڭ غايىب بولۇش دەۋرى يېتىپ كەلدى. ۋارىسلىق قىلىدىغان ۋەكىل بەلگىلەشنىڭ ھاجىتى يوق، دېگەن سۆزىنى قوبۇل قىلغان. كىچىك غايىب دەۋرى ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن ئاخىرلاشقان.

ماتۇرىدى (ئەبۇ مەنسۇر مۇھەممەد ماتۇرىدى، تەخمىنەن 870 — 944) مۇتەكەللىمۇن. ماتۇرىدىيەنىڭ بەرپا قىلغۇچىسى. ئەشئەرى، تەھاۋىلار بىلەن ئەنئەنىۋى ئىلمىي تەۋھىدكە ئاساس سالغان ئادەم. سەمەرقەنتلىك. ئىنسانىنىڭ ئىرادىسى ۋە ھەرىكىتىنى ئاللا

يارىتىدۇ. لېكىن، مۇمكىن بولمىغان ئىككى خىل ھەرىكەتتە ئادەمنىڭ قۇۋۋىتىگە ئاللا يېتەكچىلىك قىلمايدۇ؛ ئاللانىڭ مۇكاپاتى ۋە جازاسى ئىنسانىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولمىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. ياخشى ئادەمنىڭ جازالىنىشى ئىدراكقا خىلاپ، دەپ قارىدى. ئىدراك بىلەن كىتابتىن ئىبارەت بۇ ئىككىسىنىڭ ئاللانى كۆرۈشنىڭ مۇمكىنلىكى توغرىسىدا يەكۈن چىقىرالايدىغانلىقىنى، ئاللا توغرىسىدىكى بىلىمنى ۋەھىي ئەمەس، بەلكى ئىدراك بېرىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ كىشى «شەرھى ئەقائىد ئىزاھاتى»، «ئىلمىي ۋاھىد» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئەل شىبلى (ئەبۇ بەكرى بىننى جەھەبەر، 851 — 945) مىستىتسىزمچى. باغداتتا دۇنياغا كەلدى. يۇرتى خۇراسان، تۈرك قان سىستېمىسىدىن. بىر نەچچە يىل ئەلچى بولدى. تەسەۋۋۇپچىلىققا بۇرۇلۇپ، جۇنەيدنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئەبۇ يەزىد بىستامى تەلىماتىنى بىلگەندىن كېيىن، ھۇسەين ئىبنى مەنسۇر ھەللاج بىلەن دوست بولدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى ۋە پارچىلاپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن جىمغۇرلىشىپ، ئاخىرى ئەقلىدىن ئېزىپ ئۆلۈپ كەتتى.

فارابى (ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد بىننى تەرخان ئەل فارابى، 870 — 850) ئىسلام پەيلاسوپى. لاتىنچىدا ئاۋېناسىر دېيىلىدۇ. ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. تۈرك نەسلىدىن، باغداتتا تەربىيىلەنگەن. سوپى سۇپىتى بىلەن ھەلەبتىكى ھەمدانىيە سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا شۆھرەت تاپقان. كېيىن دەمەشقتە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى يېڭى ئەپلاتونىزملىق تېشىپ چىقىش تەلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەپلاتون بىلەن ئارىستوتېلنىڭ كۆزقاراشلىرىنى تىرىشىپ مۇرەسسە قىلدى ھەمدە ئۇلارنى ئىسلام ئەقىدىسى ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن ماسلاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇ ھاياتىدا ئارىستوتېل قاتارلىق گرېك پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە شەرھ بەرگەندىن باشقا، «ھېكمەت گۆھەرلىرى»، «ئەلا شەھەردىكى ئاھالىنىڭ پىكىرنامىسى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرى»، «نەغمە قامۇسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ پەلسەپىسى ئىبن سىنا، ئىبنى ماجە قاتارلىق زاتلارغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ بەزى شېئىر-نەزمىلىرىنى سۇفىيە پىرقىسىدىكىلەر دىنىي مۇراسىملاردا ئوقۇشنى ئادەت قىلغان.

مەسئۇدى (ئەبۇ ھەسەن ئەلى بىننى ھۇسەين ئەل مەسئۇدى، ؟ — 857) مۇسۇلمان تارىخشۇناس، جۇغراپىيەشۇناس ۋە پەيلاسوپ. باغداتتا دۇنياغا كەلدى. ئىبنى مەسئۇدنىڭ ئەۋلادى. كىچىكىدىن ئوقۇشقا قىزىقىپ، نۇرغۇن پەنلەرنى ئۆگەندى. مۇئتەزىلىيەگە مايىل بولدى. 20 يېشىدىن باشلاپ سىياھەت قىلىپ، شەرقتە ھىندىستانغىچە، غەربتە مىسىرغىچە بېرىپ، 948 - يىلى قاھىرەدە ئولتۇراقلىشىپ، ئالەمدىن ئۆتكىچە قاھىرەدە ياشىدى. 20 نەچچە خىل ئەسەر يازغان بولسىمۇ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى يوقاپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى دۇنيا تارىخى يېزىلغان 30 جىلدلىق غايەت زور ئەسەرنىڭ مەزمۇنى خاتىرىلەنگەن «مۇرۇج ئەل زەھەب ۋە ماقادىن ئەل جەۋھەر» (ئالتۇن يايلاقلار ۋە ئۇنچە - مارجان كانلىرى) ساقلىنىپ

قالدى. ئىبنى خەلدۇن تەرىپىدىن تارىخ ئىلمى ساھەسىدىكى ئىمام، دەپ تەرىپلەندى. غەربتە «ئەرەبلەرنىڭ ھېرودوتى» دەپ ئاتالدى. «تەنبىھ ۋە ئىشراف»، «دەۋرنىڭ يايلىقى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

مۇھەممەد بىننى بابۇيە (918 — 991) شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىما. قۇمدا دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە ئۆيىدە ئوقۇغان. چوڭ بولغاندىن كېيىن باشقا جايلارغا بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلدى. 963 - يىلىدىن 978 - يىلىغىچە باغدات، كۇفە، مەككە، ماشخاد قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، شىئە مەزھىپىگە دائىر ھەدىسلەرنى توپلاپ، شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان «كۇتۇبى ئەربەئە» (تۆت ھەدىس شېرىپ) نىڭ بىرىنى تەييارلىدى. «دىننىڭ مۇكەممەللىكى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. رەينده ئالەمدىن ئۆتتى.

ئەل دەرەزى (؟ — 1019) شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ دائىسى. دروزىيە مەزھىپىنى قۇرغۇچى. بۇخارالىق تۈركلەردىن. 1017 - ياكى 1018 - يىلى پرسىيىلىك تېرە - يۈڭ سودىگىرى، دائى ھەمزە ئىبنى ئەلى (958 — 1021) بىلەن مىسىرغا بېرىپ، قاھىرەدىكى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھاكىم بىئەمرۇللانىڭ ئوردىسىدا ئىشلىدى. ئوردىدا ئىسمائىلىيەنى تەرغىب قىلىپ، ھاكىم بىئەمرۇللانى سىرلىقلاشتۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ يېقىن ئادىمى بولۇپ قالدى. 1019 - يىلى ھەمزە ئىبنى ئەلى بىلەن ھاكىم بىئەمرۇللانى ئاللانىڭ نامايانىسى قىلىپ قويغانلىقتىن، مىسىرلىقلارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى. ئاخىر قاھىرەدە ئالەمدىن ئۆتتى.

ھاكىم بىئەمرۇللا (996 — 1021) مىسىردىكى فاتىمىيەلەر سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى خەلىپىسى. 1007 - يىلى 11 يېشىدا تەختكە چىقتى. يات دىنلارنى كەمسىتىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە كۈچەيتىپ، ئىبرۇسالىمدىكى چېركاۋنى بۇزدۇرۇۋەتتى. كېچىسى ئېشەك مىنىپ كوچىلارنى يالغۇز ئايلاندى ھەمدە شەھەر سىرتىدىكى رەسەتخانىغا بېرىپ، يۇلتۇزلارنى كۆزەتتى ۋە ھېسابلىدى. 1021 - يىلى بىر كېچىسى چىقىپ يوقاپ كەتتى. دەرەزى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھاكىم بىئەمرۇللانى سىرلىقلاشتۇرۇشى بىلەن كىشىلەر ئۇنى غايىب ھالەتكە كىرىپ كەتتى، دەپ قاردى، ئۇنىڭ غايىب ئىمام ئىكەنلىكىگە ئىشەندى. ئۇنىڭ بۇ دۇنياغا قايتىپ كېلىشىنى كۈتتى.

مىسقەۋەي (ئەھمەد بىننى مۇھەممەد مىسقەۋەي، تەخمىنەن 932 — 1030) ئىسلام ئېتىكا پەيلاسوپى ۋە تارىخشۇناس. ئىبنى ئەمىر قىرائەتخانىسىدا كىتاب ساقلىغۇچى (قازىن) بولغانلىقى ئۈچۈن ئەبۇ ئەلى قازىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇۋەيھىيە سۇلالىسىدا كاتىب، ئارخىپ ساقلىغۇچى ۋە تارىخچى بولۇپ، تارىخ، پەلسەپە، لوگىكا، خىمىيە ۋە شېئىر - قوشاق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئېتىكا ساھەسىدىكى «ئەخلاق تەربىيىسى ۋە دىلنى پاكلاشتۇرۇش» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە قەدىمكى گرېك ئىدىيىسى بىلەن ئىسلام ئېتىكا پەلسەپىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك سىستېمىلىق شەرھلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، «مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى تەجرىبىلىرى ۋە ھاياتىي كۈچى»، «پارسلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئىبن سىنا (ئەبۇ ئەلى ھۇسەين ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى سىنا، لاتىنچە ئاۋىسىنا دېيىلىدۇ، 980 — 1037) ئىسلام

پەيلاسۇپى، تىئوسب، بۇخارادا دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن ئوقۇشقا بېرىلىپ، مەشھۇر ئۇستازلاردىن پەلسەپە، لوگىكا، تېبابەتچىلىك ۋە ئىلمىي فىقھە ئۆگەنگەن. 10 ياشىا كىرگەندە «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ بولغان. 17 يېشىدا سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانىنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتقانلىقى ئۈچۈن ئوردا قىرائەتخانىسىغا كىرىپ ئوقۇشقا رۇخسەت قىلىنغان. كېيىن خارازمگە بېرىپ تەتقىق قىلىش ۋە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھەمەدانغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، سۇلتان تەرىپىدىن ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي نەزەربەنت قىلىنغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىسفاھاندا ئەسەر يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئالەمدىن ئۆتكەندە ھەمەدانغا دەپنە قىلىنغان. پەلسەپە ئىدىيىسىدە فارابىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەپلاتون، ئارىستوتېل ئىدىيىسىنى ۋە يېڭى ئەپلاتونىزمنى بىرلەشتۇرگەن. ماددىي دۇنيا ئاللاھدىن تېشىپ چىقمىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مەڭگۈلۈك بولمىدۇ؛ ئىنسان روھىنىڭ مۇقەددىمسى بولمايدۇ. ئىلىم ـ پەن ئارقىلىق دۇنيانى ئاخىر تونۇپ يەتكىلى بولمىدۇ؛ ئىسلام ئېتىقادى بىلەن پەلسەپە ئوخشاش ھەقىقەت ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ئىسلام پەلسەپىسىگە ۋە خرىستىئان سخولاستىك پەلسەپىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. لېكىن، غەززالى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئىبن سىنا «ئەل قانۇن فىت تىب»، «ئىلىم توغرىسىدا»، «ھىدايەت ۋە تەپسىر كىتابى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئەل باغدادى (؟ — 1037) مۇتەكەللىمۇن. باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. ھاياتىنى بۇگۇنكى ئىراندىكى نېشابۇر ۋە ئىسفاھاندا دەرس ئۆتۈش ۋە يېزىقچىلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئەقىدە جەھەتتە ئەشئەرى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسلام ئېتىقادىنى ئىدراكىي تەپەككۇر بىلەن دەلىللەشنى تەشەببۇس قىلدى. «مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى مەزھەپلەر ۋە پىرقىلەر» ناملىق ئەسەر يېزىپ، مەزھەپلەر ۋە ئىلمىي ئېقىملارنىڭ ئەقىدە تەشەببۇسلىرىنى سىستېمىلىق بايان قىلىپ، ھەرخىل بىدئەتلىكلەرگە رەددىيە بېرىپ، ئەشئەرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلمىي تەۋھىدىنى شەرھىلىدى. سىياسىي نەزەريە جەھەتتە سۇننىي مەزھىپىنىڭ خەلىپە تەلىماتىنى تەشەببۇس قىلىپ، پادىشاھ ھوقۇقىنى شەرئىەت بىلەن چەكلەپ تۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. «ئىمان پرىنسىپلىرى» ناملىق ئەسەر يازدى. ئۇنىڭ تەلىماتى ماۋەردى، غەززالى قاتارلىق كىشىلەرگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

ئەل بىرۇنى (ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد بىننى ئەھمەد بىرۇنى، 973 — 1048) ئىسلام ئۆلىماسى، پارس قان سىستېمىسىدىكى ئەرەب يازغۇچىسى. تۈرك تىلىنى، پارس تىلىنى، سانسكرىت تىلىنى، ئىبراي تىلىنى ۋە سۇرىيە تىلىنى پىششىق بىلىدۇ. ماتېماتىكا، فىزىكا، پەلسەپە، دىن، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق پەنلەرگىمۇ پىششىق. شۇڭا «ئۇستاز» دەپ ئاتالغان. خارەزمدىكى بىرۇندا دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىدا خارەزم سۇلتانى تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنىدى. 1017 ـ يىلى گەزنىغا بارىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئاگىمىر (ھىندىستاندىكى راجاستان شتاتىنىڭ ئىچىدە) غا بېرىپ سانسكرىت يېزىقىنى ئۆگەندى. لاھور، مۇلتان ۋە پېشاۋۇر قاتارلىق جايلارنى سىياھەت قىلىپ، شۇ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆگىنىپ ۋە چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ «ھىندىستان

هەقىقىدە كىتاب» يازدى. ئۇنىڭدىن باشقا «قەدىمكى ئاسارئەتىقىلەر»، «مەسئۇدنىڭ ئىلمى نۇجۇم ۋە مۇنەججىملىك پرىنسىپلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ماۋەردى (ئەبۇ ھەسەن ماۋەردى، 972 — 1058) فەقىھ. بەسرەدە دۇنياغا كەلگەن. شافىئىيەنىڭ ئىلمىي فىقھەسىگە پىشىشىق. نۇرغۇن شەھەرلەردە قازى بولغان. 1037 - يىلىدىن 1038 - يىلىغىچە باغداتتا قازى بولۇپ، قازى قۇزات دەپ ئاتالدى. كېيىن خەلىپىگە مەسلىھەتچى بولۇپ، قازىلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇشقا ئائىلاشتى. سالجۇقىيلار سۇلتانلىقىغا كۆپ قېتىم ئەلچى بولۇپ باردى. خەلىپىنىڭ تەكلىپى بىلەن يازغان «سۇلتاننىڭ ئەمرى» ناملىق ئەسىرى ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي تەلىمات توغرىسىدىكى نەزەرىيىۋى يەكۈن بولۇپ، كېيىنكى فىقھە نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

ئىبنى ھەزم (ئەلى بىننى ھەزم، 994 — 1064) ئىسپانىيىدە ئۆتكەن ئىسلام مۇتەپەككۇرى، مۇتەكەللىمۇن. كوردوۋالىق. ياشلىق دەۋرىدە ئىسپانىيەدىكى كېيىنكى ئۈمەۋىيە سۇلالىسىدا ۋەزىر بولدى. كېيىن خىزمەتتىن چېكىنىپ خىلۋەتچىلىكتە ياشاپ، ئەسەر يېزىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئىلمىي فىقھە ۋە ئىلمىي تەۋھىد جەھەتتە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنىڭ زاھىر مەنىسىنى ئاساس قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارىدى. 400 خىلدىن ئارتۇق ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەرلەر ئىلمىي تەۋھىد، تارىخ، ئىلمىي ھەدىس، لوگىكا، شېئىرىيەت قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلدى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلانغان «مەزھەپلەر ۋە بىدئەتلىك توغرىسىدىكى تەنقىد» ناملىق ئەسىرى، «شاتۇتنىڭ چەمبىرى» قاتارلىقلار مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە.

تۇسى (ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن تۇسى، 995 — 1068) «شەيخ تائىفە» دەپ ھۆرمەتلەندى. شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن، ھەدىس توپلىغۇچى. تۇستا (ھازىرقى ئىران چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن ھەمدە شۇ يەردە ئوقۇغان. 23 يېشىدا باغداتقا بېرىپ، شەيخ مۇفىد ۋە سەييىد مۇرتازانى ئۇستاز تۇتۇپ، فىقھە، ئەقىدە، تەپسىر ۋە ئىلمىي ھەدىس جەھەتلەردە خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇستازلىرى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شىئە مەزھىپىدىكى مەشھۇر ئۆلىما بولۇپ، باغداتتا 300 دىن ئارتۇق شاگىرت تەربىيىلىدى. 1056 - يىلى سۇننىي، شىئە مەزھەپلىرىنىڭ توقۇنۇشىدا ئۇنىڭ تۇرالغۇسى ھۇجۇمغا ئۇچراپ، شەخسىي كىتابخانىسى كۆيدۈرۈۋېتىلدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا نەجەفكە كۆچۈپ كەتتى. ئۇ يېزىپ چىققان «ئەل ئىستىبسار» ۋە «تەھزىب ئەل ئەھكام» شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان تۆت ھەدىس شېرىپىنىڭ ئىككىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، «قۇرئان كەرىم» ئىزاھاتىغا تەپسىر يازدى. شىئە مەزھىپىنىڭ «كىتاب»، «كىشىلەر»، «ئۇلۇغ چىراغ» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى يېزىپ بەردى. كېيىن نەجەفتە ئالەمدىن ئۆتتى ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى.

قۇشايرى (ئەبۇ ئەل قاسىم قۇشايرى، 986 — 1072) تەسەۋۋۇپچى شەيخ. نېشابۇرلۇق. مەنسۇر ھەللاج پارچىلاپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سوپىزم بىلەن ئەنئەنىۋى ئېتىقادنى كۈچەپ مۇرەسسە قىلىپ ھەق دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا ۋە شەرىئەتنى بەجا كەلتۈرۈشكە چاقىردى. ئۇ يازغان «مەكتۇبات» تا مەنىۋى ئىستىقامەتنىڭ باسقۇچلىرى ۋە شەكلى

توغرىسىدا بەلگىلىمە ۋە ئىزاھات بېرىلىپ، بۇ ئەسەر تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ قالدى ھەمدە نۇرغۇن پەيلاسوپلار ئۇنىڭغا ئىزاھات يازدى. بۇنىڭدىن باشقا، قۇشايرى «قۇرئان كەرىم» توغرىسىدا تەسەۋۋۇپلۇق ئىزاھاتلارنى يېزىپ، ياخشى باھاغا ئىگە بولدى.

ھۇجىرىۋى (سەييىد ئەلى ھۇجىرىۋى، 1010 — 1077) تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما. گەزنىدە (ھازىرقى ئافغانىستان چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا ئۆز يۇرتىدا دىنىي بىلىملەرنى ئۆگەندى، مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئەسەرلىرىگە بېرىلدى. كېيىن باشقا جايلارغا بېرىپ زىيارەت قىلدى. 1039 - يىلى ئۇستازىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە لاھورغا دائى بولۇپ بېرىپ، داتا گەنج بەقىش (مەزد ساخاۋەتچى) دەپ داڭق چىقاردى. ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، غايەت چوڭ قەبرىگاھ ۋە مەسچىت سېلىندى. ھۇجىرىۋى ھاياتىنى تەسەۋۋۇپچىلىق كەچۈرمىشلىرى ئىچىدە ئۆتكۈزدى. «كاشىف ئەل مەھجۇب» (سىرنىڭ ئاشكارلىنىشى) ناملىق ئەسەر يېزىپ، تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق بايان قىلدى. بۇ ئەسەر سوپىلارنىڭ ئەتىۋارلىق كىتابى بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، «فەنا ۋە ئەبەدىيلىك»، «ئەلى ئەسەرلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

جۇۋەينى (ئابد مالىك جۇۋەينى، 1028 — 1085) مۇتەكەللىمۇن. نېشابۇرلۇق. ئەشئەرىيىنىڭ مۇھىم ۋەكىلى. تەخمىنەن 1054 — يىلى سالجۇقىيلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قېچىپ ھىجازغا باردى. 1059 - يىلىدىن كېيىن مەككە ۋە مەدىنىدە مۇددەرىسلىك قىلدى ھەمدە بۇ رايوندا ئىمام بولۇپ، ئىمام ئەل ھەرامىين (ئىككى مۇقەددەس جايىنىڭ ئىمامى) دەپ ئاتالدى. 1063 - يىلى سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى مىزام مۇلىكنىڭ تەكلىپى بىلەن نېشابۇر ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى بولۇپ، ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر ئەشئەرىيە ۋە شافىئىيە توغرىسىدا دەرس ئۆتتى. «مىللەتلەرنىڭ قۇتقۇزۇلۇشى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

نىزامۇل مۇلك (تەخمىنەن 1017 — 1092) سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەشەببۇسچىسى. تۇستا دۇنياغا كەلگەن. بەلخ ھۆكۈمرانىغا كاتتىب بولغان. كېيىن سالجۇقىيلار سۇلالىسىغا باش ۋەزىر بولغان. ئۇ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان 30 نەچچە يىلدا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ نېشابۇر، بەلخ، ھىرات، ئىسفاھان، بەسرە، مۇسۇل ۋە باغدات قاتارلىق جايلاردا «نىزامىيە ئۇنىۋېرسىتېتى»لىرىنى قۇرۇپ، ئەنئەنىۋى ئىلمىي تەۋھىد ۋە ئىلمىي فىقھە ئىگىلىرىنى ۋە ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىنى يېتىشتۈردى. كېيىن ھەششاشۇنچىلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. «سىياسەتنامە» (مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلار دەستۇرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئەل غەززالى (لاتىنچە ئىسمى ئالگازېل، 1058 — 1111) مۇتەكەللىمۇن. ئەھلى تەرىقەت. ئىسلام ئەقىدىسىنى قوغدىغانلىقى ئۈچۈن «ھۇججات ئەل ئىسلام (ئىسلام دىنىنىڭ نوپۇز ئىگىسى)» دەپ ئاتالدى. خۇراساندىكى تۇس دېگەن مەھەللىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك چېغىدا نېشابۇردىكى ئىمام جۇۋەينىدە تەربىيىلەندى. 1085 - يىلى سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى نىزام مۇلكنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىدى. 1091 - يىلى نىزام

مۇلىك تەرىپىدىن باغداتتىكى ئالىي بىلىم يۇرتى نىزامىيە ئىنستىتۇتىغا پروفېسسورلۇققا تەيىنلىنىپ، پەلسەپە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. «پەيلاسوپنىڭ مەقسىتى»، «پەيلاسوپنىڭ زىددىيىتى» ۋە «نۇرلۇق مېھراب» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. 1095 - يىلىدىن كېيىن دەمەشىقتە 11 يىل پىنھان ياشىدى. كېيىن سوپى سۇپىتى بىلەن ئىرۇسالىم، ئىسكەندەرىيە، مەككە، مەدىنە قاتارلىق جايلارنى سایاھەت قىلدى. بۇ مەزگىلدە «دىنىي پەنلەرنىڭ گۈللىنىشى» ناملىق چوڭ ئەسەرنى يېزىپ تاماملىدى. 1106 - يىلىدىن كېيىن نېشابۇردىكى نىزامىيە ئىنستىتۇتىدا قىسقا مۇددەت مۇئەللىم بولدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ھەرخىل ئەنئەنىلەر ۋە ئەقلىيەلەردىكى تەسەۋۋۇپچىلىق ئامىللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسىنى ئەنئەنىۋى ئېتىقادقا باشلىدى. ئالەمنىڭ مەڭگۈ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى، ئۇنى ئاللا ياراتقانلىقىنى تەكىتلىدى. روھنىڭ يوقالمايدىغانلىقىنى، تەختىنىڭ ئەسلىگە كېلىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ھەمدە ئىدراك تونۇپ يېتەلمەيدىغان «ھەقىقەت»نى بىۋاستە تۇيغۇ ئارقىلىق بايقىغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ۋاپات بولغاندا ئۆز يۇرتىغا دەپنە قىلىندى.

ھەسەن بىننى سەببا ھ (؟ — 1124) شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ تارمىقى ھەششاشۇنچىلارنىڭ قۇرغۇچىسى. قۇمدا دۇنياغا كەلگەن. 17 ياشقا كىرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. 1071 - يىلىدىن 1072 - يىلىغىچە ئىسمائىلىيەنىڭ دائىسى ئىبنى ئاتتاشنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن پرسىيەدىن مىسىردىكى فاتىمىيە سۇلالىسىغا دىنىنى تەبلىغ ئۇچۇن باردى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش كۈرىشىدە ھەسەن بىننى سەببا ھ چوڭ ئوغۇل نىزارنى قوللىغان. لېكىن، يەنە بىر شاھزادە مۇستەلى (1094 - يىلىدىن 1101 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سۇلالە ۋەزىرى ئەفدال (1066 — 1121) نىڭ قوللىشى بىلەن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، نىزارنى قاماپ قويغان. ھەسەن بىننى سەببا ھ سۈرىيىگە بارغاندىن كېيىنمۇ نىزانى قوللايدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن نىزارىيەچى دەپ ئاتالغان (ھەششاشۇنچىلارغا قارا ڭ). 1090 - يىلىدىن 1901 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆز ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ ئالامۇت (ھازىرقى ئىران چېگرىسى ئىچىدە) تېغىدىكى قەلئەنى ئىشغال قىلىپ، ھەششاشۇنچىلار تەرىپىدىن قۇتقۇزغۇچى دەپ ھۆرمەتلەندى. پارسچە كۆپ خىل ئەسەرلەرنى يازدى.

ئىبنى تۇمارت (ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى تۇمارت، 1077 — 1130) ئىسلام دىنىدا دىننى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان، مۇۋەھھىد سۇلالىسىغا ئاساس سالغان ئادەم. ئاتلاس تاغلىق رايوندىكى بەربەرلەرنىڭ مۇسۇلمانلاشقان قەبىلىسىدىن. كىچىكىدىن ئىخلاس بىلەن ئوقۇپ، تۇرمۇشتا تەلەپچان بولدى. مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن كېيىن، دەمەشىق ۋە باغداتقا بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلىپ، ئەشئەرىيەنى ۋە غەززالىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىقنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، شىئە مەزھىپىنىڭ تەسىرىدىنمۇ خالىي بولمىدى. ماراكەشكە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى تەشۋىق قىلىپ، كۆپ قېتىم چەتكە قېقىلدى. ئاخىر ئۆز يۇرتىدا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. تىنمالدا ربارت قۇرۇپ، مۇرابىت سۇلالىسى ئەۋلىيا بىلەن

ئوخشاش جىنسىلىق، ئوخشاش شەكىللىك دېيىشنى ئەيىبلىدى. ئاللانىڭ تەنھالىقىنى تەكىتلىدى. ئۇنىڭ ئادەملىرى مۇۋەھھىدلار (بىر خۇدالىق بەندىلەر) دەپ ئاتالدى. 1121 - يىلى ئۆزىنى ئىمام مەھدى دەپ جاكارلاپ، مۇرابىت سۇلالىسىغا قارشى غازات قوزغىدى. ئابدۇ مۇمىننى ئورنىغا تەيىنلىگەندىن كېيىن، ئالەمدىن ئۆتتى، تىنمالغا دەپنە قىلىندى.

سانائىي (ئەبۇ مەجد مەجدۇد سانائىي، تەخمىنەن 1050 — 1131) پېرسىيەدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق شېئىرلارنىڭ ئاساسچىسى. گەزنىدە (ئافغانىستان چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. گەزنى سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا شائىر بولغان. كېيىن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، ھەج قىلىشقا باردى ۋە تەسەۋۋۇپچى ئۆلىمالارنى زىيارەت قىلدى. 1124 - يىلى قايتىپ كېلىپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىستىقامەت بىلەن ئۆتتى. ئۇنىڭ شېئىر - مەسەللىرى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ شېئىر تەرەققىياتىغا خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

ئىبنى باججە (ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد بىننى يەھيا ئىبنى باججە، 1095 — 1138) ئىسلام پەيلاسوپى. لاتىنچە ئىسمى ئاۋېمپاس. ئەجداتى يەھۇدىي. ئىسپانىيەدىكى ساراگوسادا دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىدا دوختۇر بولۇپ داڭق چىقاردى. ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە ۋە مۇزىكىنى ياخشى ئۆگەندى. مۇرابىت سۇلالىسىدا ئەمەلدار بولدى. بىر مەھەل نەزەربەنت قىلىندى. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، شىمالىي ئافرىقىغا باردى. 1118 - يىلدىن كېيىن پەلسەپە تەتقىقاتى ۋە ئاستوتېل ئەسەرلىرىگە ئىزاھات يېزىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئاخىر فىزدا باشقىلار تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ يازغان «يالغۇز تۇرغۇچىنىڭ ھاياتلىق ئۇسۇلى» ناملىق ئەسەردە ئىنسانىنىڭ ئەقلىي ۋە تەپەككۇرى چوڭقۇر تەھلىل قىلىنىپ، كېيىنكى پەيلاسوپلارغا چوڭ ئىلھام بەردى. ئىبنى باججە ئىسپانىيەدىكى ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ باشلامچىسى، دەپ ھۆرمەتلەندى.

زەمەخشەرى (1075 — 1144) مۇئتەزىلىيلەرنىڭ تەپسىرچىسى، گرامماتىكا تەھلىلچىسى. خارەزمدىكى زاماخشەردە دۇنياغا كەلگەن. كۆپ بىلىم ئىگىلىگەن، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. «ئايەتلەرنىڭ سىرىنى يېشىش» ناملىق تەپسىرى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، «ئاللانىڭ چىرىغى» دەپ نام ئالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، «مۇنازىرىنىڭ ئاساسلىرى»، «تەپسىلىي ئىزاھات»، «قائىدە مۇقەددىمىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

تەبەرسى (ئەبۇ ئەلى فادى تەبەرسى، ؟ — 1153) شىئە مەزھىپىنىڭ تەپسىرچىسى. ماشخادلىق. 1129 - يىلى سابۇزۋالغا كۆچۈپ بارغان. «قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىش بىلەن داڭق چىقارغان. ئۇ «تەپسىرى كەبىر»، «پايدىلىق كامىل كىتاب»، «تەپسىرلەر توپلىمى» دىن ئىبارەت ئۇچ توم كىتاب يازغان.

شاھراستانى (ئەبۇ فەتھى مۇھەممەد بىن ئابدۇكەرىم شاھراستانى، 1076 — 1153) ئىسلام ئۆلىماسى ۋە مەشھۇر ئىمام. خۇراساندىكى شاھراستاندا دۇنياغا كەلگەن. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۇستىكى ئەبۇ مۇزەففەر، قۇسايىل ۋە مۇرتەزا ئەنسارىلارنى

ئۇستاز تۇتۇپ، ئىلمىي تەۋھىد ۋە ئىلمىي فىقھە جەھەتلەردە بىلىم ئاشۇرۇپ، 17 پارچە كىتاب يازغان. «كىتاب ئەل مىلال ۋە ئەل نىھال» (ئەقىدە ۋە مەزھەپ) ناملىق ئەسىرى ھەرخىل دىنلارنى، مەزھەپلەرنى ۋە بىدئەتلىكنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش بىلەن مەشھۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «ئىلمىي تەۋھىد بىلىملىرىنىڭ چېكى»، «پەيلاسوپلارنىڭ جارى قىلدۇرۇشى»، «ھەق يول ۋە سۈرە - ئايەتلەر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. تۇغۇلغان يېرىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئابدۇقادىر جىلانى (1077 - ياكى 1078 — 1166) ئەل جىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەنبەلىيە ئېقىمىدىكى مۇتەكەللىمۇن. كېيىن قادىرىيە پىرقىسىنى قۇردى. قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى جىلانلىق (ھازىرقى ئىران چېگرىسى ئىچىدە). 18 يېشىدا باغدادقا بېرىپ ئوقۇدى. ياش چاغلىرىدا پەلسەپە، فىقھە ۋە ھەدىس ئۆگەندى. كېيىن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەقىدىسىنى ئۆگەندى. 1127 - يىلى «قۇرئان كەرىم» دىن، ھەدىستىن، فىقھەدىن ئاشكارە لېكسىيە سۆزلەپ، نۇرغۇن يەھۇدىيلار ۋە خرىستىئانلارنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇۋەتتى. مۇسۇلمانلاردىن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مۇراسىملىرىنى ئادا قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ سىرلىق ئەقىدىسىنى چۈشەنگەندىن باشقا، سۇننىي مەزھىپىنىڭ دىنىي ۋەزىپىلىرىنى بەجا كەلتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى ھەنبەلىيەلەرنىڭ تەشەببۇسىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. «ھەقىقەت ئىزدىگۈچىنىڭ قانائىتى»، «خۇتبە توپلىمى» ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بولۇپ، ئاممىباب، چۈشىنىشلىك يېزىلغان. ئىنسان دىلىدىكى يامان نىيەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىشى، ئاللاغا تامامەن بويسۇنۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. باغدادتا ئالەمدىن ئۆتتى. كېيىنكىلەر ئۇنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ تۇردى.

ئىبنى تۇفەيل (ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل مەلىك بىننى مۇھەممەد ئىبنى تۇفەيل، 1105 — 1185) ئىسلام پەيلاسوپى. ئىسپانىيەدىكى گىرانادانىڭ يېنىدا دۇنياغا كەلگەن. بۇرۇن دوختۇرلۇق قىلغان، گىرانادا، شۇدا ۋە دەنكىر ۋالىلىرىغا كاتىبلىق قىلغان. كېيىن مۇۋەھھەد سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىگە دوختۇر ۋە ۋەزىر بولدى. 1982 - يىلى ئىبنى رۇشدنى ئورنىدا ئىشلەشكە دوختۇرى بولۇپ ئۆزىنىڭ ئورنىدا ئىشلەشكە كۆرسەتتى. ماراكەشتە ئالەمدىن ئۆتتى. ئىبنى باججەنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئارىستوتېلنىڭ پەلسەپىسىگە ھۆرمەت قىلدى. «ھاي بىننى ياغزان» ناملىق پەلسەپىۋى رومان يېزىپ، ئىنسان تونۇشىنىڭ ھېسسىيلىقتىن ئىدراكلىقا يېتىدىغانلىقىنى، باشقىلاردىن ئايرىلىپ تۇرۇش داۋامىدا خۇدانى ۋە ئۆزىنىڭ خۇداغا تايىنىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىدىغانلىقىنى تەسۋىرلىدى. بۇ ئەسەر ئىسلام پەلسەپىسىگە ۋە تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئىشراقىيە پەلسەپىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

سۇھرەۋەردى (شىھاددىن يەھيا سۇھرەۋەردى، 1153 — 1191) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى پەيلاسوپ. «ئىشراقىيە شەيخى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. پېرسىيىنىڭ سۇھرەۋەردى دېگەن مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مەجىددىن جىبەللىنى ئۇستاز تۇتقان. مەنسۇر ھەللاج ۋە غەززالى ئىدىيىسى ئاساسىدا قەدىمكى گرېك پەلسەپىسى ۋە زاراتوسترا دىنىنىڭ ئەنئەنىسىنى قوبۇل

قىلىپ، ئىشراقىيە تەلىماتىنى ياراتتى. پرىسىپنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەلەبكىچە ۋائىزلىق قىلىپ، ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ ئەمرى مالىك زاھىرنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ پەلسەپىسىگە ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق قارىشىغا يەرلىك ئەنئەنىۋى ئۆلىمالار ئۆچ بولدى. ئۆلىمالارغا تايىنىپ ئەھلىسەلىب قوشۇنىنىڭ شەرقتە ھۇجۇم قىلىشىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئەمىر مالىك زاھىرنىڭ دادىسى سالاھىددىن ئۆلىمالارنىڭ سۆزىگە كىرىپ، 1191 - يىلى سۇھرەۋەردىنى بىدئەتلىك گۇناھى بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. شۇڭا سۇھرەۋەردى «شېھىت بولغان ئىمام» دەپ ئاتالدى. بۇ ئادەم 50 پارچىغا يېقىن ئەسەر يازدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «يورۇقلۇقنىڭ پاراسىتى»، «پەيلاسوپنىڭ ئېتىقادى»، «چۈمۈلىنىڭ تىلى»، «قىزىل ئىدراك»، «جىبرىئىل قانىتىنىڭ مەدھىيىسى»، «يات يەردىكى غەلىتە گەپلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر.

راشىددىن سىنان (؟ — 1192) ئىسلام دىنىدىكى ھەششاشۇنچىلارنىڭ سۇرىيەدىكى داھىيسى. «شەيخۇل جەبەل» دېگەن نامى بار. ئالموت قەلئەسىنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن ماسىيادنى بازا قىلىپ، ئادەملىرىنى سۇرىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. سالاھىددىننى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ بۇ مەقسىتىگە يېتەلمىدى. سالاھىددىن مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغاندا، ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا ئورتاق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. ئەھلىسەلىب قوشۇنىنىڭ تريپولى دۆلىتىدىكى رايموند II (؟ — 1152) نى ۋە ئىبرۇسالىم دۆلىتىدىكى كونراد (؟ — 1192) نى ئادەم ئەۋەتىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى.

سالاھىددىن (1138 — 1193) مىسىردىكى ئەييۇبىيە سۇلالىسىنى قۇرغان ئادەم. كورد. سۇرىيەدىكى زەنگىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى نۇرىددىنىڭ سانغۇنى شىركوھ (؟ — 1174) نىڭ جىيەنى. 1169 - يىلى شىركوھ بىلەن مىسىرغا كېلىپ، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا زەربە بېرىشىگە يارەملەشتى، كېيىن فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى بولدى. 1171 - يىلى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئەييۇبىيە سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئۆزى سۇلتان بولدى. 1174 - يىلى سۇرىيە پادىشاھى نۇرىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شامالغا ئەسكەر تارتىپ، ئىككى يىلدا سۇرىيەنى ۋە مىسۇپوتامىيەنىڭ بىر قىسىم زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ، ئەييۇبىيە سۇلالىسىنى «سالاھىددىن ئىمپېرىيىسى» قىلىپ كېڭەيتىپ، دەمەشقنى پايتەخت قىلدى. 1175 - يىلى ئەھلىسەلىب قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، 1187 - يىلى ئىبرۇسالىمنى ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى سودا شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلدى. 1189 - يىلى ئەھلىسەلىب قوشۇنى بىلەن 3 - قېتىم ئۇچ يىل ئۇرۇشۇپ، 1192 - يىلى ئەھلىسەلىب قوشۇنىنىڭ ئەنگلىيەلىك «شىر يۈرەك شاھى» رىچارد I (1189 - 1199 - يىلىدىن ئۆلگىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن) نى ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. ئاببباس خەلىپىنى دىنىي داھىي، دەپ ئېتىراپ قىلدى. مىسىرنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى ئاقسۆڭەك ئىمامنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورنىغا سۇننىي مەزھىپىدىكى ئىمامنى قويدى. قاھىرە ۋە ئىسكەندەرىيەدە مەدرىسە ئېچىپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلدى. سالاھىددىن

ھاياتىدا ئۆلىمالارنى قوغداپ، ئىلمىنى قوللاپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئاخىر سىياسىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ھەلەبتىكى ئۆلىمالارنىڭ سۆزىگە كىرىپ، ئوغلى مالىك زاھىر قوغداۋاتقان سۈھرەۋەردىنى ئۆلتۈرمەكە ھۆكۈم قىلدى. كېيىن دەمەشىقتە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىبنى رۈشىد (ئەبۇ ۋەلىد مۇھەممەد ئىبنى رۈشىد، 1126 — 1198) ئىسلام پەيلاسوپى. لاتىنچە ئىسمى ئاۋېررويىس. ئىسپانىيەنىڭ كورۇاد شەھىرىدىكى قازى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1153 - يىلى ماراكەشكە بېرىپ ئىبنى تۇفەيلنىڭ تەسرىنى قوبۇل قىلىپ، قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگەندى. سېۋىللا ۋە كوردوۋاغا قازى بولدى. 1182 - يىلى ئىبنى تۇفەيلنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن مۇۋەھھىد سۇلالىسىنىڭ ئوردا دوختۇرى ۋە كوردوۋانىڭ باش قازىسى بولدى. 1194 - يىلى ئەنئەنچىلەرنىڭ ئەيىبلىشى بىلەن سۈرگۈن قىلىنىپ، يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ماراكەشتە ئالەمدىن ئۆتتى. ئىبنى رۈشىد ۋەھىيدىن ئۆزگە جىمى شەيئىلەر ئىدراكنىڭ ھۆكۈمىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك، ئىنساندىكى پاسسىپ ئىدراك شەخسكە مەنسۇپ بولۇپ، دۇنيانى تونۇش ئىمكانىيىتىنىلا بېرەلەيدۇ، ئاكتىپ ئىدراك ئاللانى مەنبە قىلىپ، تونۇشنى رېئال ئىقتىدارغا ئايلاندۇرالايدۇ، دەپ قارىدى. «ئىككى ياقلىمىلىق ھەقىقەت» تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ۋەھىي بىلەن پەلسەپە ۋە لوگىكا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مۇرەسسە قىلدى ھەمدە ماددا ۋە ھەرىكەتنىڭ مەڭگۈ مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. «زىددىيەتنىڭ زىددىيىتى»، «پەلسەپە بىلەن دىننىڭ مۇناسىۋىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى يازدى. ئاريستوتېلنىڭ «ئومۇمىي ئەھۋال»، «مەزمۇن»، «ئىزاھات»، «تەببىي پرىنسىپ» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە ئىزاھات بەردى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى يەھۇدىي پەلسەپىسىگە ۋە خرىستىئان سىخولاستىك پەلسەپىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇرۇنقىلار تەرجىمە قىلغان ۋە ئاريستوتېلنىڭ دەپ خاتا تونۇلغان يېڭى ئەپلاتونىزم ئەسەرلىرى بىلەن ئاريستوتېلنىڭ ئەسەرلىرىنى پەرقلەندۇردى ۋە ئاريستوتېل ئەسەرلىرىگە ئىزاھات بەرگۈچى نامى بىلەن داڭق چىقاردى.

رازى (فەخرىددىن ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بىننى ئۆمەر بىننى ھۇسەين رازى، 1149 — 1209) ئىسلام دىنىدىكى مۇفەسسىر ۋە شافىئىيە مەزھىپىدىكى ئۆلىما. پارسىيىدىكى رايدا تۇغۇلغان. ياش چاغلىرىدا ئىلمىي تەۋھىد ۋە پەلسەپە ئوقۇغان. پارسىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ۋە تۈركىستاندا ئايلىنىپ يۈرۈپ، ھىراتتا ئولتۇراقلاشقان. 100 دىن ئارتۇق كىتاب يازغان ۋە بەك داڭق قازانغان. نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلىگەن. ئۇ يازغان «كىتاب ئەل تەپسىرىل كەبىر» ۋە ئىسلام ئىلمى تەۋھىدى توغرىسىدىكى «مۇھەسسەل ئەفكار ئەل مۇتەقەددىمىن ۋە ئەل مۇتەئەققىرىن» ناملىق ئەسەرلەر نوپۇزلۇق ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەرەبچە يازغان ئەسەرلىرى ئىچىدە ئىلمى تەۋھىد ئەسەرلىرىدىن «ھېكمەتنىڭ چېكى»، «40 - كىتاب»، «پەيغەمبەرلەر يېڭى ئىدىيىسىنىڭ ماھىيىتى» ۋە «مىراجقا چىقىش توغرىسىدا»؛ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن «مۇختەسەر»، «مەزمۇننى كۆرسىتىپ بېرىش، نىڭ ئىزاھاتى»، «پەلسەپە مەنبەسى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش»، «شەرقنىڭ تالاش - تارتىشى» ۋە «ئاخىرقى جەڭ»؛

پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن «غۇۋا دۇنيانىڭ ئاچقۇچى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. «غۇۋا دۇنيانىڭ ئاچقۇچى» پۈتمىگەن بولسىمۇ، «بۈيۈك تەپسىر» ۋە «ئىسلام قامۇسى» دەپ تەرىپلەندى. بۇلاردىن باشقا، «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئىستىلىستىكىسىنى بايان قىلىدىغان «مۆجىزىنىڭ چېكى» ناملىق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ خارەزم شاھى ئەلائىددىن تەكەش نامىدا 1152 - يىلى يازغان «بىلىم قامۇسى» ياكى «مەخپىي ھەقىقەت ئىچىدىكى نۇرلۇق باغ» ناملىق ئەسىرى پارسچە ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا روھنىڭ ماھىيىتى، تەننىڭ يوقىلىشىغا دائىر پەلسەپىۋى ئەسەرلەر ۋە جۇملىدىن سەككىز بابلىق «ئىمان پرىنسىپلىرى» ھەم ئاسترونومىيە توغرىسىدىكى مەخسۇس ئەسەر — «ئالىي ھوقۇق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە قامۇس، تېببابەتچىلىك، گىئومېتىرىيە، گراممماتىكا قاتارلىقلار توغرىسىدىمۇ كىتابلار يازغان. رازى سۆزگە ماھىر بولسىمۇ، لېكىن بەك كەسكىن بولۇپ، رەقىبلىرىنى ھۆكۈمەتنىڭ كۈچى بىلەن تىنجىقتۇرۇپ، دۈشمەنلىرى كۆپەيتىۋالدى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، رازى كەلامىيەچىلەر تەرىپىدىن ھىراتتا زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

نەجمىددىن كۈبرە (1145 — 1221) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى كوبرەۋىيەنى قۇرغان ئادەم. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۇنلار (ھازىرقى ئۆزبېكىستان چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. ئەسلىي ئىسمى ئەبۇ جەننەب ئەھمەد. لەقىمى تەممەت كۈبرا. ياش چاغلىرىدا جايلارغا بېرىپ ھەدىس ئۆگەندى. پېرسىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردا مەشھۇر ئۇستازلاردىن سوپىزم توغرىسىدا تەلىم ئالدى. 1185 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ زاۋىيە قۇرۇپ، شاگىرت قوبۇل قىلدى. سوپىزمغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدىكى «فەۋەئىھ ئەل جامال ۋە فەۋەتىھ ئەل جالال» كۈبرەۋىيەنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلىندى. ئۇ يازغان «ئىستىقامەت قائىدىلىرى» يېڭى ئەزالارنىڭ قوللانمىسى قىلىندى. مۇئغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەندە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇزگېنده (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ چېگرىسى ئىچىدە).

ئىبنى فارىز (1181 — 1235) يەنە بىر ئىسمى ئۆمەر بىننى ئەلى شەرەفىددىن مىسىرى سەئدى. ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى شائىر. ئانا يۇرتى سۇرىيە. قاھىرەدە دۇنياغا كەلدى. ياش چاغلىرىدا شافىئىي فىقھەسىنى ۋە ھەدىسنى ئۆگەندى. كېيىن تەسەۋۋۇپچىلىققا ئۆزگەردى. مىسىرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغ ئىچىدە كۆپ يىل پىنھان ياشاپ، «ئەۋلىيا» دەپ ئاتالدى. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇقەتتەمگە دەپنە قىلىندى. كىشىلەر ھازىرمۇ ئۇنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ تۇرىدۇ. ئىبنى فارىز ئەسەرلىرىدە «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نۇرى» نى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش ئۇستىدە ئىزدەندى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى تەسەۋۋۇپ تۇسى بىلەن تولدى. شېئىرلىرى مۇئەييەن ئەرەب ئەدەبىياتى تۇسىگە ئىگە بولۇپ، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىدا ساز تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلىدۇ. «ھەج قىلغۇچىنىڭ مۇساپىسى» ناملىق 760 مىسرالىق داستاندا ئۆزىنى رىيازەت چەككۈچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. بۇ ئەسەر تەسەۋۋۇپچىلار تەرىپىدىن كلاسسىك ئەسەر، دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ.

ئۆمەر بىننى ئەلى مىسرى «ئىبنى فارىز» غا قارالسۇن.

ئىبنى ئەرەبى (مۇھىددىن ئىبنى ئەرەبى، 1165 — 1240) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى پەيلاسوپ. «شەيخ ئەكبەر» (ئۇلۇغ شەيخ) دېگەن نامغا ئىگە. ئىسپانىيىدىكى مۇرسىيىدە دۇنياغا كەلگەن. 1201 - يىلى ماراكەشكە بارغان، ئۇ يەردىن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. كېچىك ئاسىيا ۋە سۇرىيە قاتارلىق جايلارنى ئايلاندى. دەمەشقتە ئالەمدىن ئۆتتى. ئىبنى ئەرەبى ھاياتىدا يېڭى ئەپلاتونىزم تەلىماتىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇزۇندىن ساقلىنىپ كەلگەن «تەقدىرچىلىك» بىلەن «ئىرادە ئەركىنلىكى»، «ياخشىلىق» بىلەن «يامانلىق»، «ئاللانىڭ بىرلىكى» بىلەن «ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنىڭ كۆپ خىللىقى» قاتارلىق تالاش - تارتىش مەسىلىلىرىگە تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن جاۋاب بەرمەكچى بولدى. تەسەۋۋۇپچىلىقنى سىستېمىلىق «پان ئىلاھىزم» نەزەرىيىسىگە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئوبيېكتىپ شەيئىيلەرنى ۋە ئىنساننىڭ ئەركىن ئىرادىسىنى «ئاللا» نىڭ ماھىيىتى ۋە سۇپىتىنىڭ ئىپادىسى، دەپ قاراپ، «ئاللاھدىن ئۆزگە مەۋجۇتلۇق يوق» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» قاتارلىق مەشھۇر ھۆكۈملەرنى تەشەببۇس قىلدى. ئاللانىڭ «مۇتلەق» («مەۋجۇت») لىقى ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: ئالا «يوشۇرۇن» ۋە «ئاشكارا» لىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل مەۋجۇت بولۇش شەكلىگە ئىگە. ئاللا «يوشۇرۇن» ھالەتتە تۇرغاندا مەۋجۇت دۇنيا ئۆزىگە خاس «ئەسلىي شەكلى» بىلەن ئاللاغا يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ئاللانىڭ ئۆزىنى ئاشكارىلىشى بەش باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. يەنى «مۇتلەق» داۋاملىق قاتلام بويىچە ماھىيەتتىن، سۇپىتىنى، قىلمىشىنى، ئادەتتىكىدىن ۋە ئايرىملىقىنى ئاشكارىلايدۇ؛ ئادەتتىكىدىن دېگەنلىك «ئەسلىي شەكلىدىكى دۇنيا» دىن ئىبارەت. ئاللا ئۆزىنى ئاشكارىلىغاندا ياكى مەۋجۇت دۇنيا بولۇپ ئىپادىلىگەندە ئۇنىڭ «ئەسلىي شەكلى» بويىچە ئىپادىلىنىشى نىسپىي، رېئال مەۋجۇت بولىدۇ. مەۋجۇت دۇنيا شەكىل جەھەتتە كۆپ خىل بولۇپ، ئاللا بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ؛ لېكىن مەۋجۇت دۇنيا ماھىيەتتە ئەينەكتىكى مەۋھۇم سۇرەتتەك، ئاللانىڭ ئۆزىنى ئاشكارىلىشى ۋە سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت بولۇپ، دۇنيانى ئالا ياراتتى، ئاخىر ئاللاغا قايتىدۇ. سۇپەت بىلەن ماھىيەت، مەۋجۇت دۇنيا بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدا كۆرۈنۈش بىلەن ئىچكى قاتلامدەك بىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: ئىنسان (كېچىك دۇنيا) ئاللا ئوبرازىنىڭ ئىپادىلىنىشى يەنى ئاللا ئۇنىڭدىن ئۆزىنى كۆرىدىغان ئەينەكتۇر. شۇنداقلا ئىنسان ئاللانىڭ دۇنيا (چوڭ دۇنيا) دىكى خەلىپىسىدۇر. ئۇ مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: ھەربىر پەيغەمبەر ئاللانىڭ يولىنى تۇتقۇچى ۋە ئاللانىڭ سۆزىنى يەتكۈزگۈچىدۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان «كامىل ئىنسان» دۇر. «كامىل ئىنسان» ئاللانىڭ جىمى سۇپەت ۋە ماھىيەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ. ئالا ئاشكارە بولغان ھالەتتە ئىنسان تونۇش جەريانىغا كىرەلەيدۇ. ئىنسان ئۆزىنى تونۇپ يەتكەندە رەببىنى — ئاللانى تونۇيالايدۇ؛ ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ تونۇشى مەۋجۇت دۇنيانىڭ كۆپ خىللىقىنى تونۇپ يېتەلەيدۇ، ئۇنىڭ ماھىيەتتىكى بىرلىكىنى تونۇپ يېتەلمەيدۇ. «كامىل ئىنسان» لا نۇرغۇن كۆپ خىللىقلار ئىچىدىن ماھىيەتنىڭ بىرلىكىنى كۆرۈپ

يېتەلەيدۇ. كىشىلەر ماھىيەتلىك تونۇشقا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن، سىرلىق بىۋاستە تۇيغۇسىغا تايىنىشى كېرەك. ئىبنى ئەرەبى ئىسلام دىنىدا ئۇزۇندىن تالاش ـ تارتىش بولۇۋاتقان ئەركىن ئىرادە بىلەن تەقدىر، ئاللانىڭ بىرلىكى بىلەن مەۋجۇداتلارنىڭ كۆپ خىللىقى، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك قاتارلىق مەسىلىلەرگە سوپىزم ئارقىلىق جاۋاب بېرىشكە تىرىشتى. ئىبنى ئەرەبى ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى ھەممە ھادىسىلەر بىلەن ئىنساننىڭ ئەركىن ئىرادىسىنى ئاللانىڭ ماھىيىتى، سۈپىتى، ھەرىكىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشى، دەپ قاراپ، پان ئىسلاھىزم تەلىماتىنى تەرەققىي قىلدۇردى. ھەتتا كۆپ خىل دىن ۋە ئېتىقادلارنىڭ ئوخشاشلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. نۇرغۇن ئەسەر يازدى (كىشىلەر 250 دىن 400گىچە ئەسەر يازدى دېيىشىدۇ). «مەككە ئىلھامى» ۋە «ھېكمەت دۇردانىلىرى» ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا، «ئارزۇ سۆيگۈسى»، «پاك روھ» ۋە «ئېسىل مەرۋايىت» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام دۇنياسىدىكى قۇتبىددىن شىرازى (؟ — 1310)، جالالىددىن رۇمى، نۇرىددىن ئابدۇرەھمان بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد جامى، ئەبۇ ھەسەن ئەلى شازىلى (1197 — 1258) قاتارلىق كىشىلەرگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلار شىمالىي ئافرىقىدا تەسەۋۋۇپچى پىرقىلەرنى قۇردى. بۇ پىرقىلەر يېقىنقى زامانىدىكى شىمالىي ئافرىقىغا تەسىر كۆرسەتتى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى تانىتىن ۋە مىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىلك سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگو ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە يازمىلاردىمۇ ئۇنىڭ تەسىرى بايان قىلىندى. ئىبنى ئەرەبى ئۆمرىدە ئىلمىي تەۋھىد تەتقىق قىلىش ۋە دەرس ئۆتۈش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇلاردىن باشقا، تەسەۋۋۇپچىلىق، دىن، پەلسەپە، تەرجىمھال ۋە شېئىر قاتارلىق بۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى.

شازىلى (ئەبۇھەسەن ئەلى شازىلى، 1197 — 1258) ئىسلام دىنىدىكى شازىلىيەنى قۇرغان ئادەم. ماراكەشنىڭ شىمالىدىكى شۇدادا دۇنياغا كەلگەن. ئابدۇسالامدىن مەسىس (؟ — 1328) نى ئۇستاز تۇتتى. تۇنىسنىڭ شازىلا مەھەللىسىدىكى غاردا ئىستىقامەت قىلىپ داۋاملىق چىقاردى. كېيىن ئەنئەنىچىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، مىسىرغا كۆچۈپ بېرىپ، ئىسكەندەرىيىدە ئولتۇراقلىشىپ، نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلەرگە ئىگە بولدى. بىر قېتىملىق ھەج سەپىرىدە ئالەمدىن ئۆتتى. شازىلى ئاشكارا ياكى مەخپىي سورۇنلاردا ئاللادىن قورقۇش لازىم، سۆز ـ ھەرىكەتتە ھەدىسكە ئەمەل قىلىش لازىم، ئوڭۇشلۇق ياكى ئوڭۇشسىز شارائىتتا ئىنسانغا سەل قاراش لازىم، چوڭ ياكى كىچىك ئىشلاردا ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇش لازىم، خۇشاللانغان ياكى قايغۇرغاندا ئاللاغا ئىشىنىش لازىم، دېگەن بەش نەسىھەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. «دېڭىزدىكى تىلاۋەت» ۋە بىر نەچچە مەكتۇبى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ كەلدى. ئۇ دىنىي ئىزدىنىش بىلەن جاھاندارچىلىق كەسپىنى بىرلەشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئەھلى رىيازەتكە قارشى تۇردى. دىنىي پىرقە روھىنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ۋە جاھاندارچىلىق ئىشلىرىدا ئىپادىلەشنى تەكىتلىدى. ئۇنىڭ تەلىماتىنى شاگىرتلىرىدىن ئەبۇ ئاببباس مۇرسى (؟ — 1287) ۋە تاجىددىن ئىبنى ئاتا (؟ — 1309) قاتارلىق كىشىلەر يېزىپ باشقىلارغا قالدۇردى.

جالالىددىن رۇمى (1207 — 1273) «مەۋلانە» دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ. پىرسىيەدىكى تەسەۋۋۇپچى شائىر ۋە تەسەۋۋۇپچى مەۋلەۋىيەگە ئاساس سالغان ئادەم. بەلختە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى بەلختە دائى بولغان. كىچىكىدە دادىسى بىلەن باغدات، مەككە، دەمەشىق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، قونيادا (ھازىرقى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە) ئولتۇراقلاشقان. دادىسى شۇ يەردە مۇددەرىسلىك قىلىپ، دەرس ئۆتۈۋېتىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. تەسەۋۋۇپچى شەمسىددىن مۇھەممەد تەبرىز (؟ — 1247) سايىاھەت قىلىپ قونياغا بارغاندا ئىككىيلەن تونۇشۇپ قالغان. جالالىددىن رۇمى ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ، ئىلمىي تەتقىقاتىنى تەدرىجىي ۋاز كېچىپ، تەسەۋۋۇپچىلىققا بېرىلگەن. پەلسەپىۋى ئىدىيىدە يېڭى ئەپلاتونىزمنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىنسان يېتىشىدىغان ئالىي چەك «فەنا»، يەنى ئاللا بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىش، دەپ قارىغان. جالالىددىن رۇمى نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان ھەمدە مۇزىكىلىق ئۇسسۇلنى ئاساس قىلغان دىنىي مۇراسىمنى يارىتىپ، بۇ مۇراسىمنى مۇخلىسلىرى بىلەن بىللە ئۆتكۈزگەن. قونيادا ئالەمدىن ئۆتكەن ھەمدە ئۆزى سالغان مەسچىتكە دەپنە قىلىنغان. جالالىددىن رۇمىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئوغلى سۇلتان ۋەلەد (؟ — 1312) مەۋلەۋىيەنى ئۇيۇشتۇرغان. جالالىددىن رۇمىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق داستانى — «مەسنەۋى مەنەۋى» ناملىق ئەسىرىنى تەسەۋۋۇپچىلار «قۇرئان كەرىم» قاتارىدا ھۆرمەتلىگەن. بۇ پارس ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، تۈركچىگە، ئەرەبچىگە ۋە ئوردوچىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا، جالالىددىن رۇمىنىڭ «شېئىرلار توپلىمى» ۋە «سۆزلەر توپلىمى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

ئەھمەد بەدەۋى (تەخمىنەن 1200 — 1276) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى بەدەۋىيەنى قۇرغان ئادەم. قىسقارتىلىپ «سەئىد» (ئەپەندى) دېيىلىدۇ. فىستا (ھازىرقى ماراكەشنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. 1206 - يىلىدىن 1211 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. تەخمىنەن 1230 - يىلىدىن باشلاپ «قۇرئان كەرىم» نى ۋە شافىئىيىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. 1236 - يىلى سۇرىيىگە بېرىپ تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالارنىڭ مەقبەرىسىنى يوقلىدى. 1236 -، 1237 - يىللىرى مىسىردىكى تەندىتا (ھازىرقى تەنتا) دا بەدەۋىيە (ئەھمەدىيەمۇ دېيىلىدۇ) نى قۇردى. بۇ يېرىلارغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان دىنىي پىرقە بولۇپ، زاھىتلىق تۇسىگە ئىگە بولدى. ئۇلار تەنھا، پىنھان ياشاپ، بەزىدە جەمئىيەت كېتىدىكەن. بەزىدە قاتتىق چىرقىرايدىكەن. ئۇزۇن ۋاقىت روزا تۇتىدىكەن. فرانسىيە پادىشاھى لوئىس IX (1214 — 1270) مىسىرغا تاجاۋۇز قىلغاندا ئەھمەد بەدەۋى ئاممىنى ئەھلىسىلىب قوشۇنىغا قارشى تۇرۇشقا قوزغاپ، «مەھبۇسلارنى ئازاد قىلغۇچى» دەپ ئاتالدى. ئەھمەد بەدەۋى ۋاپات بولغاندا تەندىتاغا دەپنە قىلىنىپ، قەبرە سېلىندى. كېيىن قەبرىگاھ مەسچىت قىلىپ سېلىندى. ھازىر مۇقەددەس جاي بولۇپ قالدى. مىسىر مۇسۇلمانلىرى ھەر يىلى ئۇچ قېتىم كاتتا يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ ئەھمەد بەدەۋىنى خاتىرىلەيدۇ.

ئىبنى خەللىكان (شەمسىددىن ئەھمەد ئىبنى خەللىكان، 1211 — 1282) ئىسلام تارىخچىسى. بەرمەق جەمەتىدىن. ئىراقنىڭ شىمالىدىكى ئاربىلادا دۇنياغا

كەلگەن. ھەلەب، دەمەشىق، قاھىرەدە ئىلمىي تەۋھىد ئوقۇدى. سۈرىيىدە قازى قۇزات بولدى. 1256 - يىلىدىن 1274 - يىلىغىچە «ۋەفەياتۇل ئەئيان ۋە ئەنبانتۇ» (مەشھۇر كىشىلەرنىڭ تەرجىمىھالى) نى يېزىپ، ئىسلام تارىخىدىكى 865 ئادەمنى خاتىرىگە ئالدى. ئەسەر ئىنچىكە ۋە چىنلىق بىلەن توغرا، پۈختا يېزىلغانلىقتىن ئەڭ ياخشى تەرجىمىھاللار توپلىمى، ئەرەبچە مىللىي تەرجىمىھال يېزىلغان تۇنجى قامۇس، دەپ تەرىپلەندى.

دەسۇقى (ئىبراھىم ئىبنى ئەبۇ مەجىد ئابدۇل ئەزىز دەسۇقى، تەخمىنەن 1255 — 1296) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى دەسۇقىيە (بىھانىيە ياكى بىھامىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى قۇرغان ئادەم. مىسىرلىق. ئۇ قۇرغان پىرقە بەدەۋىيەنىڭ تارمىقى بولۇپ، شافىئىيەگە ئەمەل قىلىدۇ. دىلىنىڭ پاك، سۆز بىلەن ھەركەتنىڭ ئوخشاش بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى، رىيازەت چېكىشنى، كۆيۈنۈشنى، ۋەلىغا مۇتلەق ئىشىنىشنى تەلەپ قىلدى. رىۋايەت قىلىنىشچە دەسۇقى «مۆجىزە» يارىتالايدىكەن. مۇرىدلارغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان «جاۋاھىر» يازغان. ئۇ رەتلىگەن سۇرلەرنى XVIII ئەسىردە مىسىرلىقلار يادلىۋالغان. دەسۇقى مىسىردىكى دەسۇق مەھەللىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ يەردە ئۇنىڭغا ئاتاپ قەبرىگاھ، گۈمبەز ۋە مەسچىت سېلىنغان. مىسىردىكى كۇفتىلار دەسۇقى شەرىپىگە ھەر يىلى ئۇچ قېتىم خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ.

ئىبنى تەيمىيە (تەقىيۇددىن ئەھمەد ئىبنى تەيمىيە، 1263 — 1328) ھەنبەلىيە ئىلمىي فىقھەسىگە مەنسۇپ مۇفەسسىر. مىسۇپوتامىيەدىكى ھەررانداً دۇنياغا كەلگەن. 1268 - يىلى دەمەشىقە كۆچۈپ باردى. كىچىكىدىن دىنىي بىلىم ئوقۇدى. كېيىن تاغىسى ئاچقان ئىبنى ھەنبەلى ئىلمىي فىقھە مەدرىسىدە مۇددەرىس بولدى ھەمدە ئاشۇ ئىلمىي فىقھەنىڭ ئىمامى بولدى. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىنى ئىجرا قىلىپ، ھەنبەلىيەنىڭ نوپۇزلۇق ئادىمى بولدى ھەمدە بۇ ئىلمىي ئېقىمنى سۈرىيىدە گۈللەندۈردى. «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس ۋە ئۆرپ - ئادەتتىن باشقا ھەرقانداق نوپۇزغا ئىشەنمىدى. دىندا ھەرقانداق يېڭىلىق يارىتىشقا، ئەۋلىيا - ماشايىخلارغا تەۋىنىشقا، پەيغەمبەر قەبرىسىگە تەۋىنىشقا، قەسەم ئىچىشكە قارشى تۇردى. 1299 - يىلى قاھىرەنى سايادەت قىلغاندا ئاللانىڭ سۈپىتىگە جاۋاب بېرىش مەسىلىسىدە شافىئىيىە مەزھىپىدىكى فەقىھلەرنىڭ غورۇرىغا تېگىپ قويغانلىقتىن، جامائەت پىكرىنىڭ بەسىمى بىلەن ئىمامىلىقتىن قالدۇرۇلدى. 1305 - يىلى سۈرىيىدىكى ئىسمائىلىيىلەرنىڭ دەھرىلىك قىلمىشلىرىغا رەددىيە بېرىپ، قاھىرەدىكى مەھكىمە شەرئىدە سوراقتا تارتىلىپ، سۇلتان مەملۇك تەرىپىدىن جازاغا ھۆكۈم قىلىندى. كېيىن دىنىي چۈشەنچە تۈپەيلىدىن كۆپ قېتىم زىيانكەشلىككە ئۇچراپ تۇرمىگە سېلىندى. ئىبنى تەيمىيە «قۇرئان كەرىم» تەپسىرىگە قاتتىق، توغرا بولۇش تەلىپىنى قويدى. ھەدىسنى تەتقىق قىلدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، پەلسەپە، ئەخلاق، ئېتىكا ۋە ھەدىس توغرىسىدا 500 خىلدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. بۇلاردىن ھازىرغىچە 64 خىلى ساقلىنىپ قالغان. XVIII ئەسىردىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ھەنبەلىيەگە ھۆرمەت قىلىدىغان ۋەھھابىيە بارلىققا كەلدى. ئۇلار ئىبنى تەيمىيەنىڭ شاگىرتى ئىبنى قەييىم (1292 — 1350) نىڭ ئەسەرلىرىنى دىنىي

پائالىيەتلەرنىڭ ئاساسى قىلدى.

ئىجى (ئەدۇددىن ئەھمەد ئىجى، ؟ — 1351) ئىسلام دىنىدىكى مۇتەكەللىمۇن. شافئىيىە مەزھىپىدىكى فەقىھ. پىرسىيەدىكى ئىجەدە دۇنياغا كەلگەن. شىرازغا قازى بولغان. كېيىن مەنسەپنى تاشلاپ مۇددەرىس بولدى. فىقھە ۋە باتىنىيەنى پۇختا ئۆگەندى ۋە ئۇلارغا يانداپ پەلسەپە، ئېتىكا ئۆگەندى. ئۇ يازغان «مەۋاقىف فى ئىلمي كالام» شافئىيىە ئىلمي تەۋھىدىنىڭ نوپۇزلۇق ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ ھۆرمەتلەندى.

ئىبنى بەتۇتە (1304 — 1368) ئەرەب سایاھەتچىسى. ماراكەشنىڭ دەنگىر دېگەن يېرىدىكى قازى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 21 يېشىدا سایاھەت قىلىشنى باشلىدى. ئىلگىرى - كېيىن ئۇچ قېتىمدا 120 مىڭ كىلومېتىر يول يۈرۈپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئىسپانىيىنى ئايلىنىپ چىقتى. 1346 - 1349 - يىللىرى ھىندىستان سۇلتانىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتى بىلەن جۇڭگوغا كېلىپ، دېڭىز يولى بىلەن چۈەنچۇ، گۇاڭجۇ، خاڭجۇ، ھەتتا بېيجىڭغىچە بارىدى. سەپىرىدە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى 1356 - يىلى كىتاب قىلىپ يېزىپ، كىتاب ئىسمىنى «ئىبنى بەتۇتەنىڭ سایاھەت خاتىرىسى» دەپ ئاتىدى. كىتابقا جايلاردىكى كىشىلەر ئانچە بىلمەيدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللار كىرگۈزۈلدى. بۇ كىتاب ناھايىتى يۇقىرى ئىلمي قىممەتكە ئىگە.

نەقشىبەندى (1317 — 1390) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى نەقشىبەندىيەنى قۇرغان ئادەم. بۇ ئىسمىنىڭ مەنىسى «سىزغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. چۈنكى تۆۋەن ئاۋازدا زىكر سالغاندا كۆكرىكىگە قولى بىلەن سىزىپ «ئاللانى تونۇشنىڭ ئاجايىپ مەنىسىنى تەسۋىرلىگەن» لىكىتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەسلي ئىسمى مۇھەممەد بىننى مۇھەممەد باھادىن بولۇپ، بۇخارانىڭ يېنىدا دۇنياغا كەلگەن. تاجىك. 18 يېشىدا ئەل ساماسىنى ئۇستاز تۇتتى. كېيىن بۇخاراغا بېرىپ، تەرىقى يىخەۋا جەگەنگە كىرىپ، ساماسىنىڭ شاگىرتى ئەمىر كۇلال ۋە ئەفىردىك كىرانىدىن تەرىقەت ئىستىقامىتىنى ئۆگەندى. 1340 - يىلىدىن 1347 - يىلىغىچە سەمەرقەنتتە سۇلتان بولغان خەلىل بىلەن بىللە بولدى. كېيىن بۇخارا يېزىسىغا قايتىپ كەلدى. تۆۋەن ئاۋازدا زىكر سېلىشنى ۋە چوڭقۇر ئويلىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. چېكىدىن ئاشقان رىيازەتكە ۋە قىزىپ كېتىدىغان مۇراسىمغا قارشى تۇرۇپ، ئۇستاز بىلەن شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى مەنۇى ئالماشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. دىنىي مەجبۇرىيەتلەرگە قاتتىق ئەمەل قىلدى. دىلىنىڭ پاك ھالەتكە يېتىشى ئۇستىدە ئىزدەندى. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى كىتاب قىلىپ يېزىپ كەڭ تارقاتتى. نەقشىبەندىنىڭ قەبرىسى بۇخارانىڭ يېنىدىكى باۋدىن مەھەللىسىدە بولۇپ، تەسەۋۋۇپچىلار تېۋىنىدىغان مۇقەددەس جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئىبنى خەلدۇن (ئابدۇرەھمان ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى خەلدۇن، 1332 — 1406) ئىسلام تارىخچىسى. تۇنىستا دۇنياغا كەلگەن. ئەجدادى ئىسپانىيەدىكى ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىدىن. كىچىكىدىن ئەنئەنىۋى ئىسلام تەربىيىسى ئالدى. كۆپ خىل ئىلىملەردىن خەۋەردار بولدى. 1352 - يىلىدىن باشلاپ شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىسپانىيە ئوردىلىرىدا مەنسەپ تۇتتى. 1374 - يىلى مەنسىپىدىن ئىستېپا بېرىپ،

ئۆيىدە كىتاب يېزىش بىلەن بەنت بولدى. 1382 - يىلى مىسىرغا بېرىپ، مالىكىيە‌نىڭ قازى قۇزاتى بولدى. 1401 - يىلى دەمەشىقتىكى تۆمۇرلەڭ لاگىرىغا ئەلچى بولۇپ باردى. «ئەرەبلەر، پارسلار، بەربەرلەرنىڭ تارىخىي ئۆرنەكلىرى» گە «تارىخ مۇقەددىمىسى» ناملىق ئەسەر يېزىپ بېرىپ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مىللەتنىڭ گۈللىنىش - خاراب بولۇش قانۇنىيىتىنى ۋە كىلىمات، جۇغراپىيە، ئەخلاق ۋە مەنبۇى كۈچنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدىكى غايەت زور رولىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تارىخشۇناسلىقنىڭ ئوبيېكتى ئىجتىمائىي هايات ۋە جىمى ماددىي، مەنبۇى مەدەنىيەت، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى چاغدىكى ئىسلام تارىخىي ئىلمىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىبنى خەلدۇن ئىسلام تارىخ پەلسەپىسى، مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئىجتىمائىي پەنلىرىگە دەسلەپ ئاساس سالغان ئادەم، دەپ قارالدى.

ئابدۇكەرىم جىلى (ئابدۇكەرىم بىننى ئىبراھىم جىلى، 1365 - ياكى 1366 — 1406) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى شائىر. جىلىدا دۇنياغا كەلگەن. هايات كەچۈرمىشلىرى ئېنىق ئەمەس. كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇنىڭ هىندىستاندىكى كۇشىگە بارغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇستازى شەرەفىددىن ئىسمائىل بىننى ئىبراھىم جەبەرتى بىلەن يەمەندىكى زابىدتا بىر مەھەل تۇرغانلىقىنى بىلەلەيدۇ. ئۇنىڭ 20 خىل ئەسىرى، جۇملىدىن ئىبنى ئەرەبنىڭ «مەككىدىكى ۋەهىي» گە يازغان ئىزاھاتى ۋە ئۆزىنىڭ «كامىل ئىنسان توغرىسىدىكى كىتاب» ناملىق ئەسىرى ساقلىنىپ قالغان. ئابدۇكەرىم جىلى ئىبنى ئەرەبنىڭ ئىدىيىسى ۋە «كامىل ئىنسان» توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ، تەسەۋۋۇپچىلىقنى ۋە پەلسەپە ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ، مۇھەممەد ئەلەيهىسسالامنى كۆكۈلدىكىدەك «كامىل ئىنسان» غا تەمسىل قىلدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئىسلام دۇنياسىدا مۇهىم تەسىرگە ئىگە.

جامى (نۇرىددىن ئابدۇرەهمان بىننى ئەهمەد بىننى مۇهەممەد جامى، 1414 — 1492) ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى ۋە شائىر. هىراتتىكى جام (هازىرقى ئافغانىستان چېگرىسى ئىچى) دا دۇنياغا كەلگەن. نەقشبەندىيىنىڭ شاگىرتى ياقۇب جەرهى (؟ — 1447) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى، پىرقە باشلىقى سەئىددىن مۇهەممەد قەشقارى (؟ — 1455) نى ئۇستاز تۇتتى. كېيىن هىراتتا مەنبۇى ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللاندى هەمدە ئىلمىي ئەسەر يازدى ۋە شېئىر - ناخشا ئىجاد قىلدى. شېئىرلىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلدى. هىراتتا ئالەمدىن ئۆتتى ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى. جامى هاياتىدا نۇرغۇن ئەسەر يازدى. ئۇ يازغان يەتتە داستان ئىچىدىكى بەزى شېئىرلار تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. «سەلامان بىلەن ئەبسال»، «تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئېتىقادى» قاتارلىق پوئېمىلىرىدا تەسەۋۋۇپنىڭ پەلسەپىۋى قائىدىلىرى ئاممىباب تىل بىلەن تەرغىب قىلىنغان. بۇ ئەسەرلەر ئەل ئىچىدە كەڭ تارقالغان. ئىسلام دۇنياسىدا ۋە جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا مۇهىم تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ بەزى ئەسەرلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى.

سىرهىندى (ئەهمەد فەرۇقى سىرهىندى، 1564 — 1624) ئىسلام ئۆلىماسى. هىندىستاندا ئىسلام

دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى. «مۇجەددىد ئەلف سانى» (ئىككىنچى مىڭ يىللىق يېڭىلىغۇچى) نامى بىلەن مەشھۇر. سىرھىندىدا دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا ئەنئەنىۋى دىنىي تەربىيە ئالدى. ھەدىس، تەپسىر ۋە فىقھەنى تەتقىق قىلدى ھەمدە سوپىلىق ئىستىقامەتتە يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ھاياتىنى پاك ئىسلام ئېتىقادىغا بېغىشلىدى. ئەكبەر ئىمپېرىيىسى يولغا قويغان مۇرەسسەچىلىك ئەقىدىسىگە ۋە پان ئىسلاھچىلىققا كەسكىن قارشى تۇردى ھەمدە ئەل ئىچىدە ئەنئەنىچى سوپىلارنىڭ نەقشىبەندىيەسىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇردى. پەلسەپىدە «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» تېز «ۋەھدە ئەل شۇھۇد» قا بۇرۇلۇپ، ۋەھىي فىقھە ئارقىلىق بىلىمگە ئىگە بولۇشنى تەكىتلىدى. لېكىن، دۇئا - تىلاۋەتتە ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ يازغان «ئىمام رەببانىنىڭ مەكتۇبلىرى» جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا «مەكتۇبات» دەپ ئاتالدى. بۇنىڭدىن باشقا، سىرھىند «بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيا»، «باقى بىللا شېئىرلىرىغا ئىزاھات» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ شاگىرتى XVIII ئەسىردە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونىغا كېلىپ، «يېڭىلانغان نەقشىبەندىيە» تەلىماتىنى تارقاتتىپ «ئاينكو سىستېمىسى» ۋە «شادۇلۇق سىستېمىسى» نى شەكىللەندۈردى.

مولا سەدرە (1571 — 1640) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن ۋە پەيلاسوپ. ئىسفاھان ئىلمىي ئېقىمىدىكى ئەڭ مەشھۇر زات. ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەد بىننى ئىبراھىم سەدىردىن شىرازى. شىرازدا دۇنياغا كەلگەن. مىردەمەت ۋە بەھادىن ئەمىرنى ئۇستاز تۇتتى. ھاياتىدا پەلسەپە، تەسەۋۋۇپچىلىق بىلەن شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. پىرسىيەدىكى ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ دەپ ئاتالدى. ئۇ يازغان «ئەسفەر ئەردەئە» (تۆت مۇساپە) دە مەنتىقى مۇساپىسىنىڭ ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ دەرىجىسى بايان قىلىنغان بولۇپ، موللا سەدرە پەلسەپىسىنىڭ يەكۈنى ھېسابلىنىدۇ. موللا سەدرە بۇنىڭدىن باشقا «ئاللانىڭ ئېنىق دەلىلى»، «دىلدىكى نىيەت»، «ھەدىسلەر كىتابىنىڭ ئاساسى» غا ئىزاھات» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

سەدىردىن شىرازى «موللاسەدرە» گە قارالسۇن.

مۇھسىن فايز كەشانى (؟ — 1680) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن. ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەد بىننى مۇرتەزا. ئىرانىدىكى كاشاندا دۇنياغا كەلگەن. موللا سەدرەنى ئۇستاز تۇتتى. نۇر باخشىيەگە ئەزا بولدى. قازى بولدى. فىقھە جەھەتتە ئەخبارىيەگە مەنسۇپ بولدى. ئۇ ياغان «ئەل ۋەفى» تۆت ھەدىس شەرىپىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىزاھاتى بولۇپ، مەجلىسى يازغان «بىھارول ئەنۋار» ۋە ھۇر ئەمرى يازغان «شىئە مەزھىپىنىڭ ئەھمىيىتى» بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شىئە مەزھىپىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى بولۇپ قالدى. بۇلاردىن باشقا، سەدىردىن شىرازى پەلسەپە ۋە ئىلمىي تەپسىر جەھەتلەردە «تەلىم- تەربىيە پرىنسىپلىرى»، «ئاجايىب ئىبارىلەر»، ئىلمىي ھەدىس جەھەتتە «سادىقلىق ۋە لەۋزىدە تۇرۇش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

مۇھەممەد بىننى مۇرتەزا «مۇھسىن فايز كەشانى» غا قارالسۇن.

ھۇر ئەمرى (مۇھەممەد بىننى ھۇسەين ھۇر ئەمرى، ؟ — 1692) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە

مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن. سەفەۋىيە سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئون ئىككى ئىمامچىلار ئىچىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق خاھىشىغا قارشى تۇردى. ئەخبارىيەگە مەنسۇپ. ئۇ يازغان «ۋەسەئىل شىئە» (شىئە مەزھىپىنىڭ ئەھمىيىتى) بىلەن مەجلىسى يازغان «بىھارۇل ئەنۋار» ۋە مۇھسىن فايز كەشانى يازغان «ھەدىس شىرىپ» ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ھەدىسكە دائىر كلاسسىك ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئەمەل ئەل ئەملى» شىئە مەزھىپىنىڭ ھۆججەتلىرى ئىچىدىكى مۇھىم ئەسەردۇر.

مەجلىسى (مۇھەممەد باقىر مەجلىسى، 1628 — 1697) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەكەللىمۇن. ئىسفاھانلىق. مۇھسىن فايز كەشانى ۋە ھۇر ئەمرىنى ئۇستاز تۇتتى. ھايات ۋاقتىدا ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلىپ، سۇننىي مەزھىپىدىكى پەيلاسوپلارنىڭ قاراشلىرىنى ھەم سوپىزمنىڭ تەسىرىنى تۇگىتىشكە كۈچ چىقاردى. فىقھە جەھەتتە ئەخبارىيەگە مەنسۇپ بولدى. 1687 - يىلى ئىسفاھاندا شەيخۇل ئىسلام بولدى. 1694 - يىلى دىنىي ئۇلىمالارنىڭ «موللا باشى» بولدى. ئۇ يازغان ھەدىس توغرىسىدىكى «بىھار ئەنۋار» بىلەن مۇھسىن فايز كەشانى يازغان «ھەدىس شىرىپ» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

شاھ ۋەلى ئەللاھ (1703 — 1762) ئىسلام ئۇلىماسى، ھىندىستاندىكى ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى. دېھلىدىكى دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئۇلىما. شاھ ۋەلى ئەللاھ چوڭ بولغاندىن كېيىن، دادىسى ئاچقان ئىسلام مەدرىسىدە مۇددەرىس بولدى ھەمدە نەقشىبەندىيەگە قاتناشتى. 1731 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. 1733 - يىلى قايتىپ كېلىپ سىرھىندىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» نى ۋە فىقھەنى ئاساس قىلىپ، ئىمانىنى پاكلاپ، جەمئىيەتتە ئادالەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» ۋە «ۋەھدە ئەل شۇھۇد» نى مۇرەسسە قىلىپ، ئەقىدە، فىقھە ۋە سوپىزمنى ماسلاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ ئىدىيىسى يېقىنقى زامانداكى ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. 1737 - يىلى شاھ ۋەلى ئەللاھ پارس تىلىدا «فەتھەئەل قۇرئان» ناملىق ئەسەر يازدى. بۇنىڭدىن باشقا، «كابىلنىڭ غەلىبىسى»، «ئاللانىڭ دەلىلى» ناملىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ۋەلى ئەللاھ «شاھ ۋەلى ئەللاھ» غا قارالسۇن.

ئىبنى ئابدۇۋەھھاب (مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇۋەھھاب، 1703 — 1793) ئىسلام دىنىدىكى ۋەھھابىيەنى قۇرغان ئادەم. نەجد (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانى) دا دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە دادىسىدىن (دادىسى قازى بولغان) دىنىي بىلىم ئالغان. كېيىن مەدىنىگە بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلغان. بەسرە، باغدات، كۇردىستان قاتارلىق جايلاردا كۆپ يىل تۇردى. ئىسفاھانغا بېرىپ سوپىزم

پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلدى. كېيىن قۇمغا كېلىپ ھەنبەلىيەگە قىزغىن ئەمەل قىلغۇچى بولدى. جايلارنى ئايلانغاندا قەبرە يوقلايدىغان، ئەۋلىيالارغا، ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسىگە، دەرەخلەرگە، غارلارغا تېۋىنىدىغان پائالىيەتلەرنى كۆرۈپ، بۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەرغىب قىلغان ئەقىدىدىن چەتنەپ كەتكەنلىك، دەپ قاراپ، ئىلمىي تەۋھىدكە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن چەتنەپ كەتكەن بارلىق دىنىي مۇراسىملارغا ۋە ھەربىكەتلەرگە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. نەجدتە دىنىي تەبلىغاتنى باشلىغاندا سوغۇق مۇئامىلىگە ۋە قارشى تۇرۇشقا ئۇچرىدى. كېيىن دەرئىيەدە (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانى چېگرىسى ئىچىدە) سەئۇدى جەمەتىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ۋەھھابىيە ئەقىدىسى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئومۇملاشتى. ئىبنى ئابدۇ ۋەھھاب دەرئىيەدە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ھاياتىدا «ئىلمىي تەۋھىد»، «ئىمان»، «ئادابلىق»، «ئاللانى تونۇش»، «ئىسلام دىنىنى تونۇش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ ئىدىيىسى ۋە يازغان ئەسەرلىرى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ۋەھھاب «ئىبنى ئابدۇۋەھھاب» قا قارالىڭ.

ۋەھىد بەھبەھانى (1706 — 1792) شىئە مەزھىپىدىكى فەقىھ، ئۇسۇلىيەگە ئاساس سالغان ئادەم. ئىسفاھاندا دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن كەربالادا قۇرئان، ھەدىس ۋە فىقھە ئوقۇدى. كېيىن بەھبەھانغا بېرىپ 30 يىل مۇددەرىسلىك قىلدى. ئالەمدىن ئۆتكىچە كەربالادا ياشىدى. مەجلىسى كەربالادا شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالارنىڭ مەركىزىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئەڭ مۇھىم ئۆلىما، دەپ تونۇلدى. فىقھە جەھەتتە قۇرئاننى، ھەدىسنى، ئىجمائنى ۋە ئىدراكنى مەنبە قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەنئەنىگە ۋە ھەدىسكە قارىغۇلارچە ۋارىسلىق قىلىشقا قارشى تۇردى، ئەينى چاغدىكى مۇجتەھىدنىڭ ئىجتىھاد ۋە ھۆكۈم رولىغا ئەھمىيەت بەردى. بۇ ھال ئەينى چاغدا مۇجتەھىدنىڭ ھوقۇقى ۋە تەسىرىنىڭ كۈچىيىشىگە سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن «مەرجائەت تەقلىد» دېگەن نام پەيدا بولدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاران 3 - 4 ئادەم مۇجتەھىدنىڭ شىئە فىقھەسىدىكى رولى ۋە ئورنىنى تەكتىلگەن بولسا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى مۇجتەھىدچىلەرنىڭ سانى نەچچە يۈزگە يەتتى. ئەخبارىيە ئەزالىرىنى «كاپىر» لار دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە «مەرخەباد» تەشكىللەپ ئۇلارنى پۈرسىيىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇسۇلىيەنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىدى. ئۇ «ئىجتىھاد ۋە ھەدىس» ناملىق ئەسىرىدە شىئە مەزھىپىدىكى فىقھەنىڭ تۆت مەنبەسىنى سىستېمىلىق شەرھلەپ، ئەخبارىيەنىڭ پۈرسىيىدىكى ئورنىنى ئىگىلىدى. بۇ نەزەرىيە ھازىرغىچە داۋاملىشىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «مەناتىھۇل غەيب» كە ئىزاھات» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

تىجانى (ئەبۇل ئاببباس ئەھمەد تىجان، 1737 — 1815) تەسەۋۋۇپچى تىجانىيەنى قۇرغان ئادەم. ئالجىرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەين مەدىدە دۇنياغا كەلگەن. قاھىرە، مەككە ۋە فىستا دىنىي ئىلىم ئوقۇدى. ئىلگىرى - كېيىن قادىرىيە، تەيبىيەلەرگە قاتنىشىپ،

خەلۋەتىيە تارمىقىنىڭ باشلىقى بولدى. 1782 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمرىنى بىۋاستە قوبۇل قىلغانلىقىنى جاكارلاپ، مۇستەقىل پىرقە قۇردى. پىرقە ئەزالىرى بىر - بىرىنى ئەھباب دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ باشقا پىرقىلەرگە قاتتىشىشقا يول قويۇلمىدى. دىنىي قائىدىلەرنى ئۆزگەرتتى ھەمدە ھۆكۈمەتكە بويسۇنۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1798 - يىلى فىسقا كېلىپ ھۆكۈمرانلارنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى. تىجانى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سۆزلىرى «تەلىمات توپلىمى» قىلىپ رەتلىنىپ، پىرقىنىڭ كىتابى قىلىندى.

تاباتابائى (سەييد ئەلى تاباتابائى، 1748 — 1815) شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىما. پرسىيەدىكى كاچمەينلىك. ئۇسۇلىيەگە مەنسۇپ. ۋاھىد بېھباھانىنىڭ جىيەنى. بېھباھاندا ئوقۇدى، ھەم ئۇنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. تاغىسىنىڭ كەربالانى شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي تەلىم - تەربىيە مەركىزى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىغا يارەملەشتى. ئەخبارىيەدىكى مىرزا مۇھەممەد ئەقبەر (؟ — 1816) بىلەن مۇنازىرىلەشتى. ئۇنىڭ «تەپسىر قامۇسى» دەپ ئاتالغان «مەسىلەر باغچىسى» مۇھىم ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىشى كەربالادا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئوسمان دەن فودىئو (1754 — 1817) غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى ۋە جىھادنىڭ داھىيسى. قادىرىيەنىڭ ئىمامى. سوكوتو سۇلتانلىقىنى قۇرغان ئادەم. فۇلبى قەبىلىسىدىن، كىچىكىدە دادىسىدىن ئەنئەنىۋى دىنىي تەربىيە ئالدى. كېيىن تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما ئاغداسىنى ئۇستاز تۇتۇپ، يېڭى سوپىزمنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىمانىنى پاكلاپ، قەبىلە ئادەتلىرىنى بۇزۇۋېتىپ، ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. 1774 - يىلىدىن باشلاپ سوكوتو ئەتراپىدا ۋائىزلىق قىلىپ، زور كۈچ شەكىللەندۈردى ھەمدە گوبىل شاھزادىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولدى. 1797 - يىلى گوبىل دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، ئادەملىرىنى باشلاپ، باشقا يەرگە كەتتى. 1802 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. 1804 - يىلى جىھاد قىلىپ گوبىل قوشۇنىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. 1808 - يىلى خوسا رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىككىنچى يىلى سوكوتو خەلىپىلىكى قۇردى (كېيىن سۇلتانلىققا ئۆزگەرتتى). 1812 - يىلى شىمالىي نىگېرىيىنىڭ كۆپ قىسمىنى بويسۇندۇردى. كۈچى نىگېرىيە ۋە چادقا كېڭەيدى. كېيىن دۆلەتنى ئوغلى ۋە ئۇكىسىنىڭ بۆلۈپ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، دىن ۋە سوپىزم تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. «قادىرىيە ناخشىسى»، «قېرىنداشلارغا نەسىھەت»، «دىل نۇرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئەھمەد ئەھسائى (1753 — 1826) پرسىيەدىكى شەيخىيەنى قۇرغان ئادەم. بەھرەينده دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق دەۋرىدە شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس جايلىرى كەربالا، نەجەف قاتارلىق رايونلارغا بارىدى. مەشھۇر ئۆلىما ۋەھىد بېھباھانى قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇستاز تۇتتى. تەخمىنەن 1794 - يىلى بەھرەينگە قايتىپ كەلدى. كېيىن بەسرەدە ئولتۇراقلىشىپ قالدى. 1806 - يىلى سەككىزىنچى ئىمام ئەلى رىزانىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلدى. قايتىش سەپىرىدە پرسىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يەزىد شەھرىدە دەرس ئۆتۈپ، نۇرغۇن ئادەمنى جەلپ قىلدى. 1841 - يىلى پرسىيەنىڭ غەربىدىكى كەرمەنشاھقا كۆچۈپ باردى. كېيىن ئىراقنى ۋە ماشخاد، قۇم،

ئىسفاھان قاتارلىق جايلارنى ئايلاندى. بارغان يېرىدە ئىسلام ئىلمىي تەۋھىدى ۋە ئىلمىي فىقھەسى توغرىسىدا دەرس سۆزلىدى. ئىلمىي فىقھەدە ئەخبارىيەگە قارشى تۇردى. لېكىن، ئۇسۇلىيەنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈم قىلىشنى بەك تەكىتلەيدىغان تەشەببۇسىنى قوللىمىدى. مۇجتەھىدلەرنىڭ ھۆكۈم قىلىش توغرىسىدىكى چەكلەش كۆچىنى ئىنكار قىلدى، فىقھەدە ئىمامنىڭ مۇتلەق نوپۇزىدا چىڭ تۇردى. لېكىن، مۆمىنلەر ئىمامغا يېقىنلاشقاندا ئالاھىدە ۋاستە بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ ئىدىيىۋى تەشەببۇسى ئۆلىمالارنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى ھەمدە ئەھمەد ئەھسائى مۇسۇلمان ئەمەس، دەپ ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر شەيخىيە دەپ ئاتالدى. كېيىنكى بابىيەنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. «ئىلمىي تەۋھىد تالانمىلىرى»، «مەنۋى تۇرمۇش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

سەييىد ئەلى مۇھەممەد (1819 — 1850) ئىسلام دىنىدىكى بابىيەنى قۇرغان ئادەم. شىرازدىكى رەخت سودىگىرىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا كەربالا ۋە نەجەفكە بېرىپ، شەيخىيەنىڭ باشلىقى سەئىد كازىم راشتى (؟ — 1843) بىلەن تونۇشتى. 1843 - يىلى شەيخىيەنىڭ باشلىقى بولدى. ئەككىنچى يىلى ئۆزىنى «باب» (ئەرەبچە دەرۋازا. ئىشىك دېگەن مەنىدىكى سۆز) دەپ ئاتاپ، كىشىلەر ئارزۇ قىلغان ئىمام مەھدىنىڭ نىيىتىنى مۇشۇ ئىشىك ئارقىلىق كىشىلەرگە يەتكۈزىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۆزىنى ئىمام مەھدى دەپ ئاتاپ، «قۇرئان كەرىم» گە تەقلىد قىلىپ «ئەل بەيان» يېزىپ، ئۇنى بۇ مەزھەپنىڭ كىتابى قىلدى. زۇلۇم بولمىغان، ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇپ، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دۇنيانى تەشۋىق قىلدى. تەلىماتىنى پرىسىيىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارغا تەشۋىق قىلغاندا قارشىلىققا ئۇچرىدى. سەييىد ئەلى مۇھەممەد 1847 - يىلى قولغا ئېلىنىپ، 1850 - يىلى 7 - ئايدا تەبرىزدە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

سەنۇسى (مۇھەممەد ئىبنى ئەلى سەنۇسى، 1791 — 1859) ئىسلام دىنىدىكى سەنۇسىيەنى قۇرغان ئادەم. ئالجىرىيەدىكى مۇستەغەنەمدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆزىنى فاتىمەنىڭ ئەۋلادى دەيدۇ. 1821 - يىلى ماراكەشتىكى كاروۋىيىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ، 1829 - يىلى ئالجىرىيەگە قايتىپ كەلدى. كېيىن سەھرا قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى تەشۋىق قىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى ئەقىدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. 1828 - يىلىدىن 1830 - يىلىغىچە قاھىرە ئارقىلىق مەككىگە بېرىپ، مۇتەكەللىمۇن ئەھمەد بىننى ئىدرىس فاسى (؟ — 1837) نى ئۇستاز تۇتتى. 1839 - يىلى مەككىنىڭ يېنىدا سەنۇسىيەنىڭ زاۋىيەسىنى قۇردى. 1840 - يىلى گرېنەيكا (ھازىرقى لىبېرىيە چېگرىسى ئىچىدە) غا باردى. 1843 - يىلى بۇ يەردە ئافرىقا بويىچە تۇنجى زاۋىيەنى سېلىپ، سەنۇسىيەنىڭ باش ئورگىنى قىلدى. كېيىن مەككىگە قايتىپ بېرىپ ۋائىزلىق قىلدى. 1853 - يىلى باش ئورگانىنى لىبېرىيەدىكى جاغبۇب بوستانلىقىغا يۆتكەپ، ئۇ يەردە ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتى قۇردى. ئالەمدىن ئۆتكەندە شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى.

ھاجى ئۆمەر تال (1794 — 1864) غەربىي ئافرىقىدىكى ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ۋە جىھاد قىلىش داھىيسى. تۇركرول پادىشاھلىقىنى

قۇرغان ئادەم. سېنېگالنىڭ شىمالىدىكى بودولدا دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق دەۋرىدە فۇتاگارونشاتنا بازىرىدا مۇددەرىس بولدى ھەمدە تىجانىيەگە كىردى. 1825 ـ يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، تىجانىيەنىڭ ئىمامى غالىنى ئۇستاز تۇتۇپ، بۇيرۇق بويىچە تىجانىيەگە رەھبەرلىك قىلدى. 1831 ـ يىلى سوكوتوغا قايتىپ كەلدى. 1840 ـ يىلى فۇتاگارونغا كۆچۈپ بېرىپ، قورالىق كۈچ تەشكىللىدى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. 1852 ـ يىلى جىھاد قىلىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بەنبا، قالتا، سايگو، ماشىنا ۋە يانباقتۇ قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇپ، نىئورونى پايتەخت قىلدى. 1863 ـ يىلى ھەمدالاشتا مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، كېيىنكى يىلى 2 ـ ئايدا شېھىت بولدى. ئۇنىڭ پادىشاھلىقى يېرىم ئەسىردەك مەۋجۇت بولۇپ، كېيىن فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىچى قوشۇنى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

مۇرتەزا ئەنسارى (1799 — 1864) شىئە مەزھىپىدىكى فەقىھ. پرسىيىنىڭ دىزفۇل دېگەن يېرىدىكى دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 17 يېشىدا كەربالاغا بېرىپ، تاباتابائىنى ۋە شەرىف ئۆلىما مەزەندارانىنى ئۇستاز تۇتتى. 1825 ـ يىلى ئىسفاھانغا بېرىپ، باقىر رەشىدنى ئۇستاز تۇتتى. 1834 ـ يىلى نەجەفكە كۆچۈپ كەلدى. كېيىن بۇ رايوندىكى شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيسى بولدى ھەمدە جايلاردىكى شىئە مەزھەپلىرى ئېتىراپ قىلغان ئالىي داھىيغا ئايلاندى. ئۇسۇلىيەنىڭ فىقھە نەزەرىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تىرىشتى. مۇسۇلمانلاردىن بىلىملىك، تەقۋادار ۋە ھايات مۇجتەھىدنى ئۇلگە قىلىشنى، فىقھە مەسىلىسىدە ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىگە بويسۇنۇشنى، مۇجتەھىدلەر ئىچىدە تەقلىد قىلىدىغان ئالىي ئۇلگە بولۇشنى، ئۇنىڭ فىقھەدە نوپۇزلۇق ئىزاھات بەرگۈچى ۋە يېتەكلىگۈچى بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مۇرتەزا ئەنسارى يېقىنقى زامانداىكى شىئە مەزھىپىنىڭ تەقلىد نەزەرىيىسىگە ۋە دىنىي سىستېمىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللىنىشىگە چوڭ تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ فىقھە جەھەتتىكى «رەسائىل» ۋە ئۇسۇلى فىقھە جەھەتتىكى «مەكەسىب» ناملىق ئەسەرلىرى مۇھىم ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ زات ئۆمۈر بويى نامراتلىقتا ياشىدى. نەجەفتە ئالەمدىن ئۆتتى ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى.

مۇھەممەد ئەھمەد (تەخمىنەن 1840 — 1885) سۇداندىكى مەھدى ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى. دونگولانىڭ جەنۇبىدىكى نىل دەريا ئارلىدا ياشايدىغان كېمىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەيدۇ. كىچىكىدىن دىنىي تەربىيە ئالدى. ئەمىن سۈۋەيلىھ ۋە مۇھەممەد دىكىرنىڭ قولىدا ئوقۇپ، سادىق زاھىدلىق بىلەن داڭق چىقاردى. كېيىن سامانىيىگە قاتنىشىپ، ناھايىتى تېز شەيخ بولدى. شەيخنىڭ ئوغلىنى خەتنە قىلغاندا ئوغلى ئورنىدا دۇمباق چېلىپ ئۇسسۇل ئوينىشىغا قارشى تۇرغانلىقتىن، سامانىيىدىن چىقىرىۋېتىلدى. ئاندىن قۇرەيش ئىمامىنىڭ ئالدىغا كەلدى. قۇرەيش ئىمامى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇداننىڭ غەربىدىكى كوردوفانغا بېرىپ دىننى تەرغىب قىلدى. 1881 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نىل دەرياسىنىڭ ئابال ئارلىدا ئۆزىنى مەھدى دەپ ئاتاپ، كاپىرلارغا قارشى جىھادنى تەرغىب قىلدى. 8 ـ ئايدا سۇلتانىنىڭ ئۇنى قولغا ئېلىشقا ئەۋەتكەن قوشۇننىنى يوقىتىپ، غەربتىكى تاغلىق رايونغا يۆتكەلدى، دۇشمەننىڭ يەنە بىر قوشۇننىنى يوقىتىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇش، ئەنگلىيە ـ مىسىر ھۆكۈمرانلىقىنى

ئاغدۇرۇۋېتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كەڭ قوللاشقا ئىگە بولدى. 1883 - يىلىنىڭ باشلىرى ئۇبەيدىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭنى سۇدانىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىغچە كېڭەيتتى. شۇ يىلى ئەنگلىيەلىك ئوفىتسېر ھىككىس قوماندانلىق قىلغان 10 مىڭ كىشىلىك مىسىر قوشۇنىنى تولۇق يوقاتتى. 1885 - يىلى خارتومنى ئىشغال قىلىپ، باش ۋالى گوردونىنى ئېتىۋېتىپ، قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مەھدى دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۇم دۇرماننى پايتەخت قىلدى. شەرىئەت ھۆكۈمرانلىقىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن، دىن تەتقىقاتىنى ۋە ھەج قىلىشنى چەكلىدى. ئۆزىنىڭ مەھدى ۋەزىپىسىدىن گۇمانلانغانلارنى قاتتىق جازالىدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى.

سەييىد ئەھمەدخان
(1817 — 1898) ھىندىستانتىكى

ئىسلام تەرىبىيىچىسى ۋە ئىسلاھاتچى. دېھلىدىكى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا ئەرەبچىنى، پارسچىنى ۋە ئىلمىي تەۋھىدنى تەتقىق قىلدى. 20 يېشىدا قازى بولۇپ، ئەنگلىيەنىڭ سىر ئۇنۋانىنى ئالدى. كاراچى، بومباي ۋە ھەيدەرئاباد قاتارلىق جايلاردا دىنىي ئىسلاھاتنى تەشۋىق قىلدى. 1864 - يىلى ئالىگاردا ئىلمىي جەمئىيەت قۇرۇپ، غەربنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلدى. 1869 - يىلى ئەنگلىيىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، «ئېتىكا ئىسلاھاتچىسى» ناملىق ئايلىق ژۇرنال چىقاردى. ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىش مۇسۇلمانلار گۇللىنىشىنىڭ مۇھىم شەرتى، دەپ قارىدى. 1873 - يىلى ئالىگار مۇسۇلمانلار ئۇنىۋېرسىتېتىنى قۇردى. دىنىي تەلىم - تەربىيە تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا دىندىن تاشقىرى مائارىپنى ۋە غەربىي ياۋروپا مەدەنىيىتىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى، ئوردو يېزىقىنى قوللىنىش دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى تەشەببۇس قىلدى. سەييىد ئەھمەدخان «ئەۋلىيالارنىڭ سۆزلىرى» «خرىستىئانلارنىڭ غەزالىنىش مۇراسىمى»، «ھىندىستانىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى توغرىسىدا، نۇتۇق ۋە مەكتۇبلەر توپلىمى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

جامالىددىن ئافغانى
(1838 - ياكى 1839 — 1897)

يېقىنقى زامانىدىكى پان ئىسلامىزمغا ئاساس سالغان ئادەم. پېرسىيەدىكى ھەمەدانىنىڭ يېنىدىكى ئەسەدباد مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن، بەزىلەر ئافغانىستاندىكى كابول ئەتراپىدا دۇنياغا كەلگەن، دەيدۇ. جامالىددىن بۇخارادا ئوقۇدى. 1857 - يىلى ھەج قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، «ئىسلام دۇنياسىنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقى» توغرىسىدىكى ئىدىيىنى تەشۋىق قىلدى. ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ئافغانىستاندا سىياسىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. ئەنگلىيەگە قارشى تۇرۇش، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەركىنلىك ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغانلىقتىن، ئەنگلىيەپەرەس كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئافغانىستاندىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن ھىندىستان، ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە تۇركىيىنى ئايلاندى. 1871 - يىلى مىسىردا ئولتۇراقلىشىپ، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئىلمىي تەۋھىد ۋە پەلسەپە توغرىسىدا دەرس ئۆتتى. 1882 - يىلىدىن 1889 - يىلىغىچە لوندون، پارىژ ۋە سان پېتېربۇرگ قاتارلىق جايلاردا

زىيارەتتە بولدى ۋە گېزىتلەرگە ماقالە يېزىپ بەردى. 1884 - يىلى پارىژدا «ئەل ئۇرۋەتۇل ۋۇسقا» جەمئىيىتى قۇردى ھەمدە مۇھەممەد ئابدۇ بىلەن بىرلىكتە «ئەل ئۇرۋەتۇل ۋۇسقا» ناملىق ژۇرنال چىقىرىپ، ئەنگلىيىنىڭ ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى قىلمىشلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى. ژۇرنال 18 سان چىقىرىلغاندىن كېيىن پېچەتلىۋېتىلدى. كېيىن لوندون، پرسىيە، رۇسىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، پان ئىسلامىزم ئىدىيىسىنى داۋاملىق تەشۋىق قىلدى. ئىسلام تارىخىنى ۋە پەلسەپىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، غەربنىڭ ئەۋزەل ماددىي مەدەنىيىتى شەرققە خەۋپ، دەپ قارىدى. ھەممە ئىسلام دۆلەتلىرى ئۆزلىرىنى ياۋروپالىقلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشىدىن ۋە تەسىرىدىن ئازاد قىلالايدىغان خەلىپىنىڭ قول ئاستىدا ئىتتىپاقلىشىشى كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ سىياسىي، دىنىي تەشەببۇسى شەرقتىكى ئىسلام دۆلەتلىرىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. جامالىددىن ئافغانى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1892 - 1897 - يىلىغچە) تۈركىيە سۇلتانىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئىستامبولغا كۆچۈپ بېرىپ، سۇلتانىنىڭ ئابرۇيىغا تايىنىپ، پان ئىسلامىزملىق ھەرىكەت پروگراممىسىنى يولغا قويۇشنى ئۈمىد قىلدى. كېيىن ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ھەسەت قىلىشى تۈپەيلىدىن ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ، تۈرمىدە ئالەمدىن ئۆتتى. 1945 - يىلى جەسىتى ئافغانىستاندىكى كابۇل ئەتراپىغا يۆتكەپ كېلىندى. ئۇ «ناتۇرالىستلارغا رەددىيە»، «جامالىددىننىڭ لىمانغا جاۋابى»، «پەلسەپىنىڭ پايدىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

مۇھەممەد ئابدۇ (1849 — 1905)

مىسىرنىڭ ئىسلام ئىسلاھاتچىسى. مىسىردا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئەنئەنىۋى دىنىي تەربىيە ئالغان. 1866 — يىلى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ ئوقۇدى. جامالىددىن ئافغانىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. 1882 - يىلى ئەرەبى پاشا رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭغا قاتناشتى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سۇرىيىگە سۈرگۈن قىلىندى. بۇ جەرياندا فىقھە ۋە پەلسەپە تونۇرىسىدا دەرس ئۆتتى. 1884 - يىلى پارىژغا بېرىپ، جامالىددىن ئافغانى بىلەن «ئەل ئۇرۋەتۇل ۋۇسقا» جەمئىيىتى قۇرۇپ، «ئەل ئۇرۋەتۇل ۋۇسقا» ناملىق ژۇرنال چىقاردى. 1885 - يىلىنىڭ باشلىرى بېيروتقا بېرىپ، تەلىم - تەربىيە بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە ئىسلام دىنىنى ۋە ئەرەبچىنى تەتقىق قىلدى. 1888 - يىلى مىسىرغا قايتىپ كېلىپ، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولدى. 1899 - يىلى مىسىردا شەرىئەت كىتابلىرىنى يەشكۈچى مۇفەسسىرلىككە تەيىنلەندى. مۇھەممەد ئابدۇ جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ۋە ئۆز دۆلىتىدىكى مۇستەبىتلىك تۈزۈمگە قارشى كۈرەش قىلدى، ھاياتىدا دىنىي ئىسلاھاتقا كۈچ چىقاردى. ئۇ مىسىردىكى ئىسلام مۇدىرنىزمىنىڭ پىشۋاسى، دەپ ھۆرمەتلەندى. مۇھەممەد ئابدۇ «ئەھەد تونۇرىسىدا»، «مۇقەددەس قۇرئان كەرىمنىڭ تەپسىرى»، «ئىسلام ئېتىقادى»، «ئەسلىمىلەر» ناملىق ئەسەرلەرنى يازدى.

مىرزا غۇلام ئەھمەد (1839 — 1908)

ھىندىستاندىكى ئەھمەدىيەنى قۇرغان ئادەم. پەنجاپ شتاتىدىكى كادىگان بازىرىدا چوڭ پومېشچىك

ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. سئالكوت سوت مەھكىمىسىدە كاتىب بولغان. كېيىن دىننى تەتقىق قىلغان. 1880 ـ يىلى ئەھمەدىيەنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى قىلىنغان ئەسىرى — «ئەھمەدىيەنىڭ دەللىرى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. 1889 ـ يىلى ئاللانىڭ «ۋەھىي» سىگە ئىگە بولغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۆزىنى ئىمام مەھدى، مەسىيە، دۇنياغا كەلگەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام، دەپ ئاتىدى. 1904 ـ يىلى ئۆزىنى يەنە ھىندىلار ئىخلاس قىلىدىغان خۇدالارنىڭ بىرى — كىرشنەنىڭ ئۆزگەرگەن گەۋدىسى، دېدى. ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ھىندى دىنى ئارىلاشتۇرۇلغان ئەقىدىنى تەشۋىق قىلغانلىقتىن، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن «بىدئەت» دەپ قارالدى. ئۇرۇش ۋاستىسىنىڭ ئورنىغا تىنچلىق شەكلىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئەنگلىيىگە قارشى غازىتىغا قارشى تۇرۇپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. 1908 — يىلى لاھوردا ئالەمدىن ئۆتۈپ، كادىيانغا دەپنە قىلىندى. «خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش» ۋە «ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ پرىنسىپلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

سەييىد ئەمىر ئەلى (1849 — 1919) ھىندىستاندىكى ئىسلام ئۆلىماسى، شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيىسى. يۇرتى پىرسىيە (بۈگۈنكى ئىران). كەتەكتە (ھىندىستانىنىڭ ئورسا شتاتى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا ئورسادا ئوقۇدى. كېيىن خەجەلى ئىنستىتۇتىدا ئەدەبىيات ۋە تارىخ پەنلىرى بويىچە ماگىستىر بولدى. ئەنگلىيىگە بېرىپ قانۇن ئوقۇدى. 1873 ـ يىلى ئادۋوكاتلىققا ئىمتىھان بېرىپ ئىمتىھاندىن ئۆتتى. 1885 ـ يىلى «مەملىكەتلىك ئىسلام مەركىزى جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ، ئۇزۇنغىچە بۇ جەمئىيەتنىڭ شۇجىسى بولدى. 1890 ـ يىلى كالكوتتا ئالىي سوتىغا قازى بولدى. 1891 ـ يىلى بېنگال قانۇن چىقىرىش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئەنگلىيە ئالاھىدە ھوقۇقلۇق كونسۇلخانا قانۇن كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولدى. سەييىد ئەمىر ئەلى ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ئىسلام ئەنئەنىسىنى ھازىرقى زامان قارىشى بويىچە قايتىدىن بەرپا قىلىشنى، غەربنىڭ مەدەنىيەت تەرىبىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئورنىنى ۋە مەنپەئىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە گۈللىنىشىنى ئۈمىد قىلدى. پۇقرالارنىڭ داھىيسى بولۇشتەك نام بىلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە كۆپ قېتىم خەت يېزىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىپىنى بايان قىلدى. سەييىد ئەمىر ئەلى «ئىسلام مەدەنىيىتى»، «سارا سىنلارنىڭ تارىخى»، «ئىسلام دىنىنىڭ روھى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كېيىنكى ئىككى ئەسەر ھىندىستان، مىسىر ۋە غەربتىكى ئىلىم ساھەسىدە كەڭ تارقالدى. سەييىد ئەمىر ئەلى 1904 ـ يىلىدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكىچە لوندوندا ياشىدى.

مۇھەممەد رەشىد رىزا (1865 — 1935) سۇرىيەلىك دىنىي ئۆلىما، ئىسلام دىنىنىڭ مۇدىرنىزمچى مۇتەپەككۇرى. تىرىپولىدا (ھازىرقى لىۋاننىڭ چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە دىنىي تەربىيە ئالدى. كېيىن تىرىپولىدا ھۆكۈمەت ئاچقان مەكتەبكە كىرىپ ھازىرقى زامان پەنلىرىنى ئوقۇدى. ئىسلام ئىسلاھاتچىسى ھۇسەين جەسىر

ئاچقان دىنىي مەكتەپكە يۆتكىلىپ، ئىلمىي تەۋھىد ۋە ئەرەب تىلى ئوقۇدى. 1894 - يىلى مۇھەممەد ئابدۇنى ئۇستاز تۈتۈپ، ئىسلام مۇدەرىسلىرىدىن بەرىلدى. 1897 - يىلى مىسىرغا باردى. 1989 - يىلى «مايماك» ژۇرنىلىنى چىقىرىپ، مۇھەممەد ئابدۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلدى. ئەرەب دۇنياسىدا كەڭ دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى ئەقىدىنى ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنى ئىسلاھاتنىڭ ئاساسى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ خارابلىشىشىنىڭ يىلتىزى ئۇزۇن مۇددەت ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىي ئەقىدىسىگە سەل قارىغانلىقتا ۋە ئەقىدىدىن چەتنەپ كەتكەنلىكتە، ئىسلام مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ يولى ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىدىكى روھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشتا، دەپ قارىدى ھەمدە ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش كېرەك؛ ئەرەب مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنى پائال قوللاش لازىم. لېكىن مىللەتتىن، دۆلەتتىن ھالقىغان مۇسۇلمانلار ئۈممەسى ئىسلام دىنىنىڭ ئالىي غايىسى بولىدۇ، دەپ قارىدى. 1924 - يىلى تۈركىيىدە خەلىپە تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەرەب دۇنياسىدا خەلىپە ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىرلىكىنى قوغداشنى پائال تەرغىب قىلدى ھەمدە 1926 - يىلى مەككىدە، 1931 - يىلى ئىبرۇسالىمدا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى. مۇھەممەد رەشىد رىزا «خەلىپە تۈزۈمى ۋە ھەممىدىن ئالىي ئىمام تۈزۈمى توغرىسىدا» ، «مايماك ۋە ئەزھەر» ، «مۇھەممەد ئابدۇنىڭ تەرجىمھالى» ، «مۇقەددەس قۇرئان كەرىمنىڭ تەپسىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئەللامە مۇھەممەد ئىقبال (1873 — 1938)

ئىسلام پەيلاسوپى ۋە شائىر. سىيالكوتتا (بۈرۈن ھىندىستاننىڭ پەنجاپ شتاتىغا تەۋە ئىدى. ھازىر پاكىستان چېگرىسى ئىچىدە) دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن ئەنئەنىۋى تەربىيە ئالغان. كېيىن شوتلاندىيە چېركاۋى مەكتىپىگە كىرگەن. 1895 - يىلىدىن 1899 - يىلىغىچە لاھوردىكى ھۆكۈمەت مەكتىپىگە ۋە پەنجاپ ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرگەن. 1905 - يىلى ئەنگلىيىدىكى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇدى، كېيىن گېرمانىيىدىكى مىيۇنخېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ، پەلسەپە دوكتورى، دېگەن ئۇنۋانىنى ئالدى. 1908 - يىلى دۆلىتىگە قايتىپ كېلىپ، ئادۋوكاتلىق قىلدى ھەمدە شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1926 - يىلى پەنجاپ قانۇن چىقىرىش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلاندى. 1930 - يىلى ھىندىستان مۇسۇلمانلىرى ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلىنىپ، يالغۇز مۇسۇلمان مىللىتىنى ۋە مۇسۇلمانلار دۆلىتى قۇرۇش توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرىنى تەرغىب قىلدى. 1931 - يىلى لوندوندا ئېچىلغان يۇمۇلاق ئۈستەل يىغىنىغا قاتنىشىپ، «بىرلىككە كەلگەن مۇسۇلمانلار دۆلىتى» قۇرۇشنى يەنە ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ «ئۆزلۈكنىڭ سىرى» ، «فەناھنىڭ خاسىيىتى» قاتارلىق شېئىرلىرى كلاسسىك ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «پارسىيدىكى مېتافىزىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى» ، «ئىسلام دىنى ئىدىيىسىنىڭ قايتا بەرپا قىلىنىشى» قاتارلىق پەلسەپە ئەسەرلىرىنى يازدى. ئەللامە مۇھەممەد ئىقبال كېسەل

سەۋەبى بىلەن لاھوردا ئالەمدىن تۇتتى، خانلىق جامەنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى.

مۇھەممەد ئەلى جىننىاھ (1876 — 1948) ھىندىستان، پاكىستان قۇرۇلۇقدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى. پاكىستاندا دۆلەت قۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى. كاراچىدا دۇنياغا كەلگەن. 1892 - يىلى ئەنگلىيەدىكى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدا قانۇن ئوقۇدى. دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. 1913 - يىلىدىن باشلاپ مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى بىلەن كونگرىس پارتىيىسىنىڭ ھەمكارلىشىشىغا كۈچ چىقاردى. 1920 - يىلى كونگرىس پارتىيىسىدىن چېكىنىپ چىقتى. 1927 - يىلى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولدى. 1930 - يىلى كۆنگرىس پارتىيىسى بىلەن بىرلىشىش ئاخىر بۇزۇلدى. 1934 - يىلى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ ئۆمۈرلۈك رەئىسى بولۇپ تەيىنلىنىپ، «ئۇلۇغ داھىي» دېگەن نامغا ئىگە بولدى. 1940 - يىلى ئەسەر يېزىپ «ئىككى مىللەت» نەزەرىيىسىنى بايان قىلىپ، مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندىلار ئوخشىمىغان قانۇن ۋە مەدەنىيەتتىكى ئىككى مىللەت. ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل سىياسىي گەۋدىسىنى قۇرۇشى كېرەك، دەپ قارىدى. 1947 - يىلى ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈپ ئىداره قىلىنغاندىن كېيىن، پاكىستاننىڭ تۇنجى ۋالىسى بولدى. 1948 - يىلى 9 - ئايدا كاراچىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ھەسەن بەننا (1906 — 1949) مىسىر مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرغان ئادەم. ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تەربىيىسىنى ئالدى. ياش چاغلىرىدا قاھىرەدىكى مەدرىسىدە ئوقۇدى. مەدرىسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1927 - يىلىدىن 1933 - يىلىغىچە ئىسمائىلىيەدىكى ھۆكۈمەت مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1928 - يىلى ئىسمائىلىيەدە «مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» نى قۇردى ھەمدە قانال رايونىدا تەشكىلنى پائال تەرەققىي قىلدۇردى. 1949 - يىلى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ھەسەن بەننا زامانىمىزدىكى ئىسلامىيەتنى گۈللەندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيىچىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بەننا «ھەسەن بەننا» غا قارالسۇن.

ئەھمەد ئەمىن (1887 — 1954) مىسىرنىڭ ئىسلام ئۆلىماسى. نىل دەريا دېلتىسىدىكى ئىجارىكەش دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ۋە ئىسلام ئالىي فىقھى ئىنستىتۇتىدا ئوقۇدى. 1911 - يىلى فىقھى ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرۈپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ۋە قازى بولدى. 1926 - يىلى قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتىدا پروفېسسور بولدى. 1939 - يىلىدىن ئالەمدىن ئۆتكىچە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ باشلىقى بولدى. ئەھمەد ئەمىن ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. ئەرەب مەدەنىيەت تارىخى بايان قىلىنغان «فەجرئەل ئىسلام» (ئىسلام دىنىنىڭ سۈبھى دەۋرى)، «زۇھا ئەل ئىسلام» (ئىسلام دىنىنىڭ ياش دەۋرى)، «زۇھر ئەل ئىسلام» (ئىسلام دىنىنىڭ قىران دەۋرى) ناملىق بىر يۈرۈش كىتابلارنى يېزىپ دۇنياغا تونۇلدى. بۇ كىتابلار «ئىسلام قامۇسى» دەپ تەرىپلەندى. بۇلاردىن باشقا، 1923 - يىلى «ئەخلاق» ناملىق ئەسەر ۋە 1957 - يىلى كۆپ تومۇق نەسرى ئەسەر، «ھاياتىم» ناملىق تەرجىمھال يازدى ۋە «پەلسەپە

پرىنسىپلىرى» ناملىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى.

ئاغاخان III (1877 — 1957) ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ تۇنجى رەئىسى، ئىسلام دىنىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ ئىمامى. ئەجداتى پرسىيەدىن. كېيىن ھىندىستان تەۋەلىكىگە كىرگەن. ئاغاخان كاراچىدا دۇنياغا كەلگەن. ھىندىستان مۇسۇلمانلىرى ئىچىدىكى چوڭ فېئودال. بومباي رايونىدىكى سودىگەرلەرنىڭ داھىيسى. ئۆزىنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ 47 - ئەۋلادى دەيدۇ. 1885 - يىلى ئىسمائىلىيەنىڭ ئىمامى بولدى، 1908 - يىلى مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلاندى. 1915 - يىلى مۇھەممەد ئەلى جىننىاھ (1876 — 1948) باشچىلىقىدىكى گۇرۇھ مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ كونا رەھبەرلىك گۇرۇھى ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، ئاغاخاننى ئىستېپا بېرىشكە قىستىدى. ئاغاخان كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بايلىققا ئىگە بولۇپ، چەۋاندازلىق بىلەن داڭق چىقارغان، ئاسىيا، ئافرىقىدا نۇرغۇن مۇخلىسلىرى بار ئىدى. سۇرىيە، ھىندىستان، ئۇمان ۋە زانزىبار قاتارلىق جايلاردىكى مۇخلىسلار ئۇنى «مۇتلەق توغرا»، «نۇقسانسىز، كامىل ئىنسان» دەپ قاراپ، ھەر يىللىق كىرىمىنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلاتتى.

سەييىد قۇتۇپ (1906 — 1966) مىسىردىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ سىياسىي پائالىيەتچىسى، زامانىمىزدىكى ئىسلامىيەتنى گۇللەندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ نەزەرىيەچىسى. ئەسىرىمىزدا دۇنياغا كەلدى. كىچىكىدە ئەنئەنىۋى تەربىيە ئالدى. كېيىن قاھىرەگە بېرىپ ئوقۇپ، ئەرەب تىلى ۋە ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىق گۇۋاھنامىسى ئالدى. 1939 - يىلى ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. 1949 - يىلى ئامېرىكىغا باردى. دۆلەتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىپ، تەشۋىقات ۋە تەشكىلات خىزمىتى ئىشلىدى. 1954 - يىلى قولغا ئېلىنىپ، 1964 - يىلى قويۇپ بېرىلدى. كېيىنكى يىلى يەنە قولغا ئېلىندى. كېيىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋە قەستلەپ ئۆلتۈرۈش پائالىيىتىگە چېتىلىپ قېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. سەييىد قۇتۇپ ئىسلام دىنى ھەرخىل مەسلەكلەرنىڭ ئورنىنى باسالايدىغان بىردىنبىر تاللاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىدى. ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ۋە كۇچەيتىشنى، ئىسلام ئىنقىلابى ئارقىلىق ھەقىقىي ئىسلام جەمئىيىتى ۋە ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. «قۇرئان كەرىم، نىڭ سايىسىدە»، «ئىسلام دىنىدىكى ئىجتىمائىي ئادىللىق»، «كەلگۈسىنىڭ دىنى — ئىسلام»، «يول بەلگىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ئەلى شەرىئەتى (1933 — 1977) ئىراندىكى ئىسلام مۇتەپەككۇرى، ئىسلامىيەتنى گۇللەندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ نەزەرىيەچىسى. ماشخادتىكى ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن ئەنئەنىۋى تەربىيە ئالغان. كېيىن دارىلمۇئەللىمىنگە كىرگەن. مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولدى. سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىندى. 1960 - يىلى قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، فرانسىيەگە بېرىپ پارىژ ئۇنىۋېرسىتېتىدا جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە دىنشۇناسلىق ئوقۇدى. 1964 - يىلى دۆلەتكە قايتىپ كەلدى. 1965 - يىلى

تېھرانىدا ھۇسەين ئىرشاد ئىنستىتۇتىنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا دائىر بىلىملەرنى ھازىرقى زامان ئىدىيىسى بىلەن تەتقىق قىلىشنى، ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1973 - يىلى پادىشاھلىق مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى تەشۋىق قىلغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىندى. 1975 - يىلى سۈرگۈن قىلىندى. 1977 - يىلى ياۋروپادا تۇرىدىغان رۇخسەتكە ئىگە بولدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا ئەنگلىيىدە ئالەمدىن ئۆتتى. شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى ھازىرقى زامان پەلسەپىسى، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئىلىم بىلەن چۈشەندۈردى. سىياسىي جەھەتتە شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى سىياسىي غايىسىنى خەلقنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، زالىم ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇشنىڭ قورالى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەلى شەرىئەتى ئىراندىكى زىيالىيلارغا ۋە ياشلارغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتىپ، ئىسلام ئىنقىلابى ئىدىيىسىنىڭ ئاتىسى دەپ ھۆرمەتلەندى. ئۇ «مۇسۇلمانلار ئۈممەسى ۋە ئىمام تۈزۈمى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

مەۋدۇدى (مەۋلانە ئەبۇل ئەلا مەۋدۇدى، 1903 — 1979)

پاكىستان ئىسلامىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسىنى قۇرغان ئادەم، ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ نەزەرىيىچىسى. ھىندىستاندىكى دىككاننىڭ ئوراكزەب دىگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە دىنىي تەربىيە ئالدى. كېيىن ھەيدەرئاباد ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ، يېرىم يولدا ئوقۇشتىن قالدى. گېزىتتە تەھرىرلىك قىلغاندا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇردى. 1928 - يىلى «قۇرئان كەرىم تەپسىرى» نامىلىق ژۇرنال چىقىرىپ، دىنىي تەشەببۇسنى تەشۋىق قىلدى. 1941 - يىلى لاھوردا ئىسلامىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسىنى قۇردى. ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغاندىن كېيىن شەرىئەتنى ئاساس قىلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن سىياسىي گەۋدە قۇرۇشنى تەرغىب قىلدى. پاكىستاندا ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى ۋە سىياسىي ئۆكتىچىلەرنىڭ داھىيلىرىدىن بىرى بولدى. ھاياتىدا 120 پارچە كىتاب يازدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «ئىسلام غازىتى»، «قۇرئان كەرىم تەپسىرى»، «ئىسلام ئىگىلىكى» قاتارلىقلار ئاساسىي ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ دىنىي نەزەرىيىسى جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدا مۇھىم تەسىرگە ئىگە. ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىنتايىن مۇھىم بىلىدۇ.

ھۇمەينى (رۇھۇللاھ مۇساۋى ھۇمەينى (1902 — 1989) ئىرانىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي داھىيسى. ئىسفاھاننىڭ يېنىدىكى ھۇمەين بازىرىدا دۇنياغا كەلگەن. ھۇمەينى ياش چاغلىرىدا ئىسفاھان، ئاراك ۋە قۇمدا بىلىم تەھسىل قىلدى. 1927 - يىلى قۇمدا مۇددەرىسلىك قىلدى. 1941 - يىلى «مەخپىيەتلىكنىڭ ئاشكارىلىنىشى» نى ئېلان قىلىپ، پادىشاھنىڭ دىنغا قارشى سىياسىتىگە رەددىيە بەردى. 1961 - يىلى بۇرۇجىرد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھۇمەينى ئۇنىڭ ئورنىغا سايلىنىپ، ئىراندىكى ئالتە چوڭ ئايەتۇللاھنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1963 - يىلى پادىشاھنىڭ «ئاق ئىنقىلابى» غا قارشى تۇرغانلىقتىن قولغا ئېلىندى. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئاشۇرا كۈنى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا ھۇجۇم قىلغانلىقتىن تۇرمىگە سېلىندى. ئىككىنچى

يىلى قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئامېرىكىلىقلارنىڭ كەچۈرۈم قىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىگە قارشى تۇرغانلىقتىن يەنە تۇرمىگە سېلىندى. كېيىن تۇركىيىگە سۈرگۈن قىلىنىپ، ئۇ يەردىن ئىراقتىكى نەجەفكە يۆتكەلدى. 1978 - يىلى فرانسىيىگە كۆچۈپ كەتتى. ھۆمەينى مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئىرانداكى خەلقنىڭ پادىشاھىغا قارشى كۈرىشىگە داۋاملىق يېتەكچىلىك قىلىپ، فەقىھلەر ھامىلىقىدىكى ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1979 - يىلى پادىشاھ چېت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، ھۆمەينى تېھرانغا قايتىپ كېلىپ، ئىران ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ ئالىي داھىيسى بولدى. كېيىن ئىران ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، دۆلەت ئىچىدە «ئۇزۇل - كېسىل ئىسلاملاشتۇرۇش»، سىرتقا قارىتا «شەرقنىڭ كەبرىكى يوق، غەربنىڭمۇ كەبرىكى يوق. ئىسلامىيەت بولسىلا بولدى» ۋە «ئىسلام ئىنقىلابىنى چېت ئەللەرگە چىقىرىش» سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكەتلىرىنى قوللىدى. ھۆمەينى «ئىسلام ھۆكۈمىتى»، «ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ داستانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

ۋەققاس (ئەبۇ ۋەققاس) رىۋايەت قىلىنىشىچە، تاڭ تەيزۇڭ (626 - يىلىدىن 649 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە جۇڭگوغا كېلىپ ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلغان تۆت ئەرەبنىڭ بىرى ئىكەن. جۇڭگودا ئالەمدىن ئۆتتى. گۇاڭجۇ شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى لىيۇخۇاچياۋ يېنىغا دەپنە قىلىندى. 629 - يىلى ئۇنىڭغا ئابىدە ياسالدى.

سۇتۇق بۇغراخان (تەخمىنەن 894 — 955) تولۇق ئىسمى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان. جۇڭگو تارىخىدا ھەممىدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خاقان. ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلار قۇرغان قاراخانىيلار ھەربىي فېئودال سۇلالىسى — قاراخانىيلار سۇلالىسى (X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1213 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ، خاقانىيە دەپ ئاتىلىپ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) غا تەۋە توقۇز ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغما قەبىلىسىگە مەنسۇپ شاھزادە، يەنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۇچىنچى ئەۋلاد خاقانى بولۇپ، تەختكە ۋارىسلىق قىلىشتىن ئىلگىرىكى ئىسمى سۇتۇق تېكىن ئىدى. تەختكە چىققاندىن كېيىن، بۇغراخان دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى (بۇغرا دېگەن بۇ تۈركچە سۆز ئەركەك تۆگە دېگەنلىك بولۇپ، «قەھرىمان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ). تەخمىنەن 910 - يىلى سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بۇخارادىن كەلگەن مەۋلانە ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەرغىباتىنى ئاڭلاپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. ئىسمىنى ئابدۇكەرىمگە ئۆزگەرتتى. سەلتەنەتنىڭ كۈچى بىلەن ئاۋۋال ئاقسۆڭەكلەرنى ئىسلام دىنىغا ئەمەل قىلدۇردى. ئاندىن ئاۋام پۇقرانى دىنىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ۋە نەۋرىسى تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، سامانىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ، بۇخارانى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئودۇننىڭ بۇددىستلىرى بىلەن قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا سوقۇشۇپ، غەلىبە قىلدى. نەتىجىدە قەشقەر بىلەن يەكەن ئىسلام ئېتىقادىغا باشقا جايلاردىن بالدۇر كىرگەن جايغا ئايلاندى. قەشقەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ۋە پەن - مەدەنىيەت

مەركەزلىشىدىن بىرى بولدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى ھازىر ئاتۇش شەھىرىنىڭ مەشھەد كەنتىدە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1012 ــ ياكى 1017 ــ ؟)

شىنجاڭدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شائىرى. بالاساغۇندىكى مەرتىۋىلىك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىلىرىدا ياخشى تەربىيە كۆردى. كۆپ بىلىم ئالدى. تۇركىلەرنىڭ يەرلىك تىللىرى بىلەن تونۇشتى. ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىدى. ئىسلام دىنىغا ئىخلاس قىلدى. 1069 ـ ياكى 1070 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەرقىدىكى كاشغەر (بۇگۇنكى قەشقەر) دە «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى پۈتكۈزۈپ، ئۇنى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى تاۋغاچ بۇغراخان ھەسەن بىننى سۇلايمانغا ئوقۇپ بېرىپ، ماختاشقا سازاۋەر بولدى. «خاس ھاجىپ» (سادىق مەسلىھەتچى) دېگەن نامنى ئالدى.

مەھمۇد قەشقەرى (تەخمىنەن XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئالەمدىن ئۆتتى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان تىلشۇناس، مەشھۇر ئالىم. قەشقەر ئوپاللىق. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەرقىي خانلىق جەمەتىدىن. بوۋىسى بۇغراخان مۇھەممەد (1056 ـ ياكى 1057 ـ يىلىدىن 1058 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، دادىسى بارسخان 1057 ـ ياكى 1058 ـ يىللىرىدىكى قاراخانىيلار ئوردىسىنىڭ مالىمانچىلىقىدا ئامان قېلىپ، قوشنا تۈرك قەبىلىلىرىگە قېچىپ بېرىپ، 10 يىل سەرگەردانلىق تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئاخىر نېشابۇر ئارقىلىق باغدانتقا بارغان. مەھمۇد قەشقەرى كىچىكىدە ياخشى تەربىيىلەندى. ئۇ يەتتىسۇ رايونى، ئىلى ۋادىسى ۋە سىر دەريا رايونلىرىدا تۈركىلەرنىڭ تىلىنى تەكشۈردى ۋە تەتقىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەرەب تىلىنىمۇ پىششىق ئىگىلىدى. 1072 ـ يىلىدىن 1078 ـ يىلىغىچە ئىشلەپ پۈتتۈرگەن سەككىز جىلدلىق «تۈركي تىللار دىۋانى» نى شۇ چاغدىكى ئاببىاسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مۇقتەبى (1075 ـ يىلىدىن 1078 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى) غا تەقدىم قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا «تۈركچە جۈملە تۈزۈش قائىدىسى» ناملىق ئەسەر يازدى. ئەپسۇس بۇ ئەسەر يوقىلىپ كەتتى.

بۇرھانىددىن (؟ — 1275)

رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 16 ـ ئەۋلادى ئىكەن. 1265 ـ يىلىدىن 1274 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگوغا كەلگەن. ياڭجۇدا تۇرۇپ، قايتىپ كەتكەن. ئۇچ يىلدىن كېيىن جۇڭگوغا يەنە كەلگەن. بۇ قېتىم شەرقتىكى رايونلارنى ئايلىنىپ، ئاخىر ياڭجۇغا بارغان. 1275 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ياڭجۇ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى شۇيگۇەنخېنىڭ دۇڭگاۋگاڭغا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىرغىچە ساق تۇرۇپتۇ. 1776 ـ يىلى قايتىدىن سېلىنغان قەبرە تېشىغا: «سۇن دېيۇنىڭ بىرىنچى يىلى. پەيغەمبەرنىڭ غەربىي دىيارىدىن كەلگەن 16 ـ ئەۋلادى. ئۇلۇغ ئەۋلىيا بۇرھانىددىن» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان.

غازان خانى مەھمۇد (1271 — 1304)

ئىلىكخان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى (1271 ـ يىلىدىن 1304 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، خۇراسانغا ۋالى بولغان. تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا كىرگەن. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگەن. 1298 ـ يىلى راشىددىننى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەپ، بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان.

ئاناندا (؟ — 1307) موڭغۇل پادىشاھ، قۇبلايخاننىڭ نەۋرىسى. غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى پادىشاھ مانگىلانىڭ ئوغلى. 1295 - يىلىدىن 1307 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرۇپ، شىئەنده تۇردى. شەنشى، گەنسۇ، نىڭشا ۋە سىچۇەننىڭ بىر قىسىم يېرى ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. كىچىكىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئائىلىدە بېقىلدى. غازان خانغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا كىردى. قوشۇنىدىكى 150 مىڭ ئادەمنىڭ تەڭدىن تولىسىمۇ ئىسلام دىنىغا كىردى. ئۇ «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ چىققتى. ئەرەبچە خەتنى چىرايلىق يېزىشنى ئۆگەندى. ۋاقىتنى ھەمىشە پەرزلەرنى ئادا قىلىشقا ۋە دۇئا - تىلاۋەتكە سەرپ قىلدى.

ئەلائىددىن (؟ — 1313) جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ شەيخى، پىرسىيەدىن كەلگەن. ئۇكىسى بىلەن بىرلىكتە يۇەنشىزۇ (1260 - يىلىدىن 1294 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇشىغا پۇل - مال يارىدەم قىلىپ، ئەمەلدار بولدى. يۇەن يەنيۇ (1314 — 1320) يىللىرى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمامى» دېگەن ۋەزىپە بىلەن خاڭجۇدىكى ۋىنجىڭفاڭنىڭ جەنۇبىدا مەسچىت (ھازىرقى فىنخۇاڭ مەسچىتى)نى سالدى. ئوغلى شەمشىددىن، نەۋرىسى جامالىددىن، ئەۋرىسى دىڭ خېنەنلەر جۇڭگو ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى مەشھۇر كىشىلەردۇر.

تۇغلۇق تۆمۈرخان (1320 — 1365) شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان موڭغۇل. چىنگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي (؟ — 1242)نىڭ ئەۋلادى. «تارىخىي رەشىدىيە» دە خاتىرىلىنىشچە، تۇغلۇق تۆمۈرخان شەيخ جامالىددىن (بۇ كىشىنىڭ ئەۋلادى بۇخارادا بولۇپ، چىنگىزخان دەۋرىدە شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان) نىڭ نەسىھەت قىلىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھەمدە موڭغۇللارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە زورلىغان. ئۇنىڭ ئوغلى قادىر خوجا، نەۋرىسى مۇھەممەد خانلار موڭغۇللارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە داۋاملىق زورلاپ، ئىسلام دىنىنى شىنجاڭدا تەرەققىي قىلدۇردى. ئۇنىڭ قەبرىسى قورغاس ناھىيىسىدە بولۇپ، «تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى» دېيىلىدۇ.

تۆمۈر (1336 — 1405) تۆمۈرىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان ئادەم. تولۇق ئىسمى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان. دۇنياغا داڭلىق ئىمپېراتور. 1362 - يىلى ئوك پۇتى زەخمىلىنىپ ئەيىبناق بولۇپ قالغاچقا «تۆمۈرلەڭ» دەپ لەقەم قويۇلغان (تۆمۈرلەڭ دېگەن بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاقساق تۆمۈر» دېگەنلىك بولىدۇ). ياۋروپالىقلار تۆمۈرلەڭ دەيدۇ. تۆمۈرلەڭ ياش چاغلىرىدا غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولدى. 1370 - يىلى غەربىي چاغاتاي خانلىقىنى يوقىتىپ، ئەمىر دەپ ئاتالدى. سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلدى. ھاياتىدا مىڭلىغان شەھەر — قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىچىك ئاسىياغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئىشغال قىلدى. ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى. جەمئىيەتنى 12 دەرىجىگە بۆلدى. سەئىد، شەيخ، ئۆلىما قاتارلىق دىنىي داھىيلارنى 1 - دەرىجىگە كىرگۈزدى.

جىن ئەلى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمان سودىگەر. 1350 - يىلى پۇل چىقىرىپ چۇەنجۇ مەسچىتىنى رېمونت قىلدۇرغان.

چېن سى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى ئاخۇنى. شەندۇڭ

جەنەنلىك. خۇيزۇ. ئۇنىڭ بوۋىسى چىن يىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى غەربىي يۇرتقا ئۆچ قېتىم بېرىپ، گۇاڭلۇسى مەسچىتىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن. كېيىن جەنەنگە قايتىپ كېلىپ، سەندۇڭدا خاتىپ بولغان. بوۋىسى، تاغىسى، دادىسى جەنەننىڭ نەنداسى جامەئەسىدە ئىمام بولغان. چىن سى كىچىكىدە ئائىلىسىدە ئوقۇپ، ئىسلام دىنىنى ۋە كۆڭزىچىلارنىڭ ئىدىيىسىنى مەلۇم دەرىجىدە چۈشەندى. جياچىڭنىڭ 6 - يىلى (1527) نەنداسى مەسچىتىدە ئىمام بولدى. ئىككىنچى يىلى ئىسلام دىنى توغرىسىدا ئابىدە يېزىپ، ئىسلام دىنىنى خەنزۇچە يېزىق ۋە كۆڭزى تەلىماتى بىلەن شەرھلىگەن تۇنجى ئاخۇن بولدى.

مەھدۇم ئەزەم (؟ — 1542)

بۇخارالىق ئىشان. نەقشىبەندىيەنىڭ 5 - ئەۋلاد خەلىپىسى. «تەزكىرەئى خۇجىگان» دا بايان قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 21 - ئەۋلادىمىش. 1533 — يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قەشقەرغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىشانلىق ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلىپ، مۇخلىس قوبۇل قىلدى. يەكەن خانلىقىدىكى ئابدۇرەشىد خانىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغانلىقتىن ئۇنىڭ كۈچى تېز تەرەققىي قىلدى. يەتتە بالىلىق بولدى. چوڭ ئوغلى مەھمۇد ئىمىن ئاق تاغلىقلارنى بەرپا قىلدى؛ 7 - ئوغلى ئىسھاق قارا تاغلىقلارنى بەرپا قىلدى. مەھدۇم ئەزەم 1542 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. سەمەرقەنتىنىڭ يېنىدىكى بىر جايغا دەپنە قىلىندى.

خۇدىڭجۇ (1522 — 1597)

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۆلىما، تەخەللۇسى مىڭپۇ (پۇجاۋمۇ دېيىلىدۇ). شەنشى شىيەنياڭدىكى ۋۇچىڭلىدىن، خۇيزۇ. كىچىكىدە شۇ يەردىكى بىلىملىك زاتلارنى ئۇستاز تۇتقان. خەنزۇچە يېزىقتىكى سۇرە-ئايەتلەرنىڭ ۋە ئۇلارنى بىلىدىغان ئادەملەرنىڭ ئازلىقىنى، بولغان تەقدىردىمۇ تەرجىمىسىنىڭ ئېنىق بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلماقچى بولدى. سۇرىلەرنى ئاغزاكى سۆزلەپ بېرىش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، مەدرىسىدە تەربىيىلەش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. دەسلەپ ئائىلىسىدە مەدرىسە ئېچىپ، يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن ئوقۇيدىغان بالىلارنى قوبۇل قىلدى. كېيىن مەسچىت تەۋەلىكىدە مەدرىسە ئېچىپ، ھەم سەدىقىغە، ھەم مەسچىتنىڭ ياردىمىگە تاياندى. شۇنىڭدىن كېيىن مەسچىتلەردە مەدرىسە ئېچىش باشلىنىپ، شەنشى، خېنەن، شەندۇڭ قاتارلىق جايلاردا ناھايىتى تېز ئومۇملاشتى. خۇدىڭجۇ دىنىي پەلسەپىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئەرەبچە دىنىي كىتابلاردىن دەرس ئۆتۈشنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى. ئۇنىڭ تەلىماتى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، مەدرىسە تەربىيىسى بويىچە «شەنشى ئېقىمى» بولۇپ قالدى. شۇ چاغلاردا شەنشى رايونى «قۇرئان تىلاۋەت قىلىدىغانلارنىڭ ماكانى» دەپ تەرىپلەندى.

جەن يىڭپېڭ (تەخمىنەن 1572 — 1653) مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئۆلىما. تەخەللۇسى چۈڭنەن. جاڭشى يىچېڭلىق. خۇيزۇ، دادىسى جەن بى ئوردىدا ئەمەلدار بولغان. جاشىندا ئامبال، جاخۇدا لەشكەر بېشى، جېجاڭدا مەسلىھەتچى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ ئەمەل تۇتقان مەزگىلدە مۇسۇلمانلارغا دائىر كىتابلارنى يىغىپ رەتلىگەن. ياشىنىپ قالغانلىقتىن 1631 - يىلى يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىنكى بەش يىلدا بىر نەچچە كىتاب يازغان. جۇڭگونىڭ يولشۇناسلىقى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ

ئەقىدىسىنى مۇرەسسە قىلدى. ئىسلام دىنىنى «ئەقىدە» ۋە «تەرىقەت» تىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە ئايرىدى. «تەرىقەتنى سۆزلىگىلى بولمايدۇ، ئەقىدىنى سۆزلەشكە بولىدۇ» دېدى. «ئاسمان ئىلاھىغا تەزىم بەرمەك» ، «قۇرئان كەرىم» نى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يازغان» دېگەندەك گەپلەرنى تۇنجا تۇنجى. كېيىن ئىسلام دىنىغا دائىر ئەسەرلەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى.

جاك شىن (؟ — 1658) مىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئىسلام تارىخچىسى. تەخەللۇسى جىنزى. شەندۇڭ يېشەنلىك. خۇيزۇ. 1601 - يىلىدىن 1644 - يىلىغىچە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىدى. بۇ كىشى ئىسلام ئەقىدىسى ۋە ئىسلام تارىخىنى تەتقىق قىلىپ، «ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار» ناملىق كىتاب يېزىپ، ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، نامازنىڭ ئەھمىيىتى، مەدرىسە قاتارلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇردى. بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ تەكتى ئالىم تەلىماتى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىي زات تەلىماتى ھەققىدە «ئەرھەت» ۋە «تەكتى شەيئىي» تېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىسلام دىنىغا دائىر ئەسەرلەرگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى شېئىرىي ئەسەرلەرنىمۇ يازدى.

ۋاڭ دەيۇي (1570 — 1660) مىلك ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن ئىسلام ئۆلىماسى، قارى. جىڭلىڭلىق (ھازىرقى جاڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىن شەھىرىدىكى جاڭنىڭ ناھىيىسىدىن) . خۇيزۇ، كىچىكىدە ئائىلىسىدە ئوقۇپ، ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلار بىلەن پىششىق تونۇشقان. چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۇددا دىنى، كۇڭزى تەلىماتى، داۋجاۋ ۋە ئىسلام دىنىغا ئائىت كىتابلارنى ئوقۇدى. كېيىن ئىسلام ئەقىدىسىگە بېرىلىپ، ئىسلام دىنىنى خەنزۇچە تونۇشتۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئۇزۇن مۇددەت كىتاب تەرجىمە قىلىپ، ئىسلام ئەقىدىسى توغرىسىدا كىشىلەر بىلەن مۇنازىرىلەشتى. قېرىغاندا قۇرئان تەپسىر قىلدى. ئالەمدىن ئۆتكەندە بېيجىڭدىكى سەنلىخې مەسچىتىنىڭ قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىندى. ھاياتىدا «ھەقائىقۇد دىنىل قەييىم» ، «ھەقىقەت تەقىقاتچىلىرىنىڭ توغرا جاۋابى» ، «مەجۇئەتۇل دۇرۇس — ئەل ئىسلامىيەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. لیۇجى، ماجۇ، مافۇچۇلار بىلەن بىر قاتاردا خۇيزۇلار ئىچىدىكى تۆت ئالىمنىڭ بىرى دەپ تەرىپلەندى.

جاك شياۋشەن مىلك، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. شەنشى لىڭتۇڭلىق. خۇيزۇ. كىچىك ۋاقتىدا نىڭشانىڭ تۇڭشىن شەھىرىدە فېن بەييەن، فېن شياۋچۇەننى ئۇستاز تۇتتى. نەنجىن جىڭجۇسى مەسچىتىدە مۇددەرسلىك قىلغاندا، چوڭ شۆھرەت قازاندى. «زەۋئۇل مەسباھ» ، «مولا» ، «بەيان» ، «ناھۇمنامە» ، «فىقھە» قاتارلىق كىتابلارنى پۇختا سۆزلەپ بېرىپ، مەدرىسە تەربىيىسىگە كۆرۈنەرلىك تۆھبە قوشتى. ئۇنىڭدا تەربىيىلەنگەن جاك جۇك، ماجۇنشى، چاك زىمېي، لى يەنلىن، يۇەن شىڭزى قاتارلىق كىشىلەر نەنجىن، جىنىڭ، كەيفېڭ، جىڭجۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى.

چاك زىمېي چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. خۇيزۇ، ئەسلىي يۇرتى سەمەرقەنت. رىۋايەت قىلىنىشىچە، تاغىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن بېيجىڭغا يولۇاس ئېلىپ ماڭغاندا توققۇز

يېشىدا تاغىسى بىلەن بىللە كېلىپ، شەنشىدە ئولتۇراقلىشىپ، خۇدىگىجۇنىڭ 4 - ئەۋلاد شاگىرتلىرىدىن «قۇرئان كەرىم» ئۆگەنگەن. كېيىن جەنەنگە بېرىپ، شۇ يەردىكى چاڭ جەمەتىدىكىلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۆزىگە چاڭ فامىلىسىنى قوللانغان. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئاۋۋال جائىنەندە ئولتۇراقلىشىپ، كائىشى يىللىرى (1662 — 1722) چوڭ مۇددەرىس بولغان. گۇەنلۇئدا ۋەز ئېيتقان. چاڭ زىمىي بىلىملىك بولۇپ، پارسچىنى پىششىق ئۆگەنگەن. دىنىي پەلسەپىنى تەتقىق قىلغان، ئەرەبچە، پارسچە كىتابلاردىن دەرس ئۆتكەن. ئۇنىڭ تەلىماتى كېيىنچە مەدرىسە تەرىبىسىدە «شەندۇڭ ئېقىمى» بولۇپ شەكىللەنگەن. هاياتىدا لى يەنلىڭ بىلەن بىرلىكتە جەنىڭدا دەرس ئۆتكەن. تەكلىپ بىلەن لۇجۇغا بېرىپمۇ دەرس ئۆتكەن. شىمالىي جۇڭگو رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنى «چاڭ ھەزرەت» دەپ ھۆرمەتلەيدۇ.

شي ۋېنشەن (تەخمىنەن 1634 — 1710) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. شەنشىلىك. مۇسۇلمانلار بېقىۋالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا كىرگەن. «ھەسەن بىننى ئابدۇ ۋەھھاب» دەپ مۇسۇلمانچە ئىسىم قويغان. لەقىمى «پوناجى» بولغان. چاڭ زىمىينىڭ شاگىرتى. ئىسلام ئىلمىنى ۋە جۇڭگودىكى دىن تارىخىنى ناھايىتى پىششىق بىلىدۇ. جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىدا قوللىنىۋاتقان مۇراسىملار ئىچىدە 18 خىلى قۇرئان ۋە ھەدىسكە ماس كەلمەيدۇ. ئۇلارنى تۇزىتىش كىرەك، دەپ قارىدى. كائىشىنىڭ 18 - يىلى (1679) «مۇنەببەھات» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى. بۇنىڭدا ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان سۆزلەر كۆپ بولۇپ، ئېغىر تەرجىمە قىلىنغان، چۈشىنىش تەس. بۇنىڭدىن باشقا، «مىرسا دۆن»، «لەمئان» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. ئالەمدىن ئۆتكەندە خېنەننىڭ راڭچىلىق شەھىرىدە دەپنە قىلىندى. «شي ھەزرەت» دەپ ھۆرمەتلەندى.

ئاشىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى جۇڭگوغا كەلگەن ھىندىستانلىق مۇددەرىس. ئەجداتى ۋە نام - شەرىپى ئېنىق ئەمەس. «ئاشىق» تەخەللۇسى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. «ئىمان ئەقىدىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، بۇ كىشى 13 يىل يول يۈرۈپ، نەنجىنگە كەلگەن، 1638 - يىلى نەنجىندە دەرس ئۆتكەن. تەڭرى بىلەن بەندە، تەبىئەت ۋە جان، مەرىپەت، مۇسۇلمانچىلىق، ئەۋلىيا - ئەنبىيا، چىنلىق ۋە خىيال قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەسىلىلەرگىمۇ جاۋاب بەرگەن. ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقاد تەلىماتى توغرىسىدىكى ئىزاھاتىدا تەسەۋۋۇپچىلىق ۋە بۇددا دىنىنىڭ تۇسى قويۇق بولغان. ئۇ سۆزلىگەن «ئىمان توغرىسىدا چۈشەندۈرۈش» نى جاڭ جۇڭ كىتاب قىلىپ چىقىپ، بۇ كىتابنى «ئىمان ئەقىدىلىرى» دەپ ئاتىغان.

جاڭ جۇڭ (تەخمىنەن 1584 — 1670) مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. جاڭسۇ گۇسۇ (ھازىرقى سۇجۇ) لىق. خۇيزۇ. كىچىكىدىن ئىسلام دىنىنى ۋە كۆپ زىچىلارنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان. كېيىن لىكتۇڭدىكى مۇددەرىس جاڭ شياۋ شەندىن تەربىيە ئېلىپ، كامالەتكە يەتكەندىن كېيىن جاڭسۇدىكى سۇجۇ، ياڭجۇ قاتارلىق جايلاردا مۇددەرىسلىك قىلدى. 1638 - يىلى نەنجىنگە بېرىپ ھىندىستانلىق ئاشىقتا ئوچ يىل ئوقۇدى. ئىلمىي تەۋھىدنى تەتقىق قىلدى. «كەلىمە ئىزاھاتى توغرىسىدا

قىسقىچە سۆز» ، «ئىمان ئەقىدىسى» ، «تەرىقەتنۇل ئۇسۇلىل ئەربەئەنىك تەرجىمە يەشمىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

مۇھەممەد يۈسۈپ (؟ — 1670) مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا ئۆتكەن ئاق تاغلىق خوجا. مەھمۇد ئىمىننىڭ ئوغلى. 1620 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قەشقەرگە كېلىپ ئىشانلار ئەقىدىسىنى تارقاتتى ۋە مۇخلىس قوبۇل قىلدى. تەسىرى كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ كەتكەنلىكتىن، يەكەن خانلىقىدىكى ئابدۇللا خان تەرىپىدىن قەشقەرغە قوغلىۋېتىلدى. ئۇ يەردىن قۇمۇلغا قېچىپ باردى. 1638 - يىلى ئوغلى ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا) قەشقەرغە يېتىپ كەلدى. 1667 - يىلى ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى يولۋاسنىڭ دادىسىغا قارشى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشىنى قوللىدى. يولۋاس تەختكە چىققاندىن كېيىن، يەكەن خانلىقىنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى چاتقىلىغا ئالدى. ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، رەقىبلىرىنى تازىلاپ، قارا تاغلىقلارنى قىرىپ، خەلقنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. كاتتىشىنىڭ 9 - يىلى يەكەندىكى قارا تاغلىق ئاممىنىڭ قوزغىلىڭىدا ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، ئوغلى ھىدايىتۇللا ئىشان ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كەتتى.

ئىسھاق (XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى پائالىيەت قىلغان) شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلار مەزھىپىنى قۇرغان ئادەم. تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى ئىسھاق ۋەلى» ، «ھەزرەت» ۋە «ۋەلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مەھدۇم ئەزەمنىڭ يەتتىنچى ئوغلى. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا بايان قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 22 - ئەۋلادىمىش. ياش چاغلىرىدا بۇخارادا ئىشان ئەقىدىسىنى ئۆگەنگەن. كېيىن ئافغانىستان، ئىران قاتارلىق جايلارغا بېرىپ دىنىنى تەبلىغ قىلغان. لېكىن سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلگەندە قاسىم شەيخ تەرىپىدىن «بىدئەت» دەپ ئەيىبلىنىپ، يەرلىك ھۆكۈمران ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان. 1580 - يىلى يەكەن خانلىقىدىكى ئابدۇ كەرىمخانىڭ تەكلىپى بىلەن قەشقەرغە كېلىپ ئىشانلىق ئەقىدىسىنى تارقاتتى. يەكەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى كۈچىنىڭ بارىچە قوغدىغانلىقتىن، ئابدۇكەرىمخانىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئابدۇكەرىمخان قەشقەرنى ئۇنىڭ دىنىنى تەبلىغ قىلىش دائىرىسىگە ئايرىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭغا يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى ئىشانلارغا باشلىق بولۇش ھوقۇقىنى بەردى. ئىسھاق ۋەلى يۇقىرىقى جايلاردا 12 يىل پائالىيەت قىلدى. كونا خوجا جەمەتىدىكىلەرنىڭ جاھاندارچىلىق مەنسەپلىرىگە ھېرىسمەن بولۇشتەك ئىللىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، دىنىنى پاكلاشتۇرۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە مۇراسىملارنى ئاددىيلاشتۇردى، كونا ئادەتلەرنى ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەسەبىي ھەرىكەتلىرىنى چەكلەپ، يەكەن خانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ، خەلقنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، قارا تاغلىقلارنى شەكىللەندۇردى. سەمەرقەنتكە قايتىپ بېرىپ، ئالەمدىن ئۆتتى.

ماشۇن (؟ — 1678) شەنشى گۇيۇەن (ھازىرقى نىڭشا گۇيۇەن) لىك. خۇيزۇ. گۇاڭشىدا مەنسەپ تۇتقاندا ئىسلام دىنىنى قىزغىنلىق بىلەن تەشۋىق قىلدى. مەسىلەن، لۇجۇ شەھىرىدە مەسچىت سالدۇردى، قەبرىستانلىق بىنا قىلدى. ئوخشىمىغان ئېقىمدىكى چاڭ جىمېي، شې ۋېنشەن، لى يەنلىن (شەندۇڭ جىنەنلىك) ،

ماخۇاجۇ (بېيجىڭلىق مۇددەرىس) قاتارلىق كىشىلەرنى لۇجۇغا كېلىپ دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىپ، ئەينى چاغدا لۇجۇدا ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ۋە دۆلەت ئىچىدە ئىسلام دىنىي بويىچە ئىلىم ئالماشتۇرۇشقا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى.

لى دىڭخۇەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى مۇددەرىس. شىنىڭلىق. خۇيزۇ. كىچىكىدە مەدرىسىدە ئوقۇدى. سەل چوڭ بولغاندا ئۇستازى بىلەن گەنجۇدا مەكتەب ئاچتى. ئىككى يىلدىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. كېيىن خېجۇغا بېرىپ، ئىسلام دىنىدىن بىلىم تەھسىل قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ مەكتەپ ئېچىپ، شاگىرت تەربىيىلىدى. تەكلىپكە بىنائەن لۇجۇغا بېرىپ دەرس ئۆتتى. بىلىمى مول، نەتىجىسى چوڭ بولغانلىقتىن ئۇستازلىرى تەرىپىدىن ماختاشقا سازاۋەر بولدى. چاڭ جىمىي، ماجۇنشى، ماممىلۇڭلار بىلەن بىر قاتاردىكى ئۆلىما ھېسابلاندى.

ماجۇنشى مىڭ سۇلالىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. جاڭنىڭ (ھازىرقى نەنجىڭ) لىق. خۇيزۇ. كىچىكىدە شېئىرىيەت كىتابلىرىنى ئوقۇغان. كېيىن چاڭئەنگە بېرىپ جاڭ شياۋشەننىڭ قولىدا بىلىم ئاشۇردى. ئۇستازى بىلەن دىياۋيۈيگە قايتىپ بېرىپ، 5 — 6 يىل دىن ئوقۇدى. ئوقۇشنى تاماملاپ يۇرتىغا بېرىپ مەكتەپ ئېچىپ شاگىرت تەربىيىلىدى. بىلىمگە بېرىلىپ، كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭدا ئوقۇيدىغانلار كۆپەيدى. شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە «بىدئەتلىك» ھادىسىلىرى مەۋجۇت، دەپ قاراپ، «ئىسلام دىنى تەلىماتلىرى»نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، كىشىلەرگە بىلدۇردى. جېجاڭدىكىلەر بۇنىڭدىن كۆپ مەنپەئەت ئالدى. چاڭ جىمىي، لى دىڭخۇەن، ما مىڭلۇڭلار بىلەن بىر قاتاردىكى ئۆلىما ھېسابلاندى.

ما مىڭلۇڭ (1597 — 1679) مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. جياڭشىيا (ھازىرقى ۋۇخەن) لىك. خۇيزۇ. مەرتىۋىلىك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە دادىسىدىن خەنزۇچە ۋە ئەرەبچە ئۆگەنگەن. كېيىن نىڭشانىڭ تۇڭشىن شەھىرىگە بېرىپ فېن بەييەننى ئۇستاز تۇتتى. فېن شياۋچۇەننىڭ قولىدا يەنە ئۇچ يىل ئوقۇدى. يۇرتىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆيىدە بېرىلىپ تەتقىق قىلدى، دىنىي بىلىمدە كامالەتكە يېتىپ، چاڭ جىمىي، لى دىڭخۇەن، ماجۇنشىلار بىلەن بىر قاتاردىكى ئۆلىما ھېسابلاندى. تەكلىپ بىلەن لۇجۇغا بېرىپ دەرس ئۆتتى. بىرنەچچە كىتاب يازدى.

ئابدۇ دۇخراش (تەخمىنەن 1578 — 1689) چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن تەسەۋۋۇپچى ئاشىق. «ئىسلام مەنبەسى»، «چوڭ گۇمبەز ئەۋلىيالىرىنىڭ تارىخى» ۋە چوڭ گۇمبەز ئابىدىسى بويىچە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 29 ـ ئەۋلادى. مەدىنىدىكى ئەينده دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا مىسىر، باغدات، تېھران، ئىبرۇسالىم قاتارلىق جايلاردا ئوقۇغان. كېيىن باغدات ۋە مەككىدىكى قادىرىيە مەسچىتىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن. كاڭشىنىڭ 12 ـ يىلى (1673) مەككىدىن (بەزىلەر باغدات ياكى مەدىنىدىن دەيدۇ) جۇڭگوغا كېلىپ، گۇاڭجۇ، جاڭسۇ، ئەنخۇي، خۇبېي، يۇننەن، گۇيجۇ، شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، دىنىنى تەبلىغ قىلغان. كاڭشىنىڭ 13 ـ يىلى خېجۇغا بارغان. بەزى رىۋايەتلەردە غەربىي يۇرتتىن كەلدى، دېيىلىدۇ. ئۇنداق بولسا

ئاپاق خوجا بىلەن بىللە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. دىنىي تەرغىبات پائالىيىتىدە خەنزۇچە ئۆگىنىپ، كۇئىزى تەلىماتىغا ۋە تىببىي كىتابلارغا بېرىلدى. جۇئىگو شېئىرىيىتىنى ۋە رەسىملىرىنى ياقتۇرۇپ قالدى. شۇئا قادىرىيەگە جۇئىگونىڭ ئەسىرىنى ئىدىيىسىنى سىڭدۇردى. چى جىڭيى، شەن مېيجىڭ، يۇننەن بېيئەندىكى ماشائېرىن، خېجۇدىكى ما چۇئىيى، چائېشادىكى ما شائېرىن، قەشقەردىكى خاخۇيىي، گۇيۇەندىكى ماشىنيى قاتارلىق كىشىلەر ئۇنىڭ داڭلىق شاگىرتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قېرىغاندا سىچۇەننىڭ شىمالىدىكى سەركەردە مازىيۇننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن سىچۇەندىكى لاڭجۇئىغا بېرىپ دىننى تەرغىب قىلدى. لاڭجۇئىدىكى تېتاسى مەسچىتى يېنىدا ئالەمدىن ئۆتتى. پەنلۇئىشەنگە دەپنە قىلىندى.

لى يەنلىن (تەخمىنەن 1608 — 1695) چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى مۇددەرىس. شەندۇڭ جىنەنلىك، خۇيزۇ. كىچىكىدە كۇئىزىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان. چاڭ جىمېي بىلەن مەدرىسىدە دىنىي بىلىم ئالغان. كېيىن نەنجىڭگە بېرىپ باشتا ماجىئۇدا، كېيىن جاڭ شياۋشەندە ئوقۇدى. جىنەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خىلۋەتتە ئىستىقامەت قىلىپ بىلىم تەھسىل قىلدى. ئاندىن كېيىن مۇددەرىسلىك قىلدى. جىنىڭ مەسچىتى پۇتكەندىن كېيىن، ھەمىشە چاڭ جىمېي بىلەن بىللە دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلىدى. جاڭ جىمېي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، داۋاملىق 10 نەچچە يىل دەرس ئۆتتى. ھاياتىدا جاپاغا چىداپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بەردى.

ۋۇ زۇئىچى (تەخمىنەن 1598 — 1698) مىڭ سۇلالىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس. ئاندىن خوتەن ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا مۇددەرىسلىكتە تەكلىپ قىلىندى. كاڭشىنىڭ 7 - يىلى (1668) «ئەددەلائىلۇل ئەبەدىيە فى ئەل شەرئىەتىل ئىسلامىيە» نى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىپ، تۆت يىلدا تاماملىدى. ئاندىن كېيىن، جىيەنى بىلەن بىرلىكتە «مىرساداۋن» نى ئالتە يىلدا تەرجىمە قىلىپ بولدى.

ماجۇ (1640 — 1711) مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۆلىما. يۇننەن جېنچى (ھازىرقى باۋشەن) لىك، خۇيزۇ. ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى دەيدۇ. كىچىكىدە يېتىم قىلىپ چوڭ بولغان. 18 يېشىدا نەنمىندىكى يۇن لىدىغا مۇلازىم بولغان. شۇنجۇنىڭ 18 - يىلى (1661) يۇن لىدىنى ۋۇسەنگۇي ئۆلتۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، خىلۋەتتە بىلىم تەھسىل قىلىپ، بۇددا نوملىرىنى ئوقۇغان. كاڭشىنىڭ 4 - يىلى (1665) يۇننەندىكى مەشھۇر زات خې گۇەنۋۇ بىلەن تونۇشۇپ، نۇرغۇن بىلىم ئالدى. يەتتە يىلدىن كېيىن يۇننەندىن بېيجىڭغا بېرىپ، مۇددەرىسلىك قىلدى. كېيىن يۇننەنگە قايتىپ، شاگىرتلىرىغا «نىيەت تەلىماتى» ھەققىدە دەرس ئۆتتى. كاڭشىنىڭ 12 - يىلى (1682) «ئىسلام قىبلىنامىسى» نى يېزىپ بولۇپ، خانغا سۇنماقچى بولغان بولسىمۇ، نەتىجىسى بولمىدى. ئىككىنچى يىلى خېبېي، شەندۇڭ، جياڭسۇ، ئەنخۇي، خۇبېي،

شەنشى، سىچۇەن قاتارلىق جايلارنى ئالتە يىل ئايلىنىپ، ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن تونۇشتى، مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى. ۋاڭ دەييۇي، لىيۇجى، مافۇچۇلار بىلەن بىر قاتاردىكى خۇيزۇ ئۆلىماسى ھېسابلاندى.

چى جىڭيى (1658 — 1719) چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا جۇڭگودىكى ئىسلام قەدىمىيە مەزھىپىدىكى چوڭ گۇمبەز بېيىمىڭ سۇلۇكىنى قۇرغان ئادەم. خېجۇ (ھازىرقى لىڭشا) لىق، خۇيزۇ. كىچىكىدە ئاتا-ئانىسىدىن يېتىم قالىپ، مومىسىنىڭ يېنىدا چوڭ بولغان. يەتتە يېشىدىن باشلاپ دىن ئوقۇغان. 16 يېشىدا ما زۇڭشىڭ بىلەن شىنجاڭغا بېرىپ ئاپاق خوجىنىڭ قولىدا ئوقۇدى. 17 يېشىدا خېجۇدا ئابدۇ دۇڭراشنى ئۇستاز تۇتۇپ، قادىرىيە ئەقىدىسىنى ئۆگىنىپ، جاھاندارچىلىقتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، خېجۇدىكى ياڭ توجا، شەنشىدىكى شىشاڭ قاتارلىق جايلاردا توققۇز يىل ئىستىقامەت قىلدى. ئابدۇ دۇڭراش ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇستازىغا ۋارىسلىق قىلىپ، لاڭجۇڭ، شىشاڭ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ-كېلىپ، قەدىمىيە ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلىپ، مۇرىد قوبۇل قىلدى. شىشاڭدىكى لۇلىڭسى مەسچىتىدە ئالەمدىن ئۆتتى. خېجۇ ياڭ توجادىكى مۇخلىسلىرى ئۇنىڭ جەسىتىنى ئىككىنچى يىلى خېجۇدىكى بافاڭنىڭ شەرقىغە (چوڭ گۇمبەزنىڭ شىمالىغا) يۆتكەپ كەتتى.

لىيۇجى (تەخمىنەن 1660 — 1730) چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى. جياڭسۇدىكى شاڭيۇەن (ھازىرقى نەنجىڭ) لىك خۇيزۇ. مەشھۇر ئۆلىما لىيۇ خەنىيىڭنىڭ ئوغلى. كىچىكىدە «قۇرئان كەرىم»نى ئوقۇغان. 15 يېشىدا كۇڭزىچىلارنىڭ تارىخىي كىتابلىرىنى، بۇددا دىنى، داجاۋ دىنى قاتارلىقلارغا دائىر كىتابلارنى ئوقۇپ، ئۇلاردىن تولۇق خەۋەر تاپتى. كېيىن ئەرەبچە، پارسچە ئۆگىنىپ، ئىسلام ئەقىدىسىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. جايلارغا بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلىپ، ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى يىغدى. قېرىغاندا جىنلىڭغا قايتىپ كېلىپ، 10 نەچچە يىل باش كۆتۈرمەي تەرجىمە قىلدى. ئۆزى نەچچە يۈز جىلد كىتاب تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. لېكىن، كىشىلەرنىڭ قولىدا بارلىرى 50 دىن ئاشمايدۇ. ئۇ ئاساسلىقى «ئەل ئۇسۇل فىتتەسەۋۇفىل ئىسلام»، «ئىسلام دىنى تەلىماتلىرى»، «سىيرەتۇخاتىمىل ئەنبىيا»، «ئەرەب ھەرپلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە»، «بەش پەرز تەئرىپلىرى»، «قاش قارايغاندىن تاڭ ئاتقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاي»، «ئەل لەمئان»، «ئىسلام دەستۇرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. ئەسەرلەر ئەينەن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ياكى ئەسەرلەرنى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆپلەپ نەقىل كەلتۈرگەنلىكى ھەمدە بۇ ئەسەرلەرنى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، جەھرىيە، قادىرىيە ۋە شىداۋ تاغىنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى.

بۇرھانىددىن خوجا (؟ — 1759) شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىق خوجا. يەكەن، قەشقەر رايونىدىكى فېئودال خوجا مەھمۇدنىڭ چوڭ ئوغلى. خوجا جاھانىنىڭ ئاكىسى. ئىلىدا تۇغۇلغان. جۇڭغارلارنىڭ كاتتىبېشى غالدان (1644 — 1697) ئۈنى دادىسى ۋە ئۇكىسى بىلەن ئىلىدا تۇتۇپ قالدى. چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755) چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى جۇڭغارلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن

كېيىن قويۇپ بېرىلدى. ئەسلىي ئادەملىرىنى باشلاپ چىلى سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمىتىگە بويسۇنۇش نىيىتىدە بولغان بولسىمۇ، لېكىن خوجا جاھاننىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن چەنلۇڭنىڭ 22 - يىلىدىكى بۆلگۈنچىلىك پائالىيىتىگە قاتناشتى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدا «باتۇر خانلىقى» نى قۇردى. چەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى يازدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەر ۋە يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا ئۇكىسى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى. بەدەخشان خەلىپىسى سۇلتانشاھ ئۇنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

چوڭ خوجا «بۇھانىددىن خوجا» غا قارالسۇن.

جاھان خوجا (؟ — 1759) شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىق خوجا. تولۇق ئىسمى خوجا جاھان ئەرشى. يېتىلگەن شائىر. يەكەن، قەشقەر رايونىدىكى فېئودال مەھمۇدنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئۇكىسى. جوڭغارلارنىڭ كاتتىبەشى غالدان ئۇنى دادىسى ۋە ئاكىسى بىلەن ئىلىدا تۇتۇپ قالدى. چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755) چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى جوڭغارلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى. چىڭ سۇلالىسى ئۇنى ئىلىدا تۇرۇپ ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويدى. لېكىن، ئۇ ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇشىنى يوشۇرۇن قوللىدى. كېيىن جىنايىتىدىن قورقۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتتى. چەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەۋەتكەن ئەمەلدارىنى ۋە 100دىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئاتاپ، «باتۇر خانلىقى» نى قۇرۇپ، ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلىدى. چەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەر ۋە يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئاكىسى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ بېرىپ، بەدەخشان سۇلتانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

كىچىك خوجا «جاھان خوجا» غا قارالسۇن.

مى ۋەنجى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۆتكەن ئىسلام ئۆلىماسى. ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەيدۇ. بېيجىڭلىق، خۇيزۇ. كىچىكىدە كۈچىزى تەلىماتىنى ئۆگىنىپ ئىسلام ئەقىدىسىدىن يىراقلىشىپ، بىر مەھەل گاڭگىراپ قالغان. كېيىن قۇرئان تىلاۋەت قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، جايلاردىن ئۇستاز ئىزدەپ، چاڭ جىمىي، لى يەنلىننىڭ ئالدىغا بارغان. كاڭشىنىڭ 30 - يىلى (1691) خاڭجۇدا ئىسلام دىنىي ساھەسىدىكى ئەرباپلار بىلەن تونۇشۇپ نۇرغۇن بىلىم ئالغان، «شەرىئەتنىڭ ئىچچام بايانى» نى يېزىپ، ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزنىڭ قائىدىلىرىنى كۈچىزى تەلىماتىنىڭ قائىدىسىگە سالدى.

جىن تىەنجۇ (1690 — 1765) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئىسلام ئۆلىماسى. نەنجىڭلىق، خۇيزۇ. كىچىكىدە ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى ئوقۇغان. كېيىن جۇڭگوچە ۋە غەربچە مەكتەپلەردە بىلىم ئالغان. 1726 - يىلى دادىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ بېيجىڭغا بارغاندا، تەرجىمە مەھكىمىسىگە قوبۇل قىلىندى. چەنلۇڭنىڭ 3 - يىلى (1738) «ئىسلام دىنىغا دائىر مۇشكىلاتلار شەرھى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، ئىسلام دىنىغا بولغان خاتا چۈشەنچىلەرگە ۋە قايمۇقۇشلارغا جاۋاب بەردى. بۇتۇكشىيەننىڭ «جۇڭگو ئىسلام تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنىشىچە، جېن تىەنجۇ تەرجىمە مەھكىمىسىدە 20 نەچچە يىل ئىشلىگەن.

ئۇنىڭ كېيىنكى پائالىيەتلىرى ئېنىق ئەمەس.

مالەيچى (1681 — 1766) جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىغا تەۋە خۇفىيەنىڭ خۇاجىنىسى سۈلۈكىنى قۇرغان ئادەم. ئەرەبچە ئىسمى ئابدۇخەلىم، يۇرتى شەنشى چاڭئەن. كېيىن خېجۇ (هازىرقى لىڭتۇڭ) غا كۆچۈپ كەتكەن، خۇيزۇ. بوۋىسى ماسۇڭشەن قوشۇنىدا سانغۇن بولغان. دادىسى خېجۇدىكى چوڭ باي بولۇپ، «ماشۇەن» دەپ داڭق چىقارغان. مالەيچى تۇغۇلغاندا دادىسى ۋەيران بولۇشقا يۈزلەنگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا «لەيچى» (كېيىن قالغان) دەپ ئىسىم قويغان. مالەيچى سەككىز يېشىدىن باشلاپ، ماخەنچىڭدىن قۇرئان ئوقۇشنى ئۆگەندى. كېيىن تەيبابانىڭ يېتەكلىشى بىلەن مەدرىسىدە ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنى ئوقۇپ بولدى. كاڭشىنىڭ 37 - يىلى (1698) دىن باشلاپ شىنىڭ، خېجۇ ئەتراپىدا مەدرىسە ئاچتى. يۈنجىڭنىڭ 6 - يىلى (1728) ئەرەب دائى شەيخ ھېزقۇبىل بىلەن گۇاڭجۇ ئارقىلىق مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلدى ھەمدە يەمەن، باغدات، دەمەشىق ۋە قاھىرە قاتارلىق جايلاردىكى دىنىي داھىيلارنى زىيارەت قىلدى؛ خۇپىيە زاۋىيەسىدىكى شەيخ مۇھەممەد بىننى ئەھمەد ئاقىلنى ئۇچ يىل ئۇستاز تۇتتى ھەمدە تەسەۋۋۇپچى ئۆلىما مولا مەخدۇمنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلدى. مۇھەممەد بىننى ئەھمەد ئاقىل ئۇنىڭغا دىنىي تەبلىغات ئۇچۇن سەككىز دانە بۇيۇم بەردى. بۇ ئارىلىقتا مالەيچى نەقشىبەندىيە، شازىلىيە، قادىرىيە ۋە سۇھرەۋەردىيە ئەقىدىلىرىنى ئۆگەندى. يۈنچىڭنىڭ 6 - يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، خۇاسى سۈلۈكىنى بەرپا قىلدى. خېجۇ، شۇنخۇا، شىنىڭ قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار، سالارلار ئارىسىدا خۇپىيە ئەقىدىسىنى تارقاتتى ھەمدە تەكلىپكە بىنائەن يۇننەن، خېنەن، شەنشى قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەرگە بېرىپ ۋەز ئېيتتى. ئاغرىپ قېلىپ ۋاپات بولغاندا خېجۇدا دەپنە قىلىندى.

خېي مىڭفېڭ شەندۇڭ لىڭچىڭلىق، خۇيزۇ. كىچىكىدە بىلىم ئېلىشقا قىزىققان. قورال تۇتۇشنىمۇ ئۆگەنگەن. كاڭشىنىڭ 46 - يىلى (1707) پادىشاھ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە بۇيرۇق بويىچە جېجاڭدا قوشۇنغا قوماندان بولدى. بۇ جەريانداۋ جۇڭگو ۋە ياۋروپانىڭ كىتابلىرىنى كۆپ ئوقۇدى. لۇجىنىڭ «ئەل ئۇسۇل فىتتەسەۋۋۇفىل ئىسلام» ناملىق ئەسىرىگە كىرىش سۆز يازدى ۋە ئۇنى نەشر قىلدۇرۇش ئۈچۈن خاڭجۇغا باردى. شىلىياڭلىق لى فىنۋۇ ۋە نىڭشالىق ما ياۋخۇەن بىلەن بىللە مەبلەغ چىقىرىپ، ئۇنى نەشر قىلدۇردى ھەمدە بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىشلىك قىلىپ قىسقىچە تونۇشتۇردى.

مامىڭشىن (تەخمىنەن 1719 — 1781) جۇڭگودىكى جەھرىيەنى بەرپا قىلغان ئادەم. يۇرتى گەنسۇدىكى جەجۇ (هازىر گەنسۇ ۋۇدۇ). خۇيزۇ. بۇ كىشىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى دىنىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا يېزىپ قالدۇرۇلغانلىرى ناھايىتى ئاز، رىۋايەتلەر ھەرخىل. كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ئائىلىسى نامرات بولۇپ، تاغىسى بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن كېيىن، يەمەندە تۇرۇپ قالغاندا، يەمەندىكى ئىبنى دانى زاۋىيەسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇنى شاگىرتلىققا قوبۇل قىلغان؛ بەزى تارىخىي كىتابلاردا يېزىلىشچە، مامىڭشىن قەشقەر، يەكەن ياكى بۇخاراغا بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلغان. چەنلۇڭ (1736 — 1795) نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا

بۇرۇنقى سۇلۇك تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن جەھرىيەنى تەشەببۇس قىلغان. چىڭخەي، گەنسۇ، نىڭشا قاتارلىق جايلاردىكى سالارلار، خۇيزۇلار ئارىسىدا ئۆزئارا تەشەببۇسنى تەشۋىق قىلغاندا ئۇنىڭغا ئەگەشمىگەنلار كۈنسايىن كۆپەيگەن. دىن يولىدا كۈرەش قىلىشتىن چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرەش قىلىشقا تەرەققىي قىلغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، لەنجۇدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان.

يۈسۈپ (؟ — 1831)

شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىق خوجا. چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ نەۋرىسى. سامساقنىڭ چوڭ ئوغلى. جاھانگىر خوجىنىڭ ئاكىسى. بۇرۇن بۇخارادا ئاخۇن بولغان. قوقان ھۆكۈمرانى 1830 - يىلى 5 - ئايدا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى قوقانغا تەكلىپ قىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا قوقاندا 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، مىڭبېشى بەگ ھەقۇلى، خانىنىڭ قېينئاتىسى ئىمىن لەشكەر ۋە ئەيسا، مۇسالارنىڭ قوماندالىقىدا يۈسۈپنى ۋە قوقانغا بارغان قەشقەرلىك بېك بوباقلارنى ئېلىپ، تېرەك داۋان ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىپ، چېگرا ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ، كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ ھەمدە ئەسكەر ئەۋەتىپ يېڭىسار، يەكەن ۋە سېرىق كۆلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. 12 - ئايدا قوقان قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن خەۋەر تاپقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ پاردەمچى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتقان قوقان قوشۇنى ئالاقزادە بولۇپ قاچىدۇ. ئىككىنچى يىلى 5 - ئايدا يۈسۈپ قوقاندا ۋاپات بولىدۇ.

ماخۇالۇك (؟ — 1871)

جۇڭگودىكى جەھرىيەنىڭ 5 - ئەۋلاد پىرى. گەنسۇ لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشا لىڭۇ) دىكى جىنباۋلىق، خۇيزۇ. جەھرىيەنىڭ ئىمامى مايىدىنىڭ چوڭ ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 29 - يىلى (1849) ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلدى. تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئون يىلدەك تىركىشىپ «چوڭ ئاخۇن» دەپ ئاتالدى. تۇڭجىنىڭ 10 - يىلى (1871) 1 - ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

مافۇچۇ (1794 — 1874)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇددەرىس، ئۆلىما، يۇننەن دالىفۇدىكى شاگۇەنلىك، خۇيزۇ. كىچىكىدە ئۆگىنىشكە قىزىقىپ، دىنىي كىتابلارنى ئوقۇغان. ئەرەبچە ۋە پارسچىنى پىششىق ئىگىلىگەن. داۋگۇاڭنىڭ 16 - يىلى (1836) گەنسۇ، شىنجاڭغا بېرىپ بىلىم تەھسىل قىلغان. 1841 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان ھەمدە مىسىر، سۇرىيە، تۈركىيە، سىنگاپور قاتارلىق جايلاردا سەككىز يىل يۈرگەن. جۇڭگوغا يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇننەنگە قايتىپ، ۋەز ئېيتقان. ھەر تەرەپتىن كېلىپ ئۇنىڭدىن تەلىم ئالىدىغانلار كۆپ بولغان. 1856 - يىلى يۇننەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. كېيىن مارۇلۇڭغا ئەگىشىپ چىڭ سۇلالىسىغا ئەل بولۇپ، يۇننەن - گۇيجۇنىڭ ۋالىسى، جەنۇبىي يۇننەندىكى خۇيزۇلارنىڭ ئىمامى بولغان. ئاخىر يۇننەن - گۇيجۇنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋالىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. مافۇچۇ ھاياتىدا «تۆت دىنىي ئۇسۇلنىڭ خۇلاسى»، «مىرساد»، «ئاللاغا مەدھىيە»، «ئەمسالۇل تەنبىھات»،

«ھەج سەپەرلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋاڭ دەييۇي، ماجۇ، لىيۇجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسەن، «ئەۋلىيالارنىڭ سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە»، «مەجالىسۇن ئىبرشاد»، «ئەل ئۇسۇل فىتتەسەۋۇفىل ئىسلام ئىزاھاتى»، «ھەدىس شەرىپ»نى ۋە مەدرىسە تەربىيىسىدە قوللىنىلىدىغان گراماتىكا، لوگىكا دەرسلىكلىرىنى تۈزۈپ چىقتى. «قۇرئان كەرىمدىن بەش پارە»نى يەنى «قۇرئان كەرىم»نىڭ بۇرۇنقى خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئىشلىدى. بۇ زات ۋاڭ دەييۇي، لىيۇجى، ماجۇ بىلەن بىر قاتاردا خۇيزۇلارنىڭ مەشھۇر تۆت ئۆلىماسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ما دېشىڭ «ما فۇچۇ»غا قارالىڭ.

ما لەنيۇەن (1841 — 1903) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۆلىما ۋە مۇددەرىس. يۇننەن شىن شى (ھازىرقى يۈشى) لىق، خۇيزۇ. مۇپەسسىر. ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئەرەبچە، پارسچىغا پىششىق. 22 يېشىدا مۇددەرىس بولدى. مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، تۈركىيە، مىسىر، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنى ئايلىنىپ كەلدى. خەنزۇچە، ئەرەبچە تەربىيە تۈزۈمىنى كەشىپ قىلدى. مىڭدىن ئارتۇق شاگىرت تەربىيىلىدى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يۇنناننىڭ شەرقىي، غەربىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدىكى مەدرىسىلەردە مۇددەرىسلىك قىلدى. گۇاڭشۇينىڭ 26 - يىلى (1900) بىرمىغا، كېيىنكى يىلى ھىندىستانغا باردى. ئەرەبچە يازغان ئەسىرى — «تەۋسۇغ»نى بومبايدا نەشر قىلدۇردى. كېيىن ھىندىستاندا ئاغرىپ قېلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. مالەنيۇەن ھاياتىدا ئەرەبچە «تەرىقەتۇل ئۇسۇلىل ئەربەئە»، «مىننەتتە سەۋۇۋپ»، «شەرھى ئەقائىد»، «ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى»، «پارس تىلى گرامماتىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. 30 پارە قۇرئاننى باستۇردى. ئۇنىڭ «خەتمە قۇرئاننىڭ تەرجىمە ئىزاھاتى» بىلەن ما فۇچۇنىڭ «قۇرئان كەرىمنىڭ تەپسىرى»، «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئەڭ بۇرۇنقى خەنزۇچە تەرجىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ما چىشى (1857 — 1914) جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ شىداۋتاڭ سۇلۇكىنى قۇرغان ئادەم. گەنسۇ لىڭشىنلىك، خۇيزۇ. كىچىكىدە ئەرەبچە ئۆگەندى. كېيىن فەن يۈيلىڭ، فەن شىڭۋۇلاردىن خەنزۇ يېزىقى ۋە كۇڭزىنىڭ كىتابلىرىنى ئۆگەندى. 1880 - يىلىدىن كېيىن، ئۆيىدە كىتاب ئوقۇپ، لىيۇجى قاتارلىق كىشىلەر خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىغان ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى تەتقىق قىلدى. كېيىن لىڭشىن كونا شەھەرىدىكى شىفېڭ تېغىدا مەكتەپ ئېچىپ، كۇڭزىنىڭ كىتابلىرىدىن ۋە ئىسلام دىنىدىن دەرس ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن شاگىرتلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ئىستىقامەت قىلىپ، ئىسلام ئەقىدىسى ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزدى. 1906 - يىلى غەربىي خانىقا سۇلۇكى (شىداۋتاڭ سۇلۇكى)نى رەسمىي قۇرۇپ، مۇخلىسلارنى ھەمكارلىشىپ سودىگەرچىلىك، دېھقانچىلىق قىلىشقا چاقىردى. ئىككىنچى يىلى يېغىش قىلىپ شىفېڭ تېغىنىڭ باغرىدا مەسچىت سېلىپ، بۇ مەسچىتنى «شىداۋتاڭ» دەپ ئاتىدى. مۇخلىسلارنىڭ مەسچىتنى ئۆز ئۆيى بىلىپ، كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، نامرات مۇخلىسلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، بېيجۇاڭ سۇلۇكىنىڭ يېڭى مەزھىپى بولۇپ قالدى. ماچىشى ئۆزى ئىمام بولدى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىپ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە ماسلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. كېيىن مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپلار تۈپەيلىدىن، ھىللىتارست مانەنلياڭنىڭ تۆھمىتىگە قېلىپ، ئانا - بالا ۋە قېرىنداشلىرى 1914 - يىلى پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

ۋاڭ كۈەن (1848 — 1919)

جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانداۋى ئۆتكەن ئىسلام ئۆلىماسى. بېيجىڭلىق، خۇيزۇ. دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. گۇاڭشۈينىڭ 31 - يىلى (1905) مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقىدىكى ئىسلام دۆلەتلىرىگە بېرىپ زىيارەت قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن تۈركىيىدە ئوقۇپ كېلىپ، داپۇشىڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بېيجىڭنىڭ نيۇگەي مەسچىتىدە ئىسلام دەرسلىمۇئەللىمىن مەكتىپى ئاچتى. 1908 - يىلى بېيجىڭدا مۇسۇلمان باللىرىنى ئوقۇتىدىغان تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1912 - يىلى بېيجىڭدا ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن جۇڭگو ئىسلامىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ۋاڭ كۈەن جەمئىيەتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى.

ئابدۇقادىر دامولللام

(1862 — 1924) ئۇلۇغ مەنىۋى يېتەكچى، دىن ۋە مىللەتنىڭ پىداكارى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ شانلىق ئىپتىخارى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى، ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، ھۆرىيەتپەرۋەر دىنىي ئالىم.

ئابدۇقادىر دامولللام 1862 - يىلى قەشقەر ئاتۇشنىڭ مەشھەدكە تۇتۇش باغئىبرىق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن.

مەشھەد — قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەڭ مەشھۇر خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئۇنىڭ ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانى دەپنە قىلىنغان مەشھۇر جاي. تارىختا ئۆتكەن سەلتەنەت ئىگىلىرى بىلەن مەشھۇر ئۆلىمالار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، قەبرىگاھ يېنىغا مەسچىت، مەدرىسە، خانىقالارنى بىنا قىلغان. ئابدۇقادىر دامولللام باشلانغۇچ مەلۇماتنى مانا مۇشۇ يەردىكى «ھەزرىتى سۇلتانىيە مەدرىسە» سىدىن ئالغان. يېشى 15 لەرگە يەتكەندە قەشقەر شەھىرى ئوردا ئالدىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسە» گە ئوقۇشقا كىرىپ مۇنتىزىم تەربىيە ئالغان.

ئەينى يىللاردا بۇخارادا ئوقۇش دىنىي ئىلىمدە ئەللامە بولۇشنىڭ يولى ئىدى. چۈنكى، بۇخارا ئىسلام دىنى ئىلمى بويىچە نوپۇزلۇق ئالىملار ۋە مەشھۇر مۇددەرىسلەر توپلانغان جاي ئىدى. شۇڭا، كىشىلەر «سەمەرقەند سەيقىلى ئالەم، بۇخارا ئابدۇقادىر ئىسلام» دەپ تەرىپلىشەتتى. ئابدۇقادىر دامولللام قەشقەر «خانلىق مەدرىسە» سىدە ئىگىلىگەن بىلىملىرىگە قانائەت قىلماي، دىنىي ئىلىمدە كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن بۇخاراغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى «ئابدۇلئەزىزخان مەدرىسە» سىگە ئوقۇشقا كىرىپ، دىنىي ئىلىمنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە كامالەتكە يېتىپلا قالماستىن، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي مەنتىق، ھېساب پەنلىرىنى ۋە ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ بۇخارادا مەۋلانە ئابدۇرازاقى، بۇخارا مۇپتىسى دامولللا ئەۋنز خوجەندى، قوقەندنىڭ شەيخۇل ئىسلامى دامولللا ئۇلۇغخان تۆرەملەردىن دەرس ئالغان. ساۋاقداشلىرى ۋە مەسلەكداش دوستلىرى ئۇرال تاتارلىرىدىن بولغان رىزائىددىن پەخرىدىن، مۇسا جارۇللا،

ئەھمەد پەردى ئاببباس قاتارلىقلار بىلەن بەسلىشىپ ئىلىم ئۆگەنگەن، دىن ۋە مىللەت دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەر ئۈستىدە ئورتاق پىكىر يۈرگۈزۈشكەن.

ئابدۇرقادىر دامۇللام ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن سەمەرقەند، ئوفالاردا مۇدەررىسلىك قىلغان. مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا دەرسلىك ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ «قائىدە زۆرۈرىيە»، «ئىبادەت ئىسلامىيە» ناملىق كىتابلارنى تۈزۈپ ئوفادا باستۇرۇپ تارقاتقان. ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەرگە قايتىشتىن ئىلگىرى ئىستانبول قازان، خوجەنت، تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا ئىلمىي زىيارەتتە بولۇپ، ئەينى يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاتار مەرىپەتچىلىرى يولغا قويغان يېڭىچە ئوقۇتۇش شەكلى — «ئۈسۇلى جەدىد» نىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش شەكلى — «ئۈسۇلى قەدىمىي» دىن كۆپ ئىلغار ھەم ئۈنۈملۈك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئابدۇقادىر دامۇللام ئىسلامىيە دۇنياسى جەددىي خىرىسقا دۇچ كەلگەن دەۋردە «تاتار مەدەنىيەت ئويغىنىشى» ئەۋجىگە چىققان شەھەرلەردە ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئاشۇ ئىدىيىۋى دولقۇنلاردا كۆرەش غايىسىنى ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۈرگەنىدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ سەمەرقەند، ئوفالاردا مۇددەرىسلىك قىلىش جەريانىدا دەسلىك سۈپىتىدە تۈزگەن «ئاقائىد زۆرۈرىيەت» ناملىق ئەسىرىدە ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازغان:

— ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولىشىغا بائىس (سەۋەب) نېمىدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى، جاھالەت ۋە نادانلىق؛ ئىككىنچىسى، تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

— ئىززەت، ئابرۇي، قۇۋۋەت، نېمە بىلەن بولىدۇ؟

— ئىلىم ـ مەرىپەت، ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ.

ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىيىلەرنى ئايلىنىش جەريانىدا تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئاخىرقى ھېسابتا يۇرتنىڭ، مىللەتنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىرىنى ئۆزىشاش ئۈچۈن چوقۇم ئىشنى ماۋارىپتىن، مەدەنىيەتتىن باشلاش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇنىڭ بۇ خىل ئىسلاھاچىلىق ئىدىيىسى يەنى يېڭىلاش — جەدىتچىلىق ئىدىيىسى مەشھۇر ئىسلام مەتەپەككۇرلىرى جامالىددىن ئافغانى ۋە شەيخ مۇھەممەد ئابدۇللانىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىق تېخىمۇ قۇۋۋەت تاپقان.

ئۇ 1907 ـ يىلى ئانا يۇرتى — قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. كۆپ يىللار چەت ئەللەردە يۈرگەن بۇ ئالىمنىڭ قەشقەردەك جاھالەت تۈتەكلىرى ئىچىدە بۇرۇقتۇرما بولۇپ قالغان شەھەردە ئۆز غايىلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرالمىشى ئۇنچە ئاسان ئەمەس ئىدى. ئالدى بىلەن چوقۇم نوپۇز تىكلەش، تەسىر پەيدا قىلىش، ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەر مەشھۇر مەدرىسلەرمۇ كۆپ، دىنىي ئۆلىمالارمۇ كۆپ قەدىمىي شەھەر بولغاچقا، ھە دېگەندىلا نوپۇز تىكلەش قىيىن ئىدى.

ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن چاغ دەل قەشقەردە يېڭىچە ئىپتىدائىي مەكتەپلەر ئاندا ـ ساندا يولغا قويۇلۇۋاتقان، ئەنئەنىۋى ئىسلام ماۋارىپىنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىش مەسلىسى ئانچە ـ مۇنچە تىلغا ئېلىنىۋاتقان بىر چاغ ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىيە قاتارلىق جايلاردىكى يېڭى ماۋارىپنىڭ ۋەزىيىتى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، جەدىتچىلىق ئىدىيىسى مۇكەممەل شەكىللەنگەن ئابدۇقادىر دامۇللام

يېڭىچە پەننىي ماۋارىپنىڭ ھامىيلىرى ۋە باشلامچىلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا مۇسابايۇفلارنى قىزغىن قوللىدى. ئۇلار بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ بىر سەپتە تۇردى. مەدرىسىلەرنىڭ دوگما تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلىنى، قارىغۇلارچە يادلاتقۇزۇشنى ئاساس قىلمىغان ئوقۇتۇش شەكلىنى، دەۋر تەلىپىگە ماس كەلمەيدىغان دەرسلىكلەرنى ئىسلاھ قىلىپ جەدىتىزملىق ماۋارىپ ئىدىيىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ماتېرىيالى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر يۇرۇش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشنى نىيەت قىلدى. ئۇ مۇشۇ مەقسەتتە «سەرپ - نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس)، «تەسھىلىل ھېساب» (ھېساب ئىلمى)، «جۇغراپىيە ئىلمى»، «ئاقائىدە جەۋھەرىيە» (نېگىزلىك ئەقىدىلەر)، «مۇتالىئە ھىدايەت» (باشلامچى ئوقۇشلۇق)، «بىدا يەتۇس سەرپ» (لېكسىكىدىن دەسلەپكى ئاساس)، «بىدا يەتۇننەھۋى» «تەئلىمۇس سىبيان» (گۆدەكلەرگە تەربىيە)، «تەجۋىد تۇركى»، «مىفتاھۇل ئەدەب» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ تاش مەتبەئىدە باستۇرۇپ مەكتەپ - مەدرىسىلەرنى دەرسلىك بىلەن تەمىنلىگەن. ئۆزى دەسلەپ غوجا چوڭنىڭ قۇملۇقىدىكى ئۆزبېكلەر ئاچقان مەدرىسىگە، كېيىن بەشئېرىق مەھەللىسىدىكى لايپەشتاق مەدرىسىگە بېرىپ مۇددەرىسلىك قىلغان. ئەينى چاغدا، قەشقەر شەھىرىدە يىراق - يېقىنغا نامى مەشھۇر مەدرىسلەردىن ئون بەشى بولۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ لايپەشتاق مەدرىسىنى ئەنە شۇ خانلىق مەدرىسىسى، ھېيتگاھ مەدرىسىسى، ئاخۇن ھاجى مەدرىسىسى، قازان مەدرىسىسى، ۋاڭلىق مەدرىسىسى، باۋاھۇدۇن ھۆھتىرەم مەدرىسى، دورغا بەگ مەدرىسى، ناجى ھاكىمبەگ مەدرىسىسى، كەنجە ھاجى مەدرىسىسى، ئوردا ئالدى مەدرىسىسى قاتارلىق مەشھۇر مەدرىسلەر قاتاردىن ئورۇن ئېلىپ 200 دىن ئارتۇق تالىپى بار مەشھۇر مەدرىسە بولغان. ئابدۇقادىر دامۇللام تەبىئىتى ئېسىل، ئىمانى كامىل، مەلۇماتى چوڭقۇر، پىكرى ئۆتكۈر، مۇنازىرىگە ماھىر، نۇتقى پاساھەتلىك ئالىم بولغاچقا، ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەردىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا نامى مەشھۇر زاتقا ئايلانغان. ئابدۇقادىر دامۇللام شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا جەدىتىزملىق ماۋارىپنىڭ بايراقدارى، مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. «ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۇرۇش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىتنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىمنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. نادانلىق ۋە جاھالەتكە قارشى تۇرۇپ، خەلقنى ئويغىتىش پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن». مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە كۆپ باش قاتۇرغان ئۇيغۇر بالىسى — نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوف ئۆزىنىڭ «يورۇق ساھىللار» ناملىق ئەسىرىدە 1914 - يىلى غۇلجىدىن چىقىپ مۇزئارت داۋىنى ئارقىلىق ئالتە شەھەرگە قىلغان سەپەر جەريانىدا قالدۇرغان خاتىرىسىدە ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، مەنىۋى پاجىئەلىرىنى كۆرۈپ: «بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى بەك قاراڭغۇ، تۇمانلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىپەرۋەر مۇسابايۇفلار، ئابدۇقادىر

دامۇللاملارمۇ بارغۇ دەپ ئۆزلىرىمىزگە تەسەللىي بەرگەنمىدۇق.» دەپ يازغانلىقىنى كۆرىمىز. ئەمما، 1914 - يىلى يازدا باھاۋۇددۇنباينىڭ مەبلىغى ۋە غەيرىتى بىلەن ئۇستۇن ئاتۇشتا ئېچىلغان ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى پېداگوگىكا مەكتىپى — «دارىلمۇئەللىمىن ئىبتىھادى» (ھەبىبزادە دارىلمۇئەللىمىن) نىڭ باش مۇئەللىمى ئەھمەد كامالنى ۋە ئۇنىڭ مائارىپ ھەرىكىتىنى قوللاش ياكى قارشى تۇرۇش مەسىلىسىدە قەشقەردىكى دىنىي ئۆلىمالار ۋە بايۋەتچىلەر ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئابدۇقادىر دامۇللام، شەمسىددىن دامۇللام، زىرىپ قارى ھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجىم، باۋۇدۇن باي، نورۇززادە ھاجى مۇھەممەد ئەلى، مەھمۇد ئاخۇن دامۇللام، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، باش قازى ئىسلام ھاجى قاتارلىق كىشىلەر قوللايدىغان گۇرۇھنى، ئۆمەر باي، سېلىم دامۇللا قاتارلىقلار قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھنى تەشكىل قىلغان. قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھ رۇس كونسۇلى ۋە ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، بۇ كۇرەشتە ئۇستۇنلۇك قازانغان.

ئەھمەد كامال ئۆز ئەسلىمىسىدە شۇ چاغدىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا «بەيسالىق مەھمۇد ئاخۇن دامۇللام بىلەن ئابدۇقادىر دامۇللام ئەپەندىلەر قارائۇغۇ كېچىدە چاققان چاقماقتەك چىرايلىق ۋە مەنالىق سۆزلىرى بىلەن ئۇلار ئۆچۈرمەكچى بولۇۋاتقان مائارىپ مەشئىلىنى چاقنىتىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشتى» دەپ يازغان. ئەمما، ئاخىرقى ھېسابتا ئەھمەد كامال قولغا ئېلىنغان، «دارىلمۇئەللىمىن ئىبتىھادى» تاقىۋېتىلگەن. قوللايدىغان گۇرۇھتىكىلەر ئامالسىز قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ يىللاردا 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان، بولشېۋىكلار رۇسىيە تېررىتورىيىسىدە ئۇستۇنلۇك قازانغان. بۇمۇ ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ قارائۇغۇلۇقىنى كۈچەيتىۋەتكەن. مۇشۇنداق شارائىتتا، ئابدۇقادىر دامۇللام 1918 - يىلى ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش باھانىسى بىلەن چەت ئەلگە قاراپ يول ئالدى. ئۇ تاشكەنت، شەمەي، ئۇفا، قازان، ئورال، تۇركىيە، ھىجاز، مىسىر، قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۇ يەردىكى ئالىم - ئۆلىمالار بىلەن پىكىر ئالماشتۇردى. ئازابلىق ئويلارغا غەرق بولدى. تېرەن تەپەككۇر تەلقىنلىرى جۇغلىدى. «ئابدۇقادىر دامۇللام ئۇلار بىلەن ئىلمىي سۆھبەتتە بولۇش جەريانىدا ئۆز خەلقىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتتە ھەقىقەتەن ئارقىدا قالغانلىقىنى، بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ھۆكۈمران دائىرىلەرنىڭ خەلق ئاممىسىنى مەڭگۇ قۇللۇقتا، نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىدىن بولۇۋاتقانلىقىنى، ئەگەر ئۇلار يەنىلا ھېچ يەرنى كۆرمەي، ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەي، دۇنيادىن بىخەۋەر ياشاۋەرسە، قۇللۇق، جاھالەت، نادانلىقتىن ئەبەدىي قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇ پۈتكۈل مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق، مىللىي ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ئۈيۇشۇشنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر شوئارى ۋە كۇرەش نىشانى قىلدى».

ئۇ 1920 - يىلى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەلقنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە ياشاۋاتقان تەسلىمچى ئەمەلدارلارغا، جاھالەت ھامىيلىرى بولغان مەككار سوپا ئىشانلارغا، ئاچكۆز بايلارغا، قەشقەردىكى خرىستىئان دىن تارقاتقۇچىلىرىغا قارشى كۇرەشنى باتۇرلۇق بىلەن باشلىۋەتتى. ئۇلار ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ: «ھەرقايسىلىرى

يۈرتنىڭ كۆزى، خەلقنىڭ بېشى، ھالبۇكى خەلقىمىزنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە، تەرەققىياتقا باشلىماستىن، پۈتكۈل ئىجتىھات ۋە ئىشتىياق بىلەن مۆھۈر ھەققىگە مەپتۇن بولۇپ، كۈندە چۈشكەن تەڭگىلەرنى ئەۋرەزگە كۆمۈپ خاتىرجەم ئۇخلاشسىلا، خەلقىمىزنىڭ ھالى قانداق بولار؟ بىز ئۆز بالىلىرىمىزغا مەكتەپ ئاچماي، ئۇلارنى تاشلىۋەتتۇق... تېخى ھەرخىل جازا چارىلەرنى قوللىنىپ، خەلقنىڭ بېشىغا دەرد سېلىپ، ئۇلارنى جاراھەتلەندۈرمەكتىمىز. ئەگەر بۇ توغرىدا قايغۇرمايدىغان بولساق، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئالدىدا بىز ناھايىتى ئۇياتقا قېلىشىمىز، لەنەت ـ نەپرەتكە كۆمۈلۈشىمىز مۇقەررەر» دېگەن خىتابلىرىنى ئەسەبىيلىك دەپ بىلىشىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆھمەتلەر توقۇشتى.

ئابدۇقادىر دامۇللام توقا ـ تۆھمەتلەرگە پىسەنت قىلماي، خەلقنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىنى چىڭىتىش، مەرىپەت روھىنى قوزغاش، ئادالەت تۇيغۇسىنى ئويغىتىش، ھۆرلۈك ئېڭىنى تۇرغۇزۇش مەقسىتىدە مەدرىسلەردە شاگىرت تەربىيىلەشنى ناھايىتى چىڭ تۇتتى. ئۇ ھەر كۈنى نامازدىگەردىن كېيىن، ھېيتگاھ جامەسىدە ئەمرىمەرۇپ، مۇنازىرە سورۇنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ۋەز ـ تەبلىغ قىلىپ خەلقنە ئۇزلۇكسىز تەشۋىقات، تەرغىبات ئېلىپ باردى. «نەسىھەتى ئاممىا» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ باستۇرۇپ تارقاتتى. ئۇ بۇ ئېسىل ئەسىرىدە مۇنداق مۇراجىئەت قىلدى. «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىمەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىدۇر! جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم ـ مەرىپەت دەۋرىدۇر. سۈسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت ۋاقتىدۇر. باشقا مىللەتلەر ئىلىم ـ مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۇزۇشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئۇيقۇ ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق يوقلىش ۋە ئۆلۈم يولىدۇر! ھېلىھەم ۋاقىت ۋە پۇرسەت بار. جانابىي ئاللانىڭ رەھمەت ۋە ئىنايەت خەزىنىسىنىڭ ئىشكى دائىم ئوچۇقتۇر. دۇنيادا ئۇمىدسىزلىك بىلەن ياشاش توغرا ئەمەس.

ئىنسان كىچىكلىكىدىن تارتىپ ئىلىم ئۆگىنىشى ۋە كەسىپ (ھۈنەر ـ سەنئەت) بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەككى، ھەرقانداق ئىشنى ئۆزلۈكىدىن مەيدانغا چىقىرىشنى ئاللا ئادەت قىمغاندۇر. بەلكى ھەربىر ئىش تىرىشچانلىق ۋە ئىجتىھات بىلەن بەرپا بولىدۇ. ھەممە ئىشقا تىرىشچانلىق ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىش ئاللاھنىڭ يولىيورۇقىدۇر. « ئىنسانىنىڭ تىرىشچانلىقىغا لايىق نەتىجە باردۇر، دېگەن ئايەت بۇنىڭغا گۇۋاھ ـ ئىسپاتتۇر».

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە قەشقەر تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدا يېڭىچە كەيپىيات بارلىققا كەلگەن. كىشىلەر ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىشىدىغان، سۆزلىشىدىغان بولغان. ئۇ ھۈسەينىخان تەجەللى، شەمسىددىن دامۇللام، ساۋۇت ئابدۇلباقى كامالى، قۇتلۇق شەۋقى، باھاۋۇددۇنباي قاتارلىق مەشھۇر مەرىپەت ئاشنالىرىنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ھەمدەمدە بولۇشى نەتىجىسىدە يېڭى بىر ئەۋلاد پىداكار شارگىرتلارنى تەربىيىلەپ چىققان.

ئەينى يىللاردا يەنى 1920 ـ يىللارنىڭ بېشىدا چار رۇسىيە، برىتانىيە كېگەيمىچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا بولغان سىڭىپ

كىرىش قارا نىيىتى، شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە ئېلىش ئۈرۈنۇشلىرى قەشقەر ۋەزىيىتىنى ناھايىتى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرى ئۇلارنىڭ كۈتمىگەن يېرىدىن چىققان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار رەزىل مەقسىتىنى كالتە پەم، بۇرنىنىڭ ئۇچىنلا كۆرىدىغان، شەخسىيەتچى، ھەسەتخور يەرلىك مۇناپىق باي ــ ئۆلىمالارنىڭ غالچىلىق قىلىپ ماسلىشىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلى، مەنسۇي داھىيسى، پىداكار مۇتەپەككۇرى، ئوت يۈرەك جەدىتىزمچىسى ئابدۇقادىر دامولللام 1924 ــ يىلى 8 ــ ئاينىڭ 14 ــ كۈنى تاڭ سەھەردە ئۆز ئۆيىدە يالالانغان قاتىل تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مايۇەنچاڭ (1853 — 1920) جۇڭگو ئىسلام دىنىدىكى جەھرىيەنىڭ يەتتىنچى ئىمامى. گەنسۇ جېجۇ (ھازىرقى ۋۇدۇ) لۇق، خۇيزۇ. مامىڭشىننىڭ 4 ــ ئەۋلاد نەۋرىسى. مايۇەنچاڭ ئۆمرىدە جەھرىيە سۇلۇكىنى گۈللەندۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. تۇڭجىنىڭ 9 ــ يىلى (1870) دادىسى ماشىلىڭ بىلەن يۈننەندىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا قاتناشتى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ يۈننەندىن غەربىي شىمالغا كېلىپ گەنسۇ چىڭشۇيدىكى جاڭجياچۇەندە ماكانلاشتى. جەھرىيەنى گۈللەندۈرۈش پائالىيىتى بىلەن مەخپىي شۇغۇللاندى. گۈاڭشۈيىنىڭ 26 ــ يىلى (1900) دىن كېيىن گەنسۇنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا خەنزۇچە ــ ئەرەبچە دەرس ئۆتۈلىدىغان 20 نەچچە ھەقسىز مەكتەپ ئاچتى ھەم بىرنەچچە ئەسەر يازدى.

تەجەللى ساھىب (1856 — 1925) مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق شائىر، داڭلىق تېۋىپ، مائارىپچى ۋە خىمىك ھۈسەينخان ئەكبەر تەجەللى ھەزرەتلىرى مىلادى 1856 ــ يىلى قاغىلىق ناھىيىسى زۇڭلاڭ يېزا ئايكەنت كەنتىدىكى دىنىي ئالىم، ماھىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ئاتا ــ ئانىسى ئۇنى مەككىگە ئېلىپ بارغان ۋە باشلانغۇچ مەلۇماتىنى مەككىدە ئالغان. قۇتبىدىن شاھ پەرزەنتىنى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى قىلىپ يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە تەجەللىنى ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ، ئىمتىھانغا قاتناشتۇرغان. تەجەللى ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، دېھلى شەھىرىدىكى «دېھلى دارىلئۇلۇم» مەدرىسىدە، ئاندىن ئىرانىنىڭ «ئىسفاھان دارىلفۇنۇنى» دا، كېيىن ئافغانىستانىنىڭ «كابۇل دارىلفۇنۇنى» دا ئوقۇغان. ئۇ ئوقۇش جەريانىدا خىمىيە، تېبابەت، ئىلمىي نۇجۇم، تارىخ، لوگىكا، تىلشۇناسلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلملەرنى ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت ۋە ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇپلا قالماستىن، ئەرەب، پارس، ئوردو ۋە ھىندى تىللىرىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگەنگەن. بۇلاردىن تاشقىرى دۇنيا ئەدەبىياتى ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەنمۇ پىششىق تونۇشقان، ئاشۇ ساھەدىكى پېشىۋالارنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ نەتىجىلەر بىلەن «مەۋلىۋى» لىككە ئېرىشكەندىن كېيىن، زامانداشلىرى ئۇنىڭغا «تەجەللى - مۇجەللى» دېگەن تەخەللۇسنى ھەدىيە قىلغان. ئوقۇشنى تاماملىغان تەجەللى مەككە، مەدىنە، دېھلى، كابۇل، تېھران، ئىستانبۇل، ھەتتاكى رۇسىيىدىكى بەزى

شەھەرلەرگىچە بېرىپ، خېلى بىر مەزگىللەر گىچە ساياھەت ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن تۇرۇپ قالغان. كېيىن يەكەنگە كېلىپ يەكەندىكى «يېشىل مەدرىسە» گە مۇدەررىسلىككە تەيىنلەنگەن، ئەمما ئۇزاق داۋاملاشتۇرالمىغان. شۇنىڭدىن كېيىن تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن گۇما، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان.

دوريگەرلىك جەھەتتە، قەدىمكى تېببىي كىتابلاردىكى نۇسخىلار ۋە ئۆزى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزگەن نۇسخىلار ئاساسىدا تەرياق، ھەببى زۇفا، ھەببى جەۋھىرى ئازاراقى، پولات كۇشتىسى، سىماب كۇشتىسى ۋە بەدەننى كۇچلەندۇرىدىغان ھالۋايى بەيزە قاتارلىق ئېسىل دورىلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلقنى كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلدۇرغان. ئۇ «تەجەللى نۇسخىلىرى» ناملىق رېتسېپنى قالدۇرۇپ كەتكەندىن باشقا نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. ئۇ 7000 خىل دورا نامىنى بىلگەن. 5000 خىلچە دورا ياسىغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ سەھىيە ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقان.

تەجەللى جامائەتچىلىككە دىنىي ئالىم ۋە مەشھۇر تېۋىپ سۈپىتىدە تونۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خېلى كۆپ ۋاقتى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بېغىشلانغان. ئانا تىلىدا ئەدەبىيات ۋە تېبابەتكە دائىر مول مەزمۇنلۇق ئەسەرلەرنى ياراتقان. جۇملىدىن ئۇ، شېئىرىيەت ساھەسىدە زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ھىندى، ئەرەب، پارس، ئوردۇ، تۈرك تىللىرىدا كۆپلىگەن غەزەل ۋە قەسىدىلەرنى يېزىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تالانتىنى نامايان قىلغان.

ئۇنىڭ تۇنجى شېئىرلار توپلىمى «بەرقى تەجەللى - سەبقى مۇجەللى» ئىلغار زاتلارنىڭ تەشەببۇسى، باھاۋۇدۇن بايىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قەشقەردە قۇرۇلغان «مەتبەئەيى خۇرشىد» مەتبەئەسىدە 1899 - يىلى 1000 نۇسخا بېسىلىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئالىمنىڭ نامى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ، ئۇنى يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە قىلغان.

ھازىر بار بولغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئالىمنىڭ «بەرقى تەجەللى، سەبقى مۇجەللى» ناملىق 144 بەتلىك شېئىرلار توپلىمى (بۇ توپلام «دىۋان تەجەللى» نامى بىلەن بۇلغارىيىدە نەشر قىلىنغان)، «تۆھفەتۇل بەررەيىن» (سۇلتان ئابدۇلھەمىت سانىگە شائىر تەرىپىدىن ھەدىيە قىلىنغان، «دىۋان پەرەبى»، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد»، «سەبدەرنامە»، «تىلسىمىئىشق»، «ساقىينامە»، «مۇراققى كەلىمە شەرىف» ناملىق كىتاب ۋە توپلاملىرى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىنگەن. بۇ شېئىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئالىمنىڭ ھايات چاغلىرىدىن تارتىپلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدرىسىلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىنغان.

ئەينى دەۋرنىڭ داڭدار ئۆلىما - مۇددەرىسلىرىدىن بولغان ئابدۇقادىر دامۇللام، ئابدۇجېلىل، يەكەنلىك سالىھ دامۇللام، زېرىپ قارىھاجىم، پوسكاملىق ئىسراپىل دامۇللام، قاغىلىقلىق مۇتىئۇللا ئەلەم، ئابدۇۋايىت قازاخۇنۇم قاتارلىقلار ئۇنىڭ دىنىي ئىلىمىدىن ۋە ئەدەبىي تەلىماتىدىن ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق ئالغان. گەرچە ئۇ ئۆمرىدە مۇددەرىسلىك بىلەن ئىزچىل شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئۇنى ئەينى چاغدىكى قەشقەر ئۆلىمالىرىنىڭ مەنسۇى ئۇستازى دەپ تونۇغان. شۇڭا «تەجەللى ساھىب» دېگەن نام بىلەن ئۇلۇغلىنىدۇ.

ئۇ 1925 - يىلى رامىزان ئېيىنىڭ

12 ـ كۇنى 69 يېشىدا قاغىلىقىنىڭ يېتىملىقۇم يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەد سالىھ 1939 ـ يىلى ئاتۇشتىكى تونۇلغان ئالىم سالىھ داموللا ھاجىمنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. سالىھ داموللا ھاجىم ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى بويىچە يېتىلگەن ئەدىب، ئىسلام دىنى ئىلىمىدە «فازىل» دەرىجىسىگە يەتكەن كاتتا ئۆلىما، مەرىپەتپەرۋەر زات ئىدى. مۇھەممەد سالىھ باشلانغۇچ دىنىي تەلىمىنى ئائىلىسىدە دادىسىدىن ئالغان. 11 يېشىدىلا خەتمىدىن ئۆتۈپ، مۇرەتتەب قارى بولغاندىن كېيىن، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن.

دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئىسلام دىنىنىڭ ھەرقايسى ئىلىملىرىدىن ئۆزىگە پۇختا ئاساس سېلىپ بولغان مۇھەممەد سالىھ 1956 ـ يىلى بېيجىڭغا بېرىپ، جۇڭگو ئىسلام ئىنىستىتۇتىدا بەش يىل ئوقۇغان. ئەينى چاغدا مەسىردىن ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىنغان بەھەيئەددىن زەييانى، شەيخ ئابدۇللەتىف ھامىد سۇلايمان قاتارلىق پروفېسسورلارنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدە تەفسىر، ھەدىس، فىقھى، ئەقىدە، ئىسلام پەلسەپىسى، ئىسلام تارىخى، ئىلمى بالاغەت، ئىلمى كالام، ئەرەب ئەدەبىياتى قاتارلىق پەنلەرنى سىستېمىلىق ئۆگەنگەن. 1960 ـ يىلى ئوقۇشنى تاماملاپ جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا خىزمەت قىلغان. 1987 ـ يىلى شىنجاڭ ئىسلام ئىنىستىتۇتى قۇرۇلغاندا مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. 2001 ـ يىلى، ئىككىنچى سەپكە چېكىنىپ پۈتۈنلەي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان.

مۇھەممەد سالىھنىڭ ھاياتى كىشىنى سۆيۈندۈرگىدەك ئىلمىي نەتىجىلەر بىلەن تولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ زور ئىلمىي مۇۋەپپەقىيىتى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي دەستۇرى بولغان «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىشلەپ چىققانلىقى. بۇ تەرجىمە نەشر قىلىنىش ئالدىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى 15 نەپەر نوپۇزلۇق ئۆلىمانىڭ كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقىشىغا سۇنۇلغاندا، يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن 1998 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ تەرجىمە نۇسخا ناھايىتى يۇقىرى نوپۇز قازانغاچقا سەئۇدى ئەرەبىستانى پادىشاھى فەھىدنىڭ تەستىقلىشى ۋە ئەمر قىلىشى بىلەن پادىشانىڭ قۇرئان بېسىش مەتبەسىدە يۇز مىڭ پارچىدىن ئارتۇق بېسىلىپ مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرگە ھەقسىز تارقىتىلغان.

مۇھەممەد سالىھ يەنە «سەھىھۇل بۇخارى»، «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى» ناملىق ئىككى كىتابنى ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ 29 ـ ۋە 30 ـ پارلىرىنىڭ تەفسىرى، «قۇرئان ئايەتلىرى ۋە ھەدىسلەردىن تاللانما»، «دۇئانىڭ ئەھمىيىتى ۋە خاسىيەتلىك دۇئالار»، ئوتتۇرا ھەجملىك «ئەرەبچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈپ نەشر قىلدۇردى. ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىگە ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ماقالىلىرىدىن ئون نەچچە پارچىنى يېزىپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلدۇردى.

مۇھەممەد سالىھنىڭ 20 ـ يىللىق ئەجرىنىڭ مېۋىسى بولغان ئۇلۇغ ئەمگىكى — ئىككى تومлۇق «ئەرەبچە ـ ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت» نىڭ بىرىنچى تومى

2002 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

ئۇ ھاياتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت كلاسسىك ئەسەرلەردىن ئون نەچچە پارچىنى تەرجىمە قىلىپ باستۇرۇپ، ئىلمىي تەتقىقات سەھەسىدىكىلەرنىڭ تەتقىقات ئىشلىرىنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. مۇھەممەد سالىھ 1961 - يىلدىن باشلاپ تارىخشۇناس ئۇيغۇر سايرانى ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە «دىۋان لۇغەتت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىپ تۆت يىل ئىشلەپ تاماملاپ نەشرگە سۇنۇش ئالدىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ كېتىپ، قالايمىقانچىلىقتا يوقىلىپ كەتكەن.

مۇھەممەد سالىھ ئىسلام دىنى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى زور نەتىجىلىرى بىلەن جۇڭگو مىقياسىدا تونۇلۇپلا قالماي، ئىسلام دۇنياسىدىمۇ مۇئەييەن تەسىر ۋە ئابرۇيغا ئىگە بولدى.

ما فۇشياڭ (1876 — 1932) گەنسۇ خېجۇ (ھازىرقى لىنشا) لىق، خۇيزۇ. گۇاڭشۇينىڭ 21 - يىلى (1895) ئاكىسى فۇلۇ بىلەن نەنىڭ قوشۇنى قۇرۇپ، خېخۇاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ، گەنسۇ مۇپەتتىشى دۇڭ فۇشياڭ تەرىپىدىن خىزمەتكە قوبۇل قىلىنىپ، مەنسەپ يولىغا قەدەم قويدى. گۇاڭشۇينىڭ 26 - يىلى ئاكىسى بىلەن بېيجىڭدا سەككىز دۆلەت ئارمىيىسىگە زەربە بەرگەندە ئاكىسى قازا قىلدى. ھەمە قوشۇنغا مافۇشياڭ قوماندانلىق قىلدى. كېيىن شىنجاڭدىكى قوشۇنغا قوماندان بولۇپ تەينىلەندى. شىنخەي ئىنقىلابى ۋاقتىدا يۇرتىدىكى باتۇرلارنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ، لەنجۇنى ساقلىدى. كېيىن يۇەن شىكەي تەرىپىدىن گەنسۇ - نىڭشىانىڭ قوماندانلىقىغا تەينىلەندى. كېيىن سۇييۈەنگە يۆتكەلدى. نەنجىڭ گومىن ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، چىڭداۋ شەھىرىنىڭ باشلىقى، ئەنخۇي ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، موڭغۇل — شىزاڭ كومىتېتىنىڭ ۋېيىۈەنجاڭى قاتارلىق زەربىلەرگە تەيىنلەندى. مافۇشياڭ خۇيزۇلارغا ۋە ئىسلام مەدەنىيەت تەربىيىسىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، غەربىي شىمال رايونىدا ۋە بېيجىڭدا 60 نەچچە مەكتەپ ئاچتى. ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە بىرنەچچە ئون خىل كىتابنى نەشر قىلدۇردى، «شىمال تەرەپتىكى تەرىقەت تەزكىرىسى»، «موڭغۇل زېمىنى توغرىسىدا خاتىرە»، «موڭغۇل زېمىنىنىڭ ئەھۋالى» قاتارلىق كىتابلارنى يازدى.

ما ۋەنفۇ (1849 — 1934) جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئىخۋانىيە مەزھىپىنى بەرپا قىلغان ئادەم. دۇڭشياڭ (ھازىرقى گەنسۇ دۇڭشاڭزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى) دىكى گۇيۇەن مەھەللىسىدىن. شۇڭا ماگۇيۇەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىللىتى دۇڭشياڭ گۇاڭشۇينىڭ 1 - يىلى (1875) بېيجۇاڭ خانىقاسىدا دىن ئوقۇدى ھەمدە ئاخۇن نامىنى ئالدى، تەكلىپ بىلەن گۇيۇەن مەھەللىسىدە مەكتەپ ئاچتى. گۇاڭشۇينىڭ 14 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى ۋە بىلىم تەھسىل قىلىپ، ۋەھھابىيە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. گۇاڭشۇينىڭ 18 - يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، سۇلۇكتىن ۋاز كېچىپ، «ئەھلى سۇننەت» كە ئۆزگەردى. «سۇننەتكە ئەمەل قىلىپ، دەھرىيلىكنى تۇگىتىش»، «دىندا قۇرئان بويىچە يول تۇتۇش»نى تەرغىب قىلدى. شاگىرتلىرى تەدرىجىي كۆپىيىپ، ئۆزى بىر مەزھەپ بولۇپ شەكىللىنىپ، ئىخۋانىيە دەپ ئاتالدى. گەنسۇدىكى ئون چوڭ ئاخۇن بىلەن بىرلىكتە ۋەھھابىيلارنىڭ

كىتابلىرىدىن ئۇز ۋاقتىدا ئېلىپ «بۇخارى زاد» ناملىق كىتاب باستۇرۇپ تەشۋىق قىلىپ، سۇلۇكلەرنىڭ قائىدە ـ مۇراسىملىرىنى تەنقىد قىلغانلىقتىن، سۇلۇكلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. يەرلىك ئەمەلدارلار، خۇاسى سۇلۇكنىڭ مۇخلىسى مائەنلىياڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بۇ كىتابنى كۆيدۈرۈۋەتتى. ماۋەنفۇ لىنشادىن ئىلاجسىز ئايرىلىپ، شەنشىدىكى شىگئەنجۇ (هازىرقى ئەنكاڭ) مەسچىتىگە بېرىپ مۇددەرىس بولدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ، سۇلۇكلەرنىڭ قائىدە ـ مۇراسىملىرىنى داۋاملىق تەنقىد قىلدى. 1916 ـ يىلى ئۆيدىكىلەرنى ئېلىپ جۇچۇەن ئارقىلىق قۇمۇلغا بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدا مۇددەرىس بولدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭدىكى ياڭ زىڭشىن تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، گەنسۇغا ئېلىپ ماڭغان يول ئۈستىدە چىڭخەينىڭ بېگى ماچى تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىپ شىنجاڭغا ئېلىپ كېتىلدى. ماچى ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن چىڭخەي رايونىدا ئىخۋانىيە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى.

شەمسىددىن دامۇللام (1882 — 1936) جۇڭگودىكى چوڭ موللا. داڭلىق شائىر. ئاتۇشلۇق، ئۇيغۇر، قەشقەردە بىلىم تەھسىل قىلغان. بىر يىلدىن كېيىن بۇخاراغا بېرىپ 10 يىل ئوقۇپ، بىلىمنى مۇكەممەللەشتۈرگەن. 1910 ـ يىللىرى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ خانلىق مەدرىسىدە مۇددەرىس بولدى. 1929 ـ يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلدى. ۋەھھابىيەنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىشنى قوللىدى. تەجەللى ساھىبىنىڭ تەرجىمھالىنى يېزىپ چىقتى ھەمدە «قۇرئان كەرىم» نى ئۇيغۇرچە تەپسىر قىلدى. 1933 ـ يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دە ۋەخپە ئىشلىرى مىنىستىرى بولدى. 1936 ـ يىلى قازا قىلدى.

خا دېچىڭ (1888 — 1943) جۇڭگودىكى ئاخۇن، شەنشى نەنجىڭلىق، خۇيزۇ. XX ئەسىرنىڭ باشلىرى مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلدى. 1924 ـ يىلى يىل بىلىم تەھسىل قىلدى. 1925 ـ يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، شائىخەينىڭ جېجاڭ كوچىسىدىكى مەسچىتكە ئىمام بولۇپ، ماگائىخۇ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو ئىسلام دىنى ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇردى ھەمدە جەمئىيەتنىڭ ئايلىق ژۇرنىلى — «يۆباۋ» نى چىقىرىپ، ئىسلام ئەقىدىسىنى تەرغىب قىلدى. ئاندىن كېيىن «قۇرئان كەرىم» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا رىياسەتچىلىك قىلىپ، تەرجىمە قىلىنغان ئۇچ پارچىنى ژۇرنالغا باستى. 1928 ـ يىلى شائىخەيدە «ئىسلام دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» قۇرۇشقا قاتنىشىپ، مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولدى. ياپونلار شائىخەينى بىسىۋالغاندىن كېيىن، چۇڭچىڭ، يۇننەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ماجەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ «قۇرئان كەرىم» نى تەرجىمە قىلىشقا ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. ۋاڭ جىڭزەي، داپۇشىڭ، ماسۇڭتىڭ بىلەن بىر قاتاردا جۇڭگۇدىكى «تۆت چوڭ ئاخۇن» دەپ ئاتالدى. يۇننەندىكى شادەندە ئالەمدىن ئۆتتى.

ۋاڭ جىڭزەي (تەخمىنەن 1879 — 1949) جۇڭگودىكى چوڭ ئاخۇن، تىەنجىنلىك، خۇيزۇ. 1905 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن دىنىي ئوقۇشنى باشلاپ ئاخۇن بولغان. 1922 ـ يىلى مىسىردىكى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇدى ھەمدە تۈركىيە، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا بىلىم ئاشۇردى. 1923 ـ يىلى ھەج قىلىپ

جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، تىەنجىندە خەنزۇچە - ئەرەبچە ئۇنىۋېرسىتېت ئاچتى. 1927 - يىلى «ئىسلام نۇرى» ناملىق ئايلىق ژۇرنال چىقاردى. كېيىن بېيجىڭدىكى جاۋزىخۇتۇڭ مەسچىتىگە ئاخۇن بولدى. 1937 - يىلى خېنەندە شى زىجۇ بىلەن «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش جەمئىيىتى» نى قۇردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭچىڭ، نىڭشىيا قاتارلىق جايلاردا «قۇرئان كەرىم» نى تەرجىمە - تەپسىر قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئۆزىنى ئەھلى سۇننەت دەپ ئاتىدى. خەنزۇچە، ئەرەبچە، ئىنگلىزچىغا پىششىق بولۇپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. دا پۇشىڭ، خا دېچىڭ، ما سۇڭتىڭ بىلەن بىر قاتاردا «جۇڭگودىكى تۆت چوڭ ئاخۇن» ھېسابلاندى.

خۇ سۇڭشەن (1880 — 1955) جۇڭگودىكى مۇفەسسىر، نىڭشىيا تۇڭشىنلىق، خۇيزۇ. كىچىكىدىن باشلاپ دادىسىدىن قۇرئان ئۆگەنگەندى. 18 يېشىدا نەبى ئاخۇنغا شاگىرت بولۇپ كىردى. بۇ چاغدا ئىخۋانىيە تەلىماتى تارقالغانلىقتىن، ئۇستاز بىلەن شاگىرت بۇ تەلىماتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، نىڭشىيا ۋە گەنسۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا «سۇننەتكە ئەمەل قىلىپ، دەھرىيلىكنى تۇگىتىش» نى تەرغىب قىلدى. 1924 - يىلى شاڭخەي ئارقىلىق مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلدى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خۇنەن چاڭدېغا ئىماملىققا تەكلىپ قىلىندى. 1927 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، گۇيۇەندىكى سەنيىڭدا ئىمام بولدى. خۇيزۇلارنىڭ كىتاب ئوقۇشىنى، قۇرئاننى خەنزۇچە بىلەن قوشۇپ سۆزلەشنى تەشەببۇس قىلدى. 1937 - يىلى ۋۇجۇڭدا خەنزۇچە - ئەرەبچە دەرسخانا ئاچتى (كېيىن بۇ دەرسخانىنىڭ نامى خەنزۇچە - ئەرەبچە دارىلمۇئەللىمىنگە ئۆزگەرتىلدى). ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش داۋامىدا ياپونغا قارشى تۇرۇشنى پائال تەشۋىق قىلىپ، «دۆلەتنىڭ گۇللىنىشىدە ياكى ھالاك بولۇشىدا مۆمىنلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى بار» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىننى سۆيۈش، ۋەتەننىمۇ سۆيۈشنى تەشەببۇس قىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلارنى مەزھەپ تالاش — تارتىشلىرىنى تۇگىتىپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، يېڭى جۇڭگونى گۈللەندۇرۇشكە چاقىردى. جۇڭگو خۇيزۇ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، گەنسۇ ئۆلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، ئىلمىي تەۋھىد، ئىلمىي فىقھەلەردە خېلى چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولدى. «مۆمىنلەرنىڭ ئۇچ خەتلىك ئوقۇشلۇقى»، «نامازنىڭ قائىدىلىرى»، «ئەرەبچە گراماتىكا ئاساسلىرى»، «پارسچە گراماتىكا جەۋھەرلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تۇزدى.

ياڭ مىڭيۇەن (1895 — 1956) جۇڭگودىكى مۇددەرىس. يۈرتى جياڭسۇ نەنتۇڭ. خېبېي تۇڭجۇ (ھازىرقى بېيجىڭنىڭ تۇڭشەن ناھىيىسى) گە كۆچۈپ كەلگەن، خۇيزۇ. مۇفەسسىر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە دادىسىدىن قۇرئان ئۆگەنگەن. 1910 - يىلى بېيجىڭ نىيۇگەي مەسچىتىنىڭ ئىسلام دارىلمۇئەللىمىنىدە ئەرەبچە ۋە دىنىي كىتابلارنى ئوقۇدى. ئىككى يىلدىن كېيىن جاڭ زىۋېن، خەن جىڭچەنلەرنىڭ قولىدا ئەرەبچە، پارسچە ۋە فىقھە كىتابلىرىنى ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە

كۇئىزىچىلارنىڭ كىتابلىرىنىمۇ تاشلاپ قويىمىدى. 1920 ـ يىلى مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ ئاخۇنلۇق سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇپ، شۇ‌پەي كوچىسىدىكى مەسچىتكە ئىمام بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 36 يىلدا بېيجىڭدىكى شىدەن پەيلۇ، خۇاسى، تىيەنچاۋ، نيۇگەي ۋە خېبېيدىكى شۇنخۇا قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەردە ئىمام ۋە مۇددەرىس بولدى. مەدرىسە تەربىيىسىدە ھەم ئەنئەنىگە ئەھمىيەت بەردى، ھەم كونىلىققا ئېسىلمۇالمىدى. خەنزۇچىنى قوشۇپ ئوقۇشنى، كونا تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1937 ـ يىلى بېيجىڭ قولدىن كەتكەندىن كېيىن، ياپونلار بەرگەن «شىمالىي جۇڭگو ئىسلام بىرلەشمىسىنىڭ بېيجىڭدىكى ۋەيىۋەنجائى» لىق مەنسىپىنى قوبۇل قىلماي، مىللىي غۇرۇرىنى ساقلاپ قالدى. 1948 ـ يىلى «بېيجىڭ شىنباۋ» گېزىتىدە دىننى ھاقارەتلەش دېلوسى پەيدا بولغاندا بېيجىڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى ھەمدە ھۆكۈمەتتىن خۇيزۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ۋە مىللىي ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى، بېيجىڭ شەھىرىنىڭ 1 ـ، 2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، بېيجىڭ شەھەرلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ دائىمىي كومىتېت ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. ئىسلام دىنىغا دائىر بىر نەچچە ئەسەر يازدى.

ما لياڭجۇن (1870 — 1957) جۇڭگودىكى چوڭ ئاخۇن، گەنسۇ چىڭشۇيلىك، خۇيزۇ، دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىن ئەرەبچە، پارسچە ۋە دىنىي كىتابلارنى ئوقۇدى. شەنشىدىكى شىئەن، گەنسۇدىكى پىڭلياڭ، خېجۇ (ھازىرقى لىنشيا) ۋە نىڭشيادىكى شۈجى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، يۇي يۆمىن، لاۋلەن ئاخۇن، مارېنشەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، بىلىم تەھسىل قىلدى. گۇاڭشۇيىنىڭ 223 ـ يىلى (1897) تەكلىپ بىلەن گەنسۇ پىڭلياڭدىكى شى ئېربىاۋ مەسچىتىدە ئىمام ئاخۇن بولدى. 1913 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەكلىپى بىلەن قۇمۇلدىكى شەنشى مەسچىتىگە، ۋاڭ يېتەي مەسچىتىگە، ئۇرۇمچىدىكى دۇڭفاڭ مەسچىتىگە، لاۋفاڭ مەسچىتىگە، ئىلىدىكى خۇيزۇ مەسچىتىگە ۋە سانجى، قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەرگە ئاخۇن بولدى. 1941 ـ يىلىدىن باشلاپ شىڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە تۆت يىل ياتتى. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت شىنجاڭدا مۇپەتتىشلىككە تەيىنلىدى، «مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى»، دەپ ھۆرمەتلىدى. 1949 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا كۈچ چىقاردى. ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. «ئىسلام تارىخىغا دائىر ئېنىقلىمىلار» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى.

پاك شىلىيەن (1902 — 1958) جۇڭگودىكى ئىسلام ئۆلىماسى، خېنەن مىڭشەنلىك، خۇيزۇ، بالىلىق دەۋرىدە مەسچىتتە دىنىي بىلىم ئالدى. كېيىن خۇ يەنچاڭ، ما زىچىن، دىڭ شىرىن، ما لەنسەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇستاز تۇتتى. 1922 ـ يىلى خېنەندىكى چىڭياڭدا مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ، تەكلىپ بويىچە جىڭجۇدىكى چىڭپىڭلى مەسچىتىدە ئاخۇن بولدى. يۇرتىدا دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى. سەنشىدىكى جۇڭشى مەكتىپىدە، بېيپىڭدىكى چىڭدا

دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇتقۇچى بولدى. 1937 - يىلى جۇڭگو ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن بىللە مىسىرغا بېرىپ، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىلمىي فىقھە ئوقۇدى. مىسىردا ئوقۇۋاتقان جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەرەب دۇنياسىغا جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇشنى تەشۋىق قىلدى. 1947 - يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، بېيپىڭ سىفەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئەرەب تىلى ئوقۇتتى. شۇ يىلى ما سۇڭتىڭ، ئەي يىزەي قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ، بېيپىڭ مەدرىسىنى ئاچتى؛ يۆخۋا مەدەنىيەت مۇلازىمەت جەمئىيىتى قۇردى؛ «يۆخۋا» ژۇرنىلى ۋە «يۆخۋا ھەپتىلىك گېزىتى» چىقاردى. ئازادلىقتىن كېيىن، خۇيزۇلار ئىنستىتۇتىدا ۋە جۇڭگو ئىسلام ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولدى. 1953 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ سايلاندى. «جۇڭگو ۋە ئىسلام دىنى» (ئەرەبچە، مىسىردا نەشر قىلىندى)، «مىسىردا توققۇز يىل»، «جۇڭگودىكى مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە دەرسلىكى»، «كىتابۇل ئەربەئىن ئەل نەۋەۋىيە»، «تارىخۇل تەشئىرىل ئىسلامى»، «رىسالە تۇسسەلام»، «ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى ۋە تەرجىمە قىلدى.

ۋۇ تىبگۇ (1886 — 1961) جۇڭگودىكى ئىسلام ئۆلىماسى. ئىجتىمائىي پائالىيەتچى. جىاڭسۇ نەنجىڭلىك، خۇيزۇ. نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كېلىپ، كىچىكىدە خۇسۇسىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1901 - يىلىدىن 1906 - يىلىغىچە شائىخەيدىكى نەنياڭ مەكتىپىدە، فۇدەن مەكتىپىدە ئوقۇدى. بۇ جەريانىدا جاڭ تەييەن، سەي يۈەنپېيلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، دېموكراتىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ۋەتەنپەرۋەر ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى كۆپ ئوقۇدى. 1906 - يىلىدىن باشلاپ «جۇڭباۋ» گېزىتىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمانى، مۇخبىرى بولدى. 1909 - يىلى شائىخەيدىكى مەسچىتلەر مۇدىرىيىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ئىككى ئىپتىدائىي مەدرىسە ئاچتى. 1911 - يىلى شاشەنيۇي بىلەن بىرلىكتە شائىخەي مۇسۇلمانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى تەشكىلاتى — «شائىخەي سودىگەر مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى» نى قۇردى، شۇ يىلى 10 - ئايدا ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىن، شاشەنيۇي بىلەن بىرلىكتە مۇسۇلمانلار تەشكىلاتىغا رەھبەرلىك قىلىپ، شائىخەي، نەنجىڭنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى جەڭگە قاتناشتى ھەمدە قوشۇننىڭ ئارقا سەپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. كېيىن ياپونىيەگە زىيارەتكە بېرىپ، ئۇلارنىڭ يېڭىلىقچا كۆچۈش ھەرىكىتىنى كۆرۈپ كەلدى. 1925 - يىلى خا دېچىڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە ئىسلام دىنى ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇپ، ئىسلام ئەقىدىسىنى تەتقىق قىلدى، «قۇرئان كەرىم» نى تەرجىمە قىلدى. ئىسلام تەربىيىسىنى يولغا قويدى. «جۇڭگو ئىسلام دىنى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئايلىق ژۇرنىلى» نى نەشر قىلدى. 1933 - يىلى جۇڭگو ئىسلام دىنىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەيئىتى بولدى. 1939 - يىلى «شىڭباۋ» گېزىتىنىڭ مۇۋەققەت باش تەھرىرى بولدى ھەمدە بۇ گېزىتتە «ئىسلام دىنى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش» قاتارلىق ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ جىنايەتلىرىگە زەربە بەردى. ياپونلار ئۇنى توتۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

ئاندىن پىنھان جاي تېپىپ، «قۇرئان كەرىم» نى ۋە تەپسىرنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىپ، 1941 - يىلى 10 - ئايدا «داۋيىن» نامىدا سۈرە فاتىھەنىڭ ئىزاھلىق خەنزۇچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلدۇردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، شائخەيدىكى جىنىيەنباۋ گېزىتىنىڭ، فرانسىيە ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى، تەرجىمانى بولدى. ئازادلىقتىن كېيىن، شەرقىي جۇڭگو مەمۇرىي كومىتېتى مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، جۇڭگو مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شائخەي شەھەرلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى.

ما يىيۈي (1900 — 1961)

جۇڭگودىكى ئىسلام ئۆلىماسى. ئەنخۇي ئەنچىڭلىق، خۇيزۇ، ئەنخۇيدىكى سىياسىي - قانۇن مەكتىپىدە ئوقۇغان. ياش چاغلىرىدا ئەنچىڭدا ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپكە مۇدىر بولغان. كېيىن شائخەي ئىسلام دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇتقۇچى بولغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە گۇيلىندىكى بېيپىڭ چىڭدا دارىلمۇئەللىمىنىدە ۋە چۇڭچىڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئىسلام تارىخىدىن دەرس ئۆتتى. 1947 - يىلى شائخەي چېنمىڭ ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى بولدى. ئەنچىڭ يىزې باشلانغۇچ مەكتىپىنى ئاچتى. جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى ئەنچىڭ شۆبىسىنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلدى. 1954 - يىلىدىن باشلاپ ئەنخۇي ئۆلكىلىك تارىخ تەتقىقات ئورنىدا ئىشلىدى. ئەنخۇي ئۆلكىلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى بولدى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، قانۇن تەتقىقاتى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت شۇغۇللاندى. بولۇپمۇ جۇڭگو ئىسلام تارىخى، خۇيزۇلار تارىخى توغرىسىدا ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخى»، «جالىڭجاڭ تەزكىرىسى»، «خۇيزۇلار تارىخى»، «جۇڭگودىكى مەسچىت ۋە مەقبەرلەرنى تەكشۈرۈش»، «تەقۋىملەرنى دەللىلەش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

دا پۇشىڭ (1874 — 1965)

جۇڭگودىكى ئىسلام ئاخۇنى، جياڭسۇ لىيۇخېلىق، خۇيزۇ. گۇاڭشۇينىڭ 33 - يىلى (1907) ۋاڭ كۇەن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بېيجىڭ نيۇجېي مەسچىتىدە ئىسلام دارىلمۇئەللىمىنىنى ئاچتى. 1938 - يىلى شائخەي ئىسلام دارىلمۇئەللىمىنىدە مۇدىر بولدى. شائخەي كونا بېيمىڭ ئىچىدىكى مەسچىتتە ئىمام بولدى. 1952 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى قۇرۇشنىڭ تەييارلىقىغا قاتناشتى. ئىككىنچى يىلى جەمئىيەت رەسمىي قۇرۇلۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ سايلاندى ھەمدە دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى ۋە جۇڭگو ئىسلام دارىلفۇنىنىڭ باشلىقى بولدى. 1954 - يىلىدىن باشلاپ بىرنەچچە نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى. 1954 - يىلى مەملىكەتلىك ئىككىنچى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئىتى بولدى. 1955 - يىلى دائىمىي ئىشلار ھەيئىتى بولدى. بېيجىڭدا ئالەمدىن ئۆتتى.

جاڭ زىۋېن (1895 — 1966)

جۇڭگودىكى ئىسلام ئاخۇنى، پىداگوگ، لياۋنىڭ بېكشىلىق، خۇيزۇ كىچىكىدە كۇڭزىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان. كېيىن خەي سىفۇ، مايۇلىنلارنىڭ قولىدا ئەرەب، پارس تىل - يېزىقىنى ۋە ئىسلام دىنى كىتابلىرىنى ئوقۇدى. گۇاڭشۇينىڭ 24 - يىلى (1898) مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ ئاخۇنلۇق

سالاھىيىتىگە ئىگە بولدى. 1908 - يىلى بېيجىڭدا تۇنجى «ئىسلام مەدەنىيىتى ئىنىستىتۇتى مەكتىپى» نى ۋە جۇڭگودىكى خەنزۇ تىلىدا دىنىي دەرس ئۆتۈلىدىغان تۇنجى ئالىي مەكتەپنى ئېچىپ، ئەرەب تىلى ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى توغرىسىدا دەرس ئۆتتى. 1912 - يىلى بېيجىڭدىكى خۇاسى مەسچىتىگە ئىمام بولدى. شۇ يىلى ۋاڭ كۇەن، خۇ دېشەن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن جۇڭگو ئىسلامىيەتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنى قۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى. 1915 - يىلى دۇڭسى مەسچىتىنى قايتىدىن سېلىشقا رىياسەتچىلىك قىلدى. 1919 - يىلى شېنياڭ مەسچىتىگە قايتىپ باردى. 1929 - يىلى بېيپىڭ چىڭدا دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولدى. بېيپىڭدا تۇرغان مەزگىلدە «بېيجىڭ مىنباۋ»، «ئىسلام ژۇرنىلى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللارنى چىقىرىپ، ئىسلام مەدەنىيىتىنى تارقاتتى. 1936 - يىلى فېڭخۇا (ھازىرقى شېنياڭ) دا خۇسۇسىي ئىسلام مەدەنىيەت ئىنستىتۇتى ئېچىپ، مۇدىر بولدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبىە قىلغاندىن كېيىن، شېنياڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى، جۇڭگونىڭ ئىسلام جەمئىيىتى شەرقىي شىمال شۆبىسىنىڭ مۇدىرى بولدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بېيجىڭدا ئىمام ۋە خۇيزۇلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولدى. ئوقۇتۇش تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە، پەزىلەت تەربىيىسىنىمۇ تەكىتلىدى. «ئىسلام تارىخى»، «لېيمىن دۇمبىقى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، بېيجىڭدا چىقىدىغان گېزىتلەردە ئېلان قىلدى.

مەي جۇنسەن (1888 — 1967) جۇڭگودىكى مۇددەرىس، نەشرىياتچى، خېنەن لونىڭلىق، خۇيزۇ. دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە كۇڭزىنىڭ كىتابلىرىنى ھەم ئەرەبچە، پارسچىنى ۋە ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى ئوقۇدى. 1908 - يىلى شىئەن، گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق جايلاردا بىلىم تەھسىل قىلدى. كېيىن بېيجىڭغا بېرىپ قۇرئان قىرائەت قىلىشنى ئۆگەندى. 1911 - يىلى ھىندىستانغا بېرىپ، دېھلى، كالكۇتتا قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ قۇرئان قىرائەت قىلىش جەھەتتىكى بىلىمىنى ئاشۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئوردو تىلى ۋە ھىندى تىلىنى ئۆگەندى. 1912 - يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ دىن ئوقۇدى. 1914 - يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، شىئەن، جىڭجۇ، كەيفىڭ، لوياڭ قاتارلىق جايلاردا ئىمام ۋە مۇددەرىس بولدى. 1926 - يىلى تەكلىپ بىلەن شاڭخەيدىكى شياۋتاۋيۇەن مەسچىتىدە ئىمام بولدى. 1928 - يىلى «جۇڭگو ئىسلام دىنى كىتابخانىسى» (1928 — 1958) نى قۇرۇپ، «مۇقەددەس دىنىنى جارى قىلدۇرۇپ، خۇيزۇ مەدەنىيىتىنى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئالماشتۇرۇش» نى مەقسەت قىلدى. كىتابخانىغا ئۆزى دېرىكتور، باش تەھرىر ۋە تارقاتقۇچى بولدى. بۇ مەزگىلدە شاڭخەي ئىسلام دارىلمۇئەللىمىندە ئىلمىي تەۋھىد، ئىستىلىستىكا، «قۇرئان كەرىم» نىڭ فونىتىكىسىدىن دەرس ئۆتتى. مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ياشىغان ۋاڭ دەييۇي، جاڭ جۇڭ، ۋۇ زۇنچى، ماجۇ، لىيۇجى، ما دېشىن ۋە ياڭ جۇڭمىن، ۋاڭ جىڭزەي، ما جەن، جىن جىتاڭ قاتارلىق ئۆلىمالار تەجىمە قىلغان ئەسەرلەرنى قايتا باستۇردى ھەمدە

مىسىردىكى ھەلەبى كىتابخانىسى بىلەن ئۇلار نەشر قىلغان ئەسلىي نۇسخىدىكى دىنىي كىتابلارنى سېتىش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىدى. كىتابخانا 1937 - يىلى ياپونلارنىڭ توپ ئوقلىرىدا ۋەيران بولدى. مەي جۇنسەن گەنسۇ خېجۇ (ھازىرقى لىنشا) غا كۆچۈپ كەتتى. 1941 - يىلى شائخەي قولدىن كەتكەندىن كېيىن، دۇشمەننىڭ قىزىقتۇرۇشىنى رەت قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ئازادلىقتىن كېيىن، شائخەيگە بېرىپ كىتابخانىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە شائخەيدىكى خۇشى، خۇئشۇفاڭ مەسچىتلىرىدە ئىمام بولدى. شائخەي شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش ھەيئىتى، شەھەرلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. شەنشى باۋجىدا ئالەمدىن ئۆتۈپ، لوفېڭشەنگە دەپنە قىلىندى. «ناماز دەرسلىكلىرى»، «خەنزۇچە ئەرەبچە سۆزلىشىش»، «ئەرەبچە دەرسلىك» قاتارلىق كىتابلارنى يازدى.

شا شەنيۇ (1879 — 1968)

جۇڭگودىكى ئۆلىما، جىائىسۇ نەنجىڭلىق، خۇيزۇ. كىچىكىدە شائخەيگە كۆچۈپ كېتىپ، شائخەيدە ئوقۇدى. كېيىن جىڭدەن مەكتىپىدە ئىنگلىز تىلى ئوقۇدى. شىنخەي ئىنقىلابى ھارپىسىدا شائخەيدىكى مۇسۇلمان سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇل باسىدىغان ماشىنىلىرىنى تارتىۋالدى. 1912 - يىلى جىنەنگە بېرىپ شەندۇڭ ئالىي مەكتىپىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى، مۇۋەققەت مەكتەپ مۇدىرى بولدى. 1914 - يىلى شائخەيگە قايتىپ كېلىپ ئاخبارات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئەينى يىللاردا شائخەي مەسچىتلەر مۇدىرىيىتىگە رىياسەتچىلىك قىلغانىدى. 1925 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەمئىيەت ئۇرۇنلىنى چىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى. خۇيزۇلارنىڭ ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتىپىنى قۇرۇپ، خالىس مۇدىر بولدى ھەمدە «قۇرئان كەرىم»نى كلاسسىك خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. بۇ تەرجىمىنى 20 يىلدا پۈتكۈزدى. 1954 - يىلى شائخەي تارىخىي ماتېرىياللار سارىيىنىڭ ئەزاسى بولدى. لۇۋەن رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ھەيئىتى بولدى. شائخەيدە ئالەمدىن ئۆتتى.

نا رۇخجاڭ (1900 — 1971)

جۇڭگودىكى مۇددەرىس، پىداگوگ، يۇننەن خېشى (ھازىرقى تۇڭخې) ناجايىڭدىن، خۇيزۇ 1928 - يىلى يۇننەن باۋشەندە ئىسلام ئوتتۇرا مەكتىپى ئاچتى. 1942 - يىلى شىنجەن ئوتتۇرا مەكتىپىنى ئېچىپ، يېڭىچە مەكتەپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، دىنىي تەربىيە ئەمەلىيىتىنى يېڭىلىدى. دەرسلەرنى خەنزۇچە، ئەرەبچە ئۆتۈپ، تارىخ، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، فىزىكا، مۇزىكا، تەنتەربىيە دەرسلىرىنى تەسىس قىلىپ، يۇنىنەنگە نۇرغۇن ئىقتىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، دالى بەيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. «قۇرئان كەرىم» توغرىسىدا لېكسىيە»، «ئىسلام تەلىماتى»، «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسى»، «يۇننەن ئىسلام تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

شا مېڭبى (1903 — 1972)

جۇڭگودىكى ئاخۇن، خېبېي دامىڭشەنلىك، خۇيزۇ. دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1917 - يىلىدىن كېيىن

لىڭجاڭ، تىيەنجىن، بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەردە ئەرەبچە ئۆگەندى ۋە دىنىي كىتابلارنى ئوقۇدى. 1930 - يىلى بېيجىڭدىكى نيۇگەي مەسچىتىدە مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ چىقتى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شەندۇڭ، خېبېي قاتارلىق جايلاردىكى 10 نەچچە مەسچىتتە ئىمام بولدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە خېبېيىنىڭ چىۋشەن ناھىيىسىدە «خۇيزۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۇيۇشمىسى» غا قاتنىشىپ، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بولدى. كېيىن شەندۇڭنىڭ شېنشەن ناھىيىسىدە «خۇيزۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى گۇللەندۇرۇش ئۇيۇشمىسى» نىڭ مۇدىرى بولدى. ئازادلىقتىن كېيىن باۋدىڭدىكى ۋېيگەي مەسچىتى، گۇاڭجۇدىكى خۇەيشىنسى مەسچىتىنىڭ ئىمامى بولدى. جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو ئىسلام ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 3 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى. ئۇچ قېتىم مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. ئىسلام ئەقىدىسىگە پىششىق. ئەرەبچە خەتتاتلىقتا ماھىر بولۇپ، «خەنزۇچە - ئەرەبچە لۇغەت» تۈزدى.

ماجىيەن (1906 — 1978)

جۇڭگودىكى ئەرەب تىلى ئالىمى، يۇننەن گېجۇلۇق، خۇيزۇ. 1928 - يىلى شائخەي ئىسلام دىنىلمۇئەللىمىدە ئوقۇدى، 1931 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى ئۇنى مىسىردىكى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى، 1939 - يىلى ئوقۇشنى تۈگىتىپ جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ شائخەي، چۇڭچىڭ، يۇننەن قاتارلىق جايلاردا «قۇرئان كەرىم» نى تەرجىمە قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1946 - يىلىدىن ئېتىبارەن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىدا پروفېسسور بولدى. 1949 - يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى ھەمدە جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار ھەيئىتى بولدى. ماجىيەن ھاياتىدا «قۇرئان كەرىم»، «ئىسلام پەلسەپە تارىخى»، «مۇسۇلمانلار تەلىم - تەربىيە تارىخى»، «شەرئى ئەقائىد»، «رىسالە ھەمدىيە»، «ئىسلام پەلسەپىسى»، «مۇختەسەرۇل تەقۇىمىل ئىسلامى»، «ئەل تارىخ ئەل ئەرەبى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى. بېيجىڭدا ئالەمدىن ئۆتتى.

فۇ تۇڭشىيەن (1910 — 1985)

جۇڭگودىكى پېداگوگ، ئەسلىي يۇرتى يۇننەن دىڭجاڭ، خۇنەن چاڭدىدا دۇنياغا كەلگەن. ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شاڭخەيگە كېلىپ، خادىچىڭ ئاخۇنلۇقىدا ئەرەب تىل - يېزىقى ۋە ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارنى ئۆگەندى. 1929 - يىلى «شائخەي مۇسۇلمان ياشلىرى تەتقىقات جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ، «مۇسۇلمان ياشلار ژۇرنىلى» نى چىقاردى. 1932 - يىلى ساينت يوخان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەلسەپە فاكۇلتېتىنى پۈتتۈردى. 1933 - يىلى مۇسۇلمانلارنىڭ ژۇرنىلى — «ئۆزگەرتىش» نى چىقىرىشقا قاتناشتى. 1934 - يىلى «جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى» نى قۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ، «جۇڭگو ئىسلام دىنى كىتابلىرى» نى تەھرىرلەپ نەشر قىلدى. خۇيزۇلارنىڭ كەسىپ ئۆگىنىش مەكتىپى ئېچىپ، ئۆزى ئىلمىي مۇدىر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شائخەي ئىسلام دارىلمۇئەللىمىدە دەرس ئۆتتى. 1938 - يىلىدىن كېيىن، جىڭفىن ئەدەبىيات

ئاكادېمىيەسىدە ئىنگلىز تىلى پروفېسسورى بولدى ھەمدە بىر نەچچە ئالىي مەكتەپنىڭ پروفېسسورلۇقىنى ئۇستىگە ئېلىپ، پەلسەپە، پېداگوگىكا، لوگىكىدىن دەرس ئۆتتى. 1948 - يىلى ئامېرىكىغا بېرىپ كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا پېداگوگىكا پەلسەپىسى ئوقۇپ، 1950 - يىلى دوكتۇر ئۇنۋانى ئالدى. شۇ يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، خەلق ئىنقىلابى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي تەتقىقات ئاكادېمىيەسىگە كىرىپ ماركسىزم- لېنىنىزم تەلىماتىنى ئۆگەندى. 1953 - يىلى شەنجۇڭ سىفەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى بولدى. شەنجۇڭ ئۆلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، شەنجۇڭ ئۆلكىلىك پېداگوگىكا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ پەخرى رەئىسى بولدى. 1979 - يىلى جۇڭگو پېداگوگىكا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار ھەيئىتى بولدى. 1980 - يىلى ب د ت مائارىپ پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى پارىژدا ئاچقان خەلقئارا پېداگوگلار يىغىنىغا قاتناشتى. فۇتۇشىيەن ھاياتىدا «بىلىم پروگراممىسى توغرىسىدا»، «ھازىرقى زامان پەلسەپە ئىلمى»، «ئېستېتىكا پروگراممىسى»، «جۇڭگو ئىسلام تارىخى»، «پېداگوگىكا پەلسەپىسىدىن لېكسىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى، «گېستالت پسىخولوگىيە قائىدىلىرى»، «پسىخولوگىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى.

يەمىلقان (1908 — 1986)

جۇڭگودىكى چوڭ مۇللا، شىنجاڭ ئالتايلىق، قازاق، كىچىكىدىن دىن ئوقۇغان. 1930 - يىلىدىن كېيىن مەسچىتتە موللا بولدى. «قۇرئان كەرىم»نى، ھەدىسنى ۋە فىقھەنى خېلى چوڭقۇر ئىگىلىدى. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا خېلى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولدى. مەسچىتتە ئۇزۇن مۇددەت ئىمام ۋە مۇپتى بولدى. ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولدى.

جاڭ جىيې (1917 — 1987)

جۇڭگودىكى ئىسلام ئىجتىمائىي پائالىيەتچىسى، خۇيزۇ، خەببىي ساڭشىيەنلىك. 1935 - يىلى ساڭشىيەن مەسچىتىدە ئەرەب تىل - يېزىقى ئۆگەندى ۋە ئىسلام دىنى كىتابلىرىنى ئوقۇدى. 1937 - يىلى يەنئەنگە بېرىپ، مىللىي دىنىي خىزمەت ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللاندى. 1938 - يىلى گەنسۇدىكى لەنجۇ، ۋۇيجۇڭ، ۋېيشەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ۋۇيجۇڭ، ۋېيشەنلەردە مۇسۇلمانلار تەلىم - تەربىيىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسى تەشكىللەپ، ۋۇيجۇڭ ناھىيىسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىم - تەربىيىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى بولدى. 1941 - يىلى تەكلىپ بىلەن يەنئەن مەسچىتىدە مۇپتى بولدى ھەمدە شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا چېگرا رايونىدىكى خۇيزۇلار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى بولدى. بېيجىڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، مائارىپ تارماقلىرىدا ئىشلىدى. 1950 - يىلى غەربىي - شىمال مىللىي ئىشلار كومىتېتىدا ئىشلىدى. 1952 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىگە قاتناشتى. 1953 - يىلىدىن كېيىن، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، باش كاتىپى، مۇئاۋىن مۇدىرى، مۇدىرى، مەسلىھەتچىسى، جۇڭگو ئىسلام دارىلفۇنۇنىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى

قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەج قىلىش ئۆمىكىنى باشلاپ بىرنەچچە قېتىم مەككىگە باردى. ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ پاكىستان، ھىندونېزىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئىسلام يىغىنلىرىغا قاتناشتى. مىسىر، سۇدان، ئىراق، پاكىستان، ئىران قاتارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىنى زىيارەت قىلدى. جۇڭگو - پاكىستان دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، جۇڭگو - مىسىر دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، جۇڭگو - ئافرىقا دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى، 4 -، 5 -، 6 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى بولدى.

بۇرھان شەھىدى (1894 — 1989) جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى مەشھۇر ئەرباب، ئالىم، رۇسىيىنىڭ قازان ئۆلكىسىدىكى تاتىش ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇيغۇر. كىچىكىدىن «قۇرئان كەرىم»نى ۋە ئەرەب تىلىنى ئۆگەنگەن. 1914 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. 1929 - يىلى بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇدى. 1933 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشتى. شۇ يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى. شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى بىرلەشمىسى خەلق بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولدى. 1946 - يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق دېموكراتىك ئىنقىلابى بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بولدى. 1949 - يىلى شىنجاڭنى تىنچلىق يولىدا ئازاد قىلىش خىزمىتىگە قاتناشتى. ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشمىنىڭ رەئىسى، شىنجاڭ ئالىي سوتلىنىڭ باشلىقى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. 1955 - يىلىدىن ئېتىبارەن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو خەلقى دوستلۇق تىنچلىقىنى قوغداش كومىتېتى ۋە جۇڭگو ئاسىيا - ئافرىقا ئىتتىپاقلىقى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرگۈچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ مۇدىرى ۋە پەخرى مۇدىرى بولدى. بۇرھان شەھىدى ھاياتىدا «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە - رۇسچە لۇغەت»، «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

لىۋ پىنيى (1895 — 1990) جۇڭگودىكى مۇددەرىس، خېبېي ساڭجۇلىق، خۇيزۇ، دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق دەۋرىدە ساڭجۇدىكى بېيداسى مەسچىتىدە ئەرەبچە، پارسچە ئۆگەندى. دىن ئوقۇدى. 1914 - يىلى بېيجىڭدا بىلىم ئاشۇردى. 1916 - يىلى بېيجىڭنىڭ چاڭپىڭ ناھىيىسىدە مەدرىسنى پۈتتۈرۈپ، خېبېيدىكى پىڭچۇەن، بەيتۇجىن، ساڭجۇ ۋە شەندۇڭدىكى جىنەن قاتارلىق جايلارنىڭ مەسچىتلىرىدە ئىمام بولدى ھەم ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1935 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە ساڭجۇدا قىزلارنى ئەرەبچە ئوقۇتىدىغان مەكتەپ ئېچىپ، مۇسۇلمان قىزلىرىغا دىنىي ئەقىدىدىن دەرس ئۆتتى. ئەرەب تىلىنى، پارس تىلىنى، ئىسلام دىنىنى، شەرىئەتنى ۋە خەتتاتلىقنى

خەلىلى پۈختا ئىگىلىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، ساقچىۋىدىكى بىيداسى مەسچىتىگە ئىمام بولدى. 1950 ـ يىلىدىن كېيىن، خەبىبىي ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئىتى، ئۆلكىلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ نۆۋەتلىك جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ھەيئىتى بولدى.

ما سۇڭتاڭ (1895 — 1992) جۇڭگودىكى ئاخۇن، پىداگوگ، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى، خۇيزۇ، بىيجىڭلىق، دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. داپۇشىڭ، جاڭ زىۋېن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قولىدا ئوقۇغان. 1921 ـ يىلى بىيجىڭدىكى خۇاسى مەسچىتىدە مەدرىسە پۈتتۈرۈپ، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بېيجىڭ شەھىرى مەسچىتىنىڭ ئىمامى، جەمئىيەت رەئىسى، چۈڭچىڭ، شاڭگاڭ قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەردە مۇدەررىس ئاخۇن، تەييېپي مەسچىتىدە ئاخۇن بولدى. 1925 ـ يىلى جەنۇبىي چىڭدا دارىلمۇئەللىمىن ئاچتى. بۇ مەكتەپ 1929 ـ يىلى بېيپىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) غا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، «يۆخۇا ژۇرنال رىداكسىيەسى» قۇرۇپ، «يۆخۇا»، «چىڭشى ئايلىق ژۇرنىلى» چىقاردى ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى ئىسلام دىنى ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدى. 1931 ـ يىلى چىڭدانى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە مىسىرغا بېرىپ بىلىم ئاشۇردى. 1935 — يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە بېيپىڭدا خۇيزۇلارنىڭ بىر ئوتتۇرا مەكتىپى، 20 نەچچە باشلانغۇچ مەكتىپىنى ئاچتى. 1936 ـ يىلى يەنە مىسىرغا بېرىپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پائالىيەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، مەكتەپ بىلەن گۇيلىنغا كۆچۈپ باردى. 1945 ـ يىلى بېيجىڭغا قايتىپ كېلىپ، «بېيپىڭ ئىسلام مەدرىسى»نى ئاچتى. لىيۇپىڭ ئەرەبچىگە، پارسچىغا ۋە ئىسلام دىنىغا دائىر كىتابلارغا پىششىق بولۇپ، ئىلمىي تەجۇد ۋە ئىسلام دىنىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلىرىگە قارىتا ئۆزىگە خاس قاراشتا بولۇپ، خەلقئارا ئىسلام دۇنياسىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە بولدى. 1956 ـ يىلىدىن كېيىن، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو ئىسلام دارىلفۇنۇنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، 2 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئىتى بولدى. «ئىسلام دىنى ۋە كىشىلىك ھايات» ناملىق ئەسەر يازدى. دا پۇشىڭ، خا دېچىڭ، ۋاڭ جىڭزەيلەر بىلەن بىر قاتاردا جۇڭگودىكى تۆت چوڭ ئاخۇنىنىڭ بىرى ھېسابلاندى.

شى كۇڭبىن (1927 — 1993) جۇڭگودىكى ئاخۇن، بېيجىڭلىق، خۇيزۇ. سەككىز يېشىدا تېيەنچاۋ مەسچىتىگە كىرىپ دىن ئوقۇدى، كېيىن خۇيزۇلار ئىنستىتۇتىدا ئوقۇدى. 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ، خېبېي داشەن ناھىيىسىنىڭ شياۋگۇاڭ كەنتى، بېيجىڭدىكى تاڭداۋ خۇتۇڭ، خۇاسى، تېيەنچاۋ، دۇڭپەيلۇ، شىدەن، نىيۇگەي قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەردە 43 يىل ئاخۇن بولدى. 1961 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1965 ـ يىلى 1 ـ ئايغىچە جۇڭگو ئىسلام دارىلفۇنۇنىنىڭ تەتقىقات سىنىپىدا ئوقۇدى. 1986 ـ يىلى بېيجىڭ شەھەرلىك ئىسلام دارىلفۇنۇنىنىڭ مۇدىرى بولدى. 10 نەچچە ئىسلام دۆلىتىنى زىيارەت قىلدى. 1980 ـ يىلىدىن بۇيان مەسچىتلەردە ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە شاڭگاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەن قاتارلىق

جايلاردىن كەلگەن 27 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قوبۇل قىلدى.

ئەن سىۋېي (1919 — 1988) خېبېي باۋدىڭلىق، خۇيزۇ. توققۇز يېشىدىن باشلاپ باۋدىكى، شىنچېكى، دىڭشەن، لەيشۇي، شىنلې ۋە بېيجىكى، شېنياڭ قاتارلىق جايلاردىكى مەسچىتلەردە دىن ئوقۇدى. 1948 - يىلى 7 - ئايدا ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ، بېيجىكى شىدەن شۇپەي خۇتۇڭ مەسچىتىدە ئاخۇن بولدى. كېيىن نيۇگەي مەسچىتى ۋە دۇڭسى مەسچىتىدە ئىمام بولدى. 1956 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى، دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ سايلاندى. 1958 - يىلى بېيجىكى شەھىرى ئىسلاميەت ئۆگىنىش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. 1979 - يىلدىن باشلاپ، 1 -، 2 -، 3 - نۆۋەتلىك بېيجىكى شەھەرلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى بولدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، 4 -، 5 - نۆۋەتلىك جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. ئەن سىۋېي ۋەتەننى، دىننى سۆيۈپ، مىللىي تەربىيە ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلدى. 1986 - يىلى بېيجىكى شەھەرلىك ئىسلام دارىلفۇنۇنىنى قۇرۇپ، بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. 1993 - يىلدىن كېيىن، جۇڭگو ئىسلام دارىلفۇنۇنىنىڭ مۇدىرى بولدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بېيجىڭدىكى دىنىي زاتلارنى مىللىي ماتارىپقا 2 مىليون يۈەن ئىئانە قىلىشقا ئۈيۈشتۇردى. 1988 - يىلدىن باشلاپ، جۇڭگونى تىنچلىق بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، جۇڭگو - پاكىستان دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئىسلام دۇنياسى ئىتتىپاقى ئاسىيا ماسلاشتۇرۇش كومىتېتىنىڭ ئىجرائىيە بيۇروسىنىڭ ھەيئىتى بولدى. ئاسىيا، ئافرىقىدىكى 20 نەچچە ئىسلام دۆلىتىنى زىيارەت قىلدى. شاڭگاڭ، ئاۋمېن ۋە تەيۋەندىكى مۇسۇلمانلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. نەچچە قېتىم مەككىگە بېرىپ ھەج قىلدى. 1950 - يىلدىن باشلاپ بېيجىكى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، دائىمىي ھەيئىتى ۋە شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئىتى ۋە دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ سايلاندى. 1978 - يىلدىن باشلاپ 5 -، 6 -، 7 -، 8 -، 9 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئىتى ۋە دائىمىي ھەيئىتى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش دىن گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، دىن كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى.

ئېتىقاد، ئىبادەت، بايرام، تۇزۇم

ئىمان بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى ئېتىقاد قىلىش، ئىشىنىش، بىلىش دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللا تەرىپىدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋەھىي قىلىنغان ئاساسىي ئەقىدىلەرگە ئىشىنىشى ۋە ئۇلارنى ئېتىراپ قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇتەكەللىمۇنلار دىنىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىنى ئىمان، ئىبادەت ۋە ئېھساندىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىپ، ئىمان بىلەن ئېھسان ۋە ئاللاغا بويسۇنۇش بىرلەشتۈرۈلۈشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئەئرابلار ئىمان ئېيتتۇق» دەيدۇ. (ئۇلارغا) ئېيتقىنكى، «(تېخى) ئىمان ئېيتمىدىڭلار ۋە لېكىن سىلەر بويسۇندۇق دەڭلار، ئىمان تېخى دىلىڭلارغا كىرمىدى» (49 - سۈرىنىڭ 14 - ئايىتىدىن). كىشىلەر ئارىسىدا ئىماننىڭ مىقدار پەرقى بولامدۇ - يوق ۋە بىر ئادەمدە كۆپىيىش ياكى كېمىيىش مەسىلىسى بولامدۇ - يوق، دېگەندەك مەسىلىلەر ئۇستىدە مۇتەكەللىمۇنلاردا ئۇزۇندىن نۇرغۇن تالاش-تارتىش بولدى. خاۋارىجلارنىڭ قارىشىچە، كىشىدە ئىمان ھەم كۆپىيىدۇ، ھەم ئازىيىدۇ. كەلىمە تەييبەنىڭ بولۇشى كۇپايە قىلمايدۇ. ئىمان ئەملىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش كېرەك. گۇناھكار ئىماندىن ئايرىپ قالمىدۇ؛ مۇرجىئەلەرنىڭ قارىشىچە، ئىمان ئىنساندا مۇھىم بولۇپ، كۆپىيىش - ئازىيىش بولمايدۇ. ئەملىنىڭ ئىمان بىلەن مۇناسىۋىتى بولمايدۇ. گۇناھ سادىر قىلغۇچىغا مەھشەرگاھدىكى سوراقتا ئاللا ھۆكۈم چىقىرىدۇ؛ مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ قارىشىچە، گۇناھى كەبىر سادىر قىلغۇچىلار ھەم ئىمانلىق ئەمەس، ھەم ئىمانسىز ئەمەس بولۇپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ؛ ئەشئەرىيىلەر ئىمان سۆز ۋە ئەملدىن ئىبارەت ئىككىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئۇ ئېشىپ ياكى كېمىيىپ تۇرىدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ. مۇرتەزا ئەنسارى مۇنداق دەيدۇ: ئىمان ئىدراكقا ئوخشىمايدۇ. ئۇ نىيەت ساھەسىدە يەنى ئىنسان ئېڭىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى سىرلىق ھېسسىياتنىڭ مەركىزىدە بولىدۇ. ئۇنى ئىدراك بىلەن سېلىشتۇرغىلى، ئارىلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ، بەزى مەزھەپلەرنىڭ ئېيتىشچە، ئىمان تەسدىد (دىلدا چۇشىنىش)، ئىقرار، ئىپادىلەش ۋە ئەملدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. جۇڭگو ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، ئىمان «دىلدىكى نۇر» بولۇپ، «دىلدا ئىخلاس قىلىش، تىلدا ئوقۇش، تەندە ئەمەل قىلىش» نى كۆرسىتىدۇ.

ئالتە ئىمان ئىسلام دىنىدىكى ئالتە ئاساسىي ئەقىدىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، (1) ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈرۈش؛ (2) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرگە ئىمان كەلتۈرۈش؛ (3) پەرىشتىلەرگە ئىمان كەلتۈرۈش؛ (4) ئاللا نازىل قىلغان كىتابلارغا، بولۇپمۇ «قۇرئان كەرىم» گە ئىمان كەلتۈرۈش؛ (5) «ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلمەك» كە، ئاخىرەتتىكى سوراقتا ئىمان كەلتۈرۈش؛ (6) ئالەمدىكى ھەممە نەرسىنى ئاللانىڭ بۇرۇن پۈتۈۋەتكەنلىكىگە ئىمان كەلتۈرۈشنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئى مۆمىنلەر! ئاللاغا، ئاللانىڭ پەيغەمبىرىگە ۋە ئاللانىڭ ئۈنىڭغا نازىل قىلغان كىتابىغا (يەنى قۇرئانغا) ۋە ئىلگىرى ئاللا نازىل قىلغان كىتابلارغا (يەنى قۇرئاندىن ئىلگىرى نازىل قىلىنغان ساماۋى كىتابلارغا) ئىمان كەلتۈرۈڭلار. كىمكى ئاللانى، ئاللانىڭ پەرىشتىلىرىنى، كىتابلىرىنى، پەيغەمبەرلىرىنى ۋە ئاخىرەت كۈنىنى ئىنكار قىلىدىكەن، ئۇ قاتتىق ئازغان بولىدۇ» (4 ـ سۈرىنىڭ 136 ـ ئايىتى). بۇ ئايەتتە بەش ئىمان تىلغا ئېلىنغان. بەزى فەقىھلەر «تەقدىر» نىمۇ شۇ قاتارغا كىرگۈزۈپ، «ئالتە ئىمان» قىلغان.

ئاللا ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنى ئىمان كەلتۈرىدىغان بىردىنبىر ئىلاھدۇر. پارس، ئوردۇ، تۈرك تىللىرىنى قوللىنىدىغان مۇسۇلمانلار «خۇدا» دەيدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «پەرۋەردىگار» دېيىلىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ كۆپىنچىسى «ھەقىقەت» دەيدۇ. ئاللا ئەرەبلەردىكى قەدىمىي ئىلاھ بولۇپ، قەدىمىي جەنۇبىي ئەرەب تىلىدىكى يازمىلاردا ئىلاھنىڭ نامى قىلىنغان. نەبت، پالمىرا (ھازىر سۈرىيىگە تەۋە) دىكى ئەرەبلەر ئادەم ئىسمىدا قوللانغان. شىمالىي ئەرەبلەرنىڭ بەزى چارۋىچى قەبىلىلىرىدە كىچىك ئىلاھلارنىڭ بىرى قىلىنىپ، ئۇزۇن مۇددەت ھۆرمەتلەنگەن. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى گۈللىنىشتىن ئىلگىرى يەھۇدىي ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىدە «بەيتۇللا ئىگىسى» ۋە «ئۈچ ئىلاھە (لات، ئۇززا ۋە ماناتلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) نىڭ دادىسى» سۈپىتىدە ئالىي ئىلاھ توغرىسىدىكى مۇجمەل چۈشەنچە بارلىققا كەلدى. لېكىن، بۇ چۈشەنچە دىنىي تۇرمۇش ۋە رېئال ھاياتتا ھەقىقىي ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىمىدى. «قۇرئان كەرىم» دىن قارىغاندا، مەككىلىكلەر ئاللانى يارىتىقۇچى ئىگە. ئالىي تەربىيىلىگۈچى، قەسەم ۋە دىنىنى نازارەت قىلغۇچى، خەقنىڭ يۇرتىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن يات قۇۋمنىڭ ھامىيسى، ئالاھىدە خەۋپلىك چىغلاردا ئىلتىجا قىلىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ئىلاھ، دەپ قارىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام نۇرغۇن ئىلاھلارنى بىر چەتكە چۆرۈۋېتىپ، ئاللانى بىردىنبىر ئالىي ئىلاھ سۈپىتىدە ھۆرمەتلىدى. «لائىلاھە ئىللەللاھۇ» (بىر ئاللاھدىن باشقا ھېچ خۇدا يوق) ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسلىق ئەقىدە بولدى. ئاللانىڭ بىرلىكى توغرىسىدا «قۇرئان كەرىم» نىڭ 112 ـ ئايىتىدە ئەڭ ئېنىق چۈشەنچە بېرىلدى: ئاللا چىندۇر. جىمى مەۋجۇداتنى ياراتقۇچىدۇر. ئۆزىدىن مەۋجۇتتۇر. مەڭگۈ يوقالمايدۇ. ھەرقاچان ھەممە يەردە مەۋجۇتتۇر، ئاللا تەنھا بولۇپ، ھەممىنى بىلىپ تۇرىدۇ. ھەممىگە قادىر. رەھىم شەپقەتلىك. شۇنىڭ بىلەن بىللە تەڭداشسىز ھەيۋەتلىك بولۇپ، ياخشىلىقنى مۇكاپاتلايدۇ، يامانلىقنى جازالايدۇ. تېز ھېساب ئالىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى ئايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئاللا ئۆز زاتىنى ئىپادىلەيدىغان رەھىمدىل، شەپقەتلىك، مەڭگۈلۈك ئىگە، سوراق قىلغۇچى، ھوقۇق ئىگىسى، دېگەندەك 99 گۈزەل ئىسىمغا ئىگە. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاللانىڭ «رەھمان» (شەپقەتلىك) دېگەن ئىسمى ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ. دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئايەتلەردە ئاللا سۆزىنىڭ ئورنىغا رەھمان سۆزى ئىشلىتىلگەن. 55 ـ سۈرىگە «رەھمان» سۆزى ماۋزۇ قىلىنغان. ئاللانىڭ يەككە ـ يېگانىلىقىغا ئىخلاس قىلىش — ئىسلام ئېتىقادىنىڭ يادروسى، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە مۇتلەق بويسۇنۇش ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي تەلىپى بولۇپ

ھېسابلىنىدۇ. خرىستىئان دىنىنىڭ ئۇچلۇك خۇدا ئەقىدىسى ۋە يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇشىركلىك ئىزنالىرى ئىسلام دىنىنىڭ قاتتىق تەنقىد قىلىشىغا ئۇچرىدى. كېيىن ئىسلام ئەقىدىسى تەرەققىي قىلىش داۋامىدا مۇئىتەزىلىيەلەر ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى سىمالاشتۇرۇپ چۈشىنىدىغان سىماچىلارغا ۋە جىسمانىي گەۋدە تەرەپدارلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ئاللانىڭ زاتى ۋە سۈپەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى تەكىتلىدى؛ «قۇرئان كەرىم» نى ئاللانىڭ سۆزى دەپ بىلىشنى ھەمدە ئەۋزەللى يوق مەخلۇق بولماسلىقى، يارالغان زات، دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئاللانىڭ مۇتلەق ئادىللىقىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى بولىدىغانلىقىنى، ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەمەلگە مەسئۇل بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىپ، تەقدىرچىلىككە قارشى تۇردى. ئەشئارىيە قاتارلىق مەزھەپلەر ئاللانىڭ ئەۋزەللىكىنى، ئاخىرىمۇ بولمىغان مەخلۇق ۋە جىسمى شەيئىدىن ھالقىغانلىقىدا چىڭ تۇرۇپ، ئاللانىڭ بىرلىكى بىلەن كۆپ خىل سۈپەتلىرىنىڭ تەك مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. بىلىش سېزىمى، ئېقتىدار، ھاياتلىق، ئاڭلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى، ئىرادە، ئىجاد قىلىش ۋە تىل ئاللانىڭ ئەك ئاساسلىق سۈپەتلىرى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» ئاللانىڭ تىلى بولۇپ، يارىتىلمىغان ۋە ئاۋەللى بولمىغان سۈپىتى، دەپ قارايدۇ. ئىنسانىنىڭ ھەممە ئەمىلىنى ئاللا ياراتقانلىقىنى تەكىتلەپ، ئاللانىڭ ئىنسان تەقدىرىگە پۈتكىنىگە بويسۇنۇش شەرتى ئاستىدا، ئىنساندا نىسپىي ئىرادە ئەركىنلىكى بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئادەمىيلەشتۈرۈش ئىپادىلەنگەن ئايەتلەرگە قارىتا تەتقىق قىلماسلىقنى راۋا كۆردى. تەسەۋۋۇپچىلار ئاللا بىلەن «قوشۇلۇپ كېتىش» نى مەنىۋى دەرمان تاۋلاشنىڭ نىشانى قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىكىنى «ئاللادىن باشقا مەۋجۇت شەيئىي يوق» دەپ چۈشەندۈردى. ھەممە نەرسە ئاللانى مەنبەئە قىلىدۇ. پەقەت ئاللا «چىن» بولىدۇ. دۇنيادىكى مەۋجۇداتلار «ساختا» بولۇپ، ئاللانىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىشى ياكى ئاللانىڭ سىرتلىشىشىدىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. «يەككە - يېگانىلىق» تىن «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» قا تەرەققىي قىلىش تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىش، ئاللاغا «قوشۇلۇپ كېتىش» نى تونۇش ۋە تەلەپ قىلىشىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام مۇدەبرنىزمى ئىسلام ئەقىدىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئىلىم - پېنىنى ۋە ئىدراكنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاللانىڭ بىرلىكى ۋە مۇكەممەللىكىدە چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە، ئاللانىڭ ئىنسانغا ئاتا قىلغان پائالىيەتچانلىقىنى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكىنى تەكىتلەپ، تەبىئەت سىرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئارقىلىق ئاللانىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى تونۇشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ.

ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرى

ئىسلام دىنى ئىمان كەلتۈرىدىغان ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرى ئەرەبچە ئەسمائۇل ھۇسنا ياكى ھۇسنا لىللاھ دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرى بار، ئاللانى شۇ (گۈزەل ئىسىملىرى) بىلەن ئاتاڭلار» دېيىلگەن (7 - سۈرىنىڭ 180 - ئايىتىدىن). «قايسىنى ئاتىماڭلار (ھەممىسى ياخشىدۇر). چۈنكى ئاللانىڭ نۇرغۇن ئىسىملىرى بار. . . .» (17 - سۈرىنىڭ 110 - ئايىتىدىن). ھەدىستە: «ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسمى بار» دېيىلگەن. بۇ ئىسىملارنى «رەھىمدىل» دېگەندەك ئاللانىڭ ماھىيىتىگە مەنسۇپ بولغان گۈزەل ئىسىملارغا ۋە «شەپقەتلىك» دېگەندەك ئاللانىڭ سۈپەتلىرىگە مەنسۇپ

بولغان ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ؛ شۇنداقلا شەپقەتلىك ۋە شەپكەتلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. يەنى بىر خىلى كىشىلەر ھەمدۇ - سانا ئوقۇيدىغان ئىسىملار، يەنە بىر خىلى كىشىلەر ھېيىقىدىغان ئىسىملار بولۇپ، بۇ ئىسىملار «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە - ئايەتلەردىن چىقىدۇ. «ئاللادىن باشقا ھېچ مەبۇد (بەرھەق) يوقتۇر، ئۇ يوشۇرۇننى، ئاشكارىنى بىلگۈچىدۇر، ناھايىتى شەپقەتلىكتۇر، ناھايىتى مېھرىباندۇر (يەنى دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە) كەلگە رەھمەت ئىگىسىدۇر... ئۇ (مۇتلەق) پادىشاھتۇر (يەنى پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ مالىكىدۇر)، پاكتۇر (يەنى ھەممە نۇقساندىن پاكتۇر)، (مۆمىنلەرگە) سالامەتلىك بېغىشلىغۇچىدۇر)، (دوستلارنى قورقۇنۇچتىن، ئازابتىن) ئەمىن قىلغۇچىدۇر، ھەممىنى كۆزىتىپ تۇرغۇچىدۇر، غالىبتۇر، قەھر قىلغۇچىدۇر، ئۇلۇغلۇق ئىگىسىدۇر، (مۇشرىكلارنىڭ) شېرىك كەلتۈرگەن نەرسىلىرىدىن پاكتۇر. ئاللا (ھەممىنى) يارىتقۇچىدۇر، (يوقلۇقتىن) پەيدا قىلغۇچىدۇر، (ھەممە نەرسىگە) سۈرەت (شەكىل) بېغىشلىغۇچىدۇر، ئەڭ چىرايلىق ئىسىملارغا ئىگىدۇر، ئاسمانلاردىكى ۋە زېمىندىكى نەرسىلەر ئۇنىڭغا تەسبىھ ئېيتىپ تۇرىدۇ، ئۇ غالىبتۇر، ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچىدۇر» (59 - سۈرىنىڭ 22 - 23 -، 24 - ئايەتلىرى).

ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسىم - سۈپەتلىرى (1) ئەللاھ (ھەقىقىي، بىردىن بىر ئىلاھ) (2) رەھمان (شەپقەتلىك پەرۋەردىگار)، (3) رەھىم (مېھرىبان پەرۋەردىگار)، (4) مەلىك (ھوقۇقلارنى تۈتۈپ تۇرغۇچى پەرۋەردىگار)، (5) قۇددۇس (مۇقەددەس، پاك پەرۋەردىگار)، (6) سەلام (خاتىرجەملىك ئاتا قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (7) مۇئمىن (ساقلىغۇچى پەرۋەردىگار)، (8) مۇھەيمىن (نازارەت قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (9) ئەزىز (ھەممىگە قادىر پەرۋەردىگار)، (10) جەببار (كۈچلۈك پەرۋەردىگار)، (11) مۇتەكەببىر (ھۆرمەتلىك پەرۋەردىگار)، (12) خالىق (مەۋجۇداتلارنى ياراتقۇچى پەرۋەردىگار)، (13) بارئو (دۇنيانى پەيدا قىلغان پەرۋەردىگار)، (14) مۇسەۋۋىر (مەۋجۇداتلارنى سۈرەتكە كەلتۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (15) غەپپار (كەچۈرۈم قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (16) قەھھار (ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (17) ۋەھھاب (كۆپلەپ بەرگۈچى پەرۋەردىگار)، (18) رەززاق (رىزىق بەرگۈچى پەرۋەردىگار)، (19) فەتتاھ (ئاچقۇچى پەرۋەردىگار)، (20) ئەلىم (ھەممىنى بىلگۈچى پەرۋەردىگار)، (21) قابىز (ھەممىنى تېزگىنلىگۈچى پەرۋەردىگار)، (22) باسىت (خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى پەرۋەردىگار)، (23) خافىز (پەس قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (24) رافىئ (يۇقىرى كۆتۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (25) مۇئىززۇ (كىشىنى ئەزىز قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (26) مۇزىلل (كىشىنى خار قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (27) سەمىئ (ھەممىنى ئاڭلىغۇچى پەرۋەردىگار)، (28) بەسىر (ھەممىنى كۆرگۈچى پەرۋەردىگار)، (29) ھەكەم (ھۆكۈم قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (30) ئەدل (ئادىل پەرۋەردىگار)، (31) لەتىف (كۆيۈنگۈچى، مۇلايىم پەرۋەردىگار)، (32) خەبىر (چوڭقۇر بىلگۈچى پەرۋەردىگار)، (33) ھەلىم (كۆڭلى -

كۆكسى كەك پەرۋەردىگار)، (34) ئەزىم (بۇيۇك پەرۋەردىگار)، (35) غەفۇر (كەچۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (36) شەكۇر (كۆپ مەرھەمەت قىلىدىغان پەرۋەردىگار)، (37) ئەلى (ئالىي پەرۋەردىگار)، (38) كەبىر (ئۇلۇغ پەرۋەردىگار)، (39) ھەفىز (مۇھاپىزەت قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (40) مۇقىت (بەندىگە ئوزۇق بەرگۈچى پەرۋەردىگار)، (41) ھەسىب (ھېساب ئالغۇچى پەرۋەردىگار)، (42) جەلىل (ھەيۋەتلىك پەرۋەردىگار)، (43) كەرىم (سېخى پەرۋەردىگار)، (44) رەقىب (كۆزەتكۈچى پەرۋەردىگار)، (45) مۇجىب (تەلەپنى ئىجابەت قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (46) ۋاسىئ (ئىلتىپاتى كەك پەرۋەردىگار)، (47) ھەكىم (ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (48) ۋەدۇد (دوست تۇتقۇچى پەرۋەردىگار)، (49) مەجىد (شەرەپلىك پەرۋەردىگار)، (50) بائىس (تىرىلدۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (51) شەھىد (گۇۋاھ بولغۇچى پەرۋەردىگار)، (52) ھەق (مەۋجۇتلۇقى شەكسىز پەرۋەردىگار)، (53) ۋەكىل (ئىشەنچلىك پەرۋەردىگار)، (54) قەۋى (قۇدرەتلىك پەرۋەردىگار)، (55) مەتىن (مۇستەھكەم پەرۋەردىگار)، (56) ۋەلى (قوغدىغۇچى پەرۋەردىگار)، (57) ھەمىد (مەدھىيىلەنگۈچى پەرۋەردىگار)، (58) مۇھسى (شەيئىلەر سانىنى مۇكەممەل ئىگىلىگۈچى پەرۋەردىگار)، (59) مۇبدئ (ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (60) مۇئىد (قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (61) مۇھىيى (ھايات بەرگۈچى پەرۋەردىگار)، (62) مۇمىت (ئۆلتۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (63) ھەييى (مەڭگۈ ھايات پەرۋەردىگار)، (64) قەييۇم (مەخلۇقاتنى ئىدارە قىلىپ تۇرغۇچى پەرۋەردىگار)، (65) ۋاجىد (بايلىقى ھېچ نەرسىگە موھتاج بولمىغان پەرۋەردىگار)، (66) ماجىد (قالتىس پەرۋەردىگار)، (67) ۋاھىد (يەككە-يېگانە پەرۋەردىگار)، (68) سەمەد (مەۋجۇداتلار تايىنىدىغان پەرۋەردىگار)، (69) قادىر (ھەممىگە كۈچى يېتىدىغان پەرۋەردىگار)، (70) موقتەدىر (ئىقتىدارلىق پەرۋەردىگار)، (71) مۇقەددىم (ئىلگىرى قىلغۇچى پەرۋەردىگار، (72) مۇئەخخىر (كېچىكتۈرگۈچى پەرۋەردىگار)، (73) ئەۋۋەل (ئەۋۋەلى يوق پەرۋەردىگار)، (74) ئاخىر (مەڭگۈ مەۋجۇت پەرۋەردىگار)، (75) زاھىر (ئاشكارا قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (76) باتىن (مەخپىي تۇتقۇچى پەرۋەردىگار)، (77) ۋالىي (تۇتاش ئىدارە قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (78) مۇتەئال (تەڭداشسىز ئالىي پەرۋەردىگار)، (79) بەردى (پاك پەرۋەردىگار)، (80) تەۋۋاب (تەۋبىنى قوبۇل قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (81) مۇنتەقىم (يامانلىقنى جازالىغۇچى پەرۋەردىگار)، (82) ئەفۇۋ (كەچۈرۈم قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (83) رەئۇف (كۆيۈمچان پەرۋەردىگار)، (84) مالىكۇل مۇلكى (ھەممىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (85) زۇلجەلالى ۋەلئىكرام (ئابرۇيلۇق ۋە پازىل پەرۋەردىگار)، (86) مۇقسىت (ئادىل پەرۋەردىگار)، (87) جامىئ (مەۋجۇداتلارنى توپلىغۇچى پەرۋەردىگار)، (88) غەنى (بىھاجەت پەرۋەردىگار)، (89) مۇغنى (باي قىلغۇچى پەرۋەردىگار)، (90) مانىئ (يامانلىقنى توسىغۇچى پەرۋەردىگار)، (91) زارر (يامانلىقنى جازالىغۇچى پەرۋەردىگار)، (92) نافىئ (كىشىلەرگە پايدا يەتكۈزگۈچى پەرۋەردىگار)، (93) نۇر (نۇرلۇق پەرۋەردىگار)، (94) ھادى (يېتەكلىگۈچى پەرۋەردىگار)، (95) بەدىئ

(ئىجادكار پەرۋەردىگار)، (96) باقى (مەڭگۈ مەۋجۇت پەرۋەردىگار)، (97) ۋارىس (قالغان مۇلۇكلەرنى يىغىۋالغۇچى پەرۋەردىگار)، (98) رەشىد (توغرا يولغا يېتەكلىگۈچى پەرۋەردىگار)، (99) سەبۇر (سەۋرچان پەرۋەردىگار).

ئاللانىڭ سۈپەتلىرى ئىسلام دىنىدا ئېتىقاد قىلىنىدىغان ئالىي رەببىنىڭ سۈپەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ قارىشىچە، ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرىدىن باشقا، «رەببى»، (ئىگىسى)، «رەھمان» (رەھىمدىل) قاتارلىقلار ئاللانىڭ سۈپەتلىرى بولۇپ، بۇنداق ئىسىملار 99 دۇر. «قۇرئان كەرىم» دە «ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرى بار، ئاللانى شۇ (گۈزەل ئىسىملىرى) بىلەن ئاتاڭلار...» (7 - سۈرىنىڭ 180 - ئايىتىدىن) دەپ كۆرسىتىلگەن.

رەھمان بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «رەھىمدىل» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسمىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە: «سىلەرنىڭ ئىلاھىڭلار بىر ئىلاھتۇر، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ مەبۇد (بەرھەق) يوقتۇر؛ ئۇ ناھايىتى شەپقەتلىكتۇر، ناھايىتى مېھرىباندۇر» دېيىلگەن (2 - سۈرىنىڭ 163 - ئايىتى). مۇتەكەللىمۇنلار ئۆز پىكرىدە مۇشۇ ئايەتنى ئاساس قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە «فاتىھە» دە «ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دېگەن سۆز 1 - ئايەت قىلىنغان، (سۈرە تەۋبەدىن باشقا) سۈرىلەر «ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دەپ باشلىنىدۇ. 27 - سۈرىنىڭ 30 - ئايىتىدىمۇ بۇ سۆز بار. گۈزەل ئىسىم كۆپ ھاللاردا «شەپقەتلىك» (رەھمان) ئاتالغۇسى بىلەن ئاللا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى 55 - سۈرىگە «رەھمان» سۆزى ماۋزۇ قىلىنغان.

پەرۋەردىگار بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، رەببىم، ئىگەم، دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە. ئىسلام دىنىدا ئاللانىڭ ماھىيەتلىك بولمىغان گۈزەل ئىسمىنىڭ ھۆرمەت بىلەن ئاتىلىشىدۇر. «قۇرئان كەرىم» دە قىسقا ئايەت شەكلى بىلەن كۆپ چىقىدۇ. مەسىلەن: «جىمى ھەمدۇسانا ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاغا خاستۇر» (1 - سۈرىنىڭ 2 - ئايىتى). «ئاللا ھەقىقەتەن مېنىڭ پەرۋەردىگارىمدۇر، سىلەرنىڭمۇ پەرۋەردىگارىڭلاردۇر، ئۇنىڭغا ئىبادەت قىلىڭلار، بۇ توغرا يولدۇر» (3 - سۈرىنىڭ 51 - ئايىتى). «...بىزنىڭ پەرۋەردىگارىمىز ئاسمانلارنىڭ ۋە زېمىننىڭ پەرۋەردىگارىدۇر...» (18 - سۈرىنىڭ 14 - ئايىتىدىن).

خۇداۋەندە پارسچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئىگە بولغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. پارس تىلىنى ئىشلىتىدىغان مۇسۇلمانلار ئاللانى «خۇداۋەندە» ياكى «خۇداۋەندە كەرىم» دەيدۇ.

خۇدا پارسچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «بەھۇزۇر بولغۇچى» «غەم - ئەندىشىسىز بولغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. دۇنيادىكى بىر قىسىم مۇسۇلمانلار ئاللانى شۇ نام بىلەن ھۆرمەتلەپ تىلغا ئالىدۇ.

مالائىكە بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، پارسچىدا پەرىشتە دېيىلىدۇ. مالائىكىلەرنى ئاللا نۇردىن ياراتقان بولۇپ، ئۇلار پاك، نۇقسانسىز، جىنسىسىز، قاناتلىق بولىدۇ. سانى كۆپ بولىدۇ. ئاللانىڭ ئەمرىگە ھەر قاچان تەييار تۇرىدۇ، لېكىن ئۇلار ئىلاھىي خىسلەتكە ئىگە ئەمەس. ئاللا ئىنسانلىقنىڭ ئەجداتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتقاندىن كېيىن، مالائىكىلەرنى ئۇنىڭغا سەجدە قىلىشقا بۇيرۇدى، ئاللانىڭ تاپشۇرۇقى

بىلەن ھەرخىل ۋەزىپىلەرنى بەجا كەلتۈردى. مەسىلەن، بەزى مالائىكىلەر «ئەرش» نى كۆتۈرۈپ تۇردى، بەزىلىرى جەننەتنى، بەزىلىرى دوزاقنى باشقۇرۇشقا، بەزىلىرى بۇران چىقىرىپ يامغۇر ياغدۇرۇشقا، بەزىلىرى ئىنسانىنىڭ جېنىنى ئېلىشقا، بەزىلىرى ئىنسانىنىڭ ئىش - ئەمەلىنى يېزىپ تۇرۇشقا، بەزىلىرى مەشھەرگاھدىكى سوراقتا ئىنسانىنىڭ ياخشى گېپىنى قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛ مالائىكىلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى «ئاللانىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئىنسانىنى نازارەت قىلىش»، ئىنسانغا ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى يەتكۈزۈش، كىتابقا گۇۋاھ بولۇشتىن ئىبارەت. مالائىكىلەر ئىچىدىكى تۆت مالائىكە ئەڭ مەشھۇر. «مالائىكىلەرگە ئىمان كەلتۈرۈش» ئىسلام دىنىدىكى ئالتە ئىمانىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى 77 - سۈرىنىڭ ماۋزۇسى «مۇرسەلات» (مالائىكە) دەپ ئاتالغان.

تۆت مالائىكە ئىسلام دىنىدىكى مەشھۇر تۆت مالائىكىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا جىبرائىل يەتكۈزدى؛ ئالەمنى كۆزىتىشكە، كىشىلەرنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك رىزقىغا مىكائىل مەسئۇل بولدى؛ ئىنسانىنىڭ ھايات - مامات تەقدىرىنى ئەزرائىل تۇتۇپ تۇردى؛ بوران - يامغۇرنى باشقۇرۇشقا، قىيامەت كۈنى سۇر چېلىشقا ئىسرافىل مەسئۇل بولدى.

ۋەھىي پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللادىن قوبۇل قىلغان ۋەھىيسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «(ئۇلار تەلەپ قىلغان مۆجىزىلەردىن) بىرەر مۆجىزىنى كەلتۈرمىسەك، ئۇنى نېمىشقا (ئۆزۈڭ) ئىجاد قىلمىدىڭ؟ دېيىشىدۇ، (ئى مۇھەممەد!) ئۇلارغا ئېيتقىنكى، «(ئىش مېنىڭ ئىلكىمدە ئەمەس) مەن پەقەت پەرۋەردىگارىم تەرىپىدىن ۋەھىي قىلىنغانغىلا ئەمەل قىلىمەن. (ئۆزلۈكىدىن مۆجىزە يارىتالمايمەن)، بۇ (قۇرئاندا سىلەرگە) پەرۋەردىگارىڭلار تەرىپىدىن كەلتۈرۈلگەن دەلىللەردۇر. (قۇرئان باشقا مۆجىزىلەرگە ئېھتىياج قالدۇرمايدۇ)، ئىمان ئېيتقان قەۋم ئۈچۈن ھىدايەتتۇر ۋە رەھمەتتۇر.» (7 - سۈرىنىڭ 203 - ئايىتى). ۋەھىي مۇنداق ئۇچ خىلغا ئايرىلىدۇ: (1) ۋاستىسىز ۋەھىي بولۇپ، رەسۇلىللاھنىڭ چۈشىدە كۆرۈشىدۇر. «ئاللا (پارچە نۇقساندىن) پاكتۇر. ئۇ (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) قۇدرىتىمىزنىڭ دەلىللىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، بەندىسىنى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى) بىر كېچىدە مەسچىدى ھەرامدىن ئەتراپىنى بەركەتلىك قىلغان مەسچىدى ئەقسادا ئېلىپ كەلدى. ھەقىقەتەن ئاللا ھەممىنى ئاڭلاپ تۇرغۇچىدۇر، ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر» (17 - سۈرىنىڭ 1 - ئايىتى)؛ (2) توسۇقلۇق (مەسىلەن، ئوتنىڭ يېنى) دىكى ۋەھىي. مۇساغا ئوتنىڭ يېنىدا ۋەھىي كەلدى (27 - سۈرىنىڭ 7 -، 8 -، 9 - ئايەتلىرىگە قارالسۇن)؛ (3) مالائىكەنىڭ ۋاستىسى بىلەن نازىل بولغان ۋەھىي. «شۇبھىسىزكى، قۇرئان ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى تەرىپىدىن نازىل قىلىنغاندۇر. ئاگاھلاندۇرغۇچىلاردىن بولۇشۇڭ ئۈچۈن، ئىشەنچلىك جىبرائىل ئۇنى سېنىڭ قەلبىڭگە ئېلىپ چۈشتى» (26 - سۈرىنىڭ 192 -، 193 - ئايەتلىرى). ۋەھىيلەر ئاۋازلىق ۋە بېشارەتلىكە ئايرىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا دەسلەپ: «ياراتقان پەرۋەردىگارىڭنىڭ ئىسمى بىلەن ئوقۇغىن» دېگەن ۋەھىي

كەلگەن (96 ـ سۈرىنىڭ 1 ـ ئايىتى). «قۇرئان كەرىم» دە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسىدۇر» دېيىلگەن (33 ـ سۈرىنىڭ 40 ـ ئايىتىدىن). شۇڭا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەھيي ئۈزۈلۈپ قالغان.

تەۋرات بۇ ئەرەبچە سۆز ئىبرانىي يېزىقىدىكى توراھدىن كەلگەن. «قۇرئان كەرىم» دە يەھۇدىي دىنىنىڭ «قانۇننامە» (تەۋرات ياكى ئەسفار پەنجىگانە) سىنىڭ ئاتىلىشىدىن ئىبارەت. بۇ سۆز قۇرئاندا 10 نەچچە قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. (مەسىلەن، 3 ـ سۈرىنىڭ 3 ـ، 4 ـ، 48 ـ، 50 ـ، 65 ـ، 93 ـ ئايەتلىرىدە؛ 5 ـ سۈرىنىڭ 43 ـ، 44 ـ، 46 ـ، 66 ـ، 68 ـ، 110 ـ ئايەتلىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ). ئۇ «ئىنجىل»، «زەبور» ۋە «قۇرئان كەرىم» بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام دىنى ئېتىراپ قىلىدىغان تۆت ساماۋى كىتابنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا «قۇرئان كەرىم» دە يەھۇدىيلار ئەھلى كىتابلار دېيىلىدۇ. ئىسلام دىنى گۈللىنىشتىن ئىلگىرى يەھۇدىي دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھىجاز، يەمەن قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالدى. يەھۇدىي دىنىدىكى ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، ياقۇپ ئەلەيھىسسالام، يۈسۈف ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام قاتارلىق پەيغەمبەرلەر تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەر كۆپ ئىلاھقا ۋە بۇتلارغا چوقۇنىدىغان ئەرەبلەرگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، رىۋايەتلەردىكى بۇ شەخسلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەھكام، پەرز، مۇراسىم، يوسۇن، ئېتىقاد قاتارلىقلار ئاللانىڭ يەھۇدىيلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇسا ئەلەيھىسسالامغا نازىل قىلغان ۋەھىيسىدىن ئىبارەت؛ رىۋايەتلەردە زىكرى قىلىنغان شەخسلەر «قۇرئان كەرىم» دە كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىز ھەقىقەتەن (مۇساغا) تەۋراتنى نازىل قىلدۇق، تەۋراتتا (توغرا يولغا يېتەكلەيدىغان) ھىدايەت ۋە نۇر بار، (ئاللانىڭ ھۆكۈمىگە) بويسۇنغان پەيغەمبەرلەر يەھۇدىيلار ئارىسىدا (تەۋرات بىلەن) ھۆكۈم قىلىدۇ، يەھۇدىيلارنىڭ زاھىتلىرى ۋە ئۆلىمالىرىمۇ (ئۆزگەرتىشتىن) ساقلاشقا بۇيرۇلغان كىتابۇللا (يەنى تەۋرات) بويىچە ھۆكۈم قىلىدۇ...» (5 ـ سۈرىنىڭ 44 ـ ئايىتىدىن). «ھالبۇكى... ئۇنى بىلىپ تۇرۇپ (قەستەن) ئۆزگەرتىۋەتتى» (2 ـ سۈرىنىڭ 75 ـ ئايىتىدىن).

ئىنجىل «قۇرئان كەرىم» دە خرىستىئان دىنىدىكى گۇسپېل (ئىنجىلنىڭ «يېڭى ئەھد» دىكى «تۆت بېشارەت كىتابى») شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ «تەۋرات»، «زەبۇر» ۋە «قۇرئان كەرىم» بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام دىنى ئېتىراپ قىلىدىغان تۆت ساماۋى كىتابنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئىنجىل «10 نەچچە قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. (مەسىلەن، 3 ـ سۈرىنىڭ 3 ـ، 48 ـ، 65 ـ ئايەتلىرىدە؛ 5 ـ سۈرىنىڭ 46 ـ، 47 ـ، 110 ـ ئايەتلىرىدە؛ 7 ـ سۈرىنىڭ 157 ـ ئايىتىدە؛ 9 ـ سۈرىنىڭ 111 ـ ئايىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ). شۇڭا «قۇرئان كەرىم» دە خرىستىئانلار «ئەھلى كىتابلار» دېيىلىدۇ. ئىسلام دىنى گۈللىنىشتىن ئىلگىرى خرىستىئان دىنىنىڭ بەزى مەزھەپلىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھىجاز، يەمەن ۋە بەزى بوستانلىقلاردا كەڭ تارقالدى. «ئىنجىل» دىكى بۇۋى مەريەم، ئىيسا خرىستوس، زەكەرىيا، يوھان تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەر كۆپ ئىلاھقا ۋە بۇتلارغا چوقۇنىدىغان ئەرەبلەرگە مۇئەييەن

تەسىر كۆرسەتتى. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، رىۋايەتلەردىكى بۇ شەخسلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغا ئەھكام، پەرز، قائىدە - يوسۇن، ئېتىقاد قاتارلىقلار ئاللانىڭ ئىيسا پەيغەمبەرگە نازىل قىلغان ۋەھىيلىرىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان رىۋايەتلەردىكى شەخسلەر «قۇرئان كەرىم» دىمۇ كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ (يەنى بەنى ئىسرائىل پەيغەمبەرلىرىنىڭ) ئارقىسىدىن ئۆزىدىن ئىلگىرى نازىل قىلىنغان تەۋراتنى (يەنى ئۇنىڭ ئالالا تەرىپىدىن نازىل قىلىنغانلىقىنى) ئېتىراپ قىلغۇچى ئىيسا ئىبنى مەريەمنى ئەۋەتتۇق، ئۇنىڭغا ھىدايەت بىلەن نۇرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىنجىلنى ئاتا قىلدۇق، (ئىنجىل) ئۆزىدىن ئىلگىرى نازىل قىلىنغان تەۋراتنى ئېتىراپ قىلغۇچى (يەنى ئۇنىڭغا مۇۋاپىقتۇر)، تەقۋادارلارغا ھىدايەت ۋە پەند - نەسىھەتتۇر» (5 - سۈرىنىڭ 46 - ئايىتى). كېيىن خرىستىئانلار... (ئىنجىلدا) ئۆزلىرىگە قىلىنغان نەسىھەتنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنتۇدى...» (5 - سۈرىنىڭ 14 - ئايىتىدىن). شۇڭا «قۇرئان كەرىم» نازىل بولدى.

زەبۇر بۇ ئەرەبچە سۆز ئىبرانىي يېزىقىدىكى «زىمراھ» دېگەن سۆزدىن كېلىگەن بولۇپ، مەنىسى «مۇقەددەس شېئىر» ياكى «قەسىدە» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «داۋۇد داستانى» (يەنى «ئىنجىلدىكى داستان») شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. «زەبۇر» دېگەن سۆز «قۇرئان كەرىم» دە ئۇچ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ (مەسىلەن، 4 - سۈرىنىڭ 163 - ئايىتىدە؛ 17 - سۈرىنىڭ 55 - ئايىتىدە؛ 21 - سۈرىنىڭ 105 - ئايىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ). ئۇ «تەۋرات»، «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان كەرىم» دە داۋۇد ئەلەيھىسسالامغا نازىل بولغان. داۋۇد ئەلەيھىسسالام توغرىسىدىكى «قۇرئان كەرىم» دىكى قىسسىلەر بىلەن «ئىنجىل كونا ئەھد» دىكى قىسسىلەرنىڭ مەزمۇنى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تارىختا مۇئەسسىرلەر «زەبۇر» ئاتالغۇسىنى ھەرخىل مەنىدە چۈشەندۈردى. جالالىددىن سۇيۇتى «زەبۇر» نى «قۇرئان كەرىم» گە قويغان 55 خىل ئىسىمنىڭ بىرى قىلغان.

ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈش ئىسلام دىنىدىكى ئالتە ئىماننىڭ بىرى. «ئاخىرەت» كە قارالسۇن.

ئاخىرەت مۇسۇلمانلار رېئال دۇنيا يەنى «بۇ دۇنيا» گۇمران بولغاندىن كېيىنكى يەنە بىر دۇنيانى ئاخىرەت دەيدۇ. ئاخىرەتتە جەننەت ۋە دوزاخ بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە: «(ئى مۇشرىكلار جامائەسى!) ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس (يەنى ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىش، ھېساب بېرىش سىلەر گۇمان قىلغاندەك يوق ئىش ئەمەس)، بەلكى سىلەر بۇ دۇنيانى دوست تۇتىسىلەر. ئاخىرەتكە كۆڭۈل بۆلمەيسىلەر» (75 - سۈرىنىڭ 20 - ، 21 - ئايە تلىرى). بۇ زامان ئاخىرغا، ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلمەككە، قىيامەتتىكى سوراقتا، جەننەتكە ۋە دوزاخقا ئىشىنىش قاتارلىق

مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاخىرەت مەڭگۈ مەۋجۇت بولىدۇ. مۆمىنلەرنىڭ ھەقىقىي قارارگاھى بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا «ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈش» ئىسلام دىنىدىكى ئالتە ئىمانىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاخىر زامان «قىيامەت كۈنى»، «مەھشەر كۈنى»، «ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغانلارنى مۇكاپاتلاپ، گۈناھ قىلغانلارنى جازالاش كۈنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىسلام دىنىدا ئېيتىلغاندەك رېئال دۇنيا كۈمپەيكۇم بولغان كۈندۇر. ئاخىر زامان «ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈش» نىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېيتىلىشىچە، شۇ كۈنى ئىنسان ھالەك بولىدۇ ھەمدە «ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىدۇ»، قىيامەتنىڭ سۇرىنىغا تارتىلىدۇ. ئاخىر زامان يېتىپ كەلگەندە مالائىكە ئىسرافىل سۇر چالىدۇ. ئاندىن «يەر يېرىلىدۇ»، «يۇلتۇزلار ئېقىپ چۈشىدۇ»، «قۇياش قاراڭغۇلىشىدۇ، ئاي غۇۋالىشىدۇ، قۇياش بىلەن ئاي چېقىلىپ»، دۇنيا كۈمپەيكۇم بولىدۇ. ئاخىر زاماننىڭ قاچان يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى يالغۇز ئاللا بىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ مەككىدە نازىل بولغان قىسمىدا دۇنيانىڭ گۈمران بولۇشىنىڭ يېقىنلىشىپ قالغانلىقىدىن مۇنداق بېشارەت بېرىلگەن: «... ئۇ يېقىندا بولىدۇ» (17 - سۈرىنىڭ 51 - ئايىتىدىن). «ۋاي سېنىڭ ھالىڭغا! ۋاي سېنىڭ ھالىڭغا!» (75 - سۈرىنىڭ 34 - ئايىتى).

قىيامەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئۆرە تۇرۇش»، «ئورنىدىن تۇرۇش» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈشنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېيتىلىشىچە، ئىنسانىنىڭ بۇ دۇنيادىكى ھاياتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن (ئۆلگەندىن كېيىن)، كۈنلەرنىڭ بىرىدە تىرىلىدۇ. ئۇ چاغدا ئاللا ئىنسانىنىڭ جىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئاندىن جېنىنى تەڭگە قايتۇرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇنداقلا قىيامەتنىڭ شەكسىز بولىدىغانلىقىنى، قەبرىلەردىكى ئۆلۈكلەرنى (ئۆلۈك زېمىنىنى ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇندۇرۇش بىلەن تىرىلدۈرگەندەك) ئاللانىڭ تىرىلدۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈندۇر» (22 - سۈرىنىڭ 7 - ئايىتى). ئاندىن قىيامەت سورىقى بولۇپ، ھەر كىمنىڭ بۇ دۇنيادىكى ياخشى ياكى يامان ئىپادىسى بويىچە، جەننەتكە كىرىش ياكى دوزاخقا چۈشۈشى بەلگىلىنىدۇ. بەزى ئۆلىمالارنىڭ قارىشىچە، ئاخىر زامان قىيامەت كۈنىدۇر.

ئاخىرەت سورىقى «ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈش» نىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاللانىڭ مەھشەرگاھىدا ئىنسانلاردىن ئالىدىغان ئومۇمىي ھېساباتنى كۆرسىتىدۇ. قىيامەت بولغاندا ئىنسانىنى بىر يەرگە توپلاپ، مەھشەرگاھىدا ئىنسان سوراق قىلىنىدۇ. ھەربىر ئادەم قولىدا ئۆز قىلمىشىنىڭ ساۋاب ۋە گۇناھلىرى يېزىلغان دەپتەرنى تۇتۇپ، ئاللانىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تۇرۇپ، بىر - بىرلەپ سوراق قىلىنىدۇ ھەمدە «تارازا» دا ئۆلچەپ كۆرۈلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇ كۈندە ئىنسانغا (چوڭ بولسۇن، كىچىك بولسۇن، ياخشىلىق بولسۇن، يامانلىق بولسۇن) ئىلگىرى - ئاخىر قىلغان ئەمەللىرى ئۇقتۇرۇلىدۇ» (75 - سۈرىنىڭ 13 - ئايىتى). ئاندىن كېيىن سوراق قىلىنغانلار دوزاقتىن ئۆتۈپ جەننەتكە كىرىدىغان پىلىسىرات كۆۋرۈكىدىن ئۆتىدۇ. ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈرگەن ھەمدە ياخشى ئەمەللەرنى قىلغانلار پىلىسىراتتىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ، جەننەتكە كىرىدۇ؛ ئاللاغا ئىمان كەلتۈرمىگەن ۋە يامانلىق

قىلغانلار دوزاخقا چۈشۈپ كېتىدۇ.

جەننەت بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، پارسچىدا بېھىش دېيىلىدۇ. مۇسۇلمانلار ئىخلاس قىلغان ئاخىر زامانىكى شاد-خۇراملىق ماكانىدۇر. «جەننەت» بىلەن «دوزاخ» ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» گە، ھەدىسكە ۋە مۇتەسسىرلەرنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، جەننەت سەككىز قەۋەت بولۇپ، يەتتە قات ئاسمانىنىڭ ئۈستىدە، ئاللاغا ئېتىقاد قىلغانلار ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىدە ئەرش بولۇپ، ئۇ يەردە «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى ۋە كىشىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن «دەپتەر» ساقلانغان بولىدۇ. مالائىكىلەر ساقلاۋاتقان جەننەت ئىشىكى جەننەتكە كىرىدىغانلارغا ئوچۇق تۇرىدۇ. جەننەتتىكى دەريالار ئېقىپ تۇرىدۇ. سۈت، شاراپ، ھەسەل دەريا بولۇپ ئاقىدۇ. خورمىلىق، بانانلىق، ئۈزۈملۈك باغلار بولۇپ، دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ، ھاۋاسى ئادەمگە بەك ياقىدۇ. يىلبويى ئىسسىپ ياكى مۇزلاپ كەتمەيدۇ. ئۆيلەر كاتتا بېزەلگەن، ياقۇت ئورنىتىلغان كارىۋاتلار قويۇلغان بولىدۇ. جەننەتتە ياشىغان ئادەملەر تاۋار-دۇردۇندىن تون كىيىدۇ. ئۇنچە-مەرۋايىت بېزەكلەرنى تاقايدۇ. گۆشلۈك تائاملارنى، قۇشلارنىڭ گۆشىنى ۋە مېۋە-چېۋىلەرنى يەيدۇ، ئېسىل شاراپلارنى ئىچىدۇ. ئالتۇن پەتنۇس، ئالتۇن قەدەھ، ئەينەك ششىلەر ئۆي سايمىنى قىلىنىدۇ. پاكىز، چىرايلىق جۆرىلەر بولىدۇ. نۇرغۇن دىدەكلەر (ئوخشاش ياشتىكى قىزلار) بولىدۇ. جەننەتتە قۇرۇق پاراڭ، يامان سۆز ۋە يالغان سۆز بولمايدۇ. ئىنسان بەختلىك ياشايدۇ، ھارمايدۇ، جاپا تارتمايدۇ، ئۆلمەيدۇ. مەڭگۈ راھەت ئۆتىدۇ. پەرىشتىلەر يوقلاپ تۇرىدۇ ھەمدە جەننەتتىكىلەر دوزاخقا چۈشۈپ كەتكەنلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇقىغا گۇۋاھ بولىدۇ. ھەدىستە ئېيتىلىشىچە، شېھىت بولغانلار ۋە ئەۋلىيا-دەرۋىشلەر جەننەتكە بىۋاستە كىرىپ كېتىدۇ.

بېھىش پارسچە سۆز بولۇپ، بۇ سۆز ئەرەبچىدە جەننەت دېيىلىدۇ.

دوزاخ بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە جەھەننەم دېيىلىدۇ. دوزاخ يامانلىق قىلغانلارنى، ئىمانسىزلارنى جازالايدىغان جاي بولۇپ، «جەننەت» بىلەن بىر قاتاردا ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» گە، ھەدىسكە ۋە مۇتەسسىرلەرنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، دوزاخ يەتتە قەۋەت بولۇپ، ئورنى مىدىرلاپ تۇرىدۇ. ئاخىرقى قەۋىتى تېيىلغاق بولۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوت ۋە تېگى يوق ئازگالدىن ئىبارەت. ئىمانسىزلار، يامانلىق قىلغانلار ۋە يامانلىق قىلغان جىن-ئىنىس قىيامەت سورىقىدىن كېيىن مەڭگۈ دوزاختا قالىدۇ. بۇ يەردە ئوت لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرىدۇ. ئادەم ۋە تاشلار يېقىلغۇ قىلىنمىدۇ. مۇھىت شۇنداق يامانكى، دوزاختا سالقىنلىق ۋە گۈزەللىك بولمايدۇ. زەھەرلىك شامال ئۇرۇپ، سۇ قاينىتىپ، ئىس قاپلاپ تۇرىدۇ. دوزاخقا چۈشكەنلەر ئوتتىن كىيىم كىيىدۇ، ئوت ئۇستىدە ياتىدۇ، ئوتنى يېپىنچا قىلىدۇ. ئۇخلىيالمايدۇ. قايناۋاتقان سۇنى ۋە يىرىڭنى ئىچىدۇ. تېرىسىنى ئوت قىزىتىپ كۆيدۈرۈپ تۇرىدۇ ھەمدە بېشىغا قايناۋاتقان سۇنى تۆكۈش، قامچىلاش، كىشەن سېلىش قاتارلىق جازالار بىلەن جازالايدۇ ياكى قىزىتىلغان كۇمۇش بىلەن پېشانىسىگە، بېقىنىغا ۋە دۇمبىسىگە ئەن سېلىنىدۇ. دوزاختا ئىشەك ھاڭرىغاندەك ناله-پەرياد ئۇزۇلمەيدۇ. دوزاختىكىلەر

جەننەتتىكىلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇقىغا گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

جەھەننەم «دوزاخ» قا قارالسۇن.

ئەئراف ئىسلام دىنىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بولۇپ، (1) جەننەت بىلەن دوزاخ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز توساق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر توسما بولىدۇ. توسمىنىڭ ئۈستىدە (ئەئرافتا) ئەھلى جەننەت ۋە ئەھلى دوزاخنى ئۇلارنىڭ سىماسىدىن تونۇيدىغان ئادەملەر (ئەھلى ئەئرافلار) بولىدۇ، ئۇلار ئەھلى جەننەتكە: «سىلەرگە ئامانلىق تىلەيمىز» دەپ توۋلايدۇ. ئۇلار جەننەتكە كىرمىگەن، (ئەمما) كىرىش ئۈمىدىدە تۇرغانلاردۇر. ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئەھلى دوزاخ تەرەپكە بۇرالغاندا: «ئى پەرۋەردىگارىمىز! بىزنى زالىم قوۋم بىلەن بىللە قىلمىغىن» دەيدۇ» (7 - سۈرىنىڭ 46 -، 47 - ئايەتلىرى). بەزىلەر ئەئراف جەننەتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى يەردە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر ئۇنى جەھەننەم دەپ قارايدۇ. (2) تەسەۋۋۇپچىلار ئىچىدە ئاللانىڭ ھەممە يەردە مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەن چاغدىكى بىر خىل مەنىۋى پەللە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (3) «قۇرئان كەرىم» دىكى 7 - سۈرىنىڭ ماۋزۇسى.

سىرات كۆۋرۈكى دوزاخنىڭ ئۈستىدىن جەننەتكە ئۆتىدىغان «قىلدەك تار، قىلىچتەك ئۆتكۈر، كېچىدەك قاراڭغۇ» كۆۋرۈك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قىيامەت كۈنىدىكى سوراقتىن كېيىن، ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈرگەن، ياخشى ئەمەللەرنى قىلغانلار سىرات كۆۋرۈكىدىن ئامان ئۆتۈپ جەننەتكە كىرىدۇ؛ ئىمانسىزلار، يامانلىق قىلغانلار بولسا، سىرات كۆۋرۈكىدىن دوزاخقا چۈشۈپ كېتىدۇ.

تارازا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى ئادىللىق دېگەنلىك بولىدۇ. (1) «قۇرئان كەرىم» دە ئىشلىتىلگەن سۆز. قىيامەت سورىقىدا ئىنسانىنىڭ بۇ دۇنيادىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقلىرىنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» گە ئوخشاش ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولغان. «قۇرئان كەرىم» دە يېزىلىشىچە، ھەربىر ئادەمنىڭ ياخشى ۋە يامان ئەمەللىرىنى پەرىشتىلەر شۇ ئادەمنىڭ ياخشىلىق - يامانلىق دەپتىرىگە يېزىپ ماڭىدۇ. شۇ ئادەمنىڭ ياخشىلىق - يامانلىقلىرى تارازىدا ئۆلچىنىپ جەننەتكە كىرىشىگە ياكى دوزاخقا چۈشۈشىگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. (2) بۇ سۆز بەزىدە شەرئىەت ئەھكامىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

قەدر ئىسلام دىنىدىكى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، تەقدىر، قىسمەت، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئاللانىڭ پېشانىگە پۈتكەنلىرى توغرىسىدىكى ئەقىدە يەنى ئىسلام دىنى دۇنيادىكى جەمئى شەيئىلەرنى ۋە شەيئىلەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئاللانىڭ ئالدىن بەلگىلىۋەتكەنلىكىگە ۋە ئورۇنلاشتۇرغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «مەخلۇقاتقا پايدىلىق ئىشلارنى (تەقدىر قىلدى، ئۇلارغا پايدىلىنىش يوللىرىنى) كۆرسەتتى» 87 - سۈرىنىڭ 3 - ئايىتى). ئالەمدىكى مەۋجۇداتنى، كىشىلەرنىڭ باي - نامرات بولۇشى، ياخشىلىق - يامانلىق، ئامەت - ئاپەت، تۇغۇلۇش - ئۆلۈش، ھەتتا دۆلەتنىڭ گۈللىنىش ياكى خارابلىشىش قاتارلىقلارنى ئاللانىڭ ئىرادىسى بېكىتىدۇ. «... ھەممە شەيئىنى روشەن دەپتەردە (يەنى لەۋھۇلمەھپۇزدا) تولۇق خاتىرىلەپ قويغانمىز» (36 - سۈرىنىڭ 12 - ئايىتىدىن). قەدر بىلەن «ئىرادە

ئەركىنلىكى» نىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مۇنازىرە، ئىسلام ئىدىيە تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بەزى مەزھەپلەر «ھەممىنى ئاللا بەلگىلەيدۇ. ئىنسان ھېچنېمە قىلالمايدۇ» دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. قەدەرىيىلەر ئاللانىڭ ئالدىن پۈتكىنى ئاستىدا، ئىنساندا ئەركىنلىك بولىدۇ، دەپ قاراپ، «تەقدىرگە ئىمان كەلتۈرۈش، ئادەمدەك ئىش قىلىش» نى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن، ياخشىلىق ياكى يامانلىقنى ئاللا بەلگىلەيدۇ. ۋەھالەنكى، ئىنسان ھەرىكىتىدە ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىشنى ئۆزى تاللىۋالىدۇ. مانا بۇ «ياخشىلىق ياكى يامانلىق تەقدىرگە پۈتۈلگەن بولىدۇ. ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىش ئەركىن بولىدۇ» دېگەنلىكتۇر. ۋاڭ دەيۋي تەقدىر بىلەن «ئەركىنلىك» نىڭ مۇناسىۋىتىنى دېگىز بىلەن كېمىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىپ «تەقدىر دېگىزغا، ئەركىنلىك كېمىگە ئوخشايدۇ» دېگەن. شۇڭا تەقدىرگە ئىمان كەلتۈرۈش ئىسلام دىنىدىكى ئالتە ئىمانىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

روھ ئىسلام دىنىدا قوللىنىدىغان سۆز. «قۇرئان كەرىم» دە «روھنىڭ ماھىيىتىنى پەرۋەردىگار بىلىدۇ» غانلىقى ئېيتىلغان. «ئۇلار سەندىن روھنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە سورىشىدۇ. ‹روھنىڭ ماھىيىتىنى پەرۋەردىگارىم بىلىدۇ›، دېگىن، سىلەرگە ئازغىنا بىلىم بېرىلگەن» دېيىلگەن (17 ـ سۈرىنىڭ 85 ـ ئايىتى). روھ كۆپ خىل مەنىگە ئىگە: (1) روھنى كۆرسىتىدۇ؛ (2) بېشارەتنى يەنى «قۇرئان كەرىم» نى كۆرسىتىدۇ؛ (3) روھۇل مۇقەددەسنى يەنى مالائىكە جىبرىئىلنى كۆرسىتىدۇ؛ (4) مالائىكىلەر بىلەن بارلىققا كەلگەن، ھەم ئىلاھىي خىسلەتكە، ھەم ئىنسان خىسلىتىگە ئوخشاش بولمىغان بىر خىل مەۋجۇتلۇق. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «پەرىشتىلەر ۋە جىبرىئىل شۇ كېچىدە پەرۋەردىگارىنىڭ ئەمرى بىلەن، (زېمىنغا ئاللا تەقدىر قىلغان) بارلىق ئىش ئۈچۈن چۈشىدۇ» (97 ـ سۈرىنىڭ 4 ـ ئايىتى). «جىبرىئىل ۋە پەرىشتىلەر سەپ بولۇپ تۇرۇپ كېتىدىغان كۈنده (يەنى قىيامەتتە)، ئۇلار (نىڭ ئارىسىدا) مېھرىبان ئاللانىڭ ئىزنىگە ئېرىشكەن ۋە توغرا سۆزنى قىلغانلاردىن باشقا ھېچ ئەھەدنىڭ سۆز قىلىشىغا بولمايدۇ» (78 ـ سۈرىنىڭ 38 ـ ئايىتى).

جان «قۇرئان كەرىم» دىكى روھنىڭ مۇھىم مەنىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنى ئاللا يارىتقان، ئىنسان تېنىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولالايدىغان «نېپىز، ئىنتايىن كىچىك جىسىم» نىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىشىنىدۇ. ئۇ ئىنسانىنىڭ تېنىدە تۇرسا، ئىنساندا ھاياتلىق بولىدۇ. ئۇ تەندىن جۇدا بولسا، ئىنسان ئۆلۈپ قالىدۇ ياكى ئۆلۈپ كېتىدۇ. جان تەندىن جۇدا بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭدا ھېس قىلىش، بىلىش سەزگۈسى بولىدۇ. جان مەڭگۈ مەۋجۇت بولىدۇ، ئىنسان ئويغىنىشتىن ئىلگىرى ياكى قىيامەت كۈنى جان ئىنسان تېنىگە يېنىپ كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. مۇتەكەللىملەرنىڭ قارىشىچە، ئاللا ئىنسانىنى لايدىن ياراتقاندىن كېيىن لايغا پۈلەپ جان كىرگۈزگەن. ھايۋان، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھەممىسىدە جان بولىدۇ. جان قىيامەت كۈنىدىكى سوراق توغرىسىدىكى ئەقىدە بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئىلمىي تەۋھىد ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. بولۇپمۇ ئارىستوتېلنىڭ «نوئۇس قارىشى» ۋە يېڭى ئەپلاتون ئىلمىي ئېقىمىنىڭ «ئېقىپ تېشىش» تەلىماتى ئەرەب دۇنياسىغا كىرگەندىن كېيىن، جان توغرىسىدىكى نەزەرىيە تەرەققىي قىلدى.

جان توغرىسىدىكى قاراش جەھەتتە ھەق-ناھەقنى ئايرىش تەرەپدارلىرى بولغان مۇتەكەللىمۇنلار، تەسەۋۋۇپچىلار، ۋاپادار قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى، ئىلمىي كالام تەرەپدارلىرى ئۆزىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىغا ئىگە بولدى. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قارىشىچە، روھنىڭ پاكلىنىشى ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشنىڭ بىردىنبىر يولى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ قويۇق ئەخلاق تۇسىگە ئىگە.

ئاللانىڭ ئون ئەمرى «قۇرئان كەرىم» دە مۇسۇلمانلارغا قارىتا بەلگىلەنگەن ئون غەيرۇل مەشرۇ ئ. يەنى (1) ئاللادىن باشقا ئىلاھقا ئىبادەت قىلماسلىق؛ (2) ئاتا-ئانىغا ۋاپاسىزلىق قىلىشنى چەكلەش؛ (3) پەرزەنتنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى چەكلەش؛ (4) يامانلىققا يېقىنلىشىشنى چەكلەش؛ (5) ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىك بولمىغان ئادەمنى ئۆلتۈرۈشنى چەكلەش؛ (6) يېتىمنىڭ ھەققىنى يەۋېلىشنى چەكلەش؛ (7) تارازىدا ئادىل بولماسلىقنى، باشقىلارغا زىيان سېلىشنى چەكلەش؛ (8) سۆزدە ئادىل بولماسلىقنى چەكلەش؛ (9) ئاللاغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇندىماسلىقنى چەكلەش؛ (10) توغرا يولدىن چەتنەپ كەتمەسلىك لازىم («قۇرئان كەرىم» دىكى 4-سۇرىنىڭ 36-ئايىتىنى، 6-سۇرىنىڭ 151-، 152-، 153-ئايەتلىرىنى، 7-سۇرىنىڭ 22-ئايىتىدىن 39-ئايىتىگىچە بولغان ئايەتلەرنى ئوقۇسىڭىز ئاللانىڭ بۇ ئون ئەمرىنىڭ تەپسىلىي مەزمۇنىنى بىلىسىز).

ھىدايەت (ھەق يول) «ھەقىقىي ئىسلام يولى»، «ھەقىقىي ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام يولى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئەنە شۇلار (يەنى مەزكۇر پەيغەمبەرلەر) ئاللا ھىدايەت قىلغان كىشىلەردۇر. ئۇلارنىڭ يولىغا ئەگەشكىن» (6-سۇرىنىڭ 91-ئايىتىدىن).

بەش پەرز بەش ئەركان، ئەل ئەركان ئەل خەمسەمۇ دېيىلىدۇ. «پەرز» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاساس»، «ئۇل»، «تۈۋرۈك» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنىدىكى بەش ئاساسىي ئەمەلىي پەرزنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدىن ئىبارەت. بەش پەرز ئىمان ئېيتىش، نامازئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ مۇسۇلمانلار ئادا قىلىش زۆرۈر بولغان دىنىي مەجبۇرىيەتلەردۇر. «سەھىھۇل بۇخارى» دا «ئىسلام دىنى بەش ئىشنى تۈۋرۈك قىلىدۇ» دېيىلگەندە بەش پەرز كۆزدە تۇتۇلغان. بەزى ئەسەرلەردە ئالتە پەرز بولۇشى (جىھادنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى) كېرەك، دېيىلگەن.

ئېھسان (ساۋابلىق ئىش) بۇ ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزنى ئەخلاق نۇقتىسىدىن بايان قىلىشىدىن ئىبارەت. ئېھسان پۈل بىلەن، تەن بىلەن ۋە ئىككىسىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى بىلەن بەجا كەلتۈرۈلىدىغان ئېھساندىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ. «شەرھى ۋىقايە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «پۈل بىلەن قىلىنىدىغان ساۋابنى، مەسلەن، زاكاتنى ئۆزىنىڭ بېرىش ياكى بېرەلمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر، باشقىلار بېرىپ قويسىمۇ بولىدۇ؛ تەن بىلەن قىلىنىدىغان ساۋابلىق ئىشنى، مەسلەن، روزىنى باشقىلار تۇتۇپ بەرسە بولمايدۇ؛ پۈل ۋە تەنىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى بىلەن قىلىنىدىغان ساۋابلىق ئىشنى، مەسلەن، ھەج قىلىشتا ئۆمرە ھەجنى باشقىلار قىلىپ بەرسە بولىدۇ. رەسمىي ھەجنى ئۆلۈپ كەتكىچە ئۆزى قىلالمىسا، باشقىلارنى ھەج قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىشقا بولىدۇ.»

ئەمەل بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى ھەرىكەت دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز (1)

ئىمانىنىڭ تەركىبىي قىسمى؛ (2) ھەرخىل دىنىي پەرزلەر ۋە ساۋابلىق ئىشلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدىن ئىبارەت.

شاھادەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «گۇۋاھلىق بېرىش» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ «كەلىمە شاھادەت» نى ئوقۇپ، ئىمانىنى ئوچۇق بىلدۈرۈشى ياكى «گۇۋاھلىق بېرىشى» نى كۆرسىتىدۇ. دىنىي پائالىيەتلەردە، ھەممە تەنتەنىلىك سورۇنلاردا كەلىمە شاھادەتنى ئوقۇش كېرەك؛ جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى ئۆزى ئوقۇسىمۇ، باشقىلارنى ئوقۇپ قويۇشقا تەكلىپ قىلسىمۇ بولىدۇ. كەلىمە شاھادەت تىلىدا ئوقۇش (تەسبىھ ئېيتىش) ۋە دىلىدا ئوقۇش (ئاۋازسىز ئوقۇش يەنى زېھنىنى يىغىپ ئاللانى ياد ئېتىش) نى، ئاغزىدا ئېيتىراپ قىلىش، دىلىدا ئىشىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كەلىمە شاھادەت مۇسۇلمانلار ئىمانىنى ئىزھار قىلغاندا ئوقۇيدىغان گۇۋاھلىق سۆزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كەلىمە شاھادەت مۇنداق بولىدۇ: «ئەشھەدۇ ئەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ» (گۇۋاھلىق بېرىمەنكى، بىر ئاللاھدىن باشقا ھېچ خۇدا يوق). «ئەشھەدۇ ئەننە مۇھەممەدەن رەسۇلۇللاھ» (گۇۋاھلىق بېرىمەنكى، مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسى). مۇشۇ كەلىمىنى ئوقۇغانلار ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقادىنى قوبۇل قىلدى، دەپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر ئاخۇنۇم ھەر كۈنى ئەزان ئېيتقاندا بۇ سۆزنى يۇقىرى ئاۋازدا توۋلايدۇ. مۇسۇلمانلار ھەممە تەنتەنىلىك سورۇنلاردا، بولۇپمۇ جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى كەلىمە شاھادەتنى ئوقۇپ، ئۆزىنىڭ ئىمانىنى ئىزھار قىلىشى كېرەك.

كەلىمە تەييىبە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «چىرايلىق سۆز» دېگەنلىك بولۇپ، «لائىلاھە ئىللاللاھۇ مۇھەممەدەن رەسۇلۇللاھ» دېگىنىمىز كەلىمە تەييىبە بولىدۇ.

تەسبىھ ئېيتىش مۇسۇلمانلار تەسبىھ ئېيتىش ئارقىلىق ئاللانى، پەيغەمبەرنى مەدھىيىلەيدۇ. تەسبىھنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «كەلىمە تەييىبە»، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەر ۋە ھەمدۇ سانانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا قەسىدە سەغىر (كىچىك قەسىدە — ئۇنىسىز قەسىدە) ئېيتىلىدۇ. ھېيت-ئايەملەردە جاراڭلىق زىكرى سېلىنىدۇ. قەسىدە سەغىرەنىڭ ۋاقتى قىسقىراق، جاراڭلىق، زىكرى ۋاقتى ئۇزۇنراق بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «. . . يۇقىرى ئاۋاز بىلەنمۇ ئوقۇمىغىن، پەس ئاۋاز بىلەنمۇ ئوقۇمىغىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوتتۇرا يول تۇتقىن» دېيىلگەن (17 - سۈرىنىڭ 110 - ئايىتىدىن).

نامازنىڭ بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە «سالات» دېيىلىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ مەككىدىكى كەبىگە قاراپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىش، سەجدە قىلىش قاتارلىق مۇراسىملىرى نامازنى ئوقۇش دەپ ئاتىلىدۇ. دەسلەپكى مەزگىللەردە نامازنى توغرىسىدا مۇقىم تۈزۈم بولمىغان، ئەتىگەندە، كەچتە ھەمدۇ سانا ئېيتىشقا ئەھمىيەت بېرىلگەن. «قۇرئان كەرىم» دە نامازنى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغان (17 - سۈرىنىڭ 78 - ئايىتىگە، 3 - سۈرىنىڭ 17 -، 18 - ئايەتلىرىگە قارالسۇن). شۇنىڭدىن كېيىن نامازنىڭ ھازىرقى بىر يۈرۈش تۈزۈم ۋە قائىدىلىرى شەكىللەنگەن. بۇ تۈزۈم قائىدىلەر تۆۋەندىكىچە: (1) بەش ۋاخ نامازنى بامدات نامىزى، پېشىن نامىزى، دىگەر نامىزى، شام نامىزى، خۇپتەننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر ۋاخ نامازنىڭ رەكەت سانى بولىدۇ. ئەڭ كۆپى 10 رەكەت، ئەڭ

ئاز بولغاندا تۆت رەكەت بولىدۇ. ئەقلىي - ھۇشى جايىدا، تېنى ساغلام، بالاغەتكە يەتكەن مۇسۇلمان چوقۇم نامازغا ئوقۇشى لازىم. ئەگەر ئاغرىپ قالغان، سەپەردە بولغان ياكى جىددىي ئەھۋالغا ئۇچرىغاندا نامازنى قىسقا ئوقۇسا ياكى كېيىن تولۇقلىۋالسا بولىدۇ. بەش ۋاخ نامازنى پاكىز ھەرقانداق جايدا ئوقۇسا بولۇۋېرىدۇ.

(2) جۈمە نامىزى؛ (3) ھېيت نامىزى؛ (5) مېيىت نامىزى. نامازغا خاراكتېر جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك بۆلۈنىدۇ: (1) پەرز ناماز. جامائەت بىلەن ئوقۇلىدىغان ناماز بولۇپ، بەش ۋاخ ناماز، جۈمە نامىزى، مېيىت نامىزى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. توغرا سەۋەبسىز نامازغا ئوقۇماسلىق گۇناھ ھېسابلىنىدۇ؛ (2) سۈننەت ناماز. ھېيت نامىزى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى تەقلىد قىلىپ پەرز نامازدىن ئىلگىرى - كېيىن ئوقۇلىدىغان نامازنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، سۈننەت نامازنى ئوقۇماسلىق نومۇس، دەپ قارىلىدۇ؛ (3) نەفلە ناماز. بەش ۋاخ نامازدا رەكەت سانىنى كۆپەيتىش، نەفلە ناماز ئوقۇش (ئۆز ئىختىيارى بىلەن)، ۋېتىر نامىزى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نامازغا كىرگەندە بەدەن، كىيىم - كېچەك، ئورۇن پاكىز بولۇشى، مۇڭاپىق كىيىنىش كېرەك. ئەرلەر كىندىكتىن تىزغىچە بولغان ئارىلىقنى يېپىشى؛ ئاياللار يۈزى، قولى، پۇتىدىن باشقا ھەممە يېرىنى يېپىشى كېرەك. ھېيىز كۆرگەندە، تۇغقاندا، بالا ئىمىتىۋاتقاندا نامازغا ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ. ئەزانىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن دەرھال مەسچىتكە كىرىش كېرەك. كۆڭۈلدە نامازغا ئوقۇيدىغان ئىنىق نىيەت بولۇش لازىم. نامازنىڭ مۇنداق ئالتە قائىدىسى بولىدۇ: (1) ئىككى قولنى قۇلاققا تەككۈچە كۆتۈرۈپ، ئاللاھۇ ئەكبەر دېيىش كېرەك؛ قىيامدا تۇرۇپ، ئوڭ قولى بىلەن سول قولىنىڭ بېغىشىنى تۇتۇپ تۇرۇش، سۈرە فاتىھەنى ئوقۇش كېرەك؛ (3) بەدەننى 90 گرادۇس ئېگىپ رۇكۇ قىلىش، ئىككى قول بىلەن ئىككى تىزنى تۇتۇش كېرەك؛ (4) تىكلىنىپ، ئىككى قولنى قۇلاققىچە كۆتۈرۈش (ئاياللار مۇرىگىچە كۆتۈرۈش)، «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەندەك ئايەتلەرنى ئوقۇش كېرەك؛ (5) سەجدە قىلىش، تىزنى، ئىككى پۇتنىڭ بارماقلىرىنى، ئىككى بىلەكنى، ئىككى ئالقاننى ۋە پېشانىنى يەرگە تەككۈزۈش كېرەك؛ (6) تەشەھھۇد (ئەتتەھىياتۇ) دا ئولتۇرۇش كېرەك. بىر قېتىم قىيامدا تۇرۇش، رۇكۇ قىلىش، ئىككى قېتىم سەجدە قىلىش بىر رەكەت ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر قائىدىدە نۇرغۇن بەلگىلىمىلەر ۋە ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىدىغان ئۇسۇللار بولىدۇ. ئاياللارنىڭ نامازغا ئوقۇش قائىدىسى ئەرلەرنىڭكىدىن سەل پەرقلىنىدۇ.

سالات «ناماز»غا قارالىدۇ.

پەرز ئىسلام دىنىدا ئاللانىڭ نامى بىلەن مۆمىنلەرگە بەلگىلەپ بېرىلگەن ئەمەللەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭغا بويسۇنۇش كېرەككى، ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىككىنلىكىنى سۈرۈشتۈرۈپ يۈرمەسلىك كېرەك.

ۋاجىب بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مۇقەررەر»، «تېگىشلىك» دېگەنلىك بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەتىدە «پەرز»، «سۈننەت» تىن باشقا ۋاجىب كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

سۈننەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننىتى دېگەنلىك بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمەل - ئىبادەتلىرىنى تەقلىد قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

تەتەۋۇئ پەرز، سۈننەت، ۋاجىپ

قاتارلىق دىنىي پەرزلەردىن باشقا، ئۆز ئىختىيارى بىلەن بەجا قىلىدىغان دىنىي پەرزلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «بۇنى قىلسا ئوبدان بولىدۇ، قىلمىسا گۇناھ بولمايدۇ»، پەرز، سۇننەت، ۋاجىبنى بەجا كەلتۈرمەي، يالغۇز مۇشۇ ئىبادەتنى قىلسا، كۆپ هاللاردا كىشىلەر تەرىپىدىن شەرئىتكە خىلاپ بىدئەتلىك، دەپ قارىلىدۇ.

نەپلە ئىبادەت پەرز، سۇننەت، ۋاجىب قاتارلىق نامازلاردىن باشقا، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئادا قىلىدىغان ئىبادەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ نامازنى ئىخلاسمەنلىك بىلەن ياكى ئالاھىدە ئەھۋالغا ئۇچرىغاندا ۋە ياكى مەلۇم ئارزۇ بىلەن ئوقۇلىدۇ. ئۇ تەھەججۇد نامىزى (كېچىسى ئوقۇلىدىغان ناماز) قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رەكەت سانى بەلگىلەنمەيدۇ. ئاز بولسا 2 — 3 رەكەت، كۆپ بولسا مەلۇم رەكەت ئوقۇلسىمۇ بولىدۇ. جامائەت بىلەن ئوقۇش - ئوقۇماسلىق توغرىسىدىكى پىكىرلەر ھەر خىل.

تەراۋى نامىزى مۇسۇلمانلار رامىزان ئېيىدا ھەر خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوقۇيدىغان 20 رەكەت ناماز كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ناماز خۇپتەن بىلەن قوشۇپ ئوقۇلسىمۇ بولىدۇ. ھەر تۆت رەكەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ھەر ئىككى قېتىم سالام قىلغاندىن كېيىن قىسقا ۋاقىت ئارام ئېلىنىدۇ. بۇ ناماز مەسچىتتە ئىمامنىڭ باشچىلىقىدا ئوقۇلسا ئەڭ ياخشى بولىدۇ.

خاتا ناماز نامازنىڭ تەرتىپىنى بۇزۇۋېتىش، ۋاجىب مۇراسىمنى ئۇنتۇپ قېلىش ياكى كېچىكتۈرۈش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، نامازدىكى پەرزنى كېچىكتۈرۈش، ۋاجىبنى ئۇنتۇپ قېلىش ياكى كېچىكتۈرۈش، رۇكۇ قىلغان، سەجدە قىلغاندا، ناماز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىسىدىكى ئىستىقامەتتە قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، ئاخىرقى ئىستىقامەتتىن باشقا مۇراسىمدا سەلەۋات ئوقۇش قاتارلىقلار خاتا نامازنى جۇملىسىگە كىرىدۇ. شەرئىەت بويىچە، مۇنداق ئەھۋالدا كۆرۈلگەندە نامازنى تۇغۇلغاندىن ئىلگىرى تۆۋەندىكىدەك تولۇقلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك: ئاخىرقى ئىستىقامەتتە كەلىمە شاھادەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوڭ تەرەپكە قاراپ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دېيىش كېرەك. ئاندىن ئاخىرقى ئىستىقامەتتە ئوقۇلىدىغان ئىستىغپارنى باشتىن ئوقۇپ، ئاخىرى ئوڭغا، سولغا سالام قىلغاندىن كېيىن، نامازدىن تۇرۇپ كېتىش كېرەك.

تەھرىم بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «چەكلەنگەن»، «شەرئىەتكە ئويغۇن كەلمەيدىغان» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئىبادەت تۇزۇمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەنى نامازخان نامازنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر خىلاپلىق قىلسا، نامازدا دۇرۇس بولمايدۇ. شۇڭا نامازخانلارنىڭ ھەممە خىياللاردىن نېرى بولۇپ نامازغا ئوقۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

بۇزۇلغان ناماز نامازنى بۇزىدىغان سۆز - ھەرىكەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، نامازغا ئوقۇۋاتقاندا پاراڭ سېلىش، بىر - بىرىگە قەستەن سالام بېرىش، ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ نامازغا ئوقۇش، ئاھ ئۇرۇش، ئۇھ تارتىش، قەستەن كېكىرتەك قىرىش، ئاغرىق تۇپەيلىدىن يىغلاش، كۈلۈش، قەي قىلىش، بىر نەرسە يېيىش، ئۇخلاپ قېلىش، ئەۋرەتنى ئېچىلىپ قېلىش، قۇرئان تىلاۋەت قىلىۋاتقاندا بەدىنىنى ئۆچ قېتىم تاتىلاش، مىدىرلاش قاتارلىقلار كۆرۈلسە نامازنى بۇزۇلغان بولىدۇ. شەرئىەت بويىچە، مۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە قالسا، نامازنى يېڭىباشتىن ئوقۇش لازىم.

ئىشارەت نامىزى ئىسلام دىنىدا كېسەل ئادەملەرگە بەلگىلەپ بېرىلگەن نامازنىڭ شەكلى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. ئۇنداق كىشىلەر تۇرالمايدىغانلار ئولتۇرۇپ رۇكۇ قىلسا، سەجدە قىلسا بولمىدۇ؛ ئولتۇرۇپ رۇكۇ قىلىشقا، سەجدە قىلىشتىمۇ قىينىلمىدىغانلار ئولتۇرۇپ بېشى بىلەن ئىشارەت قىلسىمۇ بولمىدۇ؛ ئولتۇرۇشقا قىينىلمىدىغانلار ئوڭدىسىغا يېتىپ ئىشارەت قىلسا بولمىدۇ؛ ئۇنداقمۇ بولمىسا چالقاڭ ئولتۇرۇپ رۇكۇ قىلىشقا، سەجدە قىلىشقا قىينىلمىدىغانلار يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ ئىشارەت قىلسا بولمىدۇ. لېكىن ئىككى كۆزى، قېشى ۋە كۆڭلى بىلەن ئىشارەت قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

ئەزان ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامازدىن بۇرۇن مەزىن ئۇز ۋاقتىدا ئەزان ئېيتىپ ۋە ئەزانىنى كۆپ قېتىم تەكرارلاپ، مۇسۇلمانلارنى نامازغا تەييارلىنىشقا ئاگاھلاندۇرىدۇ، چوڭراق مەسچىتلەردە مەزىن ئەزانىنى پەشتاقتا چىقىپ ئېيتىدۇ.

تەرەت ئېلىش مۇسۇلمانلارنىڭ نامازغا ئوقۇش ياكى روزا تۇتۇشتىن ئىلگىرى بەدىنىنى، دىلىنى، كىيىمىنى، ئورنىنى تازىلاش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئادەتتە پۈتۈن بەدەن ياكى بەدەننىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى پاكىز سۇدا يۇيۇلىدۇ ھەمدە تەرەت ئالغاندا ئىچىدە دۇرۇت ياكى قەسىدە ئوقۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئى مۆمىنلەر! (سىلەر تاھارەتسىز بولۇپ) نامازغا (ئوقۇماقچى بولۇپ) تۇرغىنىڭلاردا، يۈزۈڭلارنى يۇيۇڭلار، قولۇڭلارنى جەينەكلەرگىچە بىلەن قوشۇپ يۇيۇڭلار، بېشىڭلارغا مەسھى قىلىڭلار، پۇتۇڭلارنى ئوشۇقۇڭلار بىلەن قوشۇپ يۇيۇڭلار، ئەگەر جۇنۇب بولساڭلار، پاكلىنىڭلار (يەنى غۇسلى قىلىڭلار)» (5 - سۈرىنىڭ 6 - ئايىتىدىن). تەرەت ئېلىش ئىككى خىل بولىدۇ.

1. تەرەت ئېلىش. ئادەتتىكى نامازغا كىرىشتىن ئىلگىرى ياكى بەدەندىن قان چىققان، قۇسقان ياكى ھاجەتخانىغا كىرگەندىن كېيىن تەرەت ئېلىش كېرەك. تەرەت ئالغاندا ئاۋۋال نىيەت قىلىپ، ئاۋۋال قولىنى جەينەككىچە ئۈچ قېتىم يۇيۇش، ئېغىزىنى ئۈچ قېتىم چايقاش، بۇرۇننى ئۈچ قېتىم تازىلاش، يۈزنى يۇيۇش (پېشانىنى، ئېڭەكنى قۇلاقتا يەتكۈزۈپ ئۈچ قېتىمدىن يۇيۇش، جەينەكنى يۇيۇپ، قولنى ھۆللەپ باشنى مەسھى قىلىش (بىر قېتىم)، قولنى ھۆللەپ بارماق بىلەن قۇلاقنىڭ ئىچى - سىرتىنى ۋە بويۇننى سۈرتۈش، ئىككى پۇتنى ئوشۇقىغىچە ئۈچ قېتىم يۇيۇش لازىم. تەرەت ئېلىپ بولغاندىن كېيىن تۆۋەندىكى ئەھۋاللار كۆرۈلسە قايتىدىن تەرەت ئېلىش كېرەك: (1) چوڭ - كىچىك تەرەت قىلسا، يەل چىقىپ كەتسە؛ (2) بەدەندىن قان، يىرىڭ ئاقسا؛ (3) قۇسۇۋەتسە؛ (4) ئۇخلاپ قالسا (جۈملىدىن مۈگدەپ قالسا)؛ (5) ھوشىنى يوقىتىپ قويسا.

2. غۇسلى قىلىش. جۈمە نامىزى، ھېيت نامىزى ۋە دۇئا - تىلاۋەتكە بېرىشتىن ئىلگىرى ھەم جىنسىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەندە، ئېھتىلام بولغاندا، ھېيىز كۆرگەندە، تۇغۇتتىن كېيىن قان توختىغاندا غۇسلى قىلىش لازىم يەنى پاكىز سۇ بىلەن پۈتۈن بەدەننى يۇيۇش غۇسلى قىلىش دېيىلمىدۇ. مۇسۇلمانلار (1) سۇ ئىشلىتىشكە بولمايدىغان كېسەلگە گىرىپتار بولغان بولسا، (2) يېتەرلىك پاكىز سۇ بولمىسا، (3) سۇ ئىشلەتسە زىيان قىلسا، باشقىچە ئۇسۇل قوللانسا بولمىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئەگەر كېسەل بولساڭلار (سۇ زىيان قىلمىدىغان بولسا) ياكى سەپەر ئۇستىدە بولۇپ (سۇ تاپالمىساڭلار)، ياكى سىلەرنىڭ بىرسىڭلار ھاجەتخانىدىن كەلگەن (يەنى تاھارەت

سۈندۈرغان) بولسائىلار، ياكى ئاياللىرىنىڭلار بىلەن يېقىنچىلىق قىلغاندىن كېيىن (غۇسلى تاھارەت ئۇچۇن) سۇ تاپالمىسائىلار، پاك توپراقتا تەيەممۇم قىلىڭلار، ئۇنىڭ بىلەن يۈزۈڭلارغا، قولۇڭلارغا مەسھى قىلىڭلار...» (5 - سۈرىنىڭ 6 - ئايىتىدىن). يەردىكى توپا، قۇم، تاش، خىش قاتارلىق نەرسىلەرگە ئالقاننى سۈرۈپ تەيەممۇم قىلىش كېرەك. تەيەممۇمنىڭ تەرتىپى ۋە قېتىم سانى تەرەت ئېلىش بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

غۇسلى «غۇسلى قىلىش» قا قارالسۇن.

ۋۇزۇ «تەرەت ئېلىش» قا قارالسۇن.

ئابدەست «تەرەت ئېلىش» پارسچىدا «ئابدەست» دەيىلىدۇ.

قىبلە مۇسۇلمانلار نامار ئوقۇغاندا يۈزىنى قىلىدىغان تەرەپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مىلادىيە 622 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندا يەھۇدىيلارنىڭ ئادىتى بويىچە يۈزىنى ئېرۇسالىمغا قىلىپ نامار ئوقۇغان. 623 - يىلى مەككىدىكى كەبىنى قىبلە قىلغاندىن كېيىن، كەبە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقىم، بىرلىككە كەلگەن قىبلىسى بولدى. مەسچىتلەردىكى مېھراب قىبلە تەرەپتە بولىدۇ.

سەدىقە جۈڭگونىڭ بەزى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي زاتلارغا ۋە يوقسۇللارغا بېرىدىغان سەدىقىسى بولۇپ، دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، سانى چەكلەنمەيدۇ. دىنىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈش، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دىنىي زاتلار جۈمە كۈنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ «جۈمە سەدىقىسى» ئالىدۇ؛ مۆمىنلەرنىڭ ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن پۇل - مال ئىئانە قىلىشىمۇ «سەدىقە بېرىش» دەيىلىدۇ.

نىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىشتىن ئىلگىرى كۆڭلىگە پۈككەن ياكى ئاغزىدا ئېيتقان ئارزۇسى نىيەت دەيىلىدۇ. بۇ سۆز «ھەممە ئىبادەت نىيەتكە باغلىق بولىدۇ» دېگەن ھەدىستىن كەلگەن، بۇ ئىسلام دىنىدىكى دىنىي پەرزلەرنىڭ زۆرۈر شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قىرائەت قىلىش «قۇرئان كەرىم» نى تىلاۋەت قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نامازدا قىرائەت كەم بولسا بولمايدۇ. ئەرەب يېزىقىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش، ئىستىلىستىكا قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، مۇفەسسىرلەر ۋە فەقىھلەر قۇرئان تىلاۋەت قىلىشنىڭ ئۇسۇلى، مەقسىتى، قائىدىسى قاتارلىقلار توغرىسىدا قاتتىق، مۇرەككەپ بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. مەسىلەن، يەتتە مۇفەسسىر (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە 14 مۇفەسسىر) نىڭ رىۋايەت قىلغىنىچە قىرائەت قىلىش كېرەك. تەرتىپى بويىچە قىرائەت قىلىش، ئالماشتۇرۇپ قويماسلىق لازىم. سۈرە فاتىھەدىن باشقىلىرى نامازدا ئوقۇلىدىغان سۈرە قىلىنمايدۇ؛ قىرائەتنىڭ سەجدە قىلىدىغان يېرىگە كەلگەندە سەجدە قىلىش لازىم؛ نامازدا ئىمام بەلگىلىمە بويىچە يۇقىرى ئاۋازدا ياكى تۆۋەن ئاۋازدا قىرائەت قىلىسىمۇ بولىدۇ. جامائەت قىرائەت قىلماي، جىم ئولتۇرۇپ ئاڭلايدۇ. قىرائەتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى ئەھۋالغا قاراپ بېكىتسە بولىدۇ؛ قىرائەت قىلىشتىن ئىلگىرى چىشنى يۇيۇش، بەدەنگە ئەتىر چېچىش، مەككە تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇش، بىر نەرسىگە يۆلىنىۋالماسلىق، بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇرماسلىق لازىم... مەزھەپلەر ۋە چوڭلارنىڭ قىرائەت توغرىسىدا ئىنچىكە

بەلگىلىمىلىرى بار. «قۇرئان كەرىم» دە «نامىزنىڭ (قىرائەتنى) مۇشرىكلار ئاڭلاپ قېلىپ ساڭا ئەزىيەت يەتكۈزمەسلىكى ئۈچۈن) يۇقىرى ئاۋاز بىلەنمۇ ئوقۇمىغىن، (مۆمىنلەر ئاڭلىيالماي قالماسلىقى ئۈچۈن) پەس ئاۋاز بىلەنمۇ ئوقۇمىغىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يول تۇتقىن» دېيىلگەن (17 ـ سۈرىنىڭ 110 ـ ئايىتىدىن).

يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇش

قىرائەت قىلىش ياكى قەسىدە ئوقۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «شەرھى ۋىقايەدىن تاللانما تەرجىمىلەر» گە ئاساسلانغاندا باشقىلار ئاڭلىيالمىغىدەك پەس ئاۋازدا قىرائەت قىلىنسا بولىدۇ. جۈمە نامىزى، ھەيىت نامىزى، بامدات نامىزى، شام نامىزى، خۇپتەن نامىزنىڭ ئىككى رەكىتى ئوتتۇرىسىدا پەس ئاۋازدا قىرائەت قىلىش كېرەك. نامازنى يالغۇز ئوقۇغانلارمۇ شۇنداق قىلىش كېرەك.

پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش

قىرائەت قىلىش ياكى قەسىدە ئوقۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «شەرھى ۋىقايەدىن تاللانما تەرجىمىلەر» گە ئاساسلانغاندا، ئاۋازنىڭ پەسلىكى باشقىلار ئاڭلىيالمىغىدەك بولسا بولىدۇ. شام نامىزىنىڭ 3 ـ رەكىتىدە، خۇپتەن نامىزىنىڭ كېيىنكى ئىككى رەكىتىدە، پېشىن نامىزى، دېگەر نامىزىدىمۇ شۇنداق قىلىش كېرەك. نامازنى يالغۇز ئوقۇغانلار ۋە تولۇقلاپ ئوقۇغانلارمۇ شۇنداق قىلىش كېرەك.

دۇئا ئاللادىن بۇ دۇنيالىق ۋە ئاخىرەتلىك بەزى تەلەپلەرنى تىلەپ قىلغان تىلاۋەت بولۇپ، تىلاۋەت ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھەرىكەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. دۇئا ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى، نامازدا دۇئا قىلىنىدۇ. يەنە بىر خىلى، كۇندىلىك تۇرمۇشتا دۇئا قىلىنىدۇ. دۇئانى جامائەت بىلەن ياكى يالغۇز قىلسىمۇ بولىدۇ. كۇن تۇتۇلغاندا، بوۋاق تۇغۇلغاندا، توي قىلغاندا، سەپەرگە چىققاندا، كېسەل يوقلىغاندا، قەبرە بېشىغا بارغاندا، قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، تاماق يېگەندىن كېيىن، ئۇخلاشتىن بۇرۇن ۋە ئورۇندىن تۇرغاندا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلسا بولىدۇ. دۇئا ـ تىلاۋەتتە كۆپىنچە ئاللاغا زىكرى قىلىدىغان كەلىمىلەر ئوقۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «قۇرئان كەرىم» دىن سۈرىلەرمۇ ئوقۇلىدۇ.

رۇكۇ نامازدا ئوقۇغاندا رۇكۇ قىلىش، سەجدە قىلىش، تەشەھھۇدا ئولتۇرۇش قاتارلىق بىر يۇرۇش ھەرىكەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رۇكۇ نامازقائىدىلىرىنىڭ بىرىدۇر. «نامازغا قارا.

سەجدە قىلىش ئىسلام دىنىدا ئاللاغا ئىبادەت قىلىشنىڭ قائىدىسى. ۋاك دەيىۋى «توغرا دىننىڭ ھەقىقەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئاللانى تونۇشنىڭ دەلىلى ئاللاغا ئىبادەت قىلىشتۇر. ئاللاغا ئىبادەت قىلىشنىڭ قائىدىسى ئاللاغا سەجدە قىلىشتۇر» دەيدۇ.

سەجدە قىلىنىدىغان ئايەتلەر

«قۇرئان كەرىم» دىكى بەزى ئايەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، 7 ـ سۈرىنىڭ 26 ـ ئايىتى؛ 13 ـ سۈرىنىڭ 15 ـ ئايىتى؛ 16 ـ سۈرىنىڭ 49 ـ ئايىتى؛ 17 ـ سۈرىنىڭ 109 ـ ئايىتى؛ 19 ـ سۈرىنىڭ 58 ـ ئايىتى، 22 ـ سۈرىنىڭ 18 ـ ئايىتى؛ 25 ـ سۈرىنىڭ 60 ـ ئايىتى؛ 27 ـ سۈرىنىڭ 26 ـ ئايىتى؛ 32 ـ سۈرىنىڭ 15 ـ ئايىتى؛ 38 ـ سۈرىنىڭ 24 ـ ئايىتى؛ 41 ـ سۈرىنىڭ 38 ـ ئايىتى؛ 53 ـ سۈرىنىڭ 62 ـ ئايىتى؛ 84 ـ سۈرىنىڭ 20 ـ، 21 ـ ئايەتلىرى؛ 96 ـ سۈرىنىڭ 19 ـ ئايىتىدىن. ئىبارەت مۇشۇ 14 ئايەت ئوقۇلغاندا سەجدە

قىلىنىدۇ. مۇشۇ 14 ئايەتنىڭ قايسىبىرى ئوقۇلغاندا مۇسۇلمانلار سەجدە قىلمىشى، ئاڭلىغانلارمۇ سەجدە قىلمىشى كېرەك.

دۇئاغا ئەگىشىش (1) مۇسۇلمانلار نامازنى ئوقۇپ بولۇپ، ئاخۇنۇمغا ئەگىشىپ قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىدۇ. (2) بىر نەچچە ئادەم سورۇندا بىللە بولۇپ تارقىلىدىغان چاغدا بىرى دۇئا قىلسا، باشقىلارمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ دۇئا قىلىدۇ.

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تىنچلىق»، «ئامانلىق»، «خاتىرجەملىك» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ سۆزنى ئۆزئارا يۈز كۆرۈشكەندە تىنچلىق، ئامانلىق سوراش ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. نامازنى ئوقۇپ بولۇپ، يۈزنى ئوڭغا، سولغا بۇراپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېيىش كېرەك.

تەكبىر «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ ئاللاغا ھەمدۇ سانا ئېيتسا تەكبىر ئېيتقانلىق بولىدۇ.

ئىنشائاللا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خۇدايىم بۇيرۇسا»، «خۇدايىم ساقلىسا» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئامىن بۇ ئەسلىي ئىبرانىي تىلىدىكى سۆز بولۇپ، مەنىسى «سەممىي» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلار «سۈرە فاتىھە» نى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، «ئاللا تىلىكىمنى ئىجابەت قىلغايسەن» دېگەن مەنىدە ئامىن دەيدۇ. بەزى ئۆلىمالار «سۈرە بەقەر» نى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ شۇنداق دېيىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

تەسمىيە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى ئاتاش، ئىسىم قويۇش دېگەنلىك بولۇپ، ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان جۈملە، يەنى «بىسمىللاھىر رەھمانىررەھىم» (ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن) دېگەن سۆز كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇسۇلمانلار قۇربانلىق قىلغاندىن باشقا ھەرقانداق سورۇندا ياكى كۈندىلىك تۇرمۇشتا (مەسىلەن، تاماق يېيىشتىن بۇرۇن) مىننەتدارلىقىنى ئىپادىلەپ بۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ.

قۇنۇت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «نامار»، «ئىبادەت»، «دۇئا ـ تىلاۋەت»، «تائەت ـ ئىبادەت»، «دۇئا ـ تەكبىر» دېگەنلىك بولىدۇ. خۇيزۇ مۇسۇلمانلار پەرز نامازدىكى 12 پەرزنىڭ بىرى، دەپ قارايدۇ.

ئەئۇزۇ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خۇدادىن پانا تىلەش» دېگەنلىك بولىدۇ. خۇيزۇ مۇسۇلمانلار سۈننەت نامازدىكى 28 سۈننەتنىڭ بىرى، دەپ قارايدۇ. نامازغا ئوقۇغاندا، نىيەت قىلغاندا «ئەئۇزۇ بىللا» نى ئوقۇيدۇ.

سانا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تەسبىھ»، «مەدھىيە»، «ھەمدۇسانا» دېگەنلىك بولۇپ، خۇيزۇ مۇسۇلمانلار سۈننەت نامازدىكى 28 سۈننەتنىڭ بىرى، دەپ قارايدۇ. نامازغا ئوقۇغاندا، قول قوشتۇرغاندىن كېيىن ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ.

ۋەز بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «نەسىھەت قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. نامازدىن ئىلگىرى ئىمام ياكى ئاخۇنۇم مۇسۇلمانلارغا تەبلىغ قىلىدىغان ئەقىدە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

خۇتبە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «نۇتۇق»، «پەندى ـ نەسىھەت» دېگەنلىك بولىدۇ. جۈمە نامىزى ياكى ھېيت نامىزىدا سۆزلىنىدىغان سۆز كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خۇتبىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، ئاللاغا ھەمدۇسانا ئوقۇش، پەيغەمبەر سۈننەتلىرىنى سۆزلەشتىن باشقا، ۋەزىيەتكە ئاساسەن تەبلىغ قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. جۈمە كۈنى ھەر ئادەم ئۆز ئالدىغا تۆت رەكەت سۈننەت نامىزىنى ئۆتەپ

بولغاندىن كېيىن، خاتىب ياكى ئىمام مۇنبەرگە چىقىپ، نامازخانلارغا قاراپ تۇرۇپ سۆزلەيدۇ. بۇ چاغدا نامازخانلار جىم تۇرۇپ ئاڭلىشى، نامازغا ئوقۇماسلىقى، پارالك سېلىشماسلىقى لازىم. ئەڭ بۇرۇن بۇ ئىشنى خەلىپە ياكى خەلىپىنىڭ ۋەكىلى ئىجرا قىلاتتى، كېيىن خاتىب ياكى ئىمام ئىجرا قىلىدىغان بولدى.

تەسبىھ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مەدھىيە»، «تەكبىر» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) نامازدىن كېيىن ئاللاغا تەسبىھ ئوقۇلۇپ، «سۇبھانەللاھ» دېيىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئەتىگەندە، ئاخشامدا 100 قېتىم شۇنداق دەپ ئوقۇغان ئادەمنىڭ گۇناھى مەغپىرەت قىلىنىدۇ. (2) ئىران، پاكىستاندىكى مۇسۇلمانلار «تەسۋى»نى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ.

زىكر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ياد ئېتىش»، «قەسىدە» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلار ئاللاغا بېغىشلانغان قەسىدە، ھەمدۇسانالارنى ئوقۇش ئارقىلىق ئاللانى ياد ئېتىپ تۇرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «ئاللانى يادلاپ تۇرۇش» توغرىسىدا مۇنۇ ئايەت بار: «ئى مۆمىنلەر! ئاللانى كۆپ ياد قىلىڭلار. ئۇنىڭغا ئەتىگەن - ئاخشامدا تەسبىھ ئېيتىڭلار (چۈنكى بۇ ئىككى ۋاقىتتا پەرىشتىلەر چۈشۈپ تۇرغانلىقتىن، ئۇ ۋاقىتلارنىڭ ئەۋزىلى ھېسابلىنىدۇ)» 23 - سۇرىنىڭ 41 -، 42 - ئايەتلىرى).

ئىسىم زات بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللاھۇ» دېگەنلىك بولۇپ، زىكرىنىڭ بىر خىلى، خۇپىيەنىڭ ئىستىقامەت پەرزى ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇغاندا «ئاللاھۇ» سۆزى ئۇچ بوغۇمغا ئايرىلىپ، ئادەم بەدىنىدە شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۇچ پەللىدىكى قۇۋۋەت سەرپ قىلىنىدۇ. قايتا نەپەس ئالغىچە دەم ئالماي زىكرى قىلىنىدۇ.

بەش ۋاخ نامار بامدات، پېشىن، دىگەر، شام، خۇپتەندىن ئىبارەت بەش نامار بەش ۋاخ نامار دېيىلىدۇ.

بامدات نامىزى بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچە سەلات سۇبھ ياكى سەلات فەجرى دېيىلىدۇ. تاڭ سۈزۈلگەندىن تارتىپ كۈن چىقىشتىن بۇرۇنغىچە ئوقۇلىدۇ. بامدات نامىزى تۆت رەكەت بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى رەكەت سۇننەت، كېيىنكى ئىككى رەكەت پەرزدۇر. سۇننەت ۋە پەرزنىڭ ھەربىرى ئايرىم ئوخشاش بولىدۇ. نىيەت قىلغاندا پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

پېشىن نامىزى بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە سالات زۇھر دېيىلىدۇ. بۇ بەش ۋاخ نامازنىڭ ئىككىنچى قېتىملىقى بولۇپ، چۈشتە ئوقۇلىدۇ. پېشىن نامىزى 10 رەكەت بولۇپ، تۆت رەكەت سۇننەت، تۆت رەكەت پەرز، يەنە ئىككى رەكەت سۇننەت ئوقۇلىدۇ.

دىگەر نامىزى بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە «ئەسىر» دېيىلىدۇ. بەش ۋاخ نامازنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىقى بولۇپ، پېشىندىن تارتىپ كۈن ئولتۇرۇشتىن بۇرۇنغىچە ئوقۇلىدۇ. دىگەر نامىزىدا تۆت رەكەت پەرز ئوقۇلىدۇ.

شام نامىزى بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە «سالات مەغرىب» دېيىلىدۇ. بەش ۋاخ نامازنىڭ تۆتىنچى قېتىملىقى بولۇپ، كۈن ئولتۇرغاندىن تارتىپ قاراڭغۇ چۈشۈشتىن بۇرۇنغىچە ئوقۇلىدۇ. شام نامىزى بەش رەكەت بولۇپ، ئۈچ رەكەت پەرز، ئىككى رەكەت سۇننەت ئوقۇلىدۇ.

خۇپتەن نامىزى بۇمۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبچىدە «سالات ئىسھا» دېيىلىدۇ. بەش ۋاخ نامازنىڭ بەشىنچى قېتىملىقى بولۇپ، كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن ياكى قاراڭغۇ چۈشكەندىن تارتىپ تاڭ

سۈزۈلۈشتىن ئاۋۋالغىچە ئوقۇلىدۇ. خۇپتەن نامىزى توققۇز رەكەت بولۇپ، تۆت رەكەت پەرز، ئىككى رەكەت سۈننەت، ئۈچ رەكەت ۋاجىب ئوقۇلىدۇ.

رەتلىك نامار بۇ دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ، ھەر كۈنى ئۆز رېتى بىلەن ئوقۇلغان بەش ۋاخ نامار ياكى كېيىن تولۇقلاپ ئوقۇلغان نامار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بويىچە، بەش ۋاخ پەرز نامار ۋە «ۋىتىر» ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپكە ئەمەل قىلىش لازىم. قەرەلىدە ئوقۇلغان ۋە تولۇقلاپ ئوقۇلغان نامازدا بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلمىشقا بولمايدۇ. ھەر كۈنى مۇشۇنداق نامار ئوقۇغانلار «رەتلىك نامازخانلار» دەپىلىدۇ. جۈملىدىن بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، نامازدىن قالمىغان ئادەملەرمۇ شۇنداق دەپىلگەن.

ۋىتىر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تاق سان» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى بىر خىل ئالاھىدە نامار بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆزدە تۇتۇلغىنى ھەققىدە ئىككى خىل رىۋايەت بار: بىرىدە، خۇپتەن نامىزىدىكى توققۇز رەكەت نامازنىڭ ئۈچ رەكەت ۋاجىب نامىزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ يەنە بىرىدە خۇپتەن نامىزى بىلەن بىللە خۇپتەن نامىزىدىن كېيىنكى ئۈچ رەكەت مۇستەقىل ۋاجىب نامازنىڭ ئۇنىڭغا قوشۇلمايدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى توغرىسىدىكى گەپلەر بىر خىل ئەمەس. بەزىلەر ئاللانىڭ تاق سانىنى ياخشى كۆرگەنلىكىدىن دەيدۇ. ھەزرىتى ئەلى: «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۈممىلەر! تاق سانلىق نامار ئوقۇڭلار. چۈنكى، ئاللا تاق بولغاچقا، تاق سانلىق نامازنى ياخشى كۆرىدۇ» دەپتۇ. بەزىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يەتتە قات ئاسماندىكى ئەرشكە چىققاندا ئۈچ رەكەت نامار ئوقۇغان، ئاللا مۇشۇ ئۈچ رەكەت نامازنى ياقتۇرغان ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە مۆمىن ئەر-ئاياللارغا ئۇنى ۋاجىب قىلغان، دەيدۇ.

قەسىر نامار ئىسلام دىنىدىكى تۆزۈم بولۇپ، نامازنى قەسىرى قىلىپ (قىسقارتىپ) ئوقۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «سەپەرگە چىققان ۋاقتىڭلاردا كاپىرلارنىڭ ئۆزۈڭلەرغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن قورقۇپ، نامازنى قەسىرى قىلىپ (يەنى تۆت رەكەتنى ئىككى رەكەت قىلىپ) ئوقۇساڭلار سىلەرگە ھىچ گۇناھ بولمايدۇ.» (4 - سۈرىنىڭ 101 - ئايىتىدىن). كېيىن فەقىھلەر بۇنى سەپەرگە چىققانلارنىڭ ئادا قىلىدىغان مەسئۇلىيىتى قىلىپ بەلگىلىدى. مەسىلەن، ئەبۇ ھەنىفە: «سەپەرگە چىققانلار قەسىر نامار ئوقۇش كېرەك. ئۇنداق قىلمىسا نامازنى كەينىگە سۈرۈشتۈرۈپ گۇناھىنى سادىر قىلغان بولىدۇ» دېگەن. پېشىن نامىزى ۋە خۇپتەن نامىزىدىكى تۆت رەكەت پەرزنى ئىككى رەكەت قىلىپ ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلدى. سەپەرگە چىققان ئادەم بىر جايدا ئۇدا 15 كۈن تۇرۇپ قالماقچى بولسا، ئادەتتىكى نامار تۇزۇمىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ.

جۈمە نامىزى جۈمە كۈنى چۈشتىن كېيىن (پېشىن ۋاقتىدا) جامائەت بىلەن مەسچىتتە ئوقۇلىدىغان نامار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ نامازغا ئىمام ياكى ئاخۇنۇم ئىمامىلىق قىلىدۇ. ئەزان ئېيتىلىپ، نامازغا كىرگەندىن كېيىن، ھەربىر ئادەم ئۆزى تۆت رەكەت سۈننەت ئوقۇيدۇ. نامازدا «قۇرئان كەرىم» پەس ئاۋازدا قىرائەت قىلىنمىدۇ. ئاندىن كېيىن، ئىمام ئورنىدىن تۇرۇپ، نامازخانلارغا قاراپ تۇرۇپ خۇتبە سۆزلەيدۇ. نامازخانلار ئورنىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇۋېرىدۇ. نامازنىڭ باشلىنىدىغانلىقى جاكارلانغاندىن كېيىن، نامازخانلار دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئىمامغا ئەگىشىپ ئىككى

رەكەت پەرز نامىزى ئوقۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نامازغا تۇگەيدۇ (شەخسىي يەنە ئىككى رەكەت سۈننەت ئوقۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇنى تولۇقلىيالماي قالىدۇ). ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، ئاللا ئالەمنى يەتتە كۈندە ياراتتى. «ئاللانىڭ ياراتقان ئىلتىپاتىغا رەھمەت ئېيتىش» «گۈناھىنى يۇيۇش» ئۈچۈن جۈمە نامىزى ئوقۇلىدۇ.

جۈمە ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ھەجرىيە كالىندارى بويىچە جامائەت بىللە نامىز ئوقۇيدىغان كۈندۇر (مىلادىيە كالىندارى بويىچە ھەر ھەپتىنىڭ 5 - كۈنى).

ئاخىرقى جۈمە ھەجرىيە كالىندارى بويىچە بىر يىلنىڭ ئاخىرقى جۈمە كۈنى.

ھېيت نامىزى بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «بايرام نامىزى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى روزى ھېيت، قۇربان ھېيتتا جامائەت ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. ھېيت نامىزى ئادەتتە جامەدە ياكى تالادا ئوقۇلىدۇ. نامازغا باشلىنىشتىن ئىلگىرى دۇئا - تىلاۋەت ئوقۇلىدۇ. ئەزان ئېيتىلمايدۇ. ئىمام ياكى ئاخۇنۇم ئىملىق قىلىدۇ. ئىككى رەكەت ۋاجىب ئوقۇلىدۇ، قۇرئان قىرائەت قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن خۇتبە ئوقۇلىدۇ. خۇتبىنىڭ مەزمۇنى روزى ھېيتتا ئىئانە قىلىشنى، ئاگاھلاندۇرۇشنى، قۇربان ھېيتتا قۇربانلىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى سۆزلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھېيت نامىزى جۈمە نامىزىدىن تەنتەنىلىك بولىدۇ.

مېيىت نامىزى ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن ئاللاغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان جامائەت نامىزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مېيىت نامىزىغا ئاخۇنۇم رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. نامازغا باشلىنىشتىن ئىلگىرى جىنازىدىكى مېيىتنىڭ بېشى شىمالغا قىلىپ قويۇلىدۇ. ئاندىن ئاخۇنۇم مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ ھەمدە جامائەتنى باشلاپ تۆت قېتىم تەكبىر ئوقۇيدۇ. مېيىت نامىزىغا قاتناشقۇچىلار تەرەت ئالغان بولۇشى كېرەك. نامازدا قىبلىگە قاراپ سەپ بولۇپ ئۆرە تۇرىدۇ. رۇكۇ قىلىنمايدۇ، سەجدە قىلىنمايدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندا ئاخۇنۇم باشلىق جامائەت مېيىتنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ. مېيىت نامىزى مەسچىتتە، كەڭرى ئورۇندا ئوقۇلسىمۇ بولىدۇ.

كېپەن ئەرەبچىدە كەفەن دېيىلىدۇ. بىزدە «ئاخىرەتلىك» مۇ دېيىلىدۇ. مېيىت ئاق رەخ بىلەن كېپەنلىنىپ يەرلىككە قويۇلىدۇ.

قازىلىق تۇتۇش ۋاقتى مېيىت چىقىرىلغان ئۆيدىكىلەر ئادەتتە 40 كۈن قازىلىق تۇتىدۇ. بەزىلەر 100 كۈن، ھەتتا بىر يىلغىچە قازىلىق تۇتىدۇ.

روزا تۇتۇش ئەرەبچىدە «سەۋم» دېيىلىدۇ. رامىزان (ھەجرىيە كالىندارى بويىچە 9 - ئاي) دا ھەر كۈنى تاڭ يورۇشتىن بۇرۇندىن تارتىپ كۈن پاتقىچە بولغان ئارىلىقتا ھەممە يېيىش - ئىچىش، جىنسىي پائالىيەت قاتارلىقلارنى توختىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئېيتىلىشچە، «رامىزان ئېيىدا قۇرئان نازىل بولۇشقا باشلىدى. قۇرئان ئىنسانلارغا يېتەكچىدۇر، ھىدايەت قىلغۇچى ۋە ھەق بىلەن ناھەقنى ئايرىغۇچى روشەن ئايەتلەردۇر، سىلەردىن كىمكى رامىزان ئېيىدا ھازىر بولسا رامىزان روزىسىنى تۇتسۇن...» (2 - سۈرىنىڭ 185 - ئايىتىدىن). بەلگىلىمە بويىچە، بالىلار، ئەقىلدىن ئازغانلار، ئاغرىقلار، ھامىلدار ئاياللار روزا تۇتمىسىمۇ بولىدۇ؛ ئالاھىدە سەۋەبلەر بىلەن روزا تۇتالمىغانلار كېيىن

تولۇقلاپ تۇتسىمۇ ياكى سەدىقە بەرسىمۇ بولىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مىلادىيە 622 — يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، ئاشۇرا كۈنى (ھىجرىيە كالېندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) نى روزا تۇتىدىغان كۇن قىلىپ بەلگىلىگەن. كېيىنكى يىلى رامىزان ئېيىدا بىر ئاي روزا تۇتۇشقا ئۆزگەرتكەن. روزا تۇتۇش رامىزان ئېيىدا يېڭى ئاي چىققاندا باشلىنىدۇ. نوپۇزلۇق ئىككى مۇسۇلمان ئايغا قارايدۇ. كېيىنكى ئايدا ئاي چىققاندا روزا تۇتۇش ئاخىرلىشىدۇ. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بايراق چىقىرىش، زەمبىرەك ئېتىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن روزىنىڭ باشلانغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. روزا تۇتقۇچى تالڭ يورۇشتىن ئىلگىرى روزا تۇتۇشتىكى ئارزۇسىنى ئېنىق ئىزھار قىلىشى، سۇھۇرلۇق (زولۇق) يېيىشى كېرەك. بىر كۈن ئاخىرلاشقاندا ئىپتار قىلىشى ھەمدە دۇئا - تىلاۋەت قىلىشى ۋە قىرائەت قىلىشى كېرەك. رامىزان ئېيىدا كۈندە بەش ۋاخ نامىاز ئوقۇغاندىن باشقا 20 رەكەتلىك تەرەۋەھ نامىزى ئوقۇش كېرەك. ئەگەر روزىنى قەستەن بۇزۇۋەتكەن بولسا، يەنە 60 كۈن روزا تۇتۇشى كېرەك؛ روزىسى بۇزۇلغان بولسا، بىر كۈن تولۇقلاپ تۇتۇش ھەمدە 60 نامراتقا بىر ۋاقلىق تاماق بېرىش كېرەك. ئەگەر روزا مەقسەتسىز ئېچىلىپ كەتكەن بولسا ھەم دەرھال تۇزىتىۋېلىنسا، روزا بۇزۇلغان بولمايدۇ. روزا بىر نەچچە خىل بولىدۇ: (1) پەرز روزا. رامىزان ئېيىدا (بەزىدە 29 كۈن، بەزىدە 30 كۈن) ئاللانىڭ ئەمرى بويىچە تۇتۇلىدىغان روزا. روزا ۋاقتى تولغاندا ھىجرىيە كالېندارى بويىچە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى روزا ئېچىلىدۇ. (2) سۇننەت روزا. بۇ روزا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكىتى ياكى تەشەببۇسى بىلەن بەلگىلەنگەن. مەسىلەن، ئاشۇرا كۈنى، بارات كۈنى (ئىسلام كالېندارى بويىچە 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى)، ئىسلام كالېندارى بويىچە 7 -، 8 - ئايلارنىڭ بىر نەچچە كۈنى، دۈشەنبە ۋە پەيشەنبە كۈنلىرى، 10 - ئاينىڭ ئالدىنقى ئالتە كۈنى تۇتۇلىدىغان روزا قاتارلىقلار. بۇ روزىلارنى تۇتمىسا گۇناھ بولمايدۇ. (3) ئىختىيارەن روزا. ساداقەتلىك، ۋەدە قىلىش، تولۇقلاش، جازالاش سەۋەبىدىن تۇتۇلىدىغان روزا. روزا ھېيتتا، قۇربان ھېيتتا ۋە ھېيتتىن كېيىنكى ئۈچ كۈن ئىچىدە، مىلادىيىنىڭ شەنبە (يەھۇدىي دىنىنىڭ شەببات كۈنى) دە ۋە يەكشەنبە (خرىستىئان دىنىنىڭ ئىبادەت كۈنى) دە روزا تۇتۇشقا بولمايدۇ. رامىزان ئېيىدىن 1 — 2 كۈن بۇرۇن روزا تۇتۇشقا ياكى يىلبويى، جۈمە كۈنلىرى ئۈزمەي روزا تۇتۇشقىمۇ بولمايدۇ.

رامىزان بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «رامىزان ئېيى» مۇ دېيىلىدۇ، ھىجرىيە كالېندارىدىكى 9 - ئاينىڭ نامىدۇر. «قۇرئان كەرىم» دە مۇشۇ ئايدا روزا تۇتۇش بەلگىلەنگەنلىكتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. زىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇشۇ ئايدا ئاللادىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋەھىي نازىل بولۇشقا باشلىغان، بەدرى غازىتىمۇ مۇشۇ ئايدا غەلىبە قىلغان. شۇڭا بۇ ئاي مۇقەددەس، كاتتا ۋە ساخاۋەتلىك ئاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيىنىڭ 623 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام روزىنى مۇشۇ ئايدا بىر ئاي تۇتۇشقا ئۆزگەرتتى. ھىجرىيە كالېندارى بويىچە رامىزان ئېيىدا يېڭى ئاي چىققان كۈنى روزا باشلىنىدۇ. كېيىنكى ئاينىڭ يېڭى ئاي چىققان كۈنى روزا ئاخىرلىشىدۇ. روزا بەزى يىللىرى 29 كۈن، بەزى يىللىرى 30 كۈن بولىدۇ. ئىمام، قازى، ئاخۇنۇم قاتارلىق نوپۇزلۇق

ئىككى مۇسۇلمانىنىڭ ئاينى كۆرۈشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ زامانىمىزدىكى كالېندارىدا روزا كۈنى ئېنىق يېزىلمىدىغان بولدى. رامىزاننىڭ 14 - كۈنى بۇۋى فاتىمە ئايىمى، 27 - كۈنى تۇنەك بولىدۇ. روزا ئارىسىدا مۇسۇلمانلار سەدىقە بېرىدۇ، جامائەتنى ئىپتارغا چىللايدۇ. ئىپتار ۋاقتىدا مەسچىتتىكى نامازخانلارغا مېۋە - چېۋە، پوشكال قاتارلىق نەرسىلەرنى تارقىتىدۇ. رامىزان ئېيى چىقىپ كېتىشتىن ئىلگىرى مەسچىتكە فىتىر سەدىقىسى بېرىشمۇ روزىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان شەرتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇرئاننى تاماملاش «قۇرئان كەرىم»نى تولۇق قىرائەت قىلىپ بولۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. روزا ئېيىدا قۇرئاننى تاماملاش سۈننەت ھېسابلىنىدۇ. روزا ئېيىدىكى 30 كېچىدىكى ھەربىر تەرەۋەھ (20 رەكەت) دە قىرائەت قىلىپ، روزا تۇگىگىچە قۇرئاننى تولۇق قىرائەت قىلىپ بولۇشى كېرەك. بەزى مۇسۇلمانلار «قەدر كېچىسى» نىڭ ئىلتىپاتىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، شۇ كېچىسى قۇرئاننى قىرائەت قىلىپ بولىدۇ. بۇ ياخشى قىلمىش ھېسابلىنىدۇ.

ئېتىكاپ بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى ئىستىقامەتنى كۆرسىتىدۇ. (1) رامىزان ئېيىدىن كېيىنكى 10 كۈندە ھەربىر مەسچىتتە كېچە - كۈندۈز ئاز دېگەندە بىردىن ئادەم قېلىپ، قىرائەت قىلىدۇ، نامаз ئوقۇيدۇ، ئېتىكاپتا ئولتۇرىدۇ. بۇ ئەسلىي ئەرەبلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى ئىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىدە دىنىنى تەبلىغ قىلغاندا ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن كېيىنكى 10 كۈندە شۇنداق ئىستىقامەت قىلغانلىقتىن داۋاملىشىپ كەلدى. ئادەتتە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش ۋاقتى 10 كۈن بولىدۇ، ئاز بولسا بىر كېچە - كۈندۈز بولىدۇ. ئەرلەر مەسچىتتە، ئاياللار ئۆيىدىكى نامаз ئوقۇيدىغان جايدا ئېتىكاپتا ئولتۇرىدۇ. ئېتىكاپتا ئولتۇرغاندا نىيەت قىلىش، داۋاملاشتۇرۇش، سەۋەبسىز ئۆزۈپ قويماسلىق، ئۆزۈلۈپ قالغان بولسا تولۇقلاش لازىم. ئىككى سائەت سەۋەبسىز ئايرىلىپ كەتسە، ئېتىكاپ بىكار بولىدۇ. (2) جۈمئىگە دىكى خۇيزۇلار ھەمىشە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىدۇ. ئۇلاردىكى ئېتىكاپ شەكلى كۆپ خىل بولۇپ، بەزىلىرى داستىخان قۇرۇپ، كۆزنى يۇمۇپ «نەپسىنى يېغىپ جىم ئولتۇرىدۇ». بەزىلىرى ئۈدا 10 كۈن ئاز ئۇخلايدۇ، ئاز غىزالىنىدۇ. ئاللانى كۆپ ياد ئېتىپ، پەيغەمبەرگە قەسىدە ئوقۇيدۇ. مەسىلەن، خۇپىيەلەر «خەلىفە» بولۇشنى ئارزۇ قىلسا، ئىشىك - دېرىزىنى چىڭ يېپىپ قويۇپ قاراڭغۇ ئۆيدە ئۈدا 27 كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، زىكر سالىدۇ. ھەر كۈنى يېرىم پوشكال، ئۈچ تال چىلان يەپ، بىر چىنە سۇ ئىچىدۇ. شۇنداق قىلالىسا «خەلىفە» بولالايدۇ.

ئىپتار كەچقۇرۇن ئىپتار ۋاقتى بولغاندا ئۆيدىكىلەر جەم بولۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ئۇسسۇزلۇق بىلەن ئېغىز ئېچىپ ئاندىن تاماق يەيدۇ.

ئايغا قاراش ئىسلام دىنىدا يېڭى ئاينىڭ چىقىشىغا قاراپ رامىزان ئېيىنىڭ كىرگەنلىكىنى بېكىتىدىغان تۇزۇم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەدىس ۋە شەرىئەتكە ئاساسەن، مۇسۇلمانلار ئاي كۆرۈپ روزا تۇتۇشى ۋە ئاي كۆرۈپ روزىنى ئېچىشى لازىم. ھاۋا تۇتۇق بولۇپ ئاينى كۆرگىلى بولمىسا، 30 كۈن روزا تۇتۇلىدۇ. ئادەتتە 29 كۈندە ئاي كۆرۈنىدۇ. ئىسلام دۆلەتلىرىدە روزىغا ھۆكۈمەت ياكى شەرىئەت ئورگانلىرى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. ئۇلار ھىجرىيە كالېندارى بىلەن ئايغا قاراشنى

بىرلەشتۈرۈپ روزا تۇتۇش ۋاقتىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. رايونىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، كىلىماتى مۇرەككەپ بولغاچقا، بەزى جايلاردا ئېگىز ـ پەسلىك مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

زاكات بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ شەرئىتتە بەلگىلەنگەن سەدىقات بولۇپ، «ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن بەلگىلەنگەن» دىنىي سېلىقتۇر يەنى سەدىقە بېجىمۇ دېيىلىدۇ. «زاكات» دېگەن سۆزنىڭ زاھىر مەنىسى «پاك» دېگەنلىك بولىدۇ. زاكات بېرىش ئارقىلىق مال ـ مۈلۈكنى پاكلاش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «. . . زاكات بېرىدىغان ۋە ئاخىرەتكە جەزمەن ئىشىنىدىغان، ياخشى ئىش قىلغۇچى كىشىلەرگە ھىدايەتتۇر ۋە رەھمەتتۇر. ئاشۇلار (يەنى يۇقىرقى سۈپەتلەرگە ئىگە كىشىلەر) پەرۋەردىگارىنىڭ توغرا يولىدا بولغۇچىلاردۇر. . . » (31 ـ سۈرىنىڭ 5 ـ ئايىتىدىن). بۇنداق ئايەت قۇرئاننىڭ 80 نەچچە يېرىدە چىقىدۇ. دەسلەپ ئىختىيارەن سەدىقە بېرىش بولغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، ئەمەل قىلىنىدىغان پەرز قىلىپ بېكىتىلدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر يىللىق كىرىمى (جۈملىدىن تۇراقسىز ۋە تۇراقلىق مۈلكى) دىن قىلغان كىرىمنىڭ ساپ ئېشىنچىسى مەلۇم سانغا يەتكەندە ئوخشىمىغان نىسبەت بويىچە زاكات بېرىشى كېرەك. تاۋار بىلەن نەق پۇلنىڭ زاكىتى 2.5% بولىدۇ؛ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 5% تىن 10% قىچە بولىدۇ؛ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنىڭمۇ لايىقىدا زاكات نىسبىتى بولىدۇ. لېكىن ئەڭ يۇقىرى زاكات نىسبىتى بولمايدۇ. ئادەتتە يىلدا بىر قېتىم زاكات ئېلىنىدۇ. دەسلەپ خەلىپىگە مۇسۇلمانلاردىن دىنىي نام بىلەن يىغۇۋېلىنىدىغان سېلىق بولۇپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، مەسچىت سېلىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلگەن. ئاساسىي پرىنسىپى ئۆشرەگە ماس كېلىدۇ. ئىسلام دىنىدا بولمىغان دۆلەتلەردە مۇسۇلمانلار ئەمەل قىلىدىغان دىنىي مەجبۇرىيەت بولۇپ، دۆلەتنىڭ بېجىدىن ئايرىۋېتىلىدۇ. باشقا باجلارغا ئارىلاشتۇرۇلمايدۇ. شەخسلەرنىڭ ئىختىيارەن سەدىقىسىگىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئىسلام دۆلەتلىرى ياكى رايونلىرىدىمۇ زاكات ئېلىش ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «زاكات پەقەت پېقىرلارغا، مىسكىنلەرگە، زاكات خادىملىرىغا، دىللىرىنى ئىسلامغا مايىل قىلىش كۆزدە تۇتۇلغانلارغا، قۇللارنى ئازاد قىلىشقا، قەرزدارلارغا، ئاللانىڭ يولىغا، ئىبنى سەبىللەرگە بېرىلىدۇ، بۇ ئاللانىڭ بەلگىلىمىسىدۇر. . . (9 ـ سۈرىنىڭ 60 ـ ئايىتىدىن). ئۆزى بېقىۋاتقان تۇغقانلارغا زاكات بېرىشكە بولمايدۇ. ئەر ـ خوتۇنلارمۇ بىر ـ بىرگە زاكات بېرىشكە بولمايدۇ. سەدىقىنى ئالغانلار ئۆزىنىڭ سەدىقە ئېلىشىغا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلسا، سەدىقىنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك.

سەدىقە «زاكات» مەنىسىگە ئىگە. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىختىيارەن بەرگەن بىر قىسىم مۈلكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىي مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىنىنى تەرغىب قىلغان دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىجتىمائىي تەشەببۇس ئىدى. كېيىن زاكات شەرئىتتە بەلگىلەنگەن سەدىقە قىلىنىپ، «ئىختىيارەن سەدىقە» سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى.

فىترە سەدىقىسى مۇسۇلمانلارنىڭ روزا ھېيتتىن ئىلگىرىكى

ئىختىيارەن سەدىقىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بەلگىلىمە بويىچە، روزا ھېيت نامىزىدىن بۇرۇن پۇلى بارلار ئۆيىدىكى ئۆزىنىڭ ئادەملىرى ۋە مالايلىرىنىڭ سانى بويىچە ھېسابلاپ، بىر ئادەمنىڭ بىر كۈنلۈك تۇرمۇش خىراجىتىنگە توغرا كېلىدىغان پۇلنى يوقسۇللارغا سەدىقە بېرىشى كېرەك. جۈملىگە بىر قىسىم رايونلىرىدا 1.25 كىلوگرام بۇغداي ياكى 2.5 كىلوگرام ئارپا ھېسابىدا پۇل بەرگەن. سەدىقە روزىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان شەرت ھېسابلىنىدۇ. زاكاتقا ئوخشمايدۇ.

ھەدىيە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «سوۋغا» دېگەنلىك بولىدۇ. جۈملىگو مۇسۇلمانلىرى مەسچىت، خانىقالارغا، ئاخۇن - موللىلارغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن پۇل - مال ھەدىيە قىلىپ، ياخشى نىيەتنى ئىپادىلەيدۇ.

فىدىيە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تۆلەم پۇل» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن، مۇسۇلمانلار مەلۇم دىنىي مەجبۇرىيەتنى (مەسىلەن، روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش قاتارلىقلارنى) بەجا كەلتۈرۈشكە ئاجىلاج بولسا، سەدىقە بېرىش، مال، پۇل بېرىش قاتارلىق يوللار بىلەن ئۇنى تولۇقلىشى لازىم. (2) مۇسۇلمانلاردىكى دەپنە مۇراسىمىنىڭ بىر قىسمى، يەنى گۇناھىنى ساقىت قىلىش شەكلىدۇر. خۇيزۇلاردا فىدىيەنى ئايلاندۇرۇش دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا مېيىت نامىزىدىن ئىلگىرى مېيىتنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ بارىدىغانلار (جۈملىدىن دىنىي زاتلار) چەمبەر بولۇپ تۇرىدۇ. ئادەمنى ساناپ چىققاندىن كېيىن، مېيىت ئىگىسى مەلۇم نەرسىنى چەمبەر بولۇپ تۇرغانلارنىڭ بىرىگە بېرىدۇ. ئۇ ئادەم نەرسىنى ئۆي ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئۆي ئىگىسى ئۇنى يەنە بىر ئادەمگە بېرىدۇ. بۇنداق قىلىش بەلگىلىمىدىكى ئېھتىياجلىق ئادەم سانى ۋە ئايلاندۇرۇش سانى توشقىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. بۇ نەرسىلەر ئاخۇنلارغا ۋە مېيىت ئۇزاتقۇچىلارغا تەقسىم قىلىنىپ بېرىلىدۇ. بەزى جايلاردا ئۇنداق قىلىنمايدۇ. مېيىت نامىزىدىن كېيىن مېيىت ئىگىسى مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى گۇناھلىرىنىڭ تۆلىمى سۈپىتىدە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە پۇل ياكى نەرسە - كېرەك بېرىدۇ. بۇ پۇل ۋە نەرسە - كېرەكنىڭ بىر قىسمى ئاخۇنۇمنىڭ قىرائەت ھەققى قىلىنىدۇ.

ھەج قىلىش بەش پەرزنىڭ بىرى. مەككىگە بېرىپ كەبىنى تاۋاپ قىلىش ھەج قىلىش دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «... قادىر بولالىغان كىشىلەرنىڭ ئاللا ئۈچۈن كەبىنى زىيارەت قىلىشى ئۇلارغا پەرز قىلىندى...» (3 - سۈرىنىڭ 97 - ئايىتىدىن). شۇنىڭ بىلەن ھەج قىلىش ئىسلام دىنىدىكى پەرز بولدى. بەلگىلىمە بويىچە، تېنى ساغلام، يول خىراجىتى تەييارلىغان، سەپەر قىلىشى قۇلايلىق بولغانلىكى مۇسۇلمان ئۆمرىدە ئاز بولسا بىر قېتىم ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 8 - 12 - كۈنىدىن كۈنگىچە جامائەت بىلەن كەبىنى تاۋاپ قىلىشى لازىم. بۇ رەسمىي ھەج دېيىلىدۇ. ھەج قىلىش مەۋسۇمىدىن باشقا، بىر يىلنىڭ ھەر قانداق ۋاقتىدا ھەج قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق ھەج ئۆمرى ھەج دېيىلمىدۇ. ھەج قىلغانلار «ھاجى» دېيىلىدۇ. ئەگەر ئۆزى ھەج قىلىپ بارالمىسا، باشقا ئادەمنى يالاپ ئەۋەتسىمۇ بولىدۇ. يالانغۇچى «نايىب ھاجى» دېيىلىدۇ. ھەج قىلىدىغانلار كېلىشتىن ئىلگىرى (ھىجرىيە 11 - ئاينىڭ 25 - 28 - كۈنىدىن كۈنگىچە) بەيتۇللاغا يېپىلغان قارا كىمخاپ يوپۇق (كىسۋە) ئاق كىمخاپ يوپۇققا ئالماشتۇرۇلىدۇ. يېڭى

يوپۇق مىسىردا تەييارلىنىپ، تۆگە كارۋىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ھەج قىلىش ئاخىرلاشقاندا يېڭى يوپۇق ئالماشتۇرۇلىدۇ. ھەج قىلىشنىڭ بىر يۇرۇش قائىدىلىرى بولىدۇ: ئېھرام باغلايدۇ، ئېھرام باغلاپ بولغاندىن كېيىن، «كەلدىم. ئى ئاللا! ئەمرىڭگە ئەمەل قىلىپ كەلدىم» دەپ توۋلاپ تۇرىدۇ؛ بەيتۇللانى ئايلىنىپ شەرق تەرەپتىكى «مەقامى ئىبراھىم»غا بېرىپ، ئىككى رەكەت نامаз ئوقۇپ، ئاندىن جەنۇب تەرەپتىكى زەمزەم بۇلىقىغا بېرىپ زەمزەم سۇيى ئىچىدۇ؛ ئارىلىقى 420 مېتىر كېلىدىغان سەفا تېغى بىلەن مەرۋە تېغى ئوتتۇرىسىدا ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا، بۇ تاغدىن ئۇ تاغقا سەئىي قىلىدۇ. مىنادا ياتىدۇ، تۇنەيدۇ، ئەرەفات تېغىغا بارىدۇ. ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى چۈشتە مەككىنىڭ شەرقىدىكى 25 كىلومېتىر كېلىدىغان ئەرافات تېغىدا تەنتەنىلىك دۇئا - تىلاۋەت قىلىنىدۇ، نامаз ئوقۇلىدۇ. ئىمام مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئۇسۇلى بويىچە، چوڭ تاشنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ۋەز ئېيتىدۇ. كۈن ئولتۇرغاندا كىشىلەر مەككىگە قايتىدۇ. يول ئۈستىدە مۇزدەلىفە تېغىدا تۇنەيدۇ. بۇلاردىن باشقا، شەيتانغا تاش ئاتىدۇ ۋە قۇربانلىق قىلىدۇ. يۇقىرىقى مۇراسىملار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، چېچىنى چۈشۈرۈپ، تىرنىقىنى ئېلىش لازىم. 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياكى 11 - كۈنى يەنە كەبىگە بېرىپ، كەبىنى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ چىقىدۇ. بۇ مەككىدىن كېتىشتىن بۇرۇنقى ھەججەتۇل ۋىدا (ۋىدالىشىش ھەجى) بولىدۇ. بۇ چاغدا پەرھىزلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلدىن قالىدۇ. بەزىدە مەدىنىگە بېرىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىنى يوقلايدۇ.

ئۆمرە ھەج رەسمىي ھەج مەۋسۇمىدىن باشقا ھەرقانداق چاغدىكى ھەج ئۆمرە ھەج دەيىلىدۇ. ئۆمرە ھەجدە بەيتۇللانى ئايلىنىدىغان، سەئىي قىلىدىغان مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلىدۇ. قۇربانلىق قىلىنمايدۇ. ئۆمرە ھەج سۈننەت ھېسابلىنىدۇ.

ئېھرامغا كىرمەك ھەج قىلىدىغانلار بەيتۇللاغا كىرىشتىن ئىلگىرى بەلگىلەنگەن جايدا ئادا قىلىدىغان دىنىي قائىدە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يۇيۇنۇپ تازىلىنىش، ئېھرام باغلاش، يالاڭباش - يالاڭئاياغ بولۇش، كۆڭلىنى توختىتىش، «مىقات»قا كىرىش ھالىتىنى ئىپادىلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاندىن كېيىن پەدەز قىلىش، جىنسىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈش، ئۇرۇش - تالاش قىلىش، قان تۆكۈش، ئوۋ ئوۋلاش ياكى جانلىقلارغا زىيان يەتكۈزۈش، دەل - دەرەخلەرنى كېسىش - سۇندۇرۇش قاتارلىق ئىشلار مەنئى قىلىنىدۇ. يوشۇرۇن ئاۋازدا قىرائەت قىلىنىدۇ. ھەج قىلىش پائالىيىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئېھرامغا كىرىش ھالىتى ئاخىرلىشىدۇ.

ئېھرام ھەج تاۋاپ قىلىدىغان ئەرلەر ئېھرامغا كىرگەندىن باشلاپ كىيىدىغان كىيىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئېھرام تىكىلمىگەن ئىككى پارچە ئاق رەختىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ رەختنىڭ بىر پارچىسى تىزغا يەتكۈزۈپ بەلگە يۆگىلىدۇ. بۇ «ئىزار» دەيىلىدۇ. يەنە بىر پارچىسى سول مۇرىگە، بويۇنغا ۋە كۆكرەككە يېپىلىدۇ. بۇ «ردا» دەيىلىدۇ.

تاۋاپ قىلىش ھەج قىلغان چاغدىكى قائىدىلەرنىڭ بىرى. مۇسۇلمانلار ئېھرام باغلاپ مەسجىدىل ھەرامگە كىرگەندىن كېيىن، بەيتۇللانى سولدىن يەتتە قېتىم ئايلىنىدۇ (ئاۋۋال ئۈچ قېتىم ئايلانغىچە تېز ماڭىدۇ، ئاندىن تۆت قېتىم ئايلانغىچە ئاستا ماڭىدۇ) ھەمدە ھەجەرۇل ئەسۋەد (قاراتاش) نى سىلايدۇ، سۆيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۇقىرى ئاۋازدا قەسىدە

ئوقۇيدۇ.

ئىستىلام قىلىش ھەج قىلغان چاغدىكى قائىدىلەرنىڭ بىرى. ھەج قىلىدىغانلارنىڭ بەيتۇللانى ئايلانغاندا ھەجەرۋل ئەسۋەدنى سۆيۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كىشىلەر بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغاندا ئاغزىدا ئوقۇپ تۇرۇشى، كۆڭلىنى چاچماسلىقى، ھەر قېتىم ھەجەرۋل ئەسۋەدنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئۇنى سۆيۈپ ياكى سىلاپ قويۇپ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈشى كېرەك. ھەج قىلىدىغانلار بەك كۆپ بولۇپ كېتىپ ھەجەرۋل ئەسۋەدكە يېقىن بارالمىغانلار بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىسىمۇ ياكى قولىنى كۆتۈرۈپ ئىشارەت قىلسىمۇ بولىدۇ.

سەئىي قىلىش ھەج قىلىدىغانلارنىڭ مەككە شەھرىنىڭ سىرتىدىكى ئارىلىقى 420 مېتىر كېلىدىغان سەفا تېغى بىلەن مەرۋە تېغى ئوتتۇرىسىدا يەتتە قېتىم بېرىپ - كېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى بۇۋى ھەجەر ئۇسساپ كەتكەن ئوغلى ئىسمائىلغا سۇ ئىزدەپ مۇشۇ ئارىلىقتا يەتتە قېتىم يۈگۈرگەن. ئاخىر ئىسمائىلنىڭ سوئىگى ئاستىدىن سۇ چىققان. كېيىن كىشىلەر بۇنى «زەمزەم بۇلىقى» دەپ ئاتىغان. ھەج قىلىدىغانلار سەئىي قىلىپ بۇ ئىشنى خاتىرىلەيدۇ.

دۇخۇل ھەج (ھەج تاۋاپ باشلىماق) ھەج تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ مىنا تېغىدا يېتىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەج قىلىدىغانلار ئېھرامغا كىرگەن ھەمدە بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مەككىنىڭ شەرقىدىكى مىنا تېغىدا ئىبادەت قىلىدۇ، تۇنەيدۇ. ئەتىسى ئەرافات تېغىدا كاتتا ھەج مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ.

تۇنەك ھەج قىلىش قائىدىلىرىدىن بىرى. ھەج قىلىدىغانلار رەسمىي ھەجنىڭ ھارپا كېچىسى، يەنى ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كېچىسى مىنا تېغىدا ياكى ئەرافات تېغىنىڭ تۈزلىكى يېرىدە چېدىر تىكىپ تۇنەيدۇ. كېچىچە دۇئا - تىلاۋەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تاش ئېتىش ھەج قىلىش قائىدىلىرىدىن بىرى. ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئەرافات تېغىدىكى پائالىيەت تۈگىگەندىن كېيىن، مەككىگە قايتقۇچە مەككىگە 12 كىلومېتىر كېلىدىغان مۇزدەلىفە تېغىدا توختاپ ئىبادەت قىلىدۇ ھەمدە 49 تال تاش تېرىۋالىدۇ. 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى — قۇربان ھېيت سەھەردە ھەج قىلىدىغانلار مىنا تېغىنىڭ جىلغىسىغا جايلاشقان ئەقەبە تېشىنىڭ يېنىغا بېرىپ شەيتانغا سىمۋول قىلىنغان ئۈچ تاشقا يەتتە تال تاش ئاتىدۇ ھەمدە: «ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن ئېيتىمەنكى، شەيتاندىن ۋە ئۇنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرىدىن نەپرەتلىنىمەن» دەپ زىكرى قىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام (بەزىلەر ئادەم ئەلەيھىسسالام دەيدۇ) مۇشۇ يەردە تاش ئېتىپ شەيتاننى قوغلاپتىكەن. كىشىلەر ھېلىمۇ تاش ئېتىپ، شۇنى خاتىرىلەيدىكەن. 11 - ۋە 12 - كۈنلىرىمۇ بىر قېتىمدىن تاش ئېتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ (ھەر قېتىمدا 21 تالدىن تاش ئاتىدۇ).

قۇربانلىق قىلىش ھەج قىلىش قائىدىلىرىدىن بىرى. ھەج تاۋاپ قىلىش ئاخىرلاشقاندا ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي قائىدە، يەنى مال زەبىھ قىلىپ نەزىر قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قوي، كالا، تۆگىنى قۇربانلىق قىلىشقا بولىدۇ. نېمىنى قۇربانلىق قىلىشنى ھەر كىم ئۆز ھالىغا قاراپ بېكىتىدۇ. قۇربانلىق مالنىڭ گۆشى يوقسۇللارغا بۆلۈپ

بهرىلمدۇ ياكى بۇ گۆشنى ئۆزى يېيىشمۇ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، قوشنا ـ قولۇملارغا بېرىلمۇ بولمدۇ. ھىجرىيە 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تاش ئېتىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بەلگىلەنگەن جايدا مال زەبىھ قىلىنمدۇ. بۇ ئىشنى باشقىلارغا قىلدۇرسمۇ بولمدۇ. بۇ كۈنى قۇربان ھېيىت بولمدۇ. زەبىھ قىلىنمدىغان مالغا بەلگە قىلىپ قويۇلمدۇ، پرىنسىپ جەھەتتە بىر ئادەم بىر قوي، يەتتە ئادەم بىرلىشىپ بىر كالا (بىر تۆگە) سويۇشى كېرەك. باشقا جايلاردا قۇربان ھېيىتتا نامازدىن كېيىن ھەر بىر ئۆيلۈك ئۆز ئالدىغا قۇربانلىق قىلمدۇ. قۇربانلىقنىڭ گۆشى ئۇچ ئۇلۇشكە بۆلۈنۈپ، بىر ئۇلۇشى سەدىقە قىلىنمدۇ، بىر ئۇلۇشى ئۇرۇق ــ تۇغقانلارغا بېرىلمدۇ، بىر ئۇلۇشنى ئۆزى يەيدۇ.

زەمزەم زىيارىتى ھەج قىلمدىغانلارنىڭ زەمزەم بۇلقىنى يوقلاش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. بۇ پائالىيەت قەبرە يوقلاش بىلەن ھەج تاۋاپ قىلىش مۇراسىمىنى تاماملىغاندىن كېيىنكى دىنىي پائالىيەت بولۇپ ھېسابلىنمدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى بۇۋى ھەجەر سۇ ئىزدەپ سەفا بىلەن مەرۋە ئوتتۇرىسىدا سەيئىي قىلغاندا، ئوغلى ئىسمائىل ئۇسساپ كېتىپ تىپچەكلەپ يىغلىغاندا ئۇنىڭ سوئى ئويۇۋەتكەن يەردىن بۇلاق سۇيى چىققان. مۇسۇلمانلار بۇ بۇلاقنى مۇقەددەس بۇلاق، بۇلاقنىڭ سۇيىنى مۇقەددەس سۇ، دەپ بىلمدۇ. شۇڭا ھەج قىلغانلار يۇرتىغا زەمزەم سۇيى ئالغاچ كېلىپ، ئەل ـ ئاغىنە، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا سوۋغا قىلىپ، قۇتلۇق نەرسىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولمدۇ.

زىيارەتى قەبرى نەبىي ھەج قىلغۇچىلارنىڭ مۇھىممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدىنىدىكى قەبرىسىنى ۋە ئىش ئىزلىرىنى زىيارەت قىلىش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلمدۇ. بۇ پائالىيەت ھەج مۇراسىمى تۈگىگەندىن كېيىن، زەمزەم زىيارىتى بىلەن تەڭ ئېلىپ بېرىلمدۇ. پەيغەمبەر قەبرىسىنى زىيارەت قىلغانلار ئۇ يەردىن خاتىرە قىلىش ئۈچۈن، تاش ـ شىغىل ئالغاچ كېلمدۇ.

جىھاد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۈچ چىقىرىش»، «جەڭ قىلىش» دېگەنلىك بولۇپ «ئاللا يولىدا جەڭ قىلىش» دېگەن سۆزدىن كەلگەن. ئۇ ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىش يولىدىكى ھەممە تىرىشچانلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمدۇ، «قۇرئان كەرىم» دە دەسلەپكى چاغلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۈرەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، نامار ئوقۇغان، سەدىقە بەرگەندىن باشقا، قولىغا قورال ئېلىپ مۇشرىكلار بىلەن جەڭ قىلىش، ئاللا يولىدا مېلى ۋە جېنىنى تىكىپ قويۇپ جەڭ قىلىش بەلگىلەنگەن. «قۇرئان كەرىم» دىكى 2 ـ سۈرىنىڭ 244 ـ ئايىتىنى ئوقۇسىڭىزمۇ بۇنىڭ مۇھىم دىنىي مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكىنى بىلىسىز. جىھاد دەسلەپكى چاغلاردا مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىشىنىڭ مۇھىم شەكلى بولۇپ، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىش داۋامىدا چوڭ رول ئويناندى. شەرئىتكە ئاساسلانغاندا، جىھاد ئېلان قىلىش خەلىپىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ھېسابلىنمدۇ. لېكىن، جىھاد ئىسلام دىنىدىكى مۇھىم دىنىي مەجبۇرىيەت بولالمىدى. خاۋارىجلار جىھادنى بەش پەرز قاتارىغا كىرگۈزۈپ، 6 ـ پەرز قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. جىھادتا قۇربان بولغۇچى «شېھىت» دەپ ئاتالدى.

ئىزن ـ ئىزنە بۇ ئەرەبچە سۆز «ئىجازەت»، «رۇخسەت»، «ماقۇللۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ سۆز ئىسلام دىنىدا قوللىنمدۇ. (1) بۇ سۆز «قۇرئان

كەرىم» دە «ئىزنە» ، «رۇخسەت» سۆزلىرى بىلەن باغلىنىدۇ (2 ـ سۈرىنىڭ 255 ـ ئايىتى، 34 ـ سۈرىنىڭ 23 ـ ئايىتىگە قارالسۇن). (2) خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدىغان مۇسۇلمانلار بۇ سۆز بىلەن ئۆزئارا ئىشىنىشنى ۋە بىرەر ئىشنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. (3) جۇڭگودىكى ئىسلام مەزھەپلىرى ۋە سۇلۇكلىرىدە ئىمامنىڭ ئاغزاكى بۇيرۇقى ۋە يولىيورۇقى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئىشلىرى (توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، سەپەرگە چىقىش، تۇغماسلىق كېسىلىنى داۋالاش قاتارلىقلار) دىمۇ ئىمامغا مەلۇم قىلىپ، يولىيورۇقى (ئىزنىسى) نى ئالغاندىن كېيىن ھەرىكەت قىلىشقا بولىدۇ.

تەۋبە ئىسلام دىنىدىكى خاس ئاتالغۇ بولۇپ، ئاللاغا تەۋبە قىلىدىغان ھەرىكەتنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى كېسەل ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئاخۇنۇمنى قۇرئان قىرائەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ، ئاللادىن مەغپىرەت تىلەپ، گۇناھلىرىغا تەۋبە قىلىدۇ. شەرئىتكە خىلاپ بەزى قىلمىشلارنى قايتا سادىر قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تەۋبە قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى 9 ـ سۈرىنىڭ ماۋزۇسى «تەۋبە» دۇر.

خۇڭمېن سۇلۇكىنىڭ 10 پەرھىزى جۇڭگودىكى خۇڭمېن سۇلۇكىنىڭ پىشىۋاسى زىكرى قىلغاندا مۆمىنلەرگە تۆۋەندىكى 10 پەرھىزنى ئېيتقان: ھاراق ـ تاماكىدىن، قىمارىدىن، جازانىدىن، چېقىمچىلىقتىن، تۇل خوتۇنلارنى سېتىشتىن، زەھەر سېتىشتىن، ئاتا ـ ئانىغا ۋاپاسىزلىق قىلىشتىن، ئوغرىلىقتىن، زىناخورلۇقتىن، يېتىملارنى ئالداشتىن پەرھىز قىلىش كېرەك.

يەتتە پەرھىز شىنجاڭدا قوللىنىلىدىغان ئىسلام ئاتالغۇسى بولۇپ، تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ: (1) كۆز پەرھىزى ـ باشقىلارنى كۆزگە ئىلماي يۈرمەسلىك؛ (2) قۇلاق پەرھىزى ـ يامان گەپلەرنى ئاڭلىماسلىق؛ (3) ئېغىز پەرھىزى ـ باشقىلارنىڭ يامان گېپىنى قىلماسلىق، ھارام نەرسىلەرنى يېمەسلىك؛ (4) قول پەرھىزى ـ باشقىلارغا زىيان يەتكۈزىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق؛ (5) بېرىش پەرھىزى ـ باشقىلارغا زىيانلىق يەرگە بارماسلىق؛ (6) خىيال پەرھىزى ـ كۆرەڭلىمەسلىك، باشقىلارنىڭ نەرسىسىنىڭ پېيىگە چۈشمەسلىك؛ (7) نىيەت پەرھىزى ـ ئاداۋەت ساقلىماسلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئىسمائىلىيەلەر چوقۇنىدىغان سان ـ «يەتتە» نىڭ گەۋدىلەندۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت.

مازار تاۋاپچىلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا، كافكاز ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى بەزى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي مۇراسىمى بولۇپ، خوجا ـ ئىشانلار ۋە ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن خاقان، ئىمام قاتارلىقلارنىڭ مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلار ۋە شىئە مەزھەپىدىكىلەر ئاربىسىدا ۋەلى، ئەۋلىيالارغا ۋە پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىغا ئىخلاس قىلىش ئەۋج ئالغان. جۇملىدىن ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى قەدىمكى دىنلارنىڭ ئەنئەنىسى ۋە يەرلىك كىشىلەر ئاربىسىدىكى تاغ ـ تاشلارغا، دەل ـ دەرەخ، بۇلاقلارغا، ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا تېۋىنىدىغان ئادەتلەر ساقلىنىپ قالغان. مازار تاۋاپچىلىقىنىڭ ئەۋج ئېلىشى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. XVI ـ XIX ئەسىردىن پائالىيىتى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ئادەتتە

كىشىلەر ئاللادىن مەدەت تىلەش، ساۋاپلىق دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش، مەرھۇمنىڭ ئەرۋاھىدىن مەدەت تىلەش، قايغۇسىنى ئىزھار قىلىش، ئىستىقامەت قىلىش، كېسەلگە شىپالىق ۋە بالىلىق بولۇشنى تىلەش قاتارلىقلار ئۈچۈن مازارلارنى تاۋاپ قىلدى. خوجا، ئىشان، شەيخلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت توپلىدى. X ئەسىردە سۇتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتۇشتا تۇنجى مازار سېلىندى. XVI ئەسىردىكى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە خوجا، ئىشان جەمەتىدىكىلەر شىنجاڭغا يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، كۆپلەپ مازار سېلىپ، مازارلارغا ئىخلاس قىلىش دولقۇنىنى قوزغىدى. كېيىن ئۇنىڭغا ئوغلاق تارتىش، بەيگە قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى قوشۇلدى.

ئىسسىم قويۇش مۇسۇلمان بالىسى تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئاخۇنۇمنى ئۆيگە چىللاپ كېلىپ بوۋاققا ئىسسىم قويدۇرىدۇ. ئاخۇنۇم ئاۋۋال بوۋاققا قاراپ تۇرۇپ پەس ئاۋازدا ئەزان ئېيتىدۇ. ئاندىن بوۋاقنىڭ قۇلىقىغا (ئوغۇل بالىنىڭ سول قۇلىقىغا، قىز بالىنىڭ ئوڭ قۇلىقىغا) پۈۋلەپ ئىسسىم قويىدۇ.

نىكاھ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «باغلىنىش» دېگەنلىك بولىدۇ، دىنىي قائىدە بويىچە ئوقۇلغان نىكاھ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نىكاھنى ئىمام ياكى ئاخۇنۇم ئوقۇيدۇ. نىكاھ ئوقۇغاندا ئىمام ياكى ئاخۇنۇم يىگىت ۋە قىزدىن نىكاھلىنىشقا رازى يا-كى رازى ئەمەسلىكىنى سورايدۇ. ئاندىن ئىجاب (پەتتە خېتى) نى سورايدۇ. نىكاھنىڭ ئوقۇلۇشى يىگىت بىلەن قىزنىڭ بىللە ئۆي تۇتۇشقا بولىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

ئىجاب بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئېتىراپ قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلار نىكاھلانغاندا ئىمام ياكى ئاخۇنۇم نىكاھ ئوقۇپ، ئىسپات يېزىپ نىكاھنى بېكىتىدۇ. پەتتە خېتى يېزىش «ئىجاب يېزىش» دېيىلىدۇ.

خەتنە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كېسىش مۇراسىمى» دېگەنلىك بولىدۇ. خەتنە شەرئىتتە «مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن سۇننەت» دەپ قارىلىدۇ. خەتنە قىلىش قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدۇر. ئادەتتە ئوغۇل بالا تۇغۇلۇپ يەتتە كۈن بولغاندىن تارتىپ 12 ياشقا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا خەتنە قىلىنىدۇ. خەتنە قىلغاندا تەبرىكلەش پائالىيىتى بولىدۇ. ئوخشىمىغان دۆلەت، رايونلارنىڭ خەتنە مۇراسىمى ۋە ئۇسۇلى پەرقلىق بولىدۇ؛ فەقىھلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىمۇ بىر خىل ئەمەس. بۇنداق مۇراسىمغا «قۇرئان كەرىم» دىن ئاساس تېپىلمايدۇ. لېكىن، بۇنى شەرئىەت ئېتىراپ قىلىدۇ.

ئەيد — ھەيت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بايرام» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئاشۇرا بۇ ئەرەبچە سۆز ئەسلىي ئىبرانىي تىلىدىكى «ئونىنچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئاسۇر» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنىنى كۆرسىتىدۇ. (1) رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللا مۇشۇ كۈنى ئىنسانىنى، جەننەتنى، دوزاخنى ياراتقان. شۇڭا بۇ مۇقەددەس كۈن ھېسابلىنىدۇ. ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام قاتارلىق پەيغەمبەرلەر قۇتقۇزۇپ قىلىنغان كۈندۇر. ئەسلىي يەھۇدىيلارنىڭ گۇناھىدىن ساقىت بولىدىغان كۈنى ئىدى. (2) مىلادىيە 622 - يىلى

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، يەھۇدىيلارنىڭ ئادىتىگە تەقلىد قىلىپ بۇ كۈننى پەرھىز كۈنى قىلىپ بەلگىلىدى. 623 - يىلى رامىزان ئېيىنى روزا ئېيى قىلىپ، بىر ئاي روزا تۇتۇشنى بەلگىلىدى. ئاشۇرا كۈنى ئىختىيارىي پەرھىز كۈنى قىلىندى. (3) شىئە مەزھىپىنىڭ ماتەم كۈنىدۇر. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەين 680 - يىلى ئۇمەييە سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاشۇرا كۈنى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكتىن، شىئە مەزھىپى ھۈسەيننى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ كۈننى مۇسىبەت كۈنى قىلىپ بەلگىلىدى. خاتىرىلەش پائالىيىتى ئىنتايىن تەنتەنىلىك بولىدۇ. مەككىدىكى كەبە شۇ كۈنى ئېچىۋېتىلىدۇ. مۇسۇلمانلار مەسچىتلەردە ياكى ئۆيلىرىدە دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ھۈسەينگە تەزىيە بىلدۇرىدىغان داستانلارنى ئوقۇيدۇ. ئىرانىنىڭ بەزى جايلىرىدا سىرلىق دىنىي ئويۇنلار ئوينىلىدۇ. كىشىلەر كوچىلارغا چىقىپ مۇسىبەت نامايىشى قىلىدۇ. ناخشا ئېيتىدۇ، ھازا ئاچىدۇ، ھەتتا ئۆزىنى قامچىلايدۇ ۋە قىينايدۇ. (4) جۈملىدىن مۇسۇلمانلارنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، توپان بالاسى بولۇپ، نۇھ ئەلەيھىسسالام جانلىقلارنى (جۈملىدىن ئادەمنى) كېمىگە سېلىپ، سۇ يانغاندا قىرغاقتا يېقىنلاشقان، ئوننچى كۈنى كۆچە قاينىتىپ ئادەملەرنىڭ ئاچارچىلىقىنى ھەل قىلغان. شۇڭا كۆچە ئىچىشنى كىشىلەر خاتىرىلەش پائالىيىتىنىڭ بىر قىسمى قىلغان.

ئاشۇرا خاتىرىسى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ خاتىرە كۈنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (ئاشۇرا كۈنى) خاتىرىلەيدۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەين 680 - يىلى شۇ كۈنى ئۇمەييە سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكتىن شىئە مەزھىپى بۇ كۈننى ھۈسەيننىڭ مۇسىبىتىنى خاتىرىلەش كۈنى قىلىپ بېكىتكەن. بۇ ۋەھىمە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى مۇئىز گەددەلە (دۆلەتنىڭ قوللىغۇچىسى دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، 945 - يىلىدىن 967 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) باغدادتا بۇ كۈننى دۆلەتنىڭ خاتىرە كۈنى قىلىپ خاتىرىلەشنى رەسمىي بەلگىلىدى. بۇنىڭغا شىئە مەزھىپى ئەمەل قىلدى. سۈننىي مەزھىپى قارشى تۇردى.

مەۋلىد نەبىي بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پەيغەمبەرنى خاتىرىلەش» دېگەنلىك بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇنياغا كەلگەن كۈنى خاتىرىلىنىدۇ. بۇ ھىجرىيە 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدۇر. بۇ كۈن يەنە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھىجرىيىنىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 632 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن كۈنىدۇر (ۋاپات نەبىي دېيىلىدۇ). بۇ كۈنى مۇسۇلمانلار مەسچىت ياكى ئائىلىلەردە جەم بولۇپ، قىرائەت قىلىدۇ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شەرىپىگە قەسىدە ئوقۇيدۇ. ئاخۇنۇمنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايىتىنى ئاڭلايدۇ. جۈگگودىكى بەزى مۇسۇلمانلار شۇ كۈنى مال سويۇپ نەزىر قىلىدۇ. مەۋلۇد شەرىپ ئوقۇيدۇ.

بەرە ۋافات بۇ ئوردۇ تىلىدىكى بىر كەمە سۆز بولۇپ، «بەرە» «12» دېگەنني، «ۋافات» «ئالەمدىن ئۆتتى» دېگەنني بىلدۈرىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ھىجرىيە 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەن كۈنىگە مۇشۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ.

مىئراج ئايىمى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «پەلەمپەي»، «يۇقىرىغا چىقىش» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىسلام دىنىدىكى ئايەملەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھىجرىيە 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مالائىكە جىبرىئىلنىڭ ھەمراھلىقىدا بۇراقتا مىنىپ مەككىدىن ئېرۇسالىمغا كەلگەن ھەمدە ئۇ يەردىن مىئراجغا چىقىپ، يەتتە قات ئاسمانىنى ئايلانغان، قەدىمكى پەيغەمبەرلەرنى كۆرگەن ھەمدە جەننەت ۋە دوزاقنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تاڭ ئاتقاندا مەككىگە قايتىپ كەلگەن. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ. «ئاللا (بارچە نۇقساندىن) پاكتۇر، ئۇ (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) قۇدرىتىمىزنىڭ دەلىللىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، بەندىسىنى (يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى) بىر كېچىدە مەسچىتى ھەرامدىن ئەتراپىنى بەرىكەتلىك قىلغان مەسچىتى ئەقسىغا ئېلىپ كەلدى» (17 ـ سۈرىنىڭ 1 ـ ئايىتى). شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمانلار ئېرۇسالىمنى «ئۈچ مۇقەددەس جاي» نىڭ بىرى ھېسابلايدۇ ھەمدە شۇ كۈنى ئايەم قىلىدۇ. شۇ كۈنى كېچىسىنى «مىئراج كېچىسى» دەپ بىلىدۇ. ھەر يىلى شۇ كۈنى كېچىسى مۇسۇلمانلار ئىبادەت، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ خاتىرىلەپ تۇرىدۇ.

شەبى بەرات (بارات كېچىسى) بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «تۆۋە قىلىش»، «گۇناھىنى يۇيۇش» دېگەنلىك بولىدۇ. ھىجرىيە 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى كېچىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، شۇ كېچىسى ئاللا كىشىلەرنىڭ ھاياتىدا كۆرىدىغان راھىتى بىلەن تارتىدىغان جاپاسىنى بەلگىلەيدىكەن. مۇسۇلمانلار شۇ كېچىسى مەسچىتلەردە كوللېكتىپ ئىبادەت قىلىدۇ، قىرائەت قىلىدۇ، خەير ـ ساخاۋەت قىلىدۇ.

بۇۋى فاتىمە ئايىمى بۇ ئايەم ھىجرىيە رامىزان ئېيى (9 ـ ئاي) نىڭ 14 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى، ھەزرىتى ئەلىنىڭ رەپىقىسى بۇۋى فاتىمە شۇ كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن. مۇسۇلمان ئاياللار شۇ كۈنى مەسچىتلەرگە بېرىپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ، ئىبادەت قىلىدۇ، نەرسە ـ كېرەك ھەدىيە قىلىدۇ، ئاخۇنۇمنىڭ بۇۋى فاتىمەنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرى توغرىسىدىكى سۆزلىرىنى ئاڭلايدۇ.

لەيلەتۇل قەدر (قەدرى كېچىسى) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئېسەنلىك كېچىسى»، «قەدىرلىك كېچە» دېگەنلىك بولۇپ، ھىجرىيە 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى (بەزىلەر 25 ـ كۈنى دەيدۇ، بەزىلەر 29 ـ كۈنى دەيدۇ) كېچىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسلانغاندا، ئاللاتائالا شۇ كېچىسى مالائىكە جىبرىئىل ئارقىلىق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا «قۇرئان كەرىم» نىڭ سۈرىلىرىنى نازىل قىلىشقا باشلىغان ھەمدە ئالەمدىكى جىمى شەيئىلەرنى قۇرئاندا بەلگىلىگەن. «تەقدىر كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ كېچىسى قىلىنغان بىر ياخشىلىقنىڭ ساۋابى ئادەتتىكى ياخشىلىقنىڭكىدىن مىڭ ھەسسە زىيادە بولۇپ، ئەڭ كاتتا مۇكاپاتقا ئىگە بولىدىكەن. بۇ كېچىسى مالائىكىلەر ۋە مۇقەددەس روھ بۇيرۇق بويىچە كىشىلەر ئارىسىغا كېلىدىكەن. مۇسۇلمانلار بۇ كېچىسى مەسچىتلەردە دۇئا ـ تىلاۋەت ۋە ئىبادەت قىلىدۇ. قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ، كىچىچە كۆز يۇمايدۇ. شۇڭا «تۈنەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. باشقا تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ.

قەدر (1) لەيلەتۇل قەدر. (2) «قۇرئان كەرىم» دىكى 97 ـ سۈرىنىڭ نامى.

روزى ھېيت بۇ پارسچە سۆز

بولۇپ ئەرەبچە «ئەيد فىتىر» دەيىلىدۇ. روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت ئىسلام دىنىدىكى ئىككى چوڭ ھېيت ھېسابلىنىدۇ. ھىجرىيە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى روزى ھېيت بولىدۇ. مۇسۇلمانلار رامىزان ئېيىدا بىر ئاي روزا تۇتۇپ ئاخىرقى كۈنى يېڭى ئاينى كۆرسە ئەتىسى ھېيت قىلىدۇ؛ ئەگەر يېڭى ئاينى كۆرەلمىسە داۋاملىق روزا تۇتۇپ، ھېيتنى كەينىگە سۈرىدۇ. ھېيتنى كەينىگە سۈرۈش ۋاقتى ئادەتتە ئۈچ كۈندىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. ھازىر ھېيت كۈنى كالىنداردا كۆرسىتىلمىدىغان بولدى. بۇ كۈنى مۇسۇلمانلار ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىپ، مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ، بىر - بىرىنى مۇبارەكلەيدۇ. ھېيت نامىزىدىن كېيىن قەبرە يوقلايدۇ، ئەرۋاھلارغا دۇئا قىلىدۇ. ھېيتتىن ئىلگىرى ئۆيلەردە ساڭزا، پوشكال سېلىپ ياغ پۇرىتىدۇ. يوقسۇللارغا سەدىقە بېرىدۇ.

قۇربان ھېيت بۇ سۆز ئەرەبچىدە «ئەيد ئەزھا» دەيىلىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى ئىككى چوڭ ھېيتنىڭ بىرىدۇر. ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، يەنى ھەج قىلغانلارنىڭ مەككىدىكى ئاخىرقى پائالىيىتى كۈنى ھېيت بولىدۇ. بۇ كۈنى مۇسۇلمانلار پاكىز يۇيۇنۇپ، چىرايلىق كىيىنىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، بىر - بىرىدىن ھال سورايدۇ. قوي، كالا، تۆگە قۇربانلىق قىلىدۇ. قائىدە بويىچە بىر ئادەم بىر قوي ياكى يەتتە ئادەم بىرلىشىپ بىر كالا (بىر تۆگە) قۇربانلىق قىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللاتائالا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ساداقىتىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا چۈشىدە ئوغلى ئىسمائىلنى قەتلى قىلىشنى ۋەھىي قىلغان. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەمرىنى بەجا قىلىدىغان چاغدا ئىسمائىلنىڭ ئورنىدا قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئاسماندىن قوي (كۆك قوچقار) چۈشۈرۈپ بەرگەن. قەدىمكى ئەرەبلەر مۇشۇ رىۋايەتكە ئاساسەن ھەر يىلى قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىپ تۇرغان. ئىسلام دىنى بۇ ئادەتكە ۋارىسلىق قىلىپ مۇشۇ ھېيتنى بەلگىلىگەن. ئەل ئارىسىدىكى قاراش بويىچە، كىشىلەر مۇشۇ كۈندە قۇربانلىق قىلىنغان مالغا مىنىپ پىلىسىرات كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ جەننەتكە كىرىدۇ.

ئەيد ئەزھا «قۇربان ھېيت» قارالىڭ.

بايرام ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى تۈركچە سۆز بولۇپ، ھېيت - بايرام دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدا ئىسلام دىنىدىكى روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. روزى ھېيت «كىچىك بايرام»، قۇربان ھېيت «شەكەر بايرام» دەيىلىدۇ. قائىدە بويىچە بۇ بايرام ئۈچ كۈن داۋاملىشىدۇ. قۇربان ھېيت «بۈيۈك بايرام» مۇ دەيىلىدۇ. بۇ بايرام تۆت كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ ئىككى بايرامدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوردىسىدا «ھۆكۈمەت زىياپىتى» بېرىلىپ تۇردى.

قەدر بايرىمى بۇ شىئە مەزھىپىنىڭ ئايىمى بولۇپ، ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئايەم قىلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەججەتۇل ۋىدادىن كېيىن، مەككىدىن مەدىنىگە قايتقىچە، شۇ كۈنى قەدىر قۇمدا ئارام ئالغاندا كىشىلەرگە: «مەن كىمنىڭ ساھىبى بولسام، ئەلى شۇنىڭ ساھىبىدۇر» دەپ جاكارلىغان. شىئە مەزھىپى بۇنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەزرىتى ئەلىنى خەلىپە قىلىپ تەينىلىگەن خىتابنامىسى، دەپ قاراپ، شۇ كۈنى بايرام قىلىپ تەبرىكلىگەن. بۇ ئىش «قەدر قۇم» دا بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق دەپ

ئاتالغان. بۇ ۋەيھەمبەر سۆلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى مۇئىز ئەددەۋلەھ (945 - يىلىدىن 967 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) مىلادىيە 962 - يىلى باغدادتا بۇ كۈن بىلەن ھۇسەيىننىڭ قەتلى قىلىنغان كۈنى (ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) نى دۆلەتنىڭ ئىككى خاتىرە كۈنى قىلىشنى بەلگىلىدى. شىئە مەزھىپى بۇنىڭغا ئەمەل قىلدى. سۈننىي مەزھىپى قارشى تۇردى.

ۋەققاس ۋاپاتىنىڭ خاتىرە كۈنى جۇڭگونىڭ گۇاڭجۇ شەھىرىدىكى مۇسۇلمانلار ۋەقفاسنىڭ ۋاپاتىنى خاتىرلەپ تۇرۇش ئۈچۈن بەلگىلىگەن خاتىرە كۈنى بولۇپ، جۇڭگو دېھقانلار كالېندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

مەۋلۇد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تۇغۇلغان كۈن» دېگەنلىك بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مەشھۇر شەيخىنىڭ خاتىرە كۈنى بولۇپ، شەيخنىڭ قەبرىسىدە ئالاھىدە مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاشۇ شەيخنىڭ پەزىلىتى ۋە تۆھپىلىرى ئەسلىنىدۇ.

سىلسىلە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «زەنجىر»، «قاتار» دېگەنلىك بولۇپ، «نەسەب» مۇ دېيىلىدۇ. (1) «ئىسناد» بىلەن مەنداش بولۇپ ھەدىس رىۋايىتىنىڭ نەسەب ئىزچىللىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) تەسەۋۋۇپچىلار ئىچىدە ئالالانىڭ ئىلتىپاتى مالائىكە جىبرىئىل ئارقىلىق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا يېتىپ كەلگەنلىكى ھەمدە ساھابىلارغا تارقالغانلىقى، بۇ روھنىڭ نەسەب بويلاپ داۋاملىشىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئادەتتىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مەنىۋى نەسەبى دەسلەپكى چاغلاردىكى مەشھۇر سوپىلار، ساھابىلار، ئەنئەنىۋى خەلىپىلەردىن تارتىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نوپۇزغىچە سۇرۇشتۇرۇلىدۇ. نەسەبنى ئۇزۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. بەزى تەسەۋۋۇپچىلار يۇقىرقى مەنىۋى نەسەبنى ئېتىراپ قىلمايدۇ.

رەھمەت تىلەش ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق ئاتالغۇسى بولۇپ، ئاللانىڭ مۇقەددەس رەھمىتى ياكى ئىنئامى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ مالائىكە جىبرىئىل ئارقىلىق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ساھابىلارغا يېتىپ كېلىپ شەكىللەنگەن سىرلىق مەنىۋى باغلىنىش (نەسەب) تىن ئىبارەت. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئاللانىڭ دەسلەپكى يىللاردىكى رەھمىتىگە مۇشۇ باغلىنىش (نەسەب) تىن ئىگە بولغىلى بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ سىلسىلىگە ۋە مەنىۋى ۋارىسلىق نەسەبىنىڭ نوپۇزىغا شۇنچە ئەھمىيەت بېرىشىدىكى مەقسىتىمۇ مۇشۇ يەردە.

شەرىئەت، قۇرئان، ھەدىس

ئىسلام شەرىئىتى بۇ ئەرەبچە سۆزنى «ئىسلام قانۇنى»، «مۇسۇلمانلار قانۇنى» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. ئەسلىي مەنىسى «بۇلاققا باردىغان يول»، «ئەمەل قىلىنىدىغان يول» دېگەنلىك بولۇپ، ئاللا كۆرسەتكەن توغرا يول، يەنى «قۇرئان كەرىم» دە ۋەھىي قىلىنغان، ھەدىستە شەرھلەنگەن ۋە تولۇقلانغان ئاللا ئەمرىنىڭ يىغىندىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ دىن، سىياسىي، ئىقتىساد، جەمئىيەت، ئائىلە ۋە خۇسۇسىي تۇرمۇش ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك قانۇنلار شەرىئەت دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى كىشىلەرنىڭ ھەممە ھەرىكەتلىرىنى، جۈملىدىن ئېتىقاد، ئېتىكا ئەخلاقى، قائىدە - يوسۇن (ئەھكام)، ھەق تەلەپ، سودا، جىنايى ئىشلار، ۋەخپە، ئەرز - شىكايەت تەرتىپى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى، جىھاد، ئەسىرلەر، جەڭ غەنىمەتلىرىنى تەقسىم قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەرگە چېتىلىدۇ. VIII ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە فەقىھلەرنىڭ ئىجتىھادى ئەملىيەتتە قەدىمكى بەدەۋى قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى، مەدىنە مۇسۇلمانلىرىنىڭ سودا ئادەتلىرى، ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي قانۇن - قائىدىلىرى، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىنى، خەلقنىڭ ئادەتلىرى، ۋىزانتىيە، پېرسىيە ساسانىيلار سۇلالىلىرىنىڭ قانۇنلىرى قاتارلىق تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى؛ ئۇسۇلى فىقھ جەھەتتە قۇرئاندىكى ھۆكۈملەرنى، ھەدىستىكى ھۆكۈملەرنى، ئىجمائنى، قىياسنى شەرىئەتنىڭ تۆت مەنبەسى قىلدى. راي (پىكىر)، ئىجتىھاد، ئىستىھسان، ئىستىسلاھ قاتارلىقلارنى قوشۇمچە ئەل فىقھ ياكى نەزەرىيىۋى ئاساس قىلدى. شۇڭا شەرىئەت ئاللانىڭ مۇقەددەس ئىرادىسىنى مەنبە قىلىدۇ، دەپ قارالغانلىقتىن، فىقھە تەھسىلىي ئىدراك بولۇپ، پەرزنى ياكى فىقھە بىلىملىرىنى چۈشىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىلىم بولدى؛ ئىلمىي ئۇسۇل ئەل فىقھ (ئىلمىي فىقھ) ئۇسۇل ئەل فىقھەنى، پرىنسىپ - قائىدىلەرنى ياكى ئاساسلارنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىلىمدىن ئىبارەت. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن فەقىھلەر ئوتتۇرىغا قويغان تەلىمات، ھۆكۈم، پرىنسىپ، قائىدىلەر، يەنى فىقھە سىستېمىسى بويىچە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئىچىدە ھەنەفىيە، مالىكىيە، شافىئىيە، ھەنبەلىيەدىن ئىبارەت تۆت ئىلمىي ئېقىم شەكىللىنىپ، «تۆت چوك فىقھە ئېقىمى» دەپ ئاتالدى. بۇ ئېقىملارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسەرلىرى ۋە نوپۇزلۇق فىقھلىرى رەسمىي ئىلان قىلغان فىقھە قاراشلىرى (پەتۋالىرى) قاتارلىق ھۆججەتلەر بۇ فىقھەنىڭ نوپۇزلۇق ئىزاھاتى دەپ ھېسابلىنىپ، مەھكىمە شەرئىلەرنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ئاساسى قىلىنىپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى ۋە قوللاپ - قۇۋۋەتلەندى؛ شۇنىڭ مەزھىپى ۋە خاۋارىجلار مۇ نىسپىي مۇستەقىل فىقھە سىستېمىسىغا ئىگە بولدى. فىقھە (شەرىئەت) نۇرغۇن قانۇن - قائىدىلەرنى بىر گەۋدە قىلغان بولۇپ، ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئوخشىمىغان تۈرلەرنىڭ ئېنىق چېگرىسى يوق. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە تۈرلەرگە ئايرىلغان ھۆججەتلەر توپلىمى ۋە ئايرىم قانۇن ـ قائىدىلەر بارلىققا كەلدى؛ ئۇنىڭ دائىرىسى دىن، ئېتىكا، قانۇندىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپتىن چەكلەش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، پەرزىنىڭ ئوخشىماسلىقى بويىچە، مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك، ھارام قىلىنغان ۋە جازالىنىشتىن ئىبارەت بەش خىل ھەرىكەت قائىدىسىگە ئايرىلدى. فىقھە سىستېمىسى VII ئەسىرنىڭ باشلىرى تەدرىجىي شەكىللەندى. VIII — IX ئەسىرلەردە تولۇق تەرەققىي قىلدى، X ئەسىردە قانۇن سىستېمىسى بولۇپ مۇقىملاشتى. نۇرغۇن مەسىلىلەردە ئىجماۋ ئاساس قىلىندى، ئىجتىھادنىڭ ھاجىتى بولمىدى. كېيىن سۇننىي مەزھىپىدە ئەنئەنىۋى قاراشقا ئەمەل قىلىش (تەقلىد قىلىش) ۋە «ئىجتىھاد ئىشىكىنى تاقاپ قويۇش قارىشى» شەكىللىنىپ، بېكىنمە سىستېما پەيدا بولدى. يېقىنقى زامانىدىن بۇيان ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ قانۇن — تۈزۈم ئىسلاھاتى چوڭقۇرلاشتى. فىقھە (شەرىئەت) ئىچىدە مۇدىرنىزم، ئەنئەنىچىلىك، ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق پىكىر ئېقىملىرى ئەۋج ئالدى. ئىسلام دۆلەتلىرىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، زور كۆپ ساندىكى دۆلەتلەردە شەرىئەتنىڭ ئورنىنى دىندىن خالىي قانۇنلار ئىگىلىدى. مۇدىرنىزمنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، شەرىئەت نەزەرىيىسىدە، گەۋدىسىدە ۋە ئەدلىيە تۈزۈمىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ھەممە قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئېلىشتىن تەدرىجىي تارىيىپ، نىكاھ، ئائىلە، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىق ساھەلەر بىلەن چەكلىنىدىغان ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. لېكىن، تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا شەرىئەت ھېلىھەم كەڭ تەسىرگە ئىگە. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 60 — يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان ئىسلام دىنىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلاردا ئەنئەنىۋى قانۇم ـ تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان پىكىر ئېقىمى پەيدا بولدى.

مۇھەممەد قانۇنى دەسلەپكى چاغلاردىكى غەرب ئالىملىرىنىڭ «ئىسلام شەرىئىتى» نى خاتا ئاتىشى.

شەرىئەت قانۇنى «ئىسلام شەرىئىتى» نىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇپ، بىر قىسىم غەرب ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، ئەرەب تىلىدىكى «شەرىئەت» دېگەن ئاتالغۇ «ئاللا ئەمرىنىڭ يىغىندىسى» نى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى كەڭ بولۇپ، ۋەھىيگە باراۋەر بولىدۇ. شەرىئەت بولسا فەقىھلەر پەرزگە ئاساسەن ئىجتىھاد قىلغان شەرىئەت سىستېمىسى ياكى ئەمەلىي قانۇن بولغانلىقتىن، شۇنداق دەپ پەرقلەندۈرۈلگەن «ئىسلام شەرىئىتى» گە قارىغاندا.

ئىلمىي فىقھە ئىلمىي تەپسىر، ئىلمىي ھەدىس بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلمى قاتاردا تۇرىدۇ. فەقىھلەر پەرزنى مۇئامىلە قىلىش، چۈشىنىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، فىقھە سىستېمىسىنى شەرھلەپ، مۇسۇلمانلار ئەمەل قىلىدىغان مەجبۇرىيەتلەرنى، مەسىلەن، دىنىي مەجبۇرىيەتلەر (ئىمان ئېيتىش، نامаз ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىش)، نىكاھ، ئائىلە، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش، ئەل ئىچىدىكى سودا پىرىنسىپلىرى، جىنايى ئىشلار توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر، مال ـ مۇلۇك، توختام،

ئەدلىيە سوربقى قاتارلىق ئەھكاملارنى بەلگىلەيدۇ. بۇ قۇرئانغا، ھەدىسكە ۋە فىقھە بىلىملىرىگە پۈختا ئۆلىمالار ۋە مۇجتەھىدلەرگە تەۋە ئىش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، تەپسىرلىرى بۇ ئىلىمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ھېسابلىنىپ، بۇ ئەسەرلەر ئادەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دەرسلىكى ۋە مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ئاساسى قىلىنىدۇ. دەسلەپكى چاغلاردا ئىلمىي فىقھە ئادەتتىكى فىقھە مەنبەلىرى ئىلمىي ۋە كونكرېت ئەھكامدىن ئىبارەت ئىككى قىسىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغاندى. كېيىن ئىلمىي فىقھە دېگەندە، فەقىھلەر ئىجتىھاد قىلغان فىقھە گەۋدىسى كۆزدە تۇتۇلدى. فەقىھلەرنىڭ فىقھە ئىجتىھادى، تەپسىر قىلىشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئوخشىمىغان ئەھلى فىقھەلەر شەكىللەندى. سۇننىي مەزھىپىدە ئەنئەنىچىلەر دەپ قارالغان ھەنەفىيە، مالىكىيە، شافىئىيىە، ھەنبەلىيەدىن ئىبارەت تۆت ئىلمىي ئېقىم «تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەھلى راي، ئەھلى كىتاب، ئەھلى سۇننەتكە ئايرىلىدۇ؛ شىئە مەزھىپى (ئون ئىككى ئىمامچىلار) ئىچىدە ئەخبارىيە، ئۇسۇلىيەدىن ئىبارەت ئىككى ئىلمىي ئېقىم مەۋجۇت بولۇپ، ئۇسۇلىيەنىڭ تەسىرى چوڭراق، خاۋارىجلار نىسپىي مۇستەقىل ئىلمىي فىقھە ئەنئەنىسىگە ئىگە.

ئىلمىي ئۇسۇل ئەل فىقھە ئىلمىي فىقھەنىڭ تارمىقى بولۇپ، IX ئەسىردە شەكىللەنگەن. فىقھە سىستېمىسى شەكىللىنىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن نىسپىي مۇستەقىل ئىلىم ھېسابلىنىدۇ. فىقھە پەرزىنى مەنبە قىلىدۇ، دېگەن ئىدىيىگە ئاساسەن، فىقھەنىڭ ئەملىي مەنبەسىگە چېقىلماي، فىقھەنىڭ مەنبەسى ياكى پىرىنسىپلىرى، يەنى قۇرئان ھۆكۈمى، ھەدىس ھۆكۈمى، ئىجما ئ، قىياستىن ئىبارەت تۆت مەنبە ۋە ئىجتىھاد، راي، ئىستىسلاھ، ئىستىھسان قاتارلىق قوشۇمچە مەنبەلەرنى سىستېمىلىق تەتقىق ۋە تەپسىر قىلىدۇ. فەقىھلەر مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيىۋى پرىنسىپلار ئەھكام تۈزۈش، تەپسىر قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسى قىلىنىدۇ. تارىختا ئۆتكەن ئەھلى فىقھەلەرنىڭ ئۇسۇل ئەل فىقھە، ئۇسۇلى فىقھىنى چۈشەندۈرۈشى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەھلى سۇننەت ھېسابلاپ، ئۆزئارا كەڭ قورساق بولدى. X ئەسىرگە كەلگەندە سۇننىي مەزھىپىدە بىر - بىرىگە يېقىن ئۇسۇل ئەل فىقھە نەزەرىيە سىستېمىسى شەكىللىنىپ «ئەنئەنىۋى نەزەرىيىسى» دەپ ئاتالدى. بۇنىڭدا ئىمام شافىئىينىڭ «رىسالە»سى (IX ئەسىرنىڭ باشلىرى يېزىلغان) ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەر ھېسابلاندى. قۇرئان ئەھكاملىرىنى، ھەدىس ئەھكاملىرىنى پەتىۋا چىقىرىش، دىنىنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىش ئېتىراپ قىلىندى. ئىنسانىنىڭ ئىدراك پائالىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىياس ئىككىنچى مەنبە قىلىندى. قۇرئان ۋە ھەدىستىن ئاساس تېپىلمىغاندا قىياس ئۇسۇلى ئارقىلىق يەكۈن چىقىرىشقا يول قويۇلدى. بۇ يەكۈن ئىجمائ ئارقىلىق تەستىقلانغاندا ئاندىن كۈچكە ئىگە قىلىندى. شىئە مەزھىپىدىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئۇسۇل ئەل فىقھە نەزەرىيە سىستېمىسى كېيىنرەك شەكىللىنىپ، بۇ مەزھەپنىڭ فەقىھلىرى، مۇھەددىسلىرى تەپسىر قىلغان «قۇرئان كەرىم» ۋە رىۋايەت قىلغان ھەدىسلىرى ئاساسىي ئۇسۇل ئەل فىقھە قىلىندى. ئىجمائ ئورنىغا ئىمام ۋە ئۇنىڭ ئورۇنباسارىنىڭ ھۆكۈمى، قىياس ئورنىغا ئىدراك دەسستىلىپ، سۇننىي مەزھىپىدىن پەرقلىنىدىغان فىقھە مەنبەلىرى

ئىلمىنىڭ ئاساسى ھاسىل قىلىندى. يېقىنقى زاماندىن كېيىن، ئىككى مەزھەپ ئۆزئىگىنى تەكىتلىدى. سۈننىي مەزھىپى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىدا چىڭ تۇرغاندىن باشقا، ئىجتىھادنى تەكىتلەپ، «ئىجتىھاد ئىشىكى» نى ئېچىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. شىئە مەزھىپى زامانىمىزدىكى فەقىھلەر ۋە دىنىي داھىيلارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش رولىغا ئەھمىيەت بەردى.

ئۇسۇل بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى مەنبەلەر، قائىدىلەر دېگەنلىك بولىدۇ. شەرىئەتتە قوللىنىلىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ، ئاساسلىقى مۇنداق ئۈچ خىل سورۇندا ئىشلىتىلىدۇ: (1) دىنىي ئېتىقاد قائىدىسى دېگەنلىك بولۇپ، ئىلمىي تەۋھىد بىلەن مەنداش. (2) ئىلمىي ھەدىس قائىدىسى دېگەنلىك بولۇپ، ھەدىس رىۋايىتىدىكى ئاتالغۇ، ئۇسۇللارنى تەتقىق قىلىشنى كۆرسىتىدۇ، (3) ئىلمىي ئۇسۇل ئەل فىقھىنىڭ قىسقارتىلمىسىدىن ئىبارەت.

فۇرۇئ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شاخچە»، «تارماق» دېگەنلىك بولۇپ، «ئۇسۇل»غا قارشى مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدا فىقھەنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى (مەسىلەن، ھەق تەلەپ، سودا، جىنايى ئىشلار، ۋەخپە قاتارلىقلار) ۋە شۇلارغا ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تۈرلەرنى فەقىھلەر ئۇسۇلدىن چىقىرىلغان، دەپ قارىغانلىقتىن، شۇنداق ئاتاپ، ئۇسۇلدىن پەرقلەندۈرگەن.

ئىبادەت بۇ ئەرەبچە سۆز «چوقۇنۇش»، «تېۋىنىش»، «سەجدە قىلىش» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە. ئىسلام فەقىھلىرى مۇناسىۋەتلىك دىنىي قائىدە-مۇراسىملارنى شۇنداق ئاتاشنى بەلگىلىگەن.

ھۆكۈم (ھۆكۇم) بۇرۇن «قۇرئان كەرىم» دە ھۆكۈم شەكىلدە كۆرسىتىلگەن ئەھكام چىقىرىش مەزمۇنىغا ئىگە سۆزە - ئايەتلەر، يەنى مۇسۇلمانلار ئەھكام چىقىرىش، دىنىنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسىي دەپ قارىغان قۇرئاندىكى ئەھكاملار كۆزدە تۇتۇلغان. كېيىن ئەھكام چىقىرىش خاراكتېرىگە ئىگە پرىنسىپ، بەلگىلىمىلەر، جۇملىدىن فەقىھلەرنىڭ پىكرى ئاساس قىلىنغان پىكر ھۆكۈمى؛ سېلىشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ئارقىلىق چىقىرىلغان قىياس ھۆكۈمى؛ زور كۆپ ساندىكى فەقىھلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرى ئاساس قىلىنغان ئىجما ئ ھۆكۈمى؛ ھەدىس ئاساس قىلىنغان ھەدىس ھۆكۈمى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلدى. ئۆز ئىچىگە ئالغان ساھەلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ھەق تەلەپ ھۆكۈمى، سودا ھۆكۈمى، جىنايى ئىشلار ھۆكۈمى، نىكاھ، ئائىلە ھۆكۈمى قاتارلىقلارغا ئايرىلدى. ئادەتتە قۇرئان، ھەدىسنىڭ ئەسلىي تېكىستى مەنبە قىلىنغان ھۆكۈم ئەڭ مۇھىم، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش زۆرۈر؛ ئۇنىڭدىن قالسا قىياسنى مەنبە قىلغان ھۆكۈم ئىجمائىدا تەستىقلانسا ئۇمۇ كۈچكە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

قۇرئان ھۆكۈمى «ئاللانىڭ ھۆكۈمى»، «ئاللانىڭ بەلگىلىمىلىرى» مۇ دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھكام چىقىرىش مەزمۇنىغا ئىگە سۆزە - ئايەتلەر تۇتۇلۇپ، دىنىي ئەھكام (دىنىي ھەربىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرىدىغان ئەھكاملار) ۋە ھەق تەلەپ، سودا ئىشلىرى، جىنايى ئىشلار قاتارلىقلارغا دائىر ئەھكاملارغا ئايرىلىدۇ. ئۇ ئىسلام فىقھەسىدىكى تۆت مەنبەنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۈنسايىن مۇرەككەپلەشكەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ۋە ھەق تەلەپ تالاش - تارتىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھكاملارنى ھەق - ناھەققە ھۆكۈم قىلىش،

تالاش - تارتىشلارنى ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلىش كېرەك، دەپ مۇئەييەنلەشتۇردى؛ دەسلەپكى چاغلاردا شەكىللەنگەن يەرلىك ئەھلى فىقھەلەرمۇ ئۇنى ئەھكام چىقىرىش، دىننى ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسىي قىلىشنى ئېتىراپ قىلدى. بولۇپمۇ شۇ چاغلاردىكى مەمۇرىي قانۇن - قائىدىلەرنى، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىنى ۋە خەلقنىڭ ئادەتلىرىنى مۇشۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان ۋە بولمايدىغانلىرىنى بەلگىلەشكە ئەھمىيەت بەردى. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمدا قۇرئان ئەھكاملىرىنىڭ شەرئىەتتىكى ئورنى رەسمىي تۇرغۇزۇلدى. بۇ چاغدا فەقىھلەرنىڭ تەپسىر قىلىشى، كېڭەيتىشى، يېڭىچاقلىشى ئارقىلىق مۇقەددەس كىتاب ھۆكۈمى جەمئىيەتتە ئەھكام چىقىرىشنىڭ ئاساسىي قانۇنى قىلىندى. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىمام شافىئىي ئۇسۇل ئەل فىقھ جەھەتتە سىستېمىلىق دەللىلەپ، ئۇسۇلى فىقھىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۇردى. كېيىن بۇنى سۇننىي مەزھىپىدىكى تۆت فىقھە ئېقىمى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «قۇرئان كەرىم» مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممە سۆز - ھەرىكەتلىرىنى قېلىپلاشتۇرىدىغان تۆپ كىتاب بولدى. ئىلمىي تەپسىر بولسا ئىلمىي فىقھەنىڭ ئاساسىي شەكلى ۋە مۇھىم ئاساسى بولدى.

فىقھ سۇننەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات ۋاقتىدا قىلغان ئەھكام چىقىرىش مەزمۇنىغا ئىگە سۆز - ھەرىكەتلىرىنىڭ يىغىندىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، شەرئىەتنىڭ تۆت مەنبەسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى خاۋارىجلارنىڭ كاتتىبىشى ئىبنى ئىباد ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىن ھەسەن بەسرە قوللاندى. لېكىن تەپسىر قىلمىدى. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمدا مۇھەددىسلەر بۇنى تۇنجى قېتىم فىقھە مەنبەسىدە قوللىنىپ، ئەھكام تۈزۈشنىڭ ئاساسى قىلدى. لېكىن، ئۇلار ئېيتقان پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى، سۇننەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئەل ئىچىدىكى رىۋايەتلەر ئاساس قىلىندى. مۇسۇلمانلار ئۇممەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلق ئارىسىدىكى ئادەتلەرنىڭ راسلىرى بىلەن ساختىلىرى ئايرىلماي، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش تەس بولدى. كېيىن ئىمام شافىئىي ئېنىق چەك بەلگىلەپ، فىقھ سۇننەت بىلەن «قۇرئان كەرىم» خەلق ئىچىدىكى ئادەتكە ئوخشىمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىن قالسا فىقھ سۇننەت فىقھەنىڭ ئىككىنچى مەنبەسى بولۇپ، قۇرئاننى تەپسىر قىلىش، تولۇقلاش رولىغا ئىگە. مۆمىنلەر ئۇنىڭغا قاتتىق ئەمەل قىلىش كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. IX ئەسىردىن كېيىن سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، فىقھ سۇننەتنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ تولۇقلاندى. ئۇنىڭ چەكلەش كۈچىنى ئەھلى فىقھەلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلدى.

ئىجما ئ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بىرلىككە كەلگەن پىكىر» ياكى «كېڭەشكەن پىكىر» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ ئىسلام فىقھەسىدىكى تۆت چوڭ مەنبەنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. كەڭ مەنىلىك ئىجما ئ ۋە تار مەنىلىك ئىجمائقا ئايرىلىدۇ. (1) كەڭ مەندىكىسى ھەممە مۇسۇلمانلارنىڭ ئاساسىي ئېتىقاد مەسىلىسى (مەسىلەن، «قۇرئان كەرىم» نىڭ مۇقەددەسلىكى) شەكىللىنىش توغرىسىدىكى ئورتاق ئىخلاسنى كۆرسىتىدۇ. «مېنىڭ قوۋۇم سەپسەتە بىلەن چىقىشالمايدۇ» ۋە «مۇسۇلمانلار ئادىل دەپ قارىغانلىكى نەرسە ئاللانىڭ نەزەرىدىمۇ ئادىلدۇر» دېگەن بۇ ئىككى ھەدىسنى ئاساس

قىلىدۇ. (2) فەقىھلەر پىكىر ئىختىلابىغا دۇچ كېلىپ، كىتابتىن، ھەدىستىن ئەمەل قىلىدىغان ئاساس تېپىلمىغاندا، مەلۇم دەۋردىكى نوپۇزلۇق فەقىھلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرىنى ئاساس قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. تارىختىكى ئوخشىمىغان مەزھەپلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھاتى پەرقلىق بولدى. سۈننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمى (ھەنەفىيە، مالىكىيە، شافىئىيە ۋە ھەنبەلىيە) ئۇنىڭ سەپسەتە ئەمەسلىكىنى ۋە چەكلەش كۈچىنى ئېتىراپ قىلىپ، فەقىھلەرنىڭ قۇرئانغا، ھەدىسكە ئاساسەن قىلغان قىياس يەكۈنى ئېتىراپ قىلىنغاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارىدى. لېكىن، يەنە دەسلەپكى يىللاردىكى مول بىلىملىك چوڭ فەقىھلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرىنى ئۇنىڭ ئاساسى قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارىدى. شىئە مەزھىپى ئىجمائىنىڭ نوپۇزلۇقلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، ئىمام ياكى مۇجتەھىدنىڭ شەخسىي پىكرىگە ئەمەل قىلدى. ۋەھھابىلار ساھابىلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرىنى ئېتىراپ قىلدى. مۇدھىرنىزمچىلار بىلەن ئەنئەنىچىلەر ھەرقايسى قاتلاملارنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇن چىقىرىش يىغىنىنى زامانىنىڭ ئىپادىسى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

قىياس بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «سىلىشتۇرۇش» دېگەنلىك بولۇپ، سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق يەكۈنگە ئىگە بولۇشنىڭ بىر خىل قانۇنىي تېخنىكىلىق ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام فىقھەسىدىكى تۆت چوڭ مەنبەنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەسلەپ ئەھلى راي فەقىھلەر قوللانغاندا مۇھەددىسلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. كېيىن قوبۇل قىلىندى. دەسلەپكى مەزگىلدە قىياس ئۇسۇلى كىشىلەرنىڭ مەيلىچە بولۇپ، كۆپىنچە يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئادەتلىرى ۋە فەقىھلەرنىڭ شەخسىي پىكرى ئالدىنقى شەرت قىلىندى. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىمام شافىئىي قىياستا ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشنىڭ قاتتىق ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئۇسۇل ئىختىيارىلىققا ئىگە دەپ قارالغان پىكىر ھۆكۈمنىڭ تەدرىجىي ئورنىنى ئالدى. ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىپى شۇكى: قۇرئاندىن، ھەدىستىن ئەمەل قىلىدىغان سۆز چىقمىغاندا، قۇرئان ۋە ھەدىسنىڭ سۆزىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆزنى ياكى ئىجمائنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، تەھلىل قىلىش، سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق، قۇرئان ۋە ھەدىسنىڭ ئەسلىي مەنىسىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يەكۈننى چىقىرىش؛ ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇرۇنقى ھۆكۈم مەسىللىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىش، ئالاھىدە مەسىل ۋە نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋاستىلىق ھۆكۈملەرنى ئاساس قىلماسلىق؛ ئەگەر ئەھمىيىتى يېقىن كېلىدىغان ھۆكۈم ئۇلگىسى بولسا، ئەھمىيىتى ئەك يېقىن بولغىنىنى ئاساس قىلىش، لېكىن ئوخشىمىغان ئالدىنقى شەرت ۋە يەكۈننىڭ بولۇشىغا يول قويۇش لازىم. مۇشۇنداق ئىگە بولغان قانۇن بىلىمى ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش خاراكتېرىگە ئىگە دەپ قارالغانلىقتىن، قۇرئان ۋە ھەدىسنى بىۋاستە مەنبە قىلغان ھۆكۈمدىن قالسىلا قىياس ئىككىنچى ئورۇندا تۇردى. بۇ ئۇسۇلنى قۇرئانغا، ھەدىسكە، فىقھەگە پىششىق ئاز ساندىكى ئالىملار چۈشىنەلەيدۇ ۋە تەتبىق قىلالايدۇ. قىياسنىڭ يەكۈنى ئىجما ئ ئارقىلىق تەكشۈرۈپ تەستىقلانغاندىن كېيىن، ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىسلام مۇدھىرنىزمى ۋە ئەنئەنچىلىكى ئۇنى دەسلەپكى چاغلاردا بىر مەھەل ئەۋج ئالغان «ئىجتىھاد» (مۇستەقىل ھۆكۈم چىقىرىش)

بولۇپ، فىقھەنىڭ ھاياتىي كۆچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، دەپ شەرھلىدى.

راي بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پىكىر» دېگەنلىك بولۇپ، «شەخسنىڭ پىكرى»، «چوڭقۇر ئويلىنىلغان پىكىر» ياكى «مۇڭاپىق پىكرى» كۆزدە تۇتۇلۇپ، دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە مەنبەلىرىنىڭ بىرى قىلىنغان. يەنە بىر تەرەپتىن، «قۇرئان كەرىم» دە ۋە ھەدىستە ئەمەل قىلىدىغان ئاساس تېپىلمىغان مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەندە فەقىھلەر ياكى شەرئىەتنى ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ پىكرىنى ئاساس قىلىش كۆزدە تۇتۇلغان. دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن شۇنداق قىلىش بارلىققا كەلگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆلىمالار دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ۋە ھەق تەلەپ دەۋالىرى كۆنسايىن مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. خەلىپىلەر ئۇلگە قىلىدىغان مىسال تاپالمىغاندا، شەخسنىڭ پىكرىنى ھۆكۈم چىقىرىشنىڭ ئاساسى قىلدى. كېيىن بۇنى دەسلەپكى چاغلاردىكى فەقىھلەر قوللاندى. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا فەقىھلەر كەڭ تەتبىق قىلىپ، بۇنىڭدىن چىقىرىلغان يەكۈننى «راي (پىكىر) ھۆكۈمى» دەپ ئاتىدى. IX ئەسىردىن كېيىن ئىمام شافىئىي قىياسنىڭ تېخىمۇ قاتتىق ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، رايىنىڭ ئورنىنى قىياس تەدرىجىي ئىگىلىدى. لېكىن، بۇ ئۇسۇل بەزى ئەھلى فىقھەلەر ئارىسىدا ئىستىھسان، ئىستىسلاھ شەكلى بىلەن ساقلىنىپ، قوشۇمچە ئۇسۇل ئەل فىقھ قىلىندى. فىقھە تارىخىدا ئىدراك پائالىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «راي»نى قوللاش ـ قوللىماسلىقنى چۆرىدەپ، قاتتىق مۇنازىرىلەر بولدى. سۇننىي مەزھىپىدە ھەدىسچىلەرگە ئوخشايدىغان ئەھلى رايلار بىلەن قۇرئان، ھەدىس ئەھكاملىرىنى تەڭ ساقلاپ قالمىدىغان «راي ئەھكاملىرى» پەيدا بولدى. يېقىنقى زامانىدىن كېيىن فەقىھلەر «ئىجتىھاد ئىشىكى»نى ئېچىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، «مۇستەقىل ھۆكۈم قىلىش»نى تەكىتلەپ، «راي ھۆكۈمى»نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، فىقھەنىڭ ھاياتىي كۆچىنى ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلدى.

ئىجتىھاد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بارلىق كۆچىنى چىقىرىش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىدراك، ھۆكۈمنى تەتبىق قىلىپ يەكۈنگە ئىگە بولمىغان تەپەككۇر جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغان مەزھەپلەرنىڭ ئىجتىھادنى چۈشىنىشى پەرقلىق بولدى. دەسلەپكى چاغلاردا فەقىھلەر مەلۇم بولغان ھۆكۈم ئۇلگىسى، پرىنسىپ، ياكى بەلگىلەنگەن ئادەت قاتارلىقلارغا ئاساسەن مەلۇم قانۇن مەسىلىسى توغرىسىدا بەرگەن ئىزاھاتى كۆزدە تۇتۇلغان. مەنىسى راي بىلەن ئوخشاش. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىمام شافىئىي قاتتىق چەكنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قاتتىق بەلگىلەنگەن ئۇسۇل بويىچە قىلىنغان قىياس ئەقلىي يەكۈننى كۆزدە تۇتتى. يېقىنقى زاماندا «مۇستەقىل ھۆكۈم قىلىش» دەپ چۈشەندۈرۈلۈپ، قۇرئان، ھەدىس ئاساس قىلىنىپ، فىقھەنى ئەركىن، ئۆزگىرىشچان چۈشەندۈرۈش، ئوتتۇرا ئەسىر ئەنئەنىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق كۆزدە تۇتۇلدى. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۆلىمالار فىقھەنى چۈشەندۈرۈش ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىدى. لېكىن، X ئەسىر (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە 1258 ـ يىلى) دىن كېيىن فىقھە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، سۇننىي مەزھىپىدىكى فەقىھلەر «ئىجتىھاد ئىشىكى» يېپىلدى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا

قويۇپ، كېيىنكى ئۆلىمالار قەدىمكى چوڭ فەقىھلەرنىڭ تەلىماتىغا بويسۇنۇش كېرەك، «يېڭىچە يول تۇتۇش» ھەققى يوق، دەپ قارىدى. شۇنىڭ مەزھىپى (ئون ئىككى ئىمامچىلار) نىڭ فەقىھلىرى ھەرقانداق دەۋردە ئاجايىپ ئىقتىدارلىق مۇجتەھىدلەر بولىدۇ. ئۇلار تالاش ـ تارتىش ئۇستىدىكى فىقھە مەسىلىلىرى توغرىسىدا قاراشلىرىنى ئېلان قىلىپ، ھۆكۈم چىقىرىش لاياقىتىگە ئىگە، دەپ قارىدى. XX ئەسىردىن بۇيان نۇرغۇن ئۆلىمالار «ئىجتىھاد ئىشىكى»نى قايتىدىن ئېچىپ، ئىسلام فىقھەسىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، دەۋر ئېقىمىغا ماسلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئىجتىھاد ئىشىكى تاقالدى تەلىماتى سۈننىي مەزھىپىدىكى فىقھە تەلىماتى بولۇپ، بۇ تەلىمات 1258 ـ يىلىدىن كېيىن شەكىللەنگەن. فىقھە گەۋدىسى شەكىللىنىش داۋامىدا مول بىلىملىك چوڭ فەقىھلەر قانۇن مەسىلىلىرى توغرىسىدا ئەركىن پىكىر بايان قىلىپ، ئىجتىھاد قىلىپ، ئىجمائ شەكىللەندۈرسە بولىدۇ. كېيىنكى ئۆلىمالار ئالدىنقىلارنىڭ قاراشلىرىغا ئەمەل قىلىشى، يېڭىچە يول تۇتماسلىقى لازىم، دەپ قارىدى. ئاخىرقى دەۋردىكى فەقىھلەر ئىجمائ شەكلى ئارقىلىق ئىجتىھاد فىقھەسىنىڭ ئورۇندىلىپ بولغانلىقىنى، «ئىجتىھاد ئىشىكى»نىڭ يېپىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. XIV ئەسىردە ھەنبەلىيە ئىلمى ئېقىمىدىكى ئىبنى تەيمىيە بۇ تەلىماتنى ئىنكار قىلىپ، ئۆزىنىڭ «ئىجتىھاد» ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. يېقىنقى زاماندىن بۇيان نۇرغۇن فەقىھلەر تارىختا مۇنداق ئىجمائنىڭ بولغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، «ئىجتىھاد ئىشىكى»نى قايتىدىن ئېچىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇھەممەد ئىقبال ئىسلام دىنى ئۇزلۇكسىز ئىجتىھاد ئارقىلىق تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالايدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنى «ھەركەت قائىدىسى» دەپ ئاتىدى.

ئىستىھسان بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تەڭپۇڭلاشتۇرۇش»، «ياخشىسىنى قوبۇل قىلىش»، «بىر دىنبىر كاتتىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ھەنەفىيە ئىلمى ئېقىمىنىڭ قوشۇمچە قانۇن پرىنسىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فەقىھلەرنىڭ شەرئىەتنى شەرھلىگەندە ياكى قازىلارنىڭ دېلو تەكشۈرۈش داۋامىدا ئەمەلىي ئېھتىياجنى نەزەرگە ئېلىپ قىياسنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان، ئۆزگىرىشچان ئۇسۇل، پرىنسىپلارنى قوللىنىپ، توغرا چۈشەندۈرۈشى ياكى ھۆكۈم چىقىرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، سودا ئىشلىرىدىكى ئادەت بويىچە، ئىجارە ياكى يالالاش ھەققىگە بېرىلىدىغان ماددىي نەرسىلەر ئورنىغا ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىقلارنى بېرىش كېرەك. لېكىن شەرئىەتتە كىيىم ـ كېچەك، تاماق، ياتاق بېرىش شەرتى بىلەن ئىنكاننا يالالاشقا بولىدۇ. بۇ پرىنسىپ ئىستىسلاھ پرىنسىپىغا يېقىن بولۇپ، ئادەتتە قوللىنىلىدۇ.

ياخشىسىنى تالالاش «ئىستىھسان»غا قارالغا.

ئىستىسلاھ (مەسلەھە) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پاراۋانلىق» دېگەنلىك بولىدۇ. فىقھەنىڭ قوشۇمچە پرىنسىپى ھېسابلىنىدۇ. شەرئىەتنى ئىزاھلاش ياكى دېلولارنى تەكشۈرۈش داۋامىدا جامائەت مەنپەئىتىنى ياكى پاراۋانلىقنى نەزەرگە ئېلىپ، شەرئەت ئىبارىلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالماي ياكى قىياسنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، جانلىق ـ ئۆزگىرىشچان ئۇسۇل، پرىنسىپلارنى قوللىنىپ، توغرا ھۆكۈم چىقىرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن،

جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئوخشاش ھالەتتە قىساس ئېلىش پرىنسىپىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئادەم ئۆلتۈرۈش نىيىتىدىكى ئادەمگە قوشۇلۇپ ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىللارنىڭ ھەممىسىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە بولىدۇ. بۇ پرىنسىپ ئىستىھسان پرىنسىپىغا يېقىنلاشىدۇ، ئادەتتە قوللىنىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنى ھەممىدىن بۇرۇن مالىكىيە ئىلمى ئېقىمى ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىن شافىئىيە، ھەنەفىيە ئىلمى ئېقىملىرى ئېتىراپ قىلغان.

ئىستىھسان بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ھەمراھ بولۇش» «ئوخشاش بولۇش» دېگەنلىك بولۇپ، «مۇناسىۋەت ئىزدەش» دېگەن سۆز ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. فىقھەنىڭ قوشۇمچە پرىنسىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى شافىئىيە ئىلمى ئېقىمى ئوتتۇرىغا قويغان، باشقا فىقھە ئېقىملىرى ۋە شىئە مەزھىپى داۋاملاشتۇرۇپ قوللانغان. ئىسپاتتىن خۇلاسە چىقىرىشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. يەنى ئەكسىچە ئىسپاتقا ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى بۇرۇن مەلۇم بولغان يەكۈننى ئاغدۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، يوقاپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى ئىسپاتلىنىشتىن بۇرۇن ئۇنى ھايات دەپ بىلىش ھەمدە قانۇننى مۇشۇ ھۆكۈم بويىچە تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ مال- مۈلكىنى قانۇن بويىچە قوغداش، ئۇنىڭغا مىراس سۈپىتىدە پەرزەنتلىرى ۋارىسلىق قىلماسلىق لازىم.

تەخەييۇر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تالاش ئۈسۈلى» دېگەنلىك بولىدۇ. يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامانداشلىرىنىڭ مەزھىپىنىڭ فىقھە ئىسلاھاتىدا قوللانغان جانلىق- ئۆزگىرىشچان ئۇسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنى دەۋرگە ماس كەلمەيدىغان بەزى پرىنسىپ، قائىدىلەرگە تۈزىتىش كىرگۈزگەندە ئېھتىياجغا قاراپ، ئۆز مەزھىپى ئىچىدىكى ئايرىم فەقىھلەرنىڭ پىكرىنى (ئىجمائىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان) ياكى باشقا فىقھە ئېقىمىنىڭ پرىنسىپ، قائىدىلىرىنى (ئىلمىي ئېقىم چېكىنى بۇزۇۋېتىپ) تاللاپ، شەرئىەت گەۋدىسىگە تولۇقلاش ئارقىلىق شەرئىەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ. بۇ ئىسلام ئەنئەنىسىنىڭ ئىچىدىن شەرىئەتنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ ئاساسىنى تېپىشتىكى بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ، مىسىر قاتارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ.

پەتىۋا فىقھە ئاتالغۇسى. نوپۇزلۇق فەقىھلەر (مۇپتى، باش مۇپتى، مۇجتەھىد قاتارلىقلار) نىڭ قازى ياكى شەخسلەرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن تالاش- تارتىش ئۈستىدىكى مۇھىم شەرئىەت مەسىلىلىرى توغرىسىدا ئېلان قىلغان رەسمىي قاراشلىرىنى ھۆكۈمنىڭ ئاساسى ياكى مۇسۇلمان شەخسنىڭ ھەرىكىتىنىڭ قائىدىسى قىلىشقا بولىدۇ. پەتىۋا بۇرۇن ئاغزاكى شەكىلدە ئېلان قىلىناتتى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا توپلاپ كىتاب قىلىنىپ، مەھكىمە شەرئى سورىقىدىكى ھۆكۈمنىڭ مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىنىدى. پەتىۋا چىقىرىش فىقھە ئەمەلىيىتىدە ھەمىشە قوللىنىلىدىغان ئۆزىنى تەكشەش ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ، فىقھە گەۋدىسىنى تۈزىتىش، تولۇقلاش ئارقىلىق فىقھەنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئەھكام خەمسە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بەش خىل ھەرىكەت

قائىدىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. فەقىھلەر «قۇرئان كەرىم» ھۆكۈمىگە ئاساسەن ئايرىغان ئىنسانىنىڭ تۆۋەندىكى بەش خىل ھەرىكەت ئۆلچىمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (1) ۋاجىب؛ (2) مەندۇب؛ (3) مۇباھ؛ (4) مەكرۇھ؛ (5) ھارام. كونكرېت ئايرىشتا ئوخشىمىغان فىقھە ئېقىملىرى ۋە فەقىھلەرنىڭ پىكرى پەرقلىنىدۇ، مۇقىم ئۆلچەم يوق. شۇنىڭ مەزھىپىدىكى فەقىھلەر ۋاجىب بىلەن ھارامنى ئېتىراپ قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» دە ئېنىق تەستىقلانمىغانلىرى ھارام دەپ قارايدۇ؛ سۈننىي مەزھىپىدىكى فەقىھلەرنىڭ قارىشىچە، ئېنىق چەكلەنمىگەنلىرى ھەرىكەت قىلىنغان ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ.

ۋاجىب بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك» دېگەنلىك بولۇپ، مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى بەش ھەرىكەت قائىدىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەندۇب بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مەشرۇ ئ» (ھالال)، «ئادەمنى رازى قىلىدىغان» دېگەنلىك بولۇپ، ھالال ئىشلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى بەش خىل ھەرىكەت قائىدىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ مەزھىپىدىكى فەقىھلەر بۇ قائىدىنى ئىنكار قىلىپ، مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك ھەرىكەت بىلەن چەكلەنگەن ۋە جازالىنىدىغان ھەرىكەتنى ئېتىراپ قىلىدۇ. نىكاھ تۇرلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتە ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ. «نىكاھى پاسىد» قا قارالغان.

مۇباھ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «رۇخسەت قىلىنغان» دېگەنلىك بولۇپ، رۇخسەت قىلىنغان ياكى مۇھىم بولمىغان ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى بەش خىل ھەرىكەت قائىدىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ مەزھىپىدىكى فەقىھلەر بۇ قائىدىنى ئىنكار قىلىپ، مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك ھەرىكەت بىلەن چەكلەنگەن ۋە جازالىنىدىغان ھەرىكەتنى ئېتىراپ قىلىدۇ. نىكاھ تۇرلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتە ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

ھارام بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «چەكلەنگەن» دېگەنلىك بولۇپ، شەرئىتكە خىلاپ ھەم چەكلەنگەن ۋە جازالىنىدىغان ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى بەش خىل ھەرىكەت قائىدىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۈننەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ھەرىكەت»، «يول» بولۇپ، كەڭ دائىرىدە ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆز ئوخشىمىغان كۆپ مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. (1) سۈننەتى رەسۇل. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىنى تەبلىغ قىلىش جەريانىدىكى ھەرخىل ھەرىكەتلىرى، جۈملىدىن يۈرۈش - تۇرۇشلىرى، ئىش قىلىش ئۇسۇلى، چوڭ پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشى ۋە نەق ئىش ئۈستىدە چەكلىمىگەن، كۆڭلىدە رازىلىق بەردى، دەپ قارالغان ھەرىكەتلىرى كۆزدە

تۇتۇلمىدۇ. (2) ساھابىلارنىڭ ھەربىرىدىن ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىنىڭ «سۈننەتى رەسۇلىللاھ» نى ئۆلگە قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ ھەربىرىنى قىلىپلاشتۇرۇپ، دىن ئىشلىرى، دۆلەت ئىشلىرى ۋە كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا شەكىللەندۈرگەن ھەربىرى مىزانى ياكى ئادەتلىرى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. (3) ئەل ئىچىدىكى ئادەتلەر. تۆت خەلىپە دەۋرىدە مەدىنە مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەر كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. (4) بەلگىلەنگەن فىقھە تەلىماتلىرى. دەسلەپكى چاغلاردىكى فىقھە ئىلمىي ئېقىملىرى شەكىللىنىش داۋامىدا جايلاردىكى زور كۆپ سانلىق فەقىھلەر ئېتىراپ قىلغان تەلىمات، ھۆكۈم، پرىنسىپ، بەلگىلىمىلەر كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. (5) نەمۇنە بولمىغان سۆز - ھەربىرىتلەر، مەسىلەن، ئىمام شافىئىيدىن كېيىنكى فىقھە ساھەسىدىكىلەر ئېتىراپ قىلغان پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى، ئەمەللىرى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. يازما خاتىرىسى بارلىرى شەرئىەت ئەھكاملىرىنىڭ ئاساسى قىلىنمىدۇ، يەنى «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننىتى» بولمىدۇ.

ھەيەل بۇ خاس فىقھە ئاتالغۇسى بولۇپ، «قانۇن توقۇلمىسى» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولمىدۇ. كۆرۈنۈشتە شەرئىەتكە لايىق ئۇسۇل ئارقىلىق شەرئىەت بەلگىلىمىسىنىڭ ئۇنۇمىنى يوقىتمىغان بىر خىل قانۇن ۋاسىتىسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، ھەنەفىيەنىڭ قائىدىسى بويىچە قوشنىسى ئۆزىگە قوشنا يەرنى ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولمىدۇ. ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقىدىن ئەگىپ ئۆتۈش ئۇچۇن، بۇ مەزھەپ ھەيەل ۋاستىسىنى لايىھىلەپ چىققان. يەرنى ئالغۇچىغا ئالدى بىلەن ئاز بىر پارچە يەر سوۋغا قىلىمىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالغۇچى سېتىلمىغان يەرگە قوشنا بولۇپ قالمىدۇ. ئاندىن يەر شەرئىەتكە لايىق سېتىلمىدۇ. ھەيەل تارىختا ھەنەفىيە ۋە شافىئىيە تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، لېكىن، مالىكىيە ۋە ھەنبەلىيە تەرىپىدىن چەكلەنگەن.

تەقلىد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەمەل قىلىش»، «دوراش» دېگەنلىك بولمىدۇ. سۈننىي مەزھەپنىڭ خاس فىقھە ئاتالغۇسىدۇر. (1) ئوتتۇرا ئەسىردە كېيىنكى ئۆلىمالارنىڭ جامائەت ئېتىراپ قىلغان دەسلەپكى چاغلاردىكى نوپۇزلۇق فەقىھلەرنىڭ تەلىمات، پرىنسىپ، كۆزقاراشلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىشى، باشقىچە يول تۇتماسلىقى، قاراشلىرىنى خالىغانچە ئېلان قىلماسلىقى كۆزدە تۇتۇلغان. IX ئەسىردىكى فىقھە سىستېمىسى شەكىللىنىش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن ئاساسىي پرىنسىپ بولۇپ، كەڭ فەقىھلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان. (2) ئىجتىھادقا قارىمۇقارشى مەنىدىكى سۆز بولۇپ، چۈشۈرۈش مەنىسىگە ئىگە. ئىسلام مۇدىرىنىزمىنىڭ قارىشىچە، بۇرۇنقىلارنىڭ تەلىماتىنى كېيىنكىلەر جانلىق چۈشەندۈرۈشكە ھەقلىق. كونا ئەنئەنىلەرگە ئېسىلىۋالماسلىق لازىم.

بىدئەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يېڭىلىق يارىتىش»، «يېڭىلاش» دېگەنلىك بولمىدۇ. كەڭ مەنىدە ئىسلام ئەنئەنىسىدىن چەتنىگەن ھەممە سۆز - ھەربىرىتلەر كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. سۈننەتكە قارىمۇقارشى مەنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، ئوخشىمىغان مەزھەپ، فىقھىيەلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشى پەرقلىنىدۇ، ئېنىق ئۆلچىمى يوق.

يېڭىچە يول «بىدئەت» كە قارالسۇن.

تەلفىق ئۇسۇلى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قوشۇش»، «قۇراشتۇرۇش» دېگەنلىك بولمىدۇ.

ھازىرقى زاماندىكى فىقھە ئىسلاھاتى داۋامىدا دائىم قوللىنىلمىدىغان ئۇسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئىسلام مۇدىرنىزمچى ئۆلىمالىرى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئەملىيەت كۆزدە تۇتۇلۇپ، مەنبەسى، خاراكتېرى ئوخشاشمايدىغان، ھەتتا ئۆزئارا زىددىيەتلىك بەلگىلىمىلەر زورمۇزور يېڭى بەلگىلىمە قىلىپ قوراشتۇرۇلىدۇ. فىقھە مەنبەلىرىنىڭ پەرقلىق ياكى ئوخشاش ئىكەنلىكى نەزەرگە ئېلىنمايدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشتا ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئىسلاھاتنى ئەملەگە ئاشۇرۇپ، فىقھەنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ.

ئاللانىڭ بەلگىلىمىسى «قۇرئان كەرىم» دە شەرئىتنى تەكىتلەشكە ئىشلىتىلگەن ئاتالغۇ. كەڭ دائىرىدە مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى ھەرىكەتلەر بىلەن چەكلەنگەن ۋە جازالىنىدىغان ھەرىكەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بولۇپمۇ مۇقىم جازا (ھۇدۇد) جىنايىتىنى سادىر قىلغان قىلمىشلارغا ماس كېلىدىغان مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھازىرقى زاماندا بەزى ھاللاردا ئاللانىڭ ۋەھىيسى، دەپ قارالغان فىقھە كۆزدە تۇتۇلۇپ، بىدئەتلىك خاراكتېرىدىكى قانۇنلاردىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

سىياسەھ شەرئىەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەرئىتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان سىياسىي، سىياسەت» دېگەنلىك بولىدۇ. سۇننىي مەزھىپىنىڭ فىقھەسىدىكى «جامائەت فىقھەسى» نىڭ نەزەرىيىۋى پرىنسىپلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. XI ئەسىردىن كېيىن شەكىللىنىپ، سۇننىي مەزھەپىدىكى تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمى ئېتىراپ قىلغان. ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ خەلىپە، سۇلتان قاتارلىق دۆلەت باشلىقلىرى فىقھە پرىنسىپلىرىغا خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا، مەمۇرىي بۇيرۇق، سىياسەت، مەمۇرىي قانۇن - قائىدە قاتارلىقلارنى ئېلان قىلىپ، فىقھەنى يولغا قويۇش ۋە تولۇقلاش ھوقۇقىغا ئىگە دەپ قارىلىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ بۇنداق تۇزۇلمىسى «ۋەھىي فىقھە ئاساس قىلىنغان ھۆكۈمەت» دېيىلىدۇ. بۇ دىنىي ھاكىمىيەت بىلەن فېئودال خانلىق ھاكىمىيىتى مۇرەسسە قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئىبنى تەيمىيە قاتارلىق ئۆلىمالار بۇ ھەقتە كىتاب يازغان.

ئىسناد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «رىۋايەتنىڭ يىپ ئۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ رىۋايەت قىلىنغان ھەدىسنىڭ راست ياكى ساختىلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولىدۇ. ھەدىس كىتاب قىلىنمىغاندا ساھابىلارنىڭ يادىدا قالغان، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەن ھەدىسلەر ئاساس قىلىنىپ، بەزى ھەدىسلەر ئۆزئارا تېپىشىپ قالغان. مىلادىيە IX ئەسىردىن كېيىن ئىلمىي ھەدىسنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، مۇھەددىسلەر رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ نەسەبى، كەچۈرمىشلىرى، پەزىلىتى، پائالىيەت قىلغان يىللىرى ۋە ئورۇنلىرى قاتارلىق ئارقا كۆرۈنۈشلىرىنى ئېنىقلاپ، شۇ كىشىلەر رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەرنىڭ راست ياكى ساختا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلدى. ئادەتتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزىگە يېتىپ بارالايدىغان ئىشەنچلىك رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ رىۋايىتىگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ، دەپ قارالدى. بۇنداق ھەدىسلەر «مۇتەسىل ھەدىس» (رىۋايەتچىلىرى ئۈزۈلۈپ قالمىغان ھەدىس)، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغانلىرى «مۇنقەتئ ھەدىس»

(رىۋايەت قىلغۇچىلىرى ئۇزۇلۇپ قالغان ھەدىس)، بەزىلىرى بىر كىشى رىۋايەت قىلغان ھەدىس، «مەشھۇر ھەدىس»، «كەلگە تارقالغان ھەدىس» قاتارلىقلارغا ئايرىلىپ پەرقلەندۇرۇلدى. سۈننىي مەزھىپىدىكى مەشھۇر نەسەبلەر ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ئەبۇ ھۇرەيرە، بۇۋى ئائىشە، ئىبنى مەسئۇد قاتارلىق كىشىلەرگىچە سۇرۇشتۇرۇلدى. شىئە مەزھىپى بولسا، ئۆز مەزھىپىنىڭ ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن رىۋايەت قىلىنغانلىرىنىلا ئېتىراپ قىلدى.

ھەدىسنىڭ تارقىلىش نەسەبى «ئىسناد» قا قارالغا.

ناسىخ ھەدىسلەر تەلىماتى (كۈچتىن قالغان ھەدىسلەر تەلىماتى) بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەدىسلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدە شەرئەت ھۆكۈم قىلىدىغان تەلىمات، پرىنسىپلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تەلىمات ئىمام شافىئىينىڭ ناسىخ ئايەت تەلىماتىدىكى پرىنسىپقا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىر ھەدىسنى يەنە ھەدىس ناسىخ قىلسا (كۈچتىن قالدۇرسا) ئۇنى يەنە بىر ھەدىس كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك؛ ناسىخ مۇناسىۋىتى كۆرسىتىپ بېرىلگەن ھەدىسلەر قايتا زىت كەلمەسلىكى كېرەك؛ زىددىيەتلىك بولسىمۇ، ناسىخ ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن ھەدىسلەرنى چۈشەندۇرۇش ئارقىلىق مۇرەسسە قىلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ پرىنسىپى شۇكى، كېيىن رىۋايەت قىلىنغان ھەدىس بۇرۇنقىنى ناسىخ قىلالايدۇ، بۇنىڭ سىرتىدىكى ناسىخ ئادەتتىكىچە بولىدۇ، مەلۇم ئەھۋال يەنە بىر ئەھۋالنى ناسىخ قىلىدۇ.

«قۇرئان ــ ھەدىس زىت ئەمەس» تەلىماتى ئىسلام دىنىنىڭ قۇرئان بىلەن ھەدىسنىڭ روھى ئوخشاش ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى فىقھە تەشەببۇسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تەلىماتنى ئىمام شافىئىي ئوتتۇرىغا قويغان. دەسلەپكى چاغلاردا يەرلىك فىقھىيلەرنىڭ كۆپىنچىسى «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھكاملارنى، فەقھەلەرنىڭ شەخسىي پىكىرلىرىنى ياكى يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى ئەھكام تۇرغۇزۇش، ئەھكام شەرھلەشنىڭ ئاساسى قىلدى. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەھلى ھەدىسلەر ھەدىسكە ئاساسەن ئەھكام تۇرغۇزۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇسۇل ئەل فىقھ نەزەرىيىسى توغرىسىدا مۇنازىرە پەيدا بولدى. ئىمام شافىئىي مۇشۇنى كۆزدە تۇتۇپ، «رىسالە» ناملىق ئەسىرىدە قۇرئان بىلەن ھەدىسنىڭ بىردەك ئىكەنلىكىنى سىستېمىلىق دەللەپ، قۇرئاندىكى سۈرە-ئايەتلەر بىلەن ئېغىزدا رىۋايەت قىلىنغان ھەدىسلەرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاشلا ئاللانىڭ ۋەھيىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارغا ئەمەل قىلىش كېرەككى، ھەرقانداق باھانە بىلەن ئۇلارنى رەت قىلىشقا بولمايدۇ ھەمدە ناسىخ پرىنسىپىغا ئاساسەن، بىر ھەدىسنىڭ ئورنىنى يەنە بىر ھەدىس ئىگىلىسە بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىلدىكى، قۇرئان ـ ھەدىس زىت ئەمەس. بىرى بىلەن يەنە بىرىنى ناسىخ قىلىشقا بولمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» نى ھەدىس چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ. بۇ تەلىماتنى زور كۆپ ساندىكى فەقھەلەر قوبۇل قىلىپ، ھازىرغىچە قوللىنىۋاتىدۇ.

خەلىپە تەلىماتى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دىنىنىڭ فىقھە نەزەرىيىسىنىڭ سۇبيېكتى، دەپ قارىلىدۇ. بۇ تەلىمات ئاساسلىقى خەلىپىنىڭ پەزىلىتى، خەلىپىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۇسۇلى، خەلىپىنىڭ ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى، ۋەزىرلەر ـ پۇقرالار بىلەن بولغان

مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرگە ئايرىلىدۇ: (1) ئەنئەنىۋى خەلىپە تۈزۈمى. بۇنى ئابباسىيلار سۇلالىسىدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار خەلىپە سايلام ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلسە، مۇقەددەس مەسئۇلىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شەرئەتنى ئىجرا قىلىش، «ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىقى»نى تىكلەشتىن ئىبارەت بولىدۇ. يۇقىرى ئىناۋەتلىك، ئادىل، شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزلىمەيدىغان، باشقىلارغا ئۈلگە بولالايدىغان تەقۋادار مۇسۇلمان بۇ ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئېلىش لاياقىتىگە ئىگە بولالايدۇ. دەپ قارىدى. لېكىن، خەلىپە پەسكەشلىك قىلىسىمۇ ۋەزىرلەر - پۇقرالار قارشى تۇرۇشقا بولمايدۇ، دېدى. كۆپچىلىكىدەك بۇ تۈزۈلمە دەسلەپكى يىللاردىكى مەدىنە دەۋرىدە ئىپادىلەندى، دەپ قارىدى. (2) نامدىكى خەلىپە. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئابباسىيلار سۇلالىسى كۈنسايىن خارابلىشىپ، ھوقۇق سۇلتانىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. غەززالى قاتارلىق ئۆلىمالار ھەربىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرغان سۇلتان نامدا خەلىپىنى ئېتىراپ قىلسىلا، ئۇنىڭ ھوقۇقى شەرئەتكە ئۇيغۇن بولىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. (3) پۇتۇملۈك خەلىپە تۈزۈمى. 1258 - يىلىدىن كېيىن ئابباسىيلار سۇلالىسى يوقىتىلىپ، يەرلىك ھەربىيلەر ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. بۇ چاغدا بەزى ئۆلىمالار مۇسۇلمانلار ئۈممەسىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغۇچىلارنىڭ پۇتۇم (ئۇلارنىڭ ۋەزىرلەر - پۇقرالار بىلەن پۇتۇم تۈزۈشى) ئارقىلىق خەلىپە ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك، پادىشاھ پەسكەش بولسا بولسۇنكى، ئىچكى قالايمىقانچىلىق بولمىسۇن، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. (4) تەۋپىق ئىلاھىي خەلىپە تۈزۈمى. بۇ تۈزۈمنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىكى ھەنەفىيە ئېقىمىنىڭ فەقىھلىرى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار ھەقىقىي خەلىپە تۈزۈمى ئاخىرلاشتى. خەلىپىنىڭ نوپۇزى ئاللانىڭ ئىلتىپاتىدىن كېلىدۇ. ئادىل، رەھىمدىل، ئاللانىڭ ئەمرىگە بويسۇنمىدىغان ھەرقانداق سۇلتانغا ئاللا خەلىپە نامىنى تەۋپىق قىلىدۇ؛ خەلىپىلىكنى قۇرەيش جەمەتىدىن بولمىغان كىشى ئۇستىگە ئالسىمۇ بولۇۋېرىدۇ، دەپ قارىدى. (5) خەلىپە - سۇلتان تۈزۈمى. بۇ تۈزۈمنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئوتتۇرىغا قويدى. ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەتلىرىدە، مەكتۇبلىرىدا «سۇلتان» بىلەن «خەلىپە» تەڭ ئورۇنغا ناھايىتى ئاز قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئىككىسى ئوخشاش مەنىگە ئىگە بولدى. سۇلتان تۈزۈمى تارىختىكى خەلىپە تۈزۈمى بولدى.

ئىسلام ئاساسىي قانۇنى

ھازىرقى زامان ئىسلام شەرئىتىدە قوللىنىلغان سۆز بولۇپ، ئىسلام شەرئىتىنى دۆلەتنىڭ تۈپ قانۇنى — ئاساسىي قانۇنى قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئارزۇسى بولۇپ، رېئال ئاساسقا ئىگە ئەمەس. تارىختا ئىسلام دۆلەتلىرىدە دۆلەت تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى خەلىپە تەلىماتى ياكى ئىمام تەلىماتى بولغان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن پاكىستان، ھىندونېزىيە، مىسىر، سۇرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ئىسلام سىياسىي پارتىيىلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت دىنى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، شەرئىتنى دۆلەتنىڭ تۈپ قانۇنى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، ئەمەلگە ئاشمىدى.

1980 - يىلى ماقۇللانغان «ئىران ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» «ئۇچ ھوقۇقنىڭ بۆلۈنۈشى» قاتارلىق ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيە كۆزقاراشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، ئۇ «ئىسلام ئاساسىي قانۇنى» ئەمەس.

مەھكىمە شەرئى شەرئىتكە ئاساسەن سوراق ۋە ھۆكۈم قىلىدىغان ئورگان. مەھكىمە شەرئى ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرى (661 — 750) دە قۇرۇلدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرى (750 — 1258) دە تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللەشتى. كېيىن ئىسلام دۇنياسىدىكى دۆلەتلەر ۋە مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكى مەسچىتلەر ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. مەھكىمە شەرئى ئادەتتە بىر قازى ۋە 2 — 3 يارەمچىدىن تەركىب تاپىدۇ. تەپتىش تۈزۈمى ۋە يۇقىرىغا شىكايەت قىلىش تۈزۈمى بولمايدۇ. سوراق ۋە ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى ھەق تەلەپ ئىشلىرى، سودا ئىشلىرى، جىنايى ئىشلار ماجرالىرى (نىكاھ - ئائىلە، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش، سودا، قەرز ئىشلىرى، ۋەخپە قىلىنغان مال - مۈلۈك، ھەق تەلەپتىكى زىيان - زەخمەت، جىنايى ئىشلاردىكى زىيان - زەخمەت ۋە جىنايەت قاتارلىقلار) نى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، مۇسۇلمان شاھىتلارغا چېتىلىدىغان ئەرزلەر بىلەن چەكلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ: ئەرز قىلغۇچى ئىسپات كۆرسىتىدۇ، ئەرز قىلىنغۇچى قەسەم ئىچىدۇ. گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىقى ئاساسى دەلىل قىلىنىدۇ. پرىنسىپ جەھەتتە، ھەرقايسى فىقھە ئېقىملىرىنىڭ قازىلىرى شەرئىتنى ئۆز ئېقىمىنىڭ شەرئىت تەلىماتىغا ۋە بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ئىجرا قىلىدۇ. تارىختا ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ چوڭراق شەھەرلىرىدە ئوخشىمىغان فىقھە ئېقىملىرىنىڭ سوراق ۋە ھۆكۈم قىلىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. باشقا رايونلاردا مەلۇم بىر فىقھىيەنىڭ مەھكىمە شەرئىسى قۇرۇلدى. يېقىنقى زاماندا فىقھە تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، بەزى دۆلەتلەردە مەھكىمە شەرئى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىرلىككە كەلگەن ئەدلىيە تۈزۈمى تۈرغۇزۇلدى؛ بەزى دۆلەتلەردە دەسلەپكى سوت ئورنىغا چۈشۈرۈلۈپ، يېڭى ئەدلىيە سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلدى؛ بەزى دۆلەتلەردە مەھكىمە شەرئى ئاساس قىلىنىپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان، بىرنەچچە قازىدىن تەركىب تاپقان ئۇچ دەرىجىلىك سوراق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

ئەل كالاي بۇ خائۇساچە سۆزنىڭ مەنىسى «قازى» دېگەنلىك بولۇپ، ئىگىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى مۇسۇلمانلار مەھكىمە شەرئىنى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ. ئەل كالاي يەرلىكتىكى ئادەت قانۇنى بىلەن شەرئىتنى سوراق ۋە ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىدۇ.

مۇستەھەب سوتى تارىختىكى ئىسلام دۆلەتلىرىدە بازار مۇستەھەبلىرى (تەكشۈرۈش ئەمەلدارلىرى) رىياسەتچىلىك قىلغان ئەدلىيە ئورگانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئورگانلار ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلۇپ، كېيىنكى ئىسلام سۇلالىلىرىدا داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شەرئىتكە، ئىنتىزامغا خىلاپ يېنىك قىلمىشلارنى ئۆز ۋاقتىدا، ئۆز جايىدا بىر تەرەپ قىلىپ، بازار قاتارلىق جامائەت سورۇنلىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاشتىن ئىبارەت بولدى. «ياخشىلىققا دالالەت قىلىپ، يامانلىقتىن توسۇش»، جۇملىدىن دىنىي ئەخلاق ۋە دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى قوغداش ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىنىدى. مۇستەھەبلەرنى خەلىپە، ۋەزىر، يەرلىك ۋالى ۋە قازىلار

ۋەزىپىگە تەيىنلىدى. مۇستەھەب سوتى بىر تەرەپ قىلىشقا بىئەپ دېلولارنى مەھكىمە شەرئىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

ئامانلىق ساقلاش سوتى تارىختا ئىسلام دۆلەتلىرى جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش، جەمئىيەتتە جىنايەت سادىر قىلغانلارنى جازالاش ئۈچۈن قۇرغان سوراق ۋە ھۆكۈم قىلىش ئورگىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئورگان ئاببىاسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ ئورگان ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا خەلىپىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى قىلاتتى. ۋەزىپىسى ئۆزىگە تەۋە رايوندا كۆزەتچىلىك قىلىش، گۇمانلىق ئەھۋاللارنى يېزىپ خەلىپىگە مەلۇم قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، رازۋېدكا قىلىش، قولغا ئېلىش، قىستاش، ئىقرار قىلدۇرۇش، سوراق قىلىش، قاماپ قويۇش، ھەتتا خالىغىنىچە ئۆلتۈرۈۋېتىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىناتتى. ئورنى مەھكىمە شەرئىتىدىن تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن باشقىلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. ئاببىاسىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ ئورگاننى يەرلىك سۇلتان كونترول قىلدى. بۇ ئورگان ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرىنىڭ رولىنى قوشۇمچە ئۆتىدى.

نىزامىيە سوتى بۇ ھازىرقى زامانىدىكى دىندىن تاشقىرى نىزاملارنى يولغا قويغان سوت بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە قۇرۇلۇپ، تۈركىيىنىڭ 1851 ـ، 1858 ـ، 1861 ـ يىللىرى ئېلان قىلىنغان «تىجارەت شەرئىتى»، «جىنايى ئىشلار شەرئىتى»، «سودا تەرتىپى شەرئىتى» ۋە «ئوسمانلى ھەق تەلەپ شەرئىتى»نى سوراق ۋە ھۆكۈمنىڭ ئاساسى قىلدى. بۇ سوت قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەھكىمە شەرئىنىڭ بىر قىسىم رولىنى ئۈستىگە ئېلىپ، تۈركىيىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى قانۇن ئىسلاھاتىنىڭ مەسئۇلى بولدى. كېيىن مىسىر قاتارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىمۇ بۇنى قوللاندى.

دەۋاگەر جاۋابكارنىڭ قارشى تەرىپىدىكى ئادەم بولۇپ، ئاۋۋال ئەرز قىلىپ، سوتتىن يەنە بىر تەرەپنى سوراق قىلىشىنى تەلەپ قىلغان دەۋالاشقۇچى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام شەرئىتىدىكى ئادەت بويىچە، شەرئەت دەسلەپ ھۆكۈم قىلغان (جىنايى ئىشلار سورىقىدىكى گۇناھسىزلىق ھۆكۈمى ۋە ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن چىقىرىلغان ھۆكۈم) بىلەن ئەكسىچە بولغان دەۋالاشقۇچى «دەۋاگەر» دەپ بېكىتىلىدۇ. ئۇنىڭ شىكايەت جەريانىدا جاۋابكارنىڭ جىنايەت پاكىتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ. ئەكسىچە، جىنايەت پاكىتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىسە، تۆھمەتخور دەپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ. جاۋابكارلىقى سۇرۇلگەن يەنە بىر تەرەپ دەۋالاشقۇچى «جاۋابكار» بولۇپ، ئۇنىڭ شىكايەتنى ئىنكار قىلىپ قەسەم ئىچىش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ. ئۇنداق قىلمىسا، دەۋادا يېڭىلگەن بولىدۇ.

جاۋابكار دەۋاگەرنىڭ قارشى تەرىپىدىكى ئادەم. تەپسىلىي مەنىسى توغرىسىدا «دەۋاگەر»گە قارالسۇن.

ئىسپات دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى دەلىللەيدىغان ھەممە پاكىتلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تارىختىكى ئىسلام شەرئىتىدە گۇۋاھچىنىڭ ئاغزاكى ئىسپاتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ، يازما ئىسپات ۋە ماددىي ئىسپات قوبۇل قىلىنمىغان. سودا، قەرز ئىشلىرى توغرىسىدا شىكايەتلەرنىڭ كۆپىنسىنى كۆپىيىشى بىلەن يازما ئىسپات شەكلى قوبۇل قىلىندى.

يېقىنقى زاماندىن كېيىن سوراق ۋە ھۆكۈم تەرتىپىنىڭ كۈنسايىن مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، ئادەم ئىسپاتى، ماددىي ئىسپات، قوشۇمچە ئىسپاتلار كۆچكە ئىگە بولىدىغان بولدى.

گۇۋاھچى دېلونىڭ ئەملي ئەھۋالىنى بىلگەنلىكتىن سوراقتا گۇۋاھلىق بېرىشكە ئۇقتۇرۇش قىلىنغان ئادەم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. گۇۋاھچى چوقۇم سەممىي، ئادىل بولۇشى كېرەك. شەرىئەت بالاغەتكە يەتكەن ھۆر مۇسۇلماننىڭ ئىسپاتىنى قوبۇل قىلىدۇ. قۇللار ۋە مۇسۇلمان ئەمەس كىشىلەرنىڭ ئىسپات بېرىش ھوقۇقى بولمايدۇ؛ ئاياللار گۇۋاھلىق بېرىدىغان تولۇق لاياقەتكە ئىگە ئەمەس. ھەق تەلەپ دەۋاسىدا بىر ئەرنىڭ ئورنىدا ئىككى ئايال گۇۋاھلىق بەرسە بولىدۇ. جىنايى ئىشلارغا دائىر سوراق ۋە ھۆكۈمدە بەزىدە (مەسىلەن، زىناخورلۇق جىنايىتىنى بېكىتىشتە) تۆت گۇۋاھچىنىڭ ئىسپات بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا جىنايەت پاكىتىنى بېكىتكىلى بولىدۇ. سوراق ۋە ھۆكۈم داۋامىدا دەۋالاشقۇچىلار پاكىت كۆرسەتكۈچىنىڭ سالاھىيىتى، پەزىلىتىدىن گۇمانلانسا، مەھكىمە شەرئى ئاشكارا ياكى مەخپىي تەكشۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە. گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىقى مەھكىمە شەرئىدىكى سوراق ۋە ھۆكۈمنىڭ ھۆكۈم ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گۇۋاھچى گۇۋاھلىق بېرىشتىن ئىلگىرى قۇرئان تۇتۇپ قەسەم بېرىشى كېرەك.

گۇۋاھچىنىڭ ئىناۋىتى مەھكىمە شەرئىنىڭ گۇۋاھلىق بەرگۈچىنىڭ پەزىلىتى توغرىسىدا بەلگىلىگەن ئەخلاق ئۆلچىمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاساسلىقى گۇۋاھلىق بەرگۈچىنىڭ سەممىيلىكى، ئادىللىقى، شەرىئەتكە ئەمەل قىلىدىغانلىقىغا، تەقۋادار مۆمىننىڭ ئاللانىڭ مەھكىمىسىدە چوقۇم راست گەپ قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىش يەنى جاھىل جىنايەتچىنىڭمۇ سەلتەنەتلىك مەھكىمە شەرئى ئالدىدا يالغان قەسەم قىلىپ، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشكە جۈرئەت قىلالمايدىغانلىقىغا ئىشىنىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەھكىمە شەرئىدە ئىناۋەتلىك گۇۋاھچىلارنىڭ ئىسمىلىكى بولۇپ، خالىغان چاغدا كۆرۈپ چىقىشقا بولىدۇ. ئىناۋەتلىك گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق ئىسپاتىنى مەھكىمە شەرئى سوراق ۋە ھۆكۈمنىڭ مۇھىم ئاساسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ. دەۋالاشقۇچىلار گۇۋاھلىق بەرگۈچىنىڭ پەزىلىتىدىن گۇمانلانسا، مەھكىمە شەرئى سوراقنى توختىتىپ، زۆرۈر تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ.

قانۇن مەمۇرىي قائىدە ـ قانۇنلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ فېئودال پادىشاھلىرى (خەلىپە، ئەمىر، سۇلتان قاتارلىقلار) ئىسلام شەرئىيىتىگە خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا، شەرئەتتىكى نۇقسانلارنى تولۇقلاش ئۈچۈن بەلگىلىمىلەر تۈزۈپ چىقتى. تارىختا بۇ بەلگىلىمىلەر فەقىھلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، شەرئەتتە ھۆكۈمرانىنىڭ ئەدلىيە ساھەسى دەپ قارالدى. يېقىنقى زاماندىن بۇيان ئىسلام دۆلەتلىرى مەمۇرىي قانۇن چىقىرىش نامى بىلەن ئىسلام شەرئىتىنى ۋە سوراق قىلىش، ھۆكۈم كېسىش تۈزۈمىنى تۈزىتىپ، شەرئەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ كەلدى ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتىغا نۇقسان يەتكۈزمىدى.

خۇسۇسىي سالاھىيەت قانۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ «ئائىلە قانۇنى»، «ئائىلىنى قوغداش قانۇنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامانداكى ئىسلام شەرئەت قائىدىلىرىدىن بىرى بولۇپ، شەرئەتتىكى

ھەق تەلەپ قانۇنى، سودا قانۇنى، جىنايى ئىشلار قانۇنى، ۋەخپە قانۇنىدىن باشقا قىسمى يەنى مۇسۇلمانلارنىڭ خۇسۇسىي نىكاھ، ئائىلە ئىشلىرىغا ۋە مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك قانۇن - قائىدىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ قانۇن ھازىرقى زامانىنىڭ قانۇن ماددىلىرى شەكلىنى قوللىنىپ، ئەنئەنىۋى ئىسلام شەرئىتىنى مەزمۇن قىلىپ، زامانىمىزنىڭ شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇپ مۇۋاپىق تۈزىتىلدى. بۇ قانۇن خۇسۇسلارنىڭ سالاھىيىتىگە چېتىشلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالدى. بۇ قانۇن سۇرىيە، ئىراق، تۇنىس، ئالجىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە يولغا قويۇلدى.

ئەھۋال شەخسىيە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەخسنىڭ ئەھۋالى» دېگەنلىك بولۇپ، بىر قىسىم مۇسۇلمان فەقىھلەر سالاھىيەت ھوقۇقى بىلەن سالاھىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاقىدار ئەھكاملارنى شۇنداق دەپ ئاتىغان. «خۇسۇسىي سالاھىيەت قانۇنى» غا قارالدى.

ئائىلە قانۇنى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئائىلە قانۇنى» نىڭ قىسقارتىلمىسى. «خۇسۇسىي سالاھىيەت قانۇنى» غا قارالدى.

ئالتە قۇل توغرىسىدىكى ھۆكۈم دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىسلام شەرئىتىدە تالاش - تارتىش بولغان مۇھىم ھۆكۈم مىساللىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئەل مۇۋەتتەئ» گە قارىغاندا، رىۋايەت قىلىنىشچە، بىر كىشى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئالتە قۇلىنى ئازاد قىلىۋەتمەكچى بوپتۇ. مەدىنە ۋالىسى ئابەن بىننى ئوسمان مۇلۇكنىڭ ئۆچتىن بىرىنى ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، پال سېلىش نەتىجىسىدە پالغا چىققان ئىككى قۇلنى ئازاد قىلىشنى تەستىقلىغان. كېيىن ئىمام شافىئىي «رىسالە» دە مۇشۇ مەسىلىنى ئاساس قىلغان ھەمدە شەرئىتتە بەلگىلەنگەن مىراسخورنىڭ ۋەسىيەت قالدۇرۇشنى چەكلەش توغرىسىدىكى ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرۈپ، كونا ۋەسىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش، تۈزۈمنىڭ ئورنىنى «قۇرئان كەرىم» دە بەلگىلەنگەن مۇقىم نىسبەتتە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ ئالغانلىقىنى چۈشەندۈردى. شۇنىڭغا ئاساسەن، ئابەن بىننى ئوسماننىڭ ھۆكۈمى ئىناۋەتسىز دەپ قارالدى. چۈنكى ئادەمنىڭ ۋاپات بولۇش ئالدىدىكى (قۇلنى ئازاد قىلىش توغرىسىدىكى) ۋەسىيىتى شەرئىتتە مىراسنى تەقسىم قىلىش توغرىسىدىكى ۋەسىيىتى دەپ قارىلىدۇ. قۇللار قۇلدارنىڭ ئائىلىسىدىكى ئادەملەر سۈپىتىدە ۋەسىيەت شەكلىدە مىراس ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس.

سەئەد ھۆكۈم مىسالى دەسلەپكى چاغلاردىكى شەرئەت ھۆكۈمىدىكى مەشھۇر مىساللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، سەئەد دەسلەپكى ساھابىلارنىڭ بىرى بولۇپ، جىھاد ئۇستىدە قازا قىلغانىكەن، ئۇكىسى ئۇنىڭ ھەممە مۇلكىنى ئېلىۋاپتۇ. يېسىر خوتۇن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىپتۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «قۇرئان كەرىم» دىكى ھۆكۈمگە ئاساسەن، يېسىر خوتۇنغا مىراسنىڭ سەككىزدىن بىرىنى، ئىككى قىزغا ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى، قالغان (24 تىن بەش قىسمى) نى مەرھۇمنىڭ ئۇكىسىغا بۇيرۇپ بېرىپتۇ. مۇشۇ ھۆكۈمگە ئاساسەن، «قۇرئان كەرىم» دە بەلگىلەنگەن نەسىۋىگە ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ كونا ئاتالمىش مۇناسىۋىتىدىكى مىراسخورنىڭ نەسىۋىسىدىن ئارتۇق بولۇش پرىنسىپى تۇرغۇزۇلغان.

موما (دادىنىڭ ياكى ئانىنىڭ ئانىسى) نىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشى توغرىسىدىكى ھۆكۈم مىسالى بۇ دەسلەپكى چاغلاردىكى شەرئىتنىڭ مەشھۇر ھۆكۈم مىساللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، ۋاپات بولغۇچىنىڭ دادىسىنىڭ ئانىسى بىلەن ئانىسىنىڭ ئانىسى مىراسنى تەقسىم قىلىش ئۈستىدە تالىشىپ قېلىپ، شەرئىتكە ئەرز قىپتۇ. خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر دەسلەپكى سوراقتا ھەممە مىراسنى ئانىسىنىڭ ئانىسىغا ھۆكۈم قىلىپ بېرىپتۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئانا (ئەرەبچىدە ئانىنىڭ ئانىسىنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ مەنپەئىتى بايان قىلىغانىكەن. كېيىن بەزىلەر بۇنداق ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىغا باشقىچە پىكىردە بولغانىكەن، ھەزرىتى ئەلى مىراسنى دادىسىنىڭ ئانىسى بىلەن ئانىسىنىڭ ئانىسىغا تەڭ تەقسىم قىلىپ بېرىشكە ئۆزگەرتىپتۇ. بۇ مىسال ھەقدارلارنىڭ سالاھىيىتى بىلەن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

مەسچىتتىكى ھۆكۈم مىسالى بۇ دەسلەپكى چاغلاردىكى شەرئىتنىڭ مەشھۇر ھۆكۈم مىساللىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، خەلىپە ھەزرىتى ئەلى مەسچىتتە ۋەز ئېيتىۋاتقاندا، بىرەيلەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋېتىپ: «بىر كىشى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئىككى قىزى (مىراسنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئېلىش)، دادىسى (ئالتىدىن بىر قىسمىنى)، ئانىسى (ئالتىدىن بىر قىسمىنى) ۋە ئايالى ئېلىش كېرەك. ئۇنداق بولسا ئايالى قانچىلىك مىراس ئالىدۇ؟» دەپ سورىغانىكەن. ھەزرىتى ئەلى «ئايالىنىڭ نېسىۋىسىنى سەككىزدە بىردىن توققۇزدا بىرگە ئۆزگەرتىش، باشقا تۇغقانلىرىنىڭ نېسىۋىسىنمۇ مۇشۇ نىسبەت بويىچە ئازايتىش كېرەك» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. كېيىنكى فەقىھلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ ھۆكۈمدە مىراس تەقسىم قىلىشقا يەتمىگەندە ئاساسىي سانىنى ئۆزگەرتىپ، نىسبەت بويىچە ئازايتىش پرىنسىپىنى قوللىنىش كېتىراپ قىلىنغان.

نىكاھ سەھىھ (ھەق نىكاھ) بۇ ئىسلام شەرئىتىدىكى نىكاھ تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، شەرئىەت بەلگىلىمىسىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان نىكاھ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نىكاھ بىلەن بارلىققا كەلگەن ئەر-ئايالار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەر شەرئەت تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ.

باتىل نىكاھ (قانۇنسىز نىكاھ) بۇ ئىسلام شەرئىتىدىكى نىكاھ تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، شەرئەت بەلگىلىمىسىگە خىلاپ بولغان قانۇنسىز نىكاھ، جۈملىدىن يېقىن تۇغقانلار نىكاھلىنىش، قوش نىكاھلىنىش، ئاجرىشىپ كەتكەن خوتۇنى بىلەن ئۆزى بىلىپ قايتا نىكاھلىنىش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئەر-خوتۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەرنى شەرئەت قوغدىمايدۇ.

فاسىد نىكاھ (بىنورمال نىكاھ) بۇ ئىسلام شەرئىتىدىكى نىكاھ تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، نىكاھ توسالغۇسىنىڭ تولۇق بولمىغان ياكى زاھىتلىق توسالغۇ مەۋجۇت بولغان نىكاھنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق نىكاھ ئوقۇلىدىغان چاغدا گۇۋاھچى بولماسلىق، ئايالنىڭ شەرتى توشماسلىق، ئاچا-سىڭىلىنى تەڭ ئەمرىگە ئېلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇناسىۋەتلىك رەسمىيەتلەر تولۇقلانغان ياكى نىكاھ توسالغۇلىرى تۈگىتىلگەندىن كېيىن، شەرئەتكە ئۇيغۇن نىكاھ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنى مەزھىپى بۇنداق

نىكاھنىڭ شەرئىتكە ئۇيغۇنلۇقىنى ئىنكار قىلىدۇ. نىكاھ سەھىھ بىلەن نىكاھ باتىلنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ.

مەھر ئادەتكە ئاساسەن يىگىتنىڭ نىكاھدىن بۇرۇن ياكى نىكاھدىن كېيىن قىزغا بېرىدىغان تويلۇقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسىدە پۇتۇشكەن مەھر ۋە پۇتۇشمىگەن مەھردىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. قەدىمكى فەقىھلەر مەھرنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكىنى 10 تەڭگە (ھەنەفىيە ئىلمى ئېقىمى) ياكى ئۈچ تەڭگە (مالىكىيە ئىلمى ئېقىمى) قىلىپ بەلگىلىگەن. بۇ ئادا قىلىش زۆرۈر بولغان مەجبۇرىيەت بولۇپ، يىگىتنىڭ قىزغا قىلغان غەمخورلۇقى ۋە ھۆرمىتى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن مەھرنى پۇتۇشمىگەن نىكاھمۇ نىكاھ سەھىھ دەپ قارىلىدۇ. ھازىرقى زامان شەرئىتىدە ئالىدىغان مەھرگە مەلۇم چەك قويۇلىدۇ.

مەھر مۇئەججەل (پۇتۇشكەن مەھر) نىكاھ توختىمىدا سانى ئېنىق بەلگىلەنگەن مەھرنى كۆرسىتىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، نىكاھدىن كېيىن ئايال تەلەپ قىلسا، مەھر دەرھال بېرىلىشى كېرەك. ئادەتتە مەھرنىڭ يېرىمى بېرىلىدۇ. قالغان يېرىمى ئاجرىشىپ كەتكەندە بېرىلىپ، ئايالنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى قىلىشقا قالدۇرۇلىدۇ. لېكىن ئايال ئاجرىشىپ كېتىشنى تەلەپ قىلسا، مەھرنىڭ بىر قىسمىدىن ياكى ھەممىسىدىن ۋاز كېچىشى لازىم.

مەھر مۇۋەججەل (پۇتۇشمىگەن مەھر) نىكاھ توختىمىدا سانى بەلگىلەنمىگەن مەھرنى كۆرسىتىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، نىكاھدىن كېيىن ئەر مۇئاسىۋىتى ئاخىرقى ھېسابتا بۇزۇلۇپ كەتمىگەن بولىدۇ. ئەر كىشى «... (خوتۇننى) چىرايلىقچە تۇتۇش ۋە ياكى ياخشىلىق بىلەن (يەنى زۇلۇم قىلماي، يامان گەپنى قىلماي، كىشىلەرنى ئۇنىڭدىن يىراقلاشتۇرماي) قويۇۋېتىش لازىم...» (2 - سۈرىنىڭ 229 - ئايىتىگە قارالسۇن). ئىددىتى توشمىغان ئايالنىڭ ئەرگە تېگىشىگە بولمايدۇ.

نىكاھ توختىمى ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ كېيىن نىكاھلىنىش توغرىسىدا كېلىشكەن ۋەدىسى ياكى توختىمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بويىچە، ئاغزاكى مۇلازىمەت ئىگىسى بولۇپ، ئۇنى خالىغىنىچە ئىشلىتىشكە ھەقلىق. ئەگەر نىكاھدىن كېيىن ئايال توختام بويىچە مەھردىن كەچسە، ئايالنىڭ ئەرگە بەرگەن سوۋغىسى، دەپ قارىلىدۇ.

ئىددەت ئېرىدىن ئاجرىشىپ كەتكەن ئايال ياكى تۇل خوتۇننىڭ قايتا نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى ساقلايدىغان مۇددىتىنى كۆرسىتىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئادەتتە ئايال كىشى ئۈچ قېتىم ھېيىز كۆرگەندىن كېيىن (2 - سۈرىنىڭ 228 - ئايىتىگە قارالسۇن)، ئۈچ ئاي (65 - سۈرىنىڭ 4 - ئايىتىگە قارالسۇن)، ھېيىزى توختىغان ياكى ھېيىزى نورمال بولمىغان ئايالار، ياكى يېسىر قالغان خوتۇن تۆت ئاي 10 كۈن (2 - سۈرىنىڭ 234 - ئايىتىگە قارالسۇن) بولغاندا ئىددىتى تولغان بولىدۇ. ھامىلدار ئايالنىڭ ئىددىتى يەڭگىپ بولغىچە داۋاملىشىدۇ. بۇ بەلگىلىمىدە ئاجرىشىپ كەتكەن ياكى يېسىر قالغان خوتۇننىڭ ھامىلدار ياكى ھامىلدار ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىش ھەمدە ئەر - خوتۇنلارنىڭ قايتىدىن يارىشىپ قېلىشىغا پۇرسەت بېرىش مەقسەت قىلىنغان. بۇ مەزگىلدە (ئىددەت مەزگىلىدە) نىكاھ مۇناسىۋىتى ئاخىرقى ھېسابتا بۇزۇلۇپ كەتمىگەن بولىدۇ. ئەر كىشى «... (خوتۇننى) چىرايلىقچە تۇتۇش ۋە ياكى ياخشىلىق بىلەن (يەنى زۇلۇم قىلماي، يامان گەپنى قىلماي، كىشىلەرنى ئۇنىڭدىن يىراقلاشتۇرماي) قويۇۋېتىش لازىم...» (2 - سۈرىنىڭ 229 - ئايىتىگە قارالسۇن). ئىددىتى توشمىغان ئايالنىڭ ئەرگە تېگىشىگە بولمايدۇ.

نىكاھ توختىمى ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ كېيىن نىكاھلىنىش توغرىسىدا كېلىشكەن ۋەدىسى ياكى توختىمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بويىچە، ئاغزاكى

ياكى يازما شەكىلدە كېلىشسە بولىدۇ. ھەنەفىيە شەرئىتچىلىرىدىن باشقىلار شۇنداق قىلىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى نىكاھلىنىشتىن باشقا، مەھر قاتارلىق شەرتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

نەپىقە شەرئىەت بەلگىلىمىسىدە ئەرنىڭ ئاجرىشىپ كەتكەن خوتۇنغا بېرىدىغان سوۋغىسى بولۇپ، خوتۇنغا بولغان غەمخورلۇقى ۋە ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭ ئاساسى «قۇرئان كەرىم» دىن چىقىدۇ: «تالاق قىلىنغان ئاياللارغا قائىدە بويىچە نەپىقە بېرىش لازىم. (ئۇ) تەقۋادارلارنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىدۇر» (2 ـ سۈرىنىڭ 241 ـ ئايىتى). ئەھلى فىقھەلەرنىڭ بۇ ئىشنىڭ خاراكتېرى ھەققىدىكى گەپلىرى ھەرخىل. زور كۆپ ساندىكى ئەھلى فەقىھلەر بۇنى ئەخلاق مەجبۇرىيىتى، دەپ قارايدۇ. مالىكىيە شەرئىەت مەجبۇرىيىتى، دەپ ھېسابلايدۇ.

خىيارۇل بۇلۇغ (بالاغەتكە يەتكەندە تاللاش) ھەنەفىيە ئىلمى ئېقىمىنىڭ فىقھە پرىنسىپلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ فىقھە بەلگىلىمىسىدە دادىسى ياكى بوۋىسى رازى بولغان نىكاھ توختىمى قىز بالاغەتكە يەتكەن (18 ياشقا كىرگەن) دىن كېيىنگە قەدەر ئوقۇلمىغان بولسا، قىز ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ياشقا جۆرە تاللاش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

تالاق ئەر ئۆز ئالدىغا خوتۇنى بىلەن بولغان نىكاھ مۇناسىۋىتىنى بىكار قىلىشنى ئېلان قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تالاق قىلغاندا خوتۇنىڭ رازى بولۇشى ھاجەتسىز. ھەتتا مەھكىمە شەرئىگە بارمىسىمۇ بولىدۇ. بۇ تارىختا ئىسلام دۆلەتلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان نىكاھدىن ئاجرىشىش شەكلىدىن ئىبارەت. سۈننىي مەزھىپىنىڭ فىقھەسىدە تالاق سۈننەتكە لايىق ياخشى تالاق، سۈننەتكە لايىق بولمايدىغان تالاق ۋە فاسىد تالاقتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ھاۋالە تالاق، ساقلاپ قالغان تالاق قاتارلىق ھەرخىل ئۆزگەرگەن شەكىللىرى بولىدۇ. شىئە مەزھىپىنىڭ فىقھەسىدە «بىدئەت تالاق» (فاسىد تالاق) ئېتىراپ قىلىنمايدۇ. پەقەت ئالدىنقى ئىككى تۈرى ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

خوتۇننىڭ پەتتىسى (خېتى) نى بېرىش «تالاق» قا قارالغۇ.

ئىلا بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قەسەم» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇرۇن شەرئىەتتە يول قويۇلغان خوتۇننىنى تالاق قىلىدىغان بىر خىل ئادەت ئىدى. ئەر كىشى تۆت ئاي خوتۇنى بىلەن بىللە بولماسلىققا قەسەم قىلسا ھەمدە لەۋزىدە تۇرسا، خوتۇننىنى تالاق قىلغانغا باراۋەر بولىدۇ. قەسەمدىن يېنىۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزى بەلگىلىگەن جازانى تارتىشى كېرەك. يېقىنقى زاماندا شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق بۇ ئادەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

لىئەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قاغاش»، كۆچمە مەنىسى «قەسەم» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ كونا زاماندىكى شەرئىەتنىڭ نىكاھغا خاتىمە بېرىش تەرتىپىدىن ئىبارەت. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە ئەر كىشى خوتۇننىنى زىناخورلۇق قىلدى دەپ يالغان ئېيتسا، زىيانكەشلىك قىلىش گۇناھى بىلەن چارە كۆرۈلىدۇ. لېكىن، شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن تۆت گۇۋاھچى ئورنىدا تۆت قېتىم قەسەم ئىچسە بولىدۇ؛ خوتۇن كىشىمۇ ئوخشاش شەكىلدە ئۆزىنى ئاقلىسا بولىدۇ. بۇ تەرتىپىدىن كېيىن مەھكىمە شەرئى ئەر ـ خوتۇنلارنى نىكاھىدىن ئاجراشتۇرۇۋېتىدۇ. يېقىنقى زاماندىكى شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق بۇ تەرتىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

سۇننەتكە لايىق ياخشى تالاق بۇ «ئەنئەنىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، تەشەببۇس قىلىنمايدىغان تالاق» بولۇپ، «يېنىۋېلىشقا بولىدىغان تالاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ نىكاھدىن ئاجرىشىش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرىدۇر. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە ئەر كىشى خوتۇنى ھېيىزسىز مەزگىلدە بىر قېتىم تالاق دېسە ھەمدە ئۇدا ئۇچ ئاي خوتۇنى بىلەن بىللە بولمىسا، خوتۇننىڭ ئىددىتى توشقاندىن كېيىن، نىكاھ مۇناسىۋىتى ئاخىرلاشىدۇ. ئىددەت مەزگىلدە ئەر كىشى پەيلىدىن يېنىپ يارىشىۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق شەكىل شەرئىەتنىڭ روھىغا ئۇيغۇن كەلگەچكە «ياخشى تالاق» دېيىلىدۇ.

سۇننەتكە لايىق بولمايدىغان تالاق بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ئەنئەنىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، لېكىن تەشەببۇس قىلىنمايدىغان تالاق» دېگەنلىك بولىدۇ. «يېنىۋېلىشقا بولمايدىغان تالاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ نىكاھدىن ئاجرىشىش شەكىللىرىنىڭ بىرى. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، خوتۇن ھېيىزسىز مەزگىلدە ئەر كىشى بىر قېتىم تالاق دېسە، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى ئايدا ئۇدا ئىككى قېتىم تالاق دېسە، ئاخىرقى قېتىم تالاق دېگەندە نىكاھ مۇناسىۋىتى ئاخىرلاشقان بولىدۇ. تالاق قىلىنغان خوتۇن كىشى ئىددەت مۇددىتىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىش لازىم. ئەر كىشىنىڭ قارارنى ئۆزگەرتىش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئەر يېنىشۇالماقچى بولسا، خوتۇن باشقا ئەرگە تېگىپ ئۇنىڭدىن ئاجرىشىپ كەتكەندىن كېيىن يېنىشۇالسا بولىدۇ.

فاسىد تالاق بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «بىدئەت تالاق» يەنى «شەرئىەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، لېكىن كۆچكە ئىگە ئادەتكە ئايلانغان تالاق» دېگەنلىك بولىدۇ. سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ نىكاھدىن ئاجرىشىش شەكىللىرىنىڭ بىرى. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، ئەر كىشى بىر سورۇندا خوتۇننى ئۇدا ئۇچ قېتىم تالاق دېسە ياكى خوتۇننىڭ ھېيىز مەزگىلدە بىر قېتىم تالاق دېسە ۋە ياكى شەھۋانىيلىقنى قوزغايدىغان گەپنى قوشۇپ قىلسا، نىكاھ مۇناسىۋىتى ئاخىرلاشقان بولىدۇ. ئەر كىشى يېنىشۇالماقچى بولسا، خوتۇنى باشقا ئەرگە تېگىپ ئاجرىشىپ كەتكەندىن كېيىن يېنىشۇالسا بولىدۇ.

ھاۋالە تالاق شەرئىەت ئېتىراپ قىلغان تالاق شەكىللىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، ئەر كىشى نىكاھدىن بۇرۇنقى نىكاھ توختىمىدا تالاق ھوقۇقىنى ئۆچىنچى تەرەپكە ياكى خوتۇن كىشىنىڭ ئۆزىگە ھاۋالە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. نىكاھدىن كېيىن خوتۇن كىشى نىكاھدىن بۇرۇن پۈتۈشكەن شەرتكە خىلاپلىق قىلسا ياكى مەلۇم ئىشنى خاتا قىلغان بولسا، تالاق كۆچكە ئىگە بولىدۇ. لېكىن، خوتۇن كىشى ئېرىدىن رەسمىي ئاجرىشىپ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلىشى كېرەك.

ساقلاپ قېلىنغان تالاق شەرئىەت ئېتىراپ قىلغان تالاق شەكىللىرىنىڭ بىرى. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، ئەر كىشى تالاق قارارىنى ساقلاپ قالسا ياكى ئۇنى ئىجرا قىلىشنى كېچىكتۈرسە بولىدۇ. ئەگەر ئەر كىشى نىكاھدىن بۇرۇنقى توختامدا كېچىك خوتۇن ئالمايدىغاندەك مەجبۇرىيەتلەرگە ۋەدە بېرىپ، نىكاھدىن كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىسا، نىكاھ مۇناسىۋىتى ئۆزلۈكىدىن ئاخىرلاشىدۇ. بۇنداق ئاجرىشىش شەرئىەتتە

ئەر كىشىنىڭ تالاق ھوقۇقىنى ۋاقىتلىق «ساقلاپ قالغانلىقى» دىن شۇنداق ئاتالغان، دەپ قارىلىدۇ.

كىلىشىملىك تالاق ئەر - خوتۇن كېڭىشىش ئارقىلىق نىكاھ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشكە رازى بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ شەرئىەت ئېتىراپ قىلغان ئاجرىشىش شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. كېلىشىملىك تالاق مۇنداق ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ: خوتۇن كىشى نىكاھدىن ئاجرىشىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەر كىشى ماقۇل بولسا بۇنداق ئاجرىشىش «ھۇل» دەپىلىدۇ (بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «كىيىمنى سېلىۋېتىش» دېگەنلىك بولۇپ، خوتۇن كىشىنىڭ ئەرنىڭ ئىسكەنجىسىدىن «قۇتۇلۇشى» نى كۆرسىتىدۇ). بۇنىڭدا خوتۇن كىشى ئەرگە مەلۇم ئىقتىسادىي تۆلەم بېرىدۇ، ئادەتتە مەھرنىڭ بىر قىسمى ياكى ھەممىسىدىن ۋاز كېچىدۇ ياكى ئۇنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ؛ ئەگەر ئەر - خوتۇن ئىككىسى نىكاھدىن ئاجرىشىشنى ئوتتۇرىغا قويسا، «مۇبارەئە» دەپىلىدۇ (بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۆزئارا قۇتۇلۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ). بۇنىڭدا خوتۇن كىشى قائىدە بويىچە بىر ئۇلۇش نەپىقە ئالمىدۇ.

ھۇل بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كىيىمنى سېلىۋېتىش» دېگەنلىك بولۇپ، شەرئىەت ئېتىراپ قىلغان نىكاھدىن ئاجرىشىش شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. «كېلىشىملىك تالاق» قا قارالسۇن.

مۇبادىرە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۆزئارا قۇتۇلۇش» دېگەنلىك بولۇپ، شەرئىەت ئېتىراپ قىلغان نىكاھدىن ئاجرىشىش شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. «كېلىشىملىك تالاق» قا قارالسۇن.

نىكاھ تەخداشلىقى ئەرەبچىدە «كەفائەھ» دېيىلىدۇ. بۇ مۇسۇلمان ياشلىرىنىڭ شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن جۆرە تاللاش ئۇلچىمىدۇر. يېگىت بىلەن قىز قان سىستېمىسى، كەچۈرمىشى، كەسپىي، جەمئىيەتتىكى ئورنى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر - بىرىگە ماس كېلىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىش VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىرقى پەرق، دەرىجە قارىشى كۆنسايىن كۆچىيىۋاتقان ئىراقنىڭ كۇفە شەھىرىدىكى جەمئىيەتتە پەيدا بولدى. بۇنى ھەممىدىن بۇرۇن ھەنبەلىيە ئىلمى ئېقىمى ئوتتۇرىغا قويدى. كېيىن مالىكىيە ئىلمى ئېقىمى داۋاملاشتۇردى.

فاسىخ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەمەلدىن قالدۇرۇش»، «بىكار قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەھكىمە شەرئىنىڭ نىكاھدىن ئاجرىشىشقا ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە، توغرا مۇئامىلىگە ئىگە بولمىغان خوتۇن كىشى قازىغا ئەرز قىلىش ھەم شەرئىەت بويىچە نىكاھدىن ئاجرىشىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئوخشىمىغان ئەھلى فىقھەلەرنىڭ نىكاھدىن ئاجرىشىشقا ھۆكۈم قىلىش ئاساسلىرى پەرقلىق بولىدۇ.

نىكاھ چەكلىمىلىرى شەرئىەتنىڭ نىكاھلىنىشنى چەكلەش توغرىسىدىكى پرىنسىپال بەلگىلىمىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە چەكلەنگەنلىرى (4 - سۈرىنىڭ 22 - دىن 25 - گىچە ئايەتلىرىگە قارالسۇن) ئاساس قىلىنىدۇ. نىكاھ چەكلىمىلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (1) قانداشلىق مۇناسىۋىتى: مۇسۇلمان ئەرلەر ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدىكى بىۋاستە ياكى شەرەم قان سىستېمىسىدىكى تۇغقانلىرى بىلەن نىكاھلىنىشقا بولمايدۇ؛ (2) قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت: ئەرىدىكى خوتۇننىڭ

ياكى بۇرۇنقى خوتۇننىنىڭ ھۆرمىتى چوڭ تۇغقانلىرى ياكى قەدر - قىممىتى يوق تۇغقانلىرى بىلەن نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ؛ (3) بېقىش مۇناسىۋىتى: بىر ئاننىڭ ئەمچىكىنى ئىمىپ چوڭ بولغان يىگىت بىلەن قىزنىڭ نىكاھلىنىشىغا بولمايدۇ؛ (4) بىنورمال جىنسىي مۇناسىۋەت: نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى جىنسىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەن ياكى خالىيدا ئۇچراشقان يىگىت شۇ قىزنىڭ تۇغقانلىرى (ھەدە - سىڭىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) بىلەن نىكاھلىنىشقا بولمايدۇ (ھەنبەلىيە، ھەنەفىيە ئىلمى ئېقىملىرى ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ شەرئىتىدە شۇنداق بەلگىلەنگەن)؛ (5) بىر خوتۇننىڭ كۆپ ئەرگە تېگىشى: مۇسۇلمان ئايال بىر ۋاقىتتا ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئەرگە تېگىشكە بولمايدۇ؛ (6) دىنىي ئېتىقاد: مۇسۇلمان ئەر كىشى ئىسلام دىنى، يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە زاراتوسترا دىنىدىن باشقا دىندىكى ھەرقانداق ئايال بىلەن نىكاھلىنىشقا بولمايدۇ؛ مۇسۇلمان ئايال غەيرىي مۇسۇلمان ئەر بىلەن نىكاھلىنىشقا بولمايدۇ.

ھالال پەرزەنت شەرئەتتە ئاتا - ئانىنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇۋاتقان ياكى شەرئەتتە بەلگىلەنگەن ھامىلدارلىق مەزگىلىدە تۇغۇلغان پەرزەنت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (1) نىكاھلىنىپ ئالتە ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندە تۇغۇلغان پەرزەنت؛ (2) شىئە مەزھىپىنىڭ شەرئىتىدە ئاتا - ئانىسى ئاجرىشىپ كەتكەندىن كېيىن 10 قۇياش ئېيىدا تۇغۇلغان پەرزەنت ھالال پەرزەنت ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ مال - مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى، نىكاھ ھامىيلىق ھوقۇقى قاتارلىق ھوقۇقلىرى شەرئەت تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ.

ئەك ئۇزۇن ھامىلدارلىق مۇددىتى سۇننىي مەزھەپنىڭ شەرئىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان ھامىلدار بولغاندىن تارتىپ يەتكىنچە بولغان ئەك ئۇزۇن مۇددەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ مۇددەتنى ھەنەفىيە ئىككى يىل، شافىئىيە ۋە ھەنبەلىيە تۆت يىل، مالىكىيە تۆت يىل ياكى بەش يىل قىلىپ بېكىتكەن. مۇشۇ مۇددەتلەردە تۇغۇلغان پەرزەنتلەر ھالال پەرزەنت ھېسابلىنىپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى شەرئەت تەرىپىدىن قوغدالغان. ھازىرقى زامان شەرئىتىدە بۇ مۇددەت بىر يىلغا ئۆزگەرتىلدى.

ئەك قىسقا ھامىلدارلىق مۇددىتى سۇننىي مەزھەپنىڭ شەرئىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان ھامىلدار بولغاندىن تارتىپ يەتكىنچە بولغان ئەك قىسقا مۇددەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئالتە ئاي چەك قىلىنىدۇ: نىكاھلىنىپ ئالتە ئايدىن ئاشقاندا تۇغۇلغان بالا ئاتا - ئانىنىڭ ھالال پەرزەنتى ھېسابلىنىدۇ. ئالتە ئاي بولماي تۇغۇلغان بالا ھارامدىن بولغان پەرزەنت ھېسابلىنىدۇ. ھالال پەرزەنت شەرئەت تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ. ھارامدىن بولغان بالىنىڭ دادا مىراسىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ.

جىسمانىي ھامىيلىق ھەرىكەت ئىقتىدارى (مەسىلەن، بالاغەتكە يەتمىگەنلەر) ياكى ھەرىكەتنى چەكلەش ئىقتىدارى (مەسىلەن، روھىي كېسەللەر) نىڭ جىسمانىي، مال - مۇلۈك ۋە شەرئەتكە ئۇيغۇن ھەممە مەنپەئەتلەرنىگە ھامىيلىق قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىسلام شەرئىتىدە جىسمانىي ھامىيلىق، نىكاھ ھامىيلىقى، مال - مۇلۈك ھامىيلىقىغا ئايرىلىدۇ. شەرئەت بەلگىلىمىسىدە 15 ياشنىڭ ئاستىدىكى بالاغەتكە يەتمىگەن بالىلارنىڭ كىچىك

ۋاقتىدا ئانىسى ھامىلىق قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن دادىسى تەربىيىلەپ ھامىلىق قىلىدۇ. ھەنەفىيەنىڭ بەلگىلىمىسىدە ئوغۇل بالا يەتتە ياشقا، قىز بالا 15 ياشقا كىرىشتىن ئىلگىرى ئانىسىنىڭ ھامىلىقىدا بولىدۇ؛ ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ بەلگىلىمىسىدە ئوغۇل بالا 12 ياشقا، قىز بالا يەتتە ياشقا كىرىشتىن ئىلگىرى ئانىسىنىڭ ھامىلىقىدا بولىدۇ.

نىكاھ ھامىلىقى بالاغەتكە يەتمىگەنلەرنىڭ نىكاھ ھامىلىقى ۋە قوغدىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسىدە ھامىلىق قىلىشنى ئەقىل-ھوشى جايىدا، بالاغەتكە يەتكەن مۇسۇلمان پەرزەنتلىرىنىڭ نىكاھ ئىشىنى بەلگىلەشكە ھوقۇقلۇق بولغان دادا، بوۋا، ئاكا قاتارلىق تۇغقانلار ياكى ئانا جەمەت تۇغقانلار ئۇستىگە ئالىدۇ، قازى ئۇستىگە ئالسىمۇ بولىدۇ. ھامىلىق مۇددىتى فىقھە ئېقىملىرى ئىچىدە پەرقلىق بولىدۇ. ھەنەفىيە ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ قارىشىچە، ھامىلىق قىلىنغۇچى بالاغەتكە يەتكەندە ھامىلىق قىلىش ھوقۇقى توختىتىلىدۇ. مالىكىيە، شافىئىيە ۋە ئىسمائىلىيەلەرنىڭ قارىشىچە ھامىلىق قىلىنغۇچى نىكاھلانغاندىن كېيىن ھامىلىق قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

مال - مۇلۇك ھامىلىقى بالاغەتكە يەتمىگەنلەرنىڭ، يېتىملارنىڭ مال - مۇلكىگە ھامىلىق قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسىدە ھامىلىق قىلىشنى دادا، بوۋا ياكى ۋەسىيەتنى ئىجرا قىلغۇچى ئۇستىگە ئالىدۇ ياكى مەھكىمە شەرئى بەلگىلەيدۇ. ھامىلىق قىلىنغۇچىنىڭ تۇراقسىز مۇلكىنى تۇرمۇش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن سېتىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ. تۇرمۇشنىڭ قىستىشى ياكى قەرز قايتۇرۇش زۆرۈرىيىتى بولمىسا، مۇقىم مۇلكىنى خالىغانچە سېتىۋېتىشكە، بىر تەرەپ قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. بەلكى ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ قوغدىشى، يەۋالماسلىقى لازىم. بۇنىڭدىن باشقا، ھامىلىق قىلغۇچىدا ھامىلىق قىلىش مەجبۇرىيىتىلا بولىدۇ، مال - مۇلۇكنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ.

تۇل قالغان دەپ ھېسابلىماق

ھازىرقى ئىسلام شەرئىتىدە «ئۆلدى» دەپ ھېسابلاشقا تۇزتىش كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى پىرىنسىپ. مىسىر، ئىئوردانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە مالىكىيەنىڭ ئەنئەنىۋى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئېرى تۆت يىل يوقاپ كېتىپ خەۋىرى بولمىسا، خوتۇنى تۇل قالغان ھېسابلىنىپ، باشقا ئادەمگە تەگسە بولىدۇ. ئەرنىڭ نەدە ئىكەنلىكىدىن خەۋەر بولۇپ، خوتۇن باشقا ئەرگە تەگمىگەن بولسا، بۇرۇنقى نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

«ئۆلدى» دەپ ھېسابلىماق

(مەقسۇد، قىياسى ئۆلۈم) بۇ ئەرنى «ئۆلدى» دەپ ھېسابلاش توغرىسىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، ھەنەفىيەنىڭ شەرئىەت پرىنسىپى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەدلىيە ئادىتى بويىچە، ئەر كىشىنىڭ نەدە ئىكەنلىكى ئۇزۇنغىچە مەلۇم بولماي، ئۇنىڭ تەڭ دېمەتلىكلىرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرئىەت ئۇنى «ئۆلۈپ كەتتى» دەپ ھېسابلايدۇ. شەرئىەت ھۆكۈم قىلىشتىن ئىلگىرى خوتۇنى باشقا ئەرگە تېگىشكە، مال - مۇلكىگە باللىرى ۋارىسلىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۆلۈمنى ئۆمۇر چېكى بويىچە ھېسابلاش ئۇسۇلىمۇ بار. ئەبۇ ھەنىفە ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى 120 ياش، 115 ياش ياكى 105 ياشنى ھاياتنىڭ چېكى

قىلىدۇ.

مۇتئە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ۋاقىتلىق نىكاھ» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) مۇسۇلمان ئەر كىشىنىڭ جۆرىسى يوق خوتۇن كىشى بىلەن ئىختىيارىي كېلىشكەن نىكاھى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا پۇتۇم ئاساس قىلىنمىدۇ، ۋاقىت چېكى بەلگىلىنىدۇ، خوتۇن كىشىگە مەھر ياكى ھەق بېرىلىدۇ. ئەرلەرنىڭ مۇسۇلمان ئاياللار ياكى كىتابقا ئېتىقاد قىلىدىغان (خرىستىئان دىنى، يەھۇدىي دىنى، زاراتوستىرا دىنىدىكى) ئاياللار بىلەن نىكاھلىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، مۇسۇلمان ئاياللارنىڭ مۇسۇلمان ئەرلەر بىلەنلا نىكاھلىنىشىغا بولىدۇ. تۇغۇلغان پەرزەنت ئىككى تەرەپنىڭ ھالال پەرزەنتى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، غەيرىي مۇسۇلمان خوتۇن كىشىدە ئەرنىڭ مىراسىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. بۇ قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى بولۇپ، كېيىن مۇسۇلمانلار ئۇنى داۋاملاشتۇردى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇنداق قىلىشنى چەكلىگەن، ھەزرىتى ئۆمەر رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇرۇغان. سۇننىي مەزھىپى رەسۇلىللاھنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، بۇنى شەرئىتكە زىت دەپ قارايدۇ. لېكىن، شىئە مەزھىپى (ئون ئىككى ئىمامچىلار) مۇشۇ ئادەتكە ئەمەل قىلىدۇ. يېقىنقى زاماندىن بۇيان مۇقىملىشىشقا، مەدىگۇلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. بۇ ئىش ۋاقىت چېكى بولغان نىكاھ پۇتۇمنىڭ ۋاقتىنى ئۇزارتىش (بەزىلەر 99 يىلغا ئۇزارتقان) ياكى مۇئتە ۋاقتى توشۇشتىن ئىلگىرى ئىككى تەرەپ پۇتۇمنى داۋاملاشتۇرۇش توغرىسىدا كېلىشىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىنغان. (2) تالاق قىلىنغان خوتۇنغا بېرىلىدىغان ئىقتىسادىي تۆلەم.

ۋاقىتلىق نىكاھ «مۇئتە» گە قارالسۇن.

مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملار بۇ مال ـ مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى بەلگىلەشنىڭ شەرئىەت دائىرىسىدىكى ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ مال ـ مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىشنى شەرت قىلغان ئاساسىي ئەھكام ـ قائىدىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئاساس قىلىنغان ھەمدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى فەقىھلەر تۈزگەن فىقھە دەرسلىكلىرى مەنبە قىلىنغان. بۇ ئەھكاملار سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىراس تۈزۈمى ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ مىراس تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىككى سىستېمىغا بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىلمىي ئېقىملاردا ئىنچىكە پەرقلەر بولۇپ، فىقھە سىستېمىسىدىكى ئەڭ مۇكەممەل تارماق ھېسابلىنىدۇ. تارىختا بۇ ئەھكاملار ئىسلام دۆلەتلىرىدە ۋە مۇسۇلمان جامائىلىرىدە كەڭ قوللىنىلدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى: (1) مىراسنى باشقۇرۇش؛ (2) ۋارىسلىقنىڭ باشلىنىش ۋاقتى؛ (3) شەرئەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپلىرى (شەرئەتتە بەلگىلەنگەن مىراسخورلارنىڭ دائىرىسى، تەرتىپى، نىسبىسى، مىراسنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، ئاتا ـ ئانا ئورنىدا ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىقلار)؛ (4) ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپلىرى (مىراسنى ۋەسىيەت بويىچە تەقسىملەش ھوقۇقى، ۋەسىيەتنى ئىجرا قىلغۇچنىڭ ۋەزىپىسى قاتارلىقلار)؛ (5) ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى قوبۇل قىلىش، ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىش ۋە مەھرۇم قىلىنىش قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى شەرئەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق بىلەن ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىشنى

بىرلەشتۈرۈپ، مەرھۇمنىڭ ساپ مال - مۈلكىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى شەرئىتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىققا، ئۇچتىن بىر قىسمىنى ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىشقا تەتبىقلاپ، نىكاھ مۇناسىۋىتى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان شەرئىتتە بەلگىلەنگەن مىراسخورلارنىڭ ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى سۈپىتى بىلەن مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەسلىكىنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىشنى ئىنكار قىلىپ، شەرئىتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلىشنى ئېتىراپ قىلدى. يېقىنقى زامانىدىن كېيىن شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق نۇرغۇن ئىسلام دۆلەتلىرى بۇ ھەقتە يېڭى قانۇن ئېلان قىلغان، ئۇنىڭغا غەربتىن قوبۇل قىلىنغان ئاممىلار سىڭدۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇسۇلمانلارنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدىكى ئاساسىي ئەھكاملارنىڭ تەسىرى كەڭ بولدى. «سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى» ۋە «شىئە مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى» غا قارالغۇ.

سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى

بۇنىڭدا سۇننىي مەزھىپىنىڭ مىراسخورلۇق قانۇنى توغرىسىدىكى شەرئىەت بەلگىلىمىلىرى ۋە تەشەببۇسلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭ مەنبەسىنى ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن بۇرۇنقى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئەرلەر ئۇرۇقداشلىق ۋارىسلىق تۈزۈمىگىچە سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ. مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇممەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ھۆكۈملىرى مىراس تەقسىم قىلىشنىڭ ئاساسى بولدى. دەسلەپكى مەزگىللەردىكى خەلىپىلەر ۋە كېيىنكى ھۆكۈمرانلار مىراسقا دائىر تالاش - تارتىشلارنى بىر تەرەپ قىلدى. VIII ئەسىردىن كېيىن، فەقىھلەر رەتلەش، يىغىنچاقلاش ئارقىلىق خېلى سىستېمىلىق فىقھە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى. يېقىنقى زاماندا بۇ سىستېمىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈپ، ھازىرغىچە تەتبىق قىلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) مىراسنى باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ باشلىنىش ۋاقتى؛ (2) ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش، ۋەسىيەت قالدۇرۇش، مىراس ھوقۇقىنىڭ ۋەسىيەت بويىچە تەقسىم قىلىنىش، ۋەسىيەتكە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ دائىرىسى، ۋەسىيەتنى ئىجرا قىلغۇچىنىڭ ھوقۇقى، ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىمزا قويالمىغان كىشىگە دائىر بەلگىلىمىلەر قاتارلىقلار؛ (3) شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىس (شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلارنىڭ دائىرىسى، نەسەبسى، ۋارىسلىق قىلىش تەرتىپى، مىراسنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، چىقىرىۋېتىش پرىنسىپلىرى، ئاتا - ئانا ئورنىدا ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىقلار)؛ (4) ۋارىسلىق ھوقۇقىنى قوبۇل قىلىش، ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىش ۋە مەھرۇم قىلىنىش قاتارلىق مۇناسىۋەتلەك بەلگىلىمىلەر.

ئۇنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى مۇنداق بولىدۇ: (1) ۋەسىيەت بويىچە تەقسىم قىلىنىدىغان مىراس ھەممە ساپ مىراسنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى، قالغان ئۇچتىن ئىككى قىسمى شەرئىتتە بەلگىلەنگەن مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىنىشى لازىم. (2) ئالدى بىلەن شەرئىتتە بەلگىلەنگەن نەسەبگە ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ مەنپەئىتىنى قاندۇرۇش، ئاتا جەمەت ۋارىسلار «قالدۇق نەسەب»

(ئەملىيەتتە مىراسنىڭ كۆپ قىسمى) نى تەقسىم قىلىشقا قاتنىشىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى لازىم؛ (3) ئوخشاش تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىدىكى خوتۇن كىشى ئالمىدىغان نەسىۋىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدىغان نەسىۋىنى ئەر كىشى ئالمىدۇ. كونا قانداشلىق مۇناسىۋىت ئاساسىدىكى ئاتا جەمەت ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى بىلەن «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئاساس قىلىنغان شەرئىەتنىڭ ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى بىرلەشتۈرۈلىدۇ، ھەم ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ ئورنى شەرئەت بويىچە مۇئەييەنلەشتۈرۈلمىدۇ، ھەم ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش ئەنئەنىسى سۇننەت بويىچە ساقلاپ قېلىنمىدۇ، ھەم ئاتا جەمەت ۋارىسلارنىڭ بۇرۇنقىدەك ئۇستۇن تۇرىدىغان ھوقۇقى تولۇق كاپالەتلەندۇرلمىدۇ، ھەم بۇرۇن ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئانا جەمەت تۇغقانلارغا ۋە ئاتا جەمەت تۇغقانلارغا مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىلمىدۇ.

شىئە مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى

بۇنىڭدا شىئە مەزھىپى (ئاساسلىقى ئون ئىككى ئىمامچىلار) نىڭ مىراسخورلۇق قانۇنى توغرىسىدىكى شەرئىەت بەلگىلىمىلىرى ۋە تەشەببۇسلىرى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. شىئە مەزھىپىنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە ئاساسەن ئەھكام چىقىرىشنى چۈشىنىشى سۇننىي مەزھىپىنىڭكىگە ئوخشاش بولمىغاچقا، شىئە مەزھىپىنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى سۇننىي مەزھىپىنىڭكىدىن كۆپىنچە شەكىللەندى. شىئە مەزھىپىدىكى فەقىھلەر ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن بۇرۇنقى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان ئاتا جەمەت ۋارىسلىق تۈزۈمىنى تەشەببۇس قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» دە بەلگىلەنگەن نەسىۋە بويىچە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى قوللانماي، «قۇرئان كەرىم» ئەھكاملىرى بويىچە، يېڭى ۋارىسلىق تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئەر - خوتۇننى يادرو قىلغان ئۇچ ئەۋلاد بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. بويتاق قالغان تەرەپ (ئەر ياكى خوتۇن) نى مىراسقا مۇقىم ۋارىس قىلىپ، باشقا ۋارىسلارنى ئۈچ دەرىجىگە ئايرىدى: بىرىنچى دەرىجىدىكىلەر: (1) ئاتا - ئانىسى؛ (2) بىۋاسىتە پەرزەنتلىرى. ئىككىنچى دەرىجىدىكىلەر: (1) بوۋىسى، مومىسى؛ (2) ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل ۋە باشقا پەرزەنتلەر. ئۈچىنچى دەرىجىدىكىلەر: (1) بىر نەۋرە دادىسى، بىر نەۋرە ئانىسى، ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ۋە پەرزەنتلىرى؛ (2) تاغىسى، كىچىك ئاپىسى ۋە پەرزەنتلىرى. ئاتا جەمەت تۇغقانلاردىن ئوغۇل سۇننىي مەزھىپىنىڭ شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلىشىغا ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولغاندىن باشقا، قالغان ۋارىسلار ئۇستۇنلۇك ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس.

شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىس

«قۇرئان كەرىم» گە، ھەدىسكە ۋە شەرئەت پرىنسىپلىرىغا ئاساسەن مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. ۋارىسلارنىڭ ئالمىدىغان مۇقىم نەسىۋىسى «نەسىۋىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى» دەيىلمىدۇ. شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق «پەرز» قىلىنغان بولسىمۇ، قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش ئادىتى ئەملدىن قالدۇرۇلمىدى. ۋارىسلىق قىلىشنىڭ بۇنداق ئىككى خىل مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، سۇننىي مەزھىپى تۆۋەندىكى ئىككى ئاساسىي پرىنسىپقا ئەمەل قىلدى: (1) مىراس

ئىگىسىنىڭ ھايات چېغىدا مىراسنى ۋەسىيەت بويىچە تەقسىم قىلىشى ھەممە ساپ مۇلۈكنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى بىلەن چەكلىنىدۇ. قالغان ئۇچتىن ئىككى قىسمىغا شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلىش تەتبىقلىنىدۇ؛ (2) ۋارىسلىق قىلىنغۇچى ھايات چېغىدا ئادىل ۋەسىيەت قالدۇرۇش، بۇۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تۇغقانلارنىڭ نېسىۋە ۋارىسلىرى توغرىسىدا ۋەسىيەت قالدۇرماسلىقى كېرەك. يۇقىرىقى پرىنسىپلارنى ۋە «قۇرئان كەرىم» دىكى، ھەدىستىكى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرنى سۇننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپىنىڭ چۈشىنىشى پەرقلىنىپ، سۇننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ۋارىسلىق ئەھكاملىرى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش ۋەسىيەت قالدۇرغۇچىنىڭ مىراسنى شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن ئۇسۇل بويىچە تەقسىم قىلىشى ھەمدە ۋاپات بولغاندا كۆچكە ئىگە بولمىغان قانۇنىي ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ قانۇنلىرىدا ۋەسىيەت يازما شەكىلدە بولۇشى كېرەكلىكى بەلگىلەنگەن. لېكىن، ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلىنىشچە ۋەسىيەت ئاغزاكى شەكىلدە بولسىمۇ بولىدۇ. شۇڭا ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش دېگەندە، مەرھۇمنىڭ ھايات چېغىدا مىراسنى ۋەسىيەت قالدۇرۇش شەكلى بىلەن تەقسىم قىلىپ بېرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئەرەبلەرنىڭ ئىسلام دىنى گۈللىنىشتىن بۇرۇنقى مىراسنى تەقسىم قىلىش شەكلى قىلىنغانىدى. كېيىن «قۇرئان كەرىم» دە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ پەرزلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش چەكلىمىگە ئۇچرىدى. لېكىن، بۇنداق ۋارىسلىق سۇننەت نامى بىلەن شەرىئەتتە ساقلىنىپ قالدى.

مىراسخورلۇق تەرتىپى بۇنىڭدا شەرىئەتنىڭ ھەرخىل مىراسخورلارنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش تەرتىپى توغرىسىدىكى پرىنسىپلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۇننىي مەزھىپى ئاتا جەمەتنىڭ ۋارىسلىق تۇزۇمىنى ئاساس قىلىپ، ئانا جەمەت تۇغقانلارنىڭ ۋە يىراق تۇغقانلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىدۇ. ئاساسىي پرىنسىپ مۇنداق: (1) ئاجىز بۇۋاستە تۇغقانلار كاتتا بۇۋاستە تۇغقانلاردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، كاتتا بۇۋاستە تۇغقانلار شەرەم تۇغقانلاردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ؛ (2) ئوخشاش تۇغقانلىق دەرىجىسى ئىچىدىكى ۋارىسلاردىن قانداشلىق مۇناسىۋىتى يېقىنلار قانداشلىق مۇناسىۋىتى يىراقلارنى چەتكە قاقىدۇ؛ (3) رەت تەرتىپى پۇتۇنلەي ئوخشاش ۋارىسلارنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى ئاتا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە بەلگىلىنىدۇ: بىر ئانىدىن تۇغۇلغانلار بىر نەۋرە تۇغقانلاردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. ھەممە ۋارىسلار ئىچىدە بويتاق قالغانلار (ئەر كىشى ياكى خوتۇن كىشى) نىسپىي مۇقىم ئورۇندا تۇرغاندىن باشقا، قالغان ۋارىسلارنىڭ لاياقىتى، تەرتىپى ۋە ۋارىسلىق قىلىدىغان نېسىۋىسى ھەمىشە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇ ئاساسلىقى ھەجب (چەتكە قېقىش پرىنسىپى) غا باغلىق بولىدۇ. شىئە مەزھىپى بۇنىڭغا ئوخشاشمايدىغان تەرتىپكە ئەمەل قىلىدۇ.

چەتكە قېقىش پرىنسىپى (ھەجب) بۇنىڭدا شەرىئەتنىڭ ئاتا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىپ، ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ۋە ۋارىسلىق تەرتىپىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي پرىنسىپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پرىنسىپ تۆۋەندىكىلەرگە ئايرىلىدۇ: (1) پۇتۇنلەي چەتكە قېقىش.

يەنى ژارىسلىق تەرتىپىدە ئۇستۇن تۇرىدىغان ژارىسنىڭ مەۋجۇت بولۇش تۈپەيلىدىن ژارىسلىق ھوقۇقى چەتكە قېقىلىدۇ. ھەممە ژارىسلار ئىچىدە ئېرى، خوتۇنى، دادىسى، ئانىسى، ئوغلى، قىزىدىن ئىبارەت ئالتە خىل ئادەمدىن باشقا ژارىسلارنىڭ ھەممىسى چەتكە قېقىلىشى مۇمكىن؛ (2) تولۇق چەتكە قاقماسلىق يەنى ژارىسلىق تەرتىپىدە ئۇستۇن تۇرىدىغان ژارىسنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تۈپەيلىدىن ژارىسلىق قىلىنمىدىغان مىراس نىسبىسى ئازايتىلمىدۇ ياكى كېيىنكى تەرتىپكە چۈشۈرۈپ قويۇلمىدۇ. مەسىلەن، مەرھۇمنىڭ ئاچىسى ئەسلىي بىرىنچى تەرتىپتىكى نەسەبنىڭ ژارىسى بولۇپ، مۇقىم نەسەبى ئىككىدىن بىر قىسىم بولسىمۇ، لېكىن مەرھۇمنىڭ بىر ئۇكىسى بولسا، ئاچىسى ئىككىنچى تەرتىپتىكى ئاتا جەمەت ژارىسى بولۇپ، ئۇكىسى ئالمىغان نەسەبنىڭ يېرىمىنى ئالمىدۇ. چەتكە قېقىشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ئاجىز تۇغقان ئەشرەم تۇغقاندىن ئۇستۇن تۇرىدۇ؛ (2) ئوخشاش تۇغقانلار دەرىجىسى ئىچىدە ژارىسلىق قىلىنغۇچىغا يېقىن بولغىنى يىراق بولغىنىنى چەتكە قاقىدۇ؛ (3) تەرتىپى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولغانلارنىڭ رېتى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىن-يىراقلىقىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ: بىر ئانىدىن تۇغۇلغانلار بىر نەۋرە تۇغقانلارنى چەتكە قاقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بەزىلەرنىڭ ژارىسلىق ھوقۇقى شەرئىەت بويىچە چەكلىنىدۇ ياكى چەتكە قېقىلىدۇ.

ژارىسلىق توسالغۇسى بۇنىڭدا ئىسلام شەرئىتىنىڭ ژارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى چەكلەش ياكى تەتبىق قىلماسلىق توغرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ھەقتە ئوخشاشمىغان ئەھلى فىقھەلەر ئوتتۇرىسىدا پەرق مەۋجۇت. ژارىسلىق توسالغۇسى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) مۇسۇلمان ئەمەسلەرنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ مىراسىغا ژارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ (ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلغىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)؛ (2) ژارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىنى پەيدا قىلغۇچىنىڭ مەرھۇمنىڭ مىراسىغا ژارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. بۇ بەلگىلىمە ھەنەفىيە ۋە شافىئىيىە ئېقىمىنىڭ شەرئىتىدە قەستەن زىيانكەشلىككە ۋە سەۋەنلىك زىيانكەشلىكىگە تەتبىق قىلىنمىدۇ. مالىكىيە، ھەنبەلىيە ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ شەرئىتىدە قەستەن زىيانكەشلىك قىلغۇچىغىلا تەتبىق قىلىنمىدۇ. (3) قۇللارنىڭ قۇلدارنىڭ مىراسىغا ژارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ؛ (4) نىكاھسىز توغۇلغان بالىنىڭ دادا مىراسىغا ژارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ؛ (5) ئۆگەي دادا، ئۆگەي بالىنىڭ بىر - بىرىنىڭ مىراسىغا ژارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ.

ۋەسىيەت كەڭ مەنىدە ۋەسىيەت قالدۇرغۇچىنىڭ مىراسىنى شەرئىتە بەلگىلەنگەن ئۇسۇل بويىچە تەقسىم قىلىش ھەمدە ۋاپات بولغاندا كۆچكە ئىگە بولىدىغان قانۇنلۇق قىلمىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق قىلىش قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ مىراسنى بىر تەرەپ قىلىش ئادىتى بولۇپ، كېيىن «قۇرئان كەرىم» دە بەلگىلەنگەن ژارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. لېكىن، سۇننىي مەزھىپىدە سۇننەت دەپ قارىلىپ داۋاملىق قوللىنىلىپ، مىراس تەقسىم قىلىشنىڭ قوشۇمچە شەكلى قىلىندى. ئۇنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ۋەسىيەت بويىچە تەقسىم قىلىنىدىغان مىراس مەرھۇمنىڭ ساپ مۇلكىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى بىلەن چەكلىنىدۇ؛ (2) ئۇلۇش بويىچە ژارىسلىق

قىلغۇچىدا مىراسقا مۇشۇ شەكىلگە ئاساسەن ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ؛ (3) ۋەسىيەت قالدۇرغۇچى ھايات ۋاقتىدا ۋەسىيەتنى ئادىللىق بىلەن قالدۇرغان بولۇشى كېرەك. ئەقىل - ھۇشى جايىدا بولۇپ، بالاغەتكە يەتكەن مۇسۇلمان يېزىق ياكى ئاغزاكى شەكىلدە ۋەسىيەت قالدۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە. لېكىن، مەقسىتى خاتاسىز - ئېنىق بولۇشى كېرەك؛ ئالاھىدە ئەھۋالدا، مەسىلەن، پالەچ بولۇپ تىلىدىن قالغاندا، ۋەسىيەتنى قول ياكى باش ئىشارىتى بىلەن ئىپادىلىسە بولىدۇ. شۇنداق قىلىش ئۇ كىشىنىڭ ئىختىيارى بىلەن بولۇشى كېرەك؛ باشقىلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى، مەجبۇرلىشى، ئالدىشى بىلەن قىلىنغان ۋەسىيەت كۈچكە ئىگە بولمايدۇ. ئىسلام دىنىغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان ۋەسىيەتلەرمۇ كۈچكە ئىگە بولمايدۇ.

ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىش بۇنىڭدا ۋەسىيەت قالدۇرغۇچى مۇلكىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى ھەممىسىنى (ئالاھىدە قالدۇرۇلغان قىسمى بۇنىڭ سىرتىدا) بەلگىلىگەن ئادەمگە ئىئانە قىلغانلىقى توغرىسىدا ۋەسىيەت قالدۇرۇپ، ۋاپات بولغاندا ۋەسىيەت كۈچكە ئىگە قىلىنىدىغان قانۇنلۇق ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىسلام شەرىئىتىدە ئىئانە قىلىش بىلەن ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش ئوتتۇرىسىدا بەزىدە تالاش - تارتىش بولۇپ قالىدۇ. ئادەتتە مەرھۇمنىڭ كېسىلى خەۋپلىك مەزگىلدىكى ئىئانىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرىئەت بەلگىلىمىسى بويىچە، بىر كىشى ۋەسىيەت قالدۇرغاندىن كېيىن، ساقىيىپ قالغان بولسا، ئۇنىڭ ئىئانە قىلغان مۈلكى ھاياتىدىكى ئىئانە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىش ھېسابلىنىدۇ. ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىش ئىسلام شەرىئىتىدە مۇراسىنى تەقسىم قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىقنىڭ ئاساسىي تەرتىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ۋارىسلىق قىلىشنى باشلاشتىن ئىلگىرى ۋارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قەرزلىرى بېرىپ تۇگىتىلىدۇ، دەپنە خىراجىتى تۇتۇپ قېلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن شەرىئەت بەلگىلىمىسى بويىچە ۋارىسلىق تەرتىپى ۋە ۋارىسلارغا تېگىدىغان مىراس نىسبىسى بېكىتىلىدۇ. بۇنىڭ ئومۇمىي سانى مەرھۇمنىڭ ساپ مۈلكىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. قالغان ئۇچتىن بىر قىسمى ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

رەد (قايتۇرۇش) بۇنىڭدا ئىككىنچى تەرتىپتىكى ئاتا جەمەت ۋارىسلار مىراسنى بۆلۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، ئېشىپ قالغىنى بولسا، بىرىنچى رەتتىكى نىسبىۋە ۋارىسلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىشكە قايتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى ئۈچ پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىش لازىم: (1) ۋارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ قالغان نىسبىۋىگە ۋارىسلىق قىلغۇچىسى ياكى يىراق تۇغقانلىرى بولسا، مەرھۇمنىڭ ئېرى ياكى خوتۇنىدا ئاشقان مۈلۈكنى تەقسىم قىلىشقا قاتنىشىش ھوقۇقى بولمايدۇ؛ (2) ئاشقان مۈلۈك ۋارىسلار ئىچىدە ھەرقايسى ئۆزى ئېلىشقا تېگىشلىك نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ؛ (3) نىسبىۋە ۋارىسى ۋە يىراق تۇغقانلىرى كەلمىگەن بولسا، ئاشقان مۈلۈك دۆلەت ئىگەدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈلىدۇ. يېقىنقى زامانىدىكى شەرىئەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق، بەزى ئىسلام

دۆلەتلىرىدە مەرھۇمنىڭ ئېرى ياكى خوتۇنى ئاشۇقان مۇلۇكنىڭ ھەممىسىنى ئالىدىغان بولدى.

مەجبۇرىيەت ۋەسىيەتنامىسى بۇ ئاتا ـ ئانا ئورنىدا ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىنى قوبۇل قىلىش يۈزىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1946 ـ يىلى مىسىردا ماقۇللانغان «ۋەسىيەت بويىچە تەقسىم قىلىش قانۇنى» دا مۇنداق بەلگىلەندى: ۋارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا يېتىم نەۋرىلىرىگە ۋەسىيەت قالدۇرۇش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوغۇل ياكى قىز سالاھىيىتى بىلەن مىراسنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئىچىدىكى ئۆزى ئېلىشقا تېگىشلىك نېسىۋىسىگە ئىگە بولۇشىغا يول قويۇلىدۇ. ئەگەر ۋارىسلىق قىلىنغۇچى ھايات ۋاقتىدا ۋەسىيەت قالدۇرمىغان بولسا، شەرئىتە ۋەسىيەت قالدۇرۇلغان سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا «قۇرئان كەرىم» نىڭ ناسىخ ئايىتى «... ئاتا ـ ئانىسىغا ۋە خىش ـ ئەقرىبالىرىغا ئادىللىق بىلەن ۋەسىيەت قىلىشى...» (2 ـ سۈرىنىڭ 180 ـ ئايىتىدىن) توغرىسىدىكى ئەمرىمەرۇپ ئاساس قىلىنىدۇ. لېكىن، مىسىردىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئىجتىھاد روھىغا ئاساسەن بۇنى يېڭىۋاشتىن ئىزاھلاپ تىكلەپ چىقتى.

ھايات ۋاقتىدا مۇلۇكنى تەقسىم قىلىۋېتىش بۇنىڭدا مال ـ مۇلۇك ئىگىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدا مال ـ مۇلۇكنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش ياكى ئۆتكۈزۈپ بېرىۋېتىش ھەرىكىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىئانە قىلىش ياكى ۋەخپە قىلىۋېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىئانە ۋە ۋەخپىگە مۇناسىۋەتلىك قائىدە ـ نىزاملارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىئانە قىلىنىدىغان مال ـ مۇلۇكنىڭ چەكلىمىسى بولمايدۇ. ئۇنى ئىئانە قىلغۇچى ھەرقانداق شەخسكە ياكى گۇرۇھقا (مەسىلەن، مەسچىت، مەكتەپ، دوختۇرخانا قاتارلىقلارغا) بېرىسە بولۇۋېرىدۇ.

ئۆلگەندىن كېيىن مال ـ مۇلۇكنى بىر تەرەپ قىلىش بۇنىڭدا مۇلۇك ئىگىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مال ـ مۇلۇكنى ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئاساسىي پرىنسىپ شۇكى، ئىئانە قىلغان مىراسى مەرھۇمنىڭ ساپ مۇلكىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. ئىئاننىنى شەرئىتە بەلگىلەنگەن ۋارىسقا بېرىشكە بولمايدۇ. ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىئانە قىلىش توغرىسىدا فەقىھلەر بەزىدە تالىشىپ قالىدۇ. بەزىلەر ھايات ۋاقتىدا ۋە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر تەرەپ قىلىنغان مۇلۇكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئىئانە قائىدىسى ۋە ۋەسىيەت قائىدىسىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ جەھەتتىكى پرىنسىپ ھايات ۋاقتىدا مۇلۇكنى تەقسىم قىلىۋېتىشتىن پەرقلىنىدۇ.

ھەدىيە بۇنىڭدا شەرئىتىنىڭ مۇلۇكنى دەرھال شەرتسىز ۋە ھەقسىز ئۆتۈنۈپ بېرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىت بەلگىلىمىسى بويىچە، ھەدىيە تۆۋەندىكى ئۈچ شەرتكە ئۇيغۇن كېلىش كېرەك: (1) ھەدىيە قىلغۇچىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانىتى بولۇشى؛ (2) ھەدىيىنى ئالغۇچى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈشى؛ (3) مۇلۇككە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بولۇشى كېرەك. بۇلاردىن بىرى كەم بولسا ھەدىيە ئىناۋەتسىز بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا،

مەرھۇمنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈش ئالدىدىكى ھەدىيىسى مىراسنى ۋەسىيەت بويىچە تەقسىم قىلىش قاتاردا ھېسابلىنىپ، مىراس توغرىسىدىكى ئەھكاملار ئاساس قىلىنىدۇ.

مەسچىت قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ پايدىلىنىشىغا ھەدىيە قىلىنغان يەر ۋە مال - مۇلۇك پايدىلىق ئىشقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ھېسابلىنىپ، ۋەخپە توغرىسىدىكى ئەھكام ئاساس قىلىنىدۇ.

ھەدىيە قىلغۇچى ئىسلام شەرىئىتىدە ھەدىيە قىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولغۇچى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە ئەقىل - ھۇشى جايىدا بولغانلىكى بالاغەتكە يەتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھەدىيە قىلىش سالاھىيىتى بولىدۇ، ئاياللاردىمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش ھوقۇق بولىدۇ. قىزلار نىكاھلىنىش تۇپەيلىدىن ھەدىيە قىلىش ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالمايدۇ.

ھەدىيە قوبۇل قىلغۇچى ئىسلام شەرىئىتىدە ھەدىيە قوبۇل قىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولغۇچى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پرىنسىپ جەھەتتە ھەرقانداق ئادەمدە ھەدىيە قوبۇل قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ. لېكىن، ئۇ كىشى بالاغەتكە يەتمىگەن ياكى روھى كېسەلگە گىرىپتار بولسا، ئۇنىڭ شەرئەتتە بەلگىلەنگەن ھامىيسى (مەسىلەن، ئاتا - ئانىسى) ھەدىيىنى ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن قوبۇل قىلىشى ۋە ساقلاپ قويۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، ھەدىيە كۇچىكە ئىگە بولمايدۇ. مەسچىت، مەكتەپ، دوختۇرخانا، خەير - ساخاۋەت ئورگىنى قاتارلىقلارنىڭ ھەدىيىنى قوبۇل قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇنداق ھەدىيە شەرئەتتە مال - مۇلۇكنى ئىختىيارى سەدىقە قىلىش قاتاردا ھېسابلىنىپ، ۋەخپە ئەھكامى ئاساس قىلىنىدۇ. مەرھۇمنىڭ كۆز يۇمۇش ئالدىدىكى ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئىنسانە قىلىشى مال - مۇلۇكنى ۋەسىيەت بىلەن ئۆتۈنۈپ بېرىشى ھېسابلىنىپ، شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ۋارىسنىڭ ئۇنى قوبۇل قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ.

ئاتا - ئانا ئورنىدا ۋارىسلىق قىلىش بۇ سۆز ئەرەبچە «تەنزىل» دېيىلىپ، ئالدىنقى رەتتىكى ۋارىسنىڭ ۋارىسلىقى باشلىنىشتىن ئىلگىرى ئۆلۈپ كەتسە ياكى ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالسا، ئۇ ئالدىغان مىراس نېسىۋىسىگە قانداش بىۋاستە تۇغقانلارنىڭ ۋاكالىتەن ئىگە بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەنئەنە جەھەتتە شەرئەت بۇنداق ئۆزگىرىش پرىنسىپىنى ئىنكار قىلىدۇ. يېقىنقى زاماندا شەرئەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق، ئاز سانلىقى دۆلەتلەر (مەسىلەن، پاكىستان، مىسىر، تۇنىس قاتارلىقلار) نىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇنلىرىدا چەكلىك ئېتىراپ قىلىندى. يېتىم نەۋرە پەرزەنتلەر ئاتا - ئانىسىنىڭ نامىدا بۇۋىسى، مومىسىنىڭ مىراسىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىندى.

يۆتكەلمە ۋارىسلىق بۇ سۆز ئەرەبچىدە «تەئسىب» دېيىلىدۇ. سۇننىي مەزھەپنىڭ شەرئىتىدە بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق پرىنسىپلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شەرئەت بەلگىلىمىسى بويىچە، نېسىۋىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان بىر ئاندىن تۇغۇلغان ئاچا - سىڭىل ۋە باشقا ئاندىن تۇغۇلغان ئاچا - سىڭىللار بولۇشى كېرەك. ئەگەر ۋارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ ئوخشاش رەتتىكى ئاتا جەمەت ۋارىسى (ئوغلى، بىر ئاندىن تۇغۇلغان ئاكا - ئۇكىسى ۋە باشقا ئاندىن تۇغۇلغان ئاكا - ئۇكىسى) بولسا، نېسىۋە ۋارىسى ھېسابلانماي، ئاتا جەمەت ۋارىسى بولۇپ «ئۆزگىرىپ» كېتىدۇ. ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان نېسىۋىسى شۇنىڭغا مۇناسىپ

كېلىدىغان ئەر تۇغقانلار نېسىۋىسىنىڭ يېرىمىغا تەڭ كېلىدۇ. بۇ تۇزۇم ئەر تۇغقانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تۇپەيلىدىن، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئايال تۇغقانلار سالاھىيىتىنىڭ يۆتكەلگەنلىكىدىن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

ساپ مۇلۇك بۇ سۆزنىي مەزھىپىنىڭ شەرئىتىدە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنغۇچى (مەرھۇم) نىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قەرزلىرى بېرىۋېتىلگەن، دەپنە خىراجىتى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى قالدۇقى، يەنى ئەمەلىيەتتە ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغان مىراسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قالدۇق مۇلۇك بۇ شەرئەت ئاتالغۇسى بولۇپ، مىراس بۆلگەندە ۋارىسلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان مىراسى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى قالدۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە مىراس مىقدارىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىمەيدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ مىراس ئەھكاملىرىغا بولغان ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر ۋارىسلارنىڭ كۆپىنچىسى ئايال تۇغقان بولسا، ئۇلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان نېسىۋە مىقدارى ئازراق بولۇپ، مىراسنىڭ كۆپ قىسمى «قالدۇق» بولىدۇ. بۇ قىسىم مىراس ئاتا جەمەت ۋارىسلار ئىچىدە تەقسىم قىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئۇقۇم ۋارىسلىق رېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ: نېسىۋە ۋاربىسى ئۇستۇن تۇرىدۇ، ئاتا جەمەت ۋارىسلار ئىككىنچى رەتتىكى ۋارىسلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۆلۈشكە بولىدىغان مۇلۇك بۇ شەرئەت سۆزى بولۇپ، ئۇششاق بىرلىكلەرگە بۆلۈشكە بولىدىغان ياكى بۆلگەندىن كېيىن پايدىلىنىشقا زىيان يەتمەيدىغان مۇلۇكلەرنى كۆرسىتىدۇ. ھەنەفىيەنىڭ شەرئىتى بويىچە، بۆلمەي باشقىلارغا ئىشانە قىلىنسا، نورمال ئىشانە ھېسابلانمايدۇ. ئۇنىڭ بۆلۈش رەسمىيىتىنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ ھەمدە ئىشانە قىلغۇچىغا مەنسۇپ بولغان بىر قىسىم ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى يۆتكىلىدۇ؛ شافېئىيە ئېقىمىنىڭ ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ شەرئىتىدە بەلگىلىنىشىچە، ئىشانە قىلغۇچى ئىشانە قىلغان مۇلكىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن ۋاز كەچسە، ئىشانە قوبۇل قىلغۇچىنىڭ مۇلۇكنى كونترول قىلىش ھوقۇقىغا يول قويسا، ئىشانە قىلىنغان مۇلۇك بۆلۈنمىگەن بولسىمۇ، شەرئەتكە ئۇيغۇن بولۇۋېرىدۇ.

بۆلۈشكە بولمايدىغان مۇلۇك

بۇ شەرئەت سۆزى بولۇپ، ئۇششاق بىرلىكلەرگە بۆلۈشكە بولمايدىغان ياكى بۆلگەندىن كېيىن ئىشلىتىلىش قىممىتىگە نۇقسان يېتىدىغان مۇلۇكلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يالغۇز بىر ئېغىز ئۆينى ياكى كىچىك كۆلنى بۆلۈشكە بولمايدۇ. بۇنداق مۇلۇكلەر بۆلمەي ئىشانە قىلىپ بېرىلسە شەرئەتكە ئۇيغۇن بولىدۇ.

ئورتاق مۇلۇك بۇ شەرئەت سۆزى بولۇپ، بۆلۈنمىگەن ياكى كۆپ ئادەم ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ۋە ياكى ۋارىسلارغا (مەسىلەن، ئەر ـ خوتۇنغا، ئائىلىگە) ئورتاق بولغان مال ـ مۇلۇكنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق مۇلۇك بۆلۈنگەندىن كېيىن، ۋارىسلىق قىلىشقا ياكى باشقىلارغا ئىشانە قىلىپ بېرىشكە يول قويۇلىدۇ.

ئارىيە بۇ شەرئەتتە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، مال ـ مۇلۇكتىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى ھەقسىز ئۆتۈنۈپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. ۋەخپە يەر، ۋەخپە مۇلۇك ئۇنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ۋەسىيەتنى ئىجرا قىلغۇچى

بۇ شەرئەتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ،

شەرئىەت مىراسنى باشقۇرۇش ۋە ۋەسىيەتنى ئىجرا قىلىش لايىقىتىگە ئىگە دەپ ئېتىراپ قىلغان ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. شەرئىەتتە بۇ ھەقتە ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىلغان، ئادەت بويىچە ۋەسىيەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى دۆلەت باشقۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا دۆلەت نازارەت قىلىدۇ. بۇ ۋەزىپىنى قازى ئورۇندايدۇ. ئادەتتە تالاش ـ تارتىش بولغاندا قازى ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

ئاتا جەمەت ۋارىسلار شەرئىەتتە ئاتا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلغانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلار شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ئىككىنچى رەتتىكىلەر بولۇپ، كۆپىنچىسى ئاساسلىق ۋارىسلار ھېسابلىنىدۇ. بۇلار ئوغۇل، نەۋرە، ئاتا، بوۋا، بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئاكا ـ ئۇكىلار، باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان ئاكا ـ ئۇكا، جىيەن ئوغۇل، تاغا (ئاتا جەمەت ئەر تۇغقان) ۋە قىز، قىز نەۋرە، بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئاچا ـ سىڭىل، باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان ئاچا ـ سىڭىل (ئاتا جەمەت ئايال تۇغقان) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاتا جەمەت ئەر تۇغقانلار باشقىلارنى چەتكە قېقىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان ۋارىسلار ھېسابلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئورنىنى شەرئىەت ئېتىراپ قىلىدۇ؛ تۆت خىل ئايال تۇغقانلار ئىككى ياقلىمىلىق سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئوخشاش تۇغقانلىق دەرىجىسىدىكى ئەرلەر (ئوغۇل، نەۋرە، بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئاكا ـ ئۇكا، باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان ئاكا ـ ئۇكا) بىلەن تەڭ ۋارىس بولغاندا مۇئەييەن شەرت بىلەن ئاتا جەمەت تۇغقانغا «ئۆزگەرتىلىدۇ»، ئۇنداق بولمىسا نەسىۋە ۋارىسى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىدۇ. ۋارىسلىق رېتىدە نەسىۋىلىك ۋارىسى ئاۋۋال رازى قىلىنىدۇ. ئۇ كەلمىگەن ياكى مىراس بۆلۈنگەندىن كېيىن «قالدۇق» قالغاندا، ۋارىسلىق قىلىشقا يول قويۇلىدۇ. ئەمەلىيەتتە زور كۆپ سانىدىكى ئەھۋالدا مىراسنىڭ كۆپ قىسمى «قالدۇق» بولۇپ، ئاتا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تۇغقانلارغا ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن قالدۇرۇلىدۇ.

نەسىۋە بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى بۇ سۆزنىڭ مەزمۇنىدىكى شەرئىەتتە قوللىنىلغان سۆزى بولۇپ، مۇقىم نەسىۋىدە مىراس ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دېيىلگەن. يەنى «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس ۋە شەرئىەت بەلگىلىمىسى بويىچە مۇقىم نەسىۋىدە مىراس ئالغۇچىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزنىڭ مەزمۇنىڭ شەرئىەتتىكى ئاساسلىق ۋارىس دەپ قارالغانلار بىرىنچى رەتكە تىزىلىدۇ. بۇ ئەر، خوتۇن (نىكاھ تۇغقانچىلىقى)، ئاتا، بوۋا، ئانا، مومۇ، قىز، نەۋرە قىز، بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئاچا ـ سىڭىل، باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان ئاچا ـ سىڭىل، باشقا ئاتىدىن بولغان ئاكا ـ ئۇكا، باشقا ئاتىدىن بولغان ئاچا ـ سىڭىل (قانداش تۇغقان) دىن ئىبارەت 12 خىل ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى سەككىز خىل ئادەم بۇرۇن ۋارىسلىق ھوقۇقى يوق ئايال تۇغقانلار، ئىككى خىلدىكى ئادەم (ئەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) ئەسلىي ئۇستۇنلۇك ھوقۇقىغا ئىگە ئاتا جەمەت ئەر تۇغقانلار، كېيىنكى تۆت خىل ئادەم شەرەم تۇغقانلار ھېسابلىنىدۇ. ۋارىسلىققا ئالدى بىلەن نەسىۋە بويىچە ۋارىسلىق قىلىدىغانلار رازى قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاشقان قىسمى ئاتا جەمەت ۋارىسلار ئىچىدە تەقسىم قىلىنىدۇ. ئىچكى جەھەتتىكى ۋارىسلىق رېتى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان چەتكە قېقىش پرىنسىپى بويىچە بېكىتىلىدۇ. مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش نەسىۋىسى نىكاھ

تـۇغقانچىلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇشۇ پـرىنسىپ تۈپەيلىدىن ھەممىسە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بىرىنچى رەتكە تىزىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ۋارىسلىق قىلىدىغان نېسىۋە ئازراق بولىدۇ.

يـراق تۇغقان ۋارىسلار بۇ شەرئىتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنغۇچى بىلەن ئاتا جەمەت قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان ۋارىسلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئاتا جەمەت ئەر تۇغقانلار ۋە قىز، نەۋرە قىز، بىر ئانىدىن تـۇغـۇلغان ئاچا ـ سىڭىل، باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان ئاچا ـ سىڭىلدىن باشقا ئاتا جەمەت ئـايـال تـۇغـقانلار ئۆز ئىچىگە ئېلىنىدۇ. ھەنەفىيە تەرىپىدىن ئاساسلىق ۋارىسلارنىڭ ئۇچىنچى رېتىگە تىزىلغانلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىش پۇرسىتى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، نېسىۋە ۋارىسى ۋە ئاتا جەمەت ۋارىسلار بولمىغاندا، ئۇلار ئازراق مىراسقا ئىگە بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولالايتتى. مالىكىيەدىن باشقا، سۇننىي مەزھىپىدىكى قالغان فىقھىيەلەر ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە لايىقىدا ئېتىبار بەردى.

دۆلەت ۋارىسلىقى بۇ شەرئىتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئاخىرقى ۋارىس بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھەنەفىيەنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكامىدا قوشۇمچە تىزىلغان. بۇ شەرئىتتە ۋارىسلارنىڭ تۆتىنچى رېتىگە تىزىلغانلىقى ۋارىسلىق قىلىش پۇرسىتى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، نېسىۋە ۋارىسى ۋە ئاتا جەمەت ۋارىسلار بولمىغاندا، ئۇلار ئازراق مىراسقا ئىگە بولالايتتى. مالىكىيەدىن باشقا، سۇننىي مەزھىپىدىكى قالغان فىقھىيەلەر ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە لايىقىدا ئېتىبار بەردى.

دۆلەت ۋارىسلىقى بۇ شەرئىتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئاخىرقى ۋارىس بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھەنەفىيەنىڭ مىراس توغرىسىدىكى ئەھكامىدا قوشۇمچە تىزىلغان. بۇ شەرئىتتە ۋارىسلارنىڭ تۆتىنچى رېتىگە تىزىلغانلىقى ۋارىسلىق قىلىش پۇرسىتى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، نېسىۋە ۋارىسى ۋە ئاتا جەمەت ۋارىسلار بولمىغاندا، ئۇلار ئازراق مىراسقا ئىگە بولالايتتى. مالىكىيەدىن باشقا، سۇننىي مەزھىپىدىكى قالغان فىقھىيەلەر ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە لايىقىدا ئېتىبار بەردى.

ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى بۇ شەرئىتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، ۋەسىيەت ئارقىلىق ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغۇچىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئادەم ھەنەفىيەنىڭ ۋارىسلىق ئەھكامىدا قوشۇمچە ۋارىسلارنىڭ ئۆچىنچى رېتىگە تىزىلغان. بۇ شەرئىتتە بەلگىلىنىشچە، ۋارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ ۋارىسى بولمىغاندا، ۋەسىيەت قالدۇرۇش شەكلى بىلەن مىراسىنى باشقىلارغا ئۆتكۈنچۈپ بەرسە بولىدۇ. باشقا ئەھلى فىقھەلەرمۇ كېيىن شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان.

تۇغقىنىنى تونۇپ ۋارىسلىق قىلغۇچى بۇ شەرئىتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلىش ئارقىلىق ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغۇچىنى كۆرسىتىدۇ. ھەنەفىيەنىڭ ۋارىسلىق توغرىسىدىكى ئەھكامىدا قوشۇمچە ۋارىسلارنىڭ ئىككىنچى رېتىگە تىزىلغان. بۇ شەرئىتتە بەلگىلىنىشچە، ۋارىسلىق قىلىنغۇچى ۋاستىلىق مۇناسىۋەت ئارقىلىق ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئۆزىگە ئېنىق بولمىغان ئادەمنىڭ تۇغقان ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسا، ئۇ ئادەم ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولالايدۇ؛ ۋارىسلىق قىلىنغۇچىنىڭ نېسىۋە ۋارىسى ۋە ئاتا جەمەت ۋارىسى بولمىغاندا، ئۇ ئادەمنىڭ بىر قىسىم مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشىغا يول قويۇلىدۇ.

پۈتۈم بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچى بۇ شەرئىتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، پۈتۈم ئارقىلىق ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغۇچىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ھەنەفىيەنىڭ ۋارىسلىق توغرىسىدىكى ئەھكامىدا قوشۇمچە تىزىلغان. بۇنىڭ مۇنداق ئىككى خىل شەكلى بولىدۇ: (1) قۇلدارنىڭ قۇلىنى ئازاد قىلىش توغرىسىدىكى خېتىگە ئاساسەن، قۇلنى ئازاد

قىلىدىغان مىراسقا ئىگە بولىدىغان ۋارىسلىق هوقۇقى؛ (2) ئا پۈتۈمگە ئاساسەن ب غا ۋەكالىتەن گۇناھىنى يۇيدىغان دىيەت تۆلەش، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەلۇم مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش هوقۇقىغا ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت.

سودا - سېتىق ئەھكامى بۇ شەرىئەتتە قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، شەرىئەتنىڭ سودا - سېتىققا دائىر قانۇن - نىزاملىرى «سودا - سېتىق ئەھكامى» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەزمۇنى مالغا مال ئالماشتۇرۇش، تاۋار سودىسى، ئېلىم - سېتىم پۈتۈمى، ئۆتنە - قەرز پۈتۈمى، قەرز ئىشلىرىنى يۆتكەش پۈتۈمى، ئىجارە پۈتۈمى، ئۆسۈمنى چەكلەش قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى سودا - سېتىقتا ئادىل بولۇش، پەيتنى كۆزلەپ تۇرۇپ، ئەپچىللىك بىلەن پايدا ئېلىشقا، جازانە بېرىپ پايدا ئېلىشقا، مال باھاسىنى ئۆستۇرۇشكە، ناچار مالنى ياخشى مال ئورنىدا سېتىشقا، بازار زومىگەرلىكىگە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، لەۋزىدە تۇرۇشنى، توختامنى ئەمەلدە كۆرسىتىشنى، سەممىي سودا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. قەدىمكى فەقىھلەر سودا - سېتىقنىڭ نەزەرىيە پرىنسىپلىرىنى، دىنىي ئەخلاق قائىدىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. سودا - سېتىق هەققىدە سىستېمىلىق تەلىمات، بەلگىلىمىلەر يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە جايلارنىڭ سودا - سېتىققا دائىر ئادەت ئەھكاملىرى ۋە ئادەتلىرى ئاساس قىلىناتتى. يېقىنقى زاماندا قانۇن - تۈزۈم ئىسلاھاتى ئارقىلىق، شەرىئەتنىڭ سودا - سېتىق ئەھكاملىرىنىڭ ئورنىنى هازىرقى زامان سودا قانۇنى ئىگىلىدى. XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش هەرىكىتى كۆتۈرۈلۈپ، بىر قىسىم ئىسلام ئۆلىمالىرى ئەنئەنىۋى سودا - سېتىق پرىنسىپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ رېئال ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى هەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇئامىلات بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بېرىش - كېلىش»، «سودا - سېتىق» دېگەنلىك بولۇپ، بىر قىسىم مۇسۇلمان فەقىھلەر سودا - سېتىق، هەق تەلەپ ئەھكاملىرىنى «مۇئامىلات» دەپ ئاتىدى.

تەھرىم ربا (ئۆسۈمنى مەنئى قىلىش بۇيرۇقى) ئىسلام دىنىنىڭ ئۆسۈمنى مەنئى قىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ بۇيرۇقنى مۇفەسسىرلەر «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھكاملارنى ئاساس قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان. «ربا» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۆپەيتىش»، «ئاشۇرۇۋېتىش» دېگەنلىك بولۇپ، كىتابتا جازانىخورلۇق، «جازانە، ئۆسۈم يېگەن ئادەملەر» (2 - سۈرىنىڭ 275 - ئايىتىدىن) ياكى «جازانىنى قاتمۇقات ئاشۇرۇپ يېيىش» (3 - سۈرىنىڭ 130 - ئايىتىدىن) كۆزدە تۇتۇلغان. كېيىن مەدىنە، كۇفە قاتارلىق جايلاردىكى مۇفەسسىرلەرنىڭ تەپسىر قىلىشى بىلەن ئىشلىمەي چىشلىگەن ياكى ئەپلەپ تۇرۇپ سوققان تاپاۋەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى. مەنئى قىلىش بۇيرۇقنىڭ دائىرىسى ئادەتتىكى خەلق سودىسىغا كېڭەيتىلدى. «ئاللا سودا - سېتىقنى هالال قىلدى، جازانىنى (بەدەلسىز بولغانلىقى، شەخسكە ۋە جەمئىيەتكە زىيانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن) هارام قىلدى. . . » (2 - سۈرىنىڭ 275 - ئايىتىدىن). بۇلار ئاساسىي پرىنسىپ قىلىنىپ، مىقدارى تەڭ بولمىغان مالغا مال تېگىشىش سودىسى ياكى كېچىكتۇرۇپ تاپشۇرۇلغان تاۋار سودىسىدا هارام يېيىش ئامىللىرى مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇلار مەنئى

قىلىنىشى كېرەك، دەپ قارىلىدۇ. ھەدىسكە ئاساسەن، مەنئى قىلىش بۇيرۇقى ئالتۇن، كۆمۈش، بۇغداي، ئارپا، خورما ۋە قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق ئالتە خىل تاۋارغا ماس كېلىدۇ. ئوخشىمىغان ئەھلى فىقھەلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھاتى پەرقلىنىدۇ. شافىئىيىە ۋە ھەنبەلىيە ئىلمى ئېقىمى مەنئى قىلىش بۇيرۇقى ھەممە يېمەكلىكلەر سودىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ؛ مالىكىيە ئىلمى ئېقىمى بۇ بۇيرۇق ساقلاشقا بولىدىغان يېمەكلىكلەر سودىسىغىلا ماس كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ ھەنەفىيە ئېقىمى ئېغىرلىق ۋە ئۈزۈملۈق مىقدارى بويىچە سېتىلىدىغان تاۋار سودىلىرىغا تەتبىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. يېقىنقى زاماندىكى سودا - سېتىق پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، مەنئى قىلىش بۇيرۇقى كۈندىن - كۈنگە جانلىق ئىزاھلاندى. ئادەتتە بۇ بۇيرۇق شەخسلەر ئارىسىدىكى قەرز ئېلىش - قەرز بېرىشكە ماس كېلىدۇ. سودا كرېدىتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قەرز پۇلى بۇنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، دەپ ھېسابلىنىدۇ. بىر قىسىم تەقۋادار ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۆسۈمنىڭ ھەممىسى مەنئى قىلىنىشى كېرەك، دەپ چىڭ تۇرىدۇ. XX ئەسىردىكى 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ تەھرىم ربانى چۈشەندۈرۈش چىڭىشقا يۈزلەندى ھەمدە ربا (ئۆسۈم) دىن ئەگىپ ئۆتۈش (مەسىلەن، سالغان مەبلەغنىڭ پايدىسىنى ئۆسۈم ئورنىغا دەسمايە تىجارىتى، سودا تىجارىتى، ئىجارە تۇختىمى قاتارلىق پۇل ئامانەت قويۇش، قەرز بېرىش كەسپىي بىلەن شۇغۇللىنىش) نىڭ ھەرخىل نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، «ئىسلام پۇل مۇئامىلىسى»، «ئىسلام ئۆسۈمسىز بانكىسى»، «ئىسلام سودا بانكىسى» دەپ ئاتالدى. بۇلار بىر قىسىم ئىسلام دۆلەتلىرى (ئىران، پاكىستان، پارس قولتۇقىدىكى ئىسلام دۆلەتلىرى) ۋە خەلقئارا پۇل مۇئامىلە ساھەدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى.

سودا - سېتىق پۈتۈمى بۇ پۈتۈم تاۋار سودىسى، مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى، مال - مۇلۇك سودىسى، قۇل ئېلىش - سېتىش، ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ھەربىر دە مۇستەقىل پۈتۈم ئاساس قىلىنىدۇ. بۇ ئەسلىي قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ سودا - سېتىق ئادىتى بولۇپ، كېيىن ئىسلام سودا - سېتىق ئەھكامىدا ئاساسىي پرىنسىپ قىلىپ بەلگىلەندى. لېكىن ئەمەلىيەتتە خېلى جانلىق قوللىنىلدى. «... ئاللا سودا - سېتىقنى ھالال قىلدى. جازانىنى (بەدەلسىز بولغانلىقى، شەخسكە، جەمئىيەتكە زىيانلىق بولغانلىقى ئۇچۇن) ھارام قىلدى...» («قۇرئان كەرىم» دىكى 2 - سۈرىنىڭ 275 - ئايىتىدىن) نى ئاساس قىلدى. باھانى ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئورنىغا باشقا نەرسىنى دەسسەتكىلى بولمايدىغان بۇيۇم (تاۋار) سودا - سېتىق قىلىنىدۇ. لېكىن، باشقا نەرسىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئورنىغا باشقا بۇيۇمنى دەسسەتكىلى بولمايدىغان بۇيۇملار سودا - سېتىقنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ پرىنسىپلىرى بولىدۇ. بۇ پرىنسىپلار سودىدا ئادىل بولۇش، پۈتۈمنى ئەمەلدە كۆرسىتىش، ياخشى مال ئورنىغا ناچار مال بېرىشنى، ھايانكەشلىكنى، زورلاپ سېتىش، زورلاپ سېتىۋېلىشنى، قەرز بېرىپ ئۆسۈم ئېلىشنى، شەكلى ئۆزگەرگەن قەرز بېرىپ ئۆسۈم ئېلىشنى مەنئى قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

رەنە پۈتۈمى قەرزدار (رەنگە

قويغۇچى) قەرزنى ئادا قىلىشنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، قەرز بەرگۈچى بىلەن تۈزگەن پۈتۈم كۆزدە تۈتۈلىدۇ. ئىككى تەرەپ شەرئىتنى ئاساس قىلىپ كېڭىشىش ئارقىلىق پۈتۈم تۈزىدۇ. كاپالەت سۈپىتىدە رەنگە قويۇلغان مۇلۇكنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ئۇنى ساقلاشقا قەرز ئىگىسى مەسئۇل بولىدۇ، يوقىتىپ ياكى بۇزۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. قەرزنىڭ قەرەلى توشقاندا قەرزدار قەرزنى قايتۇرالمىسا، قەرز بەرگۈچى رەنگە قويۇلغان مۇلۇكتىن پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. رەنگە قويۇلغان مۇلۇك قەرزگە ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئاشقان قىسمى رەنە قويغۇچىغا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك.

كاپالەت پۈتۈمى بۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا دەسلەپكى چاغلاردا يولغا قويۇلغان پۈتۈملەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ پۈتۈم مەزمۇنى بويىچە تۆۋەندىكىلەرگە ئايرىلىدۇ: (1) جىسمانىي كاپالەت پۈتۈمى. بۇ ھەق تەلەپ ۋە سودا دەۋاسىغا تەتبىق قىلىنىدۇ. كېپىللىك قىلغۇچى قەرزدار (ھاۋالە قىلغۇچى) ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچىسىنىڭ مەھكىمە شەرئىگە بېرىپ سوراقنى قوبۇل قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ قەرزگە جاۋابكار بولمايدۇ. قەرزدار مەھكىمە شەرئىگە بېرىشنى رەت قىلسا، كېپىللىك قىلغۇچى ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. كېپىللىك قىلغۇچى ياكى قەرزدارنىڭ بىرى ئۆلۈپ كەتسە، كېپىللىك مەجبۇرىيىتى ئۆزلۈكىدىن ئەمەلدىن قالىدۇ. (2) قەرز كېپىللىك پۈتۈمى. كېپىللىك قىلغۇچى قەرز بەرگۈچىگە قەرز ئالغۇچىنىڭ قەرزنى ئادا قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا كېپىللىك بېرىدۇ. لېكىن، قەرز ئالغۇچىنىڭ ئورنىدا قەرز تۆلەش مەجبۇرىيىتى بولمايدۇ. قەرز ئالغۇچىنىڭ قەرزنى قايتۇرۇشقا قۇربى يەتمىسە ياكى قەرزنى قايتۇرۇشنى رەت قىلسا، كېپىللىك قىلغۇچى ئۇنىڭ مۇقىم مۇلكىنى قەرزگە تۈتۈپ بېرىشكە ھوقۇقلۇق بولىدۇ. بەزىدە بۇ مەزمۇن جىسمانىي كېپىللىك پۈتۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئىككى ياقلىمىلىق مەزمۇنغا ئىگە قىلىنىدۇ.

ھاۋالە پۈتۈمى ھاۋالىنى قوبۇل قىلىپ باشقىلارنىڭ مال - مۇلكىنى ساقلاپ بېرىش تۇغرىسىدىكى پۈتۈم كۆزدە تۈتۈلىدۇ. بۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى دەسلەپكى چاغلاردىكى پۈتۈملەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئۆزئارا ئىشىنىش ئالدىنقى شەرت قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى شۇكى، ھاۋالىنى قوبۇل قىلغۇچىنىڭ ھاۋالە قىلغۇچىنىڭ مال - مۇلكىنى ياخشى ساقلاپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ. ئۇنى يەۋېلىشقا، ئىشلىتىۋېلىشقا ياكى ئۆزىنىڭ مال - مۇلكى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ، قەرەلى تولغاندا تولۇق قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك. ھاۋالە قىلىنغان بۇيۇم كۈتۈلمىگەن زىيانغا ئۇچرىغان بولسا، ھاۋالە قوبۇل قىلغۇچى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالمايدۇ.

شېرىكلىك پۈتۈمى سودا - سېتىقتىكى شېرىكلىك پۈتۈمى كۆزدە تۈتۈلىدۇ. بۇنىڭدا ئىسلام دىنىنىڭ سودا - سېتىق ئەھكامى ئاساس قىلىنىدۇ. پۈتۈم مەزمۇنى بويىچە تۆۋەندىكىلەرگە ئايرىلىدۇ: (1) چەكسىز شېرىكلىك. قول سانائەت كوپېراتىپىغا تەڭ كېلىدۇ. شېرىكلەشكەن ئادەملەر كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇرىدىغان ئۆينى ئۆزى ھەل قىلغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ھەممە مال - مۇلكى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا مەنسۇپ بولىدۇ. ھەربىر ئەزا ئوخشاش پاي چېكى ھوقۇقىغا ۋە مەسئۇلىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئورتاق ئەمگەك قىلىدۇ، دارامەتنى تەڭ

تەقسىم قىلىۋالىدۇ. (2) چەكلىك شىركەتلىك. بىرلىكتە مەبلەغ چىقىرىپ تىجارەت قىلىشقا ئوخشىشىدۇ. شىركەتلەشكەنلەر مەبلەغنى پاي قىلىپ قوشىدۇ ياكى بىرلىكتە تىجارەت قىلىدۇ. پايدىنى پايغا قاراپ بۆلۈشۈۋالىدۇ، زىيان بولسا نىسبەت بويىچە ئۈستىگە ئالىدۇ. (3) كىرىدىت شىركىتلىكى. كوپىراتىپ تىجارىتىگە ئوخشايدۇ. شىركەتلەشكەنلەر ئورتاق كىرىدىت بىلەن تىجارەت قىلىدۇ. پايدا بولسا تەڭ ئالىدۇ، زىيان بولسا تەڭ تارتىدۇ.

ياللاش ياكى ئىجارە پۇتۇمى ئىسلام دىنىدىكى سودا ـ سېتىق پۇتۇملىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ مەزمۇنى ئەمگەك كۈچى ياللاش ۋە ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بۇيۇملارنى ئىجارىگە بېرىش ـ ئىجارىگە ئېلىشقا چېتىلىپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز لايىقىدا بەلگىلىمىلىرى بولىدۇ. بۇ خىل سودا ئەنئەنە جەھەتتە تاۋار سودىسى، دەپ قارالغاچقا، ئۇ ھەقتىكى پۇتۇملۇك سودا ـ سېتىق پۇتۇمنىڭ ئالاھىدە شەكلى دەپ ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي پرىنسىپ شۇكى، ياللىغۇچى ياكى ئىجارىگە ئالغۇچى پۇتۇشكەندىن كېيىن، ياللانغۇچىدا ياكى ئىجارىگە بېرىلگەن بۇيۇمدا نۇقسان بارلىقىنى ياكى ئەھدىگە خىلاپ ھەرىكەت بارلىقىنى بىلسە، پۇتۇمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىشكە بولىدۇ. پۇتۇم تۈزگەن ئىككى تەرەپنىڭ بىرى ئۆلۈپ كەتسە، پۇتۇم ئۆزلۈكىدىن ئەمەلدىن قالىدۇ.

مۇزەبانە شەرىئەتتە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، شەرىئەتكە خىلاپ ھايانكەشلىك سودىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆز ئەسلىي مالىكنىڭ «ئەل مۇۋەتتە» ناملىق ئەسىردىن ئېلىنغان. بۇرۇنقى زامانلاردىكى مەدىنە مۇسۇلمانلىرىنىڭ سودا ـ سېتىق ئادىتى بولۇپ، پىشمىغان مېۋىنىڭ سودا مىقدارى پىشقان ياكى قۇرۇتۇلغان مېۋىنىڭ مىقدارىغا تەڭ بولغان. بۇنداق قىلىش ئەھلى ھەدىسلەر تەرىپىدىن ئەيىبلىنىپ، سودا ـ سېتىقتا ھايانكەشلىك قىلىپ پايدا ئېلىش ئاممىلىرى مەۋجۇت، تەھرىم ربىباغا زىت، ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى كېرەك، دەپ قارالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى شەرىئەت ئەسەرلىرىدە ھارام سودا ـ سېتىق مەنىسىدە كەڭ ئىشلىتىلدى.

ئۇدۇل شەرىئەت ئاتالغۇسى بولۇپ، ھەق تەلەپ، سودا ـ سېتىق دەۋاسىدىكى كەسپىي گۇۋاھچى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇنداق قىلىش VIII ئەسىردە بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئادەملەر ئەخلاق جەھەتتە ئىناۋەتلىك ۋە سودا ـ سېتىق ئىشلىرىغا پىششىق بولۇپ، مەھكىمە شەرئىيىنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولغاچقا، پۇتۇشكەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا خاتىرە يازغان، ۋاستىچى بولغان ھەمدە مەھكىمە شەرئىدە گۇۋاھچى بولغان. كېيىن شۇنداق قىلىش كەسپىكە ئايلىنىپ، سودا ـ سېتىق دەۋالىرىدىكى گۇۋاھچى تۈزۈمىگە تەرەققىي قىلغان.

تاللاش ئارىلىقى دەسلەپكى چاغلاردىكى شەرىئەتتە قوللىنىلغان سۆز بولۇپ، ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچى سودىلاشقاندا سودا پۇتكىچە باھا تالاشقان ئارىلىق كۆزدە تۇتۇلغان. سودىلاشقاندا، بىر تەرەپ باشقا ئىش تۇپەيلىدىن نەق مەيداندىن كېتىپ قالسا ياكى پۇتۇشەلمىسە، تاللاش ئارىلىقى ئۆزلۈكىدىن ئۈزۈلگەن بولىدۇ. پۇتۇشكەن سودىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ.

ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقى بۇ شەرىئەت سۆزى بولۇپ، سودا ـ سېتىق ئادىتى بويىچە، مۇقىم مۇلۇكنى ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ سودا ـ سېتىق ئادىتى

بولۇپ، جايلاردا پەرقلىنىدۇ. مەدىنىدە ساتقۇچىنىڭ قانداش تۇغقانلىرى بۇ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ. كۇفەدە ساتقۇچىنىڭ قوشنىلىرى بۇ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ. ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغۇچى رازى بولمىغىچە ساتقۇچى ئۆي ۋە يېرىنى باشقىلارغا سېتىپ بېرىشكە بولمايدۇ.

ئىككى ياقلىمىلىق سودا

ئىككى تەرەپ ئالغۇچى ۋە ساتقۇچى بولغان سودا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ شەرئىتنىڭ تەھرىم رىبانى ئەگىپ ئۆتۈش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسلىي مۇسۇلمانلارنىڭ سودا - سېتىق ئادىتى ئىدى. كېيىن شەرئىەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى. بۇنىڭ ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: ئا تەرەپ كېلىشكەن باھا بويىچە ب تەرەپتىن تاۋارنى سېتىۋېلىپ نەق مەيداندا پۇلىنى بېرىدۇ. ب تەرەپ ساتقان تاۋارنى پۈتۈم بويىچە تېخىمۇ يوقىرى باھادا سېتىۋېلىپ، بەلگىلەنگەن مۇددەتتە پۇلىنى بېرىدۇ. باھا پەرقى ئا تەرەپكە بېرىلگەن قەرز پۇلىنىڭ ئۆسۈمى بولىدۇ. بۇنداق سودا - سېتىق نورمال سودا ھېسابلىنىپ، جازانە، ئۆسۈم يېيىشنى مەنئى قىلىش پرىنسىپىغا خىلاپ بولمايدۇ.

ۋەخپە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ساقلاپ قېلىش»، «تۇتۇپ قېلىش»، «قالدۇرۇپ قويۇش» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ شەرىئەت ئاتالغۇسى بولۇپ، ئاللانىڭ دۇنيادىكى ھەممە بايلىقلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى «ساقلاپ قېلىش» نى ياكى بىر قىسىم يەر، ئىگىلىكنى «قالدۇرۇپ قويۇپ»، «تەڭرى يولى» نى جارى قىلدۇرىدىغان ئىشلارغا سەرپ قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى دەسلەپكى چاغلاردىكى ئەرەب مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئاللا يولىدا بايلىقىنىڭ بىر قىسمىنى ئاللاغا «قايتۇرۇپ بەرگەن» دە كىشىلەر شەرئىتىكە مۇۋاپىق بايلىققا ئىگە بولالايدۇ ۋە ئۇ بايلىقتىن پايدىلىنالايدۇ، دەپ قارايدىغان بايلىق چۈشەنچىسىدىن كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن يەر ۋە ئىگىلىكتىن پايدىلىنىش ھوقۇقى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولمىغان ئالاھىدە شەكىلدىكى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى شەكىللەنگەن. مانا بۇ ۋەخپە تۈزۈمى دەپ ئاتالدى. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك قانۇن - قائىدىلەر ۋەخپە قانۇنى دەپ ئاتالدى. ۋەخپە ئىستىسلاھ ۋەخپىسى ۋە ئائىلە ۋەخپىسىگە ئايرىلىدۇ. شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا «ھەبىس» ياكى «ھۇبۇس» دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋەخپە قانۇنى بۇ ئىسلام

شەرىئىتىدىكى مۇھىم تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇشۇ قانۇننى ئاساس قىلغان يەر، بايلىق تۈزۈمىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈم «ۋەخپە تۈزۈمى» دېيىلىدۇ. بۇ تۈزۈم تارىختا غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقى قاتارلىق جايلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. ۋەخپىنىڭ ئىككى خىل شەكلى بولىدۇ: بىرى، مۇلۇك ئىگىسى بىر قىسىم يېرى ياكى مۇلكىنىڭ كىرىمىنى «تەڭرى يولى» غا بېغىشلانغان ئىشلار (مەسلەن: مەسچىت، دوختۇرخانا، مەكتەپ، جامائەت مۇنچىسى سېلىش قاتارلىقلار) غا بېرىدۇ. بۇ ئىستىسلاھ ۋەخپە دېيىلىدۇ. يەنە بىرى، مۇلۇك ئىگىسى يەر ۋە مۇلكىنى ئەۋلادلىرىنىڭ بۆلۈۋېلىشىغا قالدۇرغانلىقىنى، ئۇلاردىن شەرىئەتكە ئۇيغۇن پايدىلىنىدىغان ئادەم قالمىغاندا يوقسۇللارغا سەدىقە قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ «ئائىلە ۋەخپىسى» دېيىلىدۇ. مۇشۇ ئىككى خىل

ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فەقىھلەر ھەدىسنى ئاساس قىلىپ، بۇ ھەقتە ھەر خىل تەلىماتلارنى ۋە بەلگىلىمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، نۇرغۇن ئەسلىمىلەرنى يېزىپ، بۇ قانۇننىڭ ئاساسىنى سالدى. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: ۋەخپە يەر، ۋەخپە مۇلۇكنىڭ تەبىرى ۋە مەقسىتى (يەر، مۇلۇك ئاللانىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. شەرئىتكە ئويغۇن كېلىدىغان دىنىي، خەير - ئېھسان ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى كېرەك)؛ مۇلۇكنى ئىئانە قىلغۇچى، ئۇنىڭدىن نەپ ئالغۇچى ۋە ئىئانە قىلىنىدىغان مۇلۇك؛ ئىئانە قىلىش رەسمىيىتى؛ مۇلۇكنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھوقۇقى، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى (نەپ ئالغۇچىدا ساقلاپ باشقۇرۇش ھوقۇقى، پايدىلىنىش ھوقۇقى بولىدۇ. سېتىش، رەھنگە قويۇش، ئىئانە قىلىش، ئۆتۈنۈپ بېرىش ھوقۇقى بولمايدۇ)؛ مۇلۇكنى ھاۋالە بىلەن باشقۇرغۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى قاتارلىقلار. ئوخشاشمىغان ئەھلى فەقىھلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرق مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىشلىشى بىلەن ئەھكام بەلگىلىمىلىرى ھەمىشە تېپىشىپ قالىدۇ. يېقىنقى زامانىدىن كېيىن ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ۋەخپىگە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرنىڭ كۆپىنچىسىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. نۇرغۇن دۆلەتلەر ئائىلە ۋەخپىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى ۋارىسلىق قىلىشقا، ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمىدىغان خۇسۇسىي مۇلۇك قىلدى ھەمدە ئىستىسلاھ ۋەخپىسىگە چەك قويۇپ، ئۇنى دۆلەت باشقۇرىدىغان دىنىي فوند قىلدى.

ئىستىسلاھ ۋەخپىسى بۇنىڭدا دىنىي پائالىيەتلەر ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئىئانە قىلغان يەر، مۇلۇكلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇلۇك ئىگىسى ئاللانىڭ نامىغا ئاتاپ مۇلۇككە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەڭگۈ ئايرىلىدۇ ھەمدە ئۇلاردىن كىرگەن كىرىمنىڭ مەسچىت، مەكتەپ، دوختۇرخانا قاتارلىق ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورۇنلىرىنىڭ ھەقسىز پايدىلىنىشىغا مەنسۇپ بولۇشى توغرىسىدا ۋەدە بېرىدۇ. ئىئانە قىلىنغان يەر، مۇلۇككە بۇرۇنقى ئىگىسىنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىش، ئىگىلەپ تۇرۇش، پايدىلىنىش، تەقسىم قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. نەپ ئالغۇچىنىڭ ساقلاش - باشقۇرۇش ھوقۇقى، پايدىلىنىش ھوقۇقى بولىدۇ؛ سېتىش، رەھنگە قويۇش، ئىئانە قىلىش، ئۆتۈنۈپ بېرىش ھوقۇقى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن شەكىللەنگەن مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى مۇناسىۋىتى بىر خىل ئالاھىدە ئىقتىسادىي تۈزۈم بولۇپ، تارىختا غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقى قاتارلىق جايلاردا ئومۇملىشىپ، مەدرىسە ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى بولغانىدى. ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى فېئودال يەر ئىگىلىرى، مەھكىمە شەرئىلەر، مەسچىتلەر، ۋەخپە باشقۇرغۇچىلار ئاشۇ نام بىلەن نۇرغۇن يەر، مال - مۇلۇكنى ئىگىلىۋېلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. بۇخىل ئىقتىسادىي تۈزۈم ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولغاچقا، يېقىنقى زامانىدىن بۇيان ئىسلام دۆلەتلىرى يەر ئىسلاھاتى ۋە شەرئىەت ئىسلاھاتى داۋامىدا ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزدى، ئۇنى چەكلىدى. ئۇنىڭ سەلبىي تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇردى ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇدى. ھازىر كۆپ ساندىكى ئىسلام دۆلەتلىرىدە مۇستەقىل ئىقتىسادىي

تۇزۇم بولماستىن، بەلكى دۆلەت تەرىپىدىن بىۋاستە باشقۇرۇلمىدىغان دىنىي فوندنىڭ بىر مەنبەسى بولۇپ قالدى.

ئائىلە ۋەخپىسى «خۇسۇسىي ۋەخپە» مۇ دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاللانىڭ نامى بىلەن ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان يەر، مۇلۇك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىگىلىك ھوقۇقى بۇرۇنقى ئىگىسى تەرىپىدىن ئۇزۇن مۇددەت توختىتىپ قويۇلىدۇ، «ئاللانىڭ مۇلكى» دەپ ئېلان قىلىنمىدۇ. باشقىلارنىڭ ھەمتاۋاق بولۇۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. پايدىلانغۇچى مۇلۇكنى ساقلاش - باشقۇرۇش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. سېتىشقا، رەنگە قويۇشقا، ئىئانە قىلىشقا، ۋارىسلىق قىلىشقا بولمايدۇ. پايدىلانغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈنۈپ بېرىش، پايدىلىنىش ھوقۇقى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىش بىلەن چەكلىنىدۇ؛ پايدىلانغۇچى تۇغۇپ كەتكەندە بۇنداق ۋەخپە يوقۇلارغا سەدىقە قىلىپ بېرىلىشى كېرەك. شەرئەت ئىككى خىل ئۆزگىرىشكە يول قويىدۇ: (1) پايدىلانغۇچى يېڭى مۇلۇك سېتىۋېلىش ئۈچۈن، قازىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن كونا مۇلۇكنى ساتسا ياكى يېڭى مۇلۇككە تېگىشسە بولىدۇ؛ (2) ۋەخپە قىلىپ قالدۇرۇلغان تېرىلغۇ يەرنى ئىجارىگە بېرىشكە بولىدۇ، ئىجارە مۇددىتى ئۇچ يىلدىن ئاشمايدۇ. يەر ۋە مۇلۇك قالدۇرۇش بىلەن شەكىللەنگەن ئائىلە ۋەخپە تۇزۇمى ۋارىسلىق تۇزۇمىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، تارىختا ئىسلام دۆلەتلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق بۇ تۇزۇم ۋارىسلىق تۇزۇمىگە كىرگۈزۈلۈپ، قالدۇرۇلغان يەر شەرئەت بويىچە ۋارىسلىق قىلىشقا، ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمىغان خۇسۇسىي مۇلۇك، دەپ ئېتىراپ قىلىندى.

خۇسۇسىي ۋەخپە «ئائىلە ۋەخپىسى» گە قارالسۇن.

ۋەخپىدىن پايدىلانغۇچى شەرئەت بويىچە ۋەخپىدىن نەپ ئالغۇچى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىستىسلاھ ۋەخپىسىدىن مەسچىت، مەكتەپ، دوختۇرخانا، ئاممىۋى مۇنچا، قەبرستانلىق قاتارلىق جەمئىيەتكە پايدىلىق ئورۇنلار ۋە ۋەخپە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار پايدىلىنىدۇ. ئائىلە ۋەخپىسىدىن مۇلۇكنىڭ ئىگىسى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە يوقسۇللار قاتارلىق كىشىلەر پايدىلىنىدۇ.

ۋەخپە مۇددىتى ۋەخپە ئەسلىي مەڭگۈلۈك ئىئانە قىلىنغان يەر، مۇلۇك بولۇپ، ۋاقىت چېكى يوق ئىدى. 1946 - يىلىدىكى مىسىرنىڭ «ۋەخپە نىزامى» دا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: مەسچىتلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا بېرىلگەن خەير - ئېھسان ئىئانىسى (ئىستىسلاھ ۋەخپىسى) مەڭگۈلۈك بولۇشى كېرەك. باشقا ئىجتىمائىي ئىستىسلاھ ئىشلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىلگەن ئىئانە ۋاقىتلىق بولسىمۇ ياكى مەڭگۈلۈك بولسىمۇ بولىدۇ. ئەۋلادلىرىنىڭ پايدىلىنىشىغا بېرىلگەن ئائىلە ۋەخپىسى ۋاقىتلىق بولۇشى، ئىككى ئەۋلادنىڭ پايدىلىنىشى ياكى 60 يىل چەك قىلىنىشى لازىم.

ئۇقۇبات شەرئەت ئاتالغۇسى بولۇپ، ئىسلام شەرئىتىدە مۇسۇلمانلارنىڭ گۇناھ سادىر قىلىش ۋە جازالىنىش توغرىسىدىكى ئەھكام - قائىدىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئاساس قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فەقىھلەر تۇزگەن فىقھە ئەسەرلىرىگە قارىلىدۇ. بۇنىڭ مەزمۇنى ھاراق ئىچىش، ئوغرىلىق قىلىش، زىنا قىلىش، زىنا خورلۇق تۆھمىتىنى چاپلاش، بۇلاڭچىلىق، مۇرتەدلىك قىلىشتىن ئىبارەت

ئەپۇ قىلغىلى بولمايدىغان ئالتە خىل گۇناھى كەبىرنى ۋە بەزى گۇناھى سەغىرلەرنى بىكىتىش ۋە جازالاشقا چېتىلىپ، مۇقىم جازا، تەئزىر جازا (ئەھۋالغا قاراپ بىكىتىلمىدىغان جازا) ۋە تەڭداش قىساستىن ئىبارەت ئۇچ خىل جازا قوللىنىلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىنى چەكلەيدىغان ئاساسىي ئەھكامى بولۇپ، كەڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئوخشاشمىغان مەزھەپ، فىقھەلەر ئوتتۇرىسىدا پەرق مەۋجۇت. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ قانۇنى ئىگىلەپ، شەرئىەت ئىرسىگە مەنسۇپ بولمايدىغان بولدى. XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، مۇئىيە، پاكىستان، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەر قانۇن چىقىرىش ئارقىلىق ئەنئەنىۋى ئوقۇباتنىڭ چەكلەش كۇچىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەسلىگە كەلتۇردى.

جازا قانۇنى «ئوقۇبات» قا قارالغ.

تەڭداش قىساس بۇ شەرئىەت جازاسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى بولۇپ، ئوخشاش شەكىلدىكى ھەققانىي قىساس كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ئاساس قىلىنغان. قۇرئاندا مۇنداق دېيىلگەن: «ئى مۆمىنلەر! ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئۈچۈن قىساس ئېلىش سىلەرگە پەرز قىلىندى، ھۆر ئادەم ئۈچۈن ھۆر ئادەمدىن، قۇل ئۈچۈن قۇلدىن، ئايال ئۈچۈن ئايالدىن قىساس ئېلىنىدۇ. . .» (2 - سۈرىنىڭ 178 - ئايىتىدىن). قىساس ئورنىغا دىيەت ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ قەستەن زىيان يەتكۈزۈش گۇناھىغا تەتبىق قىلىنىدۇ. ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن ئىلگىرى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قانداش تۇغقانلارنىڭ تىنماي قىساس ئېلىشىنى مەنئى قىلىش ئۈچۈن شۇنداق بەلگىلەنگەن.

قانداشلىق قىساسى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە «قانغا قان ئالمىدىغان» قىساس ئادىتى بار ئىدى. ئىسلام دىنىدا «قانداشلار قىساسى» دەپ قوللىنىلدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئەرەبلەر ئىچىدە شۇنداق قىلىش مەۋجۇت ئىدى. جەمەتى ياكى قەبىلىسىنىڭ ئەزالىرى سىرتىنىڭ ھاقارىتىگە ياكى زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىسا، پۈتۈن جەمەت ياكى قەبىلىگە قىلىنغان دەخلى - تەرۇز ھېسابلىنىپ، كوللېكتىپ قىساس ئېلىناتتى. ئىسلام دىنى گۇللەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىنى تەڭداش قىساس، دىيەت ئېلىش، ناماقۇل بولۇش قاتارلىق شەكىللەر ئىگىلىدى.

ھۇدۇد (مۇقىم جازا) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «چەك»، «بەلگىلىمە» دېگەنلىك بولۇپ، شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن جازا تۈرلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ جازا ئوغرىلىق، ھاراقكەشلىك، زىناخورلۇق، زىنا بىلەن قارىلاش، بۇلاڭچىلىق، مۇرتەدلىكتىن ئىبارەت چوقۇم پەرھىز قىلىنىدىغان ئالتە خىل گۇناھقا ماس كېلىدۇ. جازا ھۆكۈم قىلغاندا، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى ئەھكاملار ئاساس قىلىنىدۇ. پۈت ياكى قولنى كېسىش، قامچىلاش، چالما — كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش، دارغا ئېسىش قاتارلىق جازالارغا ئايرىلىدۇ. تارىختا ھەرقايسى فىقھىيەلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشى سەل پەرقلىق بولدى. يېقىنقى زامانىدىن كېيىن بۇ جازالارنىڭ ئورنىنى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا بەلگىلەنگەن جازالار ئىگىلىدى.

مۇقىم جازا «ھۇدۇد» قارالغ.

تەئزىر جازا شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن جازا تۈرلىرىنىڭ بىرى.

«قۇرئان كەرىم» دە ۋە ھەدىستە بەلگىلەنمىگەن، ئەدلىيە ئورگانلىرى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەيدىغان جازا بولۇپ، سەغىر گۇناھى قىلمىشلارغا ماس كېلىدۇ. شەرئىەت تەقىبىگە خىلاپلىق قىلغان ياكى شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىشتىن باش تارتقان، لېكىن ھۇدۇدكە ماس كەلمەيدىغان جىنايى قىلمىشلارغا مۇشۇ جازا بېرىلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ جازالاش ئۆلچىمى پرىنسىپ جەھەتتە ھۇدۇدتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك.

ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلىدىغان جازا «تەئزىر» گە قارالىدۇ.

پۈت ۋە قولنى كېسىش جازاسى شەرئىەتتىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكارنىڭ قولىنى، پۈتىنى كېسىۋېتىدىغان مەجبۇرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. بۇ جازانىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا قازى نازارەت قىلىدۇ. بۇ جازا ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغانلارغا قوللىنىلىدۇ. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتىدا نۇرغۇن ئىسلام دۆلەتلىرىدە بۇ جازا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

قامچىلاش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكار قامچا بىلەن ئۇرۇپ جازالىنىدۇ. بۇنىڭ ئىجرا قازى نازارەت قىلىدۇ. بۇ جازا ئوغرىلىق، زىناخورلۇق، زىنا بىلەن قارىلاش ۋە ھاراقكەشلىك گۇناھلىرىغا قوللىنىلىدۇ. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق، بۇ جازا زور كۆپ سانىدىكى ئىسلام دۆلەتلىرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئاز سانىدىكى دۆلەتلەردە بەزىدە ئىجرا قىلىنىدۇ.

چالما ـ كېسەك قىلىپ ئولتۇرۇش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جازا زىناخورلۇق گۇناھىنى جازالاشقا قوللىنىلىدۇ. ئەسلىي قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى ئىدى. بۇ جازانى ئىجرا قىلغاندا جەمەت ئاقساقىلى تۇنجى تاشنى ئاتىدۇ. ئاندىن گۇناھكار ئازگالدا ئۆلگىچە باشقىلار تاش ـ داشقال ئاتىدۇ. بۇ جازا ھازىر بەزى ئىسلام دۆلەتلىرىدە بىرەبىر يولغا قويۇلىدۇ.

كاللىنى كېسىش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكارنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ جازالىنىدۇ. قاتىللىق جىنايىتىگە قوللىنىلىدۇ. جازا ئىجرا قازى نازارەت قىلىدۇ.

دارغا ئېسىش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكار دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلۈپ كىشىلەرگە ئىبرەت قىلىنىدۇ. بۇ جازا بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق گۇناھلىرىغا قوللىنىلىدۇ. جازا ئىجرا قازى نازارەت قىلىدۇ.

دىيەت (خۇن ھەققى) بۇ ئەرەبچە سۆز «گۇناھنى ساقىت قىلدىغان خۇن پۇلى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. شەرئىەتتىكى جازا بەلگىلىمىسى بويىچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا ياكى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىغا ئىقتىسادىي تۆلەم بېرىلىدۇ. بۇ تەڭداش قىساسنىڭ بىرخىل ئالمىشىشى بولۇپ، تەڭداش قىساستىن ۋاز كەچكەن ياكى ئادەم ئۆلتۈرۈش نىيىتىدە بولمىسىمۇ جانىنى ئالمىدىغان قاتىللىق قورالى ئىشلەتمەي قەستەن زىيان يەتكۈزگەن ياكى سەۋەنلىك قىلىپ زىيان يەتكۈزگەن گۇناھقا قوللىنىلىدۇ. دىيەت زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ سالاھىيىتىگە ۋە جاراھەتنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ بېكىتىلىپ، تولۇق دىيەت ۋە قىسمەن دىيەتكە ئايرىلىدۇ. ئادەتتە قۇلنىڭ تولۇق

ئەپۇ قىلغىلى بولمايدىغان ئالتە خىل گۇناھى كەبىرنى ۋە بەزى گۇناھى سەغىرلەرنى بىكىتىش ۋە جازالاشقا چېتىلىپ، مۇقىم جازا، تەئزىر جازا (ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلمىدىغان جازا) ۋە تەڭداش قىساستىن ئىبارەت ئۇچ خىل جازا قوللىنىلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىنى چەكلەيدىغان ئاساسىي ئەھكامى بولۇپ، كەڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئوخشاشمىغان مەزھەپ، فىقھەلەر ئوتتۇرىسىدا پەرق مەۋجۇت. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ قانۇنى ئىگىلەپ، شەرئىەت دائىرىسىگە مەنسۇپ بولمايدىغان بولدى. XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، لىۋىيە، پاكىستان، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەر قانۇن چىقىرىش ئارقىلىق ئەنئەنىۋى ئوقۇباتنىڭ چەكلەش كۈچىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەسلىگە كەلتۈردى.

جازا قانۇنى «ئوقۇبات» قا قارالغ.

تەڭداش قىساس بۇ شەرئىەت جازاسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى بولۇپ، ئوخشاش شەكىلدىكى ھەققانىي قىساس كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ئاساس قىلىنغان. قۇرئاندا مۇنداق دېيىلگەن: «ئى مۆمىنلەر! ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئۈچۈن قىساس ئېلىش سىلەرگە پەرز قىلىندى، ھۆر ئادەم ئۈچۈن ھۆر ئادەمدىن، قۇل ئۈچۈن قۇلدىن، ئايال ئۈچۈن ئايالدىن قىساس ئېلىنىدۇ...» (2 - سۈرىنىڭ 178 - ئايىتىدىن). قىساس ئورنىغا دىيەت ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ قەستەن زىيان يەتكۈزۈش گۇناھىغا تەتبىق قىلىنىدۇ. ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن ئىلگىرى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قانداش تۇغقانلارنىڭ تىنماي قىساس ئېلىشىنى مەنئى قىلىش ئۈچۈن شۇنداق بەلگىلەنگەن.

قانداشلىق قىساسى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە «قانغا قان ئالمىدىغان» قىساس ئادىتى بار ئىدى. ئىسلام دىنىدا «قانداشلار قىساسى» دەپ قوللىنىلدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئەرەبلەر ئىچىدە شۇنداق قىلىش مەۋجۇت ئىدى. جەمەتى ياكى قەبىلىسىنىڭ ئەزالىرى سىرتىنىڭ ھاقارىتىگە ياكى زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىسا، پۈتۈن جەمەت ياكى قەبىلىگە قىلىنغان دەخلى - تەرۇز ھېسابلىنىپ، كوللېكتىپ قىساس ئېلىناتتى. ئىسلام دىنى گۇللەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىنى تەڭداش قىساس، دىيەت ئېلىش، ناماقۇل بولۇش قاتارلىق شەكىللەر ئىگىلىدى.

ھۇدۇد (مۇقىم جازا) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «چەك»، «بەلگىلىمە» دېگەنلىك بولۇپ، شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن جازا تۈرلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ جازا ئوغرىلىق، ھاراقكەشلىك، زىناخورلۇق، زىنا بىلەن قارىلاش، بۇلاڭچىلىق، مۇرتەدلىكتىن ئىبارەت چوقۇم پەرھىز قىلىنىدىغان ئالتە خىل گۇناھقا ماس كېلىدۇ. جازا ھۆكۈم قىلغاندا، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى ئەھكاملار ئاساس قىلىنىدۇ. پۈت ياكى قولنى كېسىش، قامچىلاش، چالما — كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش، دارغا ئېسىش قاتارلىق جازالارغا ئايرىلىدۇ. تارىختا ھەرقايسى فىقھىيەلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشى سەل پەرقلىق بولدى. يېقىنقى زامانىدىن كېيىن بۇ جازالارنىڭ ئورنىنى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا بەلگىلەنگەن جازالار ئىگىلىدى.

مۇقىم جازا «ھۇدۇد» قارالغ.

تەئزىر جازا شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن جازا تۈرلىرىنىڭ بىرى.

«قۇرئان كەرىم» دە ۋە ھەدىستە بەلگىلەنمىگەن، ئەدلىيە ئورگانلىرى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەيدىغان جازا بولۇپ، سەغىر گۇناھى قىلمىشلارغا ماس كېلىدۇ. شەرئىەت تەقىبىگە خىلاپلىق قىلغان ياكى شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىشتىن باش تارتقان، لېكىن ھۇدۇدكە ماس كەلمەيدىغان جىنايى قىلمىشلارغا مۇشۇ جازا بېرىلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ جازالاش ئۆلچىمى پرىنسىپ جەھەتتە ھۇدۇدتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك.

ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلىدىغان جازا «تەئزىر» گە قارالىدۇ.

پۈت ۋە قولنى كېسىش جازاسى شەرئىەتتىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكارنىڭ قولىنى، پۈتىنى كېسىۋېتىدىغان مەجبۇرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. بۇ جازانىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا قازى نازارەت قىلىدۇ. بۇ جازا ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغانلارغا قوللىنىلىدۇ. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتىدا نۇرغۇن ئىسلام دۆلەتلىرىدە بۇ جازا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

قامچىلاش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكار قامچا بىلەن ئۇرۇپ جازالىنىدۇ. بۇنىڭ ئىجرا سىنى قازى نازارەت قىلىدۇ. بۇ جازا ئوغرىلىق، زىناخورلۇق، زىنا بىلەن قارىلاش ۋە ھاراقكەشلىك گۇناھلىرىغا قوللىنىلىدۇ. يېقىنقى زامانىدىكى شەرئىەت ئىسلاھاتى ئارقىلىق، بۇ جازا زور كۆپ سانىدىكى ئىسلام دۆلەتلىرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئاز سانىدىكى دۆلەتلەردە بەزىدە ئىجرا قىلىنىدۇ.

چالما ـ كېسەك قىلىپ ئولتۇرۇش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جازا زىناخورلۇق گۇناھىنى جازالاشقا قوللىنىلىدۇ. ئەسلىي قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى ئىدى. بۇ جازانى ئىجرا قىلغاندا جەمەت ئاقساقىلى تۇنجى تاشنى ئاتىدۇ. ئاندىن گۇناھكار ئازگالدا ئۆلگىچە باشقىلار تاش ـ داڭگال ئاتىدۇ. بۇ جازا ھازىر بەزى ئىسلام دۆلەتلىرىدە بىرەبىر يولغا قويۇلىدۇ.

كاللىنى كېسىش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكارنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ جازالىنىدۇ. قاتىللىق جىنايىتىگە قوللىنىلىدۇ. جازا ئىجرا سىنى قازى نازارەت قىلىدۇ.

دارغا ئېسىش جازاسى ئىسلام دىنىدىكى ھۇدۇدلەرنىڭ بىرى بولۇپ، گۇناھكار دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلۈپ كىشىلەرگە ئىبرەت قىلىنىدۇ. بۇ جازا بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق گۇناھلىرىغا قوللىنىلىدۇ. جازا ئىجرا سىنى قازى نازارەت قىلىدۇ.

دىيەت (خۇن ھەققى) بۇ ئەرەبچە سۆز «گۇناھىنى ساقىت قىلدىغان خۇن پۇلى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. شەرئىەتتىكى جازا بەلگىلىمىسى بويىچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا ياكى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىغا ئىقتىسادىي تۆلەم بېرىلىدۇ. بۇ تەڭداش قىساسنىڭ بىرخىل ئالمىشىشى بولۇپ، تەڭداش قىساستىن ۋاز كەچكەن ياكى ئادەم ئۆلتۈرۈش نىيىتىدە بولمىغان جاننى ئالمىدىغان قاتىللىق قورالى ئىشلەتمەي قەستەن زىيان يەتكۈزگەن ياكى سەۋەنلىك قىلىپ زىيان يەتكۈزگەن گۇناھقا قوللىنىلىدۇ. دىيەت زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ سالاھىيىتىگە ۋە جاراھەتنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ بېكىتىلىپ، تولۇق دىيەت ۋە قىسمەن دىيەتكە ئايرىلىدۇ. ئادەتتە قۇلنىڭ تولۇق

دىيىنتى (خۇن ھەققى) ئۆزىنىڭ باھاسى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئايالنىڭ دىيىنتى ئەرنىڭ دىيىنتىنىڭ يېرىمىغا باراۋەر بولىدۇ. ئەر كىشىنىڭ دىيىنتى 100 تۆگە ياكى مىڭ تىللا بولىدۇ. قىسمەن دىيەت مۇناسىپ مۆلچەرلەپ ھېسابلىنىدۇ.

ھاراقكەشلىك گۇناھى شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ئېغىر گۇناھلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھاراقنى ھارام قىلىش توغرىسىدىكى «قۇرئان كەرىم» دىكى بەلگىلىمە ئاساس قىلىنغان (5 ـ سۈرىنىڭ 90 ـ، 91 ـ ئايەتلىرىگە قارالسۇن). بۇ «ھاراقنى مەنئى قىلىش ئەمرى» دېيىلىدۇ. مۇشۇ ئەمرگە خىلاپلىق قىلغاندا بۇ گۇناھ ـەكىللىنىدۇ. ئادەتتە ئىختىيارەن ھاراق ـىچىش ۋە خۇدىنى بىلمىگىدەك دەرىجىدە ـەس بولۇپ كېتىش گۇناھ بېكىتىشنىڭ ئاساسى قىلىنىپ، 80 دەررە ئۇرۇلىدۇ. ئوخشىمىغان فىقھەلەرنىڭ بۇنى چۈشەندۈرۈشى پەرقلىنىدۇ. ھەنەفىيە كۆچلۈك ھاراقلارنى ئىچىشنى چەكلەيدۇ. مالىكىيە، شافىئىيىە، ھەنبەلىيە ئېقىملىرى ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلار ئىسپرتلىق ھەممە ئىچىملىكنى مەنئى قىلىدۇ. ھەنەفىيە، شافىئىيىە، ھەنبەلىيە ئېقىملىرى ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ قارىشىچە، قۇسۇش، ھاراقنىڭ بۇسى تۇتىمەسلىكتەك مەسلىك ھالىتىنى گۇناھ بېكىتىشنىڭ ئاساسى قىلغىلى بولمايدۇ. مالىكىيەدىكى بەزى فەقىھلەر ھاراقنىڭ پۇرىقى پۇرالسىلا جازالاشتا چىڭ تۇرىدۇ. شەرئىەت ئادەتتە ئۇچ ئاي ئىچىدىكى پاش قىلىشنى قوبۇل قىلىدۇ.

ئوغرىلىق گۇناھى شەرئىەتتە بەلگىلىگەن ئېغىر گۇناھلارنىڭ بىرى بولۇپ، مۇلۇكنى ئىگىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ ئېلىۋالسا، ئوغرىلانغان مالنىڭ قىممىتى 10 تەڭگىدىن ئاشسا، بۇ گۇناھ شەكىللىنىدۇ. مۇلۇك ھېسابلانمايدىغان بۇيۇملار (مەسىلەن، ھاراق، مۇزىكا) نى، مۇقەددەسلىكى تۇپەيلىدىن تاۋار ھېسابلانمايدىغان بۇيۇملار (مەسىلەن، دىنىي كىتابلار) نى ياكى ئىگىسىز مۇلۇكلەرنى ئوغرىلىۋالسا بۇ گۇناھ شەكىللەنمەيدۇ. ئوغرىلىق گۇناھى ئۆزىنىڭ ئىقرارى ياكى ئىككى گۇۋاھچىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن بېكىتىلىدۇ. بۇ گۇناھقا ھۇدۇد (مۇقىم جازا) قوللىنىلىدۇ. دەسلەپ ئوغرىلىق قىلسا ئوڭ قولى، يەنە ئوغرىلىق قىلسا سول قولى كېسىلىدۇ. داۋاملىق ئوغرىلىق قىلسا تۆۋە قىلىپ ئۆزگەرگىچە تۇرمىگە سېلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئوغرىلىق قىلغۇچى ئەرنىڭ ۋە ئوغرىلىق قىلغۇچى ئاياللىنىڭ قىلمىشىنى جازالاپ، ئاللا تەرىپىدىن ئىبرەت قىلىش يۈزىسىدىن قوللىرىنى كېسىڭلار...» (5 ـ سۈرىنىڭ 38 ـ ئايىتى)

زىناخورلۇق گۇناھى شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن ئېغىر گۇناھلارنىڭ بىرى. ئەر ـ خوتۇنلار ياكى قۇلدارلارنىڭ ئۆز ئىلكىدىكى ئايال قۇللار بىلەن مۇناسىۋەتتىدىن باشقا، ھەممە جىنسىي قىلمىشلاردىن بۇ گۇناھ شەكىللىنىدۇ. بۇنىڭغا مۇقىم جازا بېرىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «زىنا قىلغۇچى ئايال ۋە زىنا قىلغۇچى ئەرنىڭ ھەربىرىنى يۈز دەررىدىن ئۇرۇڭلار، ئەگەر سىلەر ئاللاغا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان ئېيتقانغان بولساڭلار، ئاللانىڭ دىنىنىڭ (ئەھكامىنى ئىجرا قىلىشتا) ئۇلارغا رەھىم قىلماڭلار...» (24 ـ سۈرىنىڭ 2 ـ ئايىتىدىن). گۇناھكارنىڭ سالاھىيىتىگە ۋە نىكاھلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ جازا پەرقلىق بولىدۇ. نىكاھلانغان ھۆر ئادەم زىنا قىلسا، يۈز دەررە ئۇرۇلىدۇ ۋە چالما ـ كېسەك

قىلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ؛ نىكاھلانمىغان ئادەم زىنا قىلسا يۈز دەررە ئۇرۇلىدۇ ۋە بىر يىل سۈرگۈن قىلىنىدۇ؛ قۇل زىنا قىلسا 50 دەررە ئۇرۇلىدۇ. ئوخشىمىغان فىقھىيىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەندۈرۈشى سەل پەرقلىنىدۇ.

زىنا بىلەن قارىلاش گۇناھى شەرئىتتە بەلگىلەنگەن ئېغىر گۇناھلارنىڭ بىرى بولۇپ، قوغداش خاراكتېرىدىكى ئەھكام دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ گۇناھنى بېكىتىش ۋە جازالاشتا «قۇرئان كەرىم» دىكى ھۆكۈم ئاساس قىلىنىدۇ: «ئىپپەتلىك ئاياللارنى زىنا بىلەن قارىلىغان، (بۇنىڭ راستلىقىغا) تۆت گۇۋاھچىنى كەلتۈرەلمىگەن كىشىلەرنى 80 دەررە ئۇرۇڭلار (يەنى بىراۋغا زىنا بىلەن تۆھمەت چاپلىغان ھەربىر ئادەمنى قامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن 80 نى ئۇرۇڭلار، چۈنكى ئۇلار ئەمىلىي ئاياللارغا تۆھمەت چاپلىغان ۋە كىشىلەرنىڭ ئابرۇيىنى تۆككەن ئادەملەردۇر)، ئۇلارنىڭ گۇۋاھلىقىنى (ئۇلار يالغانچىلىق ۋە تۆھمەت چاپلاش مەيدانىدا چىڭ تۇرىدىغانلا بولسا) ھەرگىز قوبۇل قىلماڭلار. ئۇلار پاسىقلاردۇر (يەنى ئۇلار بۆھتان چاپلاشتىن ئىبارەت چوڭ گۇناھنى ئىشلىگەنلىكىلىرى ئۈچۈن، ئاللانىڭ ئىتائىتىدىن چىققۇچىلاردۇر» (24 - سۈرىنىڭ 4 - ئايىتى).

مۇرتەدلىك گۇناھى شەرئىتتە بەلگىلەنگەن ئېغىر گۇناھلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسلام ئېتىقادىدىن ياكى ئىسلام تۈزۈملىرىدىن ئاشكارا يۈز ئۆرگەن سۆز - ھەرىكەتلەر، مەسىلەن، ئاللانى ۋە پەيغەمبەرنى ئىنكار قىلغان، «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئاللا تەرىپىدىن ۋەھىي قىلىنغان كىتاب ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغان، نامازنى ئوقۇمىغان ياكى زاكات بەرمىگەن قىلمىشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ گۇناھنى بېكىتىشتە (1) ئېنىق گۇناھ سادىر قىلىش مۇددىئاسىنىڭ بارلىقى، (2) ئەقىل - ھوشى جايىدا، بالاغەتكە يەتكەن مۇسۇلمان بولۇشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بالاغەتكە يەتمىگەنلەر، ئەقىل - ھوشى جايىدا بولمىغانلار ياكى سىرتنىڭ بېسىمى بىلەن دىندىن يۈز ئۆرگەنلەر بۇ گۇناھنى سادىر قىلغان بولمايدۇ. جازا ئۆلچىمى ئوخشاشمىغان فىقھەلەردە پەرقلىنىدۇ. ئون ئىككى ئىمامچىلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى تۆۋە قىلمىغان مۇددەت بېرىدۇ. ئۆزگەرمىگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. تارىختا بىر قىسىم فەقىھلەر بۇ گۇناھنى ئىنكار قىلدى.

بۇلاڭچىلىق گۇناھى شەرئىتتە بەلگىلەنگەن ئېغىر گۇناھلارنىڭ بىرى بولۇپ، باشقىلارنىڭ مۈلكىنى زوراۋانلىق بىلەن تارتىۋالغاندا بۇ گۇناھ شەكىللىنىدۇ. گۇناھ ئەھۋالىغا قاراپ جازا بېرىلىدۇ: (1) بۇلاڭچىلىق قىلىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنلەرگە تەئزىر جازا بېرىلىدۇ؛ (2) مال - مۈلۈكنى بۇلاپ ئادەمگە زىيان يەتكۈزمىگەنلەرنىڭ ئوڭ قولى كېسىلىدۇ، سول پۇتىنىڭ پېيى كېسىلىدۇ؛ (3) ئادەم ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلغانلارنىڭ كاللىسى كېسىلىدۇ ياكى ئۇلار دارغا ئېسىلىدۇ؛ (4) ئادەم ئۆلتۈرۈپ، مال - مۈلۈك بۇلىمىغان بولسىمۇ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. بۇ جازالار بىر دېلودىكى جاۋابكارلارغا قوللىنىلىدۇ. لېكىن، بىر دېلودىكى جاۋابكارلار ئىچىدە يېشى كىچىك، ئىش بىلىمەيدىغانلار بولسا، ئۇلارغا بېرىلمىدىغان مۇقىم جازا كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇلارغا تەئزىر جازا بېرىلىدۇ.

قەسەم شەرئىتتىكى سوراق تەرتىپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: (1) قاتتىلىق جىنايىتىنى

ئىسپاتلايدۇ. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ قانداش تۇغقانلىرى 50 قېتىم قەسەم ئىچسە ئەرز قىلمىنغۇچىنىڭ جىنايى پاكىتى ۋە جىنايى جاۋابكارلىقىنى بېكىتمىشكە بولىدۇ (مالىكىمىسىنىڭ قارىشى)؛ (2) گۇناھسىزلىقنى ئىسپاتلايدۇ. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ قوشنا ـ قولۇملىرى 50 قېتىم قەسەم ئىچسە، ئۆلتۈرۈلۈش گۇمانىنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ (ھەنەفىيەنىڭ قارىشى). بۇ ئەسلىي قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، كېيىن ئىسلام دىنى بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى.

ئىلمىي تەپسىر بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇرئان كەرىم، ۋە ئۇنىڭ مۇناسىۋەتلىك بىلىملەر» دېگەنلىك بولۇپ، قىسقارتىلىپ «قۇرئان كەرىمنى ئىزاھلاش ئىلمى» دېيىلىدۇ. ئىلمىي ھەدىس، ئىلمىي فىقھەلەر بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام ئەنئەنە ئىلمىي دېيىلىدۇ. بۇ ئىلىم ئىسلام دىنى يېڭى بارلىققا كەلگەندە پەيدا بولدى. مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم»نى بىلىمنىڭ بىردىنبىر ئىشەنچلىك مەنبەسى ھېسابلاپ، ئۇنى ئەھكام چىقىرىش، دىنغا ئەمەل قىلىشنىڭ ئاساسى قىلدى. لېكىن، سۆزە ـ ئايەتلەر قىسقا، مەزمۇنى چەكلىك، نازىل بولغان ئارقا كۆرۈنۈشى پەرقلىق بولغاچقا، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش ئۇچۇن، كېڭەيتىشكە، ئىزاھلاشقا توغرا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن سۆزە ـ ئايەتلەرگە پىششىق بەزى ئۆلىمالار بۇ ئىلىمنى بەرپا قىلدى. VIII ئەسىردىن كېيىن ئىلمىي فىقھەنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، فەقىھلەر جەمئىيەتتە ئەھكام تۇرغۇزۇش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن «قۇرئان كەرىم» دىكى ھۆكۈملەر بويىچە ئەھكام تۇرغۇزۇشقا، ئۇ ھۆكۈملەرنى ئەھكامنىڭ ئاساسى قىلىشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بەردى. سۆزە ـ ئايەتلەرنى تەپسىر قىلىش كۇنسېرى ئەۋج ئالدى. نۇرغۇن تەپسىر ئەسەرلىرى بارلىققا كېلىپ، تەپسىر ئىلمىنىڭ ئاساسى ۋە ئاساسلىق شەكلى بولۇپ قالدى. مەزھەپلەر، ئىلمىي ئېقىملار ۋە فىقھىيەلەرنىڭ تالاش ـ تارتىش قىلىشى تۇپەيلىدىن، سۆزە ـ ئايەتلەرنى كۆپ خىل تەپسىر قىلىش پەيدا بولۇپ، ئېقىملارنىڭ ھەرخىل تەپسىر نەزەرىيىلىرى شەكىللەندى. بۇلارنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ تولۇقلاندى، تېخىمۇ كېڭەيتىلدى. بۇ مەزمۇنلار سۆزە ـ ئايەتلەرنىڭ نازىل بولغان ئارقا كۆرۈنۈشىگە ۋە ئوقۇلۇشى، نۇسخىسى، گرامماتىكىسى، ئىستىلىستىكىسى، ئاتالغۇلىرى، مەنىسى، تارىخىي قىسسىلەر، تەمسىل، تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقە قاتارلىقلارغا چېتىلدى؛ تەپسىر قىلىش ئۇسۇلىدا تارقىلىپ يۇرگەن تەپسىر، پىكىر تەپسىرلىرى، ئىشارەت تەپسىرى (سوپىزم ئېقىمى)، مەقسەتكى تەپسىر) دىن ئىبارەت ئۇچ ئېقىم پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تارقىلىپ يۇرگەن تەپسىر مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى. بۇلاردىن باشقا، يەھۇدىي دىنىچە تەپسىر قىلىش، خرىستىئان دىنىچە تەپسىر قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار پەيدا بولدى. يېقىنقى زاماندىن بۇيان ئىسلام مۇدىرنىزمى، پان ئىسلامىزم، ئىسلام سوتسىيالىزمى قاتارلىق پىكىر ئېقىملىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، يەنە ئوخشىمايدىغان تەپسىر نەزەرىيىلىرى، ئېقىملار ۋە ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. ئىلمىي تەپسىر ئەسەرلەر ئىچىدە «تەپسىر» ئىزاھاتىغا قارالدى.

تەپسىر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەرھلەش»، «چۈشەندۈرۈش» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى سۆزە ـ ئايەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئوقۇلۇشى، گراممماتىكىسى،

ئىستىلىستىكىسى، ئاتالغۇلىرى، ئەقىدىسى، ھۆكۈملىرى، تارىخىي ۋەقەلىرى، تەمسىللىرى، رىۋايەتلىرى قاتارلىقلارغا دائىر مەزمۇنلار چۈشەندۈرۈلگەن ئەسەرلەر (جۈملىدىن ئاغزاكى چۈشەندۈرۈشلەر) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تەپسىر مۇنداق ئۇچ خىلغا ئايرىلىدۇ: تارقىلىپ يۈرگەن تەپسىر، يەنى ساھابىلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك سۆزلىرىگە ئاساسلانغان تەپسىر؛ چۈشەنچە تەپسىرى، يەنى مۇفەسسىرلەرنىڭ سۈرە - ئايەتلەرنى چۈشىنىشىگە ئاساسەن قىلغان تەپسىرى؛ ئىشارەت تەپسىرى، يەنى «قۇرئان كەرىم»نى خىلى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان ياكى مەخسۇس ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان تەسەۋۋۇپچى ئۆلىمالارنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيە ۋە مەقسەت بىلەن قىلغان تەپسىرى. يەنە بەزىلەر يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنىدىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەرگە ئاساسەن تەپسىر قىلدى. «تەپسىر تەبەرى»، «تەپسىر راجى»، «تەپسىر بەيزاۋى»، «تەپسىر ئىبنى كەسىر»، جالالىددىن مەھەللى بىلەن جالالىددىن سۆيۈكى بىرلىشىپ يازغان «تەپسىر جالالەيىن» قاتارلىقلار سۈننىي مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «كەششاف» مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ داڭلىق تەپسىرى ھېسابلىنىدۇ. ھەسەن بەننى ئەلى ھادى تۇزگەن «تەپسىر ئەسكەرى»، تەبەتەبەئى يازغان «ئەل مىزان فى تەپسىرىل قۇرئان» شىئە مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈستارى تۇزگەن «تەپسىر»، تۈرك ئۆلىماسى ئىسمائىل ھاجى تۇزگەن «دەرۇھۇل بەيان»، ئىراقلىق ئۆلىما ئەرۇش تۇزگەن «رۇھۇل مەئانى»، ھىندىستانلىق ئۆلىما ھۈسەين كاشىف قاتارلىقلار بىرلىشىپ تۇزگەن پارس تىلىدىكى «تەپسىر ھۈسەين» تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسىگە مەنسۇپ تەپسىرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. رەشىد رىزا بىلەن تەنتەۋى جەۋاھىر (مۇھەممەد ئابدۇنىڭ ئىككى شاگىرتى) يازغان «تەپسىر ئەل مەنارە» ۋە «ئەل جەۋاھىر فى تەپسىر ئەل قۇرئان» يېقىنقى زامانداشكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە تەپسىرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تارقالغان تەپسىركىتابلار كۆپەيدى. ئىيتىلىشچە، تۈركىيىنىڭ كىتابخانىسىدا ساقلانغان تەپسىر كىتابلىرى 20 مىڭدىن كەم ئەمەسكەن. جۈڭگودا ۋاقىت جىڭزەي «قۇرئان كەرىم تەرجىمىسى ۋە شەرھى»، تۇڭ داۋجاڭ «قۇرئان كەرىمنىڭ خەنزۇچە - ئەرەبچە سېلىشتۇرۇپ تەپسىلىي شەرھلىگەن تەرجىمە نۇسخىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

يېڭى زامانچىلىق تەپسىرى

«قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلىدىغان ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرى پەيدا بولۇپ، بۇنىڭغا ھىندىستانلىق ئۆلىما سەئىد ئەخمەدخان ۋە مىسىرلىق ئۆلىما مۇھەممەد ئابدۇ ۋەكىللىك قىلدى. ئۇلار قۇرئاننى «ھازىرقى زامان» نەزىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشنى تەكتىلىگەنلىكتىن شۇنداق ئاتالدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم»نى ئىلمىي، ئەقلىي، ناتۇرالىزم ۋە تارىخۋازلىق قارىشى بىلەن تەپسىر قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى. مۇھەممەد ئابدۇنىڭ ئىلمىي تەپسىرىدە «قۇرئان كەرىم» بىلەن ئىلىم، ئىدراكنىڭ پۈتۈنلەي بىرەكلىكى، سۈرە - ئايەتلەردە پەننىي بىلىمگە خىلاپ مەزمۇنلارنىڭ يوقلۇقى، ئەگەر بىرەر ۋەھىيدە نامۇۋاپىلىق بولسا، ئۇنى راتسىئونالىزملىق بىلەن چۈشەندۈرۈشنى جاكارلىدى. لېكىن ۋەھىينىڭ ئىدراكتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى، ئىدراكنىڭ قىسمەنلىكنى

تونۇيدىغانلىقىنى، ۋەھىينىڭ بولسا ھەممە ھەقىقەتنى تونۇيالايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. سەييىد ئەخمەدخان قۇرئاننى تەپسىر قىلىشنىڭ 15 ئاساسىي پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئاللانىڭ سۆزى ئىكەنلىكىنى، پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق كىشىلەرگە يەتكۈزۈلگەنلىكىنى، دۇنيانىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدىكى كىتاب، بىلىم، ئەقىل - پاراسەت، ھەقىقەتلەر توپلىمى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلمىي تەپسىرنىڭ بەزى يېڭى پرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن، ھازىر نەشر قىلىنغان «قۇرئان كەرىم» تارىخىي يىللار بويىچە تۈزۈلگەن. ئۇنى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئاساسەن تەپسىر قىلىش كېرەك. كېيىنكى ئايەتلەر بۇرۇنقى «ناسىخ ئايەتلەر» نىڭ ئورنىنى ئالمىدۇ، دېيىش پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، دەپ قارىدى. بەزى سۈرە - ئايەتلەرنى ناتۇرالىستىك ئىزاھلىدى. مەسىلەن، ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ مەنئى قىلىنغان مېۋىنى يەپ قويۇشى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى ئىنسانىنىڭ ئاجىز تەبىئىيتى دەپ ئىزاھلىدى؛ قىيامەت سورىقىنى ئىنسان جىسمانىي تېنىنىڭ ئەمەس، بەلكى مەنىۋى تەبىئىتىنىڭ تىرىلىشى، دەپ ئىزاھلىدى. پەرىشتىلەرنى ئاللا يارىتقان نەرسىلەردە مەۋجۇت بولغان تەبىئىي خۇسۇسىيەتتۇر، دەپ ئىزاھلىدى. پەرىشتىلەر ئالۋاستىنى «پاسىق مالائىكە»، ئىنساندىكى زۇلمەت ئارزۇسىنىڭ سىمۋولى، دەپ ئىزاھلىدى.

ئەنئەنىچىلىك تەپسىرى

«قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىدىغان ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ باشلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەۋج ئالدى. تەپسىر قىلغاندا ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى روھىنى تەكىتلەشكە نىسبەتەن، شۇنداق ئاتالدى. بۇنىڭغا سەييىد قۇتۇپ، ھۇمەينى، مەۋدۇدىلار ۋەكىللىك قىلدى. رېئال سىياسىي كۆرەش، نەزەرىيىۋى تالاش - تارتىشلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى، تۆت خەلىپە دەۋرى (632 — 661) دىكى ئىجتىمائىي ئەملىيەتنى ئاساس قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى ھەمدە سۈرە — ئايەتلەرنى تاللاپ تۇرۇپ تەپسىر قىلىپ ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسىنى كېڭەيتىپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سىياسىي پروگراممىا، ئىجتىمائىي غايە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە، ئېتىكا - ئەخلاق قائىدىسى قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىسلامىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ كىتاب ئاساسى قىلدى. مەسىلەن، كاپىرلارغا قارىتىلغان جىھادنى ھەرخىل شەكىللەر ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىدىكى ئادالەتسىز ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇۋېتىپ، «ئىسلام سىياسىيسى» نى ئەملىگە ئاشۇرۇش، دەپ شەرھلىدى. «كېڭىشىش» پرىنسىپىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي سىياسىي پرىنسىپى، دېموكراتىك تۈزۈم پرىنسىپى، دەپ شەرھلەپ، ئۇنى ئىسلام سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ «ئىسمى - جىسمىغا لايىق» ئاساسى، مۇسۇلمانلار ئامما سىنىڭ كۆرەش نىشانى قىلدى؛ مۇسۇلمانلارنى قېرىنداش دەپ بىلىشنى ۋە بايلىقنى دەپ ئىنساپنى يوقىتىش، جازانىخورلۇق قىلىشنى ئەيىبلەشنى، ھەممە ئادەمنىڭ ئىگە بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. ئاللا بەرگەن بايلىقتىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى سۈرە - ئايەتلەرنى ئىجتىمائىي باراۋەرلىك، ئىقتىسادىي ئادىللىق، دەپ شەرھلىدى؛ زاكات تۈزۈمى، تەھرىم ربا، مال - مۇلۇكنى سەدىقە قىلىش قاتارلىقلارنى ئەمەل

قىلىدىغان باج تۈزۈمى، پۈل مۇئامىلىسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تۈزۈمى، دەپ شەرھلىدى. ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى «ئەسلىيەتچىلەر» مۇشۇلارنى تېما قىلىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەڭ تارقاتتى، بۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى.

تەسەۋۋۇپچىلىق تەپسىرى

«قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلىدىغان ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسمائىلىيە ۋە سوپىلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» دىكى 3 ـ سۈرە 7 ـ ئايەتنىڭ «مۇتە شابىھ» (يەنى مەنىسى مۇئەييەن ئەمەس) ۋە «مۇھكەم» (يەنى مەنىسى ئوچۇق) ئايەتلەر توغرىسىدا بەرگەن ئۆزىگە خاس ئىزاھاتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (1) شىئە مەزھىپى ئاللانىڭ ئىمامغا سۈرە ـ ئايەتلەرنى چۈشەندۈرۈش ھەققىدە بەرگەن مۇقەددەس ھوقۇقىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ. ئىمام جامائەت مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئەھۋال ئاستىدا «قۇرئان كەرىم» نىڭ زاھىر مەنىسىنى چۈشەندۈرسىمۇ، زاھىر مەنىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، غايىبانە مەنىسىنى ئېچىپ بەرسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە پەيغەمبەر جەمەتى (شىئە مەزھىپى جەمەتى) نىڭ ھەدىس ئاساسلىرىنى تەكىتلەپ، ساھابىلار رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەرگە ئەھمىيەت بەرمىدى. ئۇلارنىڭ تەپسىرى غەلىتە، سىرلىق بولدى. تەبەرسى (؟ — 1143) نىڭ «مەجمەئەل بايان ئۇلۇما ئەل قۇرئان» نامىلىق ئەسىرى، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تەپسىرلىرى، مەسىلەن، «نۇر» سۈرىسى، قىسسەتۇل مىئراج، ئەرەب ھەربىلىرى بىلەن باشلانغان بەزى سۈرىلەر، (مەسىلەن، 2 ـ، 3 ـ، سۈرە قاتارلىقلار)، ئاخىر زامان تەلىماتى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى تەپسىرلىرى ئۇلارغا ۋەكىللىك قىلدى. «تەپسىر ئىبنى كەرەبى» مەشھۇر تەپسىر بولۇپ، بىر قىسىم ئۆلىمالار ئۇنى باتىنىيە ئېقىمىنىڭ داھىيسى ئابدۇرازاق قەسەنى (؟ — 1329) يازغان، دەپ قارايدۇ. ئۇلار سوپىلار بىلىدىغان مەخپىيەتلىكنى يېتەكچى قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» نىڭ زاھىر مەنىسىنىڭ ئەكسىچە بولغان تەپسىرنى، يەنى مەنىۋى جەھەتتىكى ئىجتىھادنى يېزىپ چىقتى. ئۇلار قۇرئاننىڭ زاھىر مەنىسىنى ئىنكار قىلمىدى. لېكىن، تەپسىرده سۈره ـ ئايەتلەرنىڭ باتىن مەنىسىنى چۈشىنىشكە يېتىشنى مەقسەت قىلدى. ھەربىر ئايەتنىڭ مۇناسىق تۆت خىل مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى: زاھىر مەنىسى (ئوقۇشقا قارىتىلىدۇ)؛ باتىن مەنىسى (چۈشىنىشكە قارىتىلىدۇ)؛ بېكىتىش، يەنى مەلۇم ئىش، مەلۇم شەيئىنىڭ شەرئىتكە ئۇيغۇن ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بېكىتىدۇ؛ تەكشۈرۈشتىن ھالقىش، يەنى قەلب ئىدارە قىلىدىغان ئورۇندا تۇرغاندا چۈشەنگەن شەيئىلەر ئۇستىدە چۈشەنچە بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى كېيىنكىسى سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ سىرلىق مەنىسىگە ئەھمىيەت بېرىشنى، سوپىلىق ھېسسىياتىغا ۋە بۇاستە تۇيغۇغا تايىنىپ ئاللانىڭ ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان مۇقەددەس يېتەكچىلىكىگە ئىگە بولۇشنى تېخىمۇ تەكىتلىدى. ئۆلىمالار بۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە تەپسىرنىڭ ئىككى شەرتىنى بەلگىلىدى: (1) يېتەكچى خۇسۇسىيىتى ياكى ئىچكى مەنىسى تىل جەھەتتىكى ئاساسقا ئىگە بولۇشى كېرەك؛ (2) «قۇرئان كەرىم» دىكى ئېنىق زاھىر مەنا بىلەن ئىسپاتلىنىشى كېرەك.

مەنزىل بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «باسقۇچ» دېگەنلىك بولىدۇ. سۈرىلەرنى ئوقۇغان چاغدىكى بىر خىل كۆرسەتكۈچ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىسلام

مۇفەسسىرلىرى «قۇرئان كەرىم» نى يەتتە قىسمىغا بۆلۈپ، ھەربىر قىسمىنى بىر مەنزىل دەپ ئاتايدۇ. تەقۋادار مۇسۇلمان ھەر كۈنى بىر مەنزىل ئوقۇپ، «قۇرئان كەرىم» نى بىر ھەپتىدە ئوقۇپ بولۇشى كېرەك.

ھىزب بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پارتىيە - گۇرۇھ»، «نىسىف» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» نىڭ نىسىپلىرىنى كۆرسىتىدۇ. دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىسلام مۇفەسسىرلىرى ئوقۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، پۈتكۈل «قۇرئان كەرىم» نى 60 نىسىپقا بۆلۈپ، ھەربىر نىسىپنى بىر «ھىزب» دەپ ئاتىغان.

سۇرە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ھەسىپە» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى 114 سۇرىنىڭ ھەرقانداق بىرى سۇرە دېيىلىدۇ. 2 - سۇرە (سۇرە بەقەر) 286 ئايەت بولۇپ، ئەڭ ئۇزۇن سۇرە، 103 - سۇرە (سۇرە ئەسىر) ئۇچ ئايەت بولۇپ، ئەڭ قىسقا سۇرە ھېسابلىنىدۇ. قارىيلار ۋە مۇفەسسىرلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشىنى چەك قىلىپ، ھىجرەتتىن ئىلگىرى نازىل بولغان سۇرىلەرنى مەككىدە نازىل بولغان سۇرىلەر، ھىجرەتتىن كېيىن نازىل بولغان سۇرىلەرنى مەدىنىدە نازىل بولغان سۇرىلەر، دەپ ئايرىدى. مەككىدە نازىل بولغانلىرى ھەممە سۇرىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى، مەدىنىدە نازىل بولغانلىرى ھەممە سۇرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى. ھەربىر سۇرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاشمايدۇ. سۇرىلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى ئاساسەن مەزمۇنىغا قاراپ تۇزۇلگەن. سۇرە فاتىھە ئىمانىنىڭ پروگراممىسى خاراكتېرلىك دۇئاسى ھېسابلىنىدۇ؛ ئەينى چاغدا مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل ئەھكاملار «سۇرە فاتىھە» نىڭ كەينىگە تىزىلغان؛ بىر ئىلاھىلىقنى شەرھىلەيدىغان ئىدىيە، مۇشرىكلىكنى ئەيىبلەيدىغان ۋە قەدىمكى پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى تەرىپلەيدىغان ئۇزۇن سۇرىلەر قۇرئاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تىزىلغان. دەسلەپكى چاغلاردا نازىل بولغان قىسقا سۇرىلەر قۇرئاننىڭ ئاخىرىغا تىزىلغان. سۇرىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش يوق.

سىپارە بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، «سى» (ئوتتۇز) ۋە «پارە» (بىر قىسىم) دېگەن ئىككى ئاتالغۇ قوشۇپ ياسالغان. مەنىسى «جىلد» دېگەنلىك بولۇپ، 30 پارە (جىلد) قۇرئاننىڭ ھەرقانداق بىر پارىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەنىسى ئەرەبچە «جۇزئى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش.

جۇزئى بۇ ئەرەبچە ئاتالغۇنىڭ مەنىسى «جىلد»، «تۇم»، «قىسىم» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى 30 پارىنىڭ ھەرقانداق بىر پارىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى پارسچە «سىپارە» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش.

خىرىستىئان دىنىچە تەپسىر قىلىش «قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىش شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇفەسسىرلەرنىڭ قۇرئاننى «ئىنجىل» دىكى قىسسىلەر بويىچە تەپسىر قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى بەزى سۇرە - ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن «ئىنجىل» دىكى قىسسىلەردە قەدىمكى ئەرەب قەبىلىلىرى مەنبە قىلىنغان. بەزى مۇفەسسىرلەر كۆپ ھاللاردا «ئىنجىل» نى ۋە «ئىنجىل» تەپسىرلىرىنى ئۆلچەم قىلىپ تەپسىر قىلغان؛ دەسلەپكى چاغلاردا ئىسلام دىنىغا ئۆتكەن خىرىستىئانلارمۇ خىرىستىئان

دىنىدىكى قىسسەلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن ھەمدە مۇسۇلمان مۇقەددەسسىرلەر ئۈنى قوبۇل قىلغان. شۇڭا «خرىستىئان دىنىچە تەپسىر قىلىش» دەپ ئاتالغان.

يەھۇدىي دىنىچە تەپسىر قىلىش «قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلىش شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مۇقەددەسسىرلەرنىڭ قۇرئاننى «ئىنجىل» دىكى قىسسەلەر بويىچە تەپسىر قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى بەزى سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن «ئىنجىل» دىكى قىسسەلەردە قەدىمكى ئەرەب قەسسەلىرى مەنبە قىلىنغان. بەزى مۇقەددەسسىرلەر بۇ قىسسەلەرنىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرگەندە كۆپ ھاللاردا «تەۋرات»نى ۋە «تەۋرات»نىڭ تەپسىرىنى ئۆلچەم قىلىپ تەپسىر قىلغان. دەسلەپكى چاغلاردا ئىسلام دىنىغا كىرگەن يەھۇدىيلارمۇ يەھۇدىيلارنىڭ قەسسەلىرىنى قۇرئان تەپسىرىگە كىرگۈزگەن. بۇنى مۇسۇلمانلار قوبۇل قىلغان. شۇڭا «يەھۇدي دىنىچە تەپسىر قىلىش» دەپ ئاتالغان. ئىبنى خەلدۇن «تارىخ مۇقەددىمىسى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «ئەرەبلەر ساۋاتسىز كۆچمەنلەر بولغاچقا، ئادەتتىكى كىشىلەردەك تەلەيىنىڭ سەۋەبلىرىنى، دۇنيانىڭ يارىتىلىش ئەھۋالىنى، ھاياتلىقنىڭ سىرلىرىنى بىلىش ئۈچۈن، يەھۇدىيلاردىن ياكى خرىستىئانلاردىن تەلىم ئالدى. . . شۇنىڭ بىلەن ‹قۇرئان كەرىم› نىڭ تەپسىرىدە دىنىي ئەھكاملار بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان مۇشۇنداق نەرسىلەر تولۇپ كەتتى؛ ئۇلارغا ئەمەل قىلىش ياكى ئۇلارنى ئىنكار قىلىشقا ئەرەبلەرنىڭ قۇربى يەتمىدى. مۇقەددەسسىرلەر ئۇلارنى كەلگە قورساقلىق بىلەن قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەپسىرده يەھۇدي دىنىچە ۋە خرىستىئان دىنىچە رىۋايەتلەر تولۇپ كەتتى».

تارقىلىپ يۈرگەن تەپسىر «قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلىش شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا پەيدا بولغان تەپسىردىن ئىبارەت. بولۇپمۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن قالغان، ھەدىس توپلاملىرىغا كىرگۈزۈلگەن تەپسىرلەر، كېيىن ساھابىلار ۋە تابىئىنلار رىۋايەت قىلغان تەپسىرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئەھۋالى پەرقلىق بولغاچقا، مۇھەددىسلەر تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇ تەپسىرلەرنىڭ ئىچىدە توغرا، ئىشەنچلىكلىرىنىڭ بارلىقىنى، شۇنداقلا توقۇلغانلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى ئېنىقلىدى. شۇڭا بۇنداق تەپسىرلەرگە مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى ھۆرمەت قىلغان چاغدا، بەزى ئۆلىمالار ئۇ تەپسىرلەرنىڭ بەزى مەزمۇنلىرىدىن گۇمانلاندى، ھەتتا بۇنداق تەپسىرلەرگە ئىشەنمىدى؛ ئىشەنچلىك دەپ قارالغانلىرىنمۇ سۈرە ـ ھەدىسلەرنىڭ جۈملىلىرى دائىرىسى ئىچىدە تەپسىر قىلىش كېرەك، دەپ قارىدى. ئىبنى ھەنبەلى: «‹قۇرئان كەرىم› تەپسىرى ۋە جەڭ تارىخى ئاساسسىز نەرسىلەردۇر» دەپ قارىدى.

پىكىر تەپسىرى «قۇرئان كەرىم»نى تەپسىر قىلىش شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇقەددەسسىرلەرنىڭ بىلىمى، كۆرگەن ـ پۈتكەنلىرىگە ۋە ئىسلام دىنى گۇللىنىشتىن بۇرۇنقى ئەرەبلەرنىڭ تىلى، سىياسىيە سۆزلىرى، نەزمە ـ قوشاقلىرى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى چۈشىنىشىگە ئاساسەن، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەرنىڭ ئايەتلىرى پەيدا بولغان دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى ياكى ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى تارىخنى توغرا چۈشىنىشى ھەمدە ئۆزىنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى كۆزدە

تۇتۇلىدۇ. مۇفەسسىرلەرنىڭ ئوخشاش بىر ئۇقۇم، تىل، ئايەتنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشى پەرقلىق بولغاچقا، ئوخشىمىغان تەپسىرلەرنى قىلدى. لېكىن، بۇنداق تەپسىرلەر بىر مەھەل ئەيىبلەندى، بۇنداق تەپسىرلەرنى ياقلىغۇچىلار سۈرە ئايەتلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىشنى، سالماق پوزىتسىيە تۇتۇشنى، ئېتىقاد ياكى مەزھەپ پىكرىگە مادارا قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى.

ئايەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۆرسەتمە»، «سىمۋول»، «بۆلەك» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى ھەربىر قىسقا بۆلەك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۈرىلەرنىڭ ھەربىر ئايىتى پۈتۈنلەي بىر ئابزاس مۇكەممەل مەنىگە ئاساسلانمايدۇ. بەزىلىرى ئوقۇلمىغان جۈملە بويىچە ئايرىلغان، بەزىلىرىدە جۈملە ئاخىرىدا چىققان مەنا بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئاھانگداش سۆزلەر ئايەتلەرنى ئايرىشنىڭ بەلگىسى قىلىنىدۇ. شۇڭا ئايەتلەرنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش بولمايدۇ. قۇرئاننىڭ مەدىنە نۇسخىسىنىڭ بىرىدە 6 مىڭ ئايەت، يەنە بىرىدە 6214 ئايەت بار (بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، يەنە بىر نۇسخىسىدا 6211 ئايەت بار ئىكەن)؛ مەككە نۇسخىسىدا 6219 ئايەت؛ كۇفە نۇسخىسىدا 6236 ئايەت (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە 6239 ئايەت)؛ بەسرە نۇسخىسىدا 6204 ئايەت؛ سۈرىيە نۇسخىسىدا 6226 ئايەت (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە 6225 ئايەت)؛ ئاممىباب نۇسخىسىدا 6225 ئايەت بار. جۇڭگودا ۋاڭ جىڭزەي تەييارلىغان «قۇرئان كەرىم تەرجىمىسى ۋە شەرھى» دە 6246 ئايەت بار؛ لىۋجى، ماجەنلەرنىڭ ئېيتىشچە «قۇرئان كەرىم» دە 6666 ئايەت بار.

زاھىرىي مەنا ئايەتلەرنىڭ ئېنىق - چۈشىنىشلىك، تەپسىر قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق مەنىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئادەتتە «قۇرئان كەرىم» نىڭ مەككىدە نازىل بولغان سۈرىلىرى، بولۇپمۇ دىنىي قائىدە توغرىسىدىكى سۈرە - ئايەتلىرى مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ، دەپ ھېسابلىنىدۇ. شەرئەت بەلگىلىمىسى بويىچە زاھىر مەنىلىك سۈرە - ئايەتلەرنى ئەھكام چىقىرىشنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسىي قىلىشقا بولىدۇ. لېكىن، بۇ خىل سۈرە - ئايەتلەرنى ئەھكام قىلغاندا ئۇنى كېڭەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدىلا ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە فىقھە قائىدىسى بولالايدۇ.

باتىنىي مەنا مەنىسى يوشۇرۇن، چۈشىنىش تەس بولۇپ، ھەقىقىي مەنىسىنى ئاز سانداكى مۇفەسسىرلەرلا چۈشىنەلەيدىغان سۈرە - ئايەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ تىل ئۇسلۇبى، تىل قائىدىسى، تەلەپپۇزدا پۈتۈنلەي ئەرەب تىلىنىڭ ئادەتتى ئاساس قىلىنغان. بەزى سۈرە - ئايەتلەر يوشۇرۇن مەنىلىك ۋە بېشارەتلىك بولۇپ، مەنىسى بىۋاستە ئىپادىلەنمىگەن، يەنە بەزى سۈرە - ئايەتلەردە تەمسىللەر، رىۋايەتلەر، يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇلارنى زاھىر مەنىسى بويىچە چۈشىنىشكە بولمايدۇ. بۇنداق باتىن سۈرە - ئايەتلەرنى تەپسىر قىلىشتا ئادەتتە كىشىلەر ئارىسىدىكى تەپسىر ياكى بېشارەتلىك تەپسىر ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنى ئەھكام چىقىرىشنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى قىلىشقا بولمايدۇ.

مۇھكەم بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئېنىق» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى مەنىسى ئېنىق، گۇمانلىنىشقا بولمايدىغان ئايەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مۇتەشابىھ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مۇجمەل»، «ئېنىق بولمىغان» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى

مەنىسى مۇجمەل، چۈشەندۈرۈش قىيىن بولغان سۈرە ـ ئايەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كونكرېت قايسى سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ مۇتەشابىھ ئىكەنلىكى توغرىسىدا مۇفەسسىرلەرنىڭ پىكرى ئوخشاش ئەمەس.

فاتىھە «قۇرئان كەرىم» دىكى تۇنجى سۈرىنىڭ نامىدۇر. «قۇرئاننىڭ ئانىسى» (ئۇممۇم ئەل قۇرئان)، «خەزىنە» (ئەل كەنز)، «ھەمدۇ سانا سۈرىسى» (ئەل ھەمد)، «تەكرار ئوقۇلىدىغان يەتتە سۈرە» (ئەل ساد ئەل مەسانى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ سۈرىدە يەتتە ئايەت بار. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا مەككىدە نازىل بولغان. بۇ سۈرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شۇكى، ئۇنىڭدا ئاللانىڭ ياراتقۇچى (رەببى)، «شەپقەتلىك» (رەھمان)، «مېھرىبان» (رەھىم)، «قىيامەت كۈنىنىڭ ئىگىسى» (مالىكى يەۋمىدىن) دىن ئىبارەت تۆت پەزىلىتى بايان قىلىنغان؛ ئىنسانىنىڭ يالغۇز ئاللاغا تاپىنىشى، ئاللانىڭ مەدەت قىلىشىنى تىلىشى، ئاللانىڭ يېتەكلىشى بىلەن توغرا يولدا مېڭىپ، ئېزىپ كەتمەسلىكى كەبىرەكلىكى ئېيتىلغان. بۇ سۈرىنى مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئاساسىي مەقسىتى» دەپ بىلىدۇ. بۇ سۈرە ئىسلام ئەقىدىسىدىكى پروگراممۇ خاراكتېرلىك دۇئا ـ تىلاۋەت رولىغا ئىگە. نامازدا ۋە ھەرخىل دىنىي پائالىيەتلەردە كىشىلەر بۇ سۈرىنى تەكرار ئوقۇيدۇ ھەمدە ھەربىر ئوقۇپ بولغاندا بىر قېتىم «ئامىن» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئى رەببىم! سەندىن ئىلتىجا قىلىشىمغا ئىجازەت بەرگەيسەن!» دېگەنلىك بولۇپ، سۈننەت ھېسابلىنىدۇ.

نۇر سۈرىسى «قۇرئان كەرىم» نىڭ «نۇر» توغرىسىدىكى ئايىتى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى ئايەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ: «ئاللا ئاسمانلارنىڭ ۋە زېمىنىنىڭ نۇرىدۇر. ئاللانىڭ (مۆمىن بەندىسىنىڭ قەلبىدىكى) نۇرى خۇددى (چىراغ قويىدىغان) تەكچىگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدا چىراغ باردۇر، چىراغ شىشىنىڭ ئىچىدىدۇر، شىشە گويا نۇرلۇق يۇلتۇزدۇر. چىراغ مۇبارەك زەيتۇن دەرىخىنىڭ (يېغى) بىلەن يورۇتۇلغان، ئۇ (يەنى زەيتۇن دەرىخى) شەرق تەرەپتىمۇ ئەمەس، غەرب تەرەپتىمۇ ئەمەس (سەھرادا ئوچۇقچىلىقتا بولۇپ، كۈنبويى ئۇنىڭغا كۈن نۇرى چۈشۈپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مېۋىسى پىشىپ يېتىلگەن بولىدۇ)، يېغى (ئەك سۈزۈك بولىدۇ، سۈزۈكلۈكىدىن) ئوت تەگمىسىمۇ يورۇپ كېتەيلا دەپ قالىدۇ، (ئوت بىلەن يورۇتۇلسا) نۇر ئۈستىگە نۇر قوشۇلىدۇ، ئاللا خالىغان كىشىنى ئۇنىڭ نۇرىغا (يەنى قۇرئانغا) (ئەگىشىشكە) مۇۋەپپەق قىلىدۇ، ئاللا (ئىبرەت ئالسۇن دەپ) كىشىلەرگە مىساللارنى (ئۇلارنىڭ پەمىگە يېقىنلاشتۇرۇپ) بايان قىلىدۇ، ئاللا ھەممە نەرسىنى بىلگۈچىدۇر» (24 ـ سۈرىنىڭ 35 ـ ئايىتى). مۇفەسسىرلەر ۋە سوپىلار بۇ ئايەت ئۈستىدە نۇرغۇن تەپسىر قىلدى. جۈملىدىن سوپىلار مۇشۇ ئايەتكە ئاساسەن ھەرخىل سىرلىق ئەقىدىلەرنى پەيدا قىلدى. تۈستارى، ئەنسارىلارنىڭ تەپسىرلىرى شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەككىدە نازىل بولغان سۈرىلەر «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەرنى نازىل بولغان جايىغا قاراپ ئايرىلغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 610 ـ يىلىدىن 622 ـ يىلىغىچە مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشتىن بۇرۇن نازىل بولغان سۈرىلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، مەدىنىدە نازىل بولغان سۈرىلەردىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەككىدە نازىل بولغان سۈرىلەر 86 سۈرە بولۇپ، ئومۇمىي سۈرىلەرنىڭ ئوندىن يەتتە قىسمىنى

ئىگىلەيدۇ؛ بۇ سۈرىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قىسقا سۈرىلەر بولۇپ، مەزمۇنى دىنىي قائىدىلەرنى ئاساس قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى سۈرىلەر مەككە ۋە مەدىنىدىن ئىبارەت ئىككى جايدا گىرەلىشىپ نازىل بولغان.

مەدىنىدە نازىل بولغان سۈرىلەر 622 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن نازىل بولغان سۈرىلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، مەككىدە نازىل بولغان سۈرىلەردىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەدىنىدە نازىل بولغان سۈرىلەر 28 سۈرە بولۇپ، ئومۇمىي سۈرىلەرنىڭ بەشتىن بىر قىسمىدىن ئازراقىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇزۇن سۈرىلەر كۆپ بولۇپ، مەزمۇنى ئىجتىمائىي ئەھكام چىقىرىشنى ئاساس قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى سۈرىلەر مەككە ۋە مەدىنىدىن ئىبارەت ئىككى جايدا گىرەلىشىپ نازىل بولغان.

ھەدىس بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تارقىلىپ يۇرگەن گەپ»، «بايان قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى سۆز - ھەرىكەتلىرىنى رىۋايەت قىلىش، ئۇلار توپلانغان كىتاب، يەنى ھەدىس شېرىپ كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىنىنى تەبلىغ قىلىش داۋامىدا، ئاللا تەرىپىدىن نازىل قىلىنغان كىتاب — «قۇرئان كەرىم»نى تەرغىب قىلغاندىن باشقا، ۋەھىيگە مەنسۇپ بولمىغان سۆزلەرنى بايان قىلغان. ھەتتا ئۇنىڭ ھەرخىل يۇرۇش - تۇرۇشلىرى، پائالىيەتلىرى ۋە سۆكۈت قالغان سۆز - ھەرىكەتلىرىنى ساھابىلار رىۋايەت قىلغان. ئىبنىزدىن ئىبنىزغا تارقىلىپ كەلگەن بۇ سۆز - ھەرىكەتلەرنى كېيىنكى مۇفەسسىرلەر توپلاپ، بېكىتىپ، ھەدىسنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلدى. «قۇرئان كەرىم» دىن قالسىلا ھەدىس ئىككىنچى ئورۇندىكى كىتاب بولۇپ، ئەھكام چىقىرىش ۋە دىننى ئىجرا قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەدىسنىڭ مەنىسى ئىنتايىن كەڭ. لېكىن، مەزھەپلەر ۋە ھەدىس رىۋايەت قىلغۇچىلار ئارا پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ ھەقتىكى مەخسۇس ئىلىم — ئىلمىي ھەدىس ئىسلام دىنىدىكى شۆبە ئىلملەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىلمىي ھەدىس ھەدىسلەرنى رەتلەش، تۈرگە ئايرىش، دەللىلەش توغرىسىدىكى ئىلىم. ئىلمىي تەپسىر، ئىلمىي فىقھە بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلمى دەپىلىدۇ. ئىلمىي ھەدىس IX ئەسىردە ھەدىس ئالىملىرى تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن. دەسلەپ مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم»نى بىلىمنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى ھېسابلاپ، ئۇچرىغان ئىشتا كىتابتىكى «ۋەھىيلەر»نى ئاساس قىلغان. سۈرە - ئايەتلەر قىسقا، مەزمۇنى چەكلىك، لېكىن ئىجتىمائىي ھاياتتىكى مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىشقا توغرا كەلگەچكە، مۇفەسسىرلەر، فەقىھلەر سۈرە - ئايەتلەرنى كېڭەيتىپ چۈشەندۈردى ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىنى، سۆز - ھەرىكەتلىرىنى پىششىق بىلىدىغان مۇھەددىسلەر ئەينى چاغدا كەڭ تارقالغان ھەدىسلەرنى توپلاپ، رەتلەپ، تۈرلەرگە ئايرىپ، ھەدىس شېرىپنى شەكىللەندۈرۈپ، ئەھكام چىقىرىش، دىننى ئىجرا قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» تەپسىرىنى تولۇقلىدى. بۇ جەرياندا مۇھەددىسلەر بىرقەدەر سىستېمىلىق نەزەرىيىۋى تەشەببۇسلارنى ۋە كونكرېت ئۇسۇللارنى

ئوتتۇرىغا قويدى. مانا بۇلار ئىلمىي ھەدىسنىڭ ئاساسى ۋە مۇھىم مەزمۇنى بولدى. جۇملىدىن ھەدىسلەرنىڭ چىنلىقى ياكى ساختىلىقىنى ئېنىقلاش ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلدى. مۇھەددىسلەر رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ پەزىلىتىگە، ئىسناد (ھەدىسنىڭ تارقىلىش نەسەبى) نىڭ ئىزچىل ياكى ئىزچىل ئەمەسلىكىگە، رىۋايەت قىلىنغان ھەدىسلەر مەزمۇنىنىڭ چىن - ئىشەنچلىك ياكى ئىشەنچلىك ئەمەسلىكىگە ئاساسەن تۇرگە ئايرىدى. ئادەتتە ھەدىسلەرنىڭ رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ پەزىلىتى ۋە ئىسناد) نىڭ ئىشەنچلىكلىكىگە قاراپ، ھەدىسلەر ئىشەنچلىك، ياخشى، ئىشەنچسىز ۋە ساختىدىن ئىبارەت تۆت تۈرگە ئايرىلدى؛ ئىسنادنىڭ ئىزچىللىقىغا ئاساسەن مۇتتەسىل ۋە غەيرىي مۇتتەسىل ھەدىس (جۇملىدىن بىر ئادەم رىۋايەت قىلغان ۋە ياللۇز تارقالغان ھەدىس) كە ئايرىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئىنچىكە پەرقلەندۇرۇشلەر بولدى. ھەدىسلەرنىڭ چىنلىقى ياكى ساختىلىقىنى تەكشۈرۈشتە ئاساسلىقى رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ پەزىلىتىنىڭ ئالىيجاناب ياكى ئالىيجاناب ئەمەسلىكىگە، ئىسنادنىڭ مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل ئەمەسلىكىگە قارالدى. ھەدىس تېكىستلىرىنى بىۋاستە تەكشۈرۈش ئازراق بولدى.

ھەدىس شېرىنپ «ھەدىس نەبەۋى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى سۆز - ھەرىكەتلىرىنىڭ خاتىرىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى يېزىپ قالدۇرۇلماي، ئاغزاكى رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەن. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، VIII ئەسىرنىڭ باشلىرى نۇرغۇن ساختا ھەدىسلەر پەيدا بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» بىلەن تېپىشىپ ئەھكام چىقىرىشتا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، مۇھەددىسلەر تارقىلىپ يۈرگەن ھەدىسلەرنى توپلاپ، تۈزۈپ چىقتى، IX ئەسىردىن كېيىن كىتاب قىلىپ كەڭ تارقاتتى. ھەدىسلەرنى ئىسناد (ھەدىسنىڭ تارقىلىش نەسەبى) ۋە ئاساسىي قىسمى (مەزمۇنى) دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىدى. ئادەتتە ئىسنادنىڭ مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل ئەمەسلىكىگە قاراپ، مۇتتەسىل ھەدىس ۋە مۇنقەتىئ ھەدىس (ئىسنادى ئۈزۈلۈپ قالغان ھەدىس) كە، مەزمۇنىنىڭ چىن ياكى: چىن ئەمەسلىكىگە قاراپ «ئىشەنچلىك»، «ياخشى»، «ساختا» ۋە «ئىشەنچسىز» دىن ئىبارەت تۆت تۈرگە ئايرىدى. شەكىل تۈزۈلۈشى جەھەتتە بەزىلىرىنى رىۋايەت قىلغۇچىلار بويىچە ئورۇنلاشتۇردى. بەزىلىرىنى تېمىلار بويىچە تۈرلەرگە ئايرىدى. تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سۇننىي مەزھىپىنىڭ ھەدىس نۇسخىلىرى 1465 خىلغا يەتكەن ھەمدە مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل بىننى ئىبراھىم بۇخارى، مۇسلىم ئىبنى ھەججاجلار توپلىغان ھەدىس شېرىپ ۋە تىرمىزى، ئەبۇ داۋۇد، نەسائى ۋە ئىبنى ماجەلەر توپلىغان ھەدىس شېرىپلەر «كۇتۇبى سىتتە» (ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابى) دەپ ئاتىلىپ، ئەھكام چىقىرىشتا «قۇرئان كەرىم» دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەنبە دەپ ئاتالدى ۋە شۇنداق دەپ قارالدى. شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ ھەدىس نۇسخىلىرى 66 مىڭ خىلدىن ئېشىپ كېتىتى، ئۇلار ھەزرىتى ئەلىنىڭ ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابنىڭ نوپۇزىنى ئىنكار قىلدى ھەمدە ئۆز مەزھىپىدىكى ئۆلىمالار تۈزگەن

ھەدىس شەرىپكە ھۆرمەت قىلدى ئۇلارنى «كۇتۇبى ئەربەئە» (تۆت ھەدىس كىتاب) ياكى كۇتۇبى خەمسە (بەش ھەدىس كىتاب) دەپ ئاتىدى.

كۇتۇبى سىتتە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئالتە كىتاب» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردە سۈننىي مەزھىپى ئەھلى قىلىدىغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنىڭ خاتىرىسى، يەنى «سەھىھۇل بۇخارى»، «سەھىھۇل مۇسلىم» ۋە تىرمىزى، ئەبۇ داۋۇد، نەسائى ۋە ئىبنى ماجەلەر توپلاپ تۈزگەن تۆت ھەدىس شەرىپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جۇملىدىن ئالدىنقى ئىككىسى «بەرھەق ئىككى كىتاب» دېيىلىدۇ. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. كېيىنكى تۆت كىتاب «تۆت سۈننەت» دېيىلىدۇ. بەزىدە ئىبنى ماجە توپلىغان ھەدىسلەر ئۈستىدە تالاش - تارتىش بولىدۇ. بەزىلەر ئۇنىڭ ئورنىغا مالىك تۈزگەن «ئەل مۇۋەتتە ئ» نى قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بەزىلەر ئىبنى ئەنبەلى تۈزگەن «مۆسنەد شەرىف» كە ھۆرمەت قىلىدۇ.

كۇتۇبى ئەربەئە بۇ شۇ مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئېتىراپ قىلغان نوپۇزلۇق تۆت ھەدىسلەر توپلىمىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇلار مۇھەممەد كۆلەينى تۈزگەن «ئەل كافى فى ئىلمىددىن»، ئىبنى بابۇيە تۈزگەن «مەن لايەستەھزىرۇھۇ»؛ مۇھەممەد تۈسى تۈزگەن «تەھزىب ئەل ئەھكام» ۋە «ئەل ئىستىبسار» دىن ئىبارەت. «ئەل كافى فى ئىلمىد دىن» دىن باشقىلىرى، بۇۋەيھىيە سۇلالىسىدا يېزىلغان. بۇ كىتابلارمۇ سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئالتە ھەدىس شەرىپىگە ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ ئەھكام چىقىرىش، دىنىي ئىجرا قىلىشتىكى مۇھىم ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كۇتۇبى خەمسە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى بەش ھەدىس شەرىپ دېگەنلىك بولۇپ، شۇنىڭ مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئېتىراپ قىلغان نوپۇزلۇق بەش ھەدىس شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ مەزھەپ سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابىنى ئىنكار قىلىش بىلەن بىللە، تۆت ھەدىس شەرىپ ۋە مۇرتەزا تۈزگەن «مۇنازىرە يولى» نى قوشۇپ بەش ھەدىس شەرىپ دەپ ئاتايدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىبنى بابۇيە تۈزگەن «مەدىنەتىل ئىلىم» نى بەشىنچى ھەدىس شەرىپ، دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. «بەش ھەدىس شەرىپ» شۇنىڭ مەزھىپىنىڭ ئەھكام چىقىرىش، دىنىي ئىجرا قىلىشىدىكى مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇۋەتتەسىل ھەدىس بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى رىۋايەتچىلىرى ئۈزۈلۈپ قالمىغان ھەدىس، دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسناد (ھەدىسنىڭ تارقىلىش نەسەبى) گە قاراپ ھەدىسلەرنىڭ ئايرىلغان بىر تۈرى بولۇپ، تارىختا ئۆتكەن سادىق - ئىشەنچلىك رىۋايەت قىلغۇچىلار ئۈزۈپ قويماي رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جۇملىدىن ئىسنادى ئۈزۈلۈپ قالمىغان ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزىگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدىغان ھەدىسلەر «مۇسنەد» (ئىشەنچلىك ھەدىسلەر) دېيىلىدۇ. جۇملىدىن بەزى ھەدىسلەرنىڭ ئىسنادى مۇكەممەل، رىۋايەت قىلغۇچىلىرى ئازراق بولۇپ، خاتا رىۋايەت قىلىنىشى ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. بۇلار گۇمانلىنىشقا بولمايدىغان ھەدىسلەر، دەپ ھېسابلىنىپ، «خىش - ئەقرىبالار رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. «مۇنقەتىئ ھەدىس» (ئىسنادى ئۈزۈلۈپ قالغان ھەدىس) كە قارىغاندا مۇتتەسىل

ھەدىس تېخىمۇ ئىشەنچلىك بولغاچقا، «سەھىھ» (ئىشەنچلىك ھەدىس) دېيىلىدۇ. سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئالتە ھەدىس شېرىپى «بەرھەق» ، «چىن» كىتابلار دەپ ئاتالغان.

مۇنقەتىئ ھەدىس بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى ئىسنادى ئۈزۈلۈپ قالغان ھەدىس دېگەنلىك بولۇپ، ھەدىسلەرنىڭ بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئىسنادى ئۈزۈلۈپ قالغان، مۇكەممەل بولمىغان ھەدىسلەر، بولۇپمۇ رىۋايەت قىلغان تابىئىنلار بولمىغان (ئەملىيەتتە بىر ئادەم رىۋايەت قىلغان) ھەدىسلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل ھەدىسلەرنىڭ ئىشەنچلىك ئەمەسلىكى ئۇستىدە يېكى ئىشەنچلىك ئەمەسلىكى ئۇستىدە تالاش - تارتىش مەۋجۇت. ئەبۇ ھەنىفە ۋە مالىك بىننى ئەنەس بۇنداق ھەدىسلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش پوزىتسىيىدە بولدى. كېيىنكى ئۆلىمالار ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىپ، ئېھتىياتچان بولۇش يۈزىسىدىن تەشەببۇس قىلدى. لېكىن بەزى مۇھەددىسلەر بىر كىشى رىۋايەت قىلغان ھەدىس بولسىمۇ قىياس ئارقىلىق چىقىرىلغان يەكۈندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ قارىدى. جۈملىدىن ئىسنادى مۇكەممەل بولمىغان ياكى رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ پەزىلىتى ئۈستىدە تالاش - تارتىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈنلەي ئىشەنچسىز بولمىغان ھەدىسلەر «ياخشى ھەدىسلەر» دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى چىن ھەدىسلەردىن كېيىن تۇرسىمۇ، لېكىن بىر كىشى رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەردىن ئۈستۈن تۇردى. ئىسنادىنىڭ ئوخشىمىغان ئەھۋالغا قاراپ، ھەدىسلەر يەنە نۇرغۇن ئىنچىكە تۈرلەرگە ئايرىلدى.

بىر كىشى رىۋايەت قىلغان ھەدىسلەر «مۇنقەتىئ ھەدىس» كە قارالغان.

ياخشى ھەدىس «مۇنقەتىئ ھەدىس» كە قارالغان.

ئىشەنچسىز ھەدىس مەزمۇنى ۋە ئىسنادىغا ئاساسەن ئايرىلغان ھەدىسلەرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، مەزمۇنى ھەر تەرەپلىمە ئويلىنىشتىن ئۆتەلمەيدىغان، ئۇمانلىق جايلىرى كۆپ ياكى بىردىن ئارتۇق رىۋايەت قىلغۇچىسى ئىشەنچلىك بولمىغان ياكى ئېتىقادى چىنلىق بولمىغانلارنىڭ رىۋايەت قىلغان «ھەدىسلىرى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق ھەدىسلەر ساختا ھەدىس بولمىسىمۇ، لېكىن، چىن ھەدىس ۋە ياخشى ھەدىستىن كۆپ ناچار ھەدىس ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ھەدىسلەرنىڭ ئىسلام ئىلمى تەتقىقاتىدا قىلچە قىممىتى بولمايدۇ، بۇنداق ھەدىسلەر ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدۇ.

ساختا ھەدىس بۇ يەردە مەزھەپ ۋە سىياسەتتىكى تالاش - تارتىش تۈپەيلىدىن توقۇپ چىقىلغان، ئىشەنگىلى بولمايدىغان ھەدىسلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق «ھەدىسلەر» ناھايىتى كۆپ. ھەدىسلەرنى دەلىللەشتە ھەدىسلەرنىڭ راست - يالغانلىرىنى ئايرىپ، ساختا ھەدىسلەرنى چىقىرىۋېتىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ھەدىس قۇدسى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس ھەدىسلەر» دېگەنلىك بولۇپ، ھەدىستە ئاللانىڭ نامى بىرىنچى شەخس سۈپىتىدە زىكرى قىلىنغان بولسا، «قۇرئان كەرىم» نىڭ سىرتىدىكى ئاللانىڭ ۋەھىيسى، دەپ ھېسابلىنىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق ھەدىسلەرنى مۇسۇلمان ئۆلىمالار، بولۇپمۇ تەسەۋۋۇپچى شائىرلار كۆپ قوللىنىدۇ. مەسىلەن، «مەن بولسام يوشۇرۇن ئۆيمەن. تونۇلۇشنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇڭا دۇنيانى ياراتتىم» ، «مېنىڭ تۈپەيلىمدىن يۇرىكى پارە - پارە بولغان كىشىلەر بىلەن بىللىمەن» ، «مۇھەممەدكە بىر قېتىم بەخت تىلىگەن ئادەمگە مەن ئون قېتىم بەخت تىلەيمەن» دېگەندەك ھەدىسلەر.

مۇقەددەس كىتاب ـ ئەسەرلەر ۋە ئۇلاردىكى ئاتالغۇلار

«قۇرئان كەرىم» ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابىدۇر، «قۇرئان» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قىرائەت قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 55 خىل نامى بار. جۈملىدىن «قۇرئان كەرىم»، «كىتاب»، «ۋەھىي»، «زىكىر»، «ئەل ھەق»، «ئەقىل ـ ئەسەت» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. مۇسۇلمانلار قۇرئاننى ئاللانىڭ سۆزى دەپ بىلىدۇ.

«... لەۋھۇلمەھپۇزدا بىزنىڭ دەرگاھىمىزدا (مۇقىملاشقان) يۇقىرى مەرتىۋىلىك ھېكمەتلىك (كىتاب) دۇر» (43 ـ سۈرىنىڭ 4 ـ ئايىتىدىن). «لەۋھۇلمەھپۇزدا ساقلانغان ئۇلۇغ قۇرئاندۇر» (85 ـ سۈرىنىڭ 22 ـ ئايىتىدىن). «ئاگاھلاندۇرۇغۇچىلاردىن بولۇشۇڭ ئۈچۈن، ئىشەنچلىك جىبرىئىل ئۇنى سېنىڭ قەلبىڭگە ئېلىپ چۈشتى. (قۇرئان) ئوچۇق ئەرەبى تىلدا (نازىل بولدى)» (26 ـ سۈرىنىڭ 193 ـ، 194 ـ، 195 ـ ئايەتلىرى). ئىسلام مۇئەسسىرلىرىنىڭ قارىشىچە، قۇرئان ھەدىسكە ئوخشىمايدۇ. قۇرئاننىڭ مەنىسى ۋە ئىبارىلىرى ۋەھىي بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارغا نازىل بولغان ئاخىرقى كاتتا كىتاب ھېسابلىنىدۇ. بۇرۇنقى كىتابلارنىڭ مەنىسى ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن. قۇرئاننىڭ نازىل بولۇشى بىلەن بۇرۇنقى كىتابلار ناسىخ قىلىندى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 23 يىل (مىلادىيە 610 ـ يىلىدىن 632 ـ يىلىغىچە) دىنىي تەرغىب قىلىش داۋامىدا ئاللانىڭ ۋەھىيسى نامىدا قۇرئاندىكى سۈرىلەرنى ئېغىز قىلىپ تۇردى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا سۈرىلەرنى ئاڭلىغانلار يادلىۋالدى ياكى تېرىلەرگە، تاشلارغا، سۆڭەكلەرگە، خورما يوپۇرماقلىرىغا يېزىۋېلىپ تارقاق ساقلىدى، توپلاپ كىتاب قىلمىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۈرە ـ ئايەتلەرنى پىششىق بىلىدىغان ياكى يادلىۋالغان كىشىلەرمۇ شېھىت بولۇپ، ئالەمدىن ئۆتۈپ ئازىيىشقا باشلىدى. ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغان ئەبۇ بەكرى زەيد بىننى سابىتقا كىشىلەرنىڭ قولىدا تارقاق ساقلىنىۋاتقان سۈرە ـ ئايەتلەرنى كۆچۈرۈپ، توپلاشنى بۇيرۇدى. مۇسھەف (توپلام) نى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەفسەلەر ساقلىدى. ھەزرىتى ئوسمان دەۋرىگە كەلگەندە جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا سۈرىلەرنى ئوقۇش بىردەك بولماسلىق تۈپەيلىدىن پات ـ پات تالاش ـ تارتىش بولۇپ، سۈرىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جىددىي زۆرۈر بولۇپ قالدى. خۇزەيفەنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن ھەزرىتى ئوسمان زەيد بىننى سابىت، ئابدۇللا بىننى زۇبەير قاتارلىق كىشىلەرگە مۇسھەفنى ھەفسە بىلەن بىللە يېڭىباشتىن سېلىشتۇرۇپ، تۈزۈپ چىقىشنى ھەمدە قۇرەيشىلەرنىڭ يەرلىك شىۋىسىنى ئاساس قىلىپ بىرنەچچە پارچە كۆچۈرۈپ چىقىشنى (نەچچە پارچە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھەرخىل سۆزلەر بار)، مەدىنىدە بىر قىسمىنى

ساقلاپ قالغاندىن باشقا، قالغانلىرىنى ھەلىسىپىلىكىنىڭ ئالتە شەھىرىگە (مەككە، دەمەشىق، كۇفە، يەمەن، بەسرە ۋە بەھرەين ئارىلىغا) تارقىتىپ بېرىشنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن نۇسخىلارنى كۆيدۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ نۇسخا «ئۆلچەملىك مۇسھەف» يەنى «ئىمام نۇسخىسى» بولۇپ، تارىختا «ئوسمانى مۇسھەف» (ئوسمانىيە نۇسخىسى) ياكى «بېكىتىلگەن نۇسخا» دەپىلىپ، ھازىرغىچە قوللىنىپ كېلىندى. ھازىر دۇنيادا قوللىنىۋاتقان «قۇرئان كەرىم» ئاشۇ «بېكىتىلگەن نۇسخا» نىڭ كۆچۈرۈلمىسى ۋە تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇ 30 پارە، 114 سۈرە، 6200 دىن ئارتۇق ئايەتتىن تەركىب تاپقان؛ «مەككىدە نازىل بولغان» (قۇرئاننىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدۇ) ۋە «مەدىنىدە نازىل بولغان» (تەخمىنەن ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ) دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا، يەتتە مەنزىلگە، 60 نىسپقا بۆلۈنىدۇ. مەزمۇنى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئىسلام دىنىدىكى ئاساسىي ئېتىقاد ۋە ئاساسىي پەرزلەر ئىچىدە ئاللانىڭ بىرلىكىنى، ئاللاغا بويسۇنۇشنى، سەۋرى قىلىشنى، ياخشىلىق قىلىشنى، سەدىقە بېرىشنى ۋە تەقدىرنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ؛ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى جەمئىيەتنىڭ ھەرخىل تەشەببۇس ۋە ئېتىكا قائىدىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ئۇممەگە تىكلەپ بېرىلگەن دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ھەربىي، قانۇن - تۈزۈم ۋە ئېتىكا قائىدىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇنىڭدا كاپىرلار، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلغۇچىلار، مۇشرىكلار، يەھۇدىيلار ۋە خرىستىئانلار بىلەن بولغان مۇنازىرىلەر خاتىرىلەنگەن؛ دىننى تەرغىب قىلىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە قەدىمكى ئەرەبلەرگە دائىر قىسسىلەر، رىۋايەتلەر ۋە تەمسىللەر نەقىل كەلتۈرۈلگەن؛ دىنىي مۇراسىم ۋە نەسىھەت پائالىيەتلىرىگە دائىر قەسەمنامە، دۇئا - تىلاۋەتلىرى، ئاگاھلاندۇرۇشلارنى، «مەخپىي» ۋە مەنىسى باتىن سۈرە - ئايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئاسمان - زېمىن، قۇياش، ئاي، بۇلۇت، يامغۇر، يۇلتۇزلار، نۇر، يەر تەۋرەش قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 23 يىللىق دىنىي تەبلىغات پائالىيىتى قاتارلىق ئەھۋاللار بايان قىلىنىدۇ. سۈرىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش تەرتىپىدە پروگراممىا خاراكتېرلىك ئىمان دۇئاسى تۇنجى سۈرە قىلىنغان، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلى زىچ بولغان بەزى ئۇزۇن سۈرىلەر ئۇنىڭ كەينىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئۇلارنىڭ كەينىگە پەند - نەسىھەت ۋە ئاگاھلاندۇرۇشقا دائىر مەزمۇنلار، ئاندىن كېيىن سۈرىلەر ئۇزۇن - قىسقىلىق تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ سۈرىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ، ئىسلام دىنىدا ئەھكام چىقىرىش ۋە دىنىي ئەقىدە، دىنىي قائىدە تىكلەشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي مىزانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ھەرخىل مەزھەپلەر، تەلىماتلار، ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىملىرى ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر كۆپ ھاللاردا قۇرئاننى دەستۇر (نەزەرىيە) ئاساسى قىلدى. مۇئتەزىلىيەلەر قۇرئاننى يارىتىلغان دېگەنلىكى ئۈچۈن ئەنئەنچىلەر

تەرىپىدىن ئەيىبلەندى. قۇرئانشۇناسلىقتا «قۇرئان كەرىم» نى تەتقىق قىلىش، تەپسىر قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى؛ ئوقۇش، يادلاش، چىرايلىق يېزىش ياخشى ئەمەل سۈپىتىدە مەشرۇ ئ قىلىندى؛ قۇرئاننىڭ نۇرغۇن يازما ۋە ئويما نۇسخىلىرى ھۆسنىخەت بىلەن يېزىلىپ، كاتتا مۇقاۋىلاندى. تەتقىق ۋە تەپسىر قىلىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سۈرە يېزىلغان بەتلەرنىڭ چۆرىسىدە سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى، سۈرە نامى، ئايەت سانى، نازىل بولغان جايى، رۇكۇ ياكى سەجدە قىلىش قاتارلىقلار رەسمىي ئۆرسىتىلىپ مۇقىم پرىنسىپ قىلىندى. قۇرئاننىڭ تۇنجى نۇسخىسى 1530 - يىلى تۇنىستا بېسىلدى. ئاندىن كېيىن 1694 - يىلى ھامبورگ نۇسخىسى، 1787 - يىلى ساينت پېتېربۇرگدا موللا ئوسمان نۇسخىسى بېسىلدى. XIX ئەسىرگە كەلگەندە تۈركىيە، پېرسىيە، ھىندىستانلاردىمۇ قۇرئاننىڭ باسما نۇسخىلىرى بارلىققا كەلدى. قۇرئاننىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەرجىمە نۇسخىسى XI ئەسىردىكى باغدادتا بارلىققا كەلدى. 1143 - يىلى تۇنجى لاتىنچە تەرجىمىسى ئىشلەندى ھەمدە 1543 - يىلى باسىلدا نەشر قىلىپ تارقىتىلدى. قۇرئاننىڭ ئەرەبچە نۇسخىسى ھەممىدىن بۇرۇن رىمدا باستۇرۇلدى، لېكىن تارقىتىلمىدى. 1694 - يىلى ھامبورگ نۇسخىسى چىققاندىن كېيىن، غەربتە بىرنەچچە نۇسخىسى نەشر قىلىندى. جۈملىدىن مىسىر، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە خەتمە قۇرئان (قۇرئاندىن تاللانمىلار) بارلىققا كېلىشكە باشلىدى ھەمدە سۈرىلەر خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇچە - ئەرەبچە سېلىشتۇرما تەرجىمىسى، خەنزۇچە ماس تاۋۇشلۇق نۇسخىسى ۋە 1862 - يىلى دۇ ۋېنشۇنىڭ باسما كىتابى چىقتى؛ XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا قۇرئاننىڭ ھازىرقى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا، شەمسىددىن دامۇللام، مۇھەممەد سالىھلار ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى ئىشلىدى. XX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىغىچە «قۇرئان كەرىم» دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا 70 خىل يېزىققا تەرجىمە قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇن قوليازما نۇسخىلىرى ساقلاندى.

ئاللانىڭ كىتابى (1) جۈڭگودا خەنزۇ تىلىنى ئىشلىتىدىغان مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» نى بۇرۇن «ئاللانىڭ كىتابى» دەپ ئاتىغان. (2) ئىسلام دىنى ئاللا تەرىپىدىن بۇرۇنقى پەيغەمبەرلەرگە نازىل قىلىنغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان 114 كىتاب كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە «تەۋرات»، «زەبۇر»، «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان كەرىم» ئەڭ چوڭ تۆت كىتاب ھېسابلىنىدۇ.

بەرھەق كىتاب ئادەتتە «خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بەرھەق كىتابنىڭ بىۋاستە ئىزاھاتى» دېيىلىدۇ. (1) جۈڭگودىكى خەنزۇ تىلىنى ئىشلىتىدىغان مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» نى بۇرۇن شۇنداق ئاتىغان. (2) «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنىڭ ئەرەبچە - خەنزۇچە قىسقىچە سېلىشتۇرما تەرجىمىسى شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇنى ماكۇيلىن، ياڭ دېيۇەنلەر 1919 - يىلى بىرلىشىپ تەرجىمە قىلغان.

تەفسىر ئەل كەبىر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تەپسىر قامۇسى» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) سۇننىي مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىر كىتابلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مەفاتىھول غەيب» مۇ دېيىلىدۇ. بۇنى فەخرىددىن بىننى ھۇسەين رازى (1149 — 1209) تەپسىر

قىلغان. بۇ كىتابتا «كەششاف» ھۆرمەت قىلىدىغان مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ قاراشلىرىغا رەددىيە بېرىلمىگەن، بەلكى مۇئەسسىر ئەشئەرىلىيەلەرنىڭ پەلسەپىلىك قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. فەخرىددىن بىننى ھۈسەين رازى تەپسىرنى يېزىپ تۈگىتەلمىدى. ئۇنى فەخرىددىن بىننى ھۈسەين رازىنىڭ شاگىرتى، دەمەشقىنىڭ قازى قۇزاتى شەمسىددىن خۇۋەيىي (؟ — 1242) بىلەن نەجمىدىن قەمۇلى (؟ — 1375) داۋاملاشتۇرۇپ پۈتتۈردى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ بۇ ئەسەرنىڭ بۇلاق (ھازىرقى قاھىرەنىڭ يېنىدىكى كىچىك شەھەر)، ئىستامبول، قاھىرە قاتارلىق نۇسخىلىرى چىقتى؛ بۇنىڭدىن باشقا، «فەخرىددىن رازى تەفسىرلىرىنىڭ مۇندەرىجىسى» 1933 - يىلى لوندوندا نەشر قىلىندى. (2) شىئە مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىر كىتابلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇنى سەييىد مۇھەممەد رازى (؟ — 1209) تەپسىر قىلغان. پۈتۈن ئەسەر 30 جىلد.

تەفسىر جەلالەين بۇ ئەسەرنى مىسىردىكى جەلالىددىن ئىسىملىك ئىككى مۇئەسسىر بىرلىشىپ يازغان. بۇ سۈننىي مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىر كىتابلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ئالدىنقى قىسمىنى جەلالىددىن مەھەللى (؟ — 1459 يىلى) يېزىپ تۈگىتەلمىگەن. قالغان قىسمىنى (17 - بابتىن باشلاپ) جەلالىددىن سۈيۈتى (؟ — 1505) داۋاملاشتۇرۇپ پۈتتۈرگەن. بۇ تەپسىر ئاممىباب، چۈشىنىشلىك بولۇپ، يېڭى ئۆگەنگۈچىلەرگە ماس كەلگەنلىكتىن، سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇنىڭدىن كەڭ پايدىلاندى. جۇڭگو ئىسلام دىنى بۇ تەپسىرنى مەدرىسە تەربىيىسىدىكى دەرسلىكلەرنىڭ بىرى قىلدى. 1984 - يىلى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى «قىسقىچە تەپسىر» نامى بىلەن باستۇرۇپ تارقاتتى.

كەششاف بۇ ئەرەبچە «كەششاف ئەن ھەقائىقۇت تەنزىل» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، «سۈرىلەرنىڭ سىرىنى ئېچىش» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ سۈننىي مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىر كىتابلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككى جىلد. بۇنى خارازملىق ئەبۇ قاسىم مەھمۇد بىننى ئۇمەرال زەمەخشەھىرى (1074 ياكى 1075 — 1143 ياكى 1144) يازغان. 1134 - يىلى يېزىپ بولغان. تەپسىرده ئىستىلىستىكا ۋە ئىلمىي تەۋھىدكە دائىر ئىزاھاتلارغا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇ ئەسەردە مۇئتەزىلىيەلەرنىڭ ئەنئەنىگە قارشى ھالدا «قۇرئان كەرىم» يارىتىلغان، دەيدىغان قارىشى بولسىمۇ، لېكىن ئەنئەنىچىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى. ئەرەب پەيلاسوپى، تارىخچىسى ئىبنى خەلدۇن (1332 — 1406) ئۇنى باشقا تەپسىرلەرنىڭ ئۈستىگە قويدى. بۇ ئەسەر كالكۇتتادا 1856 - يىلى تۇنجى قېتىم بېسىپ تارقىتىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلاق (ھازىرقى قاھىرەنىڭ يېنىدىكى كىچىك شەھەر) دە 1874 - يىلى نەشر قىلىندى. 1889 -، 1890 -، 1900 -، 1935 - يىللىرى قاھىرەدە نەشر قىلىندى.

كەششاف ئەن ھەقائىقۇت تەنزىل «كەششاف» قا قارالسۇن.

سۈرىلەرنىڭ سىرىنى ئېچىش «كەششاف» قا قارالسۇن.

جامىئۇل بەيانى فى تەفسىرىل قۇرئان «تەپسىر قامۇسى» مۇ دېيىلىدۇ. سۈننىي مەزھىپىنىڭ مەشھۇر تەپسىر كىتابلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇنى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد بىننى جەرىر تەبەرى يېزىپ چىققان. سۈرە - ئايەتلەرنى ھەدىسكە دائىر نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن

تۇنجى قېتىم تەپسىر قىلغان. بۇنى كېيىنكى مۇفەسسىرلەر قوللىنىپ كەلدى.

تەفسىر تەبەرى «جامىئۇل بەيان فى تەفسىرىل قۇرئان» غا قارالسۇن.

قۇرئان كەرىم تەرجىمىسى ۋە شەرھى بۇ «قۇرئان كەرىم» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ۋاڭ جىڭزەي تەرجىمە قىلغان. كۆپ خىل تەپسىر نۇسخىلىرى (مەسىلەن، ھۇسەين، جالالىددىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەپسىر نۇسخىلىرى) دىن پايدىلىنىپ كلاسسىك خەنزۇ تىلى ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا تەرجىمە قىلغان. تەرجىمە ئورنىغا قويۇلۇپ 1925 - يىلى 3 - ئايدا شەندۇڭدا قولدىن چىقىرىپ، كېيىن تەيەنجىن، بېيجىڭغا ئېلىپ كېلىپ تۇزەتكەن. 1932 - يىلى بېيپىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) جۇڭگو ئىسلامىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. سۈرىلەر خۇيزۇچە مەدرىسە تىلىدا تەرجىمە قىلىندى (A نۇسخا)، 1937 - يىلى قايتا تەرجىمە قىلىندى. 1942 - يىلى نىڭشادا تاش مەتبەئىدە بېسىلدى. (B نۇسخا)، 1945 - يىلى چۇڭچىڭدا ھازىرقى زامان خەنزۇتىلى بىلەن تۇزىتىلدى ھەمدە شەرھى كېڭەيتىلدى (C نۇسخا)، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى C نۇسخا ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە بولۇپ، تېكىست بىر مىليوندىن ئارتۇق خەت بىلەن تەپسىر قىلىندى. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىدە تەسىرى خېلى چوڭ بولدى. كەڭ تارقالدى. 1946 - يىلى شاڭخەيدىكى يۇڭشاڭ كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى تەرىپىدىن تارقىتىلدى. كېيىن شياڭگاڭ، تەيۋەن ۋە ئەرەب دۇنياسىدا قايتا بېسىلدى.

تەفسىر بەيزاۋى ئەرەبچىدە «ئەنۋار ئەنتەنزىل ۋە ئەسرار ئەنتەئۋىل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككى جىلد. سۇننىي مەزھىپىنىڭ قارىشىچە ئەڭ ياخشى، ھەدىسكە ئوخشىشىپ كېتىدىغان تەپسىر كىتاب ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئابدۇللا بىننى ئۆمەر بەيزاۋى (؟ — 1282 ياكى 1291) «كەششاف» ۋە باشقا ماتېرىياللارغا ئاساسەن يازغان. بۇ ئەسەردە «قۇرئان كەرىم» نىڭ تىل قۇرۇلمىسى تىلشۇناسلىق ۋە ئىستىلىستىكا قاتارلىق جەھەتلەردىن تەپسىر قىلىنغان. «قۇرئان كەرىم» نىڭ ھەرخىل ئوقۇلۇشلىرىغا چېتىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى 1846 -، 1848 - يىللىرى گېرمانىيىلىك ھېنرىخ لېدېرش فلېيشېر (1801 — 1888) لېيپزىگدا نەشر قىلدى. كېيىن بەزى ئىسلام دۆلەتلىرى باستى. سۇننىي مەزھىپىنىڭ مەدرىسلىرىدە دەرسلىك قىلىندى. بەيزاۋى شىرازلىق قازى بولغاچقا، جۇڭگو بۇرۇنقى تەرجىمىسىدە «قازى» دەپ ئاتالدى. جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنى مەدرىسلىرىدە دەرسلىكلەرنىڭ بىرى قىلىنىدى.

ئەنۋار ئەنتەنزىل ۋە ئەسرار ئەنتەئۋىل «تەفسىر بەيزاۋى» غا قارالسۇن.

خەتمە قۇرئان «قۇرئان كەرىم» دىن تاللانمىلار شۇنداق دېيىلىدۇ. خەتمە قۇرئان سۈرە فاتىھەنى؛ سۈرە بەقەرنىڭ 1 - دىن 5 - گىچە، 163 -، 255 - دىن 257 - گىچە 285 - ۋە 286 - ئايەتلىرىنى؛ سۈرە ئال ئىمراننىڭ 8 -، 9 -، 16 -، 26 -، 27 - ئايەتلىرىنى؛ سۈرە تەۋبەنىڭ 128 - 129 - ئايەتلىرىنى ۋە 36 -، 37 -، 86 -، 87 -، 93 -، 94 -، 97 -، 99 -، 102 -، 103 -، 105 - دىن 114 - گىچە ئايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرخىل جايلاردا تاللانغان سۈرە - ئايەتلەرنىڭ ئاز - كۆپلۇكىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. «چوڭ خەتمە قۇرئان» ۋە «كىچىك خەتمە قۇرئان» دەپ ئايرىلىدۇ. جۇڭگودىكى خۇيزۇ

مۇسۇلمانلارنىڭ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم مۇراسىملىرىدا ئاخۇنۇملار «قۇرئان كەرىم» نىڭ سۈرە - ئايەتلىرىنى قىراەت قىلىدۇ. ھازىر مەلۇم بولۇشىچە، 1874 - يىلى مالىيەنىيۈەن «خەتمە قۇرئاننىڭ تەرجىمىسى ۋە شەرھى» نى ئىشلىگەن. 1882 - يىلى يۈي خەيتىڭ «خەتمە قۇرئان» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. جۈڭگونىڭ مەدرىسە تەربىيىسىدە «خەتمە قۇرئان» نى يادلاش — «قۇرئان كەرىم» نى تولۇق ئوقۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئون سەككىز سۈرە «خەتمە قۇرئان سۈرىلىرى» مۇ دېيىلىدۇ. جۈڭگو مۇسۇلمانلىرى «قۇرئان كەرىم» دىن تاللانغان ئون سەككىز ئۇششاق سۈرە (جۈملىدىن 86 -، 87 -، 93 -، 94 -، 97 -، 99 -، 102 -، 103 -، 105 -، 106 -، 107 -، 108 -، 109 -، 110 -، 111 -، 112 -، 113 -، 114 -، سۈرىلەر) نى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ. 1 -، 2 -، 36 -، 67 - سۈرىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ، خەتمە قۇرئاننىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ. مۇسۇلمانلار ھەر ۋاخ ناماز ئوقۇغاندا سۈرە فاتىھەنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، خالىغان بىر سۈرىنى تاللاپ ئوقۇسا بولىدۇ.

ناسىخ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بىكار قىلىش» ياكى «ئەمەلدىن قالدۇرۇش» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى كېيىن نازىل بولغان ئايەتلەرنىڭ بۇرۇن نازىل بولغان ئايەتلەرنى ناسىخ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «قانداقلا بىر ئايەتنى ئەمەلدىن قالدۇرساق ياكى ئۇنتۇلدۇرساق، (ئورنىغا) ئۇنىڭدىن ئارتۇق ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئايەتنى كەلتۈرىمىز...» (2 - سۈرىنىڭ 106 - ئايىتىدىن). مۇنداق ئۇچ خىل ئەھۋال بولىدۇ: (1) مەلۇم ئايەتنى ئوقۇش توختىتىلىدۇ. (2) مەلۇم ئايەتكە ئاساسەن تۈزۈلگەن ئەھكاملار بىكار قىلىنىدۇ. (3) مەلۇم ئايەتنى ئوقۇش توختىتىلىدۇ ھەمدە شۇ ئايەتكە ئاساسەن تۈزۈلگەن ئەھكاملار بىكار قىلىنىدۇ. بىكار قىلىنغان ئايەت «مەنسۇخ» دېيىلىدۇ. ناسىخ — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا بەلگىلەنگەن مۇھىم پىرىنسىپتۇر. بىكار قىلىنغان ئايەتلەر توغرىسىدا مۇفەسسىرلەر مەخسۇس تەپسىر قىلغان. لېكىن، بىكار قىلىنغان ئايەتلەرنىڭ سانى ھەققىدىكى پىكرى پەرقلىنىدۇ. بەزىلەر بىكار قىلىنغان ئايەت 500 دىن ئاشىدۇ، دېسە، بەزىلەر بەش ئايەت بىكار قىلىنغان دەيدۇ. ئادەتتە كىشىلەر 20 ئايەت بىكار قىلىنغان، دەپ قارايدۇ. دىنىي كىتابلاردا ناسىخقا يول قويۇش پرىنسىپى يەھۇدىي دىنىدا، ئىسلام دىنىدا قوللىنىلغان.

ئەل مۇۋەتتە «مۇۋەتتە» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «توپلام» دېگەنلىك بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى خاتىرىلەنگەن كىتابلار ئىچىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى كىتابلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى مالىك ئىبنى ئەنەس توپلىغان. بۇنىڭغا تەخمىنەن 500 ھەدىس توپلانغان بولۇپ، فىقھەنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى بويىچە تەھرىرلەنگەن. بۇ ئەسەرنىڭ نوپۇزىنى سۈننىي مەزھەپتىكىلەر ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىدۇ. سۈننىي مەزھەپتىكى بەزى مۇتەكەللىملەر ئۇنى جامائەت ئېتىراپ قىلغان ئالتە ھەدىسلەر توپلىمىنىڭ بىرى، دەپ قاراپ، ئىبنى ماجە توپلىغان ھەدىسلەرنىڭ ئورنىغا قويىدۇ. يەنە

بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بۇنى ئابدۇ مالىك بىننى جۇراجى (؟ — 767) توپلىغانىكەن.

مۇسنەد شېرىف «مۇسنەد» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىسناد توپلىمى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردە ئىبنى ھەنبەلى توپلىغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئۇ توپلىغان 750 مىڭ ھەدىستىن 30 مىڭنى تاللىۋالغان. سۇننىي مەزھىپى ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابىدىن قالسىلا، مۇشۇ شېرىفنى نوپۇزلۇق كىتاب ھېسابلايدۇ.

سەھىھۇل بۇخارى بۇ ھەدىسلەر توپلىمىنى مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل بۇخارى توپلىغان. سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. «سەھىھۇل مۇسلىم» بىلەن بىللە «قۇرئان كەرىم» سىرتىدىكى ئىككى مۇقەددەس كىتاب، دەپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا كەڭ ئىناۋەتكە ئىگە، رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇھەممەد بىننى ئىسمائىل بۇخارى 16 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، خەلىپە ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق جايلارنى ئايلىنىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە دائىر 600 مىڭدىن ئارتۇق رىۋايەت توپلىغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك، دەپ قارالغان 7 مىڭ 300 دىن ئارتۇق (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە 9 مىڭ 800 دىن ئارتۇق) ھەدىسنى تاللىۋېلىپ، فىقھەنىڭ تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى بويىچە 97 كىتاب (بەزى رىۋايەتلەردە 160 كىتاب) قىلىپ تۈزگەن. بۇ كىتابلاردىكى 2623 ھەدىس شەكسىز ئىشەنچلىك نوپۇزغا ئىگە، دەپ ھېسابلىنىدۇ. «سەھىھۇل بۇخارى» ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى پۈتتى.

سەھىھۇل مۇسلىم بۇنى مۇسلىم ئىبنى ھەججاج تەھرىرلىگەن. لېكىن، بۇ زات ھاياتىدا بۇ ئەسەرنى قولدىن چىقىرىپ كېتەلمىگەن. ئۇنى شاگىرتلىرى فىقھە ئۇسۇلى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىپ پۈتكۈزگەن. 52 جىلد. سۇننىي مەزھىپى ئۇنى ئالتە چوڭ ھەدىس كىتابىنىڭ بىرى ھېسابلاپ، «سەھىھۇل بۇخارى» دىن قالسىلا، ئۇنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. بۇ ئىككى كىتابنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ سىرتىدىكى ئىككى مۇقەددەس كىتاب، دەپ ھېسابلايدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن توپلانغان 300 مىڭدىن ئارتۇق رىۋايەتتىن 6 مىڭدىن كۆپرەكى تاللىنىپ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ باشقا ھەدىس شەرىپلەرگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، باب ـ پاراگرافلارغا ئايرىلمىغان بەلكى تۈرلەرگە ۋە ئىسنادىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. ئېيتىلىشىچە، كىتابتىكى 4 مىڭ ھەدىس (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە 1 مىڭ 300 ھەدىس) شەكسىز نوپۇزغا ئىگە ئىكەن. مۇھەددىن يەھيا نەۋاۋى (1233 — 1277) نىڭ تەپسىر كىتابى ئەڭ مەشھۇر كىتاب ھېسابلىنىدۇ.

مەسابىھ سۇننەت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يول نۇرى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەغەۋى (؟ — 1117 ياكى 1122) توپلىغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بولۇپ، سۇننىي مەزھىپىدە خېلى كەڭ ئومۇملاشقان كېيىنكى توپلاملارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر مەزمۇنىنىڭ مۇللۇقى، ئوقۇشقا ئاسانلىقى بىلەن مەشھۇر.

ئەل كافى فى ئىلمىددىن شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان تۆت ھەدىس شېرىپىنىڭ بىرى. بۇنىڭغا 16099 ھەدىس توپلانغان. بۇ ھەدىسلەرنىڭ ئىچىدىكى 572 ھەدىسنى كېيىنكى ئۆلىمالار ئىشەنچلىك ھەدىس دەپ قارىغان. بۇ ھەدىسلەرنى مۇھەممەد بىننى يەئقۇب كۇلايىنى (؟ — 939 ياكى 940) توپلاپ، 30 يىلدا پۈتتۈرگەن. 1312 - يىلىدىن 1318 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تېھراندا نەشر قىلىنغان. خەلىل بىننى غازى قازۋىنى 1647 - يىلى مەككىدە نەشر قىلىنغان «شافى» دە بۇ كىتابنى ئاممىباب تەپسىر قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «ئەششافى» نامىدا پارسچە نەشر قىلدۇرغان.

ئەششافى «ئەل كافى فى ئىلمىددىن» غا قارالسۇن.

مەن لا يەستەھزىرۇھۇ فەقىھ شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان تۆت ھەدىس شېرىپىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى مۇھەممەد بىننى ئەلى بىننى بابۇيە قۇمىي (؟ — 991 ياكى 992) توپلاپ تۈزگەن. بۇ كىتابقا 6 مىڭدىن ئارتۇق (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە 9044) ھەدىس كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە 4 مىڭدىن ئارتۇق ھەدىسنىڭ مۇكەممەل ئىسنادى بار. بۇ كىتاب 1324 - يىلى تېھراندا نەشر قىلىندى. ئەرەب ۋە پارس تىلىدا تەپسىر قىلىنىدى. تەپسىرنى مۇھەممەد تەكى مەجلىسى ئىشلىدى.

تەھزىبۇل ئەھكام شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان تۆت ھەدىس شېرىپىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنىڭغا جەمئىي 13590 ھەدىس كىرگۈزۈلۈپ، 393 قىسىمغا ئايرىلغان. ئەل مۇفىد (948 ياكى 950 — 1022) نىڭ «ئەل مۇقنىئە فىل فىقھ» ناملىق ئەسىرىنىڭ تەپسىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد بىننى ھەسەن تۇسى بىننى ھەسەن تۇسى توپلىغان.

ئەل ئىستىبسار شىئە مەزھىپى ھۆرمەت قىلىدىغان تۆت ھەدىس شېرىپىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنىڭغا 5511 ھەدىس توپلىنىپ، 920 پاراگرافقا ئايرىلغان. بۇنى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد بىننى ھەسەن تۇسى توپلىغان. بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نامى «ئەل ئىستىبسار فىيما ئۇختۇلىفە فىھى مىنەل ئەخبار» دېيىلىدۇ.

نەھج ئەل بەلاغە «نەھجۇل بەلاغە»، «نەھجەل بەلاغە» تەھزىبۇل ئەھكاممۇ دېيىلىدۇ. بۇنى شىئە مەزھىپى «بەشىنچى مۇقەددەس كىتاب» دەپ ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇنى ئەلى تاھىر شارىف مۇرتەزە (؟ — 1044) توپلىغان. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، بۇنى ئۇنىڭ ئاكىسى رازىدىن باغدادى (؟ — 1014) توپلىغانمىكەن.

مۇدەۋۋەنە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خاتىرە» ياكى «تەسىرات» دېگەنلىك بولىدۇ. مالىكىيەنىڭ مۇھىم فىقھ ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 20 جىلد. ئادەتتە مالىك ئىبنى ئەنەسنىڭ شاگىرتى ۋە مالىكىيەنىڭ باش ئۇستازى ئىبنى قاسىم (؟ — 806) نىڭ ئەسىرى، دەپ ھېسابلىنىدۇ. دەسلەپ ئەسەد بىننى فۇرات (VIII ئەسىردە ياشىغان ئادەم) سورىغان ھەرخىل مەسىلىلەرگە ئىبنى قاسىم مالىك ئىبنى ئەنەسنىڭ فىقھە تەشەببۇسىغا ئاساسەن جاۋاب بەرگەن. ئۇلارنى ئەسەد بىننى فۇرات خاتىرلەپ توپلام قىلغان. كېيىن غەيرەۋان (ھازىرقى تۇنىس) نىڭ قازىسى سەھنۇن ئەبۇ سەييىد تانۇكى (؟ — 854) كۆچۈرۈپ چىققان. 804 - يىلى سەھنۇن ئەبۇ سەيىد تانۇكى ئىبنى قاسىم بىلەن كۆرۈشۈپ،

كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى كۆرۈپ تۇزىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئىبنى قاسىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سەييىد تانۇكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى قايتىدىن رەتلەپ مالىكىيەنىڭ تۇزىتىلگەن ئەسىرى قىلغان. بۇنىڭ 1905 - يىلىدىكى قاھىرە نۇسخىسى بار. مالىكىيە ئېقىمىدىكى ئۆلىمالار بۇ كىتابقا كۆپ خىل ئىزاھاتلارنى بەرگەن. بۇ كىتاب شىمالىي ئافرىقىدا كەڭ تارقالغان.

دىنىنىڭ قائىدىسى ئىسلام دىنىنىڭ فىقھە ئەسىرى بولۇپ، بۇنى ئەل ئەشئەرىيەدىكى فەقىھ باغدادى يازغان. XI ئەسىردە كىتاب قىلىنغان. بۇنىڭدا ئىمام (خەلىپە) تۇزۇمى مۇنداق سەككىز تەرەپتىن بايان قىلىنغان: (1) ئىمام ئەملىنىڭ زۆرۈرلۈكى؛ (2) ئىمامنىڭ ۋەزىپىسى؛ (3) ئىمامنىڭ سانى؛ (4) ئىمامنىڭ كېلىپ چىقىشى؛ (5) ئىمامنىڭ سالاھىيىتى؛ (6) ئىمامنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشى ۋە بىكار قىلىنىشى؛ (7) مۇھىممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى ئىمامنىڭ ۋەزىپىسى؛ (8) ئىمامنىڭ ۋارىسى ۋە ۋەسىيىتى. كىتابتا ئىمامىلىق تۇزۇمىنىڭ ئاللانىڭ ۋەھىيسىدىن كەلگەنلىكى، مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك تۇزۇم ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى مۇقەددەس ئەھكاملارنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، ئىمام قۇرەيش جەمەتىدىن چىقىش كېرەكلىكى، تەقۋادار، ئادىل، باتۇر - جەڭگە ماھىر، فىقھەغە پىششىق دىنىي ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك، دەپ قەيت قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب ئىمام (خەلىپە) تۇزۇمىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەبۇ ھەسەن ماۋەردى، غەززالى قاتارلىق كېيىنكى ئۆلىمالارغا خېلى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

كىتاب خەراج بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «باج توغرىسىدا» دېگەنلىك بولىدۇ. فىقھە ئەسەر بولۇپ، بۇنى ئەبۇ يۈسۈف يازغان. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا كىتاب قىلىنغان. مۇئەللىپ باغدادتا قازى كالان بولغان مەزگىلدە بۇ كىتابنى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھارۇن رەشىد (786 - يىلىدىن 809 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) غا بېغىشلاپ يازغان. كىتابتا ھۆكۈمران (ئىمام) نىڭ ھوقۇقى، ئەمەلدار - پۇقرالارنىڭ مەجبۇرىيىتى ۋە دۆلەتنىڭ باج ئېلىش تۇزۇمى سىستېمىلىق بايان قىلىنغان. باج ۋە ئىستېمال «ئاللانىڭ ھوقۇقى»، ئۇنىڭدىن قالايمىقان پايدىلىنىشقا بولمايدۇ. ئىمام (خەلىپە) «ئاللانىڭ ۋەكىلى» بولۇش سۈپىتى بىلەن شەرئىەت بويىچە ئىش قىلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. نۇرغۇن ھەدىس دەلىل كەلتۈرۈلۈپ ئەمەلدار - پۇقرالارنىڭ ئىمامغا مۇتلەق بويسۇنۇشى كېرەكلىكى، جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلماسلىقى ئىسپاتلانغان. نەقىل كەلتۈرۈلگەن ھەدىستە مۇنداق دېيىلگەن: «ئاللاغا بويسۇنغۇچى ماڭا بويسۇنىدۇ. ئىمامغا بويسۇنغۇچى ماڭا بويسۇنىدۇ. ماڭا ئاسىيلىق قىلغۇچى ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولىدۇ». ئىمامغا ئاسىيلىق قىلغۇچى ماڭا ئاسىيلىق قىلغان بولىدۇ. بۇ دەسلەپكى چاغلاردىكى خەلىپە تۇزۇمى بايان قىلىنغان ئەسەر بولۇپ، كېيىنكى ئۆلىمالارغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

رىسالە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بۇرۇشۇرا» ياكى «قىسقا مۇلاھىزە» دېگەنلىك بولىدۇ. سۇننىي مەزھىپىدىكى

شافىئىيىه ئىلمى ئېقىمىنىڭ مۇھىم فىقهه ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئىمام شافىئىي يازغان. ئەسەر رىساله شەكلىده يېزىلغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كىتاب قىلىنغان. ھەدىس تەرەپدارلىرى ۋە پىكىر تەرەپدارلىرىنىڭ بىتەرەپ مەيدانىدىن ئۆزگىچه مەيداندا تۇرۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھكاملار، ھەدىس ئەھكاملىرى، ئىجما ئ، قىياستىن ئىبارەت ئەھكام چىقىرىشنىڭ تۆت پرىنسىپىنى سىستېمىلىق دەلىللىدى ھەمدە دەسلەپكى چاغلاردا ئۇمۇملاشقان پىكىر، ئىجتىھاد، ئەقلىي يەكۈن، ئەل ئىستىھسان، ئىستىسلاھ قاتارلىق فىقهه ئۇسۇللىرىنى ۋە پرىنسىپلىرىنى تەھلىل قىلدى. بۇ ئەسەر ئىراق ۋە مىسىردا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە. 1903 - يىلى قاھىرەدە نەشر قىلىندى.

ئەل ھىدايە فىل فۇرۇئ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يېتەكلەش» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۈننىي مەزھىپىدە دائىم ئىشلىتىلىدىغان فىقهه كىتابلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «كىشىلىك ھاياتىنىڭ قىبلەنامىسى» دەپ قارىلىدۇ. «ھىدايە» ئاتالغۇسى نۇرغۇن ئەسەرلەردە ئىشلىتىلگەن. مەرغىلانلىق بۇرھانىددىن ئەلى (1135 — 1196) نىڭ ئەسىرى شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەبۇ ھەنىفه ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئەبۇ يۈسۈف، ئىمام مۇھەممەدتىن ئىبارەت ئۇچ ئادەمنىڭ فىقهه تەشەببۇسلىرى توپلىمى ھەم مۇئەللىپلەر ئۆزلىرى تاللىغان «بەدايەئەل مۇبتەدا» نىڭ ئىزاھاتى شۇنداق دەپ ئاتالغان.

ئەل ۋىقايە ھەنەفىيە ئىلمى ئېقىمىنىڭ فىقهه كىتابى بولۇپ، بۇ كىتابنى XIV ئەسىردىكى بۇرھان شەرىئەت مەھمۇد تۇزگەن. «ئەل ھىدايە فىل فۇرۇئ»نى ئۆگىنىش ۋە چۈشىنىشكە دائىر ئاساسىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. مۇسۇلمانلار ئۇنى «ئەل ۋىقايە ئىزاھاتى» بىلەن بىللە ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ قىسقارتىلمىسى «مۇختەسەر ۋىقايە» دېيىلىدۇ. بۇمۇ ھەنەفىيە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار كۆپ ئىشلىتىدىغان فىقهه كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتاب پاكىستان، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان. جۇڭگونىڭ مەدرىسە تەربىيىسىدە زۆرۈر دەرسلىكلەرنىڭ بىرى قىلىنغان. ۋاڭ جىڭزەي تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسى 1931 - يىلى تىيەنجىندە نەشر قىلىندى. ما سەيىپي رەتلىگەن يېڭى نۇسخىسى تىيەنجىن قەدىمى كىتابلار نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 - يىلى نەشر قىلىندى.

شەرھى ۋىقايە بۇنى ئۇبەيدۇللا بىننى مەسئۇد (؟ — 1344 ياكى 1346) يازغان. سۈننىي مەزھىپى كۆپ قوللىنىدىغان فىقهه كىتابلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ «ئەل ۋىقايە»نىڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەمدە ئۇنى شەرھلىگەن. بۇ ئەسەر ھەنەفىيە شەرىئىتى تەرەققىي قىلغان رايونلاردا تارقالغان. بەزى دۆلەتلەر (مەسىلەن، ھىندىستان) دىكى مەدرىسلەردە «ئەل ھىدايە فىل فۇرۇئ» دىن كەڭ قوللىنىلىدى. ئىستامبولدىكى ئۆلىمالارنىڭ بىرى ھېسابلانغان ئەقى يۈسۈف بىننى يۈنىدنىڭ XV ئەسىردە يازغان «چالپى» ناملىق ئەسىرى ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى شەرھى كىتابى بولۇپ، 1486 - يىلىدىن 1495 - يىلىغىچە يېزىلىپ، تەخمىنەن 1829 - يىلى كالكوتتادا رەسمىي نەشر قىلىندى.

دۇررۇل مۇختار سۈننىي

مەزھەپى دائىم قوللىنىدىغان فىقھە كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى مۇھەممەد ئەلالىددىن بىننى شەيخ ئەلى ھەسكەفى (؟ — 1678) يېزىپ، «تەنۋىر ئەبسەر» نى شەرھلىگەن. بۇ ئەسەر 1661 - يىلى پۈتكەن شەرھى كىتاب بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە فىقھە توپلىمى بولغان. بۇ كىتابنىڭمۇ كۆپ خىل شەرھلەنگەن نۇسخىلىرى چىقتى.

فىقھە سۇننەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىجتىمائىي ئەھكام چىقىرىش مەزمۇنىدا قىلغان سۆز - ھەرىكەتلىرى «فىقھە سۇننەت» دېيىلىدۇ. بۇ شەرئىەت مەنبەلىرىنىڭ بىرى لۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇسۇل بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مەنبە» ياكى «ئاساس» دېگەنلىك بولىدۇ. بەزىدە «پرىنسىپ» نى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ياكى مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى «قۇرئان كەرىم»، ھەدىس، ئىجما ۋە قىياستىن ئىبارەت تۆتى قوشۇلۇپ «تۆت ئاساس» ياكى «تۆت پرىنسىپ» دېيىلىدۇ. بۇ شەرئىەت، ھەق تەلەپ، مۇراسىم ۋە دىن ئىشلىرىدا قوللىنىلىدىغان خاس ئاتالغۇدۇر. «تۆت ئاساس» ياكى «تۆت پرىنسىپ» نى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم بولۇپ، «ئىلمىي ئۇسۇل ئەل فىقھە» دېيىلىدۇ.

تەۋرات بۇ ئەرەبچە سۆز ئەسلىي ئىبرانىي يېزىقىدىكى «ئورا» دىن كەلگەن. «قۇرئان كەرىم» دە يەھۇدىي دىنى — «ئەسفار پەنجگانە» شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇ «زەبۇر»، «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان كەرىم» بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام دىنى ئېتىراپ قىلغان تۆت ساماۋى كىتاب ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھىجاز، يەمەن قاتارلىق رايونلاردا يەھۇدىي دىنى كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدىكى پەيغەمبەرلەر (مەسىلەن، ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ياقۇپ ئەلەيھىسسالام، يۇسۇف ئەلەيھىسسالام قاتارلىقلار) توغرىسىدىكى ماتېرىياللار «قۇرئان كەرىم» دىمۇ ئىپادىلەنگەن. ئىسلام دىنى «تەۋرات» يەھۇدىي دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇسا ئەلەيھىسسالامغا نازىل بولغان، دەپ قارايدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە يەھۇدىيلار «ئەھلى كىتاب» (كىتابى بار كىشىلەر) دېيىلىدۇ. بۇ «كىتاب» «تەۋرات» تۇر.

ئىنجىل «قۇرئان كەرىم» دە خرىستىئان دىنىنىڭ كىتابى «گوسپېل» شۇنداق دېيىلىدۇ. «ئىنجىل»، «تەۋرات»، «زەبۇر»، «قۇرئان كەرىم» بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام دىنى ئېتىراپ قىلغان تۆت ساماۋى كىتابنىڭ بىرىدۇر. «قۇرئان كەرىم» دە خرىستىئانلار «ئەھلى كىتاب» دېيىلىدۇ. بۇ كىتاب «گوسپېل» دۇر. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا خرىستىئان دىنىنىڭ بەزى مەزھەپلىرى كەڭ تارقالغان، «ئىنجىل» دىكى شەخسلەر (مەريەم، ئىيسا، زەكەرىيا، يەھيا قاتارلىقلار) توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرمۇ «قۇرئان كەرىم» گە كىرگۈزۈلگەن. دەسلەپكى چاغلاردىكى مۇسۇلمانلار «ئەھدى جەدىت» تىكى «بەشارەتنامە» نى ئاللانىڭ ئىيسا ئەلەيھىسسالامغا قىلغان ۋەھيىسى، دەپ قارىغان. يېقىنقى زاماندا «ئىنجىل» نى ئاللانىڭ ۋەھيىسى دەپ چۈشەندى.

زەبۇر ئەرەبچە «زەبۇر» دېگەن بۇ سۆز ئەسلىي ئىبرانىي يېزىقىدىكى «زىمراھ» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ،

«مۇقەددەس شەئىر» ، «قەسىدە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە «داۋىد داستانى» (« بىبلىيە داستانى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ) «زەبۇر» دەپ ئاتالغان. «زەبۇر» «تەۋرات» ، «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان كەرىم» بىلەن بىر قاتاردا ئىسلام دىنى ئېتىراپ قىلغان تۆت ساماۋى كىتابنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەھافۇت ئەل فەلاسىفە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پەيلاسوپلاردىكى زىددىيەت» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەرەب - ئىسلام پەلسەپە ئەسىرى بولۇپ، غەززالىنىڭ پەلسەپە، ئىلمىي تەۋھىد توغرىسىدىكى ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 1095 - يىلى باغدادتا يېزىلغان. بۇ ئۇنىڭ «پەيلاسوپنىڭ مەقسىتى» دىن كېيىنكى يەنە بىر تەنقىدىي خاراكتېرلىك ئەسىرىدۇر. پۈتۈن ئەسەردە ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقادىنى قوغداش كۆزدە تۇتۇلۇپ، قۇرئان، ھەدىس ۋە ئەشئەرىيەنىڭ مەدرىسە پەلسەپىسى ئاساس قىلىنىپ، قەدىمكى گرېتسىيە دەۋرىدىكى پەيلاسوپلاردىن باشلاپ ئۆزى ياشاۋاتقان زامانغىچە ئۆتكەن پەيلاسوپلار تەرىپىدىن خاتا ياكى «بىدئەتلىك» دەپ قارالغان 20 خىل قاراش (مەسىلەن، دۇنيانىڭ مەڭگۈلۈكلۈكى، ۋاقىت، بوشلۇق ۋە ھەرىكەتنىڭ يوقالماسلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر) تىزىپ چىقىلغان، ياكى ئۇلارغا رەددىيە بېرىلگەن، ياكى پەلسەپىنىڭ بەزى مەسىلىلەرنى ئىدراك بىلەن ئىسپاتلاشقا قادىر ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەن. جۈملىدىن ئەينى چاغدىكى پەيلاسوپلار (مەسىلەن، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبن سىنا قاتارلىقلار) نىڭ قاراشلىرىدىكى زىددىيەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ ۋە قاراشلىرىنىڭ ئىدراك بىلەن دەلىللەشكە قادىر ئەمەسلىكىنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىغان ھەمدە تەپسىلىي رەددىيە بەرگەن. مۇئەللىپ يۇقىرىقى پەيلاسوپلارنىڭ ۋەھىمىنى يېتەكچى قىلمىغانلىقىدىن، لوگىكىلىق دەلىللىرىنىڭ كۈچسىز، ئۆزئارا زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ۋە مېتافىزىكىلىق بىلىشكە ئىلاجسىز بولۇپ، ئىدراكنىڭ بىلىش داۋامىدىكى رولىنى چۆكۈرۈپ، كىشىلەرنى ئىبادەتكە قىزىقتۇرۇپ، تەسەۋۋۇپچىلىققا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشى XII ، XIII ئەسىرلەردە ئىسپانىيە ۋە ياۋروپانىڭ خرىستىئان سىخولاستىك پەلسەپىسىگە (مەسىلەن، توماس ئاكۇيناغا) مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. ئەمما، ئىبنى رۇشىد «تەھافۇتۇل تەھافۇت» ناملىق ئەسىر يېزىپ رەددىيە بەردى. غەززالىنىڭ بۇ ئەسىرى 1927 — يىلى بېيرۇتتا نەشر قىلىندى.

تەھافۇتۇل تەھافۇت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «زىددىيەتنىڭ زىددىيىتى» دېگەنلىك. بۇ داڭلىق ئەرەب - ئىسلام پەلسەپە ئەسىرى. بۇ ئەسەرنى ئىبنى رۇشىد يازغان. غەززالىنىڭ «تەھافۇت ئەل فەلاسىفە» ناملىق ئەسىرىدىن كېيىن 1180 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە كىتاب بولۇپ چىققان. ئىبنى رۇشىدنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىتى غەززالىنىڭ ئىبن سىنا، ئەبۇ نەسىر فارابى ۋە باشقا پەيلاسوپلارنىڭ راتسىئونالىزمغا قىلغان ھۇجۇمىغا بىر - بىرلەپ رەددىيە بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، غەززالىنىڭ ئەسىرىدىكى ئۆزئارا زىددىيەتلىك بايانلارنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە غەززالىنىڭ ئىبن سىنا، ئەبۇ نەسىر فارابى قاتارلىق پەيلاسوپلارنىڭ

يېڭى ئەپلاتونىزمچىلارنىڭ «تېئىسىپ چىقىش» تەلىماتىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئەيىبلىشىنىمۇ قوبۇل قىلغان. بۇ كىتاب مەلۇم مەنبەدە كېيىنكىلەرگە يېڭى ئەپلاتونىزمچىلار بۇرمىلىۋەتكەن ئارىستوتېل تەلىماتىنى يېڭىۋاشتىن تونۇتىدۇ. بۇ قاراشلار 1195 ـ يىلى ئېلان قىلىنىپ، مۇۋەھھەدلەر سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ۋەزىرلىقىدىن ئۆتەئەسىپ ئۆلىمالارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. كىتاب چەكلەندى، مۇئەللىپ سۇرگۇن قىلىندى. بۇ ئەسەر 1930 ـ يىلى بېيرۇتتا رەسمىي نەشر قىلىندى.

دىن ئىلمىنىڭ گۈللىنىشى

غەززالى يازغان تۆت جىلدلىق ئىلمىي تەۋھىد ئەسەر بولۇپ، بۇنى يېزىشقا 19 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىنغان. تەخمىنەن 1095 ـ يىلىدىن 1107 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تاماملانغان. كىتاب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. ھەربىر قىسىم ئىككى جىلدقا، ھەربىر جىلد 10 بابقا، جەمئىي تۆت جىلد، 40 بابقا بۆلۈنگەن. بىرىنچى جىلدتا ئىبادەت (دىنىي مەجبۇرىيەت) لەر، يەنى ئىنسانىنىڭ ئاللاغا بويسۇنۇش ئەمەللىرى مۇھاكىمە قىلىنغان. جۇملىدىن بىرىنچى بابتا دىنىي مۇراسىملارغا دائىر بىلىملەر، ئىككىنچى بابتا ئىلمىي تەۋھىد بايان قىلىنغان. ئىككىنچى جىلدتا ئىجتىمائىي ئادەتلەر، يەنى دىنىي تەلەپكە ئۇيغۇن كېلىدىغان گۈزەل ئەخلاقلار، تەربىيىلىنىشلەر ۋە ھەرىكەت ئەمەللەر مۇھاكىمە قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئون سەككىزىنچى بابتا مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل بىلەن سوپىلاردىكى. بېرىلىپ كېتىش ھالىتىنىڭ مۇناسىۋىتى بايان قىلىنغان. يىگىرمىنچى بابتا مۇھاكىمە قىلىنغان پەيغەمبەرنىڭ ئالىيجاناب پەزىلىتى پۈتۈن كىتابنىڭ يادروسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇچىنچى جىلدتا ۋەيرانلىققا ئېلىپ بارىدىغان ئىشلار، يەنى ئەخلاق جەھەتتىكى گۇناھلار مۇھاكىمە قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى 34 ـ، 35 ـ، 36 ـ بابلاردا نامرات ئۆتۈش ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، چىداش ۋە مىننەتدارلىق، ياخشى كۆرۈش ۋە ئارزۇ قىلىش مۇھاكىمە قىلىنىپ، مۇئەللىپنىڭ مىستىتسىزملىق تەسىراتى ئىپادىلەنگەن. ئوتتۇز توققۇزىنچى بابتا شەرىئەت روھىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان تۇرمۇش بايان قىلىنغان. ئاخىرقى بابتا قىيامەت سورىقىنىڭ ۋەھىمىسى ۋە خۇشاللىقى بايان قىلىنغان. بۇ كىتاب مۇئەللىپ ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ بايانى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىلمىي تەۋھىدنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىش سىستېمىسى پەلسەپە ۋە لوگىكا بىلەن بەرپا قىلىنغان. مىستىتسىزم ئەنئەنىۋى ئېتىقادقا كىرگۈزۈلۈپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئاشۇرۇلۇپ، ئىسلام دىنى ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىنىڭ ئاخىرقى شەكلى تىكلەنگەن. ئەسەرنىڭ ئەرەبچە، پارسچە قىسقارتىلىپ يېزىلغان نۇسخىسى — «سائادەتلىك كىمىياگەرلىك» 1872 ـ يىلى مىسىردىكى بۇلاق نەشرىياتى تەرىپىدىن تۆت جىلد قىلىپ نەشر قىلىندى؛ 1893 ـ يىلىدىن 1894 ـ يىلىغىچە قاھىرەدە سەئىد مۇرتەزە زەبىدنىڭ 10 جىلدلىق شەرھى تەرجىمە نۇسخىسى بېسىلدى. XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى لاتىنچىغا قىسقارتىلىپ تەرجىمە قىلىنىپ، ئوتتۇرا

ئەسسىردىكى ياۋروپانىڭ سىخولاستىك پەلسەپىسىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. ھازىر نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىندى. ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان تولۇق نۇسخىسى پاكىستاندا نەشر قىلىندى. مۇئەللىپ «دىن ئاجىزلاشقان، ئەخلاق چۈشكۈنلەشكەن دەۋر» دە ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلارنىڭ دەرمانىنى تاۋلاپ، ئۇلارغا ھەممە جەھەتتىن ئەتراپلىق يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنى ئاخىرەت ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا تىرىشقان. بۇ كىتابتا مۇئەللىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق قارىشى تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان بولسىمۇ، روشەن سىرلىق تۇس مەۋجۇت.

مەقالەت ئەل ئىسلامىيىن بۇ ئەسەرنى ئەبۇل ھەسەن ئەل بىننى ئىسمائىل ئەشئەرى يازغان. مەزمۇنى تۆۋەندىكى ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ: (1) ئىسلام دىنىدىكى 10 مەزھەپ (مەسلەن، شىئە مەزھىپى، خاۋارىجلار، مۇرجىئە، مۇئتەزىلىيە قاتارلىقلار) ۋە ئۇلارنىڭ تالاش ـ تارتىشلىرى بايان قىلىنىدۇ. (2) ئەنئەنچىلەرنىڭ ئەقىدىسى بايان قىلىنىدۇ. (3) «كالام» دىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمغا بولغان ئوخشاشمىغان قاراشلار بايان قىلىنىدۇ. بۇ مۇسۇلمان ئەسەرلىرى ئىچىدە بىۋاستە توپلىغان ماتېرىياللار ھەممىدىن بۇرۇن تەتبىق قىلىنغان، مەزھەپلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كېيىنكى ئىلمىي كالامچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە، مەسلەن، باغدادنىڭ «مۇسۇلمانلاردىكى مەزھەپلەر ۋە دىن»، شاھراستانىنىڭ «ئەقىدە ۋە مەزھەپ» («مەزھەپلەر تۇغرىسىدا») ، ئىبنى ھەزمنىڭ «مەزھەپ ۋە بىدئەتلىكنى تەنقىد قىلىش تۇغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە مۇشۇ كىتابتا بايان قىلىنغان كۆزقاراشلار داۋاملاشتۇرۇلدى، بۇ كىتاب 1929 ـ يىلى ئىستامبولدا رەسمىي نەشر قىلىندى.

كىتاب ئەل مىلال ۋە ئەل نىھال بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەقىدە ۋە مەزھەپ توغرىسىدىكى كىتاب» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئىسلامىيەتتىكى دىنى ۋە پەلسەپە ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنى مەجددىن ئەبۇ قاسىم نامىدا شاھراستانى يازغان. مەزمۇنى ھەرخىل مەزھەپلەردىكى يېلاسوپلار ۋە مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ دىنىي قارىشى ۋە پەلسەپىۋى نەزەرىيىسىگە چېتىلىدۇ. ئەسەردە ئىبن سىنانىڭ ئىدىيىسى نۇقتىلىق تەنقىد قىلىنغان. بۇ ئەسەرنى ئىسفاھانى پارسچىغا تەرجىمە قىلغان. مۇستافا بىننى قەلەقداد 1611 ـ يىلى پارسچە يەنە بىر قېتىم تەرجىمە قىلغان. كېچ بىلەن فلائىن بىرلىشىپ، ئەسەرنىڭ بىرىنچى قىسمى «مۇسۇلمان» نى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ 1984 ـ يىلى لوندوندا نەشر قىلدۇرغان.

سۇلەيمانىنىڭ سايياھىتى ئەرەب يازغۇچىسىنىڭ جۇغگو، ھىندىستان ۋە جەنۇبتىكى ذېكىز ياقىسى دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئېلىپ بارغان يازغان ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ئىسمى چۇشۇپ قالغان. فرانسىيە ئالىمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، 1 ـ جىلد 851 ـ يىلى يېزىلىپ بولغان. سودىگەر سۇلەيمانىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەنلىكتىن ئەسەر نامى شۇنداق ئاتالغان؛ 2 ـ جىلد 916 ـ يىلى يېزىلىپ بولغان. بۇنى سودىگەر ئەبۇ سەييىد ھەسەن

يازغان. بۇ كىتابتا جۇڭگو، ھىندىستان ۋە جەنۇبتىكى دېڭىز ياقىسى دۆلەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىسى، ئورۇپ ـ ئادىتى، مەدەنىيەت تۇرمۇشى، سودا ـ تىجارىتى، سىياسىي ـ دىنى قاتارلىقلار تەپسىلىي بايان قىلىنىپ، سايياھەت خاتىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن. جۇملىدىن جۇڭگولۇقلارنىڭ چاي ئىچىش ئادىتى، ساپال قاچىلارنى ياسىشى، چاڭئەن مەنزىرىسى، دېھقانلار قوزغىلىڭى، پادىشاھ بىلەن ئەرەب ئەلچىسىنىڭ سۆھبىتى قاتارلىقلار شۇ يەردىكى ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ بىۋاستە كۆچۈرمىشلىرى ۋە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن يېزىلغان. شۇڭا ئەسەردە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر ۋە يىللار خېلى ئىشەنچلىك بولۇپ، ئەسەر تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە. بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى 1673 ـ يىلى سۇرىيەدىكى قەدىمىي شەھەر ھەلەبتە تېپىلغان. فرانسىيىلىك ئالىم رېنولدىد 1718 ـ يىلى تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، ياۋروپاغا تارقىتىلغان. كېيىن كۆپ خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەر XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى. 1983 ـ يىلى قايتا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

تارىخ ئەل تەبەرى «تارىخ ئەل رۇسۇل ۋە مۇلۇك» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەب تارىخىغا دائىر 12 جىلدلىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، ئەل تەبەرى يازغان. ئەسەردە دۇنيانىڭ يارىتىلىشىدىن 915 ـ يىلىغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنغان. مۇئەللىپ ئىسلامغا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇپ، مەلۇم تارىخىي ۋەقە توغرىسىدىكى بىرنەچچە رىۋايەتنى بىر ـ بىرلەپ تىزىپ چىققان ھەمدە ئۇرۇنلۇق رىۋايەتلەرنىڭ ئىسنادىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ كىتابتا تارىخىي چىنلىقنىڭ توغرا بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلگەن. ۋەقەلەر پەيدا بولغان سەۋەب ـ نەتىجىلەر، ئەينى زامانداشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋاللار، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئۆرۈپ ـ ئادەتلەرنىڭ بايان قىلىنىشى سەل كەم بولغان. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول، ماتېرىياللىرى راست بولغاچقا، ئۆتكەن تارىخچىلار ئۇنىڭدىن پايدىلانغان ۋە نەقىل كەلتۈرگەن. پرسىيىلىك تارىخشۇناس ئەبۇ ئەلى مۇھەممەد بىننى ئەبۇ فازى بالئەمى (؟ — 974) ئۇتى 963 ـ يىلى پارسچىغا تەرجىمە قىلغان.

رىسالە فى ئەرە ئەھلال — مەدىنەھ ئەل فەزىلاھ (پەزىلەتلىك شەھەردىكى ئاھالىنىڭ پىكىر نامىسى) ئەرەبچە تىلدا يېزىلغان مەشھۇر سىياسىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنى ئەبۇ نەسىر فارابى يازغان. بۇ ئەسەر 1323 ـ يىلى قاھىرەدە نەشر قىلىنغان. مۇئەللىپ كۆڭۈلدىكىدەك ئوبدان شەھەرنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: شەخسلەر بىلەن جامائەت ئوتتۇرىسىدىكى توغرا، ياخشى مۇناسىۋەت ئارقىلىق، شەخسنىڭ بەختى ۋە جامائەتنىڭ مەنپەئىتىگە يېتىدۇ؛ ھەربىر ئادەم ئەڭ زور تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەيدۇ ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھەق ئالىدۇ؛ رەھبەرلىك قىلغۇچىلارنىڭ ئەقلى كامىل بولۇپ، ئۇلار توغرا تەسەۋۋۇر ۋە ھۆكۈم قىلالايدۇ، كىشىلەر بىلەن مەسىلىھەتلىشىش ئارقىلىق توغرا يېتەكچىلىك قىلالايدۇ ھەمدە شەرئەتنىڭ چەكلىمىسىگە تايىنىپ جەمئىيەتتىكى چىرىكلىك ۋە چۇشكۈنلۈكنىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ. مۇئەللىپ ئوبدان شەھەرنىڭ ئاھالىسىنى مۇنداق تۇرلەرگە ئايرىغان: ھەقىقىي بەختنى بىلمەيدىغان، شەخسىي ئارزۇنىڭ كەينىگە قارىغۇلارچە كىرىپ

كەتكەنلەر، يەنى نادان ئاھالە؛ ھەقىقىي بەختىنى بىلىسمۇ، لېكىن شەرئىەتتىن چەتنەپ ھەركەت قىلغانلار، يەنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىلگەن ئاھالە؛ قاراش ۋە ئەمەللىرىنى ئۆزلۈكسىز ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭكىنى راست قىلىدىغانلار ھەمدە ئەل داھىيسىنىڭ ئالدامچىلىقىنى «ۋەھىي» قىلىۋالغانلار، يەنى ئازغان ئاھالە ھېسابلىنىدۇ. ئوبدان شەھەر ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇشى ماسلاشقان، خاتىرجەم، دوستلۇق بىلەن تولغان بولۇشى لازىم؛ ئۇنداق بولماي، ئاھالە بىر - بىرىدىن تالاشسا، بىر - بىرىگە دۇشمەنلىك قىلسا، ئازابقا پېتىپ قالىدۇ. ئاخىرەتتىمۇ ئوبدان شەھەر ئاھالىسىنىڭ روھى مەڭگۈ خاتىرجەم، بەختلىك بولىدۇ. ئوبدان بولمىغان شەھەر ئاھالىسىنىڭ روھى مەڭگۈ بەختلىك بولالمايدۇ ياكى ھايۋاناتلارنىڭ روھىدەك ئۆلىدۇ ۋە يوقلىپ كېتىدۇ. بۇ كىتابتا مۇئەللىپنىڭ قەدىمكى گرېك پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەپلاتوننىڭ «كۆڭۈلدىكىدەك دۆلەت» ئەندىزىسى بىلەن شەرئىەت پرىنسىپلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشقانلىقى، رېئال تۇرمۇش بىلەن ئاخىرەتتىكى روھنىڭ ئاقىۋىتىگە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەسەر كۇچلۇك دىنىي تۇستىكى غايىۋى جەمئىيەت تەلىماتىغا ئىگە بولۇپ، ئىبنى باججەنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىگە ۋە «قۇتادغۇبىلىگ» كە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

«سوپىلىق ئەقىدىلىرى»

ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوپىزملىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، بۇنى ئەبۇ بەكرى كەلا بازى X ئەسىردە يازغان. ئەسەر جەمئىي 75 باب: (1) سوپىلىق تەلىماتى ۋە تارىختا ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئۆلىمالار؛ (2) سوپىلىق ئەقىدىلىرىنىڭ بايانى (تەسەۋۋۇپچىلار ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئەقىدە، دىنىي قائىدە، تەلىماتلار)؛ (3) سوپىلىق ئەمەللىرى توغرىسىدا بايان (سوپىلارنىڭ مەنىۋى ئىستىقامەت جەريانى، ئۇسۇلى، تەلىپى)؛ (4) سوپىلارنىڭ ئىشلىتىدىغان تىلى ۋە ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىش مەنزىلى؛ (5) سوپىلىق مىستىسىزمنىڭ ھەرخىل ئىپادىلىرىدىن ئىبارەت بەش جەھەتتىكى مەزمۇنغا چېتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سوپىلىق ئەقىدىسى ۋە ئەمەللىرىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمى خېلى تەپسىلىي يېزىلغان. كىتابتا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئاساسىي ئېتىقادى، جۇملىدىن كىتابتىكى ۋەھىيلەرگە ئىمان ئېيتىش، ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىمان ئېيتىش، تەقدىرگە ئىمان ئېيتىش، قىيامەت سورىقىغا ئىمان ئېيتىش، ئاللانى كۆرۈشكە ئىمان ئېيتىش، سوپا ئەۋلىيالارنىڭ مۆجىزە يارىتالايدىغانلىقىغا ئىمان ئېيتىش قاتارلىقلار تۇرلەرگە ئايرىپ بايان قىلىنىپ، مۇئەللىپنىڭ پەرز، ۋاجىب، ۋەدە، مەجبۇرلاش، مەنپەئەت، ئېتىقاد قاتارلىق قاراشلىرى ئىزھار قىلىنغان. كىتابتا تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالارنىڭ ئىبادەت داۋامىدىكى ھەرخىل ھېسسىياتلىرى ۋە روھىي ھالىتى، مەسلەن، تۆۋە - ئىستىغپار ئېيتىش، مىننەتدار بولۇش، ئىشىنىش، شۇكرى قىلىش، ئەسلەش، يېقىن بولۇش، ياخشى كۆرۈش، بىرلىشىپ كېتىش، ئايرىلىش، ئېزىش، مەپتۇن بولۇش، يوقىلىش، مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇش قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن. كىتابتا تەسەۋۋۇپ ئېتىقادى بىلەن «ئەنئەنىۋى

ئېتىقادنىڭ بىرىدەكلىكى ئاساس قىلىنىپ، ئەھلى سۈننەتنىڭ قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن. ئەبۇ بەكرى كەلا بازى شۇنىڭ بىلەن داڭق چىقارغان. بۇ كىتابنى ئاربېردې ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان. ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1935 - يىلى نەشر قىلغان.

«كەشفۇل مەھجۇب» بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «سىرنى ئېچىش» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوپىزملىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەل ھۇجۋىرى يازغان، 1039 - يىلىدىن 1070 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا كىتاب بولۇپ چىققان. بۇ مۇئەللىپنىڭ لاھور ئاھالىسىنىڭ تەسەۋۋۇپ مىستىتسىزمى توغرىسىدىكى سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان ئەسىرىدۇر. ئەسەر 34 باب (بەزى تەرجىمە نۇسخىلىرى 25 باب) بولۇپ، مەزمۇنى دەسلەپكى چاغلاردىكى تەسەۋۋۇپچى ئۆلىمالارنىڭ ھاياتى، ئىدىيىسى؛ مۇئەللىپ بىلەن زامانداش بولغان غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇفىيە پىرقىلىرى؛ سوپىزمنىڭ دىنىي قائىدىسى، ئەمەل - ئىبادەت ئۇسۇللىرى، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مىستىتسىزملىق ئېتىقادى بىلەن ئەنئەنىۋى ئېتىقادنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. مۇئەللىپ ئىسلام شەرىئىتىگە ئەمەل قىلىش ياكى ئەمەل قىلماسلىقنىڭ قاراپ، شۇ چاغدىكى سوپا پىرقىلىرىنى «ئەھلى شەرىئەت» ۋە «غەيرىي ئەھلى شەرىئەت» كە ئايرىپ، تەسەۋۋۇپ ئېتىقادى بىلەن قۇرئان، ھەدىس ۋە شەرىئەتنى ئاساس قىلغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادنىڭ شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ماھىيىتى ئوخشاش، دەپ قارىدى. بۇ كىتاب پارس تىلىدىكى سوپىزملىق تۇنجى ئەسەر بولۇپ، تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، تەسەۋۋۇپ دىنىي قائىدىسىنىڭ نوپۇزلۇق ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر ئوردو تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، كۆپ قېتىم نەشر قىلىندى. نىككېرسوننىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى 1911 - يىلى تۇنجى قېتىم، كېيىن كۆپ قېتىم قايتا نەشر قىلىنىپ، غەربنىڭ ئىلىم ساھەسىدە كەڭ تارقىتىلدى.

(2) ئىسلام دىنىدىكى ئىسمائىلىيەلەرنىڭ نەزەرىيەۋى ئەسىرى بولۇپ، بۇنى ئەبۇ ياقۇپ ئىسھاق يازغان. ئەسەر يەتتە باب بولۇپ، ئەسەردە بىر ئىلاھقا ئىمان ئېيتىش، ئىدراك، روھ، تەبىئەت دۇنياسى، دۇنيادىكى مەۋجۇداتلار، پەيغەمبەرنىڭ ۋەزىپىسى ۋە قىيامەت قاتارلىق مۇھىم ئەقىدە پرىنسىپلىرى بايان قىلىنىپ، مۇقەددەس كىتابلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئەتىۋارلاندى.

فۇسۇس ئەل ھىكمەت» بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەقىل - پاراسەت ھېكمەتلىرى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوپىزملىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1229 - يىلى كىتاب قىلىندى. مۇھىددىن ئىبنى ئەرەبنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان ئىككى كىتابنىڭ بىرىدۇر. بۇ كىتابنىڭ ھەجمى قىسقا بولۇپ، تەسەۋۋۇپ ئېتىقاد سىستېمىسىنى تەسەۋۋۇپچىلىق دىنىي قائىدىسى ۋە دىلدىكى تەسىرات نۇقتىسىدىن شەرھلەپ، ئىسلام دىنى كىتابلىرىغا، ئەقىدىسىگە يېڭى ئىزاھات بېرىشنى مەقسەت قىلغان. كىتابتا «قۇرئان كەرىم» دىكى ۋەھىيلەرنى ئىنسان ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى قىلىپ، ۋەھىي توغرىسىدىكى بىلىملەر بىلەن رىۋايەت توغرىسىدىكى بىلىملەر بىر

گەۋدىلەشتۈرۈلگەن ھەمدە ئۇلار تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالارنىڭ بىۋاستە تەسىراتلىرى بىلەن دەللىللەنگەن. قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان ئىنسان ئەجدادى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن تارتىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغىچە بولغان پەيغەمبەرلەر ئىچىدىكى ھەبىر پەرىشتە ۋە پەيغەمبەر جەمئىي 27 گە «ئاللانىڭ نۇرى» ۋە بېشارىتى كەلگەن. ئۇلار ئاللانىڭ بىر قىسىم گۈزەل ئىسىملىرى ۋە سۈپەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئالىيجاناب مەنىۋى مەنزىلدە تۇرىدۇ. بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاخىرقى پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرىدۇر. لېكىن، پەرىشتىلەر ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەزىلەت ۋە مەنىۋىيەت دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولغىلى بولماي قالمايدۇ. تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالار خىيال سۈرۈش، كۆڭلىدە دۇئا - تىلاۋەت قىلىش، ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلىش، قەسىر ئوقۇش قاتارلىق ئىبادەت شەكىللىرى ئارقىلىق ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىش دەرىجىسىگە يېتەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. كىتابتا «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد»، «ئىلاھ نۇر نەزەرىيىسى»، «مەئرىفە» قاتارلىق پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرمۇ بايان قىلىنىدى. بۇ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە سۈپىزملىق تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، سۈپىزمنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ئەسلىي قولىيازما ئىندى، 1836 - يىلى مىسىرنىڭ بۇلاق نەشرىياتىدا ئويما باسمىسى نەشر قىلىنىپ، ئۇنىڭغا تۈركچە ئىزاھات قوشۇمچە قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا، 1891 - ۋە 1903 - يىللىرى قاھىرەدە مىخ مەتبەئە نۇسخىسى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭغا ئەرەبچە ئىزاھات قوشۇمچە قىلىندى. ئىنگلىزچىگىمۇ تەرجىمە قىلىندى.

«مەككىدىكى بېشارەتلەر»

ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوپىزملىق مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابنى مۇھىددىن ئىبنى ئەرەبى 1201 - يىلىدىن 1237 - يىلىغىچە 36 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇئەللىپ مەككىدە ھەج قىلغاندا ئىلھاملىنىپ، يېزىشقا كىرىشىپ، ئويلانغانلىرىنى يېزىپ ماڭغان. ئۇز ئىچىگە ئالغان دائىرىسى ناھايىتى كەڭ كىتاب بولۇپ، 560 بابتىن تۇزۇلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى 559 - باب كىتابنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مىستىتسىزملىق ئىبتىقاد بىۋاستە تۇيغۇ، دىلدىكى تەسىرات، ئىچكى ئىلھام نۇقتىسىدىن شەرھلەنگەن. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ دۇنيا قارىشى، تونۇش نەزەرىيىسى، ئىلمىي تەۋھىدى، «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان ئىبتىقاد سىستېمىسى ھادىسە (ياراتقۇچى) لار بىلەن تۇپ زات (ياراتقۇچى) نىڭ مۇناسىۋىتىدىن دەللىللەنگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تەسەۋۋۇپ پەلسەپە نەزەرىيىسى، سىرلىق بىلىم، سىرلىق تەسىرات، تونۇش شەكلى، ئاللاغا يېقىنلىشىش، ئاللانى تونۇش ئۇسۇلى، دىلدا ئاللانى كۆرۈش تەسىراتى، ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىش ئەھۋالى، پانا مەنزىل قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى مول، چېتىلىدىغان دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، كېيىنكى ئۆلىمالار تەرىپىدىن «ئىسلام دىنىدىكى سىرلىق بىلىملەر قامۇسى» دەپ تەرىپلىنىپ، قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلاندى. بۇ كىتاب سوپىزمنى تەتقىقات قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. كىتاب

ئەسلىي قوليازما بولۇپ، كېيىن قىسقارتىپ تۈزۈلگەن نۇسخىسى بارلىققا كەلدى. 1857 — يىلى مىسىردىكى بۇلاقتا ۋە 1911 - يىلى قاھىرەدە ئويما نۇسخىسى نەشر قىلىندى.

«كىتابەل - ئىنسانى كامىل» بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مۇكەممەل ئىنسان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئىككى جىلدلىق دىنىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنى ئابدۇكەرىم جىل يازغان. كىتابتا ئىبنى ئەرەبىنىڭ «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد»ى راۋاجلاندۇرۇلغان. كىتابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ئاللانىڭ ئايان بولۇشى ئوخشىمىغان قاتلامغا ئىگە. ئۇنىڭ ھەممە مۇكەممەل ماھىيەت، سۈپەت ۋە ئەمەللىرى «مۇكەممەل ئىنسان»دا تولۇق ئىپادىلىنىدۇ: «مۇكەممەل ئىنسان» دۇنيانىڭ ئەسلىي تېپى ۋە ئىستىلستىكملىق قائىدە رولىغا ئىگە بولۇپ، «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئىنسان كۆزگەن ئاللا بىلەن شەكىللىك دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئوخشاشمايدۇ، دەپ قارىدى. «مۇكەممەل ئىنسان» نىڭ كۆزگىنى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك ئوخشاشلىق بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى، «مۇكەممەل ئىنسان» «مۇتلەق» روشەنلىشىپ شەكىللىك دۇنيا بولۇشنى ۋە شەكىللىك دۇنيادىن «مۇتلەق» ئوتتۇرا ھالقىغا ئۆرلەشنى؛ ئاللا روشەنلىشىشنىڭ ئوخشاشمىغان قاتلىمى، يەنى ئىنسانىنىڭ سىرلىق تەسىراتى ياكى بىۋاستە تۇيغۇسىنىڭ ئوخشاشمىغان قاتلىمىدا، پەقەت «مۇكەممەل ئىنسان» سۈپەت ۋە ئەمەلدىن ئاللانىڭ ماھىيىتىنى تونۇشقا يېتەلەيدۇ. بۇ كىتاب پاكىستانلىق ئىقبالنىڭ «ئۆزلۇك» نەزەرىيىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. 1882 - يىلى، 1886 - ۋە 1921 -، 1992 - يىللىرى قاھىرەدە نەشر قىلىندى.

«ئەشئەتەل - لەمەئات» بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «نۇر ئىچىدىكى نۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەسىرى بولۇپ، «رەۋزەتۇل» ھەققىدىكى تەپسىر كىتابىدۇر. بۇ كىتابنى نۇرىددىن ئابدۇرەھمان بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد جامى يازغان. بۇ زات تۆمۇرىيە خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى ھۇسەين بايقارا (1469 - يىلىدىن 1506 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ۋەزىرى ئەلشىر نەۋائىينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن 1481 - يىلى پارس تىلىدا يېزىپ تاماملىغان. كىتاب كىرىش سۆزىدىن باشقا، 28 بابقا بۆلۈنگەن. مۇئەللىپنىڭ ئېيتىشىچە، بەزىلەر «رەۋزەتۇل»دا شەرھىلەنگەن تەسەۋۋۇپچىلىق قاراشلىرىنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى قوللانغانلىقتىن، تەپسىر قىلىش ۋە ئىزاھات بېرىش زۆرۈر، دەپ قارىغان. نۇرىدىن ئابدۇرەھمان بىننى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد جامى تەسەۋۋۇپچى باشقا ئۆلىمالارنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «رەۋزەتۇل»دا مۇھاكىمە قىلىنغان تەسەۋۋۇپچىلار پەلسەپىسىنى سوئال - جاۋاب شەكلىدە ئىزاھلاپ، ئاخىرى ئەرەبچە - پارسچە ئارىلاش يېزىلىدىغان شېئىر ژانىرى — «مۇلەممە» بىلەن يەكۈنلىگەن.

مەنتىقۇت - تەير بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «قۇشلار نۇتقى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ باللادىسى بولۇپ، ئۇنى فەرىددىدىن ئەتتار يازغان. پۈتۈن باللادا ئون مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان. قىزىقارلىق مەسەل - رىۋايەتلەردىن

پايدىلىنىپ، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ سىرلىق دىنىي قائىدىسى ۋە زاھىدلىق جەريانى يورۇتۇپ بېرىلگەن. كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، بىر توپ قۇش (سوپىلار تەمسىل قىلىنىدۇ) كۆكتاپ تېغىغا بېرىپ رىۋايەتلەردىكى سۇمرۇغنى تېپىشقا بەل باغلايدۇ (كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ئاللا، يەنى ھەقىقەت تەمسىل قىلىنىدۇ). ئۇلار ھۆپۈپنى يېتەكچى قىلىپ سايلايدۇ (سوپىلارنىڭ مۇرشىدى شۇنداق تەمسىل قىلىنىدۇ). ئۇلار مەنزىلدىن مەنزىلگە ئۇچىدۇ (تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ دۇنيا - تىلاۋەت، سۆيگۈ، تونۇش، ھالقىش، بىر ئىلاھقا ئىشىنىش، گاڭگىراش ۋە يوقىلىشتىن ئىبارەت يەتتە مەنزىلى تەمسىل قىلىنىدۇ)، نۇرغۇن قۇشلار جاپاغا چىدىماي يېرىم يولدا قېچىپ كېتىدۇ. ئاخىرى 30 قۇش كۆزلىگەن يېرىگە غەلىبە بىلەن يېتىپ بارىدۇ. لېكىن، ئىلاھى قۇش سۇمرۇغنى تاپالمايدۇ. بۇ چاغدا قۇشلار بىردىنلا ئېسىنى تېپىپ، ئۆزلىرى ئىزدىگەن ئىلاھى قۇش باشقا بىرى ئەمەس، دەل ئۆزلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. پارسچىدىكى «سۇمرۇغ» بىلەن «30 قۇش» ئاھاڭداش بولۇپ ئوخشاش يېزىلىدۇ. مۇئەللىپ سۆز ئاھاڭى بىلەن يېزىلىش شەكلىنىڭ ئوخشاشلىقىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، بۇ قىسسىنى توقۇپ چىقىپ، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مۇھىم پەلسەپىۋى قائىدىسىنى، يەنى ئاللانىڭ ھەربىر ئەھلى ئىمانىنىڭ دىلىدا ئىكەنلىكىنى، ئاللاغا يېقىنلىشىش ئۈچۈن دىلنى پاك قىلىش، نەپسىنى يېڭىش، ئىبادەت قىلىش لازىملىقىنى، يەتتە مەنزىل تاماملانسا، دىل پاكلىنىپ، پانىي دۇنيانىڭ غېمىدىن قۇتۇلۇپ، ۋىسالۇل ھەققە دەرىجىسىگە يېتىپ، مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئىگە بولىدىغانلىقىنى شەرھلىگەن.

«ئىبنى بەتۇتەنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» بۇ ئۇتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە تارىخى ۋە خەلق ئادەتلىرىگە دائىر ئەسەر بولۇپ، بۇنى ئىبنى بەتۇتە يازغان. مۇئەللىپ دۇنيانى ئۇچ قېتىم ساياھەت قىلىپ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بايان قىلغان. بىرىنچى قېتىملىق ساياھەتتىدە (1325 — 1349) مىسىردىن يولغا چىقىپ سۇرىيە ئارقىلىق مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلغان. مەككە ۋە مەدىنىدە تۇرغاندىن كېيىن ئىراق، ئىران، ئەزەربەيجانغا بېرىپ، باغدادقا قايتقان. 1330 - يىلى قىزىل دېڭىز قىرغىقىدىن يەمەن، تانزانىيىگە بېرىپ، ئۇمان، ئىرانغا قايتىپ، پىرسىيە قولتۇقىدىن ئۆتۈپ مەككىگە بارغان. 1332 - يىلى مىسىر، سۇرىيىلەرنى ئەگىپ كىچىك ئاسىيا، كافكاز، كونىستانتىنوپول، ئافغانىستانلاردىن ھىندىستانغا بېرىپ، يېڭى دېھلىدا بىر مەھەل قازى بولغان. 1342 - يىلى سۇلتاننىڭ ئەلچىسى بولۇپ، جۇڭگوغا بارغان. ئۇزۇن يول يۈرۈپ، دېڭىز يولىدىن جۇچۇەنگىچە كېلىپ، 1349 - يىلى 11 - ئايدا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن.

ئىككىنچى قېتىم (1350 — 1351) ئىسپانىيەدىكى ئاندروسقا بېرىپ، بىر يىل تۇرغان. ئۈچىنچى قېتىم (1352 — 1354) سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ مالى ئىمپېرىيىسىگە بارغان. 1354 - يىلى ماراكەشكە قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى ئىبنى جوزان خاتىرىلەپ رەتلىگەن. ساياھەت خاتىرىلىرىدە كىشىلەرگە ئانچە تونۇش بولمىغان

رايونلارنىڭ ماتېرىياللىرى، كىچىك ئاسىيا، شەرقىي ئافرىقا، غەربىي ئافرىقا، مالدىۋ تاقىم ئاراللىرى، ھىندىستانغا دائىر ئەھۋاللار تونۇشتۇرۇلۇپ، ئاسىيا، ئافرىقىنىڭ تارىخىنى، مىللەتلىرىنى، دىن، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ماتېرىيالى بولۇپ قالغان. بۇلار ئىچىدە جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدىكى ئىسلام دىنىغا دائىر ئەھۋاللار مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. بۇ ئەسەر XIX ئەسىردە كۆپ خىل غەرب تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، كەڭ تارقالغان. ما جىڭپىڭ تەرجىمە قىلغان خەنزۇچە نۇسخىسى 1985 - يىلى نىڭشا خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

«گۈلىستان» بۇ ئىسلامىيەتنىڭ ئەخلاق توغرىسىدىكى ۋەسىيەتلىرى بولۇپ، شەيخ سەئدىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. 1258 - يىلى شاھزادە ئەبۇ بەكرى (1261 - يىللىدىن 1296 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نامىدا يېزىلغان. ئەسەر سەككىز قىسىم بولۇپ، پادىشاھنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى، دەرۋىشنىڭ پەزىلەتلىرى، شۈكرى قىلغۇچنىڭ خۇشال يۈرۈيدىغانلىقى، ئاز سۆزلەشنىڭ پايدىسى، مۇھەببەت ۋە ياشلىق، ھاياتنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، تەربىيىنىڭ ئۇنۇمى ۋە ئالاقە يوللىرىغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇ كىتابتا جايلاردىكى غەلىتە خەۋەرلەرنى، ئەۋلىيالارنىڭ نەسىھەتلىرىنى، قىسسە - قوشاقلارنى، پادىشاھنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى يازدىم. بۇلارنىڭ ئىچىگە ئۆز ھاياتىمدىكى بىر قىسىم قىممەتلىك تەجرىبىلىرىمۇ ئارىلىشىپ كەتتى». ياخشىلىققا دالالەت قىلىش، يامانلىقنى جازالاشنى مەقسەت قىلىپ، شېئىر بىلەن نەسىر ئارىسىدىكى شەكىل ۋە چىرايلىق تىلنى قوللىنىپ، ھېكايە بىلەن مۇھاكىمىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ، ھەم جەمئىيەتتىكى ھەرخىل ھادىسىلەرگە ھۆجۇم قىلىپ، ھەم كىشىلەرگە مۇكەممەل بەدئىي ھۇزۇر بېرىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىكا تەربىيىسى بېرىدىغان كىتابى بولدى. جۇڭگو ئىسلام دىنى مەدرىسە تەربىيىسىدىكى ئوقۇشلۇقلارنىڭ بىرى قىلىندى. 1947 - يىلى بېيجىڭ نېۋگەي مەسچىتى نەشرىياتى ۋاڭ جىڭزەينىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلدى. 1958 — يىلى ئۇنى ئىنگلىزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى، خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى.

«قەسىدە ئەل بۇردە» بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خالات» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەسەرنى شەرەفىددىن مۇھەممەد بۇسىرى (1213 — 1294) يازغان. بۇ ئەرەبچە داستاندا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدھىيىلەنگەن. رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇئەللىپ پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولغانكەن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزىنى يوقلاپ كېلىپ، خالىتىنى ئۆزىگە يېپىپ قويغانلىقىنى چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى كېسىلى ساقىيىپ كېتىپتۇ. مۇئەللىپ مۇشۇ ئىشنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ قەسىدىنى يازغانكەن. بۇ ئەسەرنىڭ ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە قاتارلىق 90 نەچچە خىل ئىزاھات نۇسخىسى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ شامە ئابدۇرەھمان بىننى ئىسمائىل دەمەشقى (1199 — 1266)، ئىبنى مەرزۇق (؟ — 1438)، خالىد ئەزھەرى (؟ — 1499 ياكى 1500) ۋە ئىبراھىم بەجۇرى (؟ — 1860) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىزاھاتلىرى ئەڭ

مەشھۇر ئىزاھاتلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا، بۇ ئەسەرنىڭ پارسچە، تۈركچە، نېمىسچە، فرانسۇزچە، ئىنگلىزچە، ئىتالىيانچە تەرجىمە نۇسخىلىرى بار. ئەڭ كەڭ تارقالغان ئەرەب داستانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنى مائەنلى بىلەن ماشۇخەي خەنزۇچىغا نەزمە شەكلىدە تەرجىمە قىلدى ھەمدە شېئىرلارغا ئىزاھات بەردى. خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى سادىقلىق، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، ھەمدۇسانا، ئاۋۋال يۇرۇش، تەسىرلىنىش، بەرھەق، ئەرشكە چىقىش، تەرىقەت سەپىرى، چىن تۆۋە، رەھىم شەپقەت قاتارلىق 10 قىسىم، 161 بابقا بۆلۈنگەن. ھەر باب تۆت ياكى ئالتە جۈملىدىن تەركىب تاپقان. 1957 - يىلى خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدىرغان چاغدا ماجەن «، قەسىدە ئەل بۇردە، گە مۇقەددىمە» يېزىپ بەردى.

«بەراھىنى ئەھمەدىيە» بۇ ئەھمەدىيە مەزھىپىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنى بۇ مەزھەپنى قۇرغۇچى مىرزا غۇلام ئەھمەد يازغان. جەمئىي تۆت جىلد بولۇپ، 1880 - يىلدىن 1884 - يىلىغىچە پۈتكۈزۈلگەن. بۇ كىتابتا ئارىلاشمىچىلىق ئەقىدىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كىتابنىڭ 1 - جىلدى (1880 - يىلدىكى نەشرى) دە مۇئەللىپ ئۆزىنى ئىمام مەھدى، ئىيسا، كىرشە (ھىندى دىنى چوقۇنىدىغان ئالەم ئىلاھلىرىنىڭ بىرى، ئىلاھ ۋىنشۇنىڭ ئۆزگەرمە گەۋدىسى) نىڭ نامايەندىسى دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ كېيىنكى «ئىنسان ئۆزۈندىن ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان بىرلىككە كەلگەن دىنىنىڭ ئالتۇن دەۋرى» نى ئاخىر ئاچىدۇ، دېدى. 1889 - يىلى مۇرتلارنىڭ ئۆزىگە بويسۇنۇشىنى رەسمىي تەلەپ قىلدى.

«ئىسلامىيەت دىنىي ئىدىيىسىنىڭ قايتا تۇرغۇزۇلۇشى» بۇ ئىسلام دىنىنىڭ ھازىرقى زامانداىكى مەشھۇر ئەسىرى بولۇپ، ئۇنى پاكىستانلىق مۇھەممەد ئىقبال يازغان. ئەسەر مۇئەللىپنىڭ 1928 - ، 1929 - يىللىرى ھىندىستاندىكى ھەيدەرئاباد ۋە ئالىكاردىكى ئالىي مەكتەپلەردە سۆزلىگەن ئالتە قېتىملىق نۇتۇقلىرىنىڭ توپلىمىدىن ئىبارەت. مەزمۇنى دىندىن تارتىپ سىياسىيغىچە، تارىختىن تارتىپ رېئاللىققىچە بولغان مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۈملىدىن ئىنسانىنىڭ «چۈشكۈنلىشىشى»، شەخسنىڭ ئەركىنلىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ مەسئۇلىيىتى، ھازىرقى زامان ئىسلام دىنىنىڭ ئىجمائ پرىنسىپى، ئىسلام دىنىنىڭ «ھەرىكەت» توغرىسىدىكى قارىشى ۋە تۈركىيىنىڭ مۇدەپپىرنىزمى، خەلىپە تۈزۈمى قاتارلىق مەسىلىلەرگە چېتىلىدۇ. مۇئەللىپ ھەر قېتىملىق نۇتقىدا ئەنئەنىۋى ئىسلام ئىلاھشۇناسلىقى بىلەن غەرب پەلسەپىسى ۋە ھازىرقى زامان ئىلمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يارىشتۇرۇشقا تىرىشتى. ئىسلامىيەت روھنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا مۇسۇلمانلارنىڭ «تەشەببۇسكارلىق» نى جارى قىلدۇرۇپ، ئىسلام دىنى ئىدىيىسىنى قايتا تۇرغۇزۇشنى ئۈمىد قىلدى. بۇ ئەسەر ئىسلام دۇنياسىدا مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلدى.

«مەكتۇبات» «مەكتۇبات ئىمام رەببانى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئىسلام دىنىغا داڭلىق مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ھىندىستانلىق سىرھىندى يازغان. تۆت جىلد بولۇپ، 525 پارچە مەكتۇبنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مۇئەللىپنىڭ دىنىنى

تەبلىغ قىلىش ۋە سۈرگۈن قىلىنىش مەزگىلىدە پادىشاھ ـ ئاقسۆڭكەكلەرگە، دىنىي داھىيلارغا ۋە شاگىرتلىرىغا يازغان مەكتۇباتلىرىنىڭ توپلىمىدۇر. مۇئەللىپ ئاساسلىقى «ۋەھدە ئەل شۇھۇد» نى شەرھلەپ، ئىمپېراتۇر ئەكبەرنىڭ پان ئىسلاھچىلىقىغا، دىنلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشىگە ۋە ئىبنى ئەرەبنىڭ «ۋەھدە ئەل ۋۇجۇد» قا قارشى تۇرۇپ، يات دىنلارنى، «بىدئەتلىك» داشقاللىرىنى، چاكىنا قائىدىلەرنى، جەمئىيەتكە ئارىلاشمايدىغان پاسسىپ ئىدىيىلەرنى تازىلىۋېتىپ، نەقشىبەندىيەنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى دىنىي مەقسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، XVIII ئەسىردە تەسەۋۋۇپچىلىق پەلسەپە قائىدىسى، ئەخلاق، دىنىي قائىدە، مۇراسىم قائىدىلىرى، چۈشەنچە ئاتالغۇلىرىنى ئومۇميۈزلۈك شەرھلەپ بەرگەن نوپۇزلۇق ئەسەر بولۇپ قالدى. كىتابقا مەكتۇبلاردىن باشقا، شېئىر ـ قوشاقلارمۇ كىرگۈزۈلگەن. تىلى ئاددىي، چۈشىنىشلىك، سۆزلىرىنىڭ مەنىسى تىرەن، ئەسەرنى مۇئەللىپ ھايات ۋاقتىدا تۈزۈپ بولغان. ئۇنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونىدا كەڭ تارقالغان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭدىكى تاتار ئالىمى مۇرات رەمزىنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى مىسىردا نەشر قىلىنغان، شىنجاڭدا تۇركچە تەرجىمە نۇسخىسى تارقالغان.

«مەكتۇبات ئىمام رەببانى» «مەكتۇبات» قا قارالغ.

«مۇقەددىمە ئىبنى خەلدۇن» ئىسلام ئەرەب دۇنياسىنىڭ تارىخىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، بۇنى ئىبنى خەلدۇن 1374 ـ يىلىدىن 1378 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان. ئالتە جىلد. كىرىش سۆز قىسمىدا يېزىلىپ بولغان تارىخىي ئەسەرلەردە تۆت يېتەرسىزلىك مەۋجۇتلۇقى كۆرسىتىلىپ، مۇئەللىپنىڭ ئىنسان مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىنى بىر پۈتۈنلۈك قارىشى بىلەن تەتقىق قىلىشىنى مەقسەت قىلغانلىقى شەرھلەنگەن. تارىخىي چىنلىققا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئادىل، ئەمەلىي بايان قىلىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىشقا تىرىشقان، 1 ـ جىلدنىڭ كىرىش سۆزىدە تارىخ ئىلمىغا چەك بەلگىلەپ، تارىخنىڭ پەلسەپە كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى، تارىخ جەمئىيەتنىڭ ھەرىكىتىنى ۋە تەرەققىياتىنى، جۇملىدىن سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، سانائەت، سودا، ئىلىم، سەنئەت قاتارلىق تەرەپلەرنى بايان قىلىپ بېرىشى كېرەكلىكىنى؛ تارىخچىلارنىڭ كەڭ بىلىمگە ئىگە بولۇشى كېرەكلىكىنى، ئۇنداق بولمىسا، رىۋايەتچى ئورنىغا چۈشۈپ قالىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. 2 ـ جىلدتا ئەرەب كۆچمە چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئىپادىلىرى بايان قىلىندى. 3 ـ جىلدتا دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، تۈزۈلمىسى، مۇداپىئەسى، باج كىرىمى قاتارلىقلار بايان قىلىندى. 4 ـ جىلدتا مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ گۈللىنىشى، كۆلىمى، قول سانائىتى ۋە مەركىزىي شەھەرنىڭ گۈللىنىشى، خاراب بولۇشى بايان قىلىندى. 5 ـ جىلدتا يېزا ئىگىلىكى، سودا، قول سانائىتى قاتارلىق كەسىپلەر نۇقتىلىق ئىزھار قىلىندى. 6 ـ جىلدتا پەنلەرنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى، تەربىيىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە يوللىرى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلىندى. بۇ ئەسەردە تارىخنى چىنلىق

بىلەن ئەتراپلىق بايان قىلىش ئاساسىدا، تارىخىنىڭ ئالغا بېسىشىدىكى سەۋەب ۋە قانۇنىيەتلەرنى يەكۈنلەشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. ئەڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۆت باسقۇچى تەھلىل قىلىنغاندىن كېيىن، مۇنداق دەپ قارالدى: تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش — ئىنسان مەۋجۇت بولۇشنىڭ ئېھتىياجى، ئىنسان تەبىئىتى قەبىھ بولىدۇ. پادىشاھنىڭ پەيدا بولۇشى — ئىنسان تەبىئىيىتىنىڭ تەبىئىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت، ئىنسانىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئالاھىدىلىكى، ئادىتى ئوخشىمىغان جۇغراپىيە، جەمئىيەت مۇھىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بىر خىل مەدەنىيەت مەنبەسىنىڭ زېمىن پەرقىدىكى مۇھىت ئامىللىرى ئەلۋەتتە مۇھىم، پسىخىكا ئامىللىرىغىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئەڭ بالىردە ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراب بولۇشىدىن تارىخنىڭ دەۋرلىك تەرەققىي قىلىشىنى يەكۈنلەش لازىم. ئەسىردە بايان قىلىنغان قاراشلار يېقىنقى زامان ياۋروپا پەيلاسوپلىرى، تارىخچىلىرى ۋە سوتسىئولوگلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى. ئۇلار مۇئەللىپنىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشى ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى باشقا تۇردىكى جەمئىيەتلەرگىمۇ ماس كېلىدۇ، دەپ قارىدى. «برىتانىيە قىسقىچە ئىنسىكلوپېدىيىسى» ئالتە جىلدلىق ئەسىرنىڭ 1 - جىلدىنى سوتسىئولوگىيە بايانى، 2 — 3 جىلدىنى سىياسىي سوتسىئولوگىيە، 4 - جىلدىنى مەركىزىي شەھەرلەر سوتسىئولوگىيىسى، 5 - جىلدىنى ئىقتىسادىي سوتسىئولوگىيە، 6 - جىلدىنى بىلىم سوتسىئولوگىيىسىگە يىغىنچاقلاپ، مۇئەللىپنىڭ سوتسىئولوگىيىگە قوشقان تۆھپىسىنى گەۋدىلەندۈردى.

«ناتورالىستلارغا رەددىيە»

«ماتېرىيالىستلارغا رەددىيە» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئىسلام دىنىغا دائىر سىياسىي نەزەرىيىۋى ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنى جامالىددىن ئافغانى ھىندىستاندىكى ئىسلام مۇدىرىنىزم ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى سەئىد ئەھمەدخانغا رەددىيە بېرىش يۈزىسىدىن يازغان. پارسچە نۇسخىسى 1881 - يىلى ھىندىستاندىكى ھەيدەرئاباتتا نەشر قىلىندى. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى «ناتورالىستلار» ياكى «ماتېرىيالىستلار» نىڭ «بىدئەت تەلىماتى» نى تەنقىد قىلىش، «توغرا ئېتىقاد» نى شەرھلەشتىن ئىبارەت بولۇپ، دۇنيادىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئۆزىنى «ئەۋلىيا» ، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكنى يوقاتقۇچى، سىرلىق بىلىملەرنىڭ پىر ئۇستازى، پىكىر مەرىپەتچىسى، خۇراپاتلىقنى تۈگەتكۈچى دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىۋالغان ناتورالىستلار خاھىشىنىڭ ئىپادىلىرى مەۋجۇت. ئەمەلىيەتتە بۇلار ئىنسانىيەتنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزىدىغان زىيانلىق تەلىماتلار بولۇپ، ئىنسانغا ئەجدادىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ، قەدىمدىن بۇيان شەكىللەنگەن تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ، دەپ قارىدى. بۇ سەپسەتىگە رەددىيە بېرىش بىلەن بىللە، دۇنيادىكى مۇسۇلمان مىللەت خەلقلىرى چىڭ تۇرىدىغان دىنىنى مەنبە قىلغان تۆۋەندىكى ئۇچ ئاساسىي ئەقىدىنى ئېلان قىلدى: (1) جاندارلار ئىچىدە ئىنسان ئەڭ ھۆرمەتلىكتۇر؛ (2) ھەربىر ئادەم مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي تەشكىلات ئەڭ ھۆرمەتلىكتۇر. ئىجتىمائىي تەشكىلات سىرتىدىكىلەر خاتالىق ۋە ئازغۇنلۇققا پېتىپ

قالغۇچىلاردۇر. شەخسىي ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتكە تولۇق ئىشەنچ قىلىشى كېرەك؛ (3) كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ئادەم ئۆزى ئىلگىرىلىشى، ئىنسانىيەتنىڭ تار، قاراڭغۇ بۇ دۇنيا (تەشۋىشلىك ماكان) دىن قۇتۇلۇپ، تېخىمۇ ئېسىل، ئالىيجاناب، كەڭ، گۈزەل كەلگۈسى دۇنياغا كىرەلەيدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىشى كېرەك. بۇ جامالىددىن ئافغانىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە تەرجىمە نۇسخىلىرى بار.

ئون ئۈچ كىتاب «ئون ئۈچ دەرسلىك» مۇ دېيىلىدۇ. جۇڭگو مەدرىسلىرىدە قوللىنىلىدىغان ئون ئۈچ خىل دەرسلىك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ «تۇتاش بەش كىتاب»، «زەۋئۇل مەسباھ» «گرامماتىكا قامۇسى»، ئىستىلىستىكا، «مەتنۇل ۋىقايە»، «تەفسىر جەلالەين»، «قازى»، «ئىلمىي تەۋھىد»، «خۇتبە»، «گۇلىستان»، «مىرساد» ۋە «ھۇسەين» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالدىنقى سەككىز كىتاب ئەرەبچە، كېيىنكىلىرى پارسچە بولۇپ، مەزمۇنى ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى، ئىستىلىستىكا، ئىلمىي فىقھە، پەلسەپە، ئەدەبىيات، ئىلمىي تەپسىر قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. تالىپلار 13 كىتابنى ئوقۇپ بولغاندا ئىمام ياكى مۇتەۋەللى ئۇلارغا تون كىيدۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئاخۇنۇملار كىيىدىغان تون تەقدىم قىلىپ، ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىسپاتى قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ۋاڭ كۇەن خەنزۇچە ۋە ئەرەبچە دەرس ئۆتۈلىدىغان ھازىرقى زامان مائارىپىنى تەشەببۇس قىلىشتىن ئىلگىرى، پايتەخت مەدرىسىدە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مەدرىسىلەردە (بولۇپمۇ شەندۇڭلۇق ئۆلىمالارنىڭ مەدرىسلىرىدە) بۇ دەرسلىكلەر كۆپ قوللىنىلدى.

ئون ئۈچ دەرسلىك «ئون ئۈچ كىتاب» قا قارالىدۇ.

ئون تۆت كىتاب «ئون تۆت دەرسلىك» مۇ دېيىلىدۇ. جۇڭگودىكى ئىسلام مەدرىسە تەربىيىسىدە قوللىنىلغان ئون تۆت خىل دەرسلىك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ دەرسلىكلەر تۆۋەندىكى تۇرلەرگە ئايرىلىدۇ: (1) تىل ئۆگىنىشتە پايدىلىنىدىغان كىتابلار: «تۇتاش بەش كىتاب»، «زەۋھۇل مەسباھ»، گرامماتىكا قامۇسى، ئىستىلىستىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (2) ئەقىدە، فىقھە تۇرىدىكى كىتابلار: «ئىلمىي تەۋھىد»، «مەتنۇل ۋىقايە» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (3) پەلسەپە ـ ئېتىكا تۇرىدىكى كىتابلار: «مىرساد» قاتارلىق كىتابلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (4) قۇرئان، ھەدىسكە ئائىت كىتابلار: «تەفسىر جەلالەين»، «قازى»، «ھۇسەين»، «خۇتبە» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (5) ئەدەبىيات تۇرىدىكى كىتابلار: «گۇلىستان». چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ۋاڭ كۇەن خەنزۇچە ـ ئەرەبچە دەرس ئۆتۈلىدىغان ھازىرقى زامان تەربىيىسىنى تەشەببۇس قىلغاندىن كېيىن، مەدرىسە تەربىيىسىدىكى دەرسلىكلەر مۇشۇ دائىرىدىن چىقىپ كېتەلمىدى.

ئون تۆت دەرسلىك «ئون تۆت كىتاب» قا قارالىدۇ.

تۇتاش بەش كىتاب جۇڭگودىكى مەدرىسە تەربىيىسىدە قوللىنىلغان بەش خىل دەرسلىك شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ يۇنەن مەزھەپىدىكى «ئۇنۇھىرستېت» نىڭ ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلىكلىرى بولۇپ،

«نەھۆە (گراماتىكا) قامۇسى» «ئىستىلىستىكا» ، «قۇرئان كەرىم، تەفسىرى» («جەلالەين تەفسىرى») ، «ناماز مىزانى» (مەتنۇل ۋىقايە») «ئىلمىي تەۋھىد» كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«ئەررىھلە» بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «سەپەرنامە» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ بۇرۇن خەنزۇچە يېزىلغان خاتىرىدۇر. بۇنى تاڭ دۇخۇەي تۇزگەن. بۇ زات «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ مۇئەللىپى دۇيۇزۇنىڭ ئوغلى بولۇپ، 751 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى گاۋشەنزى بىلەن غەربكە يۇرۇش قىلىپ، تالاس ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئەسىر چۈشۈپ، ئەرەب يۇرتلىرىدا 10 نەچچە يىل تۇرۇپ، ئاندىن دېڭىز يولى بىلەن دۆلەتكە يېنىپ كېلىپ، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى كىتاب قىلىپ يازىدۇ. كىتابنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى يوقلىپ كەتكەن. لېكىن «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 193 - ، 194 - جىلدلىرىغا ئۇ كىتابنىڭ بىر قىسمى كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا ئىسلام ئېتىقادى، ئاساسىي قائىدىسى قاتارلىقلار قىسقىچە خاتىرىلەنگەن.

«تەرىقەتۇل ئۇسۇلىل ئەرىبەئە» بۇ ئەسەر «تەرىقەتۇل ئۇسۇلىل ئەرىبەئە تەرجىمىسى ۋە شەرھى» ، «تەرىقەتۇل ئۇسۇلىل ئەرىبەئەنىڭ ئىنچىكە ئىزاھاتى» ، «تەرىقەتۇل ئۇسۇلىل ئەرىبەئەنىڭ قوشۇمچە يۈزەكى ئىزاھاتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا جاڭ جۇڭ تەرجىمە قىلغان. «ئىمان ئەقىدىلىرى» نۇسخىسىدىن كېيىن توپلام قىلىنغان. ئىستىقامەت قىلغۇچىنىڭ سەھەردە ۋە كەچتە ئوقۇشى زۆرۈر بولغان تۆت پارچە ئەسەردۇر. ئىسلام دىنىغا داخىر بىلىملەر خەنزۇچە تونۇشتۇرۇلغان ئەسەر بولۇپ، تۆت جىلدتىن تەركىب تاپقان. 1 - جىلدتا ئىمانىنى بىلىش سۆزلىنىدۇ. 2 - جىلدتا ئاللانى ۋە ئىسلام دىنىنى تونۇش سۆزلىنىدۇ. 3 - جىلدتا ئىبادەت ۋە ئىبادەتكە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەر سۆزلىنىدۇ. 4 - جىلدتا غۇسلى قىلىش، تەرەت ئېلىش ۋە باشقا پەرز، سۇننەتلەر سۆزلىنىدۇ. قوللىنىلغان ئۇقۇملار (مەسىلەن، «ئىمان» ، «ئىمانىنىڭ بېشى» ، «ئىمانىنىڭ تېنى» ، «ئىمانىنىڭ يۇرىكى» ، «ئىمانىنىڭ پوستى» ، «ئىمانىنىڭ يىلتىزى» ، «ئىمانىنىڭ مېۋىسى» ، «ئىمانىنىڭ ئۇرۇقى» ، «ئىمانىنىڭ شېخى» قاتارلىقلار) ۋە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر (مەسىلەن، ئىمان يارىتىلغانمۇ قانداق دېگەندەك مەسىلىلەر) سوئال - جاۋاب تەرىقىسىدە ۋە مەدرىسە تىلىدا چۈشەندۇرۇلگەن. بۇلار مەدرىسە تالىپلىرى، بولۇپمۇ ئەرەبچە بىلمەيدىغان تالىپلارغا تەييارلانغان.

«ئىمان ئەقىدىلىرى» ئىسلام دىنىغا داخىر جۇڭگودىكى مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، بۇنى مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا جاڭ جۇڭ يازغان. بۇنى ھىندىستانلىق ئۆلىما ئاشىقنىڭ ئېيتقان ۋەزلىرىنىڭ خاتىرىسىگە ھەمدە باشقا تەپسىر كىتابلىرىغا ئاساسەن تۈزۈپ چىققان. بۇ ئىلمىي تەۋھىدنى خەنزۇچە بايان قىلغان مۇھىم ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«كەلىمە ئىزاھاتى» خەنزۇچە يېزىلغان ئىسلام دىنى ئەسىرى بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارىلىقىدا جاڭ جۇڭ تەرجىمە قىلىپ تەييارلىغان.

ئىسلام ئېتىقادى خەنزۇ يېزىقىدا بايان قىلىنغان مۇھىم ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسەردە مۇسۇلمانلار ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدىغان كەلىمە شاھادەت ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان ۋە مەخسۇس چۈشەندۈرۈلگەن. بەش پەرز يىغىنچاقلاپ كۆرسىتىلگەن. ئەسەردىكى بايانلار ئىلمىي تەۋەدىنى خەنزۇچە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىق قىلىشقا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن.

«توغرا دىننىڭ ھەقىقەتلىرى» بۇ خەنزۇچە يېزىلغان ئىسلام دىنى ئەسىرى بولۇپ، ئۇنى ۋاڭ دەييۇي يازغان. 1642 - يىلى يېزىلىپ بولغان. ئەسەر ئىككى جىلد بولۇپ، 1 - جىلدتا ئاللانىڭ بىرلىكى سۆزلىنىپ، ئاللانىڭ بەرھەقلىقى، دۇنيانى يارىتقانلىقى، ئەركىنلىكنى تەقدىرگە پۈتكەنلىكى، جىسمانىي ۋە مەنىۋى ھاياتلىق بەرگەنلىكى، ھەق دىن - ھەق ئىسلام قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنغان. ئۇلار بىلەن كۈچلۈك تەلىماتى ۋە بۇددا دىنى سېلىشتۇرۇلغان؛ 2 - جىلدتا ئىستىقامەت قىلىپ ئىمان ئېيتىش توغرىسىدىكى تەلىمات بايان قىلىنغان. بەش پەرزگە سادىق بولۇش، تەڭرى يولى، بەندە يولى، ئاللانى ۋە ئۆزىنى تونۇش، خاسلىق، ياخشىلىق، يامانلىق، پانىي ئالەم ۋە باقىي ئالەم قاتارلىق مەسىلىلەر سۆزلىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ يېمەك - ئىچمەك، مال - مۈلۈك، ئۆرپ - ئادەت، ئادەمنىيگەرچىلىككە دائىر تەشەببۇسلىرى شەرھلەنگەن. بۇ كىتاب ئېتىقاد، پەلسەپە، ئەخلاق، شەرىئەت بىلەن تەرىقەت بايان قىلىنغان خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، جۇڭگودىكى ئىسلام ئىلمى تارىخىدا ۋە دىن ئىلمى تارىخىدا مۇئەييەن ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ كىتاب كۆپ نەشر قىلىنىپ، كەڭ تارقىتىلغان.

«مۇسۇلمانچىلىق يېتەكچىسى» خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىسلام دىنى ئەسىرى بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇ زۇڭچى «ھادى سوفىيان» غا ئاساسەن ئاغزاكى تەرجىمە قىلغان، جۇسىچى يېزىپ بەرگەن. ئەسەردە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنىڭ مەنىسىنى بايان قىلىش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، كىتابنىڭ ھەممە قىسىملىرىدا بىلىمنىڭ مەنبەسى، ئىسلام ئېتىقادى، دىنىي قائىدە، ئىبادەت، ئۇچ ئاخۇن (ئىمام، خاتىپ، مەزىن) نىڭ شەرتى قاتارلىق مەزمۇنلار سۆزلىنىدۇ. ئەينى چاغدا مۇسۇلمانلار بۇ كىتابنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنى «قاراڭغۇ ئۆينىڭ چىرىقى» دەپ تەرىپلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى قىسىملىرىدا ئەينى چاغدىكى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنىدى. بۇ ئەسەر 1672 -، 1720 -، 1775 -، 1836 - يىللىرى قايتا - قايتا نەشر قىلىندى.

«مىرساد» بۇ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىسلام دىنى ئەسىرى بولۇپ، «مىرسادۇن» مۇ دېيىلىدۇ. ئەسەرنى تېھرانلىق ئەبۇ بەكرى (؟ — 1256) يازغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ۋۇ زۇڭچى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. ئەسەر 40 قىسىمدىن تۆت جىلد، بەش تۇر، تەركىب تاپقان. ئەسەردە ئىستىقامەت، مىجەزنى تەربىيىلەش، ئاللاغا يېقىنلىشىش يوللىرى بايان قىلىنغان. ھەربىر قىسىم قۇرئان ۋە ھەدىستىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ باشلانغان. بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىستىقامەت قىلىش، مىجەزنى تەربىيىلەشكە دائىر مەشھۇر ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەرجىمان بۇ ئەسەرنى جۇڭگودىكى مەدرىسە تىلى ۋە جۇڭگو ئالىملىرى پىششىق

بىلىدىغان چۈشەنچىلەر بىلەن بىۋاستە تەرجىمە قىلغان ھەمدە قىسقىچە ئىزاھاتلار بەرگەن. نەچچە ئەسىردىن بۇيان بۇ ئەسەرنىڭ پارسچىسى جۇڭگو مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ دەرسلىكى قىلىنىپ كەلدى. بۇ كىتاب كاتىششىنىڭ 17 - يىلى (1678) تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، كۆپ يىل نەشر قىلىنمىدى. گۇاڭشۇينىڭ 18 - يىلى (1892) نەنجىڭدىكى جالىق چۈڭخۇا بۇ تەرجىمىگە ئىزاھات قوشۇپ نەشر قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، نەتىجىسى بولمىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى جالىق چاڭشۇن مىق مەتبەئە نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇردى. 1933 — يىلى تەييۇەندە بىسلدى ۋە بېيپىڭ چىڭخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى.

«ئەقائىد زەرۇرىيە» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنى چىڭشۇيلىك خۇيزۇ ما بەيلياڭ كاتىششىنىڭ 17 - يىلى (1678) يازغان. بىر نەچچە قىسىمغا بۆلۈپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقاد ۋە دىنىي پەرز - ئەمەللىرى قاتارلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئوقۇشىغا ئوڭاي قىلىپ بەرگەن. شۇڭا ئەينى زاماندىكى خۇيزۇلار كۆپ قوللىنىدىغان ئوقۇش ماتېرىيالى بولۇپ قالغان.

«نەۋەدىرۇل شەرائىيە» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، ئۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مى ۋەنچى يازغان. كاتىششىنىڭ 13 - يىلى (1691) كىتاب بولۇپ چىققان. بەش پەرزنىڭ نازۇك مەنىلىرى بايان قىلىنغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

«ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ ئاساسلىرى» بۇ ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لىيۇجى يازغان. كاتىششىنىڭ 43 - يىلى (1704) نىڭ ئالدى - كەينىدە كىتاب بولۇپ چىققان. كىتابتا ئىسلام دىنىنىڭ بىر ئىلاھلىق نەزەرىيىسى بىلەن جۇڭگو كۇڭزىچىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، چوڭ دۇنيا بىلەن كىچىك دۇنيا (تەڭرى بىلەن ئىنسان)، ماھىيەت بىلەن ھەقىقەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرى مەركەزلىك دەلىللەنگەن.

«تەسەۋۋۇپ شەرھلىرى» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خېي مىڭفىن يازغان. بۇنىڭدا «ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق ئەسەر شەرھىلەنگەنلىكتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەسەردە ئىسلام دىنىنىڭ تەڭرى، ئىنسان توغرىسىدىكى تەلىماتى خەنزۇچە بايان قىلىنغان.

«ئىسلام دىنى تەلىماتلىرى» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لىيۇجى يازغان. ئاساسىي مەزمۇنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مەزمۇنلار شەرئەت كىتابلىرىدىن تاللىۋېلىنىپ بىر قىسىم قىلىنىپ، ئىزاھات بېرىلگەن. بۇ ئىسلام دىنىغا دائىر مەسىلىلەر خەنزۇچە بايان قىلىنغان مۇھىم ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

«تۇگەنچە پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمىھالى» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى لىيۇجى تۇزگەن. بۇ ئەسەر پارسچە «سىبرەتۇ خاتىمەل ئەنبىيا» غا ئاساس قىلىنىپ،

ئەرەب، پرسىيە، جۇڭگونىڭ مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللىرى، جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ، يىللىق شەجەرە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان، ئىسلام دىنىنىڭ مەنبەسى خەنزۇچە بايان قىلىنغان مۇھىم ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

«بەش پەرز تەئرىپلىرى» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لىيۇجى يازغان. ئەسەر 63 بابقا بۆلۈنگەن. ئىسلام دىنىنىڭ بەش پەرزى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى كۆڭزىچىلارنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بىلەن شەندۇرۇلگەن ۋە دەلىللەپ بېرىلگەن.

«سەھەردىكى ئاي» ئىسلام دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى جى تۇزگەن. ئەسەردە ئاللانىڭ يارىتىشى ۋە ئالالانى تونۇش جەريانىنىڭ پەلسەپىۋى قائىدىسى سەھەردىكى ئايغا ئوخشىتىلغان. ئاينىڭ سەھەردە كۆتۈرۈلۈشى، ھىلال ھالىتى، ئۆرلىشى، گۈزەللىشىشى، تولۇنلىشىشى، نۇر چېچىشى، سۇزۇلۇشى، يارقىنلىشىشى، تىكلىنىشى، پېتىشقا باشلىشى، خىرەلىشىشى، كەمتۈكلىشىشى، پېتىشى، ئولتۇرۇپ كېتىشى قاتارلىق 15 خىل ھالەت ئارقىلىق بىر كېچىنى دەسلىپى، ئوتتۇرىسى، ئاخىرىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ، ئىسلام دىنىي پەلسەپىسى ۋە ئىستىقامەت تەلىماتى بايان قىلىنغان. ئەسەردە تەرىقەتچىلىك ۋە مىستىسىزملىق تۈس قويۇق بولۇپ، خۇيزۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئايغا قاراش تەجرىبىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر رەسمىي نەشر قىلىنماي، قولىيازمىسى كەلگە تارقالغان.

«ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار» (1) بۇ ئىسلام تارىخىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، جالغا شى يازغان. كىتاب يوقىرىقى كېتىپ، مۇقەددىمىسى ساقلىنىپ قالغان. (2) بۇ ئەسەرنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى سۇن كېيەن تۇزگەن بولۇپ، ئەسەردە ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەر توپلانغان. بۇلار ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى، جۇڭگوغا كېلىپ دىنىنى تەبلىغ قىلغان دانىشمەنلەر، جۇڭگو خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا كۆرسەتكەن ئىلتىپاتلىرى، مەسچىتلەرنىڭ ئابىدىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭغا «شەرھۇل خۇتبە» قوشۇمچە قىلىنغان. 1921 - يىلى بېيجىڭ ئىسلام كىتابخانىسى تەرىپىدىن قايتا بېسىلدى.

«ھەج سەپەرلىرى» ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى مافۇچۇ ئەرەبچە يازغان. ئەسەردە مۇئەللىپنىڭ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىشى، ئەرەب دۇنياسىدا سەككىز يىل تۇرۇپ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەسەرنى مائەنلى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. 1861 - يىلى كۇنمىڭدا نەشر قىلغان.

«ئىسلام تەرىقىتىدىن قىسقىچە بايان» بۇ ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا تەرىقەت يوللىرى سۆزلىنىدۇ. باش قىسىمدا ئومۇمىي بايان سۆزلەنگەندىن باشقا، قالغان ئالتە قىسىمدا زىكر - سانانىڭ ناملىرى، ئورۇن تەرتىپى، مەنزىلى قاتارلىقلار چۈشەندۈرۈلگەن.

«شەرھى ئەقائىد» (1) بۇ ئىسلامىي تەۋھىدكە دائىر مەشھۇر ئەسەر، مۇئەللىپى ئېنىق ئەمەس. ئەبۇ ھەنىفەنىڭ ئەسىرى دەپىلىدۇ. ئەسەردە ئىسلام دىنىنىڭ

ھەقىقىي ئېتىقاد ئىكەنلىكى ئەقىدە شەكلىدە بايان قىلىنىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نامدىكى ئەسەردىن ئۈچى بولۇپ، كېيىنكى ئۆلىمالار ئۇلارنى «1 ـ كىتاب»، «2 ـ كىتاب»، «3 ـ كىتاب» دەپ ئايرىغان. يەنە بىرى، «ئەبۇ ھەنىفە ۋەسىيەتلىرى» دېيىلگەن. بۇ تۆت كىتاب بىلەن ئەبۇل ھەسەن ئەشئەرىنىڭ «دىن ئىلمىنىڭ مەنبەسى» نى ئارىيەت يان ۋېنسىنىڭ «مۇسۇلمان ئەقىدىلىرى» ناملىدا بىر توپلام قىلدى. بۇنى 1932 ـ يىلى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشر قىلدى. (2) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىسلام دىنىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمى «شەرھۇل ئەقائىد نەسەفىيە» بولۇپ، بۇنى سەلتۇددىن تەفتازانى يازغان، ماجىيەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتاب جۇڭگونىڭ مەدرىسە تەربىيىسىدە ئىلمىي تەۋھىد دەرسلىكى ھېسابلىنىدۇ. 1945 ـ يىلى كۇنمىڭدا نەشر قىلىندى.

«شەرھى ئەقائىد ئەل نەسەفىيە» 1944 ـ يىلى ماجىيەن يۇنناندىكى ياڭجىڭ مەكتىپىدە دەرس ئۆتۈۋاتقاندا بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ دەرسلىك قىلغان. بۇ ئەسەر 1945 ـ يىلى «شەرھى ئەقائىد» دېگەن نام بىلەن يۇننەندە نەشر قىلىنغان. 1951 ـ يىلى شاڭخەي قاتناش كىتاب ئىدارىسى كىتابنىڭ نامىنى «شەرھى ئەقائىد ئەل نەسەفىيە» گە ئۆزگەرتىپ نەشر قىلغان. جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى 1988 ـ يىلى مۇئەللىپ ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن قايتا نەشر قىلدى.

«ئىچكىرى مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەسلىي» «غەربتىن كەلگەن دىن» مۇ دېيىلدۇ. ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى لىيۇ جىنىڭ دادىسى لىيۇ خەنىيىڭ يازغان. كاڭشى (1662 — 1722) دەۋرىدىكى سەركەردە ما جىڭلىياڭ ساقلاپ قويغان. كىتابتىكى رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: بىر كېچىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سەللە ئورغان ئادەملەرنىڭ ئالۋاستىنى قوغلاپ ئوردىغا كىرگەنلىكىنى چۇش كۆرۈپتۇ. چۈشكە تەبىر بېرىدىغانلاردىن سەللە ئورغانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى مۇسۇلمانلار ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئەرەبىستانغا پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئالۋاستىنى قوغلىۋېتىشكە ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا ئەلچى ماڭغۇزۇپتۇ. ئۇ يەردىن كەلگەن ئەلچى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەرەبىيەنىڭ دىنى ۋە كۇلتۇرى، بۇددا، تويىن دىنلىرى توغرىسىدىكى قارىشىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. پادىشاھ قايىل بولۇپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ئىككى دۇنيانىڭ يولى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئىسلام دىنىنى «پاك» دىن ئىكەن، دەپ خۇلاسىلاپتۇ ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇچ مىڭ ئەسكىرىگە ئۇچ مىڭ مۇسۇلمان ئەسكىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئۇلارنى جۇڭگودا ماكانلاشتۇرۇپتۇ. رىۋايەت جانلىق بايان قىلىنغان. ئاساسىي قاراشلار نەزمى شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. بۇ ئەسەر 1903 ـ يىلى چۈڭچىڭدا، 1932 ـ يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان.

«بىلىملەر» «دەئۇەتۇل ئىسلام» مۇ دېيىلدۇ. بۇ جۇڭگودىكى ئاخۇنۇملار تاللاپ تۇزگەن ئوقۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىپتىدائىي مەدرىسە شاگىرتلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ئاممىسى دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىدۇ. ئاساسىي مەزمۇنى نىيەت كەلىمىسى، تەرەت ئېلىش، ناماز ئوقۇشنىڭ

ئاساسىي شەرتلىرى ۋە قائىدىلىرى؛ روزا تۇتۇش، قۇربانلىق قىلىش، مېيىت ئۇزىتىش ۋە دىنىي ئەقىدە، ئىمان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا «خەتمە قۇرئان» نى، «دەئۋەتۇل ئىسلام» نى پىششىق يادلاش، ئەرەبچە ئوقۇشنى ئۆگىنىش مەدرىسە پۈتتۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىگ» بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «بەخت سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەسەرنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە ئۇيغۇر يېزىقىدا يازغان. بۇ ئەسەر ئىككى مۇقەددىمە، 85 باب، ئۇچ قوشۇمچە، 13.290 مىسرادىن تەركىب تاپقان. مەزمۇنى ئىسلام ئېتىقادى، كامالەت ئەلنى خاتىرجەملەندۈرۈش قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. بۇ ئەسىر XI ئەسىردىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتىنى نامايەن قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇچ نۇسخىسى بار: (1) پەرغانە نۇسخىسى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا كۆچۈرۈلگەن، ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ تولۇق كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھېسابلىنىدۇ؛ (2) قاھىرە نۇسخىسىنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن كېيىن ئەمەس؛ (3) ۋېينا نۇسخىسى 1439 - يىلى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ ئەسەرنىڭ نەمىسچە، تۈركچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىلىرى ۋە سلاۋىيان يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەنلىرى، لاتىن يېزىقىدىكى تۇزىتىش نۇسخىلىرى بار. بۇ ئەسەر 1979 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇچىغا قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى؛ 1984 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۆز ۋەزنى بىلەن نەزمى شەكىلدە ئىشلىنىپ نەشر قىلىندى. 1989 - يىلى بۇ نەشرىيات تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭدا ئەرەبچە ئىزاھات بىلەن يېزىلغان تۇنجى تۈركىي تىللىرى لۇغىتىدۇر. مەھمۇد قەشقەرى 1072 - ، 1074 - يىللىرى يېزىپ پۈتتۈرگەن. ئەسەر سەككىز جىلد بولۇپ، 7500 سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى كەڭ بولۇپ، ئەسەردە تۈركىي تىلىدىكى مىللەتلەرنىڭ XI ئەسىردىكى تارىخ، جۇغراپىيە، تىل، مەدەنىيەت، سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، ئاستىرونومىيە، دىن قاتارلىق جەھەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بىلىملىرى خېلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلۇپ، XI ئەسىردىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك قامۇس دەپ تەرىپلەندى. بۇ ئەسەرنىڭ ساقلىنىپ قالغان بىر خىل قولىيازمىسى 1916 - يىلى ئەتراپىدا تۈركىيىدە تېپىلغان ھەمدە مۇئەللىم رىفئەت ئۇنى ئىستامبولدا ئۇچ جىلد قىلىپ باستۇرغان. 1938 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە بەشىم ئاتىلاي تەھرىرلەپ، تۈركىيە تىل جەمئىيىتى ئەنقەرەدە تۈركچە بەش جىلد قىلىپ چىقارغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر جىلد قولىيازمىنىڭ فوتو نۇسخىسىدىن تەركىب تاپقان. 1960 - يىلىدىن كېيىن مۇتەللىپوۋ ئۆزبېكچە ئۇچ توم قىلىپ تەھرىرلىگەن ھەمدە تاشكەنتتە نەشر قىلغان. 1981 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە

تولۇق تەرجىمىسىنى نەشر قىلدى.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» بۇ شىنجاڭدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر داستان بولۇپ، بۇنى ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى (1110 — 1180) يازغان. ئەسەر 14 باب بولۇپ، مۇقەددىمە ۋە تېكىستتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. مۇقەددىمىدە ئاللا ۋە پەيغەمبەر مەدھىيىلىنگەن. تېكىستتە XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قاراخانىيلار خانىدانلىقىدىكى پاراكەندىچىلىك ۋە ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى بايان قىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ شەرىئەتتىن چەتنەپ كەتكەنلىكى ئەيىبلەنگەن. كىشىلەر بىلىم ئېلىشقا، تىرىشىپ ئۆگىنىشكە، سەمىمىي-دۇرۇس بولۇشقا رىغبەتلەندۈرۈلگەن. خاتىمىسىدە مۇئەللىپ ئۆزىنى بايان قىلغان. ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل قولىيازمىسى بار: سەمەرقەنت A، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى، 1444 - يىلى كۆچۈرۈلگەن؛ ئىستامبول B، ئۇيغۇرچە - ئەرەبچە سىلىشتۇرما نۇسخىسى، 1480 - يىلى كۆچۈرۈلگەن. يۇقىرقى ئىككى نۇسخا ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستامبولدىكى ئايا سوفىيا مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ؛ ئىستامبول B نۇسخىسى ئەرەب يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە بىلەن كۆچۈرۈلگەن، ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ھازىر ئىستامبولدىكى توپكاپ كىتابخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى خەنزۇچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلدى. مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىلى ئۇيغۇرچىسىنى نەشر قىلدى.

«ئۆلىمالار شەجەرىسى» مەدرىسە تەربىيىسىدىكى خەنزۇچە شەجەرە كىتابى بولۇپ، بۇنىڭغا شې ۋېنشەن كىرىش سۆز يېزىپ بەرگەن. ئۇنى جاۋشەن (شې ۋېنشەنلىك شاگىرتى) تۈزۈپ چىققان. ئۇنىڭدا خۇدىنگجۇنلىك دىنىنى تەبلىغ قىلىش سىستېمىسى، شۇ چاغلاردىكى خۇيزۇ، سالار مىللەتلىرى ئىچىدىكى مەشھۇر ئۆلىمالارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ۋە پىر-ئۇستازلار ئارىسىدىكى ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋەتلىرى خاتىرىلەنگەن. قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇش قىممىتىگە ئىگە. 1989 - يىلى چىڭخەي خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن مىخ مەتبەئەدە نەشر قىلىندى.

«جەھرىيەنىڭ نەسەب تارىخى» ئىسلام دىنىدىكى جەھرىيەنىڭ تارىخىي تەزكىرىسى خاراكتېرلىك خەنزۇچە ئەسەر بولۇپ، بۇنى ماشۆجى (1850 — 1923) يازغان. 1931 - يىلى كىتاب بولۇپ چىققان. ئەرەبچە مەدرىسە يېزىقى ئارىلاش يېزىلغان. كىتاب توققۇز باب بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسلىقى جەھرىيەنىڭ مەنبەسى، تارىخى، ھەر ئەۋلاد ئىمامىلارنىڭ ئىش-ئىزلىرى ۋە تەرىقەت ئىستىقامىتى قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. 1934 - يىلى تاش باسمىدا بېسىلغان.

«تارىخىي رەشىدىيە» شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، بۇنى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر (1499 ياكى 1500 — 1551) پارسچە يازغان. ئەسەرنىڭ 1 - قىسمىدا XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخى، يەنى تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن تارتىپ چاغاتاي خانلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. 2 - قىسمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، دىن قاتارلىق جەھەتلىرىگە دائىر ماتېرىياللار بايان قىلىنغان. بۇ كىتاب «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى خەنزۇچە

ماتېرىياللارنىڭ كەملىكىنى تولدۇردى. ئۇيغۇرچىغا، ئىنگلىزچىگە، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

«موغۇلستان تارىخى» «تارىخى رەشىدىيە»گە قارالسۇن.

«مىلاد سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تارىخى» «تارىخي رەشىدىيە»گە قارالسۇن.

«تارىخي خەمسەئى شەرقي» شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، «شەرقتىكى بەش مىللەتنىڭ تارىخى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى چۆچەكتىكى تاتار قۇربان ئەلى خالىدە 1910 - يىلى ئۇيغۇرچە يېزىپ پۈتتۈرگەن. كىتابتا قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى ۋە ئىسلام دىنىنى يولغا قويۇش پائالىيەتلىرى، ئاپاق خوجىنىڭ پائالىيەتلىرى، غوجىلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراب بولۇشى، قەدىمىي شىنجاڭدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىشى، قازاق، موڭغۇل، ئۆزبېك، تاتار مىللەتلىرىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

«جۇڭگو ئىسلام تارىخىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى بولۇپ، بۇنى بەي شۇلىن «جۇڭگو ئىسلام تارىخي تىزىملىرى» دىن دەرس ئۆتكۈچىلەرنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش مەقسىتىدە تۈزگەن. بۇنىڭغا چېن جەنجاڭنىڭ «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى تارىخى»، چېن يۈەننىڭ «ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرىش تارىخى»، بەي شۇلىنىڭ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە ئىسلام دىنى»، «ۋۇجەننىڭ «مەسچىتلەر خاتىرىسى» كە كىرىش سۆز»، «خۇەيشىڭ مەسچىتىنى قايتا سېلىش خاتىرىسى» گە كىرىش سۆز»، «پاك شىچەننىڭ «جۇڭگودىكى ئىسلام مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە دەرسلىكلىرى»، «تارىخي خاتىرىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن. 1948 - يىلى ۋېنتۇڭ كىتابخانىسى تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلدى.

«تەزكىرەئي خۇجىگان» شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام دىنىدىكى شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى بولۇپ، بۇ ئەسەر ئۇيغۇرچە يېزىلغان. بۇنى مۇھەممەد سادىق قەشقەرى يازغان. بۇنىڭدا ئاپاق خوجىنىڭ يەكەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشىدىن تارتىپ، بۇرھانىددىن خوجا تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنى قولغا ئالغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خوجا جەمەتلىرىنىڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن.

مەدرىسە يېزىقى خۇيزۇلارنىڭ خەنزۇچە خەتنى ئەرەبچە ھەرپ بىلەن يازغان يېزىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلار بولىدۇ، بەزىدە خەنزۇچە خەتلەرمۇ ئارىلىشىپ قالىدۇ. ئادەتتە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تالىپلارنىڭ ئەرەبچە - خەنزۇچە ئۆگىنىشىنىڭ «يارەمچىسى» شۇنداقلا خاتىرە يېزىش، خەت ئالاقىسى قىلىش، ھېساب - كىتاب قىلىشتا قوللىنىدىغان يېزىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قۇرئان كەرىم» دىكى شەخسلەر ۋە رىۋايەتلەر

ئادەم ئەلەيھىسسالام «قۇرئان كەرىم» دە تىلغا ئېلىنغان شەخس بولۇپ، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىر قاتاردىكى ئاللانىڭ ئالتە پەيغەمبىرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاللا تۇپراقتىن يارالتقان تۇنجى ئىنسان بولۇپ، ئىنسانىنىڭ ئەجدادىدۇر. دەرىجىسى ھەممە پەيغەمبەرلەردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. «ئاللانىڭ يېقىن دوستى» دەپ قارىلىدۇ. ئادەم ئەلەيھىسسالام خوتۇنى (مۇپەسسىرلەر «ھەۋۋا ئانا» دەيدۇ) بىلەن بىللە بەھىشتە ياشىدى. شەيتاننىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن ئاللانىڭ ئەمرىگە خىلاپلىق قىلىپ مەنئى قىلىنغان مېۋىنى يەپ قويغانلىقتىن، ئەۋرىتى ئېچىلىپ قېلىپ، جەننەتتىن قوغلاپ چىقىرىلدى. كېيىن گۇناھىغا تۆۋە قىلدى. ئاللا ئۇنىڭغا جىمى مەۋجۇداتنىڭ ئىسىملىرىنى ئۆگىتىپ قويدى. ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى خەلىپىسى بولدى. كۆپ ساندىكى ئۆلىمالار يەھۇدىي دىنى ۋە خىرىستىئان دىنىدىكى «ئىنجىل» دا تىلغا ئېلىنغان «ئادام» ئادەم ئەلەيھىسسالامدۇر، دەپ قارايدۇ.

ھەۋۋا ئانا ئەرەب رىۋايەتلىرىدىكى شەخس بولۇپ، ئادەم ئاتىنىڭ خوتۇنىدۇر. «قۇرئان كەرىم» دە ئېيتىلمىسىمۇ، ئاللا ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇنىڭ خوتۇنىنى جەننەتتە تۇرۇشقا بۇيرۇغان. لېكىن ئىككىيلەن شەيتاننىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن مەنئى قىلىنغان مېۋىنى يەپ قويغانلىقتىن، جازالىنىپ، يەر يۈزىگە چۈشۈرۈلگەن.

نۇھ ئەلەيھىسسالام «قۇرئان كەرىم» دىكى شەخس بولۇپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىر قاتاردا ئاللانىڭ ئالتە ئەلچىسى ھېسابلىنىدۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام «ئاللانىڭ بېشارەتچىسى» دەپ ھېسابلىنىدۇ. ئاللانىڭ ئەۋەتىشى بىلەن نۇھ ئەلەيھىسسالام قەۋمىدىكىلەرگە بىر ئىلاھلىق ئەقىدىنى تەرغىب قىلغان. قەۋمىدىكىلەر ۋەد، سۇۋائ، يەغۇس، يەئۇق ۋە نەسر قاتارلىق بۇدلارغا سەجدە قىلىشتىن ۋاز كېچىشنى خالىمىغان. ئاللا ئۇنىڭ قەۋمىنى توپان بالاسى بىلەن جازالىغان. نوھ ئەلەيھىسسالامغا كېمە ياساپ، دۇنيادىكى جانىۋارلارنى بىر جۈپتىن ۋە بىر خۇداغا ئىمان ئېيتقان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى كېمىگە سېلىپ، ئۇلارنى توپان بالاسىدىن ساقلاپ قېلىشنى بۇيرۇغان. توپان سۇيى يانغاندىن كېيىن، كېمە جۇدى تېغىدا توختاپ ئىمان ئېيتقانلار ئامان قالدى. ئىمانسىزلار سۇغا چۆكۈپ كەتتى. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئۇنىڭ خوتۇنى بىر ئىلاھقا ئىمان ئېيتمىشتىن يۈز ئۆرىگەنلىكتىن دوزاخقا چۈشۈپ كەتكەن.

ئازەر (1) قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى، بۇدقا

سەجدە قىلىدىغان ئادەم. ئۇنىڭ ئوغلى بىر ئىلاھ ئاللاغا ئىمان ئېيتىپ، بۇدلارنى چېقىۋەتكەندىن كېيىن، ئوغلىنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماي، داۋاملىق بۇدقا چوقۇنغان. بىر ئىلاھ — ئاللاغا ئىمان ئېيتمىغان. قوۋمىدىكىلەر ئىبراھىمنى ئوتقا تاشلىغاندا توسمىغان. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلىغانلىقتىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا زىيان - زەخمەت يەتمىگەن. كېيىن ئوغلىنى تۇرار جايىدىن قوغلىۋەتكەن. (2) پارسچە «ئادزار» ياكى «ئاتۇر» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «ئوت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. زاراتوسترا دىنى ئېتىقاد قىلىدىغان مۇقەددەس ئوت ئىلاھى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئىلاھ ئاھۇرامازدانىڭ ئوغلى دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ. قەمەرىيە 9 - ئايىنىڭ ۋە ھەر ئايدىكى 9 - كۈنىنىڭ باشپاناھلىق ئىلاھى ھېسابلىنىدۇ.

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس بولۇپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىر قاتاردىكى ئالتە پەيغەمبەرنىڭ بىرى، «ئاللانىڭ دوستى» دۇر. خاتىرلىنىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، يۇلتۇزلارغا، ئايغا، قۇياشقا سەجدە قىلغان. كېيىن «ئاسماننى ۋە زېمىننى ياراتقان ئىگىسى» گە ئىمان ئېيتقان. دادىسى ئازەرنى ۋە قوۋمىدىكىلەرنى بۇدقا سەجدە قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، بىر ئاللاغا ئىمان ئېيتىشقا دەۋەت قىلغان. بۇدلارنى چېقىۋەتكەنلىكىدىن قوۋمىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئوتقا تاشلانغان. ئاللانىڭ ساقلىشى بىلەن زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىغان. ئاندىن كېيىن دادىسى تەرىپىدىن باشقا يەرگە قوغلىۋېتىلگەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىككى ئوغۇللۇق بولدى. بۇلارنىڭ بىرى ئىسمائىل، يەنە بىرى ئىسھاق ئىدى. بىر كېچىسى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام چۈش كۆردى. چۈشىدە ئاللا ئۇنىڭغا ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلىشنى بۇيرۇدى. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغلى ئىسمائىلنىڭ بوينىغا پىچاق سالغاندا پىچاق ئۆتمىدى. ئاللا ئىسمائىلنىڭ بەدىلىگە قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن جەننەتتىن قوچقار چىقىرىپ بەردى (مۇفەسسىرلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئىسمائىلنىڭ ئورنىدا قوچقارنى قۇربانلىق قىلغان. ئىسلام دىنىدىكى قۇربان ھېيت شۇنىڭدىن پەيدا بولغان). رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى بۇۋى ھەجەر ئوغلى ئىسمائىلنى ئېلىپ مەككىگە بارغان ھەمدە ئوغلى بىلەن ئۇنى ئەرەبلەر ئەجدادىمىز، دەپ ھۆرمەتلىگەن، ئۇلارنى مەسچىدىل ھەرامدىكى كەبىگە ئاساس سالغانلار دەپ قارايدۇ. كەبىنىڭ ئالدىدىكى چوڭ تاشتا «ئاياغ ئىزى» بار. مۇسۇلمانلار بۇنى كەبىنى ياسىغاندا قالغان ئىز، دەپ قارايدۇ. ھەج تاۋاپ قىلىدىغانلار ھازىرمۇ بۇ يەرگە ھۆرمەت قىلىدۇ.

بۇۋى ھەجەر ئەرەبلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى شەخس، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى، ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىسىدۇر. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئوغلى بىلەن قاقاس چۆلگە تاشلىۋېتىلگەن بۇۋى ھەجەر سۇ ئىزلەپ سەفا تېغى بىلەن مەرۋە تېغى ئوتتۇرىسىدا يەتتە قېتىم ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا مېڭىپ سۇ تاپالمىدى. ئۇسساپ كەتكەن ئىسمائىل يەرنى تېپىچەكلەپ يىغلايتتى. بالمىنىڭ تاپىنى ئاستىدىكى شىغىللار ئارىسىدىن بۇلدۇقلاپ سۇ چىقتى. مانا بۇ، بۇگۈنكى «زەمزەم بۇلىقى» بولۇپ، ئۇلار تۇرغان جاي تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ مەككە بولدى.

كېيىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغلى بىلەن مەككىدىكى كەبىنى بىنا قىلدى. ئەرەب قەبىلىلىرى ئەجدادىنىڭ سۈننىتىنى ئەستە تۇتۇش ئۈچۈن كەبىنى تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جاي قىلىپ بېكىتتى ھەمدە سەفا تېغى بىلەن مەرۋە تېغى ئوتتۇرىسىدا يەتتە قېتىم مېڭىشنى ھەج پائالىيىتىدىكى دىنىي قائىدىلەرنىڭ بىرى قىلدى. ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەندىن بۇيان ئەرەبلەرنىڭ بۇ قائىدىسى داۋاملاشتۇرۇلدى.

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ چوڭ ئوغلى. ئاللانىڭ ئەلچىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىشچە، كىچىك ۋاقتىدا دادىسى ئۇنى ئانىسى بىلەن مەككىنىڭ چۆلىگە ئاپىرىپ قويغان. ئىسمائىلنىڭ ئانىسى بۇۋى ھەجەر سۇ ئىزلەپ سەفا بىلەن مەرۋە ئوتتۇرىسىدا يەتتە قېتىم بېرىپ كەلدى. ئۇستاپ كەتكەن بالا قاتتىق يىغلاپ تېپىچەكلىۋىدى، ئۇ تېپىچەكلىگەن يەردىكى شېغىل - تاشلار ئارىسىدىن سۇ چىقتى. كېيىن بۇنى كىشىلەر «زەمزەم بۇلىقى» دەپ ئاتىدى. «قۇرئان كەرىم» دە ئېيتىلىشچە، ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام كۆرگەن چۈشىدە ئاللا ئۇنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلىشنى بۇيرۇدى. لېكىن قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئاللا جەننەتتىن قوچقار چۈشۈرۈپ بەردى. ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام مەككىدە دادىسى بىلەن بىللە كەبىنى بىنا قىلدى ھەمدە ئۆيىدىكىلەرنى نامаз ئوقۇشقا، زاكات بېرىشكە بۇيرۇدى. ئەرەب مىللىتى ئۆزىنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ پۇشتى، دەپ ئاتايدۇ.

ئىسھاق ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئاللانىڭ بەندىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئاللانىڭ ھىدايەت قىلىشى بىلەن «دىيانەت ئىگىسى»، «پەيغەمبەر» بولغان. كۆپ ساندىكى ئۆلىمالار ئۇنى «ئىنجىل» دىكى ئىيسا دەپ قارايدۇ.

لۇت ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئاللانىڭ ئەلچىلىرىنىڭ بىرى. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئاللا ئۇنىڭغا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم بېرىپ، ئۇنى ئۆز قوۋمىدىكىلەرنى بىر ئاللاغا ئىشىنىشكە، بەچچىۋازلىق، بۇلاڭچىلىق قىلماسلىققا دەۋەت قىلىشنى بۇيرۇدى. بۇ كىشىلەر ئۇنىڭ پەند - نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالمىدى. كېيىن لۇت ئەلەيھىسسالام ئۆيىدە ئاللا ئەۋەتكەن پەرىشتىلەرنى كۈتۈۋالدى. ئار - نومۇسنى بىلمەيدىغان بۇ بىر توپ مەلئۇنلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ بۇ مېھمانلار بىلەن كۆڭۈل ئاچماقچى بولدى. پەرىشتىلەر لۇت ئەلەيھىسسالامنى ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ كېچىلەپ بۇ يەردىن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى ھەمدە كەينىگە قارىماسلىقنى تاپىلىدى. سەھەردە چاقماق چېقىلدى. خوتۇنى كەينىگە قارىۋىدى. مەلئۇنلار بىلەن بىر قاتاردا يامغۇردەك يېغىۋاتقان تاشلار ئىچىدە ئۆلدى.

يەئقۇب ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئاللانىڭ ئەلچىلىرىدىن بىرى. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ پۇشتى. يۈسۈف ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى. رىۋايەت قىلىنىشچە، يۈسۈفكە ئاكىلىرى زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋېتىدۇ. كېيىن يولدىن ئۆتكەن كارۋانلار تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىپ، مىسىردا سېتىۋېتىلىدۇ. يۈسۈفنى سېغىنىپ تولا يىغلاپ، يەئقۇبنىڭ ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ. كېيىن ئوغلىنىڭ

خەۋىرىنى ئېلىپ مىسىرغا كېلىپ ئوغلى بىلەن كۆرۈشۈپ، كۆزى ئېچىلىپ كېتىدۇ. يەئقۇب ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى بالىلىرىغا بىر خۇداغا ئىبادەت قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇشنى جېكىلىدى.

يۈسۈف ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئاللانىڭ ئەلچىلىرىنىڭ بىرى. يەئقۇب ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى. يۈسۈف ئەلەيھىسسالام كىچىك ۋاقتىدا ئون بىر يۇلتۇزنىڭ، ئاي ۋە كۈننىڭ ئۆزىگە سەجدە قىلغانلىقىنى چۈش كۆرىدۇ. ئاكىلىرى دادىسىنىڭ يۈسۈفكە ئامراقلىقىغا ھەسەت قىلىپ، ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋېتىدۇ. كارۋان ئۇنى قۇدۇقتىن قۇتقۇزۇۋېلىپ، مىسىرغا سېتىۋېتىدۇ. يۈسۈف چوڭ بولغاندا، ۋەزىرنىڭ خوتۇنىنىڭ ئېزىقتۇرۇشىنى رەت قىلغانلىقتىن زىندانغا تاشلىنىدۇ. زىندانداكىلىرىنىڭ كۆرگەن چۈشىگە تەبىر بېرىدۇ. مىسىر پادىشاھىنىڭ چۈشىگە توغرا تەبىر بەرگەنلىكتىن، خەزىنە باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىدۇ. ئاكىلىرى مىسىرغا ئاشلىق سېتىۋالغىلى كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. يۈسۈف ئەلەيھىسسالام ئۇلارنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى ئەپۇ قىلىدۇ ھەمدە ياشىنىپ قالغان دادىسى بىلەن كۆرۈشىدۇ. يۈسۈف ئەلەيھىسسالام توغرىسىدىكى سۈرە - ئايەتلەردىكى ۋەقەلەرنى خاۋارىجلار غەلىتە، دەپ قاراپ، بۇ سۈرە - ئايەتلەرنىڭ ۋەھىي ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ.

لوقمان ھەكىم قەدىمىي ئەرەب رىۋايەتلىرىدىكى شەخس. ئۇنى بەزىلەر پەيلاسوپ دېسە، بەزىلەر ئۇنى قەدىمىي گرېتسىيىلىك ئىزوپ دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ئەلچى، ياغاچچى، غەۋۋاس، ھەبەشىستانلىق قۇل، ئەبراھامنىڭ جىيەنى دەيدۇ. ئەرەب ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشچە، ئاللا ئۇنىڭغا ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغان، لوقمان ھەكىم ئوغلىغا ئاللاھدىن باشقا ئىلاھقا ئىمان ئېيتماسلىق، نامازنى تەرك ئەتمەسلىك، كىشىلەرنى ياخشى ئەمەللەرنى قىلىشقا دەۋەت قىلىش، يامان ئىشلاردىن توسۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلغان.

ھۇد قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان ئاللانىڭ ئەلچىلىرىدىن بىرى. قەدىمكى ئەرەب ئاد قەبىلىسىدىن بولۇپ، قۇۋىمدىكى ئەجداتلىرىنىڭ مۇشرىكلىكىدىن ۋاز كېچىپ، بىر ئاللاغا ئىمان ئېيتىشنى تەرغىب قىلغان. قۇۋىمدىكى راھەت كۆرۈشكە ئىنتىلىپ، كۆپلەپ قۇرۇلۇش سېلىپ، ئۇنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىغان. كېيىن يەتتە كېچە، سەككىز كۈندۈز داۋام قىلغان بوراندا ئۇلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن.

ئاد قۇرئاندا قەيت قىلىنغان ئەرەب قەبىلىسىنىڭ نامى. قەيت قىلىنىشچە، ئاللا ھۇدنى ئەلچى قىلىپ قەبىلىسىگە ۋەزىپە تەبلىغ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭ قۇۋمى راھەت كۆرۈشنى كۆزلەپ، كۆپلەپ قۇرۇلۇش قىلىدۇ. ئەجدادلىرى سەجدە قىلغان ئىلاھلاردىن ۋاز كېچىشنى، بىر ئاللاغا ئىمان ئېيتىشنى رەت قىلىدۇ. كېيىن «يەتتە كېچە، سەككىز كۈندۈز» لۈك بوراندا ئۇلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىدۇ.

ئىرەم «قۇرئان كەرىم» تەپسىرىگە قارىغاندا، ئىرەم ئاد قەبىلىسىنىڭ ئەجدادىنىڭ نامىدۇر. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى قۇملۇقتا بەھەش بىنا قىلىپ شۇ نام بىلەن ئاتالغان، ئۇنى جەننەت بىلەن سېلىشتۇرغان. كېيىن بۇ بەھەش ۋەيران قىلىنىپ، بۇ قۇۋۇم يوقىتىلغان.

ئەھقاف مەنىسى «قۇملۇق» دېگەنلىك بولىدۇ. قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان جايىنىڭ ئىسمى. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئاد

قوۋمىدىكى ھۆد بىر ئىلاھلىق ئەقىدىنى تەبلىغ قىلغان جاي.

سالىھ ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا قەيت قىلىنغان ئاللانىڭ ئەلچىلىرىنىڭ بىرى. قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ سەمۇد قەبىلىسىدىن. قوۋمىدىكىلەرگە بىر ئاللاغا ئىبادەت قىلىشتىن توغرىسىدا نەسىھەت قىلسا، ئۇلار ئەجدادلىرى ئەمەل قىلغان مۇشرىكلىكتىن يانمىدى ھەمدە ئاللانىڭ ئەمرىگە خىلاپلىق قىلىپ سالىھنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ئىسپاتلايدىغان چىشى تۆگىنى بوغۇزلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا قاتتىق زىلزىلە يۈزلەندى (يەر تەۋرىدى)، ئۇلار ھالاك بولدى.

سەمۇدلار قۇرئاندا قەيت قىلىنغان ئەرەب قەبىلىسىنىڭ نامى. ھىجر جىلغىسىدىكى تاغلاردا ئۆي ياساپ ياشىغان. ئاللا سالىھ پەيغەمبەرنى ئۇلارغا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. چىشى تۆگىنى ئىسپات قىلىدۇ. ئۇلار ئاللاغا ئىمان ئېيتمىشتىن باش تارتىدۇ ھەمدە چىشى تۆگىنى بوغۇزلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەر تەۋرەپ، ئۇلار ھالاك بولىدۇ.

شۇئەيب ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا قەيت قىلىنغان پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. (1) شۇئەيب ئەلەيھىسسالام مەدىيەنلىكلەرگە بىر ئىلاھ ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇلاردىن «ئاللاغا ئىبادەت قىلىش» نى، «مەھشەر كۈنىنى ئويلاش» نى، گۇناھلىق يامان ئىشلارنى قىلماسلىقنى، ئادىل تىجارەت قىلىشنى، باشقىلارغا نەرسىنى كەم بەرمەسلىكنى، «تارازىدا ئادىل بولۇش» نى تەلەپ قىلدى. قوۋمىدىكىلەر ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي كۆشىلەر ھالاك بولدى. (2) شۇئەيب ئەلەيھىسسالام ئەيكىلىقلارغا دىنىنى تەبلىغ قىلدى. لېكىن ئۇلار ئىمان ئېيتمىدى. نەتىجىدە «ئوتتەك قىزىق ھاۋا (ئوتلۇق بۇلۇت) بىلەن جازالاندى».

مەدىيەن جاي ئىسمى. سىنا تېغى (ھازىر مىسىر چېگرىسى ئىچىدە) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، قىزىل دېڭىز يېقىنىغا جايلاشقان. يەرلىك ئاھالە مەدىيەنلىكلەر دېيىلىدۇ. قۇرئاندا قەيت قىلىنىشچە، (1) مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۇلۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپ، مىسىرلىقنى ئۇرۇپ چېقىپ، مۇشۇ يەرگە كېلىپ، يولدا قويلىرىنى سۇغۇرۇشقا كەلگەن ئىككى قىز بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ قويلىرىنى سۇغۇرۇشقا ياردەم قىلىدى. قىزلارنىڭ دادىسى ئۇنى ئېلىپ قېلىپ، سەككىز يىل قوي باقتۇردى. قىزنىنى ئۇنىڭغا بەردى. (2) ئاللا شۇئەيب ئەلەيھىسسالامنى بۇ يەردىكى مەدىيەنلىكلەرگە بىر ئىلاھ ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇئەيب ئەلەيھىسسالام ئۇلاردىن «ئاللاغا ئىبادەت قىلىش» نى، «مەھشەر كۈنىنى ئويلىنىش» نى، گۇناھلىق يامان ئىشلارنى قىلماسلىقنى، ئادىل تىجارەت قىلىشنى، باشقىلارغا نەرسىنى كەم بەرمەسلىكنى، «تارازىدا ئادىل بولۇش» نى تەلەپ قىلدى. مەدىيەنلىكلەر ئەجدادلىرى سەجدە قىلغان ئىلاھلاردىن ۋاز كېچىشنى خالىمىدى. بەلكى قەبىلە باشلىقلىرى شۇئەيب ئەلەيھىسسالامغا قارشى چىقتى. كېيىن يەر تەۋرەپ يۇرت ۋەيران بولدى. كۆشىلەر ھالاك بولدى.

ئەيكە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئورمانلىق» دېگەنلىك بولىدۇ. قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان جاينىڭ ئىسمى. مەدىنىگە يېقىن يەردىكى ئورمانلىق (بەزىلەر مەدىيەنگە يېقىن دەيدۇ). رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ

يەردىكى كىشىلەر (مەدىيەنلىكلەر) شۇئەيب ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسىھىتىگە كىرمىگەنلىكتىن، ئاللانىڭ «جازاسى» غا ئۇچرىغان.

زۇلقەرنەين مەنىسى «قوش مۈڭگۈزلۈك ئادەم» دېگەنلىك بولىدۇ. قۇرئاندا قەيت قىلىنغان شەخس. ئادەتتە قەدىمىي ماكىدونىيە ئىمپېراتورى ئالېكساندىر (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 336 - يىلىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرى 323 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بەزىلەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن دەۋرداش پادىشاھ كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دەيدۇ. «قوش مۈڭگۈزلۈك پادىشاھ» دېگەنگە كەلسەك، بەزىلەر ئۇنى شەرق ۋە غەرب (پىرسىيە ۋە گىرېتسىيە) نىڭ پادىشاھى، دەيدۇ؛ بەزىلەر ئۇنى زېمىننىڭ شەرق ۋە مەغرىب قۇتۇپلىرىنى بويسۇندۇرغان، دەيدۇ؛ بەزىلەر ئۇنىڭ پادىشاھلىق تاجىسىدا ئىككى مۈڭگۈز ياكى پىشانىسىدە ئىككى چېچى بولغان، دەيدۇ. قەيت قىلىنىشىچە، زۇلقەرنەين ئاللا بەرگەن بىلىم ۋە قابىلىيەت بىلەن ئاللانىڭ پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلغان. ياخشىلارنى مۇكاپاتلاپ، يامانلارنى جازالىغان ھەمدە تۆمۈردىن «مەھكەم توساق (تام) سىلىپ»، جاھاندا يامانلىق قىلغان يەجۇج - مەجۇجلەرنى قورشىۋەتكەن.

قوش مۈڭگۈزلۈك پادىشاھ «زۇلقەرنەين» گە قارالسۇن.

يەجۇج قۇرئاندا رىۋايەت قىلىنغان قەبىھ قىياپەتلىك بولۇپ، مەجۇجلار بىلەن بىللە تىلغا ئېلىنىدۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادا يامانلىق قىلغان ئىككى ياۋۇز قىياپەتلىك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قەدىمكى يەھۇدىي ۋە خرىستىئان رىۋايەتلىرىدە ئۇلار زامانىي ئاخىر بىلەن بىرلەشتۇرۇلىدۇ. ئىسلام دىنى بۇ رىۋايەتنى داۋاملاشتۇردى. سۈرە - ئايەتلەردە قەيت قىلىنىشىچە، زۇلقەرنەين (ئالېكساندىر) تۆمۈردىن «پۈختا توساق (تام) ياساپ»، ئۇلارنى قورشىۋەتكەن؛ ئۇلار قويۇپ بېرىلگەن ھەمدە جايلاردا غالجىرلىق قىلغاندا، جاھاندا قىيامەت قايىم بولىدۇ.

مەجۇج «يەجۇج» گە قارالسۇن.

مۇسا ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس بولۇپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىر قاتاردىكى ئالتە پەيغەمبەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىبراھىمنىڭ ئوغلى، ھارۇننىڭ ئۇكىسىدۇر. قەيت قىلىنىشىچە، ئۇ مىسىردا دۇنياغا كەلگەن بەنى ئىسرائىل بولۇپ، پىرئەۋن ئوغۇل بالىلارنى قىرىپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئانىسى ئاللانىڭ بېشارىتى بىلەن بوۋاق مۇسانى سانduققا سېلىپ دەريادا تاشلىۋېتىدۇ، بالا ئامان قالىدۇ. پىرئەۋننىڭ خوتۇنى ئۇنى بېقىۋېلىپ چوڭ قىلىدۇ. چوڭ بولغاندىن كېيىن پىرئەۋننىڭ ئادىمىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپ مىسىردىن قېچىپ كېتىدۇ. مەدىيەندە بىر بوۋاي مۇسا ئەلەيھىسسالامنى ئېلىپ قالىدۇ ھەمدە قىزىنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام بوۋايغا سەككىز يىل قوي بېقىپ بېرىدۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالامغا ئاللاھدىن ۋەھىي كېلىپ، «ئاللانىڭ جارچىسى» بولىدۇ. ئاكىسى ھارۇن بىلەن مىسىرغا كېلىپ، پىرئەۋننىڭ ئوردىسىدا بىر ئىلاھلىق ئەقىدىنى تەشۋىق قىلىدۇ ھەمدە مۆجىزە كۆرسىتىدۇ. «ئىلانغا ئايلانغان ھاسا» بىلەن جادۇگەرلەرنى لەت قىلىشىدۇ ھەمدە ئۇلارنى ھەق دىنغا ئىمان ئېيتقۇزىدۇ. كېيىن مۇسا ئەلەيھىسسالام بەنى ئىسرائىلنى باشلاپ مىسىردىن كېتىدۇ. پىرئەۋننىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلايدۇ.

بەنى ئىسرائىل دېڭىزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. پىرئەۋنىنىڭ لەشكەرلىرى سۇغا غەرق بولىدۇ. كېيىن مۇسا ئەلەيھىسسالام سىنا تېغىدا 40 كۈن تۇرۇپ، ئاللانىڭ تاپشۇرۇقى (ئۇنىڭدا دىنىي ئەھكاملار بار) نى ئېلىپ قايتىپ كەلگەندە ئادەملەر سامىرنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن دىندىن يۈز ئۆرۈپ، ئالتۇن موزايغا باش ئۇرۇپ چوقۇنۇۋاتاتتى. مۇسا ئەلەيھىسسالام قاتتىق غەزەپلىنىدۇ. ئاكىسىنى ئەيىبلەيدۇ. كىشىلەرنى گۇناھىغا تۆۋە قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. كېيىن 70 ئادەم بىلەن تاغقا چىقىپ ۋەھىينى قوبۇل قىلىپ، «تەۋرات» قا ئىگە بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى 23 سۇرىدە مۇسا ئەلەيھىسسالامغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر بار ھەمدە ئاللانىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن باشقا مۆجىزىلىرى ۋە ۋەھىلىرى خاتىرىلەنگەن.

ھارۇن قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. بۇ ھەقتە مۇنداق ئىككى رىۋايەت بار: (1) ھارۇن ئىمرانىنىڭ ئوغلى، مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاكىسى. مۇسا ئەلەيھىسسالامغا يارەملىشىپ پىرئەۋننىڭ ئوردىسىدا بىر ئىلاھ ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلغان. مۇسا ئەلەيھىسسالام كىشىلەردىن 40 كۈن ئايرىلىپ كەتكەندە ئۇنىڭ ئورنىدا كىشىلەرگە باشچىلىق قىلغان. كىشىلەر بىلەن بىللە سامىرنىڭ كەينىگە كىرىپ ئالتۇن موزايغا سەجدە قىلغان. كېيىن ئەپۇ قىلىنغان. (2) ئىپپەتلىك قىز — بۇۋى مەريەمنىڭ ئاكىسى، دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 19 - سۇرىسىگە قارالسۇن.

قارۇن قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئەسلىي مۇسا ئەلەيھىسسالام قوۋمىدىن بولۇپ، چوڭ باي ئىكەن. مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر ئىلاھلىق ئەقىدىنى تەشۋىق قىلىشىغا قارشى تۇرۇپ، تەكەببۇرلۇق قىلغانلىقى، كىشىلەرنى ئەزگەنلىكى ئۈچۈن، يەر يېرىلىپ يۇتۇپ كەتكەن.

سامىرى قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. قەيت قىلىنىشىچە، باشقىلار «كۆرەلمەيدىغان» نەرسىلەرنى كۆرەلەيدىكەن. مۇسا ئەلەيھىسسالام بەنى ئىسرائىلنى باشلاپ مىسىردىن كەتكەندىن كېيىن، ئاللا بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كىشىلەردىن 40 كۈن ئايرىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا سامىر پەرىشتە مىنگەن ئاتنىڭ تۇياق ئىزىدىن بىر تۇتام توپا ئېلىپ، ئۇنىڭغا كىشىلەرنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ، مۆرىيەلەيدىغان ئالتۇن موزاي ياساپ، كىشىلەرنى بىر ئىلاھلىق ئېتىقادتىن ۋاز كېچىشكە ئېزىقتۇردى. مۇسا ئەلەيھىسسالام قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئەيىبلىدى. كىشىلەر تۆۋە قىلىپ، بىر ئاللاغا قايتىدىن ئىمان ئېيتتى.

پىرئەۋن قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. مىسىرنىڭ پادىشاھى. تەپسىرە «زالىم پادىشاھ» دېيىلىدۇ. پىرئەۋن ئۆزىنى «بۇيۇك پەرۋەردىگارمىكلار بولىمەن» دېدى (79 - سۇرىنىڭ 24 - ئايىتىدىن). بەنى ئىسرائىلنىڭ ھەممە ئوغۇل بوۋاقلىرىنى قىرىۋېتىشنى بۇيرۇدى. كېيىن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللانىڭ پەيغەمبىرى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلدى. سېھىرگەر - جادۇگەرلەرنى مۇسا ئەلەيھىسسالام بىلەن ئېلىشىشقا چاقىردى. پىرئەۋن ۋەزىرى ھامانغا مۇسانىڭ ئىلاھىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئېگىز بىنا سېلىشنى بۇيرۇدى (40 - سۇرىنىڭ 37 - ئايىتىگە قارالسۇن). مۇسا ئەلەيھىسسالام ئادەملىرىنى باشلاپ مىسىردىن كېتىدىغان چاغدا، پىرئەۋن قوشۇن باشلاپ، دېڭىزدىن ئۆتۈپ بەنى ئىسرائىلغا زەربە بەرمەكچى بولۇۋېدى. سۇغا غەرق بولدى. «. . . كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن. . . » (10 - سۇرىنىڭ 92 -

ئايىتىدىن) ئۇنىڭ جەسىتى سۇدىن چىقىرىپ قويۇلدى. «قۇرئان كەرىم» دە ئېيتىلىشىچە، قىيامەت كۈنى پىرئەۋن باش گۇناھكار بولۇپ، ئەمەلدار - پۇقرالىرى بىلەن دوزاختا چۈشىدۇ. مەڭگۈ لەنەتكە قالىدۇ.

تالۇت قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. بەنى ئىسرائىلنىڭ پادىشاھى. قەيت قىلىنىشىچە، كىشىلەر ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قايىل بولمىغان. جالۇت بىلەن جەڭ قىلىپ قوشۇن دەريا بويىغا بارغاندا ئەسكەرلەرنى سۇ ئىچمەسلىك بىلەن سىناپ كۆرمەكچى بولۇپ، دۇم يېتىپ سۇ ئىچكەنلەرنىڭ ئاللا ئىشەنمەيدىغانلار، سۇ ئىچمىگەن ياكى سۇنى ئۇچۇملاپ ئېلىپ گېلىنى نەملىگەنلەرنىڭ ئىمانلىق ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. سۇنى ئۇچۇملاپ ئىچكەنلەر ئاز بولىدۇ، تالۇت ئاشۇ ئاز ساندىكى ئىمانلىقلارنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ جەڭ قىلىپ، ئاز ئادەم بىلەن كۆپ دۈشمەننى يېڭىدۇ. جالۇتنى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى داۋۇد ئۆلتۈرىدۇ.

داۋۇد ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. قەيت قىلىنىشىچە، تالۇتقا ئەگىشىپ جالۇت بىلەن جەڭ قىلغاندا ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن ياسىغان پالاخمانىنى ئىشلىتىپ، جالۇتنى ئۆلتۈرگەن. ئاللا ئاتا قىلغان پادىشاھلىققا ۋە بىلىمگە ئىگە بولغان. ۋەھىي ئارقىلىق «زەبۇر» غا ئىگە بولغان؛ ئادىل ھۆكۈم چىقىرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاللانىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلى بولغان.

سۇلايمان ئەلەيھىسسالام قۇرئاندە تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئاللانىڭ پەيغەمبەللىرىدىن بىرى، داۋۇد ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى بولۇپ، قەيت قىلىنىشىچە، بۇ زات قۇشلارنىڭ ۋە چۈمۈلىلەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. ئىنسانغا، جىنلارغا ۋە قۇشلارغا قوماندانلىق قىلىپ، ئوردا - قەسىرلەرنى سالدۇرۇپتۇ. ھەمدە چىنە ۋە قازان ياستىپتۇ. سابا (ھازىرقى يەمەن) نىڭ قۇياشقا چوقۇنىدىغان ئايال پادىشاھى بىلقىسقا خەت يېزىپ، ئۇنى دىنىنى ئۆزگەرتىشكە ۋەسىيەت قىلغان. بىلقىس دىنغا كىرىپ، ئاللاغا ئىمان ئېيتقان.

يۇنۇس ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئاللانىڭ پەيغەمبەرلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. قەيت قىلىنىشىچە، يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنى ئاللا كىشىلەرگە نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. كىشىلەر ئاللاغا ئىشەنمەيدۇ. يۇنۇس ئەلەيھىسسالام خاپا بولۇپ كېمىگە چۈشۈپ كېتىپ قالىدۇ. دېڭىزدا بوران چىقىپ سۇغا چۈشۈپ كېتىدۇ. ئۇنى لەھەڭ يۇتۇۋالىدۇ. ئۇ ئاللادىن پانا تىلىگەنلىكتىن، ئاللانىڭ بېشارىتى بىلەن لەھەڭ يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنى دېڭىز بويىغا تاشلىۋېتىدۇ. ئاغرىپ قېلىپ قاقاسلىقتا ياتىدۇ. ئاللا خەير خالىق قىلىپ ئۇنىڭ يېنىدا كاۋا ئۇندۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇ كاۋا بىلەن قورسىقىنى تويغۇزۇپ ساق قالىدۇ.

ئۇزەير قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. قەيت قىلىنىشىچە، ئۇ ئۆلۈپ كېتىپ 100 يىلدىن كېيىن، ئاللا ئۇنى تىرىلدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. «قۇرئان كەرىم» دە يەھۇدىيلار بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزەيرنى ئاللانىڭ بالىسى دەۋالدى دېيىلىپ، ئەيىبلەنگەن. يەھۇدىيلار بۇنى ئىنكار قىلىدۇ.

زەكەرىيا ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. قەيت قىلىنىشىچە، يەھيا ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى. ئوردىدا بۇۋاي مەريەمنى كىچىكىدە باققان. ياشانغىچە پەرزەنتسىز ئىدى.

پەرزەنت كۆرۈشتىن قېچىقالغان قەدىنىسىغا ئاللادىن پەرزەنت تىلىدى. ئاللا ئۇنىڭ تىلىكىنى ئىجابەت قىلىپ يەھيا ئىسىملىك پەرزەنت بەردى.

ئىمران قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. (1) مۇسا ئەلەيھىسسالام بىلەن ھارۇننىڭ دادىسى. (2) ئىسپەتلىك قىز بۇۋى مەريەمنىڭ دادىسى.

بۇۋى مەريەم قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 3 - ۋە 19 - سۈرىلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، مەريەم ئىمرانىنىڭ قىزى، ھارۇننىڭ سىڭلىسىدۇر. كىچىكىدە ئۇنى زەكەريا باقتى. چوڭ بولغاندا ئاللانىڭ «ۋۇجۇدقا كەل» دېيىشى بىلەن مەريەم ھامىلدار بولۇپ، ئىيسانى تۇغدى. ئىسلام دىنى مەريەمنىڭ ئېرى بارلىقىنى ئىنكار قىلمىدۇ.

ئىيسا ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان شەخس. ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىر قاتاردىكى ئاللانىڭ ئالتە پەيغەمبىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. قەيت قىلىنىشىچە، ئىيسا ئىسپەتلىك قىز مەريەمنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاللانىڭ «ۋۇجۇدقا كەل» دېيىشى بىلەن دۇنياغا كەلگەن. «ئاللانىڭ ھېكمىتى» دەپ قارىلىدۇ. ئىيسا «قۇرئان كەرىم» دە «مەسىھ» (نىجاتكار) دېيىلىدۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ۋەھىي بىلەن «ئىنجىل» غا ئىگە بولۇپ، خرىستىئان دىنىنى بارلىققا كەلتۈردى؛ ئەمانىڭ كۆزىنى ئاچتى، ماخاۋنىڭ كېسىلىنى ساقايتتى، ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى، لايدىن قۇشقاچ ياساپ، ئۇنىڭغا سۇۋ دەپ دەم سېلىۋېدى، لاي قۇشقاچ راست قۇشقاچقا ئايلاندى. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ئاللا ئەمەس، ئاللانىڭ ئوغلىمۇ ئەمەس، خرىستىئان دىنىنىڭ ئۆچ زات تەلىماتىدىكى بىر زات ھېسابلىنىدىغان ئىلاھىي ئوغۇلمۇ ئەمەس. ئۆلتۈرۈلمىگەن، كرىست تاختايغا مىخلانمىغان. قىيامەت سورىقىدا ئاللانىڭ يېنىدا تۇرىدۇ.

مەسىھ بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «نىجاتكار» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئىسپەتلىك قىز مەريەمنىڭ ئوغلى ئىيسا شۇنداق دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشىچە، مەسىھ ئىيسا، ھەم ئاللانىڭ ئوغلى ئەمەس، ھەم خرىستىئان دىنىدا ئېيتىلغاندەك ئۆچ زاتنىڭ بىرى ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئاللا مەريەمنىڭ ئوغلى ئىيسادۇر» دېيىشكە قارشى تۇرۇلىدۇ.

ئەسھا بۇلكەھف قۇرئاندىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەيت قىلىنىشىچە، ئورتاق ئېتىقادقا ئىگە يەتتە يىگىت دىنىي زىيانكەشلىكتىن قېچىپ، بىر ئىت بىلەن غارغا كىرىپ، 309 يىل ئۇخلىدى. ئويغىنىپ يېمەكلىك سېتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇلاردىن بىرەيلەن شەھەرگە كىرىپ ھەممە نەرسىنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. قۇرئاندا بۇ پۈتۈنلەي راست رىۋايەت، «ئاللانىڭ مۆجىزىسى» دېيىلىدۇ. (18 - سۈرىنىڭ 10 - دىن 18 - ئايەتلىرى). كۆپ ساندىكى ئۆلىمالار بۇنى خرىستىئان دىنىدىكى ئېفېستا ئۇزاق ياتقان يەتتە ئەۋلىيا رىۋايىتىدىن كەلگەن، دەپ قارايدۇ.

رەقىم بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ئابىدە» دېگەنلىك بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دە رىۋايەت قىلىنغان مۆجىزە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەتتە يىگىتنىڭ «غار» دا 309 يىل ياتقانلىقى توغرىسىدىكى قىسسە بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇلىدۇ. بىر رىۋايەتتە يەتتە يىگىت بىلەن

بىللە بولغان ئىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر رىۋايەتتە غاردىكى كىشىلەرنىڭ قوغۇشۇن تاختايغا قۇيۇلغان نامى، دېيىلىدۇ؛ ئۇچىنچى رىۋايەتتە جىلغا نامى، دېيىلىدۇ.

جۇدى قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان تاغنىڭ ئىسمى. قەيت قىلىنىشچە، نۇھ ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى قوبۇل قىلىپ توپان بالاسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ياسىغان كېمە توختىغان جاي. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، بۇ جاي ئەرمىنىيە بىلەن مىسۇپوتامىيە ئارىسىدىكى مۇسۇل دېگەن جاينىڭ ئارارات تېغىدا ئىكەن.

رەئىس بىر رىۋايەتتە مەدىيەن (ھازىرقى مىسىرنىڭ سىناي يېرىم ئارىلى) يېنىدىكى قۇدۇقنىڭ ئىسمى دېيىلىدۇ، يەنە بىر رىۋايەتتە يامەمە (ھازىرقى ھىجازنىڭ شەرقىي قىسمى) دىكى شەھەرنىڭ نامى دېيىلىدۇ، ئۇچىنچى بىر رىۋايەتتە ھەزرە مەۋت (ھازىرقى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى) دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە رەئىسلەر دېگەندە مۇشۇ رايوندىكى ئاھالە كۆزدە تۇتۇلغان.

سەبە ئ ئىسلام دىنىدا رىۋايەت قىلىنغان قەدىمكى يەمەن قەبىلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشچە، بۇ قەبىلە كارۋان ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئاۋات رايونغا جايلاشقان، شەھەرلەرنى يېزىلار تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان. سەبە ئ قوۋمى قۇياشقا چوقۇنغان. كېيىن سەبەئنىڭ ئايال پادىشاھى بەنى ئىسرائىل پادىشاھى سۇلايمانىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، سۇلەيمان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاخىر بىر ئىلاھقا — ئاللاغا ئىمان ئېيتقان. كۆپ ساندىكى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «ئىنجىل» دا تىلغا ئېلىنغان «شېبا» ئاشۇ سەبە ئ قوۋمىدۇر.

تۇۋا قۇرئاندا قەيت قىلىنغان مۇقەددەس جىلغا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ مۇسا ئەلەيھىسسالامغا ئاللادىن ۋەھىي كەلگەن جايدۇر. قەيت قىلىنىشچە، ئاللا مۇسا ئەلەيھىسسالامنى ئاياغ كىيىمىنى سېلىۋېتىپ مۇنۇ ۋەھىينى ئاڭلاشقا بۇيرۇغان: «مەن ھەقىقەتەن (ئىسمىادە تەكە لايىق) ئاللاھدۇرمەن. مەندىن باشقا ھېچ مەبۇد (بەرھەق) يوق، (يالغۇز) ماڭا ئىبادەت قىلغىن، . . .» (20 ـ سۇرىنىڭ 14 ـ ئايىتىدىن) ھەمدە ئۇنىڭغا مىسىردىكى پىرئەۋنگە بېرىپ بىر ئىلاھ ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىشنى تاپشۇرغان.

تۇبە ئ بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ۋارىسلىق قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ قەدىمكى يەمەن (ھەزرەمەۋت، سەبە ئ ۋە ھىمىيەر) پادىشاھىنىڭ نامى. «قۇرئان كەرىم» دە ئۇنىڭ قوۋمى پەيغەمبەرنىڭ دىنىي تەرغىباتىغا ئىشەنمىگەنلىكتىن ئاللانىڭ جازاسىغا ئۇچرىغانلىقى مىسال قىلىنىپ، مەككىدىكى قۇرەيشلەرگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگەن.

ئەھمەد بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «قۇرئان كەرىم» دىكى ئىسمىدۇر. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشچە، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ ئاللانىڭ پەيغەمبىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان ھەمدە ئۆزىدىن كېيىن «ئەھمەد» ئىسىملىك يەنە بىر پەيغەمبەرنىڭ دۇنياغا كېلىپ كىشىلەرگە خۇش خەۋەر يەتكۈزىدىغانلىقىنى ئالدىن ئېيتقان. قۇرئاندا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئى ئىسرائىل ئەۋلادى! مەن سىلەرگە ھەقىقەتەن ئاللا ئەۋەتكەن، مەندىن بۇرۇن كەلگەن تەۋراتنى تەستىق قىلغۇچى، مەندىن كېيىن كېلىدىغان ئەھمەد ئىسىملىك پەيغەمبەر بىلەن خۇش خەۋەر بەرگۈچى پەيغەمبەر مەن. . .» (61 ـ سۇرىنى 6 ـ ئايىتىدىن). بۇ ئايەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىيسا ئەلەيھىسسالام

ئىبىيتقان يېڭى پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدە ئاشۇ سالاھىيىتى بىلەن دىننى تەرغىب قىلىدۇ.

پىللىق قوشۇن ئەرەبچە «ئەسھابۇل فىل» دېيىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، يەمەننى ئىشغال قىلغان ئەكسۇم پادىشاھلىقى (ھازىر ئېفىئوپىيە چېگرىسى ئىچىدە) نىڭ سانغۇنى ئابراھ سانادا خرىستىئان چېركاۋىسى سالدۇرۇش بىلەن بىللە، ئەرەبلەرنىڭ دىنىي مەركىزى كەبىنى ۋەيران قىلىۋېتىش نىيىتىدە پىللىق قوشۇننى باشلاپ مەككىگە ماڭىدۇ. لېكىن ئۇلار مەككىنىڭ يېنىغا كەلگەندە ئاللا «ئۇلارنىڭ ئۈستىگە توپ - توپ قۇشلارنى ئەۋەتتى. قۇشلار ئۇلارغا ساپال تاشلارنى ئېتىپ، ئۇلارنى چاينىۋېتىلگەن سامانەك قىلىۋەتتى» (105 - سۈرىنىڭ 3 -، 4 -، 5 - ئايەتلىرى). شۇڭا بۇ يىل پىل يىلى دەپ ئاتالدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شۇ يىلى دۇنياغا كەلگەن.

رۇم ئەرەبلەر شەرقىي رىم (ۋىزانتىيە) ئىمپېرىيىسىنى شۇنداق دەيدۇ. VI ئەسىردىكى 20 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى پارسلار ئۇنىڭ مىسىر، سۈرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. كېيىن پارسلار مەغلۇپ بولۇپ، شەرقىي رىم قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. بۇ تارىخىي پاكىت «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ: «رۇملۇقلار يېقىن بىر جايدا (ئەرەب يېرىم ئارىلىغا يېقىن جاي كۆزدە تۇتۇلىدۇ) يېڭىلدى، ئۇلار يېڭىلگەندىن كېيىن بىر قانچە يىل ئىچىدە يېڭىدۇ» (30 - سۈرىنىڭ 2 -، 3 -، 4 - ئايەتلىرى). مۇفەسسىرلەرنىڭ قارىشىچە، «بىر قانچە يىل ئىچىدە يېڭىدۇ»، دېگەن سۆز ئاللانىڭ بېشارىتىدۇر.

ئىسرا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كېچىدىكى سەپەر» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشچە، ئاللا «بەندىسىنى (يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى) بىر كېچىدە مەسچىدى ھەرامدىن ئەتراپىنى بەرىكەتلىك قىلغان مەسچىدى ئەقساغا ئېلىپ كەلدى، (17 - سۈرىنىڭ 1 - ئايىتىدىن). تەپسىر قىلىنىشچە، «ئىسرا» بىلەن «ھىراج» مەنىداش كېلىدۇ. «بەندىسى» دېگەندە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسچىدى ئەقسا جەننەتكە ئوخشىتىلىدۇ؛ بۇنىڭدىن باشقا، مەسچىدى ئەقسا دېگەندە ئېرۇسالىم كۆزدە تۇتىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆزلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ، كېچىسى ئېرۇسالىمنى ئايلانغاندىن كېيىن مىئراجغا چىقىش كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى. رىۋايەت قىلىنىشچە، ھەجرەتتىن ئىلگىرىكى بىر كېچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىكى مەسچىدى ھەرام يېنىدا ئۇخلاۋاتقاندا پەرىشتە جىبرىئىل ئۇنى ئويغىتىپ، بۇراقتا مىندۇرۇپ ئېرۇسالىمغا ئېلىپ بېرىپتۇ ھەمدە جەننەتكە ئېلىپ چىقىپ، ئۆتكەن پەيغەمبەرلەر بىلەن كۆرۈشتۈرۈپتۇ، تاڭ ئاتقاندا مەككىگە ياندۇرۇپ كەپتۇ. بەزىلەر بۇنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام چۈشىدە كۆرگەن، دەيدۇ. لېكىن، ئەنئەنىۋى ئەقىدىدە بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئويغاق ۋاقتىدىكى بېۋاستە كەچۈرمىشى، دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرىدۇ.

مىئراج بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «شۇتا» دېگەنلىك بولۇپ، «ئاسمانغا چىقىش» قا ئۆزگەرگەن. بۇنىڭدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يەتتە قات ئاسمانغا چىقىقانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالامنى «بىر كىچىدە»، «مەسچىدى ھەرامدىن ئەتراپىنى بەركەتلىك قىلغان مەسچىدى ئەقسا ئىپلىپ كەلدى» (17 ــ سۇرىنىڭ 1 ـ ئايىتىدىن). دەسلەپكى چاغلاردىكى تەپسىرلەردە مەسچىدى ئەقسا جەننەتكە تەمسىل قىلىنىپ، يەتتە قات ئاسمانىنىڭ ئۈستىدە، دېيىلگەن. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ كېچىدە ئىبرۇسالىمغا بېرىشى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دىنىنى تەرغىب قىلغان 12 ـ يىلى (621) 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن بۇرۇنقى كېچىسى قىلىپ بېكىتىلگەن. شۇ كېچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەرىشتە جىبرىئىلنىڭ ھەمراھلىقىدا بۇراققا مىنىپ مەككىدىن ئىبرۇسالىمغا كەلگەن. ئۇ يەر (ھازىرقى ئەقسا مەسچىتى بار جاي) دىن يەتتە قات ئاسمانغا چىقىپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام، يەھيا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام، يۈسۈف ئەلەيھىسسالام، ئىدرىس ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام ۋە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالاملار بىلەن ئۇچراشتى ھەمدە پەيغەمبەرلەرگە ئىمام بولۇپ نامаз ئوقۇدى. ئاللادىن بىر كۈندىكى نامازنى بەش ۋاق قىلىپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلدى. تاڭ يورۇغاندا مەككىگە قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانلار ئىبرۇسالىمنى ئىسلام دىنىنىڭ ئۈچىنچى مۇقەددەس جايى دەپ قارايدىغان بولدى ھەمدە ھەرىيلى ھىجرىيە 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىنى «مىئراج ئايىمى» قىلدى. مىئراج مۇسۇلمان ئەدەبىياتىغا، پەلسەپىسىگە ۋە مىستىتسىزمغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. سۇرىدە «ئاسمان شوتىلىرىنىڭ ئىگىسى» ئالالا، دېيىلگەن (70 ـ سۇرىنىڭ 3 ـ ئايىتى).

بۇراق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كېچىسى سەپەر قىلىپ مىئراجغا چىققاندا مىنگەن جانۋار. تەپسىر قىلىنىشىچە، ئۇ خېچىردىن كىچىك، ئېشەكتىن چوڭ بولۇپ، بۇركۈتنىڭكىدەك قانىتى، تۇزنىڭكىدەك قۇيرۇقى، ساھىبجامالنىڭكىدەك بېشى بار، بەدىنى ئاق بايتال ئىكەن. ئىبرۇسالىمدىكى يەھۇدىيلارنىڭ «ھازا تېمى» نى مۇسۇلمانلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇراققا مىنىپ مىئراجغا كۆتۈرۈلگەن جاي، دەپ قارايدۇ.

ئەدن قۇرئاندا رىۋايەت قىلىنغان جەننەتنىڭ نامى. قەيت قىلىنىشىچە، ئاللا ئۈممەتلىرىنىڭ مۇشۇ باغۇ ئىرەمدە مەڭگۈ تۇرۇشىغا ۋەدە بەرگەن. مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئەدن 4 ـ جەننەت ئىكەن. كۆپ ساندىكى ئالىملار «ئىنجىل» دىكى ئېدېن جەننەت شۇ، دەپ قارايدۇ.

فىردەۋس قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان جەننەتنىڭ ئىسمى. قەيت قىلىنىشىچە، ئىمان ئېيتقان ھەم ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغانلار مەڭگۈ شۇ يەردە تۇرىدۇ. مۇپەسسىرلەرنىڭ ئېيتىشىچە، جەننەت سەككىز قەۋەت بولۇپ، فىردەۋس جەننەتلەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى سەككىزىنچى قەۋىتى ئىكەن.

ئىللىيۇن قۇرئاندا قەيت قىلىنىشىچە، ياخشى ئەمەللەر خاتىرىلىنىدىغان دەپتەر (83 ـ سۇرىنىڭ 18 ـ دىن 26 ـ ئايەتلىرىگە قارالىڭ). بۇ خاتىرىگە پۈتۈلگەنلەر جەننەتكە كىرىدۇ. «ياخشى بەندىلەرنىڭ نامـ ـ ئەمەلى شەك ـ شۇبھىسىز ئىللىيۇندا بولىدۇ». شۇڭا ئىللىيۇن «ئامەت ـ بەخت» مەنىسىنى بېرىدۇ. مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئىللىيۇن جەننەتنىڭ يەتتىنچى قەۋىتىدە بولۇپ، سىججىن (دوزاخقا كىرىدىغانلارنىڭ تىزىملىكى) بىلەن قارىمۇقارشى تۇرىدىكەن. شۇڭا سىججىن دوزاخقا كىرىدىغان ئەسكىلەرنىڭ تىزىملىكى دېگەن مەنىنى

بېرىدۇ.

سىججىن «ئىللىيۇن» غا قارالسۇن.

پەرىشتە جىبرىئىل «جەبرائىل» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ پەرىشتە مىكائىل (مىكال)، ئىسرافىل، ئەزرائىل بىلەن بىر قاتاردىكى تۆت پەرىشتىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىسمى «قۇرئان كەرىم» نىڭ مەدىنىدە نازىل بولغان سۈرىلىرىدە ئۇچ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. (2 - سۈرىنىڭ 97 - ئايىتى؛ 2 - سۈرىنىڭ 98 - ئايىتى؛ 66 - سۈرىنىڭ 4 - ئايىتىگە قارالسۇن). مۇپەسسىرلەرنىڭ ئېيتىشىچە، پەرىشتە جىبرىئىل ئاللانىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن مەدىنىدىكى يېنىدىكى ھىرا غارىغا كېلىپ ئىستىقامەت قىلىۋاتقان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئاللانىڭ سۆزىنى يەتكۈزگەن ھەمدە ئۇنىڭغا «قۇرئان كەرىم» دىكى بەزى ئايەتلەرنى ئۆگەتكەن. بەزى رىۋايەتلەردە «روھۇل مۇقەددەس» ياكى «روھىيەت» كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دېيىلىدۇ.

مىكائىل «مىكال» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ جىبرىئىل، ئىسرافىل ۋە ئەزرائىل بىلەن بىر قاتاردىكى تۆت پەرىشتىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە بىر قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ (2 - سۈرىنىڭ 98 - ئايىتى). رىۋايەت قىلىنىشىچە، پەرىشتە مىكائىل ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى كۆزىتىپ، كىشىلەرنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك تەمىناتىنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدىكەن.

مىكال «مىكائىل» غا قارالسۇن.

ئىسرافىل بۇ جىبرىئىل، مىكائىل، ئەزرائىل بىلەن بىر قاتاردىكى تۆت پەرىشتىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئۇنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان. قىيامەت قايىم بولغاندا سۇر چېلىپ، ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرۈپ، ئاللانىڭ سورىقىنى قوبۇل قىلىشقا تەييار قىلىدۇ.

ئەزرائىل جىبرىئىل، مىكائىل ۋە ئىسرافىل بىلەن بىر قاتاردىكى تۆت پەرىشتىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئۇنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان. ئۇ ئىنسانىنىڭ ھايات - ماماتىنى ئىدارە قىلىدىغان پەرىشتە بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دە: «سىلەرنىڭ جېنىڭلارنى ئېلىشقا مۇئەككەل قىلىنغان پەرىشتە سىلەرنىڭ جېنىڭلارنى ئالىدۇ، ئاندىن پەرۋەردىگارىڭلارنىڭ دەرگاھىغا قايتۇرۇلىسىلەر» دېيىلگەن (32 - سۈرىنىڭ 11 - ئايىتى).

ئىزرائىل «ئەزرائىل» غا قارالسۇن.

مالىك بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ھوقۇق تۇتقۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدا دوزاخقا مۇئەككەل پەرىشتە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشىچە، «دوزاخ ئوتىدا ئازابلىنىۋاتقانلار ئۇنىڭغا: ‹ئى مالىك! پەرۋەردىگارىڭ بىزگە ئۆلۈم ھۆكۈم قىلسۇن› دەپ تۇۋلايدۇ. مالىك: ‹سىلەر ئازابتا چوقۇم قالىسىلەر› دەيدۇ» (43 - سۈرىنىڭ 77 - ئايىتى). ئۇلار ئۆلىمەن دەپمۇ ئۆلەلمەيدۇ. ئازابتىن ھەم قۇتۇلالمايدۇ.

مۇنكەر نەكىر ئىسلام دىنىدىكى پەرىشتىنىڭ ئىسمى بولۇپ، نەكىر بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىدۇ. قەبرىدە مېيىتنىڭ ئېتىقادىنى سوراشتە قىلىدۇ. مۇنكەر - نەكىر كۆك كۆزلۈك، قارا تەنلىك پەرىشتىلەردۇر، «قۇرئان كەرىم» دە ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان. لېكىن ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن قەبرىدە سوراققا تارتىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىلگەن. تەپسىر قىلىنىشىچە، مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى پەرىشتە كىرىپ: رەببىڭ كىم؟ دىنىڭ نېمە؟ پەيغەمبىرىڭ كىم؟ دەپ سورايدۇ. ئاندىن ئىمانسىزلارنى ۋە ئىمانى

بولسىمۇ گۇناھ سادىر قىلغانلارنى قاتتىق جازالايدۇ. ئىمانلىق بولۇپ ئىتائەت قىلغۇچىلارغا شەپقەت قىلىنىدۇ.

نەكىر ئىسلام دىنىدىكى پەرىشتىنىڭ ئىسمى. «مۇنكىر» گە قارالسۇن.

ھارۇت قۇرئاندىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان پەرىشتە (2 - سۇرىنىڭ 102 - ئايىتىگە قارالسۇن). قەيت قىلىنىشىچە، بابىلۇن بىلەن يەنە بىر پەرىشتە ھارۇت «كىشىلەرگە جادۇگەرلىك ئۆگىتىپ»، ئەر - خوتۇنلار ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ ئازابلايدىكەن ھەمدە پانىي ئالەم بەندىلىرىنىڭ بىدئەتلىك قىلىپ ئازماي، ھەق يولغا ئەمەل قىلمىدىغان - قىلمايدىغانلىقىنى سىنايدىكەن. چىن دىلىدىن ئىمان ئېيتقانلارنى، ئازمىغانلارنى مۇكاپاتلايدىكەن.

ماروت قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان پەرىشتە. «ھارۇت» قا قارالسۇن.

جىن قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدىكى ئىسلامىيەتنىڭ سىرتىدىكى جانلىق نەرسە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ مىجەزى قوپال بولۇپ، ئىنسانغا ھەمىشە دۇشمەنلىك قىلىدۇ، ئىنسان ئايىغى تەگمىگەن چۆللەردە يۇرىدۇ. ئىسلام دىنى ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشىچە، ئاللا «جىنلارنى ئوتتىنىڭ يالقۇنىدىن ياراتتى» (55 — سۇرىنىڭ 15 - ئايىتى). جىنلارنىڭ ياخشى ۋە يامانلىرى بولىدۇ. مۇقىم شەكلى ۋە جىنسىي ئايرىمىسى بولمايدۇ. بەزىدە ئادەم شەكلىدە كۆرۈنىدۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەرخىل ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئاللادىن ۋەھىي كەلگەنىدە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پەيغەمبەرلەرمۇ ياندا تۇرۇپ ۋەھىينى ئاڭلىغان ھەمدە ئۇنى باشقىلارغا ئېيتىپ بەرگەن. ئاللانىڭ ئەمرىگە خىلاپلىق قىلىپ ئىنسانىنىڭ ئەجداتى ئادەم ئەلەيھىسسالامغا سەجدە قىلمىغان جىن ئىبلىس دەپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەجدادى شەيتاندۇر. ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ياكى ئەدەبىياتىدا شەيتان كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئىبلىس بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ئەسكى ئادەم» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدا «شەيتان»، «ئالۋاستى»، «يالماۋۇز» شۇنداق دەپىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنىشىچە، ئىبلىسنى ئاللا ئوتتىن يارانغان بولۇپ، ئۇ جىن بىلەن بىر تۇركەم مەنسۇپ. ئاللا ئىنسانىنىڭ ئەجدادى ئادەمنى يارىتىپ، پەرىشتىلەرنى ئادەمگە سەجدە قىلىشقا بۇيرۇدى. پەرىشتىلەر سەجدە قىلدى. پەقەت ئىبلىس سەجدە قىلىشقا ئۇنىمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاللا ئۇنى ئاسىيلىقتا ئەيىبلەپ جازالىدى. ئاللادىن مەغپىرەت قىلىشنى تىلىدى. ئاللا قىيامەت سورىقىدىن كېيىن، ئۇنى دوزاخقا سېلىپ جازالايدىغان بولدى. جازا كېچىكتۇرۇلگەن مۇشۇ ئارىلىقتا ئىبلىس ھەممە يەرگە قاتراپ ئاللادىن قورقمايدىغان ئادەملەرنى گۇناھ سادىر قىلىشقا كۇشكۇرتىدۇ. قىيامەت قايىم بولغاندا ئىبلىسمۇ سوراققا تارتىلىپ، گۇناھكارلار بىلەن بىللە دوزاخقا چۇشىدۇ.

شەيتان قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان ئالۋاستى. بۇ سۆز تۆۋەندىكى ئىككى مەنىدىن كەلگەن: (1) ئىبرانىي تىلىدىكى «ساتان» دېگەن سۆز بولۇپ، «رەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ؛ (2) ئەرەبلەردىكى كۆپ ئىلاھلىق دىنىدىكى ئەك تەكەببۇر، ئەك كۇچلۇك جىن. يۇقىرقى ئىككى مەنىنىڭ كېيىن قانداق ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى ھەرخىل رىۋايەت قىلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىمۇ بۇ ئاتالغۇنىڭ ئىشلىتىلىشى بىرلىككە كەلمىگەن. بەزىدە

ئىبلىس بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىپ، ئاۋاستىلارنىڭ سەركەردىسى كۆزدە تۇتۇلغان، بەزىدە ئادەتتىكى ئالۋاستى كۆزدە تۇتۇلغان. شەيتاننىڭ جىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس. بەزىلەر ئاللاغا ئېتىقاد قىلمايدىغان جىن كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دېسە، بەزىلەر جىنلارنىڭ ئەجداتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دەيدۇ.

بەئلى قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان بۇدلارنىڭ بىرى (37 - سۈرىنىڭ 125 - ئايىتى).

ۋەد بۇ قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان بۇتلارنىڭ بىرىدۇر (71 - سۈرىنىڭ 23 - ئايىتىگە قارالسۇن). مۇفەسسىرلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ۋەد، سۇۋاغ، يەغۇس، يەئۇق ۋە نەسىرلەر ئادەم ئاتا دەۋرىدىكى بەش مەشھۇر شەخسنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا بۇت شەكلىدە چوقۇنغان، ئۇلارغا ئاساسلىقى قەلب قەبىلىسى چوقۇنغان.

سۇۋاغ قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان بۇتلارنىڭ بىرى (71 - سۈرىنىڭ 23 - ئايىتىگە قارالسۇن). مۇفەسسىرلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ۋەد، سۇۋاغ، يەغۇس، يەئۇق ۋە نەسىرلەر ئادەم ئاتا دەۋرىدىكى بەش مەشھۇر شەخسنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاساسلىقى مۇناسىۋەتتە مۇنداق ئەپسانىنى توقۇغان: ئۇلار ئادەم ئاتا ئۆلگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭغا شىر گۇبرازىدا سەجدە قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلىقى مەجىج قەبىلىسىدىكىلەر چوقۇنغان.

يەئۇق قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان بۇتلارنىڭ بىرىدۇر (71 - سۈرىنىڭ 23 - ئايىتىگە قارالسۇن). مۇفەسسىرلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، سۇۋاغ، يەغۇس ۋە نەسىرلەر بىلەن بىر قاتاردا ئادەم ئاتا دەۋرىدىكى بەش مەشھۇر شەخسنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا ئات ئوبرازىدا سەجدە قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلىقى مۇراد قەبىلىسىدىكىلەر چوقۇنغان.

نەسىر قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان بۇتلارنىڭ بىرىدۇر (71 - سۈرىنىڭ 23 - ئايىتىگە قارالسۇن). مۇفەسسىرلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ۋەد، سۇۋاغ، يەغۇس ۋە يەئۇقلار بىلەن بىر قاتاردا ئادەم ئاتا دەۋرىدىكى بەش مەشھۇر شەخسنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا بۇركۇت ئوبرازىدا سەجدە قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلىقى ھىمىيەر قەبىلىسىدىكىلەر چوقۇنغان.

ھۇبەل بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «پار»، «روھ» دېگەنلىك بولىدۇ. قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان بۇت، ئادەم ئوبرازىغا ئېگە. مەككىدىكى كەبىنىڭ ئىچىگە قويۇلغان. ئۇنىڭ يېنىغا پالچىلار پال سالىدىغان پال ئوقلىرى قويۇپ قويۇلغان. ئىبنى ھىسامنىڭ ئېيتىشچە، بۇ بۇت مىسۇپوتامىيىدىن مەككىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاساسلىق ئىلاھلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. 630 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن، ھۇبەلنىمۇ باشقا بۇتلار بىلەن بىللە چىقىۋەتكەن.

لات بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قۇياش» دېگەنلىك بولۇپ، ئۇززا، مانات بىلەن بىر قاتاردا «قۇرئان كەرىم» دە تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان ئۇچ ئىلاھەنىڭ بىرىدۇر (53 ـ سۈرىنىڭ 19 ـ ئايىتى). ئۇلارنىڭ ئىلاھىيەت مۇنبىرى تائىف (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ھىجاز رايونى) يېنىدىكى ۋەججى جىلغىسىدا، ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ئېسىلغان ئاق تاش ئۇنىڭغا بەلگە قىلىنغان. بۇ ئۇچ ئىلاھىيەتنى مەككىلىكلەر «ئاللانىڭ قىزلىرى» دەپ قارىغان (بىر رىۋايەتتە، لات بىلەن مانات ئۇززانىڭ قىزلىرى، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، لات ئانا ئىلاھ، دېيىلىدۇ). رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئوھۇد غازىتىدا ئەبۇ سوفىيان لات بىلەن ئۇززانىڭ بۇتىنى ئېلىپ سەپەرگە چىققان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 ـ يىلى مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن لاتنىڭ بۇتىنى باشقا بۇتلار بىلەن قوشۇپ چېقىۋەتكەن. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي تائىفتىكى ئىلاھىيەت مۇنبىرىمۇ چېقىۋېتىلگەن. لېكىن، يەرلىك كىشىلەر ئاغرىپ قالسا، لات، ئۇززا، ھۇبەل بۇتلىرى قويۇلغان ئىلاھىيەت مۇنبىرىنىڭ ئىزى ئالدىدا ئۇلاردىن پاناھلىق تىلىگەن.

ئۇززا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۈچلۈك» دېگەنلىك بولىدۇ. بەزىلەر بۇنى ئىلاھە ۋېنۇس، دەيدۇ. ئۇززا بولسا لات ۋە مانات بىلەن بىر قاتاردا قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان ئۇچ ئىلاھىيەتنىڭ بىرىدۇر (53 ـ سۈرىنىڭ 19 ـ ئايىتىگە قارالسۇن). بۇ بۇت ئۇچ تۈپ كاۋچۇك دەرىخى، ھەجەر ئەسۋەد قاتارلىق نەرسىلەردىن تەركىب تاپقان. ئادەم ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىش ئۇنىڭغا نەزىر بېرىشنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلاھىيەت مۇنبىرى تائىف (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ھىجاز رايونى) بىلەن مەككە ئوتتۇرىسىدىكى نەخلە جىلغىسىدا. مەككىلىكلەر بۇ ئۇچ ئىلاھىيەتنى «ئاللانىڭ قىزلىرى» دەپ ھۆرمەتلىگەن (بەزىلەر لات بىلەن مانانىنى ئۇززانىڭ قىزلىرى، دېگەن). ئۇلارغا سۇرىيىلىكلەر چوقۇنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئوھۇد غازىتىدا ئەبۇ سوفىيان ئۇززا بىلەن لاتنىڭ بۇتىنى ئېلىپ سەپەرگە چىققان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 ـ يىل مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن لاتنىڭ بۇتىنى باشقا بۇتلار بىلەن قوشۇپ چېقىۋەتكەن. يەرلىك كىشىلەر ئاغرىپ قالسا، ئۇززا، لات، ھۇبەل قاتارلىق بۇدلارنىڭ ئىلاھىيەت مۇنبىرىنىڭ ئورنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇلاردىن پاناھلىق تىلىگەن.

مانات بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تەقدىر» دېگەنلىك بولىدۇ. قۇرئاندا لات، ئۇززا بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنغان، قەدىمكى ئەرەبلەر چوقۇنغان ئۇچ ئىلاھىيەتنىڭ بىرىدۇر (53 ـ سۈرىنىڭ 20 ـ ئايىتىگە قارالسۇن). ئاساسلىق ئىلاھىيەت مۇنبىرى بىر قارا تاش بولۇپ، مەككە بىلەن مەدىنە ئوتتۇرىسىدىكى مەدىنىگە يېقىن قۇدەيد (ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى رايون) دا. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 ـ يىلى مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن قۇدەيدتىكى ئىلاھىيەت مۇنبىرى چېقىۋېتىلگەن.

سابىيلار بۇرۇنقى تەرجىمىلەردە «سابىئوتلار» دەپ ئېلىنغان. «قۇرئان كەرىم» دىكى ئەھلى كىتابلار بولۇپ، يەھۇدىيلار ۋە خرىستىئانلار بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىدۇ. «... ئاللاغا، ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان كەلتۈرگەن ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلغان» مۆمىنلەر، دەپ قارىلىدۇ. (2 ـ سۈرىنىڭ 62 ـ ئايىتى). تەپسىرده بايان قىلىنىشى بىرخىل ئەمەس. (1) ماندا

مەزھىپى دەپىلىدۇ. بۇ يەھۇدىي دىنىدىكى گىنوستى ئىككى ئىلاھلىق مەزھەپنى مەنبە قىلغان، دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى «يەھىيا ئەلەيھىسسالامغا ئەمەل قىلغۇچىلار» دەپ ئاتاپ، ئېقىن سۈدا يۈيۈنىدۇ. «گىنزا» نى مۇقەددەس كىتاب دەپ بىلىدۇ. كىشىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان ھاياتلىق بىلىملىرىگە ئەمەل قىلىپ، روھىنى قۇتقۇزۇپ قالغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ. (2) ھەرراننىڭ يۇلتۇزلارغا چوقۇنغۇچىلىرى دەپىلىدۇ. ئەھلى كىتاب مۇئامىلىسىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ نامىنى ساتقان. قۇياشقا، ئايغا، يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇپ، بۇتلارنى ياسىغان. موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەندە بۇلار چېقىۋېتىلگەن.

يۇلتۇزلارغا چوقۇنغۇچىلار «سابىيلار» غا قارالىدۇ.

سابىئونلار «سابىيلار» نىڭ كونا تەرجىمە قىلىنىشى.

نام، دىنىي ۋەزىپە، دىنىي تۈزۈم

رەسۇل ئىسلام دىنىدا ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى قوبۇل قىلغان، ئۇستىگە دىنىي ۋەزىپە ئالغان ئادەم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بولۇپمۇ ئاللانىڭ ئەمرىنى قوبۇل قىلىپ، كىشىلەرگە بىر ئىلاھلىق ئەقىدىنى تەرغىب قىلغان ئادەم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئاللا بەزى مىللەتلەرگە رەسۇل ئەۋەتكەنلىكى ئېيتىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە 28 ئادەمنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان. بەزى سورۇنلاردا يالغۇز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئاخىرقى رەسۇلى، يەنى «. . . پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسىدۇر» (33 - سۈرىنىڭ 40 - ئايىتىدىن). مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللانىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىش ئىسلام دىنىدىكى ئاساسىي ئەقىدىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، 124 مىڭ پەيغەمبەر، 315 رەسۇل ئۆتكەن. ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەڭ مەشھۇر ئالتە رەسۇل ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى قوبۇل قىلىپ، بېشارەت بېرەلەيدۇ. رەسۇل شۇنداق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاللا تاپشۇرغان مەخسۇس ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئورنى پەيغەمبەرلەر ۋە ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.

ئالتە رەسۇل ئىسلام دىنى ئىخلاس قىلىدىغان ئاللانىڭ مەشھۇر ئالتە ئەلچىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار 315 رەسۇل ئىچىدە ھەم مەرتىۋىلىك، ھەم ئالاھىدە نامغا ئىگە بولۇپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ يېقىن دوستى، نۇھ ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ بېشارەتچىسى؛ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ دوستى؛ ئىيسا ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ روھى؛ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ رەسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

پەيغەمبەر ئاللادىن بېۋاستە ۋەھىي كەلگەن ياكى پەرىشتە ئارقىلىق، چۈش كۆرۈش ئارقىلىق ئاللانىڭ ۋەھىيسىگە ئىگە بولغان ئادەم ئىسلام دىنىدا پەيغەمبەر دەپىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسىدۇر» دەپىلگەن (33 - سۈرىنىڭ 40 - ئايىتى). ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، 124 مىڭ پەيغەمبەر، 315 رەسۇل ئۆتكەن. «قۇرئان كەرىم» دە 28 پەيغەمبەرنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان. پەيغەمبەر بىلەن رەسۇل ئوخشاش بولىدۇ. ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر ئاللانىڭ ۋەھىيسىنى بېۋاستە قوبۇل قىلىدۇ، رەسۇل خاس ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ.

نەبى «پەيغەمبەر» گە قارالىدۇ.

ئاخىرقى پەيغەمبەر ئىسلام دىنىدا نۇرغۇن پەيغەمبەرلەر ئىچىدىكى ئاخىرقى بىرەيلەن شۇنداق دەپىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دەپىلىدۇ: «مۇھەممەد ئاراڭلاردىكى ئەرلەردىن ھېچبىرىنىڭ ئاتىسى ئەمەس، لېكىن (ئۇ) ئاللانىڭ پەيغەمبىرى ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ

ئاخىرقىسىدۇر. . . » (33 - سۈرىنىڭ 40 - ئايىتىدىن) . ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، ئاللا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن باشقا رەسۇل ياكى پەيغەمبەر كەلمەيدۇ. يېقىنقى زاماندا كەمەدىيە مەزھىپى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، باشقا مەزھەپلەر تەرىپىدىن كەيىبلەندى.

خاتىمۇل ئەنبىيا جۈملىگودا خەنزۇچە تىل - يېزىق قوللىنىدىغان مۇسۇلمانلار (ئاساسلىقى خۇيزۇلار) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ. ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەرلەردە پەيغەمبەرلەر خاتىمۇل ئەنبىيالار، ئۇلۇل ئىزىملار، مۇرسەللەر، ئەنبىيالاردىن ئىبارەت تۆت دەرىجىگە ئايرىلىدۇ. خاتىمۇل ئەنبىيا دېگەندە خاس مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلۇل ئىزىملار دېگەندە، ئادەم ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، يۇنۇس ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالامدىن ئىبارەت بەش پەيغەمبەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇرسەللەر دېگەندە پەرىشتە جىبرىئىلنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئاللانىڭ ۋەھيىسىگە ئىگە بولغان نۇھ ئەلەيھىسسالام، داۋۇد ئەلەيھىسسالام، سۇلەيمان ئەلەيھىسسالام، ئەييۇب ئەلەيھىسسالام قاتارلىق پەيغەمبەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇنداق پەيغەمبەرلەر 313 كىشىگە يېتىدىكەن.

ئۇلۇل ئىزىمى ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەرلەردە تۆت دەرىجىدىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىر دەرىجىدىكىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «خاتىمۇل ئەنبىيا»غا قارالسۇن.

مۇرسەل ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەرلەردە تۆت دەرىجىدىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىر دەرىجىدىكىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئەنبىيا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پەيغەمبەرلەر» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) «قۇرئان كەرىم»دە تىلغا ئېلىنغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاللادىن ۋەھيي كەلگەن ئادەم ئەلەيھىسسالام، نۇھ ئەلەيھىسسالام، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام، ئىسھاق ئەلەيھىسسالام، لۇت ئەلەيھىسسالام، يەئقۇپ ئەلەيھىسسالام، يۇسۇف ئەلەيھىسسالام، سۇلەيمان ئەلەيھىسسالام، داۋۇد ئەلەيھىسسالام، مۇسا ئەلەيھىسسالام، ئىيسا ئەلەيھىسسالام قاتارلىق 20 نەچچە پەيغەمبەر ياكى رەسۇل كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) «قۇرئان كەرىم» دىكى 21 - سۈرە «ئەنبىيا» دەپ ئاتالغان. بۇ سۈرىدە يۇقىرقى پەيغەمبەرلەرگە دائىر رىۋايەتلەر بايان قىلىنغان. «قۇرئان كەرىم»دە ئىبېتىلىشچە، مۇسۇلمانلار پەيغەمبەرلەرگە ئىمان ئېيتىشى ھەمدە شۇنداق قىلىشنى «ياخشى ئەمەل» دەپ بىلىشى لازىم. (3) ئىسلام دىنىغا دائىر خەنزۇچە ئەسەرلەردە كۆزدە تۇتۇلغان تۆت دەرىجىدىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىر دەرىجىدىكىلىرى دەپ ئاتالغان.

ئون ئەۋلىيا ئىسلام دىنىدا چوقۇم جەننەتكە كىرىدىغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان ئون ئەۋلىيا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان، ھەزرىتى ئەلى، تەلھە، زەبەھىر ئىبنى ئەۋۋام، ئابدۇرەھمان بىننى ئەۋف، سەئىد بىننى ئەبى ۋەققاس، سەئىد بىننى زەئىدتىن ئىبارەت. بەزىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ھەممىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، بۇ سانىنى ئون قىلىدۇ. بەزىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ھېسابلىماي، ئەبۇ ئۇبەيدە ئىبنى جەررالھنى قوشىدۇ.

ساھابى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ

تەرجىمە مەنىسى «شاگىرت» ياكى «ئۇممەت» دېگەنلىك، ئەسلىي مەنىسى «ھەمراھ» دېگەنلىك بولىدۇ. ساھابى دېگەندە، دەسلەپكى چاغلاردا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەگەشكەنلەر، ئاساسلىقى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن مۇناسىۋەت قىلغان مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار بىرنەچچە دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ. ئالىي دەرىجىلىكلىرى ئون ئەۋلىيا (جۈملىدىن تۆت خەلىپە) دېيىلىدۇ؛ مۇھاجىرلار، ئەنسارىلار ۋە بەدرى غازىتىغا قاتناشقانلار ئۇلاردىن كېيىن تۇرىدۇ. سۇننىي مەزھىپى بۇ كىشىلەرنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە تەرجىمھال يېزىپ چىققان. بەزىلەر بۇنداق قىلىشنى سۇننەت، ئۇلگە، دەيدۇ؛ ئۇلارغا ھۆرمەت قىلماسلىق گۇناھ سادىر قىلغانلىق بولىدۇ، ئۇنداقلار جازالىنىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. شىئە مەزھىپىنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشى ئوخشمايدۇ.

تابىئىن (تابىئ) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ تەرجىمە مەنىسى «ئىككىنچى ئەۋلاد ھەدىس رىۋايەتچىسى» دېگەنلىك، ئەسلىي مەنىسى «ئەگەشكۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىنىڭ شاگىرتلىرى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى كۆرمىگەن. ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرى تەبە ئ تابىئۇن ياكى تابىئۇتتابىئۇن (ئۇچىنچى ئەۋلاد ھەدىس رىۋايەت قىلغۇچى) دېيىلىدۇ. ھەدىسلەر ئۇلاردىن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قالغان بولىدۇ.

ئىككىنچى ئەۋلاد ھەدىس رىۋايەتچىسى «تابىئ»، «تابىئىن» غا قارالىدۇ.

خەلىپە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ۋارىس»، «ۋەكىل» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئادەم ئەلەيھىسسالام، داۋۇد ئەلەيھىسسالامنىڭ خەلىپە ئىكەنلىكى كۆپ يەردە تىلغا ئېلىنغان. خەلىپە دېگەن سۆز مۇنداق ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: (1) ئىسلام دىنىدا ھاكىمىيەت ۋە دىن ھوقۇقىنى تۇتىدىغان داھىي كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 632 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار ئۇممەسى ھوقۇق تۇتۇشقا ئەبۇ بەكرىنى سايلاپ، ئۇنى «ئاللانىڭ رەسۇلىنىڭ ۋەكىلى» دېگەن مەنىدە «خەلىپە» دەپ ئاتىدى. سۇننىي مەزھىپى ۋارىسلىق قىلغۇچى قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولۇشى كېرەك، دەپ قارىدى ھەمدە ئەبۇ بەكرىنى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغان ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسمان، ھەزرىتى ئەلىلەرنى «تۆت چوڭ خەلىپە» دەپ ھۆرمەت قىلدى. شىئە مەزھىپى بولسا ۋارىسلىق قىلغۇچى قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ھاشىم جەمەتىدىن بولۇشى كېرەك. پەقەت ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىلا شەرئىتكە لايىق ۋارىسلار بولالايدۇ، دەپ قارىدى. 661 - يىلى مۇئاۋىيە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ۋە ئۇمەييە سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، خەلىپە دۆلەتكە پادىشاھ بولۇپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىدىغان بولدى. ئىسپانىيەدىكى ئۇمەييە سۇلالىسى بىلەن مىسىردىكى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى «خەلىپە» ئاتىلىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسى بىلەن پۈت تېپىشتى. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە خەلىپىنىڭ بەزىدە قۇرۇق نامى قالدى. موڭغۇللار باغدادنى ئىستىلا قىلىپ ئابباسىيلار سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، مەملۇك سۇلالىسى (1250 — 1517) بىر مەھەل قورچاق خەلىپە بولۇپ قالدى؛ XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئوسمانلى تۈركلىرى (ھازىرقى تۈركلەرنىڭ ئەجدادى) ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى قۇرۇپ، 1517 - يىلى مىسىرنى ئىشغال قىلدى ھەمدە خەلىپىلىكنى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ

(سۇلتان) «خەلىپە» دەپ ئاتالدى. 1924 — يىلىغا كەلگەندە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى خەلىپە تۇزۇمىنى رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇردى. (2) ئادەتتىكى نام كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، تەسەۋۋۇپچىلارغا مەنسۇپ بولغان تىجانىيە پىرقىسىدا داھىي، قادىرىيە پىرقىسىدە چەت - يىراق جايلارغا ئەۋەتىلگەن مەسئۇل كىشىلەر، ماراكەشتە ھۆكۈمەت مەمۇرىيلىرى، تۈركىيە ۋە توگو قاتارلىق غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرىدە ئوقۇتقۇچى «خەلىپە» دەيدۇ. (3) بېكتاش تەسەۋۋۇپچىلار پىرقىسىدە ئورنى ئاشۇ پىرقىنىڭ داھىيسىدىن كېيىن تۇرىدىغان ئادەم «خەلىپە» دەيدۇ.

ئىمام بۇ ئەرەبچە سۆز «سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئادەم»، «باشلىق»، «ئۇلگە» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. (1) جامائەت نامىز ئوقۇغاندا سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ نامازغا باشچىلىق قىلىدىغان ئادەم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىمامنى ۋاقتىلىق سايلاپ قويسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئادەتتە مەسچىتلەردە ئىمام بەلگىلەنگەن بولىدۇ. (2) مەسچىتلەرنىڭ ئىماملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (3) سۇننىي مەزھەپتە مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى «ئىمام» دەيدۇ، «خەلىپە» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ مەزھەپتە مەشھۇر دىنىي ئۇلىمالار ۋە ئەھلى فىقھەنى قۇرغۇچىلار «ئىمام» دەيدۇ. (4) شىئە مەزھىپىدە بۇ سۆز ئۆزلىرى ھىمايە قىلغان مەمۇرىي، دىنىي باشلىقلارنى ئاتاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلاردا سۇننىي مەزھىپىدىكى خەلىپىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ھەزرىتى ئەلىنى تۇنجى ئىمام، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى ۋارىسلار دەپ قارايدۇ.

سەييىد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ساھىب»، «ئۇستاز»، «باشلىق» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى فاتىمە بىلەن ھەزرىتى ئەلى ئارقىلىق داۋاملىشىپ كەلگەن ئەۋلادلىرى «سەييىدلەر» دەيىلىدۇ. بۇ سۆز ئادەتتە ئىسىمنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. كېيىن شىئە مەزھىپىنىڭ ئالتىنچى ئىمامى جەئفەر سادىقنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، فاتىمەنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھۈسەيىننىڭ ئەۋلادلىرى شۇنداق ئاتىلىدىغان بولدى.

شەرىف بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئالىيجاناب»، يەنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دېگەنلىك بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى فاتىمە ۋە ھەزرىتى ئەلى ئارقىلىق داۋاملاشقان ئەۋلادلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يېقىنقى زاماندا مەككىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى، ئىراق ۋە ماراكەشنىڭ پادىشاھلىرى مۇشۇ نام بىلەن بۇۋى فاتىمەنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەننىڭ ئەۋلادلىرىغا ۋەكىللىك قىلدى. كېيىن ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى كېلىپ چىقىش مەرتىۋىسى يۇقىرى ياكى سىياسىي ئورۇنغا ئىگە كىشىلەر شۇنداق دەيىلىدىغان بولدى.

مۇھاجىرلار بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «كۆچمەنلەر» دېگەنلىك بولۇپ، 622 - يىلى مەككىدىن مەدىنىگە كەلگەن مۇسۇلمانلار، جۈملىدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىنى پەتھى قىلىش (630) تىن ئىلگىرى جايلاردىن مەدىنىگە كەلگەن مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ساھابىلار ئىچىدىكى ئورنى ھەممىدىن يۇقىرى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالاھىدە ماختىشىغا سازاۋەر بولغانلارغا باقىي ئالەمگە بارغاندا ئۇلارنىڭ بۇۋاستە جەننەتكە كىرىشى توغرىسىدا ۋەدە بېرىلگەن. مۇھاجىر — ئىسلام دىنىدىكى شەرەپلىك نامدۇر.

ئەنسارىلار بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ياردەملەشكۈچىلەر» دېگەنلىك

بولىدۇ. (1) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، يەرلىك مۇسۇلمانلار شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ ئادەملەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە مۇھاجىرلارغا زور كۈچ بىلەن ياردەم قىلغانلىقتىن شۇنداق دېيىلگەن. (2) يېقىنقى زاماندا سۇداندىكى مەھدى ھەربكىتى 1898 - يىلى ئەنگلىيە - مىسىر بىرلەشمە ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، مەھدىنىڭ دۆلىتى مۇنقەرز قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ھەربىر كىشىنىڭ رەھبىرى (مۇھەممەد ئەھمەد يەنى مەھدى تەخمىنەن 1840 — 1885) نىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى «ئەنسارىلار» دەپ ئاتالدى.

ھاجى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ھەج قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان مۇسۇلمانلار «ھاجى» دېيىلىدۇ.

شېھىت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «دىن يولىدا قۇربان بولۇش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدا جىھاد ئۈستىدە ۋاپات بولغان مۇسۇلمان «شېھىت» دېيىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئېيتىلىشىچە، شېھىت بولغان ئادەم بىۋاستە جەننەتكە كىرىدۇ. ئاللانىڭ ئەرشى ئالدىدا ئالاھىدە ئورنى بولىدۇ. شۇنىڭ مەزھىپىدىكى ئىماملارنىڭ كۆپىنچىسى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلاردا شېھىتلەرگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. شېھىتلەرنىڭ قەبرىسى تاۋاپ قىلىنىدۇ. ھۆسەين ئەلى ئۇلۇغ شېھىت ھېسابلىنىپ، ھەر يىلى ئۇنىڭ قەبرىسىنى يوقلاش ۋە باشقا خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلىدۇ.

شەھىد «شېھىت» كە قارالسۇن.

سۇلتان بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۈچ» ياكى «ھوقۇق» دېگەنلىك بولىدۇ. غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى مەھمۇد (998 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سۇلتان ئاتىلىپ، سۇلتانىنى دۆلەت ھۆكۈمرانىنىڭ نامى قىلىنىشنى باشلىغان. كېيىنكى خەلىپىلەر ئىمپېرىيە تەۋەلىكىدىكى جايلارنىڭ پادىشاھلىرىغا مۇشۇ ئۇنۋاننى بەرگەن. بۇ سۆز مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە تەدرىجىي كەڭ قوللىنىلغان. XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئوسمانلى تۈركلىرى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ، ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانىنى سۇلتان دەپ ئاتىغان. سۇلتان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دۆلەت سۇلتانلىق دېيىلگەن.

ئەمىر بۇ ئەرەبچە سۆز «شاھزادە»، «داھىي»، «سەركەردە»، «قوماندان»، «باشلىق» دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدۇ. ئەمىر دېگەندە دۆلەت باشلىقى ياكى ھەج قىلىش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى قاتارلىقلارمۇ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئادەتتە مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى ئالىي مەرتىۋە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىككىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر «ئەمىر ۇلمۇئمىن» (مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى) دەپ ئاتالغان. ئابباسىيلار سۇلالىسىدىكى ئۆلكىلەرنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىمۇ شۇ نامنى قوللانغان. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى موڭغۇللار باغدادنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شەرقتىكى بەزى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرىمۇ شۇ نامنى ئىشلەتكەن. ھازىرقى ماراكەش پادىشاھىمۇ «ئەمىر ۇلمۇئمىن» دېيىلىدۇ. بەزى دۆلەتلەر (مەسىلەن، بەھرەين، كۇۋەيت، قاتار قاتارلىق دۆلەتلەر) نىڭ باشلىقلىرى ئەمىر دېيىلىدۇ.

مەھدى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ھەق يولغا باشلانغۇچى» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىدا ئارزۇ قىلىنغان «نىجاتكار» غا ئىشلىتىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە،

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئېيتىشچە، زامانىي ئاخىر بولۇشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ جەمەتىدىن ئۇنىڭغا ئوخشاش ئىسمىلىك بىرەيلەن دۇنياغا كېلىپ، دۇنيادىكى ئىنسانلارنى ئىدارە قىلىدىكەن. شۇنىڭ مەزھىپى بۇ سۆزنى قوبۇل قىلىپ ھەمدە يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىكى مىسسىيە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەھلى ئىمان ئىچىدە نىجاتكارنىڭ قايتا پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى بىر خىل ئىدىيىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، يەمەنلىك يەھۇدىي ئابدۇللا بىننى سەبە ئ (تەخمىنەن VII ئەسىردە ئۆتكەن ئادەم) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇچىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئوسماننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ھەزرىتى ئەلنى ئىلاھلاشتۇرغان. دەسلەپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ روھى ئالمىشىدىغانلىقىنى، ھەزرىتى ئەلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھەزرىتى ئەلنىڭ روھىنىڭ ئالمىشىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلغان. كېيىن شۇنىڭ مەزھىپىدىكىلەر بۇ سۆزنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ھەزرىتى ئەلنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىن مەھدىگە روھ ئالمىشىدۇ، كىشىلەر كۆتكەن «غايىب» بولغان ئىمام زامانىي ئاخىر بولۇشتىن ئىلگىرى كىشىلەر ئارىسىغا قايتىپ كېلىپ، دۇنيادا ئادالەتنى تەرغىب قىلىپ، زوراۋانلىقنى يوقىتىپ، ھەقىقىي ئىسلام دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، «ئاسايىش - گۈللەنگەن دۇنيا»نى ئىدارە قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ مەزھىپىدىكىلەرنىڭ غايىب ئىمامنى تاللاش ھەققىدىكى سۆزلىرى پەرقلىنىپ، بىرنەچچە تارماق مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتكەن. سۈننىي مەزھىپىنىڭ مۇخلىسلىرى ئىچىدە مەھدى ئىدىيىسى كېيىنرەك پەيدا بولدى. لېكىن بۇ ئىدىيە روشەن ئەمەس. ئۆزىنى مەھدى دەۋالىدىغانلار پات- پات پەيدا بولۇپ تۇردى.

شەيخۇل ئىسلام بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئىسلام دىنىدا يۇقىرى ئىناۋەتلىك، مول بىلىملىك زاتلار شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. XI ئەسىردىن باشلاپ شەيخۇل ئىسلام سۆزى پەخرىي نام بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دۆلەتلىرىدە ئالىي دىنىي ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن ئادەمنىڭ نامى قىلىندى. ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە ئوخشاشمىغان مەزھەپلەرنىڭ بۇ سۆزنى ئىشلىتىشى پەرقلىق بولدى. (1) فاتىمىيە سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلىمالار تەبىقىسى ۋە تەسەۋۋۇپچى مۇخلىسلار شۇ نام بىلەن ھۆرمەتلەندى. (2) XIII ئەسىردىن كېيىن نوپۇزلۇق مۇپتىلار شۇنداق دېيىلىدىغان بولدى. (3) يېقىنقى زاماندىكى پرىسىدە چوڭ شەھەرلەردىكى ئون ئىككى ئىمامچى ئالىي قازىلار شۇنداق دەپ ئاتالدى. ئۇلارنى ئادەتتە پادىشاھ ۋە ھۆكۈمەت ۋەزىپىگە بۇۋاستە تەينىلىدى. (4) ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى پايتەخت ئىستامبولنىڭ باش مۇپتىسى «قازى قۇزات» دەپ ئاتالدى. ئۇنى سۇلتان ئۆزى ۋەزىپىگە تەينىلىدى ياكى ۋەزىپىدىن قالدۇرىدى.

شەيخ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاقساقال»، «رەئىس» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە ئىسلام دىنىدىكى ئابرۇيلۇق ياكى مەرتىۋىلىك كىشىلەر مەسلەن، دىنىي تەشكىلاتنىڭ مەسئۇلى، ئۆلىما ياكى مۇددەرىس قاتارلىق كىشىلەر ھۆرمەتلىنىپ «شەيخ» دېيىلىدۇ. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى شەيخ دەپ ئاتالغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بەزى دۆلەت ۋە رايونلاردا ئاقساقاللار (چوڭلار) مۇشۇ نام بىلەن ھۆرمەتلىنىدۇ.

سەدر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەۋەل قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ

ئىراندىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ دىنىي ۋەزىپىسى بولۇپ، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى سەفەۋىيە سۇلالىسى (1502 — 1736) دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، پادىشاھ ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن. ئەسلىي شىئە مەزھىپىدىكى نوپۇزلۇق تەپسىرچى، تەبلىغاتچى بولۇپ، كېيىن فىقھە ئىشلىرىنى ئىداره قىلدى. ھەر دەرىجىلىك دىنىي ئىشلار خادىملىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۇلارنىڭ ئورنى تۆۋەنلەپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى شەيخۇل ئىسلام ئىگىلىدى.

ئۆلىما بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئالىم» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى مەشھۇر فەقىھلەر ۋە مۇتەكەللىمۇنلار كۆزده تۇتۇلىدۇ. ئۇلار قازى كالانىنىڭ رەھبەرلىكىده دۆلەتنىڭ مەسىلىلىرى ۋە ھەق تەلەپ تالاش - تارتىشلىرى ئۈستىده پەتىۋا چىقىرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور بولىدۇ. شىئە مەزھىپىده ئىناۋەتلى ئىنتايىن يۇقىرى كىشىلەر مۇجتەئىد ياكى ئايەتۇللاھ قىلىپ سايلىنىدۇ. (2) فەقىھلەر ۋە مۇتەكەللىمۇنلاردىن تەركىب تاپقان ئورگان بولۇپ، كۆپ ھاللاردا ھۆكۈمەت كونترول قىلىپ تۇرىدۇ.

مۇجتەھىد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تىرىشچان»، «تىرىشكۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى جامائەت ئېتىراپ قىلغان نوپۇزلۇق ئۆلىمالار كۆزده تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئىسلام فىقھەسىنى ۋە ئىلمىي تەۋھىدنى تەتقىق قىلىدۇ. شەرئىەت ۋە ئىلمىي تەۋھىدكە دائىر مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا، شەرئىەت پرىنسىپلىرىغا ئاساسەن ئۆزىنىڭ پىكرىنى ياكى ئىجتىھادنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ھوقۇقلۇق بولىدۇ. كىشىلەرگە بۇ نامنى ئىسلام دۆلىتى بېرىدۇ. سۇننىي مەزھىپىده تۆت ئەھلى فىقھەنى قۇرغانلار ۋە ئىناۋەتلىك ئايرىم ئۆلىمالار مۇشۇ نام بىلەن ھۆرمەتلىنىدۇ. شىئە مەزھىپىنىڭ قارىشىچە، مۇجتەھىدلەر ھەرقانداق دەۋرده مەۋجۇت بولۇۋېرىدۇ ھەمده غايىب ئىمامنىڭ ۋەكىلى بولۇشقا ھوقۇقلۇق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ نوپۇزى ئۆلىمالارنىكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.

ئايەتۇللاھ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ سىمۋولى»، «ئاللانىڭ ئىزى»، «ئاللانىڭ ئىنكاسى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى نوپۇزلۇق فەقىھ ۋە دىنىي داھىيلار «ئايەتۇللاھ» دەپىلىدۇ. فىقھەنى، ئەقىدىنى تەرەن بىلىدىغان كىشىلەر ئارىسىدىن مۇجتەھىدلەر سايلاپ چىقىلىدۇ. ئايەتۇللاھلار ئىچىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ، ئەڭ مەشھۇرلىرىغا شىئە مەزھىپىدىكى دىنىي داھىي نامى — ئايەتۇللاھ ئەۋلىيا (ئۇلۇغ ئايەتۇللاھ) ۋە «تەقلىد ئۇلگىسى» دېگەن نام بېرىلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، بۇ نام XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى ئومۇملىشىشقا باشلىغان.

ئايەتۇللاھ ئۇزمە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ سىمۋولى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىراندا ئون ئىككى ئىمامچىلار ئالىي دىنىي داھىينى ئاشۇ ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتايدۇ. بىلىمى مول، ئىناۋەتتىكى يۇقىرى مۇجتەھىد بۇ شۆھرەتتىن بەھرىمەن بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. ئۇ ئاللانىڭ دۇنيادىكى ۋەكىلى، تالاش - تارتىش ئۈستىدىكى چوڭ فىقھە مەسىلىلىرى ئۈستىده ئاخىرقى ھۆكۈمنى چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە، دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى ئاللا ئىرادىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئادەتتىكى مۆمىنلەر ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى شەرت دەپ ھېسابلىنىدۇ. ئايەتۇللاھ ئۇزمە ئ شىئە مەزھىپىدىكى دىنىي مەرتىۋىده

ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.

مۇتەكەللىمۇن بۇ ئەرەبچە سۆز «كەلىمە» (سۆز) دېگەن ئاتالغۇدىن ئۆزگىرىپ پەيدا بولغان. ئەسلىي مەنىسى «سۆزلىگۈچى» ياكى «ھەق - ناھەقنى ئايرىغۇچى ئۆلما» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى مۇتەكەللىمۇن (ئەقائىد ئالىمى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تارىختا مۇئتەزىلىيەنىڭ ئەزالىرى كۆزدە تۇتۇلغان. ئۇلار ھەم سۈرە - ئايەتلەرگە پىششىق بولغان، ھەم پىكرەنلىك ئۈسۈلىنى تەتبىقلاپ، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئەركىن مۇھاكىمە قىلىپ، ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى قاراشلىرىنى بايان قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئاللانىڭ ماھىيىتى ۋە سۈپىتى، ئاللانى كۆرگىلى بولامدۇ - يوق؟ تەقدىر ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مەخسۇس مۇھاكىمە قىلغان. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەبۇل ھەسەن ئەشئەرى ئەنئەنچىلەرنىڭ ئېتىقادى بىلەن مۇئتەزىلىيەنىڭ ئەقىل ئەلاچىلىقى نەزەرىيىسىنى تىرىشىپ مۇرەسسە قىلىپ، بىلىمنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ ھەقىقىي ئۆلچىمى «ئىدراك» ئەمەس، بەلكى «ۋەھىي» ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇردى. ئۇنىڭ تەلىماتى ئىسلام دىنىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئەقائىد ۋە پەلسەپە ئەقىدىسى بولۇپ شەكىللەندى ھەمدە ئەشئەرىيەگە تەرەققىي قىلدى. كېيىن بۇ ئاتالغۇ ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ خاس نامى بولۇپ قالدى.

مۇفتى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەرىئەتنى چۈشەندۈرۈگۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ھەرخىل شىكايەتلەر توغرىسىدا ھۆكۈمنىڭ ئاساسى قىلىنىدىغان شەرىئەتكە ئويغۇن رەسمىي پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت. «قۇرئان كەرىم»نى، ھەدىسنى ۋە شەرىئەتكە دائىر باشقا ئەسەرلەرنى پىششىق بىلىش شەرت قىلىنىدۇ. بەزى ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرىدا بۇ ۋەزىپە ھازىرمۇ مەۋجۇت.

قازى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەرىئەتنى ئىجرا قىلىدىغان ئەمەلدار» دېگەنلىك بولىدۇ. قازى شەرىئەتكە ئاساسەن دىنىي سوراق قىلىدۇ ۋە ھۆكۈم چىقىرىدۇ. قازىنى دۆلەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلىرى ۋەزىپىگە تەينىلەيدۇ. قازى دىنىي فوند (ۋەخپە)نى، يېتىم - يېسىرلارنىڭ مال - مۈلكىنى باشقۇرۇشقا، تايانچىسىز ئاياللارغا نىكاھ ئەھدىسى تۈزۈپ بېرىشكە، نىكاھ ۋە ئۆلۈم مۇراسىملىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. بىرنەچچە خىل ئەھلى فىقھە تەك مەۋجۇت بولغان شەھەرلەردە ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ قازىلىرى بولىدۇ.

قازى قۇزات يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە بىرنەچچە ناھىيىنىڭ دىنىي ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئاخۇنۇم «قازى قۇزات» دەپ ئاتالغان.

مۇھتەسىب بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى سېنزور (تەكشۈرۈش ئەمەلدارى) شۇنداق دېيىلىدۇ. مۇھتەسىب دىنىي قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغان (مەسىلەن، ئۆز ۋاقتىدا ناماز ئوقۇمىغان، پەرھىز بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلمىغان) مۇسۇلمانلارنى جازالاشقا مەسئۇل بولىدۇ.

ئاخۇن بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۇستاز» دېگەنلىك بولىدۇ. پارس تىلىنى قوللىنىدىغان مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئىسلام دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسچىتلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي

مۇراسىملىرىنى باشقۇرۇپ بېرىدۇ. مەسچىت تەۋەلىكىدىكى ئالىي دىنىي باشلىق ۋە مەدرىسىدىكى مۇدەررىس ئاخۇن «ئىمام ئاخۇن»، «مۇدەررىس ئاخۇن» دېيىلىدۇ.

مۇللا (مەۋلا) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇغدىغۇچى»، «ئىگىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) ئىسلام ئۆلىمالىرى شۇ نام بىلەن ھۆرمەتلىنىدۇ. (2) شىئە مەزھىپىدىكى ئۆلىمالار شۇنداق دېيىلىدۇ، تەربىيە ئالغان، ئىناۋەتلىك مۇسۇلمانلارمۇ بەزىدە موللا دېيىلىدۇ. شىئە مەزھىپىدە ئۇنىڭ مەنىسى ئۆلىمانىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى موللىلار يېزىلاردىكى دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك موللىلار مۇجتەھىدلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ، مۇددەرىسلىك قىلىدۇ ياكى شەھەرلەردە دىنىي تەبلىغات ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ. (3) شىنجاڭ رايونىدىكى بەزى مۇسۇلمانلار ئاخۇنلارمۇ «موللا» دەپ ئاتايدۇ. (4) ئازاد قۇل كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يەردە «مەۋالى» دېيىلىدۇ.

خاتىب بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، دىنىي ۋەزىپە ھېسابلىنىدۇ. جۈمە كۈنى خاتىب مۇنبەردە تۇرۇپ، ئەگرى ھاسا تۇتۇپ خۇتبە ئوقۇشقا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام جامائەت سورۇنلىرىدا ۋەز ئېيتىپ، نامازغا ئىمام بولغان چاھاريارلارنى شۇنداق ئاتىغان. شۇڭا ئەينى چاغدا بۇ سۆز داھىي دېگەن سۆز بىلەن مەنىداش بولغان. كېيىن خاتىب مىراس قالدىغان دىنىي ۋەزىپە بولۇپ، ئالىي ئىمامغا ۋاكالىتەن ئىمان ئېيتقانلارنى قوبۇل قىلغان. ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 1911 - يىلىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، بۇ مەكتەبنىڭ ئۈچ دەرىجىلىك ئوقۇشىدا ئىككى دەرىجىلىكنى ئوقۇپ بولغاندا خاتىبلىق ۋەزىپىگە تەيىنلىنىش لايىقىتىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

مۇئەززىن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەزان ئېيتقۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. مەسچىتتە ئۆز ۋاقتى بىلەن ئەزان ئېيتىپ مۇسۇلمانلارنى نامازغا دەۋەت قىلغان ئادەم مۇئەززىن دېيىلىدۇ. ئەزان ئېيتىشنى 623 - ياكى 624 - يىلى ئابدۇللا بىننى زەئىد باشلاپ بەرگەن، مەۋالى بىلال ئىجرا قىلغان. ئەزان ئېيتىش كېيىن دىنىي تۈزۈم بولۇپ قالغان. مۇئەززىن پەشتاقتا چىقىپ ياكى مەسچىت دەرۋازىسى يېنىدا تۇرۇپ، «ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر...» دەپ رېتىملىق ئەزان ئېيتىدۇ. مۇسۇلمانلار ئەزاننى ئاڭلاپ نامازغا چىقىدۇ. ئادەتتىكى مەسچىتلەردە بىردىن ئىككىگىچە مۇئەززىن بولىدۇ.

مەزىن «مۇئەززىن» گە قارالسۇن.

جارۇپكەش مەسچىتلەردە سۇ ئەكىلىش، سۇ قاينىتىش، مەسچىت - ھويلىلارنى سۈپۈرۈپ تازىلاش، ئاخۇنۇمدىن خەۋەر ئېلىشتەك ئىشلارنى قىلىدىغانلار «جارۇپكەش» دېيىلىدۇ. بەزى مەسچىتلەردە ئۇلارغا ياردەمچى سەپلەپ بېرىلىدۇ.

دائى بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكى ۋەزخان ياكى ۋائىز كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دائى ئىسمائىلىيەدىكى ۋائىزلىق جەمئىيىتىنىڭ باش دائىسى ۋە چوڭ دائىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە تاپشۇرۇقى بىلەن جايلاردا ئۆز مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى تەبلىغ قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە فاتىمىيە سۇلالىسىغا ئاساس سالغان ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەين، قەرمەتىيلەر دۆلىتىگە ئاساس سالغان ھەمدان قەرمەت، دروزىيىگە ئاساس سالغان ھەمزە ئىبنى ئەلى، ھەششاشۇنچىلارنىڭ باشلىقى ھەسەن بىننى سەببا ھ ۋە فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا ئەقائىد مەئرىفە بىلەن ئالەمنى تونۇش

نەزەرىيىسىنى تەشەببۇس قىلغان نەسەفى ۋە ھەممىدىن كىرمەن قاتارلىقلار كەلگى مەشھۇر دائىلار ھېسابلىنىدۇ.

مۇقىمىي شىنجاڭدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ دىنىي باشلىقى شۇ نام بىلەن ھۆرمەتلەنگەن. دەسلەپكى چاغلاردا «پىر» مۇ دېيىلگەن. ئادەتتە كۆپرەك «ئىشان» دېيىلگەن. مۇقىمىنى ئاغاخان III بەۋاستە تەيىنلىگەن ھەمدە ئۇنىڭ مۇئەييەن باشقۇرۇش رايونى بولغان.

دائىي كەبىر بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسمائىلىيەدىكى تەبلىغات جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرا قاتلام دائىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار باش دائىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە مەلۇم رايوننىڭ تەبلىغات پائالىيەتلىرىگە مەسئۇل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا، دائى ياكى تەرغىباتچىلار بولىدۇ.

دائىي دۇئات بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسمائىلىيەدىكى تەبلىغات ئۇيۇشمىسىنىڭ داھىيسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دائىي دۇئات دائى كەبىرلەرگە رەھبەرلىك قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ ھەمدە ئۇلارنى جايلارغا بېرىپ ئۆز مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى ئاشكارا ياكى مەخپىي تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. مەسىلەن، سۇرىيەنىڭ سەلامىيە تەبلىغات ئۇيۇشمىسىدىكى ئۇبەيدۇللا مەھدى كېيىن فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى بولدى.

رەۋزەخان بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «مەرسىيىچى» دېگەنلىك بولۇپ، شىئە مەزھىپىدىكى دىنىي خادىملار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئايەتلەر (مەسىلەن، ئاشۇرا كۈنى، رامىزان ئېيى، ھەزرىتى ئەلى ۋە باشقا ئىمامىلارنىڭ خاتىرە كۈنلىرى) دە، مەسچىت، مەيدان، بازار ۋە ئۆيلەردە ۋەزخانلىق قىلىپ، ئون ئىككى ئىمامنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى، شەخسىي پەزىلەتلىرىنى، شېھىتلىك روھىنى ۋە شېھىت بولۇش (بولۇپمۇ ئۇچىنچى ئىمام ھۈسەيىننىڭ شېھىت بولۇش) جەريانىنى بايان قىلىدۇ ۋە خاتىرىلەش خاراكتېرىدىكى دىنىي مۇراسىملارنى ئادا قىلىدۇ. سەفەۋىيە سۇلالىسى (1502 — 1735) قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەرسىيە ئوقۇش پائالىيىتى تەدرىجىي ئەۋج ئالدى. مەرسىيىچىلەرمۇ كەسىپلەشتى. ئۇلار قارا تون كىيىپ، ئاق سەللە (سەئىد ياكى ھاجىلار يېشىل سەللە) يۆگىدى.

قۇتىب بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئوق مەركىزى»، «قۇتۇپ» ياكى «شىمالىي قۇتۇپ» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. قۇتىب دېگەندە (1) ئالەمنىڭ «مەنىۋى مەركىزى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەربىر دەۋردە شۇ مەركەزنى ئىپادىلىگۈچىلەر بولىدۇ. مەسىلەن، تۆت خەلىپە شۇ دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى بولدى. (2) تەسەۋۋۇپچىلار ئىچىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ دەرىجىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بەزىلەر قۇتىب ئەۋلىيالار دەرىجىسىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ئاللاغا ئەڭ يېقىن تۇرىدۇ، ئالەمنىڭ «مەركىزى» بولۇش سۈپىتى بىلەن شەيخ، مۇرشىد، پىر قاتارلىق مەنىۋى داھىيلار بىلەن شاگىرتلار (مۇرىد، تالىپ قاتارلىقلار) غا سوپىلىق ئىجازەسىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ ۋە سىرلىق مەنىلەرنى ئۆگىتىدۇ. شۇ سۆزنى ئىسىم قىلغانلار (مەسىلەن، قۇتبىدىن) مۇقەددەس دىنىنىڭ شىمالىي قۇتۇبى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ. (3) شىئە مەزھىپىدىكى ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ تەسەۋۋۇپ پىرقىسى قۇتىبنى غايىب ئىمامنىڭ پانىي ئالەمدىكى ۋەكىلى، دەپ ئاتايدۇ. لېكىن بۇنداق دېيىشكە مۇجتەھىدلەر قارشى تۇرىدۇ. (4) جۈئگودىكى خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان

مۇسۇلمانلار، ئاساسلىقى خۇيزۇلار ئاربىسىدىكى جەھرىيەنىڭ رەئىسلىرى ۋە جامائىتى ئىمامنى ھۆرمەتلەپ شۇنداق ئاتايدۇ.

ئەۋتاد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «تۆۋرۈك»، «قوللىغۇچى» دېگەنلىك بولۇپ، قۇتىب باشچىلىقىدىكى تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالارنىڭ دەرىجە تۆۋەندە يۇقىرى قاتلامدىكى ئەزالار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھۇجۇرىنىڭ «كەشغۇل مەھجۇب» ئەمرىگە ئاساسلانغاندا، تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالار ئىچىدە ئاران تۆت ئادەم ئەۋتادقا مەنسۇپ بولالايدۇ؛ ئۇلار «مۇقەددەس مەھكىمە شەرئى» نىڭ ئاقساقاللىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلاردا گۇناھكارنى قويۇۋېتىش ياكى باغلاپ قويۇش ھوقۇقى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئورنى يەتتە ئەبرار («توغرىلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دىن، 40 ئابدال («ۋەكالەتچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دىن ۋە 300 ئەخيار («ياخشى ئادەم» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دىن ئۇستۇن تۇرىدۇ.

فەقىر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «نامرات»، «يوقسۇل» دېگەنلىك بولۇپ، پارس تىلىدىكى «دەرۋىش» سۆزىگە تەڭ كېلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «... ئاللا (سىلەرنىڭ مال مۇلكىڭلاردىن) بىھاجەتتۇر. سىلەر بولساڭلار (ئاللاغا) مۇھتاجسىلەر...» (47 - سۈرىنىڭ 38 - ئايىتىدىن). كېيىن مەلۇم تەسەۋۋۇپ پىرقىسىنىڭ ئەزاسى ياكى «سوپى» نىڭ قوشۇلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ فەقىرلىقىدا، بەلكى ئاللانىڭ ئالدىدىكى ماددىي جەھەتكە مەنسۇپ بولمىغان ئېھتىياج، مەنىۋى جەھەتتە ئاللانىڭ شەپقىتىگە ۋە ئىلتىپاتىغا ئىگە بولۇشنى ئارزۇ قىلىش نەزەرگە ئېلىندى. ئەھلى شەرىئەت ۋە ناھەلى شەرىئەتكە ئايرىلدى. ئەھلى شەرىئەتنىڭ ئەزالىرى مۇرىدلار، سەييالەر دەپ ئاتالدى. ناھەلى شەرىئەتنىڭ ئەزالىرى «مەپتۇنلار» دەپ ئاتالدى. ئادەتتە ئۇلار دەرۋىشلىك ۋە تەركىدۇنيالىق تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئەمەل قىلدى ھەمدە سىرلىق دىنىي مۇراسىملارنى ئادا قىلدى.

پەقىر «فەقىر» گە قارالسۇن.

دەرۋىش بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەسلىي مەنىسى «تىلەمچى» دېگەنلىك بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلار پىرقىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەزالىرى، يەنى تەسەۋۋۇپ ئېقىملىرىنىڭ ئېتىقاد ۋە تەلىماتى بويىچە ئىستىقامەت قىلغان زاھىدلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار جاي - جايلارنى ئايلىنىپ تىلەمچىلىك قىلىش ۋە كىشىلەرنىڭ سەدىقە بېرىشىگە تايىنىپ جان باقىدۇ. ئادەتتە «خىرقە» دېيىلىدىغان تون كىيىدۇ. قەلەندەرىيە (پىرقىسى) نىڭ ئەزالىرى ئاللاغا يېقىنلىشىش نىيىتىدە ئايالچە كىيىملەرنى كىيىدۇ. بەزىلىرى ئاچلىق تۇيغۇسىنى يوقىتىدۇ، دەپ قارىلىدىغان «سائادەت تېشى» نى يېيىشقا سېلىۋالىدۇ. ھاسا تۇتۇپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. بازارلاردا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئىلىم - ھېكمەتلىرىنى سۆزلەپ، مۇخلىس قوبۇل قىلىدۇ.

ۋەلى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «دوست» دېگەنلىك بولۇپ، «ئاللانىڭ دوستى» قىسقارتىلىپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ سۆز «قۇرئان كەرىم» دىكى ئايەتتىن قوبۇل قىلىنغان. ئايەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «راستىنلا ئاللانىڭ دوستلىرىغا (ئاخىرەتتە ئاللانىڭ ئازابىدىن) قورقۇش، (دۇنيادا قولدىن كەتكۈزۈپ قويغانلىرىغا) قايغۇرۇش يوقتۇر» (10 - سۈرىنىڭ 62 - ئايىتى). بەزىلەر قۇتىبلارنىڭ ۋەلىلەر ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا ئاللاغا ئەڭ يېقىن تۇرىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئادەتتە سۇفىيە پىرقىسى، بەزى مەزھەپ ياكى

ئىلمىي ئېقىملارنىڭ داھىيلىرى، مەشھۇر ئىسلام ئۆلىمالىرى، جىھادتا قۇربان بولغانلار، شېھىتلەر، تەقۋادار زاھىدلار شۇ نام بىلەن ھۆرمەتلىنىدۇ. شەھەرلەر، يېزىلار ۋە كەسىپلەردىمۇ ئۆز رايونى، ئۆز كەسىپي بويىچە ۋەلىلىق نامى بېرىلىدىغانلار بولىدۇ. بەزىلەر ھايات ۋاقتىدا ياكى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ۋەلى، دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئۇلارغا ئاتاپ گۈمبەز ياكى قەبرىگاھ سېلىپ، تەدرىجىي ۋەلى بولۇپ ئۆزگىرىدۇ. ئۇلۇغلار قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىش ئافرىقىنىڭ غەربىي شىمالىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋج ئالغان. لېكىن ۋەھھابىلار بۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ.

پىر بۇ پارسچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئاقساقال» دېگەنلىك بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ بەزى پىرقىلىرىدىكى دىنىي ئۇستازلار شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

مۇرشىد بۇ ئەسلىي ئەرەبچە «رەشىد» (يول) سۆزىدىن ياسالغان سۆز بولۇپ، «يول باشلىغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تەسەۋۋۇپچى بەزى پىرقىلەرنىڭ دىنىي ئۇستازلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار دىنىي پىرقىغە يېتكىدىن قاتناشقان مۇسۇلمانلارنى قوبۇل قىلىشقا ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ.

ئىشان بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئىشانلارنىڭ باشلىقى ۋە ئۇستازى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاللاغا ئەڭ يېقىن تۇرىدىغان تىرىك «ئەۋلىيا» مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ دۇنيالىق ۋە ئۇ دۇنيالىق بەختىنى قوغدىغۇچى، ئىشان كەلگۈسىنى مۆلچەرلىيەلەيدۇ ھەمدە دۇئا - تەكبىر قىلىپ كېسەلنى ساقايتالايدۇ، دەپ قارىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ شەرتسىز بويسۇنۇشىغا ئىگە بولغان. ئادەتتە ئىشانلىق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالىدۇ. ئىشانلار ئادەتتە خانىقا، سۇلۇك ياكى مازارلارنىڭ يېنىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئىناۋەتلىكلىرى چوڭ ئىشان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ تاجىكلىرى ئارىسىدىكى ئىسمائىلىيەنىڭ دىنىي باشلىقى «مۇقىئى» مۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

خوجا بۇ پارسچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئېسىلزادە» ياكى «باي» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىدا سەئىدلەر (بىر رىۋايەتتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، يەنە بىر رىۋايەتتە ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەر، ھەزرىتى ئوسماندىن ئىبارەت ئۇچ خەلىپىنىڭ ئەۋلادلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ۋە ئۆلىمالارنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە ئازادلىقتىن بۇرۇنقى شىنجاڭ رايونىنىڭ بەزى جايلىرىدىكى فېئودال يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى كېيىپ ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلار سوپى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار دىلىنىڭ پاكلىقىنى كۆزلەيدۇ ھەمدە قوي يۈكىدىن تەييارلانغان كىيىملەرنى كىيىپ ئۆزلىرىنىڭ ئاددىيلىقىنى سادىلىقىنى ئىپادىلىگەنلىكتىن «سوپى»، «سوپىلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلاردا بىرلىككە كەلگەن ھەرىكەت شەكىللىنىپ باقمىغان؛ سوپىلاردىن تەركىب تاپقان تەسەۋۋۇپچىلار بىرلىككە كەلگەن ئىجتىمائىي تەشكىلات ياكى مەزھەپ ئەمەس. ئۇلارنىڭ

مىستىتسىزملىق تەشەببۇسلىرى غەربنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى ئالىملىرى تەرىپىدىن «سوپىزم» دەپ ئاتالدى. كېيىنكىلەر بۇ سۆزنى ئومۇميۈزلۈك قوللاندى. شۇ سەپكە قاتناشقانلار ئەھلى تەسەۋۋۇپ مەنسىدە تەسەۋۋۇپچىلار دەپ ئاتالدى. ئەرەب تىلى قوللىنىلىدىغان رايونلاردا ئادەتتە «فەقىرلەر» دەپ، پارس تىلى قوللىنىلىدىغان رايونلاردا «مۇرىشدلار» دېيىلدى. ئۇلار ئۇستاز ۋە شاگىرت دەپ ئايرىلدى.

تەسەۋۋۇپچىلار بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەھلى سوپىغا قاتناشقانلار» دېگەنلىك بولىدۇ. «سوپى» غا قارالىڭ.

تىلەمچى ئەرەبچە فەقىر (يوقسۇل)، پارسچە دەرۋىش (تىلەمچى) دېيىلىدۇ. زاھىد دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. تەسەۋۋۇپ پىرقىسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەزالار، يەنى تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بويىچە ئىستىقامەت ئەمەللىرىنى تاماملىغان ئىستىقامەتچىلەر شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇلار تالاھىدە تون كىيىپ، تىلەمچىلىك قىلىش ۋە سەدىقە ئېلىشقا تايىنىپ جان باقىدۇ. ھاسا تۇتۇپ يۇرت كېزىپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ ھەمدە شەھەرلەردە تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئىلىم - ھېكمەتلىرىنى سۆزلەپ، ئىشەنگەنلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەلىك بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ساياھەتچى»، «سەپەردىكى ئادەم» دېگەنلىك بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچىلار ئاتالغۇسىدا ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدەنگۈچىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار تەسەۋۋۇپچى ئەھلى شەرىئەت ھېسابلىنىدۇ. پىرقىغە يېڭىدىن قاتناشقان ھەمدە مەنىۋى ئىستىقامەت بىلەن بەنت بولۇۋاتقان، بىر جايدىن يەنە بىر جايغا بېرىپ ئۇستازلارنى زىيارەت قىلىپ بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقانلار شۇنداق دېيىلىدۇ.

مۇرىد بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۇمىد قىلغۇچى»، «يول ئىزدىگۈچى» دېگەنلىك بولۇپ، تەسەۋۋۇپچىلار پىرقىسىدە ئىستىقامەت قىلغان ئادەتتىكى تالىپلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار مۇئەييەن ئىستىقامەت ئەمەللىرىنى تاماملىغاندىن كېيىن دەرۋىش بولىدۇ.

تالىپ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «ئوقۇغۇچى»، «ئىزدەنگۈچى» دېگەنلىك بولۇپ، سىرلىق بىلىملەر ئۇستىدە ئىزدەنگۈچىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «سەلىك»، «مۇرىد» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش.

رەئىس جۇڭگونىڭ ئىسلام سۇلۇكىدە قوللىنىلىدىغان دىنىي ۋەزىپە نامى. جەھرىيە سۇلۇكىنىڭ ئىمامى دىن يولغا قويۇلغان جايلارنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئادەملەر شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇلارنى ئىمام ئەۋەتىدۇ ياكى ئالماشتۇرىدۇ. ئۇلار تۇرغان مەسچىت تەۋەسى كۆپ ھاللاردا دىن يولغا قويۇلغان رايونلارنىڭ دىنىي مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

قەلەندەرلەر ئىسلام دىنىدىكى ئەھلى شەرىئەت بولمىغان، جامائەت ئېتىراپ قىلغان ئۇستازى بولمىغان ۋە ئىجازە ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىدىغانلار شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇلار كۆڭۈل ئارامىنى ئىزدەيدۇ، كەم بولسا بولمايدىغان ئىبادەت ۋە پەرزلەرنى ئادا قىلمىدۇ، دۇنيانىڭ ھۇزۇر - ھالاۋىتىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى باغلاپ تۇرىدىغان قائىدىلەرنى تەرك ئېتىدۇ. ئالاھىدە تون كىيىدۇ، ساقىلىنى ئالماي، چېچىنى ۋە يۈزىدىكى تۈكلەرنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ، قولىغا ۋە قولىقىدىكى تەشكەن تۆشۈككە تۆمۈر ھالقا سېلىۋالىدۇ. جىنسىي تۇرمۇشنى مەنئى قىلىدۇ. ئەرلەر جىنسىي ئەزاسىغا تۆمۈر

ھالقا تاقاپ، چىداملىق بولۇشنىڭ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنىڭ ئالامىتى قىلىدۇ. بۇلار دەسلەپ پرسىيەدىكى خۇراساندا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ ئالغان. كېيىن شىنجاڭدىن تارتىپ ماراكەشكىچە بولغان كەڭ رايونلارغا تارقىلىپ، ھەربىرىدە بولۇپ شەكىللەنگەن. خارابلاشقاندىن كېيىن، بىر مەھەل دىنىي پىرقە بولۇپ ئۆيۈشقان.

سوپى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، شىنجاڭدا ئىشانلار شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئىشاننىڭ كەينىگە كىرىپ ئىستىقامەت قىلىدىغان شاگىرتلار ياكى مۇئەززىنلىك ۋەزىپىسىنى ئىشلەيدىغان نائىب ئىمامىلار، سىرلىق بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ئۆلىمالار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قۇشناچ مۇسۇلمانلار مەسچىتلەردىكى ئايال ئاخۇنۇملارنى شۇنداق ئاتايدۇ. ئۇلار مۇسۇلمان ئاياللارغا كىتابتىن دەرس ئۆتىدۇ. ئۇلارنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، ناماز ئوقۇش، ئايال مېيىتلەرنى سۇغا ئالدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا ئۈيۇشتۇرىدۇ. بەزى رايونلاردا ئاخۇنۇمنىڭ رەپىقىسىمۇ «قۇشناچ» دېيىلىدۇ.

مۇتىۋەللى مەسچىت تەۋەسىدىكى شەيخنىڭ يارەمچىسى بولۇپ، مەسچىتنىڭ ئىشلىرىنى كونكرېت بېجىرىدۇ، ئۆز تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنى جامائەت سايلايدۇ. دىنىي ئىشلارغا قىزىقىدىغان مۇسۇلمانلار مۇتىۋەللىلىكنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

مۇسلىم (مۇسۇلمان) بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچە «بويسۇنۇش» (ئىسلام) سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ، مەنىسى «بويسۇنغۇچى»، يەنى ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنىدىغان ئادەم دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى 3 - ئايەتنىڭ 84 - سۈرىسىدە: «... بىز ئاللاغا بويسۇنغۇچىلارمىز» دېيىلگەن.

مۆمىن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىمان ئېيتقۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) «قۇرئان كەرىم» دە ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد كىتابلىرىدا بۇ سۆز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قۇلدارلارغا ۋە ئىمانى بار كىشىلەرگە ئىشلىتىلگەن. (2) «قۇرئان كەرىم» دە قەدىمدە بىر ئىلاھقا ئىشىنىدىغانلار شۇنداق ئاتىلىپ، «ئەھلى كىتابلار» دېيىلگەن. (3) «قۇرئان كەرىم» دىكى 23 - سۈرىنىڭ نامى.

بەندە بۇ پارسچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇل»، «مالاي» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام ئەقىدىسىگە ئاساسەن ئىنسان ئاللانىڭ بەندىسى بولغاچقا، مۇسۇلمانلار ئۆزىنى شۇنداق دەپ ئاتاپ، ئاللاغا ئىخلاس بىلەن بويسۇنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

دوست بۇ پارسچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئاغىنە»، «سىرداشلار»، «قېرىنداشلار» دېگەنلىك بولىدۇ. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى بىر - بىرىنى «دوست» دەپ ئاتاپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى قېرىنداشلارچە دوسلۇقنى ئىپادىلەيدۇ.

مۇسۇلمان بۇ پارسچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «(ئاللا بىلەن) مۇناسىۋەتلەشكۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ.

قەۋم (ھازىر بىزدە «قووم» دەپ ئىشلىتىلىدۇ). بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى پۇقرا، مىللەت، خەلق دېگەنلىك بولىدۇ.

ھافىز بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ھامىيلىق قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) ئىسلام دىنىدا «قۇرئان كەرىم» نى تولۇق يادلاپ بولغان ئادەم «ھافىز» دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ. (2) «قۇرئان كەرىم» دە قەيت قىلىنغان ئاللانىڭ

99 گۇزەل ئىسمىنىڭ بىرى.

تۇڭگانلار بۇ رۇسچە سۆز. (1) رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە جۇڭگودىكى خۇيزۇلار «تۇڭگانلار» دەپ ئاتالغان. (2) XIX ئەسىرنىڭ 60 — 70 - يىللىرى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە قېچىپ كەتكەن بىر قىسىم مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار تەخمىنەن 80 مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ.

سالار مۇسۇلمانلار تارىختا سالار مىللىتى شۇنداق ئاتالغان. جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سەمەرقەندتىن چىڭخەيگە كۆچۈپ كېلىپ، كېيىن شۇ يەردىكى زائۇزۇ، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن ئۇزۇنغىچە بىللە ياشاپ، تەرەققىي قىلىپ، قوشۇلۇپ كەتكەن. ھازىر ئاساسلىقى چىڭخەيدىكى شۇنخۇا سالار مىللىي ئاپتونوم ناھىيىسىدە ياشايدۇ.

قارا مۇسۇلمانلار مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا مۇسۇلمانلاشقان (ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان) موڭغۇللار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئەسلىي غەربىي موڭغۇلىيىنىڭ غۇۋالا قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئەتراپىدىكى قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، تۇرمۇش ئادىتىنى تەدرىجىي ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، «قارا مۇسۇلمانلار» دەپ ئاتالغان.

قالماق مۇسۇلمانلار «قارا مۇسۇلمانلار» غا قارالسۇن.

تورمولار بۇلار ھەقىدىكى رىۋايەتلەر پەرقلىنىدۇ. بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى مى لايىن، دىڭ گودۇن قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر قىسىم خۇيزۇلار خېشىدىن چىلەنشەننىڭ جەنۇبىغا ۋە داتۇڭ دەرياسى ئەتراپىغا كۆچۈپ بېرىپ، يەرلىك موڭغۇل خانلىرىنىڭ ھاممىلىقىغا ئۆتكەن. موڭغۇللار بىلەن ئۇزۇن بىللە ياشاش داۋامىدا ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەدرىجىي ئۆزگەرتكەن. لېكىن، داۋاملىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ياكى ئۇلار تۇڭجى يىللىرى غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا، چىڭخەيگە چېكىنگەن، شەنشىلىك بەي يەنخۇ قىسمىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر يەرلىك موڭغۇللار بىلەن نىكاھلىنىپ، تەدرىجىي كۆپىيىپ تەرەققىي قىلغان. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بۇ ئادەملەرنىڭ ئالدى شىنجاڭدىن ۋە غەربىي ئاسىيادىن كەلگەن مۇسۇلمانلار بولۇپ، يەرلىك موڭغۇللار بىلەن نىكاھلىنىپ تەدرىجىي كۆپىيىپ شەكىللەنگەن. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن موڭغۇللار دېيىلىدۇ. ئۇلار ئاساسلىقى چىڭخەينىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا تارقالغان.

مۇۋەھھىدلار بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىمان ئېيتقۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار «تەۋھىد» نى يەنى ئاللانىڭ بىردىنبىر پەرۋەردىگار ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەنلىكتىن شۇنداق ئاتالغان. تارىختا مۇشرىكلىككە ۋە پان ئىسلاھچىلىق خاھىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئەھلى تەۋھىدتە چىڭ تۇرغۇچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، ۋەھھابىلار ئۆزىنى «مۇۋەھھىدلار» دەپ ئاتىدى. تارىختا XII ئەسىردىكى بەربەر ئىبنى تۇمارت ماراكەشتە

«مۇۋەھھىدلار ھەربكىتى»نى قوزغاپ، مۇۋەھھىد سۇلالىسى قۇرغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئابدۇ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قۇل»، «بەندە» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلار مۇشۇ ئىسىمنىڭ كەينىگە «ئاللا» سۆزىنى قوشۇپ، «ئاللانىڭ بەندىسى» دېگەن مەنىدە «ئابدۇللا» دەپ ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ ئىخلاسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆز ئادەم ئىسمىنىڭ ئالدىغا قوشۇلسا مەلۇم كىشىنىڭ ئازاد قىلىنغان قۇل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئازاد قۇل (1) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلغان دەسلەپكى چاغلاردا قۇللارنى ئازاد قىلىش ۋە قۇللارغا كەڭچىلىك قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى، جىسمانىي ئەركىنلىكنى ھەق تۆلەپ قايتۇرۇۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى ھەمدە قۇللارنى ئازاد قىلىش ۋە قۇللارغا كەڭچىلىك قىلىشنى ساۋابلىق ئىش ھېسابلىدى. «قۇرئان كەرىم»دە بەزى گۇناھلارنى قۇل ئازاد قىلىشتىن باشقا يول بىلەن يۇغىلى بولمايدىغانلىقى بەلگىلەندى. قۇرئاندا مۇنداق دېيىلدى: «... كىمكى بىرەر مۆمىننى سەۋەنلىك بىلەن ئۆلتۈرۈپ قويىدىكەن، ئۇ بىر مۆمىن قۇلنى ئازاد قىلىشى ۋە ئۆلتۈرۈلگۈچىنىڭ ۋارىسلىرىغا دىيەت تۆلىشى كېرەك، ئۇلار (ئۆلتۈرۈلگۈچىنىڭ ۋارىسلىرى) دىيەتنى كەچۈرۈم قىلسا، (شۇنىڭ بىلەن قاتىل ئۇنى) تۆلىمىسە ھېچ باك يوق، ئەگەر ئۆلتۈرۈلگۈچى مۆمىن سىلەرگە دۈشمەن (كۇففار) قەۋمىدىن بولسا، بۇ چاغدا ئۆلتۈرۈپ قويغۇچى بىر نەپەر مۆمىن قۇلنى ئازاد قىلىشى لازىم (دىيەت كەلمەيدۇ، چۈنكى ئۆلتۈرۈلگۈچىنىڭ ئىگىسى مۇسۇلمان بولمىغاچقا ئۇنىڭغا ۋارىس بولمايدۇ) ئەگەر ئۆلتۈرۈلگۈچى ئاراڭلاردا مۇھائىدە بولغان (كۇففار) قەۋمىدىن بولسا، ئۇنىڭ ۋارىسلىرىغا دىيەت تۆلەش ۋە بىر نەپەر قۇلنى ئازاد قىلىش كېرەك، ئازاد قىلىدىغان قۇل تاپالمىغان ئادەم (يەنى قۇل ئازاد قىلىشقا قادىر بولالمىغان ئادەم) (تۆۋېسىنى ئاللانىڭ قوبۇل قىلىشى ئۈچۈن) ئۇزۇلدۇرمەي ئىككى ئاي روزا تۇتۇش لازىم (4 - سۈرىنىڭ 92 - ئايىتىدىن). (2) ئازاد قىلىنغان قۇل كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. ئازاد قىلىنغان قۇل جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئىسمىنىڭ ئالدىغا قۇل ئىگىسىنىڭ ئىسمى قوشۇلۇپ، بۇرۇن پالانىنىڭ قۇلى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

مەۋالى بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «قوغدالغان پۇقرا» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەرەب قان سىستېمىسىدىن بولمىغان مۇسۇلمانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. VII — VIII ئەسىرلەردە ئەرەبلەر چەت ئەللەرگە كېڭەيدى. بويسۇندۇرۇلغان جايلاردىكى كىشىلەر جىزىيە (جان بېجى) تۆلەش ۋە باشقا چەكلىمىلەرگە ئۇچراشتىن خالىي بولۇش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، مەلۇم ئەرەب ھۆكۈمرانىغا بېقىندى ۋە ئۇنىڭ قوغدىشىدا بولدى. شۇڭا ئۇلار «مەۋالىلەر» (قوغدالغۇچىلار) دەپ ئاتالدى. ئۇلار نەچچە ئەۋلادتىن كېيىن ئەرەبلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى.

قوغدالغۇچى «مەۋالى»گە قارالىڭ.

ئەھلى كىتاب «قۇرئان كەرىم»دە ۋەھىي كىتابلارغا ئەمەل قىلىدىغانلار «ئەھلى كىتاب» دېيىلىدۇ (3 - سۈرىنىڭ 65 - ئايىتى، 2 - سۈرىنىڭ 109 - ئايىتى). بەزىدە «تەۋرات»قا ئەمەل قىلىدىغان يەھۇدىيلار ۋە خرىستىئانلار (2 - سۈرىنىڭ 113 - ئايىتى). «ئىنجىل»غا

ئەمەل قىلىدىغان خرىستىئانلار كۆزدە تۇتۇلىدى، كېيىن مەجۇسىيلار (ئاتەشپەرەسلەر) نمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى.

يەھۇدىيلار قۇرئان ۋە ھەدىستە كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىسلام دىنى ئاللانىڭ ئۇلارغا مۇسانى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتكەنلىكىنى ھەمدە «تەۋرات» نى نازىل قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار «ئەھلى كىتاب» دەپىلىدۇ.

ناسارالار «قۇرئان كەرىم» دە ۋە ھەدىس شەرىپتە خرىستىئان مۇخلىسلىرى شۇنداق دەپىلىدۇ. ئىسلام دىنى ئاللانىڭ ئۇلارغا ئەيسانى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتكەنلىكىنى ھەمدە «ئىنجىل» نى نازىل قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار «ئەھلى كىتاب» دەپىلىدۇ. «ناسارا» ئاتالغۇسى ئىسلام دىنىدىكى ئىلاھىيەتشۇناسلىققا دائىر كېيىنكى ئەسەرلەردە داۋاملىق قوللىنىلدى.

مەجۇسىيلار «قۇرئان كەرىم» دە ئاتەش دىنى (زوروئاستىرىزم) نىڭ مۇخلىسلىرى شۇنداق دەپىلىدۇ. ئۇلارمۇ يەھۇدىي، خرىستىئانلارغا ئوخشاش «ئەھلى كىتاب» ھېسابلىنىدۇ.

زىممى بۇ ئەرەبچە سۆز بەزىدە «ئەھلى زىممە» دەپىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلغۇچى» ياكى «بويسۇنغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا جىزىيە تاپشۇرغان غەيرىي مۇسۇلمانلار شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەرەبلەر بويسۇندۇرغان جايلاردا ئۇلار ئىككىنچى دەرىجىلىك پۇقرا ھېسابلانغان. جىزىيە تاپشۇرۇغانلار بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادىنى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ساقلاپ قالغان. ئۇلارنى بۇرۇنقى داھىيلىرى ئىدارە قىلغان. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىشىغا، شەرئىەتتە گۇناھلىق بېرىشگە يول قويۇلمىغان.

مۇشرىك بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۆپ ئىلاھقا ئېتىقاد قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) بۇتلارغا چوقۇنىدىغانلار ئىسلام دىنىدا شۇنداق دەپىلىدۇ. ھازىرقى زامان مۇسۇلمانلىرى «مۇشرىك» دېگەندە خرىستىئانلارنى ۋە كۆپ ئىلاھقا چوقۇنغۇچىلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. (2) ئىسلام دىنىنىڭ ئىچىدە مازار - ماشايىخلارغا، ۋەلى - ئەۋلىيالارغا تېۋىنىدىغانلارنى ۋەھھابىلار «مۇشرىكلەر» دەيدۇ.

زىندىق بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىمانسىز» دېگەنلىك بولىدۇ، ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى يازغۇچىلار زاراتوستىرا دىنى ۋە مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى «زىندىقلار» دەپ ئاتىغان. دىندا كەڭچىلىك قىلىنغان دەۋرلەردە ئۇلار ئىراق ۋە پارسىيە قاتارلىق خەلىپىلىك ھۆكۈمەتلەردە بىر مەھەل ۋەزىپە ئۆتىگەن. تەسىرى كۈنسايىن ئېشىپ كەتكەنلىكتىن ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەھدى (775 - يىلىدىن 785 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان دەۋردە ئۇلارغا ئۇمۇمىيۈزلۈك زىيانكەشلىك قىلىشنى باشلىغان. مەسىلەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىبنى مۇقەففەلنى 757 - يىلى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچكەن ياكى ئىسمائىلىيەگە ئوتكەن نام بىلەن ئېتىقادىنى يوشۇرغان.

مۇناپىق بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ساختا مۆمىن» «ساختا مۇسۇلمان» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ھىجرەتتىن كېيىن، كۆرۈنۈشتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ھىمايە قىلغان بولۇپ، ئاستىرتتىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا

قارشى تۇرغان مەدىنىلىكلەر كۆزدە تۇتۇلغان. بۇلارغا ئابدۇللا بىننى ئۇبەي ۋەكىللىك قىلغان. ئۇ سىرتقا جازا يۈرۈشى قىلىشنى قوللىمىغانلىقتىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن يوشۇرۇن خەۋەپ دەپ تونۇلغان. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 36 - سۈرىسىدە مۇناپىقلار ئەيىبلەنگەن. كېيىن ئادەم تىللايدىغان سۆز قىلىپ ئىشلىتىلدى.

كاپىر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يوشۇرۇش» ياكى «كۆز يۇمۇش» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ، ئاللانىڭ شەپقىتىگە كۆز يۇمۇش، ئاللاغا ئاسىيلىق قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كېيىن مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەرنى «كاپىر» دەپ ئاتىدى. بۇ سۆز كەمىستىش مەنىسىگە ئىگە قىلىندى ھەمدە ئادەم تىللاشقا ئىشلىتىلدى.

ئۇچ ئاخۇنلۇق تۇزۇم بۇ جۇڭگودىكى خۇيزۇلارنىڭ مەسچىت تەۋەسىنى باشقۇرۇش تۇزۇمى بولۇپ، «ئۇچلۇك تۇزۇم» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ تۇزۇمدە ئىمام، خەتىپ، مۇئەززىندىن ئىبارەت ئۈچ خىل دىنىي ۋەزىپە تەسىس قىلىنىدۇ. ئىمام قۇرئان تىلاۋەت قىلىشقا، ئىماملىق قىلىشقا، دىنىي پائالىيەتلەرگە ۋە دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلار (مەسلەن، ۋەخپە، مەسچىتنىڭ يەر - زېمىنى، قەبرىستانلىق قاتارلىقلار) نى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ، مەسچىتنىڭ ئالىي مەسئۇلى ھېسابلىنىدۇ. خەتىب ئىمامغا يارەملىشىدۇ، ئىمامنىڭ ئورنىدا ۋەز ئېيتىدۇ، ئەمرمەرۇپ قىلىدۇ؛ مۇئەززىن ئەزان ئېيتىشقا مەسئۇل بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، جارۇپكەش بولۇپ، مەسچىتنىڭ قارا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. چوڭراق مەسچىتلەردە ئىمامدىن باشقا، يەنە بىرنەچچە ئاخۇن تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۇچ ئاخۇننى دەسلەپ جامائەت سايلىغان، تەكلىپ قىلغان، كېيىن ھۆكۈمەت تەيىنلىگەن، ئاندىن تەدرىجىي ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالمىغان بولغان. ئاخۇنلارنىڭ نامى ھەرقايسى دەۋرلەردە ۋە رايونلاردا پەرقلىق بولغان.

مەسچىت، مۇقەددەس جاي ۋە باشقىلار

مەسچىت بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «جامائەت يىغىلىپ نامار ئوقۇيدىغان يەر» دېگەنلىك بولىدۇ. مەسچىت — مۇسۇلمانلارنىڭ ئاساسلىق دىنىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنىدۇر. چوڭراق مەسچىتلەر ئەرەبچىدە «جامە» دەپىلىدۇ. ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا نامار ئوقۇيدىغان مەخسۇس سورۇنلار يوق ئىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، چۆرىسىدە تېمى بار ھويلىدا نامار ئوقۇدى. ئۇ ھويلىنىڭ چۆرىسىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆيى ۋە باشقىلار ئولتۇرغان چېدىرلار بار ئىدى. مۇسۇلمانلار مۇشۇ يەردە نامار ئوقۇدى، دىنىي ئەقىدە تەبلىغ قىلدى، دىنىي مۇراسىملارنى بەجا كەلتۇردى، دىنىي، ھەربىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي جەھەتلەردىكى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. كېيىن تەرەققىي قىلىپ مەسچىت بولۇپ، مەدىنىدىكى نەبى مەسچىتى، دەپ ئاتالدى. مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ يىراقلارغا قىلغان سەپەرلىرىنىڭ غەلىبە قىلىپ، زېمىنىنىڭ كېڭىيىشىگە ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، مەسچىت سىبلىش ئىسلام دىنىغا ئەمەل قىلىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. تارىختا ئۆتكەن ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋالىلىرى جايلاردا كۆپلەپ مەسچىت سالدۇردى ياكى شۇ يەرلەردىكى خرىستىئان، يەھۇدىيلارنىڭ چېركاۋلىرىنى مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتتى. قەبىلىلەر ۋە مەزھەپلەرمۇ بەسلىشىپ مەسچىت سالدى. بەزى ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىلىرىنىمۇ نەبى مازىرى قىلىپ تەرەققىي قىلدۇردى. مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا سىبلىنغان مەسچىتلەر نامار ئوقۇيدىغان ۋە جامائەت توپلىشىدىغان جاي بولدى. مەسچىتلەرنىڭ نامى شۇ مەسچىتلەرنى سالغۇچىلارنىڭ، مەشھۇر زاتلارنىڭ، شۇ جاينىڭ ياكى مەسچىت ئالاھىدىلىكىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، ھېيت ـ ئايەملەرنى تەبرىكلەيدىغان، كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان، تىلەكلىرىنى تىلەيدىغان سورۇن قىلىندى. مەككىدىكى مەسچىتى ھەرام، مەدىنىدىكى پەيغەمبەر مەسچىتى ۋە ئېرۇسالىمدىكى ئەقسا مەسچىتى ھەرقايسى دۆلەت مۇسۇلمانلىرى تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايلار بولدى. شىئە مەزھىپىنىڭ ئۆزىنىڭ زىيارەتگاھلىرى بولۇپ، ئۇ يەرلەرنى مۆمىنلەرنىڭ زىيارەت قىلىشىغا تەييارلاپ بەردى. تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ياسىشى، كېڭەيتىشى ياكى قايتا سىلىشى بىلەن مەسچىت بىنالىرى ئاددىيلىقتىن تەدرىجىي كۆركەملىشىپ، تۇغرۇكلۇك كاردورلۇق، مۇنارلىق، قۇببىلىق، مۇنبەرلىك، مېھرابلىق زاللار ياكى سەينالار شەكىللەندۇرۇلدى ھەمدە ئۇلارغا مۇنچا ۋە باشقا قوشۇمچە مۇئەسسەسىلەر جايلاشتۇرۇلدى. بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش مەسچىتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى بولۇپ قالدى. مەسچىتلەرمۇ ئەرلەر مەسچىتى، ئاياللار مەسچىتىگە ئايرىلدى. ئاياللار ئۈچۈن مەخسۇس مەسچىتلەر سىلىندى ياكى چوڭ مەسچىتلەرنىڭ ئىچىگە تەييارلاندى.

مەسچىتلەردە ئىمام، ۋەزخان، مۇئەززىن، مۇقەددەسسەرلەر كۈندىلىك دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدى. ۋەخپە، ئىئانە ۋە باشقا كىرىملەر مەسچىتلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى قىلىنىدى. بۇلارنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ھەيئەتلەر تەسىس قىلىنىدى. مەسچىت مۇسۇلمانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ مەركىزى بولۇپ، نۇرغۇن ئىجتىمائىي فۇنكسىيىلەرگە ئىگە قىلىنىدى. مەسچىتلەردە ھەم ۋەز ئېيتىلىپ، خۇتبە ئوقۇلدى، دىنىي ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرى ئومۇملاشتۇرۇلدى، ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك دىنىي مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلدى. بەزىدە سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەرگە دائىر مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىدى.

جامە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «جامائەت توپلىشىدىغان جاي» دېگەنلىك بولىدۇ. كۆلىمى چوڭراق مەسچىتلەر «جامە» دەپ ئاتىلىدۇ. بىنانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا چوڭ زالدىن باشقا، مېھراپ، مۇنبەر، پەشتاق، تاھارەت ئېلىش ئورنى بولىدۇ. بەزىلەردىكە مۇنچا، شىپاخانا، كىتابخانا، دەرسخانا، پاراۋانلىق مۇئەسسەسىلىرى سېلىنغان بولىدۇ. تارىختا خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر بەسرە، كۇفە ۋە مىسىردىكى سەركەردىلەرگە ئادەتتىكى كۈنلىرىدىكى نامازنى مەسچىتتە ئوقۇش، جۈمە نامىزىنى جامەدە ئوقۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن. ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرىدە خەلىپە ياكى خەلىپىنىڭ ۋەكىلى جامائەتكە ئىمام بولۇپ ناماز ئوقۇغان مەسچىت ھۆكۈمەت مەسچىتى دەپ ئاتالدى. ئۇ مەسچىتلەر ناماز ئوقۇشقا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، دىن ۋە ھەق تەلەپ دەۋالىرىغا ھۆكۈم قىلىدىغان سورۇن قىلىنىدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمانلار جۈمە نامىزى ئوقۇيدىغان مەسچىتلەر «جامە» دەپ ئاتىلىدۇ.

ھېيتگاھ جامەسى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ناماز ئوقۇيدىغان چوڭ جامەنى كۆرسىتىدۇ. دىنىي پائالىيەتلەرنى ئادا قىلىدىغان چوڭ مەركەز ھېسابلىنىدۇ. جامەنى ئىمام، خاتىب، مۇئەززىنلەر باشقۇرىدۇ.

مازا مەسچىتى شىنجاڭدا مازارلارغا تەۋە مەسچىتلەر «مازا مەسچىتلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

زاۋىيە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بۇلۇڭ» دېگەنلىك بولىدۇ. دەسلەپ مەسچىتلەردە ئىستىقامەت قىلىدىغانلارغا مەسچىت تەۋەسىدىن بىرىلگەن جاي كۆزدە تۇتۇلغان. كېيىن مۇستەقىل كىچىك تىپتىكى قۇرۇلۇشلارغا تەرەققىي قىلىپ، ھويلا ياكى كىچىك مەسچىت بولۇپ، مۇسۇلمانلار بۇ يەرلەردە ناماز ئوقۇغان، ئىستىقامەت قىلغان ھەمدە دىنىي بىلىملەردىن دەرس ئۆتۈشنى ئۇيۇشتۇرغان. كېيىن سوپىلار شەھەر، يېزىلاردا زاۋىيە قۇرۇپ، سوپىلارنىڭ ئىستىقامەت ئورنى قىلغان. زاۋىيە ئادەتتە ناماز ئوقۇلىدىغان ئۆي، ساھابىلار ياكى ئەۋلىيالار قەبرىسى، تىلاۋەتخانا، دەرسخانا، ئارام ئېلىش ئۆيى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. XIV ئەسىردە مەغرىب ئەللىرىدە زاۋىيە ئەۋج ئېلىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى قىرائەتخانىلار مەدرىسە بولۇپ تەرەققىي قىلغان. زاۋىيەنىڭ ئەتراپىدا بەزى مەھەللىلەر شەكىللەنگەن. XV — XVI ئەسىرلەردە شىمالىي ئافرىقا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىسپانىيە خرىستىئان دىنى جەمئىيەتلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇرىدىغان بازىسى بولغان. مىسىردىكى ئەييۇب سۇلالىسى، مەملۇك سۇلالىسى ۋە ئوسمانلى دەۋرىدە شەھەرلەرنىڭ سىرتىدا كۆپلەپ زاۋىيەلەر سېلىندى. مەسىلەن، ئەبۇ سۇئۇد زاھىر يۇنۇس قاتارلىق مەشھۇر زاۋىيەلەر شۇ

چاغلاردا سەلمەندى. بىر قىسىم مەسچىتلەرنىڭ يان ئۆيلىرىمۇ زاۋىيە دەپ ئاتىلىپ، ۋەز ئېيتىدىغان سورۇن قىلىنىدى. مەسىلەن، مىسىردىكى ئۆمەر بىننى ئاس مەسچىتىدىكى ئىمام شافىئىي زاۋىيەسى ۋە ئەزھەر مەسچىتىدىكى «ئەمالار زاۋىيەسى» شۆھرەت قازانغان. ئىسلام دىنىدىكى بەزى پىرقىلەر ياكى مىستىتسىزمچى قېرىنداشلار ئۆيۈشمىسى تەشكىلاتلىرىمۇ زاۋىيەدىن ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھوقۇقنى بىرلەشتۇرۇشنىڭ بازىسى سۈپىتىدە پايدىلاندى. مەسىلەن، سەنۇسىلارنىڭ زاۋىيەسى ئۇچ جايدىكى كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان ئۆيلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنى قىرائەت، ئىستىقامەت قىلىشقا، ۋەز ئېيتىشقا ۋە شەرىئەت ئىشلىرىغا، يولۇچىلارنىڭ يېتىشىغا ئىشلەتتى. زاۋىيە سالىدىغان جاي سۈغا يېقىن يەرلەردىن تاللاندى. شىمالىي ئافرىقا ۋە سۇدانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سەنۇسىلار بەلگە (ھازىرقى لىۋىيە چېگرىسى ئىچى) دە 38، تىرىبولىدا 18، مىسىردا 20 زاۋىيە سالدى.

رىباتلار بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «زاھىدلارنىڭ ئۆيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تەخمىنەن XIII ئەسىردە مەغرىب (بۈگۈنكى ئالجىرىيە، تۇنىس، ماراكەش قاتارلىق دۆلەتلەر) دە رىباتلار پەيدا بولدى، ئادەتتە رىباتلارنىڭ ھەربىرىدە ئەۋلىيا دەپ قارالغان بىرەيلەن ياكى تەسەۋۋۇپچى زاھىد خىلۋەتچىلىكتە ياشىدى. بەزى شاگىرتلار ۋە ئىخلاس قىلغانلار ئۇنىڭ چۆرىسىدە ياشاپ ۋە ئۆگىنىپ، خانىقا ياكى قەبرىگاھنى مەركەز قىلغان قۇرۇلۇشلارنى شەكىللەندۈردى.

مەسچىتىل ھەرام «مەككە مەسچىتى»، «پەيغەمبەر مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى تۇنجى چوڭ مەسچىت ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئادەم ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، قوراللىق ئۇرۇشۇش ھارام قىلىنغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. مەسچىدىل ھەرام سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى مەككە شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. مەسچىتنىڭ مەركىزىدىكى سەل جەنۇب تەرەپتە كەبە قەسىرى بولۇپ، دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ نامماز ئوقۇغان چاغدىكى قىبلىسى ۋە ھەج قىلىش مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى مەككىنى پەتھى قىلغاندا كەبە قەسىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۇتلارنى چېقىۋەتتىم، مەسچىت قىلدى. خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر (634 - يىللىرى 644 - يىلىغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا بولغان) ۋە خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان (644 - يىللىرى 656 - يىلىغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا بولغان) دەۋرىدە مەسچىت كېڭەيتىلدى، چۆرىسىگە تام سېلىندى. پېشايۋان قوشۇلدى. ئۇمەييە ۋە ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرلىرىدە داۋاملىق كېڭەيتىلدى ھەمدە يوللار ياسالدى. دەرۋازىلار ئالتۇن بىلەن زىننەتلەندى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە تېخىمۇ كۆركەملەشتۈرۈلدى. 1956 - يىلىدىن بۇيان سەئۇدى ئەرەبىستانى پادىشاھلىقى ھازىرقى كۆلىمىنى شەكىللەندۈردى. كەبىنىڭ ئەتراپى ئوستى ئوچۇق مەيدان بولۇپ، كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. يەر يۈزىگە مەرمەر تاش يېيىتىلغان. مەسچىتنىڭ چۆرىسىگە ئەگمە تورۇسلۇق كاردور سېلىنغان، پۈتۈنلەي مەرمەر تاشتىن تەييارلانغان تۈۋرۈكلەر بىلەن ئايرىۋېتىلگەن نامازخانىلارغا تولدۇرۇپ گىلەم سېلىنغان. قەسىر ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئىككى يول ياسالغان. كەبە تەرەپتىكى تام يۈمۈلاق تاش تۈۋرۈكلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 892 تال تۈۋرۈك قويۇلغان. ھەر ئىككى تال تۈۋرۈك ئەگمە

بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئوتتۇرىسىغا قۇببە ياسالغان. پۈتۈن مەسچىتتە بۇنداق قۇببە 500 دىن ئاشىدۇ. بۇرۇن مەسچىتنىڭ 25 دەرۋازىسى بار ئىدى. ھازىر 64كە كۆپەيتىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق دەرۋازا ئۈچ بولۇپ، بىرى پادىشاھ دەرۋازىسى، بىرى ئۇمرە دەرۋازىسى، يەنە بىرى سالام دەرۋازىسى دەيىلىدۇ. ئاساسلىق دەرۋازىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە 92 مېتىر ئېگىزلىكتە، ھەربىرىدە ئۈچ پەشتاقلىق ئۇچلۇق مۇنار سېلىنغان، سەفا تېغىنىڭ ئۇستىدىكىنى قوشقاندا پۈتۈن مەسچىتتە ئېگىز يەتتە مۇنار بار، ھەربىر مۇنارنىڭ ئۇچىغا ئېگىزلىكى 5.6 مېتىر كېلىدىغان، پولاتتىن ياسالغان ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ھىلال ئاي ئورنىتىلغان. مەسچىتنىڭ چۆرىسىدىكى تامنىڭ ئېگىزلىكى 20 مېتىر بولۇپ، 64 دەرۋازا بىلەن يەتتە مۇنارنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ ھەمدە مەرمەر تاشتىن ياسالغان كۆپ قەۋەتلىك پەلەمپىيى بار. كەبىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇلۇڭىغا دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان، كۈمۈشتىن گىرۋەك ئورنىتىلغان قاراتاش (ھەجەرۇل ئەسۋەد) قويۇلغان؛ ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدە گۈمبەزلىك پېشايۋان بولۇپ، تۆت تال تاش تۈۋرۈك بىلەن كۆتۈرۈلگەن. ئەتراپىدا چاسا شەكىللىك تۇچ زەنجىر بولۇپ، ئىچىگە تاش قويۇپ قويۇلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ كەبىنى سېلىشقا قوماندانلىق قىلغان چېغىدا قالغان ئىزى ئىكەن. «قۇرئان كەرىم» دە «... ماقامى ئىبراھىمنى نامازگاھ قىلىڭلار...» دېيىلگەن (2 ــ سۈرىنىڭ 125 ـ ئايىتىدىن). كەبىنىڭ شەرقىدە سەفا ۋە مەرۋىدىن ئىبارەت ئىككى تاغ بولۇپ، بۇ تاغلار ھازىر مەسچىتنى ھەرام دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن ھەمدە بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا مەرمەر تاش بىلەن 405 مېتىر كاردور شەكىللىك يول سېلىنىپ، «سەئىي قىلىش زالى» دەپ ئاتالغان ۋە ئاستىن ـ ئۈستۈن ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ، سىرتقى ئېگىزلىكى 21 مېتىر، كەڭلىكى 20 مېتىر كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا، «زەمزەم بۇلىقى»، مۇنبەر، كەبىنى چۆگىلەيدىغان ئايلانما يول قاتارلىقلار بار. مەسچىدىل ھەرامنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 180 مىڭ كۋادرات مېتىرغا كېڭەيتىلدى. بىر ۋاقىتتا 500 مىڭ ئادەم سىغىپ ناماز ئوقۇيالايدۇ. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەر يىلى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىدىغان مۇسۇلمان تەخمىنەن 170 مىڭ ئادەم ئىدى. 1978 ـ يىلىدىن كېيىن شۇ يەردىن ۋە چەت ئەللەردىن كېلىپ ھەج قىلىدىغانلار 2 مىليون ئادەمگە يەتتى.

ھەرام (ھەرەم) بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس»، «مەنئى قىلىنغان» دېگەنلىك بولىدۇ. (1) ئىسلام دىنىدىكى «مۇقەددەس جاي» مەككە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مىلادىيە 583 ـ يىلىدىن 586 ـ يىلىغىچە مەككىدىكى قەبىلىلەر ئەرەب قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقانلار قىرغىنچىلىقىغا ئارىلاشقان. كېيىن ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى قەبىلىلەرنىڭ كەبىنى تاۋاپ قىلىشىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مەككە مەنئى قىلىنغان جاي قىلىپ بېكىتىلىپ، بۇ يەردە ئوۋ ئوۋلاش ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش مەنئى (ھارام) قىلىنغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 ـ يىلى مەككىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن، مەككىنىڭ «مەنئى قىلىنغان جاي» توغرىسىدىكى بەگىلىمىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يات دىندىكىلەرنىڭ بۇ يەرگە كىرىشىنى قاتتىق چەكلىگەن. (2) مەككىنىڭ سىرتىدىكى مەدىنە ۋە ئۇنىڭ

ئەتراپىدىكى رايونلار كۆزده تۇتۇلىدۇ. (3) ھەرقانداق تاۋاپ قىلىنىدىغان ۋە قۇربانلىق قىلىنىدىغان جاي كۆزده تۇتۇلىدۇ. ھەرام ئىچىده دەل - دەرەخلەرنى كېسىش، ھايۋاناتلارنى ئوۋلاش ياكى ئادەم ئۆلتۈرۈپ قان تۆكۈش مەنئى قىلىنىدۇ.

كەبە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «كۇبىك ئۆي» دېگەنلىك بولۇپ، «ئاللانىڭ ئۆيى» (بەيت ئاللا) نى كۆرسىتىدۇ. مەسچىدىل ھەرام ئىچىده تاشتىن ياسالغان قەسىر قۇرۇلۇشى بولۇپ، دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ نامار ئوقۇغان چاغدىكى قىبلىسى ۋە ھەج مەركىزىدۇر. كەبىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 12 مېتىردىن كۆپرەك، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 10 مېتىردىن كۆپرەك، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 15 مېتىر بولۇپ، 25 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى ئاق تاش ئۇل قىلىنغان. تۆت بۇلۇڭنىڭ ئۈچ بۇلۇڭى ئۆز يۆنىلىشى بويىچە ئىراق بۇلۇڭى، سۇرىيە بۇلۇڭى، يەمەن بۇلۇڭى دەپ ئاتالغان. شەرقي جەنۇب بولۇڭىغا ھەجەرۇل ئەسۋەد قويۇلغانلىقتىن بۇ بۇلۇڭ «ھەجەرۇل ئەسۋەد بۇلۇڭى» دەپ ئاتالغان. شەرق تەرىپىده يەردىن ئىككى مېتىر ئارىلىقتا ئىككى قانىتى ئالتۇندىن قويۇلغان دەرۋازا بار. كەبىنىڭ ئۆگزىسىنى ئۇچ تال يوغان ياغاچ تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. كەبىنىڭ ئىچىگە مەرمەر تاش يېيىتىلغان، ئاسما چىراغ ۋە بېغىشلىمىلار بار. كەبىنىڭ سىرتىغا زەر يىپ بىلەن «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەر ۋە زىننەت نۇسخىلىرى كەشتىلەنگەن قارا مەخمەل يوپۇق يېپىلغان (بۇ يوپۇق يىلدا بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلىدۇ). ئىسلام دىنىدا كەبىنى ئىنسانىنىڭ ئەجدادى ئادەم ئەلەيھىسسالام سالغان، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام باشقىدىن سالغان، دەپ قارىلىدۇ («قۇرئان كەرىم» دىكى 22 - سۈرىنىڭ 26 - ئايىتى، 2 - سۈرىنىڭ 127 - ئايىتى). ئەسلىي قەدىمكى ئەرەب مۇشرىكلىرى بۇدلارغا سەجده قىلىدىغان قەسىر ئىدى. 623 - يىلى 12 - ئايدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ۋەھيىسى بويىچە (3 - سۈرىنىڭ 96 - ئايىتى) مەدىنىده كەبىنى مۇسۇلمانلار نامار ئوقۇغان چاغدىكى قىبلىسى دەپ ئېلان قىلدى. 628 - يىلى كەبىنى تاۋاپ قىلىشنى ئىسلام دىنىدىكى پەرز، دەپ ئېلان قىلدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى مۇسۇلمانلار قوشۇنىنى باشلاپ مەككىنى پەتھى قىلىپ، مۇشرىكلارنىڭ ئۇ يەردىكى 360 بۇتىنى چېقىۋېتىپ، ئۇ يەرنى مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتتى، مەككىنى ئىسلام دىنىنىڭ تۇنجى مۇقەددەس جايى قىلىپ بېكىتتى. كەبە مۇسۇلمانلارنىڭ قەلبىدىكى ئەڭ پاك «بەيتۇللا» (ئاللانىڭ ئۆيى) بولۇپ قالدى. ئۇمەييە سۇلالىسى 684 - يىلى ئەسكەر ئەۋەتىپ ئابدۇللا بىنى زۇبەھىرنىڭ قوزغىلىڭىغا زەربە بەرگەنده كەبە ئۇرۇش ئوتىدا كۆيۈپ كېتىپ، دەرھال قايتىدىن ياسالدى. 692 - يىلى ئابدۇ مالىك (685 - 705 - يىللىرىن ئولتۇرغان) ئەسكەر ئەۋەتىپ مەككىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا كەبىگە مەنجانىق توپ ئېتىپ، بىنانى بۇزۇۋەتتى. كېيىن مالىك بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ياساتقۇزدى. 1630 - يىلى ئوسمانلى سۇلتانى مۇراد IV (1622 - يىلىدىن 1639 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىده مەككىده قاتتىق يامغۇر يېغىپ ئاپەت بولغاندا كەبە يەنە رېمونت قىلىندى. ھازىرقىسى مانا شۇ چاغدىكى قۇرۇلۇشتۇر.

قىبلە كەبە قىبلە دېيىلىدۇ. مۇسۇلمانلار نامار ئوقۇغاندا يۈزىنى كەبە تەرەپكە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

ھەجەرۇل ئەسۋەد «قارا تاش» مۇ دېيىلىدۇ. مەككىدىكى كەبىنىڭ شەرقىي جەنۇب تېمىغا قويۇلغان قىزغۇچ قوڭۇر چاسا تاش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تاشنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 30 سانتىمېتىر بولۇپ، يەر يۈزىدىن 1.5 ئېگىزگە قويۇلغان. يېرىقى بولغاچقا، 1844 - يىلى كۈمۈش چەمبەرگە ئېلىنغان. قەدىمكى ئەرەب رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن قالغان مۇقەددەس بۇيۇم ئىكەن. مۇشرىكلار ئۇنى «مۇقەددەس تاش» بىلمەي سۆيگەن. ئىسلام دىنى بۇ ئەنئەنىنى ساقلاپ قېلىپ، بۇ تاشنى مۇقەددەس بىلدى.

قارا تاش «ھەجەرۇل ئەسۋەد» كە قارالسۇن.

كەسۋە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «يوپۇق» دېگەنلىك بولۇپ، بەيتۇللاغا يېپىلىدىغان قارا مەخمەل يوپۇق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭغا «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەر زەر يىپتە كەشتىلەنگەن بولۇپ، بەيتۇللانىڭ تەكتىگە پولات چەمبەر بىلەن تۇراقلاشتۇرۇلىدۇ. كەسۋە مەسىردا تەييارلىنىدۇ. ھەر يىلى ھەج قىلىشتىن ئىلگىرى (ھىجرىيە 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 28 - كۈنگىچە) ئۇنى تۆگە كارۋىنى مەككىگە ئېلىپ كېلىدۇ. كونا قارا يوپۇق ئېلىۋېتىلىپ ئاق يوپۇق ئالماشتۇرۇپ قويۇلىدۇ. ھەج تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى ئاخىرلاشقاندا، ئاق يوپۇق ئېلىۋېتىلىپ، يېڭى قارا يوپۇق يېپىپ قويۇلىدۇ. كەبىنىڭ ئىشىكىدىمۇ يوپۇق بولۇپ، ئۇمۇ مەسىردا تەييارلىناتتى. ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستاندا تەييارلىنىدىغان بولدى.

يوپۇق «كەسۋە» گە قارالسۇن.

زەمزەم بۇلىقى كەبىنىڭ يېنىدىكى بىر بۇلاقنىڭ نامى. قەدىمكى ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى بۇۋى ھەجەر ئوغلى ئىسمائىلنى ئېلىپ مەككىگە يېقىن كەلگەندە سۇ ئىزدەپ، سەفا بىلەن مەرۋەدىن ئىبارەت ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدا يەتتە قېتىم سەئىي قىلىپ سۇ تاپالمايدۇ. ئىسمائىل ئۇسساپ كېتىپ يىغلاپ تېپىچەكلىگەن جايدىكى تاشلار ئارىسىدىن بۇلاق سۇيى چىقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بۇلاق «زەمزەم بۇلىقى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تازىلار بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، ئەرەبلەر شۇنداق دەپ ئاتىلىغان. تاڭ سۇلالىسىدىن بۇيان جۇڭگولۇقلار ئەرەبلەرنى «تازىلار» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن «قارا تازىلار»، «ئاق تازىلار»، «يېشىل تازىلار»، شەرق تازىلىرى، غەرب تازىلىرى، شىمال تازىلىرى، جەنۇب تازىلىرى دېگەندەك ناملار پەيدا بولدى.

مەككە ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ھىجاز چېگرىسى ئىچىدە. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كەلگەن ۋە ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن جاي. ئورنى ئافرىقا، ئوتتۇرا دېڭىز بىلەن شەرق تۇتاشقان جايدا بولۇپ، سودا قاتنىشىنىڭ تەبىئىي مەركىزى بولغان مەككىنىڭ ئەسلىي نامى «مەككە» بولۇپ، تارچۇق، يەنى تاغلار ئارىسىدىكى تار يول دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «قۇرئان كەرىم» دە بۇ يەر «قاقاس جىلغا» دېيىلگەن. «قۇرئان كەرىم» دە تىلغا ئېلىنغان «ئۇلار قىشلىق ۋە يازلىق سەپىرىدە قوغدالغانلىقلىرى ئۈچۈن» (102 - سۈرىنىڭ 2 - ئايىتى) نەچچە ئون مىڭلىغان تۆگىلەردىن تەركىب تاپقان كەڭ كۆلەمدىكى خۇشبۇي بويۇملار سودا كارۋانلىرى ئۆتەتتى. ئاھالىلارنىڭ كۆپىنچىسى سودىگەرچىلىك قىلاتتى ياكى مۇشۇ يەردە جاھاندارچىلىق قىلىپ پۇل تېپىپ باي بولاتتى. شەھەر ئىچىدە «زەمزەم بۇلىقى» ۋە «كەبە» قاتارلىقلار بولۇپ،

ئەسلىي ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى مۇشرىكلار چوقۇنىدىغان ۋە تاۋاپ قىلىدىغان مەركەز ئىدى. 610 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھىرا غارىدا تۇنجى قېتىم ۋەھىينى قوبۇل قىلىدى ھەمدە ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىدى، 622 - يىلى قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىكى ئۆكتىچىلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قېچىپ، ئەبۇ بەكرى بىلەن غارنىڭ يېنىغا مۆكۈنۈۋالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 630 - يىلى مەككىنى پەتھى قىلىپ، مۇشرىكلارنىڭ كەبىدىكى بۇدلىرىنى چېقىۋەتكەندىن كېيىن بۇ يەرنى مەسچىتى ھەرام قىلدى. بۇ يەر ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى ۋە دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەج تاۋاپ قىلىدىغان مەركىزى قىلىندى. شەھەر ئىچىدە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن باشقا جانلىقلارنى تۇتۇش - ئۆلتۈرۈش ھارام قىلىندى. مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ بۇ شەھەرگە كىرىشى مەنئى قىلىندى.

ئەرافات بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەككىنىڭ شەرقىدىكى كىچىك تاغ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «رەھمان تېغى» مۇ دېيىلىدۇ. تاغ ئىتىكى تۈزلەڭلىك بولۇپ (كەڭلىكى تەخمىنەن 6 ــ 7 كىلومېتىر، ئۇزۇنلۇقى 12 — 13 كىلومېتىر)، ئەرافات تۈزلەڭلىكى دېيىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئادەم ئاتا بىلەن ھەۋۋا ئانا جەننەتتىن قوغلۇۋېتىلگەندىن كېيىن مۇشۇ تاغدا تېپىشقان. «تونۇشۇش» سۆزى ئەرەبچىدە «تەئەرافا» دېيىلگەنلىكتىن بۇ تاغ شۇنداق ئاتالغان. يىلدا بىر قېتىم ھەج قىلىدىغان مۇسۇلمانلار مۇشۇ يەردە جەم بولۇپ تۇنەيدۇ. ھەجنىڭ توققۇزىنچى كۈنى «ئەرافات كۈنى» بولۇپ، ھەج قىلغانلار مۇشۇ يەردە چېدىر تىكىپ توپلىشىپ ئەڭ مۇھىم مۇراسىمنى ئۆتكۈزىدۇ. چۈشتىن كېيىن ئىمام تاغ ئۈستىگە چىقىپ ۋەز ئېيتىدۇ ۋە ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن پائالىيەت ئاخىرلىشىدۇ.

رەھمان تېغى «ئەرافات» قا قارالسۇن.

سەفا مەككىنىڭ يېنىدىكى كىچىك تاغنىڭ ئىسمى. مۇسۇلمانلار ھەج تاۋاپ قىلغاندا، بەيتۇللانى ئايلىنىش مۇراسىمىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، سەفا تېغى بىلەن مەرۋە تېغى ئوتتۇرىسىدا سەئىي قىلىدۇ.

مەرۋە مەككىنىڭ يېنىدىكى كىچىك تاغ.

ھىرا غارى مەككىنىڭ يېنىدىكى كىچىك غار بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام خەدىچىگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، سودىگەرچىلىككە ماڭماي، ھەمىشە مۇشۇ غاردا ئىستىقامەت قىلغان. 610 - يىلى مۇشۇ غاردا ئاللانىڭ ۋەھىيسىگە ئىگە بولۇپ، ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش پائالىيىتىنى باشلىغان.

مەدىنە بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەھەر» دېگەنلىك بولۇپ، قىسقارتىلىپ «مەدىنە نەبى» (پەيغەمبەر شەھىرى) دېيىلىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى ھىجازنىڭ چېگرىسى ئىچىدە، بۇرۇن يەزرىب دېيىلەتتى. 622 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مۇشۇ يەرگە ھىجرەت قىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قوماندانلىق قىلغان 70 مۇھاجىر بىلەن شۇ يەرلىك ئەنسارلار ۋە ئاھالىلار بىرلىشىپ كېلىشىم ھاسىل قىلىپ «مەدىنە ئۇيۇشما نىزامنامىسى» نى ئېلان قىلىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇممەسىنى قۇردى. بۇ ئۇممە ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى پائالىيەت مەركىزى بولدى. مەدىنىدىكى مەشھۇر «مەسچىتى نەبى» نى

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سالغان، مۇھەممەد ئەلەيھىسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىندى. مۇسۇلمانلار مۇشۇ يەرگە كېلىپ پەيغەمبەر قەبرىسىنى زىيارەت قىلىدۇ. بۇ يەردە نۇرغۇن مەشھۇر مەسچىتلەر بار. بۇ يەر ئىسلام دىنىدىكى مۇقەددەس جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بۇ يەردە ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتى بار.

مەدىنە نەبى «مەدىنە» گە قارالسۇن.

يەزرىب مەدىنىنىڭ بۇرۇنقى نامى.

ئىبرۇسالىم بۇ ئىبرانىي تىلى بولۇپ، ئەرەبچە قۇدۇس شېرىپ دېيىلىپ، «مۇقەددەس»، «پاك» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ دۇنياغا مەشھۇر قەدىمكى شەھەر بولۇپ، پەلەستىننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا. ئاھالىسى يەھۇدىيلار ۋە ئەرەبلەرنى ئاساس قىلىدۇ. ئەسلىي كەنئانلىقلارنىڭ شەھىرى بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىلى پادىشاھ داۋۇد ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ئىبرايلار بىرلەشمە پادىشاھلىقنىڭ پايتەختى بولۇپ قالدى. كېيىن داۋۇدنىڭ ئوغلى سولۇمۇن (سۇلەيمان) بۇ يەردە قەسىر سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر يەھۇدىيلارنىڭ سىياسىي دىنىي مەركىزى بولۇپ قالدى. پادىشاھلىق پارچىلانغاندىن كېيىنمۇ يەھۇدىي پادىشاھلىقنىڭ پايتەختى بولۇۋەردى. كۆپ قېتىم تالان - تاراج قىلىندى، ئاھالىسى ھەممە يەرگە سەرسان قىلىۋېتىلدى. مىلادىيە 70 - يىلى رىم قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۇزۇل - كېسەل ۋەيران قىلىندى. يەھۇدىيلار كۆپلەپ كېتىپ قالدى. ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي ئۆزگىرىشلەر داۋامىدا ئەرەبلەر پەلەستىننىڭ ۋە مۇشۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولۇپ قالدى. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زاماندىن بۇيان يەھۇدىيلار ئۇزلۇكسىز كۆچۈپ كەلدى. خرىستىئان دىنى ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ مۇشۇ يەردە كرىست تاختايغا مىخلاپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ھەمدە تىرىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئىسلام دىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇشۇ يەردىن ئەرشكە چىققانلىقىغا ئىشىنىدۇ ھەمدە 623 - يىلىدىن ئىلگىرى بۇ شەھەرنى نامаз ئوقۇغان چاغدا قىبلە قىلغان. شۇڭا يەھۇدىي دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ دىنىي رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن، بۇ شەھەرنى مۇقەددەس جاي دەپ بىلىدۇ. شەھەر كۆلىمى بىر كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تۆت رايونغا ئايرىلغان. شەرق تەرىپى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، مەشھۇر روك قەسىرى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. روك قەسىرى رايونىدىكى مۇقەددەس جايدا ئىسلام دىنى ۋە يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇقەددەس ئورۇنلىرى (روك قەسىر خارابىسى يەھۇدىي دىنىنىڭ، ئەقسا مەسچىتى ئىسلام دىنىنىڭ، غەربىي تام يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇقەددەس ئورۇنلىرى) ھېسابلىنىدۇ. غەربىي شىمال قىسمى خرىستىئان رايونى بولۇپ، بۇ رايوندا خرىستىئان دىنىنىڭ پەيغەمبەر قەبرىسى ئىبادەتخانىسى بار (بۇ يەرنى پراۋوسلاۋىيە دىنى، كاتولىك دىنى، كوپت چېركاۋى، ئەرمەن چېركاۋى بۆلۈپ ئىدارە قىلىدۇ). غەربىي جەنۇب قىسمى ئەرمەن چېركاۋى رايونى، جەنۇبىي قىسمى يەھۇدىي دىنى رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى زىئون تېغى يەھۇدىي دىنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مۇقەددەس يېرى ھېسابلىنىدۇ. شەھەرنىڭ شەرقىدىكى زەيتۇن تېغىدا خرىستىئان ۋە يەھۇدىي دىنلىرىنىڭ مۇقەددەس جايلىرى بار. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىبرۇسالىمنى ب د ت ئىدارە قىلدى. 1948 - يىلى ئىسرائىلىيە يېڭى شەھەرنى، ئىئوردانىيە كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. 1967 - يىلىدىكى ئۇچىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق

ئۇرۇشىدا يېڭى، كونا شەھەر رايونلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىسرائىلىيە ئىشغال قىلىۋالدى.

نەجەف ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھازىر ئىراق چېگرىسى ئىچىدە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئەلى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ھەممىسە شۇ يەرگە بېرىپ قەبرە يوقلايدۇ.

كەربالا ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇرنى باغدادنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 25 كىلومېتىر يىراقلىقتا، يەنى يېۋفرات دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا. ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەينىنى ئۈمەييە سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرۈۋەتكەن ۋە مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن بۇ يەر مەشھۇر. «كەربالا پاجىئەسى» گە قارالغ.

مەشھەد ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھازىر ئىران چېگرىسى ئىچىدە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يەردە شىئە مەزھىپىنىڭ 8 - ئەۋلاد ئىمامى ئەلى رىزا بىننى مۇسا (765 — 818) نىڭ مەقبەرىسى بار ئىكەن.

قۇم ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھازىر ئىران چېگرىسى ئىچىدە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، شىئە مەزھىپىنىڭ 8 - ئەۋلاد ئىمامى ئەلى رىزا بىننى مۇسا (765 — 818) نىڭ ھەدىسى فاتىمە مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن بۇ يەرنىڭ داڭقى چىققان.

مۇنار بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەسچىتتە ئەزان ئېيتىلىدىغان مۇنار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نامار ۋاقتىدا مۇنارغا چىقىپ ئەزان ئېيتىپ مۇسۇلمانلار نامازغا چاقىرىدىغان جاي «مۇنار» دېيىلىدۇ.

ئەزان مۇنارىسى «مۇنار» غا قارالغ.

ئاي راۋىقى مەسچىتتە مۇنار ياكى راۋاق شەكلىدە سېلىنغان ئېگىز بىنا. ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ھەر يىلى ھىجرىيىنىڭ 9 - ئېيىدا (رامىزاندا) روزا تۇتۇلىدۇ. شۇڭا 8 - ۋە 9 - ئايلارنىڭ ئاخىرقى كۈنى گۈگۈمدا يېڭى ئايغا قاراپ، روزا تۇتۇشنى باشلاش ۋە ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ توغرا كۈنىنى بېكىتىش لازىم. ئىناۋەتلىك شاھىد (مۇشۇنداق ھوقۇق تاپشۇرۇلغان ئادەم ۋە ياكى ئاخۇنۇم) ئاشۇ راۋاقتا چىقىپ ئايغا قارايدۇ.

مىنبەر بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئورۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. مەسچىت ئىچىدىكى پەلەمپەيسىمان پەشتاق (مۇنبەر) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نامازدا ياكى ھېيت نامازلىرىدا ئىمام ياكى ئاخۇنۇم منبەردە تۇرۇپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ، ۋەز ئېيتىدۇ.

مۇنبەر «منبەر» گە قارالغ.

مېھراب مەسچىتنىڭ قىبلە تەمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك كېمىر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىمام مېھرابنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ نامازغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئادەتتە مېھراب خىش ۋە تاش بىلەن سېلىنىدۇ. بەزىلىرى ياغاچ — كېسەك بىلەنمۇ سېلىنىدۇ. ئومۇمەن 708 - يىلى خەلىپە ۋەلىد (705 - يىلىدىن 715 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) مەسچىتكە مېھراب سالدۇرغان، دەپ قارىلىدۇ. دەسلەپكى چاغلاردا مېھرابنىڭ چۆرىسى ھېچقانداق زىننەتلەنمىگەن. كېيىن ھەرخىل نۇسخىلار سىزىلىپ ۋە سۇرە - ئايەتلەر يېزىلىپ زىننەتلىنىدىغان بولدى.

مەسچىتى نەبى ئىسلام دىنىدىكى

ئىككىنچى چوڭ مەسچىت بولۇپ، سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى مەدىنە شەھىرىدە. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 622 - يىلى 9 - ئايدا مەدىنىگە ھىجرەت قىلغاندا سالغان. دەسلەپكى چاغلاردا بۇ مەسچىت ئاددىي بولۇپ، خورما ياغىچى تۇۋرۇك قىلىنغان، ھويلا خورما يوپۇرمىقى بىلەن يېيىلىپ، لاي بىلەن سۇۋالغان. كېسەك بىلەن تام سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 52.5 مېتىر، كەڭلىكى 45 مېتىر. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ۋەلىد (705 - يىلىدىن 715 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) مەسچىتى نەبىنى قايتا سېلىپ، بۇۋى فاتىمەنىڭ ئۆيىنىڭ ئورنىنى مەسچىتكە قوشۇۋەتتى. ھازىر مەسچىت ئىنتايىن كۆركەم بولۇپ، 1848 - يىلىدىن 1860 - يىلىغىچە سېلىندى. سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتى 1955 - يىلى مەسچىتنى كېڭەيتىپ سېلىپ، كۆلىمىنى 16 مىڭ كۋادرات مېتىرغا كېڭەيتتى. بەش مۇنار سېلىندى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككى مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 70 مېتىر كېلىدۇ. بۇرۇن غەربتە سالام ئىشىكى، رەھمەت ئىشىكى، شىمالدا شەرەب ئىشىكى، شەرقتە نىسالار ئىشىكى، پەرىشتىلەر ئىشىكى بار ئىدى، ھازىر ئىشىك توققۇزغا كۆپەيتىلدى. ئىشكىلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، كەڭلىكى 2.3 مېتىر كېلىدۇ، سېرىق مىس بىلەن قاپلانغان. مەسچىتنىڭ تېمى شەرقتىن غەربكە 128 مېتىر، شىمال تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 91 مېتىر كېلىدۇ. خانىقا بىلەن كاربدور 232 تال يۇمۇلاق تۇۋرۇك، 474 تال چاسا تۇۋرۇك، 689 ئەگمە ئىشىك قۇرۇلمىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان؛ يېڭىدىن سېلىنغان كاربدور شىمال، ئوتتۇرا، شەرق، غەربتىن ئىبارەت تۆت قىسىمغا ئايرىلىپ، ھەممىسىگە ئاق مەرمەر تاش ياتقۇزۇلغان. مەسچىت ئىچىدە مەرمەر تاشتىن ياسالغان مۇنبەر بار. بۇ مۇنبەر 1589 - يىلى سېلىنغان. مۇنبەرنىڭ 12 پەلەمپېيى بار. مەسچىتنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇلۇڭىدا سېرىق مىس رىشاتكا بىلەن ئايرىپ قويۇلغان جاي بولۇپ، بۇ يەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەقبەرىسىدۇر. ئۇنىڭ شىمالىدىكى ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ھەزرىتى ئۆمەرلەرنىڭ مەقبەرىسىدۇر. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر يىلى ھەج تاۋاپ قىلىپ كەلگەن مۇسۇلمانلار ھەج قىلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ يەرگە كېلىپ نامаз ئوقۇيدۇ، زىيارەت قىلىدۇ.

مەسچىتى ئەقسا ئىسلام دىنىدا مەككىدىكى مەسچىتى ھەرام ۋە مەدىنىدىكى مەسچىتى نەبىدىن قالسىلا 3 - ئورۇندا تۇرىدىغىنى مەسچىتى ئەقسا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسچىت ئېرۇسالىمنىڭ شەرقىي رايونىدىكى كونا شەھەرنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان ھويلىنىڭ غەربىي جەنۇب بۇلۇڭىدا، «ئەقسا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئىنتايىن يىراق» دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم»دە مۇنداق دېيىلگەن: «بەندىسىنى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى) بىر كېچىدە مەسچىتى ھەرامدىن ئەتراپىنى بەرىكەتلىك قىلغان مەسچىتى ئەقساغا ئېلىپ كەلدى...» (17 - سۈرىنىڭ 1 - ئايىتىدىن). رىۋايەت قىلىنىشچە، ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى سۇلەيمان ئەلەيھىسسالام ئەقسا مەسچىتىنى سېلىشقا باشلىغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلغان دەسلەپكى چاغلاردا ئەقسا مەسچىتىنى مۇسۇلمانلارنىڭ قىبلىسى قىلىپ بەلگىلىگەن (623 - يىلى مەككىنى قىبلە قىلىشقا ئۆزگەرتتى). خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر 638 - يىلى ئېرۇسالىمنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن، ئەقسا مەسچىتىنى قايتىدىن ياساتتى. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئابدۇ مالىك 705 - يىلى

قايتىدىن سالدۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ۋەلىد 709 - يىلى پۈتكۈزدى. 708 - يىلىدىكى يەر تەۋرەشتە مەسچىت ۋەيران بولۇپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە قېتىم قايتىدىن ياسالدى. چوڭ خانىقانىڭ ئېگىزلىكى 88 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 90 مېتىر، كەڭلىكى 36 مېتىر بولۇپ، خانىقانىڭ ئىچىگە مەرمەر تاشتىن 53 دانە يۇمۇلاق تۈۋرۈك، 49 دانە چاسا تۈۋرۈك قويۇلغان. مەسچىتنىڭ قۇببىسى ۋە شىمالىي دەرۋازىسى XI ئەسىردە قوشۇلغان. 1099 - يىلى ئەھلىسلىب قوشۇنى ئىشغال قىلغان مەزگىلدە مەسچىتنىڭ بىر قىسمىنى خرىستىئان چېركاۋىسى، بىر قىسمىنى بۇتخانا، گازارما ۋە قورال - ياراغ ئىسكىلاتى قىلدى. مىسىردىكى ئەييۇب سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سالاھىددىن 1187 - يىلى ئېرۇسالىمنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مېھرابنى ۋە پىل چىش بىلەن زىننەتلەنگەن مۇنبەرنى ھەمدە رەڭلىك تاشلار بىلەن نەقىشلەنگەن قۇببىنى قايتىدىن ياساتتى. 1948 - يىلىدىكى ئەرەب دۆلەتلىرى بىلەن ئىسرائىلىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىسرائىلىيە ئېرۇسالىمنى بېسىۋالدى ھەمدە مەسچىت ھويلىسىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆپ قىسىم قۇرۇلۇشلارنى بۇزۇۋەتتى. مەسچىتنىڭ ئاساسىي بىناسىغا 1969 - يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بىر ناسارا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. تارىخىي ئاسارئەتىقە ھېسابلىنىدىغان «مۇنبەر» مۇ كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى.

سەخرە مەسچىتى ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر مەسچىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇرنى ئېرۇسالىمنىڭ شەرقىي رايونىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كونا مۇقەددەس جايىدا. ئەقسا مەسچىتىنىڭ شىمالىغا 300 مېتىر كېلىدۇ. ئەقسا مەسچىتى بىلەن سەخرە مەسچىتىنىڭ ئوتتۇرىسىنى بۇراق تېمى ئايرىپ تۇرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 621 - يىلى 7 - ئاينىڭ بىر كېچىسى ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن بۇراقنىڭ مىنىپ مەككىدىن ئېرۇسالىمغا كەلگەندىن كېيىن تاشقا دەسسەپ بۇراقنى مىنىپ ئەرشكە چىققان. شۇڭا مۇسۇلمانلار ئېررۇسالىمنى مۇقەددەس جاي دەپ ھېسابلايدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەسسىگەن تاشنى مۇقەددەس تاش دەپ بىلىدۇ. تاش ئەرەبچىدە «سەخرە» دېيىلگەنلىكتىن، بۇ مەسچىت «سەخرە مەسچىتى» دەپ ئاتالغان. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئابدۇ مالىك بۇ مەسچىتنى 686 - يىلى سىلىشقا باشلاپ، 691 - يىلى پۈتكۈزگەن. مەسچىتنىڭ سىرتقى قەۋەت قۇرۇلۇشى سەككىز بۇرجەك شەكىلدە، ھەربىر بۇرجەكنىڭ ئارلىق كەڭلىكى 20.5 مېتىر، ئېگىزلىكى 9.5 مېتىر بولۇپ، پۈتۈنلەي تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ مەسچىتنىڭ ئۆگزىسىدىكى ئەگمە شەكىللىك گۈمبىزى گەۋدىلىك قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ. گۈمبەز ئاستى قىسمىغا سۇرىيە، رىم، ۋىزانتىيەنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى مۇجەسسەملەشتۇرۇلگەن بولۇپ، دۇنيا تارىخىدىكى مەشھۇر قەدىمىي ئاسارئەتىقە ھېسابلىنىدۇ. XII ئەسىردە ئەھلىسلىب قوشۇنى شەرققە يۈرۈش قىلغاندا، بۇ مەسچىتنى خرىستىئان چېركاۋىسىغا ئۆزگەرتىپ «خۇدانىڭ قەسىرى» دەپ ئاتىغان. سالاھىددىن 1187 - يىلى ئېرۇسالىمنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن مەسچىتنى ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلدۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلام سۇلالىسىمۇ كۆپ قېتىم رېمونت قىلدۇردى. مەسچىت ھازىرغىچە ياخشى ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ.

ئۆمەر مەسچىتى «سەخرە مەسچىتى» گە قارالسۇن.

ئۇمەييە مەسچىتى سۇرىيەدىكى مەشھۇر مەسچىت بولۇپ، «دەمەشق مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. ئەسلىي خرىستىئان دىنىدىكى سېينت يوھان چېركاۋىسىنىڭ ئورنى بولۇپ، خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر (634 - يىلىدىن 644 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋردە مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. كېيىن بۇزۇۋېتىلدى. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ۋەلىد 705 - يىلى قايتا سالدۇرۇدى. بۇنىڭغا 15 يىل ۋاقىت كەتتى. 12 مىليون دىنار خەجلەندى. كېيىن يەنە رېمونت قىلىنىپ ۋە قايتا ياسىلىپ، ئۇمەييە خان جەمەتىنىڭ نامازئوقۇشىغا بېرىلدى. مەسچىت ھويلىسى ئۇزۇنچاق چاسا ھويلا بولۇپ، يەرگە ساپال خىش يېيىتىلغان. ئەتراپتىكى تاملارغا نەقىش چىقىرىلىپ، قەدىمكى دەمەشق مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن. ھويلىدا گۈمبەزلىك ئۇچ قۇرۇلۇش بولۇپ، غەربتىكى قۇرۇلۇش 787 - يىلى سېلىنغان؛ ئۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئەسلىدىكى قولىيازمىلىرى ساقلىنىدۇ. شەرقتىكى قۇرۇلۇش 776 - يىلى سېلىنغان. ئۇنىڭدا XII ئەسىردىكى پرسىيەلىكلەر ياسىغان قەدىمكى قوئغۇراق ساقلانغانلىقتىن، «قوئغۇراق بىناسى» دېيىلىدۇ؛ ئوتتۇرىدىكى قۇرۇلۇش 976 - يىلى سېلىنغان، ئۇنىڭدا مەرمەر كۆلچەك بولۇپ، يۇيۇنۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ھويلىنىڭ جەنۇب تەرىپى چوڭ تاشلار بىلەن سېلىنغان خانىقا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 136 مېتىر، كەڭلىكى 37 مېتىر كېلىدۇ. خانىقا ئوتتۇرا، غەرب ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىكى زالدىن تەركىب تاپقان. زال بىلەن زال ئوتتۇرىسىدا ئازراق ئارىلىق بولۇپ، بىر - بىرىگە ئەگمە ئىشىكتىن ئۆتكىلى بولىدۇ. خانىقانىڭ تام ۋە تۇۋرۇكلىرى قىزىل، ئاق، قارا مەرمەر تاشلارغا ئويۇلغان ئىسخىملار، ئالتۇن، ئالماس قويۇلغان نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. جەنۇب تەرەپتە مەرمەر تاشتىن ئىنچىكىلەپ ئىشلەنگەن يېرىم يۇمۇلاق تۆت مېھراب بار. ھەربىر مېھرابنىڭ يېنىغا ئېسىل مەرمەر تاشتىن مۇنبەر ياسالغان. مەسچىتكە كىرىدىغان ئالتە يول بار. ھەربىر يولغا ئۈچ ئەگمە دەرۋازا قويۇلغان، بۇ دەرۋازىلار تۈچ بىلەن قاپلانغان. خانىقانىڭ ئالدى تەرىپىدە زەپەر مۇراسىمى شەكلىدىكى ئەگمە دەرۋازا بولۇپ، دەرۋازىنىڭ يېنىغا ئىككى دانە يۇمۇلاق تۇۋرۇك ئورنىتىلغان، تۇۋرۇكنىڭ ئۈچى خان تاجىسى شەكلىدە ياسالغان. پۈتۈن مەسچىتتە ئۈچ مۇنار بار. بۇ مەسچىتكە 1069 - يىلى، 1400 - يىلى ۋە 1893 - يىلى ئۈچ قېتىم ئوت قويۇۋېتىلگەن. ھازىرقى قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئوت كەتكەندىن كېيىن رېمونت قىلىپ تولۇقلانغان ياكى قايتىدىن ياسالغان. مىسىردىكى ئەييۇب سۇلالىسى (1171 — 1250) نى قۇرغان سالاھىددىننىڭ مەقبەرىسى مۇشۇ مەسچىتنىڭ يېنىدا. بۇ مەسچىتنى غەرب ئالىملىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى «ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىناكارلىق مۆجىزىلىرىدىن بىرى» دەپ قارايدۇ. بۇ مەسچىت «ئىسلام دىنىنىڭ تۆتىنچى مۇقەددەس مەسچىتى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دەمەشق مەسچىتى «ئۇمەييە مەسچىتى» گە قارالسۇن.

ئۆمەر قەدىمى مەسچىتى سۇرىيەدىكى قەدىمكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سۇرىيەنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى بوسرە شەھىرىدە. سېلىنغان كونكرېت ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. تۇنجى «قۇرئان كەرىم»نى

سۈرىيەگە ئېلىپ كەلگەن كارۋان مۇشۇ يەردە توختاپ ئارام ئالغان. شۇڭا «تۆگە چۆككەن جاي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بەسرە مەسچىتى بۇ ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئىراقتىكى بەسرەدە. 636 - يىلى سېلىنغان. ئىسلام دىنى ئىراقتىن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا كېڭىيىش داۋامىدا بۇ مەسچىت كۇفە مەسچىتى بىلەن بىللە بۇ رايوندىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى بولدى. ئەينى يىللاردىكى مەسچىتتە مېھراب ۋە مۇنبەر يوق بولۇپ، مەسچىتكە يەتتە مۇنار سېلىنغان. «قۇرئان كەرىم» نىڭ «ئوسمانىيە نۇسخىسى» مۇشۇ مەسچىتتە ساقلانغان. ھازىر بۇ مەسچىت بۇزۇۋېتىلىپ، خارابىسى ساقلىنىپ قالغان.

كۇفە مەسچىتى ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئىراقتىكى كۇفەدە. بۇ مەسچىت 638 - يىلى سېلىنغان. ئىسلام دىنى ئىراقتىن ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا ئومۇملىشىش داۋامىدا بۇ مەسچىت بەسرە مەسچىتى بىلەن بىللە بۇ رايوندىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى بولدى. ئەينى يىللاردا مەسچىتتە مېھراب ۋە مۇنبەر يوق ئىدى. «قۇرئان كەرىم» نىڭ «ئوسمانىيە نۇسخىسى» مۇشۇ مەسچىتتىمۇ ساقلاندى.

كۇۋەيت جامەسى كۇۋەيتتىكى ئەڭ يېڭى مەسچىت بولۇپ، ئورنى پايتەخت كۇۋەيت شەھىرىدە. 1986 - يىلى 6 - ئايدا پۇتكۇزۇلدى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى تەخمىنەن 45 مىڭ كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 20 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ؛ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 74 مېتىر، نامازخانىنىڭ 10 ئىشىكى بار. ئىشكىلەرگە سۇرە - ئايەتلەر ۋە گېئومېتىرىيىلىك ئىسىخىملار ئويۇلغان. ئىچىدە بەش مىڭ ئادەم نامراز ئوقۇيالايدۇ؛ 550 ئايال سىغىدىغان نامازخانىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا مەخسۇس ئىشىك ئورنىتىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، كۆلىمى 700 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كىتابخانىسى ۋە كاتتا مېھمانلارنى قوبۇل قىلىدىغان ئەمىر زالى قاتارلىقلار بار.

ئىسفاھان جامەسى ئىراندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئىسفاھان شەھىرى ئىچىدىكى كونا كوچا بازىرىدا. XI ئەسىردە بۇرۇنقى زاراتوسترا دىنىنىڭ بۇدخانىسى ئورنىغا سېلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن XVIII ئەسىرگىچە ئۇزلۇكسىز ئۆزگەرتىپ ۋە كېڭەيتىپ سېلىندى، رېمونت قىلىندى. بۇ مەسچىت پارس بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان بولۇپ، گۇمبەزگە ۋە مەسچىتنىڭ سىرتىغا رەڭلىك ساپال چاقچۇق چاپلانغان، رەسىمەك چىرايلىق كۆرۈنىدۇ.

شەيخ لوتفۇللا جامەسى بۇ ئىراندىكى جامە بولۇپ، ئىسفاھان شەھىرىدىكى ئەلى قەپۇ سارىيىنىڭ ئۇدۇلىدا. 1603 - 1604 - يىللىرى قۇرۇلۇش باشلانغان، 1793 — 1794 - يىللىرى قايتىدىن رېمونت قىلىنغان. بۇ جامە سەفەۋىيە سۇلالىسىدىكى ئاببباس I ۋە ئۇنىڭ كۈيئوغلى، مەشھۇر ئۆلىما شەيخ لوتفۇللانىڭ نامى بىلەن ئاتالغان، جامە تېپىك پارس بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە: گۇمبىزى چوڭ ھەم ئېگىز، گۇمبەزگە ۋە خانىقانىڭ تاملىرىغا رەڭدار ساپال چاقچۇقلار چاپلانغان؛ خانىقانىڭ ئىچى ئازادە ۋە سۇرلۇك، تاملىرى ئاجايىپ كاتتا زىننەتلەنگەن. خانىقانىڭ ئىچىدە يەر ئاستى ئۆيلىرى بار، بۇ ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقىن بولۇپ، مەردرسە قىلىنغان. ئىراندا مۇنارى يوق بىردىنبىر جامە ھېسابلىنىدۇ.

مەسچىتى مەلىك بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «پادىشاھ مەسچىتى»

دېگەنلىك بولىدۇ. «خانلىق مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. ھازىر «ھۈمەيىنى مەسچىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىراندىكى چوڭ مەسچىت بولۇپ، ئىسفاھان شەھىرىدىكى ئابباس پادىشاھ مەيدانى (ھازىرقى ئىمام مەيدانى) نىڭ جەنۇبىي چېتىدە. ئەسلىي سەفەۋىيە سۇلالىسىدىكى ئابباس I نامىز ئوقۇغان مەسچىت بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇشى 1612 - يىلى باشلىنىپ، 50 يىلدا پۈتكۈزۈلگەن. بۇ چوڭ قۇرۇلۇش نازۇك پارس بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چاسا خىشنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، بىر چاۋاك چالسا، گۈمبەز ۋە يەتتە قېتىم ئاۋاز يانىدۇ. مەسچىتنىڭ سىرتىدا تۆت مۇنار بولۇپ، پۈتۈنلەي كۆك، يېشىل ساپال بىلەن بېزەلگەن، ئادەم كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىچى جىمجىت، تۆت تەرىپىگە تاش بىلەن كۆلچەك ياسالغان، كۆلچەكلەردە لىق سۇ تۇرىدۇ. ھازىر ئىراندىكى ئەڭ كاتتا مەسچىتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھۈمەيىنى مەسچىتى «مەسچىت مەلىك» كە قارالسۇن.

كۆك مەسچىت بۇ ئىراندىكى مەسچىت بولۇپ، ئۇنى تۈركمەن قارا قويۇنلۇ سۇلالىسىدىكى جاھان شاھ تەبرىزدە سالدۇرغان. مەسچىت تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، ئالدىنىڭ ئېگىزلىكى 52 مېتىر كېلىدۇ. ئىككى بۇلۇڭدىكى يۇمۇلاق مۇنار ئۈستىدە ئەزان ئېيتىدىغان پەشتاق بار. مەسچىت ئىچىدە ئۈستى ئەگمە قىلىپ سېلىنغان توققۇز ئۆي بار. ئوتتۇرىدىكى ئۆيگە يوغان ئىشىك قويۇلغان. ئۇنىڭ ئەگمىسى ھەرخىل نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. ئوتتۇرىدىكىسى نامازخانا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەگمە ئۆگزىسى ئوچۇق تۇرىدىغان سەككىز ئەگمە ئىشىكنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان؛ نامازخانىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىردىن ئىككى ئېغىز، كەينىدە بىر ئېغىز ئۆي بار. مەسچىت خىش بىلەن سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئىچى - سىرتىغا رەڭلىك (ئاساسلىقى زەڭگەر رەڭلىك) ساپاللار چاپلانغان. بۇ چوڭ قۇرۇلۇشنىڭ ئۈستىگە غايەت زور گۈمبەز ياسالغان.

ۋەزىرخان مەسچىتى بۇ پاكىستاندىكى چوڭ مەسچىتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى لاھوردا. بۇ مەسچىتنى موغۇل سۇلالىسىدىكى شاھ جاھان (1627 - يىلدىن 1658 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدىكى پەنجاپ ۋالىسى ئەنسارى 1634 - يىلى سالدۇرغان. ئەنسارىنىڭ ئۇنۋانى «ۋەزىرخان» بويىچە ئاتالغان. مەسچىت ھويلا شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شەرق تەرەپكە ئىشىك قويۇلغان. مەسچىت بەش زالغا بۆلۈنگەن، مەركىزىي زالنىڭ ئۈستى ئاق گۈمبەز بىلەن يېپىلغان. كاردورى چوڭ ھەم ئېگىز. تۆت بۇلۇڭنىڭ ھەربىرىدە سەككىز قىرلىق ئۇچلۇق مۇنار بار، مۇنارنىڭ ئۇچىدا بالكون بولۇپ، ئۇ يەردىن لاھور شەھىرىنى، شەھەر ئەتراپىنىڭ مەنزىرىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسچىتنىڭ تاملىرى ئەرەبچە نەقىش چىقىرىلغان ساپال بىلەن ئىنچىكە زىننەتلەنگەن بولۇپ، نەقىش ۋە بېزەك سەنئىتىنىڭ نادىر ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسچىتكە كىرىدىغان جايغا ئەرەبچە خەت بىلەن كەلىمە تەييبە ۋە پارسچە خەت بىلەن بېغىشلىما ۋە شېئىرلار يېزىلغان. مەسچىت ئىچىدە ئىمام قامۇ (؟ — 1828) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مەقبەرسى بار. ئەنسارى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مال - دۇنياسى مۇشۇ مەسچىتكە تەقدىم قىلىنغان.

مەھەببەتخان مەسچىتى پاكىستاندىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى پىشاۋۇردا. موغۇل

سۇلالىسىدىكى شاھ جاھان (1627 - يىلىدىن 1648 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە پىشاۋۇرنىڭ ۋالىسى مەھەببەتخان 1643 - يىلى سالدۇرغان. مەسچىت ھويلا شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نامازخانىنىڭ ئالدىغا ئەگمە شەكىللىك ئىشىكسىمان بەش كاربدور قويۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئۈچ گۈمبەز سېلىنغان. تۆت بۇلۇڭنىڭ ھەربىر بۇلۇڭىغا سەككىز بۇرجەكلىك ئۇچلۇق مۇنار سېلىنىپ، مۇنارلارنىڭ ئۈچىغا بالكون ۋە گۈمبەز ياسالغان. تامغا قاپارتما نەقىشلەر چىقىرىلغان، ھويلىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ياتاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان، مۇسۇلمانلارنىڭ يۇيۇنۇشى ئۈچۈن، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كۆل ياسالغان.

شاھ جاھان مەسچىتى پاكىستاندىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى سىند ئۆلكىسىدىكى تاتتادا بولغاچقا، «تاتتا مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ مەسچىتنى موغۇل سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شاھ جاھان (1627 - يىلىدىن 1658 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سالدۇرغان. سىرتقى تېمى قىزىل تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ھەمدە گۈل چىقىرىلغان يېشىل ساپال بىلەن نەقىشلەنگەن. بۇ مەسچىت ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبتىكى گۈمبەزدىن باشقا، ئاۋازنى ياخشى تارقىتىش ۋە ھاۋانى ياخشى ئالماشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

پادىشاھ مەسچىتى «خانلىق مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ پاكىستاندىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى لاھور شەھىرىنىڭ شىمالىدا، شەرقىي تەرىپى لاھورنىڭ كونا قەلئەسىگە ئۇدۇل، شىمالىدا پاكىستاننىڭ خاتىرە مۇنارى بار. بۇ مەسچىتنى ھىندىستاندىكى موغۇل سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاۋراڭزېب دەۋرىدىكى زەمبىرەكچىلەر قوشۇنىنىڭ قوماندانى فىدائى خان نازارەت قىلىپ ياسىتىشنى باشلىغان، 1674 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى تەخمىنەن 30 مىڭ كوۋادرات مېتىر بولۇپ، ئەگمە دەرۋازا، مەيدان، خانىقادىن ئىبارەت ئوچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. پۈتكۈل مەسچىت يەر يۈزىدىن 10 مېتىر كۆتۈرۈلگەن يەرگە سېلىنغان. شەرق تەرەپتىكى قىزىل تاش بىلەن ياسالغان پەلەمپەي ئارقىلىق مەسچىتنىڭ ئەگمە ئىشىكىگە بارغىلى بولىدۇ؛ ئەگمە ئىشىكنىڭ تېمى قىزىل مەرمەر تاش بىلەن سېلىنغان. ھويلىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا ئاق تۆت مۇنار سېلىنغان، مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 57.4 مېتىر (بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە 44 مېتىر) كېلىدۇ. مۇنارنىڭ ئىچىدە 204 پەلەمپەي بولۇپ، مۇنار ئۈچىدىكى بالكونغا چىقىپ، پۈتۈن شەھەرنىڭ مەنزىرىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەگمە دەرۋازا ئىچىدىكى مەسچىت سەينالىسى چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 161 مېتىر كېلىدۇ. يەرگە قىزىل تاش يېيىتىلغان، بۇ مەسچىتتە 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم نامаз ئوقۇيالايدۇ. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆلنىڭ سۈيىنى كىشىلەر تەرەت ئېلىشقا ئىشلىتىدۇ. خانىقا ئۇزۇنچاق چاسا بولۇپ، ئۈستىدە ئاق مەرمەر تاشتىن ياسالغان 30 چوڭ گۈمبەز بار. ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ گۈمبەزنىڭ ئېگىزلىكى 18 مېتىرغا يېتىپ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. مەسچىتنىڭ ئالدىدا 11 ئەگمە ئىشىك بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى ئىشىك ئېگىز. سەينا ئىچىدىكى يوللار بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن. خانىقانىڭ سىرتقى تېمى قىزىل مەرمەر تاش بىلەن، ئىچكى تېمى ئاق مەرمەر تاش بىلەن سېلىنغان. تامغا ھەرخىل نەقىشلەر چىقىرىلغان ۋە سۈرە - ئايەتلەر ئويۇلغان.

مەسچىتنى 1764 - يىلى شىقلار ئىگىلىۋېلىپ ئامبار قىلغان، ئىنگلىزلار ئىگىلىۋېلىپ ئېغىل ۋە ئوق - دورا زاۋۇتى قىلغان. 1856 - يىلىدىن كېيىن مۇسۇلمانلارغا قايتۇرۇپ بەرگەن. 1940 - يىلى مەسچىتنى ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش باشلانغان؛ 1961 - يىلى كەلكى كۆلەمدە رېمونت قىلىنىپ، مەسچىتنىڭ بۇرۇنقى قىياپىتى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. ئالتۇن يېپ بىلەن كەشتىلەپ ئىشلەنگەن غايەت زور «قۇرئان كەرىم»نى شۇ يەردىكى مۇسۇلمان ئۇستىلاردىن 10 ئادەم 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەپ پۈتتۈرگەن. بۇ قۇرئان 30 پارە، 1228 بەت بولۇپ، ئۇنىڭغا 43 كىلوگرام ئالتۇن سەرپ قىلىنغان (تەركىبىدىكى ئالتۇن 5%، كۈمۈش % 95)، 1227 مېتىر زەر مەخمەل ئىشلىتىلگەن. مانا مۇشۇ «قۇرئان كەرىم» بۇ مەسچىتتە ساقلانغان. بۇ «قۇرئان كەرىم» «دۇنيا بويىچە ئالتۇن بىلەن نەقىشلىنىپ ئىشلەنگەن بىردىنبىر قۇرئان ۋە ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك بۇيۇم بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

پەنگ مەسچىتى پاكىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى پەنجاپتىكى باھاۋالپورنىڭ راشىم يارخان ناھىيىسىدە. بۇ مەسچىتنى پەنگدىكى يەرلىك فېئودال رەئىس قازى سالدۇرغان. مەسچىت ئالتە بۇرجەك شەكلىدە بولۇپ، ھەربىر تەرىپىگە مېھراب شەكلىدە دەرۋازا قويۇلغان. ئالتە بۇرجەكنىڭ ھەربىرىگە ئۇچلۇق مۇنار سېلىنغان. مۇنارلارغا بۇرما شەكىللىك نەقىش چىقىرىلغان. مەسچىت ئوتتۇرىسىنىڭ ئۇستىگە ئاق گۈمبەز ياسالغان، گۈمبەزنىڭ چۆرىسى ۋە تامنىڭ ئىچى ئالتۇن يوپۇرماقلار بىلەن زىننەتلەنگەن. سىرتقى ئاق تام كۆك ۋە سېرىق ساپاللار بىلەن بېزەلگەن. ئىنتايىن چىرايلىق ۋە ھەشەمەتلىك كۆرۈنىدۇ.

شاھ فەيسال مەسچىتى پاكىستاندىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئىسلامئابادتىكى ماگرا تېغىنىڭ باغرىدا. بۇ مەسچىتنى تۈركىيىلىك ئىنژېنېر ۋېدات دالوكاي لايىھىلىگەن. مەسچىتنى سېلىش 1965 - يىلى باشلىنىپ، 20 نەچچە يىلدا پۈتكۈزۈلگەن. مەسچىتكە سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ پادىشاھى فەيسال (1964 — 1975 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ نامىدىكى فوند جەمئىيىتى ياردەم قىلغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 189 مىڭ 705 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. ئەنئەنىۋى مەسچىت سېلىش ئۇسلۇبىنىڭ ئەكسىچە، چوڭ خانىقانىڭ ئېگىزلىكى 40 مېتىر كېلىدىغان چېدىر شەكلىدە سېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە 13 مىڭ ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ، مەسچىت سەيناسىدا 200 مىڭ ئادەم نامراز ئوقۇيالايدۇ، مەسچىتنىڭ سىرتىدىكى تۆت بۇلۇڭغا ھەربىرى 200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنار سېلىنغان. مەسچىت تەۋەسىدە ئىسلام تەتقىقات ئورنى، باسماخانا، ئاشخانا، مۇزېي ۋە مەمۇرىي ئىشخانا قاتارلىق يۇرۇشلەشكەن ئورگانلار ۋە مۇئەسسەسەلەر بار. مەسچىت پۈتۈنلەي ئاق مەرمەر تاش بىلەن سېلىنغان، مەسچىتنىڭ كەينى يېشىللىق بىلەن پۇركۇنگەن تاغ بولۇپ، ئىنتايىن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ.

ھىرات جامەسى ئافغانىستاندىكى ئەڭ كاتتا قەدىمكى قۇرۇلۇش بولۇپ، ئورنى ھىرات شەھىرىدە. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە بۇ يەر زاراتوسترا دىنىنىڭ نەزىر ئۆتكۈزىدىغان جايى بولغان. XI ئەسىردە بۇ يەرگە مەسچىت سېلىنغان. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى مەسچىت قايتا سېلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن مەسچىت بىرنەچچە ئەسىر

رېمونتسىز قېلىپ، 1943 - يىلى رېمونت قىلدۇرۇلغان. مەركىزى ھويلىنىڭ چۆرىسىگە تۇتاش ئەگمە كارىدور سېلىنغان. مەسچىتنىڭ تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، دەرۋازىلار ئىنچىكىلىك بىلەن زىننەتلەنگەن. غەربتىكى دەرۋازا ئەڭ چوڭ. مەسچىتتە ئۇچلۇق ئىككى مۇنار بولۇپ، مۇنارلار رەڭلىك ساپاللار بىلەن چىرايلىق نۇسخىلاردا بېزەلگەن؛ تەكتى قېنىق كۆك بولۇپ، ئاق غۇنچىلەر، ئارىسىغا سېرىق گۈللەر چىقىرىلغان. ئىشلىتىلگەن ساپال سۇس يېشىل، سارغۇچ قىزىل، قېنىق يېشىل رەڭلەردە بولۇپ، تەكتىدىكى قېنىق يېشىل رەڭ ئۇستىدىكى نەقىشلەر ئاجايىپ ماسلاشقان، ئويما ئەسەرلىرىدەك كۆزنى چاقنىتىدۇ.

قۇۋۋەتۇل ئىسلام مەسچىتى

ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى دېھلىدا. بۇ مەسچىتنى دېھلى سۇلتانى قۇتبىدىن ئايبەك (1206 - يىلىدىن 1210 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئۇرۇش غەلىبىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن 1192 — يىلى سالدۇرغان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك مۇسۇلمانلىرى شىمالىي ھىندىستانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش داۋامىدا سالغان تۇنجى مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھىندىستاندا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى مەسچىتلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ مەسچىتنى ھىندى ھۇنەرۋەنلىرى ھىندى دىنى ۋە جائىن دىنىنىڭ چېقىلغان بۇتخانىلىرىنىڭ ماتېرىياللىرى بىلەن سالغاچقا، ھىندىستانىنىڭ قەدىمكى بىنا ئويمىچىلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تۆۋرۈكلۈك قۇرۇلۇش بولۇپ، ئۇزۇنچاق چاسا سەينا تۆۋرۈكلۈك كارىدور ئايلاندۇرۇلغان؛ نامازخانىنىڭ ئالدى قىزىل شېغىللىق زال بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا كەڭلىكى 6.7 مېتىر، ئېگىزلىكى 16 مېتىر كېلىدىغان ئەگمە دەرۋازا بار. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە كىچىكرەك ئەگمە ئىشىكلەر قويۇلۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەسچىتلىرىنىڭ بىناكارلىق ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن. تۆت تامغا ئاق قاشتېشىدىن نەقىشلەر قويۇلغان، سۇرە - ئايەتلەر يېزىلغان. بۇ مەسچىت كېيىنكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن تەكرار كېڭەيتىلىپ، كۆلىمى تەدرىجىي چوڭايتىلغان. بۇرۇنقى ھىندىستانىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەدرىجىي كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ كەتكەن.

ئاتالا دېۋى مەسچىتى

ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شىمالىي شىتاتتىكى جەۋبۇردا. بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى ھىندى دىنىدىكى ئىلاھ ئاتالانىڭ بۇتخانىسى بولۇپ، ئۇنى سۇلتان فىروز شاھ تۇغلۇق (؟ — 1388) 1377 - يىلى چاقتۇرۇۋېتىپ، ئورنىغا مەسچىت سالدۇرغان. مەسچىت 1408 - يىلى پۈتكۈزۈلۈپ، شۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ مەسچىت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى بويىچە سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئالدىدا چاسا شەكىلدىكى چوڭ ھويلا بار. ئاساسىي بىنا شەرقىي جەنۇب قىسمىغا سېلىنغان بولۇپ، تۆۋرۈكلۈك زال، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپى نامازخانىدىن ئىبارەت بولۇپ، كۆلىمى تۆۋرۈكلۈك زالدىن سەل كىچىك. ئاساسىي بىنانىڭ ئىككى تەرىپىگە بىر - بىرىگە قارىتىپ تۆۋرۈكلۈك كارىدور سېلىنغان. تۆۋرۈكلۈك كارىدور ئىككى قەۋەت بولۇپ، ھەر قەۋەتتە تۆۋرۈك ئارىسىغا بەشتىن زال سېلىنغان. ئۇلار ئەگرى ئىشكىلەر بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. پۈتۈن مەسچىتنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك قىسمى مەسچىت ئالدىدىكى تۆۋرۈكلۈك زالنىڭ مۇنار ئىشكى بولۇپ، ئىشكنىڭ ئېگىزلىكى 22.86 مېتىر،

كېڭلىكى 16.76 مېتىر كېلىدۇ. مۇنار ئىشكىدىن كىرگەندە غايەت چوڭ مېھراب بولۇپ، شۇ يەردىن چوڭ زالغا كىرگىلى بولىدۇ. چوڭ زالنىڭ دەرىزىلىرى ئەگمە شەكىلدە. مۇنار ئىشكىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىردىن ئەگمە ئىشىك بولۇپ، بىر - بىرىگە قاراپ ئېچىلىدۇ. ئۈچ ئىشكىنىڭ ئۈستىدە گۈمبەز بار. پۈتكۈل بىنادا ماسلاشقان تۆس كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئەھمەد ئاباد جامەسى

ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گۈجەرەت شتاتىدىكى ئەھمەد ئاباد شەھىرىدە. بۇ مەسچىتنى 1423 - يىلى سۇلتان ئەھمەدشاھ I (1411 - يىلىدىن 1442 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سالدۇرغان. مەسچىتنىڭ كەڭلىكى 29 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 64 مېتىر كېلىدۇ. مەسچىتنىڭ ئالدىدا ئۈچ ئىشىك بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئىشىك ئەڭ ئېگىز، ئەگمە شەكلىدە، ئىككى ئىشكىنىڭ ئىككى چېتىغا يېرىم يۇمۇلاق شەكىللىك تۇۋرۇك چاپلانغان. تۇۋرۇكلەر بىرنەچچە قەۋەتكە بۆلۈنگەن. ھەربىر قەۋەت ئوخشاش بولمىغان ئويما نەقىشلەر بىلەن بېزىلىپ، ئىشكنى ئاجايىپ كۆركەم قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئىككى ئىشىك ئەگمە شەكىللىك بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى ئىشكتىن سەل پەس. ئوتتۇرا ئىشكنىڭ ئىككى چېتىدە ئوتتۇرا ئىشكتىن پەسرەك قىلىپ ياسالغان ئىككى رەت تۇۋرۇكلۇك كاردور ئوڭغا ۋە سولغا تەڭ سوزۇلغان. پۈتۈن مەسچىتكە 300 دىن ئارتۇق تۇۋرۇك قويۇلغان. تۇۋرۇكلەر تاشتىن تەييارلانغان. ئويما نەقىشلىرىنىڭ ئۇسلۇبى جەينا دىنى قۇرۇلۇشلىرىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ: تەكتىدىكى چاسا تۇۋرۇك ئالتە قىرلىق بولۇپ، يۇقىرى - تۆۋەن ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. تۇۋرۇكنىڭ ئۈچىدا لىمنىڭ تەگلىك شەكلى بىلەن تورۇس شەكلى بىرلەشتۈرۈلگەن. مەسچىتنىڭ ئىچىگە دېرىزىلەردىن ئاپتاپ چۈشۈشى بۇ مەسچىتنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بولەند دەرۋازا جامەسى

ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، شىمالىي شتاتتىكى ئاگرا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب ئەتراپىدىكى فاتافۇر سىكرىدە بولغاچقا، «سىكرى مەسچىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇغۇل ئىمپېراتورى ئەكبەر پايتەختى ئاگرانىڭ چېتىگە ئوردا سالدۇرغاندا بۇ مەسچىتنى ئوردىنىڭ بىرقىسمى قىلىپ، مەككىدىكى ھەرەم مەسچىتىگە ئوخشىتىپ سالدۇرغان. ھويلا تىك تۆت بولۇڭلۇق بولۇپ، شەرق، جەنۇب، شىمالدا ئۈچ ئىشىك بار؛ ئۈچ گۈمبەز سېلىنغان، ئوتتۇرىسىدىكى گۈمبەز ئەڭ چوڭ. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيا سالىم چېشتى شەيخ (XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۆتكەن) نىڭ مەقبەرىسى بار. مەسچىتكە تۇۋرۇكلۇك كاردور ۋە ناماززالى سېلىنغان. مەسچىتنىڭ سىرتقى شەكلى ئەرەب شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تاش تۇۋرۇك، زال قاتارلىق قىسىملىرىدا ھىندى بىناكارلىق ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى قالغان. مەسچىتنىڭ جەنۇبىي ئىشكى كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدۇ. بۇ ئىشكنى ئەكبەر جەنۇبىي ھىندىستاندىكى دېككان رايونىنى بويسۇندۇرۇپ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شۇ غەلىبىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن سالدۇرغان، تەخمىنەن 1601 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. بۇ دەرۋازا «بولەند دەرۋازىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئېگىزلىكى 12.8 مېتىر كېلىدىغان دۆڭگە سېلىنغان، دەرۋازىنىڭ ئېگىزلىكى 40.8 مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 53.6 مېتىر كېلىدۇ. مەسچىت ئالدىدىكى ئەگمە دەرۋازا

ئۇزۇنچاق چاسا تامغا ئورنىتىلغان. ئوتتۇرىغا ئالتە بۇرجەكلىك ئۆگزىسى ئەگمە زال سېلىنغان. قالغان بەش تەرىپى ئىككى قەۋەتلىك كىچىك دەرۋازا بولۇپ، ئوتتۇرىسىنى كاردور تۇۋرۇكلىرى ئايرىپ تۇرىدۇ. ئېگىز دەرۋازىنىڭ ئوستى تۇز سۇپا بولۇپ، ئالتە بۇلۇڭدا بىردىن ئوستى ئەگمە قىلىپ سېلىنغان كىچىك سايىۋەن بار، كىچىك سايىۋەنلەر ئارىسىغا ئوستى ئەگمىلىك چوڭراق سايىۋەنلەر سېلىنغان. ئالتە بۇلۇڭنىڭ ھەربىرىدە بىر تالدىن سەككىز قىرلىق تۇۋرۇك بار. ئېگىز دەرۋازا پۇتۇنلەي قىزىل شېغىل تاختا بىلەن سېلىنغان، شېغىل تاختا ئارىسىغا ئاق مەرمەر تاشتىن نەقىش ئىشلەنگەن.

دېھلى جامەسى ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى دېھلىدىكى قىزىل قەلئەگە ئوخشايدۇ. بۇ جامەنى موغۇل سۇلالىسىدىكى شاھ جاھان (1627 - يىلىدىن 1658 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) 1644 - يىلى سالدۇرغان. ھويلا شەكلىدىكى ئىمارەت بولۇپ، بىر مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۇل ئوستىگە سېلىنغان. مەسچىتنىڭ شەرق، جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىگە دەرۋازا قويۇلغان؛ دەرۋازىلارنىڭ ئالدىغا كەڭ پەلەمپەيلەر ياسالغان. دەسلەپكى چاغلاردا قەلئەگە ئوخشايدىغان شەرقىي دەرۋازىدىن ئوردىدىكىلەر پايدىلانغان. پۇقرالار جەنۇب تەرەپ شىمال دەرۋازىلار بىلەن كىرىپ چىققان. دەرۋازىلار بىلەن نامازخانا ئوتتۇرىسىدا 100 كۇۋادرات مېتىر كېلىدىغان ھويلا بولۇپ، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كۆل ياسالغان. ھويلىنىڭ ئوچ تەرىپىدە كاردور بار. نامازخانىنىڭ كەڭلىكى 60 مېتىر، ئېگىزلىكى 27 مېتىر كېلىدۇ. غەراب تەرەپتىكى تامدا مېھرابسىمان دەرۋازا كاردورى بار، ئوستىگە غايەت چوڭ ئاق گۈمبەز سېلىنغان. گۈمبەزلەرگە قارا تۆھ قىزىل تاشلار بىلەن نەقىش چىقىرىلغان. مەسچىتنىڭ تۆت تەرىپىدە 30 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۇچلۇق مۇنارلار بولۇپ، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. رۇۋايەت قىلىنىشىچە، مەسچىت ئىچىدىكى ئىمام تۇرىدىغان جايدا ئاق مەرمەر تاش بولۇپ، سەھەر ئاپتىپىدا بۇ مەرمەر تاش قىزىلگۈل رەڭگىدە كۆرۈنىدىكەن. ھازىر بۇ تاش يۆتكەپ كېتىلگەن. 1857 - يىلىدىكى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى جەريانىدا ئىنگلىزلار بۇ مەسچىتنى ۋەيران قىلىۋەتمەكچى بولغان. 1862 - يىلىدىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ نامىز ئوقۇيدىغان جايى قىلىندى.

مەرۋايىت مەسچىتى بۇ ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شىمالىي شتاتتىكى ئاگرا شەھىرىدە. موغۇل سۇلالىسىنىڭ شاھى شاھ جاھان 1654 - يىلى سالدۇرغان. ئەينى چاغدا بۇ مەسچىت خان شەھىرى ئاگرا قەلئەسىدىكى ئەڭ كاتتا بىنالارنىڭ بىرى بولغان. مەسچىتنىڭ ھويلىسى چاسا بولۇپ، تۆت تەرەپتىكى يولغا ئاق تاش ياتقۇزۇلغان ھەمدە تۇۋرۇكلۇك كاردور ياسالغان. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چاسا كۆل تەييارلانغان. ئاساسىي ئىمارەت ئۇزۇنچاق چاسا بولۇپ، كەڭلىكى 57 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 72 مېتىر كېلىدۇ. مەسچىتنىڭ ئالدى تەرىپىگە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئالتە ئىشىك قويۇلغان. ئىشىكلەرنىڭ ئىچىدە بىر - بىرىگە تۆتاش تۇۋرۇكلۇك ئالتە زال بار. بۇ زاللارنى بويلىما يۆنىلىشلىك ئەگرى ئىشىكلەر ئايرىپ تۇرىدۇ؛ ئوتتۇرىسىدىكى تۇۋرۇكلۇك زالدىن ئۆتكەندە نامازخانىغا كىرگىلى بولىدۇ. نامازخانىلارنىڭ ئىچى مەرمەر تاش بىلەن ياسالغان. زاللارنىڭ ئوتتۇرىسى ئاق مەرمەر تاش بىلەن نازۇك ئىشلەنگەن تورسىمان توساقتا

ئايرىۋېتىلگەن. ئاساسىي ئىمارەتنىڭ سىرتىغا رەڭگى ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تاش ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن ئالاھىدە سەزگۈ ئۇنۇمى ھاسىل بولغان. ئۈزۈنچاق چاسا قىسمىغا قىزىل شىغىل تاختا چاپلىنىپ، قېنىق قىزىل رەڭ ھاسىل قىلىنغان؛ ئۆگزىنىڭ لەمپىدىن يۇقىرى قىسمى ئۇچ چوڭ گۈمبەزنى، تۆت بۇرجەكلىك تۇۋرۇكلۇك ئالتە سايىۋەننى ۋە چوڭ دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى ئالتە سايىۋەننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاق مەرمەر تاش بىلەن ياسالغان. ئادەم قارىسا، كۆزنى چاقنىتىدۇ. سىلىشتۇرمىسى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئاگرا جامەسى بۇ ھىندىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شىمالىي شتاتنىڭ موغۇل سۇلالىسى دەۋرىدە خانلىق شەھىرى بولغان ئاگرا قەلئەسىنىڭ ئۈدۈلىدىكى 200 مېتىر يەردە. بۇ مەسچىتنى XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى موغۇل سۇلالىسىنىڭ شاھى شاھ جاھانىنىڭ چوڭ قىزى جاھان ئارا مەلىكە سالدۇرغان. شۇڭا «جاھان ئارا مەسچىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پۈتكۈل مەسچىت يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلگەن ئېگىزلىككە سىلىنغان. مەسچىت ئۈچ قىسمىغا بۆلۈنگەن: ئوتتۇرا قىسمى ئاساسىي ئىمارەت بولۇپ، ئىككى تەرىپى ئاساسىي ئىمارەتتىن تۆۋەن تۇرىدىغان بىر - بىرىگە قارشى تۇۋرۇكلۇك ئىككى رەت كارىدوردىن ئىبارەت. بۇ كارىدور بىر تەرىپى ئوچۇق چاسا ھويلىنى ئوراپ تۇرىدۇ. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تۆت بۇرجىكىگە كۈنلۈكسىمان لەمپە ياسالغان كۆل تەييارلانغان. كۆل ئۈزۈنچاق چاسا بولۇپ، كەڭلىكى 30 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 40 مېتىر كېلىدۇ. كۆلنىڭ ئالدىدا بەش ئەگمە ئىشىك بار. ئىككى چەتتىكى تۆت ئىشىك كىچىكرەك، ئوتتۇرىدىكى ئىشىك ئەڭ چوڭ ھەمدە ئۇنىڭغا ئىنچىكە، ئېگىز ئىككى مۇنار يانداشتۇرۇپ سىلىنغان.

ئادىنا مەسچىتى بۇ بېنگالدىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى فاندزئا شەھىرىدە. بۇ مەسچىتنى تۈرك مۇسۇلمانلىرىنىڭ باشلىقى ئىسكەندەر شاھ (1358 - 1389 - يىللىرى) بېنگالغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى چاغلاردا سالدۇرغان. مەسچىتنىڭ غايەت چوڭ ھويلىسى تۆت چاسا بولۇپ، ئەگمە ئىشىك ئورنىتىلغان. تۇۋرۇكلۇك كارىدور ئاساسىي ئىمارەتنى ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ مەسچىتكە ھىندى بۇتخانىسىدىن چۈۋۈپ ئېلىنغان ماتېرىياللار ئىشلىتىلگەن. مەسچىت ئۇستىدىكى تۇز لەمپىنى پاكار تام ئوراپ تۇرىدۇ. تام ئىچىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا چوڭ گۈمبەز ياسالغان. پۈتۈن مەسچىتتە مېھرابسىمان 306 ئەگمە ئىشىك بار. مەركىزىي نامازخانىنىڭ بۇرۇنقى گۈمبىزى قىڭغىيىپ قالغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە رېمونت قىلىنمىغان. مەسچىتنىڭ ئۈدۈلىدىن كىرىدىغان جايدىكى تاش توساقنىڭ قالدۇقلىرى قالغان. ناماز زالى ئەڭ كاتتا بولۇپ، ئۇنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا بېنگال ۋە بىھار ئەتراپىدىكى بۇددا دىنى ۋە ھىندى دىنىنىڭ قەدىمكى بۇتخانىلىرىدىكى بۇت تەكچىلىرى شەكلىدىكى نامازخانا تەقلىد قىلىنغان. مەسچىتنىڭ تاملىرىغا بىدە يوپۇرمىقى شەكلىدىكى گۈللۈك نەقشلەر ئويۇلغان تاش تاختايلار ئونىتىلغان. «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەر يېزىلغان.

شاھىزىندا مەسچىتى ئىسلام بىنكارچىلىقىدىكى قەدىمىي يادىكارلىق بولۇپ، ئورنى سەمەرقەنتتە. تاجىكچە «شاھىزىندا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «تىرىك شاھ» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى يەرلىكلەر

تېۋىنغان ئەپسانە شەخسنى كۆرسىتىدۇ. كونا ئىمارەت ھازىر يوق. ئۇنىڭدىن ساقلىنىپ قالغان 13 قۇرۇلۇش (مەسچىت، قەبرىستانلىق، دەرۋازا قاتارلىقلار) نىڭ كۆپىنچىسى XIV — XV ئەسىرلەردە ياسالغان، پەلەمپەيلىك يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشتۇرۇلغان. ئەمىر تۆمۇر دەۋرىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى نادىر قۇرۇلۇش بولۇپ، رەتلىك ساپال بىلەن زىننەتلەش ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغان. ساپال بىلەن زىننەتلەشتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركي خەلقلەرنىڭ شىرداق نۇسخىلىرى قوللىنىلغان. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ھەرخىل رەتلىك ساپاللار چاپلانغان. زىننەتلەشتە سۇزۇك كۆك رەڭ ئاساس قىلىنىپ، سۇس قىزىل ساپال خىش بىلەن كىرىشتۇرۇلۇپ، ئىنتايىن ماسلاشتۇرۇلغان. قۇرۇلۇشلار ئىچىدە XIV — XV ئەسىردىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ مەقبەرلىرى بولۇپ، بۇ مەقبەرلەر ئۆزگىچە مىمارچىلىق شەكلىدە ياسالغان ۋە چىرايلىق زىننەتلەنگەن. بۇلار ھازىرغىچە ساق تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، 1536 - يىلى سېلىنغان مەدرىسە كاتتا بېزەلگەن. مەدرىسىدە ناھايىتى چوڭ مەقبەرە بار.

بۇخارا مەسچىتى «كالىيان مەسچىتى» گە قارالسۇن.

بى بى خانىم مەسچىتى بۇ ئۆزبېكىستاندىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سەمەرقەنتتە. بۇ مەسچىت ئەمىر تۆمۇرنىڭ ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان تۆھپىسىنى قوتلۇقلاش يۈزىسىدىن 1399 - يىلىدىن 1404 - يىلىغىچە سېلىنغان. مەسچىت ھويلىسى ئازادە، چاسا شەكىلدە ئىشلەنگەن، ئايلانما كارىدورى بار. ئايلانما كارىدورنىڭ لەمپىسىنى 300 دىن ئارتۇق مەرمەر تۇۋرۇك ياكى گرانىت تاش تۇۋرۇك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. چوڭ دەرۋازىسى ھەيۋەتلىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 41 مېتىرغا يېتىدۇ. كىرىش ئىشىكى مەسچىتنىڭ يېشىل گۈمبەزلىك ئاساسي بىناسىغا ئۇدۇل؛ ھويلىنىڭ ئىككى تەرىپىگە كىچىكرەك گۈمبەزلىك بىنالار سېلىنغان. ھويلا چۆرىسىدىكى تامنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت پەشتاق سېلىنغان. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «قۇرئان كەرىم» قويىدىغان يانتۇ مەرمەر تاش ئورنىتىلغان. قۇرۇلۇشنىڭ سىرتىغا قارا سىرلىق ساپال، موزايكا ۋە گۈل ئويۇلغان مەرمەر تاش چاپلانغان. ئىچى تام رەسىملىرى بىلەن بېزەلگەن. مەسچىتنىڭ ھەجمى بەك چوڭ بولغاچقا، مەسچىت پۈتۈپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆرۈلۈشكە باشلىغان. گۈمبەز سېلىنغان. مەسچىتنىڭ تاملىرى يېشىل رەڭلىك ساپال بىلەن زىننەتلەنگەن. كونۇسسىمان ئېگىز پەشتاق 1127 - يىلى سېلىنغان. پەشتاقنىڭ ئۇستىدىكى ئەگمە شەكىللىك دېرىزىگە سىستولىتسىمان لەمپە قىلىنغان. لەمپىلەر پىشۇرۇلغان خىشتىن گىئومېتىرىيىلىك سىزما نۇسخىلار بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇلار ھازىرغىچە ساق تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، 1536 - يىلى سېلىنغان مەدرىسە كاتتا بېزەلگەن. مەدرىسىدە ناھايىتى چوڭ مەقبەرە بار.

كالىيان مەسچىتى ئۆزبېكىستاندىكى مەشھۇر مەسچىت خارابىسى بولۇپ، ئورنى بۇخارادا بولغاچقا، «بۇخارا مەسچىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەسچىتنى سېلىش XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان. 1514 - يىلى رېمونت قىلىنىپ قايتا ياسالغان. ئېگىلىگەن يەر كۆلىمى 9806 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. كەتتاشا چاسا ھويلا قىلىنغان. ھويلىنىڭ ئەتراپىنى ئۇچلۇق مۇنارلار سېلىنغان ئايلانما كارىدور قورشاپ تۇرىدۇ. نۇرغۇن تۇۋرۇكلەر ئۇستىگە 288 گۈمبەز ياسالغان. مەسچىتنىڭ ئالدى دەرۋازىسى ھەشەمەتلىك ياسالغان. خانىقانىڭ ئۇستىگە غايەت چوڭ

ئۇنىڭ خارابىلىرىدىن كونتۇرا ئاسىيادىكى بىناكارلىق ئۇستىلىرىنىڭ يۇكسەك ئەقىل-پاراسىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كۇئالالۇمپۇر دۆلەت مەسچىتى بۇ مالايسىيادىكى مەشھۇر مەسچىت بولۇپ، ئورنى كۇئالالۇمپۇر شەھىرىنىڭ مەركىزىدە. بۇ مەسچىت XIX ئەسىردە سېلىنغان، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 55 مىڭ كۋادرات مېتىر، ئۇستىدە چوڭ-كىچىك 49 گۇمبەز بار. ئەڭ چوڭ گۇمبەزنىڭ دىئامېتىرى 45 مېتىر بولۇپ، نۇر چېچىپ تۇرغان 18 يۇلتۇز كۆرۈنىدۇ. بۇ يۇلتۇزلار پۈتۈن دۆلەتتىكى 13 شتاتقا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ بەش پەرزىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسچىت ئىچىدە كۆل ۋە فونتان بار. كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياسالغان 73 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۇچلۇق مۇنار كۆككە تاقىشىپ تۇرىدۇ. سەككىز مىڭ ئادەم سىغىدىغان قىرائەتخانىسى بار، زىننەتلىنىش شەكلى مەسچىتى ھەرامنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ مەسچىتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سىنگاپور سۇلتان مەسچىتى بۇ سىنگاپوردىكى مەشھۇر مەسچىت بولۇپ، ئورنى سىنگاپور دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمال قىرغىقىدىكى كوچىدا. 1824 - يىلى سىنگاپورنىڭ سۇلتانى ھۇسەيىننىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى بىلەن سېلىنغان. 1924 - يىلى ئەنگلىيىلىك ئۆلچەش-سىزىش مۇتەخەسسىسى دانتىس سېندېرنىڭ لايىھىلىشى بىلەن قايتا ياسالغان. ئەرەب بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى گۇمبەزلىك مەسچىت بولۇپ، خانىقانىڭ چۆرىسىنى تۇتۇرۇكلۇك كارىدور ئوراپ تۇرىدۇ. 14 ئىشىكى بار. يوللارغا سىلىقلانغان تاش يېيىتىلغان. مەسچىتنىڭ تۆت بۇرجىكىگە ئۇچلۇق مۇنار شەكلىدە پەشتاق سېلىنغان. 1977 - يىلى زىننەتلىنىپ، تېخىمۇ ھەيۋەتلىك قىلىۋېتىلگەن.

ئەمىر بىننى ئاس جامەسى بۇ مىسىردىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى قاھىرە كونا شەھىرىدە. بۇ مەسچىتنى ئەمىر بىننى ئاس (؟ — 644) 642 - يىلى سالدۇرغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. دەسلەپ سېلىنغان مەسچىت ئاددىي تام بىلەن قورشالغان، خورما ياغىچى تۇۋرۇك قىلىنغان، ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، يەرگە شال پاخىلى سېلىنغان. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇ مەسچىت ئالتۇن يالتىلغان ئويما قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن بېزەلگەن. مۇنبەر ۋە مېھراب قىلىنمىغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىپ ياساش ئارقىلىق، تۇۋرۇكلەر مەرمەر تاشقا ئالماشتۇرۇلغان، مەسچىتنىڭ ئۇستى ئېگىزلىتىلگەن، پەشتاق، خەزىنە، تۇۋرۇكلۇك كارىدور، ھويلا، سۇخانا، زال، مېھراب قاتارلىقلار سېلىنغان. رېۋايەت قىلىنىشىچە، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھاكىم بىئەمرۇللا بۇ مەسچىتكە ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن 1298 پارچە «خەتمە قۇرئان»، قىممىتى 10 مىڭ دىنار كېلىدىغان كۇمۇشتىن ياسالغان ئاسما چىراغ تەقدىم قىلغان. پۈتكۈل مەسچىت قۇرۇلۇشىدا 400 تال مەرمەر تۇۋرۇكلۇك كارىدور بولۇپ، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى 700 ئاسما چىراغ مەسچىتنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ، مەسچىتكە رەڭلىك 10 قات كىگىز سېلىنغان. بۇ مەسچىتكە 1168 - يىلى ئوت كەتتى. سالاھىددىن 1172 - يىلى قايتا سالدۇردى، كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىپ پۈختىلاشتۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى مەسچىتنىڭ كۆلىمى ساقلاپ قېلىندى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 13 مىڭ 750 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مەسچىت ئىچىدە مەھكىمە شەرئى تەسىس قىلىنغان.

دۆلەتنىڭ قازى قۇزاتى ھەر ھەپتىدە ئىككى كۈن مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئىش بېجىرىپ، دىنىي ۋە ھەق تەلەپ دەۋالىرىغا ھۆكۈم چىقىرىدۇ. يەر بېجىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ۋە شەھەرلەردىكى ئاھالىلار بۇ يەردە سودا قىلىپ، پۇتۇشۇش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىدۇ. بۇ مەسچىت تارىختا ئۆتكەن خەلىپە، سۇلتانلار، ۋالىلار ۋە ۋەزىرلەرنىڭ 1952 - يىلىغچە رامىزان ئېيىنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق نامىزىنى ئوقۇيدىغان بىردىنبىر سورۇنى بولۇپ كەلدى. ھازىر بۇ مەسچىتنى مىسىر ھۆكۈمىتى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئاسارئەتتىقە ئورنى قىلىپ بەلگىلىدى.

ئىبنى تۇلۇن جامەسى بۇ مىسىردىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى قاھىرەنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ باغرىدىكى دۆڭدە. بۇ مەسچىتنى ئىبنى تۇلۇن 869 - يىلى سالدۇرۇشنى باشلاپ، 10 يىلدا پۈتكۈزگەن. مەسچىت قورغان شەكىلدە بولۇپ، 26 مىڭ 143 كۋادرات مېتىر يەرنى ئىگىلىگەن. مەسچىت تورۇسىغا سىپتا ئىشلەنگەن ياغاچ تاختا يېيىتىلغان. چوڭ زالنىڭ مەركىزى 10 تال مەرمەر ئىچ تۇۋرۇك ۋە 16 تال سىرتقى تۇۋرۇكتىن تەركىب تاپقان ئالتۇن رەڭلىك گۈمبەز بىلەن يېپىلغان. گۈمبەز ئاستىدا فونتانلىق كۆل بار. چوڭ زال ۋە ياندىكى زاللار خىش تۇۋرۇك ۋە گەچ ئويمىلىق تاش تۇۋرۇك قويۇلغان كاردوردىن تەركىب تاپقان. ياغاچتىن ئىشلەنگەن زەدۋال تاختايلارغا «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرىلەر كۈفە نۇسخىسىدا يېزىلغان. ئىچكى - سىرتقى زاللارغا 42 ئىشىك، 129 دېرىزە، 130 چىراغ ئورنىتىلغان. چوڭ زالدىكى بەش مېھراب ئوخشىمىغان يىللاردا سېلىنغان، شۇنداقلا ئوخشىمىغان ئەھلى فىقھەلەرگە ۋەكىللىك قىلغان. پەشتاقنىڭ ئېگىزلىكى 40 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭغا سىرتىدىكى پەلەمپەي بىلەن ئايلىنىپ چىققىلى بولىدۇ. قۇرۇلۇشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا ئاباس سايمال شەھىرىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى ئىپادىلەنگەن. بۇ مەسچىت تەۋەلىكىدە مەدرىسە بار. IX ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە فەقىھلەر بۇ يەردە دەرس ئۆتكەن ھەمدە يېتىم - يېسىرلارغا ئەمرىمەرۇپ قىلىپ تۇرغان.

ئەزھەر جامەسى بۇ مىسىردىكى مەسچىت بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ دىنىي مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئورنى قاھىرەدە. بۇ مەسچىتنى فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مۇئىز (953 - 975 - يىلىدىن 970 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئەسكەر بېشى جەۋھەر سىقىللى (؟ — 991) 970 - يىلى سالدۇرۇشنى باشلاپ، 972 - يىلى پۈتتۈرگەن. باشتا قاھىرە شەھىرىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاش نامدا ئاتالغان. كېيىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى فاتىمە زەھرا (گۈلدەك چىراي دېگەن مەنىدىكى سۆز) نىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، فاتىمىيە سۇلالىسىنىڭ ئەجدادلىرىنى ئەسلەش مەقسەت قىلىنغان. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 12 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، ھويلىسى كەڭ. ھويلىنىڭ چۆرىسىگە ئىمارەتلەر سېلىنغان. 13 ئېگىز مۇنبەر، توققۇز دەرۋازا، بەش پەشتاق بار. چوڭ زالنىڭ تاملىرىغا سۇرە - ئايەتلەر كۈفە نۇسخىسى بىلەن يېزىلغان. زاللارنىڭ دېرىزىلىرى گەچ بىلەن ئىشلەنگەن گېئومېتىرىك نەقىشلەردە بېزەلگەن. قۇرۇلۇشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە زىننەتلىنىشىدە مەغرىپ ۋە ئىسپانىيە ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى قوبۇل قىلىنغان. بۇ مەسچىت يېڭى سېلىنغاندا ۋەز ئېيتىشقا، ھۆكۈمەتنىڭ قارار ۋە باج بەلگىلىمىلىرىنى

ئېلان قىلىشقا ئىشلىتىلگەن ھەمدە مەدرىسە تەربىيىسى يولغا قويۇلغان. كۆپ ھاللاردا بىر ئىمام باش بولۇپ، شاگىرتلار دۆلەت ياكى رايونلار بويىچە زاللارغا بۆلۈنۈپ دەرس ئاڭلاپ ئۆگىنىش قىلغان. دەسلەپتە شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتىنى سۆزلەش ۋە مۇھاكىمە قىلىش ئاساس قىلىنغان. ئەييۇب سۇلالىسى (1171 — 1250) دەۋرىدە سۇننىي مەزھىپىنىڭ تەلىماتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىنىڭ تەلىماتىدىن دەرس ئۆتۈلىدىغان ۋە ئۇ ھەقتە تەتقىق قىلىنىدىغان مەكتەپ تەسىس قىلىنغان. مەملۈك سۇلالىسى (1250 — 1527) دەۋرىدە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىدىيە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ تەلىماتى ۋە سوپىزم تەتقىق قىلىندى. XIX — XX ئەسىرلەردە ئەرەب تىلى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئىدراكىي پەنلەرگە ئەھمىيەت بېرىلدى، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تېببابەتچىلىك قاتارلىق پەنلەر ئوقۇتۇلدى ۋە تەتقىق قىلىندى. 1961 - يىلى ئەزھەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى 103 - نومۇرلۇق پەرمان جاكارلانغاندىن كېيىن، بۇ مەسچىت ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي دىنىي ئورگانلىرى تۈرۈشلۇق جاي بولدى. بۇ ئورگانلار ئاساسلىقى ئەزھەر ئالىي كومىتېتى، ئىسلام تەتقىقات ئۇيۇشمىسى، ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئەۋەتىش بۆلۈمىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ مەسچىتنى مىسىر ھۆكۈمىتى 1983 - يىلى قايتا رېمونت قىلدۇردى.

ھۈسەين مەسچىتى تولۇق ئاتىلىشى «ئىمام ھۈسەين مەسچىتى». بۇ مىسىردىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى قاھىرەدە. يازما خاتىرىلەردىن قارىغاندا، شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇچىنچى ئىمامى ھۈسەيننىڭ باش سۆڭىكى 1153 - يىلى 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قاھىرەگە يۆتكەپ كېلىنىپ، كۈمۈش ساندۇقتا سېلىنىپ، ئىككىنچى يىلى زەمرەد قەسىرىگە دەپنە قىلىنىپ، كېيىن قەبرىگاھ ياسالغان. سالاھىددىن مىسىرغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا قەبرىگاھ يېنىدا فىقھە مەكتىپى سېلىنغان. ھازىرقى مەسچىت ئەييۇب سۇلالىسى دەۋرىدىكى فىقھە مەكتىپىدىن تەرەققىي قىلغان. XV ئەسىردە ئەلەۋىيە فىقھە چىلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ۋە دەرسخانىسى قىلىندى. بۇ مەسچىتتە ئىككى تال پەشتاق بار. بۇنىڭ بىرى ئىنچىكە، ئېگىز بولۇپ، شەكلى قەبرىنداش قەلەمگە ئوخشىشىدۇ، ئوسمانىيلارنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىغا مەنسۇپ؛ پەشتاققا سۇرە - ئايەتلەر يېزىلغاندىن باشقا، «جەمەتىمىزدىكى ئەڭ قەدىرلىك ھەسەن - ھۈسەين» دېگەن خەتلەر ئويۇپ قويۇلغان. شەرقتىكى ناماز زالىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىدىكى مېھراب ئىچىگە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن قالغان نەرسىلەر (بىر تال ھاسا، ئىككى تال ساقال، كۆز دۇرىسى قاچىلانغان قۇتا، كۆز دورىسىنى تېمىتىدىغان تاياق، بۇرده، ردا، سېرىق قوڭۇر رەڭ كۆڭلەك، ئىشتان، ئاق ئەدىيال ۋە بۆك قاتارلىقلار) قويۇلغانمىش. كۇفە نۇسخىسىدا كۆچۈرۈلگەن ئىككى «قۇرئان كەرىم» بار ئىكەن، رىۋايەت قىلىنىشچە بۇ قۇرئانلارنى ھەزرىتى ئوسمان ۋە ھەزرىتى ئەلىلەر كۆچۈرگەنمىكەن. شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ھەمىشە مۇشۇ يەردە قەبرىنى چۆگىلەپ سۇرە ئوقۇيدۇ. تەسەۋۋۇپچى مۇسۇلمانلارمۇ ئۆزىگە خاس ئۇسۇللار بىلەن دىنىي قائىدىلەرنى ئادا قىلىدۇ ۋە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

سەييد بەدەۋى مەسچىتى مىسىردىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى تەنتا شەھىرىدە. بۇ مەشھۇر سوپى، بەدەۋىيە

دىنىي پىرقىسىنى قۇرغان بەدەۋىنىڭ قەبرىگاھىدۇر. بۇ مەسچىت 1276 - يىلى شۇ چاغدىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئىستىغپارخانىسى شەكلىدە سېلىنغان. كېيىن قايتا سېلىنىپ، تۇۋرۇكلىرى ۋە ياغاچ بىلەن يېپىلغان ئۆگزىسى ئىچىگە پولات چۈۋىق ئېلىنغان سىمونتقا ئۆزگەرتىلگەن. تورۇسقا سۇرە - ئايەتلەر قويۇلغان. تۆت نام رەڭلىك مەرمەر تاشلار بىلەن نەقىشلەنگەن. مەسچىتنىڭ ئالدىدا يەتتە دەرۋازا، ھەربىرىنىڭ ئېگىزلىكى 75 مېتىر كېلىدىغان ئىككى پەشتاق بار. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 12 مىڭ 600 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. زال ئىچىگە ئىمام بەدەۋىنىڭ ئىراقتىن ئېلىپ كەلگەن تەسۋىسى (مىڭ تال مەرۋايىت بىلەن تەييارلانغان)، ھاسسىسى، سەللىسى، قىزىل كۆڭلىكى ۋە تاغىقى تىزىپ قويۇلغان. مەسچىت كىتابخانىسىدا ساقلانغان كىتاب 10 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قول بىلەن كۆچۈرۈلگەن دىنىي كىتابتىن 200 پارچە بار.

سۇلتان ھەسەن مەسچىتى بۇ مىسىردىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى قاھىرەدىكى قەدىمىي قەلئە كوچىسى بىلەن سالاھىددىن مەيدانى قوشۇلغان جايدا. بۇ مەسچىتنى مەملۇك سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى ھەسەن بىننى ناسىر مۇھەممەد (1347 - يىلىدىن 1351 - يىلىغىچە، 1354 - يىلىدىن 1361 - يىلىغىچە ئىككى قېتىم تەختتە ئولتۇرغان) 1356 - يىلى سالدۇرغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. مېھرابقا رەڭلىك مەرمەر تاشتىن ئىشلەنگەن ياپراقلار ئورنىتىلغان. گۈمبەزنىڭ شىمالىدىكى ياغاچ ئويمىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن. گۈمبەزگە كىرگىلى بولىدىغان بىرنەچچە دەرۋازا بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئىككى پەشتاق بار. مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭ بولۇپ، نورغۇن پۇل سەرپ قىلىنىپ، ئۇچ يىلدا پۈتكۈزۈلگەن. ئۆز ۋاقتىدا مەدرىسە قىلىنىپ، تۆت چوڭ فىقھە ئېقىمىدىكىلەر مۇشۇ يەردە دەرس ئۆتكەن. ھازىر مىسىردىكى قەدىمىي بىنا ۋە ئاسارئەتىقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇقباھ مەسچىتى بۇ تۇنىستىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى كايروۋان شەھىرىدە بولغاچقا، «كايروۋان مەسچىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇسۇلمانلار قوشۇنىنىڭ قوماندانى ئۇقباھ بىننى نەفى 670 - يىلى كايروۋان شەھىرىنى سالدۇرغاندا بۇ مەسچىتنى سالدۇرۇشنى باشلاپ، 675 - يىلى پۈتكۈزگەن. بۇ شىمالىي ئافرىقىدا ئەڭ بۇرۇن سېلىنغان مەسچىت بولۇپ، مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 130 مېتىر، كەڭلىكى 80 مېتىر كېلىدۇ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 10 مىڭ 400 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. غەربىي قىسىم ئىسلام دىنى رايونلىرىدىكى مەسچىتلەرنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. بۇ مەسچىتتە 8 مىڭ ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ. ھويلىغا مەرمەر تاش يېيىتىلغان. ئۇچ تەرىپىدە ئەگمە شەكىللىك كارىدور بار. پەشتاقنىڭ ئېگىزلىكى 35 مېتىر كېلىدۇ. پەشتاق چاسا شەكىلدە، ئۇچ قەۋەت، پەلەمپەيسىمان بولۇپ، شەھەردىكى ئەڭ ئېگىز ئىمارەت ھېسابلىنىدۇ. چوڭ زال كاتتا سېلىنغان، مەسچىتنىڭ ئالدىغا چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشىمايدىغان 15 ياغاچ دەرۋاز قويۇلغان. دەرۋازىلار ھەرخىل لايىھىلەنگەن نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. زالنىڭ ئىچىدە 20 رەت، 300 تال يۇمۇلاق تۇۋرۇك بار. ياغاچتىن ياسالغان مۇنبەر ئاجايىپ كاتتا بولۇپ، ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن ئەتىۋارلىق شەمشاد ياغىچىنىڭ ئىنچىكىلەپ نەقىش ئويۇلغان 288 پارچە تاختىسى بىلەن

ياسالغان. مېھرابقا 28 پارچە مەرمەر تاش ئورنىتىلغان، مېھرابنىڭ تورۇسىغا بەش خىل رەڭدە تەييارلانغان 130 پارچە ساپال چاپلانغان بولۇپ، شىمالىي ئافرىقىدىكى ئىسلام بىناكارلىقى بويىچە كاتتا قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ.

زەيتۇن مەسچىتى بۇ تۇنىستىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى تۇنىستىكى قەدىمىي شەھەر رايونىدا، 703 - يىلى ئۇمەييە سۇلالىسى تۇنىس شەھىرىنى سالدۇرغاندا بۇ مەسچىتنى سېلىش باشلانغان. 732 - يىلىدىن 734 - يىلىغىچە قايتا سېلىنغان. بۇ رايوندا زەيتۇن كۆپ بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەغلەب سۇلالىسى 840 - يىلى قايتا سالدۇرغان. مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا شىمالىي ئافرىقا رايونىدىكى ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى نامايان قىلىنغان. كاردورلارغا رەڭلىك رەسىملەر سىزىلغان، چاسا شەكىللىك پەشتاق قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. مەسچىتنىڭ چۆرىسىگە خۇشپۇراق ماتېرىياللار دۇكانلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، مەسچىتنى خۇشبۇي قاپلاپ تۇرىدۇ. زەيتۇن ئۇنىۋېرسىتېتى مۇشۇ يەردە بولۇپ، ئۇنىڭغا بىرنەچچە كىتابخانا تەسىس قىلىنغان. مەركىزىي كىتابخانىدا نەچچە يۈز مىڭ پارچە كىتاب ساقلانغان، قولدا كۆچۈرۈلگەن ئەتىۋارلىق كىتابلار نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان بۇ مەكتەپ مەسچىت تەۋەلىكىدىكى مەدرىسىدىن ھازىرقى زامان مائارىپ تۈزۈلمىسىگە تەرەققىي قىلىپ، نۇرغۇن ئادەم يېتىشتۇرۇپ چىقتى، داڭقى كۈنسايىن ئاشتى.

قەرەۋىيىن جامەسى بۇ ماراكەشتىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى فىس شەھىرىدىكى كونا شەھەرنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان قەرەۋىيىندىكى كۆچمەنلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايوندا. بۇرۇن «شەرىف جامەسى» دەپىلەتتى. بۇ مەسچىتنى سېلىش 857 - يىلى باشلانغان. قەيرەۋانلىق بەي مۇھەممەد فەخرىنىڭ قىزى مۇھاشنا خانىم (فاتىمەمۇ دەپىلمدۇ) پۇل ئىئانە قىلىپ سالدۇرغان ھەم مەسچىتكە ئۇل قويۇپ بەرگەن. نەچچە قېتىم كېڭەيتىپ سېلىش ئارقىلىق، مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭايغان. تاش ياتقۇزۇلغان 16 چىغىر يول مەسچىتنىڭ غايەت چوڭ ھويلىلىرىغا تۇتىشىدۇ. ھەممە ھويلىغا گۈللۈك خىش يېيىتىلغان. ھويلىنىڭ ئېگىز تېمىغا رەڭلىك رەسىملەر ئورنىتىلغان، رەسىم رامكىلىرى ئاق تاشتىن ئويۇپ تەييارلانغان. نامаз زالىغا 365 تال تۇۋرۇك قويۇلغان بولۇپ، شىمالىي ئافرىقىدىكى قەدىمىي مەسچىتلەرنىڭ ئۇلگىسى ھېسابلىنىدۇ. 1143 - يىلى قايتا كېڭەيتىپ سېلىنغاندىن كېيىن، رەسمىي قەرەۋىيىن ئۇنىۋېرسىتېتى تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئىسلام دۇنياسىدىكى دىن ۋە پەن مەدەنىيەتلىرى مەركىزى بولۇپ قالدى. 1956 - يىلى ماراكەش مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، مەكتەپتە يېڭىچە ئوقۇتۇش سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ، ئىسلام پەلسەپىسى فاكۇلتېتى، ئەرەب تىلى فاكۇلتېتى، قانۇنچىلىق فاكۇلتېتى، ماتېماتىكا فاكۇلتېتى تەسىس قىلىندى. ئافرىقىدىكى ئىسلام دۆلەتلىرىدىن نەچچە مىڭ ئوقۇغۇچى كەلدى. 1957 - يىلىدىن باشلاپ قىز ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلدى. مەكتەپنىڭ چوڭ كىتابخانىسى بولۇپ، بىرنەچچە يۈزمىڭ كىتاب ساقلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەتىۋارلىق قولىيازمىلارمۇ بار.

ھەسەن مەسچىتى بۇ ماراكەشتىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى رابات شەھىرىدە. بۇ مەسچىتنى XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇرابىت سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى

بىۋاسىتە نازارەت قىلىپ سالدۇرغان. مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 183 مېتىر، كەڭلىكى 140 مېتىر كېلىدۇ. 16 دەرۋازا قويۇلغان. مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىغا گۈلسۇرۇخ رەڭدىكى تاش بىلەن مۇنار سېلىنغان. بۇ مەسچىت ھازىر بۇزۇلۇپ كەتكەن، مۇنارنىڭ تاش تۈۋرۈكى ساقلىنىپ قالغان.

سۈلايمان جامەسى بۇ تۈركىيەدىكى مەسچىت بولۇپ، ئۇرنى ئىستامبولدا. بۇ مەسچىتنى مەشھۇر ئارخىتېكتور سىنان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ سۈلتانى سۈلايمان I غا لايىھىلەپ سالدۇرۇپ بەرگەن. تىپىك ئوسمانلى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ. چوڭ زالنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېپىلغان گۈمبەزسىمان ئۆگزىنىڭ دىئامېتىرى 31 مېتىر بولۇپ، ئۇنى تۆت تال چاسا تاش تۈۋرۈك ئۈستىدىكى ئاچما تۆت ئەگمە ئىشىك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. چوڭ گۈمبەزنىڭ چۆرىسىگە يېرىم يۇمۇلاق ئۆگزىلەر ياسىلىپ، ئۆگزىنىڭ بۇلۇڭلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چوڭ زالنىڭ چۆرىسىدە ئايلانما كارىدور بار. مېھراب ۋە ئارقا تام پارسچە ساپال بىلەن زىننەتلەنگەن. تورۇس چاق شەكلىدە يۇمۇلاق بېزەلگەن، ئۇ يەرگە سۈرىلەر ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان. پۈتۈن مەسچىتە تۆت پەشتاق بار. بۇلارنىڭ ئىككىسىدە ئۇچتىن بالكون، قالغان ئىككىسىدە ئىككىدىن بالكون بولۇپ، جەمئىي ئون بالكون بار. رىۋايەت قىلىنىشچە، سۈلايمان I ئوسمانلى تارىخىدىكى ئونىنچى سۈلتان بولۇپ تەينىلەنگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق لايىھىلەپ سالدۇرغانىكەن.

سۈلتان ئەھمەد جامەسى «كۆك مەسچىت» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ تۈركىيەدىكى مەسچىت بولۇپ، ئىستامبولدىكى مۇقەددەس سۇفىيە چېركاۋىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. بۇ مەسچىت سۈلتان ئەھمەدخان I (1603 - 1617 - يىلىدىن - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ بۇيرۇقى بويىچە 1609 - يىلىدىن 1616 - يىلىغچە سېلىنغان. مەسچىتنى مەشھۇر ئارخىتېكتور سىنانىنىڭ شاگىرتى مۇھەممەد ئاقا لايىھىلىگەن. ئاساسىي ئىمارەت — چوڭ خانىقانىڭ ئۇزۇنلۇقى 72 مېتىر، كەڭلىكى 64 مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدىكى چوڭ گۈمبەزنى تۆت تال ياغاچ تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. خانىقا ئۆگزىسىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا دىئامېتىرى چوڭ گۈمبەزنىڭ تۆتتىن بىرىگە تەڭ كېلىدىغان تۆت كىچىك گۈمبەز ئورۇنلاشتۇرۇلغان. خانىقانىڭ ئىچى ئازادە، يورۇق بولۇپ، ئۇ يەردە 35 مېتر ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ؛ تۆت تامغا 20 مېتر پارچىدىن ئارتۇق كۆك، يېشىل رەڭلىك ساپال بىلەن نەقىش ئىشلەنگەنلىكتىن، «كۆك مەسچىت» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر (ياۋروپالىقلار يېشىل مەسچىت دەيدۇ). ئالتە مۇنار سېلىنغان. بۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ئادەتتىكى مەسچىتلەرنىڭ 1، 2، 4 مۇنارى بولۇشىدىن پەرقلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇشۇ ئالتە مۇنارنى سېلىش ئۈچۈن، سۈلتان ئەھمەدخان مەسچىت ھەرامغا 7 - مۇنارنى سالدۇرۇپ بەرگەن ئىكەن.

كۆك مەسچىت «سۈلتان ئەھمەد جامەسى» گە قارالسۇن.

كوردوۋا جامەسى بۇ ئىسپانىيەدىكى مەشھۇر مەسچىتنىڭ ئىزى بولۇپ، كونا ئورنى كوردوۋادا. بۇ مەسچىتنى كېيىنكى ئۇمەييە سۈلالىسىدىكى ئابدۇرەھمان I (756 - يىلىدىن 788 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) 786 - يىلى

سالدۇرۇشنى باشلىغان، 793 - يىلى پۇتكۈزۈلگەن. ئىسپانىيە شەكلىدىكى ئوچلۇق چاسا مۇنار سېلىنغان. بۇ مەسچىت IX — X ئەسىرلەردە داۋاملىق كېڭەيتىلىپ، ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت ئىمارەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مۇرلار سەنئىتىنىڭ داڭلىق ئەسىرى ھېسابلانغان. مەسچىت تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، نامازخانىسى ئىچكىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئات تۇيىقى شەكلىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئەگمىنى 1293 تۇۋرۇك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. چوڭ خانىقا 19 ئۆيگە بۆلۈنگەن. ئازادە ئىبادەتخانىلار مەرمەر تاش ۋە ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن. 1236 - يىلىدىن كېيىن كاتولىك دىنىدىكى ۋاپات بولغان ئىلاھە ئانا چېركاۋىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

نيۇجيې مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى بېيجىڭنىڭ شۇەنۋۇ رايونىدىكى نيۇجيې كوچىسىدا. نيۇجيې كوچىسىنىڭ كونا ئىسمى لیۇخې مەھەللىسىدىكى كائۇشاڭ بولغاچقا، «گائۇشاڭ مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. «شىسى» (غەربىي مەسچىت)، داسى (چوڭ مەسچىت) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ مەسچىتنى 996 - يىلى ئەرەب شەيخ قەۋمىددىننىڭ ئىككىنچى ئوغلى شەيخ نەسىرىددىن سالدۇرۇغان. كېيىنكى يىللاردا كېڭەيتىلگەن. 1474 - يىلى باش پەنساد جەن شىڭ (رىۋايەت قىلىنىشچە، سەئىد شەمشىددىندىن كېيىن) مەسچىتكە نام قويۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنىپ، «ئىبادەتخانا» دېگەن نام بېرىلگەن؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ كائۇشى يىللىرىغىچە هازىرقى كۆلەم شەكىللەنگەن. بۇ مەسچىت دۇئىسى مەسچىتى، جىنشىفاڭ كوچىسىدىكى پۇشۇ مەسچىتى ۋە ئەنىي 2 - خۇتۇڭدىكى فامېنسى ئىبادەتخانىسى بىلەن قوشۇلۇپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېيجىڭدىكى تۆت چوڭ ئىبادەتخانا دېيىلىدۇ. نيۇجيې مەسچىتىنىڭ كۆلىمى ئوچ مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، نامازخانا، مىئزەنە، پەشتاق، ئوڭ - سولدىكى ئابدە ئۆيى، جەنۇب ۋە شىمالدىكى دەرسخانا، سەراپ، ئۇدۇل زال، ئىككى شەيخنىڭ قەبرىسى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. مەسچىت دەرۋازىسى غەربكە قارايدۇ، ئالدىدا كاتتا خاتىرە راۋىقى، دالدا تام بار. مىئزەنە دەرۋازا ئۇستىگە سېلىنغان. ئالتە بۇرجەك قىلىپ ياسالغان. ئۇنىڭ ئاستىدا خىش بىلەن سېلىنغان ئىككى ئىشىك بولۇپ، كىشىلەر شۇ ئىشكىلەر بىلەن كىرىپ چىقىدۇ، ئۇستىگە دېرىزە قويۇلغان. كارىدور بىلەن ئايلانغىلى بولىدۇ. ئۆگزىگە سېرىق سىرلىق كاھىش يېيىتىلغان. مەسچىت دەرۋازىسى بىلەن هويلىدىكى ئىبادەتخانىغا بىۋاستە كىرگىلى بولمايدۇ. مەسچىتكە كىرىپ، چىقىدىغانلار «شىمالدىن كىرىپ، جەنۇبتىن چىقىشى» كېرەك. ئىبادەتخانىنىڭ ئىككى چېتىدىكى تار يول بىلەن جەنۇبى ۋە شىمالىي ئىشكىلەرگە بازغىلى بولىدۇ. ئىبادەتخانا جەنۇبتىن شىمالغا بەش كورپۈس بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 30 مېتىردىن ئاشىدۇ. 24 ئېغىز ئۆيدىن تەركىب تاپقان، كۆلىمى تەخمىنەن 600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەم نامىاز ئوقۇيالايدۇ. قەسىر ئىچىدە شەھدان گۈل نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن 18 تۇۋرۇكتىن تەركىب تاپقان 21 ئەگمە ئىشىك بار. مېھراب ئېگىپ سېلىنغان. ئۇستىگە راۋاق قىلىنغان. قەسىر ئىشىكىدە كائۇشى خانىنىڭ مۇقەددەس يارلىقى بار. قەسىرنىڭ ئالدىدا پەشتاق ۋە ئوڭ - سول تەرەپتە ئابدە راۋىقى بار. پەشتاقنى سەيىد شەمشىددىننىڭ دادىسى مەھمۇد ياساتقانىكەن. ئۇنىڭ ئالدىدا قوبۇلخانا بار

(بۇرۇن «يەتتە ئېغىز ئۆي» دېيىلگەن). جەنۇب ۋە شىمالدىكى دەرسخانىلار «ساۋابخانا» دېيىلىدۇ. مۇنچا «پاكلىنىش ئورنى» مۇ دېيىلىدۇ. شەرقىي جەنۇب ھويلىدىن چىققاندا ئىككى شەيخنىڭ قەبرىسى بار. قەبرە ئىگىسىنىڭ بىرى غەزنەۋىيلەردىن مۇھەممەدنىڭ ئوغلى ئەھمەد بۇلتانى (؟ — 1280)، يەنە بىرى، بۇخارا ئەمەلدارى مەدۇندىنىڭ ئوغلى ئەلى (؟ — 1283) ئىكەن. مەسچىتتە مىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنجى يىلى (1488) «مەسچىتكە ھەدىيە قىلىنغان ئابىدە»، «شۇەنجىنىڭ 9 - يىلى «مەسچىتنى رېمونت قىلىش ئابىدىسى»، ئىشىك بېشىغا توغرا ئېسىلغان خەنزۇچە - ئەرەبچە يېزىقتىكى تاختا، ئەرەبچە ۋە پارسچىسى سېلىشتۇرما قىلىنىپ قارا، قىزىل رەڭلەردە يېزىلغان سۆزلەر ھەمدە «تەقدىم» دېگەن سۆز قۇيۇلغان ئىسرىقدان، داشقازان قاتارلىق مەدەنىي ئاسارئەتىقلەر بار. يېقىنقى زاماندا ۋاڭ كۇەن مۇشۇ يەردە يېڭىچە ئىسلام تەربىيىسىنى يولغا قويغان. بۇ مەسچىت مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دۇڭسى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ دۇڭچىڭ رايونىدىكى دۇڭسىنەن كوچىسىدا. بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇ مەسچىت يۇەن سۇلالىسى دەۋردە سېلىنغان، يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، مىڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭتۇڭ 12 - يىلى (1447) سېلىنغان. ھىماتچى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ياردەمچىسى چېن يۇي سالدۇرغان. دەسلەپ «ئىبادەتخانا» دەپ ئاتالغان. 1450 - يىلى «مەسچىت» دەپ ئۆزگەرتىلگەن، بېيجىڭدىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى ئالتە مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئالدى ھويلا، ئوتتۇرا ھويلا، ئارقا ھويلىغا ئايرىلغان. ئوردا شەكلىدە ياسالغان دەرۋازا ۋە يېقىنقى زامان ئۇسلۇبىدىكى ئالدىنقى ھويلا، ئوتتۇرا ھويلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىنگونىڭ باشلىرى ئۆزگەرتىپ سېلىنغان. 3 - ھويلا ناھايىتى چوڭ ۋە ئازادە بولۇپ، نامازخانىنىڭ ئالدىغا ئىككى ئابىدە ئورنىتىلغان. ئىككى ئابىدىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئىسرىقدان سۇپىسى» سېلىنغان. سۇپىغا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىسرىقدان قويۇلغان. نامازخانا ئوتتۇرا ھويلىدا بولۇپ، ئاجايىپ كۆركەم، نامازخانىنىڭ ئېگىزلىكى 15 مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى قىسمى ياغاچتىن، ئارقا قىسمى خىشتىن ئىشلەنگەن. 20 تۇۋرۇك نىلۇپەر گۇللۇك نەقىش بىلەن بېزەلگەن. ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچ تال لىمغا ۋە مېھراب ئالدىدىكى تاختايغا سۇرىلەر كۇفە نۇسخىسىدا ئويۇلغان. تورۇسنىڭ ئوتتۇرىسى جۇڭگونىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن بېزەلگەن. جەنۇبىي شىمال تەرەپتە دەرسخانا، سەراپ، كىتابخانا سېلىنغان. كىتابخانىدا 1318 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەرەبچە نۇسخىسى، 1573 - يىلىدىن 1620 - يىلىغىچە ئويۇلغان «مۇسۇلمان ئەۋلىيالار ئابىدىسى»، ئەرەبچە يېزىلغان كەلىمە تەييبەنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماگىنىتلىق ئابىدىسى قاتارلىق ئەتىۋارلىق ئاسارئەتىقلەر ساقلانغان. مىنگو دەۋرىدە بۇ مەسچىتتە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرا مەكتەپ، چىڭدا سىفەن مەكتەپ، فۇدې كىتابخانىسى، بېيپىڭ ئىسلام مەدرىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان. بۇ مەسچىت 1952 - يىلىدىن 1974 - يىلىغىچە ئىككى قېتىم چوڭ رېمونت قىلىندى. ھازىر

بەيجىنىڭ شەھەرلىك ئىسلام جەمئىيىتى، بەيجىنىڭ شەھەرلىك ئىسلام مەدرىسى مۇشۇ مەسچىتتە.

پۇشۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى بەيجىنىڭ شەھىرىدىكى فۇنيې جىڭشىفالىق كوچىسىدا. شۇڭا «جىڭشىفالىق كوچىسىدىكى مەسچىت» مۇ دەيىلىدۇ. بۇ مەسچىت مىلادىيە سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا سېلىنغان بولۇپ، بەيجىڭدىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. 1621 - يىلىدىن 1627 - يىلىغىچە ۋە 1934 - يىلى قايتا ياسالغان، 1987 - يىلى چوڭ رېمونت قىلىندى. مەسچىت شەرقە قارىتىپ سېلىنغان. سىرتقى ھويلا، ئاساسىي ھويلا، كەينىدىكى كىچىك ھويلىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا ئايرىلغان. مەسچىت دەرۋازىسى ئەرەبچە شەكىلدە سېلىنغان، ھىلال ئاي قادالغان. دەرۋازا بېشىغا «پۇشۇ مەسچىتى» دەپ يېزىلغان. مەسچىت ئىچىگە ئوردا چىراغلىرى ئېسىلغان. تۆۋرۈك ۋە تاملار يىپىيېڭى تۇرىدۇ. مەسچىتنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە بىردىن يۇمۇلاق ئىشىك بار، جەنۇبىي ئىشىكنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ئايالار سەپى بولۇپ، ئىشىكنىڭ ئىچىدە ئايالارنىڭ ناماز ئوقۇيدىغان ئورنى بار. شىمالىي ئىشىكنىڭ ئىچى ئارقا كىچىك ھويلا.

خۇاسى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى بەيجىنىڭ شەھىرىدىكى چۆڭۆ مېنىنىڭ غەربىي خۇاسى كوچىسىدىكى ياڭشىكۆدا. بۇ مەسچىت 1415 - يىلى سېلىنىشقا باشلىغان. رېۋايەت قىلىنىشىچە، مەسچىتنىڭ ئورنى مىڭ سۇلالىسىدىكى دۆلەتنىڭ پېشقەدەم سانغۇنى چاڭ يۈيچۈن (1330 — 1369، خۇيزۇ) نىڭ باغچىسى ئىكەن. بۇ مەسچىت 1628 - يىلى قايتا ياسالغان. 1702 - يىلى چوڭ رېمونت قىلىنىپ، كاتتا تۈسكە كىرگۈزۈلۈپ، بىر مەھەل داڭق چىقارغان. 1729 - يىلى ئابدە راۋۇقى ياسالغان. 1753 - يىلى ۋە 1765 - يىلى كېڭەيتىپ سېلىنغان؛ 1766 - يىلى ئوت كېتىپ، 1770 - يىلى قايتا رېمونت قىلىنغان. 1899 - يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى غەربىي جەنۇبتىكى خىش تام سىرتقا قىڭغىيىپ قالغان. قىڭغايغان يەرگە تېرەك سۇپا سېلىنىپ، ئۇ سۇپا مىنېزەنە قىلىنغان. 1981 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە يەنە كەڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىندى. غەربىدە خانىقا، شەرقىدە سەراپ، شىمالىدا ئىمامنىڭ ئۆيى بار، ئوتتۇرىسىغا «مەسچىت» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان تاش پۈتۈك راۋۇقى ياسالغان. مەسچىت سىلىق - كۆركەم سېلىنغان. مەسچىتە مىڭدىن ئارتۇق ئادەم نامаз ئوقۇيالايدۇ.

سۇڭجياڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شاڭخەي شەھىرىنىڭ سۇڭجياڭ ناھىيىسىدىكى گاڭبېڭ كوچىسىدا. رېۋايەتلەردىن قارىغاندا، سۇڭجياڭ ئاق تۇرنىلارنىڭ ماكانى ئىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مەسچىت ئاق تۇرنىنىڭ شەكلىگە ئوخشىتىپ سېلىنغاچقا، «ئاق تۇرنا مەسچىتى» دەپمۇ ئاتالغان. مەسچىتنىڭ سېلىنغان ۋاقتى توغرىسىدا بەزىلەر سۇڭجياڭنى ساقلاۋاتقان غەربىي يۇرتنىڭ مۇسۇلمانلىرى 1295 - يىلى سالدۇرغان دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر دارۇغاچ نەسىرىددىن 1341 - يىلىدىن 1368 - يىلىغىچە بولغان ئارلىقتا سالدۇرغان دەيدۇ. مەسچىت خاتىرىسىدىن قارىغاندا، 1391 - يىلى قايتا سېلىنغان. 1407 -، 1535 -، 1582 -، 1658 -، 1677 -، 1812 -، 1822 - يىللىرى كۆپ قېتىم

رېمونت قىلىنغان، كېڭەيتىلگەن، زىننەتلەنگەن. 1985 - يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. بۇ مەسچىت قەبرىستانلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. ئاساسىي ئىمارەتتە جۇڭگونىڭ ئوردا شەكلى بىلەن ئەرەبلەرنىڭ گۈمبىزى بىرلەشتۈرۈلگەن بىناكارلىق ئۇسلۇبى چىقىپ تۇرىدۇ. دەرۋازىسى شىمالغا قويۇلغان. دەرۋازا بېشىغا «سوۋغات بىناسى» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان. دەرۋازا ئىچىدىكى دالدا تامغا «مەسچىت» دېگەن سۆز يېزىلغان. ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندە تام بولۇپ، تامنىڭ سىرتى قەبرىستانلىق. سۇنجىياڭدا ۋاپات بولغان مۇسۇلمانلار مۇشۇ يەرگە قويۇلغان. تامنىڭ يېنىدا نەسىرىددىننىڭ مەقبەرىسى ۋە كاڭشى زامانىدا تۇرغۇزۇلغان تاش ئابىدە بار. تامنىڭ ئىچى مەسچىت رايونى بولۇپ، ئەزان مۇنارىسى بىلەن نامازخانىنىڭ بىرى شەرقتە، بىرى غەربتە بولۇپ، بىر - بىرىگە ئۇدۇل تۇرىدۇ. ئەزان مۇنارىسى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. سىرتى قەسىر شەكلىگە ئوخشايدۇ. ئۈستىگە خىش بىلەن ئەرەبچە گۈمبەز ياسالغان. ئىگىزلىكى تۆت مېتىر كېلىدۇ. تامغا خىشتىن ئويما چىقىرىلغان. نامازخانا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق زال شەكلىدە سېلىنغان. نامازخانىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە دەرسخانا، سەراپ قاتارلىقلار بار. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئابىدىلەردە مەسچىتنىڭ ئۆزگىرىشى خاتىرىلەنگەن.

شياۋتاۋيۈەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شائخەي شەھرىنىڭ نەنسىچۈي رايونىدىكى شياۋتاۋيۈەن كوچىسىدا. «شىسى (غەربىي مەسچىت)» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ مەسچىتنى شائخەيلىك مۇسۇلمان جېن زىيۈن قاتارلىق كىشىلەر مەبلەغ توپلاپ 1917 - يىلى سالدۇرغان. ئىگىلگەن يەر كۆلىمى 2 مىڭ 700 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. 1925 - يىلى قايتا سېلىنغان. ئاساسىي قۇرۇلۇش خانىقا، مۇستەھەپخانا، زال، مېھمانخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خانىقا ئىككى قەۋەتلىك چاسا ئىمارەت بولۇپ، پولات چۈنۇق، سېمونت بىلەن ياسالغان. ئۆگزىسىگە گۈمبەز سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئىچىدىكى ئىككى قەۋەتتە نامازئوقۇغىلى بولىدۇ. مېھراب ئاستىن - ئۈستۈن قەۋەتلەرگە تۇتاشتۇرۇلغان. ئۆگزىدە مىئزەنە بار. مىئزەنەنىڭ تۆت بۇرجىكى گۈمبەزلىك قۇرۇلۇش بولۇپ، ئىسلام بىناكارلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ يەردە شائخەيگە كېلىپ تۇرغان مۇسۇلمانلار نامازئوقۇيدۇ. شائخەي ئىسلام جەمئىيىتى مۇشۇ مەسچىتتە.

تىيەنجىن جامائەسى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى تىيەنجىن شەھرىدىكى خۇڭچاۋ رايونىنىڭ غەربىي شىمال بۇلۇڭىدا، بۇ مەسچىت 1644 - يىلى سېلىنغان. 1704 - يىلى كېڭەيتىلگەن. كېيىن كۆپ قېتىم كېڭەيتىلىپ رېمونت قىلىنغان. ئىگىلگەن يەر كۆلىمى 6 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2 مىڭ 200 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مەسچىت ئىچىدە دالدا تام، دەرۋازا راۋاقى، نامازخانا، دەرسخانا، سەراپ قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە نامازخانا لەمپە شەكلىدىكى بىنا بولۇپ، تۆت تەرىپى يانتۇ شەكىللىك چوڭ ئۆيلەردىن ئىبارەت. ئۆگزىسىگە بەش راۋاق سېلىنغان ئارقا خانىقا بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن ھەمدە ئىككى چېتىدە كاردور بار. بەش راۋاقنىڭ بىرى سەككىز بۇرجەكلىك، قالغانلىرى ئالتە بۇرجەكلىك قىلىپ ياسالغان. نامازخانىنىڭ لىم- تۇۋرۇكلىرىگە ئەرەبچە ۋە

خەنزۇچە خەتلەر يېزىلغان تاختا ۋە مەسنەۋىلەر ئېسىلغان. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چىڭ سۇلالىسى دەۋردە يېزىلغان. بۇ مەسچىتتە «قۇرئان كەرىم» نىڭ 3.5×2.2×1.1 سانتىمېتىر ۋە 2.2×1.8×1 سانتىمېتىر كىچىكلىتىلگەن نۇسخىلىرى ساقلانغان.

تېەنجىن ئىسلام شىمال جامەسى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى تېەنجىن شەھىرىدىكى كونا شەھەرنىڭ غەربىدىكى شياۋخوخاڭ كوچىسىدا. بۇ مەسچىتنى بەزىلەر 1703 - يىلى سېلىنغان دەيدۇ. بەزىلەر 1736 - يىلىدىن 1795 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان دەيدۇ. 1803 - يىلى قايتا رېمونت قىلىنغان. پۈتۈن ئىمارەت ياخشى ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇسلۇبى ئۆزگىچە.

تېەنجىن ئىسلام جەنۇب جامەسى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى تېەنجىن شەھىرىدىكى كونا شەھەر غەربىي قۇۋۇقى سىرتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. بۇ مەسچىت 1822 - يىلىدىن 1845 - يىلىغىچە تېەنجىندىكى مۇسۇلمانلار تېز تەرەققي قىلغان دەۋردە سېلىنغان. خانىقا كەڭ ھەم ئۇزۇن سېلىنغان. ئۆگزىدە سەككىز بالىخانا بولۇپ، ئەڭ كەينىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بالىخانىنىڭ ياسىلىشى ئېگىز ھەم تىك بولۇپ، جۇڭگونىڭ بىناكارلىق تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئىشىكلەرنىڭ ئۇستىدىكى نەقىشلەنگەن خىشلارمۇ يىراق - يېقىنغا مەشھۇر.

دىڭجۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېبېيدىكى دىڭجۇ شەھىرىنىڭ چىڭگۈەن ئازادلىق كوچىسىدا. دەسلەپ سېلىنغان يىلى ئېنىق ئەمەس. 1348 - يىلى قايتا سېلىنغان. 1521 - يىلى چوڭ رېمونت قىلىنغان. 1731 - يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. خانىقانىڭ ئىشىكلىرىگە گۈل - گىياھ نەقىشلىرى ناھايىتى چىرايلىق ئويۇلغان. بۇ مەسچىتنىڭ بەزى قالدۇقلىرى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر بولۇپ، جۇڭگودا ساقلىنىپ قالغان ئەڭ بۇرۇن خىش بىلەن سېلىنىپ لىم ئىشلىتىلمىگەن ياكى ئۆگزىسى يېرىم ئەگمە قىلىپ سېلىنغان قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بوتۇ شەھىرىدىكى مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېبېيدىكى بوتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي مەسچىت كوچىسىدا. «ساڭجۇ يەر نامىلىرى تەزكىرىسى» دىن قارىغاندا، بۇ مەسچىت 1368 - يىلىدىن 1398 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. كېيىن نەچچە قېتىم كېڭەيتىلىپ، زىننەتلەنگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 11 مىڭ 200 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مەسچىتنىڭ ھويلىسى ئۇچ قىسمىغا بۆلۈنگەن. جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىگە ھەقسىز مەكتەپ، مىئزىنە، قەسىر، دەرسخانا، نامازخانا، راھىبە ۋە ئاخۇنۇملارنىڭ ياتىقى، سەراپ قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. دەرۋازا ئاجايىپ كاتتا ياسالغان، دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قەدىمكى ئۇسلۇبتا تام سېلىنغان. مىئزىنەنىڭ ئېگىزلىكى 20 مېتىرغا يېتىدۇ. بىنانىڭ لەمپە ۋە ئىشىكلىرى قالتىس ماسلاشقان. ئاجايىپ ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. ئۆلكىدە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

شۇەنخۇانىڭ جەنۇبىدىكى مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېبېيدىكى شۇەنخۇا ناھىيىسىدىكى شەھەر ئىچى مياۋدى كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1403 - يىلى داۋشۇنىڭ غەربىگە سېلىنغان. 1821 - يىلى

ھازىرقى جايغا يۆتكەلگەن. 1911 - يىلى چوڭ رېمونت قىلىنغان. جۈملىسىدىن 2 دانە ئۆگزىسىنىڭ قەدىمكى بۇتخانىلىرى شەكلىدە سېلىنغان. مەسچىت ھويلىسىدىكى خانىقانىڭ ئالدىدا ئالتە بۇرجەكلىك مىنارە بار. جەنۇب ۋە شىمال تەرەپتىكى ئۆيلەر كارىدور بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، دەرسخانا، سەراپ قاتارلىقلار سېلىنغان. نامازخانا ھەيۋەتلىك كۆركەم. خانىقانىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا ئېگىز تۇۋرۇك قويۇلغان بولۇپ، بىنانىڭ ئۆگزىسىگە يېتىدۇ. ئۆگزىگە ئالتە بۇرجەكلىك راۋاق ياسالغان. ئۈسلۇبى ئۆزگىچە. مەسچىتتە مەسچىتنىڭ 1523 - يىلى قايتا رېمونت قىلىنىش خاتىرىسى، 1598 - يىلى قايتا رېمونت قىلىنىش خاتىرىسى ۋە 1854 - يىلى مەسچىتنىڭ يۆتكەپ سېلىنغانلىقى توغرىسىدىكى ئابىدە قاتارلىق ئاسارئەتىقلەر ساقلانغان.

شۇەنخۇانىڭ شىمالىدىكى مەسچىت جۈملىسىدىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېبەي شۇەنخۇا ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى جۇڭلۇ بېيجې كوچىسىنىڭ غەربىدە. بۇ مەسچىت 1722 - يىلى سېلىنغان. 1860 - يىلىدىن 1875 - يىلىغىچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان. لېكىن جىپىڭ «جۈملىسىدىكى ئىسلام ئىمارەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ مەسچىتنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، مەسچىتنىڭ ھويلىسى كىچىكرەك، لېكىن خانىقا بەك چوڭ. ھويلىدا تۇرغان ئادەم خانىقانىڭ تولۇق قىياپىتىنى كۆرەلمەيدۇ. خانىقاغا كىرگەندىلا ئادەمنىڭ دىلى يورۇپ كەتكەن تۇيغۇدا بولىدۇ» خانىقانىڭ سېلىنىشىدا جۈملىسىدىكى قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇچ قەسرنى قاتار قىلىپ سېلىش تۈزۈمى قوللىنىلغان. ئىمارەت كۆپ خىل شەكىلدە سېلىنغان. مەسچىتكە چوڭ دەرۋازا ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ياغاچتىن چاسا شەكىلدە ئىككى قەۋەتلىك مىنارە، كارىدور، دەرسخانا، مۇستەھەپخانا قاتارلىق بىنالار سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئابىدىسى قاتارلىق ئاسارئاتىقلەر 1866 - يىلى رېمونت قىلىنغان.

ساڭجۇدىكى شىمالىي مەسچىت جۈملىسىدىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېبەي ساڭجۇدىكى ئازادلىق ئوتتۇرا كوچىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە. بۇ مەسچىت 1420 - يىلى سېلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 5318 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3008 كۋادرات مېتىر. دەرۋازا، سەراپ، دەرسخانا، نامازخانا قاتارلىق ئىمارەتلەردىن تەركىب تاپقان. نامازخانا 81 ئېغىز بولۇپ، كۆلىمى 1200 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. ساڭجۇ ئەتراپىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. ئۆلكىنىڭ نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بېيۇۋ مەسچىتى بۇ جۈملىسىدىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېبەي ئۆلكىسىدىكى داگۇاڭ خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ بېيۇۋ مەھەللىسىدە. بۇ مەسچىتنىڭ سېلىنىشقا باشلانغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1617 - يىلى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە قىلىنغان. 1832 -، 1862 -، 1886 - يىللىرى بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنىپ مۇكەممەللەشتۇرۇلگەن. تۆت بۇلۇڭغا مىنارە سېلىنغان. مەسچىتنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ئۆزگىچە.

باۋدىڭدىكى غەربىي مەسچىت بۇ جۈملىسىدىكى مەسجىت بولۇپ، ئورنى خېبەي ئۆلكىسىنىڭ باۋدىڭ شەھەر رايونى چىڭجىڭسى كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1616 - يىلى سېلىنغان. چوڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ، گۇاڭشۇي يىللىرى

رېمونت قىلىنىپ، كېڭەيتىلگەن. ئىچىدە خانىقا، دەرسخانا، زال، سەراپ قاتارلىقلار بار. بۇ مەسچىت ناھايىتى ھەيۋەتلىك سېلىنغان. مەسچىتتىكى مەدرىسىدە نۇرغۇن دىنىي ئەربابلار تەربىيىلەنگەن.

داتۇڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ شەھىرىدىكى غەربىي بازار جۇلۇ كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 628 - يىلى سېلىنغان. ھازىرقى ئىمارەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان. مەسچىت جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق شەكلىدە سېلىنغان. مەسچىت ھويلىسىدا بىنا، تاش كۆۋرۈك، خانىقا قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بولۇپ، يولنىڭ بىر تەرىپىگە يان ئۆي، يەنە بىر تەرىپىگە سەراپ سېلىنغان. نامازخانا تۆت يۇرۇش ئۆيدىن تەركىب تاپقان. جۇڭگودىكى قەدىمىي ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەييۇەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ تەييۇەن شەھىرىدىكى ئازادلىق كوچىسىنىڭ جەنۇبىدا. 1876 - يىلىدىكى خاتىرىدىن قارىغاندا، «بۇ مەسچىت 785 - يىلىدىن 805 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. 1034 - يىلىدىن 1038 - يىلىغىچە يېڭىلانغان. ھەربىر سۇلالە دەۋرىدە يېڭىلىنىپ تۇرغان. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى يېڭى تۈسكە كىرگۈزۈلگەن» ھازىرقى ئىمارەتلەر مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى سېلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2700 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. بىنا قۇرۇلۇشىغا ياغاچ ئىشلىتىلىپ، ئەگمىسى خىش بىلەن ياسالغان. تۈۋرۈكلەر نىلۇپەر ۋە ئەرەبچە خەتلەر بىلەن بېزىلىپ، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن ئەرەب ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىر - بىرىگە سىڭدۈرۈۋېتىلگەن. بۇ مەسچىتتە نۇرغۇن ئاسارىئەتىقىلەر ساقلانغان.

چاڭجى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، «جەنۇبىي مەسچىت» مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ چاڭجى شەھىرىدىكى خۇيزۇلار كوچىسى (سەنداۋېيلىك) دا. بۇ مەسچىت 1658 - يىلى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان. خانىقا، دەرسخانا، سەراپ قاتارلىق قۇرۇلۇشلىرى بار. خانىقا ۋە دەرسخانىلار جۇڭگونىڭ قەسىرلىرى شەكلىدە سېلىنغان. دەرۋازىنىڭ ئالدىغا ئايىنى كۆزىتىش راۋانقى ياسالغان. بۇ مەسچىتتە نۇرغۇن ئابىدە تاشلار ساقلانغان.

كۆكخوت مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئىچكى موڭغۇل كۆكخوت شەھىرىدىكى كونا شەھەرنىڭ شىمالىي قوۋۇقى سىرتىدا. بۇ مەسچىت 1693 - يىلى ۋە 1789 - يىلى سېلىنغان دېگەن سۆزلەر بار. مەسچىتنىڭ دەسلەپكى كۆلىمى چوڭ بولمىغان، كېيىن چوڭ رېمونت قىلىنغان. ھازىرقى ئىمارەت 1923 - يىلىدىن كېيىن سېلىنغان. مەسچىتنىڭ نامى ئەرەبچە يېزىلغان ھەمدە ھەرخىل نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. ئىمارەت يەرلىك ئىسلام بىناكارلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. مەسچىت ئىچىدە 1694 - ۋە 1925 - يىللىرىدىكى تاش ئابىدىلەر بار. بۇ مەسچىت كۆكخوت شەھىرىدىكى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

باۋتۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، «شەرقىي مەسچىت»، «شەرقىي ئۆستەڭ مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ باۋتۇ شەھىرىدىكى شەرقىي قوۋۇق ئىچىدىكى پېڭگۇەن كوچىسىنىڭ شىمالىي ئېغىزىدا. بۇ مەسچىت چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى

يىللىرىدا، چەنلۇك يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋە جياچىك يىللىرىدا سېلىنغان، دېگەن سۆزلەر بار. 1821 - يىلىدىن 1850 - يىلىغىچە خېلى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ سېلىنغان. 33 ئېغىز نامازخانا، 20 ئېغىز سەراپ، 10 ئېغىز دەرسخانا، 20 ئېغىز ياتاق تەييارلانغان بولۇپ، ئىچكى موڭغۇلنىڭ غەربىي رايونىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ، تارىخي ئەڭ ئۇزۇن، ئاخۇنلىرىنىڭ سانى ئەڭ كۆپ مەسچىتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جىنجۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جىنجۇ شەھرىدىكى بېيگۇەن تېيەنئەن ئالدى كوچىسىدا. بۇ مەسچىت مىڭ سۇلالىسىدىكى جياچىڭ (1522 — 1566) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى سېلىنغان. 1983 - يىلى قايتا سېلىندى. خانىقا ئەرەب بىنالىرىنىڭ شەكلىدە بولۇپ، تۆت بۇلۇڭغا قېنىق يېشىل رەڭلىك يۇمۇلاق تۇۋرۇك ئوتتۇرىسىغا يوغان تۇۋرۇك قويۇلغان. چوڭ - كىچىك گۈمبەزلەرنىڭ ئۈستىگە دات باسماس پولاتتىن شارلار ئورنىتىلغان، چوڭ گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە دات باسماس پولاتتىن ياسالغان ھىلال ئاي بەلگىسى ئورنىتىلغان. خانىقانىڭ ئىچى ئازادە، يورۇق بولۇپ، يېقىملىق ھەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. بۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى تارىخي خېلى ئۇزۇن مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شېنىياڭدىكى جەنۇبىي مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شېنىياڭ شەھرىدىكى شياۋ شىگۈەندە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم كېڭەيتىلىپ رېمونت قىلىنغان. شەرقىي شىمالدىكى تارىخى ئەڭ ئۇزۇن مەسچىتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

چىچىخار مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېيلۇڭجاڭ ئۆلكىسىنىڭ چىچىخار شەھرىدىكى جەنخۇا كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1684 - يىلى سېلىنغان. خىش - ياغاچ ئىشلىتىلگەن. مەسچىت ئىنتايىن كۆركەم بولۇپ، نەقىشلىرى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەنگەن.

شەنخي مەسچىتى بۇ جۇڭگونىڭ جەنۇبىي دېڭىز ياقىسىدىكى مەسچىتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى جاڭسۇنىڭ ياڭجۇ شەھرىدىكى نەنمېڭ كوچىسىدا. مەسچىت تۇرنا شەكلىدە سېلىنغاچقا «شەنخي سى» (تۇرنا مەسچىت) دەپ ئاتالغان. تارىخي خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇ مەسچىتنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 16 - ئەۋلادى بۇرھانىددىن 1265 - يىلىدىن 1274 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سالدۇرغان. 1390 - يىلى ھەسەن قايتا سالدۇرغان. 1523 - يىلى سودىگەر مازۇڭداۋ بىلەن ئىمام خامىن رېمونت قىلدۇرغان. 1957 - يىلى بۇ مەسچىتتىن 1407 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان پەرمان تېپىلدى. بۇ پەرمان خەنزۇچە، پارسچە، موڭغۇلچە ئۈچ خىل يېزىقتا يېزىلغان. بېيجىڭدىكى مىللەتلەر مەدەنىيەت سارىيىدا ساقلىنىۋاتقان ئەتىۋارلىق مەدەنىي يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

جىڭجۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى جياڭسۇنىڭ نەنجىڭ شەھرىدىكى سەنشەن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1368 - يىلى سېلىنغان، 1430 - ۋە 1435 - يىللىرى چوڭ رېمونت قىلىشنى تەستىقلاپ بېرىش ئىلتىماس قىلىنغان. 1492 - يىلى چوڭ رېمونت قىلىنغان. تەپسىلىيەتكە نەنجىڭنى ئالغاندا، مەسچىتنى بۇزۇپ ئوردا سالغان.

چىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدىكى گۇاڭشۇ، شۇەنتۇڭ يىللىرىدا بۇ مەسچىت يەنە قايتا سېلىنغان. بۇنداق كۆركەم مەسچىت مەملىكەت ئىچىدە ئاز تېپىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى ۋاڭ دەييۇي، لىيۇجى، ۋۇزۇڭچى قاتارلىق ئۆلىمالار مۇشۇ مەسچىتتە پائالىيەت قىلغان.

سەنشەنجىي مەسچىتى «جىڭجۆ مەسچىتى» گە قارالىدۇ.

چاڭجۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ چاڭجۇ شەھىرىدىكى گۇڭيۈەن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىپ كېڭەيتىلگەن. تەيپىڭتيەنگو ۋاقتىدىكى ئۇرۇشتا ئوت كەتكەن. 1870 - يىلى قايتا سېلىنغان. 1981 - يىلى رېمونت قىلىنغان. مېھراب يۇمۇلاق گۇمبەز شەكلىدە سېلىنغان. مېھرابقا ئەرەبچە خەتلەر يېزىلغان. پۈتكۈل ئىمارەت قويۇق ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ئىگە.

جىڭجاڭدىكى چىڭگىشى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىڭجاڭ شەھىرىدىكى شىمېننىڭ سىرتىدا. سېلىنغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كاڭشى يىللىرى كېڭەيتىپ سېلىنغان. 1853 - يىلى ھەربىي مالىمانچىلىققا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. 1873 - يىلى قايتا سېلىنغان. 1902 - يىلى قايتا كېڭەيتىلىپ، ھازىرقى كۆلەمگە يەتكۈزۈلگەن. 1981 - يىلى قايتا رېمونت قىلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى ئىككى مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. نامازخانىنىڭ كۆلىمى 440 كۋادرات مېتىر بولۇپ، تۆۋرۈكلەرگە رەڭلىك نەقىشلەر ئىشلەنگەن. نەقىش شەكىللىرى مىڭ خىلغا يېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەملىكەت بويىچە دىنىي كىتابلارنى باسىدىغان مەركەزلەرنىڭ بىرى بولغان؛ گۇاڭشۇي يىللىرى بۇ مەسچىتتە ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا يېڭى دەپچىك، يېڭى خېشياڭ قاتارلىق كىشىلەر بۇ مەسچىتتە دىننى تەشۋىق قىلىپ ئەلگە مەدەت بېرىدىغان تەشكىلاتلارنى قۇرغان.

جېنجاۋسى مەسچىتى بۇ جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرىدۇر. مەسچىت قۇرۇلۇشى قانىتىنى كېرىپ تۇرغان سۇمرۇغقا ئوخشىشىپ كەتكەنلىكتىن، «سۇمرۇغ مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى جېجياڭدىكى خاڭجۇ شەھىرىنىڭ جۇڭشەنلۇ كوچىسىدىكى ياڭباتۇ مەھەللىسىدە. گۇاڭجۇدىكى خۇەيشېڭ مەسچىتى، چۇەنجۇدىكى چىڭجىڭسى مەسچىتى، ياڭجۇدىكى شەنخې مەسچىتى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ. 1670 - يىلىدىكى مەسچىت ئابىدىسىدە خاتىرىلىنىشچە، بۇ مەسچىت تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنىپ، كېيىن بۇزۇۋېتىلگەن. 1281 - يىلى ئەلائىددىن قايتا سالدۇرغان. 1451 - يىلىدىن 1493 - يىلىغىچە كېڭەيتىپ رېمونت قىلىنغان. سۇمرۇغ شەكلىدىكى ئىمارەتلەر شۇ چاغدا شەكىللەنگەن. 1646 - يىلى يەنە قايتا سېلىنغان. 1929 - يىلى شەھەر قۇرۇلۇشى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم قۇرۇلۇشلار چېقىۋېتىلگەنلىكتىن «سۇمرۇغ» نىڭ مۇقىم ئوبرازى بۇزۇلۇپ كەتكەن. رېۋايەت قىلىنىشچە، تاڭ، سۇڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئابىدە تاشلار بولغان. ئەپسۇس بۇلار يوقىلىپ كەتكەن. ھازىر مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى 19 ئابىدە تاش

قالغان. بۇلار بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ئەرەبلەرنىڭ قەبرىلىرىگە ئورنىتىلغان ئابىدە تاشلاردۇر. بۇ مەسچىت مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

سۇمرغ مەسچىتى «جىنجاۋسى مەسچىتى» گە قارالسۇن.

جياشىن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى جىجائىنىڭ جياشىن شەھىرىدىكى دۇڭمېن تۇڭجىچاۋ كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىدا. بۇ مەسچىت 1746 - يىلى سېلىنىشقا باشلىنىپ، 19 يىلدا پۈتكۈزۈلگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. مەسچىتتە دەرۋازا بىناسى، دەرسخانا، نامازخانا، مۇنچا، قىزلار مەكتىپى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بار.

نىڭبو قەدىمىي مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى جىجياڭ ئۆلكىسىنىڭ نىڭبو شەھىرىدىكى كونا شەھەر يۆخۇنىڭ غەربىدە. بۇ مەسچىت 1265 - يىلىدىن 1274 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان دېيىلىدۇ. بۇ مەسچىت دەسلەپ شىزىچاۋ كۆۋرۈكىنىڭ شىمالىغا سېلىنغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەيۇنسونىڭ جەنۇبىغا سېلىنغان، 1699 - يىلىدىن كېيىن ھازىرقى ئورۇنغا سېلىنغان. 1776 -، 1814 -، 1832 -، 1872 - يىللىرى ۋە مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان، كېڭەيتىپ ياسالغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1300 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. بۇ مەسچىتتە دەرۋازا، مىئزەنە، مۇستەھەپخانا، دەرسخانا، خانىقا قاتارلىق ئىمارەتلەر بار. دەرۋازا ئۇستىدە ئۇچ ئېغىزلىق ئۆي بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە مىئزەنە سېلىنغان. بۇلاردىن باشقا شالاسۇنلۇق دەرۋازا، ھويلا تېمى، ئەگمە دەرۋازا، يان ئىشىك، كارىدور، زىننەتلەنگەن تام، كۆل قاتارلىق قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرى بار. خەنزۇچە، ئەرەبچە خەت يېزىلغان نەچچە ئون مىڭ تاختاي ساقلانغان.

ئەنجىڭ جۇڭشياۋجيې مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئەنخۇيىنىڭ شۇشەن ناھىيىسىدىكى نەنگۇەن لىيۇدۇ رەستىسىدە. بۇ مەسچىتنى بەزىلەر مىڭ سۇلالىسىنىڭ تىەنچى يىللىرى (1621 — 1627) سېلىنغان دېسە، بەزىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا شىمېن سەرتىدىكى مەسچىتكە ئوخشىتىپ قايتا سېلىنغان. دەيدۇ. 1845 — 1890 - يىللىرى رېمونت قىلىنغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خىش تامدىكى نەقىشلەر ۋە يان ئىشكىلەر بېشىدىكى گۈل چىقىرىلغان

شۇشەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى ئەنخۇيىنىڭ شۇشەن ناھىيىسىدىكى نەنگۇەن لىيۇدۇ رەستىسىدە. بۇ مەسچىتنى بەزىلەر مىڭ سۇلالىسىنىڭ تىەنچى يىللىرى (1621 — 1627) سېلىنغان دېسە، بەزىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا شىمېن سەرتىدىكى مەسچىتكە ئوخشىتىپ قايتا سېلىنغان. دەيدۇ. 1845 — 1890 - يىللىرى رېمونت قىلىنغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خىش تامدىكى نەقىشلەر ۋە يان ئىشكىلەر بېشىدىكى گۈل چىقىرىلغان

لەمپىلەردىن بۇ مەسچىتنىڭ ئەسلىدىكى كۆركەملىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. قۇرۇلۇش كۆلىمى 936 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مېھراب ئەرەبچە خەتلەر بىلەن بېزەلگەن. مۇنبەرنىڭ ئۈستىگە ئۈچ قات لەمپە ياسالغان. هويلىغا دەرسخانا، مۇستەھەپخانا، كاربدور، گۈللۈك خىش تام سېلىنغان. هازىر چەنلۈك يىللىرىدىن گۇۋاھلىشۇي يىللىرىغچە بولغان ئارىلىقتا ئالتە ئابىدە ئاسارئەتىقە سۇپىتىدە ساقلانغان.

فۇجۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى فۇجەن ئۆلكىسىنىڭ فۇجۇ شەھىرىدىكى «817» كوچىسى (جىڭجۇلۇك كوچىسى تەيئەن كۆۋرۈركى) دە. مەسچىت ئىچىدىكى ئابىدىدىن قارىغاندا، بۇ مەسچىت 628 - يىلى سېلىنغان. يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ۋە جياچىڭنىڭ 28 - يىلى قايتا رېمونت قىلىنغان. خانىقانىڭ كەينىدىكى كاربدور مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇرۇلۇش، خانىقا ئالدىدىكى لاپاس چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇرۇلۇش ئىكەنلىكىنى هېسابقا ئالمىغاندا، كۆپىنچىسى يېقىنقى ۋە هازىرقى زامان قۇرۇلۇشلىرىدىن ئىبارەت. ئابىدە خاتىرىلىرىدىن بۇ مەسچىتنىڭ يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئاجايىپ گۈللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شاۋ ۋۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى فۇجەن ئۆلكىسىنىڭ شاۋ ۋۇ شەھىرىدىكى ۋۇلۇڭجىن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. كېيىن ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرى يىنفېڭ بازىرىنىڭ تىنچلىق كوچىسىغا يۆتكەلگەن. 1983 - يىلى رېمونت قىلىنغان. نامازخانا، دەرسخانا، ياتاق، مۇستەھەپخانا، ئاشخانا چوڭ هويلىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسچىتنىڭ ئەتراپىدىكى بوش يەرلەردە گۈل — گىياھلار ئۆستۈرۈلگەن. نامازخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ ئوك تەرەپتە يان هويلا بولۇپ، بۇ هويلىدا ئۇچ قەۋەتلىك مىنارە بار. مىنارەنىڭ سول تەرىپىدىكى ئىشىكنىڭ ئىچىدە ئارقا هويلا بولۇپ، بۇ هويلىدا مۇسۇلمانلارنىڭ خەير - ساخاۋەت ئامبىرى، باغچا بار. تاملىرى ئېگىز، كاتتا سېلىنغان.

شېكىيۇسى مەسچىتى بۇ «چىڭجىڭسى مەسچىتى» دۇر. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، شېكىيۇسى بىلەن «چىڭجىڭسى» ئەمەلىيەتتە ئىككى مەسچىت ئىكەن.

چىڭجىڭسى مەسچىتى بۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي دېڭىز ياقىسىدىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى بولۇپ، «شېكىيۇسى مەسچىتى»، «ئەسهاب مەسچىتى»، «چىلىك مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ مەسچىت گۈڭجۇدىكى خۇەيشېك مەسچىتى، يانگجۇدىكى شەنخې مەسچىتى، خانگجۇدىكى سۇمرۇغ مەسچىتى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ. ئورنى فۇجەن چۇەنجۇدىكى تۇمېن كوچىسى (لىنگتۇڭجۇن كوچىسى) دا. مەسچىتتىكى ئەرەب يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن تاش ئابىدىگە قارىغاندا، بۇ مەسچىت 1009 — 1010 - يىللىرى (هىجرىيىنىڭ 400 - يىلى) سېلىنىپ، «ئەسهاب مەسچىتى» دېيىلگەن. 1310 -، 1311 - يىللىرى (هىجرىيە 710 - يىلى) شىرازلىق هاجى ئەھمەد بىننى مۇھەممەد تەرىپىدىن كېڭەيتىلگەن ۋە رېمونت قىلىنغان. مەسچىت ئىچىدىكى خەنزۇچە پۈتۈلگەن ئابىدىلەردىن قارىغاندا، بۇ مەسجىتنى 1131 - يىلى نەجىب مۇسۇلمانلىرىدىن سالدۇرغان. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە كۆپ قېتىم رېمونت

قىلدۇرۇلغان. بۇ مەسچىت دەرۋازا بىناسى، خانىقا ۋە دانىشگاھدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، دەرۋازا بىناسى بىلەن خانىقا يېقىن سېلىنغان، دەرۋازا بىناسى شۇ يەردىن چىقىدىغان يېشىل چىپار گرانت تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. دەرۋازا بىناسىنىڭ ئۈستىگە مىئزەنە سېلىنغان. 1567 - يىلى رېمونت قىلغاندا مىئزەنە ئۈستىگە بەش قەۋەتلىك مۇنار سېلىنغان. 1607 - يىلى يەر تەۋرىگەندە، بۇ مۇنار بىلەن خانىقانىڭ ئۆگزىسى ئۆرۈلۈپ كەتكەن. خانىقا ئىككى قەۋەتلىك سېلىنغان. خانىقانىڭ تېمى پۈتۈنلەي گرانت تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. مېھرابقا سۈرە - ئايەتلەر ئويۇلغان. دانىشگاھ خانىقانىڭ شىمالىدا بولۇپ، 1609 - يىلى سېلىنغان. سۇنۇق، يۇمۇن سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۇ ئىمارەت ئەرەب ئۇسلۇبىدا بولغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىرنەچچە قېتىملىق رېمونت قىلىش ئارقىلىق ئىمارەتنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. بۇ مەسچىت مەملىكەت بويىچە قوغدىلىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

چىلىك مەسچىتى «شېكىيۇ مەسچىتى» گە قارالسۇن.

جەنۇبىي شەرقىي جامە بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەندۇڭنىڭ جىنەن شەھىرىدىكى جۇڭچۇي گەنشىچاۋ دۇڭ لىبەيسى كوچىسىدا. 1295 - يىلى سېلىنغان دېيىلىدۇ. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، دەرسخانا، ئەزان مۇنارىسى، مىئزەنە قاتارلىقلار كېيىن سېلىنغان. يانتۇ يەر شەكلىدىن پايدىلىنىپ، دەرۋازا، ئەزان مۇنارىسى، ئىككىنچى دەرۋازا ۋە لەمپىلىك خانىقا قاتارلىقلار ئۆز رېتى بىلەن ناھايىتى كۆركەم سېلىنغان، مەسچىتتە نۇرغۇن ئابىدە تاشلار بار.

جەنەن شەھەر بىدىكى شىمالىي جامە بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەندۇڭنىڭ جىنەن شەھىرىدىكى جۇڭچۇي گەنشىچاۋ شەرقىي يۇڭچاڭ كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1765 - يىلى سېلىنغان. كۆلىمى جىنەن شەھەر بىدىكى جەنۇبىي جامەدىن سەل كىچىك. ئىمارەتلەر ئىككى ھويلىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، دەرۋازا، سەراپ، ئىككىنچى دەرۋازا، دەرسخانا، نامازخانا قاتارلىقلار بار. مەسچىت يېڭىدىن سېلىنغاندا نامازخانا كىچىك بولۇپ، كېيىن ئۇلاپ كېڭەيتىلگەن.

جىنىڭدىكى شەرقىي جامە «شۇنخي شەرقىي مەسچىت» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەندۇڭ جىنىڭ شەھىرىدىكى قەدىمىي قانالنىڭ غەربىي قىرغىقىدا. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. كۆلىمى چوڭ، قۇرۇلۇشى ھەيۋەتلىك، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە رېمونت قىلىنغان. مەسچىتتە قۇياش - ئاي خاتىرە راۋنقى، دەرۋازا، ئەزان مۇنارىسى، دەرسخانا، مۇستەھەپخانا، خانىقا، مىئزەنە، ئارقا بىنا قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى جۇڭگو ئىسلام بىناكارلىقىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈلگەن.

شۇنخي جامەسى «جىنىڭدىكى شەرقىي جامە» گە قارالسۇن.

جىنىڭدىكى غەربىي جامە بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت خارابىسىدۇر. ئەسلىي شەندۇڭنىڭ جىنىڭ شەھىرىدىكى نەنگۇەن كوچىسىدا بولۇپ، 1533 - يىلى سېلىنغان.

1656 ـ، 1681 ـ، 1745 ـ يىللىرى ئۆچ قېتىم كېڭەيتىپ سېلىنغان. ھازىر بۇزۇلۇپ كەتكەن. ئەسلىي مەسچىت ناھايىتى چوڭ، مۇئەسسەسىلىرى مۇكەممەل، كاتتا بېزەلگەن، ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ مەسچىت جۇڭگودىكى ئىسلام مەدرىسە تەربىيىسىنى تەشەببۇس قىلىدىغان شەندۇڭچىلارنىڭ بازىسى بولۇپ، مەشھۇر قازى جالال زىمىي، لى يەنلىڭلار مۇشۇ يەردە دەرس ئوقۇتقان.

تەيئەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ تەيئەن شەھىرىدە. بۇ مەسچىت يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى سېلىنغان. 1619 ـ، 1624 ـ، 1729 ـ يىللىرى داۋاملىق كېڭەيتىلگەن. بۇ مەسچىتتە ئەسلىي مىڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى بىرنەچچە ئون ئابىدە بولغان بولسىمۇ، 1624 ـ يىلدىكى ئابىدە ساقلىنىپ قالغان.

دېجۇدىكى بېيىيىڭ مەسچىتى

بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ دېجۇ شەھىرىدىكى بېيىيىڭ مەھەللىسىدە. بۇ مەسچىت 1633 ـ يىلى سېلىنغان. مەسچىتنىڭ شەرقىدە سۇلۇ شاھى (؟ — 1417) نىڭ مەقبەرىسى بار. بۇ مەسچىت شۇلىڭدىكى خۇيزۇلار ۋە سۇلۇلارنىڭ نامازغا ئوقۇشى ئۈچۈن سېلىنغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تىپىك ئوردا شەكلىدىكى ئىمارەت بولۇپ، سېرىق خىش، سېرىق كاھىش ئىشلىتىلىپ كاتتا سېلىنغان. 1982 ـ يىلى قايتا رېمونت قىلىنغان.

يىدۇ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، «چىڭجۇ مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ چىڭجۇ شەھىرىدىكى يىدۇ بازىرىنىڭ شىياۋدې كوچىسىدا. بۇ مەسچىتنى 1302 ـ يىلى بەي يەنخۇنىڭ ئەۋلادى سالدۇرغان. 1466 ـ، 1487 ـ، 1492 ـ، 1506 ـ، 1690 ـ، 1731 ـ، 1734 ـ، 1758 ـ، 1760 ـ، 1845 ـ، 1934 ـ، 1984 ـ، 1987 ـ يىللىرى مەسچىت كېڭەيتىلىپ رېمونت قىلدۇرۇلغان. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى ئالتە مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1 مىڭ 300 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. مەسچىتتە ھەممە مۇئەسسەسىلەر تولۇق. كەينىدىكى نامازخانىنىڭ ئۇستىگە ھەرخىل گۈللەرگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان يىرتقۇچلارنىڭ سۈرەتلىرى سىزىلغان. يىراقتىن قارىسا يىرتقۇچقا ئوخشىشىدۇ. يېقىندىن قارىسا گۈلگە ئوخشايدۇ. ئىخلاسخانا مۆتىۋەللىلەر مەسلىھەتلەشىدىغان، مەسچىتكە تەۋە يەرلەرنىڭ ئىجارىسىنى يىغىدىغان جاي، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي شەندۇڭدىكى پائالىيەت مەركىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جىڭجۇدىكى شىمالىي جامە

بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جىڭجۇ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا. بۇ مەسچىت مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم يېڭىلانغان. مەسچىتتە ئابىدىلەر ۋە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان ئىسرىقدان قاتارلىق ئاسارئەتىقىلەر ساقلانغان.

كەيفېڭنىڭ مەدەنىيەت كوچىسىدىكى مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەن شەھىرىدىكى گۇلۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مەدەنىيەت كوچىسىدا. جىڭ خۇەيىۋ قاتارلىق كىشىلەر تىكلىگەن ئابىدىگە قارىغاندا، بۇ مەسچىت تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. 1573 ـ يىلىدىن 1620 ـ يىلىغىچە قايتا رېمونت قىلىنغان. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە،

1458 ـ يىلى خۇائخې دەريا‌سى تېشىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇددا دېنىنىڭ ۋەنجۇ ئىبادەتخانىسى ئورنىغا سېلىنغان. كېيىن سۇ بېسىپ ئۆرۈلۈپ كەتكەن. 1649 ـ يىلى قايتا سېلىنغان. بۇ مەسچىتتە 500 ئادەم نامازئوقۇيالايدۇ. ماۋەنفۇنىڭ شاگىرتى ماگۇائچىڭ ئاخۇن بولغاندا، بۇ مەسچىت ئىخۋانىيە مەزھىپىنىڭ پۇتۇن خېنەندە ئۆز مەزھىپىنىڭ تەشەببۇسىنى تەرغىب قىلدىغان بازىسى بولغان.

كەيفېكىدىكى شەرقىي مەسچىت

بۇ جۇئگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەننىڭ كەيفېك شەھىرىدىكى چىڭپىجيې كوچىسىدا. مەسچىتنىڭ سېلىنغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1407 ـ يىلى رېمونت قىلىنغان. ئۇرۇشتا ۋە سۇ ئاپىتىدە ۋەيران بولغاندىن كېيىن كېڭەيتىپ سېلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىمارەتلىرى جۇئگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. مەسچىتتە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن ئەرەبچە «قۇرئان كەرىم» ئابىدىسى قاتارلىق ئەتىۋارلىق ئاسارئەتىقىلەر بار.

جۇشەن بازىرىدىكى شىمالىي جامە

بۇ جۇئگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەندىكى كەيفېك شەھىرىنىڭ جۇشەن بازىرىدا. بۇ مەسچىت 1531 ـ يىلى سېلىنغان. 1745 ـ يىلى رېمونت قىلىنغان. جۇشەن بازىرىنىڭ شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالىدىكى تۆت مەسچىتنىڭ ئىچىدە بۇ مەسچىت ئەڭ ياخشى ساقلانغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 9 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. قۇرۇلۇش كۆلىمى 10 مىڭ 30 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. دەرۋازىلارنى زىننەتلەشتە ئەينەك ئورنىغا بېلىق قاسرىقى ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇنداق زىننەتلەنگەن دەرۋازا جۇئگودا ئاز ئۇچرايدۇ.

چىنىياك مەسچىتى

بۇ جۇئگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جاۋزو شەھىرىدىكى چىنىياك ناھىيىسىنىڭ زىجى كوچىسىدا. مەسچىتنىڭ سېلىنغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. مەسچىتكە 1628 ـ يىلى ئوت كەتكەن. 1631 ـ يىلى قايتا سېلىنغان. بۇ مەسچىتنىڭ كۆلىمى خېلى چوڭ بولۇپ، مۇكەممەل ساقلانغان.

شاڭچۇدىكى شىگۇەن مەسچىتى

بۇ جۇئگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شاڭچۇ شەھىرىدىكى شىگۇەندە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مەسچىت يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا سېلىنغان. 1506 ـ يىلىدىن 1521 ـ يىلىغىچە چوڭ رېمونت قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 4 مىڭ 550 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىمارەتلىرى جۇئگونىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. ئەرلەر ۋە ئاياللارنىڭ نامازخانىلىرى ئايرىم. شەرقىي خېنەندىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ مەشھۇر مەسچىتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

شىنچۇدىكى خۇيدەن مەسچىتى

بۇ جۇئگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىنچۇ ناھىيىسىدىكى خۇيدەن بازىرىنىڭ شەرقىي مەھەللىسىدە. «شىنچۇ ناھىيە تەزكىرىسى» گە قارىغاندا، بۇ مەسچىتنى پارسلاردىن ئەلى 1273 ـ يىلى سالدۇرغان. مەسچىت 1524 ـ يىلى رېمونت قىلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 9 مىڭ 72 كۋادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مەسچىتتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يېشىغا ئوخشاش قىلىپ 63 ئېغىز ئۆي سېلىنغان.

بۇ مەسچىت جۇڭگونىڭ ئوردا شەكلىدىكى قۇرۇلۇش بولۇپ، گۈل- گىياھ نەقىشلىرى بىلەن بېزەلگەن. يۇەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىرى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى 13 ئابىدە بولغان. ھازىر بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شىياڭچىڭ شىياڭجىي مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىياڭچىڭ ناھىيىسىدىكى چىڭگۇەن بازىرىدا. بۇ مەسچىت 1656 - يىلى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىپ كېڭەيتىلگەن.

ۋۇچاڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋۇچاڭ ناھىيىسىدىكى چىڭجىڭسى كوچىسىدا. ئەسلىي تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋاڭ شەنمېن ئىچىگە سېلىنغان. 1751 - يىلى ھازىرقى جايغا يۆتكەپ سېلىنغان. مەشھۇر ئۆلىما مامىڭلۇڭ مۇشۇ مەسچىتتە دەرس ئۆتكەن.

خۇەيشېڭ مەسچىتى (پەيغەمبەرنى يادلاش مەسچىتى) بۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي جەنۇب دېڭىز يېقىنىدىكى تۆت چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ گۇاڭجۇ شەھىرىدىكى گۇاڭتا كوچىسىدا. «گۇاڭتا مەسچىتى»، «شىزى مەسچىتى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەسچىت تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان، دېگەن سۆزلەر بار. كۆپ ئىسىملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ئىسىملارنىڭ ئىچىدە «خۇەيشېڭ مەسچىتى» (پەيغەمبەرنى يادلاش مەسچىتى) دېگەن نام خېلى كەڭ قوللىنىلغان. مەسچىتتە 75. 35 مېتىر كېلىدىغان مۇنار بولۇپ، ئەگمەچ پەلەمپەي بىلەن مۇنار ئۇستىگە چىققىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ ئۈچىدا يۇمۇلاق تۇۋرۇك بولۇپ، شامدەك كۆرۈنىدۇ. مۇنارنىڭ ئۈچىغا گەسلىي ئالتۇن خوراز ياسالغان بولۇپ، شامالنىڭ ئۇرۇشى بىلەن خوراز جەنۇب ياكى شىمالغا ئايلىنىپ تۇرغان. 1392 - يىلىدىكى بوراندا ئالتۇن خوراز ئۆرۈلۈپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئونىڭ ئورنىغا ھازىرقى قاپاقسىمان چوققا ياسالغان. مۇنار چوققىسىدىكى چىراغ دېڭىزدىكى پاراخوتلارغا يول كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ مەسچىتتە يۇەن سۇلالىسىدىن چىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋرلەردىكى نۇرغۇن ئابىدىلەر ساقلانغان. بۇ مەسچىت گۈاڭجۇدىكى مەنزىرىلىك سەككىز جاينىڭ بىرى، دەپ تەرىپلىنىدۇ.

جاۋچىڭدىكى شىمېن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ ئورنى گۈاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ جاۋچىڭ شەھىرىدىكى شىمېندا. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا باشلىرىدا سېلىنغان. ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغاچقا، 1983 - يىلىدىن باشلاپ قايتا سېلىنغان. 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشى 1987 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. يان كارىدورغا خەنزۇچە، ئەرەبچە ئابىدىلەر ئويۇلۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ مەسچىتنى سېلىشقا پۇل تەقدىم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ مەسچىت گۈاڭدۇڭ ۋە شىياڭگاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە.

گۇيلىننىڭ شىمېن سىرتىدىكى مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، «قەدىمىي مەسچىت» مۇ دېيىلىدۇ. مەسچىتنىڭ ئورنى گۈاڭشىنىڭ گۇيلىن شەھىرىدىكى شىمېننىڭ سىرتىدا. بۇ مەسچىت 1661 - يىلى ۋە 1798 - يىلى سېلىنغان دېگەن سۆزلەر بار. 1851 - يىلىدىن 1874 - يىلىغىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىنگونىڭ

باشلىرىغچە بولغان ئارىلىقتا كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىپ، كېگەيتىپ سېلىنىپ، خېلى چوڭ كۆلەم شەكىللەندۈرۈلگەن. مىڭگو يىللىرىدا مەسچىتتە تەنتەربىيە مەيدانىدىن باشقا، ئەرەبچە ئالىي مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە قىزلار مەكتىپى تەسىس قىلىنغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە چېگىدا سىفەن مەكتىپى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، دەرس ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. ھازىر مەسچىت پۈتۈنلەي رېمونت قىلىندى.

گۈيلىن شەھىرى چۆكشەن كوچىسى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ گۈيلىن شەھىرىدىكى شىمېن ئىچىدە. بۇ مەسچىت 1735 - يىلى سېلىنغان. 1809 - يىلىدىن مىنگو دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا كېگەيتىلىپ قايتا سېلىنغان. پاكىستانىنىڭ زۇڭتۇڭى زىياھاك مۇشۇ مەسچىتتە نامىز ئوقۇغاندا، مەسچىتنىڭ ئالدىغا تۆت تۈپ قارىغاي تىكىلگەن. بۇ گۈيلىن شەھىرىدە ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لىيۈجۇ شەھىرى ئىچىدىكى مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ لىيۈجۇ شەھىرىدىكى باغچا كوچىسىدا. بۇ مەسچىتنى 1673 - يىلىدىن 1678 - يىلىغچە بولغان ئارىلىقتا ماشۇن سالدۇرغان. مامىڭلۇڭ، چاڭ يۈنخۇا، لى يەنلىڭ، ماجۇنشى، ما زىچى، خۇاڭ پۇ جىن، شې چىلىڭ، ماخۇاجاۋ قاتارلىق ئۆلىمالار بۇ مەسچىتكە كېلىپ دەرس ئۆتكەن. مەسچىتنىڭ بۇرۇنقى كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، قايتا سالغاندا كۆلىمى كىچىكلىتىلگەن. ھازىرقى ئىمارەتلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىنگونىڭ باشلىرىغچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان.

لىنگۇيدىكى لىيۈتاڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ لىنگۇي ناھىيىسىدىكى لىيۈتاڭ بازىرىنىڭ شىمشۇي كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1662 - يىلىدىن 1795 - يىلىغچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن. بۇ گۇاڭشىدا ھازىرغىچە ساقلانغان كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ھۈنەر - سەنئىتى ئەڭ ياخشى ئىشلەنگەن مەسچىت بولۇپ، ئەسلىي قىياپىتى ئاساسەن زىيانغا ئۇچرىمىغان.

سەنيادىكى جەنۇبىي مەسچىت بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خەنەن ئۆلكىسىنىڭ سەنيا شەھىرىدىكى ياڭلەن رايونى خۇيشىن يېزىسىدا. بۇ مەسچىت چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان. ھازىرقى بىنا 1981 - يىلىدىن 1983 - يىلىغچە بەشىنچى قېتىم رېمونت قىلىندى.

سەنيا قەدىمىي مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى خەنەن ئۆلكىسىنىڭ سەنيا شەھىرىدىكى ياڭلەن رايونى خۇيخۇي يېزىسىدا. بۇ مەسچىت 1753 - يىلىدىن بۇرۇن سېلىنغان. كۆلىمى كىچىك ئىدى. 1985 - يىلىدىن 1987 - يىلىغچە قۇرۇلۇش كۆلىمى 600 كۋادرات مېتىرغا يەتكۈزۈلدى. بۇ مەسچىت چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى خەنەن مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە.

چىڭدۇدىكى خۇاڭچىڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت

بولۇپ، ئورنى سىچۈەندىكى چىڭدۇ شەھىرىنىڭ شىچىڭ رايونى يۈكچىڭ كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1666 - يىلى سېلىنغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا يۇننەنلىك چى بابا پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان دېگەن گەپلەر بار. 1917 - يىلى ئۇرۇشتا ۋەيران قىلىۋېتىلدى. 2 — 3 يىلدىن كېيىن قايتا سېلىندى. چوڭ خانىقا ئەسلىدىكىدەك سېلىنمىدى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 10 مو ئىدى. كېيىن 7 مو 7 فۇنغا ئازايتىلدى، بۇ سىچۈەندىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خۇاڭچىڭ مەسچىتى

«چىڭدۇدىكى خۇاڭچىڭ مەسچىتى» گە قارالىدۇ.

چىڭدۇ شەھىرىنىڭ گۈلۈ كوچىسىدىكى مەسچىت

بۇ جۈڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سىچۈەندىكى گۈلۈ جەنۇبىي كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1734 - يىلىدىن 1742 - يىلىغىچە سېلىنغان دېگەن سۆزلەر بار. 1794 - يىلى رېمونت قىلىنغان. 1941 - يىلى ياپونىيە ئايروپىلانلىرى بومبا تاشلاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. ئىمارەت جۈڭگوچە ئەنئەنىۋى ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، پۈتۈنلەي ماخىل ياغىچى ئىشلىتىلگەن. بۇنداق سېلىنغان ئىمارەت جۈڭگودا ئاز ئۇچرايدۇ. چىڭدۇ رايونىدا ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمىي مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گۈاڭيۈەن مەسچىتى

بۇ جۈڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ گۈاڭيۈەن شەھىرىدىكى شائېخې كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1674 - يىلى سېلىنغان. مەسچىتتە نۇرغۇن ئاسارئەتىقىلەر ساقلانغان. 1985 - يىلى رېمونت قىلىندى. بۇ شىمالىي سىچۈەندە سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ گۈاڭيۈەن شەھىرىدىكى شائېخې كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1674 - يىلى سېلىنغان. مەسچىتتە نۇرغۇن ئاسارئەتىقىلەر ساقلانغان. 1985 - يىلى رېمونت قىلىندى. بۇ شىمالىي سىچۈەندە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمىي مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لاڭجۇڭدىكى بابا مەسچىتى

بۇ جۈڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى سىچۈەندىكى لاڭجۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالدىكى پەنلۇڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىدا. ئەسلىي بۇ يەر لاڭجۇڭدا ۋاپات بولغان خوجا ئابدۇل دۇڭراشىنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، كېيىن قەبرە ئەتراپىغا بەزى قوشۇمچە قۇرۇلۇشلار سېلىنغان. 1723 - يىلىدىن 1735 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇسۇلمانلار پۇل ئىئانە قىلىپ يەر سېتىۋېلىپ، قەبرىستانلىققا قارايدىغان ۋە ئىستىقامەت قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىغان. بۇ مەسچىت 1748 - يىلى كېڭەيتىپ سېلىندى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 13 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشتى. بۇ مەسچىت چوڭ گۈمبەز سۇلۇكىنىڭ مۇھىم دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گۈيياڭ مەسچىتى

بۇ جۈڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گۈيجۇ ئۆلكىسىنىڭ گۈيياڭ شەھىرىدىكى شاجۇائېيەن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1724 - يىلى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئازادلىق ھارپىسىدا بەك كونىراپ كەتكەن. 1981 - يىلىدىن باشلاپ رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇرۇنقى قۇرۇلۇش كۆلىمى 370 كۋادرات مېتىر بولۇپ، رېمونت قىلىنغاندىن كېيىن 718 كۋادرات مېتىرغا كېڭەيتىلدى.

كۈنمىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مەسچىت

بۇ جۈڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى كۈنمىڭ شەھىرىنىڭ ئادالەت كوچىسىدىكى جىنرى باغچىسىنىڭ يېنىدا. بۇ مەسچىت 632 - يىلى سېلىنغان. 1211 - يىلىدىن

1279 ـ يىلىغچە سەئىد شەمشىددىن سالدۇرغان دېگەن گەپلەر بار. مىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىلك سۇلالىسىنىڭ باشلىرى بۇزۇقچىلىقتىن چەنلۇك يىللىرىدىن كاتكۇشى يىللىرىدىن قېتىم رېمونت قىلىنىپ كېڭەيتىلگەن. 1856 ـ يىلىدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. XX ئەسىردىن بۇيان كۆپ قېتىم رېمونت قىلىندى.

دالىدىكى كونا نەنمېن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى ئىمارىتى بولۇپ، ئورنى يۇنناننىڭ دالى شەھرىدىكى كونا نەنمېڭدا. بۇ مەسچىت مىلك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا سېلىنغان. ئەسلىي مەسچىتنىڭ ئىچىدىكى ھەممە مۇئەسسەسەلەر تولۇق بولغان، كېيىن تەدرىجىي بۇزۇلۇپ كەتكەن.

ناجايىڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى يۇنناننىڭ تۇڭخەي ناھىيىسىدىكى ناگۇ خۇيزۇ يېزىسىدىكى ناجايىڭدا. بۇ مەسچىت 1290 ـ يىلى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان.

جىيەنشۇي مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى يۇنناننىڭ جەنشۇي ناھىيە شەھرىدىكى نېيرەندىكسى كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1312 — 1313 ـ يىللىرى سېلىنغان. كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىپ كېڭەيتىلگەن. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بۇتخانىسى شەكلىدىكى قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ.

خۇيخۇيدىڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى يۇنناننىڭ ۋېيشەن يىزۇ ـ خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى يۇڭجيەن يېزىسىنىڭ خۇيخۇيدىڭ مەھەللىسىدە. بۇ مەسچىت مىلك سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. 1897 ـ يىلى ۋە 1944 ـ يىلى ئىككى قېتىم چوڭ رېمونت قىلىنغان. مەسچىت جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. ئەتراپتىكى 20 نەچچە مەسچىتنىڭ ئىچىدە ئەڭ ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ.

يۇيشىدىكى دايىڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى يۇنناننىڭ ئۆلكىسىنىڭ يۇيشى شەھرىدىكى شىببېيجاۋ دايىڭ مەھەللىسىدە. بۇ مەسچىت 1821 ـ يىلىدىن 1850 ـ يىلىغچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەدرىسە تەربىيىسىنىڭ مەركىزى قىلىنغان. مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭ، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك، مۇئەسسەسەلىرى تولۇق. مەسچىتتە ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپ، ئىسلام دارىلفۇنىنى تەسىس قىلىنغان.

لاسادىكى خابالىن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ لاسا شەھرىدىكى باجاۋ كوچىسىنىڭ شەرقىدە. زاڭزۇلار «كاجىلاكاڭ» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەتخانىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ مەسچىت XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سېلىنغان، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1 مىڭ 670 كۋادرات مېتىر. ئىمارەت رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. زاڭزۇلارنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى قوللىنىلغان.

شىئەندىكى خۇاجۆ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەنشى شىئەن شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خۇاجۆ كوچىسىدا. مەسچىتنىڭ سېلىنغان ۋاقتى توغرىسىدا ھەرخىل رىۋايەتلەر بار. بەزىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان دېسە، بەزىلەر مىڭ

سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان دەيدۇ. بۇ مەسچىت جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان بولۇپ، كۆلىمى غايەت چوڭ، بىنالىرى كۆركەم، مەسچىتتە ئىسلام دارىلفۇنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەدرىسە تەربىيىسىدە «شەنشى ئىلمىي ئېقىمىدىكىلەر» نىڭ مەركىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسچىت مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەن.

شىئەندىكى شەرقىي جامە «شىئەندىكى خۇاجۆ مەسچىتى» گە قارالسۇن.

شىئەندىكى داشۆشىخاڭ مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرىدىكى داشۆشىخاڭ (بۇرۇنقى ئىسمى شىنشىڭخاڭ) دا. بۇرۇن «مەسچىت»، «شىئەن جامەسى» دەپ ئاتالغان. بۇ مەسچىت 705 -، 742 -، 1263 - يىلى سېلىنغان، دېگەن گەپلەر بار. 1297 -، 1384 -، 1413 - يىللىرى چوڭ رېمونت قىلىنغان. كۆلىمى خۇاجۆ مەسچىتىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىغا تەڭ كېلىدۇ. ئىمارەتلىرىنىڭ سېلىنىشى، ئىشىك - دېرىزىلىرى، پەلەمپەي - رىشاتكىلىرى خۇاجۆ مەسچىتىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئابىدىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن، مەسچىت تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شىئەن جامەسى «شىئەندىكى داشۆسىخاڭ مەسچىتى» گە قارالسۇن.

ئەنكاڭ قەدىمىي مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئەنكاڭ شەھىرىدىكى چىڭدۇڭلۇزى كوچىسىدا. مەسچىتتىكى ئابىدىگە قارىغاندا، بۇ مەسچىت يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. 1583 - يىلى ۋە 1862 - يىلى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىغان ۋە ئورۇشتا خاراب قىلىۋېتىلگەن. كېيىن رېمونت قىلىنىپ، ساقلاپ قېلىنغان. 1984 - يىلى رېمونت قىلىنىپ، يېڭى تۈسكە كىرگۈزۈلدى.

شياۋ پىيۈەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى شەنشىدىكى شىئەن شەھىرىنىڭ شياۋ پىيۈەن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1611 - يىلى سېلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 5 مىڭ 977 كۋادرات مېتىر. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان.

لەنجۇدىكى شىگۈەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لەنجۇ شەھىرىدىكى ئازادلىق كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1687 - يىلى سېلىنغان، 1729 - يىلى رېمونت قىلىنغان. مەسچىتكە نەچچە مىڭ ئادەم كىرىپ ناماز ئوقۇيالايدۇ. ئايالالارنىڭ ناماز ئوقۇيدىغان خانىسى بار. غەربىي شىمال رايونىدىكى خېلى چوڭ مەسچىتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

شىگۈەن مەسچىتى «لەنجۇدىكى شىگۈەن مەسچىتى» گە قارالسۇن.

لەنجۇدىكى چىامېنجىي مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لەنجۇ شەھىرىدىكى شىمالىدىكى چاۋمېن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1722 - يىلى سېلىنغان. كېيىن كېڭەيتىلگەن. بۇنداق ئىمارەت جۇڭگونىڭ ئىسلام بىناكارلىقىدا ئاز ئۇچرايدۇ. كېيىن بۇزۇۋېتىلگەن. ھازىر قايتىدىن سېلىندى.

لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭ نەنگۇەن جامەسى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنشيا شەھىرىدىكى نەنگۇەن مەيدانىنىڭ

جەنۇبىدا. بۇ مەسچىت يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى سېلىنغان. 1368 - يىلىدىن 1395 - يىلىغىچە كېڭەيتىلگەن. كېيىن ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. 1736 - يىلىدىن 1795 - يىلىغىچە قايتا سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6 مىڭ 530 كۋادرات مېتىر. خانىقانىڭ كۆلىمى 2 مىڭ 160 كۋادرات مېتىر. مەسچىت ئالدىدا يېشىل ئۇچ مۇنار بار. ئوتتۇرىدىكى مۇنار ھەم پەشتاق، ھەم مىئزەنە بولۇپ، ئېگىزلىكى 32 مېتىرغا يېتىدۇ.

لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭ كونا خۇاسى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە. بۇ مەسچىت 1368 — يىلىدىن 1398 - يىلىغىچە سېلىنغان. بۇرۇنقى كۆلىمى چوڭ بولمىغان. رىۋايەت قىلىنىشچە، 1662 - يىلىدىن 1722 - يىلىغىچە مالەنشىڭ ئىئانە بېرىپ گۈللۈك ياسىتىپ مەسچىت ھويلىسىنى چوڭلاتقان. شۇنىڭ بىلەن «خۇاسى» (گۈللۈك مەسچىت) دەپ ئاتالغان. كېيىن «كونا خۇاسى مەسچىتى» دېيىلگەن. 1862 - يىلىدىن 1874 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مەسچىتكە ئوت كەتكەندىن كېيىن قايتا سېلىنغان. 1928 - يىلى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. 1930 - يىلى قايتا سېلىنغان. 1968 - يىلى بۇزۇۋېتىلىپ، 1979 - يىلى قايتا سېلىندى.

لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭ ۋاڭسى مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنشيا شەھىرىدىكى بافاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋاڭسى كوچىسىدا. بۇ مەسچىت مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا سېلىنغان. دەسلەپ مەسچىت ئاددىي سېلىنغان. كېيىن ۋاڭ مۇپتى پۇل چىقىرىپ چوڭايتىپ سالدۇرغانلىقتىن «ۋاڭسى» (ۋاڭ مەسچىتى) دەپ ئاتالغان. بۇ مەسچىت تارىختا كۆپ قېتىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ھازىرقى مەسچىت 1980 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە سالدۇرۇلغان. قۇرۇلۇش كۆلىمى 1 مىڭ 500 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. مەسچىتتە 1 مىڭ 500 ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ.

خۇيشەن مەسچىتى بۇ جۇڭگودىكى مەسچىت بولۇپ، ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خۇيشەن ناھىيىسىدىكى دۇڭگۇەن مەھەللىسىدە. بۇ مەسچىت 1465 - يىلىدىن 1487 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى بۇزۇۋېتىلگەندىن كېيىن ئەسلىگە كەلتۇرۇلگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3 مىڭ 500 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ.

خۇيشەندىكى دۇڭگۇن مەسچىتى «خۇيشەن مەسچىتى»گە قارالىدۇ.

جاڭجياچۇەن غەربىي جامەسى بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭجياچۇەن بازىرىدا بولۇپ، 1862 - يىلى سېلىنغان. مەسچىتتە مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ. 1979 - يىلىدىن كېيىن قايتا سېلىندى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2 مىڭ 600 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ.

شىنىڭدىكى دۇڭگۇەن مەسچىتى بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرىدىكى دۇڭگۇەن كوچىسىدا. بۇ مەسچىت 1368 - يىلىدىن 1398 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەجبۇرىي بۇزدۇرۇۋېتىلگەن. 1913 - يىلى

قايتا سېلىندى. 1916 - 1946 - يىللىرى كېڭەيتىپ سېلىندى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 13 مىڭ 602 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىمارەتلىرىدە جۈملىگە ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلگەن. 1979 - يىلى پۈتۈنلەي رېمونت قىلىندى. بۇ مەسچىتتە چىڭخەي ئۆلكىلىك مەردىسە تەسىس قىلىنغان.

شۇنخۇا ناھىيىسىدىكى جېزى جامەسى بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شۇنخۇا سالار مىللىي ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى جېزى مەھەللىسىدە. بۇ مەسچىت مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا سېلىنغان، دېگەن سۆزلەر بار. بۇ مەسچىت سالار مىللىتى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئىچىدە تارىخى ئۇزۇن مەسچىت ھېسابلىنىدۇ. ئۇچ قېتىم كېڭەيتىپ سېلىنغان. 1982 - يىلىدىن كېيىن قايتا سېلىندى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى تۆت مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. مەسچىت رايونى، قەبرىستانلىق ۋە بۇلاقتىن ئىبارەت ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسچىت رايونىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بۇلاق بولۇپ، سالار مىللىتىنىڭ ئەجداتى بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەندە مۇشۇ بۇلاقتىن پايدىلانغان.

پىكىئەندىكى خۇشۇيچۇەن مەسچىتى بۇ مەسچىت چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ پىكىئەن ناھىيىسىدىكى نەنسەندە. بۇ مەسچىت 1736 - يىلىدىن 1795 - يىلىغىچە ۋە 1862 - يىلىدىن 1874 - يىلىغىچە سېلىنغان، دېگەن سۆزلەر بار. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 4 مىڭ 200 كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، تاغلىق رايونغا جايلاشقان.

ۋەيجۇ جامەسى بۇ مەسچىت نىڭشادىكى تۇڭشۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ۋېجۇدا بولۇپ، 1271 - يىلىدىن 1368 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان ۋە 1368 - يىلىدىن 1644 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا خۇيزۇ خەي ۋېنيۇەن قاتارلىق كىشىلەر پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان، دېگەن گەپلەر بار. 100 يىلدىن كېيىن خۇيزۇ خەي جىن پۇل چىقىرىپ كېڭەيتىپ سالدۇرغان. 1573 - يىلدىن 1620 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا رېمونت قىلدۇرۇلغان. 1896 - يىلدىن 1897 - يىلىغىچە يەنە كېڭەيتىلگەن.

تۇڭشىن جامەسى بۇ مەسچىت نىڭشا ئۆلكىسىنىڭ تۇڭشىن ناھىيىسىدىكى كونا شەھەردە. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى تاشلۇبتىلگەن لاما ئىبادەتخانىسىدىن ئۆزگەرتىپ سېلىنغان. 1573 - يىلدىن 1620 - يىلىغىچە، 1791 - يىلى ۋە 1907 - يىللىرى ئۇچ قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىمارەتلىرى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. ئىچكى قۇرۇلمىسى ئىسلام ئۇسلۇبىغا ئىگە. 1936 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو ئىشچى - دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى مۇشۇ مەسچىتتە ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ قۇرۇلتىيىنى ئېچىپ، يۇيخەي ناھىيىلىك خۇيزۇ ئاپتونوم ھۆكۈمىتىنى قۇردى. بۇ مەسچىت 1982 - يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە رېمونت قىلىندى.

ناجاخۇ مەسچىتى بۇ مەسچىت نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ يۇڭنىك ناھىيىسىدىكى ياڭخېشاك ناجاخۇ مەھەللىسىدە. 1524 - يىلى سېلىنغان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 8 مىڭ كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 860 كۋادرات مېتىر بولۇپ، مىڭغا يېقىن ئادەم نامаз

ئوقۇيالايدۇ.

شىزۇيشەن مەسچىتى بۇ مەسچىت نىكشا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ شىزۇيشەن شەھىرىدە بولۇپ، «شەنشى مەسچىتى» مۇ دېيىلىدۇ. دەسلەپ سېلىنغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1888 - يىلى قايتا سېلىنغان. كونا مەسچىت 1968 - يىلى بۇزۇۋېتىلىپ، 1981 - يىلى باشقا يەرگە سېلىندى.

يىكچۇەندىكى نەنگۇەن جامەسى بۇ مەسچىت نىكشا ئۆلكىسىنىڭ يىكچۇەن شەھىرىدىكى نەنگۇەندە. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى مەسچىت سېلىنغان ئورۇنغا 1981 - يىلى يېڭى مەسچىت سېلىندى. يېڭى مەسچىت قەۋەتلىك بىنا شەكلىدە بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2 مىڭ 74 كۋادرات مېتىر. ئىككى قەۋەت. ناھايىتى ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم سېلىنغان.

تەيزى مەسچىتى بۇ مەسچىت نىكشا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ لىكۆۋ ناھىيىسىدىكى چۈكشىن بازىرى تەيزى مەھەللىسىدە. 1931 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە بۇ مەسچىتنى ئۇچ قېتىم ھەج تاۋاپ قىلغان ياكى ۋېنخۇا ئاخۇن چەت ئەللەردىكى مەسچىتلەرنىڭ شەكلىدە سالدۇرغان. نىكشادا ئەرەب بىناكارلىقى شەكلىدە سېلىنغان تۇنجى مەسچىت ھېسابلىنىدۇ. ئەزان ئېيتىدىغان ئۇچ قەۋەتلىك مۇنارى بار. مىئزەنە، نامازخانا، دەرسخانا، سەراپ، مەدرىسە، دىنىي ئىپتىدائىي مەكتەپ، قىزلار دىنىي مەكتىپى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار سېلىنغان. 1980 - يىلى ئەسلىي شەكلى بويىچە قايتا سېلىندى.

قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھېيتگاھ مەيدانىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە كۆلىمى چوڭ ۋە كۆركەم ياسالغان قەدىمكى مەسچىت.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھازىرقى ئورنى ئەسلىدە بىر سازلىق بولۇپ، 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىسلام دىنى تارقىتىش ئۈچۈن كىشىلەردىن ۋاپات بولغانلىرى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە مازار شەكىللىنىپ، كىشىلەر ھۆرمەتلەيدىغان جايغا ئايلانغان. كېيىنچە، ئوردا خادىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنىدىغان شەھەر سىرتى قەبرىستانلىقى بولۇپ، قەبرىستانلىقتا ئېلىپ بېرىلىدىغان دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھىجرىيە 846 - يىلى (مىلادىيە 1442 - يىلى) بۇ يەرگە كىچىك مەسچىت سېلىنغان. ھىجرىيە 946 - يىلى (مىلادىيە 1539 - يىلى) شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەر ھاكىمى ئۇبۇل ھادىبەگ تۇنجى قېتىم كېڭەيتىپ، بەش ۋاخ نامىز ئوقۇلىدىغان مەسچىتتىن جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان جامەگە ئۆزگەرتكەن. ھىجرىيە 1201 - يىلى (مىلادىيە 1786 - يىلى) يېڭى شەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق خانئېرىق يېزىسىدىن زۇلپىيە خېنىم ھەج قىلىش نىسىپ بولماي، ھەرەمگە ئاتىغان پۇلىغا بۇ جامەنى كېڭەيتىپ ياساتقان. ھىجرىيە 1224 - يىلى (مىلادىيە 1809 - يىلى) ئىسكەندەر ۋاڭ ئومۇمىيۈزلۈك قايتا رېمونت قىلدۇرغان ۋە كۆل كولىتىپ، جىرىم قويدۇرۇپ رەتلىگەن. ھىجرىيە 1225 - يىلى (مىلادىيە 1839 - يىلى) زوھورىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساتقاندىن كېيىن، ھېيتگاھ مەسچىتى شەھەر ئىچىدىكى مەركىزىي مەسچىتكە ئايلانغان ۋە يەنە بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلىنىپ «ھېيتگاھ جامەسى» دەپ ئاتالغان. ھىجرىيە 1290 - يىلى (مىلادىيە 1873 - يىلى)

بەدۆۋلەت (ياقۇپبەگ) دەۋرىدە ئۇچىنچى قېتىم كېڭەيتىلىپ، غەرب تەرىپى مەسچىت، شەرق تەرىپى مەدرىسە قىلىپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. مەدرىسە قىسمىنىڭ شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپلىرىگە 72 ئېغىز ھۇجرا، شەرقىي شىمال تەرىپىگە بىرلا ۋاقىتتا 100 چە كىشى يۇيۇنالايدىغان ھاممام (مۇنچا)، شەرق تەرىپىگە پەشتاقلىق دەۋازا ۋە مۇنارلار ياسىتىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھېيتگاھ جامەسى كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي كۆلىمى ۋە ياسىلىش شەكلىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان.

مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 16 مىڭ 800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، شەرق تەرەپتىكى مەسچىت ۋە غەرب تەرەپتىكى مەدرىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. ئەرەب بىناكارلىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىرلەشتۇرۇلگەن. مەسچىتنىڭ دەرۋازىسى سۇس كۆك، ئېگىزلىكى 4.7 مېتىر، دەرۋازىغا سۇرە - ئايەتلەر ئەرەبچە يېزىلغان، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدىكى چىرايلىق نەقىشلەر ئىشلەنگەن. دەرۋازا بىناسىنىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر بولۇپ، ئىككى تەرىپىگە ئېگىزلىكى 18 مېتىر كېلىدىغان ئىككى ئەزان مۇنارى سېلىنغان. ئۇلارنىڭ كەينىگە گۇمبەز ياسىلىپ، گۇمبەزگە قۇببە ۋە ھىلال ئاي ئورنىتىلغان. دەرۋازىدىن كىرسە مەسچىتنىڭ ھويلىسى. نامازخانا ھويلىنىڭ كەينىدىكى دۆڭگە سېلىنغان. پەلەمپەي ئاستىدىكى رىشاتكا ھويلىنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بىتون ۋە سۇرمە تاشلىق كېسىشمە يوللار ھويلىدىكى ئۇچ دەرۋازا بىلەن مەسچىتنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرىدۇ.

مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر. خانىقاغا كۆك - يېشىل نەقىش ئويۇلغان 140 تال تۇۋرۇك قويۇلغان، تۇۋرۇكلەر بىلەن ئايرىلغان شاھمات تاختىسىدەك تورۇسنىڭ نەقىشلىرى ۋە بېزەك كاتەكچىلىرى ئاجايىپ چىرايلىق. مەدرىسە 400 تالىپ يېتىپ - قوپۇپ ئوقۇيالايدۇ. ھەر يىلى روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيتتا مەسچىت ئىچى ۋە مەسچىت ئالدىدىكى مەيدان ئاجايىپ قىزىپ كېتىدۇ. 30 مىڭ ئادەم نامراز ئوقۇيالايدۇ. بۇ مەسچىت ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ مەشھۇر.

ھېيتگاھ مەسچىتى «قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى» گە قارالسۇن.

ئاتۇش جامەسى «ئاتۇش جامەسى» شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى مەسچىت. بۇ مەسچىت ھازىر «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەسچىتى» (ھەز سۇلتۇنۇم مەسچىتى) دەپ ئاتىلىدۇ. «ئاتۇش جامەسى» دېگەن ئىسىم 13 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشىنىڭ «‹سۇررا‌ھ لۇغىتى› نىڭ تولۇقلىمىسى» دە تىلغا ئېلىنغان. جامال قارشى قەشقەرىيە خان جەمەتى كۇتۇپخانىسىدىن تاپقان 11 - ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئەرەب لۇغەتشۇناسىنىڭ ئەسىرى «سۇخاھ» نىڭ قول يازما نۇسخىسىغا ئاساسەن، پارسچە ئىزاھلىق لۇغەت — «سۇررا‌ھ لۇغىتى» نى تەرجىمە قىلىپ تۈزۈپ چىقىدۇ. كېيىنكى بىر مەزگىلگە كەلگەندە قەشقەردىكى دىنىي ساھە زاتلىرىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن «‹سۇررا‌ھ لۇغىتى›، نىڭ تولۇقلىمىسى» نى يېزىپ چىقىدۇ. تولۇقلىمانىڭ مەزمۇنىغا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بەزى خانىدانلىقلارنىڭ تارىخىدىن پارچىلار، جايلاردىكى داڭلىق دىنىي داھىيلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر، شۇنىڭدەك بىر

قىسىم شەھەرلەرنىڭ يول، قۇرۇلۇشى، ئۆرپ - ئادەت ۋە مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلار كىرگۈزۈلمدۇ. بۇ لۇغەتكە يەنە شىنجاڭدىكى تۇنجى مەسچىت بولغان «ئاتۇش جامەسى» نىڭ سېلىنىش جەريانىغا مۇناسىۋەتلىك ۋەقە ۋە شەخسلەر كىرگۈزۈلگەن.

مەزكۇر لۇغەتتىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ تۇنجى مەسچىتنى ئەبۇ ناسىر سامانى دېگەن كىشى سالدۇرغانىكەن. ئەبۇ ناسىر سامانى 10 - ئەسىرنىڭ بېشىدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئىمانغا كىرگۈزگەن زات بولۇپ، ئۇنىڭ تۇرتكىسىدە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان پۈتكۈل قاراخانىيلار خەلقىنى ئىسلام ئېتىقادىغا باشلاپ كىرگەن.

كېيىنكى كۈنلەردە ئەبۇ ناسىر سامانى بىلەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مېيىتى ئاتۇشنىڭ مەشھەت دېگەن يېرىدىكى قەبرىستانلىققا يەنى «ئاتۇش جامەسى» نىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى» يىراق - يېقىندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەشھۇر تاۋابگاھىغا ئايلانغان.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى سەلتەنىتى دەۋرىدە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان (مىلادىيە 1533 — 1559 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ھەر يىلى ئاتۇشقا كېلىپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ، قۇرئان - تىلاۋەت ئۆتكۈزۈپ تۇرغانلىقى ھەمدە ئۇنى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۇسلۇبى بىلەن خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ كەڭ كۆلەمدە رېمونت قىلدۇرغانلىقى ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇپ چىققانلىقى مەلۇم. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ گۈمبىزى 1901 — 1902 - يىللاردىكى قەشقەر، ئاتۇش رايونىدا يۈز بەرگەن يەر تەۋرەشتە گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن مازار ئورنى 1944 - يىلىدىكى كەلكۈن ئاپىتىدە سۇ ئاستىدا قالغان.

«ئاتۇش جامەسى» مۇ ئاشۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش ۋە كەلكۈن ئاپىتىدە ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان.

2001 - يىلىغا كەلگەندە ئاتۇش خەلقى بۇ مەسچىتنى تامامەن يېڭىدىن سېلىپ چىقىشنى نىيەت قىلغان. نەتىجىدە ئاتۇش مەشھەدتىكى تۇرسۇن مۇھەممەت ھاجىم، سەمەت ھاجىم باشچىلىقىدىكى كەڭ خەلق ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مەسچىت قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلىغان. 2003 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 1300 كۋادرات مېتىرلىق مەسچىت قىسمى پۈتكۈزۈلۈپ تاماملانغان. نۆۋەتتە ھويلا ئارام ۋە باشقا مۇئەسسەسەلەر ئوڭشاشقا، سېلىنىشقا تۇتۇش قىلىندى.

بۇ جامەنى يېڭىدىن سالدىغان چاغدا چېقىۋېتىلگەن مەسچىت 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياسالغان بولۇپ 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرگەن بولغاچقا بەكلا كونىراپ، خەتەرلىك باسقۇچقا يەتكەن. ئۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1 مىڭ 192 كۋادرات مېتىر، ئېگىزلىكى 7.43 مېتىر كېلەتتى. يېڭىدىن سېلىنغان مەسچىت 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئاشۇ «ئاتۇش جامەسى» نىڭ ئورنىغا سېلىندى.

ئۇرۇمچىدىكى شەنشى جامەسى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى يۇڭخې بېيخاڭ كوچىسىدا بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى سېلىنغان، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قايتىدىن سېلىنغان. 1957 — يىلى رېمونت قىلىنغان. ئاساسىي قۇرۇلۇشى جۇڭگونىڭ ئوردا قەسىرلىرى شەكلىدە سېلىنغان.

ياڭخاڭ مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ

مەركىزى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى غالىبىيەت كوچىسىدا بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىبىتىشچە، 1899 - يىلى ئۆزبېكلەر سالدۇرغانكەن. غالىبىيەت كوچىسى بۇرۇن «ياڭخاڭ» (ئەجنەبىيلەر كوچىسى) دېيىلگەنلىكتىن، مەسچىت «ياڭخاڭ مەسچىتى» دەپ ئاتالغان. بۇرۇن بۇ مەسچىتتە نامار ئوقۇيدىغان تاتارلار كۆپ بولغاچقا «نوغاي مەسچىتى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەسچىت ياۋروپا ئۇسلۇبىدا سېلىنغان بولۇپ، ئۇرۇمچى رايونىدىكى ئۇيغۇر، تاتار قاتارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسچىتنىڭ سېلىنغان ۋاقتى ئۇزىراپ (100 يىلدىن ئېشىپ)، تۇڭرۇكلەرنىڭ ئاستى چىرىپ خەتەرلىك بولۇپ قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە نامار ئوقۇيدىغان، بولۇپمۇ روزى ھېيت، قۇربان ھېيت نامىزى ئوقۇيدىغان مۇسۇلمانلار كۆپىيىپ مەسچىتكە سىغماي قالغانلىقى ئۈچۈن، كونا مەسچىت بۇزۇۋېتىلىپ، ئورنىغا (سەل كەينىگە سۇرۇلۇپ) يېڭى مەسچىت سېلىندى. يېڭى مەسچىتنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 1 مىڭ 319 كۋادرات مېتىر بولۇپ، مەسچىت خىش بىلەن ئۈچ قەۋەتلىك قىلىپ سېلىندى. مەسچىتنىڭ يەر ئاستى قىسمىغا چوڭ زال سېلىندى. بۇ زالدا ئادەتتە نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈشكە، ھېيت - ئايەملەردە نامار ئوقۇشقا بولىدۇ. مەسچىتنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئالتە تۇڭرۇكلۇك كۆركەم پىشايۋان چىقىرىلدى. مەسچىتنىڭ ئىچى، تۇڭرۇكلىرى، تورۇسى مىللىي ئۇسلۇبتا گەج بىلەن نەقىشلەندى. مەسچىتكە سۇ، توك يوللىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئوت ئاپىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە توك تەقسىملەش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلدى. مەسچىتنىڭ ئۇستىگە بىر چوڭ گۈمبەز، چوڭ گۈمبەزنىڭ كەينىگە ئىككى كىچىك گۈمبەز، ئالدى تەرەپ ئىككى چېتىگە ئىككى مۇنار ياسالدى. گۈمبەزلەرنىڭ ئۇستىگە داتلاشماس پولاتتىن ياسالغان ھىلال ئاي ئورنىتىلدى. يېڭى مەسچىت مىللىي ئۇسلۇبتا ئاجايىپ كاتتا سېلىندى. بۇ مەسچىتتە 1998 - يىلى 4 - ئايدا قۇرۇلۇش باشلىنىپ 2002 - يىل ئاساسىي جەھەتتىن پۈتكۈزۈلدى. مەسچىتتە ئىككى مىڭ ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ. مەسچىتنىڭ مۇستەھەپخانا، ئاشخانا، دۇكان قاتارلىق قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرى بار. ئالدىدا كەڭ سەينا، سەينانىڭ ئىككى تەرىپىدە گۈللۈك بار. ھېيت نامازلىرىنى ئادەتتە 6 مىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئادەم ئوقۇيدۇ.

قۇمۇل شەھەر ئىچى جۇمە مەسچىتى

بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇمۇل شەھىرىدىكى شەھەر ئىچى يېزىسىدا بولۇپ، مىلادىيە 1507 - يىلى (ھىجرىيە 912 - يىلى) مۇھەممەد ئىلى بەگ تەرىپىدىن سېلىنغان (مۇھەممەت ئىلى بەگ 1490 - يىلى ئىلىدىن قۇمۇلغا كېلىپ 1597 - يىلغىچە ئوغۇللىرى بىلەن قۇمۇلغا 107 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان). 285 يىل ئۆتكەندىن كېيىن (تەخمىنەن 1702 - يىلى) ماھرۇي ئاپاق خېنىم ئاتلىق بىر ئايال كىشى 2 - قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرۇپ ياساتقان. گۈنبەلىشىش يىللىرى تاشقى ھويلىسىنىڭ دەھلىز ياغاچلىرىنى سۆكۈپ يېزا قۇرۇلۇشىغا ئىشلەتكەن. 1990 - يىللىرى مۇسۇلمان جامائەت ئىئانە توپلاپ قايتىدىن ياسىغان. بۇ مەسچىتتە مىڭ ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ.

قۇمۇل ھېيتگاھ جامەسى

بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇمۇل شەھەر ئىچى يېزىسىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى —

ئالتۇنلۇقتا بولۇپ، بۇ مەسچىت ئەڭ بۇرۇن 1 ـ ئەۋلاد قۇمۇل ئۇيغۇر ۋاڭى ئەبەيدۇللا (1697 ـ يىلىدىن 1709 ـ يىلىغىچە ۋاڭلىق تەختىدە ئولتۇرغان) دەۋردە سېلىنغان. 4 ـ ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ (1740 ـ يىلىدىن 1766 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋردە ۋە 6 ـ ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر (1780 ـ يىلىدىن 1813 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) لار تەرىپىدىن ئىككى قېتىم شەرق تەرەپكە كېڭەيتىلىپ ھازىرقى ئورنى مۇقىملاشتۇرۇلغان، قۇمۇل ئالتۇنلۇق ھېيتگاھ جامەسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 60 مېتىر. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 38 مېتىر بولۇپ، 2 مىڭ 280 كىشىلىك مېتىر يەرنى ئىگىلەيدۇ. مەسچىتنىڭ قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر مىللىي ئىمارچىلىق ھۈنەر سەنئىتى بويىچە ياسالغان. 108 سېۋەتباش تۆرۈك بار. تورۇسى قىرلىق لىم، تاختاي بىلەن يېپىلغان، ئىككى چوڭ ئۆگزە پەنجىرىسى بار. تاملىرىغا ئەرەبچە ئايەت، ھەدىسلەر ئۇيغۇرچە ھۆسنىخەت بىلەن يېزىلغان. شەرق تەرەپتە ئۇچ چوڭ ئىشكى بار. 22 مېتىر ئېگىز پەشتىقى بار. 5000 مىڭ ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ. قۇمۇل ئالتۇنلۇق ھېيتگاھ جامائەسى 1948 ـ يىلىدىن بۇيان تۆت قېتىم رېمونت قىلىندى. جامەنىڭ قەدىمىلىكى، چوڭلۇقى جەھەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەشھۇر مەسچىتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

شەنشى مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇمۇل شەھىرى دېموكراتىيە كوچىسىدىكى خۇيزۇ مەسچىتى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇينىڭ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) سېلىنغان. گۇاڭشۇينىڭ 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق جەنرۇي قوشۇنى تارقىتىۋېتىلگەندە، بۇ قوشۇن ئىچىدىكى خۇيزۇ ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى قومۇلدا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ئۇلار ئالدى بىلەن گۇاڭخۇا كوچىسىدا كونا ئۆيلەرنى ۋاقىتلىق مەسچىت قىلىدۇ. گۇاڭشۇينىڭ 19 ـ يىلى (1893 ـ يىلى) خۇيزۇ مۆتىۋەرلىرىدىن ماجۆسەن، لى كەيزۇڭ، لیۇ ۋەنيىڭ قاتارلىقلار بىرلىشىپ پۇل توپلاپ بۇ مەسچىتنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا كىرىشىپ گۇاڭشۇينىڭ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) يازدا پۈتتۈرگەن. كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن سەككىز بۇرجەكلىك پەشتاقلىق بىنا سېلىنىپ بۇ جايغا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ نامى يېزىلغان تاختاي ئورنىتىلغان. بۇ مەسچىت 1983 ـ يىلى رېمونت قىلىنغان.

قاغىلىق جامەسى بۇ مەسچىت سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە بەرپا قىلىنغان بولۇپ، ھازىر قاغىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان زامانىدا خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىسىملىك بىر دىنىي ئۆلىما سۇلتانغا يەكەن بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى مۇھىم قاتناش تۇگۇنى بولغان قاغىلىققا مەسچىت ۋە لەڭگەر سېلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن 1536 ـ يىلى ھازىرقى جامەنىڭ ئۇلى سېلىنغان. 1883 ـ يىلى ئۆز زامانىسىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلىرىدىن مۇتۇللا ئەلىماخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قاغىلىق جامەسى بىر قېتىم رېمونت قىلىنىپ، جامەنىڭ شىمالىي تەرىپىگە كەڭرى سەينالىق مەدرىسە چىقىرىلغان. 1936 ـ يىلىغا كەلگەندە، قاغىلىققا ھاكىم بولۇپ تۇرغان ھاجى شەنجاڭ دېگەن خۇيزۇ كىشى بۇ جامەنى بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرغان. سىرتقى قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ ۋە يېڭىدىن ياساپ كۆركەم ھالەتكە كەلتۈرگەن. 1986 ـ يىلىغا كەلگەندە قاغىلىق جامەسىنىڭ

قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىش بولدى.

جامەنىڭ يېڭىدىن قەد كۆتۈرگەن مۇنار ۋە دەرۋازا بىنالىرىغا پىششىق خىشلارنى بىر - بىرىگە ماھىرلىق بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ گۈل چىقىرىلغان، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئېگىزلىكى بەش مېتر كېلىدىغان دەرۋازىنىڭ ئوستىگە ئالتۇن رەڭلىك ھەلدە ئۇيغۇر خەتتاتلىقنىڭ يۇقىرى سەنئىتى بىلەن قۇرئان ئايەتلىرى، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئۇيۇلغان. دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن دەھلىز نامايان بولىدۇ. دەھلىزنىڭ ئۈدۈل تېمىغا مېھراب شەكلىدە چىرايلىق گۈل نەقىشلەنگەن تۆمۈر رۇجەك ئورنىتىلغان. جامە سەيناسىغا كىرمەي تۇرۇپمۇ رۇجەكتىن جامەنىڭ پۈتۈن مەنزىرىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ، دەھلىز ئىچىدە ئىككى كىچىك ئىشىك ۋە ئىككى چوڭ ئەگمە ئىشىك بار. كىچىك ئىشىكتىن ئەگمە پەشتاقلار ئارقىلىق ئۈستىدىكى زال ئۆيگە ۋە ئۇستىدىكى گۈمبەز ئىچىگە چىققىلى بولىدۇ. گۈمبەزنىڭ كۈن يورۇش تەرىپىگە ئىككى قۇر دېرىزە ئورنىتىلغان، شۇڭا گۈمبەزنىڭ ئىچى يورۇق ھەم ئازادە، ئىككى ئەگىم ئارقىلىق جامە ئىچىگە كىرگىلى ھەم يۇقىرىغا كۆتۈرۈلگەن پەشتاق ئارقىلىق جامە سەيناسىنىڭ شەرق، شىمال، جەنۇب ياقىلىرىغا سوزۇلغان تۆمۈر رىشاتكىلىق سەيناغا چىققىلى بولىدۇ. جامەنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 4762 كۋادرات مېتىر (15.7 مو)، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1437 كۋادرات مېتىر، جامە ئىچىدە 16 ئېغىز ھۇجرا، سىرتىدا 23 دۇكان بار، مەسچىت بىلەن سەينانى ئۇزۇن كەتكەن ئۇچ باسقۇچلۇق گۈللۈك پەشتاق ۋە تۆمۈر رىشاتكا ئايرىپ تۇرىدۇ. سەينانىڭ تېگى سېمونتلاشتۇرۇلغان. مەسچىت ئىچىگە زىلچە گىلەملەر سېلىنغان، مەسچىتنىڭ تورۇسلىرى ۋە تۆۋرۈكلەرگە ھەرخىل نەقىشلەر ۋە قاپارتما گۈللەر چىقىرىلغان، سېمونت تۆۋرۈكلۈك بېتون لەمپە جامە ئىچىگە ئاجايىپ ھۆسىن قوشۇپ تۇرىدۇ، پۈتۈن جامەدە ئىچكىرى، تاشقىرى مەسچىت ۋە سەينانى قوشسا بىرلا ۋاقىتتا 10 مىڭ ئادەم نامراز ئوقۇيالايدۇ. جامەنىڭ قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن.

خوتەن ھېيتگاھ جامەسى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خوتەن ناھىيىسىدە. بۇ مەسچىتنى 1494 - يىلى غازىبەگ سالدۇرغان. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 5 مىڭ 300 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. مەسچىتتە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم نامراز ئوقۇيالايدۇ.

خوتەن مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خوتەن ناھىيىسىدىكى 1 - رايوندا بولۇپ، مەسچىتنى 1867 - يىلى نىياز بەگ سالدۇرغان. كېيىن مەسچىت نەچچە قېتىم رېمونت قىلدۇرۇلغان. مەسچىتنىڭ دەرۋازىسى چوڭ بولۇپ، ئەگمە شەكىلدە ياسالغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۇنارسىمان بىنا سېلىنغان. خانىقا ئىچكىرى ۋە ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇ مەسچىت خىش ۋە ياغاچ بىلەن سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر. مەسچىتتە 11 مىڭ ئادەم نامراز ئوقۇيالايدۇ.

ئىمام نەسىرىددىن مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چىرا ناھىيىسىدىكى 6 - رايون 5 - يېزىدا. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىمام نەسىرىددىن، ئىمام ئىددىن، ئىمام

مۇھەددىن، ئىمام قەۋامەددىن قاتارلىق كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ دىن تەبلىغ قىلغاندا بۇددىست چوقتى رەشىد بىلەن جەڭ قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ مەسچىت سېلىپ ھازا تۇتقان. مەسچىتكە قازان ئېسىلغان بولۇپ، ئالتۇن قازان دېيىلگەن. شۇ چاغلاردا قاغىلىقنىڭ دىنىي داھىيىسى مۇشۇ قازاننى قاينىتىپ يوقسۇللارغا ئاش بەرگەن. ھەر يىلى 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە 20 مىڭدىن 30 مىڭغىچە مۇسۇلمان مۇشۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ ھەمدە ئالتۇن قازانغا كالا، تۆگە، قوي قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلىدۇ.

قاراقاش جامەسى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قاراقاش ناھىيىسىدىكى يېپ بازىرى كوچىسىدا بولۇپ، 1799 - يىلى توختى قوزا ئەرباپ، مەمتىمىن بەگ، مۇھەممەد ئەيسا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سېلىنغان. قۇرۇلۇش كۆلىمى 3 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، 4 مىڭ ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ. ئادەتتە 500 — 600 مۇسۇلمان ناماز ئوقۇيدۇ.

يەكەن مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەكەن ناھىيىسىدىكى كونا شەھەردە بولۇپ، 1638 - يىلى سېلىنغان. كېيىن نەچچە قېتىم كېڭەيتىلگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 20 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، مەسچىت، مەدرىسە ۋە باغدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. دەرۋازا بىناسى ئېگىز بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۇنار سېلىنغان. خانىقا ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئىچكى قىسمى تۆۋرۈك قويۇپ يېپىلغان، سىرتقى قىسمى كاردور شەكلىدە سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئالدى تەرەپ ھويلىسىغا مەدرىسە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەدرىسىنىڭ 40 ئېغىز ئۆيى بار. بۇ مەسچىت نىلۇپەر گۈلى، رەڭدار قۇتلۇق بۇلۇت ۋە نۇر چەمبىرى سىزما نۇسخىلىرى بىلەن نەقىشلەنگەن بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ پۇرىقىغا ئىگە.

سانجى مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سانجى ھەمرىدە بولۇپ، 1796 - يىلىدىن 1820 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. 1875 - يىلىدىن 1908 - يىلىغىچە خېلى چوڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 4 مىڭ 400 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 900 كۋادرات مېتىر. ھويلا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئەرەب بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. مەسچىت دەرۋازىسى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. دەرۋازا ئۇستىگە پەشتاق سېلىنغان. دەرۋازىنىڭ بېشىغا «جەننەتنىڭ يولى»، ئىككى ياندىكى ئىشىكلەرنىڭ بېشىغا «پاك - بۇلغانمىغان جاي»، «ئاللا بىردۇر» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. «قانائەتلىنىپ توختاپ قالغۇچى چاكىنا ئادەمدۇر»، «ئىبرىنمەي بىلىم ئالغۇچى ئۆلمادۇر» دېگەن ھەدىسلەر ئەرەبچە ۋە خەنزۇچە يېزىلغان. نامازخانا ياغاچ جازى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، مەسچىتنىڭ تاملىرى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. ئۆگزىسى تۇز بولۇپ، ئۆگزىگە مۇنار سېلىنغان. مەسچىتنىڭ شەكلى ئادەمنى قىزىقتۇرىدۇ.

غۇلجىدىكى تۇڭگان مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غۇلجا شەھىرىدە بولۇپ، بۇرۇن «نىڭگۇ مەسچىتى»، «شەنشى مەسچىتى» دەپ ئاتالغان. 1760 - يىلى سېلىنغان (بەزىلەر ئۇنىڭدىن 20 نەچچە يىل كېيىن سېلىنغان دەيدۇ). ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ،

شىئەننىڭ خۇاجۆ كوچىسىدىكى مەسچىتكە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ مەسچىتتە 1 مىڭ 400 دىن 1 مىڭ 500 گىچە ئادەم نامىز ئوقۇيالايدۇ. مەسچىتتە دىنىي مەكتەپ بولۇپ، سىنىپلار يۇقىرى يىللىقلار ۋە تۆۋەن يىللىقلارغا ئايرىلغان. يۇقىرى يىللىقلارغا ئاخۇنۇم دەرس ئۆتىدۇ؛ تۆۋەن يىللىقتىكى بالىلارغا يۇقىرى يىللىقتىكى ئوقۇغۇچىلار دەرس ئۆتىدۇ.

بەيتۇللا مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غۇلجا شەھىرىدە بولۇپ، 1790 - يىلى سېلىنغان. 1865 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە كېڭەيتىلگەن. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىلىپ، يېڭىدىن توققۇز سىنىپ سېلىنغان. مەسچىتتە مەدرىسە تەسىس قىلىنغان. بۇ مەسچىت غۇلجىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارنىڭ جەم بولۇپ نامىز ئوقۇيدىغان ئورنى ھەم دىنىي زاتلارنى تەربىيىلەش مەركىزى بولغان. شۇڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قازى كومىتېتى تەسىس قىلىنغان. شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ دىنىي نازارىتىمۇ مۇشۇ يەردە ئىش بېجىرگەن.

غۇلجىدىكى تاتار مەسچىتى بۇ مەسچىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غۇلجا شەھىرىدە بولۇپ، بۇ مەسچىتنى بۇخارالىق تاتار ئاخۇنۇم غۇپۇر ئارسلان 1904 - يىلى سالدۇرغان. مەسچىتتە 600 ئادەم نامىز ئوقۇيالايدۇ.

تەيىبىي جامەسى بۇ مەسچىت تەيىۋەن ئۆلكىسىنىڭ تەيىبىي شەھىرىدىكى لىشۇي كوچىسىدا بولۇپ، «لىشۇي كوچىسىدىكى مەسچىت» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەسچىتنى تەيىۋەنلىك مۇسۇلمان سودىگەرلەردىن چاڭ زىچۇن، جېن خۇ رېنلار 1948 - يىلى پۇل چىقىرىپ، ياپونچە كونا بىنانى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا سالدۇرغان. تەيۋەندىكى «جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى» نىڭ كېڭەش باشلىقى شى زىجۇ، مەسچىتنىڭ مۇدىرىيەت باشلىقى چاڭ زىرۇڭ قاتارلىق كىشىلەر 1958 - يىلى مەبلەغ توپلاشنى باشلاپ، يەر سېتىۋېلىپ، مەسچىتنى قايتا سالدۇردى. بۇ مەسچىت 1960 - يىلى مۇشۇ ئورنىدا پۈتكۈزۈلدى. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى مىڭ كۋادرات مېتىر. مەسچىت شەرققە قارىتىلىپ، غەربىي ئاسىيادىكى ئىسلام ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. ئەگمە دەرۋازا بىناسى، ئەزان مۇنارى، نامازخانا، مېھمانخانا، ئىمام ئۆيى، مۇستەھەپخانا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. نامازخانا ئازادە - يورۇق بولۇپ، مىڭغا يېقىن ئادەم بىللە نامىز ئوقۇيالايدۇ. بۇ مەسچىت تەيۋەندىكى مەسچىتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

شىياڭگاڭ مۇسۇلمانلار باش ئىبادەتخانىسى بۇرۇن «شىياڭگاڭ شىلى كوچىسىدىكى مەسچىت» دېيىلگەن. بۇ مەسچىت شىياڭگاڭدىكى جۇڭخۇەن شىلى كوچىسىدا بولۇپ، 1890 - يىلى سېلىنغان. بۇ مەسچىتنى ھىندىستانلىق مۇسۇلمانلار سالدۇرغان. 1915 - يىلى 8 - ئايدا بومبايلىق ھوسرائوك ئىلياس قاتارلىقلار سالدۇرغان. ھازىر شىياڭگاڭدىكى بەش مەسچىتنىڭ ئىچىدە تارىخى ئەڭ ئۇزۇن مەسچىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسچىت تاغ باغرىغا جايلاشقان، يېنىدا باغ، مېھمانخانا بولۇپ، مۇھىتى تىنچ - پاكىز. ئەرەبچە بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. سىرتقى كۆرۈنۈشى ئۆزگىچە. نامازخانا كەڭتاشا، كۆركەم، 500 — 600 ئادەم نامىز ئوقۇيالايدۇ.

جۇلۇڭ مەسچىتى بۇ مەسچىت شىياڭگاڭدا بولۇپ، ئورنى جۇلۇڭدىكى

مەدۇك كوچىسىدا، 1896 - يىلى سېلىنغان. شىياڭگاڭدا تۇرۇشلۇق ھىندىستان قوشۇنىدىكى مۇسۇلمان ئەسكەرلەرگە سېلىپ بېرىلگەن. 1902 - يىلى رېمونت قىلىنغاندىن كېيىن شىياڭگاڭدىكى ئىسلام تەشكىلاتىنىڭ باسقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1980 - يىلى بۇ مەسچىتنىڭ بىرنەچچە يېرى ئۆرۈلۈپ كەتكەنلىكتىن بۇزۇۋېتىلگەن؛ 1983 - يىلى مەبلەغ توپلاپ قايتا سالدۇرۇلۇپ، 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى پۈتكۈزۈلدى. ئاساسىي ئىمارەت يېڭىچە ئۇچ قەۋەتلىك بىنا بولۇپ، بىرىنچى قەۋەتتە زال، ۋەزخانا، ئىككىنچى قەۋەتتە نامازخانا بار. ئىككى تەرىپىدە يۇمۇلاق تۇۋرۇكسىمان مىنئىزەنە بار. نامازخانىنىڭ ئىچى ئازادە يورۇق. مىڭغا يېقىن ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ؛ ئۈچىنچى قەۋەت ئاياللارنىڭ نامازخانىسى، ئۈستى يېرىم يۇمۇلاق گۈمبەز بىلەن يېپىلغان. پۈتۈن ئىمارەتنىڭ يەر يۈزىگە ئاق مەرمەر تاش چاپلانغان. زامانىۋى مۇئەسسەسىلىرى تولۇق، كۆركەم. بۇلاردىن باشقا، كىتابخانا، سەراپ، داۋالىنىش ئۆيى قاتارلىق قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرى بار.

ئەيچۈن كوچىسىدىكى مەسچىت «ئەمەل مەسچىتى ۋە ئىسلام مەركىزى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەسچىت جۇڭگونىڭ شياڭگاڭ رايونىدا بولۇپ، ئورنى مولىچىڭشەندىكى ئەيچۈن كوچىسىدا. 1976 - يىلى شياڭگاڭدىكى تونىلنى ياسىغاندا خۇاڭچۇڭ يولىدىكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى ۋە مەسچىت بۇزۇۋېتىلگەنلىكتىن، شياڭگاڭدىكى ئەنگلىيە دائىرىلىرى يەر ئاجرىتىپ يېڭى مەسچىت سالدۇرۇپ بەرگەن. بۇ مەسچىت 1981 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى پۈتكۈزۈلگەن. بۇ ئىمارەت زامانىۋى سېلىنغان بولۇپ، ئىمارەتنىڭ ئىككىنچى قەۋەتىگە مەسچىتنىڭ نامازخانىسى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. باشقا قەۋەتلىرى شياڭگاڭ ئىسلام مەركىزى بولۇپ، شياڭگاڭ ئىسلام بىرلەشمىسى، شياڭگاڭ مۇسۇلمان ئاياللار ئۇيۇشمىسى، شياڭگاڭ مۇسۇلمان ياشلار جەمئىيىتى قاتارلىق تەشكىلاتلار مۇشۇ يەردە ئىش بېجىرىدۇ ۋە ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىچى ئازادە، يورۇق، رەتلىك. چوڭ كۆلەمدىكى ھېيىت - ئايەم نامازلىرى مۇشۇ يەردە ئوقۇلىدۇ.

خانىقا بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئائىلە» دېگەنلىك بولىدۇ. تەسەۋۋۇپچى شەيخلار خانىقادا يېتىپ - قوپۇپ ئىستىقامەت قىلغان، شاگىرتلىرىنى خانىقاغا يىغىپ ۋەز ئېيتقان. شەيخلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شاگىرتلىرى ياكى يەرلىك مۇسۇلمانلار شۇ جايدا قەبرە ياساپ، مەسچىت ياكى مەكتەپ سېلىپ، ئۇلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىستىقامىتىنى ۋە پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق سورۇنلار تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ خانىقاسى بولۇپ ئاتالغان. بۇنداق خانىقالار XI ئەسىردە كېڭ ئومۇملاشقان. مەسىلەن، ئەييۇبىيە سۇلالىسى دەۋرىدە سالاھىددىن سالدرۇغان «خانىقا سەئىد سۇئادا» (ئەڭ بەختلىكنىڭ خانىقاسى) مىسىردىكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تۇنجى خانىقاسى، شۇنداقلا تەسەۋۋۇپچى دىنىي پىرقىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باشقۇرۇش ئورگىنى بولغان. شۇنىڭدىكى ئىشانلار كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەت قىلىدىغان ياكى ئىستىقامەت قىلىدىغان سورۇنلار ئادەتتە مازارلارنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان.

خۇڭلىفۇ خانىقاسى بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى جەھرىيە شاگۇ سۇلۇكىنىڭ خانىقاسى بولۇپ، ئورنى نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ چىنتۇڭشيا

شەھىرىدىكى شاكۇ يېزىسىدا. 1871 - يىلى جەھرىيەنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد ئىمامى ماخۇالۇك زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باشسىز تېنى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ ئۇمبەز سېلىنغان. مايۇەنجالىڭ بۇ يەرگە كەلگە كۆلەمدە قۇرۇلۇش سالدۇرغان. ماجىڭۇ بۇ يەرنى خانىقا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر جەھرىيە شاگۇ سۇلۇكىنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان. ھېيت - ئايەم ياكى مۇھىم بايراملاردا بۇ سۇلۇكنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ئادەملىرى بۇ يەرگە ۋەكىل ئەۋەتكەن. ۋەكىللەر بەزىدە مىڭ ئادەمدىن ئېشىپ كەتكەن. بۇ يەردە خانىقا، گۇمبەز، ياتاق، باغ، مېھمانخانا، مۇستەھەپخانا، ئاشخانا، چېدىر قاتارلىقلار بار. خانىقانىڭ ئۇچ ئىشىكى بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئىشىكتىن ئىمام كىرىپ چىقىدۇ. باشقا ئادەملەر ئوڭ ــ سول تەرەپلەردىكى ئىشىكلەردىن كىرىپ چىقىدۇ. بۇ ئەھۋال سۇلۇكنىڭ ئىچىدىكى قاتتىق دەرىجە تۈزۈمىنى ۋە ئىمامنىڭ مۇتلەق نوپۇزىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خانىقانىڭ ئەتراپىدا تېرىلىدىغان نۇرغۇن يەر ۋە باغ بار.

بەنچاۋ خانىقاسى بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى جەھرىيە بەنچاۋ سۇلۇكىنىڭ خانىقاسى بولۇپ، ئورنى نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ ۋۇجۇڭ شەھىرىدىكى جىنجىباۋ بەنچاۋدا. بۇ خانىقانىڭ قۇرۇلۇشى ماجىڭشى (1867 — 1940) ئىمام بولغاندا باشلانغان. 1943 - يىلى قايتا سېلىنغان. ئىمام ماتىڭئىينىڭ دىنىي پائالىيەت مەركىزى بولغان. خانىقانىڭ تۈۋرۈك، تورۇسلىرى قوغۇن، پىدىگەن، كاۋا، بۇغداي باشقى قاتارلىقلارنىڭ سۈرىتى بىلەن بېزەلگەن. گۇمبەزدە ماجىڭشى ئەر - خوتۇنىنىڭ مەقبەرىسى پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ، چىرايلىق ئويمىلار ئىشلەنگەن.

لىنتىيەن شىداۋتاك خانىقاسى بۇ جۇڭگودىكى شىداۋتاك مەزھىپىنىڭ باش خانىقاسى ۋە پائالىيەت مەركىزى بولۇپ، ئورنى گەنسۇ لىنتىيەندىكى كونا شەھەرنىڭ شىمالىغا تېگىدا. بۇ خانىقا 1890 - يىلى سېلىنغان. 1908 - يىلى ھازىرقى نامىغا ئۆزگەرتىلگەن. بىرنەچچە قېتىم كېڭەيتىلىش ئارقىلىق 1926 - يىلى مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. كېيىن خانىقاغا ئوت كەتكەن. ھازىرقى ئىمارەتلەر 1930 - يىللىدىن كېيىن سېلىنغان. ھەممە قۇرۇلۇش مەسچىت ۋە خانىقانى مەركەز قىلىپ سېلىنغان، مەسچىت، ئاخۇنۇملار ياتىقى، مېھمانخانا ۋە مەدرىسە، گۇمبەز قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغ باغرىدا ئۇچ ئىمامنىڭ مەقبەرىسى بار. خانىقانىڭ ئالدىدا ئۆستەڭ بولۇپ، خانىقا، ئىشخانا بىناسى، ئولتۇراق رايونى، قىزلار مەكتىپى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئولتۇراق رايوندا دەرۋازا، مەيدان ۋە كوللېكتىپ ياتاق بىناسى بار.

ئۇلۇغلار قەبرىسى مۇسۇلمانلار تۇنىنىدىغان بەزى ئۇلۇغلارنىڭ مەقبەرىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، مەدىنە مەسچىتى نەبىدىكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەبرىسى، ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى ۋە ھەزرىتى ئۆمەرلەرنىڭ قەبرىسى قاتارلىقلار ئۇلۇغلار قەبرىسى ھېسابلىنىدۇ. شىئە مەزھىپىدىكىلەر نەجەفتىكى ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەبرىسىنى ۋە كەربالادىكى ھۈسەينىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىدۇ. تەسەۋۋۇپچى مۇسۇلمانلار (سوپىلار) ئۆز دىنىي پىرقىسىنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ. ۋەھھابىلار بولسا «ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسى» نى تاۋاپ قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ، ئۇنى مۇشرىكلىك، دەپ قاراپ، 1801 - يىلى ۋە 1804 - يىلى

كەربالا ۋە مەككىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردىكى «ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىلىرى» نى چېقىۋەتتى. جۇڭگودا دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغان ئەۋلىيا، خوجا، پىر، ئىشان قاتارلىقلارنىڭ قەدىمىي قەبرىسى، مازار، گۈمبەز قاتارلىقلار «ئۇلۇغلار قەبرىسى» سۈپىتىدە تاۋاپ قىلىندى.

قەردەزى مەقبەرىسى بۇ پاكىستاندىكى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ، ئورنى پەنجاب ئۆلكىسىدىكى مولتاننىڭ بەھرە قوۋۇقى يېنىدا. بۇ مەقبەرە 1152 - يىلى شاھ يۈسۈف قەردەزى (1069 — 1152) ۋاپات بولغاندىن كېيىن ياسالغان. مەقبەرە ھويلا شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، چۆرىسىگە تام سېلىنغان. ھويلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەقبەرە چاسا قۇرۇلۇش بولۇپ، پۈختا، ئاددىي سېلىنغان. مەقبەرىنىڭ سىرتى سىرلىق ساپاللار بىلەن بېزەلگەن. بەزى ساپاللارغا ئاددىي نەقىشلەر چېقىرىلغان. بۇ مەقبەرىنى نەچچە ئەسىردىن بۇيان مۇسۇلمانلار تاۋاپ قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئالەم مەقبەرەسى بۇ پاكىستاندىكى مۇقەددەس جاي بولۇپ، ئورنى پەنجاب ئۆلكىسىدىكى مۇلتان قەدىمىي قەلئەسى يېنىدا. بۇ مەقبەرەنى ئەسلىي سۇلتان غىياسىددىن تۇغلۇق (1320 - 1325 - يىلىدىن 1320 - يىلىغىچە تەختتە بولغان) 1320 - يىلىدىن 1324 - يىلىغىچە سالدۇرغان. غىياسىددىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى مۇھەممەد تۇغلۇق (1325 - يىلىدىن 1351 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) بۇ مەقبەرىنى تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيا شاھ رۇكن ئالەم (1251 — 1335) گە تەقدىم قىلغان. بۇ سەككىز بۇرجەك، ئۈچ قەۋەتلىك قۇرۇلۇش بولۇپ، ئېگىزلىكى 35 مېتىر، يەر يۈزىدىكى دىئامېتىرى 25.5 مېتىر. بىرىنچى قەۋەت تامنىڭ سەككىز بۇرجىكىگە بىردىن ئۇچلۇق مۇنار سېلىنغان. ئىككىنچى قەۋەت تامغا مېھراب شەكلىدە سەككىز ئىشىك قويۇلغان، ئۈچىنچى قەۋەتكە دىئامېتىرى 18 مېتىر كېلىدىغان ئاق گۈمبەز ياسالغان. بۇ مەقبەرەگە پۈتۈنلەي خىش ئىشلىتىلگەن. قىزىل خىش بىلەن قوپۇرۇلغان سىرتقى تامغا كۆك، ئاق سىرلىق ساپاللار ۋە گۈل ئويۇلغان ياغاچ چەمبەر ئورنىتىلغان. مەقبەرەنىڭ بېزىلىشى كۆركەم، ئۇسلۇبى ھەشەمەتلىك بولۇپ، تۈنجى نۆۋەتلىك «ئاغاخان ئىسلام بىناكارلىق مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن.

تاج مەھەل مەقبەرسى بۇ مەقبەرە ھىندىستاندىكى شىمالىي شتاتقا جايلاشقان ئاگرا شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېمىلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا. بۇ مەقبەرەنى موغۇل ئىمپېراتورى شاھ جاھان (1627 - يىلىدىن 1658 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) مۇمتاز مەھەل (1593 — 1631) گە سالدۇرغان. بۇ مەقبەرەنىڭ قۇرۇلۇشى 1632 - يىلى باشلىنىپ، 1648 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. ئۇنىڭغا يانداش قۇرۇلۇشلار 1653 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. بۇ مەقبەرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا، پارسىيە، ھىندىستان ئىنژېنېرلىرى بىرلىكتە لايىھىلىگەن. پارسىيدىكى شىرازنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئاساس قىلىنىپ، باشقا تەرەپلەرنىڭ ئۇسلۇبلىرىمۇ قوبۇل قىلىنىپ، ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش، يېڭىلىق يارىتىش ئاساسىدا سېلىنغان. قەبرىستانلىقنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 580 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 305 مېتىر بولۇپ، چۆرىسىگە قىزىل تاش بىلەن تام قىلىنغان. ئوتتۇرىغا ئاق مەرمەر تاشتىن چاسا ئۇل قويۇلغان، ئۇلنىڭ ھەر تەرەپكە ئۇزۇنلۇقى 95 مېتىر، ئېگىزلىكى يەتتە

مېتىر، گۆرلۈك ئۈستىگە ئاق مەرمەر گۈمبەز ياسالغان، گۈمبەزنىڭ ئاستى قىسمى چاسا بولۇپ، ھەر تەرەپنىڭ ئۇزۇنلۇقى 57 مېتىر، ئېگىزلىكى 67 مېتىر كېلىدۇ. تۆت تامنىڭ ھەربىرىگە بىردىن ئۇچ بۇلۇڭلۇق ئەگمە ئىشىك قويۇلغان. ئىشكلەرنىڭ يېنىغا ئاستىن - ئۈستۈن ئىككى رەت قىلىپ 24 كىچىك ئەگمە ئىشىك قويۇلغان. تام ئۈستىگە دۇمباقسىمان تاش ئېلىنغان، دېئامېتىرى 17 مېتىر كېلىدىغان قۇببىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇچىغا مېتالدىن ياسالغان كىچىك مۇنار ئورنىتىلغان. ئۆگزىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا قۇببىسى بار كىچىك مۇنار ئورنىتىلغان. ئەڭ ئاستىدىكى مەرمەر تاشنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا ئاق مەرمەر تاشتىن ئۇچلۇق تۆت مۇنار سېلىنغان. مۇنارلار ئۇچ قەۋەت بولۇپ، ئېگىزلىكى 42 مېتىرغا يېتىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە قىزىل تاش بىلەن مەسچىت سېلىنغان. مەقبەرىنىڭ ئالدى تەرىپى چاسا گۈللۈك. گۈللۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆل ۋە ئىككى تەرىپىدە بىرنەچچە يول بولۇپ، گۈللۈك ئايرىم - ئايرىم بۆلۈۋېتىلگەن. گۈللۈكنىڭ دەل جەنۇب تەرىپىگە قىزىل تاشتىن چوڭ ئىشىك قويۇلغان. پۈتكۈل قۇرۇلۇش ئىنتايىن ماسلاشقان، قۇرۇلمىسى مۈكەممەل، رەڭ سېلىشتۇرمىسى روشەن بولۇپ، ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ گىئومېتىرىك گۈزەللىكى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئىچىنىڭ زىننەتلىنىشى ناھايىتى چىرايلىق: ئىشىككە سۇرە - ئايەتلەر ئويۇلغان. قىممەتلىك گۆھەر - ياقۇتلارنىڭ چۆرىسىگە گۈللۈك نەقىش قويۇلغان. قەسىر ئىچى سەككىز بۇرجەك شەكلىدە بولۇپ، بەش ئۆيگە ئايرىلغان. ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ئۆي رادىئاتسىيە شەكلىدە تۆت ئۆيگە تۇتىشىدۇ. قەسىرنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرى مەرمەر تاشتىن ياسالغان، تەبىئىي نۇر چۈشۈپ تۇرىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىچى يورۇق ۋە پاكىز. قاپارتما ئويمىلىق ئۆسۈملۈككە ئالتۇندىن ساپاق، يېشىل تاشتىن يوپۇرماق، قىزىل، يېشىل ياقۇت، كىرىستاللاردىن گۈللەر ياسالغان. ئوتتۇرا ئىشكتىكى كۆزنەك بالداقلىرى ئەڭ نازۇك ياسالغان بولۇپ، رېشايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇ جۇڭگو ئويمىچىلىرىنىڭ قولىدىن چىققان. لەھەتتىكى تاش گروبنىڭ سەككىز بۇرجەكلىك ئاق مەرمەردىن ئىشلەنگەن نەقىشلىك توسۇققا چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلاردەك مەرۋايىتلارنى ئورنىتىشقا 10 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىنغان. بۇ ئىمارەت ھىندىستانىنىڭ سىمۋولى ۋە غورۇرى بولۇپ، مىسىردىكى ئەل ئېھرام، جۇڭگودىكى سەددىچىن، بابىلوننىڭ ھاۋا بوشلۇقىدىكى گۈللۈك، رىمنىڭ گىلادىئاتورلار مەيدانى، ئالېكساندىر قەبرىسى ۋە مۇقەددەس سوفىيە ئىبادەتخانىسى بىلەن بىر قاتاردا دۇنيا بىناكارچىلىقىدىكى يەتتە مۆجىزىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئەھرار خوجا مازرى بۇ مازار ئۆزبېكىستاندىكى پەرغانە شەھرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەھرار مەھەللىسىدە بولۇپ، تەسەۋۋۇپچى ئەۋلىيالارنىڭ قەبرىستانلىقىدۇر. 1630 - يىلدىن 1636 - يىلىغىچە سېلىنغان. بۇنى سەمەرقەنتلىك دوست مەھمۇد لايىھىلىگەن. مازارنىڭ يېنىدا مەسچىت، مەدرىسە بار. غايەت چوڭ ئابىدە ئورنىتىلغان، چۆرىسىگە تام سېلىنىپ ئەگمە دەرۋازا قويۇلغان. مازارنىڭ ئۈستىگە غايەت چوڭ گۈمبەز ياسالغان. ئالدى دەرۋازا چوڭ بولۇپ، رەڭدار سىرلىق خىش، مەرمەر تاش بىلەن بېزەلگەن، رەڭلىك نەقىشلەر ئىشلەنگەن. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى لىنىيىنى بويلاپ

يېشىل گۈمبەزلىك راۋاقلار سېلىنغان بولۇپ، يازدا نامازغا ئوقۇيدىغان، ۋەز ئېيتىدىغان سورۇن ھېسابلىنىدۇ. تالىپلار ۋە مۇددەرىسلەرنىڭ ياتاقلىرىمۇ سېلىنغان. بۇ ئىمارەت سەمەرقەنت بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ قىممەتلىك خاتىرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ۋەققاس مەقبەرەسى «ئەبۇ ۋەققاس» قا قارالسۇن.

بۇرھانىددىن مەقبەرەسى بۇ جۇڭگودىكى قەدىمىي مەقبەرە بولۇپ، ئورنى جىيائۇسۇ ئۆلكىسىنىڭ يائجۇ شەھىرىدە. ئىچكى قۇرۇلۇش مەسچىت ۋە مەقبەرەدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. مەسچىت قىسمى نامازخانا ۋە مۇستەھەپخانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەقبەرە قىسمىدا بۇرھانىددىن قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قەبرىسى ھەمدە بۇرھانىددىن، ئەل فەنانىڭ قەبرە لەمپىسى بار. بۇلاردىن باشقا، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرە مۇنارلىرى ۋە قەبرىگاھلىرى بار.

بابا مەقبەرەسى «بۇرھانىددىن مەقبەرەسى» گە قارالسۇن.

نيۇ جيې مەسچىتى شەيخ مەقبەرەسى بۇ جۇڭگودىكى قەدىمىي مەقبەرە بولۇپ، ئورنى بېيجىڭدىكى نيۇجيې مەسچىتىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇلۇڭىدىكى ھويلىدا. شەرق ۋە غەربتە ئىككى قەبرە بولۇپ، ھەربىرىگە ئەرەب يېزىقىدا ئابىدە ئورنىتىلغان. يىللار بەك ئۇزاپ كەتكەنلىكتىن ساپالغا ئويۇلغان خەتلەرنى تونۇغىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەن. ئابىدە تېكىستىدىن قارىغاندا، بۇ، 1270 - يىللىرى چەت ئەلدىن مۇشۇ يەرگە دەرس ئۆتكىلى كەلگەن ئىككى شەيخنىڭ مەقبەرەسى ئىكەن. غەربتىكى قەبرىگە قويۇلغىنى «غەزنەۋىلەردىن بولۇپ، مۇھەممەدنىڭ ئوغلى ئەھمەد بولتانىدۇر». 1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. شەرقتىكى قەبرىگە قويۇلغىنى «بۇخارالىق قازى ئىمامىددىننىڭ ئوغلى ئەلىدۇر». 1283 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ھازىر بۇ مەقبەرە قايتا رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر تارىخىي يادىكارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي يۇرتلۇق ۋۇگۇك شەيخنىڭ مەقبەرەسى بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام ئەۋلىياسىنىڭ مەقبەرەسى بولۇپ، ئورنى فۇجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى شائىشەن بېيپۇ جىڭبەنتىنىڭ مەھەللىسىدىكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقىدا. بۇ مەقبەرە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا كەلگەن پېرسىيىلىك ئۆلىما ئىبنى مۇئىد ئەمىر ئالالىددىن (؟ — 1306) نى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن سېلىنغان. يەرلىك مۇسۇلمانلار بۇ مەقبەرىنى «ئەۋلىيا مەقبەرىسى» دەيدۇ. 1846 - يىلى تىكلەنگەن تاش ئابىدىدە «غەربىي يۇرتلۇق ۋۇگۇك شەيخنىڭ مەقبەرەسى» دېيىلىدۇ. مەقبەرەنىڭ شەرقىي شىمالىغا مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرە يوقلاپ كەلگەندە نامازئوقۇشى ئۈچۈن ئۆي ۋە مۇستەھەپخانا سېلىنغان. ئابىدىدە يېزىلىشىچە، ئالالىددىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىلەن فۇجيەنگە كەلگەن. 1306 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. 1983 - يىلى فۇجۇ شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەقبەرىنى رېمونت قىلىشقا پۇل ئاجراتتى ھەمدە مەقبەرە چۆرىسىگە تام سالدۇردى.

برونېي پادىشاھى مەقبەرەسى ئىسلام دىنىدىكى برونېي دۆلىتىنىڭ پادىشاھى مانا نۇقاي (1380 — 1408) نىڭ مەقبەرىسى بولۇپ، ئورنى نەنجىڭنىڭ ئەندېمېن قوۋۇقى سىرتىدىكى ۋۇگۇيشەن تېغىنىڭ باغرىدا. خاتىرىلەردىن

قارىغاندا، 1408 - يىلى 8 - ئايدا بىرونېي پادىشاھى خوتۇنى، ئۇكىسى، سىڭلىسى، ۋەزىرلىرى بولۇپ 150 نەچچە ئادەمنى باشلاپ جۇڭگوغا دوستانە زىيارەتكە كەلگەن. نەنجىڭدا كاتتا كۈتۈۋېلىنغان ھەمدە نۇرغۇن سوۋغا تەقدىم قىلىنغان. پادىشاھ يولدا ھېرىپ ئاغرىپ قالغاچقا، شۇ يىلى 10 - ئايدا 28 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە جەسىتى جۇڭگوغا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭغا ئاتاپ مەقبەرە ياسىتىلغان. ئەتىياز، كۈزدە مەقبەرەنى سۈپۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتىلىپ تۇرغان. مەقبەرەنىڭ ئالدىغا چىرايى ياقا يۈرتلۇققا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۆلىما ۋە سانغۇننىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان.

سۇلۇ شاھى مەقبەرىسى بۇ ئىسلام دىنىدىكى سۇلۇ دۆلىتى (ھازىر فىلىپپىننىڭ بىر قىسمى) نىڭ شاھى بەدە - قەبەھالنىڭ مەقبەرەسى بولۇپ، ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ دېجۇ شەھىرىدىكى بېيىيىڭ مەھەللىسىدە. خاتىرىلەردىن قارىغاندا، 1417 - يىلى 8 - ئايدا سۇلۇنىڭ شەرق شاھى غەرب شاھى، ئاكا - ئۇكىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بولۇپ 340 نەچچە ئادەمنى باشلاپ جۇڭگوغا دوستانە زىيارەتكە كەلگەن ھەم سوۋغات سۇنغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى نەنجىڭدا ئۇلارنى تەنتەنىلىك كۈتۈۋالغان ھەمدە نۇرغۇن سوۋغات بەرگەن. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۇلار دۆلىتىگە قاراپ يولغا چىققان. كېيىنلەر دېجۇغا كەلگەندە پادىشاھ جىددىي ئاغرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. جۇڭگو پادىشاھى ئۇنى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلدۇرغان ھەم ئۇنىڭغا مەقبەرە ياساتقان. مەقبەرەنىڭ ئۇلى جەنۇبتىن شىمالغا 77 مېتىر، شەرقتىن غەربكە 50 مېتىر قىلىنىپ ئۇستىگە 4.2 مېتىر توپا ئېلىنىپ، گۈمبەز قىلىنغان. مەقبەرەنىڭ ئىككى چېتىگە تاشتىن ياسالغان ئات، قوي، يولۋاس، شىر قاتارلىقلار ئورنىتىلغان. غەربىي پادىشاھى ھەمراھلىرى بىلەن دۆلىتىگە قايتىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. خانىش، 2 -، 3 - شاھزادىلەر بىلەن 10 نەچچە ئادەم دېجۇدا قالغان. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى «ۋېن»، «ئەن» فامىلىلىرىنى قوللىنىپ، جۇڭگودا ماكانلىشىپ، جۇڭگودىكى خۇيزۇ مۇسۇلمانلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. 1731 - يىلى سۇلۇ دۆلىتىنىڭ سۇلتانى جۇڭگونى زىيارەت قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، دېجۇدىكى سۇلۇلىقلار ئەۋلادلىرىنىڭ جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتۈشىنى تەستىقلاتقان. بۇگۈنكى «ۋېن»، «ئەن» فامىلىلىكلەر سۇلۇ پادىشاھىنىڭ 16 -، 19 - ئەۋلادلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ مەقبەرە يەتتە قېتىم رېمونت قىلىندى. مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئاساسىي قاتارلىقلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

گۈمبەز بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئۆگزىسى يۇمۇلاق ئىمارەت» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنداق ئىمارەت شەكلى ئەرەب رايونلىرىدا ۋە باشقا رايونلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. جۇڭگودا مۇرشىد (پىر) لارنىڭ قەبرىسى ياكى مۇرشىدلارنىڭ ئىستىقامەت قىلىدىغان جايىغا سېلىنغان ئىمارەتلەر سۇلۇكلەرنىڭ پائالىيەت مەركىزى قىلىنىپ «گۈمبەز» دېيىلىدۇ (خۇيزۇلار ئىچىدە). بەزىدە مەلۇم «ئەۋلىيا» لارنىڭ مەقبەرەسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (مەسىلەن، قۇمۇلدىكى قەيس خوجام گۈمبىزى). مازار، ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە گۈمبەز ياسالغان.

فېڭخۇاڭشەن گۈمبىزى بۇ گۈمبەز چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىدىكى فېڭخۇاڭشەن تېغىنىڭ ئۈستىدە بولۇپ،

«نەنشەندىكى گۈمبەز» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ XIV ئەسىردە باغداتتىن جۇڭگوغا كەلگەن پەيغەمبەر ئەۋلادى قۇتۇب رەببانى ئابدۇرەھماننىڭ مەقبەرىسى بولۇپ، ئۇنى شىنىڭ شاھى سۈلەيمان سالدۇرغان. مەقبەرە مەرھۇم ھايات چېغىدا سالدۇرۇغان نەنچەنسى مەسچىتىنىڭ كەينىگە سالدۇرۇلغان. 1379 - يىلى مۇيىنىڭ قايىتىدىن سالدۇرغان. 1756 - يىلى لى گۈجۇ گۈمبەز سالدۇرغان. 1862 - يىلىدىن 1874 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوت كەتكەن. 1947 - يىلى خارابلىقتا مەسچىت، ئۆي، سەراپ، مەقبەرە قايتا سېلىنغان. ھازىرقى ئىمارەت 1985 - يىلىدىن 1987 - يىلىغىچە قايتا رېمونت قىلىنغان.

لىنشيادىكى چوڭ گۈمبەز بۇ قەدىمىيە سۈلۈكىنىڭ گۈمبىزى بولۇپ، گەنسۇدىكى لىنشيانىڭ غەربىدە. 1720 - يىلى سېلىنغان. كېيىن خانىقا، مەسچىت، ئۆي، باغ، خەنزۇچە - ئەرەبچە مەكتەپ بىنا قىلىنغان. 1744 - ۋە 1758 - يىللىرى چى جىڭيىننىڭ شاگىرتى مارۇخنىڭ، ماتېئىلارنىڭ قەبرىسىمۇ گۈمبەز يېنىغا ياسالغان. ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە 10 مودىن يەر بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن گۈمبەز مەركەز قىلىنغان ئىمارەتلەر شەكىللەندۇرۇلگەن. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 80 مو دىن ئېشىپ كەتكەن. 1928 - يىلى ئىمارەتلەر ۋەيران قىلىنۇېتىلگەن. 1932 - يىلىدىن ئېتىبارەن تۇركۈمگە بۆلۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش باشلانغان بولسىمۇ، كۆلىمى بۇرۇنقىغا يەتمىگەن. ئاساسىي قۇرۇلۇش چى جىڭيىننىڭ قەبرىگاھىدىن تەركىب تاپقان. ئىستىقامەت ئۆبى، دەرسخانا، مەسچىت، مۇستەھەپخانا قاتارلىقلار تولۇق تەييارلانغان. بۇ گۈمبەز داگۇڭبېي سۈلۈكى دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئاساسىي سورۇن بولغان.

مازار بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس جاي»، «ئەۋلىيالار قەبرىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئاساسلىقى ئىسلام دىنىدىكى ئېسىل قەبرىگاھلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مازار ئادەتتە دەرۋازا، چۆرىسىگە سېلىنغان تام، ھويلا، قەبرە قاتارلىق قۇرۇلۇشلاردىن تەركىب تاپىدۇ. بەزىلىرىگە گۈمبەز سېلىنىدۇ. بەزى رايونلاردىكى مازارلارنىڭ تەۋەسىدە مەسچىت ۋە مەدرىسىلەر بولىدۇ. مازارنىڭ نۇرغۇن ۋەخپى يېرى بولۇپ، ئۇلارنى شەيخ، ئىمام، خەتىب، مۇئەززىنلەر ئىدارە قىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ قەشقەر شەھىرىدىكى ئاپاق خوجا مازىرى، كۇچا ناھىيىسىدىكى ئەرشىددىن خوجا مازىرى، ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى قاتارلىقلار جۇڭگودىكى داڭلىق مازارلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپاق خوجا مازىرى ئورنى قەشقەردە بولۇپ، ئاپاق خوجا جەمەتىدىكىلەر مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان. مازار ئىچىدە 68 قەبرە بولۇپ، ھەممىسىگە رەڭلىك ساپال چاپلانغان. بۇ يەر ئەسلىي ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈفنىڭ مۇرىدى سېمىز يامەت سوپىنىڭ باغچىسى بولۇپ، يۈسۈف ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. ياقۇببەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1867 — 1877) چوڭ گۈمبەز ياسالغان. گۈمبەزنىڭ تۆز يۆزىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 35 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 29 مېتىر بولۇپ، تۆت بۇلۇڭغا ئاستى توم، ئۈستى ئىنچىكە تەييارلانغان تۆت تۇۋرۇك قويۇلغان، تەكتىنىڭ دىئامېتىرى 3.5 مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 26 مېتىر كېلىدۇ. تۆت تال تۇۋرۇك دىئامېتىرى 17 مېتىر كېلىدىغان غايەت زور گۈمبەزنى

كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. يۇمۇلاق تۇۋرۇك ۋە گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە يۇمۇلاق پەشتاقلار سېلىنغان. پەشتاقلارنىڭ ئۈستىگە ھىلال ئاي ئورنىتىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئېگىز مەسچىت، پاكار مەسچىت (خانىقا)، مەسچىتى، كىچىك مەسچىت، يېشىل گۈمبەزلىك مەسچىت، مەدرىسە قاتارلىقلار سېلىنغان. ئىپارخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان.

ئاپاق خوجا مەقبەرەسى «ئاپاق خوجا مازىرى»غا قارالسۇن.

ئارسلانخان مازىرى بۇ قەشقەردىكى مازار بولۇپ، 998 - يىلى ئارسلانخان خوتەن بۇددا ھاكىمىيىتىنىڭ قوشۇنى بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولۇپ، ئۇنىڭ بېشى مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنىپ دەپنە قىلىنغان. مازار ئېگىزگە سېلىنغان. گۈمبەز ياسالغان، دەرۋازا قويۇلمىغان ۋە مەسچىت سېلىنمىغان. يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە (XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) مازار رېمونت قىلىنغان. لېكىن، قاراخانىيلار سۇلالىسى (910 — 1212) دەۋرىدىكى بىناكارلىق ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىنغان.

سۇتۇق بۇغراخان مازىرى بۇ مازار شىنجاڭنىڭ ئاتۇش ناھىيىسىدىكى مەشھەد مەھەللىسىدە بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى (910 — 1212) نىڭ باشلىرىدا سېلىنغان. تۇغلۇق تۆمۈرخان (1329 - يىلىدىن 1363 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئۆزگەرتىپ سېلىنغان ھەمدە يېڭىدىن توققۇز يېشىل مۇنار سېلىنغان. كېيىن كەلكۈندە ئۇرۇلۇپ كەتكەن. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەن خانلىقى (1514 — 1680) دىكى چوڭ ئىشان مۇھەممەد شېرىپ مازارنىڭ ئورنىنى يېڭىباشتىن بېكىتىپ، گۈمبەز سالدۇرغان. ياقۇببەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە رېمونت قىلدۇرۇلغان ھەمدە مەسچىت، مەدرىسە قاتارلىق ئىمارەتلەر سېلىنغان. 1952 - يىلى رېمونت قىلدۇرۇلدى. مازارنىڭ ئوڭ تەرىپىدە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۈستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ مازىرى بار. ھەر يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا ئون مىڭلىغان مۇسۇلمان مۇشۇ يەرگە كېلىپ مازارنى تاۋاپ قىلىدۇ.

تۇيۇق مازار بۇ مازار شىنجاڭنىڭ پىچان ناھىيىسىدىكى تۇيۇق يېزىسىدا بولۇپ، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى سېلىنغان. مازار تاغ باغرىدىكى غارغا ياسالغان، غار ئاغزىغا يۇمۇلاق گۈمبەز ياسالغان. رېۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ ئىسلام دىنى گۈللىنىشتىن ئىلگىرى مەككىنىڭ غەربىدىن بۇ يەرگە ئاللانىڭ ئىرادىسىنى ئىزدەپ كەلگەن بەش ئادەم بىلەن يەرلىك بىر پادىچى ۋە ئۇنىڭ ئىتىنىڭ قەبرىسى ئىكەن. بۇ ئالتە كىشى ئىتىنى ئېلىپ مۇشۇ غارغا كىرىپ ئىستىقامەت قىپتۇ. غاردا 300 يىل ئۇخلىغاندىن كېيىن بىر قېتىم سىرتقا چىقىپ، يەنە غارغا كىرىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن غاردىن چىقماپتۇ. كېيىنكىلەر ئۇلارنى «يەتتە ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغان. ئادەتتە بۇ «قۇرئان كەرىم» دە تىلغا ئېلىنغان غاردىكى ئادەملەر قىسسىسىنىڭ قوشۇمچىسىدۇر.

ئەرشىددىن خوجا مازىرى بۇ مازار شىنجاڭدىكى كۇچا ناھىيىسىنىڭ مازار باغ يېزىسىدا بولۇپ، رېۋايەت قىلىنىشىچە، ئەرشىددىن خوجا كۇچادا دىنىنى تەبلىغ قىلغاندا مەدرىسە ئاچقان. ئۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ يەرنى «مازار باغ» دەپ ئاتىغان. مازارنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 30 مو بولۇپ، قەبرىستانلىق قىلىنغان. بۇ يەردە مىڭ تۇپتىن ئارتۇق تۇغراقتىن باشقا، ئالاھىدە قۇرۇلۇش

بولمىغان. ياقۇبېگ كۇچادىكى راشىددىنخانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن مازارنى كېڭەيتىپ سالدۇرغان. ئەرشىددىن خوجا مەقبەرىسىنىڭ ئۈستىگە چوڭ گۈمبەز ياساتقان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۈچ مەسچىت ۋە بىر مەدرىسە سالدۇرغان. دەرۋازا بىناسىنى يېشىل سىرلىق كاھىش بىلەن سالدۇرغان. ھەر يىلى بارات ئېيىدا جايلاردىن مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە كېلىپ مازارنى تاۋاپ قىلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى بۇ مازار شىنجاڭنىڭ قورغاس ناھىيىسىدە بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى (1368 — 1644) نىڭ باشلىرىدا (تەخمىنەن XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) قويۇق ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. ئاق گۈمبەز پۈتكۈل قۇرۇلۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن، دەرۋازا تەرەپتىكى تام كۆك رەڭ ئاساس قىلىنغان رەڭلىك ساپال بىلەن نەقىشلەنگەن. نەقىشنىڭ گۈللىرى ھەرخىل، بەك چىرايلىق چىقىرىلغان. يەرلىك ئىچىدە ئېللىپىس شەكىللىك ئىككى قەبرىنىڭ بىرى چوڭ، يەنە بىرى كىچىك بولۇپ، چوڭى تۆمۈرخاننىڭ، كىچىكى خانىشنىڭ قەبرىسى ئىكەن. بەزىلەر ئۇنى بالىلىرىنىڭ قەبرىسى دەيدۇ.

سۇلايمان خوجا مۇنارى «ئىمىن خوجا مۇنارى» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئىسلام قۇرۇلۇشلىرى ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭ مۇنار بولۇپ، ئورنى تۇرپان شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. ئىمىن خوجا (؟ — 1777) ئىسلام دىنىغا بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بۇ قۇرۇلۇشنى باشلىغان. قۇرۇلۇش 1778 ـ يىلى پۈتكۈزۈلگەن. مۇنار يۇمۇلاق تۈزۈكسىمان بولۇپ، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى 11 مېتىر كېلىدۇ. ئۈستىگە كۆتۈرۈلگەنسېرى قورۇلۇپ بارىدۇ. ئېگىزلىكى 44 مېتىرگە يېتىدۇ. مۇنار ئىچىدە مەركىزىي تۈزۈك بولۇپ، تۈزۈكنى ئايلاندۇرۇپ پەلەمپەي ياسالغان. شۇ پەلەمپەي بىلەن مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىلىدۇ. مۇنارغا ياغاچ ئىشلىتىلمەي، پۈتۈنلەي خىش ئىشلىتىلگەن. مۇنار سىرىق بولۇپ، ئون نەچچە خىل گىئومېتىرىك نەقىش ئىشلەنگەن. مۇنارنىڭ يېنىغا مىڭ ئادەم نامراز ئوقۇيالايدىغان مەسچىت سېلىنغان. مۇنار دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا تاش ئابىدە ئورنىتىلغان. ئابىدىگە مۇنارنىڭ تارىخىغا دائىر ئىشلار خەنزۇچە، چاغاتايچە يېزىق بىلەن ئويۇلغان. بۇ مۇنار ئۆزىگە خاس قويۇق ئۇيغۇر بەدىئىي ئالاھىدىلىكى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا مەشھۇر. مۇنارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىدىغانلار يىلبويى ئۈزۈلمەيدۇ. ھەر يىلى نەچچە ئون مىڭلىغان مۇسۇلمان مۇنار يېنىدىكى مەسچىتتە نامراز ئوقۇيدۇ.

ئىمىن خوجا مۇنارى «سۇلايمان خوجا مۇنارى»غا قارالسۇن.

گۈڭتا مۇنارى بۇ مۇنار گۈڭجۇدىكى خۇەيشىڭ مەسچىتىدە. قەدىمدە «فەنتا» (ۋەسسال مۇنارىسى) دېيىلگەن. لىيۇجېڭنىڭ «جۇڭگودىكى ئىسلام بىناكارلىقى» ناملىق كىتابىدا تەتقىق قىلىنىشچە، بۇ مۇنار تۆۋەندىكى تۆت مەقسەت بىلەن سېلىنغان: (1) كېمىلەرگە يول كۆرسىتىش كۆزدە تۇتۇلغان؛ (2) شامال يۆنىلىشىنى كۆرسىتىش كۆزدە تۇتۇلغان؛ (3) مۇناردا ئەزان ئېيتىش كۆزدە تۇتۇلغان؛ (4) ئىسلام دىنىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىنى ئويغىتىش كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ مۇنار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېلىنغان. مۇنارنىڭ يەر

ئۇستى قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 35.75 مېتىر كېلىدۇ. بىر قىسمى يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن.

ۋەسسالار مەھەللىسى «ۋەسسالار كوچىسى»، «ۋەسسالار بازىرى»، «ۋەسسالار جامائەسى» مۇ دېيىلىپ، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئەرەب، پارسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر مۇھاجىرلىرىنىڭ جۇڭگودا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ۋەسسالار كوچىلىرىدا مۇسۇلمانلار ئاساس قىلىنغان. بۇ كوچىلارغا ۋەسسالار ئاقساقاللىرى قويۇلغان. بۇ ئاقساقاللار جۇڭگو يەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىشى بىلەن جامائەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، سىرتتىن سودىگەر جەلپ قىلغاندىن باشقا، دىنىي ئىشلارنى ئىدارە قىلغان، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلارغا ھۆكۈم چىقىرىپ، شەيخ، قازىنىڭ رولىنى ئوينىغان. بۇ مۇسۇلمانلار كېيىن جۇڭگودا بالا ـ چاقىلىق بولۇپ، مەسچىت جامائىتى بولۇپ شەكىللەنگەن.

جامائە «مەسچىت تەۋەلىكى»، «جامائەت» مۇ دېيىلىدۇ. جۇڭگودا مۇسۇلمانلار (ئاساسلىقى خۇيزۇلار) مەسچىتنى مەركەز قىلىپ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بۇرۇن شۇنداق دېيىلگەن. ئۇلار مۆتىۋەللى تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، مۇدرىيەت قاتارلىق باشقۇرۇش تەشكىللىرىنى ئۆيۇشتۇرۇپ، ئۆز مەسچىتىنىڭ تەۋەسىدىكى مالىيە ئىشلىرىنى ۋە ئادەتتىكى ئىشلارنى باشقۇرغان ھەمدە ئاخۇن تەكلىپ قىلىشنى قارار قىلغان. بۇنىڭدا (1) يەككە جامائەت تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ، بىر مەسچىت تەۋەلىكى يەنە بىر مەسچىت تەۋەلىكىگە بېقىنمىغان. (2) كېڭەيتىلگەن جامائەت تۇزۇمى بولۇپ، سۇلۇك تۇزۇمى يولغان قويۇلغان. سۇلۇكلەرنىڭ مۇرشىد (پىر) لىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكى بىرەر مەسچىت بىلەن چەكلەنمىگەن ياكى مەسچىتتىكىلەرنىڭ تەۋەلىكىنى بىۋاستە ئىدارە قىلغان ۋە ياكى رەئىس ئەۋەتىپ مەسئۇل قىلغان. ئېتىقاد قىلغۇچىلار «مۇسۇلمان پۇقرا» دېيىلگەن. بۇ تۇزۇمنى سۇلۇكلەر قوللانغان. (3) ھەيىي تۇزۇمىدە چوڭ مەسچىت (مەركىزىي مەسچىت) بىرنەچچە كىچىك مەسچىتنى باشقۇرىدۇ. چوڭ مەسچىت مۇپتى تەسىس قىلىدۇ. بۇ تۇزۇمنى بەزى رايونلاردىكى قەدىمىيە، ئىخۋانىيە مەزھەپلىرى قوللىنىدۇ.

داۋاك شىنجاڭدىكى خۇيزۇ مۇسۇلمانلار يەرلىك قەدىمىيە ۋە خۇپىيەنى «داۋاك» دەيدۇ. ئۇنداق مەسچىتلەرنىڭ جامائىتى كىچىك مەسچىتلەرنىڭكىدىن كۆپ بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. داۋاك قەدىمىيە، خۇپىيەدىكى مۇسۇلمانلاردىن تەركىب تاپىدۇ.

شياۋداك شىنجاڭدىكى خۇيزۇ مۇسۇلمانلارنىڭ جەھرىيەگە تەۋە شاگۇ ۋە بەنچاۋ پىرقىلىرى «شياۋداك» دېيىلىدۇ. ئۇنداق مەسچىتلەرنىڭ جامائىتى چوڭ مەسچىتلەرنىڭكىدىن ئاز بولغاچقا شۇنداق دەپ ئاتالغان. جەھرىيە XVIII ئەسىردە شىنجاڭغا كىردى. ئۇنىڭدىن كېيىن شۇ سۇلۇكتىكى مۇسۇلمانلار شىنجاڭغا كىردى. بەي يەنخۇ (1841 — 1882) غا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن دى داۋ تەييپ بىلەن شىنجاڭنىڭ بۇرۇنقى رەئىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولدى. سۇلۇك ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى؛ مايۇەنچاڭ ۋە ماجىكشى ئۆز ئالدىغا زاۋىيە قۇرۇپ، ئىككى گۇرۇھقا رەئىس ئەۋەتىپ دىنىي ئىشلارنى ئىدارە قىلدى.

مەدرىسە جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى

تەلىم ـ تەربىيە سورۇنى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى بارلىققا كەلگەن. ئادەتتە مۇسۇلمانلار كۆپ، كۆلىمى چوڭراق مەسچىتلەردە مەدرىسە تەسىس قىلىنغان.

مەدرىسە تەلىم ـ تەربىيىسى بۇ ئىسلام دىنىنىڭ مەسچىتلەردە تەسىس قىلغان مەكتەپ تەلىم ـ تەربىيە تۈزۈمىدىن ئىبارەت. ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرىدە بەزى مەسچىتلەردە مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە مەسچىتلەر تەۋەلىكىدە باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، «قۇرئان كەرىم» نى ئوقۇش ۋە يېزىش ئۆگىتىلدى. XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى باغداتتا مەسچىت تەۋەلىكىدە دىنىي ئۇنىۋېرسىتېتلار (مەدرىسەلەر) پەيدا بولدى. كېيىن بۇنداق مەكتەپلەر ئىسلام دۇنياسىدىكى شەھەرلەردە ئومۇملاشتى.

كەبىنىڭ سۇرىتى مەككىدىكى مەسچىتى ھەرامنىڭ سۇرىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۇرەتنىڭ چوڭلىرىمۇ، كىچىكلىرىمۇ بار. ئىنتايىن ئېسىل قەغەزگە بېسىلغان. سۇرەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ ھەج قىلغان چاغدىكى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ھەر يىلى ھەج قىلىش پەسلىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلار ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگىچە بۇ سۇرەتنى ئالغاچ كېلىپ، مەسچىتكە ياكى ئۆيگە ئېسىپ قويۇپ خاتىرە قىلىدۇ.

پەيغەمبەر مەسچىتىنىڭ سۇرىتى بۇ مەدىنىدىكى پەيغەمبەر مەسچىتىنىڭ سۇرىتى بولۇپ، ئىنتايىن ئېسىل قەغەزگە بېسىلغان. سۇرەتتە مەدىنىدىكى پەيغەمبەر مەسچىتى، جۇملىدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەقبەرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىي مەنزىرە كۆرسىتىلگەن. مۇسۇلمانلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى يادلاپ تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ سۇرەتنى مەسچىتكە ياكى ئۆيلىرىگە ئېسىپ قويىدۇ.

ئەرەبچە ھۆسىنخەت بۇ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ بىر خىل ھۆسىنخەت شەكلى، يەنى جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەرەبچە ھۆسىنخەتتۇر. ئۇنىڭ يېزىلىش ئالاھىلىكىدە ھەم ئەرەبچە خەتنىڭ گۈزەل بەدىئىي شەكلى، ھەم خەنزۇچە خەتنىڭ چاسا يېزىلىدىغان ئالاھىدىلىكى مەۋجۇت بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆسنىخېتى، لاتىن، پارس، تۈرك يېزىقلىرىنىڭ سىرتقى ئالاھىدىلىكىمۇ تەقلىد قىلىنغان بولىدۇ. قەدىمىي ئىمارەتلەرنىڭ نەقىشلىرىگىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق ھۆسنىخەت چاسا، سىترولۇق، يۇمۇلاق ۋە چېتىق شەكىللىرىدە، مۇبالىغە شەكىلدە يېزىلىدۇ. ھۆسنىخەتلەرنىڭ مەزمۇنى «قۇرئان كەرىم» دىن، ھەدىستىن ئېلىنىدۇ. ئاللاغا ۋە پەيغەمبەرگە ھەمدۇسانا ئوقۇلىدىغان نەزمى ئەسەرلەر ئاساس قىلىنىدۇ. بۇنداق ھۆسنىخەتلەر مەسچىتلەرگە ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئائىلىلىرىگە ئېسىپ قويۇلىدۇ.

غۇسلىدان مۇسۇلمانلار غۇسلى قىلغاندا ئىشلىتىدىغان قاچا بولۇپ، چېلەككە ئوخشىشىدۇ. ئاستىدا تۆشۈكى بولىدۇ. تۆشۈككە ياغاچ تىقىپ قويۇلىدۇ. غۇسلى قىلغاندا تۆشۈكتىكى ياغاچ چىقىرىۋېتىلسە، سۇ ئاشۇ تۆشۈكتىن چۈشۈپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر (1) مۇسۇلمانلار تەرەت ئالغاندا سۇ قاچىلايدىغان ئەسۋاب. (2) جۇڭگودا مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكى بەزى ئاشخانا ياكى يېمەكلىك دۇكانلىرىنىڭ ئالدىغا ئۇيغۇرچىنىڭ سۇرىتى ئېسىلىپ، مۇسۇلمانىنىڭ دۇكىنى ئىكەنلىكى بىلدۈرۈلىدۇ.

ھاسا مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاسىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇسا ئەلەيھىسسالام «ھاسىسىنى ئىلانغان ئايلاندۇرغان مۆجىزىسى بىلەن جادۇگەرلەرنى يەڭگەن. بۇ ئىش «قۇرئان كەرىم» دىكى قىسسىدە بايان قىلىنىدۇ (7 - سۇرىنىڭ 107 - ئايىتىگە قارالسۇن).

تەسبىھ «تەسۋى» مۇ دېيىلىدۇ. مۇسۇلمانلار كەلىمە سانا ئوقۇغاندا سانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تەسبىھ سىرىدۇ. تەسبىھ ياقۇت، كەھرىۋا، پىل چىشى، مۈڭگۈز، سۆڭەك، خۇرۇم ۋە خۇشپۇراق ياغاچ قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىشلىنىپ، يىپقا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئادەتتە 33 دانىسى ياكى 99 دانىسى بىر تىزىق قىلىنىدۇ. 100 تالنى ياكى مىڭ تالنى بىر تىزىق قىلىدىغانلارمۇ بولىدۇ. ئاللانىڭ گۈزەل نامى بىر قېتىم زىكرى قىلىنسا ياكى باشقا ھەمدۇسانا بىر قېتىم تەكرارلانسا، تەسبىھنىڭ بىر تال ئۇرۇقى سۇرۇلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تەسبىھ ئىشلىتىلگەن. ئەھلىسلىمنىڭ شەرققە قىلغان تاجاۋۇزىغا زەربە بەرگەندە تەسبىھنى خرىستىئان دىنى قوبۇل قىلغان. XV ئەسىردىن كېيىن مۇسۇلمانلار ئىچىدە كەڭ ئىشلىتىلگەن. لېكىن ۋەھھابىيلار بۇنى «بىدئەتلىك» دەپ قارايدۇ.

ئىسرىق مىيىت بولغان ئۆيگە ياكى مەۋلۇد كۈنى ئىسرىق يېقىپ قويۇلىدۇ. ئىسرىق سېلىشنى ھەممىدىن بۇرۇن پارس سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ پادىشاھىغا سۇنغان. ئوردىدا ئىسرىق سېلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى قوللانغان.

شاپاق جۇڭگودىكى مۇسۇلمان ئەرلەر نامازئوقۇغاندا بېشىغا كىيىدىغان بۆرك بولۇپ، ئادەتتە ئاق رەختىن بىر قات ياكى ئىككى قات قىلىپ تىكىلىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئۇستىگە گەرەبچە خەتلەر كەشتىلەنگەن بولىدۇ؛ بەزىلىرى قارا رەختىنمۇ تىكىلىدۇ. بەزى مۇسۇلمانلار نامازئوقۇغاندىن باشقا چاغلاردىمۇ شاپاقنى كىيىپ يۈرۈيدۇ.

ئالتە بۇرجەك بۆرك بۇ بۆكنى خۇيزۇ مۇسۇلمانلىرى كىيىدۇ. بۇ جۇڭگودىكى جەھرىيە سۇلۇكنىڭ بەلگىسىدۇر. بۆرك ئەرەبچە گۇمبەز شەكلىدە بولۇپ، بۆكنىڭ چوققىسىدىكى ئۇچلۇق يەرگە ئاق لاتا ياكى ئاتنىڭ يايلى تىكىپ قويۇلىدۇ. يېپەك يىپتىن مۇنچاق ياسىلىپ «ئاللانىڭ بىرلىكى» ئىپادىلىنىدۇ. بۆكنىڭ چۆرىسىدە ئالتە بۇرجەك بولۇپ، ئالتە ئىمان ئىپادىلىنىدۇ. بۆكنىڭ چۆرىسى ئالتە سانىتىمېتىر كەڭلىكتىكى رەخ بىلەن تىكىلىپ، «ھەممە دىنلارنىڭ ئاللاغا مەنسۇپ» ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق بۆرك يېشىل، ئاق، قارا رەڭلىك بولىدۇ. ئىمام، شەيخ، ئاخۇنۇملار يېشىل بۆكنى كىيىدۇ. ياشانغان مۇسۇلمانلار ئاق بۆكنى كىيىدۇ. ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر قارا بۆكنى كىيىدۇ.

خىمار (بۇنى قازاقلار كىيىمچەك-چىلاۋۇش دەيدۇ) جۇڭگودىكى خۇيزۇ، قازاق مۇسۇلمان ئاياللىرى بېشىغا سالىدىغان لىچەك بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن چېچى، قۇلىقى، بوينى يېپىلىپ، يۈزى ئوچۇق تۇرىدۇ. قىزلار يېشىل خىمار سالىدۇ، چوكانلار قارا خىمار سالىدۇ. بۇلار سالغان خىمار سەل قىسقا بولىدۇ. بەزىلەر خىمارنىڭ چۆرىسىگە كەشتە تىكىۋالىدۇ. چوڭ ياشلىق ئاياللار ئاق رەختىن ئىشلەنگەن ئۇزۇن خىمار سالىدۇ. خىمار ئۇلارنىڭ بىلىگىچە كېلىدۇ.

كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر

تەكبىر بۇ مۇسۇلمانلار كۆپ ئىشلىتىدىغان ئەرەبچە سۆز. «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ ھەمدۇسانا ئوقۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللا ئۇلۇغدۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسۇلمانلار مۇشۇ سۆز بىلەن ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇغانلىقىنى، ئۆزىنى ئاللاغا بېغىشلىغان قەتئىي نىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ، ئاللانىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ھۆرمەتتىن چەكسىز ھېيىقىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ سۆزنى مۇسۇلمانلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كۆپ زىكرى قىلىدۇ. مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇغاندا روكۇدىن تۇرغان ۋە ناماز ئوقۇپ بولغاندىن باشقا، ھەربىر ھەرىكىتىدە «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېيىشى كېرەك. مال زەبىھ قىلغاندا ۋە مېيىت نامىزىنى چۈشۈرگەندىمۇ بۇ كەلىمە سانا ئوقۇلىدۇ. روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيىت نامىزىدىن كېيىن ئوقۇلىدىغان خۇتبىدە بۇ كەلىمە سانا مۇھىم ئورۇنغا قويۇلىدۇ ھەم تەكرار زىكرى قىلىنىپ، 21 قېتىم ياكى 27 قېتىمغا يەتكۈزۈلىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ كەلىمە سانانى «سۇبھاناللا»، «ئەلھەمدۇلىللاھ» ۋە كەلىمە تەييبە بىلەن قوشۇپ ئوقۇپ، مۇكەممەل كەلىمە سانا ھاسىل قىلىدۇ. ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامازدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئوقۇيدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ تارىخىدا بۇ كەلىمە سانا مۇسۇلمانلارنى ئاللا يولىدا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىشىپ دۈشمەننى قىرىشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان جەڭگىۋار شۇئار بولۇپ، ئاللانىڭ ياردىمىگە تايىنىدىغان تەڭداشسىز غايەت زور مەنىۋى كۈچنى ئىپادىلىگەن.

ئاللاھۇ ئەكبەر «تەكبىر» گە قارالسۇن.

تەسمىيە (بىسمىللا) مۇسۇلمانلار ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرىنى زىكرى قىلىشقا ئىشلىتىدىغان سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى «تەسمىيە» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئىسىم قويۇش»، «ئىسىم بېكىتىش»، «ئاتاش» دېگەنلىك بولۇپ، «بىسمىللا» دەپ ئىشلىتىلگەن. مۇسۇلمانلار بىرەر ئىشنى قىلىشتىن ئىلگىرى «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئاللانىڭ گۈزەل ئىسىملىرىنى زىكرى قىلغاندا ئىشلىتىدىغان سۆز بولۇپ، قىسقارتىلىپ «تەسمىيە» دېيىلىدۇ. بۇ جۈملىدىكى «رەھمان» (شەپقەتلىك) ۋە «رەھىم» (مېھرىبان) دېگەن ئىككى سۆز ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسمى ئىچىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىككى ئىسىمدۇر. مۇفەسسىرلەرنىڭ تەپسىرى قىلىشىچە، «رەھمان» دېگەن سۆز ئاللانىڭ پانىي دۇنيادىكى جىمى مەۋجۇداتلارغا قىلىدىغان كەڭ ئىلتىپاتىنى كۆرسىتىدۇ. «رەھىم» دېگەن سۆز ئاللانىڭ باقىي ئالەمدە مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئىمانى چىڭ ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلغانلارغا قىلىدىغان ئىلتىپاتىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا بۇ جۈملە بۇرۇن خەنزۇچىغا «بۇ دۇنيادا شەپقەت، ئۇ دۇنيادا رەھىم قىلغۇچى ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مۇشرىكلىك ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ، بۇتلارغا چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان، يامان كەيپىياتلار يامراپ كەتكەن. قەبىلىلەر مال زەبىھ قىلىپ نەزىر قىلىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان بۇتلارنىڭ نامىنى زىكرى قىلغان. مەسىلەن، «لاتنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن»، «ئۇززانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلغان. بۇ ئەينى چاغلاردا كەڭ يامرىغان ناچار ئادەت ئىدى. ئىسلام دىنى يېڭىدىن دىنغا كىرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ دىلىدىكى بۇتلارنىڭ ئورنىنى ۋە تەسىرىنى تەدرىجىي تۈگىتىپ، ئۇلارنىڭ ئاللانىڭ بىرلىكىگە بولغان ئىمانىنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىش ئۈچۈن، مۇسۇلمانلارنى ھەرقاچاق ئاللانى ئەسلەپ تۇرۇشقا ۋە نامازـ ئىبادەتكە قاتتىق ئەمەل قىلىشقا يېتەكلىگەندىن باشقا، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئەمەل قىلىدىغان ئەخلاق مىزانلىرىنى ۋە ھەرىكەت قائىدىلىرىنى، ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن ئىسلاھ قىلىش تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. «قۇرئان كەرىم» دىكى 114ـ سۈرە ئىچىدە 9ـ سۈرە (سۈرە تەۋبە) دىن باشقا ھەممە سۈرىلەر «ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دەپ باشلىنىپ، ئاللانىڭ ئىسمىنى زىكرى قىلىشنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللانىڭ ئىسمى زىكرى قىلىنماي، ئاللانىڭكىدىن ئۆزگە ئىسىملار زىكرى قىلىنىپ بوغۇزلانغان ماللارنىڭ گۆشىنى يېيىش «قۇرئان كەرىم» دە ھارام قىلىنغان (6ـ سۈرىنىڭ 121ـ ئايىتىگە، 2ـ سۈرىنىڭ 173ـ ئايىتىگە قارىڭ). ئاللانىڭ ئىسمىنى زىكرى قىلىشنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى رېئال ئەھمىيىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۈرۈلگەن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مال زەبىھ قىلغاندا ئالدى بىلەن «بىسمىكەللاھۇممە» ۋە «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن. ئۇسسۇلۇق ئىچىش، غىزا يېيىشتىن ئىلگىرى بىسمىللا دېيىشنى بەلگىلىگەن ھەمدە «ھەممە مۇھىم ئىشنى ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلىمىغان ئادەم چوقۇم نەتىجە قازىنالمايدۇ» دېگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىپ تۇزگەن تارىخىي ھۆججەت ـــ «مەدىنە نىزامنامىسى» ۋە ھەرقايسى دۆلەت پادىشاھلىرىغا يوللانغان مەكتۇبلەر تەسمىيە بىلەن باشلانغان.

مۇسۇلمانلار «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى تەلىماتلارغا ئاساسەن بەش پەرزنى ئادا قىلىش، «قۇرئان كەرىم»نى تىلاۋەت قىلىش، كەلىمە سانا ۋە مەۋلۇد ئوقۇش، ھەرخىل ئىبادەتلەرنى ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلىشتىن ئىلگىرى ئائىلىق ھالدا تەسمىيە ئوقۇيدۇ. مۇسۇلمانلار يازغان ئەسەرلەرنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە تېكىستى مۇشۇ سۆز بىلەن باشلىنىدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشتا مۇسۇلمانلار مال زەبىھ قىلىش، تاماق يېيىشتىن ئىلگىرى تەسمىيە ئوقۇغاندىن باشقا، ئورۇندىن تۇرۇش، يۇزىنى يۇيۇش، مۇنچىغا چۈشۈش، ئۇخلاش، سىرتقا چىقىش قاتارلىق ھەممە پائالىيەتلەردىن ئىلگىرى ئادەت بويىچە تەسمىيە ئوقۇپ، يىگانە پەرۋەردىگار ئاللاغا بولغان قەتئىي ئېتىقادىنى ۋە ئىخلاسىنى ئىپادىلەيدۇ ھەمدە ئاللادىن ھەممە ئىشلىرىغا ئوڭۇشلۇق يارىتىپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلىدۇ.

بىسمىللا «تەسمىيە» گە قارىڭ.

كەلىمە زىكرىللاھ بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللاغا تەسبىھ ئېيتقاندا كۆپ قوللىنىدىغان سۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي

ئاتىلىشى بولۇپ، بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانى ياد ئېتىمدىغان (ئاللاغا زىكرى - سانا ئېيتمىدىغان)» سۆز دېگەنلىك بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «پەرۋەردىگارىڭنى يېلىنغان ۋە ئۇنىڭدىن قورققان ھالدا ئىچىڭدە ياد ئەتكىن، ئەتىگەندە - ئاخشامدا ئۈنى پەس ئاۋازدا زىكرى قىلغىن، غاپىللاردىن بولمىغىن» (7 - سۈرىنىڭ 205 - ئايىتى). مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «ئۇلۇغ ئاللا ئېيتمىدۇكى، مېنى ياد ئەتكۈچى بىلەن بىللە بولىمەن. دىلىمدا ياد ئەتكۈچىنى مەنمۇ دىلىمدا ياد ئېتىمەن». مۇسۇلمانلار يۇقىرقى تەلىملەرگە ئاساسەن ھەمىشە مۇكەممەل كەلىمە سانا، دۇرۇت، ئىستىغبار ئوقۇپ ۋە ئاللاغا زىكرى - سانا ئوقۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى قىسقا سۆزلەرنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا تەتبىقلاپ، ئاللاغا بولغان قەتئىي ئىمانىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ قىسقا سۆزلەر جۈملىگە مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا قوللىنىدىغان سۆزلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇلاردىكى خۇشاللىق، قايغۇ، غەزەپ قاتارلىق ھەرخىل كەيپىياتلارنى توغرا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئەل ئىچىدە كەڭ تارقالغان بۇنداق كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر تۆۋەندىكىچە:

1. تەشەككۇر سۆزلىرى. مەسىلەن، (1) ئەلھەمدۇلىللاھ دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «جىمى مەدھىيىلەر ئاللاغا خاستۇر»، «خۇداغا شۈكرى» دېگەنلىك بولىدۇ. كىشىلەر پاراڭلاشقاندا، قارشى تەرەپنىڭ شەخسىي ياكى ئائىلە ئەھۋالى توغرىسىدىكى سوئاللىرىغا جاۋاب بەرگەندە بۇ سۆز ئىشلىتىلىپ، ئاللاغا بولغان مىننەتدارلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، بىرەيلەن «ئۆيۈڭ ئىچى تىنچلىقمۇ؟» دەپ سورىسا، يەنە بىرەيلەن «تىنچلىق، ئەلھەمدۇلىللاھ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. خېيىم - خەتەردىن ياكى ئېغىر غەمدىن قۇتۇلغاندىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ھەدىستىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، مۇسۇلمانلار چۈشكۈرگەندىن كېيىنمۇ ئەلھەمدۇلىللاھ دېيىشى كېرەك. (2) رەھمەتۇللاھ دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خۇدانىڭ رەھمىتى»، «خۇدانىڭ ئىلتىپاتى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە بۇ سۆز باشقىلارنىڭ تەبرىكلىشىگە جاۋاب بېرىش يۈزىسىدىن ئىشلىتىلىپ، خۇشاللىق ياكى نەتىجىنىڭ قولغا كېلىشى شەخسنىڭ تەلىيى ياكى ئەجرىدىن ئەمەس، بەلكى ئاللانىڭ ئىلتىپاتىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مۇسۇلمانلارغا باشقىلارغا سالام قايتۇرغاندىن كېيىنمۇ بۇ سۆزنى قوشۇپ سالام بەرگۈچىگە يېقىنلىقىنى ۋە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

2. ھەيران بولغاندا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، (1) ماشائاللا دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «بۇ ئاللانىڭ ئىرادىسىدۇر»، «تەقدىر ئىلاھى» دېگەنلىك بولۇپ، «ياخشى»، «ئىنتايىن ياخشى» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئادەتتە ياخشى ۋە يېقىملىق شەيئىلەرگە ھەيران قالغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، يېزىلاردىكى مۇسۇلمان بوۋايلار تۇنجى قېتىم پويىزنى كۆرگەندە ھەيران قېلىپ «ماشائاللا» دەيدۇ. (2) سۇبھانىللاھ دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللاغا مەدھىيە ئوقۇش»، «ئاللا تەڭداشسىزدۇر»، «ئاللا پاكتۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز ھەممىدىن بۇرۇن ئاللانىڭ بىرلىكىنى تونۇيدىغان ئىماننى چىڭىتىش، ئاللاغا شېرىك كەلتۈرىدىغان مۇشرىكلارغا قارشى تۇرۇش ۋە رەددىيە بېرىشكە ئىشلىتىلىپ، «ئاللا پاك - غۇبارسىزدۇر. ھېچنەرسىنى

ئاللاغا تەئلەشتۈرگىلى بولمايدۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە يامان ياكى ئورۇنسىز ئىشلارغا ھەيران قالغانلىقىنى ئىپادىلىگەندە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم جايغا ئوت كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغاندا، مۇسۇلمانلار دەرھال «سۇبھانالله» دەيدۇ. مۇسۇلمانلار نامازدا رۇكۇغا تۇرغاندا ياكى سەجدە قىلغاندا بۇ سۆزنى پەس ئاۋازدا زىكرى قىلىپ، ئاللاغا بولغان چەكسىز ساداقىتىنى بىلدۈرىدۇ. مۇسۇلمانلار ھەدىستىكى كەلىمىلەرگە ئاساسەن، بۇ كەلىمە سانانى «ئەلھەمدۇلىللاھ»، «ئاللاھۇ ئەكبەر» ۋە «كەلىمە تەييبە» بىلەن قوشۇپ ئوقۇپ، ئۇنى مۇكەممەل كەلىمە سانا قىلىشى، ھەر كۈندىكى بەش ۋاخ نامازدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ زىكرى قىلىشى كېرەك. (3) «ئەستەغپىرۇللاھ» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ مەغپىرىتىنى تىلەيمەن» دېگەنلىك بولۇپ، «نەمىشقا شۇنداق قىلىدۇ»، «ئۇنداق بولمىغاي» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتە ئىمانغا دەخلى يەتكۈزىدىغان ياكى دىنىي قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىدىغان سۆز ـ ھەرىكەتلەردىن ھەيران قالغانلىقىنى، غەزەپلەنگەنلىكىنى ۋە قايغۇرغانلىقىنى ئىپادىلەندە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، بىرسى ئاتا ـ ئانىسىنى خارلىغان بولسا، ئاڭلىغان ياكى كۆرگەنلەر: «ھەي، ئەستەغپىرۇللاھ» دەيدۇ.

3. ئۆزنى ئىلھاملاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، (1) «ھەسبىيەللاھ» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللا ماڭا كۇپايە» دېگەنلىك بولۇپ، ئادەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ياكى قىيىنچىلىققا ئۇچرىغاندا بۇ سۆز بىلەن ئۆزىنىڭ قايغۇرۇپ ۋە مەيۇسلىنىپ كەتمەسلىكىگە ئىلھام بېرىدۇ. ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. (2) «ئىنشائاللا» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «خۇدا خالىسا» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە «خۇدايىم بار» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنى مۇسۇلمانلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىدۇ. ئادەتتە كىشى ئۆزىنىڭ كەلگۈسىنى مۆلچەرلىيەلمەي، ھەممە ئۇمىدىنى ئاللاغا تاپشۇرغان ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆز بەزىدە مەلۇم ئىشنى سەپايە سۆز بىلەن رەت قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

4. قاغاشقا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، «لەنەتۇللا» دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ قاغىشى»، «ئاللانىڭ تاشلۇۋېتىشى» دېگەنلىك بولۇپ، ئادەتتە ئەسكى ئادەم، يامان ئىشلارنى ئەيىبلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئەلھەمدۇللىلا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

رەھمەتۇللا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

ماشائاللا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

سۇبھانالله «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

ئەستەغپىرۇللا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

ھەسبىيەللا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

ئىنشائاللا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

لەنەتۇللا «كەلىمات زىكرىللاھ» غا قارالسۇن.

تەئالا بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئۇ ھەممىدىن ئۈستۈن»، «ئۇ ئالىيجاناب» دېگەنلىك بولىدۇ. تەقۋادار مۇسۇلمانلار سۆز

قىلغاندا ياكى پارائلاشقاندا، ھەر قېتىم ئاللانىڭ گۈزەل ئىسمىنى تىلغا ئالغان ھامان بۇ كەلىمە سانانى ھۆرمەت بىلەن زىكرى قىلىپ، ئاللاغا بولغان چەكسىز ھېيىقىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىمام مۇسۇلمانلارغا ۋەز ئېيتقاندا ئاللانىڭ گۈزەل ئىسمىنى ئۈزلۈكسىز تىلغا ئېلىپ تۇرغانلىقتىن، «تەئالا» سۆزىمۇ ئەڭ كۆپ تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئاللا تەئالا بىزنى روزا تۇتۇشقا، ناماز ئوقۇشقا بۇيرۇيدۇ»، «مۇسۇلمانلار ئاللا تەئالانىڭ ‹قۇرئان كەرىم› دىكى تەلىمىرىگە ئەمەل قىلىشىمىز لازىم» دېگەندەك سۆزلەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. خەنزۇ تىلى ئىشلىتىدىغان مۇسۇلمانلار ئاللانى «پەرۋەردىگار» دەيدۇ. شىنجاڭدا ياشايدىغان تۇركىي تىلى سىستېمىسىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى پارس تىلىنى قوللىنىپ، «ئاللا»نى «خۇدا» دەيدۇ. شۇڭا، «ئاللا تەئالا»، «خۇدا تەئالا» دېگەن سۆزلەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئاللا تائالا «تەئالا»غا قارالغۇ.

خۇدا تائالا «تەئالا»غا قارالغۇ.

جەللە جەلالۇھۇ بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ شانۇ شەۋكىتى بەك ئۇلۇغ!» دېگەنلىك بولىدۇ. ئاللاغا ھەمدۇسانا ئوقۇش توغرىسىدا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، مۇسۇلمانلار «ئاللا»نىڭ ئۇلۇغ ئىسمىنى ئاڭلىغان ياكى ئۆزى تىلغا ئالغان، ئوقۇغان ھامان «جەللە جەلالۇھۇ» دەپ ئاللادىن ھېيىقىدىغانلىقىنى ۋە ئاللاغا ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشى كېرەك. «ئاللا» دېگەن سۆزنى يازغاندىمۇ «جەللە جەلالۇھۇ» دېگەن سۆزنى قوشۇپ يېزىش كېرەك. بەزىدە «ئەززە سانا ھۇ (ئاللاغا بولغان مەدھىيە ئاجايىپ ھەيۋەتلىك) دېگەن سۆزنى قوشۇپ قويۇش كېرەك.

ئەززە ۋە جەللە «جەللە جەلالۇھۇ»غا قارالغۇ.

ئامىن بۇ ئەرەبچىگە ئىبرانىي تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئاللا تىلىكىمنى ئىجابەت قىلغايسەن» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىمام سۈرە فاتىھەنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، نامازدىكى كىشىلەر ئىچىدە يۇقىرى ئاۋازدا «ئامىن» دەيدۇ. مۇسۇلمانلار ۋاپات بولغان ئادەمنى خاتىرىلەش ياكى يىغىلىش ئۆتكۈزۈش سورۇنىدا دۇئا قىلىپ يۇزىنى سىلىغاندىمۇ «ئامىن» دەيدۇ. شەرئىەتتە بەلگىلىنىشچە، «ئامىن» دېيىش سۈننەت بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئاللاغا يۈزلەنگەندە «ئامىن» دېيىش ئارقىلىق ئاللاغا ئىلتىجاسىنى ۋە تەشەككۈرىنى بىلدۈرىدۇ.

رەھىم ئىسلام دىنىدىكى خاس ئاتالغۇ بولۇپ، بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئىچ ئاغرىتىش»، «شەپقەت قىلىش» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «... سىلەرگە ئاللانىڭ پەزلى - مەرھىمىتى بولمىسا ئىدى، چوقۇم زىيان تارتقۇچىلاردىن بولاتتىڭلار» (2 - سۈرىنىڭ 64 - ئايىتى). ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، ئاللا شەپقەتلىك رەھىمەت قىلغۇچىدۇر. ئالەمدىكى مەۋجۇداتلارنى يارىتىدۇ. ھەممىگە ئۆز نېسىۋىسى بېرىپ ئۇلارنى تەبىئىي ئىناق قىلدى. ئاللا ئىنسانىنى يارىتىپ، ئىنسانىنى ماددىي نېمەتلەر ۋە ئەقىل - پاراسەت بىلەن تەمىنلىدى ھەمدە ئىنسانغا كىتابلارنى نازىل قىلىپ بېرىپ، پەيغەمبەر ئەۋەتىپ، ئىنسانىنى توغرا يولغا باشلىدى. ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسمى ئىچىدىكى «رەھمان»، «شەپقەتلىك»، «مېھرىبان» دېگەن ئىسىملار ئاللانىڭ ئىنسانغا قىلغان ئىلتىپاتىنى ۋە ئىنسانىنىڭ مىننەتدارلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلىگەن. مۇسۇلمانلار

ئاللانىڭ ئىلتىپاتىنى مەدھىيىلەش ئۈچۈن كۈندىلىك تۇرمۇشىدا «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» (ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن) دەيدۇ. جۈملىگو مۇسۇلمانلىرى ئۆزئارا مۇئامىلىدە «ئاللا رەھمەت قىلسۇن» دېگەن سۆزنى كۆپ ئىشلىتىپ، قارشى تەرەپكە ئۆزىنىڭ ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

رەھمان بۇ ئاللانىڭ ئۈزەل ئىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «شەپقەتلىك» دېگەنلىك بولىدۇ. ئاللانىڭ سۈپەتلىرى تەرىپلىنىدىغان «قۇرئان كەرىم» دىكى نۇرغۇن سۆزلەر ئاللانىڭ ئۈزەل ئىسىملىرىغا ئوقۇلغان ھەمدۇسانا، دەپ قارىلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئاللانىڭ ئۈزەل ئىسىملىرىنى 99 غا يېغىنچاقلىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «رەھمان» سۆزى ئاللانىڭ ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان ئۈسمى بولغان. «قۇرئان كەرىم» دىكى 114 سۈرىنىڭ ئىچىدە 9 - سۈرە (سۈرە تەۋبە) دىن باشقىلىرى باشلانغاندا «رەھمان» سۆزى ئىشلىتىلگەن. 27 - سۈرە يەنى «سۈرە ئەمىل» نىڭ 30 - سۈرىسىدىمۇ «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» دېگەن چىقىدۇ. 55 - سۈرە «رەھمان» (مېھرىبان ئاللا) سۆزى بىلەن باشلانغان ھەمدە بۇ سۆز سۈرە ئىسمى قىلىنغان. بۇ سۆز باشقا سۈرىلەردىمۇ 50 نەچچە قېتىم چىقىدۇ. پېئىل ياكى باشقا شەكىللەردە چىققان سانىنى ساناپ بولغىلى بولمايدۇ.

فى سەبىللاھ بۇ ئىسلام دىنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، ئۆلىمالار، ئاخۇنۇملار قۇرئان ۋە ھەدىسنى تەپسىر قىلغاندا بۇ سۆزنى كۆپ ئىشلىتىدۇ. بۇ سۆز «قۇرئان كەرىم» دە 70 نەچچە قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللا يولىدا»، «ئاللا ئۈچۈن»، «ئاللا يولىدا جەڭ قىلىش»، «ئاللا يولىدا سەدىقە بېرىش»، «ئاللا يولىدا ئۆزىنى تەقدىم قىلىش»، «ئاللا يولىدا ھىجرەت قىلىش»، «ئاللا يولىدا كۈرەش قىلىش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قارىشىچە، «ئاللا يولىدا» قىلىنغانلىكى ھەممە ھەققانىي ۋە ساخاۋەتلىك ئىش ئاللانىڭ مۇكاپاتىغا ئىگە بولىدۇ. مەسچىتتە ئىمام ۋەز ئېيتقاندا، مۇسۇلمانلارنى ياخشى ئەمەللەرنى كۆپ قىلىشقا مۇشۇ سۆز بىلەن دەۋەت قىلىدۇ. «فى سەبىللاھ» دېگەن سۆز جۈملىگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ تىلىدىكى ۋە دىلىدىكى ھەممىنى ئىسلامىيەتكە بېغىشلايدىغان، ھېچقانداق شەخسىي غەرەز ئارىلاشمىغان سۆز - ھەرىكەتنى كۆرسىتىدىغان بولدى.

ھەبلۇللا بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان سۆز بولۇپ، ئۆلىمالار، ئاخۇنۇملار ئەمرىمەرۇپ قىلغاندا ياكى دىنىنى تەبلىغ قىلغاندا كۆپ قوللىنىدۇ. بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ ئاغامچىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز «قۇرئان كەرىم» دىكى 3 - سۈرىنىڭ 103 - ئايىتىدىن كەلگەن. بۇ ئايەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «ھەممىڭلار ئاللانىڭ ئاغامچىسىغا (يەنى ئاللانىڭ دىنىغا) مەھكەم يېپىشىڭلار، ئايرىلماڭلار...»، بۇ مۇسۇلمانلار ئاللاغا ئورتاق ئېتىقاد قىلىش ئاساسىدا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، بۆلۈنمەسلىك دېگەنلىكتۇر. ئاللانىڭ ئەمرىگە ئاساسەن ئىتتىپاقلىشىش، بۆلۈنمەسلىك مۇسۇلمانلار ئادا قىلىدىغان دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «قۇرئان كەرىم» ھەقىقەتەن ئاللانىڭ مەھكەم ئاغامچىسىدۇر» دېگەنىدى. مۇقەددەس ئىسرائىلىيەتنىڭ ئېيتىشىچە، «قۇرئان كەرىم» دىكى «ئاللانىڭ ئاغامچىسىغا مەھكەم يېپىشىڭلار» دېگەن بۇ بىر ئىبارە سۆزنى

مۇسۇلمانلار «قۇرئاندىكى ئەمرلەرگە ئەمەل قىلىش، «قۇرئان كەرىم» نى جىمى سۆز - ھەرىكەتكە، ھەق ۋە ناھەققە، ياخشىلىق ۋە يامانلىققا ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىشى كېرەك» دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

سالام بۇ قائىدە - يوسۇندا قوللىنىلىدىغان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «تىنچلىق»، «ئامانلىق»، «خاتىرجەملىك» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەرەبچە «سالام ئەلەيكۇم» نىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، مەنىسى «ئاللا سىلەرگە خاتىرجەملىك ئاتا قىلغاي» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز مۇنداق ئۈچ خىل شەكىلدە قوللىنىلىدۇ: (1) مۇسۇلمانلار يۈز كۆرۈشكەندە بەخت، خاتىرجەملىك تىلەپ ئىشلىتىدۇ. بۇنداق قىلىش پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تۈرمۇشىدىكى ئەنئەنىۋى قائىدە بولۇپ، «سالام قىلىش»، «سالام بېرىش» دېيىلىدۇ. بۇنىڭغا «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» (ئاللا سىلەرگىمۇ خاتىرجەملىك ئاتا قىلسۇن) دەپ جاۋاب بېرىلىدۇ. سالام قىلغاندا ئالدىدا تۇرغان بىر ياكى بىرنەچچە ئادەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كۆپلۈك ئاتالغۇسى — «سىلەر» سۆزى قوللىنىلىپ، قارشى تەرەپكە بولغان ھۆرمەت ئىپادىلىنىدۇ. مۇسۇلمانلار ئۆزىگە سالام قىلغان ئادەمگە چوقۇم «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب قايتۇرۇشى كېرەك. بەزىدە شۇ سۆزنىڭ كەينىگە «ۋەرەھمەتۇللاھ ۋەبەرىكەتۇھۇ» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ تېخىمۇ يېقىملىق تۇيۇلىدۇ. ئۇزۇنغىچە كۆرۈشمىگەن بەزى كىشىلەر سالاملىشىش بىلەن بىللە قول ئېلىشىدۇ. قۇچاقلىشىدۇ؛ بەزىلەر سالام قىلغاندا ۋە سالامغا جاۋاب بەرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويىدۇ؛ بەزىلەر ئوڭ قولى بىلەن بىر - بىرىنىڭ قولىنى تۇتۇپ، سول قولىنى قارشى تەرەپنىڭ ئوڭ مۇرىسىگە قويىدۇ؛ بەزىلەر ئىككى قولىنى تۇتۇپ كۆرۈشىدۇ. جۇڭگودىكى (خۇيزۇلار ئاربىسىدكى) سەلەفىيلەر ئوڭ قولىنى تۇتۇشۇپ، قارشى تەرەپكە بارمىقىنى چىقىرىدۇ. سالاملىشىشنىڭ بۇ شەكىللىرى چىن دىلىدىكى تىلەكلىرىنى ئىپادىلەپ، قېرىنداشلاردەك يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. سىرتتىن كەلگەنلەر شۇ يەردىكى كىشىلەرگە، ئاز ساندىكى ئادەم كۆپ ساندىكى ئادەمگە، كىچىكلەر چوڭلارغا، ئۇلاغلىق ئادەم پىيادە كېتىپ بارغان ئادەمگە، مېھمان ساھىپخانغا ئاۋۋال سالام قىلىدۇ. مۇسۇلمانلار ئاخۇنۇمغا، شاگىرتلار ئۇستازغا، ئەر كىشى خوتۇن كىشىگە، ئېرى خوتۇنىغا ئاۋۋال سالام قىلىدۇ. سالامنى كىمكى ئاۋۋال ئاڭلىغان بولسا، شۇ كىشى باشقىلاردىن بۇرۇن «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دېيىشى كېرەك. (2) مۇسۇلمانلار خەت ئالاقىسى قىلغاندا ياكى مۇئەييەن سورۇندا ۋەز ئېيتقان، نۇتۇق سۆزلىگەندە قارشى تەرەپكە ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا سالام بېرىشى كېرەك. (3) مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇغاندا ئەتتەھىياتۇدا ئولتۇرۇش تاماملانغاندا ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە قاراپ سالام قىلىدۇ. مۇسۇلمانلار مېيىت نامىزىنى چۈشۈرۈپ بولغاندا ئوڭ ۋە سول مۇرىلىرىگە قاراپ سالام بېرىپ، قائىدىنىڭ بەجا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەلەيھىسسالام بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئۇ ئامان بولسۇن»، «ئۇ خاتىرجەم بولسۇن» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تەقۋادار مۇسۇلمانلار مۇھەممەد رەسۇلۇللاھنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغاندا بۇ سۆزنى قوشۇپ ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام»، «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام» دەيدۇ. ئىمام ۋەز

ئېيتقاندىمۇ پەيغەمبەرنىڭ ئىسمى كۆپ زىكرى قىلىنغانلىقتىن، بۇ سۆزمۇ ئەلگە كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز قىسقا، ئەستە قالدۇرۇش ئاسان بولغاچقا، مۇسۇلمانلار بۇ سۆزنى كەلگە قوللىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، «ئەلەيھى سالات ۋەسسالام» (ئۇ بەختلىك ۋە خاتىرجەم بولغاي)، «سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسالام» (ئاللا ئۇنىڭغا ئىلتىپات قىلغاي ھەم ئۇنى ئامان قىلغاي) دېگەندەك سۆزلەرمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

ساۋاب بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ھەق»، «مۇكاپات»، «ئىلتىپات» دېگەنلىك بولىدۇ. ئاللانىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ياخشى ئەمەللىرىگە بېرىدىغان بىر خىل مۇكاپاتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «... كىمكى دۇنيا ساۋابىنى كۆزلىسە، ئۇنىڭغا دۇنيا ساۋابىنى بېرىمىز (ئۇنىڭ ئاخىرەتلىكتىن نېسىۋىسى بولمايدۇ)؛ كىمكى ئاخىرەتنىڭ ساۋابىنى كۆزلىسە، ئۇنىڭغا ئاخىرەتنىڭ ساۋابىنى بېرىمىز». (3 - سۈرىنىڭ 145 - ئايىتىدىن) . مۇئەسسىرلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، مۇسۇلمان بولغانلىكى ئادەم بۇ دۇنيادا ئاللاغا ئىخلاس بىلەن ئىمان ئېيتسا، شەرئىتتە بەلگىلەنگەن دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلسا، ياخشى ئەمەللەرنى قىلىپ، يامانلىقنى چەكلىسە، ئاللا ئۇنىڭغا بۇ دۇنيادا ياخشىلىق، خاتىرجەملىك ۋە بەخت - سائادەتنى ئىلتىپات قىلىدۇ، ئۇنداق ئادەمنى ئۇ دۇنيادىمۇ جەننەتكە كىرگۈزىدۇ. مۇسۇلمانلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا بۇ سۆزنى ئىشلەتكەندە، قارشى تەرەپكە رەھمەت - تەشەككۈر ئېيتىش ھەم ئاللادىن ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسىتىشنى تىلەش مەنىسىدە ئىشلىتىدۇ.

تەۋفىق بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «مۇۋەپپەقىيەت»، «ئوڭۇشلۇق»، «تەلەيلىك» دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن دىنىي ئىشلار ۋە ئەمەل - ئىبادەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم مۇسۇلماننىڭ ئىمانى چىڭ بولسا «تەۋفىقلىق» ئادەم دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئۇنىڭ بۇنداق «مۇۋەپپەقىيەت» كە ئىگە بولۇشى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسى ياكى تىرىشچانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئاللا ئىلتىپات قىلغان «تەلەي» دىن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ھەق بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ھەقىقەت»، «راسىت»، «توغرا»، «ھوقۇق»، «مەجبۇرىيەت» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. (1) ئىسلام دىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئىسلام دىنى «ھەق دىن» دېيىلگەن. (2) ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسمىنىڭ بىرى. (3) شەرىئەتتە بېرىلگەن «ھوقۇق» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، قەرز ئىگىسىنىڭ قەرزدارىدىن قەرزنى ئېلىش ھوقۇقى بولىدۇ. ئۆلتۈرۈلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قاتىلنى جازالاشنى تەلەپ قىلىش ۋە مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش ھەققى بولىدۇ. «ھەقدار» غا شەرئەتتە بېرىلگەن ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش پۈتۈنلەي ئەركىن بولىدۇ. بەھرىمەن بولسا ئەمەلىيەتكە مۇۋاپىق بولىدۇ، ئۇنىڭدىن ۋاز كەچسە گۇناھ ھېسابلانمايدۇ. (4) شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەت ۋە ئەخلاق مىزانلىرىنى ئادا قىلىش كېرەكلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، ئاتا - ئانىغا ۋاپا قىلىش، پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش قاتارلىقلار «ھەق» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، مۇسۇلمانلار پەرزەنتلىرىنىڭ

نىكاھ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، «گەدىنىمدىكى ھەقنى ئادا قىلدىم» دەيدۇ. بۇ ئاتا ـ ئانىلىق مەجبۇرىيەتىنى ئادا قىلدىم، دېگەنلىك بولىدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلمىغانلار ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىكا ئەخلاقىغا خىلاپلىق قىلدى، دەپ ھېسابلىنىدۇ ھەمدە جەمئىيەت تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ. قىلمىشى ئېغىرلار شەرئىەت بويىچە جازالىنىدۇ.

باتىل بۇ ئىسلام دىنىدا قوللىنىلىدىغان ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ساختا»، «يالغان»، «قىممىتى يوق»، «ئۇنۇمى يوق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. (1) ھەقنىڭ تەتۈرسى بولۇپ، ئىسلام ئەقىدىسىگە خىلاپ ھەممە بىدئەت سۆزلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، 17 ـ سۈرىنىڭ 81 ـ ئايىتىدىكى «ھەقىقەت (يەنى ئىسلام) كەلدى، باتىل (يەنى كۇفر) يوقالدى» دېگەن سۆزدە تىلغا ئېلىنغان «ھەقىقەت» ئىسلام دىنىنى كۆرسىتىدۇ. «باتىل» ئاللاھنىڭ بىرلىكىنى تونۇشقا زىت كېلىدىغان مۇشرىكلىكنى ۋە ئۇنىڭدىن پەيدا بولىدىغان ھەممە خاتالىقلارنى كۆرسىتىدۇ. (2) شەرئىەتتە ئىناۋەتسىز، دەپ ھۆكۈم قىلىنغان ئىشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، نىكاھى مۇتئە سۈننىي مەزھىپىنىڭ شەرئىتىدە ئىناۋەتسىز، دەپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ. (3) ھەممە ساختا نەرسىلەر مەسىلەن، ئىشەنچسىز رىۋايەت، يالغان ۋەدە ۋە چىن، سەممىي بولمىغان ھېسسىيات قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (4) پانىي ئالەمنىڭ تۇرمۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىسلام دىنى پانىي ئالەمنى ۋاقىتلىق، باقىي ئالەمنى مەڭگۈلۈك، دەپ قارايدۇ. شۇڭا تەقۋادار مۇسۇلمانلار پانىي ئالەمنىڭ ھەشەمەتچىلىكىنى «باتىللىق» دەپ قارايدۇ.

كۇفرلىق ئىلمىي تەۋھىد ئاتالغۇسى بولۇپ، ئەسلىي مەنىسى «نائىنسابلىق»، «دەھرىلىك» دېگەنلىك بولۇپ، «ئاللاغا ئىشەنمەسلىك»، «پاسىق» دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. كۇفرلىق ئىمان بىلەن زىت بولۇپ، «ئېتىقاد»، «تىل»، «ھەرىكەت» تىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئايرىلىدۇ. ئېتىقاد جەھەتتىكى كۇفرلىقتىن ئاللاغا ئېتىقاد قىلغاندىن سىرت، باشقا شەيئىلەرنىمۇ ئىلاھ قىلىۋېلىش، مەسىلەن، بۇتپەرەسلىك قىلىش، ئادەملەرگە تېۋىنىش، سېھىرگەرلىككە، پالچىلىققا، تەلەيگە قاراشقا ئىشىنىش قاتارلىق بىدئەتلىكلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ تىل جەھەتتىكى كۇفرلىقتا ئاللاغا، ساماۋى كىتابلارغا ۋە پەيغەمبەرگە تىل تەككۈزۈش، ئەقىدە، شەرئىەتكە قارشى تۇرىدىغان ياكى ئۇلارنى ئىنكار قىلىدىغان سۆزلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەرىكەت جەھەتتىكى كۇفرلىق دېگەن قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق، زىناخورلۇق قىلىش، ھاراق ئىچكەندە ئاللانىڭ نامىنى زىكرى قىلىش، كىتابنى خارلاش، دىنىي پەرزلەرنى سەۋەبسىز ئادا قىلماسلىق قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەرئىەتنىڭ قارىشىچە، يۇقىرىقى ئوچ خىل كۇفرلىقنىڭ خاراكتېرىدە ۋە ئەھۋالىدا يېنىك ـ ئېغىرلىق پەرقى بولىدۇ. مەقسەتسىز ياكى بىلمىسىزلىكتىن سادىر قىلغان كۇفرلىقنىڭ خاراكتېرى يېنىك بولۇپ، گۇناھى سەغىر ھېسابلىنىدۇ. تۆۋە قىلىپ، ئاللانىڭ مەغپىرىتى قىلىشىنى تىلىسە بولىدۇ. مەقسەتلىك قىلغان سادىر قىلغان كۇفرلىق گۇناھى كەبىر ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا چىن دىلىدىن تۆۋە قىلىپ، مەڭگۈ قايتا سادىر قىلماي، ئاللادىن مەغپىرەت قىلىشنى تىلىسە بولىدۇ. جۇملىدىن ئادەم ئۆلتۈرۈپ قويغۇچى جانغا جان تۆلىشى ياكى خۇن ھەققى تۆلەپ

جازالىنىشى كېرەك. دىندىن يۈز ئۆرۈش خاراكتېرىدىكى كۇفرلىقنى سادىر قىلغان، مەسىلەن، ئاللاغا ئىمان كېيتىشتىن ۋاز كېچىپ، بۇتلارغا سەجدە قىلغان، كۆپ ئىلاھقا ئېتىقاد قىلغان ھەمدە تۆۋە قىلىشنى خالىمىغانلار شەرئىەت بويىچە قاتتىق جازالىنىدۇ ھەمدە ئۇنداقلارنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىر قىلىنىدۇ.

شىرىك بۇ ئەرەبچە سۆز ئاللاغا شېرىك كەلتۈرۈش، مۇشرىكلىك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە كۆپ قېتىم «ئاللاغا ئىبادەت قىلىڭلار، ئۇنىڭغا ھېچ نەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەڭلار» (4 - سۈرىنىڭ 36 - ئايىتىدىن) دەپ تەكىتلەنگەن ھەمدە مۇشرىكلىك قاتتىق ئەيىبلىنىپ: «كىمكى ئاللاھقا شېرىك كەلتۈرىدىكەن، ئۇ ھەقىقەتەن قاتتىق ئازغان بولىدۇ» (4 - سۈرىنىڭ 116 - ئايىتىدىن) دېيىلگەن. مۇتەكەللىمۇنلارنىڭ قارىشىچە، مۇشرىكلىك ئەڭ قەبىھ ھەم ئەپۇ قىلغىلى بولمايدىغان گۇناھ ھېسابلىنىدۇ. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلپىسى مەھدى (754 - يىلىدىن 775 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋە ھادى (775 - يىلدىن 785 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە مۇشرىكلار كەڭ كۆلەمدە قولغا ئېلىنىپ، باستۇرۇلغان. مەھدى ئالبىتا بىر نەچچە مەھبۇسنى كېرسىت تاختىغا مىخلىۋەتكەن. ئۇنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە باغداتتا مەھكىمە شەرئى قۇرۇلۇپ ئىككى ئىلاھ ئېتىقادچىلىرى سوراق قىلىنغان، ھادى تەختكە چىققاندىن كېيىن بۇنداق باستۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغان.

ئىزنە بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئىجازەت «قۇرئان كەرىم» دە: «ھېچ كىشى ئاللانىڭ ئىزنىسىز ئۆلمەيدۇ...» (3 - سۈرىنىڭ 145 - ئايىتىدىن) دېيىلگەن. (2) بۇيرۇق. «قۇرئان كەرىم» دە: «بىز ھەرقانداق پەيغەمبەرنى پەقەت ئىتائەت قىلىش ئۈچۈنلا ئەۋەتتۇق...» (47 - سۈرىنىڭ 64 - ئايىتىدىن) دېيىلگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ قارىشىچە، ئۆز ھاياتىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئاپەت ۋە ئامەتنى ئاللانىڭ ئىزنىسى بەلگىلەيدۇ.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
مەسئۇل كورراكتورى: رەناگۇل ئابلىمىت

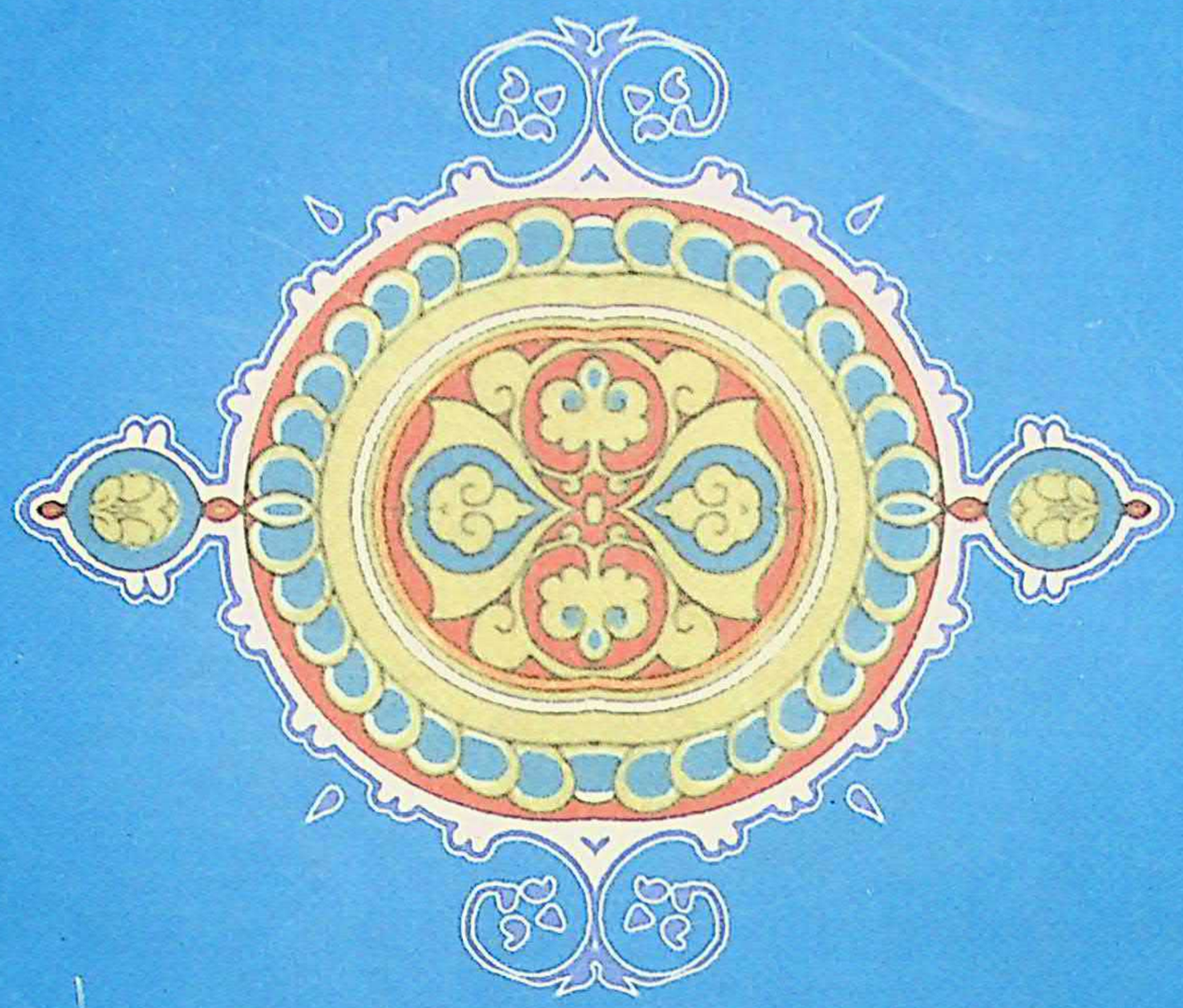
ئىسلام دىنى ئىزاھلىق لۇغىتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللاجان كېرەم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ رەڭلىك مەتبەئە باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 787×1092 1/16 مىللىمېتىر،
باسما تاۋىقى: 39.375 · قىستۇرما ۋاراقى: 4
2003 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى،
تىراژى : 4200 — 1

ISBN 7—228 —08176—5
باھاسى: 70.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-228-08176-5
(民文)定价:70.00元

ISBN 7-228-08176-5
9 787228 081769 >